Interdisciplinary International Conference contemporary Issues & Challenges in Social Sciences & Languages

22nd Sept.2018

Organizer

Department of Political Science,

Shri Sahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Special Issue published By

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

ISSN 2349-638x

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 4.574

Website www.aiirjournal.com

Email :- aiirjpramod@gmail.com

Copyright @ 2018

All Copyrights Reserved with

Dr. Rahul D. Mandnikar,

Editor

No part of this proceeding book shall be copied, reproduced or transmitted in any form or by any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Disclaimer:

Research papers published in this conference book are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this book and the organizers of this conference are not responsible in any form.

From Principal's Desk...

Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur is organizing International Conference on Saturday 22nd September 2018. The Department of Political Science has taken initiative and has prepared well for this conference from the beginning of the academic year 2018-2019. I am very much pleased to thank Dr. Rahul Mandanikar, Head of the Department and his colleague Dr. Vijay Dethe.

Science and technological innovations have tried to solve many issues in the 21st century. However, each day is posing before us a new thought. The world is confronting many new challenges. It can be said that there is no end to the issues and challenges being posed to humanity. No sector has escape from this phase. With this view in end, the Department of Political Science has selected the topic entitled "**Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences and Languages**" for this International Conference. Looking at various aspects, social sciences as well as literature are taken into consideration for this conference. Nearly the time of more than two months is spent in the organization of this conference. There is tremendous response from the researchers and thinkers and we have received more than 250 research papers. These papers touch the varied aspects of the theme of the conference. All these papers will be published in e-journal.

The Department of Political Science has received support from many eminent people in the organization of this conference. It is my privilege to thank all these people. First of all, Hon. Shri.MansingVijayraoBondre, the chairman and Hon. Shri. Vijayrao Shripatrao Bondre, the secretary of Shri Shahu Chhatrapati Shikshan Sanstha, have rendered help on all levels. Dr. Gopal Guru, Dr. Sunilkumar Lavate, N. Mozes (Keniya), Wargha Moleski (Iran) Dr. Vasanti Rasam, Dr. Prakash Pawar, etc. helped, at our early phone call, in the decisions pertaining to resource persons. Dr. D. T. Shirke, Pro-Vice-Chancellor, accepted our invitation to be an inaugurator. Dr. D. R. More, former Principal of our college and Academic Advisor, Shivaji University, Kolhapur; Dr. BharatiPatil, Dean, Humanities, Shivaji University, Kolhapur, Dr. Prakash Pawar, Head, Department of Political Science, Shivaji University etc. gave valuable guidance in the organization of this conference. Advisory committee and organizing committee also gave fruitful suggestions in course of organization of this conference. As a Principal of the college, I am immensely happy to acknowledge that all are working devotedly. Chief Editor of Aayushi Journal Shri.Pramod P.Tandale of Latur has worked on the e-journal efficiently and published the same well in time very neatly and attractively.

I would like to record my heartfelt gratitude towards all those who are involved directly or indirectly in making this conference a great success.

Dr. R. K. Shanediwan
Principal, Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya,
Kolhapur

Message...

I wish heartily for the International Conference organised by the Department of Political Science, Shri Shivaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur of our institution. Contemporary issues are beign discussed onthe occasion of this conference. Many foreign and Indian delegates, researchers, professors are visiting the premises of the institution. I think this is the most important moment in the history of the institution which is progressing after its centenary contribution in the field of education. Once again I wish grand success for this conference from the bottom of my heart.

Shri.Mansing Vijayrao Bondre
Chairman,
Shri Shahu Chhatrapati Shikshan Sanstha, Kolhapur

Message...

The Department of Political Science of Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur has organised the International Conference on "**Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences and Languages"**. This is the very first attempt of the college in organising International conference. I acknowledge the massive efforts taken by the Department of Political Science and others, involved in organising this conferene. I am sure that very important issues will be discussed by the participants and this will enlighten the society. On the behalf of the institution, I wish great success for this International Conference.

Shri.Vijayrao Shripatrao Bondre

Hon. Secretary,

Shri Shahu Chhatrapati Shikshan Sanstha, Kolhapur

प्रा. (डॉ.) देवानंद बी. शिंदे
एम.एस्सी., पीएच्.डी.
कुलगुरू
Prof. (Dr.) Devanand B. Shinde
M.Sc.,Ph.D.
Vice-Chancellor

Estd :1962
NAAC 'A' Grade
MHRD-NIRF-28th Rank
शिवाजी विद्यापीठ,
विद्यानगर, कोल्हापूर - ४१६ ००४.
SHIVAJI UNIVERSITY,
Vidyanagar, Kolhapur - 416 004.

दूरध्वनी : कार्यालय - (०२३१) २६०९०६०
निवास - (०२३१) २६०९०५३
फॅक्स : ००९१-२३१-२६९१५३३
Tel. : Office - (0231) 2609060
Resi. - (0231) 2609053
Fax : 0091-231-2691533
E-mail : vcoffice@unishivaji.ac.in
Web : www.unishivaji.ac.in

MESSAGE

I am very happy to know that the Department of Political Science, Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur is organizing One Day Interdisciplinary International Conference on "Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences and Languages" on 22nd September, 2018 and an E-Journal is being published on this occasion.

I am sure that the Conference will provide a meaningful platform for the young researchers and academicians to present their views. I am also confident that the deliberations will be very fruitful and participants will richly benefit from it.

I wish the International Conference a grand success.

4 SEP 2018

(Devanand Shinde)
Vice-Chancellor

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
एम.एस्सी., पीएच्.डी
प्र-कुलगुरू
Prof. (Dr.) D. T. Shirke
M.Sc., Ph.D.
Pro-Vice-Chancellor

NAAC 'A' Grade
शिवाजी विद्यापीठ,
विद्यानगर, कोल्हापूर - ४१६ ००४.
SHIVAJI UNIVERSITY,
Vidyanagar, Kolhapur - 416 004.

दूरध्वनी : कार्यालय - (०२३१) २६०९०७०
Tel. : Office - (0231) 2609070
E-mail : pvcoffice@unishivaji.ac.in
: dtshirke@gmail.com
Web : www.unishivaji.ac.in

MESSAGE

I am happy to know that Department of Political Science, Shri Shahaji Chh. Mahavidyalaya, Kolhapur is organizing a one day Interdisciplinary International Conference on **"Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences and Languages"** on 22nd September, 2018.

I am sure that various aspects of Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences and Languages and other related issues will be presented and discussed during the International Conference. It is worth appreciating that all the selected papers will be published in the Souvenir. I am sure that the deliberations and discussions in the International Conference will be beneficial to the participants.

I wish the International Conference a grand success.

Date: 6th Sept, 2018

(Prof.(Dr.) D. T. Shirke)
Pro-Vice-Chancellor

Message...

I am very happy to know that the Department of Political Science, Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur is organising a One-day Interdisciplinary International Conference on "**Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences and Languages"** on 22nd September, 2018.

I am sure that the issues to be presented and discussed during the conference will be very beneficial for the society. I hope that the conference will provide a meaningful platform for the young researchers and academicians to present their views.

I wish the International Conference a grand success.

Principal Dr. D. R. More
Academic Advisor,
Shivaji University, Kolhapur

Editorial Board

1) Principal Dr. R. K. Shanediwan
2) Dr. Rahul D. Mandanikar
3) Dr. Vijay J. Dethe

Advisory Board

1) **Hon. Shri. Mansing Vijayrao Bondre**
Chairman, Shri Shahu Chh. Shikshan Sanstha, Kolhapur.

2) **Hon. Shri. Vijayrao Shripatrao Bondre**
Secretary, Shri Shahu Chh. Shikshan Sanstha, Kolhapur.

3) **Prof. Mrs. Dr. Bharti Patil**
Dean, Social Sciences, Shivaji University, Kolhapur.

4) **Prof. Mrs. Dr. Vasanti Rasam**
Administrative Officer, Shri Warana Vibhag Shikshan Mandal, Waranagar

5) **Prof. Dr. Prakash Pawar**
Head, Dept. of Political Science,Shivaji University, Kolhapur.

6) **Prof. Dr. Ravindra Bhanage**
Dept. of Political Science, Shivaji University, Kolhapur.

7) **Prin. Dr. S. D. Pawar**
Balasaheb Desai College, Patan, Satara

8) **Dr. V. M. Patil**
Member, Senate, Shivaji University, Kolhapur.

Principal Dr. R. K. Shanediwan

Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya,
Dasara Chowk, Kolhapur, Maharashtra (INDIA)

Dr. Rahul D. Mandanikar
Co-ordinator,
Head,
Dept. of Political Science
Mob.- 9881578782

Dr. Vijay J. Dethe
Asst. Co-ordinator
Asst. Prof.
Dept. of Political Science
Mob.- 9011648987

Organizing Committee

- Dr. N. S. Jadhav - Co-ordinator, IQAC
- Dr. Shivaji Patil (Satara)
- Dr. S. G. Rakshase (Kolhapur)
- Dr. Arun Chavan (Kolhapur)
- Dr. Sachin Patil (Islampur)
- Dr. Sujata Patil (Nipani)
- Dr. M. G. Dhuture (Kale)
- Mr. Shitalkumar Gaikwad (Mumbai)
- Mr. Vinod Pradhan (Murgud)
- Dr. R. G. Korabu (Kolhapur)
- Dr. Suresh Chavan (Gadhinglaj)
- Dr. Shahaji Warke (Gargoti)
- Dr. Anil Patil (Gadhinglaj)
- Dr. Anna Hardare (Gadhinglaj)
- Dr. Datta Sawant (Patan)
- Mr. K. N. Rakshase (Kale)

Local Organizing Committee

- Dr. D. K. Valvi
- Mrs. Dr. S. S. Patil
- Dr. S. V. Shikhare
- Mr. R. J. Bhosale
- Mrs. N. B. Vibhute
- Mr. K. M. Desai
- Mr. S. H. Kamble
- Dr. S. M. Buchade
- Mr. R. J. Biraje
- Mr. A. S. Vardhan
- Mr. V. H. Pundikar
- Dr. U. B. Mujumdar
- Mrs. Dr. S. S. Rathod
- Dr. D. L. Kashid-Patil
- Mr. M. V. Bhosale
- Dr. D. P. Gawade
- Mr. M. R. Vairat
- Mrs. Dr. N. D. Kashid-Patil
- Dr. P. B. Patil
- Mr. P. B. Patil
- Dr. S. D. Jadhav
- Mr. A. B. Balugade

- Political Science Alumni -

- Miss. V. V. Urunkar
- Mr. Raju Patil
- Mr. Prashant Mote
- Komal Komati
- Akshay Powar
- Ravindra Rathod
- Abhijit Patil
- Amit Chavan
- Indrajit Landage
- Shubham Chavan
- Aparana Chougule
- Vinayak Sutar
- Shivraj Patil
- Priyashila Gawade
- Girish Kamble
- Monika Thombare

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	Dr. Advait Dhondiram Joshi	Stephen King's *The Running Man*: An Apocalyptic Horror Novel	1 To 4
2.	Mr.Amit Maruti Bamane	Reflection of Socio-political corruption in Chinua Achebe's Short Story 'The Voter'	5 To 7
3.	Dr. Bharat Arvind Tupere	A Brief Comparative Study of 'My Feudal Lord' by Tehmina Durrani and 'The Prison We Broke' by Baby Kamble	8 To 10
4	Madhukar Vikram Bhise	*A Vindication of the Rights of Woman*: A Feminist Prose in Colonial England	11 To 13
5	Dr.D.G.Ghodake	Efficient Role of ICT in Strengthening Under Graduate Education and Language	14 To 15
6.	Dr. Dinesh D. Satpute	Issues in English Language Teaching and Learning ((ELT& ELL) in Maharashtra (India)	16 To 18
7.	J.K. Patil	Comparative Study in Languages	19 To 20
8.	Jyoti Nagnath Waghmare	Demystification of Menstrual Taboos: A Study of Happy to Bleed Haikus	21 To 23
9.	S. R.Kamble	Language and Language Isolation	24 To 25
10	Dr. Kranti Vithalrao More	A Comparative Study of select Dalit and African American Autobiography	26 To 27
11	Dr. Laxman Babasaheb Patil	Postmodern Issues of Language in Joyce Carol Oates's *I am No One You Know*	28 To 31
12.	Manish Surendrarao Gomase	Gendered Nature of English Language: Its Solutions	32 To 35
13	Dr. Manisha M. Mujumdar	Margaret Forster's *The Battle for Christabelin the Light of Humanism*	36 To 38
14	Manoj Shivraj Bhujbal	Contemporary Language Issues In The World	39 To 40
15	Nagesh S. Gaikwad	Identity Crisis In The Novels Of Chitra Banerjee Divukaruni	41 To 42
16	Dr. Namdev D. Patil	Man- Woman Relationship in Bharati Mukharjee's 'Wife' and Margaret Laurence's 'The Stone Angel' – A Comparative Study.	43 To 45
17	Dr. Namdev Shamrao Jadhav	Elizabeth Jolley's *Mr.Scobie's Riddle*: a Satire on Human Degeneration and Degradation	46 To 47
18	Nazia Kamali	Blurring of Timeline in Amitav Ghosh"s *The Hungry Tides*	48 To 50
19	Dr. Naziya Nisar Modak	Implementation of Language For Advertising In Mass Media	51 To 52

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
20	Dr. Neeta Satish Dhumal	Subjugation of Women in the Contemporary India as Reflected in Bapsi Sidhwa' s *Water*	53 To 55
21	Neeyanaj Irfan Bagwan	Themes of Unemployment and Corruption in SadanandDeshmukh's*Baromaas: Twelve Enduring months*.	56 To 58
22	Rekhatai Shankar Patil	Challenges in Teaching English Language for the Students of 21st Century	59 To 61
23	Pradip Babaso Gaikwad	Resonanace Of Objectivism With Buddhism in The Literary Works of Ayn Rand	62 To 63
24	Dr Prashant Pundlik Lohar	Mother - Daughter Relationship Against Social Changes As Reflected in the Poetry	64 To 66
25	Mr. Rajendra Ashok Pradhan	Use of Authentic Materials in English Classroom	67 To 70
26	Dr.Rajendrakumar B.Chougule	A Coparative Study of Laxmi And Champa of Vijay Tendulkar's *Sakharam Binder*	71 To 76
27	Dr. Ravindra A. Kulkarni	A Reflection of Political Issues in Irwin Shaw' s 'The Troubled Air'	77 To 80
28	S. D. Rajratna	Socio-Political Realism in Arundhati Roy' s The God of Small Things	81 To 84
29	Dr. S. I. Noorani	Power Politics in V.S. Naipaul' s 'A Bend in the River'	85 To 88
30	Dr. S.A.Tambade	Position of women in tradition bound but in rapidly changing India in Rama Mehta' s Inside the Haveli	89 To 91
31	Sampada Laxman Shinde Anil Bhagwanrao Kamble	Socio-Economic Dilemma of Being a Farmer in *Baromas* by Sadanand Deshmukh	92 To 95
32	Mrs.Smitadevi Nandkumar Mole	A Comparative Study of Highly Used Computer Languages: With Special Reference to Python And Java	96 To 99
33	Dr, Sonali Rode	Voice of women : Amrita Priam' s works a taboo for...????	100 To 102
34	Dr. Sunil G. Patil	Thematic Study of Girish Karnad with Spl. Ref. to Yayati, Tughlaq and Hayavadana	103 To 104
35	Sujata Satva Tigote	English, a Language of Second Language Learners in India	105 To 106
36	Mr. Vinodkumar Ashok Pradhan	A Critical Study on Multi-Media Mobile Phones- A Barrier to Communication and Human Values	107 To 109
37	प्रा. डॉ. अशोक ए. मोटे	समाजिक समस्याएँ: सामाजिक शास्त्रों के लिए एक चुनौती	110 To 112
38	डॉ. भास्कर उमराव भवर	मार्क्सवादी उपन्यासों में चित्रित नारी समस्याएँ	113 To 115

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
39	डी. ए.जगताप	ग्रंथालय प्रबंधन में नियोजन तत्वों की आवश्यकता	116 To 118
40.	डॉ. शुभ्रा मिश्रा डॉ. मंजुला पाण्डेय सस्मिता बरगाह	वर्तमान सदी में भारतीय संस्कृति एकता में अनेकता के स्वर की प्रासंगिकता	119 To 121
41.	डा.कल्पना किरण पाटोळे	नारी का स्वतंत्र अस्तित्व : एक चुनौती (समकालीन हिंदी लेखिकाओं के संदर्भ में)	122 To 124
42	प्रा.डॉ. सादिकअली हबिबसाब शेख	समकालीन महिला कथा लेखन और नारी विमर्श	125 To 126
43	प्रा. डॉ. आर. बी. भुयेकर	अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासोंमें राजनीतिक चेतना	127 To 129
44	डॉ. रवींद्र पाटील	हिंदी और मराठी आँचलिक उपन्यासों में चित्रित लोककला एवं लोकसंस्कृति	130 To 133
45	डॉ.सरोज पाटील	रेणु और दांडेकर के आंचलिक उपन्यासों की भाषा में स्थानीय रंगत : तुलनात्मक चिंतन	134 To 137
46	डॉ. शहनाज महेमुदशा सय्यद	हिंदी भाषा समस्या और उपाय	138 To 140
47	प्रा.गणी गफुरसाहेब शेख प्रा.डॉ.ज़हीरुद्दिन पठान	शिवानी के कथा साहित्य में समकालीन बोध	141 To 144
48	प्रा.डॉ. शिवाजी परळे	'अंधा कुआँ' कहानी संग्रह का समीक्षात्मक विवेचन	145 To 148
49	डॉ. शिवाजी किशनराव बल्लोरे	आदिवासी विकास में पंचायत अनुसूचित क्षेत्रों तक विस्तार (पेसा) अधिनियम 1996 की भूमिका	149 To 151
50	प्रा. डॉ. शिवाजी उत्तम चवरे	कविता का शिल्प	152 To 154
51	डॉ.सौ.शोभा एम.पवार	समकालीन समाज की चुनौतियाँ :कहानी के परिप्रेक्ष्य में	155 To 156
52	प्रा. सुवर्णा नरसू कांबळे	दक्खिनी हिंदी और मराठी	157 To 159
53	डॉ. विलास अघाव प्रा.ज्ञानोबा देवकाते	भ्रष्ट राजनीति एक समस्या	160 To 162
54	प्रा. व्ही. डी. कापावर	राष्ट्रीय एकात्मता और भाषावाद	163 To 164
55	डॉ. विश्वनाथ महादू देशमुख	'आंध' आदिवासी समाजजीवन	165 To 167
56	डॉ.वृषाली विकास मिणचेकर	हिंदी भाषा : दशा, दिशा एवं संभावनाएँ	168 To 170
57	प्रा.सुतार बाळासो आशा विठ्ठल सुतार	कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेतील समकालीनकृषी संस्कृती	171 To 173

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
58	**डॉ. राजेखान शानेदिवाण**	**समकालीन संदर्भात मुस्लिमांची मराठी कादंबरी**	174 To 177
59	**डॉ.दीपककुमार वळवी**	**विश्वातील मानवजातीसाठी मुलींच्या शिक्षणाच्या हक्काची स्थापना करणारी : मलाला**	178 To 180
60	काशिलींग रघुनाथ गावडे	शिवचरित्रातील एक मिथक 'वाघ्या' कुत्रा	181 To 184
61	डॉ. कृष्णा भवारी	आदिवासी महादेव कोळी जमातीचे समाजशास्त्र आणि भाषिक आव्हाने	185 To 186
62	माधवी सुरेंद्र पवार	कविता महाजन यांच्या 'ब्र'कांदबरीचा स्त्रीवादी दृष्टीने अभ्यास	187 To 190
63	प्रा. डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे	समकालीन मराठी ग्रामीण साहित्यापुढील आव्हाने	191 To 193
64	**प्रा.डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार**	**महाराष्ट्रातील संताच्या साहित्यातून येणारा सामाजिक विचार**	194 To 196
65	निलम पाटील	शिलादित्य कादंबरीतील भाषिक वेगळेपण	197 To 200
66	प्रणिता शिवाजी वंगलवार	मराठी भाषेपुढील आव्हाने	201 To 204
67	सौ.प्रेरणा एल.चव्हाण	आव्हानात्मक- 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र'	205 To 208
68	डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने	जागतिकीकरण आणि समकालीन वाङ्मयीन प्रवाह	209 To 213
69	प्रा. राजश्री बिसुरे	सानिया यांच्या कथात्म साहिकत्यातील स्त्री जाणीवा	214 To 216
70	रेखा काशिनाथ पसाले	जागतिकीकरणाचा समकालीन मराठी कादंबरीवरील परिणाम	217 To 218
71	प्रा. सौ.एस.एस.पाटील	**भ्रमणध्वनीवरील मराठी संवेदन भाषा – एक नवे आव्हान**	219 To 221
72	प्रा.डॉ. सागर अशोक लटके	साहित्यविचार आणि कथनमीमांसा	222 To 225
73	प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	समकालीन साहित्यिकांच्या लेखनाचा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीवर पडलेला प्रभाव	226 To 228
74	डॉ.सारीपुत्र तुपेरे	समकालीन दलित कविता	229 To 230
75	श्रीमती शैलजा श्रीधर शिंदे	समकालीन मराठी भाषेमधील बोलींचे महत्त्व	231 To 233
76	प्रा. शिवदास दगा पावरा	जागतिकीकरण आणि पावरा जमातीची संस्कृती	234 To 235
77	**डॉ.सिंधु जयवंत आवळे**	**उत्तम कांबळे यांच्या 'अस्वस्थ नायक' मधील वर्तमानकालीन सुशिक्षित बेकाराची अस्वस्थता**	236 To 237
78	प्रा. डॉ. सुभाष पाटील	समकालीन मराठीतील आदिवासी साहित्य	238 To 243
79	प्रा. डॉ. युवराज देवाळे	मराठी साहित्य : काही प्रश्न आणि खूप आव्हाने	244 To 245
80	प्रा. सौ. मानसी संभाजी शिरगांवकर	स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी के कथेत्तर साहित्य चिरंजीत का 'स्वर्णिम गौरव गाथा' रेडिओ नाटक का योगदान	246 To 249
81	प्रा.सौ.स्नेहलता सदाशिव पुजारी	वर्तमान पीढी में प्राचीन संस्कारक्षम साहित्य की अनभिज्ञता से निर्मित समस्या	250 To 252

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
82	डॉ. ललिता सत्यनारायण आय्या	दलित साहित्यापूढील आव्हाने व समस्या	253 To 256
83	डॉ. एल.बी. डोंगरे	राजकीय नेतृत्व : एक विश्लेषण	257 TO 258
84	प्रा. माधवी गोपीनाथराव महाके	वास्तू संवर्धन प्रक्रियेत पूर्नसंस्काराची प्राचीन परंपरा	259 To 262
85	मधुकर खंडू पवार	काश्मीर समस्याः एक ऐतिहासिक विश्लेषण	263 To 265
86	डॉ. मेघा संजय पाटील	मानवी हक्क: स्वरूप व्याप्ती आणि आव्हाने	266 To 270
87	मोहन गणपती हजारे	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	271 To 274
88	शशिकांत महादेव मोहिते	इतिहासाचा सोयीस्कर अन्वयार्थ : एक आव्हानात्मक मुद्दा	275 To 278
89	जी. टी. मोकासरे	समाजशास्त्रा समोरील समकालीन आव्हाने	279 To 281
90	पांडुरंग विष्णू पाटील	बहुसंस्कृतीवाद आणि समानता	282 To 284
91	प्रा.डॉ.पराग दि.साले	समकालीन इतिहासलेखनासमोरील अडचणी	285 To 288
92	शाकुंतला हरिश्चंद्र फुलवाड	उदगीर परिसरातील हत्तीबेट लयनस्थापत्य : ऐतिहासिक महत्त्व	289 To 290
93	डॉ. आर. पी. चव्हाण शोभा एस्. पाटील	स्त्रीभ्रूणहत्या चिंतेचा व चिंतनाचा ज्वलंत अभिशाप	291 To 294
94	आर.व्ही.पाटील	महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण : एक अभ्यास	295 To 297
95	डॉ. राहूल दत्ता मंडणीकर	लोकशाही समोरील राजकीय गुन्हेगारीकरण	298 To 301
96	रजनी अरुण कारदगे	समलैंगिक विवाह व्यथा आणि वास्तव : समकालीन समस्या	302 To 304
97	आर. के. खोकले	समकालीन सामाजिकशास्त्रा समोरील आव्हाने	305 To 307
98	दिनकर सुदामराव रासवे	दहशतवाद एक जागतिक समस्या	308 To 310
99	रीना रामचंद्र कांबळे	समकालीन समाजातील विरपत्नीच्या समोरील समस्या	311 To 313
100	डॉ. रमाकांत तिडके	भारतातील लहान राज्याच्या मागणीचा प्रश्न आणि नव्या राज्य पुनर्रचनेची आवश्यकता	314 To 315

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
101	मनिषा सुरेश पवार	महाराष्ट्रातील स्त्री कामगारांची सद्यस्थिती	316 To 319
102	डॉ. स्नेहल राजहंस	भारतातील महिलांवर होणारे अत्याचार : एक चिंतन	320 To 322
103	डॉ.एस.बी. देशमुख	जलयुक्त शिवार अभियान संदर्भ मराठवाडा	323 To 325
104	एस. आर.बुवा	बौद्धधम्म आजच्या काळाची गरज	326 To 327
105	सचिन टी. धुर्वे	भारतातील राजकारणात स्त्रीयांचा सहभाग	328 To 330
106	साईनाथ भानुदास शिंदे	ज्ञानव्यवस्थापन आणि ग्रंथपालन	331 To 333
107	एस एस सावंत	पारंपारिक भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसायाच्या समस्यांचा अभ्यास	334 To 336
108	डॉ. शिवाजी दत्तात्रय जाधव	भारतातील पर्यटन क्षेत्र : उपयुक्तता आणि आव्हाने	337 To 338
109	डॉ.सुरेश शिखरे	शिवचरित्रातील एक कल्पित घटना : एक शोध	339 To 342
110	प्रा. आर. एम. कांबळे	सहकार नोंदीतून रद्दझालेल्या अमर विकास सहकारी गृहनिर्माण संस्था मर्या कोल्हापूरच्या प्लॉटधारकांच्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास	343 To 345
111	अविनाश शिवाजी वर्धन	समलैंगिकता : कायदेशीर मान्यता पण सामाजिक मान्यतेचे आव्हान	346 To 352

Sr.No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
112.	Mr Adat Vishnu Shankar	English Speaking Abilities of collegeStudents:Issues and Remedies	353 To354
113.	Mr. Chintamani Yashwantrao Jadhav	The Situation and Problems of teaching of English in non-native Contexts'	355 To 358
114.	Dr. Panchappa Ramchandra Waghmare	Aesthetics Of Resistance And Revolution In Dalit Literature	359 To 362
115	Dr. Uttam Ramchandra Patil	English and Marathi Suffixes Implying Person : A Comparative Study	363 To 367
116	Ganesh B. Kamble	Depiction of Women in Literature	368 To 370
117.	Dr. Madhavi Pawar	Comparison between Radical and Traditional Feminists	371 To 372
118.	N. S. Warake	'Haiku' Revisited	373 To 375
119.	Miss. Pratiksha Ramesh Mangalekar	Semiotic Re-interpretation of a Text Narrative: The Alchemist	376 To 378
120.	Dr. R. A. Kadakane,	Survival of languages in the digital age: Challenges and Prospects	379 To 381
121.	Rahul Anandrao Chitrakar	Short Story, A Minor Form Of Literature In Teaching - Learning Process	382 To 384
122.	Rahul Tulshiram Wadate	Study of Contemporary Social Sciences and Languages	385 To 386
123.	Rajesh Vinayakrao Dandge	Jazz: A Study in Psychoanalytical Conflict	387 To 389
124.	Savita Andelwar	Background to Violence in the Selected Plays of Tennessee Williams and Vijay Tendulkar	390 To 395
125.	Dr. Swaleha M. Attar	Brutality of survival and discovering the instinct of humanity of teenage girl in Mindy McGinnis *Not a Drop to Drink*	397 To 400
126.	Vaishali Buddhe	Urgency of English Language	401 To 402
127.	Vaishali Vasant Joshi	Developing Oral Communication in English – The Specific Need of Time	403 To 405
128.	डॉ.एम. के. खाजी	"लड़ाई नाटक में समकालीन बोध"	406 To 408
129.	डॉ. संजय तिवारी	समकालीन युग :– चुनौतियाँ और संभावनाएँ''	409 To 411
130.	डॉ.रशीद एन. तहसिलदार	मोहन राकेश के नाटकों में चित्रित नारी संघर्ष की समस्याएँ	412 To 416
131.	डॉ. संजय चोपडे	'पहला राजा' नाटक में आधुनिकता का चित्रण"	417 To 420

132.	सुषमा मारुती चौगले	बलात्कार पीढ़ित लड़की की व्यथा : 'सुबह के इंतजार तक'	421 To 423
133.	डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे	समकालीन वैचारिक साहित्याचेस्वरूप व आव्हाने	424 To 428
134.	*डॉ. देवानंद गडलिंग*	*दृकश्राव्य माध्यमातील भाषा, तत्व आणि आव्हाने*	429 To 432
135.	डॉ.गिरीश मोरे	भाषा आणि मराठी भाषेपुढील काही प्रश्न	433 To 436
136.	डॉ. सविता खोकले	मराठी भाषेतील आव्हाने आणि उपाय	437 To 439
137.	डॉ.सविता अशोक व्हटकर	समकालीन ग्रामीण कादंबरीतील जीवनानुभव (धग, पाचोळा, गोतावळा व टारफुला)	440 To 443

Stephen King's *The Running Man*: An Apocalyptic Horror Novel

Dr. Advait Dhondiram Joshi
Head & Associate Professor,
Department of English, Sadashivrao.Mandlik Mahavidyalaya, Murgud, Tal- Kagal, Dist-Kolhapur.

Abstract-

Stephen King (b.1947), the foremost horror fiction writer, has produced enormous work of literature enriching the horror genre. King up to date has written over 200 hundred works of fiction. He has published 42 novels, 109 short works of fiction. 54 pieces of his fiction have been recently published and made available to the readers. King has effectively handled many sub-genres of popular fiction such as horror, fantasy, crime and detective fiction. He has also handled apocalyptic genre of popular fiction. Thus, he has proved himself as a versatile writer of popular fiction. He has received many awards for his contribution to popular literature namely Hugo award, Bram Stoker award, World fantasy award etc. The present paper focuses on The Running Man (1982) to discuss the novel from the point of view of apocalyptic horror.

Keywords- *apocalyptic, horror, running, game*

One cannot deny the significant position of Stephen King in the world of horror fiction. He has freely wandered in science, mystery, and fantasy and crime genre proving his mastery over the genres. King has dominated human mind and has allured film makers that many of his novels have been adopted for films. One of the powerful genres of popular fiction is apocalyptic horror novels. And king has proved his mastery over this genre too. However, he is not the first writer to deal with this kind of horror. Prior to him, many writers effectively handled the genre. But the genre flourished during the 19th century. Mary Shelley's novel *The Last Man* (1826) is often considered is the first work of modern apocalyptic fiction. The novel finely records the struggle of people to survive in a plague-infected world. Richard Jefferies's novel *After London* (1839) is regarded as the best modern apocalyptic novel.King followed these writers and produced apocalyptic horror novels. King's two short stories *Night Surf* (1974) and *The Mist* (1980 are the landmarks of apocalyptic horror stories. Thus King has proved his mastery over apocalyptic horror genre. In this connection Dr. S.T. Joshi remarks:

Stephen King is worried about things to come. He sees all sorts of dreadful things occurring in the rather near future, from nuclear holocaust to thought-control, and his novels and tales return obsessively to these scenarios. In many cases the government is to blame for these horrors in offing, and this idea fills king with concern to the point of paranoia (Joshi 79).

TheRunning Man

Stephen King produced *The Running Man* under the pseudonym. The British horror fiction writer also published one of his novels *Claw* (1983) under pseudonym. It seems that in horror fiction there is a style of publishing literary work under pseudonym. King and his work have already allured masses, masters of literature and movie makers. Then why did King publish the novel under pseudonym? Perhaps King wanted to judge the novel and its impact on people independently. The novel is set in dystopian America during the year 2025. It narrates the economical and social conditions of future America. Unlike *The Long Walk*, this novel takes place in the world of adult. In the novels produced prior to this novel King delineates the exploitation of children in American society. *The Running Man* revolves around the fatal game initiated by TV Station. This is a typical game in which contestants are allowed to go anywhere in the world. But they are chased by the employed hunters to finish the life of participants. Ben Richards, the protagonist, is from a suburb area located in the country Detroit in the year 2025. The economic and political condition of America is worsened. Richards has no job at all as he is blacklisted from his trade. He is in the dire need of money to get medicine for his seriously ill daughter Cathy. His wife has turned prostitute to earn money for the family. Frustrated Ben turns to a government operated TV station which runs a violent game show. After various mental and physical tests Ben is selected for the game. However, he is informed and warned by Dan Killian, the executive of the game about the fatality of the game. The rules of game are very strange. Contestants, who survive and avoid captures, are honoured with $100. The contestants, who survive more than thirty days, are honoured with a grand prize of $1 billion. He can go anywhere in the world. But he has to send messages back to the studio. Failing

these things, the contestants are killed. No contestant participated in the game has survived to claim the prize. Knowing this, Richards participates in the game.

The novel henceforth records some fatal experiences of Richards. He travels in false identification first to New York and then to Boston. He manages to escape from the explosion which kills five policemen. Accidently, he meets the gang member Bradley and takes shelter with him. Here he learns many things from Bradley. As the novel progresses, Richards arrives at New Hampshire where he disguises himself as a half-blind priest. Herein he learns that one of the contestants has been killed by the hunters. He dreams that Bradley has betrayed him.

His journey to Portland Maine proves to be fatal one. He cannot stay longer in the house of a friend of Bradley as he is reported by the owner's mother. Somehow, Richards manages to escape from the mishap. The novel henceforth gives a detailed account of Richards's journey and how he escapes from the dangers. By this time, he learns that he has broken the running man survival record of eight days and five hours.

Readers surprise when Richards is offered the job of a lead hunter by Killian. He hesitates to take the job thinking that his family members will be targeted. But he learns from Killian that his wife and daughter were cruelly killed over ten days earlier. Subsequently, Richards accepts the job. The novel ends with the plane crashing into the tower killing both Killian and Richards. The novel - set in future -records many things of future America. It focuses on the extreme gap between rich and poor. The poor are forced to live in filthy conditions where disease and violence constantly accompany them. it also shows the fatal union of Government and television to play with the lives of poor and innocent people. King effectively depicts this 'other'. At one point in the novel Richards experiences it:

The Stengun rattled again, and this time a bullet punched through his left arm, knocking him sideways. The heavy car tried to veer and get him, and for a moment he had a clear shot at the figure behind the wheel. . . Richards still could not get to his feet so he began to crawl towards the car. . . (137-138).

The organized crime of the authorities or private groups is a thing of concern for King. This very idea that human race is not at all safe either in present or in future world generates horror than any supernatural horror novel. *The Running Man* is a perfect weird fiction as it puts readers in the world of uncertainty where they cannot predict what will happen next. The protagonist, contestants as well as readers are put in the macabre world which, as King feels, upcoming world dangerous for human beings.

The novel from its very beginning to the end successfully keeps readers under the tension of terror, horror and fear. As the hunters chase Richards, the horror begins griping readers and it persists till the end of the novel. This is the special feature of the novel. In short, The *Running Man* generates far more horror than the supernatural horror novel. Dr. S. T. Joshi has praised the novel for the frightening aspect of the novel:

And the final confrontation between Richards and the government agents who ultimately track him down may be the single most intense episode in all King's work. The Running Man is, strictly speaking, a science-fiction novel, but it certainly has enough horrific overtones to be classified well within the weird tale (82).

At one point in the novel readers witness horror of Richards:

But on Tuesday morning he stayed in, not going to the library. It seemed to him that every minute he stayed in this place was an invitation to quick doom. Looking out the window, he saw a Hunter with a black hood inside every old beaner and slumped taxi driver. Fantasies of gunmen creeping soundlessly toward his door tormented him. He felt a huge clock was ticking in his head (123-124).

King makes his readers to feel horror creeping over him as he watches the horrible experiences of the protagonist. This writing style of King horrifies readers as well. The novel bears some characteristics of horror novel. it is packed with uncanny situations. A horror novel lacks logical order and it gives a message of anything can happen at any moment in human life. Gothic and supernatural horror novelists also underlined the thing that human life is at the mercy of supernatural elements. They, according to their whims, can play with human life to mutilate it or to finish it off. They chase their victims, exploit them, and kill them whenever they wish to be.

Like Gothic and supernatural horror novelists, Stephen King is worried about safety human life. King pushed aside the supernatural elements and employed human icons of horror to arouse

horror. Gothic and supernatural horror elements confined their victims behind the closed walls or in the remote castle. King's human icons of horror never confine their victims in the closed space. Ben Richards is not confined to one place. But when he participates in the game, he feels that the whole world is prison for him. The prison has no walls at all. This idea shakes readers with both terror and horror. Human beings, as King feels, are deliberately pushed in the realm of horror. Sometime by the group for its preaching and transforming their victim sometime by the Government and its agents under the name of game.

Gothic and cosmic present supernatural beings who look at human beings as their prey to be played and killed. King uses the same thing using human icons of horror. The *Running Man* shows the same thing so it is a perfect horror novel. Here is one more piece of King's writing which rouses horror:

Richards hung up his jacket, slipped off his shoes, and lay down on the bed. He realized how miserable and unknown and vulnerable he was in the world. The universe seemed to shriek and clatter and roar around him like a huge indifferent jalopy rushing down a hill and toward the lip of bottomless chasm. His lips began to tremble, and then he cried a little (56).

In short, *TheRunning Man* is a perfect horror novel. King uses cinematic technique, speedy technique, unresolved ending and shock-treatment technique to arouse horror in the mind of readers.He puts his protagonist amid the cruel and crazy world only to meet fatal events and incidents. The novels with its themes of economical and social change in future America; the corrupted authority of the country and suffering and exploitation of the poor and the wide gap between the rich and the poor make the novel memorable one. Moreover, King twists his tale in his own style which makes the novel horrific. Readers cannot shake off the horror that King rouses through his novels. *The Running Man* (1982) does create everlasting horror, though they are listed as the novels of science-fiction. They bear the features of horror fiction which put them fit in the world of horror fiction. Collings praises King for his skill of creating horror:

In Stephen King's writing, we explore many ''facets'' of horror as they glint from widely divergent perspectives. King's writing is not straight-line in the sense that he went through a ''mainstream phase'', a separate ''horror phase'' or a distinct ''epic fantasy quest'' phase. Instead, his forms and themes intertwine, reflecting each other, glittering like the continuous movement of light around a brilliantly set gem-stone (03).

Furthermore, Collings has finely stated about these novels in his book *Stephen King is Richard Bachman*:

In one sense, King's decision, taken as early as in his career as 1977, his four non-supernatural novels under a pseudonym was consistent with a well-defined trend in horror fiction (25).

The novel is a perfect horror novel and it places King in the legacy of great writers. In this connection Collings remarks:

King works well within the sphere of this internal horror. His novels place him clearly in the post-gothic tradition of Poe, Lovecraft and other practitioners of the horrific (26).

Richards's running symbolizes the helplessness of individual in a society strangled by the media. The novel criticizes the Government as it stands as an enemy of its citizens.

What makes the novel more compelling and horrific one that the protagonists' awareness of death. He is aware of each passing moment of life. They are aware of death chasing them in the form of human being. Unexpected, uninvited death horrifies people. Herein the protagonists invite death when they participate in the game. And they walk in the known shadow of death. These things make novel of King more horrific. In short, it can be humbly said that King delineates the worst condition of human beings in America. The themes, the subject matter, the icons of horror, the terrific situations in which King places his protagonists, and the language of king are enough to frighten readers and they never forget the novel. The aftereffect of this novel is terrific one. In this connection Davis nicely comments:

Once the reader is able to read into subtexts of Stephen King's fiction, he or she will come out of his books with much more than a good scare (27).

Stephen King does create different world in his novels. He deals with evil world lurking inside the upcoming years. In this world adult do appear as villains, mostly father-figures and children appear as victims. Both the novelists prefer non-supernatural icons of horror, though some of their select novels show glimpses of supernatural powers. King's human antagonists in the role of

businessmen, contractor or the protective authorities are enough to rouse everlasting horror. Thus, *The Running Man* is a perfect apocalyptic horror novel.

References:

1. *The Running Man*. London: Hodder &Stoughton, 1984. Print.
2. Collings, Michal. R. *The Many Facets of Stephen King.* USA: Wildside Press, 2006. Print.
3. *Stephen King is Richard Bachman*. Georgia: Overlook Connection Press, 2011. Print
4. *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic literature*. U. K: William B Publishing Company, 1998. Print.
5. Cook, Stephen. L. *The Apocalyptic Literature*. Nashville: Abingdon Press, 2005. Print.
6. Davis, P. Jonathan. *Srephen King's America.*USA: Bowling Green Press, 1994. Print.
7. D'Elia, Jenifer. Michelle. *Standing up with the King*: *A critical look at Stephen King's epic.* Florida: university of South Florida. 2007. Print.
8. Joshi, S.T.*The Modern Weird Tale.* Jefferson: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2001. Print.
9. Rolls, Albert. *Stephen King*: *A Biography*. London: Greenwood Press, 2009. Print.
10. Simpson, Paul. *A Brief Guide to Stephen King*. U. K: Running Press, 2014. Print

Reflection of Socio-political corruption in Chinua Achebe's Short Story 'The Voter'

Mr.Amit Maruti Bamane
Asst. Professor, English Department
Arts and Commerce College, Kasegaon

Modern African Literature is concerned almost exclusively with the reality of African life. Most of the African writers have brought into light the world problems faced by the natives. In 20th century, short story became an important genre on West African Literary scene. The roots and development of African short story are found in oral tradition. It promotes in the reaffirmation of the traditional African culture.African Literature in English has added a new dimension to Commonwealth Literature. Most of the West African short story writers are the product of colonialism, cultural hybridity, marginalization, etc. There are so many West African short story writers whose contribution is noteworthy in uplifting the West African Literature. West African short story writers such as Ben Okri, I.N.C, Aniebo, Adewale Maja Pearce, Remi Aduke Adedeji, Zaynab Alkali, Obi B.Egbuna, Cyprian Ekwensi, Flora Nwapa, Anthonia C.Kalu, Funso Ayejina,Ama Ata Aidoo,Abioseh Nicol,Kole Omotoso.etc.

Chinua Achebe is a prolific modern African novelist and short story writer. The tragic consequences of the African encounter with Europe are the main theme of Achebe's novels and short stories. The attack of Whiteman and his culture resulted in many social, economical, and psychological problems in the African society. The collection of short stories "Girls at war and Other Stories" depicts daily in post- colonial Africa and portrays the social and political stress of newly independent societies attempting to find a balance between ancestral traditions and demands of modern life.

The short story `the voter` unravels the lapses of newly introduced Western democratic system in Africa where the native people are innocent and do not understand the intricacies leading to corruption and manipulation. It also portrays the Umuofian society that is corrupt and confused in its social and economic values. The attraction of money and beautiful things had destroyed the sense of values of the traditional society. This story is a vivid political satire on the contemporary Nigerian society. It ridicules, deceitful and selfish Chief Honorable Minister Marcus Ibe, who takes advantage of the poor, ignorant elders of Umuofia voted for him. This story mainly centres on the protagonist, Rufus Okeke.Achebe attempts to uncover how the control of economic and political power is the source of incessant conflicts among ethnic groups.

Through 'The Voters', Achebe uncovers how British colonial rule dynamited the whole traditional values and morals existed in the Nigerian Igbo Society. The British colonialism eradicated the democratic Igbo political culture. Before the encroachment of the Western influence, Igbo communities and area Governments were overwhelmingly ruled solely by a Republican Consultative Assembly of Common People. After the independence of Nigeria in 1960, it was accepted that the Nigerian Igbo people will continue and implement their traditional practices and principles. However, the Nigerian Politics failed to sustain the traditional Igbo political practices. And it gave rise to an increasing disillusionment.

Being very popular man in his village, Roof (Rufus Okeke) like his other fellows, has not abandoned his village to seek work in the towns. He is an energetic young man. He accepts a new challenge as party organizer of honorable minister Marcus Ibe for the coming election. According to the villagers` point of view, he become, "a real expert in election campaigning at all levels – village, local government or national." (14).When politics made its entry in his village he capitalized his strength by supporting Marcus Ibe. At the time of the second election, Roof, on Marcus' instructions, bribes some of the local elders in order to ensure that they will vote for Marcus. At no stage in the story does Roof advise the elders as to why they should vote for Marcus or what benefit electing Marcus will be to the community. Roof's main concern is not the elders or those in the community but Marcus himself. There also seems to be no thought given by the elders as to what the consequences of their actions (voting for Marcus) might be. Like Marcus and Roof, the local leaders also are corrupt who are more concerned with receiving payment for their vote than they are on improving life in the village.

Umuofia people, in the last election, had elected Marcus Ibe, "a not too successful mission school teacher", as their representative in the Capital. But the attitude of the elder people of Umuofia

has changed. Even Rufus had warned Marcus Ibe about the radical change in the thinking of Umuofia. In the last five year, Marcus Ibe has acquired two long cars and has just built the biggest house in the area, which had been blessed upon by the Archbishop. The society of Umufoia is full of blunders –bribery, corruption, betrayal and hypocrisy. The attraction of money had destroyed the sense of values of traditional society.

PAP`s propaganda of the forthcoming election was in full force. Marcus Ibe "had drawn five month salary in advance", (15) to distribute money among the voters. For Marcus Ibe, "Roof (Rufus Okeke) was the most trusted of these campaigners". (16) Roof came to know that the elders of Umuofia do not accept two shillings. They retort Roof that "two shillings is shameful". (17) Moreover, they said that "But today Marcus is a great man and does his thing like a great man..... We have climbed the iroko tree today and would be foolish not to take down all the firewood we need". (17) They just expected more bribe for their votes. This shows the passive and congested view of ignorant people of Umuofia about the power of vote. They are not aware of the power of their ballot paper. They don't think about the village`s prospect. By offering three shillings each, Roof purchases the important votes which decide Marcus Ibe`s political future. Everything was going on as per the election plan. For Marcus Ibe, "Roof was the most trusted of these campaigners". (16) Suddenly Roof "received a strange visit from the leader of POP campaign team". (18) The visit for the business purpose. The leader put five pound on the floor before Roof. With quick decision, he succumbs to the temptation of a bribe offered by the leader of the opposition party. He was told to vote for Maduka. While Roof having bribe of five pound, he was made to swear on a magic `iyi`. Now Roof has taken the oath to vote for Maduka. But he knew that the opposition party (POP) has no chance against Marcus (PAP).

Marcus Ibe is the leader of People Alliance Party (PAP). His party competes with the opponent Progressive Organization Party (POP), "which had been formed by the tribes down the coast to save themselves from the political, cultural, social and religious annihilation".(15) Though POP knew that the POP leaders have less chance of getting elected in this election, they tried to split the voters by offering money (bribe) to voters. On the polling day, though Roof is in dilemma, at last his instinct provides him solution. He tears the ballot and cast one portion for each candidate. "He then lives the voting booth as jauntily as he had gone in".(28)

Roof succumbs to temptation and accepts bribe from both Marcus Ibe and his opponents. Roof is one of those examples who become engrossed in not only economical corruptibility but also moral corruptibility as well. All these changed cultural practices and political system is the outcome of the influence of British Colonialism that disrupted the democratic system of Igbo political culture. Through the story `The Voter`, Achebe condemns the foreign influence that has intensively eroded the traditional values and integrity. He depicts the decay of moral as well as the loss of the political values. It has been shown that while having bribe the leader of POP compels Roof to swear on a magic `iyi`.

Marcus Ibe, Minister of Culture, had exploited the masses by misusing the political power he has deprived of the basic human rights by giving them bribe and have left then stranded and depriving them of a better future.Now he has two luxury cars and has built the biggest house `Umuofia Mansion` in the area. On the other hand the natives have neither water nor electricity. But for his own house, Marcus has installed a private plant to supply electricity. He doesn't improve the positions of his villagers. He is engrossed in the materialistic world. This shows the elected leaders selfishness and political corruptibility.

Marcus Ibe, one of the modern political elite and Minister of Culture has built the biggest house `Umuofia Mansion`. The house was blessed upon by the Archbishop. As a politician Marcus has made sure that his life has improved in comparison to those who live in Umuofia. He has built himself a new home with running water yet his constituents don't have the same access to water as Marcus does. Though it is not explicitly stated that Marcus has inappropriately obtained his property the fact that he has ready and easy access to large amounts of money suggests that he may be corrupt. According to F. Odun Balogun, "Marcus Ibe`s corruption is promoted and protected by churchmen who opened Ibe`s mansion built with money, fraudulently acquired. While the corrupt politicians receive the spiritual blessings of the elites of the church, their illegal wealth are protected by the legal elites". (1991:75-76). Marcus Ibe ,on whose hands the fate of Umuofia rests, looted all the natives ad usurped political power for personal gains and denigrates the poor masses.

According to Achebe, the trouble with Nigeria is simply a failure of leadership .The corrupted leaders like Marcus Ibe just indulged in personal gains are of no use. Rather they are the stigma on society. The hallmarks of true leadership are lost by these corrupted politicians. Achebe throws light on the crumbling of African societies in the 1960s.Marcus Ibe failed in defending the poor, dispossessed, less- privileged class, and the wretched of the earth .Achebe portrays the victimization of the naives at the hands of the political leaders and modern elites.

Regarding African society that disturbs the coherence and solace, are the aspects like racism, sexism, social marginalization, tribalism, social exclusion, deprivation with reference to some tribal classes. Due to economic marginalization, some individuals or groups belonging to lower strata of society are totally excluded from the economic opportunities. It generates adverse atmosphere in the society as well as country in terms of human rights, deprivation, poverty, and isolation. Achebe has shown poverty as one of the reasons of desolation and misery. Through this story, he has exposed the grim realities of the contemporary Nigerian society. The Nigerian people, modern elites, and political leaders have lost dignity during the colonial period .They have been dehumanized by the European imperialists.

Multiculturalism promotes social equality among masses. Education shapes human life and leads to the path of career. Obviously education divides people in to educated and uneducated. But, educated people like Marcus Ibe makes misuse of the knowledge and exploit the masses. Lack of education and economic exploitation are the two reasons of social inequality.

The Voter explores the themes of socio-economic corruption, moral decadence and degeneration in the post independent Nigerian society. Elections are nothing but a farce and mockery of democracy. Chief the Honorable in `The Voter` displays diverse forms of intrigues, deceit and corruption in electoral campaign, voting process. Both-the candidate (Marcus) and the voters are exposed by the writer. Huge amount is spent to attract the voters and voters in turn try to extract from him as much as possible. It is a shameful thing for Democracy. Radical changes and stern actions are essential to make elections transparent. The voters' greed for money keeps the village again away from all the primary facilities such as water, electricity etc.Marcus may not ever come to know about this betrayal, but will Roof be ever able to forgive himself.

References

1. Achebe, Chinua: Girls at War and Other Stories. New York: Anchor Books, A Division of Random House, INC, 1991.Print.
2. Achebe, Chinua: An Anthology of Recent Criticism, edited by Mala Pandurang.Delhi: Pencraft International, 2006.Print.
3. Balogun, F.Odun: Tradition and Modernity in African Short Story: An Introduction to a Literature in Search of Critics, Greenwood Press: 1991

A Brief Comparative Study of 'My Feudal Lord' by TehminaDurrani and 'The Prison We Broke' by Baby Kamble

Dr. Bharat Arvind Tupere
Assistant Professor and Head
Department of English S. R. M. College, Kudal, Dist. Sindhudurg

Abstract

All over the world men dominate the society. It is patriarchy which gives power to men to exploit women. Pakistan was the part of India before 1947. Both nations have similar cultural heritage in which women are treated as subordinate to men. Even though in postmodern world as women got education and doing all works side by side with men, they treated other to men. They are sexually abused, physically exploited, and badly beaten all over the world. Some women expressed their voice against these suppression and oppression to resist it through literary texts. Autobiography does not only deals with its author but also with the community and society where he or she belongs.

TehminaDurani was an aristocrat Muslim woman. But she was brutally abused by her second husband. She shared her bitter experiences through her autobiography My Feudal Lord.Her marriage to Mustafa Khar, one of Pakistan's most eminent political figures, soon turned into a nightmare. Violently possessive and pathologically jealous, Mustafa Khar succeeded in cutting her off from the outside world. For fourteen years, Tehmina suffered alone, in silence.Another autobiographer Baby Kamble belongs to Maharashtra, India. She was the formal untouchable of India.Baby Kamble'sThe Prisons We Broke reclaims her memory to locate the Mahar community before it was impacted by Dr. BabasahebAmbedkar, and tells a consequent tale of redemption wrought by a fiery brand of social and self-awareness. The Prisons We Broke provides a graphic insight into the oppressive caste and patriarchal tenets of the Indian society, but nowhere does the writing descend to self-pity.The women of both India and Pakistan were doubly marginalized, they were voiceless but they came with a strong voice through their autobiographies and they achieved their self-esteem and self-identity.

Key Words: Women, exploitation, self-expression and self-esteem

Generally, literature is consider that it holds mirror to society. Literature depicts the reality of the society as well as various aspects of human nature. In the begging of early human civilization, women were respected highly in the society. They were compared to the land and regarded that they possessed the power which enabled them to reproduce children. Women were rulers of the family. Later on patriarchy dominated the matriarchy and today we live in male dominated society all over the world. Women, in patriarchal social structure, are regarded as inferior to men. Even though in postmodern world as women got education and doing all works side by side with men, they treated other to men. They are sexually abused, physically exploited, and badly beaten all over the world. Some women expressed their voice against these suppression and oppression to resist it through literary texts. Autobiography does not only deals with its author but also with the community and society where he or she belongs.

When a person talks or writes about his/her own experiences of life we called it as autobiography. An autobiography is a prominent genre of literature. An Autobiography expresses the self-emancipation of its author.

Dryden defines biography neatly as, "the history of particular men's history" (Abram M.H. 2009). (P. 31-32)

As already mentioned that the autobiography tells the story of its author. There are few definitions of an autobiography as follows:

In the words of M. H. Abrams, "Autobiography is a biography written by the subject about himself or herself." (Abram M.H., 2009). (P. 31-32)

Oxford Dictionary of Literary Terms defines autobiography as, "A narrative account of an extended period of some person's life, written by, or presented as having been written by, that person; or the practice of writing such works." (Baldick, 2008 (Gray, 1980), P. 33.)

For Linda Anderson, "However, autobiography has also been recognized since the late eighteenth century as a distinct literary genre and, as such, an important testing ground for critical controversies about a range of ideas including authorship, selfhood, representation and the division between fact and fiction." (Anderson, 2007,P. 04)

Thus, Autobiography is the form of literature which gives us the account of the writer. But it also talks about the community where the author belongs. It focuses on all the problems faced by the

community itself though it deals with a particular person; because this literary genre becomes the voice of the suppressed people.

The present research paper deals with two Women writers. One who is from Pakistan and other is from India. TehminaDurrani is a Pakistani writer whereas Baby Kamble is an Indian writer. Tehmina was born in a reach and educated family. Baby Kamble born in poor family, formal untouchable of India.

A Brief Comparative Study of *My Feudal Lord* and *The Prisons We Broke*:

My Feudal Lord of TehminaDurrani deals with her life. She was born into one of Pakistan's most influential families, she was raised in the privileged milieu of Lahore high society. Like all women of her rank, she was expected to marry a prosperous Muslim from a respectable family, bear him many children and lead a sheltered life of leisure.

The book is divided by three parts. The first part is about the first meeting of Tehmina and Mustafa. She was married to Anees, a businessman when she was studying in college. She thought that it was her love. But she was not happy with her first husband. According to her it was just a physical attraction towards Anees. She got a daughter from him. She realized true love when she met Mustafa her second husaband. Mustafa was married man. He was a political leader and had several marriages. His fifth wife Sherry tells Tehmina about the harsh treatment and beating given by him to her. Even Tehmina rejected the wishes of her parents and took divorce from Anees and she got married to Mustafa as his sixth wife. He left Sherry when she did not give birth to a son. Actually he has two sons before his two marriages at his village before his marriage to Sherry. After married to Tehmina he divorced her because of her inability to produce a son. Initially he treated her very nicely but after few days he showed his real nature and started beating her.

The book also reveals the political history of Pakistan. Mustafa was a leader of Butto's political party. Even he became the chief minister of Panjab and as known by Lion of Panjab. Sometimes he opposed Butto and showed his importance in the politics. After few years of Tehmina's marriage, military government established and Butto and his leaders kept in prisons. Mustafa cheated Butto and escaped with Tehmina to England. In England he borrowed a lot of money and ran a companion against the military government. Tehmina bore for him two sons and three daughters. He continued to treat Tehmina harshly. She ran from him and tried to get divorce but he send his children to Pakistan and made her to come to him. At the end of army rule he returned with his family to Pakistan. Where he rose to power with Nawaz Sharif, but he behaved with Tehminaans monster. During his imprisonment in Pakistan, tehmina became the leader and because of her Mustafa released from the jail.

Her marriage to Mustafa Khar, one of Pakistan's most eminent political figures, was very terrible. She was very happy and delighted by his personality but her dream and joy then turned into a nightmare when he began to beat her. Mustafa Khar was violently possessive and pathologically jealous person. He succeeded in cutting Tehmina off from the outside world. For fourteen years, Tehmina suffered alone, in silence. When she decided to rebel, the price she paid was extremely high: as a Muslim woman seeking a divorce, she signed away all financial support, lost the custody of her four children, and found herself alienated from her friends and disowned by her own parents.

When this book was first published it shook Pakistani society to its foundations. Here at last was someone who had succeded in reconciling her faith in Islam with her ardent belief in women's rights. TehminaDurrani's story provided extraordinary insights into the vulnerable position of women caught in the complex web of Muslim society.

The second autobiography *The Prison We Broke* deals with the lives of the Mahars of Maharashtra. Baby Kamble reclaims her memory to locate the Mahar community before it was impacted by Dr. BabasahebAmbedkar, and tells a consequent tale of redemption wrought by a fiery brand of social and self-awareness. *The Prisons We Broke* provides a graphic insight into the oppressive caste and patriarchal tenets of the Indian society, but nowhere does the writing descend to self-pity. With verve and colour the narrative brings to life, among other things, the festivals, rituals, marriages, snot-nosed children, hard lives and hardy women of the Mahar community. Baby Kamble had written this book in Marathi as *JinaAmacha*.She has used different narrative techniques. It is the first autobiography by a Dalit woman in Marathi, probably even the first of its kind in any Indian language. The book deals with the two major problems of the society,1. The oppression and exploitation of the Dalit by the upper class.2. The discrimination towards women in a patriarchal

society. In the memoir, the retrospections of the author flow out profusely in beautiful colors. She talks about the life in her village, called Veergaon. In her memory, the Maharwadas never had a prosperous life. On one side, ignorance and lack of reasoning ruled them, on the other side, the Maharwadas life was dominated by poverty and epidemics. Death rate was high because of the ceaseless starvation and lack of medical facilities for the fatal epidemics. More over superstitions adorned their blindness.

The condition of the Mahar women was miserable. They had to do all the house hold duties, and go for selling wood to earn for their daily bread. They collected all the left overs from other places to give them to their children. Most of the time women had to go on hunger unendingly. When a ritual comes, the work of the women got doubled. They had to plaster their house with cow dung, and clean the utensils and the clothes. Girls got married at the age of eight or nine. And they became pregnant at a very tender age which created a lot of complications in their first delivery. They lead a very pathetic life in their husband's home. If a girl could not do the house hold duties, she was abused by her in-laws. She could not go back to her home also, in the fear of scolding from her father and brothers.The author talks about the influence of Dr. BabasahebAmbedkar in the memoir. Dr. BabasahebAmbedkar was the light of their life. He asked the Mahars to educate their children, and inspired them to fight against the atrocities. He asked them not to give offerings to the gods who never cared about them. And he also asked them not to eat the dead animals. Baby Kamble and her relatives actively participated in the revolutionary activities. She was very much influenced by Dr.BabasahebAmbedkar.

To conclude, the study focuses on the lives of women and their exploitation in both Pakistan and India. The women of both India and Pakistan were doubly marginalized, they were voiceless but they came with a strong voice through their autobiographies and they achieved their self-esteem and self-identity.How the both the autobiographers rebel against cruel society. They raised their voice against the oppression. The voice later on became the voice of entire women.

References:

1. Durrani, Tehmina. *My Feudal Lord.* New Delhi: Transworld, 1996, ISBN 9780552142397.
2. Kamble, Baby. *The Prisons We Broke*. New Delhi: Orient Longman, 2008, ISBN 8125033904
3. Abrams, M. H. and Geoffrey Galt Harpham. *A Handbook of Literary Terms*. New Delhi: Cengage Learning, 2009.
4. Anderson, Linda. *Autobiography*. London: Routledge, 2001.
5. Baldick, Chris. *Oxford Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press, 2008.

A Vindication of the Rights of Woman: A Feminist Prose in Colonial England

Madhukar Vikram Bhise
School of Language, Literature and Culture Studies, S. R. T. M. University, Nanded.

The woman who strengthens her body and exercises her mind will, by managing her family and practising various virtues, become the friend, and not the humble dependent of her husband.
- Mary Wollstonecraft (1759–1797)

All of us are not aware from the statues of women not only in India but also in the whole world. They are exploited throughout the generations. Mary Wollstonecraft in her book *AVindication of the Rights of Woman* (1792), unambiguously picturised, and at times paved way to struggle against the existing scenario of social and political system. All the writers cum thinkers in Europe derived some conceptions from her text which itself proved as the manifesto of women's movement. This work was a significant to the other feminist writers who tried to present egalitarian social order through their writings. Such as, John Stuart Mill, Mary Corbett and Emmeline produced the literary texts which stand to represent the existing social and political status of women. The conceptualisation of the terms derived from Wollstonecraft's work stand as a manifesto the feminist prose in the Nineteen Century Europe. These terms contribute to construct the feminist literary theory and women's movement. Mary contributes to the rights of women in the context of social scenario, Educational point of views. We can examine this text on the basis of gender and Feminist theory through said issues. Talking about the history of feminism and gender we have to go following way.

The Conceptof Feminism:

We can study the history of feminism with the help of different ways to present it for example, through the contribution of feminist movements and thoughts by women as well as men. There are so many changes in the Feminist movements in short this movement having faced many changes. From early stage of the feminist thought and movement changed along with the culture, politics, economics, literature, etc. Most of the western feminist movementeers fight for the rights of women in order to establish equal status between men and women. This is general opinion about Feminist movement that Feminist movement tries for the rights of women in order to live like human beings as most men live.

All Feminist thinkers-cum activists tried to focus on the women's rights and their freedom. In fact, the status of women has developed through the thoughts and movements of the feminists across the world.Feminism is a movement which advocates equal political, social and economic rights to women as are enjoyed by most men. In the world, women are not considered equal to men. They have been taken away from their rights by patriarchal order. In the area of patriarchal society and culture, woman is a social constituent, a side on which masculine meanings get spoken and masculine desires get connected.

After studying the history of feminism we come to know that at first time women gathered in 1848 at *Seneca Falls*. It was the first women's rights convention. It advertised itself as 'a convention to discuss the social, civil, and religious condition and rights of women'. From this place in 1850 women started asking for right to vote because there are very significant events in Europe that are one is French Revaluation other Industrial Revaluation and also the formation of parliament reform format in Britain.

Until the 1960s, the term feminism was used as a word carrying a negative or unpleasant meaning. Alice Walker coined a term *Womanism* in her work *In Search of Our Mothers Gardens* (1983). This was an alternative term for feminism. Virginia Woolf attacks on the term *Feminism* in her work *A Rooms of One's Own* (1929). It is an effective and engaging plea for emancipation of women from the generational ordeals. Woolf's *right to earn a living* has been crucial to feminism. She argues that the understanding of economic right is to lead the feminists to the solution of all problems of women.

***A Vindication of the Rights of Woman*: A Feminist Prose**

There was a careful and exact change in the socio-political scenario of Europe after the ascent of the Queen Victoria to the British throne. Especially in the Great Britain, the effects of this change become one of the causes of the production and reading of feminist literature. The English Literature produced in this period contributed to create the modern literature. In the late Nineteenth century and early twentieth century, modern literature privileged over the old literature.

Throughout the world, women have been treated as the other barring a few tribal egalitarian communities by the patriarchal social order. A line has always been drawn between women and men, which saw inequality between them. Women writers began to present the questions of women through their writings. Many women writers worked on issues of women. They picturised women's world in their writings their own existence and started operation through these works. They used this way to show how women have lived in the world. Mary Wollstonecraft is a writer who raises the women's problems.

When we talks about Mary's work we come to know that, many of the issues about human rights had been raised firstly in France. Mary Wollstonecraft first entered into this fight in 1790. She published her book *The Vindication of Rights of Women*. It was a response to Edmund Burke's *Reflection on the Revolution in France*. Burke, in his *Reflections*, criticised many British thinkers and writers who had welcomed the early stage of French revolution. According to Burke, these thinkers saw the revolution as analogous to Glorious Revolution in England in 1688, which had restricted the powers of the monarchy. He argued that the suitable and correct historical analogue was the English Civil War (1642-49), which ended with the execution of Charles First in 1649.

MaryWollstonecraft on Education:

Wollstonecraft did not store too much in exceptional women who had a heroic capacity to achieve; thus, with references to those such as Sappho, Eloisa and Catherine Macaulay she says;

> I shall not lay any great stress on the example of a few women who, from having received a masculine education, have acquired courage and resolution……

Wollstonecraft's focuses on the education in her feminist book *A Vindication of the Rights of Woman*. She argues that women should be educated rationally in order to give them the opportunity to contribute to society. In the Late Eighteenth and early Nineteenth century, it was often assumed by both educational philosophers and conduct book writers, who wrote what one might think of as early self-help books, that women were incapable of rational or abstract thought. Women, it was believed, were too susceptible to sensibility and too fragile to be able to think clearly. Wollstonecraft, along with other female reformers such as Catharine Macaulay and Hester, maintained that women were indeed capable of rational thought and deserved to be educated.

Talking about the education of women she said that without education society will degenerate because women's role in the society is very important. She also talks about the male writer who writes on women and it's representation of patriarchy. In this text she expresses her own opinion on capability of women; it only appears that they are not, because men have refused to educate them and encouraged them to be frivolous.

While stressing it is of the same kind, she entertains the notion that women might not be able to attain the same degree of knowledge that men do. She attacks on book writers such as James Fordyce and John Gregory as well as educational philosophers such as Jean-Jacques Rousseau who argue that a woman does not need a rational education. (Rousseau famously argues in *Emile* (1762) that women should be educated for the pleasure of men; Wollstonecraft, infuriated by this argument, attacks not only it but also Rousseau himself.

Wollstonecraft define that the most perfect education' is an exercise of the understanding as is best calculated to strengthen the body and form the heart, in other words, to enable the individual to attach such habits of virtue as will render it independent. In addition to her broad philosophical arguments, Wollstonecraft lays out a specific plan for national education to counter Talleyrand's. In Chapter Twelve, *On National Education*, she proposes that all children be sent to a country day school as well as given some education at home to inspire a love of home and domestic pleasures.

She also maintains that schooling should be co-educational, contending that men and women, whose marriages are the cement of society should be educated after the same model. She argues that

women's mantel capacities should not be curtailed artificially nor conditioned by domestic *Manners*. Yet to condition them differently she points out that women should have the same education as men on a mass scale.

MaryWollstonecraft on Gender and Feminism:

In the *A Vindication of the Rights of Woman*, Wollstonecraft does not make the claim for gender equality using the same arguments or the same language that late 19th- and 20th century feminists later would. Wollstonecraft says that men and women both is the morel of law and they are equal to each other. For Wollstonecraft, men and women are equal in the most important areas of life. While such an idea may not seem revolutionary to twenty first-century readers, its implications were revolutionary during the eighteenth century.

However, Wollstonecraft's arguments for equality stand in contrast to her statements respecting the superiority of masculine strength and valour. She initiated some of the key themes of modern feminism such as: education, entry into professions, economic autonomy and legal equality.Wollstonecraft famously and ambiguously states:It is Wollstonecraft's last novel, *Maria: or, The Wrongs of Woman* (1798), the fictionalized sequel to the *A Vindication of the Rights of Woman*, that is usually considered feminist work.

At the summing part of the paper we can say that or it may be concluded that the progressive thinkers and writers in the nineteenth century initiated a way of producing women existence through the feminist point of view; rather, *A Vindication of the Rights of Woman*is the starting points of the feminism in Europe.

References:

1. Mary,Wollstonecraft. *A Vindication of the Rights of Women.* New York: Bartle, 1792. 21.
2. Nadeem, Hasnain. *Tribal India Today*. New Delhi: Harman, 1983. 34.
3. Kanchana, Mahadevan. *Between Femininity and Feminism: Colonial and Postcolonial Perspectives on Care*, Indian council of philosophical research, Dashan Bhawan, New Delhi. 2014.
4. Delmar Rosalind.*What is Feminism*? ed., Juliet Michell and Oakley, (United Kingdom: Oxford, 1986) 8.
5. Margaret Walters. *Feminism: A Very Short Introduction*,(New York: Oxford University Press, 2005) 120.
6. Juliet Mitchell and Ann Oakley.*Who's Afraid of Feminism*?(England: Penguin, 1998) 44.

Efficient Role of ICT in Strengthening Under Graduate Education and Language

Dr.D.G.Ghodake
M.A.M.Ed.LL.M.M.B.A.Ph.D.
Asst.Prof.of English D.K.A.S.C Collage, Ichalkaranji

In the modern world of Science and Technology, one cannot ignore the unique and peerless role of ICT in the advancement of undergraduate education which give qualitative and capable approach in fulfilling the needs of undergraduate students. Right from the pre-independent era and even after independence tills 1990. Education was a deprived entity for many school going students who were not aware of significance of education. But, now the advancing science and its tools have created revolution in Indian Education System. The use of television, mobile, internet, laptop, E-library etc. have contributed and sharing a lot in improving and expanding education and its quality.

While considering elementary role of ICT in Rejuvenation of undergraduate education in our country, it becomes essential to consider the facades and imprint of ICT. Prior to the use of ICT at this level much more emphasis was given on the reading of books and references relevant to the studies. So, libraries were regarded as "the Temples of Knowledge" in India and in the world too. But, with the fast advancement and various inventions in science and technology, changes in educational field also became inevitable. the changes in the form of e-library, different apps, mobiles for the use of e-books and dictionaries created awesome and revolutionary changes.

In the 21st century, as far as the conventional approaches are concerned, the students' approach to modern education seems to be changed.

On one hand, some students use libraries, but on the other hand many more students are applying the modern modes of ITC to improve knowledge. They are efficiently applying the ITC tools, like laptop, wireless internet, wifi etc. for obtaining latest and recent knowledge. These changes show qualitative acquisition of knowledge in undergraduate education. Instead of using the typing machines, the undergraduate students use keyboards of laptop, computer and mobile for quick print and for sharing cut-paste and communicating the acquired knowledge from one place to another among themselves.

In this regard language as a means of communication ICT plays a vital role for the students. For communication purposes the students use short messaging service. They use short-cuts in the use of words and languages. e.g. 'U' for "you, '2' for two, 'UR' for you are, 'r' for are and such many words for quick typing and sending messages to others. This applied attitude and approach has become a challenge in qualitative language. Only practical and utility of language won't create lucid and qualitative language in literature, particularly in fiction. The use of short cuts may not communicate the desired and proper message to the receiver. This will create misinformation and misunderstanding, and to avoid this type of events it becomes inevitable to accept the challenges in strengthening the quality of language.

Another point of inclusion of new regional words in a language is also important. When we think of English as a link language or language of literature, it is enhancing and becoming more practical with regional words in every geographic area in the world. For example the Marathi people and writers use and include Marathi words while speaking and writing in English, e.g. jungle, verandah, lathi, pakka-bandobast, loot, curry etc. words are generally used 'by marati people and 'bevkuf' , 'sala', 'pagal' and such other words are used by Hindi speakers. The same inclusion of words from the people living in other parts of the world is going on continually. The Japanese , Russians, French and other people add their local word in English communication. That is why, for more understanding of the knowledge of English language its important to take help of ICT.

In case of hardles in understanding the language, ICT and the advanced softwares become useful. Now a day the facilities of Dictaphone, translation system etc. play an efficient role in knowing and realization of the matter from one language to other. It becomes useful for the person who has no idea or knowledge of English language. This technology in the 21st century has created a revolutionary change in communication technology. A deaf and dumb person can read the language and information with the help of ICT, the blind person can listen the matter with the help of headphone, and the help of sign/code language, the physically and mentally impaired persons /students can recognize the meaning and content of the language.

The use of computers and laptop attached with internet has brought the people of different language groups together With the use of various software's the hurdles and difficulties in knowing the knowledge from other language are removed. From this point of view, efficient role of ICT has become a "must" improving languages and communication In the teaching, learning process the use of blackbord and pieces of chalk has become 'bygone'. The use of smart board , PPT, camera, headphone etc. have become usual things. The use of modern technological means at undergraduate level will strengthen education in the proper direction.

When we consider the changing scenario and developing and enhancing horizons of language, it is the fact that the efficient role of ICT cannot be ignored. But, its use in information and communication will create harmony among different groups of people speaking different languages.

References :-

1. Apter, M.J., The New Technology of Education, (Macmillan).
2. Association for Programmed Learing and Educational Technology, U.K. , Aspects of Educational Technology (Vols. I-II).
3. Atkinson, N.J. Atkinson, Modern Teaching Aids (Macdonald and Evans).
4. Dale Edgar, Audio Visual Methods in Teacing (Holt, Rinehart and Winston).
5. Davis, James R., Teaching Strategies for the College Classroom (Westview Press Inc.)
6. Davis, I.K. and J. Hartley (Eds.), Contributions to Educational Technology (Butterworth).
7. Dececco, John P.(Ed.), Educational Technology (Holt, Rinehart and Winston).
8. Diamond, R.M. and Scranton, Guide to Instructional Television (McGraw-Hill).
9. Dunn, W.N. and C. Holroyd, Aspects of Educational Technology (Methuen).
10. East, Marjoric, Display for Learning (Dryden Press).
11. UNESCO - Systems Approach to Teacher Training and Curriculum Development. Learning to Be (UNESCO).
12. Weaver, Gillet and Ballinger, Visual Aids, Their Constuction and Use (Von Norstrand).
13. Wittch, W.A. and C.F. Schuller, A.V.Materials : Their Nature and use (Harper and Row).

Issues in English Language Teaching and Learning ((ELT& ELL) in Maharashtra (India)

Dr. Dinesh D. Satpute
Assistant Professor, Department of English,
Y. C.Warana Mahavidyalaya, Warananagar

Abstract

Pre Independent and post Independent India has undergone Learning and Teaching of English Language in entire Indian education system leaving timely imprint on Indian minds. Later or sooner ELL and ELT have changed the face of Indian civilization. The linguistic contribution of English Language has been remained bone of contention throughout Indian Academic movements. Maharashtra is also not exception for the same.

The actual teaching of English began in India right from Missionary enterprise as a response to the Dispatch of 1659 and the Missionary Clause of 1698 .It began in the charity schools of Missionaries. (Biswas and Agrawal,1986:3).However, the teaching of English in a systematic way started from the promulgation of Wood's Dispatch of 1854, which has been called ' Magna Charta' of Indian Education.

Since then many commissions have been working on the issue. It is often said that the present day graduates are neither proficient in English nor are they proficient in their school language. (Pattanayak, 1999: 301).Taking into account the present status of ELT in Maharashtra, in fact, English is occupying a key position. English is being taught in the State as L1 in English Medium Schools and as one of the subjects in Non-English Medium schools from standard I onwards.

In the present research paper attempt is made it seek the issues in ELL and ELT in Maharashtra and some remedial measures have been suggested to overcome them in present relevance.

Key Expressions: ELL, ELT, Issues, Proficiency, Competence, Policies, Remedies, etc

Maharashtra State came into existence in 1960 and since then consistent efforts are being made by the Government of Maharashtra to update the education system by taking decisions from time to time while English remained the agenda of educational policies. When English was taught the second language at National Scenario, a drastic step was taken by the then Moraraji Desai Govt. decision in 1948 to remove ELT from Std. V to VII implemented in 1951 with the intention to provide opportunity to the people to pass their matriculation that created linguistic chauvinism and it had far reaching consequences. Later on the generation who completed matriculation without learning English became the teachers of English in the primary schools who were not good at English Competence. The fossilization of their errors remained lasting in the forthcoming generations.

As per 1968 National Education Policy, the Govt. adopted ELT at Primary level from Std. V onward from1971.In 1999, Vilasrao Deshmukh Govt. took radical step by introducing ELT from Std I in Non-English Medium Schools in the state which was implemented from June, 2000 onward. Thus, ELT in State had been going through changing policies. At present, the students in the state have been provided ELL opportunity from primary to higher education levels facing the challenge of making them communicative to fulfill the demands of market.

Unfortunately, even today, ELT and ELL have not been found efficient enough to meet the needs of market as it was previously remarked about ELT problems by renowned professor of English Dr. V. K. Gokak fifty years back. He remarks, *"The foundation years for the teaching of English in schools are in the hands of teachers, who neither know English nor are familiar with the latest and far-reaching developments in the pedagogy of English. Pupils are taught English for about six periods a week for six years. But it has been estimated that they hardly know 1500 words by the time they join a University. This means that they have hardly been able to learn English words at the rate of one word per period. They do not know the commonest structures of English"* (Gokak.1964).The observation reveals a sad state of affairs of ELT in the schools. Thus the present research paper seeks grassroots level realities in ELT and ELL in the State.

At present, ELT and ELL have been taking place at 5+3+2+2+3levels i.e. from Elementary to Higher education-UG levels in Maharashtra. The students, after 10+2 level seek their education in different streams like Arts, Commerce, Science, Engineering, Medical Science, Management, Law etc. In every stream the students are supposed to accomplish course of either Compulsory English or Communication Skills to obtain their graduation that will help them to seek the job. It is moderate expectation of these efforts from the learners to contribute their best to cope up with the Government services or in the corporate world. But the reality is quite strange in present context in Maharashtra.

Most of the students are unable to obtain jobs due to their disability to converse in English in the Interview Sessions and Group Discussions. After learning English for successive 15 years, they fail to explore their knowledge in English to expected moderate level. *Why is this tragic mess? Who is responsible for the issue? Is there any suitable mechanism to make them to be communicative? Are we indeed serious about issue to resolve the problem? Can we seek proper remedies? Do we have strong willingness to change the tragic state of affair?*

The States nearby Maharashtra have been providing good officers to our State due to their better English exposures. They have become the part of our decisions in the many ministries in the Assembly as secretaries. Why not our students? Yes, these questions can be overcome if not abruptly, but with systematic, collective and sincere efforts from both sides i.e. Students and ELT Mechanism.

The ELT mechanism has always been experiencing Ups and Downs in the state. Sadly, we have been observing that no steps have been taken seriously to resolve the issue from grass root level except introducing ELT policies for years together. No sufficient infrastructural support is made available to run the mechanism smoothly and successfully. We have become beginners of policies and never ponder over the outcomes of the ELT introduction. The reason is obvious that no required facilities are provided by authorities in Non- English medium schools where a great number of students learn English Language with assistance of text books and teachers only, whereas, in English medium schools where parents afford good amount of fees for their wards found comparatively better than Non- English medium schools.

The foundation years of learning English by students are being spent without acquisition of required exposures in the schools at large except English Medium Schools. Only rote learning takes place in the class rooms in non English medium schools. The English is taught and learnt only for scrape through years either by getting 35 marks or so. No examinations up to Std VIII affected ELT badly. The issues discussed about ELT are limited to the non English medium schools in which large number of students learning English as a second language. Let's ponder over the issues related to ELT mechanism.

Overcrowded English Classes

It is a serious issue right from Std I to UG classes in Maharashtra. In the primary and secondary schools the classes are crowded where the teachers' personal attention is impractical. Therefore, teachers only attempt rote teaching. Back benchers hardly get opportunity to practice different language skills. The issue is more serious Higher Secondary and UG classes where strength is 120+ which is obviously non academic where the teachers cannot give justice to every learner. They use lecture method and pass the information prescribed in the text.

Insufficient Exposure

In the primary and secondary schools 35 or 40 minutes periods are allotted respectively for 6 days a week, whereas in the Higher Secondary and UG classes have 45 or 50 minutes respectively for 4 days per week. The time provided to teach and learn English in the different classes from primary to UG classes is quite scanty, insufficient with which neither the teacher provides enough exposure nor the students find themselves to explore their abilities inside the classroom situation.

The exposure to English outside the class is hardly available except few exceptions. It is said that internet help the students, but how many teachers, parents and students afford their time energy and money to teach and learn for practical exposure. Again, clearly little, almost not at all exposure is given from both the sides' i.e. teacher and parents and students'.

Lack of Full Time Teachers

In the primary schools Special English teachers are not available to teach English. The teaching business is being managed with the help of SSC/ HSC D. Ed. teachers who are engrossed to teach all subjects prescribed for the classes. They are unable to give expected justice to ELT. In the Secondary schools, the special English teachers are available. They attempt to give ample exposure but the learners without expected language skills cannot cope up the learning with few exceptions.

The changing policies about recruitment of the teachers at each level are worse. The Shikshan Sevak, Clock Hour basis Teachers who are not certain about their service teach in confused state of minds. The ELT state has been affecting and hampering years together in Maharashtra for years together. Recently the announcement is made by the responsible Revenue Minister of Maharashtra

Hon. Chandrkant Patil to provide English teachers in Primary schools and not by the education minister of Maharashtra Hon. Vinod Tawade. We always come across such controversies about the issue. No one is serious about issue as it is be expected.

Insufficient In-service Training Facilities

In the existing ICT scenario, ELT mechanism in Maharashtra is weak. We use Chalk and Talk method, no doubt useful one, but the generation at present is ambitious and ready to face ICT challenges who unfortunately do not get the expected moderate infrastructure in general. The faculty at force after their required qualification at the time of recruitment hardly pays attention to update them with few exceptions. If in-service trainings are provided, no further mechanism is prepared to evaluate the outcome of the trainings. The new dimensions, emerging trends, innovative healthy practices in ELT are not observed in the classrooms.

Lack of Suitable Academic Backgrounds and Student-Parent-Teacher Rapport

The student teacher association to expose to ELT &ELL is obviously scanty from30 to 50 minutes per day in the classroom situation only. Parents do not give exposures to their wards in the homes. To learn any language practice is required. Unfortunately, enough practice on the part of these three stakeholders is not available due to lack of rapport among them. No doubt there are exceptions to this but to limited extent. The students from different backgrounds in the classroom situation face hurdle to ELT and ELL.

Lack of Proper Evaluation Mechanism

Scrapping through classes obtaining 35% marks, it means lagging behind 65% linguistic skills. The criterion has made both teachers and students inactive. It has become habitual to both and never gives serious thought to resolve the issue. With some exception we can observe most of the students are only after the passing of English as it is compulsory subject. To maintain the strength of the class this mechanism seems to be quite weak and liberal affecting students' acquisition of language.

Linguistic Issues

Due to the constraint of word limitation, we are unable to discuss elaborative on the linguistic issues here. Apart from the issues discussed above, linguistic issues are there to be resolved at different levels like Lack of Vocabulary, Erroneous Imitation, Lack of Teachers' Linguistic and Communicative Proficiency, Lack of Listening Comprehension, Mother- tongue Interference, Lack of Remedial Teaching at Syntactic, Lexical levels, etc.

Conclusion

As it is observed years together, we find even today difficult to resolve these issues due to lack of willingness of the related stakeholders. In the context of our state, unfortunately we observe the weak ELL and ELT mechanism from Primary to UG levels. English is introduced in the Non English Medium Schools from Std I, but expected English Teachers are not afforded by the authority. The condition of English Medium Schools is also not desirable in urban area where there is mushroom growth of these schools. With a few exceptions at all levels of ELT and ELL, there is a lack of favorable background in the state. Policies and practicality in this regard are distinctly not favorable. Teaching, Learning and Evaluation mechanism is lagging behind due to lack of proper support and facilities on the part of authority.

Therefore, a serious thought should be given with strong willingness by the concern stakeholders to resolve the issue and to keep up the present generation updated to cope up with global market and scenario through ideal ELL and ELT mechanism in Maharashtra.

References:

1. Biswas, and Agrawal, *Development of Education in India*, New Delhi, 1986.
2. 2.Dinesh Satpute., *A Comparative Study of the Problems and Prospects of Teaching English in Selected Primary Schools of English and Marathi Medium in Kolhapur District*, A Ph. D. Thesis, Shivaji University, Kolhapur, 2007.
3. Government of Maharashtra, Circular, 180/Primary Education, 5, December30, 1999.
4. 4.Gokak V.K. *English in India-Its Present and Future*, New York; Asia Publishing House, 1964.
5. Pattanayak, D.P., Cited in Naik et.al(Ed) *Higher Education Challenges and Visions*, Pune, University, 1999.
6. Google Wikipedia.

Comparative Study in Languages

Prof: J.K Patil. M.A., M.Phil., PG.DT.,
Asst Prof: Shivanand College Kagwad.
Director: Rani Chennamma University Belagavi, English Teachers Forum, Karnataka, India.

Abstract:

Communication yield panorama of vibrant and rainbow vision terrific advances in its millstone journey. Verbal and non- verbal speech effectively advocated with lots of sources flowered fragranced to enhance each with their own introduction and recitation. Speech of early human practice has been remodeled as per the challenges of the age, invention, discovers and socio-economic revolutions. Para-lingual activity of every sect, tradition, culture and religion generated proficiency in its entry of linguistic affairs. Significant's of speech resides in formation of proper organizational sequence of language based on the area and environmental appearances. Worlds language microscopic observation brought comman intention of communication for exchange of ideas, emotions, requirement, harmonious living and maintaining good, social, healthy relationship. Language is not at all a cosmic manifestation: but a manifestation of humanity to live alike rational being. India has its own deep rooted glory of ancestral language that is Sanskrit. We belong to a great cultural past. Even though Sanskrit has lost importance of official and un-official use. Unlike Sanskrit it cistern languages Kannada, Marathi, Hindi, Tamil, Telagu, Punjabi, Bengali, Malayalam both the Dravidian and the Devanagari script have coming to either threat of loosing their use of communication or used but mixed with English language. Anyway communication is happening in very critical stage of either language.

Introduction:

To glance on communication of local, colloquial expression we find maximum use of English vocabulary in every important and un-important transformation of conveying of messages. Considering every sources of every language with emerging contribution words might be executed for further discussion. Comparison of Indian languages bifurcating with respect to their origin, state of use, regional requirement etc are accountable matters for research of languages. Our linguistic ancestral practices enhance in a process of either growth or progress as per the situations in contemporary society. We have forgotten of our glory of Sanskrit language which has various aspects of different fields with wonderful knowledge yet we practice in the scientific age. They are refferd for up bringing of solutions for our speech problems. Social media has redefined English language in a stenographers style the soul purpose of communication of finally stands with message conveyed properly and correctly. In this way challenges are undertaken under many observations and supervisions of both grammatical and colloquial references. Technology has linguistic bonsai in chatting of learned class of contemporary class. Sophistication of language in a polished touch a passion of classical age remained hand chained with some few masters of language advocators. G.B. Shaw's essay "Spoken English and Broken English", "Highlighted differences of pronunciations distinguished from Irish to Scottland, American to Oxford University". With this perspective English language around the world differce in pronunciation and presentation. Let us have a glance over Indian English language Spoken.

Language Decisions of Previous Education System

Literally at present we have British system of education introduced by Lord Mount Batten. It has no Indian traditional methodology in teaching and also in practice. We have undergone a paralyzed British system of education like "An old wine in a new bottle". Some of the significant strategic drivers at the national and state levels have formulated school education with changing scenario of post independent India. In 1949 the 8Th schedule of the Indian constitution, titled languages declared Hindi and English has official languages. This focus on both languages has given nationally some importance means a little importance. Both of languages are not at all national languages they are among the other statutory recognized 14 Indian languages. Too in 1961, a strategic consensual decision taken by the state to the implement the Three language Formula. This was later modified by the Kothari Commission to accommodate the interest group identity. It includes Mother tongue and regional languages: national pride and unity foresighted Hindi and administrative and progressive language English accepted hole heartedly without objection. The Commission described these changes as "Impelling considerations that where more political and social, then education." Through this multilingualism triggering and somehow feeding the requirements of the modified

system of education and administration Hindi has been accepted but English is ruling in education administration, business, film industry, health and suppose to be in all the fields.

Challenges Ahead Both English and Indian Languages

English of discretionary march over Indian languages of both South, North, East and West which have on the way of producing trance linguistic policy to over come the threat of English language or in the journey of redefining modern style of communication. Speech of rustics have little more mastery of Mother Tongue in communication than city people. Urbanization has affected language in scratching its firm potentiality and literary convection. Industrialization and technology have introduced a very strange vocabulary. Local languages because of the force of English language converting into multilingual and trance lingual as people's use of mixed languages, passioned with their own freedom of communication. As we know a famous text "Necessity is a mother of all inventions" use of mixed languages become necessity to meaningful communication. Major challenges are faced by students coming from a Rural and under developed areas, some are of trible background, Economically and Socially backward, Uneducated families and a mass of labors and traditionally for remind backward communities practice unwritten communication which has many follies and fears. To over come this threat English medium school have weeded in every walks of Indian life. All local love, appreciation and celebration of local languages are already spoken with mixture of unnumbered English words. No any Indian local language speaker either Kannada, Marathi, Hindi, Tamil, Telugu, Panjabi or English speaker is speaking any of the sentence in one perfect or correct language.

A study of English teaching learning process in under-graduate and post-graduate is fascinating professionally with the intention of emerging job requirement. There are innumerable problems in this teaching learning process which need to be thought from the bottom level with much care and concern. No students or speaker by any way left or sent either in exemption or relaxation. This is a challenges task to execute with hard effort of a teacher, parent, and society in large.

Drastic Changes Required to Reform The Filtered Communication

Classroom communication differs from communication of people outside the unconventional methods elasticized communication. Everybody speaks all the languages in India as they listen, learnt and try to lead in the language where there is no proper or correct language for communication. As they mind they speak means no languages filtered and perfect now a days. So, we can not approve as a language teachers any spoken language which is illegible and unconvincing a proper communicative to be accepted.

Our total education system from bottom level needs to be very prompt in learning language which is correct in any one language. If a trainer them sleeves speaking with lots of mistakes in English than who else wood correct the system. There is no antivirus which we install for computer for the proper functioning of computer such antivirus for the correcting English language of the English trainer and English teachers. That's how correction is in need correctors. It means our foundation of teaching language teaching as collapsed unknown to many job holders and highly educated English speakers who speak very worst English.

Conclusion:

Globalization of marketing has sold everything in an affordable price including language. English of marketing representative has no meaning other than selling the goods. Unlike them most of the challenges of languages either Indian or English are dumped in the dustbin. Urbanization and fashionable society no matter what they project in which way is secondary. Here purity and perfections are negligible factors in promoting there intention of enjoyment of entertainment full field some how. Our awareness of language purification should work in a fastest application of perfect language is possible only through social media.

Demystification of Menstrual Taboos: A Study of Happy to Bleed Haikus

Jyoti Nagnath Waghmare
Walchand College, Solapur

Abstract:

Menstruation is a regular discharge of blood and mucosal tissues from uterus through vagina of regular intervals of a lunar month from puberty to menopause except pregnancy. However, many religious and social taboos are associated with it. Ritually it is treated impure and menstrual women are not allowed to participate in religious rituals and social gatherings. She is forced to stay separate and banished her entry into kitchen. Many temples such as Shabarimala in Kerala are strictly taking an orthodox view to prevent entry of women into religious places. Many social activists and NGO have raised their voices against these inhuman traditions. #Happy to bleed is a movement on social media to eradicate menstrual taboos. Students of Calicut Medical College, Kerala started this movement and requested girls and women to express their period experiences in poems. These poems are trying to shatter misconceptions of period with the help of literature. This research Paper aims to study the background, inspiration, themes, and social relevance of these happy to bleed poems.

Key Words: Menstruation, Female, Literature, Demystification, Rituals, etc.

Introduction:

"They gave her gold
And all new clothes
She came of age
Was what they told
But no one shared
The pain she bore
To be impure every month"

(Menon) *Tale by Kavya Menon, in College Union Magazine*

This research paper tries to enumerate the background, inspiration, themes, and resistance in the poems of Calicut Medical Girl Student's poems. As all poems are concentrated on the experience of menstruation, it is necessary to see definition and meaning of menstruation.

Definitions:

***"It is** a cyclical discharging of blood, secretions, and tissue debris from the uterus that recurs in non-pregnant breeding-age primate females at approximately monthly intervals and that is considered to represent a readjustment of the uterus to the non-pregnant state following proliferative changes accompanying the preceding ovulation."* (meriumwebsterdictionary.com)

The medical definition of menstruation is, *"Menstruation: The periodic blood that flows as a discharge from the uterus. Also called menorrhea, the time during which menstruation occurs is referred to as menses. The menses occurs at approximately 4 week intervals to compose the menstrual cycle."* (medicinenet.com)

Definition of Taboos:

"*Taboo is a social or religious custom prohibiting or restricting a particular practice or forbidding association with a particular person, place, or thing."* (oxforddictionary.com)

Why Temples Are Afraid A Little Bit of Red:

Menstruation is a natural process and vital for reproductive system but not only in India but also in many other countries such as Nepal, Saudi Arabia, Venezuela, etc. have period taboos. Menstrual women are not allowed into temple, kitchen, church, and other holy places. There are many temples, mosques, and churches, which have the boards, "ENTRY OF MENSTRUAL WOMEN IS PROHIBITED". No religious place prohibits the entry of a murderer, rapist. But woman who is only facing a natural cycle is treated as impure. They are prevented from touching pickle, washing hair, praying god, and forced to stay separate. In Nepal and some tribes of India, menstrual women are forced to live in suffocated dirty menstrual huts. Social activists started # Happy to bleed movement on facebook, whatsapp, and other social media.

Menstruature:

I would like to introduce a new term 'Menstruature' to define and discuss literature about menstruation. It is the combination of two words- menstruation and literature. The new trends of literary theory focus on literature of subaltern and marginalized. Even the theory studies the literature of Lesbian, Gay, and transgendered. Although feminism is a well- established literary and critical

canon, proper importance and space is not given to study the reflections of menstruation in literature. Menstruature will study the reflections, reactions, and discussions of menstruation in literature.

Origin of Happy to Bleed Haikus:

It is third year medical student of Calicut medical college, James Paul who initiated the idea of writing poems about period experiences and raising their voices against period shaming. One girl student faced period shaming by boy students of medical college because of red spot on her white apron. Taking inspiration by this incident the students of Calicut Medical College, Kerala wanted to support #Happy to bleed movement and came up with innovated idea of writing micro tale in haiku about their period experiences. These students organized an intra-college competition – "Haiku: Micro Tales on Menstruation Taboos." They organized this competition on International Women's Day in 2016. They posted information of this on social media and got tremendous response by not only native but also girls from abroad. It is quite interesting and important that a boy James Paul took lead to organize this competition. They received 100 entries from both men and women. Students published 87 haikus on social media and in a form of a handbook.

Themes of Happy to Bleed Haikus:

"Womanhood her mom told
Grown up her sister exclaimed
Responsibility her teacher reminded
CAGED the society jeered"

Tale by, Shreya Salim, Calicut Medical College.

Shreya Salim is the editor of student magazine in Calicut Medical College. She narrates her experience that her entire world is changed with the starting of periods. Lot of restrictions was imposed on her. She says, "There were restrictions on my dress, food. It was a time of depression for me. I felt ashamed if people asked me anything about my menstruation." Feminism is an offshoot of Women's movement in 1960s. Menstruation is integral part of womanhood. Only few authors wrote about menstruation. There are songs to celebrate 'coming of age' of a girl in all cultures. Those songs are a part of rich oral literary tradition of India. Haiku is a Japanese type of poetry. There are three syllables in Haiku, arranged in a 5/7/5. James narrated that people feel uncomfortable while talking about menstruation although it is a natural phenomenon. The main theme of # Happy to bleed poems is resistance. They shatter menstrual taboos. Shriya Joshi opines that, *"Menstruation is a boon for the society and it makes its women feel like it's a bane and makes them lesser than the men because of it. The very power that makes us capable of procreating is called impurity and women are blamed and denied their right to live their lives."* (Joshi)

"His wife died
He cooked for first time
How could he let his daughter into the kitchen?
- It was her time of month"

This haiku talks about the mentality of society and especially men. In our culture, women are adorned and worshiped as goddesses but during 'those days' of month she became impure. The popular belief of society is her touch can pollute everything. Untouchability is banished by our constitution but every woman had to face four days untouchability during her periods. These haikus expose hypocrisy of patriarchal society.

"White was her favorite attire
And at 13 they forcibly broke up" *Tale by Afra Calicut Medical College*

Menstrual period forced many limitations on woman. They can' wear white clothes although it was their favorite color. Lack of toilets, water, and affordability of sanitary napkins cage them into prison of social norms and taboos.

"They said it was impure
I removed my uterus
They say I am sterile"

Tale by, Meera S N, Government Medical College, Trivandrum

This haiku attacks on the orthodox assumption of society, which consider women, is a machine that gives birth to children. Menstruation is an unavoidable part of women reproduction system. But it is hailed as impure and dirty. If a woman removes her uterus she can get rid of periods bit the same society humiliate her as 'sterile and infertile.' In both of the cases, her life is not easy.

"Not in the cradle
Coz she'll bleed
Not in the temple
Coz she'll bleed
Where is your paradise
Searching you fool?
Beneath, her feet indeed!"
Tale by, Saad Chouhan, Calicut Medical College

Saad is a boy who rightly remarked that the heaven is actually beneath the feet of mother- who is woman. Then how can we humiliate a woman only because she bleeds. The #happy to bleed poems are voicing the voiceless. It is the literature of subaltern.

"How's it? He asked
She forgot the cramps and smiled, enjoyed the coffee
'Those' days can be beautiful too" Tale by Shreedevi (www.thebetterindia.com)

This haiku express the expectation of women from life partners and friends to make those days beautiful. She expects emotional support from men to tolerate the pain of periods. Gayatri Manu opines that, *"the drill has been ingrained in our heads that any positive acknowledgement of the menstrual cycle is looked upon as deviant behavior."* (Manu)

Sanitary napkins are not affordable for poor and village woman. Haikus also talk about pain and problem of poor women.

"She took to nights to wash red stained clothes
And woke up early
To remove them from cloth line" *Tale by Anjana*

These haikus narrate not only periods but also the pain and bleeding of delivery.

"All the pain and fear to bleed:
She forgot them all,
When she saw his little feet." Tale by Nazarine Kalambil

Students unveil the pain of a mother who is not allowed to touch her child during periods.

"She fed him, bathed him, loved him
But now she must not touch him; they said
She is bleeding" Tale by Dr. Sona Vijay

These haikus are invocation of humanity to treat women equal and respect their biological cycle. It is best reflected in a conversational haiku between a mother and her son.

"Bring my sanitary napkins
I cannot mom, I am a boy
But what he forgot
He wouldn't have borne if she had never bled"

Men bleed to die but women bleed to give life. Instead of this fact, she is rebuked, insulted, and caged by society. It is necessary to respect her menstruation as it is the source of motherhood. Insult of menstruation is respect of motherhood. Therefore, it is my humble request to all to "respect menstruation! Respect motherhood! And respect womanhood!"

Conclusion:

The medical students of Kerala are fighting against period shaming and taboos with the help of poetry. #Happy to bleed Haikus shatters the hypocrisy of society that forced women to period shaming. It a sharp attack on patriarchal tendencies of society. They talk about so-called impurity of woman during periods, burdens on woman, and some addresses to conscience of men. Men should not be squeamish about periods as they would not have born if woman did not bleed.

References:

1. Joshi, Shriya. www.storypick.com/kerala-haiku-women/. 23 September 2016.
2. Manu, Gayatri. thebetterindia.com.
3. medicinenet.com.
4. Menon, Kavya. thenewsminute.com. <https://www.thenewsminute.com/article/period-shaming-kerala-college-shatters-menstrual-taboos-through-haikus-50160>.
5. meriumwebsterdictionary.com.
6. oxforddictionary.com.
7. www.thebetterindia.com. <https://www.thebetterindia.com/69291/happy-to-bleed-haikus-period-taboos-shaming/>.

Language and Language Isolation

Assist. Prof. S. R.Kamble
Head, Dept. of English,
Kala Mahavidyalaya , Nandur (Ghat).

Introduction:

A language isolate refers to a natural language which has no relatives, that is, there is no demonstrable genealogical (or genetic) relationship with any other language. It is language which has not been shown to descend from an ancestor common with any other language. Language isolates can be regarded as a language family with only one member.

Language family refers to a set of languages for which there is sufficient demonstrable evidence to show that they descent from a single ancestral language and there are related genetically. The language isolate may have had relatives in the past, could well have once been a member of a particular language family whose other relatives may have disappeared before they could come to be known. In this sense, a language isolate is similar to a language family with only one member.

Language isolates are different from unclassified languages. An unclassified language is a language in which there is not enough demonstrable and sufficient data to claim whether the language has genetic relationship with other language (s). Language isolate is language for which there is sufficient and demonstrable data to be compared meaningfully with other languages and the correspondence of data do not reveal linguistic kinship or relationship with some other language (s).

Sign Language Isolates:

Sign languages are considered as true language isolates. A number of sign languages have emerged independently without any ancestral language. In Tanzania, there are seven schools for the deaf students which have its own sign language with no known connection to any other sign language. Sign languages can also develop on its own outside the school in communities with high incidences of deafness, such as *Kata Kolok* in Bali. These sign languages are presumed to be isolates or small local families, because these deaf communities consists of people who do not have sign language speaking parents and have shown characteristics of sign language itself and not borrowed their sign language from other deaf communities.

Importance of Language isolates:

The detailed investigation of language isolates can provide valuable information for improving the general classification of languages spoken in the world. It can enrich our understanding of language communities' migration and dispersal, their specific typological characteristic. It can provide adequate representation of linguistic diversity in sampling the typological traits. Since, most of the language isolates are endangered languages, hence, these language isolates should be in a priority list for description and documentation. The language isolates can provide insights in understanding the human past.

How could we advance our knowledge about language isolates?

The following methods can be employed to learn more about the history of language isolates.

(Source: Campbell, 2017)

Internal Reconstruction:

Internal reconstruction can be one of the most used tools to investigate the history of isolates. It is a method of recovering information about past forms of a language from the characteristics of the language at a later date. For example (for illustration's sake), In standard Basque, 'wine' has two variant forms ***ardo*** in isolation and ***ardan-*** in compounds. Internal reconstruction based on these would suggest something like ***ardano** or at least something in which the ***n*** is present as a past form, and this is confirmed in the reconstruction by the comparative method of ***ardano** based on comparison of the variants in Basque dialects of ***ardo***, ***ardao***, ***arno***, and ***ardu.*** Internal reconstruction postulates a change of **–n->O** (loss of intervocalic ***n)*** which is confirmed by comparative evidence in the dialects of Basque.

*Comparative reconstruction***:**

Comparative reconstruction can also be very useful tool in investigating the language isolates. The comparative method can be applied to regional dialects of a language isolate by performing a feature-by-feature comparison of two or more regional dialects of a language isolate as seen in the case of 'wine' in Basque just mentioned above.

Loanwords

Another source of evidence on the history of isolates is loanwords. The semantic content of loanwords can reveal the influence in the areas of laws, administration, agriculture, religion and other aspects of a language isolate. For example, more that 300 ancient loanwords from Latin into Basque reveals that Romans influence on Basque in various domains of laws, administration etc.

Philological investigation of names

These include older citations, place names, deity names, personal names can reveal the older attestations of a language isolate.

Areal linguistic traits

Another source of information about the history of isolates is areal linguistics. A linguistic area (*Sprachbund*) is a geographical region in which, due to language contact, languages of the area share structural traits, not through inheritance, but due to borrowing/diffusion. Areal linguistic traits reveal historical contacts and help to explain certain changes in the languages involved, including in isolates.

Burushaski (Source, Munshi, 2006)

Burushaski is a "language isolate" sometimes referred to as the "South Asian Basque". It is an unclassified language, unrelated to any known language/family. It is spoken in Pakistan and India. Burushaski is mainly spoken in Hunza, Nagar, and Yasin in Pakistan. Hunza, Nagar and Yasin valleys are situated in the Gilgit District towards north of Gilgit in northern Pakistan and also in parts of Kashmir valley in India. Their population is around 100,000. Burushaski is spoken in a region which is home to speakers of several language families: Indo-Iranian (on the south, north and west), Tibeto-Burman (on the east), and Altaic (slightly farther to the north). The Indo-Iranian neighbors of Burushaski further fall into two groups or sub-families, viz., Iranian and Indo-Aryan/Indic.

The following general characteristics can be listed:

Burushaski as a unique language in the region despite several structural similarities with its neighboring languages are:

a. Presence of a very rich inventory of retroflex consonants (consonants pronounced with the tip of the tongue curled up) such as ċ, ċ h , ş, ż, and y̱, and uvular stop and fricative consonants such as q and γ.

b. A huge number of different plural marking suffixes (as many as 60 or more).

c. A very rich agreement system; agreement features for Ergative as well as Absolutive arguments simultaneously expressed on the verb when both are present in a sentence.

d. Distinction into inherently possessed as opposed to non-inherently possessed nouns, such as body parts and kinship terms.

e. A four-fold classification of nouns: [+human] vs. [-human]; among humans, [male] vs. [female]; and among non-humans, [+concrete] vs. [-concrete]. These are differently expressed in nouns and verbs for agreement patterns.

f. A unique way of signifying kinship terms, very different from the neighboring languages and cultures. 10

To conclude:

There are 129 language isolates spoken in the world. There is no such unusal about these languages. Language isolates constitutes one third of the language families spoken in the world. They are not very different from other languages. They may had been a member of a family which was gradually lost and these languages can further diversify into number of other related languages. There are several resources, tools and techniques such as internal reconstruction, comparative method, loanwords, *Wörter und Sachen* strategies to understand the history of language isolates.

References:

1. LALONDE, R. N., & GARDNER, R. C. (1985). On the predictive validity of the Attitude/ Motivation Test Battery. *Journal of Multilingual and Multicultural Development, 5*, 403-412.
2. SAITO, Y., HORWITZ, E. K., & GARZA, T. J. (1999). Foreign language reading anxiety. *Modern Language Journal, 83*, 202-218.
3. VERPLAETSE, L. S. (1998). How content teachers interact with English language learners. *TESOL Journal, 7*(5), 24-28.
4. EYSENCK, M. W. (1979). Anxiety, learning and memory: A reconceptualization. *Journal of Research in Personality, 13*, 363-385.
5. CUMMINS, J. (1984). *Bilingualism and special education: Issues in assessment and pedagogy*. San Diego: College-Hill.

A Comparative Study of select Dalit and African American Autobiography

Dr. Kranti Vithalrao More
Dept. of English Shivaji Mahavidyalaya,Renapur. Dist.Latur
(S.R.T.M.University, Nanded)

Abstract:

Comparative literature is considered as a very useful and important study. With the globalization and interdisciplinary studies, the changes have become inevitable. Different writers of different languages, places can be studied commonly, it will helpful to find out the similarities as well as differences of their writings.

Key Words: *Autobiography, kaikadi, Negro, white Americans, Dalit*

Introduction:

The genre autobiography is a metaphor of the self and the journeys of author's own life and achievement. It is the recent development that emerged after post-independence in India. It is not just remembering of one's past but it is a mean to understand it.

"The genre autobiography in the African American literature appeared in 1760 to begin to prove that no one could do justice to himself better than himself .From these beginnings to the "year of Jubileo" in 1865 when full emancipation was proclaimed, black American autobiography evolved into a complex "oratorical" mode best exemplified in the narratives of ex-slaves who had become master rhetoricians on the antislavery lecture circuit" (William Andrews p1)

Autobiography is a very influential genre through which Dalit writers have portrayed a realistic picture of Dalit world. Dalit writing is essentially an expression of the reality of human life and a great piece of literature that depicts the reality with communicable lucid language facilitating narrative with the readers aesthetic and literary sense .Sharankumar Limbale's 'Akkarmashi', P.E. Sonkamble's 'Aathwaninche Pakshi and Laxman Mane's 'Upara' or 'An Outsider' are the pioneering Indian Dalit autobiographies.

The literary meaning of the word Dalit is "Oppressed". It is used as a synonym of "untouchable". It also refers as casteless sections in India; it is a traditional designation for a group of people who regarded as untouchables.

In sociological approach, the neglected class does not belong to any caste or community, they are Dalit, and the primary motive of Dalit literature is the liberation of Dalits in India. The aims and objectives of Dalit literature is protest against the established system which roots in injustice. It exposes the evil and hypocrisy of the upper class/caste. According to the Edward, "The Orient was almost a European invention and been since a antiquity place of romance, exotic beings, haunting memories and landscapes, remarkable experiences. The relationship between the Occident and Orient is the relationship of power, of domination, of varying degrees of a complex hegemony." (K M Pannikar, 1959)

The African American literature has become an inevitable part of American literature and culture. It focused and examined the problem of racial discrimination in its philosophical, existential and epistemological aspects. It was started in the middle of the 18th century but gets flourished in the middle of the 20th century. The pioneer's are Booker T. Washington (Up From Slavery 1901), Du Bois's (The Souls of Black Folk 1903), and Zora Neale Hurston(Their Eyes Were Watching God)…and so on. Thus the Dalit and African Americans are suffering from the same problems, and they are oppressed. They were purposely kept away and not involved in any social affairs such as literature, art, economy, and politics. Even for a long time their literature is not considered as the body of an established literature.

The present paper aims at the study of Dalit and African American autobiographies in order to focus on the race and caste, how African Americans in America and Dalits in India have become the victims of socio-politics. To overlook the elements of oppression, self negation, etc.in select autobiographies. To study how caste and race deprived the Dalits and African Americans to lead their lives in a miserable social, economical, political and cultural conditions.

In the post colonial era the suffering of the African American people is variously brought out by a number of African American writers where the Dalit literature flourished specially in the post independence era. This form of literature has become the prominent forms in the respective countries. The African Americans, being a Christian was not treated as the same and an Indian, being a Hindu also suffered from the same problem.

The study of the Indian autobiography: UPARA (An Outsider)

'Upara'(An Outsider), is a well-known autobiography written by famous Indian Dalit writer in Marathi, Laxman Mane. It was first published in 1980 and translated in English; by A.K.Kamat in1997.The title 'Upara' itself is very meaningful and suggestive. 'Upara' means an outsider, who doesn't

have any specific identity. It is the first attempt of writer to bring his this community in focus and show the circumstances to the readers. He tries his level best to compare this 'Kaikadi' community to the untouchables in India, which shows worst condition of Kaikadi's than untouchables. Kaikadi's doesn't have even basic things as food, clothing, shelter, health and education. This novel reflects the miserable plight of the underprivileged and Disadvantaged class. He highlighted the problems and struggle of the nomadic tribes in Indian society. Throughout the novel socioeconomic victimization of this class is clearly shown.

The writer become restless when he saw and faced the difficulties and miserable condition of his caste, they neither work nor opportunity, neither support nor facilities, neither shelter nor protection. Sense and sensibility as a human being was also not seen, even they themselves do not realize that they are human being. All norms of so called humanness are prescribed by the upper-class and nothing is related to them because they have a stamp of 'Upara' on their forehead. Such these questions made the writer crazy and he thought to write his life story to show the dark side of independent India and to rise the social sensibility among the people. Dr. Anil Surya comments, "If we study the Dalit autobiographies from the sociological point of view, it is clear that they struggle for human liberation."

Kaikadi community doesn't have their own specific native place, so generation to generation they wander from one place to another in search of work. The life experience of writer focused on 'untouchability' and 'caste discrimination'. The identity given to them by the society is as social and psychological slaves.

With the publication such autobiographies, people started to change their behavior with this tribe. It seems the first step in understanding their problems and struggle to some extent.

The study of African American autobiography: Up From Slavery

The autobiographical novel, 'Up from Slavery', is written by Booker T.Washington in the era when the African American literature has not any importance. The white Americans, well established class, did not pay attention to the Negro people. Their identity is as a slave of White American so their suffering was nothing to them. White people do not treat them as a human at all. They are treated as subaltern. Washington uses the rhetorical technique to show his life sufferings to white people. He tries his level best to appeal his white audience in the hopes that there may be better change in their behavior with them.

When Negros does not have any identity, Bookers act of naming himself is a powerful metaphor. He always stresses on the importance of education, and also about developing one skill. He always ready to struggle for education, and his readiness shows way toward it. He always has faith in inspiration by role models and him get inspired by them. While he takes others help for education, he introduces the theme of helping others. His helping nature helps him in the establishment of Tuskegee. He forced everyone to get industrial training, because only bookish knowledge is not enough to make your own identity. His views about politics implies that the way to help his race is through education rather than politics, supporting his view that the path to improved race .Relations are for blacks to become economically self-sufficient rather than agitating for civil rights. With the opening of Tuskegee, through hard work he manages to uplift others lives with his own life. He expands on the recurring themes of self –reliance and the dignity of labor. He also illustrates his goal of "civilizing" his students, teaching them good habits and manners that would likely appeal to whites. In short very hard efforts are taken by Booker Washington, to rise up his race and to adopt manners of civilized people. He always makes them ready to change as per the trend of the civilized people. According to him humanistic approach towards Negros should be itself developed with the education and civilization in them. His visionary and optimistic views become helpful to change White Americans approach towards Negros and giving them their own identity.

According to Rajeshekhariya, "Booker T Washington was one of the most remarkable men America has produced, a man born in slavery but lifted by his own vision and perseverance to a position of leadership and power. The son of slave women, Booker T Washington struggled to acquire an education to him, and then dedicated his life to educating others. In fact the book Up from Slavery is an eternal source of inspiration for a number of Afro American students. (Rajeshkhariya p 11)

Conclusion:

In comparison, on the socio political conditions Indian Dalits and African Americans' sufferings are same. There is a similar social, economical, political, and spiritual status of both in the respective countries. The writers choose literature as a mean to express their protest, agony, and expectations from the upper class and white society in the respective countries.

References:

1. A.K.Kamat New Delhi:Sahitya Akademi1997.
2. Andrews Williams The First Century of Afro American Autobiography p 1 journals. Cambridge. Org.
3. Booker T Washington, Upfrom Slavery, 1901
4. Mane L. Outsider, English Translation
5. Mane L. Upara (Marathi), Mumbai Granthali Prakashan .1980.
6. Rajshekhara'V.T. Dalit- The Black Untouchables of India, 2003 clarity press'inc.

Postmodern Issues of Language in Joyce Carol Oates's *I am No One You Know*

Dr. LaxmanBabasahebPatil
Asso. Prof. & Head of Dept. of English,
Athalye-Sapre-Pitre College, Devrukh. Dist - Ratnagiri. Pin – 415804.

Abstract

Joyce Carol Oates is considered as an American master of the short story. Many critics compare her style with Chekov and James with her versatility and resourcefulness she has contributed to the genre. Her fiction fits into the context of postmodern literature but on close inspection she subtly deviates from the elements by bringing in the underlying metaphysical elements to the surface.Oates describes her works as "psychological realism" with her focus on the character's inner thoughts, motives and actions. Her style is rather realistic in nature and most of her inspiration is gathered from real life events.This paper will analyse how Oates focuses on the monologues and workings of the characters as a mode of presenting reality. There is a contradiction of realistic representation with the language capturing the character's emotions and psychological dilemma. And at the same time, she uses language to hold the fragments of realities by suggesting metaphysical elements and thus leaving the readers to interpret on their own. Two short stories – "In Hiding" and "Fugitive" from "I Am No One You Know" – have been selected for analysis through the narrative challenging the representation of reality.

Key Words: *postmodern literature, monologues, stylistic device*

One of the most prominent features of Joyce Carol Oates's writing is the vast literary output with multitude styles and genres. The most noted aspect of her short stories is the usage of flashback as stylistic device. With a striking simplicity and directness in her prose, many critics have placed her short fiction in the category that evokes urgency and emotional power of her themes. Oates in her words describes her works as "psychological realism" with her emphasis on the character's inner thoughts, motives and actions. Her style is rather realistic in nature and most of her inspiration is gathered from real life events. Her personal experiences and the headlines play a pivotal role in inspiring her narrative. Oates admits that even though her real personal experiences and headlines are involved; they evolve through her subconscious reflecting in the present and taking the form of her creativity, she states, "My own fantasies, however intriguing, simply don't seem substantial enough for me to formalize into art,". Even her subconscious transformative creativity is based on reality. "I think," She ventures, "we're continually inventing narratives and filling in blanks and misremembering in ways that bolster our interpretation of something. (qt. in The Guardian)

Despite of the representation of realism, critics have noted a juxtaposition of realism and flights of fancy at once in her works. But this is not the case with *I am No One You Know*.In an interview with Greg Johnson, Oates clearly mentions that her stories adhere to realism and does not deviate into surrealism.Oates's fiction fits within the context of postmodern literature. She seems to be quite experimental with respect to genre and narrative; on the surface, she adheres to the elements of postmodernism but on close inspection, one can find that she subverts from the elements like pastiche and metanarrative in her short stories. In an interview with The Guardian, she fails not to mention, "Writing fiction is hard to do when real life seems so much more important".

In terms of characteristics of modernism, short stories begin in the middle, developing according to a truncated plot, and ending with an epiphany. This approach tends to ignore postmodernism, a movement often characterized by a negation of objective reality where plots are seemingly abandoned, surfaces are extraordinary, and symbols turn inward on themselves.

Short stories with striking features of modernism begin abruptly while developing with the plot and ends with an epiphany. This traditional structure contradicts with the postmodern short stories wherein the plots are abandoned by dropping the objective reality and emphasizing symbols through the character's inner thought process. Oates's short stories in terms of the narrative, characterization and plot are postmodern in their essence except for the omniscient third-person narrators which can be seen as a challenge in Oates's short stories.

Tanya Tromble in her article depicts the relationship between fiction and fact in *Bearing Witness: Joyce Carol Oates Studies*. She further clarifies that her realism has an indirect correlation in terms of unconscious and emotional response. Her realistic stories often include fantasy as an output of the struggles faced by the characters. Postmodern approach to Oates's short stories throws light on

the structure. In the short story "In Hiding", the humanist separation of art and literature is rejected because art and literature is the binding force between the two characters.

One other major postmodern challenge in her short stories is the link between past and reality. In Oates's short stories, her perception of language acts as an agent of realism rather than representation. As her short stories experimental with varied themes that portray social realism, postmodern characteristics challenge the structure and narrative of her short stories. As her narrative shifts in past and present; Oates believes that language due to its nature distorts the experience after being deviated from the original experience. Oates also thinks the artificial nature of writing with memory and the problematic nature of language in her essay *On Fiction in Fact.*

It is through narrative challenging representational conceptions of reality that this paper will analyse two short stories by Joyce Carol Oates: "In Hiding" and "Fugitive" from her collection, "I am No One You Know". The narrative is realistic and explores the psychological dilemma of the characters through their responses and monologues.

Oates in her interview with *The Writer* magazines states that her idea of contemplating real life experiences is with the sole intention of illuminating other people's experiences. And also to observe how they transcend the finite and how they may be of value to others. She further adds that connecting personal experiences with a universal purpose help the words flow in the writing naturally. Oates explores the past personal emotions through the characters that are universal in nature for the readers to find meaning and appeal in it. There is a contradiction that can be found in her short stories with respect to the representation of reality and the language capturing the complex emotions and human experiences. On the other hand, these short stories attempt to hold the fragments of realities by suggesting metaphysical elements and thus rejecting the representation of realities through language and narrative.

"In Hiding" published in 2004 is one of the illustrations of Oates's concern with language and representation. The realism that she is trying to portray does not readily exist. Reality in "In Hiding" is constructed through the narrative process with no clear beginning. The story opens with a monologue; the protagonist is trying to understand her current situation and is in a dilemma whether her actions would leave her with regrets. Even though the narrative is in the third person, the readers get acquainted with the protagonist but her name is not revealed. There are two more characters, as the story unfolds, the readers are introduced to their names and description.

The protagonist is addressed as with usage of pronouns. She receives a letter and a packet of poems and a few pages of a prison diary from a stranger. And when she receives them, she is wondering if he found her address from the directory of writers. Not much of perspective of the sender is revealed, not even through his written correspondences to her.

Her thought process is introduced with an abrupt opening; giving the readers an insight into her maturity and certain guardedness about her own self. It even drags to a point of reluctance and unawareness of the facts that she is questioning about. The narrator proceeds with her identity mentioning her designation and that she was a divorced mother of a fifteen year old but does not reveal her name.

The narrator then proceeds with weather description painting a dream like reality for the readers.

"A snowswept November. Swirling funnels of snow like vaporous human figures dancing across the snow-crust, then turning ragged, blown apart".

An ambiguous insight into how an inmate serving a life sentence found about the protagonist is intentionally kept open for reader's own interpretation though it is through her monologue, a subtle hint is displayed. Oates deviates from one of the elements of postmodernism by rejecting the separation of art and life. In this short story, it is indeed the art that binds the entire connection between two strangers of different class and race. It is through the characterization of Woodson Johnston, Jr., Oates tries to pull in social, political and economic realism. The character Woodson Johnston, Jr. is a black man with a poetic ambition serving a life sentence. He sends a few of his poems with excerpts from his diary in a hope that maybe the protagonist will realise the talent in his writing and help him publish them.

"Please accept my poetry as a gift. I love your poetry truly. Even if you don't have time to read my writings. Even if you don't have a feeling for it. I understand!"

She carries out a polite gesture replies him with a thank you note. For which he replies back with a picture of him and some more poems and more excerpts. Her introduction through the narrator is painted as a typical low-esteemed woman whose husband left her after years of marriage and is portrayed as if she is living in hiding in a small town in New York. She willingly sends him some paperback books and put in efforts to correct his manuscripts and sends out to various publishers in a hope of helping him in publishing his poetry. Though she fails none of them show interest in publishing his poems. It reaches to a point and their correspondence lessensand she decides to wrap it up. Later, she receives a letter from a defence fund asking for financial assistance for the inmate. She sends $500 at first and begins to feel that her contribution is quite negligible and sends another $1500. She receives a thank you letter from them and suddenly a few days later, she notices a strange car in her neighbourhood. A man gets out of it looking much like the man in the photos sent by Woodson. On looking at him from the distance, she retreats into the inner room with fear when there is a knock on the door. Her son answers the door and seeks her while he finds her in the closet like an alcove.
"In Hiding" ends with her son questioning her to why is she hiding. The narrator concludes the story abruptly with her son questioning her to why she is hiding in her closet. Closet is symbolic here of her refuge from the stranger she has been corresponding through letters.

"In Hiding" stands out as a narrative where construction becomes the main concern rather than the representation of reality. In the story, the reality is fragmented—from the correspondence, protagonist's monologues; the narrative fails to become a linear set of events but rather turns out into fragments with almost no closure. The narrator put the protagonist's life in a narrative form compelling readers to make the same inferences as her. The readers are made to put efforts to connect and interpret from their own perception rather than putting everything out there. Oates's intention is to make readers embark on a journey of interpretations and hence does not provide a distinction between reality and facts. The story problematizes with this representation of reality by placing monologue, correspondence and narrative at the center of concepts.

Oates's issues with reality and representation can be pointed out in her reply when being asked about "quarrel with reality". She answered,

> *It can be said that many human endeavors depend upon a "quarrel" with reality, whether these are scientific or philosophical or political or aesthetic. I think that, like many writers, I'm fascinated by the world that surrounds me, both the human world and the world of nature. I don't know that I have a quarrel with it, but I do see myself as an observer, both admiring and skeptical.*

Even though she experiments with vast genres and themes, all of her works have this common link between them: psycho realism. "Fugitive" is another one such example wherein Oates departs from the form and makes reality through the narrator's perception the central focus. The story is set in New York and describes a marriage of interracial suburban marriage and how their marriage feels hollow with the sudden appearance of his troubled brother from Detroit. The narrator let the readers know about the innermost feelings of the most through the bits and pieces of monologues that play a pivotal role in shaping the narrative. These fragments create a link between the reality and her perception about the situation which still gives an ample of room for readers to interpret for themselves. The opening shifts from present to flashbacks of the protagonist's relationship with her husband.

> *Crazy in love with the man. Such a man! She laughed shaking her head in wonderment: her luck he was crazy in love with her.*

She is raised in a white liberal Quaker family while he is from Georgia and settled in Detroit, Michigan. Inspite of the difference between their class and race in the social norms, she feels drawn to him on a different level of abstraction. The narrator describes their relationship as something similar to soulmates,

> *Their souls merging like flame in flame.*

Oates draws in a social and psycho realism in terms of the protagonist's views of her husband.

> *It was not the color of her husband's skin that had so powerfully at- tracted her to him, she was certain. Except of course it was his skin, his color; and all that was his was exalted, ennobled in her eyes.*

"Fugitive" pans out in the same manner as "In hiding" in terms of not disclosing the protagonist's name. However, as the story progresses, Oates subverts the representation into flashbacks merged with inner dialogues. Until the sudden event takes place: His troubled brother

appears and takes refuge in his home. Oates brings in a social reality of Detroit riot that took place in 1967. One of her major work, an award-wining novel "Them" also conclude the incident. The protagonist is married for nine years wherein there is no mention of her feeling of alienation or 'difference' towards her husband. Until, one day when his brother arrives to seek refuge. The narrator does mention the protagonist's feeling of alienation on a molecular and cellular level with her husband's family: mother, two older sisters, and three brothers.

"I'm afraid your family doesn't like me,"

Here, the narrator clearly portrays her self-pity and sadness as an outcome of the alienated behaviour of his family towards her. She does not question his feeling or love for her until his brother's sudden appearance. It was then she started questioning or even realising the feeling of alienation towards her husband. As Oates mentioned about "quarrel reality", the quarrel here is between the protagonist's perception of truth and reality. The realisation truth, 'ultimate truth' and the metaphysics of the existence thus deviates the narrative from the mimetic elements.

Thinking I am his wife, I love him. What his life is, it's mine.

The protagonist thus overcomes the conflict of her thoughts and decides to proceed with what her perception of rightness. The second most important aspect is her hesitation in being a good supportive wife.

> *Wait! I'm coming! clutching at his muscled forearm Yes of course I'm here yet she remained sitting on the steps, motionless, paralyzed, as if lost in a dream, in that suspension of volition and even thought between sleep and waking, staring at the river waiting to understand what she would do, or had already done.*

In "Fugitive", Oates complicates the plot by usage of direct dialogue between the protagonist and her husband. The story ends with a sudden scene where in she is paralyzed with thoughts of what she would do or what she has already done. The dialogues are short and fragment also the inner monologue is comparatively lesser than "In Hiding" making it readers more challenging to interpret the ambiguity. Both the stories portray the hidden fears of the protagonist in facing their realities. In hiding, the protagonist fears to face the man she has shared correspondences with and in Fugitive, the woman fears that her lack of support as a wife will lead to her husband leaving her.

In both the stories, Oates carefully alters these fears without addressing them through the narration. For instance, In hiding, the protagonist's fears in meeting Woodson face to face is out of fear of him being a criminal or is out of her fear of causing embarrassment to his son with the possibility of anything romantic between the two of them is thus left undirected and open for interpretation to the readers.

In a postmodern manner, both "In hiding" and "Fugitive" deviate from representational models of reality by emphasizing malleable reality in the language and narrativization. On one hand, Oates's narratives focus straightforward aspects of humanity but her stories challenge the concept of reality with the presence of metaphysical elements of truth. In both her stories, her narrative focuses more on suggestions and inner dialogues rather than direct addresses and factual statements. Thus leading the characters, beginning and ending of stories with uncertainty and ambiguity cannot be portrayed without language and narrative.

Bibliography

1. Oates, Joyce Carol. *I Am No One You Know*. 2004.
2. Tromble, Tanya L. (2015) "Fiction in Fact and Fact in Fiction in the Writing of Joyce Carol Oates," Bearing Witness: Joyce Carol Oates Studies: Vol. 2, Article 2.
3. Oates, Joyce Carol, and Carole Burns. "Off the Page." *Washington Post*, 9 May 2006, www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/discussion/2006/05/04/DI2006050401216.html?noredirect=on. Accessed 7 Sept. 2018.
4. Tanya Tromble, « Joyce Carol Oates: Fantastic, New Gothic and Inner Realities », *Journal of the Short Story in English* [En ligne], 62 | Spring 2014, mis en ligne le 01 juin 2016, consulté le 07 septembre 2018.
5. URL : http://journals.openedition.org/jsse/1433
6. Oates, Joyce Carol, and Greg Johnson. "FICTIONS OF THE NEW MILLENNIUM: AN INTERVIEW WITH JOYCE CAROL OATES." *Michigan Quarterly Review*, 2006, hdl.handle.net/2027/spo.act2080.0045.221. Accessed 7 Sept. 2018.
7. Oates, Joyce Carol. "Joyce Carol Oates: The Unique and Universal." *The Writer*, 14 Sept. 2015, www.writermag.com/2015/09/14/joyce-carol-oates-unique-universal/.
8. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/104667/7/07_chapter%201.pdf.pdf

Gendered Nature of English Language: Its Solutions

Manish Surendrarao Gomase,
School of Language, Literature and Culture Studies,
SRTM University, Nanded– 431606.

Language is a socio-political phenomenon favouring a dominant section of the society and attempting to reject a dominated one. It is a means of communication but people do not come to interaction as blank slates. Their prior experiences, assumption and expectations influence the process of production and interaction. The spoken and written forms of language have some context embraced with culture, ethnicity, religion, territory, etc. and are structured by ideologies. Ideologies, cultural values and belief systems are closely linked to power. It indicates society and language are not isolated entities; they are intertwined entities influencing each other.

The English society is a patriarchal one in which the male dominance is like a day-light that can be seen in linguistic behavior too. Language use shapes one's understanding of the social world, social realities and relationship with each other resulting to be one's social identity. To erase female section of the society from the language means to shadow their social identity, that is, national, ethnical, racial, political, etc. In other words, the rejection of feminine behavior of language is the exclusion, marginalization and trafficking and denies their social status. Hence, in order to get social equal status to women it is really essential to make language gender- neutral.

Following suggestions can be observed to make English language gender neutral:

1) Social Equality:

The society is made up of men and women, the two pillars of it, and ought to be treated equally. But women get inferior treatment in the society. They are thought to be secondary to men although there is almost no difference between them except biological features. The discrimination is made on the basis of 'gender', socially constructed idea. In this regard, Simon de Beauvoir says, 'She is not born rather she is made woman.' Such unjust socialization of woman needs to be ceased in order to get equal social status which will definitely manifest in language for society. In this regard, Epstein says 'Social equality can attribute gender equality in all spheres of life such as language…' Language and society are closely intertwined entities; it can lead the way to make English language gender neutral.

2) Softening Rigidity of Patriarchy:

The nature of our present societal system is a patriarchal one and man is a primary and dominant entity between the two sexes. It attempts to exclude and marginalize women from every sphere of life. It is so rigid that it doesn't give any chance to empower and progress themselves. The women are equally tamed in their spoken and written behavior. They are expected to speak politely, mildly and meakingly; and they are not expected and allowed to laugh loudly. The writer like Mary Evans, perhaps, had to write under the pseudo-name George Eliot due to this. To observe such norms of patriarchy is to get ostracized and marginalized and it is a denial to access to the power stating that she is not capable. Such norms of patriarchy leading to marginalization, ostracization and denial access to power should be softened to offer them place in society which will make the equal opportunity to their representation in English language through the spoken and written forms.

3) Moulding Cultural Norms:

Ridgeway articulates 'Gender refers to cultural attributes that have been acquired via the socialization process'. In the modern age, almost all the cultures are andocentric and provides clear-cut ideologies that differentiate between man and woman. The interaction takes place in the context of prior assumptions, beliefs and notions embedded in culture. The stereotypes of notions about woman's speech are formulated, for examples, 1) A woman's tongue wags like a lamb's tale. 2) A woman's tongue moves like wag of horse-carriage driver. One is expected to address man with honour calling him by his full name or title but it is not expected to do with woman. These norms of culture discriminate man and woman. There is a need to abolish or mould these norms and to explore ancient and real cultures which were gynocentric. The reintroduction of gynocentric cultures will reinforce antidote to the gendered nature of language that can make English language gender-neutral.

4) Annihilation of Caste:

Indian society is based on caste system and so Indian English is closely linked with it. Caste and language are socially constructed notions; they are completely woven. The hierarchy of caste

legitimizes the hierarchy of language and linguistic behavior. In any caste, woman is considered as subordinate to man. The socialization of subordination of woman controls the linguistic behavior of her. An annihilation of caste ought to be taken place to diminish the hierarchy of caste and male section which will result in self reflexivity of woman and consolidation of linguistic behavior.

5) Multilingualism:

The acceptance of multilingualism can enable oneself to express variedly. The available vocabulary which is brought in use that may be strictly patriarchal, it can have alternative in other languages to communicate the same idea in a gender neutral manner. It can diminish the hierarchy of one language and consequently, the dominance of androcentric linguistic behaviour.

6) Education:

Education is not simply teaching and learning process, it's a socio-political apparatus used to liberate as well as to domesticate the learners. Education ought to be utilized for the sake of projecting equality. The curriculum and the textbooks should not be a means of stereotyped conversational bits rather woman's language should be a part of it. The girl students need to be encouraged and they should get equal chance to put forward their views. The issues like gender-sensitive language, man and woman's linguistic behavior, gender and language, etc. should be discussed in class room.

7) Authenticity and Sincerity of Informative Tools:

The information provided by the informative tools must be authentic. 'However, in some areas, such as news paper reporting women are still subject to subordination through the repeated expectation of traditional patriarchal values.' Evans asserts. These mediums use both spoken and written forms of language to communicate with the society. They can be the most effective medium to subside gender sensitivity of language by representing man and woman related issues sincerely and using gender free language. The equal representatives of both sexes in such firms can also pave the way for the desired goal.

8) Marriage System:

Marriage is thought to be social ritual however, it marginalizes woman linguistically. Man is referred as Mr. whether married or unmarried one but woman is referred as Miss as unmarried and Mrs. as married. To avoid linguistic marginalization of woman certain aspects can be observed such as- as-

I) To become "unmarked' like man, woman should be referred as Ms. regardless of her marital status.
II) She should retain her maternal name after marriage.
III) She should use both surnames if she wishes. E.g. Ayesha Pandit Sharma.
IV) She should not change her personal name unless she wishes; it is generally done after marriage.
V) When woman's name is written with her husband, it should be a complete one like husband.
E.g. Maria Williams and John Williams or Mr. and Mrs. Williams

9) Proper Noun: casual use of proper nouns can make English language gender sensitive. Woman should be referred or called as man is.

I. Woman should be referred by her title as man is. E.g. Ms. Collins.
II. One should be referred her by her full name. E.g. Lily John Woods
III. One should not omit woman's title name when she is combinely referred with her husband.
IV. E.g. Albert Richardson and Elizabeth Richardson
V. Woman should be referred by her designation along with her surname as man is. E.g. Dr. Olivia Hazlitt
VI. There should be no situation when woman needs to be referred by her pseudo-name like Mary Evans did.
VII. Woman/man should be referred by her/his name and not as a relative of someone.

10) Common Nouns and Verbs: The English language has numerous masculine nouns and verbs like chairman, manliness, to manhandle, etc., they can be replaced by chair, strength, to strengthily handle respectively to avoid gender sensitivity of the language.

I) The plural form of noun can be used instead of singular one. E.g. The feminists have advocated their views on gender sensitivity of language.
II) The common noun can be used to eliminate pronoun referring the gender of referent or agent. E.g.
1) Edward Said is a postcolonial writer. He proposed the theory of Orientalism. Revised
1) Edward Said is a postcolonial writer. The theorist and writer proposed the theory of Orientalism.
III) Language inevitably designates a manner of ordering the world in a specific way and the change of stress on noun (person) can vary a meaning. Hence, it should be used properly. E.g.
1) Brother witnesses the humiliation of sister in public. Here, real victim is sister and not brother and so, it should be written emphassing on her as- 1) Sister is humiliated in public witnessed by brother.

11) Profession Nouns: The nouns which indicate professions are called profession nouns. Many of them are masculine and need to modify to make them gender nuetral.

I. The nouns related to the professions such as farmer, doctor, musician, soldier, plane attendant, etc. should not be used with modifier until it is expected so. E.g. Male farmer, female soldier, he doctor, etc.

II. The profession nouns like watchman, craftsman, policeman, postman, etc. specifying a particular gender should be omitted/ avoided or used with new forms like guard, creator, police, mail carrier.

11) Pronoun:

The English language consists of masculine, feminine and neutral nouns and they are replaced by the pronouns- he, she and it respectively. But common nouns/ sex neutral nouns are treated as masculine and are replaced with masculine pronoun, instead of using masculine pronoun a proper pronoun should be used.

I) Use 'she' or 'he' or 'she/he' 'She/he' or 'she' or 'he' can be used when the gender of referent is uncertain. E.g.

1) She/he can attend the conference.

2) She or he will qualify the exam.

II) Use 'someone'/'no one' / 'anyone' Someone/no one / anyone can be used to omit masculine or feminine pronoun. E.g.

1) Someone helped them to come out of it.

2) No one should violate the rights of others.

3) Anyone can cover that distance within 15 minutes.

III) Substitute the pronouns 'he' or 'she' and 'his' or 'her' by one or one's. E.g. 1) He/she should do his/her best. Revised

1) One should do one's best.

IV) Use 'their' for an unidentified subjective pronoun.

E.g.

1) When each one will be about to leave their village, it can be a cause of urbanization.

2) I shall be glad to help every one of my students their studies.

V) Use relative pronoun for a gendered noun/pronoun. E.g.

I) I interviewed the merit student of Shivaji Science College. He secured 90% marks. Revised

I) I interviewed the merit student of Shivaji Science College who secured 90% marks.

VI) Leave out an antecedent of a relative pronoun.

E.g.

!) He who works not shall not pass.

Revised

1) Who works not shall not pass.

VII) Use compound relative pronoun such as 'whoever'. E.g.

1) He/she comes is welcome. Revised

1) Whoever comes is welcome.

13) Proverb: The masculinity or stereotyped portrayal of woman is a general nature of English language proverbs. They ca be modified with little bit of changes to make gender insensitive.

1) Man proposes, God disposes. Revised

1) One proposes, Omnipotent disposes.

2) A drowning man catches a straw.

Revised

2) A drowning individual catches a straw.

13) Grammar

The English grammar contains number of concepts that should be used carefully, otherwise, they can form gender sensitive language.

I) Voice:

Voice can be divided into two types-1) Active Voice and 2) Passive Voice on the basis of two forms of a verb and both can be useful to make English language gender neutral. E.g.

1) A policeman arrested the criminals. Revised

1) The criminals were arrested.

2) These poems were composed by an anonymous man. Revised

2) Someone composed these poems.

II) Simple and Complex Sentences: By forming simple and complex sentences gendered nature of English can be subsided. E.g.

1) Each student will have to attend the class regularly if he wants to appear for the test. Revised

1) Each student will have to attend the class regularly to appear for the test. (Simple sentence)

2) I met my friend yesterday and he is a doctor. Revised

2) I met my friend yesterday who is a doctor. (Complex sentence)

To sum up, English language is a gendered phenomenon however, its gendered nature can be changed up to certain extent and can be made gender neutral or gender fair by bring the mentioned suggestions in use. It can bring and establish equality in communication and so in social practices.

References:

1. Ambedkar B. R., *Annihilation of Caste*, Critical Quest, New Delhi, 2007. Print.
2. Baron, D. *Grammar and Gender*. New Haven: Yale Univ. Press. 1986. Print.
3. Beauvoir Simone De. Second Sex. Random House. 2015. Print.
4. Eckert Penelop and Macconnel-Genet. Language and Gender. CUP. London.2003. Print.
5. Epstein, Cynthia Fuchs. 2007. "Great Divides: The Cultural, Cognitive, and Social base of Global Subodination of Women." American Sociological Review 72(1): 1-22. Print.
6. Lakoff Robin. *Language and Woman's Place*. University of California Press. California. 1975. Print.
7. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things*. University of Chicago Press. Chicago. 1987. Print.
8. 8.Ridgeway, C The Social Construction of Status Value: Gender and Other Nominal Characteristics. Social Force. Oxford Uni. Press. 1991. Print.
9. Sunderland Jane. *Language and Gender.:An Advance Resource Book*. Routledge. Newyork. 2006. Print.
10. https://www.internetjournalofcriminology.com/Evans_Media_Representations_of_Male_and_Female_Co-Offending_IJC_Dec_2012.pdf

Margaret Forster's *The Battle for Christabelin the Light of Humanism*

Dr. Manisha M. Mujumdar
Assistant Professor,
Br. B. K. College, Vengurla Dist-Sindhudurg

Abstract

Over the years, the English novel has drawn attention of scholars, critics and readers and this significantly displays its popularity. A detailed survey of the English novel attests its marvelous journey and many upheavals that the novel has undergone through the centuries. It has been witness of the two World Wars, modern and post-modern era and its best and worst effect. Consequently, it gets affected and influenced of the various ideologies and trends in a society. Ideologies like Feminism, Marxism and Gandhism are widely discussed and reflected in a novel. Humanism is one of them which talks about the dignity, love and freedom for an individual. The present paper attempts to focus how an inhuman relations and insensitive agencies invite ruin for the orphan child, Christabel. It also attempts to convey that systems are made for the welfare of human beings and not for creating chaotic situations.

Key Words: *Humanism, Welfare, Insensitive System*

The English novel since its beginning in the seventeenth and early eighteenth century to the present day has become a public instrument. Initially, the English novel has handled political, social, economic problems as its themes. At the end of nineteenth century the novel widened its scope. It can be noted that the English novel began marching towards wider social life of people and its problems. Moreover, the Second World War changed and shaped the life of common people. The War adversely affected the lives of human beings adding destruction, despair, a sense of fear, insecurity, instability and attitude of negativity in their lives. The society witnessed the destructions of the Wars and consequently, its effect lingered in the mind of the people even after the end of the Wars. Thus, the age showed the helplessness of human beings in the modern world. This situation served as a backdrop for many novelists to come up with major social, political, cultural problems thereby they tried to focus on the other side of human life. In the course of time when globalization emerged around the decade of ninety, it occupied a certain space in every walk of life. It has changed human values and challenged the human relationship too. It has also encouraged certain issues in society which are reflected in literature as a literature is a mirror of a society. Humanism is one of the most widely discussed ideologies in literature which supports individual liberty, rights and responsibility for humankind.

Margaret Forster (b.1938) one of the prolific British women novelists effectively catches this insensitiveness towards the humanism on the background of anadoption process. She carefully brings before the readers the psyche and rigidity of dry and dreary society through her novel *The Battle for Christable*(1991). Thus, the loss of humanism is pin pointed by the novelist.Moreover, the novel successfully focuses the plight of Christabel due to the inhuman psyche.

Forster's *The Battle for Christabel*deals with a five year's Christabel's painful search for home. Isobel, the narrator of the Forster’s novel, is shocked when her closest friend, Rowena, decides to be a single mother. Rowena purposely prefers Amos, who is black as her partner with an intention that he will not claim the child.As the novel progresses, the rigid Rowena intimately gets involved in her baby, Christabel. Six years later, Rowena dies in an accident. After her death it becomes clear that Rowena has made no arrangement for Christabel. Mrs. Blake, Christabel’s grandmother, refuses to take the responsibility of the childas she is a mix-raced child. Rowena’s widow sister, Camilla, also refuses to grow up Christabel as she is already fed up with mothering. Prior to death, Rowena used to request Isobel to take the child, if anything happens to her. But Isobel is not ready to take possession of Christabel. She is single and likes to be a single. She is a free woman who has rejected motherhood for herself. After many incidents, Camilla and Mrs. Blake decide to get her adopted. They dream of a nice middle class family that can adopt Christabel. They also think that they can visit Christabel whenever they want to. When nobody comes forward for the adoption of Christabel, Isobel takes this matter to the SSD, the institution of social workers. Isobel witnesses the complicated procedure of the SSD. As a result of all these things, Isobel decides to adopt Christabel. But she can not succeed because the SSD takes an objection to her single status. Meanwhile Christabel is send to Betty's home where she is looked after Betty, an uneducated, uncivilized, working class woman who is paid for caring of an orphan children. Thus, a destiny of Christabel brings her to 'such' place. Christabel is

supposed to stay there till the decision about her adoption and custody takes place. At last Christabel is adopted by Mrs. Lisa's family. The SSD agrees on this adoption because Lisa's family is a mixed-race family. *The Battle for Christabel* shows a journey of the child to the so called 'home', though it has a family. With no relatives and family members around, Christabel has to move with her life. One cannot predict future of Christabel.The novel ends leaving the readers anxious of Christabel's future.

The novel can be analyzed in the light of humanism. The term humanism encompasses human-centred philosophies.The philosophy of humanism emphasizes on the value of human beings-individually and collectively, however, Christabel's problem did not tackled on the ground of humanism. Christabel, the innocent and motherless child is not treated as a loving responsibility by family members but as a unwanted burden of responsibility. Humanists believe in helping one another for better lives. But unfortunately, the relatives of Christabel create mess regarding her adoption.Christabel is not treated as a human being but as a commodity. As a result, she was frequently handover person to person and shifted place to place. Noone considers her pains and emotions. Though the laws and the agencies like SSD are meant for the welfare of the orphan children, they become the cause for her suffering. The rude people and stiff system prove responsible for the miseries of Christabel.

The novel depicts complex characters with their contradictory nature. It is significant to note that these complex and close relatives struggle against each other. Mrs. Blake is seen stick up with her pride for White colour and hatred for the Black. Consequently, she can not shower her love for Christabel. Moreover, she also carries bias attitude for Betty only because she belongs to working class.The same thing can be noticed in the characters of Mrs. Camilla and Isobel as they have their limitations in carrying the responsibility of Christabel. However, it is Mrs. Carmichael who in real sense expresses humanistic approach by adopting Christabel despite of her own daughters. Moreover, her intentions in adopting her are also noble and justifying. She appears optimistic in case of Christabel who has determined to shape the future of her. Except Mrs. Carmichael, all the female characters' approach seem to be non-humanists as they express their reserved nature in treating Christabel.

The novel effectively explores the plight of the orphan Christabel due to lacuna of good social structure, complicated state bureaucracy, inhuman relationships, loveless people and rotten social systems. Besides, the novel also highlights the tendency and attitude of women involved in Christabel's case. They exhibit their practical and selfish approach. The novel sarcastically puts forth how the sensitive and very private issue of the adoption of the orphan child is made a matter of fun and public. Until Christabel finds a permanent home, the novel creates worries and tension among readers. However, readers feel sympathy for Christabel

Female centred and female dominated this novel depicts the detached and distant human relationship among the female characters. It is significant to note that Forster has involved all types of female characters around the issue of Christabel's adoption. All female characters are aggressive and ideal regarding the issue of Christabel's adoption. However, each of them expresses their inability to adopt Christbel. It seems that Forster here, wants to focus how the biological relationship is also leading towards deterioration. She laments over the lacking of biological bond between mother-daughter relationships. Forster brilliantly exposes the psyche of these female characters and highlights their hypocrisy and double standard nature.

The action of the novel takes a rapid speed when Mrs. Blake decides to give Christabel for adoption. Forster involves female characters around a single event of Christabel's adoption and except Betty; all belong to the middle class. Every woman has a different views regarding Christabel's adoption. They look at the matter from their class background. Readers feel how they differ from each other. Mrs. Blake and Camilla, who are so close to Christabel, are bit prejudiced for the class factor. According to Mrs. Blake, Christabel must be sent to middle and white family, where she will have the similar environment in which she will feel relaxed. Mrs. Blake objects Betty, as she belongs to working-class. She even quarrels with the SSD for sending Christabel to Betty. *The Battle for Christabel*depicts two tendencies of women. The novel is a fine juxtaposition of attached and detached women. The case of Christabel renders the novelist to observe female mind and its reaction to the situation. The novel is an amalgamation of sensitive, loving, dry and indifferent women. Stella, Maureen and Phyllis who handle Christabel's case of adoption appear insensitive, dry, cold and indifferent. Lisa Carmichael does not follow a traditional role of devoted and dedicated mother. Being interested in job and career, she represents a modern mother of twentieth century who wants to

enjoy motherhood as well as her career. Amid all things, the novel highlights the suffering of Christabel. She goes through many ordeals. Her suffering begins prior to her birth when Rowena decides to be a single mother. Mrs. Blake and Camilla add to her suffering. Isobel takes a decision to adopt her but it is too late to do so. Thus, she is the third person to lead her towards suffering. Betty in fact does not add to her suffering but makes her confuse in certain situation. Mrs. Carmichael perhaps will end her suffering as she willingly accepts Christabel and she would be her mother. The SSD involves in all Christabel's matter for the sake of her good and better life but they give unnecessary importance to maintain documents and papers, rules and regulations. They stick up the prolonged procedure of adoption and ignore Christabel's age and her mentality. In short, all female characters are responsible for Christabel's suffering, though their intention is good. But these women force Christabel to undergo the bitter experiences of life. They have their own values, ideals, principles for which they continue fighting. The Battle for Christabel is one of the most powerful novels which thrusts readers into the state of restlessness. Though the novel ends with Christabel sending in Mrs. Carmichael's family, the readers feel restless over the future of Christabel. The Battle for Christabel finely denotes the battle of women over the matter of Christabel. But the issue of 'colour' defeats them. On the backdrop of domestic issue the novel focuses on the issue of colour before the modern and developed world.

In short, the case of Christabel's adoption is made a chaotic situation due to emotional mess of family members as well as undue rigidness of the SSD. Generally, any system is set up for the welfare of the deprived people. However, it is the system or the people involved in it spoil its genuine intention. What happens with Christabel would not have been happened with her if the SSD would have been looked towards her case from sympathetic and humanistic point of view.

Work Cited:

1. Forster, Margaret. *The Battle for Christabel*.London: Chatto and Windus, 1991. Print.
2. Jones, Kathleen. *Margaret Forster: An Introduction.* London: Northern Lights, 2003. Print

Contemporary Language Issues In The World

Manoj Shivraj Bhujbal
Assistant Professor
Department of English Shivaji Mahavidyalaya, Renapur. Dist.Latur

The multiplicity of languages is a major dividing factor in world society. There are roughly 6500 spoken languages in the world. Such a diversity of languages prevents communication and creates international misunderstanding and mutual mistrust. Multilingualism within a country, such as in India where many languages are spoken, not only results in poor communication between members of society but also arouses political tensions.

Different languages arose because of distance problem. Geographical hurdles create lack of contact between people of different regions. It also creates difference in economic, moral and cultural traditions. Language is intimately connected to a person's cultural identity. However in history dialogue occurred between the members of two different language speakers for the sake of trade. Whereas in today's world Globalization is the key factor for rapidly increase in exchange of languages. Globalization is solely responsible for the creation of hybrid languages. Hybrid language is a result of combination of two different languages or words of different languages which create a new language or words. For example, *Spanlish*, which is a combination of Spanish and English.

Here are some language issues in the world which acts as a language barrier in world communication.

It is considered that one of the most solid cultural barriers is language. Cultural barrier is a result of cultural differences and diversity in customs and traditions which causes misunderstanding and conflict among people. Culture and language are two sides of a coin. So whenever we find variety in culture at the same time and in same proportion we find variety in language. Customs and traditions can vary so widely between two cultures that one gesture is accepted in one culture but the same gesture may be considered as an insult and so it is rejected in another culture.

Semantic confusion is another issue in understanding language. Semantic confusion refers to misperceiving or misremembering a word as one that has a similar meaning. For example 'lamp' is perceived as' light'.

Diverse unilingualism occurs particularly in countries where there are many different indigenous populations, which are cut off from each other and from outside world influences. So it results in isolation of many different groups within one country, each group knowing only their own language. So their particular language is unknown to others. Generally such languages are unwritten. Hence it becomes major problem in communication and in exchange of knowledge. In history there are many examples of such languages which are lost with the lost of that particular community in the span of time. Since such languages are unwritten the knowledge of that community also vanishes away.

Translation is another worldwide issue of languages .There is always a fear of loss of original content in translation process. Some languages are difficult to translate accurately in another language. Such threat is often found while translating literature from one language to another. In such cases there are ample of possibilities to lose aesthetic beauty and depth of grandeur of thought. Every language has its distinctive features such as pronunciations, figures of speech, rhyme, rhythm, idioms and phrases etc. which are very difficult to translate from one language to another without losing their essence.

Dialect is another major barrier of language. Technically people are speaking same language but dialectical differences can create misunderstanding and gaps in communication. For example, in India there are 22 major languages, written in 13 different scripts with over 720 dialects. That gives a lot of scope for linguistic mix-ups which results into hybrid language and misunderstanding among people who technically speak the same language.

Female language is another worldwide discussed issue among feminist critics. The feminist criticism is also language based. According to feminist critics, such as, Virginia Woolf, Elaine Showalter, J.S.Mill, Mary Wilstone etc., today's languages are not appropriate to describe female experiences. Feminist argue that during the periods in which the languages were being developed at that time males were the position holders of power. It results in the formation of male dominated languages. Thus feminists suffer from an inability to express the female experiences, perspectives and feelings in the existing languages. According to feminists, women use language differently. This difference lies in their feminity. A woman writer feels uncomfortable when she is forced to speak or write something in masculine language. So the invention of new woman oriented language is a key issue among feminist linguistics. Anne Laclerc calls on women "to invent a language that is not oppressive, a language that does not leave speechless but that loosens the

tongue."Women must separate from the dictatorship of patriarchal speech. Thus feminist critic demand to create a language and stylistic pattern that would express feminine sensibility and individuality.

Inappropriate use of any language which is also known as verbal ugliness becomes issue of use of language .For instance; use of vulgar or slang language destroys aesthetic beauty of that language. In addition to it, excessive use of acronyms and abbreviations becomes obstacle in meaning comprehension. It can be understood only when the listener is aware of its knowledge. For uneducated and illiterate people use of acronyms and abbreviations is not less than any problem. Inappropriate pronunciations create a lot of fuss while speaking. This issue becomes serious for those people who try to use any foreign language, except mother-tongue. The reason behind it is lack of knowledge of phonetics which results in verbal ugliness.

Communication breakdown or lack of effective communication is a basic issue of language which put question mark on utilization of language. The sole purpose of any language is a good communication. Language is a means of communication. Its purpose lost when communication breakdown happens. There are many factors responsible for communication breakdown. Such as, Physical barriers, Psychological barriers, the use of jargon, Emotional barriers and taboos, Lack of attention, Interest, Distractions, Differences in perception and viewpoint etc.

Generation gap is also a burning language issue. Lack of dialogue between youth and adults creates misunderstanding between them. It is a social problem also. In such cases meaning of unspoken words are taken so negatively on both sides. This issue is grown up on the basis of ideological differences. Changing life style also plays vital role in it.

Communication is of two types. One is Verbal Communication and another is Non-Verbal Communication. Ignorance of Non-verbal communication skills becomes problem of verbal communication. Non-verbal communication includes body language, gesture, posture, appearance, dress code, smile, voice etc. For good communication and personality development Non-verbal communication is important. Non-verbal communication helps to creates pleasant personality. In Non-verbal communication words are not spoken but still Verbal communication is incomplete without Non-verbal communication.

Poor handwriting of any language is also an irritating task for a reader. Though this issue seems trivial but it can have negative impact on success. Along with poor handwriting there is another issue which causes misunderstanding in the mind of reader is spelling problem. These two things are related to teaching learning process. Writing skill not only helps in academic progress but it also contributes in personality development. In the perfection of any language all the four skills of teaching learning process are important. They are as follows: Listening, Speaking, Reading, and Writing.

Multiplicity of official languages, Multiplicity of manual sign languages for the deaf, Terminological confusion in weights, measures and numbering systems, Incompatible writing scripts, Unwritten languages, Unethical use of language, Inter-cultural misunderstanding, Illiteracy, Cultural arrogance, Bilingual education, Segregation through language, Corruption of meaning, Teaching methods, etc are some other language issues which affect world communication.

Language issues can be a challenge in communication, but working with people of different cultures and backgrounds leads towards innovation, creativity, and success. Some remedies of language issues are as follows; use of plain language, reliable translation service, enlist interpreters, Provide classes for students and employees, use visual methods of communication, use of repetition ,use technology, Show respect to other languages, Avoid idioms, jargon, and slang words, be empathetic, increase in awareness etc. These tactics will certainly help to overcome language issues.

References:

1. Lodge David: Modern Criticism and Theory
2. Kumar Satish: Standard Literary Essays
3. Pahuja N.P: Teaching of English
4. Waugh Patricia: Literary Theory and Criticism
5. Rassool Naz: Global Issues in Language, Education and Development
6. Nakamura, Susumu and Dykstra Andrew: Language, Thought and Culture Symposium: quest for peace: international understanding and language barriers.
7. Guha, Bimalendu: Study on the Language Barrier in the Production, Dissemination and Use of the Scientific and Technical Information with Special Reference to the problems of the Developing Countries.

Identity Crisis In The Novels Of Chitra Banerjee Divukaruni

Prof. Nagesh S. Gaikwad
Assistant Professor
Chh. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur

Abstract:

This paper designs to show the existential crisis explored in the novels of Chitra Banerjee Divyakaruna. It highlights on the various postcolonial issues like identity crisis, marginalization, alienation, isolation, exile, dislocation, mental trauma, expatriation at the level of diasporic consciousness particularly. Chitra Banerjee Divakaruni is one of the leading writers of the modern era. She wrote novels, short stories and poems. Most of her novels deal with the really different experiences, especially of women in general. Most of their novels and shorts stories themes like- women, immigration, the South Asian experience, history, myth, magical realism and diversity. She writes for adults and children.

Her novels very famous among the novels The Mistress of Spices and Sister of My Heart. Her short story, Arranged Marriage, won an American Book Award. Issues related to gender find primary representation in the novels and short stories of Divakaruni. Her novels deals with women who is dithered between conventional and modern values. Some women characters change their identities again and again to reach at the final destination of the self. So women evolve diverse strategies to claim their individuality and cultural identity.

***Key Words**: Diasporic, Immigrant, Alienation, hybridity, ambivalence, transcultural, centrality etc.*

Introduction:

Chitra Banerjee Divukaruni is an award winning author and novelists. Her work is widely known as she has been published in the Magazines. Some of the Selected fiction like- *Arranged Marriage: Stories (1995), The Mistress of Spices(1997), Sister of My Heart (1999),* and *The Palace of Illusions (2008*).

The first Chitra Banerjee Divakaruni's Collection of short stories Arranged Marriage (1995) is a collection of short stories about women from India caught between two worlds. In the works Female protagonists nameless women in Arrange Marriage are delicately portrayed, credible characters.Divukaruni narrates the concerns of migrant women, depicting the harsh realities they face in leaving conventional India for a supposedly better life in the "liberal" West. In the *Arranged Marriage* contains detailed references to Indian clothing, food, festivals and religious practices. Some of the her characters bring these customs to the united States, asking American Society recognize the traditions of diasporic communities and so enrich itself. In this Works establishes the theme of female itinerancy that Mistress of Spices collects the issues of the racism and assimilation into new societies. The main theorists of Diaspora are Edward Said, Gayatri Spivak and Homi Bhabha. These theorists are also the exponents of 'Colonialism and 'Post colonialism'. But while colonialism refer to the political and historical aspects of country. The diasporic theory is more preoccupied with the question of centrality, hybridity, ambience, transculturation of the people. Diasporic writings are concerned with what Edward Said calls "not only of basic geographical distinction but also a whole sense of interests".

Some of her novels she has explored the physical and psychological tensions and the tortures to which the immigrant women are subjected. She has described women as actively upholding and shaping class, cultural and gender structures within the society, home and marriage life. Quest for identity is a major element in their novels we find in the delineation of her female characters.in their plays. She deals with the lives of women both at home and abroad. So, when they visit abroad they come across some of the issues of gender issues. Some of their novels foreign land has not yet changed their status much.

Most of the people protest against their drawback and shape their identity and carve their identity and escape the hardship. Divakaruni's Arranged Marriage (1995) is an anthology of short stories. Some of the novels come across with conflicts arising out of love, chronicles the assimilation and rebellion that Indian born girls and women in America undergo as they balance old treasured beliefs and surprising new desires& all the things mentioned among in these novels. Most of their collection has eleven short stories, and majority of the stories deal with the immigrant experience &alienation along with the socio- cultural encounter that an Most of Indian experiences when he moves towards the west, which is an important theme in the mosaic of American Indian culture in their novels and short stories that are depicted in this novels. The writer expertly narrates stories about immigrant Indians who are both modern as well as trapped by ethnic alteration, who are fighting to form out an distinctiveness of their own in an unfamiliar property. Some of the book addresses many Social burning issues such as racism, interracial relationships, economic disparity, abortion, and divorce in their novels of their works of literature. The female characters in the short stories are depicted as the sufferers in the hands of men and culture. They are suppressed in

various ways. Some of the woman in the short story reflected. The Bats appears as a victim of a man who frequently comes home drunk & physically assaulted to the women. It is common practice we come cross in these novels. When he batters his wife so that she has marks and scars on her face as described by her daughter, in this writer represented truly issues among the writer. In this fiction come across "A couple of days later mother had another mark on her face, even bigger and reddish-blue. These things available everywhere in the middle class family. It was on the side of forehead and made her face look lopsided" (The Mistress of Spices). In the story, mother and daughters are victims of male dominated society. It is truly reflected among male dominated society. These are silent sufferers in this drama of male oppression. They are physically and mentally suppressed. The women are physically weak and financially insecure this truly significant around the globe. It is a very common practice among society. They did not dare fight for liberty and also they do not know how to survive without the support of the man. Most of the women are frighten their husbands and fathers. They do not desire to go away from their homes because people will be spreading false propaganda on them. The novelist pointed some of them incidents very meaningful among the society. In this play, characters portrayed among the middle class man Silver pavements, Golden Roof which is set in Chicago, depict situation the life of an Indian man who comes to become millionare in America rather he finishes his life as a garage mechanic. He shows his disparity on his wife whose name is Pratima. She tolerates her husband's abusive words and physical torture, without protest and without saying a word as a traditional Indian wife. Most of time their narrator Jayanti visited to their relative near When her relative Jayanti has come to the United States, she stays with her aunt Pratima and uncle. Unluckily boys follow them inappropriately and throw slush on their faces. There are many characters who are women in Mistress of Spices. Divkaruni exposes her suppressed identity of woman through Ahuja's wife. Ahuja's wife comes to Tilo's store. She is young and pretty who is expatriate woman. She is called as Lalita. Tillo wants changes her as Lalita such type of Lalita available in the society. She is portrayed very pointing way. She is silent with tears, as she can't enlighten her desires to her parents. She finally accepts him as her husband. Lalita's life after her marriage is not fruitful & meaningful one. When Lalitha confesses to Tilo about her matrimonial life. She also tells that her husband is exceptionally possessive and harasses her physically and watches her always. Lalita is an appropriate example of western cultures. In the culture she hides her own identity Lalita knows sewing. "Aren't I man enough man enough man enough" (The Mistress of Spices, 16). She remained Ahuja's wife. At the outset, it tells us that women in general care for their family and they are restricted by the patriarchal society. She desires for the child and says, "Child- longing, deepest desire, deeper than for wealth or lover or even death" (The Mistress of Spices, 16). When She goes for bodily check up and comes to know that the problem is not with her but with her husband. She darly tells this to her husband he gets enraged and assaults her physically. Tilo realizes that Ahuja's wife is a victim of cultural apathy and male domination.

. The theme of the arranged marriage and its impact on women who usually have very little say in their matrimonial destiny. In the stories carefully explain the concept of arranged marriages can victimize women. Sometime happy unions too is revealed by the relationship between Sumita and Somesh in the story "Clothes". In the arranged Marriage depicts theme like –richness, freshness and nuance. Indian contextual point of view Indian weddings are so different from Western ones. In this story clearly indicate the theme of the Indian women and their often-difficult lives as immigrants. The portrayal of males in *Arranged Marriage* is almost consistently negative. Some of novels highlight how complex is the problem of identity crisis that Indians try to cope with in a foreign land.

Most of the characters are alienated in their places and in America they find the difficulty to adapt American culture. They become alienated with the same culture and it becomes the question of survival and suffering. They finally come to the conclusion that adjustment is a quintessential part of women.

References:

1. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post- Colonial Literatures*. London: Routledge, 1989.
2. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin (eds.). *The Post-Colonial Studies Reader*. London: Routledge, 1995.
3. Bhabha, Homi. *The Location of Culture*, London : 1994.
4. Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
5. Divakaruni, Chitra Banerjee. *Arranged Marriage*. Great Britain: Black Swan, 1997.
6. Divakaruni, Chitra Banerjee.*The Mistress of Spices*. London: Black Swan, 1997.
7. Sumida, S. H. The More Things Change: Paradigm Shifts In Asian American Studies. *American Studies International*, 2000.

Man- Woman Relationship in Bharati Mukharjee's 'Wife' and Margaret Laurence's 'The Stone Angel' – A Comparative Study.

Dr. Namdev D. Patil
K. H. College, Gargoti.

Abstract:

Comparative study of literature is different in some key respects, it involves the lumping together of two texts or more which are perceived by the critic to have significant similarities of theme or style through which their dissimilarities are sought to be probed into and accounted for the artistic intent of the authors spelt out. In such appreciation of one literary text through other such text, the critic has to consciously cultivate multi-faceted awareness of all those factors which could have gone into shaping all the texts under scrutiny obviously such studies involve a higher degree of preparedness on the part of the comparative critic as compared with his traditional counterpart.

Key words- Comparative study, literature, critic, multi-faceted, scrutiny, traditional counterpart etc.

Margaret Laurence's "The Stone Angel":-

Introduction:

Bharati Mukharji is a contemporary Indian writer in English whereas Margaret Laurence is a popular Canadian Novelist. The two novels selected for the study show the interpersonal man-woman relationship with different backgrounds- Canada and India. A stressful life, change in social setting and women's role is the main factors responsible for bringing about the sea-change in the man-woman relationships. The main factors such as sex, personality traits, cultural background and sharing of values and attitudes play an important role in the relationship of men and women.

Margaret Laurence tries to discover in her novel 'The Stone Angel', a woman in Hagar who could be any woman on the earth. Hagar, a ninety years old woman, is the protagonist of the novel. She is strong, educated, emancipated woman of today who has expectations from her husband. It is her intricate personality that plays a major role in shaping her life and human relationships. She is the daughter of the rich man Jason Currie, who belongs to the class of the provider of the society. She is brought in luxury. She represents the white collar world. She is superior in physical and emotional strength, even to her brothers, who look after her mother. Hagar represents her father in body and mind she inherits her father's proud inexpressiveness, the ability to but not to convey to others. Hagar is actually appearance conscious, which is one of the factors affecting her conjugal relationship. Hagar marries Brampton Shiplay as a challenge to the authority of her father and is quite confident that she would be able to change her husband in no time but it was a miscalculation on her part. After marriage she notices that her husband is not what she had expected him. She is fooled by the appearance of her husband. Her subsequent realization and various misapprehensions in changing him are futile and it results in disappointment and frustration. A discordant relationship develops between them which finally end in Hagar's decision of separation.

The marital relationship of these two opposite personalities results in tension, unhappiness, misunderstanding and separation. Her husband is happy-go-lucky fellow to whom his daughter describes as a big, great, tall man with black beard and mild temper. Hagar despises her husband when he does not rise up to her standard. The difference between the two personality's results in a constant combat which makes them just drifts. To avenge her, her husband would do those things which she disliked. The disappointment dawns on her slowly, when her husband lets her down at a number of social occasions. Though her husband is crude and earthy, owing to his background and different familial circumstances, he never deliberately harassed her. He is aware of the difference between them; it is he who identifies her as a woman. He is never possessive about her. As far as sexual relation is concerned, Hagar had nothing to complain against him. It was very satisfying and fulfilling physical relationship. Her marital happiness shattered to pieces, anyhow she tries to digress herself but this digression comes in the form of her second son, John. She had already lost her hopes of happiness and close tie with her husband. Hagar expected a new freedom, a new security, an escape from the conditions imposed by the marriage, but she discovers that it only added problems. She struggles and suffers alone for the rest of her life. She feels she could not digest any more of it and decides to part from her husband. She returns only when her husband dies. After his deat5h she buries him at the Currie plot. Her separation from her husband is her attempt at a quest for self-

identity and re-discovery of herself. Hers is a maladjusted marriage because it fails to provide harmonious relationship. When she returns home during the sickness of her husband, she finds the house full with dust, the flowers are dead, vegetables turned into dry land. It shows the barrenness in her life.

Hagar is the modern emancipated woman who does not cling to her husband just because she had married him. Her family is the modern atomistic family and aptly reflects the modern trend. The most important values of Hagar are not staying married, producing children and continuing to exist in spite of merciless natural forces that made existence difficult. She refuses the traditional asset to man, as woman used to be.

Bharati Mukherjee's "Wife":-

Introduction:

'Wife' is the second novel of Bharati Mukherjee, wherein she has attempted to depict a typical Indian woman in the role of a wife, thereby delineating the predicament of all such women in the given context. In Wife, the protagonist, Dimple Dasgupta's chief aim in life is to prepare herself for the role of a traditional wife. Since Dimple is An ordinary middle class Bengali girl, belonging to a traditional family, she intends to fulfill the expected role. The novel is divided into three parts- the first part deals with her pre-marital expectations and desires, her subsequent marriage with a mechanical engineer, Amit Basu. The second part delineates at length her expected beginning of a new life in America and her stay with the Sens and the third section deals with her total disillusionment of married life and a complete relapse into neurotic psyche and the murder of her husband.

Dimple, the protagonist of the novel, is a visionary girl. Her sole aim in life is to get marry with a prince like handsome and charming person who would satisfy her every whim. In her imagination there is no place for mundane responsibilities, struggle with day to day existence like water shortage, electricity failure and adjustment with in-laws. Her parents find Amit, an engineer, as a husband for her who fails to fulfill her fancy dreams. Marriage is a kind of burden for her; she finds no joy or enjoyment with her mother-in-law at Culcatta and decides to go to America where the new troubles begin in her life. Her husband tries to keep her happy by all possible means despite his own struggle to get a job. In searching job, Amit remains out of home for long time and he cannot spare much time for his wife and she feels that he doesn't care her. Dimple passes her time in watching television serials deal with murder scenes, as a result of this, out of psyche, one night when her husband returns from his job, Dimple stabs him with a kitchen knife thinking that the murderers are never caught.

Dimple Dasgupta, like the other Bengali girls, believes that her romantic illusions will somehow be made a reality through liberation into wifedom of an arranged marriage and therefore she waits for a bridegroom to come and woo her. In marriage she looks forward to a magical change of lie like of a Cinderella through the fairy's magic wand. She expects marriage to lead her to a new dimension. Dimple resents being wife in the Basu family and rebels against wifedom in many ways. This incident emphasizes the terrible strength which she possesses submerged inside her. She gives vent to her pent-up frustrations through such violent outbreaks. Her act of killing rat, goldfish in a bowl, destroying fetus, the plastic flowers of Meena and cactus and roaches of Marsha embodies her disturbed state of mind.

Though Amit and Dimple belong to a similar social and cultural background, they are different in their values and attitudes. Her husband behaves with her as a stereotyped husband. He does not give her money, she feels more helpless when he stands by her side like a guard and hinders her likings. She is made to realize that Amit wanted to marry a different girl. Hers is a typical loveless, adjusted, arranged marriage. In spite of unhappy state in marriage, she tries her best to keep a happy family and healthy relationship. She resists to the influence of her relatives and friends and controls her anger. Unfortunately, all her efforts in making her marriage happy do not succeed or developing a fruitful relationship, either with her husband or with the family. Her reticence about herself makes her feel helpless and gradually plunges her into neurosis. Her wounded self is projected through a wounded crow, she feels disabled through the trap of marriage. When Dimple completely disappointed by her marriage, she looks for a change that her immigration to America with her husband might bring which comes an escape to her that she desperately looking for. She expected America as the land of promises but that too disappoints her. The gulf between Amit and Dimple

widens in America. She discovers in Amit a hackneyed husband who always expects her to play the wife. There is hardly any communication between husband and wife, whatever scanty dialogues take place between them, and it is a snappy type, reminding absolutely discordant husband-wife relationship. When all her dreams shattered into pieces, Dimple starts looking for a substitute. All these blighted hopes added together make her a neurotic personality. Her life is a typical wife's predicament dull, monotonous and routine life that gets on her nerves more and more. In her mentally upset state she kills Amit in an act of self-liberation from the stifling, smothering life offered to her. Thus Dimple is the victim of life which is vision-less because it is voice-less. She is a character with feminine sensibility struggling to find modes of authentic communication.

Conclusion:

Bharati Mukherjee and Margaret Laurence have presented man-woman relationships in their novels respectively- The Stone Angel and Wife. Both have presented their heroines in strong feminist overtones and are raging against the men's world where women's duties are compartmentalized for them without giving them the choice but both of them have successfully delineated the struggle of a woman in man-woman relationship. The main focus of these novelists is on the inner lives of the protagonists.

Works cited:

1. Bharati Mukherjee, (1975), Wife, Penguin Books, New Delhi.
2. Madhusudan Prasad, (1982), Indian English Novelists, Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.
3. Margaret Laurence,(1964), The Stone Angel, McClelland and Stewart, Toronto.
4. Seema Goyal and O. P. Juneja, (1991), The Other In The Fiction of Margaret Laurence, M. S. University, Baroda.

Elizabeth Jolley's*Mr.Scobie's Riddle*: a Satire on Human Degeneration and Degradation

Dr. Namdev Shamrao Jadhav
Assistant Professor, Department of English
Shri Shahaji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Elizabeth Jolley, a multi-award winning author, was born on 4th June 1923 at Erdington near Birmingham, England. She settled in Western Australia in the late 1950s with her husband Leonard Jolley and three children. She has to her credit fifteen novels, four short story collections and non-fictional prose works. Her novels are based upon the alienated characters and their loneliness and entrapment. Jolley seems to be interested in the individual's particular from of loneliness and fear which forces the life on the fringe. She says, "I suppose I'm interested to explore the inside of people's survival— bitter knowledge, grief, unwanted realization often goes side by side with acceptance, love and hope" (WWW.en.wikipedia). The characters in her novels are degenerated and degraded in their nature. Hence, cruelty, emotional manipulation, territorial aggression and financial exploitation are natural to a great many of her characters. Elizabeth Jolley, like Patrick White and Les Murray, seems to have brought to her writing a profound love and understanding of the Australian climate, landscape, nature and people. She died on 13th February 2007. Hence, in the present research paper, an attempt has been made to study the degenerated and degraded nature of the characters depicted in Elizabeth Jolley's novel *Mr.Scobie's Riddle*.

Elizabeth Jolley's novel *Mr.Scobie's Riddle*, published in 1983, can be considered as a satire on human nature. The story of the novel takes place in a damp and unhealthy environment of the St Christopher and St Jude, the nursing home for the aged people. Almost all the characters in this novel exhibit their inhuman and morally degraded nature. They hardly pay attention to their conscience and are least bothered about other people. Aristotle, the great Greek philosopher, has said, "Man is by nature a social animal". He also believed that,"Man is a rational animal". Elizabeth Jolley, in her fictional world, seems to subvert this claim of Aristotle. Her fictional world is populated with degenerated and degraded characters. This can be seen as her indirect comment on the human nature in general. The characters exhibit their degenerated nature as their behaviour shows fallen moral standards of the society. They are also degraded as they seem to have lost self-respect and self-esteem in the changing social scenario. Their behaviour towards others seems to be inhuman and beastly. The following characters can be analysed to bring home the point of this research paper.

Mr.Scobie, one of the protagonists, is eighty-five years old patient admitted in the Room One of the St Christopher and St Jude. He suffers form hypertension. He always carries with himself a cassette player and the copy of the Bible. He can be considered as a paedophile. Formerly he worked as a piano teacher. He used to teach piano to Lina, a school going girl, and her sister at their home. He, always aware of Lina's attention and admiration, plays the piano very well. He, lying in the bed at the hospital, recalls the day when he found himself in an intimate position with Lina on the edge of the bed in Lina's mother's bedroom. He recalls, "He felt Lina's heart beating hard and was reminded of some small animal or a trapped bird. He felt the warmth of her body under the slippery silky things. He was frightened of her and sorry for her. He did not know what he should do in her soft eager embrace". (97) This had been the most painful day in his life as he was driven out of the house for the rest of his life. He often makes comparisons among the things as well as people. He finds similarity between Matron Price and Lina's mother as he keeps staring at Matron's mottled breasts and enormous thighs.

Mr. David Hughes, the second patient in the Room One, is also eighty-five years old. He, an overweight person, suffers from hemiplegia resulting form a cerebral lesion. He is completely bedridden person. He feels that the whole of his left side is dead already. He could only drag his left leg. He cannot use his left arm and hand at all. His left hand forefinger is stretched out rigidly. Elizabeth Jolley, through the character of Mr. Hughes, points out the helplessness of a human being. Mr. Fred Privett, the third patient in the Room One, is also eighty-five years old. He is an absent-minded person. He prepares a strange advertisement to sell his body. He behaves in obscene manner. He talks with Miss Rosemary Whyte, the social worker, in such a manner that embarrasses her. He also misbehaves with her by giving a little pat on her thighs. Miss Rosemary Whyte is a self-centred person. She visits the hospital of St Christopher and St Jude. She listensthe painful life stories of the patients but she does nothing to improve their condition. She seems to be interested only in the things which are beneficial for her own sake.

Haycinth Price, the matron and owner of the hospital St Christopher and St Jude, is the most crooked character. She is a domineering woman who manipulates everything for her own interests. In order to overcome her financial difficulties, she confiscates the money and property of the patients. She has already robbed off Miss Hailey, her school friend. She convinces the people in her sweet voice. Once, she attempts to convince Mr.Scobie:

I want to explain how we do things at St Christopher and St Jude. We look after everything here, it's all very simple. All you have to do is sign a form and the hospital will take care of all your affairs. You will have no more worries. You take your money out the bank and put it into St Christopher and St Jude. I can't think of a nicer fate for your money, dear, can you? And it does prevent the nasty old Government taking taxes from you. This way you won't have any money for the Government, the naughty old Government, to take away. All you have to do is to pay it into the nursing home. Land too we can handle that. (54)

Mr. Rawlings, Matron Price's husband, is guilty of bigamy. He, without divorcing Matron Price, marries Matron Price's school friend Felicity Rawlings. He remains hidden in caravan of his wife's garden. Matron Price thinks of disclosing the hide-out of Mr. Rawlings but restraints herself thinking of his miserable life in jail. Lt. Col. I Price, Matron's brother, is a degenerate character who is completely engrossed in gambling and drinking. He often demands money from his sister. Matron Price realizes that she should not allow her brother to go on gambling away all their money and their possessions.

Miss Hailey, one of the patients at the St Christopher and St Jude, suffers form a post menopausal madness. She was earlier a headmistress of her own school. She is a writer, a poet and a novelist. She, an outspoken by nature, often talks of sexual matters. She once says to Mr. Scobie, "Normally I don't have intercourse with men. I mean, I mean in parenthesis you understand, I am adding a footnote— I mean not with any men here. Of course, you understand, I am using intercourse in its older and more dignified meaning". (22) Miss Hailey is a woman of lose character. At school, she had intimate relations with Haycinth Price. She also had done something shameful with Miami, the nurse, because of which Miami left the hospital.

Hartley, Mr. Scobie's nephew, leads an immoral life. He is in relationship with Sybil, a divorced woman. He also develops sexual relations with Frankie, the nurse, who begets his child ever after her marriage to Mr. Horace Briggs. He is also wicked by nature as he tries to get the money and land of his uncle. Joan, Mr. Scobie's niece, also leads an immoral life like her brother Hartley. She is in relationship with a man who is twice of her age. Mr. Scobie promises to do everything for her goodness. He seems to be deeply worried about the future life of his nephew and niece. Joan, like her brother, is after getting the money and land of her uncle. She tried to convince Mr. Scobie to sell the house and land. As she fails in her intentions, she gives the house and land to a tenant on the contract for a year. This shatters Mr. Scobie's dream of returning to his house.

Frankie and Robyn, the two nurses in the St Christopher and St Jude, develop lesbian relationship. They often seduce each other. Matron Price often warns them for their immoral behaviour. She says, "I can keep an eye on you both more satisfactorily. I can't have you out at all hours of the night. I do have the good name of this hospital to think of. I must remind you that we have two saints over our door." (19) Mr. Scobie too scared of Robyn and thinks that Robyn seems to lose all human expression and her eyes reveal an obsession with sexual matters with their vacant look. Frankie and Robyn leave the hospital and join the commune of Hartley. Frankie marries Mr. Horace Briggs but begets her first child from Hartley, Mr. Scobie's nephew. She also tells her plan to get her next child from her husband.

Thus, in conclusion, it can be said that Elizabeth Jolley depicts degenerated and degraded characters in her novel *Mr. Scobie's Riddle*. The novel can be considered as a satire on the human nature in general. The characters in the novel can be identified as paedophile Mr. Scobie, obscene Mr. Fred Privett, self-centered Miss Rosemary Whyte, manipulating and corrupt exploiter Haycinth Price, bigamist Mr. Rawlings, gambler and alcoholic Lt. Col. I. Price, mad Miss Hailey and immoral as well as wicked Hartley and Joan. The characters involved in lesbian relationships are Miss Hailey and Haycinth Price, Frankie and Robyn. Thus, the world depicted in Elizabeth Jolley's novel *Mr. Scobie's Riddle* is full of degenerate and degraded characters. It can be considered as a replica of the world around.

Works Referred:

1. Jolley, Elizabeth.*Mr. Scobie's Riddle*.Persea Books Inc., New York. 1983. Print.
2. Riemer, A. P. "Displaced Persons- Some Preoccupations in ElizabethJolley's Fiction." *Westerly* 2 (1986): 64-79. Print.
3. Forst, Lucy. "Remembering Elizabeth Jolley." *Westerly* 52 (2007): 24-26. Print.
4. Dibble, Brian. "Making Elizabeth Jolley Complexly" The Flight of the Mind: Writing and the Creative Imagination Conference Paper. 20/01/2017
5. Daniel, Helen. "Elizabeth Jolley: Variations on a Theme" *Westerly* 2 (1986) 50-63. Print.
6. <http://www.nla.gov.au

Blurring of Timeline in Amitav Ghosh's *The Hungry Tides*

Nazia Kamali
PhD (English) Mewar University

Abstract:

Time is a fluid concept. Revered scientist Dr Steven Hawkins considered time as the fourth dimension of the universe. Amitav Ghosh used this fluidity to his creative advantage in his one of the most popular novels, The Hungry Tides. He takes us on a ride through various timelines one after another without any prior notice. Epics, sharing of pasts, novella within the novel, letter, local drama theatre, flashbacks , etc all these devices have been used freely and eloquently to blur the rhythm of time.

On the surface the novel might seem a chronological narrative by an omnipresent third person narrator yet the overall structure is a complex one. There are layers within layers in the text which come up. The past rises from the dead and stares the living in the eye changing their beliefs and life events. Amitav Ghosh takes us through the epics of Ganga, Brahmaputra, and Bon Bibi all in the same novel and then he navigates the readers to the refugee camp of Morichjhapi. Amidst the silted river and island providing habitat to local inhabitants, we get a glimpse of Seattle of the past. A single past has been subdivided into many parts making the novel a complex superstructure of various timelines.

The present paper attempts to decipher all those timelines and how they are blurred within the continuity of The Hungry Tides.

***Key Words**: Different, event, past, time, travel.*

Amitav Ghosh is one among the postmodernists who is immensely influenced by the political and cultural milieu of post independent India. Being a social anthropologist and having the opportunity of visiting alien lands, he comments on the present scenario the world is passing through in his novels. His *The Hungry Tides* tells us the story of a large archipelago of islands between the sea and the plain of Bengal, on the easternmost coast of India. It is called the Sunderbans. The settlers of the area believe that anyone without a pure heart who ventures into the watery labyrinth will never return.

Piyali Roy, the lead character in the novel is a well educated scientist of Indian parentage but stubbornly American who comes to India for research on dolphins inhabiting the islands of the Sunderbans Tides country. She is bold, she travels alone, and she is independent. She meets a sophisticated Delhi businessman Kanai Dutt who has returned to the island on the request of his aunt Nilima Bose, a local figure, for the first time after the death of his uncle, a local political radical who dies mysteriously in the aftermath of a local uprising.

Piyali hires an illiterate local fisherman Fokir who guides her carefully towards the creatures of her research, the dolphins in the Sunderbans delta. Kanai becomes their translator in the process. All three begin a new voyage together which transforms their respective lives.

A timeline is basically a display of events in a chronological order to make the reader or the observer understand what happened when. They author in his novel *The Hungry Tides* has used time in reference to events and not dates. Also these events do not come in a serialised fashion whether chronologically or reverse chronologically. Instead the narration shows small parts of same event or incident at different times in the novel. Consecutive chapters often retell the events occurred at very different time. Hence the blurring of timeline becomes a prominent occurrence in the novel The novel starts with the present day travels of Piyali Roy and Kanai Dutt to the interiors of Sunderbans delta. Right after their first glimpse of each other at the Kolkata railway station and boarding a train thereafter, the author straight away takes us to the epic of the Ganges flowing through the knots of Lord Shiva. The author uses the techniques of reading a story within the novel to transport us to an entirely different land.

'In our legends it is said that the goddess Ganga's descent from the heavens would have split the earth had Lord Shiva not tamed her torrent by tying it into his ash-smeared lock. To hear this story one is to see the river in a certain way: as a heavenly braid, for instance, an immense rope of water, unfurling through a wide and thirsty plain.' (THT – 6)

From there we are taken to Kanai Dutt's past via his memory lane, his run in to his uncle in Kolkata in the 1970's. The time being described in the narrative keeps on changing very fast. Through Kanai's school days' stay at Lusibari at his Aunt Nilima Bose's place, we learn about the benevolence of Sir Daniel Canning who helped in getting the island settled to give rise to a socialist society where every man would be equal. Again the author takes a much unanticipated leap into another time of

almost a century ago describing a very different theory from what was being followed in the preceding chapters.

'Everyone who was willing to work was welcome, S'Daniel said, but one condition. They could not bring all their petty little divisions and differences.' (THT – 51)

Within a matter of few pages we are taken to the ride to the legends of the earth and thence to centuries earlier setting of the island making it fit for the inhabitants. An island which at present is shown too crowded. There is no specific time limit to the past that the reader is transported to; neither do we get any warning before the present changes into the past, or the description of a legend.

Interspersed within the narrative is the legend of Bon Bibi which has no mark of time on it. It is an ancient legend which suddenly appears in the novels in many forms. It is explained to us in parts. A little description in the form of performance by the local people in the island, a few times in Nirmal Bose's book that he left to Kanai and also in the current times. Also the remainder of the legend is given through Kanai's letter to Piyali.

Kanai's memories take us to various times. His visit to Lusibari as a child, his aunt and uncle's flight from Kolkata to the island in the early fifties as well his meeting with Kusum.

Kusum is one character who has been very well used to spread a matter of a few years in many people's lives at different times. Every time she appears in the novel, we see a different time. The blur of the timeline is made very clear through the presence of Kusum. We meet her as a little girl who befriends Kanai at the island. Then we meet her as a young determined woman in the book that Nirmal Bose left for Kanai after his death. In the present times, though she has died we meet her as Fokir's mother and in the fond memory of Horen. Thus a single character binds numerous characters at different points of time.

Her life has no one man's description. Different parts of her life are related through the eyes of different people. Her childhood is shown from the eyes of Kanai and Nilima Bose, her youth through her own recollection as she relates to Nirmal and Horen. Her last days are vividly described by Nirmal in his book. Finally her choice of being with Horen instead of Nirmal during her final hours of life is related to us through Horen's memory.

There is no saying which dimension of time will erupt when and where. One excellent technique that the author used is the reference to Nirmal Bose's book. This book helps us oscillate between the present and the past. When Kanai reads it in the present, it takes him as well as the readers to the much hidden parts of his life and also to his visits to Morichjhapi.

'The islands were close by, and in the school I was visiting there were many teachers who had witnessed the progress of the exodus; they had seen tens of thousands of settlers making their way to the island, in boats, dengis and bhotbhotis.' (THT – 160)

There we meet various refugees fighting for their survival. These people have migrated from Bihar as well as sensitive areas of Bangladesh which was at that time fighting for its freedom from Pakistan. Thus we are transported into a mystic past where a common person is still struggling for his right to life. This same book also takes us to the time when Kusum goes to see her mother. Much earlier time of Kusum's youth is described in her own words.

'It was a mining town, the air was filled with smoke; the people were strangers, I'd never known their likes; their words were like iron, they rang when they spoke; when their gaze turned on you, their eyes smouldered like coal.' (THT – 163)

The character of Kusum has actually been very cleverly used to create a blurring effect of the past. She is one character who has somehow been a part of the memories of most of the characters of the novel. Their memories also take us to various times of the past years. Kanai's childhood days in Lusibari, Nilima;s early days on the island when she was establishing herself as well as her trust, Fokir's childhood, Nirmal's last days of life as well as Horen's travels to Morichjhapi as Nirmal's boatman.

There are flashbacks within the flashbacks. We see Piyali giving us a glimpse of Seattle, her childhood which has no link to other characters and takes us to a different world absolutely. Her father's emigration to Seattle, her schooldays, her years as a research scientist at various places all are made a part of Kanai's present by means of his interest in Piyali. Through her talks with Kanai readers come to know about her past right from the very beginning.

'You see my father's parents were Bengalis who settled in Burma – they came to India as refugees during the Second World War. Having moved around a lot my father has all these theories about immigrants and refugees.' (THT – 250)

Piyali is an outsider in the novel as well as in the island. She is the only character who shares no history with others. Her timeline does not coincide with those of the other characters. However, the author makes sure that no part of her life is left unexplored. The author thus very skilfully weaves the story of her past into the happenings of the present, giving one more dimension to the time in his work.

Amitav Ghosh is an experienced novelist. He has intimate knowledge of Anthropology, human behaviour and history. He has very intricately used facts and fiction to his advantage in the novel. He takes us through a roller coaster ride through various timelines blurring various boundaries in the process. The author has very elegantly omitted all the dates to make the scenario look like something out of memory and not a diary or a collection of memoirs. However, the technique is so masterful that never does the reader lose track of the incidents that happened at any place or time. The timeline is very craftily blurred yet the time is very carefully preserved.

References:

1. *The Hungry Tides* (2004) Amitav Ghosh. *UK: Harper Collins.*
2. Hawley, J.C. (2005). *Amitav Ghosh*. Delhi: Foundation Book
3. Gandhi, Leela. (1999). *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. Delhi: Oxford University Press.

Implementation of Language For Advertising In Mass Media

Dr. Naziya Nisar Modak
Post Doctoral Research Fellow,
Department of English, Shivaji University, Kolhapur.

Abstract:

This paper aims at analyzing the importance of language used in Advertising that makes human communication highly effective. It also deals with language of advertising that includes all methods of disseminating information, knowledge, thought, attitudes, and beliefs. The present world is governed by information technology that includes the modern mass media like newspapers, cinema, and television, and traditional media of social communication like the bazaar, drama, dance, local meetings, as well as inter-personal communication media like posts and telegraphs and telephones. The underlying and basic factor of these categories of mass media is language. Hence for the effectual and proper utilization of these mass media, language education is very essential in advertising. Every word of language of advertising is used for a purpose and its only aim is to persuade the consumer to buy the product and to fulfill the need of the buyer. The special feature of language of advertising used in radio, television, and cinema is that they serve the needs of both literates and illiterates. This helps to shape the public opinion.

Keywords: *Disseminating information, Inter- personal communication, Glamorization, Monologues,*

Advertising is a message designed to promote or sell a product, a service, or an idea. Advertising reaches people through varied types of mass communication. In everyday life, people come into contact with many different kinds of advertising. Whatever be the means of advertising, language is its main tool. Language has a powerful influence over people and their behaviour. This is especially true in the fields of marketing and advertising. The choice of language is to convey specific messages with the intention of influencing people. Language is the key criteria for effectiveness of these three aspects. Message must be communicated in a language which is comfortable to the audience and influence them in a positive manner. At the same time it will be more effective if the communication is persuasive and informative. Visual content and design in advertising have a very great impact on the consumer, but it is language that helps people to identify a product and remember it. There are different types of Mass Medias for advertising, that constitutes language as main factor to give information, knowledge and express thoughts, attitudes, and beliefs. In India, various forms of language are in competition with each other to draw the attention of the public. These forms range from the informal style of speech found in the radio and the cinema to the formal styles found in newspapers. The language of advertising is, of course, normally very positive and emphasizes why one product stands out in comparison with another. While advertising through the mass media, they have to consider the emotive power of the words they apply. First, they make a decision about what to communicate and what to withhold. Sometimes even we notice the mixing of the language that is referred as code-mixing or code-switching that appeals the mass as the words used are from their native languages.

A successful advertisement is expected to accomplish five functions namely (1) attracting attention (2) commanding interest (3) creating desire (4) inspiring conviction and (5) provoking action. (Jefkins : Vestergaard and Shrodder[2]). All these five functions are interrelated and serve to promote the selling power of the product advertised. In achieving these functions in the production of an advertising, an effective use of language becomes significant.

There are certain features of language of advertising in mass media, they are as follows:

1. Avoidance of negatives
2. Simple and Familiar language
3. Glamorization
4. Short sentences

A comprehensive study of language of advertising in English encompassing all the three media namely magazines, radio and television. When we discuss about the aspect of language of advertising in mass media we also have to concentrate on the grammar of the language used in the advertisements of magazines, radio and television and identify the different kinds of linguistic choices preferred in advertising . In the context of analysing advertising English, Leech (1966) makes “a distinction between discursive grammar and disjunctive grammar based on the fact that the linguistic units such as clause, phrase and word, which are of dependent nature in discursive grammar, are used independently as minor sentences in disjunctive grammar. The disjunctive grammar is a deviation

from the discursive grammar, which refers to the full grammar of a particular language. The use of disjunctive grammar is prevalent in situations such as advertising"[3]. There are varieties of medias for advertising that is done through the following ways:

NEWSPAPER:

According to Chunawalla (1985), "the form of advertising for the transmission of information dates back to ancient Greece and Rome, when signs were used to carry information for advertising goods and services"[1]. This practice was continued even during the middle ages. During the 17th century, when newspapers started appearing in various parts of the world, newspaper advertising began to develop. The newspaper talks about world affairs and current events, having varieties of functions in society such as disseminating information, motivation, education, entertainment, etc. Language of Advertising through the newspapers has a great appeal to the people because it has a great publicity value as it is read by large amount of people every day. The newspaper includes such kind of language of advertising that holds the attention of the customer and persuades the buyer to buy the products or goods from the market. Of the different mass media, newspapers has great importance as they deal every day with current information pertaining to different aspects of human life, such as social, economic, political and cultural. Advertisements in the newspaper inclines the readers to read the headlines in which language plays a role of great importance. Affirmative and imperative kinds of sentences are used to create curiosity in the mind of the people. Now-a-days newspaper reading habit is growing rapidly and widely. Thus there is expanding process of language education through newspapers. The language of advertising used should be of high standard aiming at educating the public not only in terms of news content but also in terms of language use in mass media. Language used in newspaper media appeals also to the common people because it is the cheapest means of communication.

RADIO:

Radio advertising is one of the earliest and most popular forms of advertising in today's world of mass media. Although television has shifted much of the audience away from radio it is undisputable that radio is always there. Radio is broadcasted everywhere twenty-four hours a day and always has the breaking news. Radio has its own functions. Firstly, it reaches even the remote corners of the country and secondly, it imparts language education and provides entertainment and information to both literate and illiterate listeners. The media of Radio has a major role to play in language. Radio makes the use of monologues and dialogues for advertising the products, which is again the part of language.

TELEVISION:

Television advertising provides a very powerful vehicle for delivering a message about your product or service to the widest audience possible. The visual impact of video simply has a great ability to capture and hold the audience. Many television advertisements feature catchy jingles (songs or melodies) or catch-phrases (slogans) that generate sustained ideas, which may remain in the minds of television viewers long after the span of the advertising campaign. Whatever strikes the mind is the language that is applied in the media that of the television while advertising for an individual or the group of individuals.

Language, of course, is knowledge, and in our world today knowledge is one of the key factors in mass media. One of the important things that people discovered is communication. When communication is removed, it's like stopping of the revolution of the Earth. People act because of communication. Because of transferring and delivering of ideas, information, experiences, etc. Effective communication is the way to success, development, peacefulness and national security. The discovery of different aspects includes communication that's why the nation with developed and effective way of communication is more progressive and hence the means of communication that is language has become very essential factor and the language of advertising has got the paramount importance in mass media.

References:

1. Chunawalla, Sethia. ***Foundations of Advertising Theory and Advertising.*** Bombay : Himalaya Publishing House ,1985.
2. Jefkins, Frank.. ***Advertising Made Simple***. London : Rupa & Co,1973
3. Leech, Geoffrey N. ***English in Advertising.*** London: Longmans. 1966
4. Newman ,Kathy M **Radio Active: Advertising and Consumer Activism**, 1935-1947. University of California Press. Berkeley, CA. 2004
5. Vestegaard, Torben and Schroder, Kim. ***The Language of Advertising***. Cambridge, Massachusetts : Blackwell Publishers , 1985

Subjugation of Women in the Contemporary India as Reflected in Bapsi Sidhwa's *Water*

Dr. Neeta Satish Dhumal
Associate Professor,
Deptt.of English Kamala College, Kolhapur

Bapsi Sidhwa was born in Karachi in 1939 with a Parsee Zorostrian background.She was brought up in Lahore, the place that has been reflected in her novels. She has a keen eye for the life in Lahore and presents it vividly. Before she immigrated to theUnited States in 1983 and became a naturalized American citizen there, she was engaged in social activities. There are five novels to her credit,*The Pakistani Bride, The Crow Eaters, Ice- Candy-Man,An American Brat,* and *Water*. All the five novels are the representation ofeithr Parsee community or the social ethos of pre-Independence Era. Though she belonged to Parsee community and was an onlooker of the upheavals and turmoil in the society, she could sense the agonies of millions that she has portrayed in her works. For her noteworthy contribution in literature she was awarded the *Sistara-i-Imtiaz*, Pakistan's highest national honor in arts. She has received many prestigious awards and recognitions. Being a Parsee, she has all the Parsee sensibility which has been the main thread of her three novels. At the same time her two novels focus on the stark realities prevailing in the contemporary India. These novels make her stand out as the novelist with fine sensitivity regarding the subalterns, especially women.

Her novel, *Water*,is set in 1938 India, the era which is known popularly as *British Ra,j*, the colonial rule of the British. It was also the significant period as Mahatma Gandhi was becoming popular due to his ideologies. Many evil practices were prevailing in the contemporary India such as child marriages, *sati* (a practice of burning alive a widow on the pyre of her dead husband), exclusion of widows from the main stream of the society, though widow marriages were legalized by the British it was not a common practice then, untouchability, casteism etc. Hatred towards each other had reached its pick and communal violence was rampant in the prevailing society.These nuances have been picked up by Sidhwa in her well known novel *The Ice Candy Man*. Her *Water* is a depiction of the brutal practices against widows. Widows had to leave a restricted lives in the *vidhwa ashramas* meant for them. They had to follow the austere way of life. For them only three options were given; to die along with the dead husband, to re-marry the brother of the dead husband or to live a restricted life like a half dead person in the *ashramas.* All the treachery was led upon them; they were exploited, molested, victimized, abused mentally as well as physically, alienated from their families, they are muted, subjugated and suppressed. In short they were deprived of natural happy life as if they had no right to live a natural life full of desires and aspirations. Bapsi Sidhwa portrays this reality quite aptly in her *Water*.

The novel is woven around a six year old girl, Chuyia. She lives with her parents very happily on the Bengal- Bihar border. She is so full of child-like innocence that she is in oblivion what marriage meant it to be. As was customary, she has been married off by her dutiful father, Somnath, a poor Brahmin priest, to a much older man of forty four, Hiralal. Intension behind it is to gey financial support by the would be son-in-law. Somnath's wife, Bhagya, has doubt whether her daughter will have a happy life with an aged person when she will be young. At the same time she is well known to the holy scriptures those depict: 'a girl is destined to leave her parents' home early or she will bring disgrace to it. She is safe and happy only in her husband's care…In the Brahminical tradition, a woman is recognized as a person only when she is one with her husband(p.8). Chuyia's mother has no power to protest her husband. Traditionally women are supposed to be submissive all the time to her husband, a typical dominator dominated syndrome. Bhagya represents many such women in the contemporary society who had no right to go against the patriarchal norms established by the men. She has to accept what has been decided by her husband.

In the contemporary Indiaunder the British Rule, marriages of child girls to an elderly person was not an offence, it was a commomn practice,then. Chuyia is happy to get new clothes and sweets on the occasion of her marriage, totally unaware of her evil fate. She does not understand why her husband is putting *sindur* in the parting of her hair or why he is tying *mangalsutra* around her neck. She undergoes the ceremony with utmost child-like innocence and full of happiness. As was customary a girl who has not reached her puberty must not be sent with her husband. Such pre-pubescent girl, though married, used to stay with her parents. Consequently, Chuyia's life does not

change much even after her marriage. She continues staying with her parents in the same happy and carefree manner. Soon after a few days of her marriage Chuyia's husband dies and her father tells the news to the poor child. Chuyia does not understand the grimness of the fact. She supposes it to be a temporary phase and asks her father '…for how long, Baba'? Before her father could explain the reality Chuyia is enforced to accept the treachery laid upon her under the name of custom. Her glass bangles are smashed, *mangalsutra* is taken off and she is given white home spun cotton saree to wear. The process of removing her hair from her head is very agonizing for Chuyia '…as the razor scraped across her scalp, Chuyia's teeth were set on edge. Somnath noticed her toes curl, almost reflexively, in mute protest' (p.35).According to Martha Chen '…disfiguring of the body is enforced in order to reduce their attractiveness as women by transforming them into neuter or asexual beings by prohibiting them from wearing the symbols of marriage (vermillion mark, bangles, marriage pendant) and, more deeply traumatic, having their heads shaven (2001 p. 136)

The atrocities that widowed women faced in the contemporary India were very disgusting. it was definitely a blot to humanity. A widow was considered to be an embodiment of sin. She, too, was considered to be a threat to the society as she is associated with death. She was deprived of her useful function in the society-that of reproducing and fulfilling her duties to her husband. Traditionally she was shunned away from the family as well as the society. She was considered responsible for the death of her husband. A widow was sent to the *ashram* where she had to live a miserable life. Even the child widows like Chuyia were not spared. On the festivities, religious functions and celebrations they were not allowed to participate as they were considered to be 'half-human' and they should live highly miserable lives until the end of their life. In a way they were treated like untouchables. Chuyia, too, is sent to a widow colony (*vidhwaashram)* where widows, ranging from twenty five years to seventy years of age, are dwelling. They are the victims of the traditions whose lives are shattered by the brutal ways adopted by the hegemonic ideas of the patriarchal society. However, for Chuyia staying in the Ashram is a temporary phase, as she believes that soon her mother will come and take her away from the dreadful place full of misery. Unfortunately she has no escape but has to adapt herself in the ways of the ashram under the strict initiation by Madhumati, a tyrant who dominated the *ashram.*

Amongst these elderly women she finds a familiar face and that is of Kalyani, a young widow, unlike other women she has long black hair. With the help of Gulabo, a pimp, Madhumati abuse the widows. They are making money for the ashram by sending these young widows to the rich Brahmins or rich people of other community, in a way these young widows are made to work like prostitutes. The helpless and shunned away from the families, these women have no other option but to undergo subjugation and humiliation. In an occasion Kalyani and Chuyia chase a puppy and as they pass a shop the shopkeeper remarks"...they should not allow widows to run like this. They bring bad luck to our business"(60). Thus, their very existence is not taken into consideration and they are treated as outcastes. Bapsi Sidhwa tries to depict the grimmer aspect of the patriarchal society through this particular incident. For them the very sight of a widow is like a sinful experience but the same people, so called guardians of the traditions and customs, do not find any impropriety in having secret physical relations with the widows in. The act which is considered to be sinful in daylight is not sinful at night. This is a typical irony of the hypocritical society which has been revealed by Bapsi Sidhwa quite aptly. The disgusting act is further justified, taking the reference of *shastra*, how a Brahmin can have sexual relationship with a widow and there is no sin in having such relationship. Sidhwa is highly critical while describing the hypocrisy of the high caste people. Kalyani is forced to undergo the act of prostitution. She is the victim of the lust of a high caste Brahmin, father of Narayan. It is no doubt a sharp comment on the status of women in the contemporary society. They are looked down upon as mere commodity.

Kalyani stays in the different part of the ashram as she is *the source of income* for Madhumati. Kalyani falls in love with a young noble Brahmin, Narayan, which is considered to be disgraceful and highly sinful on the part of the women. Kalyani does not want to tolerate the subjugation anymore. So, she decides to rebel against Madhumati. She is delighted to think of her new life as a married woman staying with her husband in Calcutta. But to her dismay her secret meetings are revealed by Chuyia , unknowingly. Madhumati makes her shorn her hair, an act of making woman an ugly looking and unattractive living being, as a revenge on the rebellion of Kalyani against her. Desires of widow were not taken into consideration, her individuality was crushed down under the rigid traditions and stubborn orthodox and negative mind set. Madhumati locks Kalyani behind the

doors to prevent her from meeting Narayan. Shakuntala, another *ashram* dweller and a well wisher of Kalyani tries to help Kalyani by opening the door and releasing her from tyranny of Madhumati. When Madhumati finds Kalyani is released she shouts at her and tells her that she has no way back to the *ashram*, if she leaves it. When Kalyani goes to meet the parents of Narayan, she recognizes the house of Narayan and she leaves Narayan there . He is confused to see the abrupt change in the behavior of Kalyani. When he goes inside his house to tell his father about Kalyani and his relationship his father gets angry. He abuses her and Narayan comes to know about the reason of Kalyani's leaving him alone. When Narayan tries to follow her, he finds that she has drowned herself in the water of the river. For Kalyani, the act of drowning herself in the water is the only solution to all the sufferings.

Of course this is not definitely a concrete solution to the problems of many such women, who are exploited by the society in the hands of powerful male members of the society. Bapsi Sidhwa not only portrays the miserable predicament of the widows but she tries to give a solution to it through her characters like Shakuntala and Narayan, who help to solve the problem in their own way. Narayan is a follower of Gandhi and when he finds the reality of his father he decides to go back and join the movement of Gandhi so he leaves his home. Meanwhile Madhumati tries to send Chuyia to a new customer as a compensation to Kalyani's loss. But Shakuntala does not tolerate it and somehow she takes away Chuyia from the clutches of Gulabo.She comes to the railway station looking for someone's help. When she sees Narayan there, she hands over Chuyia to him that symbolizes beginning of a new era, overcoming the age old subjugation and exploitation. Ganghi appears to be a *masiah* for the exploited widows in the contemporary India It is definitely beginning of a new India. In Chuyia's liberation Sidhwa finds a solution to the age old suppresssion of women.

Reference

1. Sidhwa Bapsi, *Water*,Penguin Viking, New Delhi, 2001
2. Chen M.A. , *Perpetual Mourning Widowhood in Rural India* Oxford University Press, New Delhi,2001
3. Bapsi Sidhwa Wikipedia

Themes of Unemployment and Corruption in SadanandDeshmukh's*Baromaas: Twelve Enduring months*.

Neeyanaj Irfan Bagwan
Research student,
Devchand College, Arjunnagar.

Abstract -

Baromaas, twelve enduring months is a novel portrays the present scenario of Farmers struggling life, youngsters failure in getting a job, corruption. It is a story of EknathTanpure a well-educated man who fails to get a job though he has all the qualification required for Teacher's post. He could not get it due to a reservation and lack of amount which has to pay to gain a job.There are various characters in this novel who are educated and wants to seek government jobs but not succeed. Few of them chooses a wrong path they started robbery,one of the friends of Eknathhe became mad because of unemployment. The present situation in society has narrated very well. It is a realistic novel, the storymoves around the character EknathTanpure.Unemployment and corruption are the burning issues in society. SadanandDeshmukh depicts these social problems through various characters in this novel.

Keywords- *Unemployment, corruption, Higher Education,Farmer's organization, Poverty.*

Introduction –

SadanandDeshmukhis a well-known writer born in a highly traditional farmer's family in Vidharb.Maharashtra. He is M.A. Ph.D. in Marathi Literature. His famous novels are Tahanand Baromaas: twelve enduring months.He is a writer of social problems. He won Sahitya academy award for this novel.The Original novel has written in Marathi.Dr.VilasSalunkhe has translated it in English. SadanandDeshmukh writes on social issues.His novels are realistic. His writing depicts the actual condition of society.The problems of farmers. Corruption, unemployment, Superstition, Agrarian Economic life, Political setting Caste system, gender discrimination, the generation gap, money lending, shortcoming of education, and, Farmers organization these are the various themes of his writing. Unemployment and Corruption are current issues which are facing by many youngsters.These are the major themes of this novel. The author portrays these issues through the various characters.Eknath the protagonist of this novel is not the only victim of this cruel practices but also Madhukar, DilipDhabade is one of them.

Unemployment is a state of being jobless,though having all the qualities and qualifications. A person doesn't get a job though, he is eligible for the post.It is the most serious problem in our society which is faced by our youngsters. There are various reasons for unemployment like the growth of population, reservation, and corruption. Corruption is the main cause. Corruption is the worst thing which is practicing everywhere.It spoils all the Fields of society. Youngster fails to get a job due to lack of resources.They unable to fulfill the demands of money so they didn't get a job and remain unemployed.This is the main cause of Poverty.So we can say that it's a blot on society. Corruption is the hurdle in the growth and development of our country.

SadanandDeshmukh Portrays the present scenario of society.In this he has focuses all these problems face by youngsters.In this novel Author depicts how unemployment causes to spoil their life,It forces them to choose a wrong path like robbery, how one gets cheated in the temptation of job, how one's frustration level increases , how one loses his ancestors property for job, How one well-qualified person loses his hopes of getting job and turns towards other minor activities. This novel shows a real picture of society.

EknathTanpure is the Protagonist of this novel. He is a son of Farmer.The setting of a novel is village Sanjol.He has completed his M.A.B.Ed in Marathi. He wrote many poems but couldn't publish due to financial problems. He tried a job in many colleges but fail to get it due to reservation and corruption. His Father couldn't arrange a huge amount to pay for a job so he lost that post. His one of the friends got the job because he fulfilled the demands. Alka, wife of Eknath.She is also educated. She has completed her B.SC..Her father was an engineer on the electricity board. He accepted the proposal of their marriage because Eknath is well qualified and he will get a good government job.But nothing has happened accordingly. Alka used to tell him to sell one farm and pay the amount for the job but Eknath refuses. Shevantamai, Mother of Eknath always demands jewelry from Alka. Mamtawaare a neighbor she is a teacher Alka used to go to her house after quarreling. Once he said to her regarding her job that,

"I would get a job but it was the same problem wherever I went-donation rate has gone up;it is Rs.4 lakhs.There are new rules every year. Teachers are appointed on contract basis.You have to live on just Rs 3000per month after paying the entire donation amount.Moreover,you have a sword hanging on

your head for five years.So I gave up the idea of trying for a teacher,s job and concentrate on new experiments in agriculture."(P.No. 31)

Alka leaves the house as she fed up with Poverty in the house and jobless husband.Eknath starts experiments in agriculture.Later Eknath joined the farmer's agitation.Police arrested him for chakka jam agitation.He became a leader of a farmer.

MadhukarTanpureis the brother of Eknath. He is also educated and wants to seek a job. He is ready to give a bribe to get a job..Madhu became a member of a golden gang.Because he believes that there is a gold in the village if he dugs soil he will get it and then he can pay the bribe for a job so he started digging the soil at night with his gang. Many members from his gang were educated. Madhukar tried it every night but he fails to get gold. Once he gave a passed exam for a tahasildar post and gave interview too but didn't select later he came to know that they were expecting money from him though he wasqualified. Later he meets his friend Suresh Sathe. He assures him that he will help him to get a job. He tells him that he has many contacts and he will arrange everything but he has to pay for it.He accepts condition.He has the offer of Gram Sevak's job. He contacts Suresh for the recommendation. Eknath is telling without exam and interview. It is not possible to get the job,but Madhu laughs at him and tells if you pay amount everything is possible,Suresh tells him to arrange two lakhs.Madhu emotionally blackmails his parents and force them to put their one of the profitable landsKalyani farm to DagaduMahakaal on a contract basis. Everyone was against himbut he assures them that he will get it return after getting job. They put their land to DagduMahakaal and paid 1 lack rupees in advance. Later, He doesn't get any reply regarding job then they know that sathe cheated them. He is a fraud he takes money but doesn't give a job. When Subhanrao came to know this he drinks poison but luckily saved. Madhu loses his hopes of jobs and at the end he started robbery.

DilipPowar, a son of Widow,One of the members of a golden gang and educated person.He joins a golden gang in expectation of the job.He is a timid person. His mother struggles to give education to his son.He works in a school and to get permanent post he has to pay donation so he joins a golden gang in expectation of getting gold which would help him to pay the donation. He doesn't get anything and he lost his temper and became mad.DinkarDhabade,a friend of Eknath has completed M.A.in political science,B.Ed and SET exam but he was also unemployed.After having these many degrees he has to live in poverty.He was unable to pay donation so he too lost his hopes. Finally, He got a job in college because of a reserved place.Damya and Gajya both are members of the golden gang they are also highly educated.They completed I.T.I.due to practices of corruption they didn't try to employ themselves instead, they started digging soil in search of gold when they fail to get it both started Robbery with Madhukar.Nareshchandane had done his D.Ed,six years ago but he was still unemployed. PravinTanpure, He was graduate he was without a job.

Through various characters, the author presents the current problems of society which is faced by most of the youngsters.Corruption spoils society.It creates an obstacle in the way of qualified persons and makes their carries dark. Madhukar and his friends are the examples of it. Due to unemployment and corruption, a good person can become a criminal or robber Like Madhukar.Raju a son of Eknath's sister He left his education because he doesn't want to become like his uncle.Educated but unemployed.

Corruption is not in the field of service. It is everywhere in society. If one needs a sign of authority one to pay, though he gets govt.salary.He collects extra from needy people. If you want your work has to be done early you have to pay for it. Even In this democratic country, Leaders are purchasing their votes by giving Rupees or objects.This is also corruption. Many people in our country are poor so they tempted and accept it.So this is the present condition of our society.

DagduMahakaal, a sarpanch and money lender of the village Sanjol.He is a very cruel person. He bribed people in formof money and he won the election and becomes a sarpanch once again. He doesn't return the land of Tanpure.Which was kept on a contract basis instead, he troubles them a lot.He cheated many people in the village.But no one can go against him as he is very strong financially and he can purchase anything with money.

Balimama, a maternaluncle of Eknath also became a victim of corruption. He needed papers of his farms for a bank loan so he went to Kamble, Talathi of the village. He doesn't give him easily.Tulshiramtold him that Kamble is like a man-eating tiger.He doesn't complete a work without money. He has to payRs. 50 to him.Balimama had only fifty rupees for cow's fodder but he had to pay it to Kamble to get the papers. After paying he gave it, as Tulshiram said.

Corruption overcomes the unemployment. SadanandDeshmukh presents it very well in His novel.as he is a writer of social issues.He focused on these problems which are worst practices. The end of this novel is very tragic as the Tanpure family lost their everything. Nowadays Quality doesn't matter.A person is ready to pay will get the job.The selection process is on the basis of nepotism and favoritism.There are many qualified persons who are in waiting for jobs,paying fees for a various

competitive exam in the hope of a well future but after passing they fail to fulfill the demands of money. Here they get stuck finally they stop trying and remain unemployed.Eknath said that,

"My caste is nothing but a big name; it's no use. Had I been born in a backward class, I would have got a job at least on the basis of caste. I'm willing to accept any other caste, S.C. or N.T.to get a job.But if this argument is true, why is my S.C. friend, DinkarDhabade jobless today? It means what matters today is money, the black money passing hands in the name of donations." (P.No.63)

Conclusion -

Unemployment and corruption go hand in hand. One causes another and both are a curse to our society. Corruption is the root cause of Unemployment and poverty and many well-qualified person futures is hanging due to these problems. To make our country developed and prosperous we should raise our voice against it.and Make society corruption free. Thus author throws light on these serious issues in the society in his novel and presents a pathetic condition of both farmer and educated persons.

References:

1. Vilas Salunkhe.Trans.*Baromaas:Twelve Enduring Months*.Mumbai: Popular Prakashan;2012
2. Deshmukh,Sadanand.*Baromaas.*Pune: Continental Prakashan;2002

Challenges in Teaching English Language for the Students of 21st Century

Asst. Prof. Rekhatai Shankar Patil,
Head,Dept. of English,
WaranaMahavidyalaya, AitawadeKhurd

Abstract

English holds a place of status in our country, even after more than six decades since British left India. No native language however has come up to replace English, either as a medium of communication or as an official language. Under the influence of nationalistic feeling and emotional hostility English began to reassert its position. This paper is an overview of the main problems connected with teaching English as a Second Language (ESL). It also focuses on the challenges in teaching English, especially for the students of 21st century.

Keywords: Innovations, English Language Teaching, Influence

Introduction

Students with English as a second language constitute a significant percentage of the population around our globe. This population continues to increase more rapidly than that of native English speaking students (Shore, 2001), so teaching of English is becoming of great significance. Every teacher who teaches any subject matter in English to ESL students is not only a teacher of the content area but also is a teacher of English as well so he/she should have to continually reflect on teaching and update practice to address the needs of the learners. This paper includes an analysis of the challenges ESL students face and the strategies that teachers can use to meet these challenges.

Problems of Teaching English as a Second Language

In a country like India, classes of mixed ability groups are a feature of every small town or village. In most of the rural parts of India, learning-teaching process is done in the vernacular language. On the other hand, most of the competitive examinations (higher education and employment) require English as medium of instruction.

The ratio of students to teachers is high, leading to ineffectiveness. The rural atmosphere does not provide students the opportunity to speak and learn English. The size of the classes everywhere is considerably large. This is one of the reasons why individual attention is not possible to the students.

Teaching of English needs a drastic change for the benefit of learners in schools and colleges. The students of rural and semi-urban areas in India face a lot of problems as English is not their mother tongue. English is their second language. In many places, English becomes the third language as they have a local language, then Hindi followed by English.

As compared to the learners from urban areas, learners from rural areas face more difficulties during the process of language acquisition. In urban areas parents are mostly educated. So, the domestic environment helps the students from urban areas acquire the language quickly.

Students do not get chance to speak or read in English in the rural parts of the country. In villages and small towns students mainly hail from rural areas. Bilingual method is adopted in language classes. This method helps only to slow-learners to some extent. Moreover, this act reduces the real learning process as a whole. If a student does not understand in English, he or she asks for an explanation in L1 i.e. in his or her mother tongue. Consequently, the English teacher is in a state to adopt bilingual method.

Lack of trained teachers in rural areas has become a reality. Teaching is a continuous process and teachers in rural India are often debarred from attending workshops and seminars to acquaint themselves with new ways and methods.

The rural population of India, which depends on agriculture and limited income, end up sending their children to government schools where English is not taught as a skill but as a subject. “Throughout India, there is a belief among almost all castes and classes in both rural and urban areas in the transformative power of English. English is seen not just as a useful skill but a symbol of better life, a pathway out of poverty and oppression”. (Graddol p.12)

Grammar translation method is used by the teacher to teach young children, where the teacher explains every word to students in the native language to make him/her understand and learn English. However, this method faces a major disadvantage. Both the teacher and the student concentrate more on L1 rather than L2. In this method English language class seems to be L1 class rather than L2 class. Students get only limited benefit through this approach. Unfortunately, this is still in use in many rural schools throughout India.

Language could be mastered by practicing all the four skills viz. Listening, Speaking, Reading and Writing. The rural surrounding does not allow the learner to practice any of the skills. Many teachers are

unable to teach English effectively because they face a lot of problems due to the lack of teaching aids, non-availability of required technical support and relevant atmosphere to teach English effectively.
Teacher preparation courses are not able to equip the teachers with adequate knowledge, skills and the ability to be able to teach the subject effectively in class. The situation is worsened by the fact that English is not the language of transaction in rural India, thereby giving teachers a very little chance of practicing what they have learned. Teachers need to upgrade themselves through a variety of means—periodic workshops, video/audio recordings of content to be taught, projects and assignments.

The majority of Indian rural students, especially in the states of Bihar, U.P. and Maharashtra, find English as a very difficult subject to learn. Since most of the students are first generation learners, they need the guidance from parents and others. Even though students study English, they are not able to produce even a single sentence without any grammatical error in English. The reason for this is that they study subjects from the examination point of view. Our examination system is such that it makes students' rote memorization rather than testing their analytical and creative skills. In this process, they memorize lessons, reproduce them in exam halls and forget them the same day itself.

We cannot expect a uniform standard of pronunciation for a second language in such a vast country, where even the mother tongue is spoken differently by different groups of the people belonging to the same language community. In learning to speak English, the mother tongue generally interferes with its pronunciation. The learners as well as the teachers speak English with regional language habits. Even during the English periods most teachers teach English without giving the students proper practice in speech because they are not properly equipped enough to practice it. They forget that every language differs in stress, intonation and pronunciation. The result is that after learning /teaching English for many years at school and college, most people cannot speak the language with intelligible accuracy.

Listening is an important language learning skill and yet the most neglected skill in Indian classrooms. It is neglected as teachers take it for granted that learners automatically acquire this skill without any special training Peer teaching, role-play and group activities, are rare in Indian classrooms. In India, lectures speak. Teacher talking time is more than half of the prescribed time. The class listens passively. The learners are not encouraged to ask questions. The teachers must involve their students to work in pairs, groups and teams and prepare term papers, projects, etc. Therefore, in spite of being taught English in school and college for several years, learners fail to learn the language. They cannot write in acceptable English of their own, cannot use English appropriately and fluently in speech and often cannot understand conversations in English. Why does this happen? Does it mean that the English teachers in India cannot teach?

The teaching of English in India has been text-oriented since the beginning (colonial times) because the British Government's policy was to create a class of Indians who would act as a buffer between the British and the Indians. Therefore, elementary knowledge of English was needed for a class of Indians.

Objectives of teaching and learning English have undergone a sea change in the years after Independence. Still English education in India is text-oriented.

Challenges Faced By Learners Of ESL On Strange Land

The major challenge that the learners of ESL experience is described as *"language shock,"* a struggle to learn the English language to be absorbed in a society that is not willing to embrace diversity. Such are the students, who on any strange land, try to maintain a sense of identity related to their native culture. Students encounter many obstacles in their efforts to become proficient in the English language. They often come to realize that in order to be fully accepted, they must abandon their native language, surrendering an aspect of their identity.

They are caused to feel they must either speak English or nothing at all. Thus, they become trapped in a painful power struggle over the use of English and their native language.

Instructors must realize that education occurs in the context of a social climate. The relationships between students and accompanying range of social behaviors have a major impact on how well ESL students learn English. Many learners fail to adjust in an unwelcoming, hostile environment where they are made fun of when they try to speak English and also when they speak their native language; so they end up silent and withdraw from participation, thus their learning and achievement is hindered. While ESL students are taught academic English in separate classrooms they often lack the ability to interact in social settings with English speaking peers and often have limited opportunity to interact academically or socially. They often have great difficulty learning the "slang" and social English because they have no one to learn it from. Such learners come to prefer English out of necessity, often abandoning their native languages to fit in. They end up without comfort in either language and may end up losing the ability to communicate with family members and friends in their native land. It can be concluded that ESL students

will remain torn between two worlds until society truly embraces diversity and the notion that biculturalism and bilingualism are assets. What is needed in the education of ESL learners is the development of English and maintenance of their native language.

Remedial Measures

Challenges before the English language teachers in India are enormous. It becomes more challenging and demanding in rural areas because in such areas it is the teacher who is the model, to whom a student looks for all learning needs. They should be able to cater to the practical needs of learners, to make them competent enough to interact with one another and also to retrieve information all over the world Building a rapport with your class—Assuring smile and greeting from a teacher to the students, helps them bond with the teacher instantly. When the students bond with the teacher, they will find learning the language much easier.

Place of English should be defined—English offers vast opportunities to all. The policy regarding the place of English in our education system should be well defined. This should be determined keeping in view its use and vast opportunities in the field of science, technology, social sciences, philosophy, journalism, international trade and diplomacy.

Keeping in mind the primary aims of teaching English—

The teacher should enable the students to understand English when spoken.

To enable the students to speak, read and write in English.

Grammar translation method should be avoided .

Teacher should find some ways of helping students to enjoy the language activities and of building their confidence .

They should use English as a medium of expression.

To motivate the students think through English .

Create confidence of speaking English in public .

In a scenario where neither adequate resources nor tools are available, English teachers themselves have to devise innovative ways to make their students' climb the staircase easily. This can be done with a resolve, as Patel says: " I have to create opportunities for the students to use English in meaningful, realistic and relevant situations'. (Parel, 2008, p.07).

A teacher's role is immense in rural areas as the student has only a teacher to imitate and learn from. Teachers' responsibility lies not only with the average and above average students but also with below average and slow learners. A good teacher has to handle classes for all the students in a classroom. Individual attention will solve many problems, which arise while taking class.

An English teacher has to encourage the students to talk in English only. This act makes them confident. Teachers should motivate students for participative learning. This will solve all the stumbling blocks in students. Teaching learning is not a one-way process. It is a multi-way process.

Conclusion

In India, majority of the workforce comes from rural areas as 75% of India lives in villages. The policy makers have to bridge the urban-rural divide in teaching of English. An English teacher teaching in rural schools has to come up with innovative strategies in the classrooms. Skilled and committed teachers need to be appointed at primary level. Teachers should be upgraded and trained to meet the problems of the learners.

References

1. Parel, M. (2008). English Language Teaching, (Methods, Tools and Techniques)
2. Graddol D. The future of English
3. Hanumanthrao, C.R. (2011) Teaching English Language: Problems and Remedies
4. Prem Shankar (2003) Teaching of English, New Delhi, APH Publishing Corporation
5. Ram AvtarTyagi, Effective Methods of Teaching English, New Delhi: Alpha Publications, 2006
6. K. Shore, KSuccess for ESL students. Instructor, 110, 6, 30-32. Accessed through WilsonWeb on-line database, 2001.

Resonanace Of Objectivism With Buddhism in The Literary Works of Ayn Rand

Pradip Babaso Gaikwad
Asst. Professor
Dept. of English Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur, Maharashtra.

Abstract:

Objectivism is the philosophy of living better life. It seems that the philosophy of objectivism is very parallel to Buddhist philosophy which is also a way of living better life. The major characters and the important themes of the literary works of Rand echo Buddhist perspective. Most of the aspects of objectivism resonate with Buddhism. Rand's themes and Buddhist themes are highly significant that deal with the human perfection and happiness. Both the approaches are very optimistic, rational and scientific which are very applicable to the contemporary society and nation for making ideal and objective society. The major characters in novels are representing the ideal heroes that resemble enlightened man (Bodhisattva) of the modern world. Themes of the works are universal. These are inspiring the world. The present paper aims at finding out resonance of objectivism with Buddhism in the literary works of Ayn Rand.

Introduction:

Objectivism is a philosophy developed by Russian-American novelist Ayn Rand. Objectivist movement began in the 20th century America. Ayn Rand presented her philosophy in both fictional and non-fictional forms. Her philosophy has inspired the people around the world. She advocates for objectivity discarding the conventions and pursuing a better and happy life. According to Rand, Objectivism is an approach to life. She thinks that reason is the only means to acquire knowledge. It is to choose the facts. With reason, humans can discover new ideas. She also advocates for reality. She says everyone should accept that the facts are facts. No one can escape from it, but has to face it. It is to accept the laws of Nature. She also advocates for rational self-interest and self-responsibility. It is the idea that no person is slave to another person. It is to accept the self- responsibility of one's action and thought. It is the basis for personal happiness and free and prosperous societies. The other virtues of her philosophy are based on individuality, rationality, productiveness, honesty, independence, justice and pride.

Buddha's life and philosophy have always been influencing and inspiring the world. It is the rational and scientific way of life that leads to true happiness. Buddhist path leads to a moral life and to develop wisdom and understanding. It advocates for the insight into the fundamental nature of reality and understanding nature of this insight. It is the path to liberation from the suffering, injustice and inequality. It teaches that the solutions to our problems are not outside but are within ourselves. It teaches to shoulder the responsibility of our actions.

Both the philosophies are for the peaceful and happy life living on the earth. The fundamental aspects of objectivism like reality, reason, independence, self-responsibility etc. echo the Buddhist aspects. Many of the elements of Objectivism are parallel to Buddhism.

There is much study done on the Objectivism and Buddhism separately. There are some attempts made to compare these philosophies. These studies have found Objectivism is more close to Buddhism than other philosophies. However, there is rare study done to find resonance of Objectivism with Buddhism. Rand's themes and Buddhist themes are highly significant that deal with the human perfection and happiness. Both the approaches are very optimistic, rational and scientific which are very applicable to the contemporary society and nation for making ideal and objective society. The major characters in novels are representing the ideal heroes that resemble enlightened man (Bodhisattva) of the modern world. Themes of the works are universal. These are inspiring the world.

About the Author:

Ayn Rand was Russian – American novelist, playwright, philosopher and screen writer. She was born in St. Petersburg, Russia, on February 2, 1905. She got education in Russia. She opposed mysticism and collectivism of Russian culture. Her family faced so many problems there. She had studied American history and politics in Russian university. She was influenced by America's individualism, its vigor, and its optimism, seeing it as the opposite of Russian collectivism, decay, and gloom. Then she left Russia in 1925 and went to America and settled in New York. She started her career as a screenwriter. She made profound impact as a philosopher and a novelist of penetrating insight and vision. She was individualistic and supported individual rights. She advocated for reason

as the sole means of acquiring knowledge. She rejected faith and religion. The center of her philosophy is man and his development. She founded a school of social thought which she called as Objectivism. Her works are founded on heroic ideals. She has presented the picture of human existence.

Ayn Rand's novels contain many elements that appeal to young readers. They are inspiring and exciting stories with heroic characters fighting for their ideals. The novels portray profound, timeless significance, challenging events. She makes readers to decide not just what will happen to particular characters, but what their own lives and the world should be. The main characters and protagonists in her novels are embodiment of self and they are entirely objective.

Brief Review of the Works of Ayn Rand:

We the Living is Rand's first and most autobiographical novel. It was published in 1936. The novel is set in Soviet Russia. The novelist exposes the "noble ideal" of collectivism, through the story of three young people whose lives are sacrificed by an all-powerful state. Rand held that each individual has a moral right to live for his own sake, to pursue his own personal happiness.

She has written 3 novels, 1 novella, 3 plays and 6 short stories.

Anthem is the novel published in 1938. It is the story of one man's rebellion against a totalitarian, collectivist society. Equality 7-2521 is a young man who yearns to understand "the Science of Things." It presents the importance of individualism. The central character is pursuing for knowledge.

The Fountainhead is famous and inspirational novel published in 1943. It is the story of an innovator—architect Howard Roark. The novel presents his battle against the tradition-worshipping establishment. It is about individualism versus collectivism, not in politics, but in man's inner life. Ayn Rand has presented here, for the first time, her projection of the ideal man. Roark's independence, self-esteem, and integrity have inspired millions of readers for more than half a century.

Atlas Shrugged (1957) is Ayn Rand's masterpiece. It integrates the basic elements of an entire philosophy into a highly complex, yet dramatically compelling plot. Rand exposes the role of the mind in man's existence. According to her, mind is the root of all human knowledge and values — and its absence is the root of all evil.

All of the heroes in her fiction are thinkers and followers of the reason.

Night of January 16th is a play. Rand presented the sense of life through this play. The play dramatizes the theme of independence and sexuality.

Ideal is another play which exposes the themes of independence, evil and integrity

Think Twice is a murder mystery with a twist. It also dramatizes the theme of independence.

Ayn Rand also wrote six short stories of high interest. The theme of reason and independence is reflected in all her short stories.

Conclusion:

Application of Buddhist perspective to the objectivism and Rand's works may give new interpretations. Though Buddhism may not be directly applicable or parallel to Objectivism in her writing, but the resonance is seen. Objectivism and the works of Ayn Rand are interpreted in the light of Buddhism. Buddhist parallel aspects within her work are discussed and illuminated. It has been observed that the philosophy of objectivism is very parallel to Buddhist philosophy which is also a way of living better life. The major characters and the important themes of the literary works of Rand echo Buddhist perspective. Most of the aspects of objectivism resonate with Buddhism.

References:

1. Peikoff, Leonard. *The Early Ayn Rand: A Selection from Her Unpublished Fiction.* New York: New American Library. 1984.
2. Rand, Ayn. *Introduction to Objectivist Epistemology*. New American Library, 1979.
3. Rand, Ayn. *Philosophy*: *Who Needs It*. Bobbs-Merrill, 1982.
4. Rand, Ayn. *The Fountainhead*. New York:Bobbs-Merrill, 1943.
5. Branden, Nathaniel. *For the New Intellectual: The Philosophy of Ayn Rand*. New York: Random House. 1961.
6. Gethin, Rupert. *The Foundations of Buddhism*. Oxford: Oxford University Press, 1998. Print.
7. Gowans, Christopher W. *Philosophy of the Buddha: An Introduction*. London: Routledge, 2003.
8. Peikoff, Leonard. *Objectivism: The Philosophy of Ayn Rand*. New York: Dutton, 1991.

Mother - Daughter Relationship Against Social Changes As Reflected in the Poetry

Dr Prashant Pundlik Lohar
Assistant Professor in English
Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science and Commerce, Satara (MH)

Abstract

Today, India is undergoing tremendous change in its social structure due to economy and education. Family is the primary social institute wherein this change has influenced the relations. Mother-daughter relation is a very crucial in any family. This relation is delicate, affectionate, and transmissive. However, the young generation of women, liberated from all shackles of conservative thoughts discards the junky side of this relation and views the mother-daughter in the entirely new space.
Key words: Milieu, social change, masculinity, feminine identity, etc

Victor Hugo once said, "Men have sight, women insight." It implies that women can perform a greater significant role with their mental strength and integrity of character for the welfare of society and nation provided that jolts to liberate their energy by providing education are necessary.

Economy and education are two major factors that bring a change in structure of society, and in family relation. Over a last two decades in India, even a commoner can understand the role played by these two factors in completely substituting the traditional society with new society. Role of women in social institutions is key indicator of the actual effects of these factors on social structure. Talking of India, with the encouragement of co-education, women have cast off the imposed inferiority complex and are marching side by side with men in every walk of life.

Often for the elderly members of the family, surprisingly to mother, the woman's traditional role – that of a homemaker is of primary importance. Now it becomes difficult to the young generation of women who are taught to resist and resist only. Also, the woman herself is exposed to expectations which demand that she must take up household responsibilities and be accommodating of her husband's, children's and in-laws' requests. She also feels guilty for not being able to fulfil their expectations, disillusioned because she feels like she's struggling alone and finally very negative and let down. Now, the new generation is not ready to accommodate this whole gamut of life and not even cares for what other think of them.

It's also understandable why the elders have different expectations. They had a different life, with fewer facilities and a very different work environment to face in their lifetime. This generation gap brings us again to a no win situation. Often suggestions from others like 'these things happen, what to do' or 'you need to adjust yourself', they have old ideas so accept it' are widespread. Sampurna Chattarji's poetry reflects the deeply the aforesaid situation. Her poems are good examples of generation gap and changing mother-daughter relationship in the present time.

Chattarji has sharply expressed the aggressive roles being taken by the women in the present century. Shedding off and thereby challenging the prevailing role of home maker and keeper and feminine attributes such as passive, acquiescent, timid, emotional, unimaginative and conventional that supposed to go on constituting feminine identity, Chattarji asserts the innate masculinity as part of women's character in her poetry. In the section *Going Against the Grain*, she considers the writing poetry itself as a first act of such assertion. It intersects the dogma 'masculine is creative'. As when the fire sets within, the imaginative self opens hundreds of possibilities:

> Strange familiarities stir within me. A sudden urge of flame, a leap of fire quick to light and die down again. (Strangers 5)

Fire is an archetypal symbol of passion, vigor and assertion in Indian society. Recognition of poetic impulse in the form of fire or flame, yet not wholesome, within oneself is to an extent a step that transforms the poet's life. The flame is still not fully active. However, it transfers familiar consciousness into strangeness. The use of oxymoron 'strange familiarities', shows it clearly. It also causes the familiar faces such as father, mother, daughter turn into strangers.

> Someone's aged father looks at me. Someone's kindness stabs and softens me.
> Some other daughter's mother mine. (Strangers 5)

Recognition does not let the poet rest as the lurch of it is 'sharp'. Following unconventional path of expression, of freedom, of writing is an assured breakthrough from the certainties of roles

within family or society. It also suggests the journey from contemplation on personal bonds to a more outward and complex world[1] traditional occupied by the males.

Chattarji's assertion of her changed role becomes more evident in her poem 'Going Against the Grain' (13). The poem is in the form of dramatic monologue. The speaker speaks to the mother while cooking the rice "Look, ma, how the rice sticks to the sides of the bowl". The dish and its preparation is regular work of the kitchen hold. However, it takes extraordinary significance when the speaker says empathetically "No ordinary dish, this". The dish represents the traditional role of women played in household to prepare food for the members of the family. The poet laboriously brings out whole act of washing the grain in the bowl before it is put for boiling. The poet is, however, is not prepared to follow the instructions provided by her mother and traces its rituality:

> Another unthinkable rite, another blind offering to the god of *what's for dinner tonight*.
> I wasn't meant to do this, Ma, it goes against my grain.

Well aware of her nerve, the poet is not ready to play the traditional roles set up by the society. The closest and first place of registering the phenomenon of transferring the role is mother. The important point is the poet does not note the marks of conflict usually happen with the family or society when a daughter asserts her will to be masculine. The whole poem like other poems 'As a Son, My Daughter' and 'Mother and Daughter: A Duet' in the section throws light on the mother-daughter relationship.

'Mother and Daughter: A Duet' (11) is the most straightforward poem. Here the poet answers why the mother goes silent, and thus in a way supporting her daughter into her new robes. Since the mother is first role model for a daughter, the poet depicts the image of her mother with a sense of annoyance "When she gets angry she smiles… flees to the kitchen". There is no unusualness in her action, what she does is expected. Mother has internalized the patriarchal ideology as she unconsciously cooperates it by her actions:

> There, with a wild and murderous rage, she chops and cuts and slices and dices
> carrots potatoes cauliflower and cabbage: the picture of a dutiful wife.

To be sacrificing, docile or taken-for-granted is fate of the mother from which she perhaps wills to keep her daughter away. Her silence is to prepare her daughter for *no more stance* as the poet notes "she teachers her daughter:/ "Girl, don't you be like me".

In the duet the daughter is oscillating in her attitude. She seems to be conscious of her mother's suffocation, mother's wish to be not-like-her at the same time wrestling with her customary role, looking for the breakthrough and grasping masculine role:

> No, I won't be you. Never. Not me. But first, I'll just get my husband his tea.

The mother's wish to make her daughter unlike her is an indirect knock on the inescapable feminine roles she is performing for a long time. It is like a cherished wish of which she is alone keeper. In her communication with the daughter she always keeps reiterating the wish "When you will grow up/ you will be all that I am not" in the poem 'As a Son, My Daughter' (9). She expresses what role she sees for her daughter at the same time fearing the consequences of acquiring the masculinity:

> I brought you up as a son, my daughter, fierce and strong and free. But now, now…
> you are too fierce, too strong, too free. Your hair is short. Your absences too long.
> You fear nothing. You frighten me.

The mother's fear is not completely illogical. Today in attenuation of male dominance, women are acquiring new character that traditionally supposed to be masculine – active, domineering, adventurous, rational, logical. Chattarji is unique in the sense while asserting the masculine qualities as necessary, as innate, simultaneously bewares of its faults. Here she draws the phenomenon in the history of women's movement that has swept the society. She voices more unified role for the woman. She has projected the new role in her poem 'All the Goddess' (23). Discrepancy in Indian culture is that the goddesses are numerous in India and worshiped by men and women equally for their individual qualities, in practice, women in Indian society are given subordinate roles. Women are victimized and ender into vicious circle of slavery by this pretence. Very first step in assertion masculinity is to reject the false reverence. The poet says:

> All the goddesses are gathered at my door. ……..
> I do not let them in.
> They are not like me.

The poet asserts that the divided qualities in them would be not of any aid – "Not Kali, the loudest", "Not Lakshmi, the meekest" and "And not Durga, the fiercest". These goddesses are split

personalities of the single masculine woman. The vision the poet sees for women unifies these qualities as necessary in the present age:

> I have taken Kali's anger and made it mine. I have swallowed Lakshmi whole. Durga has given me freedom, and I have paid for it gladly.

Conclusion

Over the last few years, women are becoming academically better and socially more active. They are also aware of the fast-changing social milieu and they are making continuous efforts to scale the ladders of social progress by their zeal and vitality. They are contributing extensively towards the social transformation and building of the nation. Writers like Mahashweta Devi, Pratibha Roy, and Arundati Roy have established their testimonial in the literary world and contributed to the literacy excellence of the nation. Emotional, affectionate, caring and yet firm, a woman is the perennial source of inspiration for man in the odyssey of his life. Chatterji's poetry heralds the women contribution to society in the twenty first century. The changing role of women today means both mother and daughter need to learn how to adapt in their relationships.

References:

1. Bageshree, S. "Ways of Seeing". Review of Sight May Strike You Blind. The Hindu (July 18, 2007).
2. *Chattarji, Sampurna. Sight May Strike You Blind. New Delhi: Sahitya Akademi, 2007.*
3. *de Souza, Eunice (ed.). Nine Indian Woman Poets. Delhi: Oxford University Press, 1997.*
4. *Deshpande, Gauri (ed). An Anthology of Indo-English Poetry. Delhi: Hind Pocket Book.*
5. Hasan, Anjum. "Mirrors and Miniatures". Review of Sight May Strike You Blind. Tehelaka (Oct. 13, 2007)
6. *King, Bruce. Modern Indian Poetry in English. New Delhi: Oxford University Press, 8th imp. 2011.*
7. Subramaniam, Arundhathi. "Many Moments of Poise". Review of Sight May Strike You Blind. The Hindu (June 3, 2007).
8. *Thayil, Jeet. Sixty Indian Poets. New Delhi: Penguin Books, 2008.*

Use of Authentic Materials in English Classroom

Mr. Rajendra Ashok Pradhan
Assistant Professor of English
Arts and Commerce College, Ashta Tal-Walwa, Dist. - Sangli

Abstract:

The present research paper aims to highlight the ways English should be taught in the Non-native English Speaking countries like India. Though, the concept of teaching English along with the Authentic materials is already in practice , the more effective ways of using them in Higher Education are expected. Unless the students of English come directly in contact with the teaching materials, they do not get the essence of learning it. Therefore, the teacher of English should use authentic materials in English classrooms. He is supposed to create a situation where students necessarily come into contact with authentic materials. The use of such materials can definitely change the scenario of English in India especially in rural areas. The conventional methods of teaching English seem to be outdated and ineffective. They even seem to have failed utterly to create interest among the learners of English. It's the need of time to develop the learners' close rapport with English and to guide the teachers for effective use of authentic materials. The present work is an attempt to explain the concept of authentic materials, the methods of using them, the process of using such material and the possible outcomes we gain.

Keywords: Authentic material, target language, authentic texts, assessment.

Introduction:

The use of authentic materials in English classrooms is not new, because teachers started using them in the 1970s as a result of the spread of the Communicative Language Teaching Approach. In the country like India where English is taught as a foreign language, use of Authentic Materials can be of great help. It may provide a direct access and a real life experience to the Indian students. However, the teacher of English must know the way and dexterity to use this tool effectively and efficiently. Many scholars and teachers of English language agree that the use of authentic materials can make a difference in conventional way of teaching but what is less agreed is when authentic materials should be introduced and how they should be used in an EFL classroom. The authentic material is an easily available resource in teaching learning process which can bring a remarkable change in life. The term 'authentic material can be defined variously as follows:

Authentic Materials: Definition

The definitions of authentic material is different everywhere but the only common thing in these definitions is 'exposure to real language and its use in its own community'. Following are definitions made by the experts:

1. Rogers (1988) defines it as 'appropriate' and 'quality' in terms of goals, objectives, learner's needs and interest and 'natural' in terms of real life and meaningful communication.
2. Martinez (2002), defines authentic materials as the materials which are prepared for native speakers and not designed to be used for teaching purposes.
3. Harmer (1991) defines authentic texts as materials which are designed for native speakers; they are real text; designed not for language students, but for the speakers of the language.
4. Peacock (1997) defines authentic materials as the materials that have been produced to fulfill some social purposes in the language community.
5. Nunan (1999), has another definition for authentic materials, which is: ―spoken or written materials, which are not intended for use in teaching.

   We can claim that learners are being exposed to real language and they feel that they are learning the 'real' language. These are what make us excited and willing to use authentic materials in our classrooms, but while using them, it is inevitable that we face some problems.

Views of the Experts about the use of Authentic Materials

The use of authentic materials in English classrooms is not new, because teachers started using them in the 1970s as a result of the spread of the Communicative Language Teaching Approach. In the country like India where English is taught as a foreign language, use of Authentic Materials can be of great help. It may provide a direct access and a real life experience to the Indian students. However, the teacher of English must know the way and dexterity to use this tool effectively and efficiently.Indian teachers need to adopt effective teaching materials, in order to help their students learn English better, as well as prepare them to communicate with the outside world. Bacon and Finnemann (1990: 459), state that teachers need to "find ways and means of exploiting authentic materials in classroom instructions." Many researchers state that if students are willing to use English

language sufficiently, they must be exposed to the language, exactly as it is used in real life situations by native speakers. Nuttall (1996) argues that "authentic texts can be motivating because they are proof that the language is used for real-life purpose by real people." Widdowson (1990) and Harmer (2001) use the terms ―authentic‖ and ―non-authentic‖ to distinguish between the two, but the point is not in the language materials themselves but rather on their outcomes and their effectiveness. These can be measured only by the learners‘ observable and measurable performances. Nunan (1997) mentioned in Widdowson (1990), believes that exposing learners to authentic materials is indispensable, because of the rich language input they provide. Exposing students to such language forms will enable them to cope with genuine interaction, whether it is inside or outside the classroom. Researchers claim that when authentic materials are used with the purpose of students‘ learning, students will have a sense that the real language for communication is being learnt, as opposed to classroom language itself. In contrast to the design of the text books, authentic materials are intrinsically more active, interesting and stimulating (Lee, 1995; Little, Devitt& Singleton, 1988; Peacock, 1997; Shei, 2001). Furthermore, students in Oman are very keen on the originality of things, particularly when the matter is connected with their learning. So, authentic texts will bring them closer to the target language culture, and therefore this will result in making the learning process overall an even more enjoyable and thus, motivating. However, it is generally accepted that learners need to be exposed to language which is representative of the actual language produced by users of that language, so many argue that using real examples is the most beneficial way to do this. It goes without saying that learners should be prepared and able to deal with authentic examples of the target language outside of the classroom. Therefore, if we are not doing this as teaching professionals, we are putting them a difficulty.

Need and Importance of using Authentic Materials

In many countries like India where English is taught as a foreign language, teaching of English requires some innovative techniques and strategies. The conventional methods seem to have failed utterly to create interest among the students and teachers about the target language. Moreover, they are developing their interest in other means of modern world. They like travelling, watching movies, TV serials, eating at restaurants, operating smart phone apps, reading newspapers, and to enjoy many other sources of knowledge in the 21st century which are not created for the purpose of classroom learning. Therefore, English language can be taught easily with an interest when they are provided the above sources in the classroom. It creates interest among the learners as such authentic materials appeal to the senses and provide auditory and visual experience to them. When such real life experiences are given to them, they learn better and find less difficult to use it in real life. It is a type of teaching according to their respective interests. However, the teacher should be aware of the needs and loopholes in the learning of students so that such authentic materials can be used effectively to achieve positive results. An unplanned use of authentic materials may distract the students' attention and they may lose their interest in other teaching methods which can be harmful to fulfill the aims and objectives of learning process. Moreover, many teachers are still using the ineffective, traditional and outdated methods of teaching English and they blame the learners as they are not able to get complete command over the target language. Hence, there is a sheer need of more research in this regard. The teachers and learners must be aware of advantages and disadvantages of using authentic materials. It would be a step towards excellence if the proper use of authentic materials is done.

Steps of using Authentic Materials:

The teacher's understanding of the problems and needs of learners, proper plan of using authentic materials, choice of materials, and his efficiency in using those authentic materials is observed and evaluated. The following steps can be followed in this regard:

1. Selection of Authentic Material: The best content to select depends on the learners, their level of English and the course content the teacher wishes to focus on. It's also a good idea to find out the learners' interests – after all, there's no point trying to get students fascinated by a text on the latest sci-fi movie if they're all fans of action films. The materials should reflect a situation that learners may face in an English-speaking environment

2. Always start with needs assessment: The first step in using authentic materials is identifying students' needs and goals. Teachers can do this in a variety of ways: scheduling one intake interviews with students, conducting weekly learner focus groups and discussions, administering written needs

assessment surveys, etc. Regardless of the method of assessment, the key objective is to pinpoint each student's goals.

3. Invite students to participate in the process: Students may be puzzled when teachers ask them to bring order forms, coupons, recipes, and other non-school materials to class. They may consider these materials inappropriate for school, based on their earlier academic experiences or their cultural perspectives. Teachers can engage them in conversations about the rationale for using authentic materials and ask them to collect and bring authentic materials to class to support their learning goals.

4. Collect local materials :Many teachers have a habit of collecting authentic materials wherever they go in the community. Authentic texts vary by type, region, and context. There is a wealth of local authentic materials available online, such as city council meeting agendas, library schedules, and recipes for favorite regional dishes.

5. Use authentic materials in authentic ways: It is important to use materials in authentic ways, not in traditional school-based ways. The purpose or function of authentic materials often will determine how teachers use them.

- Create and update personal calendars and address books,
- Write postcards they will mail after class,
- Make shopping lists they will use that evening, and
- Respond to e-mail from their children's teachers.

6. Warn students of the challenges ahead :Authentic texts can be challenging for learners. Depending on the nature of the text, teachers should caution learners about frustrations they may encounter in reading a letter from their children's schools or studying the small print on parking tickets. Even if the student cannot read every word of the parking ticket, the teacher can scaffold (provide temporary support to students to reduce the complexity of a task) his or her reading skills and minimize the difficulty of the text by helping with vocabulary words and teaching scanning skills.

7. Assess in authentic ways: Students generally like having their learning assessed in authentic ways. If a student's learning goal is to match packing slips with invoices at work, a logical and authentic method of assessing progress is to simulate the task in the classroom. The teacher can keep a chart comparing performance on the same task week to week until the student masters the skill.

Advantages of using authentic materials

Using authentic material in the classroomis significant for many reasons. Some of them are:

- Students are exposed to real discourse, as in videos of interviews with famous people where intermediate students listen for gist. They provide exposure to real language.
- Authentic materials have a positive effect on learner motivation.
- "Authentic materials keep students informed about what is happening in the world, so they have an intrinsic educational value. As teachers, we are educators working within the school system, so education and general development are part of our responsibilities" (Sanderson, 1999).
- Authentic materials can produce a sense of achievement, e.g., a brochure on England given to students to plan a visit.
- The same piece of material can be used under different circumstances if the task is different.
- Language change is reflected in the materials so that students and teachers can keep
- abreast of such changes.
- "Reading texts are ideal to teach/practice mini-skills such as scanning, e.g. students are given a news article and asked to look for specific information (amounts, percentages, etc.), basic students listen to news reports and they are asked to identify the names of countries, famous people, etc. (ability to detect key words)" (Martinez, 2002).
- Books, articles, newspapers, and so on contain a wide variety of text types, language
- styles not easily found in conventional teaching materials .
- Authentic materials can encourage reading for pleasure because they are likely to contain topics of interest to learners, especially if students are given the chance to have a say about the topics or kinds of authentic materials to be used in class.
- Authentic materials support a more creative approach to teaching.

Conclusion:

Authentic materials are among the most important tools a teacher can and must use in class in order to make his/her teaching go smoothly and be effective in transmitting the necessary knowledge to all students. Most teachers have their own opinions about their use and practicality in the classroom. Many like the idea of using authentic materials but avoid using them due to lack of knowledge of how to select an appropriate text (either written or audio), doubt about how they can be exploited and the belief that students may not find the material stimulating or may find it too difficult.

Some less experienced teachers may, after an unsuccessful attempt at using material from an authentic source, decide that it is safer and less time consuming to stick to the prescribed course book. The present research represents the effects of using 'Authentic Materials' in teaching, because a number of studies point out that the use of authentic materials is regarded as a useful means to motivate learners, arouse their interest and expose them to the real language they will face in the real world.

References and Bibliography

1. Baniabdelrahman, A. A. (2006) ,*The Effect of Using Authentic English Language Materials on EFL Students' Achievement in Reading Comprehension'*, Journal of Education and Psychological Sciences, 7 (1) 8-21
2. Berardo, S. A. (2006). *The use of authentic materials in the teaching of reading.The reading Matrix*, 6 (2), 60-69.
3. Breen, M. (1985).*Authenticity in the language classroom.Applied Linguistics* 6, 60-70.
4. Brown, J., &Eskenazi, M. (2004).*Retrieval of authentic documents for reader-specific lexical*.
5. Carter, R., &Nunan, D.(Eds.), (2001). *The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages*.Cambridge University Press.
6. Cory, L. (2009). *Authentic materials: An Educator's Guide to Their Use in language Classroom*. Master Thesis in TESOL.Ball State University.
7. Gilmore, A. (2007*). Authentic materials and authenticity in foreign language learning.Language Teaching*.
8. Herod, L. (2002). *Adult learning from theory to practice*.Heinle and HeinlePublishers.Heinemann.

A Coparative Study of Laxmi And Champa of Vijay Tendulkar's *Sakharam Binder*

Dr.Rajendrakumar B.Chougule
M.A., M.Phil., Ph.D. Associate Professor in English,
Kankavli College, Kankavli Dist. Sindhudurg

Abstract

Vijay Tendulkar (January 06, 1928- May 19, 2008) was a leading contemporary Indian playwright. He did various experiments with the form and content of the drama. Sakharam Binder challenges the very marital system in Indian society. Masochism and lust of the middle class male is kept at the centre by Tendulkar. Laxmi is a religious woman but is bound in the tradition of caste system. Champa is very bold and having more sexual appeal. The comparative study of these two characters will help us to study the complicated human relationship.

Significance of Comparative Literature

In the modern era of multiculturalism comparative cultural studies play a vital role. In the background of globalization comparative studies help a lot and it has become an intellectual discipline. Comparative studies offer a substantial help to the academic research in language and literature. If we consider the initial efforts in this field in India and abroad two prominent names come to our mind. One is eminent European writer Goethe and other is the Nobel Laureate and artiste Tagore. In 1906 Tagore used the term Viswa Sahitya for comparative literature. Goethe initiated the idea when he coined a term 'Walt litaratur' for the study of literatures of different countries together. (Indra Nath Choudhari 111)

Comparative study of literatures is primarily a study of similarities and differences. All these studies of similarity and differences aim at creating a universal structure of oneness. Initially comparative literature was accepted as a universal category. However, many literary critics and historians opposed this notion of universal construct; howsoever formalistic study of literary works might keep corporatists away from history. Comparative literature crosses the border of the language and culture.

Research Paper

Vijay Tendulkar (January 06, 1928- May 19, 2008) was a leading contemporary Indian playwright. He was also known as screen play and television writer, literary essayist, political journalist and social commentator. He was the most influential dramatist and theatre personality in Marathi. He was known for his radical and progressive views. His contribution to Marathi theatre is noteworthy and outstanding. He has written thirty full length plays and twenty three one-act plays, several of which have become classics of modern Indian theatre.

Vijay Tendulkar played a vital role in the modernization of Indian Theatre. Indian Theatre was primarily traditional until his plays appeared on the stage. He brought many changes to Marathi drama without deviating from the stage completely. He combines facts and fiction in his drama very nicely and paints the reality of the world in sharp colours. We can see a vivid picture of the present day society in his plays. Being concerned with journalism he automatically came across various types of persons. His requirements were fulfilled due to the newspaper reports or incidents narrated to him.
Vijay Tendulkar gradually rebelled against the tradition and became the dramatist of the new age. Before his arrival the Marathi drama was bound in history, mythology and sentiments. He discarded these values and converted the mundane speech into a powerful dramatic foot.
Sakharam Binder is an explosive play of Tendulkar that defied censorship and won unprecedented public acclaim. The play challenges the very marital system in Indian society. The man-woman relationship which is based on sex is the main theme of the play. Masochism and lust of the middle class male is kept at the centre by Tendulkar. He introduces himself to Laxmi at the beginning of the play, "May be I'm a rascal, a womaniser, a pauper. Why may be? I am all that. And I drink. But I must be respected in my own house." (Shanta Gokhale, Kumud Mehta 19)

Sakharam does not believe in marriage and he brings home caste-off women whom however he does not keep with him long. Within a period of fourteen years he has brought six women, loved them for some time and discarded them. The play *Sakharam Binder* begins when his sixth woman's leaving him. The seventh woman is Laxmi. Laxmi is a typical Indian woman. Sakharam's morality is of different type. He commits vices and he is not afraid of the things which he does. "I told you. I am a womaniser. I am a drunkard and I'm ready to announce that to the whole world, sure with my hand on my heart …….. I ask you what's wrong with it? Damn all, the body has its appetite! Who made itch? God, you think He does not know? And He is supposed to be our father." (Shanta Gokhale and Kumud Mehta l9- 20) "And me! Born in a Brahmin family, but I am a Mahar, a dirty scavenger. I

call that a bloody joke. I ran away from home when I was eleven. Got fed up with my father's beatings. Nothing I did ever seemed right. He would think I was his enemy or something." (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 20-21)

Sakharam is aggressive in his manners. He projects his ego in order to escape from his superego. He always talks to himself as a self-made man who has no respect even for God. In his own words, "This Sakharam Binder – he is a terror… he is not scared of god or of god's father!'' (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 19)

Sakharam has his own rules and he tells all his rules to the new woman he brings in.

Sakharam sees Laxmi in Dharmashala and brings her at his home. The very important thing which he tells to every woman is one has to stay there as his wife. This includes the sexual relationship also. Sakharam hates husbands and calls them as swine. He says, "It's good thing I am not a husband. Things are fine the way they are, you get everything you want and yet you are not tied down. If you have had enough, if she has had enough, you can always part the game is over.'' (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 24)

Sakharam does not know anything about the caste of Laxmi. Later on when Champa comes in his life he does not ask her also about her caste. He smokes chillum with his friend Dawood who belongs to Muslim community. Both of them share a single chillum. Laxmi is caste conscious woman, whereas Champa does not worry about the caste of Dawood. On the contrary later on she has sexual relations with Dawood. During the time of Ganapati festival Laxmi takes an objection with Dawood's presence. Sakharam slaps Laxmi and says

"----says a Muslim can't join in an Aarti. He won't do! Dawood, you are a real friend. All right, you can go now. Come for the Aarti tomorrow. I will see that bloody woman stops you.'' (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 46)

Laxmi is a religious woman but is bound in the tradition of caste system. She dislikes a Muslim person involving himself in Ganesha's aarti. The things are put by Tendulkar in an ironic manner. An abandoned woman of Hindu community dislikes the presence of a Muslim person during aarti is quite astonishing as she is a rootless woman and searching for her own roots. Sakharam beats Laxmi with his belt but Laxmi does not change her mind. In the presence of religious Laxmi, Sakharam is also changed. He has become to some extent religious. Laxmi is in habit of playing and talking with an ant. She speaks with the ant in such a manner that as if she is talking with her lover. Sakharam suspects her but when he knows the truth he instructs Laxmi not to observe this type of thing. Laxmi tells Sakharam, "Ants, sparrows, crows- they all talk to me. Why do you talk to me? Eh? Why you must talkee- talkee to me? Go on …tell me… you naughty little. Fellow…tell me…'' (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 38)

In the company of Laxmi Sakharam's savagery is decreased. But his treatment to Laxmi is not good. He behaves with her as he behaved with earlier six women. Sakharam is a whimsical character and he expects whatsoever he wants and when-so-ever he wants the things should happen as he likes. After beating Laxmi with his belt, he expects Laxmi to laugh with him. When she hesitates he threatens her. Laxmi's body is aching with pain. He says, "So what? You have to laugh. You hear me? My orders must be obeyed in this house. What I say goes. Are you going to laugh or shall I throw you out? Shall I? Come on, get up….Lagh laugh this minute or I will twist your arm. I will. I'll get the belt. Laugh'' (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 47)

After a year it is found that Laxmi is tired and bored with the oppressions of Sakharam. She says, "…You tortured me the whole day, you tortured me at night. I'll drop dead one of these days and that will be the end'' (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 49)

Sakharam tortures Laxmi during day and night. The torture is physical, sexual and even psychological. Sakharam expects every type of pleasure from his women as he gives them food, shelter and clothing. Laxmi threatens Sakharam that she will leave him and go to Amalner where her nephew stays. Sakharam also is bored with Laxmi. Laxmi feels that she is put in a hell.

> Laxmi: I've never heard a kind word here. Always barking orders. Curses. Oaths. Threatening to throw me out. Kicks and blows. [Wipes her eyes with the end of the sari] There I was in agony after I'd been belted, and all you wanted me to do was laugh. Laugh and laugh again. Here I am on the point of death and I'm supposed to laugh. Hell must be a better place than this. [Whimpers]. If I die, I'll be free of this once and for all. (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 51)

To the expression of Laxmi, Sakharam reacts in a different manner and tells her how his behaviour is changed. He says, "Haven't I been drinking less this year? Eh? Not that I don't drink now and then but isn't it much less? Tell me. Last month I had ganja just twice. And don't I do my pooja properly? Go on, tell me. I bathe every morning, and then I sit here for my pooja. Don't I? Answer me or I'll break your jaw. Tell me. Don't I wear clean clothes now a day? Why don't you answer me? What are these tears for? (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 51)

During the night Sakharam makes Laxmi to quit the house and shuts the door. But Laxmi comes in with Dawood. Next day Laxmi is to leave the house, she supposes to go to her nephew at Amalner. Laxmi is a different type of woman than Sakharam had earlier. Her going away disturbs Sakharam inside out. The first scene of act II is the same of first scene of first act. Even the dialogues of Sakharam are the same but the woman and her reactions are different. Sakharam has brought his eighth woman Champa to his house. The same rules are told by Sakharam to Champa but her reactions differ. When he tells her that she should not be afraid of anyone she reacts, no one can make her afraid and why should she be afraid of her husband. Champa is wife of a dismissed police officer, Fauzdar Shinde and she is run away from him.

Champa: "Scared? Who, me? And scared of whom? My husband? [Spits] what can he do to me? If I'd stayed with him longer, I'd have shown that corpse what I can do! But I got fed up living with him. All he does is to drink and then he keeps on threatening to kill himself you think he'd have the guts to do it, that ninny? Why don't you give me something to eat?'' (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 65)

Champa's reactions to Sakharam and to her husband are quite different than Laxmi. She tells Sakharam that she is in need of tea and expects that Sakharam should manage it because she does not know how to prepare it. She refers to Sakharam's Mridanga as Dholaki and she compares it with her clown faced husband. She tells Sakharam about her husband that though he was a Fauzdar even a thief would not have pissed on his face. He drinks in such an extent that he could not come to know that his pistol is stolen. When so ever Champa refers to her husband, her blood boils. Champa tells Sakharam the reason behind her leaving her husband and house. Fauzdar Shinde wanted her to earn money by observing the profession of prostitution. Later she narrates about the torture given by her husband. When Sakharam approaches her when she is sleeping she tells him that she has walked out of her husband because she wants to save her honour.

When Champa's husband, Fauzdar Shinde visits Sakharam's house he is beaten severely by Champa. She abuses him, kicks him, and beats him and what not. This is the reaction of a suppressed woman against the atrocities made to her. When beaten, Champa's husband threatens her to kill himself. She beats him once again. Sakharam says that she should not behave like this with him as he is her husband. Sakharam also tells her that she has no heart. Champa reacts in a vehement manner and says, Champa: No, I don't have a heart. He chewed it up raw long age. [Pulls herself free] He bought me from my mother even before I'd become a woman. He married me when I didn't even know what marriage meant. He'd torture me at night. He branded me, and stuck needles into me and made me do awful, filthy things. I ran away. He brought me back and stuffed chilly powder into that god-awful place, where it hurts most. That bloody pimp. What's left of my heart now? He tore lumps out of it, he did. He drank my blood. Get up, you pig I'll stuff some chili powder into you now! (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 79-80)

When Sakharam approaches second time to Champa for the sexual pleasure she hesitates and strongly opposes the encroachment of Sakharam by saying that she is not that type of woman. Then at last she takes the bottle from Sakharam and drinks wine of it. After drinking she surrenders herself to Sakharam. Champa is physically and sexually different from previous women of Sakharam. The next day, Sakharam can't work properly at press and returns home earlier. He begs of sexual pleasures from Champa during day time. Champa hesitates, and very angrily throws away her dish in order to show her reaction. But later she demands the bottle from Sakharam and after drinking surrenders herself once again to Sakharam. Champa becomes habitual to drinking and Sakharam also is involved more and more in Champa and if possible dejects the work of press. He has stopped visiting press regularly. As the things are going on one night Laxmi returns and the second act comes to an end. Even on a festival like Dassara, Champa drinks and this is disliked by Sakharam.

When Sakharam goes to press for his duty Laxmi steals in Sakharam's house. Laxmi requests Champa to allow her to stay there. She also informs Champa that she was the previous woman of Sakharam. Laxmi is astonished when she comes to know that Champa drinks. She tells her how she

was discarded by her nephew. When Laxmi asks Champa about the frame of pictures of Gods, Champa says she doesn't know anything about the gods. Laxmi wants to know whether Sakharam does regular Pooja or not. Laxmi suggests Champa that one should not drink on the festival like Dassara. Tendulkar is interested in making his characters complex at the same time he creates controversial characters like Sakharam and Champa. Champa is to be compared with Laxmi. When Laxmi and Champa are sharing the expressions and experiences each other, Laxmi tells that she is discarded from home and is abandoned by her husband as she has no children. Whereas Champa tells that she has discarded her husband because he is an impotent. When Sakharam comes to home and knows about the arrival of Laxmi he is very angry with Champa and asks her why she has allowed Laxmi to enter into his house. Laxmi tells Sakharam that she has come back because her nephew has thrown her away and she can't go anywhere else. Sakharam tells her, "The minute you left this place you were dead to me. It was all over, done with''... (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 102) Laxmi requests Sakharam to allow her to stay there and she falls at Sakharam's feet. She requests. ''Please don't send me away no where I can go. Nobody to turn to. I'll do everything you want. I'll do all the work. I don't ask for anything just a roof over my head and to die in your lap.'' (Shanta Gokhale and Kumud Mehta 103) Sakharam too allows her to stay there. As Laxmi is beaten by Sakharam it is Champa who tells Sakharam that they would allow Laxmi to stay there for two days more and then they will ask her to quit. During the night when Sakharam and Champa sleep together, Laxmi sits in the kitchen and claps her hands and mutters, "Sitaram, Sitaram, Sitaram Jai Sitaram". The prayers of Laxmi and her very presence have made Sakharam impotent.

Once again there is visit of Champa's husband to Sakharam's house. Laxmi allows Champa's husband to enter inside the house. And this is disliked by Champa. When Laxmi is alone at home, and Champa goes out Laxmi informs Sakharam about the illicit relationship in between Champa and Dawood and it is found in the next scene that Champa is killed by Sakharam. The play ends with Laxmi and Sakharam begin to dig a ditch for Champa; outside Champa's husband is knocking on the door. The interpersonal relationship in *Sakharam Binder* is uncommon. Sakharam's relationship with the women is illegal and uncivilized.

In Tendulkar's plays sex and violence are at base. As the play is based on sex and ex-marital relationships the performances of the play were banned. But Tendulkar advocates and insists on the basic nature of human being. One cannot avoid the sex in life. Frustration in sex and frustration in the life leads man to violence. Laxmi is thrown out of her house as her husband has no children. The shoe pinches where that is the question. Champa is tortured by her husband in an inhuman manner and later it is seen that Champa beats her husband. The sexual involvement of Champa in Dawood makes Sakharam to kill her. In this way sex and violence are intermingled together in *Sakharam Binder*. Sometimes the class – distinction in the society is responsible for violence. Laxmi does not allow Dawood to participate in Aarti as he belongs to Muslim community. Sakharam dislikes this and he beats Laxmi black and blue with his belt. Sakharam advocates this violence. In fact, Sakharam himself is a violent character. He has discarded all the rules and regulations of the society violently. When Laxmi comes back to Sakharam from her nephew, Sakharam beats her. The reason is perhaps Sakharam doesn't want any more mouth to eat and she may be problematic in his relationship with Champa. The question is why does Sakharam avoid the responsibility of a wife and children and perhaps the reason is economical.

Laxmi and Champa

The character of Laxmi is to be compared with Champa. Laxmi is very religious and polite character. Though she is abandoned by her husband she does not talk in an ill manner about him. She respects Sakharam also. When Sakharam asks her husband's name, she hesitates and does not tell his name to Sakharam. In Marathi culture, a woman (wife) does not take the name of her husband in a plain way.Only in religious ceremonies the name of husband is uttered by woman in a ceremonious manner. Champa always refers to her husband as '**eqMnk**' (the dead). Laxmi is abandoned by her husband and is asked to quit the house whereas Champa has abandoned her husband. No references are there of the physical and sexual torture of Laxmi but Champa is treated in a savage manner by her husband, physically as well as sexually. Laxmi brings change in Sakharam's behaviour. When Laxmi comes to Sakharam's house the atmosphere becomes religious to some extent. First time Sakharam brings the idol of Ganesh to his house. In the company of Champa, Sakharam's character changes in a reverse manner. He starts drinking more. Not only Sakharam drinks but Champa also starts

drinking. In the company of Laxmi to some extent, Sakharam is changed inside out. He is drinking frequently and smoking ganja also frequently. He has started doing pooja and started daily bathing. He is wearing clean clothes. During the time of Sankashti and Chaturmas, he doesn't drink. He is on the verge of being a gentleman. But the arrival of Champa has made him to drink more and more.

When Laxmi is tired and bored with Sakharam and goes to her nephew, she gives many instructions to Sakharam and she worships Sakharam as her husband. Contrary to this, when Champa's husband visits Sakharam's house Champa beats him with chappal and kicks him out. The injustice is done to both, Laxmi and Champa. Laxmi instead of returning to her husband when she is made to quit out from her nephew's house, she comes to Sakharam back. She is faithful to Sakharam and wears a Mangalsutra in the name of Sakharam whereas Champa is neither faithful to her husband nor to Sakharam. When Sakharam approaches her first time for having sexual pleasures with her, she tells that she is not that type of woman. Then the question comes, how can she have an affair with Dawood?

When Laxmi comes back to Sakharam, she is beaten and kicked by Sakharam but after this beating also she does not leave the house of Sakharam as she wishes to die in the lap of Sakharam. It is Laxmi to help Sakharam to dig a ditch for Champa who has been strangled by Sakharam. The sympathy of the readers and the audience goes to Laxmi and not to Champa. "Champa needs drinks to satisfy Sakharam's itch. Sakharam even shirks his duty for a few days just to get run and extract the maximum out of the drunken and motionless body of Champa.''(N.S.Dharan70)

In his article V.M. Madge states that there is radicalism in the plays of Vijay Tendulkar. He states, "A characteristic feature of the mindset that hankers after radicalism in its socio-moral and aesthetic stances is its inordinate love of shocking the audience at any cost. In other words it likes to parade its non- conformism and expects it to be recognized as such. This desire to shock is at work in *Sakharam Binder* also and it is interesting to watch how this yearning quite ironically dismantles the alleged moral radicalism of the play.'' (Madge 120)

When Madge talks of the end of the play he states,

"For all his radicalism, Sakharam dwindles into conformism and orthodoxy when he comes into contact with one more radical than himself. It is this basic contradiction and the thematic confusion at the end that makes one wonder, as one sees Sakharam finally collapse into Laxmi's arms, whether in him Tendulkar has shown us the triumph of socio-moral radicalism as was felt earlier, or unwittingly though, the inevitable tragedy of such a stance in life, or, simply a sensational story aimed at shocking the ever fragile middle-class sensibilities.'' (V.M.Madge 128)

Tendulkar has successfully managed to show intermittently goodness and sensitivity that are parts of his nature. "His playing on Mridanga, his rejection to Champa's touch on the morning of Dassara festival, for she does not have a bath, his feeling that Laxmi is far different from the previous women in his life-all these are the examples in the case. These aspects of his nature reveal that Sakharam is the victim not of his inherent weaknesses such as his viciousness, wickedness, etc., but of bitter circumstances in his life.'' (Shailaja Wadikar 18)

Marathi critics like D.V. Deshpande and Tara Bhavalkar describe Laxmi as sensitive, loyal, hardworking and Champa as violent, aggressive and disloyal. Vasant Palshikar describes the two women in contrast, and mentions, "Laxmi's conversation with the insects and crows symbolically indicates her dissatisfaction with sexual passion. Her gleeful laughter, while she is speaking with the animals, incites Sakharam's sexual lust. Champa's physical beauty and her lovely appearance inflame Sakharam's sexual hunger. Laxmi's behaviour, gestures, facial movements, and verbal expressions attract Sakharam towards her. Outwardly, she appears submissive, helpless, and docile but actually, she is ambitious, determined, possessive and dictatorial.''(Vasant Palshikar 13-14)

In the play *Sakharam Binder*, Tendulkar presents life in all it's ugliness and crudity. Such a reality, despite the fact that it is inevitable, is still difficult to believe in. How to remove such rubbish from the society is a question left for the readers to ponder over. The play *Sakharam Binder* along with the depiction of complexity of human nature, it explores the plight of women in all helplessness. Though the play is about Sakharam, it is more about Laxmi also. Throughout the play Laxmi appears neat and polite. But at the end of the play, she makes Sakharam to kill Champa. Outwardly, Sakharam overpowers Laxmi but psychologically and mentally Laxmi overpowers Sakharam. Champa's character exhibits woman's torture at different level. She suffers at the hands of her mother, her husband, her male-companion and at the end, her female-companion also. The play *Sakharam Binder* deals with the hypocritical male attitude in India, where a woman is denigrated and

venerated as suits the man's purpose. Each and every character of *Sakharam Binder* is a combination of good and evil, strength and weakness. The character of Laxmi is portrayed as sensitive, religious and tender- hearted whereas Champa creates the feeling of antipathy towards her in audience's mind. Laxmi successfully tones down Sakharam's sensuality, while Champa inflames it. "The play depicts the triangular relationship between Sakharam, Laxmi and Champa. The relationship is one of the victims and victimizer.''(Wadikar 75) Another important aspect which has been brought forth by Tendulkar is women are largely responsible for their plight. Champa shows sympathy to Laxmi and gives her shelter. But Laxmi turns wily and vicious towards her. She considers Champa her rival in love and makes Sakharam to kill her.

"Champa is a rebel against society. She does not accept conventional norms and values regarding man-woman relationship. Her violence is not without any reasons. Her mother's disregard of and carelessness to her and her husband's brutal treatment to her make her aggressive and violent. No doubt, she is naïve and sexy, but her mother and husband are responsible for her being what she is.''(Wadikar 100)

''Sakharam brings the deserted, miserable women to his house not to improve their conditions but to serve his needs. ''He claims to be the saviour of women by offering them a better life than the earlier one, but he is neither a saviour, nor a rebel, but an epicurean, a self- centered pleasure-seeker.'' (Wadikar102)

The roles of Sakharam, Laxmi and Champa shift. Sakharam's role shifts from Victim to Rescuer, from Rescuer to Persecutor and Laxmi's from Victim to Persecutor. Similarly, Champa's role shifts from Victim to Rescuer and from Rescuer to Victim. The play Sakharam Binder deals with the complexity in human nature. It treats varied aspects of sex and violence.

The words and phrase used by Sakharam and Champa are rather different than of Laxmi. Laxmi uses sophisticated language. At the same time her behaviour is also sophisticated. As Dawood is a Muslim person he speaks less in Marathi and more in Hindi is not pure, it is pure. His language is filthy and all the time he talks of sex only. He says, Laxmi's language is the language of elite class. In case of Champa the case is reverse, she does not respect Sakharam.

References

1. Choudhari Indra Nath 'Reinventing Comparative Literature' – *Studies in Comparative literature*: *Theory Culture and Space* –(Eds.) Joncy James, Chandra Mohan, Subha Chakraborthy Dasgupta, Nirmal Kanti Bhattacharyajee,
2. Dharan N. S. *The Plays of Vijay Tendulkar* New Delhi : Creative Books, 1999
3. Madge, V.M. "*Sakharam Binder; an Unwitting Deconstruction* "in *Vijay Tendulkar's plays*: *an Anthology of Recent criticism* Ed. V.M.Madge, Pencraft International: New Delhi, 2007.
4. Palshikar, Vasant. "*Sakharam Binder*,'' Pratishthan, May 1973 in Wadikar, Shailaja *Vijay Tendulkar, The pioneer Playwright.* New Delhi: Atlantic Publishers 2008.
5. Tenduikar, Vijay. *Five Plays*. New Delhi: Oxford University Press, 1992.
6. _____, *Sakharam Binder*. Pune: Neelkanth Prakashan, 1973.
7. _____,*Sakharam Binder* Trans. Shanta Gokhale and Kumud Mehta, New Delhi: Hind Pocket Books 1973.
8. Wadikar, Shailaja. *Vijay Tendulkar - A Pioneer Playwright*, New Delhi: Atlantic Publishers, 2008.

A Reflection of Political Issues in Irwin Shaw's 'The Troubled Air'

Dr. Ravindra A. Kulkarni,
Asst.Professor, Dept. of English, Willingdon College ,Sangli.

Abstract :

In the social living of man culture, ideology, religion and politics have a very significant role to play. The political scenario in America during and after the Second World War was remained a topic for literary treatment for the contemporary writers. The three decades following the Second World War mark an intensive and somewhat motley segment of America's literary history. It undergoes substantial changes. The novel in particular, has the conflict between war and art as the core element of it. The novel by Norman Mailer, Paul Bowles, James Jones and Irwin Shaw deals with the constructive basis of the bourgeois structure, fraught with the countless threats to the human personality, despair and nihilism, which in turn become apathy and spiritual bankruptcy. The American novel of 1950s became a powerful alternative to an escapist literature. It has a documentary form with an artistic methodology of a contradictory blend of naturalistic and realistic elements. It presents a profound evaluation of the contemporary society, through the social and political concerns. The present article intends to discuss the contemporary issues especially political, through its reflection in the novel. Further, to search out a solution the issues are studied from the novelist's point of view.

Key Words: Second World War, Documentary, Politics, Contemporary, Communism.

Primly, Normal Mailer's *Barbary Shore*, John Hersey's *The Wall* and Irwin Shaw's *The Troubled Air* culminated the tradition of the documentary novel. All of these have a common thread of a documentary with social and political approach. *Barbary Shore* presents the evaluation of two opposing ideologies : Communism and Liberalism. *The Wall* has, to some extent, the different treatment. It is about the Jews in the Warsaw ghetto but it searches strength in an ancient religious tradition. *The Troubled Air* has the political problems at its prime interest. Hence one can note the gradual emergence of a new sort of critical realism in American literature. Ralph Ellison describes it theoretically : "… confronting the inequalities and brutalities of our society forthrightly, but yet thrusting forth its images of hope, human fraternity and individual self-realization …"(1964: 105). The comment focuses at the drift of the postmodern American novel . Moreover, it derived the pattern of its concern from the Depression years. The novel emphasizes not philosophical but social and political concern. The basic struggle is among the social classes. It has a picture of a ruined liberal intellectual as a victim of communism. As a representative novel, it has a picture of the political antitheses and its wide effect upon social and personal life. The novel warns about the threats to democracy posed by both the far-right and the far-left, during the McCarthy era. It appeared in 1951, particularly at the rise of McCarthyism. He was falsely accused of being a Communist by the Red Channels publication. He was placed on the Hollywood blacklist by the movie studio bosses. Shaw's second novel *The Troubled Air* is a chronicle of the rise of the McCarthyism. It is a perceptive demonstration of the dilemmas that confront the liberal conscience. Clement Archer, the central figure of the novel is a college professor of history. He turns his profession as a radio producer. He is confronted with the charge, made by a vicious scandal-mongering sheet, *Blueprint*. It charges that five members of the cast of his show, "University Town" are communists. The president of the agency orders the lot to be fired at once; it is enough for him that they have even been accused. Later, it comes out that he is one of the secret backers of the magazine and he wants to destroy these people anyway. Archer is shocked at the injustice of such producer. He insists on two weeks' grace in order to make some sort of an investigation. His quest coincides with a perfect nightmare of personal misfortunes – the loss of his job, the seduction of his daughter, the abortion of his wife, the death of his newborn son and the revelation that his best friend is his worst enemy- serves, largely to confirm the truth of the charges.

Among the five accused, a negro comedian Stanley Atlas neither admits nor denies the charge but displays desire to accompany a promising organization to destroy the social order. He discloses gladly a possibility to be a communist to support his hatred to American whites. Another a frightened widow actress, Alice Weller had spoken at a Communist- sponsored meeting. She is terrified at the threat of losing her job. She had a fourteen years old son, Ralph to support. She had no aware of the implications of her meeting- participation. It is her thought that leads Archer to persist in his investigation. After his common sense, he abandons it. The third, Frances Motherwell, the leading lady admits openly that she is a Communist. Furthermore, she taunts Archer with the warning that, it is not really Communists but liberals like himself that '*Blueprint*' and its supporters are out to destroy.

She has just been offered a part in another show. So that, though the one person unquestionably guilty as charged, she has the least to lose. She undergoes a conversion and turns against communism with the same irrationality with which she had embraced it and then in the favoured position of a convert and an informer, actually profits by the connection. The fourth victim is in some ways the most pitiful and certainly the best drawn of the characters in the novel. It is Manfred Pokorny, a Viennese Jew, who writes the music for the show. Many years before, in Austria, he had belonged to the Communist party, for a short while. He had denied the fact in his application for an American visa. Thus, he had committed perjury. To him, a man who never had the least interesting subverting any government who merely asks to be let alone with his music, the charge is tantamount to a death sentence. Archer is convinced that, the man is innocent, at heart. He wants to help him. But he finds that even a wish to co-operate a Communist can be dangerous. He finds it difficult as well as dangerous. He endures the reproaches of his wife, who is pregnant. He feels that, he has no right to risk their security and unjust recriminations of Pokorny's wife, a termagant Communist. Finally, Pokorny commits suicide apologizing for being a burden to his friend Archer. His funeral is made the occasion of a Communist demonstration. Victor Herres is the last member of Archer's programme. He is a true Communist conspirator against not only Archer but the government of the United States. Herres, the formerly student of Archer, persuades him to give up teaching for a more profitable job in radio. Due to their many years of close association, Archer does not have the least suspicion of Herres' Communist activities. When he denies his membership of the party, Archer believes him. His wife, Nancy discloses her husband's true face. She mingles truths and half-truths to specify him. The novel ends with Archer ruined in personal misfortunes. Valiantly, he resolves thereafter to challenge everything the Communists profess and do. Thus, the end of the novel shapes the final attitude of the predicament of the well-intentioned man. *The Troubled Air* is the passionate proclamation of the social-protest against the unscrupulous manipulation of anti-communist hysteria. It peculiarly provides an account of the various social problems : anti-communism, racial discrimination, the victimization of the common men, artists, the liberal sense of political isolation and McCarthyism etc. The issue of the power politics is widely implied as a significant thematic element. The projection of the political issues can be found in Lionel Trilling's *The Middle of the Journey*, Mary McCarthy's *The Groves of Academe* and Norman Mailer's *Barbary Shore*. As far the theme of the social protest is concerned, it is noteworthy to consider what Granville Hicks comments. In article *Fiction and Social Criticism*, he remarks : "Since the end of the thirties the novel of social protest has nearly vanished, and what is more important, the whole tradition of social criticism has been waning" (1952: 356). The note of social protest was sustained in the twenties, furthermore, it became thunderous in the twenties but the postwar climate cannot make it roaring. In case of Mailer, there is an overwhelming sense of conviction. His advocating that, all the major social evils could be abolished by a revolution on the Russian model, a revolution led by communists is confused. The novel has many characters attacking stubbornly upon the hysteric tendency. Thus, Frances Motherwell expresses anger at Archer's investigation about her enlistment. She interrogates , "What do you think being a Communist means? Do you really think I've been plotting to kidnap the President and overthrow the Government?.. '' (1952: 111). The response is clear depiction of the concerns of anti-communists' fear for communists. However, the accused members directly or indirectly revealed protest to anti-communism, consequently, all turned at communism. The basic protest is liberal. Archer is the novelist's mouthpiece. He protests the dogmatic trouble due to communism. But at the end, he remains a solitary liberal, lost everything. As a political novel, it procures the image of a traditional Americanism with the threats. It discusses widely extreme dogmas of the political ideologies, from the common point of view. Shaw presented his awareness of the social problems by introducing subsidiary themes. As a new theme to treat, he entertained his shrewd observations and provocative insights. In the novel, the contemporary political ideologies are furnished without any bias or regret. The characters discuss McCarthyism, Communism and liberalism. The McCarthyism is a double dealing political ideology. It is implied for the political policies of Joe McCarthy, the Junior Senator from Wisconsin of 1946. There are many paradoxes that surround his discrepancy between his reputation and accomplishments; the special aura of fear and the banality of his personality, between the spread real terror and the equally real freedom. Further to increase our confusion, there are two legendary McCarthys : the Captain of America the embodiment of an Americanism that is ready to stand up and fight Communism. The other has been created by the Communists. It has been adopted by many liberals and some conservatives as the spirit of war -

mongering hysteria and the witch hunt. Discussing McCarthy and the intellectuals, Leslie Fiedler shows the incredibility in the motive of the Americans to recast the double of McCarthyism into easy singleness. He clarifies:"Whether we be hyper-Americans or doctrinaire liberals, to assess McCarthyism justly means to admit that good and evil are divided … there is not an entirely innocent "we" opposed to an absolutely guilty "they". (1971 : 51).Thus, McCarthyism is, generally speaking, an extension of the ambiguous American impulse toward "direct democracy" with its distrust of authority, institution and expert knowledge. More precisely, it is the conviction that competes European radicalism. According to the conviction, Communism is no diabolic expression of an outcast race, but quite simply the foreign policy of the Soviet Union. Lack of certain principles and complete theoretical understanding of the other political policies make it incredible. They consider as their enemy to both an intellectual and a Communist. The liberal intellectual community including college students, news reporters, lawyers, professional people as well as artists and political theorists have a friendly collaboration with Communists and fellow-travelers. They supported trade unionism, social security, and the rights of Negroes, Jews and other minorities. They equally bound with the Communists in case of a passionate revulsion from war and the inequities of capitalism. On the contrary, the communists considered their influence on the American life, politically, as a failure in the United States. They spoke most directly to appeal but never attracted to any large number of the workers and poorer farmers. Only due to the intellectual adherence, they managed to establish itself as an acceptable variant. There was a sizable minority of non-Communist liberals. To them, hysterical anti-communist and the professional informer are objects of almost irrational horror. The hysteria of the anti-communists was on the verge at 1950s. It remained as the prominent concern of the novelist. Basically, the novel provides the analysis and evaluation of the communism and the anti-communism from the American point of view. It encompasses both physical and mental torture of the well-intentioned artist, professional and common American. The anti-communists are the really terrifying danger to the belief in human decency. In America, the anti-communists had the bourgeois attitude to some extent. It had support of the farmers, unorganized workers, and the lowest level of the middle class. They worked as a kind of invisible government and were more powerful than the legal one. They started blacklisting. To clarify their doubts, they tap phones. They kept watch on conversations, invitations, purchases, secrets and intimacies. In the novel, Clement Archer thinks about the phone-tapping. He imaginatively converses with the phone-tapper :

"Are you serious? Is there a new philosophy, created for these confused times, which is based on the concept of unconscious crime? Is this interesting and probably defensible theory the foundation of your activities in my case?" (1952 : 255)

Shaw's criteria for a healthy society are that individual human worth and dignity not be denied by selfishness. Men and women should have the courage to face their own fears and limitations. The spiritual as well as intellectual growth should not be obliterated by the superficial values. To him, the total genesis of rich society is human decency. Like *The Gentle People* and *The Young Lions* here is the thematic emphasis upon the underlying faith in an American decency. His faith is that, the American decency would transcend the ugliness of the times. *The Troubled Air* alarms against the excesses of the McCarthyism. It shows the damage inflicted upon a common man but the novelist clearly regarded McCarthyism only as a historical aberration. He reserves the sharpest satire for the exploiting Marxist as well as for the selfish far right. In the novel, Barbante, the writer for the programme speaks about his outlining letter to the Times. It deals with main points of his book The Dialectics of Atheism. He narrates : "Faith – faith is the most destructive element because it can't permit dissent or deviation. So the Communists kill the non-communists or the almost Communists or the doubtful communists ..." (Ibid : 304).The comment suggests the one-way for the optimistic survival of decent humanitarianism. The comment vindicates a midway as a solution upon the social problem of the unsupportive political ideologies : the far right and the far left. Moreover, it suggests the 1950s America having the power politics of totalitarianism. The focus is at a wide gap between the ideologies operating on the social level. So the post-war world is not in favor of the artist. The artist has to sell his artifact for the case to prove himself non-communist. Further, the sentimental scene, demonstrates Pokorny, the artist in work, deeply contacted into his inward emotions, while singing with the closed eyes. At the end, the troubled artist Pokorny commits suicide due to hypertension of the anti-communists' severe inquiries and activities. The suicidal death of Pokorny is the display of the artist's victimization. The end of the novel shows such kind of activism. Archer defends Herres as a war against communism, besides he never underestimates the threat of

anti-communism and McCarthyism to the American democracy. The five artists in radio company construct the essence of the novel. Through them, Shaw put forth the liberal outlook. The approach of the American common man towards the minorities like the negroes and Jews is professed. *The Troubled Air* presents the comparable picture of the common social views and the typical white-views. The '*Blueprint*' accused the five artists in the New York radio for the communist affiliations. Stanley Atlas, the negro comedian in the play is the first member accused. His personality is mild, cool and evergreen. The Communists are leading to innocent people into the ways of sin and temptation. Atlas expresses his ponderings in the conversation with Archer. The Americans have a real grievance against the race but as a voting citizen, it is un-American. In America, the men born free and equal but don't say it about the black men or actors. For the second time, Archer thought to investigate Mrs. Alice Weller. She is an actress in his programme. Her husband, Archer's friend was an architect. After his murder ,Alice lives with her son Ralph. When Archer asks question about her participation in any Communist organization, she hesitantly speaks about the pencil written anonymous letter in the last winter. It was the letter in a filthy writing with threats. She tells also about the peace meeting at the Waldorf and Ralph's accompaniment with the Russian programmes. Lastly, she confesses stonily that she will let them use her. She expresses her fear of losing job. Thus, her character becomes the symbol of the insecurity of widow in the big city. The novel is different in its attitudes towards Russia and the Communists. It presents clearly the reputation of them. The self-immolation of the liberal indicates the intense opposition to the Communism. The novel provides the liberal faith and optimism on the ground of the socio-political confusion. The confusion is subtly depicted through the dramatization of the vicious characters of the reactionary forces as they try to eliminate from American life the possibility of dissent. The Communists' treachery and the anti-communists' hysteria for them constitute the substance of the novel. The crisis faced by the decent hero is heightened with the implication of various stylistic technique. *The Troubled Air* is the thesis novel. As a matter of the fact, it has the end with solution. It conveys the universal fear and distrust with theses. Theses it selves are the warnings to carry forward. To Shaw, art is very important to enrich human life. It should be totally free from any social or political havoc. Further, in his consideration the society based upon the ethical values of democracy is a well developed but it should not fertilize the politics of extreme ideological hostility. Art is the exalted device to search for self-identity. If it has any ideological burden, it will remain non-supportive to human life. The Communism or anti-communism will not become vicious and hopeless if both helped democracy as its supplementary forces.

Works Cited

1. Ellison, Ralph. *Shadow and Act.* New York : Random House, 1964, 105.
2. Hicks, Granville. "Fiction and Social Criticism". *College English,* April, 1962, 356.
3. Shaw, Irwin. *The Troubled Air.* New York : Random House, 1962, 111.
4. Fiedler, Leslie G. *The Collected Essays.* Vol. 1, 1971, 51.
5. Shaw, Irwin. *The Troubled Air.* New York, Random House, 1962, 255.
6. Ibid; 304.

Socio-Political Realism in Arundhati Roy's The God of Small Things

Mr. **S. D. Rajratna**
Assit. Professor in English.
K. H. College, Gargoti Maharashtra State

The objective of this study is to focus on socio-political realism as reflected in the novel, "The God of Small Things." The researcher has attempted to analyse the cross – class conflict, the major issues of rigid caste system in Arundhati Roy's "The God of Small Things" in terms of its over happening effects on socio-political system.

Arundhati Roy's "Man of Booker Prize" winning novel, "The God of Small Things" (1997) is amazing its capability to co-currently deals with so many array of thoughts that regards the personal family relationship, social conventions ethnicity, political beliefs and most world-wide human emotions and deeds.

The God of Small Things reflects the real condition of the political, situation, caste system, religion and family in Indian structure in twentieth century. K.Sujata (2018) states that this novels with inhuman effects of the villinious factor of gender, caste and politics.*This novel depicts the glimpse of social realism, intense cross class conflict, minority and the Hindu code of untouchability, the orthodoxy's brutality, cast based politics, politics of transgression, aspiration of the lower caste men representation of communism, portrayal of gender description.*

Key Words: *Socio-Political, Realism, Brutality, Physical Abilities, Class Structure, Untouchable.*

Social realism may be defined as reality of the society its culture its customs contemporarily values all are included in social realism. The word social realism is used by Arundhati Roy in a very profound and vivid manner. In many incidents and situations we feel as such things are just happening before us "The God of Small Things" has it all: the echoes, calls and the cries of the Earth. In "The God of Small Things", Roy creates a microcosm that encompasses wife battling in fidelity, molestation, emotion insecurity, untouchability, pride and death within one family in the Southern Indian state of Kerala. Gender discrimination, corrupt police administration, problems, & clashes of culture are the best examples of social realism. In these aspects, we can see the reality of the contemporaries.

In the democratic India, at the end of the 20th century, still the untouchability is existing, this truth Arundhati Roy brought before the world. "The God of Small Things", the prestigious "A Man Booker Prize awarded novel depicts the cross class conflict. As a matter of fact cast and sub-caste based social divisions we find in the Hindu society since long. Untouchables are only found in the Hindu religious works, not in Islam or in Christainity. Christanity is world-wide known for universal "brotherhood and humanism" but here, in the novel Arundhati Roy has described the intense cross class conflict, the conflict is not taking place between touchable Hindus and Untouchables, it's between Syrian Christians and Untouchables.

In this cross caste love affair, Ammu was not entrapped by Velutha Willingly she had submitted herself, but Hindu dominated Indian society would not allow the affair. Both of them had paid the highest price for that Velutha was killed and Ammu's family was scattered. Thus untouchables are sandwiched between the Hindu majority and other religious minority.

In the god of Small Things, Arundhati Roy writes about the love laws, *"The law that lay down who should be loved, and how. And how much".* These love laws are in a way another word for social boundaries. In the novel, Roy writes about love laws as something that has always existed that probably will always be there. She claims it came before Marxism arrived to Kerala, before the British, the Duch and the Portuguese, and that they even existed there before Christianity came to Kerala.

Ammu and Velutha have already transgressed several boundaries on their own. The negative picture people now have of them is untouchable; they can do nothing to erase it. Several relationships are described in The God of Small Things," but as Nirmala C Prakash (1999) writes in her article "Man women relationship in The God of Small Things" this relationship between Ammu and Velutha is:

> *"……The only one which germinate from the innermost care of two human hearts" which actual grows to…… "The perfect kind of man-woman relationship and the only one which is*

illustrated with scenes resonant with love, sex and feelings of mutual fulfilment."

This couple does not let the rules about how men and women are supposed to be stop them; nor do they let the fact that they are from different castes be in a way for their love. They always seem to act according to what they themselves think is best. Both of them are rebels against the social norms, they do not cross a lot of individual boundaries, most of the time, they decide to transgress societal boundaries so that they will be spared from transgressing their individual boundaries. The social norms in the novel are called love laws.

In India plenty legal protections are provided to remove the atrocity against Dalits but they are only on the papers. It would not change until the social attitude would change. If the Indian society would accept them, they would not remain untouchable, socially and culturally. They would merge in the main stream. Then more Veluthas would not die.

The novelist has portrayed the socio-political realism of democratic India, where still one community is becoming the victim of brutality of the majority and the flatters of the majority. "The God of Small Things" is a story about love and brutality (B. Urvashi, 1997), the brutality against the Dalits. On the other hand the Human Rights and values are globally, seriously considered on the other hand, and in rural India this sort of atrocity against Dalits are going on. The Ayemenem incident of killing Velutha is the microscopic vision of the orthodox's brutality against Dalits.

The hatred towards untouchable cannot be removed until the society would accept them as the fellow human beings. By giving special rights or political protection that may be erased. In Kerala, the communists were in power; still it is the powerful political party. They have accepted human Liberty, Equality and Fraternity. But in the case of untouchables they chang the policy. Velutha was a card holder party member. When the Christian family knew his love affair, Velutha immediately rushed to the party leader Mr. Pillai to solve the issue. But Mr. Pillai had shrewd rejected his request by saying;

"Party was not constituted to support workers" (287).

If he would interfere in the case Velutha wouldn't die. Thus Mr. Pillai had refused to help Velutha on the base of *"Indiscipline in their private life*

The major way Ammu crosses boundaries is by acting against the gender roles in her society. The Indian Syrian Christian family she is a part of does not accept any behavior that in their society is seen as "Morally Wrong" from women. And Ammu's actions are the total opposite from other things. One way to see the difference between women's and men's roles by comparing the way Ammu is treated by society, and especially her own family, with the way her brother Chacko is treated. All in all, Ammu and Chacko act very similarity through their lives; however, because of their sexes, they get treated very differently for their actions.

Chacko marries a British women, has a child with her and latter gets divorced. When he returns to Ayemenem, without his family he is still welcomed with open arms and continues to be the rightful inheritor of the family fortune as well keeping an important place in the family. Ammu's life on the other hand is not as easy to live. The things she does in her life are very similar to the actions of Chacko; she marries someone outside her community, has children with him, divorces him and returns to her parent's home. Although Chacko does the same, none of things Ammu does seem to be accepted by her society or her family. She married the wrong man. But Chacko, the man can make the some mistakes, ten times worse, and still get away with it.

The concept of belonging is not known as to human race. Everyone belongs to something are someone at least once in his are her lives. A person receives a sense of fulfilment, that everything is right with the world when they fit into a certain place with a group of people. There are people who are born with a multitude of nationalities. Most people receive the genes from both their mother and their father and with that they also revive past nationalities or genealogies as they are called. Then there are people with multiple races, like people of mixed Indian and British heritage that developed after Britain's colonial conquest of the area during the ninetieth century.

The ruling British class shapes the society of India in Arundhati Roy's novel, "The God of Small Things". Due to the strict confines of their society the main characters in the novel struggle to conform. Through the analysis of the four main characters, Ammu, Estha, Rahel, and Sophie Mol, the idea of belonging in Roy's novel is expressed with their expulsion from being a part of the group.

Ammu is the mother of the two egg twins in the novel. She seems to make an effort through her entire life not to fit with her culture.

Sophie didn't get enough time to fit into the Indian Culture. Thus the main characters in the novel struggle to fit in with something, whether is their families, the culture, or that of a different culture. The consequences of conformity and nonconformity are quit similar as seen through the lives of these four people. None of them truly belonged and did not live very happy lives resulting from slight from their peers.

The novel is full of butt end jokes aimed at the Communist Government of Kerala. History and politics is dominant theme of the novel. Though it seems that Roy superficially touched on political realities, the novel examines in an interesting manner the historicity of those realities and offers profound insights into the ways in which human desperation and desires emerge out of the confines of a family entrenched in rigid caste system. Roy criticizes the reality of the caste based politics. One night Pillai is taking his supper when Velutha approaches him for some help regarding the allegation of rape and abduction. It was time of sexual enjoyment for Pillai therefore he like corrupt Politician remarks;

> *"You should know that party was not constituted to support workers indiscipline in their private life" (287).*

Pillai a communist leader has no good character in private and political life. He has no right abuse a loyal party worker Velutha because he is a leading Dalit leader in his political party.

Almost all characters in the novel except Velutha are guilty of cast prejudice. Despite being a convert from Hindusm to another religion which does not divide people on the basis of caste, Pillai, the communist who is a supporter of the rights of the working class and teaches them *"Caste is class"* (281) has not been able to free himself from untouchability. His attainment to party is only a show but in a real sense he is selfish and a follower of caste system. Thus, the major characters in the novel attempt to project themselves in ways which are quite different from their real life.

In this novel, polities is the old "Omelettee and eggs things", and politicians are "professional omeletteers" Since one has to break eggs to make omeletteers and politicians are responsible for the priorities they define, the implied comment on his less than flattering jokes is that *"Politics always makes the wrong set of choices, and it is common people's slaves who are broken".* The representation of communism in the novel is an example of this dismissive view of political utopias. The main communist activist, comrade Pillai is moved by private ambition to promote himself through the party. This ambition makes Comrade Pillai resent Velutha, the untouchable because he is the other *"Card Holder"* in Mimmachi's pickle factory, and he is an inconvenient advert of communism since, thinks Pillai, touchable will, not trust a party that accepts untouchables. The implicit corollary of this reasoning is that the communists are not willing to break with caste distinctions. This is serious contradictions of communist principle focused on the erasure of class differences, which make a privileged few live off enslaved majorities.

As an alternative to party politics, Arundhati Roy offers erotic transgression as a political Act, making her main feminine character (Ammu) fall in love with an untouchable Velutha. Falling for an untouchable lover like Velutha implies willingness to break with stern social codes, which determine, *who can be loved* (That is who fits one's cast and family) *and how much.* (Untouchables are not supposed to be desired or loved by high caste women). As Bindera Bose (1998) notes in her very convincing analysis, the polities of desire in this novel springs from specific cultural Histories, and *"the ways in which sexually has been perceived through generations in a society that coded love laws with a total disgressed for possible anomalies".* It is because of unquestionable status of these social codes that breaking any these laws amounts to more than a particular emotion, erotic issue.

Arundhati Roy's passionate disavowal of caste prejudice and untouchable status amounts to a strong argument in favor of desire, affection and greater respect between social groups. This sort of change of mentalities and behaviors does not rely on party politics but rather on political awareness and more individual freedom. This is the direction of change is suggested by the novel.

Results of this study indicate that the socio political realism of democratic India where still one community is becoming the victim of the brutality of the majority and flatters of the majority. Roy reflects the convincing picture of the contemporary Dalit class and their community. She implies that in spite of Education and opportunities Dalit are victims of domestic injustice and custom of our society. Arundhati Roy writes a nation by provoking a liberation of individual identities which will

cause indirectly a shift in the mentalities that organize such segression across classes in the Indian society. This study also reveals that the novel, "the God of small Things" reflects the real conditions of the politics situation, caste system the milieu against the backdrops of entrenched caste system religion and family in Indian structure in twentieth century.

References:

1. Ahlawat Sulaxna (2011), *Untouchability in The God of Small Thing's by Arundhati*, International Journal of Research in Social Science, and Humanities, Retrieved 10th March, 2012 from http://, www.ijrssh.com\
2. Aisyah Siti. (2008) . *Protest Against Social stratification in Arundhati Roy's The God of Small Things, a Sociological Approach.* Unpublished research paper, Muhammadiyuh University of Surakarta.
3. Faizh (2011). *Caste System in Indian Social Structure Portrayed in Arundhati Roy's The God of Small Things. Sociological Literary Criticism.* Upublished dissertation, the State Islamic University Maulana Malik Ibrahim of Malang.
4. Khobragade Grishma (Oct,2011), *Cast Consciousness in Arundhati Roy's The God of Small Things*, Journal of Teaching and Research in English Literature Retrieved March, 2012 from mhtml:file //H. /A/ vol- III. No -2
5. Marx T. (2010), *The changing Image of women in Indian writing in English*, A Study of Arundhati Roy's The God of Small Things Retrieved 10th March, 2012 from www.language in India. Com
6. Nawale Arvind (2011). *Arundhati Roy's The God of Small Things. An Overview*, Research Specturm: Vol-2 Issue – II, 11-13.
7. Prasad Amar Nath. (2007), *Dalit Literatue*, Sarup and Sons: New Delhi, 110002
8. Roy, Arundhati. (1997). *The God of Small Things*. India Ink: New Delhi.
9. Singh Shreya (2011). *The politics of Trangression: History Society, and the Individual in postcolonial literature.* Student Plus online academic student journal page-1-06

Power Politics in V.S. Naipaul's 'A Bend in the River'

Dr. S. I. Noorani,
Associate Professor,
D.K.A.S.C. College, Ichalkarnji, Dist.Kolhapur.

Abstract

Naipaul writes about the power politics with social, and cultural tensions and dimensions which are created and inherited from the colonial past. All these tensions are still firmly rooted in the society. Naipaul says that in post-colonial situations each one is reduced to a political being. So the social situation is described in terms of 'Power Politics.' Here Naipaul deals with the themes of slavery, violence, and independence. He questions many assumptions of the world: the racial and political tensions, the disorganization of the society due to the disorder, the exploitation of the colonized by the colonizers and above all the rootlessness of self-caused by these factors.

Keywords: *Power politics, immigrants, rootless, homeless, culture, disorder, exploitation, oppressor, oppressed etc.*

Everything is global in this era of globalization. But native perceptions naturally express themselves in any literature. Though Naipaul supposes himself the postmodern writer who focuses on the international themes, the vein of Power Politics is feasible in his literature. His *'A Bend in the River'* is not exception to it.

Power Politics is a doctrine that is primarily a social, political, psychological, and linguistic term which has philosophical, religious, moral, cultural, racial, ethnic, scientific and medical connotations. Oxford English Dictionary (2012) defines Power Politics as "a return to or emphasis on indigenous customs, in opposition to outside influences."

Power Politics consists of a dialectical relationship: the self and the other. The self is a whole with which a desi identifies himself/herself, almost fluctuating boundaries where a community has evolved a relatively stable form of life over a stretch of time. While the 'other' is appreciably different from the self. The relation between the two can be one of peaceful co-existence but often it is conceived to be a power – relation, not a relation between Differents but of Opposites.

While considering the Power Politics in V.S. Naipaul's '*A Bend in the River'* there were three nativistic driving forces behind it,

1. His displacement from his ancestral land – India
2. His displacement from his native land – Trinidad
3. The influence of his father.

Thus, in his case, the identity of a person found to be missing. In the present novel, Naipaul reveals the reality of a newly independent African state. There is a group of people who occupy a small town at the bend in the river. These are a few Belgians, some Greeks, Italians and Indians living a *"stripped, Robinson Crusoe kind of existence*".(.31) Naipaul shows the town and its society is rootless and homeless.

In the present story, whatever little Salim knows about his community and past is from books written by Europeans. Salim realizes that without Europeans "*their entire past would have been washed away.*" (.18) interestingly one thing should be noted that colonizers are reformers, history makers and at the same time exploiters and oppressors. Salim, having developed the habit of conscious self-assessment because of his western education, realizes that his community has fallen behind. He awakens to the oppressed position of his community in the coast. Salim's first rootlessness on social grounds comes when he realizes that the minority communities are exploited, oppressed and persuaded by masters. Naipaul says that it is a bitter reality of all colonial and post-colonial societies. Even Indar, his East Indian Hindu friend arrives at the same insight. He tells Salim: "We are washed up here, you know to be in Africa you have to be strong. We are not strong. We don't even have a flag."(.24)

Salim comes to know that his community itself is shattered and disintegrated. He never finds his "place" in it. He feels rootless and displaced as an ancestral crisis, so in a panic mood he says:

We never asked why; we never recorded. We felt in our bones that We were a very old people; but we seemed to have no means of gauging the passing of time. Neither my father not grandfather could put dates to their stories. Not because they had forgotten or were confused, the past was simply the past.(77)

From generations to generations, Salim and his family has been suffering from this spacelessness and uprootedness. To overcome on this crisis the ultimate step is taken by Indar and Salim, Indar revolves to leave for England and Salim decides to make a new beginning elsewhere. Naipaul minutely observes the dilemma of the .immigrants that they always have to shift from place to place for the sake of better future and security.

Salim breaks from his family only to get a stable job offered by Nazaruddin. But when Salim arrives, he finds the town destroyed in the tribal war. Salim is disappointed to see the ruins speak of "The depth of that African rage, the wish to destroy, regardless of the consequences."(.32) It disturbs Salim to see the ruined suburb near the rapids, valuable real estate only recently being reclaimed by the bush. In the midst of ruins, which looked like dead civilization, Salim feels like "…..a ghost, not from the past, but from the future." (.32-33) Salim once again gets stranded in earlier condition of spacelessness and baselessness. He realizes that there can be no fresh beginning anywhere. Naipaul has pointed the very truth that this time rootlessness is not due to past but from ruined future. Salim even loses his temper and balance when he comes to know that he cannot return to his coast because his family too has to scatter somewhere and Metty, a family slave is sent to stay with him. The social disturbances fracture the dream world of Salim and his family even gets disturbed.

During the second rebellion, the town at the bend in the river is destroyed because it is a reminder of "the intruders who had ruled in it and formed it…."(.72) The Liberation Army seeks to overthrow the Bigman's regime and revive the old ways. To achieve this seek to wipe out "everybody who can read and write, who ever put on a jacket and tie…..all the masters and all the servants."(.284) This violence brings loneliness and insecurity of life for the expatriates and immigrants. Naipaul observes that decolonization is always violent. So the post-colonials have to suffer from blood-shed, lack of sympathy, exile and extreme alienation.

Father Huisamans' brutal killing is a proof of the fact. To Salim and the others, father Huisamans' death comes as a warning that they have to be very careful and remember that they are in Africa. The uncertainty of life, insecurity, and violent end of life lead all these post-colonial characters to feel an absurdity of life due to their inability to go back and even forward. They are trapped in the ultimate crux of 'to be or not to be'. Salim suffers from placeness and a sense of insecurity.

However, Father Huisamans' prediction comes true that 'there would always be a settlement at the bend in the river.'(.69) His optimistic view towards Africa comes true, but a westernized Africa emerges out again as mimicry of white men. This second rebellion proves to be a hopeless affair. The town is not only re-established but it begins to grow under the regime of the Big Man.

"All kinds of projects were started. Various government departments came to life again, and the town at last became a place that could be made to work. We already had the steamer service, now the art field was recommissioned and extended, to take the jets from the capital (and to thy in soldiers)…. We even began to get a new telephone system. It was far too elaborate for our needs, but it was what the Big Man in the capital wanted for us."(.94)

Naipaul critically examines that these developmental schemes are not the needs of common man, but they are being deceived by the rich and hypocrites under the name of developments. The basic necessities, requirements are not fulfilled but stupendous projects or schemes like 'state domain' are started. Being built on the ruins, it is the big man's miracle carrying the message that "Africans had become modern men who built in concrete and glass and sat in cushioned chairs covered in imitation velvet."(.108) This is again an imitation of colonizers. These imitations remind the colonial stage which was the ''past' but now again as a 'present' for post-colonials. It is ironical that no one knows what the 'Domain' is being built for? And it is only after its completion that a use is found. The building of "Domain" incorporated polytechnic college, a modern form and residence for intellectuals. Big man tries to modernize the old Africa which is always visible beneath the surface décor of the new. But the utmost tragedy comes when the Africans could not identify themselves with this new, modern African consciousness. For them mystery and peace lie in the bush. Salim nostalgically recalls;"during the days of the rebellion I had the sharpest sense of the beautyof the river and the forest, and had promised myself that when the peace came I would expose myself to it, learn it, and possess that beauty."(.103)

Salim feels sad at the loss of the magic and mystery of the place, which comes with freedom. Naipaul observes that freedom and developments bring unrelatedness and sense of non attachment to

the .immigrants like Salim. All these things force .immigrants to the greater rootlessness in the social context.

Nazruddin's letter brings more disturbing news. Racial troubles break out in Uganda as well and Nazaruddin has had to shift his family again. Nazaruddin's plan to move out of Africa and go to Canada, makes it clear that no African country is free from troubles and violence. Naipaul again examines that the .immigrant characters are constantly moving from land to land just to save their lives, and so at the inner level everyone is frightened and disoriented. The socio-political situations bring an extreme stress on the relationship of Salim and Yvette. The relation breaks in the disgusting manner as Salim's spitting on the Yvette. The social frustrations affect individual and individual frustrations affect social life. Salim can not escape from this sordid reality. Salim expresses his hopelessness:

I had my first dream about myself, the beginning of the decay of the man I had known myself to be. I had visions of beggary decrepitude, the man not of Africa lost in Africa, no longer with strength or purpose to hold his own….(184)

Naipaul examines that the disorganized and disordered society of the town at the bend in the river does not provide any chance of any kind of fulfillment. Yvette, Raymond, Mahesh, Salim and Indar are all outsiders floating and lost without any definite identity and existence. Salim's closest friend Indar, who is now well settled, also is a frustrated being when he says to Salim:

It isn't easy to turn your back on the past. It isn't something you can decide to do just like that. It is something you have to arm yourself for, or grief will ambush and destroy you.(148)

Naipaul says that it is an ultimate fate of the post-colonial characters that their past is always leads them to their destruction and frustration.

We see that Salim, in search of better future decides to go London. But disillusionment and rootlessness in London again makes him a displaced and placeless being. Salim is totally an exiled being like Ralph Singh in The Mimic Men who comes to London for better settlement. Salim never feels as a settled being but always a scattered one in different worlds. Europe, which has ruled Salim's world since his childhood even, presents a different picture altogether. Salim does not identify himself with London and says: "It was something shrunken, mean and forbidding".(.238) Actually Salim has come to London from Africa for relief and rescue from the hopelessness. But in London also he becomes confused and furthermore his capacities, his expectations, his identity remains divided. All these things lead him to the utmost tragedy that he feels himself as 'rootless' in London.Naipaul says that there is no safe place for the immigrants. The problems like homelessness, rootlessness, placelessness, exile, loneliness, barreness in relationships, insecurity of life and a sense of broken self lead all the immigrant characters to rootlessness of their selves. The socio-economic and political problems are making this problem more critical. In this entire crux, there is no chance for self development. All dreams of being settled physically and mentally get shattered. And so rootlessness remains an ultimate destination of the post-colonial characters.

Naipaul successfully delineates the complexities of modern life of the post-colonials. Ferdinand represents the modern Africans who have been picked out from bush life, only to be placed in a more vulnerable position in the civilized jungle of the town, which provides no sanctuary or protection. Through Indar and Salim Naipaul portrays the plight of the displaced exiles that have nowhere to go, nowhere a sole place, and so only rootlessness. Raymond and Yvette demonstrate that in the new dynamic power, everyone is in a marginal position. No one is a safe being though they rich, white or employed in the society like Africa. Naipaul's vision "we can only carry on" offers little hope to the Third World societies that have been maimed beyond repair. Through his characters and places, he puts forward the view that displacement, alienation, frustration,

fragmentation and rootlessness are the universal predicaments in the post-war world and one must learn to live with these ultimate truths. Salim decides to rejoin the world but expresses his rootlessness:

"The world is what it is; men who are nothing, who allow themselves to be nothing, have no place in it."(.9)

In these opening sentences of the novel, Salim shows his indifference to world and his own life. Due to internal fractures of society and of post-colonials' mentality, native liberation movements fail to pray a positive role in the formation of an authentic society and Third World consciousness. In Naipaul's terms, the solution is at the individual level through self decolonization, that is, by

overcoming the colonial mentality of idleness and irresponsibility. Being a rootless, Naipaul finally speaks of the Third World societies through Ferdinand in the last scene of Salim's escape:

You mustn't think its bad just for you. It's bad for everybody. That's the terrible thing. It's bad for prosper; bad for the man they gave your shop to, bad for everybody. Nobody's going anywhere.We are all going to hell, and everyman knows this in his bones. We're being killed. Nothing has any meaning. That is why everyone is frantic. Everyone wants to make his money and run away, but where? That is what driving people mad are. They feel they're losing the place they can run back to….nowhere is safe now.(281-82)

In this novel, V. S. Naipaul, in fact, deals with culture, identity and roots. It is because he had a lot of ups and downs to assert his own identity. He could not find his roots nor could he adjust himself to a country. He himself admits in *The Middle Passage*, "Living in a borrowed culture, the West Indian, more than most, needs writers to tell him who he is and where he stands." (73) The study of this novel shows that Naipaul has made a quite successful attempt to depict the power politics.

Works Cited:

1. www.google.com/Power Politics
2. www.shodhganga.com/Power Politics in literature
3. Naipaul, V.S, 1980, *A Bend in the River*, Harmondsworth, Penguin.
4. Abrams, M.H, 2004, *The Glossary of Literary Terms*, 7th edition, holt,
5. Rinehart and Winston
6. Naipaul, "A New King for the Congo; Mohbutu and the Nihilism of Africa." *Return*, .167-195.
7. Boxill Anthony, *V.S.Naipaul Fiction*,.74.
8. Naipaul, 1981, "A Conversation with V.S.Naipaul, by Bharati Mukherjee and Robert Boyers," *Salmagundi*,54; .6

Position of women in tradition bound but in rapidly changing India in Rama Mehta's Inside the Haveli

Dr. S.A.Tambade
Dept. Of English
Sahakarbhushan S.K.Patil College, Kurundwad. Tal - Shirol, Dist - Kolhapur.

Abstract-

From the Hebrew Bible and Greek philosophic writings to the present, the female tends to be defined by negative reference to the male as the human norm, hence as an "other" or kind of non- man, by her lack of the identifying male organ, of male capabilities and of the male character traits that are presumed, in the patriarchal view, to have achieved the most important scientific and technical inventions and the major works of civilization and culture. Indian civilization is previously patriarchal (ruled by the father) – hat is, it is male – centered and controlled and is organized and conducted in such a way as to subordinate women to men in all cultural domains: familial, religious, political, economic, social, legal and artistic. Women themselves are taught, in the process of being socialized, to internalize the reigning patriarchal ideology (that is, the conscious and unconscious presuppositions abut male superiority), and so are conditioned to derogate their own sex and to cooperate in their own subordination.

The paper attempts to study novel Inside the Haveli fixing it in Indian literary framework in order to show that the novel depicts the beginnings of social change in the life of the Oswal women from Mewar who continued, until very recently to practice the system of purdah long after Hindu women discarded it as an out-moded custom.

***KEYWORDS**: Indian English literature, life in conservative family, purdah system and customs and traditions of India.*

Rama Mehta was born in Nainital, India in 1923. She became a top sociologist, lecturer and novelist and her non- fiction writings include "the Western Educated Hindu Woman", The Hindu Divorced Woman", and from Purdah to modernity". One of the first women to be appointed to India's foreign service, Rama Mehta was forced to resign her position upon marriage. Inside the Haveli is an excellent novel about, a young, college educated girl of Bombay who marries in conservative family which was once in the formerly princely state of Mewar and comes to her husband's traditional haveli in Udaypur.

Inside The Haveli concerns with the issue of women's relation to tradition and modernity, it also deals wit the heroine (Geeta) how she manages to carve out an identity for herself in the new environment. *Anita Desai* said about the novel, *'I remember the surprised delight with which I first came upon Rama Mehta's novel and encountered the freshness of her prose, the simplicity and tenderness of her evocation of an ancient and traditional way of life, and the understanding she brought to it.'*

The novel opens with the description of Udaipur's old city in its distinction from the new township. Udaipur was once the capital state of Mewar, now it is only a town like many other towns in Rajasthan. The white granite palace in which Rana's held court for four hundred years. Everything had changed in the state of Mewar and its capital.

Sangram Singhji's haveli like so many others of the nobility were in a gully whose courtyard was built three hundred years ago. The women of Udaipur kept purdah. Their activities were conducted within their apartments. Only close male relatives enter the women's apartment as manners. Sita a girl child is born to Lakshmi a maid servant. It is a girl sighed Lakshmi's husband Gangaram. He is worried for girl's birth. Geeta young
mistress of haveli also gave birth to a girl child. Dhapu another maid servant warns Lakshmi to obey and follow traditional ways. Lakshmi though maid servant rebels against the traditional identity of woman in general. She ran away from the haveli when her husband accused her dirty woman and not faithful to him in marital relationship. She decided to be an independent. Lakshmi has taken a decision that she will not return the haveli and work as a servant.

Geeta a girl from Bombay brought up in modern culture freely mingled with men and women. Geeta went to college and studied with boys. However, her parents worried of her marriage in old aristocratic family where women remain in purdah. How will she adjust there? Her mother gave her advice after marriage how to behave in haveli that is …

'keep your head covered, never argue with
Your elders, respect mother- in- law
And do as she tells you.'

The moment she steps out of the train however Geeta gets the biggest shock of her life, for not only is her face instantaneously covered by her women relatives and maid servants who take complete charge of her, but she also immediately finds herself engulfed in a pattern of life which is totally alien to her modern upbringing in Bombay. The life inside the haveli is governed by an impossibly rigid etiquette of dos and don'ts for her, as for all the other women, there is no life outside haveli's high walls.

Geeta is welcomed by Pari at the gate and asked her to keep purdah and has to make good reputation as a good devoted daughter-in-law. Women of the haveli remarked she does not even know how to touch the feet properly. Elder women shook their heads in disapproval but blessed… 'May you have eight sons?' Geeta even after two years of marriage her father-in-law was stranger to her. **Men in the haveli regarded as gods.** After marriage in a haveli everyone was to find fault with her.

When Pari becomes widow she was not allowed to put on colored saris bangles like other girls. In Udaipur widow put on grey or black colors. Pari narrated Geeta her widow in haveli and restrictions imposed on her by grandmother-in-law. It was not considered proper for a widow to be gay and carefree. Dhapu suggested Geeta that she has to learn cooking.

'Reading and writing will not keep the rats
From nibbling at the sacks of wheat'

As her husband is not satisfied with the present university Geeta is discussing about going to Delhi. Here we clearly notice that she does not like the traditional way of living in the haveli. She felt that her wishes her wishes are suppressed by the haveli norms. Now her education is of no use. She and her new identity here is denied. Is she a woman tied in chains? She wants freedom from the traditional role of an Indian woman. In this regard remarks of the other women are quite significant….

'She will never adjust; she is not one of us'

When Dhapu said to Geeta what her mother-in-law expects from her that is she can not lift her baby. Geeta thereupon reacted,

'Stop lecturing me, I am fed up with
All the pretence that goes on here, said Geeta
In a high-pitched voice, I hate all this meaningless fuss!
Don't tell me what I should do with my own child.' (P-32)

The young mistress Geeta finds herself unable to reconcile with the idea of spending the rest of her life in purdah. But at the same time she sees no escape from this outdated way of life, for her husband is too deeply rooted in his traditions and too deeply attached to his parents to take up a job in the haveli. At nineteen Geeta came as a bride to Jeewan Niwas, she was lively and spontaneous, and her parents had encouraged her to speak her mind. After two years she saw in haveli that nobody really expressed their feelings. Everyone moved cautiously, every word was weighed before it was spoken. Geeta loves books and asked husband to buy books but no one liked her habit. Her mind always thinks about to maintain the modern values that she has always lived by. Once Ajay said to her…

'I know it is difficult for you here
But Geeta, by being depressed,
You will not change things,
This life in purdah is not meant for you.'

After three years of her marriage she asked Ajay with his academic qualifications he could not be satisfied working in Udaipur. Think of going to Delhi University. However, her attempts yielded nothing, she expressed her feelings, and you lead your lives and think women are mere chattels. In fact, I don't even see any point in being here. I may as well go and stay with my parents, you won't miss me, and there are hundred people to take care of you. (P-54)

Now Geeta's dream of leaving Udaipur died in heart. Her husband was rooted in the traditions of Udaipur and finally realized that her life is 'haveli'. She has accepted the discipline of haveli. She is now young mistress of haveli. Her identity is changed. However, deep in her heart dwells her progressive view. She decoded to admit her daughter Vijay in school. Besides, she admitted Sita (maid's daughter) in school. Geeta though living in haveli in purdah knows the value of education. As Manji said…

She is glad to see Gita is bringing
New ideas into the haveli,
It is time, things changed…
It is no good living on in the past.' (P-115)

For the sake of children, we must look to the future…times have changed and even the thick walls of the haveli are crumbling. The old generation will die soon and purdah too. Slowly Geeta finds herself adjusting with the life in the haveli and with the thought of merging her identity of her children in the tradition of her husband's ancient family. In the course of time Geeta succeeds in initiating some reforms for the women of these ancient haveli's by staring literacy and sewing classes for them and by sending the female children to school.

Geeta now wanted to give her new identity to haveli members. She started classes in haveli for servant's children and for illiterate women and children from neighborhood. Her sewing classes in haveli helped women to earn some money for them. She continued to support her independence and progressive views. When Daulat Singhji's wife came in the haveli to ask the hand of Vijay for her son Vir Singh. Geeta is against child marriages. When her mother-in-law asked her about her daughter's marriage. Geeta reacted as…

'What a mistake I made to stay on here,
I could have easily persuaded
Ajay to leave…
Now trapped and can't escape.' (P-205).

She continued, 'I have put up with enough in your family, and I am not prepared to bend any more. I won't ever agree to this criminal act of deciding who Vijay will marry when she is still a child. I know exactly how these things work in this place. First they will only want an engagement and no sooner has that been done, they will start talking about marriage. You are all a bunch of hypocrites.' The manners of the haveli threatened to snuff out her independence and progressive views. Through out the novel Geeata fought for her views and maintain the modern identity that she has lived by. She struggled much to carve out her own identity in the male dominated world. The elimination of Geeata's victimhood at the end makes her more adoptable to the design of the haveli as her efforts were showing colors of a new beginning which she has. Some women relatives oppose Geeta's plans but her father-in-law realizing that with the end of the princely era, the old pattern of life could not possibly continue for long, supports Geeta's attempt to make the women less dependent on the havelis. Towards the end of the novel Rama Mehta has succeeded in conveying the essence and feel of world which is fast disappearing. Thus, the victory and fulfillment of Geeta too lies in the fact, that she librates herself from the strangulating traditions and she embarks triumphantly on her flight towards emancipation in spite of being caged in the haveli.

To sum up- Inside the Haveli is the novel very rich in Indian sensibility as it has evoked the traditional culture of India and the haveli life in particular. The protagonist of the novel manages to carve out an identity for herself in the new and ostensibly stifling environment. However, towards the end of the novel once again it is seen that she has yielded to the age-old conventions of the haveli. Her identity as a modern woman seems fading away. Once again she is compelled to do the conventional role of a woman in Haveli.

References

1. Mehta Rama, *Inside the Haveli*, Penguin Books Ltd., London, 1996.
2. Derrett, M.E.The, *Modern Indian Novel in England : A Comparative Approach*, Brussels : University Libre de Bruxelles, 1996.
3. K.R.Shrinivasa Iyengar, *Indian Writing in English*, 1962.
4. Naik M.K., *A History of Indian English Literature*, Sahitya Academy, New Delhi, 2010.
5. Narsimhaiah C.D. (ed). *Fiction and Reading public in India*, Mysore : University of Mysore, 1967.
6. Abrams M.H., *A Handbook of Literary Terms*, Cengage Learning, Delhi, India, 2011.

Socio-Economic Dilemma of Being a Farmer in *Baromas* by Sadanand Deshmukh

Sampada Laxman Shinde
Associate Professor, HoD, Dept. of English,
Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.

Anil Bhagwanrao Kamble
Ph.D. Research Student,
School of Languages, Literature and Cultural Studies
SRTM University, Nanded

Abstract

Agrarian community, on account of massive modern changes in agricultural practices is undergoing unprecedented socio-economic pressure and unusual hardship. In this regard, literature played vital role in exploring trials and tribulations of Indian society in general and agrarian society. Sadanand Deshmukh tries to explore the predicament of agrarian community and thereby expose the state of being a farmer in modern society Keeping in view the above mentioned background, an attempt has been made to invoke readers to stand for the cause of welfare of agrarian community.

Keywords*: agrarian community and its dilemma, unemployment, government policies*

Introduction

Literary activity in any language is based on the events surrounded in a society. Literary works, being most effective medium of exposing social conditions, has been instrumental in generating awareness about plight of social sections. Apart from entertaining the readers, it also directs its thoughts and sometime actions towards maintaining wellbeing in society. In this regard, the present paper aims at exposing socio-economic dilemma of being a farmer as portrayed by Sadanand Deshmukh in his novel *Baromas: The Twelve Enduring Months*. The novel strongly comments on plight of rural area farmers who somehow manage to educate their children, but prevailing socio-economical conditions doesn't offer employment. As result, they succumb to distressed life, often redirecting their energy in negative direction. Many of them commit either suicide or take up robbery or superstitious activities that lead them to unrecoverable loss of life. The present paper, in this regard takes novel as an instrument to comment upon prevailing socio-economic dilemma of agrarian community in rural areas who are engulfed by natural calamities, apathy of government agencies, corrupt practices in administration, and crumbling family relations.

Agrarian Community

The agrarian problems are an outcome of changes in our old village econ6my by modern living patterns. According to Acharya Narendra Deva**, "i**t replaced the old village economy by money economy; it has disintegrated the ancient village community; it has increased the pressure on land by destroying indegenous handicrafts; it has destroyed the self-sufficiency of the village; it has turned subsistence farming into commercial farming."[1] The continuously increasing population resulted into disintegration of land, its concentration in fewer hands resulted into terrible decline in the standards of living of farming community. Large numbers of farmer are unable to survive on their small holding. They have become a prey to the moneylender who holds them in bondage and sometimes grabs land to settle the debts. Very few people can realize their condition and record their apathy, indifference, helplessness and incapability to adjust to the modern world as more and more society is getting self-centered.

R. B. Patil summarizes the real problems of farmers in present condition. He says, "The agrarian community is under severe crises. Especially, the issues of Inadequate public investment and corruption, Fragmentation and sub-division of land, Growing farm debt, Decline in agricultural production, Farmers suicides, Apathy towards agricultural occupation, Loss of soil fertility, Development of sense of relative deprivation and agriculture as an uneconomical means of survival are some of the major problems confronted by agrarian society today."[2]Apart from this, some of the major social problems of farmers include depressed life of farmers, disintegration of family owing dissatisfied family income, social stratification on the basis of economical and social status.

Issues of farmers or agrarian community find one or two days media coverage or some time takes form of agitation led by opportunist political leaders. However, literature has special role in this regard; for if a writers tries to accurately imitate the real conditions, it stimulates a persistent feeling of unrest among affected which may gather consensus from wider public. Thus, it is imperative to take into account the role of literary activity in society.

Literature and Society

Taking into account the above situations, many sensitive souls have come forward to give voice to the affected sections of agrarian society, in particular, through their language and literary activities. Their major concern is to give vent to local sensibilities in vernacular languages as no other language can express it in more effective manner. The writers have been trying to generate awareness among general public about overall set of conditions through various forms of writing: poems, novels, dramas, essays etc. Hence, one must realize the role of literary activity featuring problems and prospect of people on which it is based. It is worthwhile to note down the role of literature in exploring various problems of Indian farmers and draw the attention of wider academia and general public so that agrarian society can lead a normal life.

At this juncture, questions like what is literature? What is its function in society? What is its relation to society? Do we really society require literature in amidst of social and economic crises? Play havoc in the minds of present day readers. This paper is an attempt to trace the relationship of literature as it is an instrument to project life as it is.

The life narrated, especially, in novel has typical features of literature covered through characters, setting, plot etc. and hence creates a prototype of real life. In this connection, Arjun Dubey says, "… literature mirrors society. What happens in a society is reflected in literary works in one form or another. The literal meaning of literature is the art of written work in different forms, such as, poetry, plays, stories, prose, fiction etc. It may also consist of texts based on information as well as imagination."[3] The information noted in literary text is often directly connected to facts in society. In other words the input for literary activity must be from facts of real society and only then the writer can draw expected outcomes from a literary works. The reasons beings, "a society is a group of people related to each other through their continuous and uninterrupted relations. It is also a group of likeminded people largely governed by their own norms and values. Human society, it is observed, is characterized by the patterns of relationship between individuals who share cultures, traditions, beliefs and values etc.[4] If a writer is capable enough to interwove the relationship of society and literature, his work becomes torch bearer in solving the major issues in society. In this regard, a Marathi writer Sadanand Deshmukh portrayed the ethos and pathos of agrarian society which drew attention from scholars, academicians, thinkers in social sciences and literary personalities. This paper aims at, thus, exploring the condition of agrarian society portrayed in *Baromas: the Twelve Enduring Months*, based on the facts and observations made by scholars and economist as mentioned above. In this regard a brief review of novels and its elements will bring us closer to reality and predicament of agrarian community in the region.

***Baromas:* A Mirror of Indian Farming Community**

Baromas: The Twelve Enduring Months (Translated version published in the 2013) the translated version of original Marathi novel entitled *Baromas* (first published in Marathi language, 2002) by Sadanand Deshmukh. He is writer of new generation in Maharashtra. He has written many books including *Lachand, Utha Avan, Ahalloot, Ragada, Gabhoolgabha, and Khundalghaas* that covered regional sensibilities, especially the farmers, middle/lower class in agrarian community in Vidarbha region of Maharashtra. A dedicated supporter of human values at the core of Indian agriculture, his works deal with multiple agricultural issues of farmers facing in present day rural India. He says, "I remained connected to village, agrarian system, rural lives, society and its fall and rise and tried to understand it", when asked about inspiration for taking literature as means of exposing socio-economic condition of agrarian community. *Baroms* deals with major issue of India at this moment- the depilating condition of agriculture and farmers in our country. In last decade the situation of farming community has turned from bad to worse leaving farmers dejected. Government apathy, corruption, unpredictable climate along with caste system, generation gap, unemployment, political setting, superstitions, money lenders, shortcoming of education, and caste system are some of the factors responsible for this severe situation. We are witnessing a rapid rural-urban migration and the current generation is losing interest in farming.

The novel is set in rural areas of Maharashtra state and it is a story of a farmer's family. The family consists of the father (Subhanrao Tanpure), grandfather, mother (Mai), both sons: Eknath and Madhukar, and the daughter-in-law (Alka). Eknath and Madhukar are educated but cannot get job due to the corrupt system. The daughter-in-law (Alka) is educated, born in a wealthy family, and hence, hates to live in a village areas. She somehow adjusts with family but due to difficult situation of

family takes decision to ultimately separate from her husband. The family tries to protect their land and during this entire process minimal income from agriculture gives rise to severe conditions.

Baromas is a story of Tanpure, an agrarian family in a fictional village named Sanjol. The family entirely depended on agriculture. The grandfather cultivated crops by adopting traditional farming and hates modern cropping system. However, with changing pace to time the father Subhanrao and Eknath wanted to adopt modern farming which totally relies on chemicals, and earn more income from agricultural produce. Eknath, the central characters, has completed M.A., B. Ed. in Marathi literature, but in want of money to pay for donation, is jobless despite having good marks. He and his brother Madhukar are refused to sell the land to pay donation to the institution and thus are utterly depressed in personal life. One day, Madhukar comes to know about a chance to get job as a Gramsevak if he arranges a lucrative sum. Somehow, the Tanpure family decides to sell the Kalyani's Mala- a piece of land. The land is sold to Mahankal who cheats the family by adding extra rules. Madhu gives the money to Suresh Sathe, an agent of P.A. of MLA. It happens that Sathe dies in accident and the PA runs away with entire money. Thus, a dream to get job of Gramsevak remains unfulfilled, leaving the family job and land less. To overcome the depression of money, Madhu and his friends try to recover the money by following superstitious practices. They form a Golden gang who dig out secret wealth buried by forefather. Despite many attempts the gang doesn't find any treasure and finally become robbers.

Eknath has other ways to get money. He decides to conduct different experiments in farming and earn more money to pay for donations. Eknath feels depressed due to surroundings presented in the novel. He feels that caste system is responsible for his jobless conditions as small farmers like him cannot afford to pay for donations but the SC, ST, OBC and NT caste students join services on account of the reservation. Owing to joblessness of Eaknath and Madhukar the Tanpure family is disturbed. Eknath's mother and wife always quarrel over one or the other issue. Alka, leaves Eknath's house and stay with her father at home. Alka disallows Eaknath to touch as she demanded job first. She didn't want give birth to child since, the child may will have to face miserable conditions. Subhanrao, Eknath's father believed in Panchang and performs various rituals for getting success. Loss of hope and aspirations for better future he one tried to end his life, but the news of selling and loosing it to Manhakal he ends his life. Another family member, Eaktha's sisters' husband ends life as he cannot pay back money to money lender.

Balimama, Eknath's maternal uncle wants official papers from government office to renew the loan from bank. The Talathi – the government official, named Kamble is corrupt man. He clears demands to people only bribe given. After getting papers of farm and production, Balimama is rejected loan by bank reason being long list of loan approvals. To meet expectations, Eknath joins farmer's movement with Narubhau. He arranges farmers for the meeting. Through the movement, he reveals issues of farmers including: loans, subsidy, debt, agricultural production value, market value. He supports globalization because according to him farmers can sell their products in foreign countries. He believes that the governments policies, money lenders and nature are have been major enemies of farmers. Eknath having been arrested for giving illegal speech at last he decides to devote entire life for the cause of farmers.

Socio-Economic Scenario in *Baromas*

Sadanand Deshmukh exposes some of the socio-economic facts hidden by news media. For the purpose he uses protagonist Eknath- the leading character. In many of his speeches Eknath comments on government policies on account which the farmers have to suffer like untouchables- depressed by negligence of government. He says, "Even when the motors are working, there is 50% load shedding in rural areas. How can you water the crops? There's no load shedding in the cities. How just is government policy that has rendered rural areas into settlements of untouchables? That's why people make their way to the city as if to change their caste."[5] The farmers cannot decide whether they accept the power supply by government or rely on their own resources. In both cases farmers have to bear the losses.

Eknath, further points out physical strength of farmers as compared to wealth class in cities. "Look at another fact: An average village man, whether a farmer or a labourer, weighs no more than fifty kilos and a woman no more than forty. Arre! Where has the weight of their muscle gone? Who ate it up? Why have they dried up like sticks? Look at the businesspersons, sitting on soft cushions; they weigh a hundred kilos."[6] The farmers work day and night in fields but hardly get satisfactory income. Howsoever, the conditions of crops, the farmers have to sell it; but in want to fair price they

have to sell it at lower prices. As result a lifelong circle of poverty goes on. To sustain amidst of lower prices the farmers bear loses but they cannot forgive farming whatever the condition may be; and hence, become weaker and weaker physical and mentally.

The government often claims to offer relief funds for farmers. How much of the fund is distributed is major concern in rural areas. The writer tries to uncover the reality through his characters. The events in novel give a typical picture of administration and its functionality in rural areas. Sadanand Deshmukh in the novel, uncovers conditions of farmers while getting refunds from government. He wrote, "Those genuine cases who managed to get cheques for damages complained about the amounts. A farmer who had lost crops in a five acre farm would receive a cheque for just Rs. 300. To encash it, he had to spend Rs. 100 to open a bank account, Rs. 30 for photographs and Rs. 30 for the gramsevak's bribe and Rs. 20 for the bus fare from the village to the headquarters. When he encashed the Rs. 300 cheque, he had already spent 200. Those who encashed the cheques could only weep at the amount left in their hands and others threw away their cheques and refused to encash them."[7] Farmers, in such conditions are confused whether they should ask for refunds from government or not? If government offers refunds, it is too meager against incurred amount for the crops.

The novel offers shocking reality of process of loan distribution and its implementation by rural banks. The writer let us peep into the minds of farmers who calculates outcome of loan distributed by Banks. One of the character, calculates the entire process of loan in these words: "Use the bank loan to pay back the short-term loan that carries 5% interest. What will be the amount? Rs. 5500. I've already spent Rs. 500 for the certificates to clear the loan. A hundred or two were spent for sundry work. Now I'll get the loan of 5000, it means I've already lost Rs. 1000 in just making these arrangements. Then how will I manage the sowing? There's the charge of 5% again for it. During the season, the money to be paid back grows one and half times. I am left with not even Rs.5 at the end of it all. How long am I going to bear this? I work hard twelve months of the year and still can't rid my home of poverty and my heart of fear. If I'm never going be free of worry and enjoy a hearty meal even for a day, why do I live?" [8] The passage clearly indicates alarming situation of loan and its utilities by farmers in rural areas. Farmers, after all, have to go for loans but get nothing extra or positive outcome. But without loans they cannot survive as farmers – a great dilemma of Indian farmers that often lead to suicidal attempts.

Many people who live in urban areas can hardly imagine what goes on in a farmer's family. And hence cannot think of issues. The novel offer upsetting facts. Sadamamd Deshmukh observed the agricultural market. He observes, "The farmer is the only seller in our country who cannot decide the selling price of his goods. When you buy any other stuff, the seller decides the price. Only for farmer's produce is the rate decided by the buyers."[9]

Conclusion

Reading *Baromas* makes it uneasy to glance at conditions of farmers. The novel offers a stirring expiring of farmer's family caught in socio-economic dilemma. The whole environment is depressing. One expects some positive note from the author but, as is it draws its material from society, the author ends the book on a negative note, which ultimately led thousands of farmers to commit suicide. The novel offers a sad and scary situation. It warns us that if we don't support our farmers and the agriculture sector, we will end up paying a heavy price. The socio-economic dilemma can be resolved by strong political courage, support from the businesses and awakening the general public to problems of farmers in rural areas. Literature, though its literary activities offers a long but perfect way by upholding the issues of community at broader level. We must rise for securing the destiny of future generations.

References:

1. Acharya Narendra Deva, *Thoughts on Our Agrarian Problem*, Economic Weekly, January 26, 1950, p.77
2. R.B.Patil, *Agrarian Crises in Contemporary India: Some Sociological Reflections*, Paripex - Indian Journal of Research, Vol. 3, Issue-2, Feb, 2014
3. Arjun Dubey, *Literature and Society, IOSR* Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS) Volume 9, Issue 6 (Mar. - Apr. 2013), p.84
4. Ibid. p.84
5. Deshmukh, Sadanand. *Baroma: Twelve Enduring Months*, Mumbai: Popular Prakashan Pvt. Ltd, 2013
6. Cited on https://projectanuvadha.wordpress.com/2017/02/21/baromaas-twelve-enduring-months/
7. Ibid.

A Comparative Study of Highly Used Computer Languages: With Special Reference to Python And Java

Mrs.Smitadevi Nandkumar Mole.
Assistant Professor,
Shivaji University, Kolhapur

Abstract

This paper is concerned with comparative study of highly used computer languages that is Python and Java.The criteria used for analysis are the two standard programming languages, java's and python's features covered in a programming Languages. Main objective of this study is to identify which language is better for new learner as well as professional user. Basically for that purpose researcher have use books and related websites with convenient sampling technique.Gradually, it is found that python is better language than java because of their ease in writing as well as understanding.

***Keywords**:Programming language, java, python, object oriented programming.*

Introduction:

Programming language is a language that computer understands. Like there are various languages (English, Hindi,Marathi) for humans to interact with each other, same way the machine also needs a certain language in which it can communicate with the human to execute the given instructions. According to computer programmer, A programminglanguage is a formal language which comprises a set of instructions used to produce various kinds of output. Programming languages are used to create programs that implement specific algorithms.

Programming languages are tools, and different tools are relevant to different assignmentsLearning computer programming rises a number of difficulties which may be greatly decrease if a proper programming language is chosen for programming , depending on it's aims and the level of learners programming skills. Having two different industrial advantages, such as Python and Java , the choice become difficult.

Java and python are two of the most popular programming languages around, it's worth looking at some of their similarities, differences, advantages, disadvantages, and ideal use cases. It's important to remember that Java and Python share important similarities as well askey differences. Both are powerful programming languages, for example, with large, devoted communities and a huge array of libraries supported by voluminous of developers. If you can't do something with the native language itself, you can very likely find a library to provide the required support. In fact, no one may truly know the bounds of the library support for either language because no one person could try them all. Obviously, some libraries are more popular than others, and some appear in nearly every application of any consequence at some point.In this paper I aim to show that the useful information for making the choice for a skilled learner.

Statement Of The Problem:

1. What are the similarities and dissimilarities between python and Java?
2. Which is the better programming language for learner, Python or Java?

Objectives Of The Study:

The main aim of this research is to find out the which programming language is better for new learner as well as professional learner yet so the objectives of study are set out as follows,

1. To study the main features of both programming languages, Python and Java.
2. To study which is the better for ease in understanding as well as programming.

Methodology:

1 Sample Design:

In this study researcher have use convenient method for sampling.

2 Technique of Analysis:

Use secondary data for comparison like

1.Internet
2.Java™ 2: The Complete Reference,.Fifth Edition. Herbert Schildt. McGraw-Hill
3. Programming in Python 3: A Complete Introduction to the Python Language

3 Methods of Data Collection:

a. **Secondary Data:** Present researcher has been collected data from websites, books, and internet.

Significance Of The Study:

1. This research is significant to the new learners and professional users also.
2. This study is also important to researchers who want to do further research in this area.

Limitations Of The Study:

1. All the points related to efficient programming languages have been not covered in this study.
2. This study is limited only forcurrently used two programming languages.

Results And Discussion:

The immense similarity is their "(almost) everything is an object" design.

History of Python:

The history of the Python programming language dates back to the late 1980s. Python was conceived in the late 1980s and its implementation was started in December 1989 by Guido van Rossum at CWI in the Netherlands as a successor to the ABC programming language capable of exception handling and interfacing with the Amoeba operating system. Van Rossum is Python's principal author, and his continuing central role in deciding the direction of Python is reflected in the title given to him by the Python community.

Features of Python :

- Python is strongly but dynamically typed. This means names in code are bound to strongly typed objects at runtime. The only condition on the type of object a name refers to is that it supports the operations required for the particular object instances in the program.
- Simple
  Python is a simple and essential language. Reading a good Python program feels almost like reading English. This pseudo-code nature of Python is one of its greatest strengths. It allows you to concentrate on the solution to the problem rather than the syntax i.e. the language itself.
- Easy to Learn
  As you will see, Python is extremely easy to get started with. Python has an extraordinarily simple syntax as already mentioned
- Free and Open Source
  Python can freely distribute copies of this software, read the software's source code, make changes to it, use pieces of it in new free programs, and that you know you can do these things.
- Interpreted
  In Python, there is no separate compilation and execution steps. You just *run* the program from the source code. Internally, Python converts the source code into an intermediate form called byte codes and then translates this into the native language of your specific computer and then runs it.
- Object Oriented
  Python supports procedure-oriented programming as well as object-oriented programming. In procedure-oriented languages, the program is built around procedures or functions which are nothing but reusable pieces of programs. In object-oriented languages, the program is built around objects which combine data and functionality.

History of Java:

Java wasstarted as a project called "Oak" by James Gosling in June 1991. Gosling's goals were to implement a virtual machine and a language that had a familiar C-like notation but with greater uniformity and simplicity than C/C++. The first public implementation was Java 1.0 in 1995. It made the promise of "Write Once, Run Anywhere", with free runtimes on popular platforms. It was fairly secure and its security was configurable, allowing for network and file access to be limited.

Features of Java:

- Java is strongly but statically typed. Names in Java are bound to types at compile time via explicit type declaration.
- Simple
  Java is easy to learn and its syntax is quite simple,clean and easy to Understand.
- Object Oriented

In java everything is Object which has some data and behaviour.
Java can be easily extended as it is based on Object Model.

- Robust
  Java makes an effort to eliminate error level codes by emphasizing mainly on compile time error checking and runtime checking. But the main areas which Java improved were Memory Management and mishandledExceptions by introducing automatic Garbage Collector and ExceptionHandling.
- Platform Independent
  Java is guaranteed to be write-once, run-anywhere language.
  On compilation Java program is compiled into byte code. This byte code is platform independent and can be run on any machine, plus this byte code can run Java Programs format also provide security. Any machine with Java Runtime Environment.
- Multithreading
  Java multithreading feature makes it possible to write program that can do many tasks simultaneously. Benefit of multithreading is that it utilizes same memory and other resources to execute multiple threads at the same time, like While typing, grammatical errors are checked along.

Comparision of Python and Java : Similarities between Python and Java

Python	Java
Python supports many (but not all) aspects of object-oriented programming; but it is possible to write a Python program without making any use of OO concepts.	Java is object oriented
Python is easy to learn and essential language.	Java is easy to learn and its syntax is quite simple,clean.
Python is interpreted language.	Java is interpreted language.
Python is robust in nature.	Java is robust in nature.
Python is extendible to C,C++.	Java is extendible to C,C++.

Difference between Python and Java:

Python	Java
Python is dynamically typed In Python, you never declare anything. An assignment statement binds a name to an object, and the object can be of any type	Java is statically typed In Java, all variable names (along with their types) must be explicitly declared.
Python container objects (e.g. lists and dictionaries) can hold objects of any type, including numbers and lists. When you retrieve an object from a container, it remembers its type, so no casting is required.	Java container objects (e.g. *Vector* and *ArrayList*) hold objects of the generic type *Object*, but cannot hold primitives such as *int*. To store an int in a Vector, you must first convert the int to an *Integer*. When you retrieve an object from a container, it doesn't remember its type, and must be explicitly cast to the desired type.
Hello World Program print "Hello World" Output : Hello World	Hello world Program, Public class Helloworld {public static void main(String args[]) { System.out.println("Hello World");}} Output : Hello World
Print the integers from 1 to 9 for i in range (1,10): print i Output : 123456789	Print the integers from 1to 9 for(int i=1;i<10;i++) { System.out.println(i);} Output : 123456789
In python there is no need of curly braces as well as semicolon. To define blocks, it mandates identation.	In Java, you must define blocks using semicolons and curly braces. Without that,your code won't work.

Code of Python to swap two numbers
>>> a,b=5,4
>>>a,b=b,a
>>>a,b
	Code of Java to swap two numbers
	class one
	{Public static void main(String [] args)
	int x=5,y=4;
	x=x+y;
	y=x-y;
	x=x-y;

Output: 4 5	System.out.println(x+" "+y); } } Output: 4 5
Python has low speed than java because types are assumed at run time.	Java has high speed because types are assumed at compile time.
It's also widely used in scientific computing, datamining and machine learning.	Use Java as a server-side language for backend development.

Findings:

1. Both pyhton and Java languages has 90% similarities and 10% dissimilarities.
2. Pyhton syntax so simple to understand and write than java.
3. According to speed and portability java is better than python.
4. Today's one of the best topic for research is Machine Learning and python is widely used to do programming for machine learning concept.
5. Popularity of java is decreased in 2018 as compared to 2017. And python's popularity is grew up in 2018 than 2017.

Suggesions:

1. Computer College or computer institute should include Python is a separate language subject in syllabus.
2. Medical sciences should use Python based softwares for MRI, CT scan diagnosis rather than new comer radiologist.

Conclusion:

So, according to researchers view python is better than java. Because it is easy to learn as well as write and most widely used in industries as well as medical sciences.

References:

1. https://www.codingdojo.com
2. https://www.tutorialride.com
3. http://www.geeksforgeeks.com
4. http://www.tutorialspoint.com
5. Java™ 2: The Complete Reference,. Fifth Edition. Herbert Schildt. McGraw-Hill
6. Programming in Python 3: A Complete Introduction to the Python Language

Voice of women : Amrita Priam's works a taboo for…????

Dr, Sonali Rode,
Dept of English,Asst Prof, GVISH, Amravati.

One day in the course of conversation with Khushwant Singh, Amrita Pritam discussed her plans to write an autobiography, he unwittingly remarked, " what is there in your life? Just an incident or two……you could use the back of a revenue stamp to write it". In a brief prologue to The Revenue Stamp, Pritam shot back, "Whatever happened in my life happened between the layers of thought that found their way into novels and poems. What was left? Still, I thought I might write a few lines --something to complete the account book of my life and at the end, seal it with this revenue stamp as it were. Or am I with this revenue stamp setting a seal to my novels and poems…my entire, literary work…I wonder." In the contemporary Punjabi literature, she is an indisputable phenomenon who has virtually no parallel.

Amrita Pritam was born in 1919 in Gujranwala, Punjab, now in Pakistan, the only child of a school teacher, a poet and a scholar of BrajBhasha, Kartar Singh Hitkari, who also edited a literary journal. Besides this, he was a pracharak – a preacher of the Sikh faith. Amrita's mother died when she was eleven. Soon after, she and her father moved to Lahore, where she lived till her migration to India in 1947. Confronting adult responsibilities, and besieged by loneliness following her mother's death, she began to write at an early age. Her first anthology of poems, AmritLehran (Immortal Waves) was published in 1936, at age sixteen, the year she married Pritam Singh, an editor to whom she was engaged in early childhood, and changed her name to Amrita Pritam. Half a dozen collections of poems were to follow in as many years between 1936 and 1943. Though she began her journey as romantic poet, soon she shifted gears, and became part of the Progressive Writers' Movement and its effect was seen in her collection, Lok Peed (People's Anguish) (1944), which openly criticized the war-torn economy, after the Bengal famine of 1943. She also worked at Lahore Radio Station for while, before the partition of India.

Amrita Pritam was an Indian writer and poet, considered the first prominent woman Punjabi poet, novelist, and essayist, and the leading 20th-century poet of the Punjabi language, who is equally loved on both the sides of the India-Pakistan border, with a career spanning over six decades, she produced over 100 books, of poetry, fiction, biographies, essays, a collection of Punjabi folk songs and an autobiography that were translated into several Indian and foreign languages.

She is most remembered for her poignant poem, AjAakhaanWaris Shah Nu (Today I invoke Waris Shah - "Ode to Waris Shah", an elegy to the 18th-century Punjabi poet, an expression of her anguish over massacres during the partition of India. As a novelist her most noted work was Pinjar (The Skeleton) (1950), in which she created her memorable character, Puro, an epitome of violence against women, loss of humanity and ultimate surrender to existential fate. Known as the most important voice for the women in Punjabi literature, in 1956, she became the first woman to win the SahityaAkademi Award for her magnum opus, a long poem, Sunehe (Messages), later she received the BhartiyaJnanpith, one of India's highest literary awards, in 1982 for KagazTe Canvas (The Paper and the Canvas). The Padma Shri came her way in 1969 and finally, Padma Vibhushan, India's second highest civilian award, in 2004, and in the same year she was honoured with India's highest literary award, given by the SahityaAkuademi (India's Academy of Letters), the SahituyaAkademi Fellowship given to the "immortals of literature" for lifetime achievement. Equally astounding is her rich literary corpus --she had published 75 books -of which thee are 28 novels, 18 volumes of verse, five short stories and 16 miscellaneous prose. Besides, she also edited Punjabi literary journal Nagmani. Two of her novels DhartiSagarteSippiyan (1965) and Unah Di Kahani (1976) have been made into her films entitled "Kadambari" and "Daaku" for which she even composed songs.

In ChakNambarChatti (Village Number Thirty Six) published in1964, one finds a completely matured Pritam addressing serious issues. Victorian minded readers were taken aback when candidly discussed sex of a girl who wants to play a double role --prostitute and wife, just because she passionately loves him.

A conspicuous message, which emerges from the novel, is that obscenity is less earthy because the protagonist is concerned with moral and ethical standards. BalwantGargi, a long time friend of Pritam, perceptively notes: "She feels that where values end, obscenity begins."

Pritam's short stories, as intense as they are prolific, remain a class apart. Unusual depth, power and artistry characterize many of them, especially IkShehar De Maut, TessariAurat and PanjVarehLambiSarak. For their precise and pruning, these stories are like those resourceful hostesses who triumphantly succeed in giving a large dance in a small room. Her autobiography RashidiTickat (The Revenue Stamp) first published in Punjabi in (1976) is an honest chronicle written with a warmth and truthfulness One of the first voices portraying the pain of Partition was that of Punjabi poet and fiction writer Amrita Pritam. And for a long time the only feminine voice viewing Partition from a woman's perspective. Chroniclers of the women's stories of Partition like UrvashiButalia, RituMenon and KamlaBhasin were to enter the area nearly four decades later. Deeply influenced by Baudelaire (Ode to Beauty), Mayakovsky, Pushkin, Tolstoy, Gothe, Schiller, Freud and Tagore, Pritam's works deal with the axiomatic problems of life, wants and denials of common men and women. In these, she extensively brought to bear parable to delineate her feelings What made her first poem after Partition AjjAkhanWaris Shah Nu… most poignant was the fact that Amrita was eyewitness to the horrors of Partition and also a victim. She was among the thousands who migrated from West Punjab to make their home across the fence. Her two most outstanding works literary works are the Waris Shah poem, penned in winter after the bloody month of August in 1947, and her novel Pinjar, which appeared in the early fifties.

The novel was too radical for its times because the wounds had not yet healed and the communal hatred as still at its peak. Even in those difficult times, Amrita was able to write a novel that saw the situation from the point of view of the other. A rebel and a recalcitrant, even a revolutionary. Her works, especially the poetry, tempts the reader to break off the existential contrarieties and contradictions of life. Yet one is resisted from administering his/her thought-process to transform the society. Like the mirror, her principal task was to reflect the society as it subsisted with stink and flavour; good and bad. In truth, it was her creative talent wrought up with the twinge of bereavement that came of age during the dark days of the Partition of Punjab.

No poet has perhaps as many images of stars, moon, sun and the sky as Amrita has woven into the embroidery of her poetry, dreams and vision. No wonder then, that in one of her exquisite poems she casts herself in the role of a woman embroidering a phulkari, a phulkari of light:

Who will ever stitch a torn phulkari of light?
In the niche of the sky the sun lights a lamp.
But who will ever light a lamp
on the parapet of my heart?

Such is, according to her, a woman's lot in a torn and divided world. Amrita says, "historically, man is an exterminator of woman-a destroyer." "A time can come," Amrita says in yet another poem called Incident, "When man would repay the debt he owes to the woman he had burnt and destroyed. But, who will ever pay the debt that man owes to woman's womb? It is a debt beyond paying, as much as it is a thought beyond thinking." In her book Woman, A Point of View a veritable female testament of faith, Amrita Pritam thinks of a woman asa flower of flesh:Onthe branches of this earthFlowers of flesh grow every day.Everyday they are plucked and shaken offbut one day a flower of flesh will growthat storms will not shakethat hands will not pluck;

A fragrance will spread far and wideand usher in an unknown peace.

The Indian fraternity gave immediate recognition to her seminal collection of poems Sunehra (Messages) which was published in 1955. It was the book made her the first lady recipient of the prestigious SahityaAkademi Award in the following year. Couched in sensuous and spontaneous outpourings on the theme of love, these poems radiate with "an unearthly glory without losing contact with the earth". It can be affirmatively said that Sunehra is indubitably Pritam's finest, in fact, the most sparkling collection ever written.

In Sunehra, she is totally involved in her personal anguish and he who has "filled her dreams since adolescence and being of victim of social and religious convictions, has failed to reciprocate her love with the intensity and ardor it demanded …she is eagerly expectant of the day when her love will be reciprocated and thus mellowed". Amrita Pritam's works which have been translated in English, Albanian, Bulgarian, French, Polish, Russian, Spanish and all the 21 Indian languages.

To think of Amrita is also to think of her immortal poem addressed to Waris Shah— AjjAkhanWaris Shah Nu

Waris Shah!

I call out to you
Rise from the depths
Of your grave
And add another page to
Your saga of love
A daughter of Punjab
Had wept once and
You sang a thousand dirges
Today millions of girls
Are weeping and asking you
O' Waris
To look afresh at your Punjab…

Bibliography

1. Uma Trilok, Amrita Imroz: A Love Story, Penguin India (2006) ISBN 0143100440
2. Muslim Feminism and Feminist Movement: Middle-East Asia, by AbidaSamiuddin, RashidaKhanam. Global Vision Pub. House, 2002. Amrita Pritam - ObituaryThe Guardian, November 4, 2005.
3. Amrita Pritam: A great wordsmith in Punjab's literary historyDaily Times (Pakistan), November 14, 2005.
4. Revenue Stamp by Amrita Pritam
5. Amrita PritamWomen Writing in India: 600 B.C. to the Present, by Susie J. Tharu, KeLalita, published by Feminist Press, 1991. ISBN 1558610294. Page 160-163.
6. Kushwant Singh, "Amrita Pritam: Queen of Punjabi Literature", The Sikh Times
7. AjjAakhanWaris Shah Nu- Poetry in Amrita's Own Voice Academy of the Punjab in North America (APNA).
8. Amrita PreetamImroz : A love Story of a Poet and a Painter Passionforcinema.com, August 8, 2008

Thematic Study of Girish Karnad with Spl. Ref. to Yayati, Tughlaq and Hayavadana

Dr. Sunil G. Patil
Asso. Professor, Dept. of English
Arts and Commerce College, Kasegaon Tal. Walwa, Dist. Sangli

Abstract

Girish Raghunath Karnad is one of the most remarkable post independence dramatists of India. In 1960, he began his career as a dramatist but it happened by chance. He actually dreamt to be a poet but circumstances made him a dramatist. Contemporary Indian subjectivity against the backdrop of several ages, mythic, medieval to modern has nice depicted in his plays. He has a winder range in comparison to Vijay Tendulkar and Mahesh Dattani.

Keywords: *Renaissance, incense, fundamental, dissimulation, mask, predicament , mythology, frustration.*

Indian English Literature has a flourished history of Indian authors in the world of novel, drama, poetry, short story etc.. Girish Raghunath Karnad is India's leading playwright and one of the most outstanding practitioners of performing arts. His achievements as a playwright have received widespread national and international recognition. He has been an actor, a publisher, professor, screen-writer and a film-maker. He prefers writing more than above mentioned activities. His select works are as: Hayavadana, Tughlaq, Nagamandala, Taledanda Yayati, Wedding Album etc.. In the Western literature, Kannada literature was highly influenced by the renaissance. Kannada is his language of choice. His plays, written in Kannada, have been translated into English and some Indian languages. For his contribution to the literary world, he received Padmashri, Padma Bhushan, Sahitya Academy Award, Sangeet Natak Academy Award, Kannad Sahitya Parishad Award, Jnanpith Award, Kalidas Samman and Rajyotsava Award. No doubt, he was much intersted in poem, but he became dramatist by chance due to his talents and his qualifications required for dramatist.

Yayati, Girish Karnad's first play, was written in 1960 and won the Mysore State Award in 1962. It is based on an episode in the Mahabharata, where Yayati, one of the ancestors of the Pandavas, is given the curse of premature old age by his father-in-law, Shukracharya who is incensed by Yayati's infidelity. Yayati could redeem this curse only if someone was willing to exchange his youth with him. It is his son, Pooru, who finally offers to do this for his father. The play examines the moment of crisis because of Pooru's young wife is indulgence. This play is a redical departure from his earlier play. The creation of this play is related with his deep interest in Indian history. Yayati and Pooru in *Yayati* describe the relationship between every father and son where father expects his son to make sacrifice for him and the younger generations suffer because of the fixation of the old age. The major episodes upon which the whole action is based on ironic grounds. The King readily develops physical relations with his attendants but is adamant not to accept Chitralekha's hand. At the risk of his life, he shares the bed with her but refuses to Chitralekha as his wife, which involves no physical risk at all. In addition to this, he shows more concern for his subjects but when his real daughter-in-law exhorts to have pity on her youth. He retreats and does not care for her. The struggle between Yayati and Sharmishta is ironic : Sharmishta starts as Yayati's attendant but ends up as his Queen. In the beginning, she pleads Yayati for his help to free her from her suffering. As her suffering comes to an end, he accepts her as his queen, he turns old : the end of an attendant's suffering results in that of her master. Sharmistha's journey from Devyani's friend to her attendant and from Devyani's attendant to her rival in love is highly ironic. On the other hand, Yayati's fall from being the Saviour of Devyani to the seducer of Sharmistha along with his longing to remain young is really noteworthy.

The second whose play '*Tughlaq'* reveals the paradox of the idealistic Sultan, Muhammad Tughlaq, whose reign is considered as one of the most spectacular failures in the Indian history. The play has an interesting story, an intricate plot, a scope for spectacle, and a dramatic conventions like the comic pair, Aazam and Aziz. The plot has its origin in history, but Karand has not treated story from the point of historical conventions. In this play, there occurs a constant struggle between idealism and realism. What mind thinks, heart denies, and what heart feels, mind denies. The first scene reveals the protagonist as an idealist reformer who hopes to lead his people into Utopia. It is only when the idealist becomes disillusioned on seeing the unbridgeable gulf between aspiration and reality that he moves towards frustration. Though all the innovative measures of Tughlaq, like giving equal rights to the Hindus, change of copper currency, etc. are excellent in principle. They fail because of two main reasons- his inability to win people's support and his failure to foresee the flaws in his inability to win peoples support and his failure to foresee the flaws in his schemes. He uses flashback technique to give as glimpses of Tughlaq's youthful idealism, juxtaposing with his alienation. In an idyllic scene on the ramparts of Daulatabad,

Tughlaq shares his youthful aspirations with a young guard. He also recaptures a magic moment from his youth when the feels in harmony with the world around him. It was a moment of total communication with nature, the elements and man's work. The shope shifting is the striking feature of Tughlaq. The artific of shape shiffing is traditional, ritualistic, mythical, but its outcome is tragic, in that, it reveals the character's loneliness, isolation, frustration and self-knowledge. Here the major example of shape shifting is the attempt to change the capital to Daulatabad. What is being tried is to turn Daulatabad into Delhi. The attempt fails because there is a fundamental difference between illusion and transformation. In the former one thing pretends to be another; in the later, one thing becomes another. *Tughlaq* is a great role player ; and in Aziz he finds his double. Aziz kills Ghiyas-ud-Din and pretends to be him. Daulatabad cannot succeed in becoming Delhi, as it is bleased not by holy man but by a murderer masquerading as a holy man. While in *Tughlaq*, shape shifting does not really take place. There is merely acting, dissimulation, pretence, and betrayal.

In short *Tughlaq* has a universal significance. It is about pathetic degradation of an idealist politician. Karnad here grapples with fundamental human motives with a distinctive, masterly contro. There is a critical exploration of the psychic structure of characters. The moral and manners of the political world and power are sensitively commented upon. *Tughlaq* presents a rich orchestration of theme subtly interlocked with one another, with a rapid progression of the events.

Karnad's third successful drama is *Hayavadana* (1975). It is based on Thomas Mann's *The Transposed Heads*. The original story poses a moral problem, and Mann treats it to show the mechanical conception of life which differentiates between body and soul. He puts forward a different problem through this play - the identification of human being in this world of strange relationships. For that purpose, Karnad uses the conventions and motifs of the folk tales and folk threatre-masks, curtains, dolls, the story within -a-story-to create a bizarre world of incomplete individuals, indifferent Gods that speak and children who cannot. The theme of the play is a complicated one and Girish Karnad good humouredly yet critically manipulates the very concepts of the rational and physical. The multiplicity of characters and their individual psychic circles playing into each other build up a complex pattern of human relationship. And by projecting these human sympathies against a gradually intensifying clash of personalities, Karnad presents a comprehensive picture of the human living in the search for perfection and completeness.

It is very interesting thing that the title of the play takes after a minor character. *Hayavadana* does not play a major role in the weaving of the plot. He is the side story, not directly related with the principle chain of action. This is because Hayavadana himself turns into a symbol of conscious or unconscious striving after the elusive ideal of perfection illustrated in other characters. He sheds light on the nature of their pursuits. Hence, this seemingly marginal grotesque, and absurd being becomes the key-figure for unravelling the central ideal of the play. According to many critics, Karnad writers with Western audience in mind and uses themes and techniques that might shock or startle the Indian viewers. But this doesn't seem to be true as far as *Hayavadana* is concerned. Karnad wants to illustrate man's universal predicament in a new twentieth century awareness. As banal methods would not do for his purpose, as the established myths were found insufficient, he invented a myth and dramatized it. There is nothing startling about it. The play has certainly become provocative. But that is what a good drama should be. Karnad has drawn our attention to what we usually tend to forget in our accustomed pursuits of the dangling carrot before asses. Dramatist successfully pictures Padmini's thirst for completeness, for perfection. He has perhaps tried to describe her situation through the symbols in the song of the Female Chorus. The end of the blay is very interesting. The two friends are dead after a duel and Padmini performs a Sati. It is not a tragic end. He dismisses the quest for perfection on the one hand and pleads for its continuity on the other. What probably Karnad tries to convey is the fact that the world is full of incomplete individuals. The world is indifferent to desires, frustrations, joys and sorrows of human beings. It is conveyed through a superb and ingenious capacity of Karnad who imagines different aspects that transforms any situation into an aesthetic experience.

Works Cited :

1. Karnad, Girish. *Tughlaq*, New Delhi : Oxford UP., 1992. Print
2. Karnad, Girish.*Hayavadana*, Madras : Oxford UP., 1975. Print
3. Bhatta, S. Krishnan. *Indian English Drama : A Critical Study,* New Delhi : Sterling, 1987. Print.
4. Karnad, Girish. "Author's Introduction" Three plays : *Naga-Mandala Hayavadana, Tughlaq* (English impression), New Delhi : Oxford University Press, 2002. Print.
5. Karnad, Girish. *Yayati*. Preface New Delhi : Oxford University Press, 2008. VII. Print.

English, a Language of Second Language Learners in India

Sujata Satva Tigote
Research Student,
S. L. L. C. S., S. R. T. M. University, Nanded.

Introduction

The second language learners do not speak fluently because of the lack of confidence, lack of proper English speaking atmosphere . But a second language learner should learn Language like a new born baby and start by listening, speaking, reading then writing and one should always speak without fear One should try to follow the given below formula to learn second language; before knowing more about the second language we should know about communication and language. The famous British linguist MAK Halliday explained that the use of language, which is the most powerful means of communication. Dialect means the language of a region and register refers to the subject matter. There is no hard and fast rule about communicating ideas and feelings. When language is the tool of communication then what's the need of communicative English. According to *The Concise Oxford English Dictionary* there are four meanings of the word communicate:
a) share or exchange information or ideas. b) Convey (an emotion or feeling) in a non verbal way .c) Pass on (an infectious disease) .d) Transmit heat or emotion. Second Language Learner should know the characteristics of language because language can be; abstract, arbitrary, creative, redundancy, restricted. The language of literature is marked by figures of speech and ambiguity, but the language of science is plain, unambiguous, clear and exact. Language is the most important tool invented by human being. It enables them to express their ideas and emotions emphatically. Man can communicate even without using a language. A little baby cries when he is hungry, here communication is taking place without language. Any person can express many ideas at a time with the help of language. People of different castes and creed, who are basically Second language learners, can share their views with one another by the means of using a common language.

Origin of Communication:

The seeds of technical communication are endorsed to Ancient Greece, the Renaissance and the mid 20th Century. In 1953, two organizations concerned with improving the implementation of technical communication were founded on the East Coast of the United States: the Society of Technical Writers and the Association of Technical Writers and Editors. Technical communication is a form of communication to convey, share or exchange of information of ideas in a particular subject, especially applied and industrial sciences.

Nonverbal Communication for Second language learner:

Non-verbal communication includes the overall body language of the person who is speaking, which will include the body posture, the hand gestures and overall body movements. The facial expressions also play a major role while communication since the expressions on a person's face say a lot about his/her mood. Gestures like a handshake, a smile or a hug can independently convey emotions. Non verbal communication becomes a supporting aid for the second language learner because it is a worldwide accepted fact that, "Action speaks louder than words." We often go with the non verbal communication more than the verbal content so it helps the second language learner to communicate more effectively.

Formal Communication for Second language learner:

Formal communication includes all the instances where communication has to occur in a set formal format. Typically this can include all sorts of business communication or corporate communication like official conferences, meetings, written memos corporate letters etc. Hence formal communication is straightforward, official. When it comes to second language learners, formal communication becomes more necessary for them as not being the native speakers of the language. So, the second language learner should know all about formal communication.

Informal Communication for Second language learner:

Informal communication includes instances of free unrestrained communication between people who share a casual rapport with each other. It does not have any rigid rules and guidelines. Informal conversations need not necessarily have boundaries of time, place or even subjects for that matter since we all know that friendly chats with our loved ones. This type of communication helps to

raise the confidence of the second language learner and makes him communicate more effectively and precisely.

General Communication and Technical Communication for Second language learner:

General communication means the kind of verbal and non-verbal communication which is made in daily life. Technical communication is related to the specific field of knowledge. There is a special use of language in this kind of knowledge.

Barriers to Communication for Second language learner:

A physical barrier it is meant, the barriers caused by the defect in the sound system, internet and website. These barriers can be removed immediately. If there is a defect in the microphone or the transformer, the mechanic will correct it. So far internet and websites are concerned, they are operated by men of high technical skills, and it is their duty to see that the working of the internet and website is flawless.

It is the human barrier which is more important. The reason is that the defect lies in the speaker or writer as the second language learner is at times not able to encode or decode properly due to lack of familiarity with the language.

Few tips for good communication for second language learner:

1) **Adopt an audience centered approach**: It means focusing on the receiver to make a meaningful communication. A message written while keeping in view the receiver may be understood easily.
2) **Foster an open communication/ Climate:** Restricted environment leads to misunderstanding. Hence communication should flow in all directions freely i.e. upward, downward, lateral. There should be fewer links in communication chain in an organization.
3) **Commit to ethical Communication:** It means to observe transparency in working. No deceptive tactics should be used for profit. Even negative information should be declared to all.
4) **Create efficient messages:** In order to avoid overloading of information on communication network.

References:

1. GUIORA, A. Z. (1983). Introduction: An epistemology for the language sciences. Language Learning, 33, 6-11.
2. SCHALLERT, D. L. (1991). The contribution of psychology to teaching the language arts. In J. Flood, J. M. Jensen, D. Lapp, & J. R. Squire (Eds.), Handbook of research on teaching the Englis language arts (pp. 30-39). New York: Macmillan.
3. HENLEY, R., & YOUNG, J. (1989). Multicultural teacher education Part 4: Revitalizing faculties of education. Multiculturalism, 12(3), 40-41.

A Critical Study on Multi-Media Mobile Phones- A Barrier to Communication and Human Values

Mr. Vinodkumar Ashok Pradhan
Assistant Professor, Dept. of English,
SadashivraoMandlikMahavidyalaya, Murgud., Tal.- Kagal, Dist.- Kolhapur.

Abstract:

Many educationists and techno savvies have given importance to telephone, computer (for E-mail), and nowadays mobile as an effective means of communication. In business communication without any hesitation these prove to be very successful and important means as they save time. Though it is true that they do all things in no time, in the course of time and because of advanced technologies, these means of communication have proved to be the cause behind many disasters, diseases, psychological problems, distrust, blunders, crimes and hazardous both for humans as well as environment.The newspapers daily contain at least one or two news regarding the mobile phone, its use or misuse.

The invention of telephone proved to be a boon for the businessmen all over the world. The people could talk to their kith and kin that were thousand miles away from each other. They could keep in touch with each other's heart because of its quickness. The people could only talk not read or see. Then telephone which was connect to the wire, became wireless with limited range, then it went out of range wherever it is taken in the world. The technology improved it to that unimaginable level with messages, voice messages, with internet facility.

The handy mobile phones are a magic of modern technology.The people who were dependent on computers need not to go for them now! The Android mobile phones have internet facility, direct chatting facility, audio-video calling, recording watching and sending video facility, upload and download any information, photo, audio file, video files and so on. These are more than a boon for the users who want a phone to TALK / COMMUNICATE with each other. But this very basic use of phone is lagged behind making communication mute. The present paper throws light on the same serious scenario. It also suggests some remedies and tips to use a phone for its basic purpose with advanced technology. This paper may prove a source for research for those aspiring researcher who work in this area.

Introduction:

India has a great heritage of its culture since the time unknown. Besides India almost all the other countries in the world have a particular religion and their rituals. But only in India, there are number of religions, castes, creeds, their rituals, languages, their attires and meals. It is best reflected through India's national anthem. In course of time and in the efforts of adopting foreign culture and technology, the very base of Indian culture is shaken.

The title of this paper may be a prick to those who are staunch believer of 'mobilephones are the base of communication or business communication' and how they could be 'barrier'. For this they have to drink the bitterness of truth that TOI published on Sunday, 26th August 2018 in its supplement – 'The Speaking Tree', page no. 1, under the column 'Briefly'- Pleasurable VICE. It was published as below:

Recently, Facebook and Instagram announced new tools for users to set time limits on their platforms, and a dashboard to monitor one's daily use. In doing so, the companies seemed to suggest that spending time on the internet is not a desirable, healthy habit, but ***a pleasurable vice****: one that if left uncontrolled may slip into unappealing addiction. "The* ***liberation of human attention*** *may be the defining* ***moral*** *and* ***political*** *struggle of our time", writes James Williams, a technologist turned philosopher. Williams compares the current design of our technology to 'an entire army of jets and tanks' aimed at capturing and keeping our attention. And the army is winning. One study, commissioned by Nokia, found that, as of 2013, we were checking our phones on average 150times a day. But we touch our phones about 2,617 times, according to a separate2016 study, conducted by Dscout, a research firm. Apple has confirmed that users unlock their iPhones an average of 80 times per day.*

The habit of using phone has turned into an addiction this is what the above piece of information focuses on. This is because of its advanced versions with numerous facilities and functions, applications, time-saving features and so on. Though these features are useful, they are also time-consuming, addictive, smoothly taking its user to commit a crime. Present study focuses on online communication system i.e. Emails, Facebook, twitter, whatsapp, online shopping, online transactions and its various addictive features and suggests possible remedies to get rid of them. The

study is based on the newspapers of a month in Pune publication. Since the paper contains news of all around the world, the research may be applicable for all.

Emails: It is fast reaching facility used for communication with the help of internet connection. Previously it was used only on computers. Nowadays, it is being vastly used on handy mobile phones. On 12th August, 2018 TOI had published news entitled 'Worried by persuasive tech? There are bigger dangers'. The news highlights how companies use psychological tricks of persuading. The old and newly introduced companies and online shops attack on personal email id. The companies get the phone numbers of users from their Facebook and email registrations. They incessantly send their advertisements of various cheaper and costlier products on emails. The user if he is doing any important work, divert their attention from their works by clicking the popping and glittering advertisements. They go on checking various products, reading their configurations, designs, features, pictures and comparing them with others similar products. They waste their valuable time for this and finally close it without any purchase! Thus, to save their time and avoid such waste of time the users can activate Do Not Disturb (DND) feature by contacting the operators of their mobile company. Similarly, they can close the popping advertise in their email. It asks the user why they don't want to show the ad. By properly answering such question, one can get rid out of such disturbances.

Facebook and Twitter: It is a social media. It keeps people connected with their relatives, friends and some other acquaintances. But indirectly, it breaks our privacy. Unnecessarily people start asking us questions on our personal photos and other information they are not concerned with. This makes them to pry on our personal issues like wedding, birthday, anniversaries and other celebrations too. This type of inquiry is not good for women users. On 23rd August, 2018 TOI on page no. 11 published a news entitled 'FB, Twitter uncover new disinformation campaigns'. This simply indicates that the information uploaded on internet is not safe. The organizers have to take up campaigns to resolve it. To avoid such interference one can use safety features given by Facebook nowadays. We just have to choose and activate some options with which we can prevent ourselves from the pokers.

Whatsapp: This has proved a fastest growing social media. It has made crazy to its user of all age groups. It is used to share all kinds of all texts, photos, audios, videos at a time to many users. When it was introduced it had limited users. It was stuck to the authenticity of information shared through it. But then it lost its essence. According to TOI's issue of 2nd August, 18 – page no. 6, people started sharing baseless fake news; sharing videos of somebody at which others laugh but the person is hurt, insulted or emasculated; the audios containing some futile jokes, mimicry, parody of some beautiful poem, song by a popular singer or poet; some fake, edited photographs of famous actors, political leaders etc.; the texts containing vulgar matter, jokes. This made the user so irritating that one user share it to another already had the same message by somebody else. In this way repetition of same message, important or unimportant, eradicated essence of the information shared through.

TOI's issue of 26th August, 18, page no. 6, women sufferindirectly by such sharing if she is member of a friend's whatsapp group and the sender proved to a criminal.This is why the government ordered whatsapp to check the originality of such messages (Page no. 5, TOI, dated 23rd August, 2018). In another case five people held for sharing child porn material through whatsapp when one the elders in his home found him watching (Page no. 6, TOI, dated 4th August, 2018).

One can be aloof of such things by ungrouping from such group, providing the sender with the correct news against the fake one and warning him not to circulate it again and it is liable for a legal punishment. Another way is deleting such messages if and when it is received personally as a responsible citizen.

Online Shopping: This feature of purchase online has made many technocrats to repent. There are number of online shops. They advertise foppishly through emails, newspapers, magazines, hoardings, television, radio and other sources through mobile phone. The pop ups lead (rather mislead) the internet user to waste valuable time to check available products, their designs, comparison with other available products from other company, shops etc. and purchase a particular product by paying online and the product comes at their doorstep. But when the product is received they repent on their mistake. They find it of low quality, not as per the requirement they had thought of while ordering them. TOI had published about two cases (on 3rd& 29th August, 18, page no. 3 & 6respectively) entitled as a 'man was held for offering cheap gadgets for online sale cheating 40 people'; 'a woman trying to sell coat online falls prey to stalking'.

Online Money Transactions: This is a recently introduced by the banks with the help of apps they launch for android mobile phone and ATM card users. The transactions done for paying bank

installments transferring from one's account into somebody else's; online purchase having options like cash on delivery and cashless business done to save time and efforts, save stationary etc. But it has given chance to the hackers, unemployed master-minded cyber criminals to steal money from the bank account holders.

TOI published a headline on the front page as Cosmos Bank hit by cyber hack on 15th August, 18. Similarly, on 30th August 18 it was published by TOI that Bank body asks lenders to get cyber insurance pre-online as 'Blank Bond' doesn't cover E-attacks. This simply means the people who believe on banks for the safety of their money is not safe. Even banks ask the account holders to give extra protection for their money. On the same day, mentioned above, it was published that 'India financial data security is not top-notch' on pg. no. 3.

We also come across the news as well as videos in which we come to know that how ATMs are hacked by the cyber attackers. All this means our money, secrets and personal information is not safe though we are living in modern hi-tech world.

Thus, modern means of communication are not up to the mark. They have proved to the barriers of communication instead of effective means. This has given birth to distrust, insecurity, doubt, suspicion, fakeness, falsehood, a fear about invisible watch and other technological mishaps. TOI tells on 20th July, 18 that the telecom operators need subscribers Consent for their pesky calls and spams.

The means of communication i.e. advanced mobile phones have made the children victims of abuse as TOI published on 29th August, 18 on pg. 6 that 'Cases of online Abuse of Children rising in India'. The children are sharing abusive messages to each other using their parents' phones in the age of taking formal education. This is a hazard to Indian heritage, culture and future of the people and country as a whole. We should take drastic steps towards limited use of our mobile phones. We should keep our children aloof from its even touch. The future of children, health, culture and country is in our hand.

References:

1. "Trai sets new rules on pesky calls, spams"The Times of India, 20/07/18, p. 10
2. "Social media should wee out of fake news"The Times of India, 2/8/18, p. 6
3. "Man offering cheap gadgets for online sale held for cheating 40"The Times of India, 3/8/18, p.3
4. "Social media platforms closed almost 700 URLs: Prasad"The Times of India, 4/8/18, p. 8
5. "5 held for sharing child porn materialThe Times of India, 4/8/18, p. 6
6. "Worried by persuasive tech? There are bigger dangers" The Times of India, 12/8/18, p. 8
7. "Social media stalker from Ahmedabad held in Mum(bai)"The Times of India, 14/8/18, p. 3
8. "Cosmos Bank hit by cyber hack"The Times of India, 15/8/18, p. 1
9. "Find solution to trace origin of fake messages, Whatsapp told"The Times of India, 22/8/18, p. 5
10. "FB, Twitter uncover new disinformation campaigns"The Times of India,23/8/18,p. 11
11. "Trace origin of fake texts, govt tells Whatsapp"The Times of India,23/8/18, p. 16
12. "Cloned cards used for withdrawals in Europe & US"The Times of India, 25/8/18, p. 4
13. "Airbnb, Expedia arm sue NYC to protect users' data"The Times of India,26/8/18, p. 11
14. "Database on sex pests likely as govt plans steps on women safety"The Times of India,26/8/18, p. 6
15. "Pleasurable vice"The Times of India,26/8/18, p. 1
16. "Top court seeks response from Centre, Whatsapp"The Times of India, 28/8/18, p. 7
17. "HCs told to put info on sites about anti-sexual harassment panels"The Times of India, 28/8/18, p. 7
18. "Cases of online abuse of children rising in India"The Times of India, 29/8/18, p. 6
19. "Woman trying to sell coat online falls prey to stalking"The Times of India, 29/8/18, p. 6
20. "As cash roars back, digital payments take a back seatCard Use For ATM" The Times of India,29/8/18, p. 3
21. "Bank body asks lenders to get cyber insurance" The Times of India,30/8/18, p. 11
22. 'Indian financial data security not top-notch'The Times of India,30/8/18,p. 3

समाजिक समस्याएँ: सामाजिक शास्त्रों के लिए एक चुनौती

प्रा. डॉ. अशोक ए. मोटे
समाजशास्त्र विभाग,शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर

प्रस्तावना :

समाज की सभी अंगों की चिकित्सा या अभ्यास जीन शास्त्रों में किया जाता हैं, उन शास्त्रों को साामाजिकशास्त्र कहा जाता हैं। भारतीय समाजव्यवस्था के इन सभी क्षेत्रों में बहुत सारी समस्याएँ निर्माण हुई हैं। ईन समस्याओं से समाज चिंतित हैं, और विकास में कई प्रकार की बाधाएँ उत्पन्न होनेवाले चित्र स्पष्ट रूप में दिखाई देते हैं। ऐसी परिस्थिति में समाज का सुचारू रूप तयार करने के लिए, सभ्य समाज का निर्माण करने तथा राष्ट्रीय उत्थान और विकास के लिए सामाजिकशास्त्रों के सामने एक बहुत बड़ी चुनौती हैं।

संशोधन के उद्देश : सामाजिक शास्त्रों की चुनौतियों का अध्ययन करना।

गृहीतकृत्य : सामाजिक समस्याएँ : सामाजिक शास्त्रों के लिए एक चुनौती हैं।

जनसंख्या विस्फोट:

भारतीय सामाजिक समस्याओं में सबसे जटील समस्या जनसंख्या वृद्धि कहलाई जाएगी क्योंकि आज हमारे देश की बहुत सारी सामाजिक समस्याओं की निर्मिती लोकसंख्या वृद्धि के कारण ही हुई हैं। जैसे बेरोजगारी, बेकारी, गरिबी, (अपराध), गलिच्छ बस्तियॉ, यातायात समस्याएँ आदि डॉ. प्राणनाथ के पुरातन शिल्प, पुरातन वाड़मय और ऐतिहासिक प्रमाण के आधार से इ.स. पूर्व ३०० के शती में भारत की जनसंख्या दस से चौदह करोड होगी ऐसा अनुमान हैं। उस समय से भारत में मुगल साम्राज्य आने तक यह जनसंख्या स्थिर स्वरूप में थी इ.स. १६०० से १८०० कालखंड में जनसंख्या के बारे में निश्चित प्रमाण मिलते नहीं।

द्वितीय विश्वयुद्ध के पश्चात के कालखंड को जनसंख्या विस्फोट का काल कहा जाता हैं। इस काल में भारत के साथ–साथ विश्व में भी तेजी से जनसंख्या बढी हुई हैं। सन १६०० में भारत के अनुमानित जनसंख्या १० करोड थी जो सन १८०० में १२ करोड हो गई थी। मतलब २०० साल में २० प्रतिशत वृद्धि हुई थी। वहीं १९०१ से २००० इन १०० सालों में ३१९ प्रतिशत जनसंख्या वृद्धि हुई हैं। इसमें सन १९०१ से १९३१ में १७ प्रतिशत, सन १९३१ से १९६१ में ५७.४ प्रतिशत और सन १९६१ से २००० या अगले ८ सालों में अर्थात ३८ सालों में १२७ प्रतिशत जनसंख्या की विस्फोटक रूप वृद्धि से हुई हैं।

इसीलिए जनसंख्या, समस्या की ओर बडी गंभीरता से दुनिया का ध्यान आकृष्ठ करने का महत्त्वपूर्ण काम माल्थस ने सन १९७८ में किया[१] माल्थस लिखित प्रबंध में उन्होंने तीन महत्त्वपूर्ण बातें कही हैं। पद्ध मानव को जीवित रहने के लिए अन्न की आवश्यकता है। पपद्ध कामेच्छा पूरी करने की आवश्यकता जो प्रजनन के लिए महत्त्वपूर्ण हैं। पपपद्ध लेकिन अनाज का उत्पादन २, ३, ४, ५ याने की गणितीय पद्धतियों से होता हैं और जनसंख्या २, ४, ८, १६, ३२ इस तरह भूमितीय पद्धतियों से बढ़ती हैं।

इसीलिए भारतीय समाज के स्वास्थ्य के लिए जनसंख्या विस्फोटक रूप से बढ़ रही हैं इसका नियोजन यह हल निकालना सामाजिक शास्त्रों के सामने एक चुनौती है ।

बेकारी और निर्धनता : बेरोजगारी एक प्राचीन समस्या हैं। क्योंकि कौटिल्य के अर्थशास्त्र में बेरोजगारी निर्मूलन के कार्यक्रम की सूची हैं। बेरोजगारी भारतसहीत विश्व की समस्या है। इसीलिए बेरोजगारी, निर्धनता और दारिद्रय समाज की सबसे महत्त्वपूर्ण समाजशास्त्रीय समस्या हैं। हमारे देश में जनसंख्या बढने के कारण बेरोजगारी के कारण निर्धनता और गरिबी समस्या में वृद्धि हुई हैं। अनुमान की तहत, प्रत्येक वर्ष विश्वविद्यालयों से कई लाख छात्र डिग्रियॉ लेकर निकलते हैं... क्या इतने लाख डिग्री पानेवाले युवकों को रोजगार मिल पाता हैं? इस तरह प्रत्येक वर्ष कई लाख शिक्षित और डिग्री प्राप्त युवक बेरोजगार होते जाते हैं।[२] इसी कारण निर्धनता और गरिबी में बढौतरी हो गयी हैं। इससे भारतीय समाज में आर्थिक असमानत की निर्मिती हो गई हैं। भारत पर विदेशी ऋण प्रतिवर्ष बढ रहा हैं। अनुमान लगाया जाता है कि,१९८३ में हमारा संपूर्ण ऋण ६०.६२१ करोड था, १९९५ में ९९ अरब डॉलर और १९९८ में ९५.७१ अरब डॉलर हो गया[३]

याने की, बेकारी, निर्धनता, गरिबी वृद्धि के कारण समाज में पारिवारिक विघटन, वैयक्तिक विघटन, निरक्षरता, भिक्षावृत्ती, अनैतिक कार्यों में वृद्धि, वेश्यावृत्ती, अपराध में वृद्धि, बाल अपराधियों वृद्धि, भ्रष्टाचार जेसी समस्या बढ गयी हैं। इसीलिए ये समस्याएँ मिटाने के लिए बेकारी, निर्धनता और गरिबी समस्याएँ कम करने या उन्हें समाप्त करने की चुनौतियॉ हैं।

बाल मजदूर समस्या : संविधान की धारा २४ के तहत चौदह वर्ष से कम आयु के किसी भी बालक को किसी फैक्टरी में काम करने के लिए या किसी जोखीम भरे रोजगार में नियुक्त नहीं किया जाएगा।[४] फिर भी बालक मजदूर की खतरनाक परिस्थितियों के जोखीम उठाते हैं और कई घंटे काम करने के बदले उन्हें अल्प वेतन देकर उनका शोषण किया जाता हैं।

उत्तर प्रदेश में मिर्जापुर जिले में गालीचे के उद्योग में काम करनेवाले एक लाख बच्चों, के युनिसेफ द्वारा किये गये एक अध्ययन में पाया गया की ७१ प्रतिशत बच्चे भागने की कोशिश में पीटे जाते हैं या उनके साथ दूर्व्यवहार किया जाता हैं। इनमें से अधिकांश ५–१२ आयु समुह के बच्चे हैं। इस अध्ययन में ऐसे हजारों बच्चे है जिन्हें तीन–तीन वर्ष तक वेतन भी नहीं दिया जाता और जिन्हें दिया जाता है उन्हें १५–१५ घंटों तक ३००० से ६०० गांठे बांधने के लिए तीन रूपय से पॉच रूपये मजदूरी दी जाती थी उसमें से काफी बच्चे टीबी खून की कमी ऑखो की बीमारी से पीडित हैं।[५]

हमारे देश का भविष्य जीन बच्चों के हाथो में है उनके हाथ में किताब होने के बजाए बचपन छिननेवाला काम हैं। इन बच्चों को इस व्यवस्था से बाहर निकालनाही सामाजिकशास्त्रों के लिए एक चुनौती हैं।

मद्यपान :

प्राचीन काल से संसार के प्राय: सभी देशो में नशीली वस्तुओं का सेवन होता रहा हैं इसी नशीली वस्तुओं में आनेवाला मद्यपान एक सामाजिक समस्या हैध् जब व्यक्ती आदतन अधिक मात्रा में शराब पिने लगता हैं, या उसके अधिन हो जाता है, या उसके अलावा उसका जीना हराम हो जाता हैं, उसे हम, ष्मद्यपान कह सकते हैं। इसीलिए आदतन अत्याधिक मात्रां में मदिरापन का सेवन एक वैयक्तिक तथा सामाजिक समस्या है। आज कल फैशन के नाम पर, खुशियॉ बॉटने के नाम पर, दु:खद समय, तणाव कम करने के लिए मदिरापन किया जाता हैं। ये करते–करते धीरे–धीरे हमारे देश का युवा वर्ग मद्यपान के अधिन होते जा रहा हैं। हम तो इन युवाओं के बलबूतेपर भारत विश्वगुरू होने का सपना देख रहे हैं। लेकिन ये युवा पीढी तो नशे में धुंद हैं। शिक्षित युवा पीढी भी मद्यपान में अग्रसर हैं। इसीलिए ये पीढी को मद्यपान छोडकर सही रास्ते पर लाने की चुनौती सामाजिकशास्त्रों की हैं। क्योंकि मद्यपान से समाज को कितनी गंभीर हानि पहुँचती हैं इसका सही अनुमान लगाना कठीन कार्य हैं उसे लाखों और करोडी रूपये में भी दिखाना कम हैं।[६]

आत्महत्या :

समाज किसी को भी आत्महत्या करने के लिए अनुमति नहीं देता या समाज किसी को आत्महत्या करने के लिए भी नहीं कहता, व्यक्ति स्वेच्छा विचार करके स्वयं आत्महत्या करता हैं। याने आत्महत्या वैयक्तिक घटना है, फिर भी, ष्वास्तव में संपूर्ण सामाजिक वातावरण एवं परिस्थितियॉ इसके लिए उत्तरदायी हैं, जो व्यक्ति को आत्महत्या करने के लिए बाध्य करती है, आत्महत्या वैयक्तिक कम और सामाजिक घटना अधिक है।[७] याने कि आत्महत्या सामाजिक समस्या हैं। समाजशास्त्री एमील दुर्खीम (Le Sucied) आत्महत्या किताब में आत्महत्या संबंधी विचार व्यक्त करते हैं, ष्सामाजिक परिस्थितियॉ इस प्रकार की दशाओं को उत्पन्न करती हैं जो आत्महत्या करने के लिए प्रेरित करतीं है।[८] आज राष्ट्र और महाराष्ट्र में किसानों की आत्महत्या गंभीर समस्या हैं। समाज का अन्नदाताही आत्महत्या को गले लगा रहा हैं। इसके अफावा आरक्षण की मॉग पूरी की जाए इसीलिए भी मराठा, धनगर, लिंगायत, मुस्लिम समाज के युवाओं के आत्महत्या का सिलसीला शुरू हो गया हैं।

महिला अत्याचार :

पुरूषों की तुलना में संख्या तथा शिक्षा की दृष्टि से भारतीय समाज में स्त्रियों की स्थिति चिंताजनक हैं।[९] भारतीय स्वतंत्र्यपश्चात सत्तर साल बाद भी महिलाओं को वस्तु समझकर उसके साथ व्यवहार हो रहा है। उसी कारण २१ वी सदी में कदम रखनेवाले भारतीय समाज में नारी को आज भी वह दर्जा प्राप्त नहीं हुआ है, जो कि उसे बहुत पहले प्राप्त होना चाहिए था। वर्तमान स्थिति में भी स्त्री की पहचान पुरूषों के बगैर नही होता। मीनाक्षी मुखर्जी का कहना है कि, ष्समाज में स्त्री की पहचान उसके पुरूष के साथ जो संबंध है उससे होती है, वह पुरूष की बेटी, पत्नी, माता, बहू है।[१०]

आज भी महिलाओं की दुर्दशा जन्मसेही शुरू होती हैं। देश के हजारो–लाखों बेटीयों को जन्म लेने के पहले ही मॉ की कोख में ही मार दिया जाता है। वैसे महिलाओं के विरूद्ध हिंसा कोई नई बात नहीं हैं। वे लंबे समय से अवमानना, यातना और शोषण का शिकार रही है। जितने काल के लिखित प्रमाण उपलब्ध हैं उसके अपहरण, बलात्कार, हत्या करना आदी महिलाओं के खिलाफ घरेलू हिंसा दुनिया के सभी कोनों में एक गंभीर समस्या हैं। जैसे कि ६२ प्रतिशत महिलाओं के साथ प्रतिदिन हिंसा होती है, २० प्रतिशत महिलाओं के साथ कभी–कभी हिंसा होती है और १८ प्रतिशत कह नहीं सकते।[११]

हमारे देश में बेटी के विवाह में दहेज देना सभी, जाति–धर्म, वर्ग एवं क्षेत्र में प्रचलित है, इस कारण आज हमारे देश में शिक्षा के हर क्षेत्र में लडकियॉ ही आगे फिर भी उन्हें विवाह के समय तक ही पढाया जाता हैं। युवा पत्नी आत्महत्या कर लेती है, कईयों को ससूरवाले अग्नी को समर्पित करते हैं। कई माता–पिता अपनी जवान बेटी की शादी वृद्ध पुरूषों के साथ कर देते हैं (बेमेल विवाह) वृद्ध पति के देहांत होने से विधवाओं की संख्या में वृद्धि हुई हैं। उस स्थिति में बदलाव लाने के लिए हमे नारी के साथ होने वाला भेदभाव तथा अन्याय दूर करके उन्हें प्रोत्साहित करना चाहिए। क्योंकि हमारे समाज के आधे हिस्से के प्रतिभा व शक्ति की उपेक्षा करके समाजविकास की कल्पना नहीं कर सकते। महिलाएँ किसी भी देश की सामाजिक चेतना का प्रतीक हैं तथा किसी भी देश की प्रगति में वहाँ की महिलाओं का महत्त्वपूर्ण योगदान होता है।

जातिवाद :जातिव्यवस्था भारतीय समाज कि अद्वितीय तथा बहुचर्चित विशेषता हैं। भारतीय समाज में जाति और वर्ग श्रेणीबद्धक्रम के आधार के रूप में प्रयोग किया जाता हैं। याने कि जाति और वर्ग समाज में संस्तरण के प्रमुख आधार है। ये जातिय संस्तरण जाति–जाति में श्रेष्ठ–कनिष्ठता कि निव निर्माण करता है। एम.एन. श्रीनिवास के अनुसार ष्जातियॉ सत्ता और उच्च कर्मकांडीया परिस्थिति प्राप्त करने के उद्देश से प्रतिस्पर्धा करती है।[१२] जातिव्यवस्था पूर्णत: असमानता के आधार पर निर्भर हैं। जातिव्यवस्था में विभिन्न समूहों को संघठित करने की अपेक्षा विघटन का अवांछनिय कार्य किया हैं। इससे देश और समाज में जातिवाद जैसी गंभीर समस्या पैदा हुई हैं। ये जातिव्यवस्था या जातिवाद कम होने या नष्ट होने के बजाए भारतीय समाज में बढते जा रहा है। इस समय भारतीय समाज में २००० से भी ज्यादा जाति है। इसीलिए ष्सन १८६९ में मैंक्समुलर का विचार था कि भारत में जाति को समाप्त नहीं किया जा सकता।[१३] ये जातिव्यवस्था या जातिवाद व्यक्तीत्व के विकास में बाधक है, व्यवसाय चुनने में बाधक है, आर्थिक विकास के लिए बाधक हैं, सामाजिक सुधार में बाधक है, सामाजिक न्याय में व्यवधान है, अस्पृश्यता को बढावा देता है, याने कि सामाजिक विघटन करता है। राष्ट्रीयता के लिए भी जातिय भावनाओं के कारण धोका निर्माण हुआ है।[१४] इसीलिए जातिवाद कम करना या नष्ट करना सामाजिक शास्त्रों के लिए चुनौती हैं।

भ्रष्टाचार समकालीन भारतीय सामाजिक समस्याओं में भ्रष्टाचार एक गंभीर समस्या है। प्राचीन काल से शुरू हुआ भ्रष्टाचार जैसे, कौटील्य के अर्थशास्त्र में प्रशासन ने ५० प्रकार के भ्रष्ट मार्गों का स्वीकार करने का उल्लेख या प्रमाण मिलता है। परंतु सम्राट अशोक के कालखंड में भ्रष्टाचार नगण्य मात्रा में था। मुगल साम्राज्य में भ्रष्टाचार बढ गया। अंग्रेज अधिकारी भ्रष्टाचार में शामिल थे। महात्मा ज्योतिबा फुले ने 'शेतक–यांचा असूड' इस ग्रंथ में नोकरशाही अर्थात बाबू लोग किसानों को कैसे लूटते है उसका विस्तृत विवेचन किया है।

२१ वी शताब्दी में भी इस भ्रष्टाचार को बढने से रोकना असम्भव लगने लगा है। क्योंकि स्वतंत्रता के बाद भ्रष्टाचार कम होने के बजाए बढते जा रहा हैं। और जीवन का हर क्षेत्र पादाक्रांत किया है। केंद्रशासन के चार मंत्रालय रिश्वत प्राप्त करने के लिए सोने के अंडे देने वाली मुर्गी जैसे माने जाते हैं। इसमें रक्षा, पेट्रोलियम, उर्जा और संचार मंत्रालय है। यह कहा जाता है कि, अस्त्र–शस्त्र, गोला–बारूद, अतिरिक्त कल पुर्जे (Spare Parts), मिराज विमानों की मरम्मत व खरेदी के लिए १५ से ४० प्रतिशत दलाली आम चलन हैं। आयातित तेल के बॅरल तेल की खुदाई के अधिकार देने में, पेट्रोलपम्प खोलने में, पाईप लाईनों को बिच्छाने के लिए रिश्वत दिये जाने में भी बहुत सा धन लगता है। उर्जा मंत्रालय.... अपने अधिकारियों को कालाधन कमाने के अच्छे अवसर प्रदान करता है। संचार मंत्रालय... में भी दलाली आम बात है।[१५] इतनाही नही पुलिस विभाग में भी भ्रष्टाचार चलता है, आश्चर्य यह है कि अपराधी और शिकायतकर्ता दोनो को भी रिश्वत देनी पडती हैं। यह भ्रष्टाचार समस्या उच्च स्तर से निम्न स्तर तक फैली हुई हैं। भ्रष्टाचार की जडे नष्ट करना ही सामाजिकशास्त्रों के लिए चुनौतियॉ हैं।

निष्कर्ष :

उपरनिर्देशित समस्याओं से भारतीय समाज चिंतीत और त्रस्त हैं। इन समस्याओं पर उपाय योजनाओं को संशोधित करके इन चुनौतियों का सामना करना हैं। और समाज को ऐसे सभी प्रकार के सामाजिक समस्याओं से मुक्ति दिलानी है।

संदर्भ :

1) भा.कि.खडसे : भारतीय समाज संरचना आणि सामाजिक समस्या, पृ. ३३
2) डॉ. वि. एन. सिंह : अपराधशास्त्र, साहित्य रत्नालय, कानपुर, पृ.३९३
3) द. हिंदुस्तान टाईम्स, १० जून १९९९
4) राम आहुजा : सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लिकेशन, पृ.२२९
5) हिंदुस्तान टाईम्स, ०६ ऑक्टुबर १९९२
6) डॉ. वि. एन. सिंह : अपराधशास्त्र, साहित्य रत्नालय, कानपुर, पृ. ९०
7) तत्रैव, पृ. ७७
8) तत्रैव, पृ. ८६
9) मनीषा यादव : भारतीय समाज , पॅसिफिक पब्लिकेशन, दिल्ली, पृ. २९५
10) भा.कि.खडसे : भारतीय समाज संरचना आणि सामाजिक समस्या, पृ. ८५
11) डॉ. रमेशप्रसाद द्विवेदी : महिलाओं के खिलाफ घरेलू हिंसा पर एक विवचेन, समाजकल्याण, फरवरी, २०१८
12) सुनील कुमार सिंह : जातिव्यवस्था निरंतरता एवं परिवर्तन, रावत पब्लिकेशन, पृ. २७
13) राम आहुजा : भारतीय समाजं, रावत पब्लिकेशन, पृ. ५३
14) डॉ. प्रकाश बोबडे : भारतीय समाजरचना पारंपारिक व आधुनिक, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृ. २४७
15) राम आहुजा : भारतीय समाजं, रावत पब्लिकेशन, पृ. ३८९

मार्क्सवादी उपन्यासों में चित्रित नारी समस्याएँ

डॉ. भास्कर उमराव भवर
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

मार्क्स के भौतिकवादी, प्रगतिवादी, साम्यवादी, यथार्थवादी एवं समाजवादी चिंतन के प्रभाव स्वरूप हिंदी में बहुतसे उपन्यासकारों ने ऐसे उपन्यासों की रचना की जिसे प्रगतिवादी साहित्य के नाम से पुकारा जाता है। मार्क्सवादी लेखकों के दृष्टि से समाज में नारी भी शोषित है। मार्क्सवादी उपन्यासकार नारी को केवल भोग्याया विलास की सामग्री नहीं समझते बल्कि नारी का सर्वांगिण विकास दिलाना चाहते है। उसे वैयक्तिक स्वतंत्रता और आर्थिक स्वतंत्रता देना चाहते है। उसका सामाजिक और राजनितिक उत्थान चाहते है।

भारतीय समाज में पुरूष अपनी स्थिति को स्वतंत्र देखते है और स्त्री की स्वतंत्रता के लिए विरोध करते है। परिणामतः नारी की स्थिति विषमता और लाचारी की बन पड़ी है। इसी कारण आर्थिक दुर्बलता के कारण उसे पिता, भाई और पति का सहारा लेना पड़ता है। नारी की इस स्थिति में परिवर्तन करने की जरूरत मार्क्सवादी उपन्यासकारों ने प्रतिपादित की। यशपाल के देशद्रोही। दादा कामरेड, पार्टी कामरेड 'मनुष्य के रूप', रामेश्वर शुक्ल 'अंचल' का चढ़ती धूप, रागेय राघव का 'कब तक पुकारू' 'घरोदा', अमृत लाल नागर के बुंद और संमुद्र', फणीश्वरनाय रेणू का 'पती परिकथा तथा अमृतराय का 'बीज' उपन्यास इस दृष्टि से उल्लेखनीय है।

नारी की पारिवारिक और सामाजिक समस्याएँ :-

नारी जीवन की अनेक पारिवारिक एवं सामाजिक समस्याएँ होती है। इन समस्याओं से नारी न घर की रहती है और न बाहर की। उनका पुरा जीवन ही टूट जाता है। और उसे क्लेशपूर्ण जीवन का अनुभव करना पडता है। मार्क्सवादी, समाजवादी उपन्यासों के अंतर्गत प्रेम और विवाह का भौतिक जगत का विषय मानकर इसी दृष्टि से इन पर विचार किया गया है।

नारी जीवन में परिवर्तन लानेवाली घटना है 'विवाह'। वैवाहिक जीवन नारी को सुख की चोटी पर बिठा देता है या दुःख की खाई में धकेल देना है। वैवाहिक जीवन को निम्नांकित समस्याओं से गुजरना पड़ता है।

विवाहपूर्व आकर्षण की समस्या :-

नारी जीवन में यह एक महत्त्वपूर्ण घटना होती है। विवाह के बाद यदि नारी या पुरूष में से किसी हृदय मे कोई पूर्व प्रेम का आकर्षण बच रहा तो उनके जीवन में यह कटू समस्या निर्माण हो जाती है और उनका जीवन दुखी बन जाता है।

रामेश्वर शुक्ल 'अंचल' के 'चढती धूप' में ममता मोहन के साथ प्रेम करती है। अपना सबकुछ वह मोहन को समर्पित करना चाहती है। परंतु निर्धनता के कारण मोहन ममता के साथ विवाह नहीं करता। ममता के माँ-बाप उसका विवाह अन्यत्र निश्चित करत है। ममता अपने प्रेम की एकनिष्ठता व्यक्त करती हुई मोहन से प्रार्थना करती है। ''मुझे तु न त्यागो। मैं हड्डी-हड्डी, त्वचा-त्वचा, मज्ज-मज्जा तक तुम्हारी हूँ।''[१] फिर भी मोहन अपने निश्चय पर डटा रहता है। मजबूरी में ममता दुसरे के साथ विवाह करती है परंतु उसकी आत्मा सदैव मोहन को ही पुकारती है और अपने आपको विधवा मानती है। मोहन उसे समझाने का प्रयत्न करता है तब वह उसे उत्तर देती है। ऐसी बात न करो मैं सदैव तुम्हारी थी । मेरे पुरे अस्तित्व पर - मेरी सम्पूर्ण सत्ता पर तुम्हारा अधिकार है। तुम जो कहोगे वही होगा। आज से मैं सारा शरीर उनके आगे फेंक दुंगी। पर मन मन-मन के विषय में काई 'अण्डर टेकिंग' देने की सामर्थ्य मुझमें नहीं है भैया। यही मैं विवष हूं। यही संसार की प्रत्येक सती विवश हो जाती है। यहीं मैं लाचार हूँ। तुम विश्वास करो - मैं पुरा यत्न करूँगी कि अपनी सारी विपथ-गामिनी वृत्तियों को एकाग्र कर अपने मन के भीतर बहते सारे उल्टे स्त्रोतों को उनकी ओर ले चलू। आज तक उनसे को बचाती फिरती थी। अब अपने को अपने से बचाऊँगी।''[२] ममता पति को शरीर सौंप देती है परंतु उसका-हृदय वह पति को नही समर्पित कर सकी।

जब पति को ममता और मोहन के प्रेम का पता चलता है तब वह क्रोधित होता है। जब मोहन की मृत्यु हो जाती है तब पागल हो जाती है चुडियाँ तोडती है और सती होने के लिए दौडती है परंतु सार्वजनिक कार्यकर्ता उसे रोक देते है।

नागार्जुन का 'उग्रतारा' उपन्यास भी इस दृष्टिसे महत्त्वपूर्ण है। 'उग्रतारा' कामेश्वर से प्रेम करती है। उसके साथ विवाह करना चाहती है। परंतु दुर्याग्यवरा उसका विवाह सिपाही भभीखनसिंह के साथ हो जाता है। वह गर्भवती भी रहती है परंतु कामेश्वर के प्रेम के कारण वह सिपाही को छोडकर भाग जाती है और फिर कामेश्वर के साथ विवाह करके रहती है। वह सिपाही को पत्र में लिखती है। ''मैंने अपना सब कुछ जिसे दिया था, उसी के साथ गाँव से निकली थी। जिसके साथ गाँव से निकली थी, वहीं मुझे आपके क्वार्टर से निकाल लाया है। उस आदमी का दिल बहुत बडा है। पराये गर्भ कोढोनेवाली अपनी प्रेमिका को फिर से, बिना किसी हिचक के, उसके स्वीकार कर लिया है। उसने मुझसे शादी करली है।''[३]

इस तरह पूर्वाकर्षण के कारण विवाह के बाद अनेक समस्याएँ निर्माण हो जाती है और उनमें नरी की जीवन नरक-तुल्य यातनामय हो जाता है। मार्क्सवादी उपन्यासकारों ने इसका यथार्थ चित्रण किया है।

विवाहोत्तर आकर्षण की समस्या :-

विवाहोत्तर आकर्षण की समस्या का मार्क्सवादी उपन्यासकारों ने वैज्ञानिक चित्रण किया है। विवाह के बाद दुसरे पुरूष के प्रति स्त्री के मन में आकर्षण निर्माण हो जाता है। परिणामतः पति-पत्नी में अविश्वास निर्माण हो जाता है और उनके पारिवारिक जीवन में अनेक समस्यायें निर्माण हो जाती है। भारतीय संस्कृति में पति-निष्ठ पत्नी को ही श्रेष्ठ स्थान दिया गया है। ऐसी स्थिति में अविश्वास तथा अलगाव ही संभव है।

यशपाल के 'देशद्रोही' उपन्यास की चंदा का दांमत्य जीवन संतोषमय नहीं था। डॉ खन्ना से जब उसे सम्मान मिलता है तब वह उसकी ओर झुकती है। खन्ना के प्रति चंदा का आकर्षण बढ़ जाता है। चंदा के पति को जब यह मालूम होता है तब उसके मन में प्रतिहिंसा की भावना निर्माण होती है। पति राजाराम द्वारा भला-बूरा कहने के अपमानित होने बाद चंदा आत्महत्या का प्रयत्न करती हैं परंतु वह बच जाती है। फिर भी चंदा खन्ना से अपने आपको दूर नहीं रख पाती। डॉ खन्ना से मिलते में वह अनैतिक बात नहीं समझती वह खन्ना से कहती है। ''पर तुम्हें मेरे सिर की कसम है। अगर मुझे जीते देखना चाहते हो हमारे यहा आते रहना। न आने का अर्थ होगा पापी न होते हुए भी पापी बन जाना।''[४]

मार्क्सवादी उपन्यासकारोंने इसी तरह का चित्रण करके मानो स्वच्छंद प्रेम का समर्थन किया है।

अनमेल विवाह का प्रमुख कारण है लोंगो की आर्थिक विपन्नावस्था, आर्थिक दरिद्रता के कारण ही माँ-बाप अपनी बेटी का विवाह इच्छा होकर भी अच्छे परिवार में और अच्छ लडके के साथ नही कर सकते। परिणामतः किसी बूढे के साथ या अधेड पुरूष के साथ लड़की को व्याहना पड़ता है। ऐसे विवाह से नारी की पूरी जिंदगी ही नष्ट हो जाती है।

अनमेल विवाह की समस्या को नागार्जून के उपन्यास 'नई पौध' और 'रतिनाथ की चाची' में चित्रित किया हुआ दिखाई देता है। 'नई पौंध' उपन्यास में पण्डित खोंखाई झा. प. घटकराज की सहायता से अपनी चौदह वर्षीय सुंदर नतनी विश्वेश्वरी का विवाह सौराढ में साठ वर्षीय चतुरानन चौधरी के साथ नौ सौ रूपये लेकर तय करता है। अनेक संतानो का बाप रहकर भी वह पांचवी बार दूल्हा बन रहा था। जब दुल्हा गांव में आया तब नौजवानों की ''बम पार्टी'' ने निश्चय से इस विवाह का विरोध किया। चतुरानन चौधरी बिना विवाह किये गाँव से लौट जाता है। उसके मन में ये विचार आते है कि - ''आज क्या कभी भी ये नौजवान अब गाँव में इस तरह की शादी नहीं होने देगे।''[५]

नागार्जुन ने इस समस्या का सुचारू रूप से हलभी दिया है। आगे चलकर विश्वेश्वरी का विवाह प्रगतिशील नौजवान वाचस्पति से होता है। नागार्जुन ने इस उपन्यास में दो पिढ़ियों में संघर्ष दिखाया है। और अंत में नयी पीढ़ि के सामने पुरानी पीढि परास्त होता दिखाया है।

दहेज प्रथा भी अनमेल विवाह का एक और प्रमुख कारण है। लोग दहेज न दे सकने के कारण लड़कियों के लिए योग्य वर नही ढूँढ पाते।

तलाक समस्या :-

तनाव आज के जीवन का एक अटूट अंग बन गया है। पति-पत्नी के जीवन में ऐसे बहुत से क्षण आते है, जिनकी वजह से उनका रिश्ता टूट जाता है। बहुत बार पति के अत्याचारों से स्त्री का उसके साथ रहना मुश्किल हो जाता है। समय पर पति-पत्नी का संबंध-विच्छेद करना ही ठीक रहता है। मार्क्सवादी उपन्यासकारों ने नारी-पुरूष के इस वैवाहिक विषय जीवन का चित्रण किया है।

यशपाल ने 'मनुष्य के रूप' उपन्यास में तलाक की विस्तृत चर्चा की है। मनोरमा का पति सुरतीवाला शारीरिक रूप से अयोग्य है। हिंदू कोड बिल स्वीकृत होने से पूर्व भारतीय संविधान में तलाक के लिए तीन में से एक कारणआवश्यक माना जाता था। या तो पति का दुसरी स्त्री सें संबंध या पत्नी से मारपीठ करता हो या नपुंशक। मनोरमा का दृढविश्वास है कि आखिरी बात छोडकर मेरे विचार में तो सभी कुछ है। कामरेडनीना मनोरमा का जब न्यायालय में लाती है। परंतु प्राचीन संस्कारों के कारण न्यायालय में जाने में मनोरमा संकोच मानती है।

मनोरमा का पति सुरतीवाला एक फिल्म अभिनेत्री को घर में लाना चाहता है। इसलिए वह भी मनोरमा से संबंध तोडना चाहता है। कुछ दिनों बाद मनोरमा का तलाक हो जाता है। पति से मुक्ति पाकर भी संस्कारवश मनोरमा संकोच करती है। परंतु कामरेड नीना अदालत में फैसला सुनते ही मनोरमा को बधाई देती है। नीना और मनोरमा के माध्यम से लेखक यशपालजी ने प्रगतिशील नारी और साधारण नारी के बीच का अंतर स्पष्ट किया है।

मार्क्सवादी उपन्यासकारों ने इसके साथ ही अंतर्जातिय विवाह की समस्या, विधवा जीवन की समस्या, वेश्या समस्याओं पर भी प्रकाश डाला है।

निष्कर्ष –

मार्क्सवादी उपन्यासकारों की दृष्टि से नारी पुरूष द्वारा शोषित है। उसे पुरूषों के चंगुल से मुक्त करने की जरूरत है। ये उपन्यासकार नारी को अबला समझकर हेय नही समझते। उनकी दृष्टी से नारी सिर्फ भोग्या मात्र नहीं है। नारी को आर्थिक दृष्टि से आत्मनिर्भर होना चाहिए। अपने पैरों पर खडी होने पर वह दुसरों पर निर्भर नहीं करेगी। इसके लिये नारी में जागरूकता और चारित्रिक दृढता निर्माण होने की आवश्यकता है। नारी को अपने पैरों खडी करना होगा जब तक वहशिक्षित होकर, आत्मनिर्भर होकर आगे बढ़ेगी तो अपने आप समस्याएँ कम होगी। मार्क्सवादी उपन्यासकारों ने नारीयों के प्रति अपने यथार्थ विचार स्पष्ट किये हुए दिखाई देते है।

संदर्भ ग्रंथ :-

१) रामेश्वर शुक्ल 'अंचल' –चढ़ती धुप – पृ. १३९
२) रामेश्वर शुक्ल 'अंचल' – चढ़ती धुप – पृ. १८९
३) नागार्जुन – उग्रतारा – पृष्ठ – १२३
४) यशपाल – देशद्रोही – पृष्ठ – २९५
५) नागार्जून – नई पौंध – पृष्ठ – ७०

ग्रंथालय प्रबंधन में नियोजन तत्वों की आवश्यकता

डी. ए.जगताप
ग्रंथपाल,लोकनेते गोपीनाथजी मुंडे कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
मु.पो. मंडणगड, ता. मंडणगड, जिला. रत्नागिरी – ४१५ २०३

प्रस्तावना (Introduction) :–

प्रबंधन यह एक सार्वजनिक प्रक्रीया है। कोई भी संस्था हो वहा प्रबंधन या नियोजन के बिना कोई कार्य करना संभव नही है। इसी कारण सभी प्रकार की संस्थाओं में नियोजन का अन्नयसाधारण महत्व है। यही प्रक्रीया ग्रंथालय में भी लागू पडती है। आज प्रबंधन और नियोजन के संदर्भ में निर्णय वैज्ञानिक आधार पर लिए जाते है। इसी कारण इसे वैज्ञानिक प्रबंधन भी कहा जाता है। सभी प्रकार के संस्थाओं को आपना उद्देष्य सफल करने के लिए प्रबंधन और नियोजन का महत्व अन्नयसाधारण है। इसिलिए नई पीढी को इस ग्रंथालय प्रबंधन में नियोजन की आवष्यकता किस प्रकार होती है यह अवगत करना और उसकी जानकारी देना इस आलेख का मुख्य उद्देष्य है।

नियोजन तत्व की आवश्यकता (Principle of Planning & Need) :–

व्यावसायिक क्षेत्र में अनेक परिवर्तन आते रहते है जो उपक्रम के लिए विकास एवं प्रगति का मार्ग ही नहीं खोलते है, बल्की अनेक जोखिमों एवं अनिष्चितताओं को भी उत्पन्न करत देते है। परिवर्तनषील वातावरण में नियोजन के आधार पर ही व्यावसायिक सफलता की आषा की जा सकती है। आज के युग में नियोजन का विकास प्रत्येक उपक्रम की एक महत्वपूर्ण आवष्यकता है। व्यावसायिक तौर पर कोई प्रकार भी ग्रंथालय हो उसका एकमात्र उद्देष्य ग्रंथालय में आनेवाले व्यक्ति को अधिकतम लाभ प्रदान करना। इसी कारण प्रबंधन और नियोजन में इन बातों में अधिक बल दिया जाता है। प्रबंधन और नियोजन के द्वारा ग्रंथालय में उपलब्ध साधनों का समन्वय करके वाचक को सेवा देने का प्रयास किया जाता है। इसलिए वाचक को अच्छी सेवा प्रदान करने के लिए प्रबंधन और नियोजन की आवष्यकता होती है। अनषिचितताओं में कमी, नियत्रंण में सुगमता, समन्वय में सहायता, उतावले निर्णयों पर रोक, पूर्णता का ज्ञान, अपवाद द्वारा प्रबंधन, कर्मचारियों के सहयोग एवं संतोष में वृद्धि, निर्धारित लक्ष्य की प्राप्ति करना, विषिष्ट दिषा प्रदान करना और कार्यकुषलता मापदण्ड के आदार पर नियोजन का महत्व और आवष्यकता का विष्लेषण किया जाता है।

नियोजन की परिभाषा (Planning of Definiation) :–

- नियोजन वह प्रक्रिया है जिसके द्वारा भावी उद्देष्यों तथा उन उद्देष्यों की प्राप्ति के लिए किये जाने वाले कार्यो को निर्धारित किया जाता है। नियोजन यह एक प्रबंधन कार्य का केंद्रबिंदू है। नियोजन को अनेक विद्वानों ने अनेक प्रकार से परिभाषित किया है।
- मोन्डे एवं फिल्पो के अनुसार 'लक्ष्यों तथा इनकी प्राप्ति के लिए कार्य–पथ के निर्धारण की प्रक्रिया को नियोजन कहा जाता है।'
- क्लॉड एस. जार्ज के अनुसार 'नियोजन आगे देखना है, भवी घटनाओं की संकल्पना करना है तथा वर्तमान में भविश्य को प्रभावित करने वाले निर्णिय लेना है।'
- एम. ई. हले के अनुसार 'क्या करना है, इसका पूर्व निर्धारण नियोजन है। इसमें विभिन्न वैकल्पिक उद्दष्यों नीतियों, पध्दतियॉ एवं कार्यक्रमों में से चयन करना निहित है।'

इस प्रकार नियोजन की परिभाषाऍं विविध विद्वानों ने आपने तरिके से दी है।

नियोजन का उद्देश्य (Planning of Objectives) :–

ग्रंथालय के संदर्भ में लिया जाय तो प्रबंधन और नियोजन की भूमिका पूर्णतः ग्रंथपाल पर निर्भर रहती है। प्रबंधन और नियोजन यह एक निरंतर चलनेवाली प्रक्रिया होणे कारण ग्रंथालय प्रबधंन को परिभाषित करने के लिए नियोजन की आवष्यकता रहती है। उसी प्रकार ग्रंथालय प्रबंधन के कार्यो की पहचान करना यही नियोजन का उद्देष्य रहता है। इसलिए जानकारी प्रदान करना, विषिष्ट दिषा प्रदान करना, कुषलता में वृध्दी करना, स्वस्थ मोर्चाबन्दी, भावी कार्यो में निष्चितता, जोखिम एवं सम्भावनाओं को परखना, निर्धारित लक्ष्य की प्राप्ति करना, समन्वय की स्थापना आदी के माध्यम से नियोजन मे समन्वय करना ही नियोजन का उद्देष्य रहता है।

नियोजन के तत्व (Principles of Planning) :–

ग्रंथालय में प्रबंधन और नियोजन के आधारपर ही इसके विभिन्न कार्यो की रुपरेखा बनायी जाती है। नियोजन करना एक सर कार्य नही है, इसके लिए सर्वप्रथम यह आवष्यक है कि ग्रंथालय में नियोजन की आवष्यकता और उनके महत्व को अच्छी तरह से समझन आवष्यक है। इसलिए ग्रंथालय में नियोजन का अन्नयसाधारण महत्व है। नियोजन के प्रमुख तत्व निम्न होते है जीनपर विचार करना आवष्यक होता है।

१)उद्देश्य (Objectives) :–

नियोजन का प्रथम कार्यतत्व उद्देष्य अथवा लक्ष्य निर्धारित करना होता है। इन्ही उद्देष्यों की पूर्ति हेतु ही ग्रंथालय के सभी कार्यकलाप किये जाते है। अगर हमें योजना बनानी है तो इन्ही उद्देष्यों एवं लक्ष्यों की प्राप्ति हेतु ही बनानी होगी। उद्देष्य को सामने रखकर ही नियोजन करना आवष्यक है।

२)नीतियॉ (Policies) :–

ग्रंथालय में विभिन्न प्रकार के कार्य किए जाते है, उनके लिए पनाए जानावाले सिध्दांत ही उसकी नितियॉ होती है। नीतियॉ विभिन्न विभागों में अधीनस्थों के निर्णय लेने के चिन्तन का पथ प्रदर्षन करती है। उसी प्रकार नितियॉ कार्यो के मार्ग में मार्गदर्षक का कार्य करती है। निर्णय लेने में सहायता प्रदान करती है, तथा उसकी सीमा भी निर्धारित करती है। कार्य में एकरुपता लाने में भी सहायता करती है। नीतियॉं बनाते समय यह ध्यान में रखना आवष्यक है की बाद में उसमें आवष्यकता पडने पर परिवर्तन की संभावना हो।

३) कार्य–विधियॉ (Procedures) :–

कार्य–विधियों का तात्पर्य उन क्रियाओं तथा विधियों से है जिनके माध्यम से नितियों को क्रियान्वित किया जाता है। कार्य–विधियॉ भी एक प्रकार की योजनाऍं ही होती है क्योंकि इनमें कार्यवाही की एक दिषा का चुनाव करना होता है। इन कार्य–विधियों के माध्यम से ही ग्रंथालय कं उद्देष्यों की पूर्ति संभव होती है। किसी भी संस्था के लिए उसके उद्देष्यों को परिभाषित कर देना तथा नीतियों का निर्माण करना ही पर्याप्त नही है बल्कि कार्य के संपादन के लिए कार्य की विधि निष्चित करना आवष्यक होता है, जिससे कार्य को निष्चित समय में पूरा कया जा सके।

४) नियम (Rules) :–

नियम कार्यो का क्रम निर्धारित करता है न कि पथ–प्रदर्षन। प्रविधि का क्षेत्र विस्तृत होता है तथा नियम उसके संग हो सकते है। नियम का मुख्य उद्देष्य यह है की विषेष परिस्थितीयों में नियोजन और प्रबंधन द्वारा निष्चित कार्यवाही किए जाने से पूर्व में निर्णय को प्रकट करते है। इसी कारण विधि और नियम समानार्थी न होकर एक दुसरे से भिन्न होते है।

५)कार्यक्रम (Programme) :–

कार्यक्रम के अंतर्गत उद्देष्य, नीतियॉ, कार्यविधियॉ नियम, कार्य का विभाजन, कार्य के लिए नियोजित साधन, कार्य की विधि आदी बातों का समावेष किया जाता है। किसी भी कार्य को कार्यान्वित करने से पहले यदी कार्यक्रम बना लिया जाय तथा उसी के अनुरुप कार्य किया जाय तो कर्य के समय से एवम् निष्चित रुप से पूर्ण होने की संभावना अधिक रहती है।

६)बजट (Budget) :–

किसी प्रकार का कार्य लिजिए उसमें धन की आवष्यकता होती है। ठिक उसी प्रकार ग्रंथालय क्षेत्र में भी धन की आवष्यकता होती है। बजट तयार करना नियोजन का एक प्रमुख उदाहरण है। बजट वास्तव में नियोजन का एक महत्वपूर्ण अंग है क्योंकि इस में उद्दष्यों की पूर्ति हेतु सभी साधनों का तथा निर्धारित लक्ष्यों का विवरण देते है जो हमें प्राप्त करना होता है। बजट वह साधन है जिसका प्रयोग भविष्य के कार्यो का नियोजन करने में किया जाता है। अतः बजट प्रत्याषित आय एवम् व्याय का अनुमान होता है।

७)युक्तियॉ (Strategies) :–

किसी भी कार्य की सफलता के लिए यह आवष्यक होता है कि उस संबंध में पहले से ही सभी पहलुओं पर विचार करके उसकी युक्तियों को निर्धारित कर लिया जाय । युक्तियों को विषेष परिस्थितीयों से इन्हे अपनाना अत्यंत आवष्यक होता है। आज के आधुनिक युग में इस युक्तियों का हर संस्था में अन्नयसाधारण महत्व होता है।

८)समय (Time) :–

किसी भी कार्य सफलता के लिए समय बहूतही महत्वपूर्ण होता है। नियोजन में समय एक आधारभूत तत्व है। परिवर्तनों का महत्व समय के विस्तार पर निर्भर करता है। अल्पकालीन नियोजन का संबंध निकट भविष्य से होता है जबकि दीर्घकालीन योजनोओं में समय की अवधी के लिए स्थितियों का पहले ही अनुमान लगाकर कार्य का क्रम निष्चित किया जाता है। अतः अल्पकालीन योजनाऐं तभी सफल हो सकती है जब उन्हे पर्याप्त दीर्घकालीन योजनाओं के संदर्भ में लागू किया जाय।

९)ऑकडों का संग्रह एवम् विश्लेषण (Collection & Analysis of Data) :–

नियोजन की प्रक्रिया में अगला महत्वपूर्ण तत्व ऑकडों का संग्रह करना तथा उसका विष्लेषण करना है। नियोजन की प्रभावषीलता इन ऑकडों के प्रकार एवम् मात्रा पर निर्भर करती है। इसलिए सूचना के विष्वसनीय स्त्रोतो का पता लगाना चाहिए तथा सामायिक रुप से सूचनाओ को प्राप्त करना चाहिए।

निष्कर्ष (Conclusion) :–

नियोजन वह केंद्रबिंदू है जिस पर ग्रंथालय में कार्य प्रबंधन का निर्धारण किया जाता है। इस नियोजन तत्व में उपर्युक्त सभी घटक आते है। जिसके आधारपर संपूर्ण संस्था का कार्य निर्भर होता है। कोई भी संस्था के उत्कर्ष के लिए उसमें नियोजन का होना आवष्यक होता है। उद्देष्यों को साध्य करने के लिए नियोजन तत्व का होना महत्वपूर्ण है। सफल नियोजन के कारण ही संस्था के उद्देष्य को सफलता मिलती है।

संदर्भ (References) :–

०१. आधुनिक पुस्तकालय सूचना एवं प्रबन्धन, सिंह प्रमोद कुमार, युनिवर्सिटी पब्लिकेषन, नई दिल्ली।
०२. कंप्युटर और सूचना तकनीक, सिंह षंकर, पूर्वाचल प्रकाषन, दिल्ली।
०३. सन्दर्भ एवं सूचना सेवा के नवीन आयाम, त्रिपाटी एस. एम. वाई के पब्लिकेषन आगरा।
०४. थोरात लक्ष्मण, ग्रंथालय माहितीषास्त्र, डायमंड पब्लिकषन, पुणे।

वेबसाइट :–

https://hi.wikipedia.org/

वर्तमान सदी में भारतीय संस्कृति एकता में अनेकता के स्वर की प्रासंगिकता

डॉ. शुभ्रा मिश्रा
सहायक प्राध्यापक (राजनीति शास्त्र)
शास. मदनलाल शुक्ला महाविद्यालय,
सीपत, जिला–बिलासपुर
(छत्तीसगढ़)

डॉ. मंजुला पाण्डेय
सहायक प्राध्यापक (हिन्दी)
शास. मुना प्रसाद वर्मा स्नातकोत्तर कला एवं
वाणिज्य महाविद्यालय, बिलासपुर
(छत्तीसगढ़)

सस्मिता बरगाह
सहायक प्राध्यापक (राजनीति शास्त्र)
शास.मदनलाल शुक्ला महाविद्यालय,
सीपत, जिला–बिलासपुर
(छत्तीसगढ़)

भारत मानव जातियों का एक ऐसा विशाल संग्रहालय है जिसमें हम संस्कृति के निम्नतर चरण से उच्चतर चरणों तक पहुंचते हुए मनुष्य का अध्ययन कर सकते हैं। इसके नमूने जीवाश्म या शुष्क अस्थियां नहीं हैं बल्कि जीते जागते मानव समुदाय हैं।[1]

भारत अपार नृजातिय विभिन्नताओं वाला देश है। ये विभिन्नताएं पृथक नहीं हैं अपितु साझेदारी और निजता के विविध रूपों में प्रकट होते हैं। इसे इस तरह समझा जा सकता है, कि भारत में 40635 मानव समुदायों की पहचान की गई, जिसके नाक नक्शे, भाषा, वेशभूषा, उपासना की पद्वति, पेशे, खानपान, आदतें और नाते रिश्ते के रूप में अलग–अलग हैं। इन्हीं विभिन्नताओं के कारण भारतीय समाज के आपसी तनाव और बाहरी दबाव तथा हितों के टकराव सदा चलते रहते हैं।[2]

संस्कृति की तरह व्यापक रूप से, व्याख्या आदिम समाज के संदर्भ में भी अधिक उपयुक्त है जहां उपयोगिता और सुन्दरता एक दूसरे से अभिन्न और एक दूसरे के पूरक हैं और जहां मानव समाज का आंतरिक विभेदीकरण और वर्गीकरण तथा मानव के क्रियाकलापों का अभिनिष्टिकरण तीव्र हुआ है।[3]

इसके विपरित 'आदिम समाज' की तुलना में 'विकसित समाज' में उपयोगिता और सुन्दरता (यूटीलीटी एंड ब्यूटी), श्रम (लेबर) तथा अवकाश (लेजर), श्रमिक और सम्पत्तिशाली समाज का विभाजन तथा समाज के आर्थिक आधार और गैरआर्थिक यानी सांस्कृतिक अधोसंरचना (सुपर स्ट्रक्चर) में विभेदीकरण तीव्रतर होता जाता है। फलस्वरूप विकास क्रम में संस्कृति की परिभाषा व्यापक से सीमित होती जाती है। आर्थिक क्षेत्र और सांस्कृतिक क्षेत्र का बढ़ता हुआ विभेदीकरण और तीव्रतर होता हुआ अंतर्विरोध विकास क्रम और परिवर्तन प्रक्रिया की ही देन है। वर्ग विहिन समाज की तुलना में वर्ग विभाजित समाज (और विशेषकर तीव्र वर्ग संघर्ष से ग्रस्त औद्योगिक समाज) में भौतिक उत्पादन के साधनों (मिन्स और मैटेरियल प्रोडक्सन) और मानसिक और आध्यात्मिक साधनों (मिन्स ऑफ मेंटल एंड स्पिरिचुअल प्रोडक्सन) का विभेद और अंतर विरोध तीव्रतर होता जाता है। आदिम समाज में इन दोनों प्रकार के उत्पादन साधनों और उत्पादन प्रक्रियाओं में पूरकता पाई जाती है। जिसे वर्ग–विभाजन मिटा देता है। साथ ही बाजारू अर्थव्यवस्था (मार्केट इकानॉमी) में प्राकृतिक अर्थव्यवस्था (नैचुरल इकानॉमी) की तुलना में सांस्कृतिक और सांस्कृतिकर्मी भी बाजारू माल की तरह खरीद फरोख्त की वस्तु बनते चले जाते हैं। जो इस बात का प्रतीक है कि मूल रूप में सांस्कृतिक व्यवस्था आर्थिक व्यवस्था के ही अधीनस्थ है।

श्री शम्भाजी छत्रपति महाविद्यालय कोल्हापुर में आयोजित अंतर्राष्ट्रीय सेमिनार का विषय CONTEMPORARY ISSUES AND CHALLENGES IN SOCIAL SCIENCES AND LANGUAGES ना केवल वर्तमान भारतीय समाज के मुद्दे एवं चुनौतियां हैं अपितु अनादि काल से भारतीय सभ्यता और संस्कृति के विकास के लिए ये मुद्दे और चुनौतियां स्थिर रहे हैं, और आखेट युग से लेकर वर्तमान के आते तक अपने अस्तित्व को बचाये रखने में सक्षम रही है। क्योंकि भारतीय संस्कृति का मूल स्वर ही अनेकता में एकता और वसुधैव कुटुम्बकम का उद्घोष रहा है। इन्हीं दो बिन्दुओं के आधार पर भारतीय समाज अपने आने वाली कठिनाइयों और चुनौतियों से विजय प्राप्त करती है। वर्तमान अवस्था पुनः इन्हीं संघर्ष का है और मुझे यह कहने में जरा भी संकोच नहीं है कि इन चुनौतियों का हल हमारे साहित्य, धर्म, ज्ञान–विज्ञान में आजमाए गए अचुक अस्त्रों से निपटा जा सकता है।

मैं कुछ उदाहरण अपने शोध के माध्यम से रखना चाहूंगी। इस संदर्भ में पं. जवाहरलाल नेहरू जी को उद्घृत करना चाहूंगी : पं. नेहरू लिखते हैं 'हिन्दुस्तान के नदी और पहाड़, जंगल और खेत, जो हमें अन्न देते है, ये सभी हमें अजीज हैं लेकिन आखिरकार जिनकी गिनती है वे हैं हिन्दुसतान के लोग, उनके और मेरे जैसे लोग, जो इस देश में फैले हुए है। भारत माता दरअसल इन्हीं करोडो लोग हैं, और ''भारत माता की जय'' से मतलब हुआ इन लोगों की जय। मैं उनसे कहता हूं कि तुम भारत

माता के अंश हो, एक तरह से तुम ही भारत माता हो, और जैसे–जैसे यह विचार उनके मन में बैठते हैं, उनकी आंखों में चमक आ जाती है और उन्हें लगता है मानो उन्होंने कोई बड़ी खोज कर ली हो।'[4]

यही भारतीय एकता या अनेकता में एकता का मूलमंत्र है। आज की वर्तमान परिस्थिति के साथ प्रत्येक भारतीयों के मन में इसी भाव का उद्घाटन कराना हमारी सबसे बड़ी चुनौती है। वर्तमान राजनीतिक पार्टियों एवं समाज सुधारकों, धर्म संचालकों एवं बुद्धिजीवियों का यह महत्वपूर्ण कृत्य हैं।

पूंजीवादी औद्योगीकरण के वर्चस्व ने समाज में असंगतियों और अंतरविचारों को जन्म दिया है। जिसके परिणामस्वरूप समाज में नैतिक मूल्यों का पतन बड़ी तेजी से हुआ और अंतरद्वंद, अनिश्चय, विद्रोह, असंतोष, घृणा, आत्महत्या, व्यवस्थागत विसंगति आदि मनुष्य विरोधी गतिविधियां बढ़ी है। विद्वेषरहित समाज ही संपूर्ण मनुष्य का निर्माण करता है। आज के विध्वंसकारी समय में एक संपूर्ण समाज की संरचना जटिल होती जा रही है। अपनी सौंन्दर्यदृष्टि के अनुसार मनुष्य स्वतंत्र रूप से अपने आसपास के वातावरण की रचना करता रहता है परंतु यह निजी स्वतंत्रता उस समय घातक बन जाती है जब यह अन्य मनुष्यों के लिए अवरोध उत्पन्न करने लगती है।[5]

जहां तक मैं समझती हूं भारत और भारतीयता को समझने के लिए भारत में और विश्वस्तर पर हुए प्रयासों को संकेतों के आधार पर दो श्रेणियों में वर्गीकृत किया जा सकता है। पहली दृष्टि यह मानती है कि भारत भूमि पर ही महाभारत जैसे भीषण युद्ध के बीच श्रीमद्भगवत गीता जैसे तत्वोपदेश संभव है। वहीं दूसरी दृष्टि जो भारत की ऐतिहासिकता युद्ध क्षेत्र में तत्वोपदेश के औचित्य और श्रीमद्भगवत गीता के उपदेशक की भौतिक सत्यापनियता आदि के आधार पर भारत को समझने का प्रयास करती है। इन दोनों दृष्टियों की अपनी विशिष्टताएं और सीमाएं हैं। इनमें से किसी एक दृष्टि के प्रयोग से भारत का एक पक्ष ही पकड़ में आता है तो दूसरा पक्ष छूट जाता है लेकिन संस्कृति और सभ्यता को द्विभाजन की तरह प्रयोग करने से यह दोष आ ही जाता है।

इस अकादमिक अड़चन से बचने के लिए एक सत्यापनीय उदाहरण के माध्यम से इस दृष्टांत को और भी बेहतर तरीके से समझा जा सकता है। आज जिस तरह से संस्कृति को मानसिक और सभ्यता को भौतिक प्रत्यय के रूप में देखा जाता है। उस दृष्टि से संविधान में वर्णित आदर्श नागरिकता के सांस्कृतिक पक्ष को उद्भाषित करते हैं और नागरिकों के जो प्रकट व्यवहार हैं वे नागरिक से साभ्यतिक पक्ष को उद्घाटित करते हैं। नागरिकता के मूल्यगत संवैधानिक परिप्रेक्ष्य जो नागरिकता की संस्कृति के परिचायक हैं वे मूलतः समिष्टिगत प्रकृति के हैं और नागरिकता के व्यवहारपरक साभ्यतिक पक्ष व्यष्टिपरक हैं। अतः ऐसे समाजों के निर्माण की आवश्यकता है जहां समष्टिगत चेतना व्यष्टिगत चेतना के उपर हो।[6]

समष्टिगत चेतना ही भारत की विशिष्टता रही है। जो यदा–कदा हमारे धर्म ग्रंथों में ''बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय'' एवं ''वसुधैव कुटुम्बकम'' के रूप में उद्भाषित होते रहते हैं।

संस्कृति मनुष्य द्वारा रचे गए सबसे अद्भूत शब्दों में से एक है क्योंकि यह उस भौतिक यथार्थ को संकेतिक करता है जो मनुष्य के 'बनने' और 'होने' से संबंधित है। यह शब्द व्यापक है इसकी छायाएं प्रागैतिहासिक से लेकर सदियों बाद के भविष्य तक जाती है, हमारे एकांत आत्मिक क्षणों से लेकर सार्वजनिक व्यवहार और संघर्ष–सृजन की समस्त गतिविधियों तक चलती है।

भारत के संदर्भ में एक विडम्बनापूर्ण स्थिति यह है कि यहां यह समझने का कभी यत्न ही नहीं हुआ कि सेकुलर कौन है और कौन नहीं ? और किस से फिर सेकुलर होने का आग्रह किया जा रहा है ? सेकुलर की सामान्यतः दो पहचान निर्धारित की जा सकती है : एक तो सब धर्मों के प्रति सम्मान का भाव, दूसरा धर्म तथा राज्यतंत्र का अलगाव। इस कसौटी पर यदि हिन्दु धर्म को परखा जाए तो दिखेगा कि ऋग्वेद में उक्ति है – ''सत्य एक है उसे अनेक प्रकार से कहा जाता है'', फिर गीता में कृष्ण का मार्मिक उद्घोष आता है– '' जो जो भक्त जिस–जिस देवता के स्वरूप को श्रद्धा से पूजना चाहता है उस–उस भक्त की मैं उस ही देवता के प्रति श्रद्धा को स्थिर करता हूं।'' बहुलतावादी दृष्टि का इससे अधिक निभ्रांत आख्यान कठिन है। और स्मरणीय यह भी है कि यह धर्म में से उपजी धर्मनिरपेक्षता है। जहां तक धर्म और राज्यतंत्र को मिलाने का प्रश्न है हिन्दू परंपरा में दोनों को बराबर अलग रखा गया है। श्रुति और पुराण धर्म ग्रंथ हैं, स्मृति और शास्त्र, व्यवहार ग्रंथ, यू तो दोनों क्षेत्र अलग–अलग निर्धारित है। भारतीय इतिहास कांग्रेस मैसूर 1993 के प्रभागीय भाषण में महाभारत, मनु, याग्यवल्क, बृहस्पति, नारद आदि के अनेक साक्ष्यों को प्रस्तुत करके शिवेश भट्टाचार्य ने आरंभ कालीन भारत में राज्य की प्रकृति के प्रसंग में अपना निष्कर्ष इन शब्दों में उपस्थित किया है : ''राजनीति और प्रशासन धर्म के संपर्क से संभवतः पूरी तरह अछूते तो नहीं समझे जाते थे पर राजनीति प्रशासन को प्रबल रूप से गैर धार्मिक माना गया था।''

भारत आज जिस दौर से गुजर रहा है वह विश्व और स्वदेश के स्तर पर बहुत चुनौतियों का या बहुमुखी परिवर्तनों का दौर है। ऐसी स्थिति में मानक स्थिति (ह्यूमन कंडीशन) को समुचित रूप से गहराई और व्यापकता में समझने के लिए नई विचार पद्धति, अंतरदृष्टि नई कार्यशैली तथा ज्ञान और कार्यक्षेत्र के बीच नये रचनात्मक संबंधों की अपेक्षा न करते हुए पिछले युगों के विचार पद्धति और कार्यशैलियों के बीच उचित तालमेल बैठाना जरूरी है। तभी एक सम्यक समाज और राष्ट्र की कल्पना सम्पन्न होगी। इस सिलसिले में जिस तरह महात्मा गांधी ने स्वाधीनता आंदोलनों के दिनों में अहिंसक सत्याग्रहियों की अवधारणा प्रस्तुत की थी। जिनके जीवन का लक्ष्य ही प्रत्येक पीडित और दलित मानव के आंख के आंसुओं को पोंछना है और जो इस हेतु स्वेच्छा से दरिद्रता का जीवन अपनाने के लिए तैयार हों।

'वैष्णव–जन तो तेंने कहिए जे पीर परायी जाणे रे।'

संदर्भ :–

1. इंपीरियर गजेटियर ऑफ इंडिया –India thus forms a great museam of races in which we can study man form his lowest to his highest stages of culture of specimens are not fossils of dry bones but living communities, Imperial Gazatteer of India 1881 vol. iv. P-174
2. People of India - An Introduction by K.S.Singh Seagull Books, 26 Circus Avenue Calcutta पर आधारित।
3. पूरनचंद जोशी– परिवर्तन और विकास के सामाजिक आयाम, द्वितीय संस्करण – 2009. प्रकाशन (राजकमल प्रकाशन दिल्ली) पृष्ठ– 12
4. पं. जवाहरलाल नेहरू, हिन्दुस्तान की कहानी, सस्ता साहित्य मण्डल प्रकाशन पृ. 78.
5. रमेश प्रजापति – ''अंतर्विरोधों के बीच सृजन का पक्ष'' – पत्रिका – आलोचना त्रैमासिक सहस्त्राब्दी अंक 37 राजकमल प्रकाशन अप्रेल 2010.
6. विश्वनाथ मिश्र – ''भारत और भारतीयता'' एक विमर्शीय रेखांकन पत्रिका प्रतिमान – जनवरी–जून 2016. पेज क्र. 131–132.

नारी का स्वतंत्र अस्तित्व : एक चुनौती
(समकालीन हिंदी लेखिकाओं के संदर्भ में)

डा. कल्पना किरण पाटोळे
[1]Department of Hindi, GKG College, Kolhapur – 416012, (MS) India

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् शिक्षा के प्रसार प्रचार और नारी मुक्ति आंदोलन के फलस्वरूप भारतीय स्त्री में सामाजिक जागरूकता बढने लगी। नारी परिवार के सीमित एवं संकुचित दायरे से निकलकर समाज, सृष्टि एवं मानव जीवन का ज्ञान प्राप्त कर अपने व्यक्तित्व का विकास स्वयं करने लगी। डॉ.हेमेंद्रकुमार पानेरी के मतानुसार, ''परंपरागत ग्रार्हस्थ एवं पतिव्रत के परिवेश में कुंठित नारी उच्चशिक्षा और नारी स्वातंत्र्य के प्रभाव में स्वच्छंद जीवन की ओर अग्रेसर हुई है। परंपरागत अबला ने परिवर्तन के परिवेश में सबला बनकर पुरूष के समक्ष अपने स्वतंत्र अस्तित्व की घोषणा की।'' परंतु पुरूष प्रधान सामाजिक व्यवस्था में शिक्षीत एवं आत्मनिर्भर होते हुए भी आज की नारी को पुरूष के समान स्तर एवं अधिकार की माँग के लिए लढ़नापड़ रहा है। ''भारत के लोकतांत्रिक समाज में कुछ सीमा तक नारी को सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक अधिकार प्राप्त हुए है। फिर भी उसकी मूल स्थिति में कोई विशेष अंतर दिखाई नहीं देता। आज भी वह पुरूषी दंभ एवं मानसिकता का शिकार हो रही है।''

शोषण, नारी जाति की नियती है। घर-परिवार, कार्यालय, आश्रम सभी जगह नारी पुरूष के शोषण का शिकार बनी है। अशिक्षा, अज्ञान और दमन के युग से लेकर शिक्षा और जागरण के इस आधुनिक युग में भी वह पुरूषों की अधीनस्थता एवं अत्याचार को सहने के लिए विवश है।परंतु शिक्षा एवं नारी सबलीकरण के प्रयास के फलस्वरूप नारी को अर्थाजन में सहयोग मिला और उसने पुरूषों के एकाधिकार को चुनौती दे दी है। सामाजिक पराधीनता, पुरूष अधीनस्थता, प्रचलित आदर्श विश्वासों, मान्यताओं तथा मूल्यों के बंधन से मुक्त होने के लिए वह अग्रेसर है। अत: यह कहना उचित होगा की ''स्त्री को स्त्रीत्व से मुक्ति नहीं चाहिए। उन रूढ़ियों से मुक्ति चाहिए जिन्होंने उसे वस्तु बना रखा है।''इसी कारण वह परिवार तथा समाज में अपने स्वतंत्र अस्तित्व के लिए संघर्ष कर रही है। समकालीन हिंदी उपन्यासों में नारी के इस संघर्षमय जीवन का अत्यंत सुक्ष्म एवं व्यापक चित्रण हुआ है।

हिंदी के समकालीन महिला उपन्यासकारों ने नारी की समस्याएँ तथा उन समस्याओं से मुक्ति के लिए किए गए संघर्ष को अत्यंत गहराई से अभिव्यक्त किया है। हिंदी साहित्य में कृष्णा अग्निहोत्री, मेहरून्निसा परवेझ, उषा प्रियवंदा, शशीप्रभा शास्त्री, मन्नु भंडारी, मालती जोशी, ममता कालिया, नासिरा शर्मा, चित्रा मुदगल, राजी सेठ, प्रभा खेतान, शुभा वर्मा, अनामिका, प्रभा सक्सेना, इला डालमिया, मधु भादुड़ी, सुधा भटनागर, निलिमा सिंह, आदि महिला उपन्यासकारों ने नारी जीवन के हर पहलु को विश्लेषित किया है। प्रतिनिधीक रूप में इनके कुछ उपन्यासों को आधार बनाकर नारी के स्वतंत्र अस्तित्व के लिए किये गये संघर्ष को यहाँ समेटने का प्रयास किया है। इन लेखिकाओं की रचनाओं में नारी संवेदना की पर्याप्त व्यापकता एवं गहराई दिखाई देती है।

'छत पर अपर्णा' उपन्यास पारिवारिक बंधन की पीड़ा से मुक्ति की कहानी है। अपर्णा पूँजीपति एवं उद्योगशील परिवार की लड़की है। उसका सारा परिवार पिता की इच्छा को ही आदेश मानकर चलता है। माता-पिता अपर्णा के ऊपर तरह-तरह के बंधन लाद देते हैं। उसे अपने दैनिक व्यवहार में भी न्यूनतम स्वतंत्रता प्राप्त नहीं है। अत: पारिवारिक बंधन और पिता की निरंकुश कठोरता के कारण वह अपना स्वाभाविक विकास खो बैठी है। इसका परिणाम परिवार के प्रति विद्रोह में घटित होता है और वह प्रतिकार की भावना से सिद्धार्थ नामक युवक के साथ अविवाहित जीवन-यापन करने का निर्णय लेती है और सारे दबावों के बीच भी वह अपना निर्णय नहीं बदलती। यहाँ पर नारी की परिवार के प्रति परिवर्तित मानसिकता और पारिवारिक बंधनों से मुक्ति पाने की छटपटाहट दिखाई देती है।

भारतीय पुरूषप्रधान व्यवस्था में विवाह के संबंध में पुरूष की राय तथा निर्णय को अधिक महत्त्व प्रदान किया गया है। लेकिन आधुनिक शिक्षित नारी इस परंपरागत भारतीय संस्कार का विरोध करने लगी है। इसका उदाहरण 'उम्र एक गलियारे की' सुनंदा है। देवेश, सुनंदा के पिता के मित्र का पुत्र है। देवेश, सुनंदा की राय को महत्त्व न देते हुए उससे विवाह करने का निश्चय कर सुनंदा के पिता को सूचित करता है। देवेश के इस एक तरफा निर्णय को सुनंदा अपने व्यक्तित्व का अपमान समझती है और विवाह के प्रस्ताव को अस्वीकार कर देती है। वह नवल नामक युवक के साथ विवाह करती है। परंतु वहाँ भी पति के रूप में पुरूष की ईर्ष्या, उदासीनता और उपेक्षा का सामना करना पड़ता है। फिर भी वह पति के प्रति अपने सारे दायित्वों और कर्तव्यों को तत्परता से निभाती है। किंतु नवल पत्नी के शर्तहीन समर्पण को नकार देता है। पति के इस उपेक्षापूर्ण व्यवहार से दु:खी होकर सुनंदा पति से अलग हो जाती है और पुन: देवेश से जुड़ती है। दांपत्य जीवन की मान्यताओं का

उल्लंघन करके अपने जीवन में सुख-शांति लाने के लिए वह देवेश से संबंध स्थापित करती है। अत: पति की उपेक्षा के कारण उसका यह निर्णय उसके व्यक्तित्व और जीवन के लिए आवश्यक बन जाता है।

परिवार में तिरस्कृत तथा निराश्रित होने का बोध अब नारी को निराशा में नहीं डुबोता अपितु उसे महत्त्वाकांक्षी बना देता है, अपनी स्वतंत्र सत्ता एवं अस्तित्व को समाज में स्थापित कर लेना उसके लिए अनिवार्य हो जाता है। पुरूष का वर्चस्व एवं पारिवारिक यातना को सहते सहते वह अपने जीवन में पुरूष की उपस्थिति को नकार देती है। 'अपनी अपनी यात्रा' की सुरेखा के मन में एक इच्छा पलने लगती है, कि वह, ''किसी तरह पापा और बाबू जी के रास्ते से छूट जाए और अपने भीतर के विश्वास को जिलाकर खड़ा कर ले कि उसे अपने जीवन में कुछ पाना है, कुछ बनना है।''[१] सुरेखा विवाह के दुष्परिणामों को जानकर विवाह से दूर रहती है। अत: वह विवाह को अपने व्यक्तित्व के सहज विकास में बाधा मानती है। वह परिवार को त्यागकर एकांकी जीवन-यापन करने लगती है। और आत्मनिर्भर होने के लिए एडवोकेट शिव के साथ वकालत करने लगती है। शिव उसे काम और वेतन देकर आत्मनिर्भर बनाते हैं। जिससे उसका आत्मविश्वास लौट आता है।

'एक जमीन अपनी' की अंकिता अपने दुराचारी पति की ऐयाशियों तथा ज्यादतियों से तंग आकर उसका त्याग कर देती है। वह नौकरी करके आत्मनिर्भर बनकर सम्मान के साथ जीवन-यापन करना चाहती है। परंतु उसे नौकरी में स्थिरता प्राप्त नहीं हो पाती। परित्यक्ता नारी होने से सभी उसकी ओर यौन-लालसा तथा संदेह की दृष्टि से देखते हैं। वह स्वाभिमानी एवं चरित्रवान नारी है। इसलिए वह नौकरी भी पूरे सम्मान के साथ करना चाहती है। जिस एजेंसी में वह काम करती है वहाँ पर एक दिन पार्टी में मैथ्यू उसे एक महत्त्वपूर्ण क्लाइंट मि.सक्सेना से मिलवाता है। मि.सक्सेना अंकिता से बदतमीजी करता है। अंकिता उसका मुँह-तोड जवाब देती है। परिणामस्वरूप मैथ्यू उसे एजेंसी से निकाल देता है। अंकिता अपनी सहेली नीता से कहती है, ''वह सूअर का बच्चा सक्सेना.... आठ नौ पैग उसके गले उतर चुके थे और उसके हाथ-पांव अपने वश में नहीं थे। उसने कंधे पर ही हाथ नहीं रखा था... पार्टी की बात थी... वरना वहीं चप्पल उतार लेती... वह भी सीख जाता कि पार्टियों में लड़कियाँ बिकने नहीं आती, आती हैं तो उनके साथ कैसा सुलूक करना चाहिए...।''[४] अंकिता एजेंसी में होनेवाले नारी के दैहिक शोषण का विरोध करती है और मैथ्यू की नौकरी छोड़कर मि.भोजराज के यहाँ सम्मान के साथ नौकरी करती है।

'फ्री लांसर' में पुरूष निरपेक्ष एवं एकाकी जीवनयापन करनेवाली साहसी एवं निर्भिक नारी की कथा प्रस्तुत है। शहाना अपनी मौसी की मृत्यु के पश्चात् एकाकी जीवन व्यतीत करती है और अपनी आर्थिक स्थिति सुदृढ़ बनाने के लिए तथा स्वतंत्र जीवन जीने के लिए 'फ्री लांसर' बनती है। भारतीय अविवाहित नारी केलिए मुक्त पत्रकारिता का कार्य उसके सामने अनेक समस्याएँ उत्पन्न करता हैं। उसे सैम जैसे पुरूषों की कामुक दृष्टि का सामना करना पड़ता है। इस संदर्भ में उसका कहना है, ''इस आलम में जहाँ तक पहुँच हो आदमी अपना हाथ साफ करना चाहता है। आज का पुरूष समाज बौखलाया हुआ है। स्त्री को उसके सही परिप्रेक्ष्य में देखकर स्त्री पर विजय पाने का एक ही रास्ता उसे सूझ रहा है और वह अंधाधुंध उस पर गिरता पड़ता आगे बढ़ रहा है।''[५] पुरूषों की इस घिनौनी दृष्टि से बचकर काम करने के उपाय शहाना ढूँढ लेती है। वह अपनी पत्रकारिता के प्रति पूर्ण समर्पित एवं निष्ठावान है। इसलिए अपने पद का दुरूपयोग करनेवाले सैम जैसे पुरूष अधिकारियों का मुँह-तोड़ जवाब देती है।परिस्थितिवश जब नारी को एकाकी जीवन व्यतीत करना पड़ता है तो उसे चाहिए कि साहसी और सबल बनकर अपने जीवन को यशस्वी बनाएँ। शहाना के माध्यम से लेखिका ने पुरूष निरपेक्ष तथा एकाकी नारी जीवन को सही दिशा प्रदान की है।

'जहाँ पौ फटनेवाली है' उपन्यास नारी के मौन संघर्ष को प्रस्तुत करता है। कृष्णाबाई अनुसूचित जाति की अनपढ़ महिला है। उसका पति राजनेता है जिसकी अगले चुनाव में पराजय होती है। और उनकी जगह पार्टी का टिकट पत्नी कृष्णाबाई को दिया जाता है। अनपढ़ होते हुए भी कृष्णाबाई टिकट मिल जाने पर अपने कर्तव्य और दायित्व के प्रति सजग हो उठती है। परिवर्तन की इस भावना के कारण तथा उसकी सादगी एवं सरलता के कारण उसे लोकसभा चुनाव में सफलता प्राप्त हो जाती है और वह एम.पी. बन जाती है। पत्नी को आम चुनाव में मिली सफलता देखकर ईर्ष्याग्रस्त पति उससे नाता तोड़ लेता है। कृष्णाबाई पति के साथ मौन संघर्ष जारी रखते हुए आगे बढ़ती है। और मुख्यमंत्री बन जाती है। इस प्रकार उसका एक सफल राजनेता के रूप में कायाकल्प हो जाता है। जो अशिक्षित नारी को भी आत्मसम्मान की भावना से भर देता है।

'अभिषेक' की विधवा वेणु को उसके ससुर जायदाद से वंचित करके घर से निकालते हैं तब वह मुनीश मेहता की मिल में काम करने लगती है। वहाँ पर मिली सफलता के कारण पुरूष वर्ग द्वारा उसे अपवित्र बनाने का प्रयास किया जाता है। परंतु निडर होकर वेणु उनका सामना करती है और लड़ती-झगड़ती अपने उद्योग के क्षेत्र में सफल बनती है और अंत में मुख्यमंत्री बनकर अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व की स्थापना करती है।

'नीलोफर' की नीलम एक सफल डॉक्टर है। नीलम जाति एवं धर्म के भेद को पाटने का कार्य करती है। वह स्वयं हिंदू होकर मुस्लिम युवक अहमद से शादी करती है। परंतु जब उसे पति के देशद्रोही कारनामों का पता चलता है तब वह उसके प्रति विद्रोह करती है। पतिधर्म से देशधर्म को श्रेष्ठ मानकर अपने देशद्रोही पति का अंत अपने ही हाथों से करती है। नीलम देश

की रक्षा के लिए विद्रोही बन जाती है। इसप्रकार आधुनिक आत्मनिर्भर नारी को समाज में अपने स्वतंत्र अस्तित्व के लिए संघर्ष करना पड़ रहा है।

निष्कर्ष :

निष्कर्ष रूप से यह स्पष्ट होता है की, पुरूष प्रधान सामाजिक व्यवस्था में आज की नारी अपने स्वतंत्र अस्तित्व एवं व्यक्तित्व की सार्थकता के लिए संघर्षरत है और अपना संघर्ष आजीवन जारी रखना चाहती है। समकालीन हिंदी लेखिकाओं ने आत्मनिर्भरता एवं आत्मविश्वास से प्रेरित नारी संघर्ष को शब्दांकित करके नारी के स्वतंत्र अस्तित्व के लिए आवाज उठाई है। आज के संक्रमण कालिन युग के बीच खडी इन लेखिकाओं ने तमाम सामाजिक जटिलताओं के बीच नारी को एक गरिमा प्रदान करने का सफल प्रयाय किया है। इन्होंने नारी की परंपरागत सामर्थ्यहीनता की छबि तोड़कर उसे नए आत्मविश्वास से प्रेरित किया है। आर्थिक रूप से आज स्वतंत्र होते हुए भी नारी को रूढ़िवादी परिवेश से संघर्ष करना पड़ रहा है। सामाजिक जागरूकता बढ़ने से वह अपने दास्यत्व और पराधीनता के प्रति विद्रोह कर रही है। शिक्षा के प्रसार, प्रचार और नारी जागरण के फलस्वरूप वह अपने अधिकारों के प्रति जागरूक हुई है। आज वह पुरूष की सहचारिणी या दासी नहीं बल्कि उसकी सहयोगिनी और मित्र बनना चाहती है। परिवार तथा समाज के शोषण और अमानवीय व्यवहार को आपना दुर्भाग्य समझकर आज वह चुपचाप सहती नहीं बल्कि साहस के साथ उसका विरोध कर रही है। पुरूष प्रधान समाज में आत्मनिर्भर होकर अपना स्वतंत्र अस्तित्व एवं महत्त्व स्वयं निश्चित कर रही है। इस प्रकार अपने बिखरे हुए व्यक्तित्व एवं आत्मविश्वास को बटोरकर संघर्ष और साहस से अपनी दारूण नियती को बदलने का उसका प्रयास अत्यंत स्पृहणीय है।

संदर्भ :

१) डॉ.हेमेंद्रकुमार पानेरी, स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास : मूल्य संक्रमण
२) डॉ.कल्पना पाटोळे, महिला उपन्यासकार : पारिवारिक जीवन के बदलते संदर्भ
३) चित्रा मुदगल, एक जमीन अपनी
४) शुभा वर्मा, फ्री लांसर
५) कुसुम अंसल, अपनी अपनी यात्रा
६) कृष्णा अग्निहोत्री, निलोफर
७) जहाँ पौ फटनेवाली है, मालती परूलकर
८) शशीप्रभा शास्त्री, उम्र एक गलियारे की
९) इला डालमिया, छत पर अपर्णा

समकालीन महिला कथा लेखन और नारी विमर्श

प्रा.डॉ. सादिकअली हबिबसाब शेख
हिंदी विभागाध्यक्ष
कर्मयोगी तुळशिराम पवार महाविद्यालय, हडोळती
ता. अहमदपूर जि. लातूर (महाराष्ट्र)

प्रास्ताविक :

साहित्य समाज का दर्पण होता है | समाज को सही दिशा प्रदान करता है | साहित्य सामाजिक और राजनीतिक परिस्थितीयों के अनुसार विभिन्न आकार ग्रहण कर रहा है | मनोरंजन जैसे उद्देश को लेकर लिखी गयी कहानी आगे चलकर विविध रूपों से गुजरती हुई नारी विमर्श पर आ पहुँची है | नारी विमर्श यह पुरूषोके समकक्ष स्त्रीयोंकी सामाजिक, शैक्षीक और राजनैतिक समानता का आन्दोलन है | नारियाँ पहले पुरूषों के मुकाबले शारीरिक और बौध्दिक रूप से हीनतर समझी जाती थी लेकिन आज की नारी ने अपने को हर क्षेत्र में स्थापित करके यह साबित कर दिया है कि वह पुरूष से किसी भी मामले में कमतर नही है | इसका परिणाम वर्तमान साहित्य में देखा जाता है |

महिला कहानी साहित्य में नई चुनौतियाँ एक बहुत तेजी से बढती जा रही है | इस तरह वैश्वीकरण के परीपेक्ष मे नए परिवर्तन नारी विमर्श की तिव्र भावना हिंदी की महिला लेखिकाओं की कलम से कहानी के माध्यम से उभरने लगी | अपने निजी अनुभवों को बडे स्वाभाविकता के साथ यथार्थ रूप में लेखिकाओं ने नारीयों को चित्रित किया है |

नारी जागृती एवं नारी उन्नती के लिए भारतीय पुनर्जागरण अंदोलन में नारी जागृती के लिए आवाज उठाने वालें महापुरूष नेताओं में महात्मा फुले, सावीत्रीबाई फुले, महात्मा गांधी, स्वामी दयानंद, श्रीमती डॉ. ॲनी बेझंट, आचार्य कर्वे, राजाराम मोहन रॉय, नर्मदा शंकर, न्या.म.गो.रानडे, आदी समाजसुधारोंओ को तथा उनके द्वारा स्थापित संस्थाओ ने जो नारी उन्नती एवं जागरण को लेकर जो कदम उठाएँ है उनका गहरा प्रभाव हिंदी लेखिकाओं पर स्पष्ट दिखाया देता है |

समकालीन महिला कथा लेखन और नारी विमर्श :

नारी विमर्श को नया आयाम देने वाली वरिष्ठ लेखिका **मन्नू भण्डारी** ने मध्य वर्गीय और निम्न वर्गीय महिलाओं के विविध चरित्र एवं विषय अपनी रचनाओं मे दिये है | उनकी कहानियाँ भावानात्मक द्वंद की महत्वपूर्ण एवं विशिष्ट दस्तावेज हैं | उनकी कहानी यह सच है मैं एक महिला द्वारा दो प्रेमियाँ के बीच में अर्न्तद्वन्द एवं चुनाव को बहूत ही सार्थक तरीके से व्यक्त किया गया है | उनकी एक अन्य कहानी त्रिशंकु में पुरानी और नई पीढी के संस्कारो से जूझती माँ-बेटी के चरित्र स्त्री - विमर्श की सार्थक अभिव्यक्ति है | मन्नू की भाषा सहज और पात्रों की मनः स्थितीयाँ में गइराई तक उतर जाने वाली है | उनकी कहानियाँ में समाज की अलग स्त्रियाँ हैं जो अपने संस्कार से लडती हुई नई परिस्थितीयों से तालमेल बिठाना चाहती है | बंद दरावाजों का साथ इस कहानी में एक मध्यम वर्गीय परीवारो को लेकर उनका चित्रण किया है | इस कहानी मे पती और पत्नी के बिच के तनाओ का संघर्ष का चित्रण किया है |

नारी विमर्श को आयाम देनेवाली दुसरी महत्वपूर्ण लेखिका कृष्णा सोबती ने भी अपनी रचनाओं मे स्त्री चरित्रों को बहुत विविधता एवं गहराई दी है | उनके यहाँ स्त्री चरित्र अक्सर दबंग होती है जो दुनियां को अपनी तरह से संचालित करने के दमखम से लबरेज होती है | भाषा को लेकर कृष्णा सोबती बहुत सचेत और चौकन्नी रहती है | उनकी रचनाओ के एक-एक शब्द और संवाद सारगर्भित, सांकेतिक और चरित्र के किसी पक्ष को खोलने वाला होता है | उनके उपन्यास डार से बिछुडी की नियीका एक कबीले से दूसरे कबीले में बेची और खरेदी जाती है | लेकीन मित्रों मरजानी में वह अपनी आकाक्षाएँ, दमित भावनाएँ दबाती नहीं है, उनका खुलकर इजहार करती है | सूरज मुखी अंधेरे उपन्यास की सहासी नायिका अपने फैसले खुद लेती है | इसकी अभिव्यक्ती के लिए कृष्णा सोबतीने अलग - अलग क्षेत्रों वर्गो और मानसिकताओं के स्त्री चरित्रों को चुना है | वे मित्रों मरजानी में स्त्री अपनी भाषा और उनके परिणामों को भोगने को तैयार है | इस तरह हम कृष्णा सोबती में क्रमशः एक वस्तु, फिर निरीह मरती हुई औरत को बोलकर अपनी आकांक्षाओं को व्यक्त करती औरत के रूप में देख सकते है | यह नारी विमर्श का श्रेष्ठ उदाहरण है |

हिंदी नारी विमर्श के इस श्रेष्ठ कहानीकार के रूप में मैत्रीय पुष्पा परिचित है | इनकी प्रमुख कहानी ललमनियाँ कहानी में पुरूष समाज की बेईमानी और छल को स्पष्ट किया गया है | ललमनिया यह ब्रज मे गाया जानेवाला एक गीत और नृत्य प्रकार है | जो बारात में स्वागत के समय आयोजित किया जाता है | नृत्य करनेवाली नारी अपने हाथ में आइना लेकर आइने का प्रकाश बारातीयों पर डालते हुए गीत गाती है | लेकिन आज के जमाने में यह रिवाझ कम होता दिखाई दे रहा है | इस कहानी में यह स्पष्ट हुआ है कि स्त्री को पुरूष नचाता आया है उसका इस्तेमाल करते हुए उसे फेंक देता है | तब स्त्री यह पुरूष के इसारे पर नाचने के लिए मजबूर हो जाती है | इसप्रकार कहानी में मोहरों को जोगेश ने एक भाग वस्तु के रूप में उसका उपयोग कर छोड देते है |

मालती जोशीने हिंदी कथा साहित्य में नारी का दुख, उत्पीडन, आत्मक्लेश और आर्तनाद को उद्घाटित करनेवाली लेखिका के रूप मालती जोशी ने महत्वपूर्ण योगदान दिया है | समकालीन कहानीकारों के बीच मालती जोशी बहुमुखी प्रतिभा संपन्न कहानीकार है | साहित्य के विविध विधाओं में उन्होंने बहुत कुछ लिखा है, पर उनकी पहचान उपन्यासकार और कहानीकार के रूप में ही अधिक हुई है | मालती जोशी ने नारी की विविध समस्याओं पर प्रकाश डालने के लिए नारी को केंद्र में रखनेसे कहानी सीधे हृदय को छू लेती है | मालती जोशी नारी के प्रति आत्मसमर्पण भाव से लेखन करती है | उन्होंने स्त्री को विविध रूपो से चित्रीत किया है -

१. अविवाहित नारी, २. कामकाजी नारी, ३. विधवा नारी, ४. निःसंतान (बांझ नारी), ५. दहेज समस्या से ग्रस्त नारी, ६. बेकार पतियों के साथ निर्वाह करनेवाली नारी | आदि के रूप में चित्रित किया है |

" कितना कुछ नारी सहे, आँसू पीकर भी सदा, मूक अहिल्या-सी रहे
टिकुली, नुपूर, चुडियाँ, आभूषण चाहे कहें है नारी की बेडियाँ | "

नारी विमर्श को नया आयाम देनेवाली उषा प्रियंवदा स्त्री मुक्ति को अलग तरीके से परिभाषित करने वाली लेखिका है | उनके स्त्री चरित्रों की सबसे बडी सिमा परिवार है | उनके चरित्र परिवार से छूटने, उसे दूसरे संदर्भो में प्राप्त करने की कोशिश में ही लगे रहते हैं उससे आगे नहीं बढ पाते | चरित्र प्यार में बार-बार छले जाने के बावजूद विद्रोह नही कर पाते है | उषा प्रियंवदा पढी-लिखी शिक्षित कथाकार है जो ' रूकोगी राधिका ' से लेकर ' पचपन खम्बे लाल दिवार ' मे विदेशो तक की यात्रा कराती है | स्त्री मुक्ति की जिस झलक को उषा ने अपने प्रारम्भिक लघु उपन्यासों में दिखाया है उसका अलग स्वरूप उन्होंने अपने अमेरिका प्रवास के दौरान कामकाजी औरत के रूप में चित्रित किया है |

इन महत्वपुर्ण महिला कथाकारों के अलावा अल्पना मिश्रा, क्षमा शर्मा, प्रत्यक्षा, गीतांजलि श्री मनीषा कुलश्रेष्ठ, रजनी गुप्त, दीपा अग्रवाल, उषा किरण खान, कृष्णा अग्निहोत्री, नाशिरा शर्मा मंजुल भगत, सुमति अय्यर आदि महिला कथाकारो ने अलग अलग क्षेत्रों चरित्रों को लेकर उपन्यास और कहानियाँ लिखी है और अपनी रचनाओ में स्त्री विमर्श को नया आयाम दिया है |

महिला रचनाकारें के सामने स्त्री विमर्श स्वयम में एक चुनौती है | इनके लेखन को जनाना लेखन कहकर उपहास उड़ाया जा रहा है | ऐसी स्थिती में बहुत ही समझ बुझकर अपने विचारों को व्यक्त करने की आवश्यकता है | नारी जीवन की समस्याए इस प्रकार है -

१. लड़कीयों की घटती जन्मदर
२. स्त्री की सुरक्षा का प्रश्न
३. पुरूष के अहं से टकराव की स्थिती
४. अनेक स्तरों पर भेदभाव
५. नौकरीपेशा स्त्रियों का संघर्ष - परिवार तथा कार्यालयों में
६. नारी - अस्मिता का प्रश्न
७. नारी का विकास का अवसर न देना
८. नारी को दोयम दर्जे का मानना
९. नारी का शारीरिक, मानसिक तथा आर्थीक शोषण

इस तरह युगों युगो से नारी को विभिन्न उपमाओं को सहकर जीवन यापन करना पड रहा है | यह एक कडे बंधनो के कटघरे में बंदिस्थ बैठी रही थी | जैसे वह देवी, जननी, दासी, के रूप में अपना जीवन बिताती हुई नजर आ रही थी | अब हुसे इन उपर्युक्त रूप में हिंदी लेखिकाओ ने अपनी कहानियों तथा उपन्यास के माध्यम से स्वतंत्र, स्वावलंबी तथा महान शक्तिशालीनी के रूप में स्पष्ट किया है |

निष्कर्ष :

इस तरह युगोंसे नारी को देवी, जननी, दासी तथा नौकरानी के रूप में माना गया था | आज नारी स्वावलंबी बन गयी है | तथा भविष्य में नारी देश की ही नही विश्वभर मे एक महान शक्ति के रूप में सामने आएगी | उसका अपना एक विशेष महत्व रहेगा | इस तरह हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श कल से आज अलग है और भविष्य में आज से भी अलग रहेगा |याने विशेष उन्नती पर रहेगा | हम यह स्विकार करें की नारी के प्रगती के बिना राष्ट्र प्रगती नही हो सकती | और जब तक नारी की प्रगती नही होगी तब तक राष्ट्र को हम महासत्ताक कैसे बना पाएँगे | सच है नारी कि उन्नती में ही राष्ट्र और विश्व की उन्नती है |

उपर्युक्त स्पष्टीकरण से स्पष्ट किया जाता है की, युगो युगो से नारी पर पुरूष प्रधान संस्कृति ने सदाही गुलाम नौकर, अबला, परावलंबी कि दृष्टि से देखते हुए नारी पर अन्याय, अत्याचार, प्रताडना, बलात्कार जैसे अमानविय कुकर्म व्यवहार किएँ है | पर अब समय के अनुसार स्त्री भी बदल गई है | परिवर्तन हुआ है | वर्तमान समय मे नारी ने पुरूषों के कंधे से कंधा लगाकर धरती, जल, तथा अंतरिक्ष में प्रवेश करते हुए बराबरो का स्थान पाया है | राजनिती के क्षेत्र में नारी ने सरकारी पदोंपर अपना अधिकार जमा लिया है | अब भविष्य में नारी एक शक्ति के रूप में सामने आएगी क्यों की नारी विकास के मार्ग सभी खुल गए है | मकान, गाँव, शहर, राज्य, राष्ट्र तथा विश्व स्तर पर सभी क्षेत्रों में नारी शक्ति के रूप में मानी जाएगी क्योंकि वह जग जननी सेवा परायणी पतिपारायणी नही बल्कि वह बराबरिसे आगे बढकर विश्व उन्नती में एक महान शक्ती के रूप में अधिकार जमा लेगी | नारी उन्नती के बिना राष्ट्र उन्नती अधुरी रह जाएगी |

संदर्भ ग्रंथ :

१. प्रतिनिधि महिला कहानियों में नारी - डॉ. मिना जोशी
२. आधुनिक महिलाएँ और समाज - संजय गौंड
३. हिंदी लेखिकाओं के कहानियों में नारी - डॉ. सौ. मंगला कप्पीकेरे
४. समकालीन कथाकार और नयी कथाकृतियाँ - गुचरण सिंह
५. हिंदी कहानी की विकास यात्रा - ब्रह्मस्वरूप शर्मा
६. आधुनिक हिंदी उपन्यास - डॉ. नामावरसिंह

अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासोंमें राजनीतिक चेतना

प्रा. डॉ. आर. बी. भुयेकर,
हिंदी विभाग प्रमुख,
गोपाळ कृष्ण गोखले कॉलेज, कोल्हापुर।

साहित्य युगीन परिवेश का जीता-जागता दस्तावेज होता है। साहित्य मनुष्य द्वारा लिखा जाता है और मनुष्य को सचेत करने का काम करता है। समाज की सच्च्वाई प्रस्तुत करने का काम उपन्यास करता है। उपन्यास में तत्कालीन युग की चेतना, संवदेना तथा समाज के विभिन्न पहलुओं की अभिव्यक्ति मिलती है। उपन्यासों में समाज की विविध समस्या, हिंसा, आतंकवाद, नारी चेतना, वर्ग भेद, वर्ग संघर्ष आदि के साथ राजनीतिक तिकड़मबाजी का यथार्थ चित्रण किया है।

भारतीय राजनीति में बीसवीं सदी का अंतिम दशक भ्रष्टाचार, अराजकता और अस्थिरता का रहा है। इस दशक का प्रारंभ सन १९९१ में भारत के तत्कालीन प्रधानमंत्री चंद्रशेखर द्वारा त्याग करने के बाद तत्कालीन राष्ट्रपति व्यंकटरमन जी ने नया गणतंत्र भंग कर दिया। तमिलनाडु के श्री पैगंबर में एक शक्तिशाली बम विस्फोट से राजीव गांधीजी की हत्या हो गई। इस हत्या ने भारत की राजनीति में सबके रौंगटे खड़े कर दिए। इसी समय भारत में चुनाव हुए। परंतु किसी भी राजनीतिक दल को स्पष्ट बहुमत प्राप्त नहीं हुआ। ऐसे वातावरण में दल-बदलु नेताओं की स्वार्थपरकता सामने आई। वे अपने स्वार्थ सिद्धि एवं सत्तालोलुपता के कारण असामाजिक तत्त्वों का इस्तेमाल करने लगे। अंतिम दशक का राजनीतिक परिवेश घोर पतन का माना जाता है। भ्रष्टाचार, हत्याकांड, रिश्वतखोरी, गुंडागर्दी, आतंकवाद आदि समस्याएँ इस काल की देन मानी जाती है। इस समस्या से अंतिम दशक का साहित्य अछूता कैसा रहेगा। अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासों ने इन सारी समस्याओं को रेखांकित किया है।

१. भ्रष्ट राजनीतिक व्यवस्था -

वर्तमान राजनीति की सबसे बड़ी विसंगति है राजनीतिक भ्रष्टाचार की। गली से लेकर दिल्ली तक पग-पग पर भ्रष्टाचार का बोलबाला दिखाई देता है। मैत्रेयी पुष्पा की रचना 'अल्मा कबूतरी' में इसका चित्रण मिलता है। सूरजभान की कैद से अल्मा भागकर श्रीराम के यहाँ पहुँचती है। श्रीराम कुविख्यात डाकू है। परंतु वह राजनीति में आने के लिए वह अपना नाम बदलता है। राजनीति में वह श्रीराम शास्त्री नाम धारण करता है। और समाज कल्याण मंत्री बन जाता है। इस प्रकार डाकू श्रीराम के आत्मसमर्पण करने के बाद वह जनता और सत्ता के पास पहुँचता है। राजनीति के आखाड़े में वह श्रीराम शास्त्री का रूप लेकर जनता में प्रसिद्धि पाता है और चुनाव जीतकर समाजकल्याण मंत्री के पद पर विराजमान होता है। लेखिका कहती है, ''जनतंत्र ने प्रमाणित कर लिया है, किसी भी नागरिक के लिए उसके दरवाजे खुले हैं।''[१] इसी उपन्यास का डाकू बेटासिंह भी राजनीति में आना चाहता है। बेटासिंह के खिलाफ सत्तर कत्ल और डेढ़ सौ डकैतियों के गुनाह दर्ज है। बेटासिंह इन अपराधी मामलों को रफादफा करने के लिए दरोगा पर दबाव डालने का काम करता है। जब दरोगा अपनी असमर्थता बताता है, तब बेटासिंह उसे कहता है, ''उन रजिस्टरों को तुम फाड़ नहीं सकते तो पगार किस बात की लेते हो? माना की पगार वर्दी, बुट, राइफल टाँगने का मेहनताना है, तो ऊपरी आमदनी कही भरम रख लो! वह तो आप लोग उससे लेते हैं। सबूत मिटाने के कार्यक्रम की बात करो।''[२] इस प्रकार बेटासिंह दरोगा को समझाते हुए कहता है कि उनपर लगे आरोपों को मिटाने के लिए जाली मुड़भेड़ दिखाओ और उनपर लगे इनामों की रकम बाँट लो। बेटासिंह को अनेक पार्टियों से चुनाव लड़ने के प्रस्ताव आते हैं। इस प्रकार डाकु बेटासिंह तथा भ्रष्ट पुलिस और गुंडों ने मिलकर भारतीय राजनीति को तबाह कर दिया है।

२. राजनीति में सत्ता संघर्ष -

अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासों में इस सत्ता संघर्ष का यथार्थ चित्रण किया है। सत्ता संघर्ष का रूप कितना घिनौना होता है यह कमलेश्वर जी ने 'कितने पाकिस्तान' में व्यापकता के साथ अंकित किया है। राजनीति नेता जो सियासी चाल खेलते हैं, उनके बारे में कमलेश्वर कहते हैं, ''दुनिया की सांसों पर एक-एक लमहा इतना भारी पड़ रहा है की बयान से बाहर है। अफगानिस्तान कब्रस्तान बन गया है। उधर लेबनान से पाकिस्तान का मुर्तना भुट्टो खुद अपने खून से नहला देने की परोकश कर रहा है। वह अपने वालिद की सियाशी विरासत में अपनी बहन बेनझीर से बँटवारे की माँग कर रहा है... उधर इराक में कुर्दपना पाकिस्तान बनाने की जिद्दोजहद कर रहे हैं। गोरी ताकतों ने कुवैत को इराक से आजाद करवा दिया है। सद्दाम हुसैन ने कुर्दों के ठिकानों पर हवाई हल्ले किए हैं... आप पूंछ रहे हैं कि ऐसा क्या हो गुजरा है?

अफगानिस्तान में लाशें ही लाशें बिछी हुई है... जब से आप ही इस आरामगाह में छिपे हुए हैं, तब से दुनिया में तबाही मची हुई है।''[३]इस प्रकार राजनेता सियाशी चाल का खेल सत्ता हासिल करने के लिए खेल रहे हैं। यहां तक की लोगों की मानसिकता का भी विचार नहीं हैं। फिर कमलेश्वर जी ने इस उपन्यास में सत्ता संघर्ष का घिनौना रूप उजागर किया है। देवदासी रूना कहती है, ''अदीबे आलिया! नियंत्रण द्वारा आत्माओं को तोड़ा जाता है, फिर उन्हें विभाजित किया जाता है... उनमें सांस्कृतिक प्रतिरोध की शक्ति विखंडित की जाती है और तब बाजारवादी उस विभाजन में कौम का सारा रक्त चूस लेते है। खंडित संस्कृति के शमसानों में उत्सव के बाजार स्थापित होते हैं... धर्म और इतिहास शीर्षकों के हाथों में खिलौना बनकर नचाते, गाते, जश्न मनाते अपने ही विभाजित अंग के शत्रु और विनाश का कारण बन जाते हैं।''[४]भारतीय राजनीति में सांप्रदायिकता कितनी मजबूत हो रही है, इसका चित्रण कमलेश्वर इस प्रकार करते हैं, ''लोकमान्य तिलक ने अन्ततः सारे हिंदूवादियों को जन्म दिया। सावरकर जैसे क्रांतिवादी हिंदूवादी हो गए। उनकी नश्ल में नथुराम गोडसे पैदा किया... आखिर उसीने ही गांधीजी की हत्या की... तो गांधी, नेहरू, पटेल, मौलाना आझाद के रहते हुए भी मुसलमानों के लिए उम्मीद बची ही कहाँ थी। दिलों में शक बैठ गया था कि सत्ता मिलते ही धीरे - धीरे नेहरूजी का सेक्यूलरिज्म मूछित होता जाएगा और मूछित हिंदुत्व होश में आ जाएगा।''[५]

३. राजनीति में भ्रष्टाचार का बोलबाला -

वर्तमान राजनीति में भ्रष्टाचार का भयावह रूप दिखाई देता है। जयप्रकाश कर्दम के 'छप्पर' उपन्यास में इसका वर्णन दर्शाया है। ''कोई भी सरकारी अफसर हो या कारकून ठाकुर साहब की सहमति के बिना इलाके के किसी भी मामले में न तो वे हस्तक्षेप करते हैं और न किसी को ऐसा करने की सलाह देते हैं। यूं कहिए कि सरकारी कारकून तो नाम भर के हैं अन्यथा इलाके में असली शासन तो ठाकुर साहब का ही है, उनकी इच्छा के विरुद्ध पत्ता तक नहीं हिल सकता।''[६] भ्रष्टाचार के इस चंगुल से हमारे गाँव भी नहीं छूटे।

४. राजनीति में जातीयता -

वर्तमान राजनीति में नेता अपनी जाति का आधार लेकर सत्ता हासिल करते हैं। इसी कारण आज राजनीति में जाति को अलग नहीं किया जा सकता। वर्तमान राजनीति में प्रत्येक जाति किसी-न-किसी राजनीतिक पार्टियों के साथ जुड़ी हुई है। जातीयता तथा सांप्रदायिकता का यथार्थ चित्रण कमलेश्वर जी ने 'कितने पाकिस्तान' उपन्यास में रेखांकित किया है। ''मैं सदियों का नुमाइंदा और एक नाटक का सूत्रधार हूँ। जो कुछ तुम आज देख रहे हो... उसके कारण मेरी सद में मौजूद है... हिंदू जाति पराभव की कगार पर है... हिंदुओं के चारों वर्ण छोटी-छोटी जातियों-उपजातियों में बँट चुके हैं। हर जाति खुद को दूसरे से ऊंचा समझती है... जांति-पांति का भेदभाव चरम पर है। हिंदू मिथ्या अहंकार का शिकार है। इसीलिए गुरुनानक का वचन बंजारे की तरह भटक-भटक कर कहा रहा है... इस दौर में जात-पांत और वर्ण के झूठे अभिमान से ऊपर उठा हुआ और मोह-लोभ से मुक्त कोई व्यक्ति नहीं है... ब्राह्मण तो कर्मकांड का सहारा लेकर बाकी जनता पर अत्याचार कर रहा है।'' [७]इस प्रकार पूरा देश जातियता की दीवार पर बाँटा गया है। इसी सांप्रदायिकता के विविध पहलुओं पर प्रकाश डालते हुए उपन्यास में बुटासिंह एक मुसलमान लड़की की रक्षा के लिए अपनी जाति के भाइयों से कहता है, ''हिंदुस्तान-पाकिस्तान की लकीर खिंच गई तो खिंच जाए... लेकिन हिंदू-मुसलमान के नाम पर औरत की इज्जत का बँटवारा तो नहीं हो सकता।''[८] इसी उपन्यास में हिंदुस्तान-पाकिस्तान के बँटवारे की हिमायत करनेवाले मुस्लिम लीग पर तन्नू मियाँ कहता है, ''आपके जिन्नासाहब मलाबार हिल की जो इमारत छोड़कर पाकिस्तान जाएँगे तो बेहत्तर इमारत बनवा लेंगे... अगर वह चाहेंगे तो अपनी बीवी रति की कब्र उखाड़कर पाकिस्तान ले जाएँगे, क्योंकि उनका कोई रिश्ता जमीन से नहीं है, लेकिन कलसुम तो इस जमीन में सदियों से दफन पुरूखों और कासिमाबाद थाने पर मरे अपने बेटे मुमताज की कब्र उठाकर पाकिस्तान नहीं ले जाएगी।''[९] 'डूब' उपन्यास में जातियता तथा सांप्रदायिक विद्वेष का लाभ वर्तमान नेता लोग कैसे लेते हैं तथा दंगे फसाद और हिंसा में धर्म की रक्षा करना वे अपना कर्तव्य मानते है, इसका वर्णन मिलता है, ''लेकिन धर्म की रक्षा का सवाल ठहरा? धर्म में तर्क का क्या काम? पुण्य कमाने के हर युग में अपने अवसर होते हैं। महाभारत काल में भगवान श्रीकृष्ण ने तो यहाँ तक कहा था कि धर्म की खातिर सगे भाई को मारना भी पाप नहीं है। फिर इस कलयुग में विधर्मी को मारना अवश्य पुण्य कमाना ही कहलाएगा।''१०

५. जनकल्याण के प्रति विमुखता –

अंग्रेजों की गुलामगिरी से मुक्त होकर भारत को आजादी मिली। आजादी के बाद देश के नेताओं में त्याग और बलिदान की भावना कूट-कूट कर भरी हुई दिखाई देती है। अनेक सरकारी योजनाएँ भ्रष्टराजनीति का शिकार किस प्रकार होती है, इसका चित्रण 'इदन्नमम' उपन्यास में दिखाई देता है। दादा बऊ से कहते हैं, ''मातौन! दूर भाग तो यही है कि जिस सरकार ने अस्पताल बनवाया था तब के बाद वह सत्ता में आई ही नहीं। जिस विरोधी पार्टी ने दंगा कराया था वह उस अस्पताल क्यों चलने देगी? उनका बस चले तो बौंडरी समेत गिरवा दे। किवाड़ टाटी जलवा दे। राज-काज में बस यही रह गया है।''[११] 'डूब' में आजादी मिलने के बाद देश में खुशहाली आएगी। अपना शासन अपना राज विकास ही विकास ऐसी धारणा सामान्य लोगों की थी। इस उपन्यास का मस्साव कहता है, ''उन्हें तो रंज था इस बात का कि यह हो क्या रहा है? वे तो गाँव वालों को बता चुके थे कि आजादी आई है तो तरक्की भी आती होगी। भाईचारा बढ़ेगा। हमारी समझ, हमारा दायरा बढ़ेगा और आया क्या? बरबादी! बढ़ा क्या? वैमनस्य।''[१२] इस प्रकार यह सारी योजनाएँ जनकल्याण के लिए बनाई गई थी किंतु राजनेताओं ने इन योजनाओं को आम लोगों तक नहीं पहुँचाई।

निष्कर्ष –

अंतिम दशक के हिंदी उपन्यासों में राजनीतिक चेतना का अध्ययन करने के बाद यह बात स्पष्ट होती है कि अंतिम दशक का राजनीतिक परिवेश अस्थिर एवं भ्रष्टाचार से आकंठ डूबा है। इस दशक के राजनीतिक परिवेश में नैतिक मूल्यों का ऱ्हास दिखाई देता है। जनकल्याण की कोई भी योजना इस सदी में आम लोगों तक सफलतापूर्वक नहीं पहुँच पाई है। साथ ही गांधीवादी विचारों तथा नैतिक मूल्यों का खंडन इस सदी की राजनीति में दृष्टिगोचर होता है। इस सदी के नेता सिर्फ अपनी महत्त्वकांक्षा तथा स्वार्थसिद्धि की राजनीति खेलते हुए नजर आते हैं। इस सदी में अवसरवादी नेताओं की कोई कमी नहीं है। अवसरवादी तथा भाई-भतीजावाद इस सदी की राजनीति में प्रमुख रूप से दृष्टिगोचर होता है। ऐसे यह नेता प्रजा के जनकल्याण की उम्मीदों पर पानी फेर देते हैं। वे खुद का ही कल्याण करते दृष्टव्य होते हैं।अत: अंतिम दशक के राजनीतिक परिवेश में भ्रष्ट राजनीति, सत्ता संघर्ष, भाई-भतीजावाद, भ्रष्टाचार, सांप्रदायिकता, जातियता आदि का बेबाकी चित्रण करते हुए स्वार्थी और नाकाम नेताओं का बेनकाब करने का सफल प्रयास इस सदी के उपन्यासकारों ने किया है।

संदर्भ :

1. मैत्रेयी पुष्पा, अल्मा कबूतरी, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. 2000,पृ. 182
2. वही, पृ. 192
3. कमलेश्वर, कितने पाकिस्तान, राजपाल एंड सन्स, नई दिल्ली, सं. 2000, पृ. 146
4 , वही, पृ. 145
5. वही, पृ. 14
6. कर्दम जयप्रकाश, छप्पर, संगीत प्रकाशन, दिल्ली, सं.1994, पृ. 64
7. मैत्रेयी पुष्पा, इदन्नमम, किताबघर प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. 1994, पृ. 20
8. कमलेश्वर, कितने पाकिस्तान, राजपाल एंड सन्स, नई दिल्ली, सं. 2000, पृ. 225
9. वही, पृ. 59
10. जैन वीरेन्द्र, डूब, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. 1991, पृ. 40
11. मैत्रेयी पुष्पा, इदन्नमम, किताबघर प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. 1994, पृ. 22
12. जैन वीरेन्द्र, डूब, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, सं. 1991, पृ. 54

हिंदी और मराठी आँचलिक उपन्यासों में चित्रित लोककला एवं लोकसंस्कृति

डॉ. रवींद्र पाटील
हिंदी विभाग राजर्षि छत्रपति शाहू कॉलेज, कोल्हापुर

सार :–

संस्कृति किसी राष्ट्र, राज्य, प्रदेश, जीवन अथवा समाज की संपूर्ण मानसिकता का आदर्श एवं पवित्र रूप होती है। इसके अंतर्गत जीवन के समस्त क्रियाकलापों का लेखा–जोखा सम्मिलित होता है। भारतीय संस्कृति के मूल स्त्रोत का गहारा प्रभाव विशिष्ठ प्रदेशों के ग्राम एवं अंचलों में पाया जाता है। अंचल को निजात और पूर्णता प्रदान करने में आँचलिक संस्कृति का महत्वपूर्ण योगदान होता है। आँचलिकता के सफल निर्वाह के लिए संस्कृति चित्रण को एक अनिवार्य और महत्वपूर्ण तत्व के रूप में स्वीकार किया गया है। प्राकृतिक परिवेश की विशेषता और नगरों महानगरों से दूर होने के कारण ग्राम एवं अंचल की संस्कृति अपनी अलग पहचान रखती है। अपनी परंपरा से चली आयी सांस्कृतिक विरासत को पिढ़ि–दर–पिढ़ि संजोए रखने का प्रयास यहाँ चलते रहते हैं। परिणामतः देश के कोने–कोने में स्थित पिछड़े एवं अछूते अंचलों में भारतीय संस्कृति का मूल रूप आज भी शेष है। अतः देश के इन खंड–खंड संस्कृति के माध्यम से ही अखंड भारतीय संस्कृति का निर्माण हुआ है। ग्रामा एवं आंचल को जीवन पूर्णतः प्रकृति पर निर्भर होने के कारण वह मूलतः कृषि या ग्राम संस्कृति है। इसके द्वारा इनकी संपूर्ण मानसिकता और जीवन प्रणाली का सहज, स्वच्छ, सरल, स्वाभाविक और सुंदर रूप सामने आता है। इसमें ग्रामों एवं अंचलों की गौरवमयी धारणा, परंपरा एवं इतिहास विद्यमान है। ग्रामों एवं अंचलों में आम आदमी के समस्त क्रियाकलापों तथा लोकजीवन को वाणी प्रदान करने का काम लोकसंस्कृति करती है। लोकगीत, लोककला, लोककथा, लोकनृत्य, लोकनाटय, लोकसंगीत, पर्व–त्यौहार, मेले, सेस्कार, रूढ़ियाँ, रीति–रिवाज़ आदि विभिन्न बातों के योग से संस्कृति बनती है। इसमें अंचलों की गौरवमयी धारणा, परंपरा एवं इतिहास रहता है। लोककला लोकसंस्कृति का अभिन्न अंग एवं लोक साहित्य का सशक्त माध्यम है। लोक कलाएँ जन–जीवन की प्रचिलित परंपराओं का संरक्षण और संवर्धण करती है। 'दंगल–कुश्ती' यह प्राचीन काल से आज तक चला आया लोककला का एक सशक्त माध्यम है। इसके अलावा लोकनाटय गवैया (गायकी) विविध वाद्य बजान की कला, बढ़ई आदि सभी कलाओं का समावेश लोककला के अंतर्गत होता है। लोकसंस्कृति की संस्कृति जीवंत रूप होती है। जो साक्षात जीवन को सौंदर्य और भाव से संवाधित करती है। इसके अंतर्गत लोकजीवन, वेशभूषा लोककथा, लोकगाथा, लोकसंगीत, लोकनृत्य आदि का समावेश होता है। लोकसाहित्य लोकजीवन का स्पंदन होता है। लोकसंस्कृति उस प्रदेश की सांस्कृतिक पहचाना होती है। अतः लोकसंस्कृति विशिष्ट भू–प्रदेश की ब्लू प्रींट होती है। अतः 'हिंदी और मराठी आँचलिक उपन्यासों में चित्रित लोककला एवं लोकसंस्कृति' का विवेचन इस प्रकार है –

लोककला :–

यह लोकसंस्कृति का अभिन्न अंग एवं लोकसाहित्य का एक सशक्त माध्यम है। अंचलों में लोकसाहित्य तथा लोककलाओं के माध्यम से सामान्य जन–जीवन का मनोरंजन होता है। अंचलों में लोकसाहित्य ही मनोरंजन का सशक्त माध्यम होता है। लोककला के संदर्भ में डॉ. कालीचरण यादव लिखते हैं, ''लोककला की व्याख्या इस प्रकार दी जा सकजी है कि वह किसी भी देश की विशुद्ध परंपरा है जो पिढ़ि दर पिढ़ि एक ही परंपरा से जुडती चली जाती हैं। इसमें निहित मत, विचार, श्रद्धा आदि बिना किसी परिवर्तन के चलते आते हैं।''[1] आज भी लोकसंस्कृति और लोककला को जीवित रखनेवाने कलाकार हिंदी और मराठी संस्कृति में सामान्य जन–जीवन की रोजी रोटी में हिस्सेदार के रूप में हैं। मराठी संस्कृति में तो लोगों की निष्ठा कलाकारों का अपने देवी देवताओं के प्रति विश्वास ही लोक परंपरा को आज भी जीवित रखता है। लोककला के संदर्भ में मराठी समीक्षक डॉ. शिवाजीराव चव्हाण का कथन दृष्टव्य हैं, ''लोककला लोकांच्या परंपरांचे संवर्धन आणि संरक्षण करतात त्यातून समाज जीवनाचे आदिबंध सापडतात. लोककलावर सौंदर्यशास्त्राचे संस्कार घडिवले की नामर कला जन्माला येतात. लोककलाही अभिजात कला द्वारा काळाशी नाते जोडतात. लोककला आणि कलांच्या या देवाण–घेवाणीमुळे लोकसंस्कृति आणि संस्कृतिमध्ये अशीच स्विकारशीलता निर्माण होते।''[2] लोककलाएँ जन–जीवन की प्रचलित परंपरओं का संरक्षण और संवर्धण करती हैं। लोककलाँ सौंदर्यशास्त्र से प्रभावित होकर अपनी काल परिधि में बँधकर नागर कलाओं को जन्म देती हैं। कला और लोक कला की आदान–प्रदान के प्रभाव स्वरूप संस्कृति और लोकसंस्कृति में नई संभावनाएँ ढूँढी जा सकती हैं। उपयुक्त अध्ययन के बाद प्राप्त हिंदी और मराठी लोककथाओं का विस्तृत विवेचन इस प्रकार किया जा सकता है –

दंगल – कुस्ती यह भारतीय संस्कृति में प्राचीन काल से लेकर आजतक चलता हुआ लोककला का एक सशक्त माध्यम हैं। यह लोककला देश की राजधानी से लेकर कन्याकुमारी तक देखी जा सकती है। इससे मराठी तथा हिंदी आँचलिक उपन्यास अछूतें नहीं हैं। तिज, त्यौंहारों, उत्सवों के समय इसका आयोजन बड़े धुमधाम से किया जाता है। रेणु जी ने 'मैला आँचल' में चम्पपुर मेले का और वहाँ की दंगल–कुश्ती का वर्णन बड़े रोचक ढंग से किया हैं, ''चम्पापुर मेले का दंगल है बाबू! देखनेवालों पर धक्ममुक्की शुरू हो जाती हैं। सिपाही जी लोग छड़ी नहीं चमकाते रहे तों हर साल–दो आदमी दबकर मरजाये।''[3] इसके अतिरिक्त – कमलाकांत त्रिपाठी का 'बदेखल', शिवप्रसाद सिंह के 'शैलूष', उपन्यास में इस लोककला का वर्णन हुआ हैं। मराठी के ख्यातिप्राप्त लेखक र. वा. दिघे 'पड रे पाण्या' उपन्यास में कुश्ती कला का वर्णन करते हुए लिखते हैं, ''सकाळी दर्शनाकारिता गर्दी होती दुपारी लोकं जिन्स–पन्न्स विकत घेण्याच्या नादात होते. दिवस कलला तसे लोकांचे कुश्ती चे आकर्षण जागे झाले... भरपूर करमणूक आखली होती म्हणून उत्सव प्रिय खूडूत खुषीत होते. नदीकाठचे बाभुळबन माणसांनी फुलले।''[4] यहाँ देहात में होनेवाले मेलों का यथार्थ वर्णन हुआ है। मेले का प्रमुख आकर्षण कुश्तियों के दंगल होते हैं। इसमें पहलवान लोग पूरी तैयारी के साथ इसमें उतरते हैं। इसके अलावा रणजित देसाई जी के माझा गाव व्यंकटेश माडगुळकर के 'बनगरवाडी' आदि उपन्यासों में भी कुश्ती का चित्रण दिखाई देता है।

लोकनाटय :– हिंदी में इसे लोककला भी कहते हैं। मराठी में यह कला, तमाशा नाम से जानी जाती है। मणि मधुकर के 'पिंजरे में पन्ना' उपन्यास में यह लोककला प्रस्तुत है। इसके अलावा फणीश्वरनाथ रेणु के मैला आँचल में नौटंकी, सुरील किरतन, अठियाली कीर्तन और नारदसूर आदि लोककलाओं का वर्णन हुआ है। ठाकुर प्रातसिंह के सात घरों का गाँव राकेश वत्स के 'जंगल के आसपास' में भी लोकनाटय का चित्रण हुआ है।

महाराष्ट्र में फसल कटाई के बाद किसान कामों से मुक्त होकर मनोरंजन के लिए रात को तमाशा का आयोजन करते हैं। इस प्रसंग का चित्रण मराठी के खात लेखक र. वा. दिघे अपने उपन्यास 'पानकळा' में इस प्रकार करते हैं, ''शंतावरून दमून भागून आलेल्या शेतक–याला तमाशा म्हणजे परब्रह्म तेवढीच त्याच्या जीवनाची करमणूक, तमाशा लागोपाठी किती ही रात्र चालो, तो आपला उजाडे पर्यंत ताटकळत बसलाय''[5]

गवैया (गायकी) लोककला में कलाओं को प्रदर्शित करनेवाले कलाकारों के साथ–साथ गाय की (गायन) कला को जतन करनेवाले कई कलाकार होते हैं। हिंदी के ख्यात लेखक नागार्जून 'बलचनामा' में गवैंयों का जिक्र करते हुए लिखते हैं, ''हमारे जिला जबार में नामी–नामी गवैंया हैं। उनका सूर हवा के पंखों पर जब थिरकने लगता हैं। तब सुननेवाला मगन होकर आँख मूँद लेता हैं। बाबू घराने की औरतें महीन गल से जब मलार और बटगबनी या समदाऊन का तान अलापती हैं तो गाय–बैल भी चरणा छोड़कर इधर–उधर ताकते रह जाते है।''[6]

विविध वाद्य बजाने की कला भारतीय संस्कृति और वाद्य का एक अनुठा संगम हैं। भारतीय देहांतो की संस्कृति में वाद महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। जिससे आँचलिक साहित्य अछूता नहीं रह सकता। विवेकी राय के 'सोनामाटी' में लोग झिरिहिरी पर्व के समय उत्साह के साथ इक्क्ठा होकर सभापति जैसे तबला–वादक को दाद देते हुए नजर आते हैं। इसके अलावा रेणू के 'परती परिकथा' में रघ्घू रामायणी की सारंगी बजाने की कला प्रस्तुत है।

मराठी के उपन्यासकार गो. नी. दांडेकर के 'जैत रे जैत' उपन्यास में ढोल बजाने की कला और उस वाद्य का विस्तृत विवेचन परिलक्षित है। इस उपन्यास का पात्र नाग्या ढोल बजाने की कला में माहिर है। इस प्रसंग का चित्रण करते हुए लिखते हैं, ''गाग्याची धाप ढोलावर पडली त्याचा थरारा रातभर घुमू लागला. तशी वाडीतली ढाकरं तर भुत्याच्या अंगणाकडे धावलीच, पण शेजारच्या ठाकरवाडयांनाही पाय फुटले.''[7] अतः नाग्या के ढोल की आवाज से महाराष्ट्र में कोंकण के बाडी–बस्तियों में बसनेवाले ठाकर लोग मंदिर की ओर दौड पडते थे।

चित्रकला यह भारतीय संस्कृति का अभिन्न अंग है। राजा रावी वर्मा जैसे चित्रकारों को आज भी आद किया जाता हैं। हिंदी और मराठी के कई आँचलिक उपन्यासों में इसका चित्रण दिखाई देता है। रेणु के 'परती परिकथा', नागार्जुन के 'वरूण के बेटे' मणि मधुकर के 'पिंजरे में पन्ना' आदि उपन्यासों में यह प्रसंग दिखाई देते हैं।

मराठी उपन्यासों में श्री. ना. पेंडसे के 'गारंबीची राधा', र. वा. दिघे के 'सराई' और पडरे पाण्या' में इस कला का बहुत कम मात्रा में चित्रण हुआ है।

बढई बढई का समावेश भी भारतीय लोककला में होता है। इसका ज्यादातर संबंध देहाती से होता है। तिलकराज गोस्वामी जी के 'सोनामाटी' में इस कला का चित्रण बहुत सुंदर ढंग से हुआ है। इसके अतिरिक्त मराठी के ख्यात लेखक गो. नी. दांडेकर के 'जैत रे जैत' में बढई कला का सुंदर चित्रण हुआ है।

उपर्युक्त लोककला के अतिरिक्त कुम्हार कला, झिम्मा–फुगडी, रास दांडिया भगवानदास मोरवाल के 'काला पहाड' में चित्रित गुल्ली डंडा, गुच्चापारा, कौडी–गुडगुड आदि का समावेश लोककला के अंतर्गत ही होता है। इसके अलावा कबड्डी और ठुमरी ठप्पा आदि भी लोककला के ही अंग है।

लोकसंस्कृति :–

यह संस्कृति का जीवंत रूप है, जो साक्षात जीवन को सौंदर्य और भाव सं संवाधित करता है। लोकसंस्कृति का सबसे अधिक समृद्ध रूप भारतीय लोक संस्कृति में मिलता है।

लोकसंस्कृति में लोक से समग्र क्रियाकलाप प्रतिबिंबत होते हैं। लोकसंस्कृति संस्कृति का लोकप्रिय और जीवंत रूप है। इसमें जीवन विषय नहीं है है तो प्रत्यक्ष जीवन मुखर होता है। लोकसंस्कृति हर देश के समाज की अपनी संपत्ति और विभूति होती है। यह किसी एक व्यक्ति की निर्मिति न होकर सामूहिक अविष्कार होता है। इसमें कृत्रिमता न होकर आत्मीयता होती है। विभिन्न संबंधो द्वारा इसका निर्माण होता है। लोकसंस्कृति विशुद्ध कनाओं की जन्मस्थली होती है। लोकसंस्कृति के सही दर्शन लोकगीत, लोकगाथा, लोककला, लोकनाटय, पर्व–त्यौहार, तथा दैनंदिन जीवन के हर्ष–उल्हास में होते हैं। लोकसंस्कृति के संदर्भ में कृष्णदेव उपाध्याय कहते है, ''लोकसंस्कृति से हमारा अभिप्राय जनसाधारण की उस संस्कृति से जो अपनी प्रेरणा लोगों से प्राप्त करती थी, जिसकी उत्सभूमि जनता थी और जो बौद्धिक विकास के निम्न धरातल पर उपस्थित थी।''[8]

मराठी लोकसाहित्य एवं लोकसंस्कृति के विद्वान रा. चि. ढेरे लोकसंस्कृति का संबंध नागर संस्कृति से जोडते हुए लिखते हैं, ''लोकसंस्कृति यह प्राकृतिक साहचर्य से प्रामाणिक रिश्ता रखनेवाली नागर संस्कृति के निकट विकसित होनेवाली और नाम संस्कृति रचना प्रक्रिया करनेवाली उपादात है।''[9]

लोकजीवन इसमें लोक हृदय की भावनाएँ कल्पनाएँ नैसर्गिक रूप अवतरित होती है। विविधता के बावजूद भी भारतीय लोक जीवन में अंदरूनी साम्य मिलता है। अतः हिंदी और मराठी आँचलिक उपन्यासों में लोक जीवन का व्यापक रूप में चित्रण मिलता हैं रहन–सहन, वेशभूषा, आभूषण, कदकाठी, अभिवादन, खान–पान आदि से यह स्पष्ट रूप से परिलक्षित होती है।

वेशभूशा भाषा और खान–पान की तरह भारत में वेशभूषा में भी विविधता दिखती है। 'जिंदगीनामा' उपन्यास में पंजाबी लोगों की वेशभूषा के संबंध में लेखक लिखते हैं, ''कोई नवेली पहन काबुली दरियाई का। किसी ने बाँकडी के जालवाली गुलाबी ओढवी।''[10] मराठी उपन्यासों में भी वेशभूषा का चित्रण आया है। र. वा. दिघे के 'पाणकळा' उपन्यास का चित्रण प्रस्तुत है, ''सोनी जांभळी पैठणी ने सुन नागकन्ये प्रमाणे पडळीवरून गावाकडे जावयास निघाली होती. पैठणीचा बोंगा तिला भाल झाला होता... तिने अंगात हिरव्या साटणीची कटकीची चोळी घातली होती साटणीवर बुट्टे असून तिचे हिरवे काठ गो–या दंडात रूतले होते।''[11] यहाँ कृषक मराठी नारी का मूर्त चित्र सामने आता है। इसके अलावा 'तुंबडचे खोत', 'आई आहे शेतात', 'बनगरवाडी', 'पडघवली' आदि उपन्यासों में वेशभूषा को लेकर विविधता दिखाई देता है।

वेशभूषा के अतिरिक्त आभूषण, कदकाठी, खान–पान आदि बातों में हिंदी तथा मराठी उपन्यासों में विविधता दिखाई देती हैं। अतः लोकजीवन में भारतीय संस्कृति के कई संदर्भ विद्यमान हैं।

लोकसाहित्य लोक जीवन का स्पंदन होता है। जिसमें विविध प्रसंगों का हृदय स्पर्शी चित्रण किया जाता है। लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटय, लोक–सुभाषित आदि लोक साहित्य के प्रमुख प्रकार हैं। रेणू के 'मैला आँचल', 'परती परिकथा'., नागार्जुन के 'बलचनामा'., कृष्णा सोबती के 'जिंदगी नामा' आदि उपन्यासों में लोकगीतों का चित्रण हुआ है। 'आठवी भाँवर' उपन्यास का सांग गीत दृष्टव्य है –

''बाट निराली को मत छेडे थे तो सतवादी हैं भूप,
सत के कारण राज छोड दिया तू क्या समझावे बेफूप...
खोटे बचन फेरे मत कहियो, के तू पी के आय भांग।।''[12]

मराठी साहित्य में भी लोकगीतों की प्रचुर मात्रा पायी जाती है। र. वा. दिघे के 'पड रे पाण्या', श्री. ना. पेंडसे द्वारा लिखित 'तुंबडयाचे खोत', गो. नी. दांडेकर के 'जैत रे जैत' रणजित देसाई जी की 'बारी' आदि प्रतिनिधि उपन्यासों में लोकगीत पाए जाते है। र. वा. दिघे लिखित 'पडरे पाण्या' का एक गीत प्रस्तुत है–

''तुझी रानात हिरवी मांडी ग।
तू नेसलीस हिरवी साडी।।''[13]

हिंदी तथा मरठी आँरचलिक उपन्यासों में लोकसंस्कृति के अंतर्गत लोक जीवन और लाकसाहित्य के साथ–साथ, **लोककथा, लोकगाथा, लोकसंगीत, लाकनृत्य, लोकनाटय** आदि को अनन्य साधाारण महत्व है। देश के हर प्रदेश में इनमें विविधता पायी जाती है। जो उस प्रदेश की सांस्कृतिक पहचान होती है। अतः लोकसस्कृति विशिष्ट भू–प्रदेश की ब्लू प्रींट होती है।

संदर्भ सूची :–

1. सं. कालीचरण यादव, मडई, अंक 11
2. डॉ.र.न.वरखेडे –'लोकसाहित्य व लोक परंपरा',विद्याबलम प्रकाशन धुळे, प्रथम संस्करण–1993, पृ. 45
3. फणीश्वरनाथ रेणू – 'मैला आँचल'', राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, ग्यारवाँ संस्करण –1980, पृ. 2018
4. र. वा. दिघे – 'पडरे पाण्या', ठोकळ प्रकाशन, पुना, द्वितीय संस्करण – 1966, पृ. 132,133
5. र. वा. दिघे – 'पाणकळा', व्हीनस प्रकाशन, पुना, प्रथम संस्करण – 1954, पृ. 9,10
6. नागार्जुन – 'बलचनामा', किताब महल प्रकाशन, छठा संस्करण – 1978, पृ.
7. गो. नी. दांडेकर – 'जैत रे जैत', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, मुंबई, पाँचवा संस्करण –2002 , पृ. 22
8. र. वा. दिघे – 'पडरे पाण्या', ठोकळ प्रकाशन, पुना, द्वितीय संस्करण – 1966, पृ. 223
9. रा. चि. ढेरे – लोकसंस्कृति उपासक, पृ. 173
10. कृष्णा सोबती – 'जिंदगीनामा', पृ. 51
11. र. वा. दिघे – 'पडरे पाण्या', ठोकळ प्रकाशन, पुना, द्वितीय संस्करण – 1966, पृ. 75
12. आनंद प्रकाश जैन – आवठी भाँवर, पृ. 168–169
13. र. वा. दिघे – 'पडरे पाण्या', ठोकळ प्रकाशन, पुना, द्वितीय संस्करण – 1966, पृ. 223

रेणु और दांडेकर के आंचलिक उपन्यासों की भाषा में स्थानीय रंगत : तुलनात्मक चिंतन

डॉ.सरोज पाटील
असिस्टंट प्रोफेसर श्री.शहाजी छ. महाविद्यालय,कोल्हापुर
Affiliated to - Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra (INDIA)

भाषा भावों और विचारों की सफल तथा संपूर्ण अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम है। यह मूलत: सामाजिक वस्तु है जो सामाजिक व्यवहार व्दारा अर्जित होती है। किसी भी कृति का पूर्ण तथा सार्थक विवेचन भाषा शैली पर निर्भर रहता है ।

आंचलिक उपन्यास हिंदी मराठी साहित्य में एक विशेष प्रवृत्ति है जो स्वातंत्र्योत्तर काल में विकसित हुई है। 'अंचल' शब्द की अपनी सार्थकता है । यह शब्द उन उपन्यासों के लिए प्रयुक्त होता है जिनमें किसी विशिष्ट भूप्रदेश को उपन्यास का कथाक्षेत्र बनाकर उसके व्दारा उस क्षेत्रविशेष का लोकजीवन, लोकसंस्कृति, सामाजिक, राजनितिक, आर्थिक, भौगोलिक परिस्थितियों का यथार्थ एवं मानवीय चेतना का संवेदनापूर्ण चित्रण विशिष्ट भाषाशैली के साथ किया गया हो। आंचलिक जीवन स्थानीय रंगों में रंगा होता है इस स्थानीय रंगत को निर्माण करने के लिए उपन्यासकार विशेषत: लोकभाषा का प्रयोग करते हैं।

लोकभाषा आंचलिक भाषा के शब्द, शब्दों के लोकप्रचलित रुप, मुहावरे, कहावतें, लोकोक्तियां, तुकबंदिया, संवाद, विशिष्ट शैली आदि से युक्त होती है। इस लोकभाषा के साथ साथ बिंबात्मक भाषा, संवाद, शैली आदि के मिलेजुले प्रयोग से आंचलिक भाषा का गठन होता है।

फणीश्वरनाथ रेणु हिंदी के सर्वश्रेष्ठ आंचलिक उपन्यासकार रहे है तथा उनके व्दारा प्रयुक्त आंचलिक भाषा ने उनकी कृतियों को गरिमा प्रदान की है। उनके उपन्यासों की भाषा खडी बोली हिंदी का वह रुप है जो मैथिल अंचल के लोगों व्दारा कचहरी बोली के रुप में पहचानी जाती है। उन्होनें स्वयं अपनी भाषा के बारे में कहा है, ''देखिए यो जब साधारण जनता ही बात कहनी हो, जब वे लोग बोलते हैं, तब तो जाहिर है कि अपनी गांव ही बोली में बोलते हैं...। मुझे लिखना पड रहा है उसको हिंदी में। तो अगर मैं उसको शुध्द, व्याकरण सम्मत और पंडिताऊ भाषा में लिखता हूँ तो यह खुद कान में कैसा लगेगा कि यह एक गाव का आदमी किस तरह से बोलता है, इतना शुध्द बोलता है और बिल्कुल वैसा या अशुध्द लिखने से यह उपन्यास चल नहीं सकता है। तो बीच का कही एक रास्ता तैयार करना होगा। तो, जो वे लोग बोलते हैं कचहरी, वचहरी में – 'कचहरी बोली' कहते हैं उसे। कचहरी की खिचडी भाषा में बोले जाने से 'कचहरी बोली' मैनें इस्तेमाल किया है,...। तो मैंने व्याकरण की दृष्टि से उसको सही रखा या सही कर दिया। फिर उसकी जो भाव की गति है, लय है बोलने की, उसको मैंने नहीं तोडा है। वह है तो खडी बोली लेकिन लय उसकी अपनी है।'' (पृ. १३, कथाकार फणीश्वरनाथ रेणु) इसप्रकार रेणु ने बडी कुशलता से पूर्णिया जिले की स्थानीय बोली को हिंदी भाषा के रुप में प्रस्तुत किया है।

श्रेष्ठ मराठी आंचलिक उपन्यासकार गो.नि.दांडेकर के उपन्यासों में महाराष्ट्र के विविध अंचल रेखांकित हुए हैं। उनके आंचलिक उपन्यासों में कोंकण, वऱ्हाड एवं सहयाद्री पहाडी इलाके कथांचल बने हैं। इन सभी उपन्यासों की भाषा मराठी है, परंतु वह अपने अपने क्षेत्र विशेष की विशेषताओं में रंगी हुई है। दांडेकर का कौशल इस बात में है कि उन्होंने क्षेत्र विशेष की विशिष्टता नुसार उपन्यासोंकी भाषा गढी है। दांडेकर के उपन्यासों की भाषा इतनी सहज, स्वाभाविक एवं समृध्द है कि उनकी भाषा में महाराष्ट्र के आंचलों की संवेदना सुनाई पडती है।

प्रस्तुत आलेख दोनों लेखकों के आंचलिक उपन्यासों की भाषा में प्रयुक्त स्थानीय शब्दों और उनके लोकप्रचलित रुपों के जरिए निर्माण स्थानीय रंगत का तुलनात्मक चिंतन प्रस्तुत करता है।

रेणुके उपन्यासों की भाषा में स्थानीय रंगत –

आंचलिक भाषा केवल भाषा नहीं होती तो वह वातावरण भी होता है। आंचलिक कथाकार इसके व्दारा अंचल से अपनी एकरुपता प्रदर्शित करता हैं । रेणु और दांडेकर ने कथावस्तु में स्वाभाविकता, यथार्थता, विशिष्टता, वातावरण निर्माण, प्रसंगों की संवेदनशीलता के लिए आंचलिक भाषा के शब्दों तथा उनके स्वरुपों का भारी मात्रा में प्रयोग किया है। ऐसे शब्द रेणु और दांडेकर की भाषा के आधार बने हैं।

बिहार के पूर्णिया जिले में बोली जानेवाली भाषा पर मैथिली, भोजपुरी, अवधी, मगही आदि भाषाओं का मिलाजुला प्रभाव है। जिससे रेणु के उपन्यासों में इन भाषाओं के शब्दों का स्वाभाविकत: मिला जुला प्रयोग हुआ है। इसके साथ बंगला, अंग्रेजी, उर्दु, नेपाली भाषा के शब्दों का प्रयोग भी भरपूर मात्रा में हुआ है।

रेणु के 'मैला आंचल' उपन्यास में मैथिली और भोजपुरी भाषा के समन्वय से बने आंचलिक शब्दों की संख्या लगभग पौने दो सौ हैं। जैसे – पंचलैट – पेट्रोमॅक्स, कनिया– दूलहिन, गमकौआ – साबुन आदि। रेणुकृत परती

परिकथा, जुलूस, पल्टू बाबू रोड इन उपन्यासों को भी आंचलिक शब्दों ने अपने रंग में सजाया है। जैसे पालवेत–मित्र, जोरावर– शक्तिशाली आदि। कुछ एक शब्दों के अर्थ प्रसंगत: स्पष्ट हो जाते हैं जैसे 'डकैत से बढकर होता है डकैत का 'झपैत' यहॉ पर झपैंत का अर्थ आसानी से सामने आता है। इस भाषा में शब्द के साथ समान ध्वनि और होती उपसर्ग लगाकर बोलने की मैथिली बोली की विशेषताएं प्राप्ती हैं जैसे फर– फौजदार, जर–जमादार, खर– खजाना आदि शब्द सहजता से उपन्यासों में प्रयुक्त हुए हैं।

आंचलिक शब्द– इन उपन्यासों में शब्दों के आंचलिक रुप मैथिल प्रवृत्ति के अनुसार बने हैं जैसे,
इसपिताल– अस्पताल, भाखन– भाषण इन शब्दों के साथ व्यक्तिवाचक संज्ञाए भी आंचलिक हो गई हैं। जैसे रामपियरिया (रामप्यारी), रामलगीना बाबू – रामलक्ष्मण बाबू आदि।
स्वरागम– कुछ स्थानों पर तद्भवीकरण के कारण भाषा में आदि स्वरागम हुआ है जैसे – अस्तुति – स्तुति, इसतिरी – स्त्री।
ध्वनिलोप– रेणु ने उपन्यासों में ध्वनिलोप होनेवाले शब्द भी प्रस्तुत किए हैं जैसे बेज्जट (बेइज्जत), बेकूफ – बेवकुफ आदि
ध्वनिपरिवर्तन– प्रस्तुत उपन्यासों में ध्वनिपरिवर्तन के उदाहरण भाषा में रंगत ले आए हैं जैसे हुजौर – हुजूर, आन्डोलन – आंदोलन आदि

भाषा के पृथक रुप –

इन उपन्यासों में पात्रों के व्यक्तित्व के अनुसार भाषा के पृथक रुप भी मिलते हैं। 'मैला आंचल' उपन्यास का अंग्रेज अधिकारी मैनेजर डफ की हिंदी पर अंग्रेजी प्रभाव स्पष्टता से झलकता है, 'हमारा स्टेट में एक भी बडमाश अम नहीं देखने मॉगटा।' (पृ.१३६ए मैला आंचल) मैथिली बोली में सुख संवाद सुनकर भी 'जुलूम' शब्द का उपयोग करने की प्रथा है जैसे, जुलूम बात । जुलूम हंसी, जुलूम खुशी।' रेणु ने अनपढ लोगों की भाषा अशुध्द मैथिली में रेखांकित की है। 'परती परिकथा' उपन्यास में जमींदार की नौकरानी विश्वेंद्र मिश्र के जेल से आने की खबर देते हुए कहती है, 'मालकिन। दूल्हाबाबू आविगेल। लाऊ हमार इलाम बकसिस। हमार बात ठीक भैल।'(पृ.२७८ए परती : परिकथा) इस प्रकार के वाक्यों, शब्द प्रयोगों से भाषा में रोचकता निर्माण हुई है ।

विविध भाषाओं के शब्दों का प्रयोग –

आंचलिक वातावरण निर्मिती के लिए रेणु ने स्थानी शब्दों के साथ अरबी, फारसी, उर्दु शब्दों का भी प्रयोग किया है। बडी सहजता से रेणु ने इन्हें अपनी भाषा में प्रयुक्त किया है जैसे,
शामियाना – पंडाल, खिदमत – सेवा, वाजिब–योग्य बिल्कुल इसीप्रकार अंग्रेजी शब्द भी स्थानीयता का पूट चढे रुपों में रेखांकित हुए हैं जैसे टीसन– स्टेशन, कनकसक – कनेक्शन आदि। अंग्रेजी के 'व्ही' वर्ण का उच्चारण पूर्वी बोलियों में 'भ' होता है जैसे चेभलेट, भौचर आदि अनेक शब्द प्रयुक्त हुए हैं।

रेणु का नेपाल से घनिष्ठ संबंध रहा है। जिससे उनकी भाषा में नेपाली शब्दों का भी सहजता से प्रयोग हुआ है। 'परती: परिकथा' उपन्यास का नेपाली पात्र दिलबहादुर की भाषा नेपाली है जैसे 'लडाई मा मर्नाले सोझे स्वर्ग पुत्रिच्छ' (लडाई में मरने से आदमी सीधे स्वर्ग पहुंच जाता है।)ऐसे नेपाली वाक्यों, शब्दों के हिंदी अनुवाद लेखक ने पाठकों की सुविधा के लिए दिए हैं (पृ.५४ परती : परिकथा) मैला आंचल, परती परिकथा, जुलूस आदि उपन्यासों के अनेक पात्र बंगाली होने से बंगाली भाषा के शब्दों, वाक्यों का प्रयोग भी लेखक ने प्रसंगानुसार किया है। जैसे आमार–मेरा, कोर्बो–करुंगा, भालोबासा–प्रेम या 'अमार भगवान के मारो ना' जैसे वाक्यों ने भाषा में रोचकता निर्माण की है।

इसप्रकार रेणु कृत उपन्यासों के कथाक्षेत्र स्वरुप बिहार के पूर्णियां जिले के अंचल चित्रित हैं। इन अंचलों में मैथिली, भोजपुरी, अवधी, मगही आदि भाषाओं के संयुक्त प्रयोग से बनी 'कचहरी' भाषा का प्रयोग किया जाता है। इन भाषाओं के मूल शब्दों से उपन्यासों में आंचलिक वातावरण की निर्मिती हुई है। ऐसे शब्दों के साथ उर्दु, फारसी, अरबी शब्द यहॉ की स्थानीय भाषा में ऐसे घुलमिल गए हैं कि उन्हें भाषा से अलग करना असंभव है। उपन्यासों में पात्रों के व्यक्तित्व के अनुसार बनी भाषा में बंगला, अंग्रेजी, नेपाली तथा शुध्द मैथिली भाषा का प्रयोग हुआ है। ऐसे चित्रण से उपन्यास की भाषा में विविधता एवं रोचकता के साथ साथ स्थानीय रंगत निर्माण हुई है।

दांडेकर के उपन्यासों की भाषा में स्थानीय रंगत –

दांडेकर के उपन्यासों में महाराष्ट्र के कोंकण, वऱ्हाड तथा सहयाद्री पहाडी इलाके कथाक्षेत्र बने हैं। इन सभी क्षेत्रों की मराठी भाषा अपने अपने क्षेत्र विशेष की विशेषताओं में रंगी है। पडघवली, तांबडफुटी, शीतू इन उपन्यासों की मराठी पर कोंकणी रंग चढा है। पूर्णामायची लेकर तथा मृण्मयी वऱ्हाडीमराठी से सजा है तो वाघरु, जैत रे जैत, माचीवरला बुधा, रानभुली आदि उपन्यास सहयाद्री के पहाडी इलाकों में बोली जानेवाली विशेषताओं से युक्त हैं।

आंचलिक भाषा के शब्द और उनके लोकप्रचलित रुप, स्थानीय शब्दों से युक्त भाषा प्रयोग दांडेकर के उपन्यासों का वैशिष्टय है। कोंकणी क्षेत्र से संबंधीत उपन्यासों पडघवली, शीतू, तांबडफुटी आदि में अधिकांश कोंकणी शब्दों का प्रयोग हुआ है जैसे जौळ–आंधी, बापूस– पिता, हयंसर– यहॉ, खयंसर–कहॉ, इचारणे– पूछना आदि इन उपन्यासों में शब्दों के आंचलिक रुप कोंकणी प्रवृत्ति के अनुसार बने हैं। सराध– बरसी, उच्छाव– उत्सव, थोरतित–थप्पड आदि। कोंकणी बोली में क्रिया के अंत में 'न' प्रत्यय लगाने का प्रचलन है जैसे खाल्लन्, (खाया), बसलेन– (बैठी हूँ) या वाक्य के बीच या अंत में 'हो' या 'गो' प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है जैसे

'म्हादेवा। वीजच पडली हो' (महादेव बीजली गिर गई) या 'सूनबाई जौळाचा रंग दिसताय गो' (बहू आंधी आने की संभावना है) कोंकणी बोली में 'शिंच्या' या 'रांडेच्या' इन गालियों का प्रयोग क्रोध या झगडे के साथ साथ, सुख, हास्य या नित्य व्यवहार में सहजता से किया जाता है।

'पूर्णामायची लेकर' तथा मृण्मयी आदि उपन्यासों की भाषा वऱ्हाडी मराठी से परिपूर्ण है। स्थानीय शब्दों के प्रभाव से इन उपन्यासों की भाषा बडी रोचक बनी है जैसे इलम– विद्या, चिरोंजीदाणे– शक्कर चने, बहेकान्या– पागल आदि।

बरसों पहले वऱ्हाड पर मुस्लिम शासकोंका शासन था, जिससे भाषा में उर्दु शब्द बडी आसानी से घुल मिल गए हैं जैसे– मालूम, उडनखटोले, झंडी, फुरसत आदि.

शास्त्रीय मराठी व्याकरण और वऱ्हाडी व्याकरण प्राचीन मराठी व्याकरण से अधिक मिलता जुलता है। स्त्रीलिंग क्रियापद के वर्तमान काल वाचक एकवचन रुप में 'जाते' (जाना), जेवते (खाना)के लिए 'जाती', 'जेवती' स्त्रीलिंग रुप या कभी 'जातो' 'जेवतो' पुल्लिंग रुप में प्रयुक्त होते हैं। भूतकालिन रुप गेले (गए) के लिए 'गेली' या भविष्यकालीक रुप जाशील (जाना) के लिए 'जाशीन' था जासान आदि प्रयुक्त होते हैं। दांडेकरने ऐसे शब्दों के प्रयोग से भाषा में रंगत लाने का प्रयत्न किया है।

वऱ्हाडी भाषा में 'ळ' का उच्चारण 'य' तथा 'झ' का उच्चारण 'ह' किया जाता है। जिससे इन उपन्यासों की भाषा में माळ के लिए 'माय' तुळस के लिए 'तुयस' जैसे शब्दों का प्रयोग हुआ है। प्रस्तुत उपन्यासों में व्यक्तिवाचक संज्ञाओं के रुप भी इस प्रवृत्ति के अनुसार बने हैं जैसे, बयिरामाला– बयिरामाले (बयिराम को) बहुवचनी शब्द को 'ले' प्रत्यय लगाने से पहले 'हि'जोडा जाता है जैसे बैलांहिले (बैलों को)गडयाहिले (नौकरों को) इस प्रकार इन उपन्यासों में वऱ्हाडी भाषा से जुडे शब्दोंने विशेष स्थानीय रंगत निर्माण की है।

दांडेकर कृत वाघरु, रानभुली, माचीवरला बुधा, जैत – रे– जैत इन उपन्यासों में सहयाद्री का पहाडी इलाका कथांचल बना है। यहॉ के भाषा वैशिष्टय से उपन्यासों को विशिष्टता प्राप्त हुई है। प्रस्तुत उपन्यासों में यहॉ प्रचलित कुछ विशिष्ट शब्दों का प्रयोग हुआ है जैसे सांडणे– खोना, येंगायचा– चढना, उंबर– उम्र आदि।

यहॉ पर 'ळ' का उच्चारण 'ल' किया जाता है जैसे काळजी (चिंता) के लिए 'कालजी' संबोधित किया जाता है। आपली (अपनी) के लिए 'मपली' कहा जाता है।

प्रस्तुत उपन्यासों की भाषा में शब्दों के आंचलिक रुप स्थानीय प्रवृत्ति के अनुसार बने हैं। जैसे सवता– (स्वयं), इवायन (हवाई जहाज), ममई (मुंबई)

यहॉ के ठकार आदिवासियों की भाषा की अपनी ही कुछ विशेषताएं है जैसे वाक्य के अंत में 'वले' या 'जनू' शब्द जोडा जाता है। जैसे 'माचीवरला बुधा' उपन्यास का एक ठकार व्यक्ति बुधा नामक व्यक्ति की आंखों का इलाज करने की इच्छा दर्शाता है जैसे 'बुधादा, तुज्या डोळयांना आऊशेद करीतो वले।' (बुधाभाई मैं तुम्हारी ऑखों का इलाज करता हूँ।)(पृ.२३ए माचीवरला बुधा)

इसप्रकार दांडेकर के उपन्यासों में चित्रित इन सभी क्षेत्रों की मराठी भाषा अपने अपने क्षेत्र विशेष की विशेषताओं में रंगी हुई है। कोंकणी, वऱ्हाडी और सहयाद्री पहाडी इलाकों में बोली जानेवाली मराठी ने इन उपन्यासों में स्थानीय रंगत निर्माण की है।

तुलनात्मक चिंतन :

रेणु के अधिकांश उपन्यासों का कथाक्षेत्र बिहार का पूर्णियां जिला है जो मैथिल आंचल के नाम से जाना जाता है। अत: उनके उपन्यासों की भाषा खडी बोली हिंदी का वह रुप है जो मैथिल अंचल के व्यक्तियों व्दारा 'कचहरी' बोली के रुप में पहचानी जाती हैं। महाराष्ट्र के विविध अंचल दांडेकर के उपन्यासों के कथाक्षेत्र हैं। अत: इनके उपन्यासों की मराठी भाषा कोंकणी, वऱ्हाडी तथा सहयाद्री पहाडी इलाके में बोली जानेवाली स्थानीय विशेषताओं में रंगी है।

रेणु की भाषा में स्थानीय शब्दों के साथ साथ अरबी, फारसी, उर्दु शब्द घुलमिल गए हैं। वही दांडेकर की भाषा पूरी तरह आंचलिक भाषा के शब्द (स्थानीय शब्द) तथा उनके स्वरुपों से बनी है।

रेणु के उपन्यासों का मैथिली भाषा के साथ बंगला, नेपाली, अंग्रेजी भाषा के पात्रों ने भी प्रतिनिधित्व किया है कारण रेणु भारतीय तथा नेपाली स्वतंत्रता आंदोलन में सक्रिय रहे थे जिससे अंग्रेजी, नेपाली स्वतंत्रता सेनानियों,

अधिकारियों से उनका संपर्क रहा।साथ में रेणु के उपन्यासों का कथाक्षेत्र पूर्णियां जिला हैं जो उत्तर नेपाल से शुरु होकर दक्षिण गंगा तट तक फैला हुआ है।

स्वाभाविकत: उनकी भाषा में बंगाली, नेपाली शब्द, वाक्य सहजता से रेखांकित हुए हैं। परंतु दांडेकर के उपन्यासों में इस प्रकार के विविध भाषी पात्र वर्णित नहीं है।

निष्कर्षत:

रेणु ने आंचलिक बोलियों, विशिष्ट शब्दों के लोक प्रचलित रुपों व्दारा एक नई भाषा का निर्माण किया है। जिसने निर्जीव पडती पुरानी भाषा को नई सृजनात्मकता प्रदान की है। रेणु की भाषा में एक नयापन है। ताजगी है। यथार्थता तथा सच्चाई है। उनकी भाषा सहज, स्वाभाविक, समृध्द है। उनकी भाषा से मैथिल भूमि के अंचल सजीव हो उठे हैं। वही दांडेकर के उपन्यासों में महाराष्ट्र में बोली जानेवाली मराठी भाषा का प्रयोग बडी सजगता के साथ हुआ है। दांडेकर के उपन्यासों की भाषा मराठी अलग अलग क्षेत्र विशेषताओं के अनुसार नए नए रुपों में प्रस्तुत हुई है। दांडेकर ने आंचलिक बोलियों, स्थानीय शब्दों, उनकी विशिष्टताओं से एक सहज, स्वाभाविक तथा समृध्द मराठी का निर्माण किया है अत: रेणु तथा दांडेकर की भाषा का अपना अपना अलग वैशिष्टय रहा है।

संदर्भसूची–

आधारग्रंथ

1. मैला आंचल – फणीश्वरनाथ रेणु
2. परती परिकथा – फणीश्वरनाथ रेणु
3. जुलूस– फणीश्वरनाथ रेणु
4. पडघवली – गो.नी. दांडेकर
5. मृण्मयी – गो.नी. दांडेकर
6. शितू – गो.नी. दांडेकर
7. पूर्णामायची लेकर – गो.नी. दांडेकर
8. पवनाकाठचा धोंडी – गो.नी. दांडेकर
9. माचीवरला बुधा – गो.नी. दांडेकर
10. जैत रे जैत – गो.नी. दांडेकर
11. रानभुली– गो.नी. दांडेकर
12. तांबडफुटी– गो.नी. दांडेकर

संदर्भ ग्रंथ –

1. हिंदी के आंचलिक उपन्यासों की शिल्पविधी – जवाहर सिंह
2. कथाकार फणीश्वरनाथ रेणु – चंद्रभानु सोनवणे

हिंदी भाषा समस्या और उपाय

डॉ. शहनाज महेमुदशा सय्यद
बळंवत महाविद्यालय, विटा
तहसिल- खानापुर, जि. सांगली

कोई भाषा कितनी ही पुरानी क्यों न हो, उसका अध्ययन तभी प्रस्तुत होता है जब उस भाषा के सीखने की चाह उन लोगों में जागृत हो जिनकी वह मातृभाषा नहीं है, अथवा उस भाषा का सांस्कृतिक, साहित्यिक एवं सामान्य स्तर इतना ऊँचा हो जाए कि वह सारे समाज की होकर भी किसी प्रदेश विशेष की नहीं रह जाएँ। तब उसके सीखने की माँग होती है और उस माँग के बिना न तो कोई कार्य विस्तृत होता है और न ही उसे बढ़ा ले चलने की कोई परम्परा बनती है। पर, आज की स्थिति कुछ भिन्न है। आज तो भाषाविज्ञान विश्वविद्यालयों और विशिष्ट विद्यापिठों में अध्ययन -अध्यपन का विषय है। इस नाते अनेक भाषाओं की समस्याओं से जूझना भाषाशास्त्र के विद्यार्थी की मजबूरी है।

प्रायः भाषाशास्त्र के दो पक्ष आरम्भिक अवस्था में उभर कर आते है- शब्द-भंडार और शब्दानुशासन। आगे चलकर भी इन्हीं दो पक्षों की प्रधानता बनी रहती है, भले ही इनसे सम्बधित विविध समस्याओं पर गम्भीर और व्यापक विचार होने लगता है तथा इनकी पद्धतियाँ क्रमशः वैज्ञानिक होती चलती है।

दुनिया भर में बडे-बडे समाजशास्त्री यह कहते हैं, कि किसी भी जाति या राष्ट्र की विरासत और उसकी सर्जनात्मकता को बचाये रखने के लिए उसकी अपनी भाषाओं को महत्त्व देना जरूरी हैं। वर्तमान वैश्वीकरण का चेहरा ही कुछ ऐसा है कि वह 'अर्थतत्व' से राष्ट्र, संस्कृति, और भाषा सभी को बुरी तरह से तहस-नहस कर रहा है। इसलिए आवश्यक है कि हमें हिंदी भाषा को मात्र बचाना नहीं है, बल्कि उसे इतना सक्षम करना होगा कि नयी-व्यवस्था में भी अपने सांस्कृतिक महत्त्व के साथ ही अन्य भाषिक प्रकार्यो में भी सशक्त हो।

आधुनिक युग में 'वैज्ञानिक क्रांति' विश्व मानवता की संकल्पना को साकार करने के लिए चुनौती बन गयी। हिंदी भाषा ने इस चुनौती को स्वीकार कर विभिन्न समाज, संस्कृति देश आदि की सीमाओं को कम करते हुए विश्व को एक मानव परिवार के रूप में स्थापित किया है। जिनमें साहित्य, विज्ञान, तकनीक, भाषा, कार्यालय, जनसंचार, विचार, उद्योग, व्यवहार आदि की सीमाएँ संकिर्ण बनती गयी और 'वसुधैव कुटुंबकम' का विचार पनपता गया। अतः स्वाभाविक है कि विभिन्न क्षेत्रों में होनेवाले परिणामों का प्रभाव समाजिक शास्त्र और हिंदी भाषा पर भी होता गया, जिससे हिंदी भाषा साहित्य समृध्द होता गया।

भाषा बोली, सुनी, लिखी, अनुभव की जाती है। वह हमारे हृदय और विचारों का व्यापार है। आज भाषावैज्ञानिक यह मानते हैं की वाक्य का हर शब्द एक खास प्रकार के भाषिक या अभाषिक संदर्भ से जुड़ा है। इसिलिए अर्थबोधन की प्रक्रिया का आधार सामाजिक व्यवहार है। यहाँ भाषा और समाज को अलग करना बड़ा ही मुश्किल काम है। भाषा और समाज, भाषा की निर्मिती, विकास,परिवर्तन का कारण समाज ही है। समाज की बढ़ती जरूरतों से भाषा अपने प्रयोजन में बहुआयामी तथा बहुमुखी हो जाती है। इसी कारण भाषा के विकास का कारण भी समाज है। भाषा समाजिक उत्पाद है। समाज के परिवर्तन के साथ-साथ भाषिक परिवर्तन भी दिखाई देने लगता है। नई सामाजिक व्यवस्था नई भाषिक व्यवस्था की माँग करती है।

भाषा ही किसी भी समाज को जानने का प्रमाणिक माध्यम है। क्योंकि यहीं समाज विशेष का जीवंत इतिहास होती है। अलग-अलग काल के रचनाकारों की भाषा का अध्ययन करते हुए तत्कालीन समाज व्यवस्था को भी जाना जा सकता है। तथा उसी के आधार पर उस समय के लेखक के दृष्टिकोण को भी पहचाना जा सकता है। भाषा के स्वरूप का विश्लेषण हमें सामाजिक समस्याओं के मर्म तक पहुँचाने में मदद कर सकता है। भाषा का सुधार उसके सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक धरातल के सुधार से संबंध रखता है। भाषा की ओर देखने का नजरियाँ- सामाजिक नजरियाँ, यह रोजी-रोटी की भाषा है या नहीं -आर्थिक नजरियाँ, भाषा को राज्यकर्ताओं का आश्रय मिला है या नहीं-राजनैतिक नजरियाँ, और भाषा लोगों को सांस्कृतिक एकता में बांधती है या नहीं -सांस्कृतिक नजरियाँ, यह देखा जा सकता है कि इन चारों स्तर पर हिंदी का ग्राफ बढ़ता ही गया है।

तेजी से बदलते इस युग में हिंदी के सामने नई-नई चुनौतियाँ हैं। १९७६ के बाद से ही हिंदी दो रूपों में ढलने लगी थी। एक साहित्यिक याने सृजनात्मक तथा दूसरी साहित्येतर क्षेत्र में बोली जाने वाली। साहित्येतर क्षेत्र में बोली जाने वाली हिंदी का क्षेत्र अत्यंत व्यापक है। हिंदी का संबंध केवल साहित्य से न रहकर, पत्रकारिता, संचारमाध्यम, इंजीनियरिंग, अर्किटेक्चर, ड्राफ्टमैन, आयुर्वेद, फार्मेसी विधि, गणित, खगोल विज्ञान, प्राणी विज्ञान, प्रोद्योगिकी, जैव-विज्ञान, व्यवसाय-वाणिज्य पद्धती, शिल्प, उद्योग आदि क्षेत्रों से आने लगा। आज ज्ञान के क्षेत्र में विस्फोट हुआ है। ५० साल पहले हिंदी को इन सभी क्षेत्रों से जोडा गया होता तो शायद इतनी कठिनाईयाँ न आती। दूनिया के दूसरे अनेक देशों ने जैसे- रूस, जर्मनी, जापान ने समृद्ध ज्ञान को अपनी भाषा में रूपांतरित किया। परिणामस्वरूप आज वे देश काफी आगे

निकल गये उनकी भाषा अत्यंत समृद्ध हो गई। हिंदी की यह स्थिती नहीं रही। अतः हिंदी में इन विषयों को व्यक्त करना असंभव नहींतो दुष्कर आवश्य है।साथ ही हिंदी में नवीनतम इलेक्ट्रानिक यांत्रिक सुविधाओं का, जानकारी का अभाव है। किंतु खेद की बात है कि उपलब्ध इलेक्ट्रॉनिक यांत्रिक सुविधाओं का प्रयोग भी नहीं हो रहा है। अगर प्रयोग ही अधिक मात्रा में नहीं होगा तो तकनीकी भाषा का विकास कैसे होगा?प्रकाशकों, रचनाकारों, पाठकों, समिक्षकों, विद्यार्थियों के लिए संचार प्रणाली अत्यंत उपयुक्त हैः बशर्ते हिंदी भाषी समय के साथ चले। इसकेलिए हिंदी के समृद्ध वेबसाईटों का निमार्ण करे। आज अनेको की रचनाएँ इंटरनेट पर उपलब्ध है। परंतु यह जानकारी पर्याप्त नहीं है। इस दृष्टि से भी तीव्र गति से प्रयास करना आवश्यक है। साथ ही जितना उपलब्ध है उतने का भीउपयोग करने में हिंदी भाषी पिछड़ रहे है। हिंदी प्रेमियों के सामने ये सारी चुनौतियाँ है, जिनका सामना करने के लिए आज के अध्यापक, विद्यार्थी, हिंदी प्रेमी-संस्थाएँ आदि को तैयार रहना पडेगा।

हिंदी के विरूध्द कई षड्यंत्र भी चल रहे है जो हिंदी की जड़े खोदने में लगे हुए है। उनका कहना है- १) हिंदी में लिंगभेद अत्यंत जटिल है क्योंकि इसमें संज्ञा, विशेषन और क्रिया तक में स्त्रीलिंग-पुल्लिंग रूप होते है।, २) क्रियापदों के वचनभेद और वाच्यभेद से नाना विशिष्ट रूप हो जाते है। ३) संज्ञारूपोंमें कर्ता कारक का (अविकृत) रूप और अन्य कारकों का (तिर्यक् या सम्बन्धीय) रूप भिन्न-भिन्न होता है। ४) भूतकाल में सकर्मक क्रिया के साथ जो 'ने' परसर्ग लगता है, उसे हटा देना चाहिए। ५) नागरी लिपि (अत्यंत असुन्दर और भ्रष्ट है, इस)की जगह रोमन लिपि का व्यवहार करने से हिंदी का कल्याण हो सकेगा। परंतु वास्तव में हिंदी के सामने ऐसी कोई समस्याएँ नहीं है। प्रत्येक भाषा की प्रकृति किसी भी दूसरी भाषा से भिन्न होती है।इसलिए एक समाज के लोगों को दूसरी भाषाओं में विचित्रता लगने लगती है। हिंदी के जानकार के लिए ऊपर गिनाये गये व्याकरण, शब्दावली और लिपि के 'दोष' हैं और न ही समस्या। इनको समझने में यदि कोई कठिनाई है तो वह उतनी ही जितनी किसी भी अन्य भाषा में हो सकती है।

फिर भी लेखन-शैली या वर्तनी के संबंध में जो द्विविधाएँ है उनमें स्थिरीकरण की आवश्यकता है। अन्य देशो में यह काम वहाँ की विद्वत्परिषदें करती है। वर्तनी की थोड़ी-बहुत समस्या प्रत्येक भाषा में है। इसका कारण यह है कि लिपियाँ उपेक्षतः पुरानी है और नवीन उच्चारण-पद्धतियों का साथ नहीं देती। हिंदी के उन्नयकों को इस विषय में अवश्य सोचना चाहिए।

वर्तमान समय में भारतीय भाषाओं का अध्ययन-अध्यपन गम्भीर चिंता का विषय है। इसे पढ़ने-पढ़ाने का रूझान कम होता जा रहा है। जिसके कारणों का समझना भी आवश्यक है। १) पाठ्यक्रम के बोझिलपन के कारण पढ़ने की रूची नहीं होती। २) साहित्य के अध्यापन की दृष्टि से छात्रों को बहुत कम जानकारी दी जाती है। साधनों की कमी एंव वर्तमान परिवेश के कारण छात्र साहित्य के सूक्ष्म ज्ञान को जान नहीं पाता। ३) वर्तमान युग की माँग को ध्यान में रखकर प्रयोजनमूलक हिंदी पढ़ाई जाती है, किन्तु उस दृष्टि से विशेषज्ञ अध्यापकों की कमी महसूस होती है। ४) तुलनात्मक अध्ययन की आवश्यकता को किसी भी विश्वविद्यालय का पाठ्यक्रम गम्भीरता से नहीं ले रहा है। ५) क्या भाषा संबंधी पाठ्यक्रम व्यक्तित्व विकास में सहायक होते है। आदि अनेक सवालों के जवाब ढूँढने जरूरी है

मानव के दैनंदिन जीवन से उपस्थित होने वाली परिस्थितियों के बीच अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए आवश्यक सामर्थ्य तथा कौशल की वृद्धि ही भाषा-शिक्षण का लक्ष्य है। शिक्षा की अधुनातन प्रविधियों से अनभिज्ञ होने के कारण हम परमपरागत शिक्षण-प्रक्रिया का अनुसरण करते हैं और नए युग की चुनौतियों का सामना करने में असमर्थ हो जाते है। पाठ्यक्रम में जितना महत्त्व साहित्य को दिया जाता है उतना ही भाषा अध्यापन को भी देना चाहिए, क्योंकि हिंदी भाषा का महत्त्व व्यापक है। इसमें निम्न उद्देश्य सफल हो इसके प्रयास होने चाहिए। १) व्यावहारिक कुशलता प्राप्त कराना। २) राजकीय सम्पर्क बढ़ाना ३) प्रशासनिक कुशलता प्राप्त करना। ४) व्यावसायिक क्षमता को प्राप्त करना ५) साहित्य की अभिवृद्धि कराना ६) सांस्कृतिक लेन-देन बढ़ाने की दृष्टि से प्रयास करना। ७) भाषा विषयक ज्ञान की वृद्धी करना आदि बातों की ओर ध्यान देने की भी आवश्यकता है। वर्तमान बदलते परिदृश्य में हिंदी तथा अन्य भारतीय भाषाओं के सम्मुख अनेक प्रश्न हैं। भाषाओं के अध्ययन-अध्यापन को बढ़ावा देने के लिए उन्हें रोजगारोन्मुख बनाने की जरूरत जहाँ तीव्रता से महसूस की जा रही है, वहीं नए वैश्विक, आर्थिक, वैज्ञानिक एवं प्रशासनिक सन्दभों में पाठ्यक्रम की पुर्नररचना भी आवश्यक है।

इस वैश्वीकरण के युग में उसी भाषा का अस्थित्व दिखाई देने वाला है जो भाषा कम्प्यूटर, इन्टरनेट, ई-मेल और बेबसाईट की दुनिया में अपनी सूक्ष्म, गहन और प्रभावी उपस्थिती दिखाने वाली ही नहीं बल्कि भाषायें नयी-नयी उपलब्धियों को अपने में समायोजित करने वाली है, उन्हीं भाषाओं का भविष्य रहेगा। जो भाषाएँ बदलावों को स्वीकार कर साहित्य, ज्ञान विज्ञान, व्याकरण, कोष आदि के क्षेत्र में अग्रगन्य होंगी, उनकी प्रगति निर्विवाद होंगी। हिंदी भाषा की प्रगति के लिए कुछ बातों की ओर ध्यान आकर्षित करना जरूरी है। १) हमारा झुकाव अंग्रेजी की तरफ न होकर भारतीय भाषाओं की तरफ होना चाहिए। २) रोजगारपरक हिंदी भाषा के समस्त मानक रूपों को समेटते हुए चलनी चाहिए। ३) रोजगारपरक हिंदी विशेष उद्देश्य से प्रयत्नपुर्वक सिखाई जानी चाहिए। ४) इसके लिखित और वाचन रूप

में क्षत-प्रतिक्षत समानता होनी चाहिए। ५) इसकी वाक्यरचना विशिष्ट एंव प्रयोजन सापेक्ष होनी चाहिए। ६) भारत की विभिन्न सॉफ्टवेअर कम्पनियों ने भारत में संगणक पर कार्य करने हेतु विभिन्न प्रकार के पैकेजेस तैयार किये है। आई. सी.आई.आई के रूप में भारतीय भाषाओं के लिए मानक कोड प्रणाली विकसित की है। इसका अध्ययन-अध्यापन की दृष्टिकोण से अधिक प्रचार-प्रसार होना चाहिए। ७) अध्ययन-अध्यापन की दृष्टि से हिंदी भाषा में शोध, अनुसंधान, अनुभव, जानकारी, सूचना दृष्टिकोण का व्यापक उपयोग होने की भी आवश्यकता है। इस दृष्टि से हिंदी भाषा को चुस्त चौकन्नी बनाने की आवश्यकता है, क्योंकि भाषा के विकास से मानव का और मानव के विकास से समग्र समाज का विकास होता है।

भारत तीसरी महाशक्ति बनने जा रहा है। अपनी गरिमा के अनुकूल ही वह सूचना प्रोद्योगिकी की तकनीक पर अपनी भाषिक प्रभुता सिद्ध करने के लिए भिन्न-भिन्न योजनाओं को अमल में लाये। हिंदी विद्वानों की समितियों को हिंदी वेबसाइट बनाने के लिए प्रेरित करे, देवनागरी के सॉफ्टवेअर कम दामों पर उपलब्ध कराने का प्रयास करे, आम जनता इन प्रणालियों का उपयोग करे ऐसा माहौल उत्पन्न करे। जैसे अन्य देशो के पाठ्यक्रम एक सेकंड के भीतर उपलब्ध होते हैं वैसे ही हिंदी में भी उपलब्ध कराये। ऐसे छोटी-छोटी बातों के कारण भी सामान्य लोगों, विद्यार्थियों की भागीदारी हिंदी में बढ़ेगी। जाग्रत एवं शक्तिशाली 'लोक' स्वस्थ जनतंत्र का लक्षण है। इन्हीं स्थितियों में दुनिया का सबसे बड़ा लोकतंत्र भारत-और हिंदी भाषा को, दुनिया की महाशक्ति बनने में देर नहीं लगेगी।

संदर्भ संकेत :-

१. हिंदी उद्भव विकास और रूप - डॉ. हरदेव बाहरी पृ. २७७
२. भारतीय साहित्य की भूमिका - डॉ. रामविलास शर्मा पृ. ३७६
३. भाषा और साहित्य के विविध आयाम - डॉ रमा नवले पृ. ४८-४९
४. हिंदी उद्भव विकास और रूप - डॉ. हरदेव बाहरी पृ. २७२-२७३
५. वर्तमान परिप्रेक्ष्य में भारतीय तथा साहित्य का अध्ययन-अध्यापन एवं अनुसंधार- डॉ. माधव सोनटक्के, डॉ हणमंतराव पाटील पृ. १४
६. भाषा विज्ञान एवं हिंदी - डॉ. नरेष मिश्र पृ. ७९

शिवानी के कथा साहित्य में समकालीन बोध

प्रा.गणी गफुरसाहेब शेख,
हिंदी विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद,
ता.मुखेड, जि.नांदेड।

प्रा.डॉ.ज़हीरुद्दिन पठान,
अध्यक्ष, हिंदी विभाग,
कै.बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय,
उमरी, ता.उमरी, जि.नांदेड।

भारत देश विश्व में अपनी विविधताओं के लिए जाना जाता है। भौगोलिक दृष्टि से यह बहुत विशाल और विविधताओं से भरा हुआ है, उसी तरह सांस्कृतिक दृष्टि से भी महतम है। इस समय देश विकास की और अग्रेसर है किन्तु देश में आज भी सामान्य जनमानस के सामने अनेक प्रकार की समस्याएँ है। आज भी कृषि व्यवस्था को देश की आर्थिकस्थिति की रीड़ की हड्डी माना जाता है। माना की इस देश में औद्योगिक क्रांति से भौतिक संसाधनों के विकास से तथा विज्ञान व तंत्रज्ञान की सहायता से विकास हो रहा है। उसी के साथ विषमता भी पनप रही है। एक और विकास की चोटी को छुने की कोशिश हम कर रहे हैं तो दूसरी और विषमता की गहरी खाई का विस्तार भी हो रहा है। आज देश 'किसान की त्रासदी और किसान आत्महत्या, अकाल, बढ़ती जनसंख्या, बेरोज़गारी, गरीबी, मँहगाई, भ्रष्टाचार, जातियता, धार्मिक कट्टरता, मानवीमूल्यों का पतन, गिरते नीतिमूल्य, देश का विकास दर, भ्रष्ट राजनीति, दबावतंत्र, शिक्षा की अवस्था के साथ–नारी सुरक्षा' आदि प्रमुख समस्याओं से ग्रस्त हैं। इन प्रमुख समस्याओं में नारी समस्या और नारी स्वतंत्रता व अधिकार को लेकर विश्वसाहित्य में अनेक पहलुओं को उजागर किया जा रहा हैं। हिंदी कथा साहित्य में स्त्री–विमर्श को लेकर उच्च कोटी का साहित्य सृजन हो रहा है।

सृष्टि के निर्माण और संचलन में पुरुष और नारी दो मूलभूत तत्व है। स्त्री आज पुरुष के कंधे से कंधा मिलाकर काम कर रही है। इतना ही नहीं स्त्री ने आज कई क्षेत्रों में पुरुष को पीछे छोड़ दिया है, जो काम परंपरागत से पुरुष का ही माना जाता था उसमें भी स्त्रियों ने अपना कब्जा जमा लिया है। राजनीति, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, कला, वैज्ञानिक, तकनीकि, शिक्षा, सुरक्षा, खेल–कूद आदि के साथ–साथ जीवन के जटिल कामों में भी स्त्री ने अपने हुनर का जलवा बिखेरा है। आज भारत में वैमानिक, मोटार ड्रायव्हिंग, ॲटो ड्रायव्हिंग, मेकॅनिकल, इंजनिअरिंग आदि क्षेत्र में स्त्रियों ने अपने आपको सिद्ध किया हैं। इससे स्त्री–पुरुष की मानसिकता में परिवर्तन हो रहा है। प्रसिद्ध विचारक डॉ. सुर्यनारायण रणसुभे जी का मत है कि "प्रश्न केवल स्त्री की मानसिकता को बदलने का नहीं, पुरुष की मानसिकता में भी मूलभूत परिवर्तन की ज़रुरत है। क्योंकि हजारों वर्षों से उसे यह चेताया गया है कि, स्त्री या तो श्रद्धा की अधिकारणी है (माँ–बहन, नारी तुम केवल श्रद्धा हो) अथवा भोग की पत्नी या वेश्या"[1] वर्तमानयुग में एक ओर स्त्रियां अपने कर्तव्य तथा सक्षमता का परिचय दुनिया भर में दे रही हैं तो दूसरी और एक वर्ग आज भी स्त्री को केवल भोग की वस्तु, मनोरंजन का साधन और मानव जाति की उत्पादन करनेवाली मशीन के रुप में ही स्वीकार्य करने की मानसिकता का गुलाम है। पुरुष स्त्री की सुरक्षा उसकी इज्जत को अपनी इज्जत समझकर उसको हजारों बंधनों में बाँधता रहता है। जाति धर्म की, संस्कारों की कुप्रवृत्तियों के कारण पुरुष ने उसे अपनी आन, बान और शान बना लिया है।

भारतीय समाज में स्त्री मुक्ति के लिए सामंती चेतना में परिवर्तन आवश्यक है। आधुनिक काल में स्त्री को युगधारा के रुप में देखना चाहिए। आधुनिक काल के साहित्य में स्त्री की मानसिकता को वर्तमान संदर्भों से जोड़ने का प्रयास हुआ है। कल्पना व साहित्य में नारी को जीवन की अप्सरा और आकाश की देवी बनाया गया लेकिन पार्थिव जीवन की मानवी के रुप में वह प्रतिष्ठित नहीं हो सकी। "मानवी जाति की सभ्यता एवं विकास का मूल स्त्रोत नारी को समाज में समान अवसर मिलने चाहिए। धर्म के अनावश्यक हस्तक्षेप व्दारा उसकी आत्मोन्नति में बाधा डालने वाले तत्वों का निर्मूलन अनिवार्य बन गया है।"[2] कठीन बंधनों को और वज्रनाओं को सहते हुए भी स्त्री ने अपने कर्तव्य का पालन करके बेटी, बहन, बहु और माँ के रिश्तों को निभाने के साथ–साथ समाज में अपनी अलग पहचान बनाई है। महात्मा ज्योतिबा फुले और उनकी सहधर्मी सावित्रीबाई फुले और अनेक युगपुरुषों ने स्त्री–शिक्षा और अधिकार को लेकर विधायक और रचनात्मक कार्य किया है। कालांतर में भारतीय समाजसुधारकों ने भी स्त्री उद्धार के लिए विधायक कार्य किया है। उन्नीसवीं शती के उत्तरार्ध में स्त्री को लेकर दुनियाँ भर में चिंतन–मनन का प्रारंभ हुआ है। भारत के अतिरिक्त पश्चिम में भी कार्ल मार्क्स से स्त्री चिंतन की परंपरा दिखाई देती है। बीसवीं शती की अंतिम दशकों और इक्कीसवीं सदी के आरंभ में स्त्रियों के प्रश्नों को लेकर विश्वभर में बुद्धिजीवियों, समाजसुधारकों, राजनीतिज्ञों तथा साहित्य सृजनकारों में चर्चा

ज़ोरों से शुरु हो गई। विश्वभर में महिला–दिन, मानवाधिकार, स्त्री–समानता, स्त्री–हक्क और स्त्री–सुरक्षा को लेकर गंभीरता से विचार किया जाने लगा। सृष्टि के निर्माण में पुरुष और नारी इन दोनों का मूल्य है, आवश्यकता है इसे समझकर जीवन का संचालन करने की।

आधुनिकयुग की स्थितियों ने नारी में नई चेतना का संचार किया, उन्हें जागृत किया है। वे समाज में समता, बंधुत्व और समानता के कारण अपने अधिकारों के प्रति सचेत हुई है। वर्तमानकाल आर्थिक संक्रमण का काल है, यह अपनी गति से प्रवाहित हो रहा है। जब भी आर्थिक स्थितियाँ बदलती है तो मानवी जीवन की सारी धारणाएँ प्रभावित होती है। इस स्थिति में भारतीय संस्कृति और सभ्यता की परीक्षा होना स्वाभाविक है। मानवी जीवन की वह परंपरागत धारणाएँ ही आज टीक पाएगी, जो कालानुरुप अपने आपको ढालने की क्षमता रखते हैं। भारतीय स्त्रीवाद पारिवारिक रिश्तों को निभाकर चलनेवाला वाद है, परंतु आर्थिक संक्रमण के कारण इस धारणा में भी परिवर्तन हो रहा है। इस स्थिति में भारतीय नारी के जीवन को समझना आवश्यक हो जाता है।

हिंदी साहित्य में स्त्री–विमर्श की परंपरा प्राचीन न होकर आधुनिकयुग से ही आरंभ होती है। संतो के प्रयासों के बाद मैथिलीशरण गुप्त, प्रेमचंद, फणिश्वरनाथ रेणू, जयशंकर प्रसाद, निराला, आदि साहित्यकारों ने स्त्री उद्धार के लिए अपनी कलम चलाई हैं। मैथिलीशरण गुप्त ने स्त्रियों के अधिकार के लिए गुहार लगाई है। इन्होंने स्त्री–संवेदना और उसकी उपेक्षितता को उजागर करते हुए 'रामकथा' को नए सिरे से रचते हुए 'साकेत' महाकाव्य में लक्ष्मण की पत्नी उर्मिला को नायिका की हक्कदार बनाकर कैकयी को भी क्षमा का पात्र बनाया हैं। नारी वेदना और पीड़ा की अभिव्यक्ति मैथिलीशरण गुप्त के काव्य में हुई है। लेकिन आज के साहित्यकारों के लिए स्त्री 'अबला' न होकर 'सबला' बन गई हैं। इसी समय स्त्री विषय को लेकर कथा साहित्य में स्त्री नए अंदाज में अभिव्यक्त हो रही है। "आधुनिककाल में कथा साहित्य जगत में बंग महिला (राजबाला घोष) की 'दुलाईवाली' कहानी से नारी विषयक चिंतन माना गया है। इन्होंने अनेक बंगला कहानियों का हिंदी में अनुवाद किया, जिसमें स्त्री के जीवन को रेखांकित करने का प्रयास किया है।"[3] हिंदी कथा साहित्य में उषा देवी मिश्रा, श्रीमती रजनी पन्निकर, शिवानी, मन्नु भंडारी, मालती जोशी, कृष्णा सोबती, उषा प्रियवंदा, महेरुनिसा परवेज़, शशिप्रभा शास्त्री, सुधा अरोडा, ममता कालिया, मृणाल पाण्डेय, राजी सेठ, प्रभा खेतान, मैत्रेयी पुष्पा, कुसुम कुमार आदि कथाकारों ने आधुनिक महिला के मानसिकता के साथ–साथ सामाजिक समस्याओं का चित्रण भी प्रभावात्मक रुप से किया हैं। श्रीमती रजनी पन्निकर : इन्होंने स्त्री को केंद्र में रखकर अपनी कथाओं को बूना है। जिसमें 'ढोकर', 'पानी की दीवार'(1954), 'मोम के मोती','प्यासे बादल'(1955), 'जोडे की धूप', 'काली लड़की', 'महानगर की मीता'(1958),'बदते रंग'(1969) आदि कथा साहित्य की रचना करके हिंदी साहित्य को नया आयाम दिया है। श्रीमती मन्नु भंडारी : स्वतंत्रता के बाद में श्रीमती मन्नु भंडारी का स्वर नारी चेतना को लेकर मुखरित हुआ है। इनकी कहानियों में नारी के कोमल भावनाओं का चित्रण हुआ है। 'आपका बंटी'(1971) और 'महाभोज'(1979) उपन्यास में नारी के सुकुमार भावों के चित्रण के साथ पुरुषों की 'पुरुषी मानसिकता' का वर्णन किया है। कृष्णा सोबती ने महिला शोषण के विरुद्ध अपनी आवाज बुलंद की है। 'डार से बिछड़ी' (1958), 'मित्रों मरजानी' आदि उपन्यास कृतियों में अधिकार के लिए संघर्ष करती स्त्री का वर्णन किया है। मित्रों मरजानी उपन्यास की नारी पात्र प्रथा–परंपराओं का विरोध करती है। मित्रो का चरित्र बहुआयामी है, वह हर उस परंपरा को तोड़ना चाहती है, जिसमें नारी का शोषण हो रहा है। मालती जोशी : 'पाषाण युग' (1978), 'मध्यान्तर सहचारिणी'(1979), 'एक घर सपनों का', 'समर्पण सुख' (1979), 'विश्वास गाथा'(1982) आदि उपन्यासों में बदलते हुए युग का चित्रण किया है। जिसमें आस्था, नैतिकता, मानवीमूल्य, रीति–रिवाज, परंपरा का निर्वाह करते हुए नारी की भूमिका को विशद किया गया है। निरुपमा सेवती के कथा साहित्य में अस्मिता की तलाश करती नारी का चित्रण हुआ है। उषा प्रियवंदा उन लेखिकाओं में है जो विदेश में रहकर भी भारतीय नारी के प्रति सचेत होकर अंतचेतना को उजागर किया है। इनके साहित्य में नारी मन का मनोवैज्ञानिक चित्रण हुआ है। 'रुकोगी नहीं राधिका'(1967), 'पचपन खंम्बे लाल दीवारें'(1979), शेषयात्रा आदि उपन्यासों में सामाजिक, आर्थिक विवशताओं से जन्मी मानसिकता का मार्मिक चित्रण हुआ है। मैत्रेयी पुष्पा : स्त्री विषय और वेदना को लेकर सबसे चर्चित महिला कथाकार मैत्रेयी पुष्पा का उदय होना स्त्री–विमर्श का आगे का पायदान कहा जा सकता है। मैत्रेयी ने अपनी कहानियों एवं उपन्यासों में लोक–चरित्रों के माध्यम से स्त्री जीवन के सामाजिक बिम्बों को उभारा हैं। उनके कहानी संग्रह में 'चिन्हार', 'ललमनियाँ' और 'गोमा हसती है' तो उपन्यास में 'बेतवा बहती रही', 'इदन्नम', 'चाक', 'झूलानट', 'अल्मा कबूतरी', 'विजन', 'अगनपाखी', आदि कथा साहित्य में स्त्री का जीवन उभरा है। मैत्रेयी एक अच्छी बेटी, सदगृहणी, अच्छी पत्नी, माँ, सास, नानी आदि रिश्तों को निभानेवाली भारतीय

महिला है। इसलिए यह भी सत्य है कि वह विवाह संस्था के विरूध्द खडी नहीं होती लेकिन विवाह संस्था के पुरूषवादी विचारों को चुनौती देती हुई दिखाई देती है। इस संबंध में प्रसिध्द आलोचक डॉ. विजय महादुर सिंह का मत है कि, ''मैत्रेयी जी की जो तर्क पध्दति है, उसकी आधार बातें उसी विवाह शास्त्र (विधान) से चलकर आती है, जिसकी सप्तपदी में दोनों को बराबर के अधिकार दिए गए हैं। मैत्रेयी का तर्क है कि फिर भी अगर पुरूष उपपत्नी रखता है, रखेल रखता है और वैश्या गमन करता है तो उसे भी वह दंड दिए जाने चाहिए जो इन स्थितियों में स्त्री को दिए जाते हैं। अगर पुरूष दंडनीय नहीं है तो फिर स्त्री कैसे अपराधिनी और दंडनीय हुई? मैत्रेयी का यह यक्ष प्रश्न हैं, इसका जवाब सामाजिक आदालतों को देना हैं।''[4] यहॉ मैत्रेयी स्त्री–पुरूष समानता की दुहार लगाती हुई दिखाई देती है। नसिरा शर्मा , ममता कालिय, मेहरूनिसा परवेज, शशिप्रभा शास्त्री, सुधा अरोडा, राजी सेठ, मृणाल पाण्डेय, प्रभा खेतान, कृष्णा अग्निहोत्री, निर्मला जैन, कुसुम कुमार इस दौर की सशक्त महिला कथाकार है और स्त्री–अस्मिता, अधिकार को लेकर निरंतर लिख रही है और नारी चेतना को जागृत कर रही है। इन सभी स्त्री कथाकारों में गौच्रापंत शिवानी का स्थान अनन्यसाधारण है।

शिवानी :

आधुनिक काल की सशक्त महिला कथाकार के रुप में शिवानी का महत्व अनन्यसाधारण है। शिवानी ने अपने साहित्य में व्यक्ति और समष्टि के अंतसघर्ष को समेटा है। शिवानी के साहित्य में भावूकता और यथार्थवाद का समन्वय मिलता है। 'मायापुरी'(1961) यह शिवानी का प्रथम उपन्यास है। वैभव की नगरी में व्यथित हृदयों की गाथा है मायापुरी उपन्यास। कथा के प्रारंभ में ही कथाकार ने चरित्रों का मनोवैज्ञानिक चित्रण किया है। सहृदयता, मैत्रीभाव, नम्रता, आज्ञाकारिता, कायरता, महत्वकांक्षा आदि मानसिकता का चित्रण किया है। जिसमें स्त्री पात्रों का उद्धार हुआ है। 'चौदह फेरे'(1972) कुमाऊँ अंचल के समाज में पुरानी और नई विचारधाराओं का संघर्ष इस उपन्यास में मनोवैज्ञानिक एवं जीवंत रुप से किया गया है। यह उपन्यास बंधनकारी परम्पराओं से मुक्ति की गाथा है। इस उपन्यास की कथा और पात्रों के माध्यम से शिवानी ने नारी मुक्ति के लिए प्रय), 'श्मषान चम्पा'(1972), 'कैंजा'(1973), 'रतिविलाप'(1974), 'सुरंगमा'(1978), 'किशुनली का ढांट'(1979), 'कृष्णवेणी'(1981), 'चल खुसरो घर अपने'(1982), 'विवर्त्त'(1988), "पूतोंवाली'(1986), ास किया है। 'कृष्णकली", 'भैरवी'(1969), 'विषकन्या'(1970), 'करिए छिमा'(), 1971'उपप्रेती'(1988), 'कस्तुरीमृग'(1988), 'कालिन्दी' (1991), 'स्वयं सिद्धा'(1994), 'गैंडा'(1994), 'अतिथि'(1995), 'माणिक'(1995आदि प्रसिद्ध रचनाओं में स्त्री के भावविश्व को समेटा हैं।

कथा लेखिका शिवानी जी के उपन्यास के साथ–साथ कहानियां भी समय–समय पर विभिन्न संकलनों के व्दारा प्रकाशित होती रही हैं। 'पुष्पहार'(1969), 'करिए छिमा'(1971), 'लाल हवेली'(1973), 'मेरी प्रिय कहानियां'(1973), आदि प्रमुख कहानी संग्रह है। इन कहानियों में लाल हवेली, रथ्या, पुष्पहार, मेरी प्रिय कहानियां, उपहार, टोला, क्यों आदि प्रमुख एवं प्रसिद्ध कहानियां है। इन कहानियों में शिवानी ने स्त्री जीवन को रेखांकित करने का सफल प्रयास किया है। 'लाल हवेली' शिवानी की हृदय को स्पर्श करने वाली कहानी है। शिवानी यह कहानी में भारत–पाकिस्तान के बँटवारे के समय हुए रक्तपात से सनी युद्ध की विभीषिका में मानवता के स्वर सुनाती है। 'अपराधिनी' कहानियों में शिवानी ने स्त्री की व्यथा को, पीड़ा को, उनकी संवेदनाओं को वाणी देने का प्रयास किया है। इन कहानियों की नारी पात्र जीवन में अपराध क्यों करती है, उसके पीछे की भयानकता को उजागर करके यथार्थ चित्रण किया है। यह कहानियां नारी जीवन की पीड़ा को अभिव्यक्त करती हैं। 'बिन्नू' कहानी की नायिका बिन्नू जो सुंगध इत्यादि बेंचकर अपनी आजीविका चलाती है। बिन्नू का जीवन कहानी का केंद्रबिंदू है। इन कहानियों के माध्यम से शिवानी ने समाज में व्याप्त नारी वेदना, उनकी पीड़ा, करुणा, आत्मसर्पन का भाव, समाज की मानसिकता, पुरुष की मानसिकता, भोगवादी दृष्टि आदि का यथार्थ वर्णन किया है। इन नारी पात्रों के माध्यम से शिवानी ने पुरुष प्रधान संस्कृति से ग्रस्त नारी पात्रों का चित्रण किया है। शिवानी ने जो नारी पात्रों की रचना की है वह अप्रतिम है, इस संदर्भ में डॉ.नीतू शर्मा कहती है कि "इसमें कोई संदेह नहीं कि शिवानी अपने समय की एक ईमानदार और सफल तथा सर्वाधिक लोकप्रिय कथा लेखिका हैं। विशेषतः नारी–जीवन के नये–नये परिदृश्यों को अंकित करने में और महानगरीय सभ्यता के बीच जीवन की विवश स्थितियों को रुपायित करने में शिवानी का योगदान आधुनिक साहित्य में अप्रतिम है"[5] अतः शिवानी के कथा साहित्य में स्त्री का वह रुप चित्रित है जिसके आकलन से समकालीन जीवन बोध प्रतीत होता है। 'मसिहा' कहानी में शिवानी ने स्त्री के छोटे–छोटे भावों का बखुबी निर्वाह किया है। यथा "अपने सौंदर्य की प्रशंसा समझने के लिए नारी को कभी भाषा समझने की

आवश्यकता नहीं होती। सब समझकर परी लजा कर बाहर भाग गयी। तीन महीनों में पहली बार वॉरेसी को लजाती, तीर सी छीटक गयी परी का सौंदर्य सचमुच स्वर्गीय लगा।"[6]

निष्कर्ष :

समकालीन समय में देश में अनेक समस्याओं के साथ–साथ नारी सुरक्षा तथा स्त्री अधिकार यह प्रश्न यक्ष प्रश्न बना हुआ है। नारी समानता, स्वतंत्रता और अधिकार को लेकर देश और दुनियां में अनेक साहित्यकारों ने तथा बुद्धिजीवियों ने दुहार लगाई है। इसमें हिन्दी कथा साहित्य भी पीछे नहीं है। हिंदी साहित्य में विभिन्न युगों में नारी की स्थिती को देखने से यह ज्ञात होता है कि समाज जीवन में नारी की स्थिति में उतार चढ़ाव आते रहे हैं। इसमें कोई संदेह नहीं है कि हर युग में नारी अपने आप को सिद्ध किया है और वह अपनी हर भूमिका का निर्वाह करती आ रही है। आवश्यकता है समाज को अपनी मानसिकता बदलने की। आधुनिककाल की स्त्री ने अपने आप को पूरी तरह से बदल दिया हैं। वह हर क्षेत्र में अपने अस्तित्व की पहचान युग को करा रही हैं। साहित्य के क्षेत्र में स्त्री रचनाकार की उपस्थिति आज के साहित्य में दिशा परिवर्तन की भूमिका निभा रही हैं। बीसवीं शताब्दी के अंतिम दशकों के अधिकांश मुख्य उपन्यास स्त्री–लेखक व्दारा लिखे गए है। समकालीन यथार्थ से रू–ब–रू हो रही विचारोत्तेजक और प्रभावशाली प्रयोगधर्मी रचनाएँ महिला उपन्यासकारों की देन है। कहा जा सकता है कि पिछले तीन दशकों से साहित्य में स्त्री–व्यक्ति स्वातंत्रता के विचारों ने जोर पकड़ा है। इसमें कोई संदेह नहीं कि, आर्थिक जगत में स्त्री के स्वनिर्भर होने से समाज में तेजी से परिवर्तन हो रहा है, इसलिए समाज में नयी अवधारणाओं का जन्म हो रहा है। अधिकांश साहित्यकार अपने साहित्य में स्त्री के अधिकार, उसकी दयनीय आवस्था, स्त्री का त्याग, समर्पन और प्रेम के भाव को लेकर चिंताग्रस्त हैं। आज के महिला कथाकारों में सामान्यः वह स्त्री चित्रित है, जो अपने अधिकार और सम्मान के लिए दया की पात्र न बनकर पुरूष के साथ खड़ी होकर अपने अधिकार के लिए प्रतिरोध कर रही हैं। वह पुरूष प्रधान संस्कृति से टक्कर लेकर अपनी राह खोज रही हैं। इन कथाकारों में शिवानी का कथा साहित्य बेजोड़ है। शिवानी ने अपने साहित्य में संपूर्ण नारी जीवन का चित्रण मनोहरी रुप में किया है। केवल नारी जीवन का चित्रण ही नहीं बल्कि शिवानी के नारी पात्र अपने अधिकारों प्राप्त करने के लिए संघर्ष कर रही है। रुढ़ी– परंपराओं का त्याग कर क्रांति की मशाल लेकर खड़ी है।

संदर्भ संकेत :

1. डॉ.सुर्यनारायण रणसुभे, आधुनिक हिन्दी साहित्य का इतिहास, पृ.266।
2. डॉ.मैत्री सिंह, शिवानी और स्त्री का सामाजिक संघर्ष, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर, संस्करण 2014, पृ.131।
3. समकालीन कथा साहित्य में नारी चित्रण, इंटरनेशल जर्नल अप्लाईड रिसर्च–2017।
4. डॉ.विजय बहादुर सिंह, मैत्रेयी पुष्पा स्त्री होने की कथा, किताबघर प्रकाशन, नयी दिल्ली, संस्करण–2011,पृ.7।
5. डॉ.नीतू शर्मा, शिवानी के साहित्य में सौंदर्य विधान, भारत बुक सेंटर, लखनऊ, संस्करण–2011, पृ.सं.134।
6. शिवानी, लाल हवेली, कहानी संग्रह, विश्वविद्यालय, प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण–1996, पृ.सं. 25।
7. संपादक सत्यवृत, समकालीन साहित्य समाचार(पत्रिका) अक्तूबर–2012।

'अंधा कुआँ' कहानी संग्रह का समीक्षात्मक विवेचन

प्रा.डॉ. शिवाजी परळे
(मराठी विभाग) संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी
ता.जि. परभणी (महाराष्ट्र)

'अंधा कुआँ' कहानी संग्रह के लेखक 'रतन जांगिड' है । इनका जन्मस्थान – डांबडी,धीरसिंग, झुंझुनुं (राजस्थान) है । उन्होका बी.एस्सी. तथा बी.टेक एवं एम.टेक (इलेक्ट्रॉनिक्स) इलाहाबाद विश्वविद्यालयमें हुआ। लेखक इंडियन ऑयल का.लि. में अधिकारी रहें । प्रोदशिक सेवा में मेजर पद भी उन्होंने संभाला । लेखक की विभिन्न पत्रिकाओं मे हिंदी कहानियाँ प्रकाशित हुई है । उन्होने दो कहानी संग्रह लिखे । पहला कहानी संग्रह 'अपने आसपास' है । जिसमें सामाजिक रिश्तों की संवेदनाओं को बखूबी रूप से उभारा गया । उन्हाका दुसरा कहानी संग्रह का नाम ' अंधा कुआँ' है । इसी कहानी संग्रह की चिकित्सक समीक्षा हम यहा करेंगे ।

ग्रंथ निर्माण का हेतू :

लेखक इस ग्रंथ निर्माण का हेतू बताते हुए कहते है की, ''मैने प्यार और मानवीय संवेदनाओं का चित्रण करने की कोशिश की है । और सभी कहानियोंको वास्तविकता के नजदीक लाने मे मैंने कोई कसक नही छोडी है।''

विषय–वस्तू की क्रमिकता :

लेखक इस ग्रंथ मे कुल मिलाके १७ कहानियाँ लिखते है । जिसकी क्रमिकता इस तरह रखी हुई है ।
१. अंधा कुआँ २.विदाई सरहद पर ३. रानी सुलखना ४. इंतजार तीन पीढियों का ५. मेरा दीपक तेरे आंगन ६. यह कैसा रिश्ता ७. मैंने बहन की डोली क्यों लूटी ८. मदरसा पाक पाकिस्तान ९. डी.आई.जी.अल्पना १०.धर्म देवता ११.सुबह का भूला १२. एक साक्षात्कार १३. मौत भी दूर भागी १४. निर्दोष पर वार क्यों १५.ट्रेन वाली युवती १६. चौथा सेहरा १७.फुली देवा – (एक प्रेम गाथा)

ग्रंथ का क्षेत्र :– ग्रंथ मे जो १७ कहानियाँ लेखक ने लिखी है । वो सभी कहानियाँ ग्राम / देहाती संस्कृतीसे जुडी हुई है । ग्राम देहाती जीवन की सभी विशेषता इन कहानियोंमें प्रकट होती है । ग्राम–जीवन, वहाँ का रहन – सहन, सुख – दु:ख, वहाँ का प्राकृतीक चित्रण इन कहानियोंमे विस्तृत रूपसे प्रकट किया गया है ।

ग्रंथ की कक्षा :

इस ग्रंथ में लेखक ने बहुजन वर्ग के लोंगोंका चित्रण किया है । सर्वसामान्य जन – जातीयोंके लोंगोंको ध्यान में रखकर उन्हकी भावना एवं उन्हकी समस्या का चित्रण प्रस्तूत ग्रंथ मे किया गया है ।

विषय–वस्तु प्रस्तुतीकरण शैली :

लेखक इस ग्रंथ में विषय–वस्तू प्रस्तुतीकरण निवेदनात्मक एवं संवादात्मक शैली मे करते है ।

ग्रंथ में समाविष्ट विषय–वस्तू :

लेखक ने इस ग्रंथ में अलग – अलग परीक्षेत्रमेंकी विषय–वस्तू को आपनी कहानियोंमे चित्रीत किया है। उन्हकी हर एक कहानी, आपनी अलग ही विशेषता प्रकट करते हुई समाज के सामने आती है । और समाजकों उद्बोधीत करती है । समाजमें परिवर्तन लानेकी हरतरहकी ह की कोशिश करती है । उन्हकी कहानियोंमें जो कथावस्तू आई है । वो इस तरह से प्रकट होती है ।

उन्हके **'अंधा कुआँ'** इस कहानिमें 'मानस' नामक व्यक्तीरेखा प्रमुख भुमिका में है । 'मानस' आपनीही छोटीसी दुनियामें 'दस बीघे जमीन' और दो बैल के साथ मजेमें आपणा जीवन बिताता है । एक साधू महात्मा के कहने पर वो बाहर की दुनिया देखने निकलता है । तब वो मर्द का अहंकार और औरत की लाचारी देखाता है । छोटे–छोटे बच्चों को मेहनत करते देखता है । भूख और प्यास का नजारा, धनवानों का गरीबों पर जूल्म, बेइमानी, नाइंसाफी और भ्रष्टाचार का बोलबाला, धर्म पर पाप की विजय होती देखता है । बाहर की दुनियाका प्रदूषित वातावरण देखता है । 'मानस' बाहर की दुनियांमें फीरभी अच्छाईयाँ देखने चल पडता है । तो रास्तेंमे उसें काम, क्रोध, मद और लोभ ये चार भाई और ईर्ष्या एवं दुर्भावना इनकी बहनें मिलती है । ये सारे भाई–बहन एक होकर 'मानस' को 'अंधे कुअे' मे ढकेल देते है । जहाँ पहलेही ये चार – भाई बहनोंने आशीर्वाद, प्यार, विवेक इन भाईयोंको और इनकी सद्भावना एवं करूणा नामक बहनोंको इस अंधे कुअे मे ढकेल दिया था । 'मानस' दुनियामें अमन, चैन और खुशहाली का प्रकाश फैलाने हेतू इस अंधे कुअे से स्वयंसहित आशीर्वाद,प्यार, विवेक और सद्भावना एवं करूणा इन भाई–बहनों सहित निकलने की कोशिश करता है ।

किंतू काम, क्रोध, मद, लोभ और ईर्ष्या एवं दुर्भावना ये सभी भाई-बहण असे उपर आने नही देती फिर भी 'मानस' हार नही मानता और वो उपर आनेकी कोशिश करता ही रहता है ।

'विदाई सरहर पर' इस कहानिमें १९४७ में हिंदुस्थान का बटवारा होकर भारत-पाकिस्तान का निर्माण हुआ उस वक्त का चित्रण आया है । इस बटवारे में 'कौसर' अपने भारतीय फौज में सिपाही रहनेवाले पति 'सिराज' को छोडकर आपने बाप और छोटे बेटे के साथ पाकिस्तान आती है । 'सिराज' सच्ची देशभक्ती दिखाते हुए १९७१ की भारत - पाक जंग में पाकिस्तानी फौजसें लढते-लढते उन्हके जालमें फसकर पाकिस्तानी सैनिकोकें हात लगता है । पाकिस्तानी कैप्टन सब्बीर उनके साथ अमानवीय व्यवहार करके, भारत की जानकारी हासिल करना चाहता है । फिरभी 'सिराज' आपणा मुंह नही खोलता । इसी दौरान 'कॅप्टन सब्बीर' को अपने माँ से पता चलता है की, 'सिराज' उन्हके पिताजी है । तब कॅप्टन सब्बीर आपने बाप को पाकिस्तान की बॉर्डर पार कराने में मदत करता है । उसकी माँ भी बॉर्डरतक उसकें पती को छोडणे आती है । माँ-बेटा और बाप एकदुसरेसें भारत-पाकिस्तान बॉर्डरपर ही विदाई लेते है । इस क्षणका बहुतही भाऊक तरीकेसे लेखकनें चित्रण किया है ।

ऐतिहासीक पार्श्वभूमी लेकर **'रानी सुलखना'** कहानी बताई गई है । इस कहानिमें खिलजी वंश के शासक अल्लाउद्दीन खिलजी, रानी पद्मिनी को प्राप्त करने हेतू वर्षो चित्तोड पर घेरा डालके बैठे, फिरभी रानी पद्मिनी को प्राप्त न कर सके । इन्ही दिनोंमें उन्हे सुनने आता है की, नाकोदा की रानी सुलखना भी किसी पद्मिनी से कम नही । तो वे नाकोदा पर आक्रमण करके रानी सुलखना को प्राप्त करणे की योजना बनाते है । किंतू रानी सुलखना अपनी बुध्दी और चतुराईसें अलाउद्दीन खिलजी से मजबुरन भाई-बहत का रिश्ता करवाती है । और अलाउद्दीन खिलजी से मुक्तीपाकर खुशहाल राज्यकारभार चलाती है ।

मानव - संवेदनाओं को विशेष रूप से उजागर करती हुई **'इंतजार तीन पीढिओं का'** ये कहानी लिखी है। इस कहानीमें घोडे की सैर कराने वाले 'मजारू' पर जर्मनी से भारत दर्शन करने आई 'कोरलीना' का दिल आ जाता है । वो उससे शादी करती है । एक साल 'मजारू' के साथ रहने के बाद आपनी अधुरी पढाई पुरी करने के लिए वो वापस जर्मनी जाती है । वहा 'मजारू' के बच्चों को जन्म देती है । पर इस दौरान वो संसार से विदा हो जाती है । 'मजारू' इधर उसकी राह देखते दिन काटता है । एक दिन 'कोरलीना' जैसी ही दिखाई देणे वाली उसकी बेटी 'लोरीना' जर्मनीसे 'मजारू' से मिलने आती है । सात - आठ दिन रहकर, 'मजारू' को जर्मनी ले जाने की बात कहकर वोभी वापीस चली जानी है । इसी दौरान वो भी एक कार ॲक्सीडेंट में मर जाती है । पर 'मजारू' उसकी राह देखते दिन काटता है । फिर बाईस-तेईस साल के बाद 'कोरलीना' एवं 'लोरीना' जैसी दिखनेवाली लडकी 'लिजा' भारत आती है । 'मजारू' से मिलकर कहती है की, आप मेरे नाना हो, मै 'लोरीना' की बेटी हुँ । 'लिजा' भी 'मजारू' को जर्मनी ले जाने की बात करती है और सात-आठ दिनके बाद वापस जर्मनी निकल जाती है । 'मजारू' आजतक उसकी राह देखते आपनी जिंदगी काटता रहता है ।

'मेरा दीपक तेरे आंगन' कहानिमें 'रावत' नामक अध्यापक आपनी बीवी की मृत्यू के बाद आपने छोटे बेटे 'लक्ष्मण' के साथ आपने गाँव मे खुशहालसी जिंदगी जी रहा था । उसी गाँव के 'पिरथी चौधरी' जो गाँव की किसीकी भी जमीन पसंद आने पर उसपर ताम-झाम या साम,दाम, दंड, भेद से कब्जा करता रहता है । एक दिन पिरथी चौधरी को 'रावत' की जमीन पसंत आती है । और किसीभी किमत पर वो उसे खरिदना चाहता है । पर 'रावत' को आपनी पुरखोंकी जमीन किसीभी किमतपर बेचनी नही है । तब पिरथी चौधरी रात में 'रावत' के बेटे 'लक्ष्मण' का अपहरण करके, उसे मौत के घाट उतारता है । 'रावत' बहोत रोता है । दु:खी होता है । एक दिन 'रावत'आपनी जान दाँवपर लगाकर पिरथी चौधरी के बेटे 'किट्टू' की जान बचाता है । तभी पिरथी चौधरी को पच्छतावा होता है । और आपना 'किट्टू'आजसे 'रावत' का होगा । ऐसा ऐलान करता है ।

'यह कैसा रिश्ता' इस कहानीमें 'ठाकूर खुशालसिंग' मौजमजा एवं ऐशकी जिंदगी जीते हुए, अपने फार्म हाऊस में नाच-गाना एवं शराब मे मदमस्त होकर सुंदर एवं गरीब नाच-गाने वाली 'तारा' की ईच्छा के विरूद्ध जबरन करता है । तारा की मामी 'कुंजा' 'ठाकूर खुशालसिंग' को, 'तारा' को आपनानें को कहती है । पर ठाकूर खुशालसिंग नही मानते । इस बीच तारा 'ठाकूर खुशालसिंग' का पाप बेटी के रूप में पैदा करके, प्रसुत्रीवेदनासे मर जाती है । उसकी बेटी का पालन पोषण उसकी मामी 'कुंजा' करती है । उसका नाम 'इरावती' रखती है । उसे नृत्यांगना बनाती है । देखते ही देखते 'इरावती' १८ सालकी होती है । उधर ठाकूर खुशालसिंग आपना बेटा देवेंद्र प्रताप की शादी में 'इरावती' का नृत्य आयोजित करते है । इसी नृत्य के दौरान खुब शराब पिये हुऐ देवेंद्र प्रताप नृत्य करने वाली 'इरावती' से जबरन करने लगता है । तभी 'कुंजा' 'ठाकूर खुशालसिंग' को बताती है की, 'इरावती' तुम्हारी ही बेटी है । 'देवेंद्र प्रताप' आपनीही

बहन के साथ जबरन संबंध बनाने जा रहा है । तब 'ठाकूर खुशालसिंग' ये अनर्थ देखकर सब मेहमानो कें सामने आपने ही बेटे देवेंद्र पर गोली चलाते है । जिसमें उसकीं मृत्यू हो जाती है । तभी सब मेहमान आपसमें कहते है की, 'यह कैसा रिश्ता है' जो एक बाप आपनेही बेटे को, उसकी शादी के दिन ही एक नृत्यांगना के वासते मृत्यू के घाट उतार देता है ।

देश के विभाजन पर भी दो कहानियां सम्मिलित की है, जिनमें दिलो के प्यार को कहीं भी कम नही आंका गया है ।**'मदरसा पाक पाकिस्तान'** कहानी इसका अनुठा उदाहरण है ।

आतंकवाद के परिवेश में लिखी कहानी **'सुबह का भूला'** भटके पात्र को वापस लौटने की तरफ इंगित करती है ।

'चौथा सेहरा' कहानी मानव को गलतियों का एहसास कराने मे सक्षम है ।

'धर्म देवता' कहानी आज की व्यवस्था पर निश्चित रूप से चोट करने में पुरी सक्षम है । रिश्तों की पहचान कराने के लिए ये कहानी बहूत माइने रखती है ।

'मौत भी दूर भागी' कहानी वास्तविकता के बहुत नजदीक है और एक दु:ख भरे परिवार को खुशियों में बांधने में सफल रही है ।

'निर्दोष पर जुल्म क्यों' कहानी मानव-संवेदनाओं को विशेष रूप से उजागर करती हुई, मनुष्य को पल-पल झिंझोडती है ।

'फुली देवा' इस कहानी में एक प्रेम गाथा को भी स्थान दिया है।प्रेम गाथा आपने ऱ्हदयोमें एक विशेष स्थान बनवाती है ।

विषय-वस्तु प्रस्तुतीकरण में न्यायोचितता :

लेखक इस ग्रंथ में जो विषय-वस्तू प्रस्तुत करते है। वे अपने अनुभव और अनुभूतिसें प्यार और मानवीय संवेदना को न्यायोचित करनें मे सफल रहे है ।

विचार की अेकसूत्रता :

लेखक ने इस ग्रंथ में अलग-अलग कहानियोंमें सें अपनें विचारोंको अेकसूत्रतामें लाने का प्रयास किया गया है । अपनें सभी कहानियोंमे इंसानियत, रिश्ते के बीच तालमेल का ताना-बाना,रिश्तों की सुदृढता, मानव - संवेदनाओं को उजागर करना, दिलों के प्यार को उजागर करना, मानव को गलतियों का एहसास कराना, चेहरे को बेनकाब करवाना, रिश्तों की पहचान कराना, कही खुशियां तो कही दु:ख भाव प्रकट करके अपने सभी विचारोंको अेकसूत्रता मे लाने की कोशिश की गई है ।

अन्य विषयोंके साथ अनुबंध :

लेखक नें इस ग्रंथ में जो विषय-वस्तू का प्रस्तुतीकरण किया है । वो अन्य विषयों कें साथ भी अनुबंधीत होता है । इस ग्रंथ में सामाजिक पार्श्वभूमी को चित्रीत किया गया है । समाज की आर्थिक स्थिती का विचार भी किया गया है । राजकीय प्रभाव की भी अलोचना की है । भौगोलिक पर्यावरणशास्त्र का भी महत्व प्रकट किया है । धर्म का प्रभाव समाजपर कैसा है ? इसकाभी चित्रण किया गया है । समाजमें साक्षरता, शिक्षा की स्थीती के बारे में भी जानकारी देनी की कोशिश की गई है । इसलिए इस ग्रंथ में समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, भौगोलिक पर्यावरणशास्त्र, धर्मशास्त्र और शिक्षणशास्त्र का उपयोग करते हुए, इन सभी विषयोंको एकसाथ अनुबंधीत करके, इस कहानियोंका निर्माण किया है ।

ग्रंथकार की भाषाशैली : ग्रंथकारने इस ग्रंथ मे लिखी हुई सभी कहानियाँ सरलतम हिन्दी और साधारण बोलचाल की भाषाशैली में लिखी है ।

विषय-वस्तुकी विशेषता : इस ग्रंथ में लिखी हुई सभी कहानीयोंकी आपनी-आपनी एक विशेषता है । जैसे १.'अंधा कुआँ' कहानी इंसानियत की तरफ रूख मोडणे की विशेषता बतलाती है । २. 'विदाई सरहद पर' कहानी 'फर्ज एवं रिश्ते के बीच तालमेल की विशेषता दिखाती है।' ३. 'रानी सुलखना' कहानी ऐतिहासिक पार्श्वभूमीपर रिश्तों की सुदृढता की विशेषता जताती है । ४.'इंतजार तीन पीढियों का', 'मेरा दीपक तेरे आंगन', 'निर्दोष पर जल्म क्यों' और 'चौथा सेहरा' कहानियाँ मानव-संवेदनाओं को विशेष रूप से उजागर कराती है । ५.देश के विभाजन के बाद भी बिछडे हुऐ दिलोंका प्यार कम नही होता, ये 'मदरसा पाक पाकिस्तान' कहानी की विशेषता है । ६.'धर्म देवता' कहानी चेहरे को बेनकाब करने की विशेषता रखती है । और ७. 'फुल देवा' कहानी की प्रेम गाथा आपके हृदयों में एक विशेष स्थान बनाता है । ये सभी विषय-वस्तूकी विशेषतायें इस ग्रंथमें हमे दिखाई देती है ।

ग्रंथकार की शैलीगत विशेषता : लेखक इस ग्रंथ मे अपनी अलग- अलग शैली में प्रकट होते हुऐ दिखाई देते है । जैसे -

१. उनकी बोली भाषा एवं प्रमाण भाषा बहुत अच्छी तरह से एक दुसरे में समाते हुए रंग लाती है । इसी वजह से उन्हकी हर कहानी जीवीत एंव रसरसीत लगती है ।

२. लेखक परिपूर्ण रूप से सामाजिक परिस्थीतीयोंका सुक्ष्म अवलोकन करके कहानियोंमे रंग भरते है ।

३. लेखक छोटे – छोटे प्रसंग पूर्ण रूपसे चित्रीत करके कहानियोंके समृद्ध करते है ।
४. लेखक जीवन में आए हुए यथार्थ अनुभवोंकों आपणी कल्पकता से कथानक में गुंफते है ।
५.समाजजीवनमें प्रचलिंत मुहावरे, वाक्यप्रयोग का कहानियोंमें समावेश करके, कहानियोंको जीवीत रूप देते है ।
६. जीवन को आशावादी दृष्टीकोनसे देखकर, गरीब, पिछडे, जनजातीयोंमें एक उमंग आशा की किरण दिखाने की कोशिश करते है । ये सभी ग्रंथकारकी शैलीगत विशेषतायें इस ग्रंथ में दिखाई देती है ।

गुण–दोष दर्शक :

गुण : इन कहानियोंमे समाज की घटनाओं का वास्तविक चित्रण आता है ।

दोष : कही–कही इस कहानियोंमे काल्पनिकता आती है । जो समाज, लोगोंमे संभव नही होती है ।

सांप्रत समय में ग्रंथ की उपयोगिता :

लेखकने इस ग्रंथ में लिखी सभी कहानियाँ सांप्रत समय में घटी हुई घटनाओंका वास्तविक चित्रण किया है । इस सभी कहानियोंमे लेखकने गरीब, पिछडे, जनजातीयोंमे जीवन जीने की आशावादी दृष्टी दिखलाते हुऐ, उन्हे जीने की उम्मीद बनाये रखने की सोच देणे की कोशिश की है । यही सोच, यही उमंग, यही उम्मीद इस ग्रंथ से सांप्रत समय में समाज को उपयुक्त होगी ।

सर्जक की मौलिकता :

इस ग्रंथ के सर्जक रतन जांगिड आपनी सभी कहानियाँ, आपने विचारोंकी मौलिकता सें सुंदर बनवाते है। मानवीय संवदेनाओ एवं रिश्तों पर विशेष अनुभूतीसे प्रकटीकरण करते है । प्यार के रिश्तों, जज्बातों तथा मानवीय भावनाओं एवं संवेदनाओं का मौलिक रूपसे विशेष चित्रण करके, इस ग्रंथ को मौलिक बनवाते है । यही सर्जक की मौलिकता है ।

संदर्भ :

१. रतन जांगिड : ‘अंधा कुआँ’ प्रथम संस्करण – २००१ मरूधरा प्रकाशन, जयपुर (राजस्थान)

आदिवासी विकास में पंचायत अनुसूचित क्षेत्रों तक विस्तार (पेसा) अधिनियम 1996 की भूमिका

डॉ. शिवाजी किशनराव बल्लोरे
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड

भारत की जनसंख्या का एक बडा भाग शहरी एवं ग्रामीण सभ्यता से दुर जंगलो, पर्वतों, घाटियों तथा दुर्गम स्थानों में निवासित है, जिनकी आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक तथा राजनीतिक स्थिति आज भी अन्य विकसित समुदायों की तुलना में अत्यन्त पिछडी है। 2011 की जनगणना से देश की कुल आबादी में जनजाति आबादी का हिस्सा 8.2 फिसदी हैं। तो महाराष्ट्र में 9 फीसदी है। भारतीय संविधान के अनुच्छेद 342 के मुताबिक देश में करीब 697 जनजाति समूह निवास करते हैं। जिसमें 75 ऐसी जनजातियां है जिन्हे आदिम जनजाति समूह (प्रीमिटिव ट्राइबल ग्रुप–पीजीटी) कहा गया हैं। वही महाराष्ट्र में 47 जनजातियां है। जिसमे कोलाम, कातकरी और माडिया गोंड जो जनजाति समूह प्रीमिटिव ट्राइबल ग्रुप की हैं। इस समुदाय को आदिवासी, वनवासी तथा संवैधानिक शब्दावली मे अनुसूचित जनजाति के नाम से जाना जाता हैं।

भारत के अनुसूचित क्षेत्रों में आदिवासी बहूल आबादी है, जो प्राचिन रीति–रिवाजों और प्रथाओं की एक सुव्यवस्थित प्रणाली के माध्यम से अपने प्राकृतिक संसाधनों का प्रबंधन करती है। सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक जीवन को ही संचालित करती है। इस अभूतपूर्व सामाजिक परिवर्तन के युग में इन चुनौती का सामना करने के लिए आदिवासीओं की सांस्कृतिक पहचान और सामाजिक–आर्थिक परिवेश को छेडे या नष्ट किए बिना उन्हें विकास के प्रयासों की मुख्य धारा में शामिल करने लिए सरकार द्वारा पेसा अधिनियम आदिवासी विकास की नई उम्मीद लेके सामने आया है।

आदिवासी क्षेत्रों मे अलगाव की भावना को कम करना और सार्वजनिक संसाधनों पर बेहतर नियंत्रण तथा प्रत्यक्ष सहभागिता तय करना था। जिसकी जमीन उसका खनिज इसका मूल उद्देश्य था इनका **नारा था मावा नाटे, मावा राज।** जैसा महाराष्ट्र में गडचिरोली जिला के मेंढा लेखा गांव का नारा है **हमारे गांव मे हमारी सरकार** इस गांव में आदिवासी स्वंय शासक है। आदिवासीयों की लम्बी लडाई के बाद 73 वें संविधान संशोधन में पेसा कानुन सम्मिलित किया गया।

इन सभी व्यावहारिक तथा वैधानिक समस्याओं के समाधान को विधि सम्मत मान्यता देने के उद्देश्य से दिलीप सिंह भूरिया की अध्यक्षता में 10 जून 1994 को 22 विशेषज्ञों की एक समिति का गठन भारत सरकार द्वारा किया गया। समिति के जो मुद्दे सौंपे गये थे उनमें से प्रमुख मुद्दा यही था कि भारतीय संविधान की पांचवी अनुसूची में वर्णित अनुसूचित क्षेत्रों मे स्थानीय प्रशासन को और ज्यादा मजबूत बनाने के लिए अन्य संशोधन हो सकते हैं। भुरिया समिति ने जनवरी 1995 में अपना प्रतिवेदन भारत सरकार को प्रस्तुत किया। इस समिति के सुझावों को आधार मानकर भारत सरकार द्वारा 24 दिसम्बर 1996 को नया पंचायत उपबंध (अनुसूचित क्षेत्रों में विस्तार) अधिनियम, 1996 पारित किया गया। जहा अनुसूचित क्षेत्रों की पंचायतो को ग्रामीण भारत के लिए स्थानीय स्वशासन की संस्थाओं के रूप में एक संवैधानिक दर्जा प्रदान करता हैं। अनुसूचित क्षेत्रों के पंचायत को अलग एक प्रशासनिक व्यवस्था का प्रावधान पांचवी एवं छठी अनुसूची के तहत किया गया। इसमें जनजातीय विकास को बढावा देने के उद्देश्य से पेसा अधिनियम एक महत्वपूर्ण प्रयास है। इस अधिनियम का क्रियान्वयन देश के अनुसूचित क्षेत्र आंध्र प्रदेश, छत्तीसगढ, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, झारखंड, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओडिसा, राजस्थान और तेलंगाना जिले समावेशित है। इस प्रकार 10 राज्यों में भिन्न–भिन्न समय में हो चुका है।

महाराष्ट्र मे भारतीय संविधान अनुसूची 5 परिच्छेद 5, उपपरिच्छेद (1) के अनुसार प्राप्त अधिकार का उपयोग करके 30 आक्टोबर 2014 अन्वये विविध कानुन के अन्वेषण अधिसूचना निर्गमित कि गई, उसमे महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम (III) 1959 मे सुधारणा किया गया। इन्हके आधारपर कार्यवाही करणे के लिए मंत्रीमंडल के 9 एप्रिल 2015 के बैठको मे यह निर्णय ले लिया की राज्य के अनुसूचित क्षेत्रो ग्रामपंचायत को हर साल आदिवासी उपयोजना के तहत कुल प्रावधान मे से 5 प्रतिशत निधी उपलब्ध किया जाए ऐसा प्रावधान हो गया। इस प्रावधान के तहत अनुसूचित क्षेत्र मे पाच प्रतिसत ज्यादा निधी मिलने लगा। इस पंचायत उपबंध (अनुसूचित क्षेत्रों में विस्तार) अधिनियम, 2015 से ज्यादा प्रभावी शुरू हूआ। वह निधी गांव के आदिवासी आबादी के आधार पर उपलब्ध किया जाने लगा। वह निधी आदिवासी क्षेत्रो मे पायाभूत सुविधाए, वनहक्क अधिनियम और पेसा अधिनियम का अंमल, आरोग्य,

स्वच्छता, शिक्षा, वनीकरण, वन्यजीव संवर्धन, जलसंधारण, वन तालाब, वन्यजीव पर्यटन और वन्य उपजीविका ऐसे मौलिक सुविधा और अधिकार देने के लिए खर्च किए जाए यह उन्हका महत्व है। पेसा अधिनियम के तहत राज्य मे एक स्वतन्त्र व्यवस्थापन कक्ष कि निर्मिती हूई है। इसके माध्यम से राज्य मे अहमदनगर, पुना, ठाणे, पालघर, धुले, नन्दुरबार, नासिक, जलगाव, अमरावती, यवतमाल, नांदेड, चन्द्रपुर, गडचिरोली इसप्रकार 13 जिल्हा परिषद के अंतर्गत 2876 ग्रामपंचायत और 5969 गांवो/पाडा को लाभ होणे वाला है। इस अधिनियम से ग्रामसभा के माध्यम से आदिवासी गांवो के पायाभूत सुविधा और गांवो के विकास के लिए केंद्र और राज्य सरकार प्रयास कर रहा है। यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी और टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था को इन अनुसूचित क्षेत्रो का मुल्याकंन करणे के लिए चुना गया है।

अनुसूचित क्षेत्र विस्तार अधिनियम की उपयोगीता

जनजातीय समाज की परम्परागत स्वशासी व्यवस्था और आधुनिक औपचारिक संस्थाओं के बीच पनपी विसंगतियां समाप्त होंगी जो जनजातीय समाज में भडकते विद्रोह का मूल कारण रही है। साथ ही, इस अधिनियम का दोहरा लाभ अनुसूचित क्षेत्रों की पंचायतों को मिलेगा। एक तरफ ये पंचायतें लोकतांन्त्रिक विकेंन्द्रीकरण का लाभ लेंगी वहीं दुसरी ओर अपनीं सांस्कृतिक एकता एवं परम्पराओं को सुरक्षित एवं संरक्षित रखने में भी सहायक होंगी। अनुसूचित क्षेत्रों की पंचायती राज प्रणाली को आदिवासी समाज की बुनियादी परम्पराओं तथा प्रथागत कानून के अनुरूप ढाला गया और आदिवासी समुदाय की परम्परागत जाति पंचायत को ही कानुनी रूप में ग्रामसभा का दर्जा दिया गया है। ग्रामसभा के माध्यम से लोग एक जगह बैठकर आपस में मिल–जुल कर स्वेच्छा से सामाजिक, धार्मिक औंर सांस्कृतिक फैसले लेने में सक्षम हो। परम्परांओ औंर रीति–रिवाजों, सांस्कृतिक पहचान, सामुदायिक साधनों की रक्षा एवं संरक्षण तथा प्रथागत विवादों का समाधान के लिए। अनुसूचित जनजातियों के भूमि अलगाव की रोकथाम ओर विधि–विरोध भूमि अलगाव की पुर्नस्थापना करणे के लिए। आदिवासी समुदाय में पायी जाने वाली कुरीतियां जो इस समुदाय को आर्थिक रूप सें पंगु बनाकर ऋणग्रस्तता के जाल में फंसाती है। उनपर ग्रामसभा में विचार और रोक लगा सकेगी। गांव में होने वाले छाटे–मोटे वाद–विवाद पुलिस थानों में न जाकर ग्रामसभाओं में सुलझाए जाएंगे। गांव में शासन द्वारा संचालित विभागों यथा स्कूल, आंगनवाडी, स्वास्थ केन्द्र आदि ग्राम पंचायत के नियन्त्रण में होंगे। जिसके कारण ये रोजाना खुलेंगे। ग्रामसभा व ग्राम पंचायत में महिलाओं की भागीदारी बढेगी क्योंकि अब सम्पूर्ण गांव की जगह फलियों (आदिवासी बस्ती/मौहल्ला) में ग्रामसभा की बैठक होगी। जहां महिलायें ग्रामसभा की बैठकों में भागीदारी के साथ–साथ अपनी बात भी रखेंगी। महिला सशक्तिकरण की दिशा में यह अधिनियम एक ओर अगला कदम होगा। इस प्रकार आदिवासों के सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक और राजकिय दृष्टी से उपयोगीताएं है।

ग्रामसभा की भाक्तियां

जनसामान्य के रीति–रिवाजों, उनकी सांस्कृतिक पहचान और सामुदायिक संसाधनों को सुरक्षित एवं संरक्षित रखना तथा गांव में होने वाले छोटे–मोटे विवादों को परम्परागत से हल करना। योजनाएं, कार्यक्रम और परियोजनाएं, जो गांव के सामाजिक, आर्थिक विकास के लिए बनायी जाएंगी, उनका अनुमोदन करना। गरीबी उन्मूलन एवं अन्य व्यक्तिगत लाभ की योजनाओं हेतु लाभार्थियों की पहचान व चयन करना। पंचायत की ओर क्रियान्वित की जा रही योजनांओं और कार्यक्रमों में आवंटित राशि का उपयोगिता प्रमाणपत्र देना। ग्रामसभा द्वारा भूमि कटाव रोकने, ग्रामीण हाट बाजारों, पशु मैला एवं लघु वन उपज का प्रबन्धन करना। लघु खनिज पदार्थों के खनन की अनुमति या पटटे देना। गांव में स्थित स्कूल, आंगनवाडी, स्वास्थ कार्यालय तथा अन्य शासकीय कार्यालयों पर नियन्त्रण रखना। ग्रामसभा को गांव में शराबबन्दी करने, जलाषय एवं सिंचाई प्रबन्धन, मछली पालन, साहूकारी प्रथा पर रोक लगाने, ग्राम पंचायत की सीमा में पाये जाने वाल वनों का प्रबन्धन एवं विकास करने जैसे कई महत्वपूर्ण अधिकार ग्रामसभा को इस अधिनियम के तहत प्रदान किए गये है।

अध्ययन का महत्व

ग्रामसभा द्वारा जनसामान्य के रीति–रिवाजों, उनकी सांस्कृतिक पहचान और सामुदायिक संसाधनों को सुरक्षित एवं संरक्षित रखना तथा गांव में होने वाले छोटे–मोटे विवादों को परम्परागत तरिको सें सुलझाने के लिए इस अधिनियम में प्रावधान किए है। उससे आदिवासी समाज के सांस्कृतिक जीवन मे क्या बदलाव आएगा यह जानने के लिए अध्ययन महत्वपूर्ण होगा।

उपसंहार

भारत स्वतन्त्रता के बाद ही अनुसूचित क्षेत्रो मे पेसा अधिनियम आदिवासी को स्व शासन के लिए, आदिवासी संस्कृती का जतन और संवर्धन करणे के दृष्टीसे पहला प्रयास है। आदिवासी को परंपरागत चलते आए मुलभुत अधिकारो की रक्षा के लिए यह अधिनियम बनाया गया हैं। ग्रामसभा को गाव के विकास और आदिवासी विकास के दृष्टीकोन से बहोत सारे अधिकार दिए गये है। आदिवासी क्षेत्रो के ग्रामसभा को अंतिमाधिकार माना जाता है। पेसा के माध्यम से केंद्र सरकार की ओर से पंचायतों को ढेर सारे अधिकार देकर आदिवासी क्षेत्रो के प्रशासन को बेहतर बनाने का काम किया गया है। स्वशासन प्रणाली विकसित करके ग्राम पंचायतों को ग्राम जनतंत्र की अवधारणा से जोडने की कोशिष की गई हैं। साथ मे ग्राम पंचायतों की सीधी मानीटरिंग की दिशा में भी प्रयास किया जा रहा हैं। हालांकि ग्रामसभा और सहभागितापूर्ण लोकतंत्र की सर्वोच्चता के पेसा ढांचे को अनुसूचित जनजाति और अन्य परंपरागत वनवासी (वन अधिकारों की मान्यता) अधिनियम 2006 में अपनाया गया। पेसा प्रावधान रक्षा के संरक्षण और वन संसाधनों का एक हिस्सा है, जिसमे समुदाय के संसाधनों का प्रबंधन और लघु वनोपज के स्वामित्व का सविस्तार किया गया हैं।

अनुसूचित क्षेत्र मे आदिवासी उपयोजना के तहत 5 प्रतिसद सिधा अनुदान ग्रामपंचायत को देनेवाला देश मे का पहिला राज्य महाराष्ट्र हैं। इस बजह से आदिवासी क्षेत्रो के विकास और गती को बढावा मिल रहा है। अनुसूचीत क्षेत्र में पेसा एक शक्तिसाली कानुन है। जो प्राकृतिक संसाधनों पर अनुसूचित क्षेत्रो में जनजातीय लोगो के अधिकारो को पुनःव्यवस्थित करने मे एक महत्पुर्ण भूमिका निभा सकता है। जिसमे आदिवासी लोगो के जीवन की गुणवत्ता बदलती है। अनुसूचित क्षेत्रों मे पेसा के माध्यम से आदिवासी को संविधानीक अधिकार प्राप्त हूए है। पेसा अधिनियम के तहत आदिवासी क्षेत्रो की भुमि या जमिन बेचना या हस्तांतर करने के लिए ग्रामसभा सहमती जरूरी है। वह आदिवासी भुमि संरक्षण का एक महत्वपुर्ण प्रयास रहा है। पेसा यह अधिनियम आदिवासी समुदाय को पंचायत व्यवस्था में सम्मानजनक स्थान प्रदान करता है। लेकिन नई पंचायती राज व्यवस्था में जो जनजातीय नेतृत्व उभरकर आया हैं वह परम्परागत नेतृत्व से काफी भिन्न हैं।

जनजातीय समुदाय का सदियों से पिछडा होना निश्चित रूप से पंचायती राज के समक्ष कई चुनौतियां खडी करता है। आदिवासी विकास के लक्ष्यों को प्राप्त करने तथा बदले हुए परिवेश में पंचायतों को सफल, प्रभावकारी और सक्रिय बनाने के लिए आवश्यकताए, व्यावहारिक प्रयोगों के दौरान आनेवाली कठिनाईयों को दूर करना जरूरी है। इसलिए जनजातीय पंचायत प्रतिनिधियों मे नेतृत्व क्षमता विकसित करना, निरन्तर प्रशिक्षण देना, ग्रामसभा मे आदिवासी महिला और लोगों का सहभाग तथा पेसा अधिनियम की जानकारी होणा जरूरी है। पंचायतों के समस्याओं का जल्द समाधान तथा विभिन्न समिती का गठन होना भी जरूरी है। और कई प्रशासनिक समस्याएं, बाधाएं हैं। इसमें सुधार किया जाए तो यह पेसा अधिनियम जनजातिके समावेशी विकास मे एक मील का पत्थर साबित हो सकते हैं।

सन्दर्भ ग्रंथ

1. यतीन्द्रसिंह सिसोदिया (2001), मध्यप्रदेश के अनुसूचित क्षेत्रों में पंचायती राज व्यवस्था (वैधानिक प्रावधान एवं व्यावहारिक स्थिति), कुरूक्षेत्र, जून 2001 पृ. 11
2. आशीश भट्ट (2002), लोकतान्त्रिक विकेन्द्रीकरण एवं जनजातीय नेतृत्व, रावत पब्लिकेशन, जयपुर
3. राहूल बॅनर्जी (2014), आदिवासीयों के लिये स्वशासन, योजना, जनवरी 2014
4. उदयसिंह (2009), आदिवासी क्षेत्रों में पंचायती राज और स्वयंसेवी संगठन, कुरूक्षेत्र, आगस्त 2009, पृ. 17–21
5. आलोक पाण्डेय (2009), उत्तर प्रदेश के जनजीय क्षेत्रों के ग्रामीण विकास में ग्राम प्रधानों की भूमिका, कुरूक्षेत्र, आगस्त 2000 पृ. 30
6. सी. आर. बिजॉय (2015), पंचायती राज (अनुसूची क्षेत्र का विस्तार अधिनियम 1996), का आकलन, कुरूक्षेत्र, नवम्बर 2015 पृ. 16

7- Biswas Sudipta (2015), Implementation of PESA: Issues, Challenges and way forwords, Sep-2015, International Research Journal of Social Sciences journal. Rural Development Institute, Kolkata.

8. ब्रिजेष सिंह (2016), नव्या दिशा प्रगतीच्या, लोकराज्य, ऑगस्ट 2016 पृ. 5

9- Palai Sanghamitra & hilaria soundri (2016), Participation of Tribal in Gram Sabha at Gajpati District Odish, Indian Journal of Economics and development Vol 4 (10)

10. उमेश काशीकर (2016), मायेचा ओलावा, लोकराज्य, ऑगस्ट 2016 पृ. 6,7
11. रणजितसिंह राजपूत (2016), शाश्वत विकासासाठी पेसा, लोकराज्य, ऑगस्ट 2016 पृ. 24,25

कविता का शिल्प

प्रा.डॉ.शिवाजी उत्तम चवरे
अध्यक्ष, हिंदी विभाग,
प्रा.संभाजीराव कदम महाविद्यालय, देऊर
तथा
शोधनिर्देशक,शिवाजी विश्वविदयालय, कोल्हापुर

जगदीश गुप्त की 'नयी कविता ' पत्रिका से एक नये काव्य आंदोलन का आरंभ हुआ । यहाँ से नयी कविता का दौर आरंभ होता है कविता के अभिव्यक्ति पक्ष के अंतर्गत भाषा, शैली, बिम्ब, प्रतीक आदि आते है जिन्हें परंपरागत समीक्षाशास्त्र में कलापक्ष कहा गया है किंतु नयी कविता या साठोत्तरी कविता बदली हुई रचनाप्रकिया और रूपाकृती को लेकर चली है इसलिए साठोत्तरी कवी मानते है कि इस काव्य का मूल्यांकन परंपरागत काव्यशास्त्र से नहीं होना चाहिए नयी कविता के शिल्प विधान में भाषा, बिम्ब और प्रतीक का विशेष महत्त्व है अतः शिल्प के इन तीन अंगो के आधार पर नयी कविता का विवेचन प्रस्तुत है

1. नयी कविता की भाषा –शैली :

अभिव्यक्ति के लिए भाषा प्रमुख और शक्तिशाली माध्यम है भाषा जितनी सक्षम होती है अनुभूतियों की अभिव्यक्ति उतनी ही सशक्त होती है युग की नवीन आवश्यकताओं के कारण नयी कविता या साठोत्तरी कवियों ने भाषा को नया संस्कार देने का प्रयास किया है काव्य भाषा के विषय में नयी कविता या साठोत्तरी कवियों के अनेक मत है धर्मवीर भारती के मतानुसार "भाषा भाव की अनुगामिनी रहनी चाहिए " उनके मतानुसार भाषा का सौंदर्य अभिव्यक्ति पर निर्भर है कवि अज्ञेय ने साठोत्तरी कविता में भाषा की प्रयोगशीलता का महत्त्व बताते हुए कहा है कि "आज के कवि की प्रवृत्ति काव्य की और साधारण बोलचाल की भाषा के भेद को मिटा देना है काव्य की भाषा अलग होती है या होनी चाहिए यह वह नहीं मान सकता "

भवानी प्रसाद मिश्र के विचार भी कुछ इसी प्रकार के है वे कविता की भाषा को यथासंभव बोलचाल के करीब देखना चाहते है सर्वेश्वर दयाल सक्सेना और रघुवीर सहाय की कोशिश भी काव्य भाषा को बोलचाल के निकट लाने की रही है अतः स्पष्ट है कि नयी कविता या साठोत्तरी कवियों की भाषा बोलचाल के अत्यधिक निकट है मानसिक भावों के उद्घाटन के लिए उचित शब्दों का प्रयोग उन्होंने प्रभावशाली ढंग से किया है साठोत्तरी कवियों का यह मानना है कि भाषा को लयात्मक बनाने के लिए उचित शब्दों के अभाव में नये शब्दों को गढा जाए, अन्य भाषाओं के शब्द प्रयुक्त किए जाएँ अथवा पुराने शब्दों को नया संस्कार देकर पूर्ण बनाया जाए उदाहरण दृष्टव्य है :

कुआ है
पर जाने क्यों ?
कभी कभी 'धुऑ पीने' को भी
मन करता है

नयी कविता या साठोत्तरी कविता की भाषा का क्षेत्र विस्तृत है जिसमें परिवेशगत यथार्थ की टीस एवं कटुता भरी हुई है इन कवियों ने रिक्त स्थान, डैश, बिन्दु आदि के प्रयोग द्वारा भाषा को उन्नत करने का उपक्रम किया है नयी कविता या साठोत्तरी कविता के जनवादी कवियों की भाषा में निर्भीकता है एवं पूँजीवादी व्यवस्था के प्रति आक्रोश है

वर्गीय अंतसंघर्ष, दलित वर्ग के प्रति आस्था है इन कवियों के शब्द प्रयोग जनवादी मूल्यों के संप्रेषण के लिए हथियार के सदृश प्रतित होते है इन कवियों ने नये उपमान प्रतीक बिम्ब के माध्यम से काव्य भाषा को सशक्त बनाया है साठोत्तरी कवियों ने जिस काव्य भाषा को अपनाया है वह नियमित और अनुशासनपूर्ण है काव्य भाषा के माध्यम से ही संवेदना अनुभूति का अंश बनी है संवेदना के प्रसार एवं विकास के लिए भाषिक विकास की अपेक्षा होती है नयी कविता और साठोत्तरी कवियों ने इसी कारण भाषा का विस्तार किया

2. नयी कविता का बिम्ब –विधान :

नयी कविता या साठोत्तरी कविता में जो बिम्ब प्राप्त होते हैं वे अपनी पूर्ववर्ती कविता की अपेक्षा विशेष महत्त्व रखते हैं इनमें एक ओर तो वस्तुवर्गीय और मानस वर्गीय बिम्बो का प्रचुर प्रयोग है और दूसरी ओर संवेद्य संश्लिष्ट और यौन बिम्बों का प्रयोग हुआ है अनेक बिम्ब जीवन के विविध पक्षों से

चुनचुन कर लिए गए हैं मुक्तिबोध और अज्ञेय की अधिकांश कविताओं में विराट बिम्ब और स्मृति बिम्बों की योजना हुई है

नयी कविता और साठोत्तरी कविता में बिम्बगत नविनता एक तो जीवन को उसकी पूर्णता और विविधता में ग्रहन करने के कारण है तो दूसरी ओर अंग्रेजी के इलियट , लारेन्स जैसे कई बिम्बवादी कवियों के प्रभाव के कारण बिम्बगत नविनता आयी है साठोत्तरी कविता में बिम्बगत नविनता के प्रति अज्ञेय, अजितकुमार, शमशेर, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, मुक्तिबोध आदि कवियों की कविताएँ विशेष महत्त्वपूर्ण सिध्द हुई है जिन्होंने नये जीवन में नयी उपमान योजना के आधार पर अभिव्यक्ति के नये मार्गों का उद्घाटन किया अज्ञेय की पंक्तियाँ दृष्टव्य है :

"अगर मैं तुम को
ललाती सांझ के नभ की अकेली तारिका
अब नहीं कहता
या शरद के भोर के नीहार न्हाई कुई
टटली कली चम्पे की
वगैरह तो
नहीं कारण कि मेरा हृदय उथला या कि सूना है
याकि मेरा प्यार मैला है
बल्कि केवल यही
ये उपमान मैले हो गए है "

यह पंक्तियाँ बिम्बात्मक नविनता की ओर संकेत करती है दैनिक जीवन के अनेक क्रियाकलाप बिम्ब निर्माण में सहायक बनकर आए हैं वस्तुवर्गीय बिम्ब, अलंकृत बिम्ब, मानस बिम्ब, भाव बिम्ब, विचार बिम्ब तथा संवेद्य बिम्ब का खुलकर प्रयोग साठोत्तरी कवियों ने किया है स्पष्ट है कि नयी कविता और साठोत्तरी कविता बिम्ब के क्षेत्र में पूर्ववर्ती कविता से बहुत आगे है

3. नयी कविता का प्रतीक –विधान :

नयी कविता कवि और साठोत्तरी कवि पुराने या परंपरागत उपमानों को बदलकर नये सौंदर्य के मान स्थापित करने में संलग्न रहे है अज्ञेय ने मनोविश्लेषन प्रवत्तियों की अभिव्यक्ति के लिए विशेष नव्य प्रतीकों का उपयोग किया है जिनमें उनकी अंतर्मुखी प्रकृति स्पष्ट झलकती है अज्ञेय ने अपने काव्य संकलनों का नामकरण तक प्रतीकों में किया है जैसे 'इत्यलम' 'बावरा अहेरी' 'इंद्रधनु रौंदे हुए' आदि इसमें पहली रचना छायावादी रचनाओं की समाप्ति का प्रतीक है, दूसरी सुर्य का और तिसरी टुटी हुई रंगीन कल्पनाओं का प्रतीक है 'हरी घास पर क्षण भर' आज की रोमँटिक प्रवृत्ति का प्रतीक है तो 'ऑगन में पार द्वार' शीर्षक में आध्यात्मिकता ध्वनित होती है अज्ञेय में प्रतीकात्मकता की रूचि इतनी बढी हुई है कि उन्होंने अपनी पत्रिका का नाम 'प्रतीक' रख दिया प्रतीक का प्रकाशन वास्तव में नये प्रतीकों की ओर बढने का प्रयास था स्पष्ट है कि नये भाव बोध की माँग के अनुसार ही साठोत्तरी कविता में नये प्रतीकों का चयन किया जाने लगा इसी कारण चाँद, बादल, उषा आदि स्नातन प्रतीक पुराने तथा निरर्थक पड गये

परंपरागत प्रतीक आधुनिक युग की संवेदना के वाहक सिध्द नहीं हुए तो नये प्रतीकों के अन्वेषी कवियों को प्रतीकवादी ठहरा दिया गया साहित्य में परंपरागत उपमानों की अर्थवत्ता साठोत्तरी कवि के निकट विलुप्त हो गयी है और इस लिए वह अपने भावों की नविनता एवं ताजगी को व्यंजित करने के निमित्त नये नये उपमानों की खोज कर रहा है अजितकुमार ने इस विद्रोही स्वर को अभिव्यक्त करते हुए लिखा है :

"चाँदनी चन्दन सदृश
हम क्यों लिखें
मुख हमें कमलों सरीखे क्यों दिखें
हम लिखेंगे
चाँदनी उस रूपये सी है कि जिसमें
चमक है पर खनक गायब है
हम कहेंगे जोर से
मुँह घर अजायब है

यह सत्य है की नयी कविता या साठोत्तरी कविता के रचनाकारों ने पिछली पीढी से प्रतीकों के संस्कार नहीं लिए है जहाँ कहीं उन संस्कारों के दर्शन होते भी हैं तो वे रूपांतरित रूप में ही प्रस्तुत

हुए है अज्ञेय, मुक्तिबोध, गिरिजा कुमार माथुर, कुँवर नारायण, दुष्यन्तकुमार, अजितकुमार आदि अनेक रचनाकारों ने प्रतीकों का आश्रय लेकर अप्रकट को प्रकट करने की चेष्टा की है पूर्ववर्ती काव्य की तुलना में साठोत्तरी कविता प्रतीकों की दृष्टि से विविधता पूर्ण है

पौराणिक और धार्मिक प्रतीकों का प्रचुर किन्तु सटीक प्रयोग करके साठोत्तरी कविता यदि परंपरा प्रियता दिखा रही है तो नये संदर्भ में प्रतीकार्थ प्रस्तुत कर प्रगती का द्वार भी खोल रही है दूसरे छोर पर यौन प्रतीक तथा यथार्थ जीवन से गृहीत प्रतीकों को अपनाकर साठोत्तरी कविता परंपरा से आगे की परिवर्तित स्थिति की सुचना दे रही है यदि साठोत्तरी कविता में प्राप्त प्रकृति प्रतीक पूर्ववर्ती काव्य से मेल खाते है तो बहुत से ऐसे भी है जो नवीन अर्थ में प्रयुक्त हुए है साठोत्तरी कवियों ने सांस्कृतिक प्रतीक, राजनीतिक प्रतीक, तार्किक यथार्थबोध संबंधी प्रतीक तथा अन्य प्रतीकों का प्रचुर मात्रा में प्रभावशाली ढंग से प्रयोग किया है

निष्कर्ष:

नयी कविता और साठोत्तरी कविता का अभिव्यंजना पक्ष तथा शिल्प विधान सशक्त है इस काव्य धारा में शब्द रूपों की जटिलता तो है ही नहीं, वर्ण रूपों में भी अनेक सुंदर प्रयोग हुए हैं साठोत्तरी कवि शब्दों के शिल्पी है

उन्होंने काव्य अभिव्यंजना को भरसक सुगठता प्रदान की काव्य भाषा को उन्होंने बोलचाल की भाषा के निकट रखा उनकी रचनाओं में विषय की विविधता दिखायी देती है नये प्रतीक और बिम्बों के प्रयोग के माध्यम से साठोत्तरी कवियों ने काव्य के कला पक्ष का विस्तार किया कविता को परंपरागत काव्यशास्त्रीय बंधनों से मुक्त कर उसे जनवादी बनाने का पुर्ण श्रेय नयी कविता के कवियों को है

संदर्भ ग्रंथ –

1.हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्तियाँ – डॉ. शिवकुमार शर्मा
2.हिंदी साहित्य का इतिहास – डॉ.नगेंद्र
3.हिंदी साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास – डॉ.रामकुमार वर्मा
4.हिंदी साहित्य का वैज्ञानिक इतिहास – डॉ.गणपतीचंद्र गुप्त
5.कविता के नये प्रतिमान – डॉ. नामवर सिंह
6.नई कविता के प्रतिमान – डॉ.लक्ष्मीकांत वर्मा

समकालीन समाज की चुनौतियाँ :कहानी के परिप्रेक्ष्य में

डॉ.सौ.शोभा एम.पवार
सहायक प्राध्यापिका, हिंदी विभाग श्रीमती सी.बी.शाह महिला महा
रतनशीनगर,सांगली

प्रस्तावना :–

साहित्य की एकमात्र पूँजी संवेदना और सहित की भावना होती है । जबकी वर्तमान काल वैश्वीकरण का, उदारीकरण का, बाजारवाद और साहित्य के क्षेत्र में चर्चा करे तो नव विमर्शों के विविध प्रवाह का है । रोमन दतं कथाओ में जेनस आरम्भ और संक्रमण का देवता माना गया है जिनको दो सिर है एक पूर्व की ओर देखता हुआ एक पश्चिम की ओर! हमारे सामने वैश्वीकरण का कुछ यही रूप उभरा है । एकरुप है दो मुहवाला जीव का जो अपरिमित शुभंकरी सम्भावनाओं को लेकर इशारा करता है है तथा दूसरा मुख गंभीर परिणामों की ओर संकेत करता है। और वर्तमान समय के लिए एक परीक्षा ही है कि वह किसकी ओर खींचा चला जाए। कहना न होगा कि सहित्य भले ही संवेदना की पूँजी को लेकर चलता है किन्तु बदलते परिस्थितियों के अनुसार आनेवाली चुनौतियों से उसे दो चार होना ही पड़ता है । वर्तमान समय में साहित्य की परिभाषा भी बदल चुकी है । क्योंकि समय हर क्षण, हर पल बदल रहा है । मात्र उत्पादक और उपभोक्ता में बदल रहे इस समाज के स्वरुप को साहित्यकार पकड़ने की नाकाम कोशिश कर रहा है । हिंदी कविता तथा कहानियों में इस बदलते स्वरुप को अधिक उकेरा भी गया है । क्योंकि लेखक की स्थिती भी हमें समझनी होगी ! ऐसा लगता है कि लेखक वर्तमान में केवल पाठक को पाना चाहता है सुपाठक को नहीं।क्योंकि वर्तमान में उसे अपनी अभिव्यक्ति की भाषा संयम और शीलवन बनानी है जिसमे गहराई और मार्मिकता की अपेक्षा भी होती है । किन्तु ऐसा हम पाते है किवर्तमान में लेखक सब कुछ तत्काल पाने कीहड़बड़ी में इन बातो की चिंता नहीं कर रहा है ।

आज लेखक के सामने अनेकानेक चुनौतियॉं है यही कारण है कि हिंदी में किसान की समस्या, वृद्धों की समस्या, किन्नरों की समस्या के साथ साथ नारी विमर्श तथा दलित विमर्श पर बेबाक लेखन कार्य हो रहे है । इस आलेख में कुछ इन्ही चुनोतियों को लेकर चर्चा की गयी।

१) वैश्वीकरण:– वैश्वीकरण का प्रभाव आज इतना अधिक है कि आदमी इस प्रवाह में अगर नहीं बहेगा तो थम जायेगा । वैश्वीकरण से जूझ रहे मनुष्य से हमारा परंपरागत मनुष्य लड़ रहा है, जूझ रहा है, टूट रहा है पर हार मानाने के लिए तैयार नहीं है उत्तर आधुनिकता, बाजारवाद,औद्योगिकता तथा महत्वकांक्षा की इस दौड़ में मनुष्य नैतिकता, मानवता और परंपरा को निर्ममता के साथ पीछे छोड़ आया है । इस चमक–दमक वाली दुनिया में रिश्ते नाते, मनुष्यता आदि सबकुछ खत्म हो चुके है गाँव हो या शहर हर तरफ स्वार्थ निहित है । ज्ञान चतुर्वेदी की कहानी 'वैश्विक गाँव के व्यापारी' में एक आदमी जो व्यापारी नुमा आदमी है गाँव में लोगो को फुसलाने आता है । वह दुनिया में कुछ भी खरीद या बेच सकता है । वह गाँव वालो से नदी खरदीने आता है । लोंगो के हँसने पर क्यानदी भी कभी बिकती है वह अपनी रंगीन योजनाए उन्हें बताता है । उसपर शानदार पुल बनाने, चमाचम घाट तैयार करने, नौकायन तथा तैराकी की सुविधाएँ देने की बात करता है । किन्तु गाँव के लोग नदी बेचने के लिए तैयार नहीं थे । वह फिर वापस आता है आँखों में वैसी ही कुटिल मुस्कान लेकर वह जमीन खरीदने आता है । गांववालों उसकी बात नहीं मानते। इस प्रकार रोज एक नया आदमी खड़ा हो जाता । नए–नए प्रपोजल लेकर ।धरती के नीचे का पानी खीचने वाले, पहाड़ काटकर लेने वाले लोग गांववाले आश्चर्यचकित थे ये लोग है आखिर कौन ? किस वैश्विक गाँव के है । जो धरती, पानी, प्रकृति, पहाड़,

नदी, नाले, आसमान, बसंत सब कुछ खरीदना और बेचना चाहते है एक गरीब ने कहा 'कल को ये हवा खरीद कर साँसे बेचने लगे तो गरीब आदमी आहें भरने तक को तरस जाएगा ।' इनकी दूसरी कहानी 'सर्कस में बदलता जंगल' पर्यावरण की समस्या को लेकर है । सर्कस के शेर का दुख यह हैकिजहाँ तहाँ रोड बन गए और जंगल खत्म हो गए है जंगल के ठेकेदार जीप में अक्सर प्लाट काटने वालो को लेकर आते है । जंगल में रोड का आना जंगल को खा जाता है । सर्कस का शेर जंगल के शेर को पिंजरे का सुख बतलाता है जहाँ बैठे बैठे खाने और मुटाने को मिल जाता है उसे सर्कस ज्वाइन करने के लिए कहता है। बढ़िया जॉब है, फिक्स ड्यूटी ऑवर्स, खाने के लिए मांस मच्छी, नहलाने वाले सेवक, डॉक्टरों का इंतजाम, केवल रिंग मास्टर के कुछ कोड़े खाने होंगे । वैसे भी जंगल में क्या रखा है । किन्तु जंगली शेर शायद अपनी दकियानूसी विचार यह रखता है कि जंगल शेर को उसकी पहचान देता है किन्तु अंत में वह सोचता है कि शायद आज पूरा जंगल ही एक सर्कस में तब्दील हो रहा है । कहना न होगा कि जंगल के शेर की तरह भूमंडलीकरण के इस जमाने में आदमी अपनी पहचान भूल चूका है अपनी सामासिक संस्कृतिवाली प्रवृत्ति के करण भूमंडलीय संस्कृति को अपनाने के शिवाय उसके पास क्या कोई विकल्प है ?

२) नारी विमर्श :–हिंदी कहानियों में नारी विर्मश वर्तमान में भूमंडलीय परिवेश को लेकर चिंतन कर रहा है । पितृसत्ता समाज की सोच में परिवर्तन भले ही हुआ है किन्तु शोषण के विविध हथकंडे और उपक्रम को आज भी यह समाज आजमाता है । भले ही छदम से, विवशता, लाचारी से हो किंतु शोषण का रूप बददस्तुर जारी है । लड़कियों को यौन उत्पीडन का शिकार बनना पड़ता है । युवा लेखिका काव्या प्रीति की कहानी 'हिफाजत' इसी समस्या को लेकर चलती है । कहानी की नायिका फैज अर्जुन से प्रेम करती है वह उससे विवाह करने के लिए घर से भाग जाने के लिए निकलती है किन्तु फैज का परिवार एक हिंदू के साथ विवाह की मान्यता भला कैसे देता ? फैज को मारपीट कर घर में बंद कर दिया जाता है । माँ को सदमा लगने के करण अस्पताल ले जाने के लिए सारा परिवार उसे अकेला छोड़ देता है जिसका फायदा उसके मामू का बेटा खालिद गुस्सा होकर उठाता है और उसका यौन शोषण करता है । अर्थात लड़की घर के बाहर नहीं बल्कि घर के अन्दर असुरक्षित है यह कहे तो गलत न होगा । इस सदंर्भ में तसलीमा नसरीन लिखती है कि "इसके लिए जिम्मेदार पुरुष है और इसका कलंक भी पुरुषों का है पुरुष इतने बर्बर ऐसे दानव है कि एक समाज में रहते हुए, एक प्रजाति के होते हुए भी दूसरे इंसान की उचित आजादी को कुचलकर उसका सर्वनाश करते है । दुनिया में ऐसी और कोई प्रजाति नहीं जो अपनी ही प्रजाति पर ऐसा नृशंस प्रहार करता हो ।"

कहना न होगा कि परंपरा और नीति ने स्त्री को बचपन से बंदिशों में कैद कर रखा है लेकिन ख्वाहिशें, प्रेम, और कला किसी सीमा को नहीं मानती । प्रेम में प्रवंचना और अनमेल विवाह की बेदी पर आज भी उसे चढ़ाया जाता है । स्वायत्ता, साहस और प्रतिरोध जहाँ एक ओर इनमें है तो वही दूसरी ओर सब कुछ स्वीकारने की नियति भी स्त्री जीवन में परिलक्षित होती है ।

निष्कर्ष:–निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि उत्तर आधुनिक समाज में चुनौतियाँ और भूमंडलीकरण के दबाव से जूझते आम आदमी के जीवन संघर्ष तथा स्त्री अंर्तदंवद्व को लेखक की धारदार दृष्टी तथा सहज सरल भाषा अपनी अभिव्यक्ति दे रही है । आज के ढलते हुए न्यायतंत्र, अर्थहीन जटिल अर्थतंत्र के बिच पिसता - टूटता सामान्य मनुष्य अपनी मूलभूत जरूरतों के लिए विवश है । अति महत्वकांक्षा तथा लाभ हानी का लेखा जोखा इन सबके सामने नैतिकता, अनैतिकता, शालीनता आदि की सारे मर्यादा टूट रहे है ....

संदर्भ संकेत :–

1) संपा. प्रभाकर श्रोत्रिय, समकालीन भारतीय साहित्य,जुलाई–अगस्त 2011, पृ.55.
2) संपा.संजय सहाय, हंस, अगस्त 2018, पृ. 97.

दक्खिनी हिंदी और मराठी

प्रा. सुवर्णा नरसू कांबळे
हिंदी विभागाध्यक्षा,कला व वाणिज्य महाविद्यालय,सातारा

भूमण्डलिकरण के इस दौर में हिंदी भाषा का वैश्विक महत्व बढता जा रहा है। विविधता से संपन्न भारत देश में चार हजार बोलियॉ बोली जाने पर भी हिंदी को भाषा का स्थान प्राप्त कराने में मराठी भाषा का योगदान महत्वपूर्ण है। हिंदी और मराठी दोनों आर्यभाषाएँ होने के कारण इनकी समानता साहित्य और संरचना में परिलिक्षित होती है। स्वतंत्रता पूर्व काल में हिन्दी भाषा का प्रचार और प्रसार करने का काम महाराष्ट्र से प्रारंभ हुआ दिखाई देता है। इसलिए हिंदी को राजभाषा के रूप में स्थापित करनें में मराठी संतो और उनके साहित्य का महत्वपूर्ण स्थान है। क्यों की, हिंदी की भाषा पश्चिमी क्षेत्र की बोली दक्खिनी हिंदी के प्रयोग से मराठी भाषायों नें हिंदी भाषा के प्रचार प्रसार में महत्वपूर्ण योगदान दिया है। यह बात अनेक विद्वान स्वीकार करते हैं कि, जिसे हम सामान्यत: हिंदी कहते है, उसे 'हिंदी' नाम दक्षिण भारत में विकसित होनेवाली (महाराष्ट्र, आंध्र, तामिळनाडू का सीमा क्षेत्र) बोली के लिए प्राचीन काल से 'हिंदी' शब्द का प्रयोग होता रहा है। " जिसके लिए सर्वप्रथम मीरॉजी शम्सुन उश्शाक (निधन १४९७ ई) ने इसके लिए 'हिंदी' तथा 'भाका' दोंनो नामों का प्रयोग किया है। वजही जो 'दक्खिनी' सूफी संत थे(१६३६–१६६०ई) ने सबसे पहले इस भाषा के लिए 'दक्खिनी' शब्द का प्रयोग किया है,

" दखन में जो दखनी मिठी बात का,
अदा नई किया कोई उस धात का । " १

इस तरह प्राचीन काल में 'दक्खिनी' भाषा थी जो भाषा से बोली बनी यह भाषा विज्ञान के विरूद्ध दिखाई देता है कि 'दक्खिनी'भाषा से बोली बनी दिखई देती है। जिसका जन्म, स्वरूप निम्न प्रकार से देख सकते है।

ग्यारहवीं शती में उत्तर भारत में दिल्ली पर इस्लाम की सत्ता स्थापित हुई। सुलतान अलाउद्दीन खिलजी ने १३०७ ई में आन्ध्र और अगले वर्ष कर्नाटक पर आक्रमण कर उन्हें जीतकर अपने साम्राज्य में शामील कर दिया मुहम्मद तुगलक ने १३२७ ई में देवगिरी को अपनी राजधानी बनाकर उसका नामकरण दौलताबाद कर दिया। और गुलबर्गा, बीजापूर, गोलकुंडा, बीदर और बरार इन्ह पॉच राज्यों की स्थापना की थी। आगे चलकर औरंगजेब ने इन्ह राज्यों को नष्ट किया। परंतु सन १७१३ में पुन: हैदराबाद में स्वतंत्र निजाम की स्थापना हुई। इन्ह इस्लाम राज्यकर्ताओं का बार–बार दक्षिण पर आक्रमण पर निकलते समय उनके साथ सैनिक राजकर्मचारी,धर्मप्रसारक और कारागीर रोजगार के तलाश में निकले लोग उनके साथ दक्षिण भारत आ पहुँच जो प्राय: दिल्ली और उसके आस–पास के लोग थे। जिनकी उत्तरी भारत की बोलियॉ दक्षिण भारत के बोलियों सें सम्पर्क में आकर ' दक्खिनी हिंदी बोली, का जन्म हुआ। डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे कहते है–"इस्लाम के अनुयायी ईरान,अरब आदि रेगिस्तानी प्रदेश से अरबी–फारसी भाषा को लेकर उत्तर– दक्खिनी में आए। मुहम्मद तुघलीक अपनी राजधानी दिल्ली से दौलताबाद ले आए। परिणमत: हजारो सैनिक, उनके परिवार के लोग, अधिकारी दक्खिन आए। स्थानिक भाषाएँ (मराठी, तेलगु, कन्नड) उत्तर की बोलियॉ (ब्रज, अवधी, खडी बोली) तथा अरबी –फारसी के शब्दो से समान्वित होकर धीरे–धीरे जो नई भाषा जहॉ के बाजारों ,घरों और सार्वजनिक स्थानों में विकसित होती गई, उसी को 'दखनी' नाम से संबोधित किया गया। "२ इस तरह उत्तर की बोलियॉ और दक्षिण कि बोलियों के संकर से दक्खिनी का जन्म हुआ ।

दक्खिनी का क्षेत्र और जनसंख्या– मुस्लीम शासको के साथ आये पूर्वी पंजाब और दिल्ली के आस–पास के जिलों के ये लोग गुजरात, महाराष्ट्र और आंध्र, कर्नाटक में आकर बस गये है उनके परिवार दक्खिनी हिन्दी बोलते है। इन की कुल संख्या ४० लाख के लगभग है। "

दक्खिनी साहित्य और महाराष्ट्र का योगदान –दक्खिनी हिंदी की परंपरा महाराष्ट्र में १२ वी शती से दिखाई देती है। "महानुभव पंथ के संस्थापक चक्रधर स्वामी (जन्म इ.स. ११९४) के अनेक पद हिंदी में उपलब्ध है। मराठी की कवियत्री महदंबा की हिंदी रचनाएँ भी प्रामाणिक रूप में मिलती है। "४ १३ वी शती में महाराष्ट्र और दक्षिण के संत उत्तर भारत की यात्रापर निकलते थे, वे घुम्मकड संत दखनी भाषा प्रयोग करते थे। वारकरी संप्रदाय के नामदेव और ज्ञानेश्वर वारकरी संप्रदाय के प्रवर्तकों का हिंदी के विकास में महत्वपूर्ण योगदान है। " हिन्दी में निर्गुण काव्य परंपरा प्रशस्त करने का कार्य सर्वप्रथम नामदेव ने ही किया है। ५सगुण–निर्गुण से वादातीत ज्ञानकर्म पर आधारीत ज्ञानामयी भक्ति को उन्हाने उत्तर भारत लोगों के सामने प्रस्तुत की। नामदेव की वौचारीक भूमिका शुद्ध भारतीय थी, उसमें न रहस्य भावना न सूफी मन का प्रभाव बल्कि ज्ञानभक्ति और कर्म का समन्वय करते हुए निकल पडी ज्ञानाश्रित निर्गुण भक्ति का मार्ग प्रशस्त करते हुए तत्कालीन समाज में स्थित धर्मांधता, जाती–पाती का विरोध करते हुए निर्गुण भक्ति के प्रचार– प्रसार के माध्यम से राष्ट्रीय एकात्मता का स्वर बुलंद करने के लिए दक्खिनी बोली का ही प्रयोग करते थे –

" हीन दीन जात मोरी पंढरी के राया ।
ऐसा तुमने नामा दरजी कायकु बनाया ।।१।।

टाल बिना लेकर नामा राऊल में गाया ।
पुजा करते ब्रह्मण उनोने बाहर ठकाया ।।२।। ६

इस पद की भाषा दक्खिनी बोली का सुंदर उदाहरण है। इससे स्पष्ट होता है कि, महाराष्ट्र के संत दक्खिनी बोली का प्रयोग करते थे और वापस लौटते समय ब्रज, खडी और अवधी के शब्द लेकर पहुँचते थे। जिससे दक्खिनी बोली को लेकर विकसित हुई 'हिंदी' में ब्रज खडी बोली, राजस्थानी, पंजाबी ,गुजराती, अवधी के शब्द दिखाई देते है । इस संदर्भ में आ. हाजारीप्रसाद द्विवेदी ने लिखा है– " यदी कबीर आदि निर्गुण मतवादी संतो की वाणी की बाहरी रूपरेखा पर विचार किया जाए तो मालूम होगा कि यह संपूर्णत: भारतीय है और बौद्ध धर्म के अंतिम सिद्धो और नाथपंथी योगियो के पदौदी से उनका सीधा संबध है। वे ही पद,वे ही राग–रागणियाँ। वे ही दोहे, वे ही चौपाईयाँ, कबीर आदि न व्यवहार की है जो उक्त मत के माननेवाले उनके पूर्ववर्ती संतो ने की थी । "७

दक्खिनी दो लिपी में लिखी गई। एक हिंदू उसे नागरी लिपी में लिखते थे और अरबी–फारसी परंपरा के कवि पर्शियन लिपी में लिखते थे। इस बारे में सूर्यनारायण रणसूभे कहते है–" दक्खिनी वास्तव में दखनी किसी विशिष्ट धर्म या समूह के द्वारा निर्मित भाषा नहीं है। अपनी अनुभूती को, जरूरतों को, औरों तक पहुँचाने की मजबूरी से इस भाषा का जन्म हुआ है। एक और इस भाषा में मराठी संत कवियों की वाणी सुरक्षित है तो दूसरी और इस्लाम का दर्शन भी।" इस तरह आठवीं सदी से तेरहवी सदी तक दक्खिनी का विकास हुआ।

महाराष्ट्र के संत तुकाराम ने भी दक्खिनी बोली में 'साखी' पदों की रचना की थी। एकनाथ, रामदास स्वामी के पदो में भी दक्खिनी हिन्दी की विशेषताएँ दृष्टव्य है। इन प्रमुख मराठी संतो के साथ –साथ रंगनाथ, कवयित्री बहिणाबाई, बयाबाई, केशवस्वामी, गोपाळनाथ आदी संतो ने हिंदी में काव्य रचना की। आचार्य विनय मोहन शर्मा कहते है " मराठी संतों का सबसे बडा योगदान यह है कि, जब उत्तर भारत में खडी बोली साहित्य की सुरूवात नही हुई थी, तब दक्षिण भारत के मराठी संतो ने खडीबोली के अनेक साहित्य रूपों का विकास किया था।"९

सूफी साहित्यिक गेसूदराज बंदेनवाज (१३३२–१४३७) दखनी में करीब ७० वर्ष रहने के बाद मराठी भाषिक और अंत में कन्नड भाषिक क्षेत्र में रहे वह खडीबोली गद्य के प्रथम लेखक रहे है।जिनकी दक्खिनी बोली पर ब्रज,अवधी,खडीबोली और मराठी का प्रभाव रहा। दनके बाद मीरॉजी यास्थुल उश्शाक (मृत्यु १४९७) की भाषा हिंदी है जो उनके समय प्रचलित थी जिसका प्रयोग संत नामदेव और अन्य संतो ने किया था।

दक्खिनी बोली में आख्यान काव्य भी लिखा गया। जिसमें निजामी (१४६१–१४६३) के काल का कदमराव पद्मराव अशरफ का नौसर हारी, फिरोज का 'युसुफनामा' प्रसिद्ध है। डॉ. सुर्यनारायण रणसुभे कहते है–" इस समय तक दखनी शैली पर्याप्त रूप से विकसित हो चुकी थी। ' कदमराव पद्मराव' के कवि अपेक्षा 'नौसरहार'के कवि की शब्दावली अधिक समृद्ध है।"१०

भावात्मक काव्य में प्रसिद्ध काव्यप्रकार 'गजल' सर्वाधिक प्रयोग दक्खिनी कवियों ने किया जिस पर दक्खिनी भाषा के गजल पर हिंदी का प्रभाव रहा आगे इसी गजल को 'वली' उत्तर भारत में लेकर गया और उसके शिष्यो ने दिल्ली समीप उसका विकास किया जिस पर दक्खिनी बोली से विकसित हिंदी भाषा साहित्य पर आगे जाकर फारसी का प्रभाव होकर सामाजिक शब्दो का प्रयोग हिंदी में होने लगा।

इस युग में अनेक विधा विकसित हुई 'गजल' के साथ–साथ कथात्मक काव्य भी लिखा जाने लगा। जिसमें– ऐतिहासिक काव्य, प्रेमाख्यानक काव्य, और पौराणिक आख्यान काव्य जिनकी भाषा दखनी है। यह दक्खिनी का स्वर्णकाल था। डॉ. रणसुभे कहते है–" दखनी साहित्य का यह काल (१६००–१७७५)काव्य रचना की दृष्टि सेवास्तवमें स्वर्ण काल था। इस कालमें वजही, बवासी, नुस्रती, हाश्मी जैसे विशुद्ध काव्य के मर्मश एवं प्रतिभाशली हुए। कथा– काव्यो की रचना प्रवृत्ति ने अपना जौहर दिखाया ।" ११

हिंदी के दक्खिनी रूप को साहित्य के साथ– साथ दरबार में स्थान मिला था। महाराष्ट्र के शासक शिवाजी के पिता शाहजी के दरबार में प्राकृत भाषा के अनेक कवि थे, उनमें हिंदी के प्रसिध्द कवी चिंतामणी दरबार के प्रमुख कवि थे । चिंतामणीने शहाजी महाराज की आज्ञा के अनुसार " भाषा पिंगल" नामक ग्रंथ हिंदी मे लिखा था।

छत्रपती शिवाजी महाराज के दरबारी कवि भूषण का स्थान भी हिंदी काव्य मे वीर कवी के रूप में प्रसिध्द है। जिन्होंने 'शिवभूषण', 'शिवाबावणी' और 'छत्रसालदशक' हिंदी मे लिखे है। इससे स्पष्ट होता है की हिंदी के विकास में संतो के साथ साथ मराठा राजाओं और उनके अश्रित कवियो ने महत्वपूर्ण योगदान दिया है।

महाराष्ट्र के जनता नें भी हिंदी के दक्खिनी रूप को स्विकार कर लिया लोकाश्रय पाकर नाटकों के प्रारंभ से प्रस्तुत होनेवाला 'ललित' नामक ' स्वाग'की भाषा हिंदी रही है। साथ ही मराठों के वीरता का बखान करनेवाला साहित्य 'बखर एवं शाहिरी वाड.मय में भी दक्खिनी हिन्दी के रूप दिखाई देते है ।जिसमें –' महिकावती की बखर ,' 'सभासद बखर', तथा भाऊसाहब की,बखर' में दक्खिनी हिंदी की अनेक विशेषताएँ दृष्टव्य है। उदा. सोहनीकृत 'पेशवों' की बखर' में एक संवाद
निजाम ने बाजीराव से कहा –"एक बाजी, बाकी सब पाजी।'
प्रथम बाजीरावने जवाब दिया "एक निजाम बाकी सब हजाम। १३"
पत्रव्यवहारोंमें छत्रपति शिवाजी महाराज जी ने लिखे पत्रों में दक्खिनी हिंदी का रूप झलकता है।

जितके खाते खाते
जुमलेदार हवालदार कारकून आहा
तितके हा रोखा तपशिल ऐकणे
आणि हुशार रहाणे
वरचेवरी रोजच्या रोज खबर घेउन
ताकादी करुन येणेप्रमाणे वर्तवणूक करिता
ज्यांपासून अंतर पडेल
ज्याचा गुन्हा होईल
बदनामी ज्यावर येईल
त्यास मरठियाची तो इज्जत वाचणार नाही।"१४

उपर्युक्त पत्र में खासे; जुमलेदार रोखा तपशिले खबर बदनामी यह शब्द 'दख्किनी हिंदी' के है। इससे स्पष्ट होता है 'दक्खिनी हिंदी' को समृध्द करने में महाराष्ट्र के संतो और शासकों का भी सहयोग रहा है। श्रीधर रंगनाथ कुलकर्णी अपनी किताब मे कहते है—" सिध्द साहित्य मे दिखाई देने वाली, मराठी संतोंद्वारा विकसीत और महाराष्ट्र की सांस्कृतिक परंपरा के कारण वृध्दिगत होनेवाली दखनी भाषा मराठी संस्कृति का एक अविष्कार है। इस भाषा में मराठी की जो छटाएँ प्राप्त होती है वे थोपी हुई न होकर कर्ण के कवच कुंडल की तरह जन्म सिध्द है।"१५ इस तरह नागपंथियों और सुफी संतो के द्वारा प्रयुक्त यह भाषा १२वी, १३वी शती से लोकमानस में प्रचलित थी जिसे'बैरागी' भाषा कह जाता था उसका विकसित रूप आदिलशाही और बहमनी राज्य के प्रशासन की भाषा से बोली बनी दिखाई देती है। जिसका क्षेत्र गुजरात से लेकर मछली पट्टणम, हैदराबाद से लेकर मराठवाडा इन क्षेत्रों मे रहे मुसलमानों, रजपूतों तथा कई छोटी—बडी जातियों में आज भी यह बोली मातृभाषा के रूप में बोली जाती है।

महाराष्ट्र के लोसाहित्य कलगी—तुर्रा, शाहिरी पावाडा और लावणी में भी हिंदी का रूप दिखाई देता है।

१९ वी शती के पुर्नजागरण काल में हिंदी— मराठी पत्र — पत्रिकाओं का स्थान महत्वपूर्ण रहा। आधुनिक काल में मराठी के कई साहित्यकारोंने हिंदी के विविध विधाओं मेंलेखन कर हिंदी के विकास में योगदान दिया है। जिसमें — आधुनिक संत स्वामी भोगानंद (१८३१—१९११) संत तुकडोजी (१९०९—१९६८) के साथ—साथ आचार्य विनोबा भावे, श्री गजानन माधव मुक्तिबोध का महत्वपूर्ण स्थान है। समकालीन साहित्य में अलग विधाओं में अनंत गोपाल शेवडे, डॉ, प्रभाकर माचवे, ग.मा. मुक्तिबोध डॉ. द.श. केळकर, श्रीमती मालती परूळेकर, श्रीमती मालती जोशी, श्रीपाद जोशी, डॉ. शंकर पुणंताबेकर, डॉ. दामोदर खडसे, भृंगतुपकरी, डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर, श्री. प्रकाश भातम्ब्रेकर, वेदकुमार वेदालंकार, डॉ. सुर्यनारायण रणसुभे, डॉ. मु. ब. शहा, डॉ. चन्द्रभानु सोनवणे, डॉ. सुनील कुमार लवटे, डॉ. विद्या चिटको, डॉ. चंद्रकांत पाटील, डॉ. भगवानदास वर्मा, डॉ. राजमल बोरा, डॉ. अंबादास देशमुख,डॉ. अशोक कामत, जयप्रकाश कर्दम, सुशीला टाकभौरे, आदि का योगदान महत्वपूर्ण है। महाराष्ट्र में स्थित भारत का फिल्म जगत भी हिंदी के प्रचार— प्रसार में बहुत बडा योगदान दे रहा है।

निष्कर्ष

हम कह सकते है कि हिंदी भाषा के विकास में जन्मकाल से सिध्द नाथों को भाषा रही 'बैरागी 'भाषा से लेकर संतो की 'प्रबोधन की भाषा' और 'देश की स्वतंत्रता की वाणी 'बनी और आज के वैश्विक दौर में विश्व भाषा बनने जा रही हिंदी भाषा के प्रचार, प्रसार में महाराष्ट्र के संतो, शासको, साहित्य, लोकसाहित्य, आधुनिक साहित्यकार, एवं फिल्म जगत का योगदान महत्वपूर्ण रहा है, जिससे हिंदी भाषा आज वैश्विक भाषा के रूप में स्थित होने जा रही है।

संदर्भ सूची

1) डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे 'आधुनिक हिंदी साहित्य का इतिहास', विकास प्रकाशन, कानपूर, प्र.सं. २००५ ई. पृ—२७१
२) वही
३) डॉ. हरदेव बाहरी,'ग्रामीण हिंदी बोलियॉ',किताब महल प्रकाशन,रजिस्टर्ड ऑफिस ५६ ए जीरा रोड, इलाहाबाद, प्र.सं. १९६६,
४) सं. डॉ. रमेश चंद्रशर्मा,'भारत के हिन्दीतर क्षेत्रों में हिन्दी',विद्याप्रकाशन, सी—४४९,गुजैनी,कानपूर —२२,प्र.सं २००७,पृ. १४४
५) डॉ. शिवकुमार शर्मा— हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्तियॉ पंद्रहवॉ संस्करण पृ ७७
६) श्री नामदेव चरित्र, काव्य आणि कार्य— १९८१ संचालक शासकीय मुद्रण व लेखन सामग्री, मुंबई—४१
७) डॉ. केशवप्रसाद चौरसिया, 'मध्यकालीन हिंदी संत विचार और साधना' पृ. ६३
८) डॉ. सूर्यनारायण रणसूभे, 'आधुनिक हिंदी साहित्य का इतिहास', विकास प्रकाशन, कानपूर प्र.सं.२००५ पृ २७२
९) आचार्य विनय मोहन शर्मा, 'हिंदी को मराठी संतोंकी देन', पृ.— भूमिका से
१०) डॉ सूर्यनारायण रणसूभे, 'आधुनिक हिंदी साहित्यका इतिहास', विकास प्रकाशन, कानपूर, प्र.सं.२००५ पृ. २७३
११) वही पृ.— २७५
१२) स.डॉ. रमेशचंद्र शर्मा, 'भारत के हिंदीतर क्षेत्रोमें हिंदी', पृ १४५
१३) वही पृ.— १४६
१४) वही पृ.— १४६
१५) डॉ सूर्यनारायण रणसूभे, 'आधुनिक हिंदी साहित्यका इतिहास' पृ.— २७६

भ्रष्ट राजनीति एक समस्या

डॉ. विलास अघाव–सह आचार्य एवं शोध मार्गदर्शक ,
आदर्श महाविद्यालय हिंगोली

प्रा.ज्ञानोबा देवकाते –सह आचार्य,
श्री संपतराव माने महाविद्यालय खानापूर

आज राजनीति भ्रष्टाचार की जननी बन चुकी है। रक्षक ही भक्षक बन चुके हैं, शासक ही शोषक हो गया हैं। अंग्रेजों के जाने के पश्चात सत्ता परिवर्तन तो हूआ किंतु व्यवस्था परिवर्तन नहीं हो पाया।. राजनीति एक संपूर्ण व्यवस्था कहलाती है जिसका मूल उद्देश्य लोकहित होता है और जिसकी सफलता जनता की खुशहाली पर निर्भर करती है।. राजनीति में जनता एक सेवक का चुनाव करती है ऐसा सेवक जिसे नेता कहा जाता है जो जनता की हर समस्या से परिचित हो. उसके और जनता के मध्य कोई राज ना हो। पारदर्शकता इस व्यवस्था का मूल अंग होता है लेकिन यह सभी बातें कहने की ही होती है हकीकत से कोई वास्ता नहीं है.। आज किसी भी नेता के लिए राजनीति का मतलब चुनाव जीतकर सत्ता की कुर्सी तक पहूंचना है और फिर ५ सालों तक जितना हो सके जनता के पैसों से अपने हीत को पूरा करना होता है। आज के नेता सेवक नहीं सत्ता में मदहोश और अकुशल शासक बन चुके है, जो अपना कर्तव्य भूल चुके हैं सिर्फ मतलबी राजनीति है कहीं वोट की, तो कहीं नोट की, कहीं जाति की, तो कहीं धर्म की, कहीं क्षेत्र की तो कहीं देश की हर तरफ राजनीति मतलब से हो रही है।

भ्रष्ट राजनीति से तात्पर्य–

सार्वजनिक जीवन में स्वीकृत मूल्यों के विरूध्द आचरण को भ्रष्ट आचरण समझा जाता है।आम जनजीवन में इसे आर्थिक अपराधों से जोडा जाता है. इसी तरह अवैध निजी लाभ के लिए राजनेता और सरकारी अधिकारीयों द्वारा अपने विधाई शक्तियों का दुरूपयोग राजनीतिक भ्रष्टाचार कहलाता है। कौटिल्य ने अपने अर्थशास्त्र में भ्रष्टाचार के ४० प्रकारों का उल्लेख किया है। जिस प्रकार जीभ पर रखे मधु का स्वाद न लेना असंम्भव है उसी तरह शासन के लिए राजस्व का कोई भी अंश का भक्षण न करना भी असंभव है। भ्रष्टाचार की परिभाषा दंड संहिता की धारा १६१ में जो व्यक्ति शासकीय कर्मचारी होते हुए या होने की आशा में, आपने अन्य किसी व्यक्ति के लिए किंचित पारिश्रमिक से अधिक कुछ घूस लेता है, या स्वीकार करता अथवा लेने को तैयार हो जाता है, या लेने का प्रयत्न करता है या किसी कार्य को करने या ना करने के लिए उपहार स्वरूप या अपने शासकीय कार्य को करने से किसी व्यक्ति के प्रति पक्षपात या उपेक्षा या किसी व्यक्ति की कोई सेवा या कुसेवा का प्रयास केंद्रीय या अन्य राज्य सरकार या संसद या विधानमंडल या किसी लोक सेवक के संदर्भ में करता है तो उसे ३ वर्ष तक के कारावास का दंड या अर्थदंड या दोनों दिए जा सकेंगे।

भारत में भ्रष्ट राजनीति का इतिहास–

भारत में राजनीति और भ्रष्टाचार का इतिहास बहूत पुराना है। भारत की आजादी के पूर्व अंग्रेजों ने सुविधांए प्राप्त करने के लिए भारत के संपन्न लोगों को सुविधा स्वरूप धन देना प्रारंभ किया। राजे रजवाडे और साहूकारों को धन देकर उनसे वे सब प्राप्त कर लेते थे जो उन्हें चाहिए था।. अंग्रेज भारत के रईसों को धन देकर अपने ही देश के साथ गद्दारी करने के लिए कहा करते थे और यह रईस ऐसा ही करते थे यह भ्रष्टाचार वहीं से प्रारंभ हुआ और आज तक लगातार चलते हुए फल फुल रहा है।

अंग्रेजों ने भारत के राजा महाराजाओं को भ्रष्ट करके भारत को गुलाम बनाया, उसके बाद उन्होंने योजनाबध्द तरीके से भारत में भ्रष्टाचार को बढावा दिया और भ्रष्टाचार को गुलाम बनाए रखने के प्रभावी हथियार की तरह इस्तेमाल किया।. देश में भ्रष्टाचार भले ही वर्तमान में सबसे बडा मुद्दा बना हुआ है लेकिन भ्रष्टाचार ब्रिटिश शासनकाल में ही होने लगा था जो हमारे राजनेताओं को विरासत में दे गए थे। आमतौर पर भ्रष्टाचार तथा गरीबी भारत में कहीं भी कमी भी देखने को नहीं मिलती थी। यदि यह कहा जाए कि गरीबी सामान्य राजनीति और प्रशासनिक भ्रष्टाचार अंग्रेजों की देन है तो इसमें कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी।

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद से अब तक भारत में कई राजनीतिक भ्रष्टाचार मामले सामने आये, उसमें कुछ प्रमुख इस तरह है।.१९४८ में जीप खरीदी घोटाला हुआ इसमें लंदन की कंपनी से २००० जीप का सौदा किया गया।सौदा ८०००००० रूपए का था। लेकिन केवल १५५ जीप मिल पाई।घोटाले में ब्रिटेन मे मौजुद भारतीय उच्चायुक्त वी के मेनन का हाथ होने की बात सामने आई।. १९५१ मे साइकिल आयात हूआ जिसमें तत्कालीन वाणिज्य और उद्योग मंत्रालय के सेक्रेटरी एस ए वेंकटरमन ने एक कंपन को साइकिल आयात का कोटा दिए जाने के बदले में रिश्वत ली.। १९५८ मुंध्रा कांड हुआ हरिदास मुंध्रा द्वारा स्थापित छह कंपानियों में लाइफ इंशुरंस कारपोरेशन ऑफ इंडिया के १.२ करोड रूपए से संबंधित मामला उजागर हुआ इसमें तत्कालीन वित्त मंत्री टी.टी. कृष्णमाचारी का नाम सामने आया.। १९६१ में पटनायक

मामला सामने आया। उड़ीसा के मुख्यमंत्री बीजू पटनायक ने अपनी निजी स्वामित्व कंपनी कॉलिंग टयूब को एक सरकारी कॉन्ट्रैक्ट दिलाने के लिए मदत करने का आरोप था।. १९८१ में सीमेंट घोटाला सामने आया तत्कालीन महाराष्ट्र के मुख्यमंत्री ए. आर. अंतुले पर आरोप लगाया गया कि वह लोगों के कल्याण के लिए प्रयोग किए जाने वाला सीमेंट प्राइवेट बिल्डर्स को दे रहे हैं.। १९८७ में बोफोर्स घोटाला हूआ। जिसमें स्वीडन की कंपनी बोफोर्स एबी से रिश्वत लेने के मामले में राजीव गांधी समेत कई बड़े नेता के नाम सामने आए.।१९९६ में हुआ चारा घोटाला जिसमें बिहार के तत्कालीन मुख्यमंत्री लालू प्रसाद यादव और अन्य नेताओं ने राज्य के पशुपालन विभाग में ९५० करोड रूपए का घपला किया. २००८ में भारत में सबसे बडा घोटाला हूआ जो २ जी स्पेक्ट्रम घोटाला था जिसमें दूरसंचार मंत्री ए राजा पर निजी दूरसंचार कंपनियों को सस्ते दरों पर लाइसेंस जारी करने का आरोप लगा था.।

२००९ में मनी लाउंड्रिंग का मामला सामने आया। मधु कोड़ा को ४००० करोड़ रूपए की मनी लाउंड्रिंग का दोषी पाया गया.। २०१० में कॉमनवेल्थ गेम घोटाला हूआ जिसमें राष्ट्रमंडल खेलों की तैयारी और संचालन के लिए लिया गया धन भारी मात्रा में घोटाले में चला गया। घोटाले के प्रमुख महाराष्ट्र के कांग्रेस सांसद सुरेश कलमाड़ी थे.। २०१२ में कोयला घोटाला सामने आया कॅग की रिपोर्ट के अनुसार कोयला घोटाले के कारण भारत सरकार को १.८६ लाख करोड रूपए का नुकसान हूआ था.। २०१२ में हेलीकॉप्टर घोटाला हुआ इसमें कई राजनेता वायु सेना के चीफ एयर मार्शल एस पी त्यागी और हेलीकॉप्टर निर्माता अगस्ता वेस्टलैंड के वरिष्ट अधिकारी शामिल थे.। २०१२ में आदर्श घोटाला सामने आया इस घोटाले में मुंबई के कोलाबा सोसाइटी में ३१ मंजिला इमारत मे स्थित फ्लैटों को बाजार की कीमतों से कम कीमत पर बेचा गया था इसमें महाराष्ट्र के पूर्व ३ मुख्यमंत्री सुशील कुमार शिंदे विलासराव देशमुख और अशोक चौहान के नाम सामने आए.।

भ्रष्टाचार खत्म करने के मुद्दों को लेकर सत्ता में आए नरेंद्र मोदी शासनकाल में भी भ्रष्टाचार से जुड़े मामलों में कमी नहीं आ रही है।. न खाऊंगा न खाने दुंगा नारे के साथ सत्ता की कमान संभालने वाले नरेंद्र मोदी के कई मंत्री आज भ्रष्टाचार के गंभीर आरोपों से घिरे हैं।. सुषमा स्वराज और राजस्थान के मुख्यमंत्री वसुंधरा राजे ललित मोदी कांड में फंसे हैं.। वहीं मध्य प्रदेश के मुख्यमंत्री शिवराज सिंह चौहान व्यांपम घोटालें में धसते जा रहे हैं.। महाराष्ट्र सरकार में मंत्री पंकजा मुंडे पर करोड़ों रूपयोंका चिक्की घोटाले का आरोप है।. हाल में हूई ५८ हजार करोड़ की राफेल लडाकू विमान सौदे में भ्रष्टाचार की संभावना जताई जा रही है.। राहूल गांधी इसी मुद्दे को लेकर सरकार पर हमला बोल रहे हैं.। फिर भी प्रधानमंत्री ने इस मुद्दे पर मौन धारण कर रखा है। छोटी छोटी बात पर ट्वीट करने वाले नरेंद्र मोदी की खामोशी जनता को चुभने लगी हैं। ताजा मन की बात कार्यक्रम में भी उन्होंने अपनी पार्टी और सरकार से जुड़े तमाम विवादास्पद मुद्दों का जिक्र तक नहीं किया। इन तमाम घोटालों से यह सच सामने आता है कि सरकार किसी भी पार्टी की हो भ्रष्टाचार खत्म नहीं हो रहा है सिर्फ भ्रष्टाचार करने वाले लोग बदल रहे हैं जब तक राजनीति में चल रहा भ्रष्टाचार खत्म नहीं होगा तब तक भारतीय लोकतंत्र का ढांचा मजबुत नहीं होगा.।

भ्रष्टाचार के कारण –

- नैतिक मूल्यों में आई भारी गिरावट
- भौतिक विलासिता में जीने तथा ऐशो. आराम की आदत
- झुठे दिखावे प्रदर्शन के लिए
- धन को ही सर्वोच्च समझने के लिए
- अधर्म तथा पाप से बिना डरे बेशर्म चरित्र के साथ जीने की मानसिकता का होना
- अधिक परिश्रम के बिना अर्थार्जन की चाहत
- राष्ट्रभक्ति का अभाव
- मानवीय संवेदनाओं की कमी
- गरीबी भुखमरी तथा बढ़ती महंगाई बेरोजगारी जनसंख्या वृध्दि तथा व्यक्तिगत स्वार्थ की वजह से
- लचीली कानून व्यवस्था
- सदोष निर्वाचन व्यवस्था

राजनीतिक भ्रष्टाचार रोकने के उपाय –

- लोकपाल को प्रत्येक राज्य केंद्र शासित प्रदेश तथा केंद्र में अविलंब नियुक्त किया जाए जो सीधे राष्ट्रपति के प्रति उत्तरदाई हो उसके कार्य क्षेत्र में प्रधानमंत्री तक को शामिल किया जाए
- निर्वाचन व्यवस्था को और भी आसान और कम खर्चीला बनाया जाए ताकि समाज सेवा तथा लोक कल्याण से जुड़े लोग भी चुनाव में भाग ले सकें
- भ्रष्टाचार का अपराधी चाहे कोई भी व्यक्ति हो उसे कठोर दंड दिया जाए
- भ्रष्टाचारी लोगों को सामाजिक तौर पर बहिष्कृत किया जाए उनके खिलाफ जगह जगह प्रदर्शन तथा आंदोलन किए जाने चाहिये

- भ्रष्टाचार करने पर अमेरिका की तरह सख्त सजा होनी चाहीए अमरिका मे भ्रष्टाचार जैसी संगीन मामलो मे १५० या उससे भी ज्यादा वर्षो कि सजा का प्रावधान है.

उपसंहार-

भ्रष्टाचार के कारण जंहा देश के राष्ट्रीय चरित्र का हनन होता है, वही देश के विकास की समस्त योजनाओं का अनुचित पालन होने के कारण जनता को उसका लाभ नहीं मिल पाता.। जो इमानदार लोग होते हैं उन्हें भयंकर मानसिक शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक समस्याओं का सामना करना पड़ता है। अधिकांश धन कुछ लोगों के पास होने के कारण गरीब अमीर की खाई दिन.ब.दिन बढ़ती जा रही है। समस्त प्रकार के करों की चोरी के कारण देश को भयंकर आर्थिक क्षति उठानी पडती है। भ्रष्टाचार की इस दलदल में कुछ लोगों को छोड़कर सारा देश अकंन्ठ डूबा हूआ सा लगता है। हमें सब मिलकर भ्रष्टाचार रूपी दानव से अपने देश को बचाना होगा।.

संदर्भ सुची -

१. झा, रजनी रंजन - भारतीय राजनीति मे भ्रष्टाचार, नैतिकता और औम्बुडसमैन- लोकप्रशासन (अर्धवार्षिक) नई दिल्ली, जुलाई-दिसंबर २०१०
२. वर्मा, डॉ. हेमलाल-संसदिय लोकतंत्र एंव भ्रष्टाचार, ए जर्नल ऑफ एशिया फॉर डेमोक्रसी एवं डेव्हलपमेंट(त्रैमासिक) वर्ष २०१२
३. अवस्थी, डॉ. एस.पी.-भारतीय शासन एवं राजनीति-लक्ष्मीनारायन अग्रवाल, २००६
४. समाचार पत्र लेख

राष्ट्रीय एकात्मता और भाषावाद

प्रा. व्ही. डी. कापावर
हिन्दी विभागाध्यक्ष कला, वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय,
किल्ले धारुर, जि.बीड

भारत बहुभाषा, बहुधर्म, बहुवेश लिए अपना अस्तित्व निर्माण किए गर्व से खडा है, वही हमारा प्यारा भारत देश है। भारत आज अखंड रुप में बना है। कश्मिर से लेकर कन्याकुमारी तक आज वह सिना ताने खडा है। इसका कारण देश मे बनी राष्ट्रीय एकात्मता जो बडी महेत्वपुर्ण समझी जाती है। भारत बहुगुण संपन्न न जाने कितनीही अलग-अलग परंपराओं कों लेकर चलनेवाला हमारा देश, आज एक आदर्श के रुप में खडा है।

भाषावाद एंव राष्ट्रीय एकात्मता यह विषय एक महत्वपूर्ण विषय माना जाएगा क्योंकि राष्ट्रीय एकात्मता जो बनी है वह केवल हिन्दी भाषा एंव उसकी जितनी भी उपबोलियाँ है उनपर आधारित है। "राजभाषा" के रुप में हिन्दी का स्विकार किया गया लेकिन यह भाषा जो देश की 90% आबादी जानती एंव समझती है। इसलिए इस हिन्दी भाषा के आधार को और भी मजबूतीसे बांधकर हमे राष्ट्रभाषा बनाने के प्रयास नही छोडने है। यही राष्ट्रीय एकात्मता, भाषावाद में फँसे भारतीयों कों मुक्त कर सकती है।

यही हिन्दी भाषा हमारी राष्ट्रीयता की पहचान बनी हुई है। भारतीय संस्कृति का बोध देनेवाली हिन्दी भाषा अत्यंत कोमल, सुमधुर, सरल, सुबोध है। मूलत: हिन्दी भाषा प्रकृति यह सर्वसमावेशक है जो किसी भी भाषा को बडी सहजता से अपना लेती है।

भारतीय राष्ट्रवाद की अवधारणा राष्ट्रीय नवजागरण के गर्भ से उत्पन्न हुई है। इसकी सीमाएं भी प्रकट होने लगी, क्षेत्रीय, प्रादेशिक तत्वों को राष्ट्रवाद का यह स्वरुप रचनात्मक प्रतित होने लगा। क्षेत्रीय अस्मिता के साथ ही भाषाई संकीर्णत:, अलगांववाद आदी बातों से राष्ट्रीय एकात्मता एवं उसपर होनेवाली तरह-तरह की चर्चाए, जो भारत की महत्ता एवं भारतीयों को एक जगह बनाकर रखनेवाली यही हिन्दी राष्ट्रीय एकात्मता के संदर्भ में महत्वपूर्ण लगती है।

स्वातंत्र्य प्राप्ति के बाद अनेक वर्षे तक शरणार्थी, पुनर्वास की समस्या रही, किन्तु सांप्रदायिक स्थिति लगभग ठीक रही और सांप्रदायिक दंगों की समस्या नही रही किन्तु विगत कई वर्षो में विभीन्न मजहबी दंगे, भाषायी दंगे, प्रान्तिय विवाद और अन्य अनेक प्रकार की विषमताएँ पनपी। राष्ट्रीय एकता को सुदृढ बनाने के विषय में चर्चाऍ शुरु हुई, किन्तु किसी ठोस तलपर नही पहुँचा जा सका। भाषा के उस सूत्र की उपेक्षा होती रही जो राष्ट्रीय ऐक्य का सुदृढ आधार रहा है और हो सकता है, आज हमे देखना है कि हिन्दी भाषा किस प्रकार राष्ट्र की एकता में महत्वपूर्ण योगदान करती रही।

भाषावाद की पैंतरेबाजी तभी से यानी भारत के स्वतंत्रता संग्राम से पहले या थोडासा बाद में शुरु हुई, यहाँ उर्दू, खडीबोली एवं दक्खिनी हिन्दी के इस त्रिस्तरीय भाषासूत्र को ठुकराकर भाषावाद का सिलसिला चल पडा, भाषा फिरका परस्ती के चंगुल में फंस गई। जिस उस धर्म प्रांत ने अपनी भाषा को अपने धर्म, प्रांत से जोड भाषावाद या हिन्दी को राष्ट्रभाषा बनाने का विरोध आरंभ किया था। धर्मो, शासकों, गुरुओ, देवताओं, रुढियों, प्रथाओं व शास्त्रों के दायरों मे लिपटी हमारी ब्रह्मणवादी सामंती संस्कृति हमारी भाषाओं पर हावी रही, और जब यह सामंती प्रथाएं टूटी तो इस टूट का असर भाषाओं पर भी पडना अनिवार्य था, क्योंकि कोइ विकल्प हमारे सामने नही था। नतीजा निकला बिखरावं, बंटवारा, गुटबंदी, प्रादेशिक भाषा, धर्म और समाज के स्तर पर टूटन की प्रक्रिया की शुरुवात हुई। भाषा में तो यह टूटन और दलबंदी लोकभाषा के स्तरपर उतर चुकी है।

हमारी सरकार ने कभी प्रांतिय भाषाओं को स्वतंत्रता नही दी, और न ही एक राष्ट्रीय भाषा को पनपने का मौका दिया ताकि वह लिंकभाषा बन सके। नतिजा निकला राष्ट्रीय भाषा के प्रति नफरत और अपनी भाषाओं के प्रति असुरक्षा का अहसास। हमारे यहां विभिन्न भाषाओं को अपने संवर्धन-परिवर्धन के साथ साथ मुख्याधार को सशक्त करने के बजाए उनसे होड कर के उन्हे निचा दिखाने या उनका स्थान लेने के राजनीतिक दावं पेच होने थे।

हमारे देश में भाषाई प्रांत रचना अपनाई और भाषावाद यहा स्थिर हुआ, क्योंकि भाषावाद ने हमारे देश को देशवासीयों को अधिकार प्रदान किये। भाषावाद यह प्रांतवाद या प्रांतरचना के आधार पर नियत है, लेकिन हमने इन सारी बातों से अपने आप को बचाया। और भाषावाद कों अधिक महत्व न देकर हिन्दी भाषा जो देश की धडकन है उसे हमने 'राष्ट्रभाषा' के रुप में स्विकार किया, और हिन्दी हमे राष्ट्रीय एकात्मता बनाये अपने कार्य में मग्न है।

महात्मा गांधी ने भारतीय एकता को अपना प्रमुख लक्ष्य माना था। वे नही चाहते थे की स्वतंत्रता की लडाई में हिन्दू और मुसलमान बँट जाएँ। भाषा के संदर्भ में भी उन्होने इसी उद्देश को सामने रखा और हिन्दी और उर्दू की खाई को पाटने के लिए उन्होने हिन्दुस्तानी को देश की राजभाषा माना, जो बोलचाल की भाषा होगी और उसमें बहोतसी भाषाओं के शब्दों का प्रयोग होगा।

राष्ट्रीय एकात्मता का स्वरुप

राष्ट्र के प्रति तीव्र अपनत्व तथा ममत्व की भावना में राष्ट्रीयता का जन्म हुआ है। आज राष्ट्रीयता एक प्रबल शक्ति एवंम प्रभावशाली प्रेरणा है। प्रगत और अप्रगत राष्ट्रों के इतिहास को देखा जा सकता है कि, इस भावना ने अपूर्व कार्य किया है। इग्लंड, अमेरिका, जर्मन आदी यूरोपिय राष्ट्रों में जो आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक क्रांती के प्रयोग हुए, उनके पिछे न्यूनाधीक मात्रा में राष्ट्रीयता की भावना ही कार्य करती थी।

राष्ट्रवाद का स्वरुप हमें सभी राष्ट्रों में समान नही दिखाई देता। राष्ट्रीयता तो एक ऐतिहासिक अद्‌भुतता है, और राजनीतिक कल्पनोओं से तथा सामाजिक संगठनों से उसे निर्धारित किया जा सकता है। जिसमें उसकी जडे जमी हुई है, राष्ट्रीयता का

संबध बाह्य शरीर अथवा जड भूमी मात्र से न होकर आंतरिक होता है। अपने देश के अगाध प्रेम में, अपनी संस्कृति, सभ्यता एवं धर्म के प्रति गौरव में अपने देश की सामाजिक, धार्मिक और राजनीतिक दशाओं में सुधार के प्रयत्न आदि में राष्ट्रीय भावना प्रस्फुटित होती है। राष्ट्रीयता एक सामुहिक भाव है। राष्ट्रीयता एक ऐसी भावना है जो जन्म के साथ ही पैदा होती है।

राष्ट्रीय एकात्मता की भावना व्यक्ति को अपने राष्ट्र के लिए उच्च कोटि के शौर्य तथा बलिदान के लिए प्रेरणा देनेवाली सामूहिक भावना की एक ऐसी उच्चतम अभिव्यक्ती है, जिसका संसार के इतिहास निर्माण में बहोत बडा हात है। राष्ट्रीयता एक मानसिक अनुभूति अथवा मन की एक स्थिति है। सामान्यत: जीवनयापन करने की समान पध्दतियाँ, समान परम्पराएं, समान आकांक्षाएं, समान आर्थिक हेतु, समान इतिहास होने से शिघ्र ही राष्ट्रवाद की भावना विकसित होती है।

राष्ट्रीयता के कारण समाज मे ऐसी स्नेहशिलता निर्माण हो जाती है, जिसकी वजह से लोग एकता के सूत्रों में बंधे होते है। राष्ट्रीयता के लिए देश की अथवा राज्य की इकाई होना आवश्यक है।

राष्ट्रीयता में भाषा की एकता

भारत बहुभाषी देश है, इस कारण यहाँ भाषा के आधार पर प्रांत रचना की गई, लेकिन उसके पूर्व भाषावाद का आंदोलन चल पडा था। भाषा जो किसी भी देश के लिए अतिमहत्वपूर्ण साधन मानी गई है। स्वातंत्र्योत्तर काल में किसी एक भाषा को राष्ट्रभाषा के रुप में स्वीकारना बडा कठिण काम लगता गया, क्योंकि देश में बोली जाने वाली अनेक भाषाएं, उपभाषाएं मौजूद है, इसलिए ही यह तय करना बडा मुश्किल है की राष्ट्रभाषा किसे माना जाएं।

भारत की सबसे अधिक बोली जाने वाली भाषा याने हिन्दी। इसी हिन्दी को राष्ट्रभाषा के रुप में स्वीकार करने की तिथि 26 जनवरी 1965 जो नजदिक आ रही थी वैसे ही दक्षिण भारत के बहोत से राज्यों ने हिन्दी को राष्ट्रभाषा बनाने का विरोध दर्शाया था, और ऐसे स्थिती में इंदिरा गांधी ने उन दक्षिणी राज्यों को आश्वस्त किया की उनपर हिन्दी राष्ट्रभाषा को मानना अनिवार्य नही, लेकिन हिन्दी पढने एवं उसके प्रसार की बिनती की। इस तरह हिन्दी के साथ अंग्रेजी भाषा को सहभाषा बनाकर इस भाषावाद के गंभीर प्रश्न को सुलझाया गया।

भाषा को राष्ट्रनिर्माण में एक प्रमुख साधन माना है। भाषा राष्ट्र की वाणी है। जीवित भाषा राष्ट्र के जीवन दर्शन को प्रकट करने में समर्थ होती है। किसी राष्ट्र की भाषा कां नाश करने से राष्ट्र का नाश होने की संभावना बढती है। यही कारण है की भारत में अपनी सत्ता बनाये रखने के लिए अंग्रेजों ने अपनी भाषा भारतीयों पर थोपने का प्रयत्न किया। भाषा के माध्यम से राष्ट्र की संस्कृति की अभिव्यक्ति होती है। कई देशो में एक से अधिक भाषाए बोली जाती है, परन्तु उनके निवासियों में प्राय: राष्ट्रीयता की अनुभूती विद्यमान रहती है।

भारत में भी अनेक भाषाएं बोली जाती है। एक युग था जब कि अखिल भारतीय चेनता की प्रवाहिका के रुप में संस्कृत भाषा कार्य करती थी। उस चेनता का विछिन्न हो जाने पर, कई भाषाओं का भारत में प्रयोग होने पर भी एक राष्ट्रभाषा की आवश्यक्ता का अनुभव किया जाता है, कारण देश की साहित्यिक निधियों के रुप में राष्ट्रीय संस्कृति के विकास में एक भाषा का होना आवश्यक है। "राष्ट्रीय भावनाओं को जागृत करने का सफल आधार होने के कारण कई विद्वानों ने भाषा की एकता को महत्वपूर्ण बताया है।" अत: प्रांतीयता (भाषावाद) की संकुचित भावना से उपर उठने तथा अखिल भारतीय चेतना को एक सूत्र में बांधने के लिए राष्ट्रभाषा हिन्दी महत्वपूर्ण लगती है।

साधारणत: संस्कृति, भाषा एवं धर्म तीनों का राष्ट्रनिर्माण में संम्मलित योगदान रहता है। वे संयुक्त रुप में राष्ट्र की आत्मा अथवा अध्यात्मिक आधार की स्थापना करते है। नरेंद्र शर्मा राष्ट्रीय एकता के बारे मे लिखते है,

" सुनों हिन्दुस्ताँ की हुंकार, बढों आगे खींचे तलवार
खून को बुला रहा है खून, बढों दुश्मन की चीरकतार
चलो दिल्ली। बोलो जयहिन्द। सुनो हिन्दुस्ताँ की हुंकार। "

राष्ट्रीय एकात्मता को जगाएँ हिन्दी की सभी विधाओं में भारतेंदु काल से लेकर आधुनिक काल में बहोत कुछ लिखा गया है। क्योंकि राष्ट्रीय एकात्मता को वैसेही महत्व दिया जाएगां, जितना मनुष्य अपनी भाषा, प्रांत, रहन-सहन आदि यही राष्ट्रीय भाषा, राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण कर मनूष्यों के बिच जो क्लेश, द्वेष को मिटाती है। हिन्दी साहित्य राष्ट्रीय काव्यधारा से देश के विकास, आजादी को बडा ही बल मिला है।

भाषावाद का उतना अधिक प्रभाव हमारे राष्ट्रीय एकात्मता पर नही पडा, क्योंकि हिन्दी जो सर्वाधिक लोगों द्वारा बोली जानेवाली भाषा रही है, परिणामत: हिन्दी साहित्य के माध्यम से भारतीय लोगों में राष्ट्रीय एकात्मता का स्वर्णमध्य हमने साध लिया है।

संदर्भ सूची

1) वागार्थ - भारतीय भाषा परिषद की मासिक पत्रिका
2) वैश्वीकता के संदर्भ में हिन्दी - डॉ.शैलेजा पाटील
3) हिन्दी साहित्य विविध आयाम - डॉ.जशवंतभाई.डी.पंड्या
4) आधुनिक हिन्दी कविता में राष्ट्रीय भावना - डॉ.सुधाकर शंकर कलवडे
5) सांप्रदायिकता के बदलते चेहरे - रमणिका गुप्ता.

'आंध' आदिवासी समाजजीवन

डॉ. विश्वनाथ महादू देशमुख
सहायक प्राध्यापक (हिंदी) राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापुर।

भूमिका-

भारत में आदिवासियों की संख्या विश्व के किसी भी देश की तुलना में अधिक है।ई. 2001 की जनगणना के अनुसार देश में आदिवासियों की संख्या 85.57% लक्ष्य बताई गई है। भारत के वनों, पर्वतों, दुर्गमप्रदेशों में आदिवासियों के अस्तित्व को पाया जाता है। मूल निवासी के रूप में अपनी संस्कृति परंपरा और सामाजिक नीति नियमों का पालन करते हुए जीवन जी रहे हैं।

'आंध' आदिवासी-

विद्वानों के मतानुसार महाराष्ट्र में आदिवासियों की संख्या45 के आस-पास मानी गई है। गोंड, प्रधान, कोलाम, भिल्ल, आंध, मड़िया, नागा, वारली, कोकणी आदि प्रमुख हैं। आदिवासी जनजातियों में'आंध' समाज का एक विशेष स्थान है। 'आंध' का अस्तित्व महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश में पाया जाताहै। महाराष्ट्र के विदर्भ, मराठवाडा तथा आंध्रप्रदेश के आदिलाबाद और निर्मल जिलों मेंइनकी संख्या देखी जाती है।

हिंगोली, मुदखेड, माहुर, किनवट, पुसद, निर्मल तथा आदिलाबाद के वनों, जंगलों, पर्वतों की गोद में इनका जीवन फलता-फूलता रहा है। इनकी बस्तियों को विशेष नामों से जाना जाता है। जैसे- 'वाड़ी', 'दरी'। वाड़ियों और दरियों में 'आंधों' की 20-25 झोपड़ियाँ होती है। ये सभी समुह में रहकर सामाजिक नीति-नियमों का पालन करते हुए अस्तित्व को बनाए हुए है। आधुनिक प्रभाव, संस्कृति से दूर रहकर प्रकृति में जीवन बिता रहे हैं।

रीहायसी स्थान-

'आंध' आदिवासी मूलत: जंगल, पर्वत, दुर्गम स्थानों आदि प्रकृति की गोद में अपनीबस्ती बनाकर रहते हैं। स्थायी रूप से उन स्थानों पर रहना उनकी विशेषता है। 'वाडी' और 'दरी' में कुल 20-25 झोपड़ियाँ होती है। ये झोपड़ियाँ घास-फूस, लकड़ी, मिट्टी से बनाई जाती है। झोपड़ी बनाते समय जंगल से कईचीजें इन्हें प्राप्त करनी पड़ती है। दीवार को बनवाने के लिए गराडी नामक वनस्पति से 'ताटवा' बनाया जाता है। उस 'ताटवे' को खड़े करके उसे गीली मिट्टी से लिपा जाता है।उनके 'दरी' और 'वाड़ियों' के नाम वृक्ष, जानवर, धातु आदि से बने हुए दिखाई देते हैं जैसे आमदरी, मोहदरी, पिंपलदरी, रालदरी, वाघदरी, मांजरी, खडकदरी, लोणदरी, शिंगारवाडी, झळकवाडी, चिरंगवाडी, डाक्याचीवाडी, गावातवाडी, तळ्याचीवाडी, कुसळवाडी, नागवाडी, साळावाडी, सोनवाडी, लोखंडवाडी, पितळवाडी, धन्याचीवाडी, बोरवाडी, गारगोटी आदि।

मराठवाडा, विदर्भ एवं आदिलाबाद तथा निर्मल के विशिष्ट भूप्रदेशोंपर 'आंधों' की बस्तियाँ दिखाई देती है। प्रकृति की गोद में पले-बड़े होने के कारण वह अपने स्थानों को छोडकर दूसरी ओर नहीं जाते। अन्य समाज की तरह स्थानांतरण करना इन्हें पसंद नहीं है। वे अपनी 'वाडी' और 'दरी' में रखकर आवश्यकताओं की पूर्ति करते रहते हैं।

सामाजिक स्थिति-

'वन' के वासी आंध 'वाडी' तथा 'दरी' में रहकर सामाजिक एकता का निर्वाह करते रहे हैं। उनकी बस्ती में अन्य समाज के घर न के बराबर होते हैं। आंध समाज संस्कृतिपरंपरा, खान-पान, रहन-सहन, समाज के अलिखित नियमों को सदियों से निभाते आ रहे हैं। प्रकृति के आश्रय में रहकर प्राकृतिक नियमों का पालन करना आवश्यक मानते हैं। कठिनाइयों के समय अपने सामाजिक कर्तव्य का पालन कर सामाजिक एकता को निभाते हैं। कभी-कभार 'वाडी' और 'दरी' में जीवनयापन करते समय वाद-विवाद होने पर आपसी व्यवहार बंद करते हैं। किन्तु शुभ प्रसंगोंमृत्यु प्रसंगो पर एकदूसरों को सहायता करना परंपरा से देखा जा सकता हैं। रोजमर्रा के जीवन किसी समस्या की एक व्यक्ति की न होकर समस्त आंध की मानी जाती है। सभी त्यौहार, उत्सव, धार्मिक विधि के प्रसंगों में एकात्म भाव से हिस्सा लेते हैं।

राजनीतिक स्थिति-

किसी भी समाज का विकास उस समाज के अच्छे नेतृत्व के आधार पर होता है। 'आंध' समाज की राजनीतिक पृष्ठभूमि समाज उन्नति की दृष्टि से हितावह नहीं है। 'आंध' समाज का क्षेत्र, एवं संख्या कम होने केकारण राजनीति से यह समाज उपेक्षित रहा है। कुछ गिने-चुने राजनीतिज्ञों के नाम अवश्य दृष्टिगत होते हैं। सामाजिक परिवर्तन की दृष्टी से इनका कार्य निश्चित रूप से प्रसंशनीय है।

आज भारतीय राजनीति की अवधारणोओं से'आंध' समाज की नई पीढ़ी प्रभावित हो रही है। फिर भी समाज में विचारों का प्रचार-प्रसार जिस गति से होना आवश्यक है उस प्रकार नहीं हो रहा है। इस कारण अन्य समुदाय की तुलना में 'आंध' समाज पीछे है। शिक्षा का अभाव एवं नयें विचारों को अवगत करने की क्षमता की कमी और नेतृत्व के अभाव के कारण 'आंध' समाज

राजनीति के प्रवाह से हटता हुआ दृष्टीगत होताहै। फिर भी इस दृष्टि से कई लोग प्रयास करते हुए आज दिखाई दे रहे हैं। 'आंध' समाज की महिलाओं ने भी राजनीति में कदम बढ़ाना आरंभ किया है। इसी के फलस्वरूप सौ जनाबाई डुडुळे जी नांदेड जिला परिषद की 'अध्यक्षा' रह चुकी हैं। इस कारण 'आंध' समाज को राजनीति की दृष्टी से आशा की एक नई किरण नजर आ रही है।

धार्मिक स्थिति-

उनका संपूर्ण जीवन ही वनों, जंगलों, पर्वतों की गोद में पला बड़ा होने के कारण प्राकृतिक आपदाओं से उन्हें हमेशा जूझना पडता है। प्रकृति के अच्छे बुरे प्रसंगों को ये समीप से देखतेहैं। इन प्रसंगों को अपने परिवार, समाज को बचाने के लिए प्रकृति-पूजा महत्त्वपूर्ण मानते हैं। जंगल, नदी, पर्वत, पेड़-पौधे, प्राणी-पक्षियों की आराधना करना इन्होंने परंपरा से सीखा है। 'आंध' के देवी-देवताएँ अन्य समाज से अलग दिखाई देते हैं। उनके देवता पेड़ों पर, पेड़ के नीचे, कपडों में लपेटे हुए नदी के किनारे (उन्हें आसरा कहते हैं) होते हैं। शुभप्रसंगों, उत्सवों, मृत्यू केसमय देवी-देवताओं की आराधना की जाती है।

प्रकृति के साथ-साथ अपने पूर्वज, भूतदेव (सैतान) की पूजा करते हैं। अपने पूर्वजों के प्रति उनके मन में डर रहता है। पूर्वजों को शांत करने के लिए पितरपूजन किया जाता है। उनका मानना है कि पूर्वजों को शांत नहीं किया गया तो उनका जीवन कष्टमय हो जाएगा, तथा परिवार बीमारिओं से घिर जाएगा। इसलिए वे धूपकाल और वर्षा के मासों में दो बार पितरपूजन करते हैं। सटवाई, आडेली, मसाई, आसरा आदि देवियों को तो वाघीर, खंडोबा आदि देवताओं को बली देने की धार्मिक प्रथा आज भी दिखाई देती है। धार्मिक रीति-रिवाजों, परंपराओं का सदियों से निभाना कम नहीं हुआ है। आधुनिक विचारधाराओं का स्पर्श कम होने से रुढ़ियों से आ रही रीतियों को पीढ़ी-दर-पीढ़ी निभाया जा रहा है।

आर्थिक स्थिति-

'आंध' समाज की आर्थिक नीति अत्यंत साधारण है। प्राथमिक आवश्यकताओं को प्रमुखता दी जाती है।खेती तथा शिकार करना उनका प्रमुख व्यवसाय है। खेती का क्षेत्र अत्यल्प होने से उनको अन्य साधनों पर निर्भर रहना पडता है। आस-पास के गाँवों के जमीदारों, बड़े भू-धारक किसानों के यहाँ मजदूरी करके अपने परिवार को चलाना पडता है। खेती का क्षेत्र अत्यल्प होने से 'अनाज' को सालभर के लिए संग्रहित कर पाना मुश्किल होता है। वनों और जंगलों से जो कुछ मिलता है उसे बेचकर जैसे लकड़ी, शिकार किए हुए जानवर का मांस, मछली, 'टेंभूर्णी' के पत्ते (टेंभूर्णी का पेड़ उसके पत्ते से बीड़ी बनाई जाती है) आदि अन्य साधनों पर निर्भर रहना पडता है।

अंधविश्वास-

प्राचीन काल से ही 'आंध' समाज में अंधविश्वास का बोलबाला रहा है। टोना-टोटका, डायन, भानामती, ओझा आदि पर लोगों का विश्वास है।टोना-टोटका'आंध' समाज का धर्म बन गया है। अलौकिक शक्ति के संदर्भ में इनके मन में हमेशा डर उत्पन्न होता है। बाहरी समाज के संपर्क से दूर, आधुनिक तंत्रज्ञान का अभाव, प्रकृति के छत्रछाया में रहने के कारण उनमें आत्मविश्वास की कमी नजर आती है।

समाज में कई प्रकार के जादू का प्रभाव देखा जाता है। जैसे- कुसली लगाना, भानामती, भूतबाधा, हनुमानको आधी रात में पानी डालना, बिच्छु और सापों का जहर उतारना-चढ़ाना, गाय-भैंस, तथा स्त्रियों के दूध को कम करना आदि जादू विद्याएँ समाज में प्रचलित है। समाज में 'जादू' का आज भी बोलबाला है। 'जादू टोना'के लिए कुछ चीजे आवश्यक मानी जाती है जैसे- निम्बू, कुमकुम, हल्दी, गुड़ियाँ, काटे हुए बाल, नया कपड़ा, पैरों तले की मिट्टी, सुई, नाड़ा, काजल, मदिरा और प्राणदान के लिए पक्षी या प्राणी। जिस व्यक्ति को मंत्रो के द्वारा वश में किया जाता है उस व्यक्ति का हाव-भाव तथा देखने की दृष्टी बदल जाती है। बाधित व्यक्ति को ओझा के पास ले जाकर उसपर इलाज शुरू किया जाता है। ओझा मंत्रोच्चार से पानी को भारता है, भारा हुआ पानी मरीज के मुँह पर ज़ोर से तीन बार मारता है। वही पानी बाद में उसे पिलाया जाता है।

जात पंचायत-

हर 'दरी' और 'वाडी' में समाज नियम अत्यंत कड़े होते हैं। आंध समाज का क्षेत्र आकार में कम होने से तथा संख्या भी कम होने से समाज नियमों में उन्हें सहज बांधा जाता है। महत्त्वपूर्ण वाद-विवादों पर ही जाति पंचायत बुलाई जाती है। सामाजिक नीति-नियमों को तोड़ने वाले स्त्री-पुरुष को कड़ी से कड़ी सजा सुनाई जाती है। स्त्री और पुरुष का समान तौर पर सन्मान इस समाज में पाया जाता है। 'आंध' समाज परंपरा का निर्वाह करते हुए जाति पंचायत के सभी नियमों का पालन करता है।आज 'दरी' और 'वाडी' में सरपंच और पुलिसपाटील आदि के माध्यम से लोगों की समस्याओं को कम किया जा रहा है।

विवाह पद्धति-

विवाह करते समय बड़े-बुजुर्गों का विचार अत्यंत महत्त्वपूर्ण है। कुछ वर्ष पहले घर का बड़ा व्यक्तिही घर के विवाह से संबंधित निर्णय लेता था। विवाह हो जाने तक लड़का-लड़की का चेहरा देख नहीं पाता था। उसकी उम्र भी कम होने से शायद उनका एक दूसरे के प्रति आकर्षण भी कम हो सकता है। इस कारण पहले विवाह कम उम्र में ही होते थे। आज समय बदलता हुआ

दिखाई देता है। विवाह के समय लड़के को उसकी पसंद पूछी जाती है। आज भी समाज में लड़की की पसंद, ना पसंद कोई मायने नहीं रखती।

'आंध' आदिवासी समाज में विवाह करते समय कुछ समाज नियमों का पालन अत्यावश्यक माना गया है। उन नियमों को तोड़ना अपराध माना जाता है। वह नियम निम्नांकित रूप से देखे जासकते हैं।

- जमात के अंतर्गत विवाह
- विभाग के अंतर्गत विवाह
- प्रदेश के अंतर्गत विवाह
- ग्राम के अंतर्गत विवाह

आदि दिखाई देते हैं। विवाह के समय लड़के के माता-पिता लड़की को कुछ देने की प्रथा 'आंध' समाज में पहले से ही दिखाई देती है। जैसे- यवतमाळ जिले के किन्ही गाँव के एक व्यक्ति ने अपने लड़के की शादी में लड़की के पिता को 80-90 रुपये दहेज और जवार, चावल और दाल देने की परंपरा को निभाया था। आज इस परंपरा ने उल्टा मोड ले लिया है। दहेज की प्रथा इस समाज में बढ़ती हुई नजर आती है। लड़का पढ़ा-लिखा और नौकरी करता हो तो वह अधिक दहेज लेने की कोशिश करता है। दहेज प्रथा को समाज मानता नहीं है, फिर भी ऐसी घटनाओं को आज सहजता से देखा जाता है।

बोली भाषा-

डॉ. विद्या व्यवहारे जी ने कहा है किआदिवासी जिस प्रदेश में रहते हैं वहाँ अन्य लोकसमूह के सम्पर्क में आकर उनकी भाषा का स्वीकार किया है। 'आंध' मराठी भाषा का अवलंब करनेवाले अन्य जनसमुदाय के सम्पर्क में आने के कारण उनकी भाषा मराठी बन गई है। डॉ. गोविंद गारेजी ने कहा है किस्वतंत्र भाषा की विशेषताएँ'आंध' समाज ने काल परिवर्तन के कारण गंवा दी है। आस-पास के जीवनकी भाषा का प्रभाव होने के कारण उनकी भाषा अब आंधों की मातृभाषा बन गई है।

प्रा. माधव सरकुंडे जी ने अपने विचारों को व्यक्त करते हुए कहा है कि - आंध समाज की 'आंधवन' भाषा आज पूर्णत: समाप्त हो चुकी है। इस समाज ने अब विदर्भ की 'वऱ्हाडी' तथा मराठवाडा की 'मराठवाडी' भाषा का अवलंब किया है।समाज में आज जिस भाषा का प्रयोग होता है वह गवारूँ मराठी है। आपस में वार्तालाप करते समय जीन शब्दों का प्रयोग वे करते हैं, उनके बहुत से शब्दों का अर्थ समझपाना मुश्किल होता है। जैसे- सबागत (सहज), वळाणी (वापसा), गरवार (गरोदर), मेंगा (नपुंसक), धोडमुंज्या (अविवाहित पुरुष), करनक्टी (अंगारे-धुपारे करणारी स्त्री), शिदोड (गांडूळ), हागदर (प्राण्यांची विष्ठा), गंडरु (मक्याचे कणीस), सादलं (फायदा), इजगळ (घाण), नादर (चांगला), चोकोट (छान), कोड्यास (भाजी), समदं (सर्व), वाडकोच (आत्ताच) आदि शब्दों को दैनिक व्यवहार में देखा जाता है।

निष्कर्ष-

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट होता है कि गोंड, प्रधान, कोलम, भिल्ल, माड़िया, नागा, वारली, कोकणी आदि आदिवासी जनजातियों में 'आंध' का एक विशेष स्थान है। उनके कुलों के नाम पेड़-पौधों, प्राणियों, परिवार के गुणों आदि पर देखे जाते हैं। 'आंध' मूलत: जंगलों, पर्वतों, दुर्गमस्थानों आदि प्रकृति की गोद में अपनी बस्ती बनाकर रहते हैं। वर्तमान समय में इस समाज के पढ़े-लिखे लोग छोटे-बड़े शहरों में नौकरी हेतु अपनी 'वाडी' और 'दरी' से निकलने लगे हैं। किन्तु आज भी इस समाज का सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षिक स्तर पिछड़ा हुआ है। अज्ञान, अंधविश्वास, व्यसनाधिनता, प्रगत तंत्रज्ञान का अभाव आदि कारणों से समाज की स्थितियों में सुधार नहीं हो पाया है।

संदर्भ ग्रंथ सूची–

१) डॉ. राजेश धनजकर, आंध समाज: शोध आणि बोध (नांदेड, अनुराधा पब्लिकेशन, सिड़को: प्रथमसंस्करण 2012 ई.)
२) डॉ. विद्या व्यवहारे,लोक साहित्य संस्कृति (पुणे,प्रतिमा प्रकाशन: प्रथम संस्करण 2004 ई.)
३) डॉ. गोविंद गारे,पैनगंगा नदीच्या खोर्ह्यातील आंध आदिवासी, (पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन: प्रथम संस्करण 2001 ई.)
४) प्रा. माधव सरकुंडे, आदिवासी अस्मितेचा शोध (यवतमाळ, देवयानी प्रकाशन: प्रथम संस्करण 2011ई.)

हिंदी भाषा : दशा, दिशा एवं संभावनाएँ

डॉ. वृषाली विकास मिणचेकर
अध्यक्षा, हिंदी विभाग,एस. के. पाटील महाविद्यालय,कुरूंदवाड।

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद हिंदी को राजभाषा का संवैधानिक दर्जा दिया गया। शासन और शिक्षा के क्षेत्र में प्रयुक्त होनेवाली पारिभाषिक शब्दावली का हिंदी में संपादन किया गया। परंतु यह बड़े अफसोस की बात है कि इतना सबकुछ होते हुए भी देश में हिंदी की हालत दयनीय है। देश में हिंदी आज भी वह स्थान प्राप्त नहीं कर सकी जो उसे प्राप्त होना चाहिए था। देश का यह दुर्भाग्य है कि स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद अंग्रेजी भाषा का प्रयोग करने के लिए १५ वर्ष की छूट दी गई थी। आज उसी छूट का यह नतीजा है कि भारत में हिंदी भाषा का दम घुट रहा है। आज सरकारी कार्यालयों, कोर्ट-कचहरियों, बैंकों, स्कूल-कॉलिजों में अधिकतर कार्य अंग्रेजी में होते हैं। यदि हिंदी का प्रयोग कहीं थोड़ा-बहुत बढ़ा भी तो आज के बढ़ते हुए कम्प्यूटरीकरण के कारण वह भी मंद पड़ गया। प्रत्येक व्यक्ति यह सोचने लगा कि कम्प्यूटर की भाषा केवल अंग्रेजी है, इसप्रकार अंग्रेजी का वर्चस्व आज भी कायम है। इससे स्पष्ट है कि कागजों में हिंदी को राष्ट्रभाषा का दर्जा चाहे मिल गया हो, परंतु व्यावहारिक रूप से हिंदी की स्थिति भारत में कोई ज्यादा अच्छी नहीं है। आज जब बीसवीं सदी बीत गई और इक्कीसवीं सदी के भी लगभग दो दशक हम जी चुके हैं, तो हिंदी की इस दयनीय स्थिति पर नए सिरे से चिंतन करना आवश्यक बन चुका है।

आजादी के बाद से लेकर आज तक लगभग सात दशकों के अंतराल में हमारा देश भिन्न-विभिन्न समस्याओं एवं संकटों से गुजरा है, और गुजर रहा है-उनमें से एक समस्या राजभाषा हिंदी की भी है। आज हिंदी के बारे में यहाँ तक सवाल उठ रहे हैं कि वह राजभाषा या राष्ट्रभाषा है या नहीं। सबसे ज्यादा शर्मिंदगी तो इस बात की है कि सारा विश्व बाहें पसार कर हिंदी का स्वागत कर रहा है और हम भारत में हिंदी की दुर्दशा पर मानो आँसू बहा रहे हैं। आजादी से लेकर आज तक की हिंदी की स्थिति और गति से हम सब भली-भाँति परिचित हैं। अत: हमें हिंदी की कमजोर स्थिति पर केवल अफसोस मनाने की अपेक्षा उन चुनौतियों के लिए तैयार होना पड़ेगा, जो हिंदी को राजभाषा तथा राष्ट्रभाषा बनने में रोड़े अटका रही है।

इक्कीसवीं सदी में हिंदी के सामने सबसे बड़ी चुनौती मानी जाएगी शिक्षा विषयक। जब शिक्षा की बात उठती हे, तो कोई भी शिक्षाशास्त्री मातृभाषा में शिक्षा देने का ही आग्रह करेगा। वैसे महात्मा गांधीजी ने भी कहा है कि मनुष्य के मानसिक विकास के लिए मातृभाषा उतनी ही आवश्यक है जितना कि बच्चे के शारीरिक विकास के लिए माता का दूध। बालक पहला पाठ अपनी माता से ही पढ़ता है, इसलिए उसके मानसिक विकास के लिए उसके ऊपर मातृभाषा के अतिरिक्त कोई दूसरी भाषा लादना मैं मातृभूमि के विरूद्ध समझता हूँ। पर आज तो छोटे-छोटे गाँवों तक में अंग्रेजी माध्यम के स्कूलों की बाढ़ आई है। आज अनिवार्य अंग्रेजी से बच्चों की बुद्धि कुंठित हो गई है। उन्हें दिमागी तौर पर पंगु और अपाहिज बनाया जा रहा है। शुद्ध अंग्रेजी लिखने की योग्यता प्राप्त करने के प्रयास में भारतीय छात्र अनावश्यक बोझ से लदे जा रहें हैं। और रट्टू तोते की तरह सिर्फ नकलची मात्र बनकर रह रहें हैं। एक ओर कुछ लोग अंग्रेजी आत्मसात करने की होड़ में लगे हुए दिखाई देते हैं तो दूसरी ओर आज भी ९५ प्रतिशत से भी अधिक भारतीय अंग्रेजी नहीं जानते हैं, वे आधुनिक ज्ञान से वंचित है। उनके बच्चे भी इस ज्ञान से वंचित रहेंगे, क्योंकि वे उन्हें मँहगी अंग्रेजी शिक्षा दिलाने में असमर्थ है। भारत में अमीर वर्ग के लिए अंग्रेजी माध्यम और गरीब वर्ग के लिए क्षेत्रीय भाषाओं का माध्यम अपनाया गया। परिणामत: दोनों वर्गों के बीच आर्थिक व सामाजिक खाई बढ़ती गई। आज प्रतियोगिता का कोई भी क्षेत्र क्यों न हो-जैसे कि क्रिकेट, टैनिस, विज्ञान, प्रौद्योगिकी-उसमें चुने जानेवाले लोग भारत के पहले वर्ग से आते हैं, और इनकी संख्या तो पूरे भारत की आबादी के सामने केवल मुट्ठीभर है। और यही कारण है कि भारत इन सभी क्षेत्रों में अपनी छाप नहीं छोड़ पा रहा है।

हम जानते हैं कि देश के विकास के लिए दो प्रकार के संसाधनों की आवश्यकता होती है-एक प्राकृतिक और दूसरा मानव। प्राकृतिक साधन दो प्रकार के होते हैं- एक प्रत्यक्ष जिसमें नदियाँ, पहाड़, जलवायु, उर्वरभूमि आदि चीजों का समावेश होता है और अप्रत्यक्ष साधनों में खनिज पदार्थ, तेल, कोयला आदि आते हैं। प्राकृतिक साधनों का निर्माण प्रकृति पर निर्भर है। किंतु मानव संसाधन को तीन भागों में बांटा जा सकता है- सामान्य, प्रतिभाशाली तथा अलौकिक। संख्या की दृष्टि से देखा जाए तो सामान्य वर्ग सबसे बड़ा है, इसमें किसान, मजदूर, कारीगर, छोटे व्यापारी, सिपाही आदि आते हैं। यह लोग देश के लिए खून और पसीना बहाते हैं। मानव संसाधन का जो दूसरा प्रकार है वे हैं प्रतिभाशाली व्यक्ति, जो हजारों में एक होते हैं। वे कठिन परीक्षाओं में उत्तीर्ण होकर अपनी श्रेष्ठता सिद्ध करते हैं, ये लोग डॉक्टर,

प्रोफेसर, इंजिनियर, वैज्ञानिक, प्रशासक, न्यायाधीश आदि पदों पर काम करते हैं। तीसरा प्रकार है अलौकिक व्यक्तियों का जैसे- रामानुजन, गांधी, आइनस्टाइन, न्यूटन आदि करोड़ों में एक होते हैं। वे देश की अमूल्य निधि है। उनके लिए कोई भी कीमत दी जा सकती है। इसमें से दूसरे तथा तीसरे वर्ग के लोग झुग्गी-झोपड़ियों से लेकर महलों में पैदा होते हैं। इसलिए तीन वर्गों को एक जैसी उच्चतम शिक्षा पाने का समान अवसर मिलना चाहिए। अमीर और गरीब सभी को शिक्षा का समान अवसर प्राप्त होना चाहिए। यह तभी संभव है जब शिक्षा का माध्यम देशी भाषाएँ हो। कोई अमीर अपने बच्चों को निम्न स्तर की शिक्षा दिलाने के लिए तैयार न होगा। इसलिए हमारी देसी भाषा में हिंदी में अच्छी पाठ्यपुस्तकें, अच्छा पाठ्यक्रम, अच्छे अध्यापक तैयार होने चाहिए।

यह रही शिक्षा क्षेत्र की बात। हिंदी की दूसरी चुनौती के रूप में हम वैज्ञानिक और तकनीकी साहित्य की बात ले सकते हैं। जैसे कि हम जानते हैं कि आजादी से पहले और आज भी भारतीय भाषाओं में उच्च कोटि का पारंपारिक साहित्य है। परंतु इन भाषाओं में वैज्ञानिक और तकनीकी साहित्य का आज भी अभाव दिखाई दे रहा है। हिंदी को राजभाषा बनाने के लिए पारिभाषिक शब्दावली के निर्माण तथा अंग्रेजी पुस्तकों के अनुवाद पर करोड़ों रुपए खर्च किए गए, फिर भी हिंदी राजभाषा के रूप में आज भी स्थापित नहीं दिखाई देती। अभिजात वर्ग तो इसके बारे में सोचता नहीं तो मध्यम वर्ग इसे असंभव मानने लगा है। उनका मानना है कि हिंदी की वैज्ञानिक शब्दावली कठिन है, हिंदी की पुस्तकें बिकती नहीं है, उनका कोई बाजार नहीं है। किंतु जब हम गहराई से सोचेंगे तो पता चलेगा कि हिंदी में वैज्ञानिक कार्य तथा लेखन की परंपरा सैंकड़ों वर्ष पुरानी है, हमें इसे प्रारंभ करना है और निरंतर प्रयोग से ही यह परिष्कृत होगी। वैसे हिंदी की शब्दावली कठिन नहीं है, हमने उसका प्रयोग नहीं किया है और न करना चाहते है, इसलिए उससे परिचित नहीं हैं। अनेक भारतीय वैज्ञानिक उच्चशिक्षा हेतु विदेशों में जाते हैं और वहाँ की भाषाएँ सीखकर उनमें शोधपत्र लिखते हैं। तो हिंदी की शब्दावली सीखना उनके लिए कठिन न होगा। दूसरी बात यह कि हिंदी भारत की सबसे ज्यादा बोली जानेवाली भाषा है। यदि हिंदी विज्ञान और शिक्षा का माध्यम बन जाए तो हिंदी की किताबों का बहुत बड़ा बाजार बन जाएगा। लेखकों तथा प्रकाशकों में इस बाजार से लाभ उठाने की प्रतिस्पर्धा होगी और अच्छे स्तर की पुस्तकें बाजार में आयेंगी, उनकी गुणवत्ता बढ़ेगी।

हिंदी भाषा पर एक आरोप यह भी किया जाता है कि उसमें आधुनिक ज्ञान-विज्ञान का साहित्य नहीं है या फिर हिंदी अच्छी नौकरी अथवा सफल उद्योगधंदों की भाषा नहीं है। इस चुनौती को हमें स्वीकार करना चाहिए। यदि हम हिंदी में कामकाजी साहित्य का निर्माण करें, तो इस साहित्य की सरलता तथा बोधगम्यता के कारण, उसकी जनसाधारण तक पहुँच के कारण नौकरी, तथा धंधों के विषय में वह अंग्रेजी से अधिक कारगर तथा लोकप्रिय भाषा साबित होगी। इसके लिए हमें वैज्ञानिकों, इंजिनियरों, डाक्टरों आदि को हिंदी पुस्तकें लिखने तथा उन्हें प्रयोग करने के लिए प्रोत्साहित करना चाहिए। सरकार को उच्चतम आधुनिक ज्ञान-विज्ञान के साधन, पुस्तकें, प्रयोगशालाएँ, कम्प्यूटर हिंदी में उपलब्ध कराना चाहिए। हिंदी को विज्ञान, वित्त, विधि, वाणिज्य, शासन, चिकित्सा, यांत्रिकी, तकनीकी तथा सब व्यवसायों की भाषा बनाने के लिए प्रयास करने चाहिए, जिससे कि हिंदी रोजी-रोटी की भाषा बनें।

यह रही तकनीकी बातें। वैसे देखा जाए तो मनुष्य की सबसे बड़ी चुनौती अपने-आपसे होती है। एक बार किसी चीज को लेकर हम अपनी मानसिकता बनाते हैं तो उससे बाहर निकलना मुश्किल हो जाता है। जैसे कि भारतीय जनमानस पर अंग्रेजी का भूत संवार है। अपने तथाकथित विकास एवं प्रगति के लिए विदेशी भाषा, विदेशी संस्कृति और विदेशी संस्कारों को ग्रहण करने में हमें कोई संकोच नहीं होता। आज हमारे बोलने-लिखने में अंग्रेजियत का भूत सवार है। बोलते समय हम धडल्ले से अंग्रेजी शब्दों का प्रयोग करते हैं। हाँ, जहाँ हिंदी के शब्द ही उपलब्ध न हो, वहाँ तो बात समझ में आती है। लेकिन जहाँ जरूरत नहीं वहाँ पर भी लोग अंग्रेजी शब्दों का इस्तेमाल करते हैं। 'लाल', 'पीला', 'हरा' के स्थान पर बड़ी ही सहजता से 'रेड', 'यलो', 'ग्रीन' आदि अंग्रेजी शब्दों का प्रयोग किया जाता है। यह कितनी शर्म की बात है कि हिंदी सिनेमा से नाम और पैसा कमानेवाले अभिनेता-अभिनेत्री फिल्में तो हिंदी की करते हैं परंतु जब सिनेमा के विषय में चर्चा या साक्षात्कार दिए जाते हैं तो बात अंग्रेजी में करते हैं। हिंदी की बदौलत पैसा और शोहरत हासिल करनेवाले ये लोग हिंदी में बात करना अपनी तौहिन समझते हैं। ऐसा करके यह लोग जाने-अनजाने हिंदी की गरिमा को खंडित करते हैं। यह विडंबना नहीं तो और क्या है कि तथाकथित प्रतिष्ठा के लिए हमे बड़े ही कठिन परिश्रम से अंग्रेजी भाषा आत्मसात करने की कोशिश करते हैं और हिंदी अच्छी तरह जानते हुए भी हम उसका प्रयोग करने में छोटापन महसूस करते हैं। अब हिंदी की प्रतिष्ठा बढाने के लिए सरकार या किसी संगठन को प्रयास करने की जरूरत नहीं है। जरूरत है तो सिर्फ हर व्यक्ति को अपनी मानसिकता बदलने की। हमें यह नहीं भूलना है कि चीन, जापान जैसे देशों ने

अपनी तरक्की अपनी भाषा के सहारे की है। वहाँ निम्नतम से उच्चतम स्तर की शिक्षा का माध्यम चीनी और जापानी भाषा ही है। साहित्य, विज्ञान, यंत्र, विद्या, व्यापार, वाणिज्य सबकी जुबान वही है। अंग्रेजी की बैसाखी के बगैर इतना विकास-उन्नति उन्होंने की है।कमाल की बात तो यह है कि ५० देशों में १३६ विश्वविद्यालयों में हिंदी की पढ़ाई होती है और हम यहाँ अंग्रेजी को गले लगा रहे हैं। आज हमारे यहाँ शिक्षा विभाग की महत्त्वपूर्ण परीक्षाएँ अंग्रेजी में ही है। जैसे राष्ट्रीय शैक्षणिक अनुसंधान परिषद, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, केंद्रीय विश्वविद्यालय, संघ लोकसेवा आयोग, बैंक, रेल्वे कर्मचारी चयन आयोग, भारतीय जीवन बीमा निगम, वायुसेना, नौसेना, वैज्ञानिक तथा औद्योगिक परिषद की भर्ती प्रक्रिया एवं पाठ्यक्रमों का मुख्य माध्यम अंग्रेजी तथा गौण स्तर पर हिंदी है। परिणामत: कोई भी हिंदी सीखने में रूचि नहीं रखता।

हिंदी के सामने राजनीतिक दृष्टिकोन की भी एक बड़ी समस्या है। हमारे राजनेताओं को संकुचित दृष्टि छोड़कर राष्ट्रीय स्वाभिमान का प्रतीक हिंदी को बढ़ावा देना जरूरी है। अब वक्त आ गया है कि देश की एकता, अखंडता, अस्मिता को मध्य नजर रखकर, कठोर निर्णय लेकर एकमात्र हिंदी को राष्ट्रभाषा का दर्जा दे। अंग्रेजी के चोंचले बंद कर हिंदी को स्थापित करें। यदि राष्ट्र ध्वज, राष्ट्र गीत, राष्ट्र संविधान एक है और उसे सख्ती से स्वीकारा जाता है, तो राष्ट्रभाषा, राजभाषा, संपर्कभाषा के रूप में हिंदी को क्यों नहीं? जब विदेशी नेता हमारे देश में आते हैं, तो इतने बड़े देश की एक राष्ट्रभाषा, राजभाषा नहीं है, यह सुनकर उन्हें अचरज होता है। किंतु अब समय आ गया है जनसंघर्ष करने का। हिंदी हमारी माँ है, उसे सम्मान देकर रहेंगे यही भूमिका सभी भारतीय जनता की होनी चाहिए।

संक्षेप में जब तक विविध स्तरों पर लगातार हिंदी का प्रयोग नहीं होता, तब तक उसके विकास के मार्ग अवरूद्ध रहेंगे। आज आवश्यकता इस बात की है कि हम सब राष्ट्रभाषा हिंदी के प्रति अपने स्वाभाविक दायित्वों को समझे और उसे जीवन के हरेक क्षेत्र में सक्रिय भूमिका में देखे। हिंदी का सभी क्षेत्रों में अधिकतम प्रयोग न केवल उसे व्यापकता और गतिशीलता प्रदान करेगा बल्कि उसे सरलता, सुबोधता, सहजता और नित्य नवीनता भी प्रदान करेगा। जहाँ तक नई तकनीक, दूरदर्शन, उपग्रह चैनल, सिनेमा तथा नवीनतम शिक्षण प्रौद्योगिकी का सवाल है तो यह इक्कीसवीं सदी में हिंदी के समक्ष उपस्थित चुनौती भी है और उसके विस्तार में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभानेवाला कारक भी। यह सच है कि नवीनतम बहु माध्यमों के बढ़ते प्रयोग से हिंदी भाषा के स्वरूप एवं प्रयुक्तियों में विविधता आएगी जिसे विकार न मानकर बहुमुखी दिशा में विकास माना जाए तो अपेक्षाकृत ज्यादा श्रेयस्कर होगा। अत: अब जरूरी है कि समाज को ही हर क्षेत्र में हिंदी का अधिकाधिक प्रयोग कर, उसे सम्मान देकर उसे शक्ति प्रदान करनी चाहिए, जिसके बलबुते पर हिंदी अपने आपको भारत की ही नहीं बल्कि विश्व की सर्वाधिक शक्तिशाली और लोकप्रिय भाषा के रूप में साबित करेगी।

संदर्भ सूची :

१. भारत की भाषाएँ, डॉ. राजकमल बोरा-वाणी प्रकाशन
२. मीडियाकालीन हिंदी : स्वरूप एवं संभानाएँ, डॉ. अर्जुन चव्हाण- राधाकृष्ण प्रकाशन
३. हिंदी का वैश्विक परिदृश्य, डॉ. पंडित बन्ने- अमन प्रकाशन
४. साहिल अमृत (मासिक), सम्पा. त्रिलोकीनाथ चतुर्वेदी- अंक सितंबर २०१८
५. अक्षरा (द्वैमासिक), सम्पा. कैलाशचंद्र पंत- सितंबर-अक्तूबर २०११

कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेतील समकालीनकृषी संस्कृती

प्रा.सुतार बाळासो
आशा विठ्ठल सुतार

नव्वद नंतरच्या मराठी कवितेने जागतिकीकरणाबाबत वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या आहेत. वसंत आबाजी डहाके, यशवंत मनोहर, उत्तम कांबळे, अरुण काळे, इंद्रजीत भालेराव, मंगेश नारायणराव काळे, महेंद्र भवरे, हेमंत दिवटे, सलिल वाघ, संतोष पद्माकर पवार, संजीव खांडेकर, मन्या जोशी, वर्जेश सोलंकी, सचिन केतकर, प्रज्ञा दया पवार, श्रीधर तिळवे, प्रवीण बांदेकर, अजय कांडर, प्रफुल्ल शिलेदार, नीरजा या आणि इतर काही कवींनी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक समकालीन वास्तव कवेत घेणारे लेखन केले आहे.

शेतकरी जगाचा पोशिंदा जगला पाहिजे ही भूमिका घेवून भरत दौंडकर, शशिकांत शिंदे, संतोष पवार, संतोष नारायणकर बालाजी इंगळे,केशव सखाराम देशमुख, शशिकांत शिंदे, शंकरराव दिघे, संजय कृष्णाजी पाटील इत्यादींची कविता ग्रामीण बदलत्या संवेदनांना उत्तम रितीने चित्रित करताना दिसते. ग्रामीण चित्रण करणाऱ्या कवींनी शेतकऱ्यांच्या जीवन संघर्षाची स्थितीगती त्याच्या बदलत्या बदलत्या ग्रामामजीवनांचे अत्यंत प्रत्याकारी चित्रण केले आहे.

या कवीचेच वारसदार म्हणून अत्यंत समर्थपणे स्वतःचं नाव गोंदवणारी एक प्रतिभासंपन्न कवयित्री कल्पना दुधाळ 'सिझर कर म्हणतेय माती' या कवितासंग्रहातून मातीच्या खऱ्या धारदार आणि विद्रोहीआभिजातता नोंदवत जाते. या कवितासंग्रहात माती, शेती, शेती कसणारा शेतकरी,जागतिकीकरण, सामाजीकरण, अर्थकारण, या सगळ्यांना कवेत घेऊन कृषीसंस्कृती आपल्या कवितेतून पेरत राहते.शेती-माती,भूमी आणि निसर्गाचे माणसातीलआदिम नात्याचा व एकमेकातील स्नेहाचा बंध शोधते

कवी कल्पना दुधाळ आपल्या कविता प्रयोजनाबाबत म्हणतात "माझी काव्यनिर्मिती एका थोर परंपरेतील लहानशी कृती आहे. ज्या भुमीवर मी कवितेसह उभी आहे त्या भुमीशी आदिम, आंतरिक जिव्हाळा असल्यामुळेच हे शब्दांचं थोडंफार देणं मला लाभलेलं असावं. जशी माझी भुमी आहे तशीच माझी भुमिका आहे." ही भुमिका एकाचवेळी शब्दांना जगण्याशी जोडून घेण्याची आहे, भोवतालच्या सहज आणि अपरिहार्य बदलांना सामावून घेणारी,जे आहे जसं आहे तसं वास्तव मांडण्याची आहे आणि त्याचवेळी संसाराच्या वटारलेल्या डोळ्यात कवितेच्या ओळींचं काजळ फासण्याचीही आहे.

'धग असतेच आसपास' या संग्रहात ६४ कविता आहेत. खेडय़ांमधला झपाटय़ाने हरवत चाललेली माणुसकी या माणसातील मानुसकीबद्दलचा स्नेह आत्यंतिक कळवळयाने मांडणारी दुधाळ याची कविता म्हणजे मराठी वाचकाला अंतर्मुख करणारी आहे.

कल्पना दुधाळ यांच्या 'धग असतेच आसपास' या कवितासंग्रहामधल्या पहिल्याच कवितेत आपली कविता आणि तिची रचनेची प्रक्रिया समजून येते कवी म्हणते

'इथं स्वत:ला
डोंगरासारखं फोडावं लागतं
तापलेल्या भट्टीसारखा ताव यावा लागतो
घालमेलीचा उफळा
आतल्या आत थोपवून
शांततेची भयंकर शपथ घ्यावी लागते.'

कवयत्री आपल्या काव्यविषयक भूमिका व आपल्या सृजनाच्या मांडणीत काहीही फारकत करत नाही शेता भाताला जीव लाऊन मातीत बीज रूजल्यानंतर जसे अंकुर जन्माला येतात तसेच दुधाळ यांची कविता ही मातीच लेण लेऊनचकागदावर अवतरते.

सांगा माय बाप
मूळ गाव किती
शेंडा शहरात
रुजेल का ?

अत्यंत सालस सोप्या भाषेत सोप्या भासते शेतकऱ्याचे मूळ ग्रामसंस्कृतीत रुजलेले असते. हे ती आपल्या कवितेत नमूद करते. मूल्यहीन, ढोंगी,कचकड्या समाजजीवनापासून दूर असणारी आणि उथळ, ढोबळ, आपल्याच थारोळयात शब्द -बंबाळ मग्न कवितेपासून खूप दूर राहणारी अशी त्यांची कविता आहे

"लाख बदललं असेल जग
पण भूमीशी बांधलेलं आयुष्य
समूळ तोडता येत नाही.
साधी स्वताची सावली चुकवून पाळता येत नाही
त्या सावल्यांवर
उजेडाइतका विश्वास ठेवला मी." पृ.१४

मातीशी अतूट नाते प्रस्थापित करतच कवी वाटा, घरदार, शेतशिवार सोबतच आपल्या काव्याला फुलवते. व्यवस्था अन ढासळलेल्या पर्यावरणातून झालेली वा चाललेली मानवी ससेहोलपट ही कविता मांडत जाते. आजच्या काळातील मातीशी अतूट नाते प्रस्थापित करुन वर्षानुवर्षांच्या संस्कृतीचा वारसा, घरदार, शेतशिवार यामधून अविष्कार करतात. आपल्या भवताली मानवतेचा करुणामय प्रवास करत आदिम सत्याचा शोध घेत.जीवनातलं सत्व ही कवयत्री आपल्या कवितेत जपते. कल्पना दुधाळ यांची कविताथेट बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेशी नाते जोडून घेत आपली स्वतंत्र पायवाट निर्माण करते.शेतशिवारातीलअस्सल अनुभव मायबोलीतूनच मांडणाऱ्या कल्पना दुधाळम्हणतात

'मुठभर राख माझी
मातीमधी मिसळावी
गणगोत होऊनिया
पुन्हा गवत उगवावी पृ२३

या मराठी कवयित्रीलाशेतीच्या काळया मातीत उगवलेल्या कवितेमध्ये माणसं घामाचा वसा घेऊनच जन्माला येतात. त्याचं आयुष्य नांगरटीत, धसकटांत, पेरण्यात, बारी देण्यात, सरव्यात, लसणाच्या कुड्यात, कांद्या च्या टरफलात, भुस्काटात, शेणामातीत, जळण-सरपणात, कधी गुंतत जाते याचा पत्ता लागत नाही माती शिवार यांची अभेद्यता घेऊनच ही कविता रुजते

बेलाच्या मळयात
बेलपर्ण डेव्हलपमेंटची
आखणी केल्यापासून
इंचाइंचात चिंधडली भुई
गुंठे फ्लॉट प्लॉट लाखांशिवाय
शब्द नव्हते आपले.

बेसुमार शहरीकरणामुळे राज्याराज्यांत खेडेगावांची स्मशाने बनण्याच्या व ग्रामीण भारतच उद्ध्वस्त होण्याची भीती व्यक्त करणाऱ्या अनुभवांपासून'पॅकिंगमधून मिळालेला ज्यूस- जॅम चिकटला नाही भाकरीला' (कार्यशाळेत),खेडयांचे फुटलेपण आणि माणसांचे तुटलेपण यांचे दु:ख ही कविता राजरोसपणे मांडते.

'फाटक्या गोधडीला
खालीवर पालं घालून नव्यानं शिवावं
तसं कितीदा तुणलं आयुष्याला
तरी फाटलेपण झाकलं नाही
आशीर्वादाची ताकदच एवढी

थेट तुकाराम बहिणाबाईच्या काव्यकुलाशी नातं जोडून अस्सल देशीय जाणिवेने समकालाची तीव्र चिकित्सा करूनच थेट वास्तव आपल्या कवितेत चित्रित करतात.

ओलावा संपत चाललाय, राजकारण गढूळ झालेय, तरीही माती आणि माणूस टिकून राहील असे नोंदवताना कल्पना लिहितात,

"वैरणीच्या कडवळलाही दाणेदार कणसं येवोत
पाखरांचे आवाज बुलंद होवोत
चावलेला साप बिनविषारी असो
लेकरांना न्हावूमाखू घालताना
आपलंच बालपण भेटो
जिवात जीव असेपर्यंत
माणसांची ओळख असो."

असे पसायदान ही कवियत्री मागते माणसाच्या सुखासाठी समाधानासाठी कवी माणसाच्या छोट्या छोट्या गरजांसाठी जिवाचं रान करणारी भोळीभाबडी माणसं, भोवतीचं अगतिक वातावरण,या साऱ्याचा 'धग असतेच आसपास ' या त्यांच्या दुसऱ्या कवितासंग्रहात गाव आणि भोवतालाचं सूक्ष्म अवलोकन या कवयीत्रीने अतीशय ताकदीनं मांडलं आहे. अस्सल अनुभूतीच्या साक्षीभावातून स्व आणि समष्टीच्या दरम्यानचा प्रवास करणारा हा महत्त्वाचा कविता संग्रह मराठी कवितेला अधिक समृद्ध करणारा आहे

संदर्भ यादी

१) 'सिझर कर म्हणतेय माती' कल्पना दुधाळ कविता दुसरी आवृत्ती- हर्मीस प्रकाशन पुणे.
२) धग असतेच आसपासकल्पना दुधाळ लोक वाडमयग्रह मुंबई.
३) समाज प्रबोधन पत्रिका जुले/ सप्टे २०१६
४) म.सा. पत्रिका जुले/सप्टे २०१५
५) मिळून साऱ्याजणी मार्च२०१७

समकालीन संदर्भात मुस्लिमांची मराठी कादंबरी

डॉ. राजेखान शानेदिवाण
प्राचार्य, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर
Affiliated to - Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra (INDIA)

1980 नंतर मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात लेखकांची नवी पिढी लिहू लागली.या नवलेखकांनी आजूबाजूला दिसणारे आणि प्रत्यक्षात असणारे वास्तवचित्र आपल्या लेखणीतून मांडले.1999 च्या शब्दालयच्या दिवाळी अंकामध्ये रफिक सुरज मुल्ला या नवलेखकाची रहबर ही कादंबरी प्रसिध्द झाली आहे.

रहबर कादंबरी सलीम नावाच्या सीएचबी म्हणजे तासिका तत्वावर प्राध्यापक म्हणून कार्यरत असणाऱ्या मुस्लीम तरुणाचे भावविश्व रेखाटते. या कादंबरीचा अवकाश फार मोठा नाही.साधारणपणे एक वर्षाच्या काळामध्ये सलीमच्या आयुष्यात, कौटुंबिक जीवनात घडलेल्या घटनांचा वेध घेत ही कादंबरी पुढे सरकते.जगण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष हे या कादंबरीचे सूत्र मानता येईल. या संघर्षामध्ये व्यक्ती स्वतःचे स्वास्थ, मानसिक शांती हरवून बसते आणि मग अशावेळी कोणातरी रहबरची म्हणजे मार्गदर्शकाची गरज भासू लागते. जिथे माणूस मार्गदर्शक म्हणून अपुरा वाटू लागतो, तेथून पुढे मग परमेश्वराशिवाय कोणीही उरत नाही. असहाय्य, थकलेल्या, निराश मनाला ईश्वर चिंतनात उभारी वाटू लागते.कादंबरीच्या नायकाची अवस्था यापेक्षा वेगळी नाही.

रहबर चे कथानक वेगवेगळ्या अंगाने पुष्ट होते.व्यावहारिक पातळीवर अगदी तुटपुंज्या पगारामध्ये काम करणारा सलीम कसेबसे मनाचे समाधान करुन घेत आहे.आजूबाजूचे वास्तव मात्र त्याला बेचैन करते, अस्वस्थ करते.घरच्या लोकांच्या आग्रहास्तव तो लग्न करतो.आणि लग्नानंतर मूल लवकर होऊ नये याचीही दक्षता घेतो.परंतु घरातील पारंपरिक विचारांमुळे त्याला आपला निर्धार फार काळ टिकवता येत नाही.शिक्षित असूनही मुलींच्या लग्नासंदर्भामध्ये तो काहीशी परिस्थितीसापेक्ष भूमिका घेतो.शिक्षणाने त्याची वैचारिक पातळी वाढल्याचा प्रत्यय साहित्य संमेलनातील त्याच्या भूमिकेवरुन येतो, तरीही त्याची अस्वस्थता तो लपवू शकत नाही. नव्या पिढीचे प्रतिनिधित्व करणारा हा नायक पुरोगामी असून धार्मिक विधीसंदर्भात सुरुवातीच्या काळात फारसा आग्रही वाटत नाही.पण तो जेव्हा इज्तेमामध्ये सहभागी होतो त्यावेळी मात्र त्याच्या विचारामध्ये फरक पडल्याचे जाणवते.लाखो लोकांच्या एकत्रित धार्मिक आणि भावनिक आविष्काराने त्यांची मनोवृत्ती बदलते.याचा परिणाम म्हणून तो जमातमध्ये जातो. तेथे त्याला अपेक्षित असणारे समाधान मिळते.

रहबरमध्ये रफिक सूरज यांनी मुस्लिम तरुणांच्या मानसिकतेचे बारीक-सारीक घटनांच्या माध्यमातून चित्रण केले आहे.धर्म, संस्कार, शिक्षण, वर्तमान-परिस्थिती या संदर्भात त्यांनी केलेले भाष्य व्यक्ती मनाचा बारकाईने वेध घेते.या कादंबरीमध्ये लेखकाने वापरलेली भाषा ही तिचे खास वैशिष्ट्य आहे. बहुतांशी व्यक्तिरेखा दख्खनी भाषेचा प्रयोग करतात. ही भाषा मराठी, हिंदी, ऊर्दु आणि स्थानिक बोली भाषा यातून तयार होते. रफिक सुरज यांनी या भाषेचा सुरेख असा वापर केल्यामुळे कादंबरी अधिक वास्तवपूर्ण समाजजीवन चित्रित करण्यात यशस्वी झाली आहे.

प्रा.शकील शेख यांची जुबा ही कादंबरी हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामाच्या दरम्यानच्या कालावधीचे चित्रण करते.ही कादंबरी लेखकाच्या मतानुसार एका सत्य घटनेवर आधारित आहे.कादंबरीच्या सुरुवातीला आपल्या मनोगतात शेख यांनी, 13 सप्टेबर 1948 रोजी भारतीय सेना हैद्राबाद संस्थानात शिरल्या आणि मग त्या ठिकाणच्या हिंदूंचे मनोधैर्य आणखीन वाढले.त्यांनी मोठ्या प्रमाणात मुस्लिमांची कत्तल करण्यास सुरुवात केली.गावागावातील अनेक निरपराध कुटुंबे की, ज्यांना निजाम कोण आहे?कासीम रिझीव कोण आहे?रझाकार सेना कशी आहे?हे माहीत नव्हते अशा लोकांची घरे जाळली गेली.अनेक गावात मुस्लिमांना एकत्र करुन त्यांची तलवारीने कत्तल करण्यात आली.गावागावांतील विहिरी पाण्याऐवजी मुस्लिमांच्या प्रेताने भरल्या.पेवात धान्याऐवजी जिवंत मुस्लिम गाढले गेले. लहान मूले, वृध्द स्त्री-पुरुष यांची निर्दयपणे मुंडकी छाटण्यात आली. कित्येक स्त्रिया बेअब्रू करण्यात आल्या तर कित्येकांना आपलं कपाळ गोंदवून घ्यावं लागलं. चारपाच दिवस ही कत्तल चालत राहीली.... असे म्हंटले आहे.या उताऱ्यातून प्रसंगांची आणि घटनांची दाहकता समजून येऊ शकते.लेखक त्या गावी गेलेला आहे.त्यावेळी उरुसासाठी जमलेल्या वृध्द मुस्लिमांपैकी कोणाचे हात तुटलेले, पाय तुटलेले, डोक्यावर जखमेच्या खुणा असलेले मुस्लीम तो पाहतो. मुस्लिमांची घरे आणि वाडे जळालेल्या अवस्थेत आहेत. 50 वर्षानंतरही त्या जुन्या जखमा, आठवणी आणि झालेल्या संहारातून ही माणसं सावरलेली नाहीत. शकील शेख यांनी भूतकाळातील घडून गेलेल्या या घटनातील सत्य शोधण्याचा प्रयत्न या कादंबरीतून केलेला आहे. ही मांडणी एकतर्फी, एकांगी किंवा पक्षपाती स्वरुपाची नाही.सिध्दरामसारख्या खलप्रवृत्तीचे जसे वर्णन येते त्याचबरोबर संकटाच्या काळात मुस्लिमांना आधार देणाऱ्या गुरुलिंगप्पा यांचेही वर्णन येते. एकोपा, साहचर्य आणि बंधुभाव जपण्याच्या विविध तऱ्हांचे दर्शन हिंदू, महार आदी संबंधातून दृष्टीस येते.

शकील शेख यांची जंग ही कादंबरी मुस्लीम कुटुंबातील वातावरणाचा वेध घेऊन कौसर या मुलीच्या जीवनाची कहाणी मांडते.संपूर्ण कादंबरी फ्लॅशबॅक पध्दतीने कथन होते.अकबर-खातून या मुस्लीम दाम्पत्याची आणि त्यांची मुलगी कौसरची ही कहाणी आहे.अकबर व्यसनी आहे.त्याच्या व्यसनाने अनेक समस्या निर्माण होतात. अस्वस्थ असणारी खातून पुढाकार घेऊन कौसरचे लग्न एका व्यक्तीशी लावते.फोटो तरुणाचा दाखवून पन्नाशीच्या सुलतानबरोबर कौसरचे लग्न होते.आपण फसलो आहोत याची जाणीव कौसरला होते.पण परिस्थितीपुढे तिचे काही चालत नाही.कांही काळाने सुलतानचा मृत्यु होतो.त्याच्या आत्महत्येला कौसरला जबाबदार धरुन सासू तिला घरातून बाहेर काढते.विधवा कौसर घरी येते. तिचे वडील अकबर आजारी असतात. अशातच समधशी तिचा दुसऱ्यांदा निकाह होतो.पण संशयी समध तिला तलाक देतो.परिस्थितीच्या फेऱ्यात अडकलेल्या कौसरला खानसर पुन्हा शिकण्याचा सल्ला देतात. ती कॉलेजमध्ये शिकत शिकत स्पर्धा परिक्षेत यश संपादन करुन नायब तहसिलदार होते पण तिचे यश पाहण्यास तिची आई नसते.

जंग म्हणजे युध्द किंवा संघर्ष. शकील शेख यांनी कौसरचा वेगवेगळ्या पातळ्यांवरील संघर्ष प्रस्तुत कादंबरीतून मांडला आहे.ही मांडणी करताना मुस्लीम समाजजीवनाचे अनेक संदर्भ अधोरेखित होतात. पुरुषांची मक्तेदारी, स्त्रीकडे पाहण्याचा दुष्टीकोन, स्त्रीला कायमपणे करावी लागणारी तडजोड याचे वेधक चित्र लेखकाने मांडले आहे. कौसरच्या माध्यमातून संघर्षाचे विविध स्तर टिपताना अंतिमतः तिला यशस्वी झाल्याचे दाखवून लेखकाने होकारात्मक आशयाची मांडणी केली आहे. जंग मध्ये बहुतांशी पात्रे दख्खणी भाषेचा प्रयोग करतात. त्यामुळे कथानक आणि आशयाची मांडणी परिणामकारक झाली आहे.

प्रा.शकील शेख (मलकापूर) याची एका गर्भाशयाची गोष्ट ही कांदबरी स्त्रीभूण हत्येच्या विरोधात जनजागृती करणारी कादंबरी आहे.एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावरुन आत प्रवेश करीत असतानाही स्त्री-पुरुष समानतेसंदर्भात म्हणावी तितकी जागृती झालेली नाही.अजूनही वंशाचा दिवा म्हणून मुलग्याच्या जन्माचे स्वागत करताना मुलगीला स्त्रीच्या गर्भातच संपविण्याची मानसिकता दिसते.आधुनिक काळात असा विचार व कृती केवळ निंदनीय आहे.या संदर्भात वेगवेगळ्या स्तरावरुन समाजजागृती सुरु असते.यातीलच पुढचे पाऊल म्हणून शकील शेख यांच्या एका गर्भाशयाची गोष्ट या कादंबरीचा उल्लेख करता येतो.

एका गर्भाशयाची गोष्ट ही कादंबरी मुग्धाच्या स्वभावाबरोबर वृत्तीतील समर्पणाची कहाणी मांडते. येथे राहूलचे स्वामित्व, जे सर्वार्थाने पुरुष संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करते त्याचा परिचय होतो. त्याचबरोबर मुग्धाच्या सासूबाईच्या मनातील जुनाट, पारंपारिक कल्पनाही समजून येतात.अशा पार्श्वभूमीवर सासऱ्यांचा व्यावहारिक सेवाभाव आणि कल्याणची सकारात्मक परिणामासाठीची लढत उल्लेखनीय आहे.गर्भाची हत्या करण्यासाठीचा दबाव वाढत असताना,आजूबाजूच्या कुटूंबवास्तवाशी लढणाऱ्या स्त्रीची ही कहाणी उद्‌बोधक आणि रोमांचकारी आहे.साहित्याने रंजन करावे पण रंजनासह प्रबोधन करुन समाजमानसाला दिशा देण्याची भूमिका घ्यावी याच वृत्तीने प्रस्तुत लेखन झाले आहे.

कादंबरी हा विस्तृत अवकाश व्यापणारा, अनेकविध आशयसूत्रांना कवेत घेणारा वाड.मय प्रकार आहे. स्वाभाविकपणे यातून समाजजीवनाची व्यापक मांडणी व्हावी अशी अपेक्षा असते. स्वातंत्र्योत्तर काळातील सर्वच वाड.मय प्रकारासंदर्भात अशी धारणा आहे.या दृष्टीने मुस्लीम कादंबरीकारांच्या अभिव्यक्तीकडे पाहताना कांही प्रश्न जसे, मुस्लीम कादंबरीकारांनी समकालीन जीवन मांडले आहे का?स्वातंत्र्योत्तर काळातील वेगवेगळ्या प्रश्नांसंदर्भात कादंबरीकारांची कोणती भूमिका राहिली?या साहित्यातून मुस्लीम मानसिकतेचा परिचय होतो का?मुस्लीम कादंबरीकाराचे योगदान काय?असे निर्माण करुन या वाड.मयीन प्रवासाकडे पाहता येईल.अर्थात कादंबऱ्यांची संख्या कमी आहे आणि एवढ्या कमी संख्येच्या आधारे निष्कर्ष नोंदविणे प्रातिनिधीक ठरणार नाही.तरीही मुस्लीम कादंबरीची वाटचाल कोणत्या दिशेने सुरु आहे आणि या वाड.मय प्रकाराचे भविष्य कसे असू शकेल याचा ठोकताळा बांधता येईल.

मुस्लीम कादंबरीकार समकालीन वास्तवाला नेमकेपणाने भिडले असे सकृतदर्शनी वाटत नाही. साधारणपणे स्वातंत्र्योत्तर कालखंड नजरेसमोर ठेवला तर अनेक घटना, प्रसंग, घडामोडी घडल्या. स्वातंत्र्य, फाळणी, जातीय दंगे, युध्द, आणीबाणी, हिंदू-मुस्लीम दंगे, निवडणूका, बॉम्बस्फोट, बाबरी मशिद विध्वंस, गुजरात दंगल या कांही प्रमुख घटनांचा उल्लेख या संदर्भात करता येईल.यातील बहुतांशी घटना मुस्लिमांशी संबंधित आहेत. या घटनांनी मुस्लीम जग हादरले, अस्वस्थ झाले.एकाअर्थी मुस्लिमांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला.आरएसएस, बजरंग दल, शिवसेना, हिंदू एकता अशा संघटनांनी वारंवार मुस्लिमांना दहशतीखाली ठेवले.आजही यामध्ये फारसा फरक झालेला नाही.लेखक हा समाजाचा संवेदनशील घटक असतो.अशावेळी मुस्लीम कादंबरीकारानी या वास्तवतेकडे कानाडोळा केला असेच म्हणावे लागेल.गेल्या पंचवीस वर्षात दोन मोठ्या घटना घडल्या.बाबरी मशिदीचा विध्वंस आणि गुजरात मधील मुस्लिमांचा नरसंहार.या दोन्ही घटनांनी भारतीय लोकशाही प्रणालीवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले.संपूर्ण जग या घटनांनी स्तिमित झाले.या दोन्ही वेळचे सार्वजनिक वर्तन खूपच संशयास्पद होते.मुस्लिमांच्या आस्थेवर प्रहार झाले.सर्वसामान्य माणूस

हादरला.पण तो कांहीही करु शकत नव्हता.अशावेळी लेखणीच्या माध्यमांतून मुस्लीम साहित्यिकांनी आवाज उठवावा अशी अपेक्षा होती. पण मुस्लीम कादंबरीकारानी याचा उल्लेख केला नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

मुस्लीम कादंबरीकारांच्या लेखनात मुस्लीम मानसिकतेचा प्रत्यय येतो का हाही महत्वाचा प्रश्न आहे. मानसिकता म्हणजे संबंधित समाजाची धर्म, जात विषयक धारणा, सामाजिक, मानसिक, धार्मिकतेच्या अंगाने विकसित होणारी मनोभूमिका. इतर समाजाशी असणारे संबंध, त्यातून निर्माण होणारे वेगवेगळे बंध या व अशा गोष्टींच्या आधारे मुस्लीम मानसिकता तयार होते.भारतात राहणारा मुस्लीम, महाराष्ट्रातील मुस्लीम, शहरी मुस्लीम, खेड्यातील मुस्लीम सर्वार्थाने वेगळा आहे.त्यांचे जगण्याचे प्रश्न वेगळे आहेत व या आधारे मानसिकता आकारित होते.ही मानसिकता मुस्लिमांच्या कादंबरीमध्ये धर्मतत्वांच्या बाबतीत प्राधानान्ये आढळते.रहबरमधील नायक या संदर्भात मांडणी करतो.रहबरमधील सलीमची मानसिकता आजच्या मुस्लीम तरुणांकडे निर्देशित होते.राजन खान यांच्या कादंबऱ्यांतील बहुतांशी खलपात्रे धर्माचा वापर करतात. त्यांचे नायक पुरोगामी, आक्रमक आहेत. पण ही संपूर्ण समाजाची मानसिकता नाही.इंधनच्या नायकांसंदर्भात असेच म्हणता येते. याचा अर्थ मुस्लीम म्हणून असणारे समाजजीवनातील स्थान व घडलेली मानसिकता याचे चित्रण मुस्लीम कादंबरीकारांनी फारशा ताकतीने मांडलेले नाही.अस्वस्थ, बेचैन, उध्वस्त झालेला आणि विशिष्ट दबावाला बळी पडलेला तरुणांची मानसिकता अगदी अभावाने जाणवते.याचा अर्थ मुस्लीम कादंबरीतून मुस्लिमांचे चित्रण आले.पात्रे मुस्लीम रंगवण्यात आली पण मुस्लीमांतील माणूस शोधण्यामध्ये मुस्लीम कादंबरीकार फारसे यशस्वी झाले नाहीत. उदा. राजन खान यांनी धर्मासंदर्भातील आक्रमकपणा जपला.पण सर्वसामान्य मुस्लीम, त्याचा व्यवसाय, रोजचा संघर्ष मांडण्यामध्ये त्यांनी फारसे स्वारस्य दाखविले नाही. धर्म नाकारल्याने जगणे सुसहय होत नाही तर त्यातून अनेक प्रश्न निर्माण होतात याची मांडणी व्हावयास हवी होती.

समाजजीवनाचे विविध तपशील मुस्लीम कादंबरीकारांनी मांडले आहेत. यामध्ये राजनखान, रफिक सूरज यांनी धर्मतत्वांसह सण, उत्सव, रोजा, इज्तेमा, नमाज, जनाजा आदी संदर्भातील मुस्लीममानस अचूकपणे टिपले आहेत. राजन खान यांच्या कादंबरीतून समाजाची सामाजिक, शैक्षणिक आणि धार्मिक घडवणूकही लक्षात येते.

मुस्लीम कादंबरीकारांनी भाषेचा वैशिष्टपूर्ण वापर केला आहे.हमीद दलवाई, कोकणीसह दख्खणी तर इतर सर्व लेखकांनी दख्खणी मुस्लीम बोलीचा वापर केला आहे. विशेषतः संवादाची मांडणी करताना ही बोली खूपच परिणामकारक ठरते. राजनखान व रफिक सूरज यांनी निवेदनाची भाषा प्रमाण मराठी ठेवली असून दख्खणी भाषेच्या वापराने मुस्लीम समाजजीवनाचे जीवंत चित्र निर्माण करण्यात लेखक यशस्वी ठरले आहेत. ही भाषा उर्दु, हिंदी, मराठी यांच्या संयुक्त प्रभावाने तयार होत असल्याने थोड्याशा प्रयत्नाने बिगर मुस्लीमही ती समजू शकतात. एकाअर्थी दरखणी बोलीचा वापर हा मुस्लीम कादंबरीचे महत्वपूर्ण वैशिष्ट आहे.

मुस्लीम कादंबरीकारांनी आपल्या लेखणीतून वेगवेगळे विषय हाताळले.सय्यद अमीन यांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार मांडला.हमीद दलवाईनी जमीनदार आणि कुळांच्या माध्यमातून हिंदू-मुस्लीम खोतांतील संघर्ष कादंबरीच्या पटलावर ठेवला.हिदायतखान राजन खान यांनी धर्म, संस्कार, जात, शिक्षण, स्त्री शिक्षण, स्त्रीमुक्ती, भ्रष्टाचार, राजकारण, संशय, पती-पत्नी संबंध अशा नानाविध विषयांना कादंबरीच्या केंद्रस्थानी ठेवले. रफीक सूरज यांनी मुस्लीम नवयुवकाच्या मनाची घालमेल मांडताना त्याची मानसिकता अधोरेखित केली.फ.म. शहाजिंदेनी हिंदू-मुस्लीम प्रौढ मनाची स्पंदने पत्राच्या माध्यमातून तर प्रा.शकील शेख यांनी रझाकार चळवळीला व त्या अनुषंगाने मुस्लीम समाजाला कादंबरीच्या केंद्रस्थानी ठेवले. शकील शेख, मलकापूर यांनी स्त्रीभूण हत्येचा प्रश्न प्रामाणिकपणे मांडला. महमंद नैसर्गी, घुडूलाल तांबोळी यांनी अजीज नदाफ सामाजिक जाणिवांना आधोरेखित करीत आपली अभिव्यक्ती केली.त्यामुळे प्रथमदर्शनी असे म्हणता येते की, मुस्लीम कादंबऱ्यांची संख्या कमी असली तरी यातून हाताळलेले विषय आणि प्रश्न विविधांगी आहेत.

मुस्लिमांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण खूप कमी आहे. स्वाभाविकपणे या समाजातून साहित्याला मिळणारा प्रतिसादही माफक आहे. आज अशी अवस्था आहे की मुस्लिमांतील कांही लोक लिहितात आणि बिगर मुस्लिमच त्याचे अधिक प्रमाणात वाचन करतात. कादंबरीच्या संदर्भात हमीद दलवाई, राजन खान यांची नांवे हटकून घेतली जातात. या दोघांना मराठी साहित्याच्या वर्तुळात बऱ्यापैकी नांव आहे. पण या दोघांनीही आपल्या साहित्यातून बंडखोर मुस्लीम नायक रंगविला.हा नायक बिगर मुस्लिमांना भावला.पण धर्मतत्वांची पकड मनावर वागविणाऱ्या मुस्लिमांना मात्र ही मांडणी फारशी रुचली नाही.त्यांनी या दोघांच्या संदर्भात आपलीच माणसं आपली बदनामी करीत आहेत असा सूर लावला. याचा अर्थ समाजाची मांडणी करताना समाज मानसिकता नीटपणे समजून घ्यावयास हवी. त्याचबरोबर संबंधित समाजालाही त्या मांडणी संदर्भात आस्था वाटायला हवी.दुर्देवाने मुस्लीम मराठी कादंबरी संदर्भात असे विधान करता येत नाही.

मुस्लीम कादंबरीकार समाजातील ज्वलंत प्रश्नांना गांभीर्याने भिडले नाहीत.या कथानकांच्या मांडणीतून नकळतपणे नकार ध्वनित होतो. समाजाच्या पातळीवर परिवर्तन घडविणाऱ्या पात्रांना केंद्रवर्ती ठेवून लेखन झाले नाही.

केवळ व्यवस्थेला नकार देणे, बंडखोरी करणे यामुळे समाज पुढे जाईल असे होत नाही. त्यासाठी समाजाच्या अंगानेही कांही मांडणी व्हावयास हवी. त्याचबरोबर तरुणांचा शिक्षणाकडे असणारा ओढा, त्यांची बदलत असणारी मानसिकता, मुलींचे शिक्षण, त्यांचा जीवनाकडे बदलण्याचा दृष्टिकोन, बदललेल्या जाणिवा, त्यातून जीवनाला लाभणारे स्थैर्य अशा गोष्टींना कथानकातून स्थान असावयास हवे. समाजाचे चित्र मांडणे म्हणजे केवळ त्रूटी दाखविणे असे होत नाही तर चांगल्या गोष्टींनाही साहित्याच्या परिघावर स्थान मिळायला हवे. असे झाले तर मुस्लीम कादंबरीच्या कक्षा विस्तारण्यास निश्चित मदत होईल.

महाराष्ट्रीय मुस्लीम महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे.मुस्लिमांचा धर्म वेगळा असला तरी या मातीशी त्यांची असणारी नाळ घट्ट आहे. त्यामुळे अगदी अपवादात्मक परिस्थितीतच महाराष्ट्रातील मुस्लीम आपली वेगळी ओळख दाखवितात. अन्यथा हिंदू-मुस्लीम या वेगवेगळ्या समूहांतील संबंध सौहार्द, सहयोग आणि आत्मीयतेचे आहेत. विशेषतः ग्रामीण परिसरातील हिंदू-मुस्लीम सहजीवन सामंजस्य आणि समन्वय यांचा आदर्श आहे. त्यामुळे साहित्याची मांडणी होत असताना वेगवेगळ्या समुहांचे परस्पर संबंध, चालीरिती, रुढी परंपरा,आदर्श,सहजीवनातील संस्कार, भाषा यांचा प्रभाव आपसुकपणे अनुभवता येतो. मराठी मुस्लीम कादंबरीकारांनी अगदी मर्यादीत प्रमाणात हा प्रभाव दर्शविला आहे.या लेखकांना महाराष्ट्रातील मुस्लीम आणि इतर धर्मियांचे आंतरसंबंध अधिक गहिरेपणाने टिपता आले नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे.

साधन ग्रंथ :

1) रफीक सूरज, रहबर, शब्दालय दिवाळी अंक, 1999.
2) शेख (डॉ.) शकील, जुबाँ, अक्षरलेणे प्रकाशन, सोलापूर, 2002.
3) शेख (डॉ.) शकील, जंग अक्षरलेणे प्रकाशन, सोलापूर, 2014.
4) शेख शकील (मलकापूर), एका गर्भाशयाची गोष्ट, कोल्हापूर, 2014.

विश्वातील मानवजातीसाठी मुलींच्या शिक्षणाच्या हक्काची स्थापना करणारी : मलाला

डॉ.दीपककुमार वळवी
मराठी विभागप्रमुख, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर
Affilitated to Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra (INDIA)

प्रेषित महंमद, येशू ख्रिस्त, गौतम बुद्ध, मार्टीन ल्युथर किंग, नेल्सन मंडेला, महात्मा गांधी आणि मदर तेरेसा यांच्याकडून अहिंसा, क्षमाशील वृत्ती जोपासणाऱ्या मलाला या बंडखोर मुलीच्या योगदानाबद्दल सर्व विश्वामध्ये एक अभिमानाची चर्चा आहे. मलाला कोणत्या जातीची, कोणत्या धर्माची याही पेक्षा शिक्षणासाठी धडपडणाऱ्या बंडखोर मुलीची कहाणी आहे. मलालाचं वय, तिचा देश आणि तिचा निर्धार या विषयी संपूर्ण जगामध्ये अभिमानाने चर्चा होताना दिसते. हिरवळ पांघरलेल्या डोंगररांगामध्ये छोट्याशा खेड्यात जन्माला आलेल्या मलालाच्या प्रादेशिक विभागाला आधुनिकतेचा गंध नाही. मोठे रस्ते, मोठ्या इमारती याहीपेक्षा तिथली माणसं साधी, भोळी आणि शिक्षणासाठी आसुसलेली पहायला मिळतात. जोतीराव फुले यांनी महाराष्ट्रामध्ये पहिली मुलींची शाळा काढली. सावित्रीबाई फुले पहिल्या शिक्षिका झाल्या आणि जो परिवर्तनाचा पाया रोवला त्याची आठवण या निमित्ताने येते. परिवर्तनाच्या चळवळीसाठी मलालाचं संघर्षमय जीवन विश्वातील स्त्रीयांसाठी प्रेरणादायी आहे. तालिबानाच्या अधिपत्याखाली असणाऱ्या पाकिस्तानातील स्वात खोऱ्यातील 'मिंगोरा' हे मलालाचे शहर आहे.

सभोवतालची परिस्थिती आणि मालालाचे धाडस, तिची प्रतिकारशक्ती, तिने हातात घेतलेली लेखनी समग्र माणसांना विचार करायला लावणारी आहे. एक मुल, एक शिक्षक, एक लेखनी आणि एक पुस्तक सारं जग बदलू शकते यावर तिचा विश्वास आहे. जन्माला आलेल्या प्रत्येक बालकाला शिक्षणाचा अधिकार आहे, खेळण्याचा अधिकार आहे, गाण्याचा अधिकार आहे, बोलण्याचा अधिकार आहे आणि आपले मत मांडण्याचा अधिकार आहे आणि हा अधिकार कोणी हिरावून घेत असेल तर त्याविरूद्ध बंड करणे हे प्रत्येक माणसाचे कर्तव्य आहे. जगभरातील लाखो मुली 'मी मलाला' म्हणत रस्त्यावर उतरल्या आणि मलाला बद्दलचा अभिमान बाळगला. मलालाला जे दिसलं, अनुभवलं ते तिनं साध्या सोप्या भाषेत लिहिलं. येणारे अडथळे पार करत, अडचणींवर मात करून आपण काहीतरी नवीन करू शकतो हा तिला आत्मविश्वास होता. वेळ आलीतर मातृभूमीसाठी स्वातच्या खोऱ्यासाठी आपण शहीद होऊ हा तिचा निर्धार महत्त्वाचा वाटतो.

'मलाला' हा शब्द 'मलाल' या शब्दावरून आलेला आहे. याचा अर्थ दु:ख किंवा शोक असा होतो. शिक्षण म्हणजे प्रकाश आहे यावर तिचा विश्वास आहे. जगात अनेक प्रकारचे धर्म आहेत. कोणताही धर्म मानवाच्या विकासाला रोखू शकत नाही. धर्म हा मानवाला दिशादर्शक असतो. तो स्त्री-पुरूष असा भेद करत नाही. मग शिक्षणाच्या बाबतीत असा भेदभाव का? मुला-मुलींमध्ये भेदभाव न करता शिक्षणाने प्रत्येक माणूस शहाणा होतो, त्याच्या ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावतत. शिक्षणाने माणसात बदल होतो आणि समाजाचा स्तर उंचावतो. शाळांच्या खिडक्या बंद करू नका, त्या उघडा, त्यातून स्वच्छ प्रकाश येऊदे, स्वच्छ हवा येऊदे आणि शाळेत शिकणाऱ्या मुले-मुली यांच्या कल्पना विस्तारूदे यासाठी मलालाने प्रयत्न केले. मालालाचं बोलणं ऐकल्यानंतर तिच्यातील आत्मविश्वास, तालिबानी हिंसेला दिलेलं आव्हान सारं काही थक्क करणारं आहे आणि हे सर्व फक्त शिक्षणासाठी. माझ्या स्वात खोऱ्यावर माझं मनापासून प्रेम आहे. भलेही मला शाळेच्या वर्गात जमिनीवर बसावं लागलं तरी चालेल परंतु मला शिकायचयं आणि माझ्याबरोबरच माझ्या मैत्रिणींचा आत्मविश्वास मला वाढवायचा आहे. शिक्षण घेऊन मी समाजाची सेवा करणार, डॉक्टर होणार काहीजरी नाही जमलं तरी वैमानिक होऊन आकाशात उंच भरारी मारणार हा तिचा आत्मविश्वास अभिमानास्पद आहे.

पाकिस्तानातील स्वात खोरे हे अफगानिस्तानाच्या सीमेला लागून आहे. तालिबानींनी त्यावर आक्रमण करून आपली दहशत माजवण्यासाठी आपल्यामध्ये अडथळा निर्माण करणाऱ्यांचा शिरच्छेद केला, त्यांचे मृतदेह झाडाला टांगले. मृतदेहांचे तुकडे तुकडे करून, अस्ताव्यस्त करून त्यांची विल्हेवाट लावली.तालिबानींनी फतवा काढला, एकही मुलगी शाळेत जाता कामा नये कारण शाळांमध्ये पाश्चात्य मूल्यांची, संस्कृतीची ओळख करून दिली जाते. त्यासाठी शंभरपेक्षा जास्त मुलींच्या शाळा उध्वस्त केल्या. मुलींनी, स्त्रीयांनी घराबाहेर पडायचे नाही, बाजारात जायचे नाही असा आदेश तालिबानींनी काढला. लोकशाहीवर विश्वास ठेवणाऱ्या मलालाला हे सहन झाले नाही. मुलींच्या हक्कासाठी तालिबानींचा विरोध झुगारून मुलींना मोकळेपणाने शाळेत जाता आले पाहिजे, आम्हाला आमचा विकास करायचा आहे, त्यासाठी कोणतीही किंमत मोजावी लागली तरी चालेल हा तिने निर्धार केला. झाडावरची दिसणारी सुंदर फुले, फुलांवर भिरभिरणारी

फुलपाखरं अशा आम्ही मुली असताना आम्हाला शिक्षणापासून का वंचित ठेवले जाते? हा प्रश्न तिच्या मनामध्ये उभा राहिला.

तालिबानांविरूद्ध सैनिकी कारवाया वाढल्यानंतर स्वातमधील परिस्थिती चिघळू लागली. लोक आपआपले जीव वाचविण्यासाठी स्वात सोडून चारही दिशेला पळू लागले. पंधरा लाख लोक आपल्या जीवाच्या भीतीने तिथून निघून गेले. मी माझं गाव सोडलं, माझी माणसं सोडली, माझं घर सोडलं, हे का?आणि कशासाठी? यासाठी आपण आंदोलन करणाऱ्या माणसांच्या पाठिमागे उभं राहूया. माझ्या गावातील लोकांसोबत राहून त्यांची संकटातून मुक्तता करता येईल का? असा विचार मनात आलेला असतानाच शिक्षण हा एकच पर्याय तिच्या समोर होता. आम्ही शांतताप्रिय लोक आहोत. आमचाही विजय होईल. आम्हाला आमच्या मनासारखं शिक्षण मिळेल हा तिचा आत्मविश्वास होता. स्वात खोऱ्यातून बाहेर पडलेली सर्व माणसं स्वात खोऱ्यात आल्यानंतर मलालाने आपल्या मोडक्या तोडक्या घरात प्रवेश केल्यानंतर तिची जुनी पुस्तकं तिला सापडली. त्या पुस्तकांची पाने तिने चाळली. ज्या शाळेमध्ये ती शिकत होती त्या शाळेला तिने भेट दिली. तिथले दृश्य अंगावर काटा आणणारे होते. पडलेल्या भिंती पुन्हा उभ्या करून मोडक्या तोडक्या त्या वास्तूंमध्ये पुन्हा शाळा सुरू झाल्या आणि आपल्याबरोबर आपल्या समवयस्क मैत्रिणींना ती शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देऊ लागली.

मी माझ्या मैत्रिणी आणि वर्गातील सहकाऱ्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. आपलं शिक्षण आपलं भवितव्य ठरवणार आहे. घाबरलेल्या पालकांच्या मनामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करून मी पण मुलगी आहे, तुम्हीपण तुमच्या मुलींना माझ्याबरोबर शाळेत पाठवा, त्यांची जबाबदारी मी स्वीकारते. उच्च शिक्षण घेतल्यानंतर आपण राजकारणी व्हावं.आपल्या देशाला चांगल्या नेतृत्त्वाची गरज आहे. चांगली प्रामाणिक माणसं शिक्षण घेऊन पुढे आली तर देशाची प्रगती होऊ शकते यावर तिचा ठाम विश्वास होता. म्हणून अधिकाधिक प्रमाणात तिने शाळा उभारण्यासाठी वसतिगृहांची उभारणी करून पारंपरिक शिक्षणाबरोबरच व्यावसायिक शिक्षणासाठी तिने आग्रह धरला. घरामध्ये बंद खोलीत राहण्यापेक्षा मोठ्या संख्येने आपण मुली शाळेत येऊया आणि आपल्याबरोबर आपल्या देशाचा विकास करूया हे तिचे स्वप्न होते. लहान वयात मुलींची होणारी लग्नं तिला अस्वस्थ करतात. बाहुली सोबत खेळणाऱ्या मुलींना विवाहबंधनात अडकवल्यानंतर तिच्या भावनांचा कोंडमारा मलालाला अस्वस्थ करतो. मलालावर प्रेम करणाऱ्या समाजसुधारकांसाठी मला माझ्या लोकांसाठी काम करायचं आहे. मानवतेचा दिशादर्शक स्तंभ उभा करायचा आहे यासाठी तिने प्रयत्न केले.

शिक्षणावर घातलेली बंदी मलालाला आभाळ कोसळल्यासारखी वाटली. जनतेची सेवा करणे, त्यांच्या समस्या सोडविणे, त्यांच्या आवडीनुसार त्यांना चित्र काढू देणे, कविता करू देणे, वैज्ञानिक दृष्टीकोन रूजावा यासाठी फिजिक्स, केमिस्ट्री, मॅथस् यासाठी तिने हातामध्ये लेखनी घेतली. हातामध्ये घेतलेल्या लेखनीची ताकद बंदुकीच्या गोळीपेक्षा फार मोठी असते. यावर तिचा विश्वास आहे. आम्ही शांतताप्रिय लोक आहोत, आम्हाला शांतता पाहिजे आहे, आम्हाला शिक्षण हवे आहे, आम्हाला ज्ञानी व्हायचे आहे आणि आमच्या स्वात खोऱ्याला स्वर्ग बनवायचे आहे यासाठी कोणत्याही नुकसानीस मी तयार आहे, हे उघड दिलेलं आव्हान संपूर्ण जगाला प्रेरणादायी होतं.

मुलींच्या शिक्षणासाठी उभ्या राहिलेल्या मलालावर शाळेतून घरी परतत असताना तालिबान्यांनीतिच्या स्कूलबसवर गोळीबार केला. त्यात ती जखमी झाली. रक्ताच्या थारोळ्यात पडलेल्या मलालाला ताबडतोब रूग्णालयात दाखल केले. हल्ला करणाऱ्या हल्लेखोरांनी स्कूलबसमध्ये प्रवेश करून तुमच्यापैकी मलाला कोण? असे दरडावून विचारल्यानंतर आपल्यामुळे आपल्या मैत्रिणींची हत्या होऊ नये यासाठी स्वत: ती उभी राहिली आणि मी मलाला! असे सांगताच तिच्यावर गोळीबार केला. एक गोळी तिचं डोकं आणि मानेतून जाऊन खांद्यात अडकली. तिच्या बाकीच्या मैत्रिणीही जखमी झाल्या. रूग्णालयात पोहचल्यानंतर न्यूरो सर्जन यांनी तपासणी केल्यानंतर मेंदूच्या डाव्या बाजूला सूज असल्याचा निष्कर्ष काढला. शस्त्रक्रियेशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय नसल्याचे डॉक्टरांनी सांगितल्यानंतर तीन तासाच्या यशस्वी शस्त्रक्रियेनंतर डॉक्टरांनी गोळी बाहेर काढली. संपूर्ण जग या घटनेने हादरून गेले. शिक्षणाची धडपडणाऱ्या एका मुलीवर झालेला गोळीबार सर्व मानवजातीला दु:खात ढकलून गेला. दोन महिन्याच्या उपचारानंतर मलालाने नव्या जगात प्रवेश केला. रूग्णालयातून बाहेर येताना तिने डॉक्टर आणि परिचारिका यांचे आभार मानले. आपण हा देश सोडून जाऊया असा विचार कुटुंबातील लोकांनी बोलून दाखविल्यानंतर तिने स्पष्टपणे नकार देऊन मला माझ्या स्वात खोऱ्यातच शिक्षणासाठी, शांततेसाठी आणि मुला-मुलींच्या अभिव्यक्तीसाठी मला माझं आयुष्य व्यतित करायचं आहे हा तिने निर्धार बोलून दाखविला.

शांतता आणि मानवतेसाठी धडपडणाऱ्या मलालाला जगातील सर्व सामाजिक संस्थांनी तिच्या कामाचे कौतुक करून लोकशाहीची रूजवण करणाऱ्या मलालाला शांततेचे 'नोबेल पारितोषिक' देऊन सन्मानित केले. नोबेल पारितोषिक

स्वीकारल्यानंतर माणसांचा रंग कोणता, त्यांचा धर्म कोणता, त्यांची भाषा कोणती, तो कोणत्या प्रदेशातील आहे हे महत्त्वाचे नसून आपण सर्वांनी एकमेकांकडे मानवतेच्या दृष्टीने बघायला पाहिजे आणि आपल्या सभोवतालच्या बालकांचा आणि मुला-मुलींच्या अधिकारासाठी, मानवतेच्या कल्याणासाठी आपण धडपडले पाहिजे, हा विचार तिने व्यक्त केला. अशा या ध्येयवादी मुलीने साऱ्या जगाला 'स्त्री'च्या आत्मसन्मानासाठी लढणाऱ्या अनेक युवती व स्त्रियांच्या पंखामध्ये बळ देण्याचे अतुलनीय कार्य केले.

संदर्भ :

१) संजय मेश्राम, सलाम मलाला, प्रकाशक - अरविंद घन:श्याम पाटकर, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती सहावी, २० नोव्हेंबर २०१५.

शिवचरित्रातील एक मिथक 'वाघ्या' कुत्रा

प्रा.काशिलींग रघुनाथ गावडे
बाबा नाईक महाविद्यालय, कोकरूड ता.शिराळा, जि.सांगली.

प्रस्तावना :–

छ.शिवाजी महाराजांचा मृत्यू रायगडावरती 3एप्रिल 1680 रोजी झाला. त्यांच्या प्रेतास त्याच रात्री महादेवाच्या म्हणजेच जगदीश्वराच्या मंदिरासमोर अग्नी दिल्याची माहिती 'एक्यान्नव कलमी बखर' व 'मराठी साम्राज्याच्या बखरी' मधून मिळते. शिवाजी महाराजांच्या समकालीन व उत्तरकालीन प्राथमिक व दुय्यम साधनांमध्ये कोठेही त्यांच्या चित्तेत कुत्र्या ने उडी घेतल्याचा उल्लेख मिळत नाही. तसेच त्यांच्या समाधी शेजारी कुठल्याही कुत्र्याचे स्मारक स्थापन केल्याचा उल्लेखही मिळत नाही. परंतु अचानकपणे 1905 साली शिवाजी महाराजांच्या चितेत एका कुत्र्याने उडी घेतल्याची एक दंतकथा जन्म घेते. या कुत्र्याचे 'वाघ्या' हे बारसे 'राजसंन्यास' नाटकात घातले गेले. आणि रायगडावरती शिवस्मारक समितीने अनाधिकृतपणे 1936 साली वाघ्या कुत्र्याचे स्मारक उभे केले. वाघ्या कुत्र्याचे हे स्मारक शिवाजी महाराजांच्या समाधी स्मारकापेक्षा 6 इंच अधिक उंचीचे होते. त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या बदनामीचे कारण सांगून संभाजी ब्रिगेडने 1 ऑगस्ट 2012 रोजी वाघ्या कुत्र्याचा पुतळा काढला. हे कळताच मनोहर उर्फ संभाजी भिडे यांच्या शिवप्रतिष्ठान संघटनेने वाघ्या कुत्र्याचा पुतळा पुन्हा बसविला. वाघ्या कुत्र्याच्या आडून 'मराठा व धनगर' या दोन समाजात तेढा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळेच वाघ्या कुत्र्याचे मिथक समजावून घेणे गरजेचे आहे.

1) वाघ्याच्या बनवाबनवीचा इतिहास :–

शिवरित्रामध्ये नसलेला कुत्रा चि.ग.गोगटे या कथाकाराने 1905 साली 'महाराष्ट्र देशातील किल्ले' या पुस्तकात शिवरायांच्या चितेत उडी घेणा–या कुत्र्याच्या दंतकथेचा सर्वप्रथम उल्लेख केला.[1] रामगणेश गडकरींनी 'राजसंन्यास' या नाटकात कुत्र्याचे 'वाघ्या' असे बारसे घातले.[2] राम गणेश गडकरीयांनी बारसे घातलेल्या वाघ्याच्या स्मारकाची स्थापना शिवस्मारक समितीने अनाधिकृतपणे 1936 साली रायगडावर केली. या अनैतिहासिक वाघ्या कुत्र्याच्या स्मारकाची पाठराखण ब.मो.पुरंदरे यांनी सातत्याने केलेली दिसते. सहारा समय या टी.व्ही चॅनेलवर मा.राज.ठाकरे यांनी ब.मो.पुरंदरे यांची मुलाखत घेतली. या मुलाखतीत ब.मो. पुरंदरे यांनी त्यांच्याकडे इ.स.1890 चा रायगड किल्ल्याचा नकाशा असनू त्यावर Tomb of the Dog असा उल्लेख असल्याचे म्हटले आहे.[3] प्रत्यक्षात ब.मो.पुरंदरे यांनी तो नकाशा आजपर्यंतही उपलब्ध केलेला नाही. रायगडचा अर्वाचीन काळातील पहिला नकाशा इ.स.1883 मध्ये तयार झाला होता. तो तत्कालीन कुलाबा गॅझेटियरमध्ये छापला गेला आहे. त्या नकाशात ज्वउइ वि जीम क्वह असा उल्लेख नाही, तर जगदीश्वर मंदिरासमोरील जागेवर shivaji Maharaj's Tomb असा स्पष्ट उल्लेख आहे.

शिवसेनेचे मुखपत्र असलेल्या 'सामना' या बाळासाहेब ठाकरे यांच्या वृत्तपत्रात 20 फेब्रुवारी 2011 रोजी 'उत्सव' या पुरवणीत संजय राऊत यांनी 'महाराणा प्रतापांचा चेतक शिवरायांचा वाघ्या–इतिहासाची डागडुजी करायला निमंत्रण हवे' या मथळयाखाली वाघ्याचे समर्थन केले आहे.[5] या वाघ्याची री ओढत संजय सोनवणी यांनी 'वाघ्याचे सत्य' हे पुस्तक 15 ऑगस्ट 2012 रोजी प्रकाशित केले. या पुस्तकात त्यांनी शिवाजी महाराजांचा वाघ्या कुत्रा होता याविषयी काही पुरावे दिले आहेत. त्याची तपासणी करणे गरजेचे आहे.

अ)कर्नाटकातील यादवाड येथील पाषाणशिल्प :–

शिवाजी महाराजांनी 1678 साली दक्षिण दिग्विजयाहून परत महाराष्ट्रात येत असताना त्यांनी सखूजी गायकवाडास कर्नाटकातील गदग प्रांतातील बेलवडीचा गढीवजा किल्ला घेण्याची आज्ञा दिली. येसाजी प्रभू देसाई हा बेलवडीचा ठाणेदार मराठयांशी झालेल्या संघर्षात मारला गेला. पण त्याची पत्नी मल्लाबाई देसाईने हा किल्ला एक महिनाभर लढविला. तिने शिवरायांकडे तहाची याचना केली. आणि सखूजी गायकवाडने आपल्या स्त्रीसैन्याशी केलेल्या बदकृत्याची तकारही केली. शिवरायांनी मल्लाबाईने केलेल्या पराक्रमाबद्दल तिला

'सावित्रीबाई' हा किताब देवून गौरविले. व तिचे राज्य तिला परत दिले. सखूजी गायकवाडाने व इतर सैन्याने केलेल्या बदकृत्याबद्दल त्यांचे डोळे काढण्याची व तीनशे सैनिकांचे हात कलम करण्याची आज्ञा शिवरायांनी दिली.

सावित्रीबाई देसाईनी शिवरायांची ही आठवण कायमस्वरूपी लक्षात राहावी म्हणून आपल्या ताब्यातील बहुतेक गावांच्या दरवाज्यात व मंदिरासमोर शिवरायांची दगडी शिल्पे उभी केली. त्यातीलच एक गदग प्रांतातील यादवाडचे हे शिल्प होय.मारूतीच्या दक्षिणाभिमुख देवळाच्या पश्चिमेस असलेले 3 फूट उंच व 2.5 फूट रूंद पाषाणाशिल्प आहे. या शिल्पाचे दोन भाग असनू खालच्या भागात शिवरायांनी एका मुलाला मांडीवर घेतलेले आहे. शिल्पाच्या वरच्या भागात शृंगारलेल्या घोडयावर स्वार झालेली शिवरायांची प्रतिमा आहे. या प्रतिमेसोबत असणा–या व्यक्तींच्या हातात राजचिन्हांची सुचक छत्र, सूर्यपान, राजदंड आहेत. शिवरायांच्या डाव्या हातात ढाल आणि उजव्या हातात तलवार आहे. याच शिल्पात कुत्रासदृश्य प्राणीही दाखविला आहे.

या पाषाणशिल्पातील कुत्रासदृश्य प्राणी शिवाजीमहाराजांचा असल्याचा दावा संजय सोनवणी यांनी केला आहे.[6]पण या पाषाण शिल्पातील कुत्रासदृश्य प्राणी हा शिवाजी महाराजांचा असल्याचे कुठेही सिध्द होत नाही. शिवकालीन लिखीत संदर्भ साधनामध्ये कुठेही कुत्र्याचा संदर्भ नसताना या शिल्पातील कुत्रासदृश्य प्राणी हा शिवाजी महाराजांचा कसा होवू शकतो? महाराष्ट्रातील शिवरायांच्या ऐतिहासिक वास्तूत कुठेही कुत्रा दिसत नाही. शिवरायांसंबंधी लिहिलेल्या स्वकिय व परकियांच्या लिखानात कुठेही कुत्र्याचा उल्लेख नाही. मीर महंमद या आद्य शिवचित्रकाराने शिवाजी महाराजांचे मोहिमेवरील रेखाटलेल्या चित्रात कुठेही कुत्रा हा प्राणी नाही. त्यामुळे हे सिध्द होते की सदर पाषाण शिल्पातील कुत्रासदृश्य प्राणी हा शिवाजी महाराजांचा नसून तो पाषाणशिल्प घडविणा–या कलाकाराच्या कल्पकतेचा नमुना आहे. सदरप्राणी हा कुत्रा नसून चित्ता असावा असे मत इतिहाससंशोधक इंद्रजीत सावंत यांनी मांडले आहे. प्राण्याचे तोंड एका पिशवीत बंद केले आहे. व त्यांचे शेपूटही चित्तासारखे दिसते असे त्यांचे मत आहे. परंतु माझ्या मते हे पाषाणशिल्प स्त्रीविषयक आदराचा दृष्टीकोन स्पष्ट करणारे आहे. त्यामुळे या शिल्पातील कुत्रासदृश्य प्राणी हा स्वामीनिष्ठेचे प्रतीक असावा. सेवक कितीही स्वामीनिष्ठ असला तरी त्याने स्त्रीवर अत्याचार केल्यास त्याच्याही मुसक्या आवळल्याजातील हा प्रतिकात्मक संदेश या शिल्पातून देण्याचा हेतू असावा. या पाषाणशिल्पातील कुत्रासहश्य प्राणी हा शिवरायांचा असल्याचे सिध्द होत नाही. आणि या शिल्पातून सदर कुत्र्याने शिवरायांच्या चितेत उडी घेतल्याचे मुळीच सिध्द होत नाही.

ब) वाघ्याची भिस्त जर्मन साधनांवर :–

संजय सोनवणी यांच्या वाघ्याचा संपूर्ण डोलारा उभा आहे तो जर्मन साधनावरच होय छमहवजपंजपवदे Authors and subjects of booksI-X (1834-1852)या 1930 साली प्रकाशित झालेल्या जर्मन भाषेतील ग्रंथांचा दाखला देतात ''शिवाजी नैसर्गिक मृत्यूने रायगड येथे 1680 साली मरण पावला. त्याच्या दहनस्थळी स्मारक बांधण्यात आले. त्याबाजूलाच एक चबुत–यावर दगडात ताशीवपणे घडवलेला कुत्रा (शिवस्मारकाकडे) पाहत आहे. हाच वाघ्या.....शिवाजीचा लाडका कुत्रा ज्याने पेटत्या चितेत उडी घेतली.[7] शिवरायांच्या समकालीन किंवा उत्तरकालीन भारतीय साधनांत तसेच इंग्रज व पोर्तुगीज साधनांत कुठेही वाघ्या कुत्र्याचा उल्लेख येत नाही हे संजय सोनवणी स्वतःच कबूल करतात.[8] दुसरीकडे 1834 ते 1852 या काळात प्रसिध्द झालेल्या जर्मन ऐतिहासिक पुस्तकातील ही नोंद असल्याचे सांगतात.[9] आणि खूप प्रयत्न करूनही ज्या पुस्तकावरून हे संदर्भ घेण्यात आले या पुस्तकाचे नाव मिळाले नाही, हे ही नमूद करतात.[10] जर्मन साहित्यात ही माहिती जर्मन, ख्रिस्ती मिशन–यामुळे अथवा इंग्रजी लेखकाच्या पुस्तकातून त्यांना मिळाली असावी.[11] ही संजय सोनवणींची मांडणी अत्यंत हास्यस्पद ठरते. रायगडावरती 1818 साली इंग्रजी तोफांच्या भडीमारामुळे शिवस्मारक व वाघ्याची समाधी उध्वस्त झालेली नव्हती याचाच पुरावा जर्मन देतात, हे सांगताना सोनवणी कोणताच पुरावा देत नाहीत.

क) जगातील सहावा इमानी कुत्रा वाघ्या? :–

स्टिव्ह लिव्हन्स्टीन या इंग्रज प्राणी अभ्यासकाने जगाच्या इतिहासात गाजलेल्या सर्वाधिक इमानी दहा कुत्र्यांची निवड केली. त्यात 'वाघ्या सहाव्या क्रमांकावर विराजमान असल्याची' माहिती संजय सोनवणी देतात, ते Pets magazine या पाळीव प्राणीविषयाला वाहून

घेतलेल्या जून 1986 च्या मासिकांच्या आधारे होय.[12] रायगडावर वाघ्याचे स्मारक 1936 साली पहिल्यांदा बसविले. त्यानंतर 50 वर्षांनी प्रसिध्द झालेल्या या मासिकात वाघ्याचा उल्लेख आला तर त्यात नवल काय? त्यामुळे Pets magazine च्या जून 1986 च्या अंकावरून रायगडावर 1936 पूर्वी वाघ्याचे स्मारक असल्याचे कुठेच सिध्द होत नाही.

कुलाबा गॅझेटियरने 1883 साली रायगडाचे अल्पसे सर्वेक्षण प्रसिध्द केले आहे. यात शिवसमाधीचा उल्लेख येतो. पण वाघ्या कुत्र्याच्या समाधीचा उल्लेख का येत नाही? याविषयी संजय सोनवणी म्हणतात ''कुत्र्याच्या उध्वस्त स्मारकाकडे त्या सर्वेक्षकांनी पुर्णपणे दुर्लक्ष केले याचे कारण म्हणजे कुत्र्याचे स्मारक असू शकते यावर त्यांचा विश्वास बसणे, तत्कालीन त्यांची मानसिकता लक्षात घेता, अशक्यच होते.[13] भारतात आलेले जे इंग्रज 1883 सालीही कुत्र्याचे स्मारक असू शकते यावर विश्वास ठेवण्याच्या मानसिकतेत नव्हते त्याच इंग्रजी लेखकांच्या किंवा ख्रिस्ती मिशन–यांच्या पुस्तकातून वाघ्या कुत्र्याच्या स्मारकाचा उल्लेख जर्मनांना असावा आणि तो ही 1852 पूर्वीच्या पुस्तकातून यावर विश्वास ठेवण्याची मानसिकता संजय सोनवणी कशाच्या आधारे दाखवितात?[14]

2) रायगडचे वारकरी :–

शिवाजी महाराज अत्यंत दूरदृष्टीचे राजे होते त्यांनी आपल्या मृत्यूपर्वीच रायगडावरती काळयापाषाणात चि–यांचे जोते सुमारे छातीभर उंचीचे बांधले असून वरून फरसबंदी केल्याची नोंद सभासद बखरीत सापडते.[15] शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर 75 दिवसांनी 18 जून 1680 रोजी संभाजीराजे रायगडावर गेले. त्यांनी शिवरायांच्या समाधीशेजारी देवळालगत पूर्वपश्चिम अशी एक पाच कमानी असलेली ओवरी बांधली.[16] पण सोनवणी म्हणतात त्याप्रमाणे वाघ्या कुत्र्याचे स्मारक बांधल्याची नोंद सापडत नाही.पुढे पेशवाईमध्ये या शिवसमाधीकडे दुर्लक्ष झाले. विस्मरणात गेलेल्या रायगडावरील शिवसमाधीचा शोध महात्मा फुलेंनी 1869 साली लावला. त्याचवर्षी त्यांनी 'शिवाजीराजे भोसले यांचा पोवाडा' हा सुमारे एक हजार ओळींचा पोवाडा लिहीला. रायगडावरील शिवसमाधी शोधाचे व जिर्णोध्दाराचे जनक आणि मराठीतील आद्य शिवचरित्रकार असलेल्या महात्मा फुलेंच्या साहित्यात कुठेही 'वाघ्या कुत्र्याच्या' स्मारकाचा उल्लेख येत नाही.

जेम्स डग्लस हा इंग्रज अधिकारी इ.स.1881–82 मध्ये रायगडावर येवून गेला. त्याने ठववा वि ठवउइंल मध्ये रायगडाचे वर्णन व शिवसमाधीचा नकाशा कोरून ठेवला आहे.[17] 1885 साली मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर रिचर्ड टेंपल यांनी रायगडास भेट दिली. रायगडावरून परत जाताना कुलाब्याच्या कलेक्टरास पत्रलिहून रायगडच्या व शिवसमाधीच्या दुरूस्तीकडे पूर्ण लक्ष देण्यासाठी कडक शब्दात बजावले. त्यामुळे पब्लिकवर्क डिपार्टमेंटचा एक्झिक्युटीव्ह इंजिनियर असलेल्या एफ.डी.कॅम्पबेलने 30 मे 1885 रोजी आपल्या वरिष्ठ अधिका–यांना रायगडावरील शिवरायांच्या समाधीची माहिती देणारे पत्र लिहिले. या पत्रात शिवरायांच्या समाधीचा आराखडा, शिवसमाधीचा नकाशा व रायगडावरील सर्व वास्तूंची माहिती मिळते.[18] पण कुठेही वाघ्या कुत्र्याच्या स्मारकाचा उल्लेख सापडत नाही. इंग्रजांनी 1886, 1906 व 1912 साली शिवसमाधीचा जिर्णोध्दार केला. शिवसमाधीचा निर्णायक जिर्णोध्दार इंग्रज सरकार व शिवस्मारक समितीच्या वतीने इ.स.1926–27 साली पूर्ण झाला.[19] इंग्रज अधिका–यांनी केलेल्या रायगडच्या वर्णनात, रायगडावरील शिवस्मारकाचे स्केच व नकाशे आणि शिवस्मारक जिर्णोध्दारामध्ये कोठेही वाघ्याचा संदर्भ येत नाही. रायगडावरील वास्तू आजही अवशेषाच्या रूपाने आढळतात पण वाघ्या कुत्र्याचा अवशेष कुठेच आढळत नाही.

सारांश :–

रायगडावरती छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्मारक 1926–27 साली बांधून पूर्ण झाले. शिवस्मारक समितीने त्यानंतर 10 वर्षांनी म्हणजेच 1936 साली दंतकथेच्या आधारे शिवस्मारकासमोरच्या चौथ–यावर वाघ्या कुत्र्याचे उभे केलेले स्मारक पूर्णतः अनैतिहासिक आहे. शिवभारत, जेधशकावली, जेधेकरिना, पर्णालपर्तग्रहणाख्यानम, राधामाधवविलासचंपू, बुध्दभूषणम्, आज्ञापत्र, या शिवकालीन साधनापैकी एकाही ग्रंथात वाघ्याच्या नावाचा उल्लेख नाही. शिवकालीन पुरातत्वीय अवशेषामध्ये अश्वशाळा, गजशाळाचे अवशेष मिळतात पण कुठेही कुत्र्याच्या निवासाबाबत अवशेष मिळत नाही. शिवकालानंतर लिहिल्या गेलेल्या प्राथमिक व दुय्यम साधनातही वाघ्याचा उल्लेख मिळत नाही. इंग्रज व पोर्तुगीजांच्या पत्रव्यवहारात, रोजनिशीत व रेकॉर्डमध्ये कुठेही वाघ्याचा उल्लेख मिळत नाही.

महात्मा फुलेनी 1869 साली रायगडावर जावून शिवसमाधीचा शोध घेतला, शिवसमाधीचा जिणोंध्दार केला 'छत्रपती शिवाजीराजे भोसले चा पोवाडा' लिहिला त्यामध्ये कुठेही वाघ्याचा उल्लेख नाही. जेम्स डग्लसने 1881 साली रायगडला भेट दिली. रायगडावरील वास्तूंचा व शिवसमाधीचा नकाशा असलेले 'बुक ऑफ बॉम्बे' पुस्तकातही वाघ्याच्या समाधीचा उल्लेख मिळत नाही. रेव्हेन्यू कमिशनर कॉफर्डनी 1885 साली रायगडाला भेट दिली. रायगडाचे अनुभव त्यांनी 'आवर ट्रबल इन पुणे ॲण्ड डेककन' या ग्रंथात लिहिले. त्या ग्रंथात सुध्दा कुत्र्याच्या संमाधीचा उल्लेख नाही. रायगडावरती 1925 साली शिवसमाधीचा जिणोंध्दार करताना शिवसमाधीत सापडलेली हाडे व कवटीचे सर्वेक्षण कलकत्ता येथील 'झूलॉजीकल सव्हें ऑफ इंडीया' संस्थेच्या प्रयोग शाळेत केले गेले. या प्रयोगशाळेने 12 जानेवारी 1926 रोजी दिलेल्या अहवालात ही हाडे व कवटी कुत्र्याची नसून ती उदमाजंराची आहे, अशी नोंद केली आहे. त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या चितेत कुत्र्याने उडी घेतलेली दंतकथा पूर्णपणे खोटी ठरते. रायगडाचा वारकरी गो.नि.दांडेकरांनी 1929 साली अत्यंत अभ्यासपूर्वक 'राजधानी रायगड' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथातही त्यांनी वाघ्या कुत्र्याचा कुठेही उल्लेख केलेला नाही. कर्नाटकातील यादवाड येथील पाषाणशिल्पावरून वाघ्या कुत्र्याने शिवरायांच्या चितेत उडी घेतल्याचे सिध्द होत नाही. त्यामुळेच रायगडावरील वाघ्या कुत्र्याची कहानी हा इतिहास नसून ती केवळ एक दंतकथाच आहे, असत्य वाघ्याची.

संदर्भसुची :–

1- गोगटे चि.ग.महाराष्ट्र देशातील किल्ले, 1905 पृ 172
2- पाजणकर रू.पा,गडक–यांची नाटके चिंतन आणि आकलन, मुंबई 1988 पृ 159
3- सावंत इंद्रजीत, शिवछत्रपतीच्या समाधीचा शोध व बोध, कोल्हापूर 2011 पृ 48
4- कित्ता, पृ 48
5- राऊत संजय (संपा.) दै.सामना, 20 फेब्रवारी 2011 उत्सव पुरवणी पृ 1 व 2
6- सोनवणी संजय, वाघ्याचे सत्य, पुण्य प्रकाशन पुणे 2012 पृ 21
7- कित्ता, पृ 24
8- कित्ता, पृ 34
9- कित्ता, पृ 24
10- कित्ता, पृ 24
11- कित्ता, पृ 25
12- कित्ता, पृ 26
13- कित्ता, पृ 16
14- गावडे.के.आर असत्य वाघ्या, पंचफूला प्रकाशन,औरंगाबाद, 2013 पृ 46
15- वाकसकर वि.स.(संपा.) कृष्णजी अनंत सभासदाची बखर, पुणे 1973 पृ 128
16- पवार जयसिंगराव (संपा.) छ.संभाजी स्मारक ग्रंथ, कोल्हापूर 1990 पृ 53
17- Dougles James] Book of Bombay] Bokmbay 1883 P 443
18- Khobrekar V.G,Shivaji Memoridlsthe British Attitudead 1885 -1926 Bombay, 1974, P 45
19- Ibid P 121, 122

आदिवासी महादेव कोळी जमातीचे समाजशास्त्र आणि भाषिक आव्हाने

प्रा. डॉ. कृष्णा भवारी
कन्या महाविद्यालय कडेगांव, जि.सांगली

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारताता विविध धर्म, जाती, जमाती, त्यांच्या भाषा, पोषाख याबाबतीत विविधता अढळून येते. प्रत्येक जाती धर्माचे लोक आपापल्या परंपरेनुसार आचार विचाराच्या दृष्टीने स्वाभिमानी जीवन जगतात. प्रत्येक समाजाची एक विशिष्ट अशी संस्कृती असते. जसे की, नागर संस्कृती, ग्रामीण संस्कृती, आदिवासी संस्कृती इ. पहिल्या दोन संस्कृतीपेक्षा काहीशी वैशिष्टयपूर्ण व सांस्कृतिक दृष्टीने आदिवासी संस्कृती वेगळी आहे.

आदिवासी हा जागतिक स्तरावरील एक महत्वाचा घटक आहेत. मानववंशशास्त्रज्ञींनी भारतीय आदिवासींचे तीन विभागात विभागणी केली आहे. १. मध्य भारत, (प्रोटो ऑस्ट्रेलिया) २.उत्तर व दक्षिण भारत (मंगोलाईड) ३. दक्षिण भारत व अंदमान बेट (नेग्रिटी) हे झाले भारतापुरते. पण आदिवासी समाज हा भारताप्रमाणे अमेरिका, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या अनेक विकसित, विकसनशील व अविकसित देशांमध्ये आढळतो. भारतामध्ये एकूण ४६१ आदिवासी जमाती आहेत. त्यातील महाराष्ट्रात एकूण ४५ जमाती अस्तित्वात आहेत. हेमनडार्फ या विचारवंताच्या मते,"ज्या काळात आर्य भारतात आले त्याकाळात द्रविड लोक पश्चिम किना–यावर समुद्रमार्गे आले. हा काळ ख्रिस्तपूर्व २००० ते १००० होय. वायव्य व दक्षिण प्रदेशातून आर्य व द्रविड लोकांनी हुसकावलेले मध्यक्षेत्रातील डोंगरात गेले ते आजचे आदिवासी."

महादेव कोळी ही आदिवासी जमात प्रामुख्याने पुणे जिल्हयाच्या पश्चिम पटटयात आणि सहयाद्रीच्या पर्वतरांगेत मोठया प्रमाणात आढळते. या जमातीत जी बोलीभाषा बोलली जाते तिला 'मावळीबोली' असे म्हणतात. आजही बोली हळूहळू नष्ट होण्याच्या मार्गवर आहे. या परिसरात प्रमाण मराठी भाषेने मोठया प्रमाणात शिरकाव केल्याचे दिसते. एखादी भाषा जेव्हा नष्ट होते. तेव्हा त्या समाजाची सामाजिक, सांस्कृतिक हानी होत असते. म्हणून भाषेचे जतन करणे. तिचे संवर्धन करणे महत्वाचे आहे. जीवनातील भाषेचे महत्व व भाषेतील जीवनाचे महत्व याविषयी डॉ.कल्याण काळे व मृणालिनी शहा यांनी व्यक्त केलेले विचार निश्चितच मार्गदर्शक व महत्वपूर्ण असे आहेत. "मानवीजीवन भाषेशिवाय असूच शकत नाही. कारण माणूस जात्याच समाजशील प्राणी आहे. आणि कोणताही समाज षषेशिवाय अस्तित्वातच येऊ शकत नाही हे जसे खरे आहे. तसेच षषाव्यवहारात जीवनसापेक्ष आशय व्यक्त होणेही अपरिहार्य आहे. कोणतीही भाषा आकारहीन, रंगरुपहीन अशी संस्था नसते. तिला जो आकार, घाट प्राप्त होते. तो सर्वस्वी ती ज्या समाजात, संस्कृतीत प्रचलित असते. त्या संस्कृतीने, त्या समाजाने दिलेला असतो. त्यामुळे जीवनात भाषा असते. तसेच भाषेतही जीवन असतेच असते."

आदिवासी भाषांच्या संबंधी अलिकडे मोठयाप्रमाणात संशोधन झाल्याचे दिसते त्यात वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर जास्त झाला आहे. विशिष्ट प्रदेशातील भाषिक नमुने गोळा करुन त्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. पण सामाजिक शास्त्राच्या अंगाने विचार केल्यास समाजाच्या दृष्टीने संबंधित षषेला उपयोजनात्मक दृष्टीने किती महत्व दिले याचा शोध घेणे महत्वाचे ठरेल. अलिकडे शालेय पाठयपुस्तकात विशिष्ट आदिवासी बोलीभाषेचा समावेश करण्यात आला आहे हा एक चांगला संकेत म्हणावा लागेल. आधुनिक आदिवासींचे सामाजिक जीवन अनेक संकटांनी ग्रासलेले दिसते त्याचे पर्यावसन त्यांच्या भाषेवर, त्यांच्या संस्कृतीवर होतो. उदा. आदिवासींना कोणताच धर्म नसतानाही हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन धर्मात गोवले गेले आहे. त्यामुळे अदिवासी आपली भाषा व संस्कृती हळूहळू विसरण्याच्या मार्गावर आहे.

आदिवासी समाजात धिम्यागतीने का होईना पण शिक्षणाचा प्रसार होत आहे. जो सुशिक्षित झाला आणि नोकरी निमित्ताने शहरात आला तो आपली संस्कृती, आपली भाषा नकळत विसरला. त्यामुळे आदिवासी बोलीतील कितीतरी शब्द त्यांना माहीतच नाहीत. हे फारच धोक्याचे आहे. उदा. 'इधोस' कादंबरीतील नायक धोंडया हा धोडाफार शिकलेला आहे. पण त्याची नाळ ही कायम आदिवासी पाडयाशी जोडलेली आहे आणि त्याचा भाऊ बाळू हा पोलीस असल्यामुळे तो शहरात असतो त्याला आदिवासी भागातील काही शब्द, वनस्पतींची नांवे माहीत नाही. त्यावेळी पांडया म्हाता–याचे संवाद फार महत्वाचे आहे. "आरं,तू मुलकात असला म्हणून काय आपल्या गांवाकडच्या रितीरिवाज इसरून चालेलघ" थोडक्यात महादेव कोळी या आदिवासी जमातीचा पूर्व इतिहास जसा एक संशोधनाचा विषय आहे, तसाच त्यांचे जीवन, त्यांची भाषा व मौखिक वाङमय हे ही तितकेच वैशिष्टयपूर्ण आहे.

पुणे जिल्हयाच्या पश्चिम पटटयात, सहयाद्रीच्या पर्वत रांगेत डोंगर, द–याखो–यात हा समाज राहत असल्यामुळे भौगोलिक दृष्टया समुद्र सपाटीपासून उंचावर असल्या कारणाने महादेव कोळी समाजाच्या शब्दोच्चारात विशिष्ट हेल जाणवते. 'मावळी बोली' ही मराठीच्या अगदी जवळची वाटते. अत्यंत दुर्गम भागात ही जमात असल्यामुळे त्या प्रदेशाला 'मावळ' प्रांत संबोधले जाते. शिवरायांचे मावळे या अर्थाने त्यांच्यातील कणखरपणा, मार्दव्य आपल्या लक्षात येते. 'मावळी बोलीत' अनेक प्राकृत शब्दांची भेसळ झालेली दिसते. ज्येष्ठ भाषा शास्त्रज्ञ डॉ. अशोक केळकरांनी आदिवासींच्या संदर्भात भाषाशास्त्रीय दृष्टीने खूप महत्वाचे विधान केले आहे. ते म्हणतात की, "जो समाज स्वयंपूर्ण राहू पाहतो, त्या समाजातील

लोकांचे भाषेमार्फत दळणवळणही आपल्यापुरते राहणार आणि त्यामुळे भाषेच्या दृष्टीने ते वेगळे पडणार हे उघड आहे. हया भाषांना लेखनव्यवस्था नाही. जी भाषा कधी लिहिली जात नाही. ती भाषा बोलणा–याला निरक्षर कसे म्हणावे, तो ठरला अलिखित भाषी, अर्थात हा अलिखित भाषी दुस–याच एखादया भाषेत साक्षर असू शकतो." महादेव कोळी समाजातील अशिक्षित, अज्ञान, निरक्षरतेमुळे त्यांच्या बोलीतील साहित्य म्हणावे असे उपलब्ध नाही. परंतु कित्येक लोक मात्र प्रमाण मराठी, हिंदी कधी इंगजीतही शब्द आपल्या बोलण्यातून व्यक्त करतात.

महादेव कोळी जमातीत 'मावळी बोली' जशी बोलली जाते तशीच 'डांगानी बोली' ही बोलली जाते पण हा प्रदेश कळसुबाई शिखराचा प्रदेश, इगतपुरी, वासाळी, अकोले, धुळे, साक्री या भागात बोलली जाते. हा समाज एक असला तरी या दोन्हीही बोली भाषेत सूक्ष्मफरक जाणवतो. शुध्द मावळी बोलीत आजपर्यंत फारसे लेखन झाले नाही. डॉ. कृष्णा भवारी यांची 'इधोस' कादंबरी आणि डॉ. मारुती अढळ यांच्या 'कथाबोली' या डॉ. संजय लोहकरे, प्रा.यशवंत भांडकोळी यांनी संपादित केलेल्या पाच कथांचा समावेश होतो. तरीही या कलाकृतीत संपूर्ण मावळी बोली येत नाही. पण त्यातील पात्रांच्या तोंडचे सवाद हे मावळी बोलीतील आहेत.

त्या मानाने माडिया, गोंडी, भिल्ल, डांगाणी या बोलींतून ब–याप्रमाणात लेखन आढळून येते. मावळी बोलीतील लोकसाहित्य आणि संकलन मोठया प्रमाणात उपलब्ध आहे. डॉ. गोविद गारे यांचे यासंबंधी महत्वपूर्ण योगदान आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्टया विचार केला असता आपल्याला असे दिसून येते की, एका विशिष्ट जमातीच्या बोलीभाषेत जर साहित्य उपलब्ध नसेल तर त्या समाजातील लोकांना इतर साहित्य गौण वाटते. आपल्यासाठी हे साहित्य नाहीच अशी त्यांची धारणा होते. म्हणून त्यांच्या भाषेत त्यांच्या सुख:दुखाचे संस्कृतीचे वर्णन ज्यावेळी एखादया कलाकृतीत येईल तेव्हाच त्यांना ती आपली वाटेल. परंतु आधुनिकता आणि कालौघाने या बोलीतील एकएक शब्द नाहीसा होत आहे. त्यामुळे आपोआपच त्यामागची संस्कृती, विधी, संकेत नष्ट होतो. पर्यायाने समाज एका संचित अनुभवाला मुकत असतो. उदा. 'वाघबारस' हा सामाजिका उत्सव नष्ट झाल्यामुळे येणा–या पिढीला हा शब्दच अपरिचित असेल किंवा भलर ही पध्दत संपुष्टात येत असल्यामुळे व्यवसायिक पध्दतीतील हा शब्दही नाहीसा होऊ लागला आहे.

भाषा नष्ट होण्यामागे अनेक कारणे आहेत. सामाजिक दृष्टया काही कारणे ही वैयक्तिक किंवा मानवाने स्वजाणिवेतून दुर्लक्षित केलीआहेत. तर काहीवेळा सामाजिक प्रभावाचा परिणाम म्हणून भाषा लोप पावत आहे. आधुनिक काळात आदिवासीमध्ये मातृसत्ताक समाज हा पितृसत्ताक पध्दतीकडे झुकलेला दिसतो. त्याचबरोबर सभ्य समाजाच्या संपर्कामुळे स्वत:च्या बोलीचा त्याग करुन सभ्य समाजाच्या भाषेचा स्विकार केला. त्यामुळे स्वभाषेचा लोप होत आहे. तसेच सभ्य समाजाच्या संस्कृतीमुळे आदिवासींच्या जीवनात बदल झाले. चालीरिती, धार्मिकता यामध्ये बदल दिसून येतो. हिंद, ख्रिश्चन, मुस्लिम धर्मप्रचारकांनी आदिवासीमध्ये धार्मिक बदल केला त्यामुळे नकळत आदिवासींच्या भाषेवर परिणाम झाला आहे.

सारांश काय तर आज आवश्यकता आहे ती म्हणजे आदिवासींच्या बोलींचे संवर्धन करणे. त्यांचे संकलन करणे बोलीभाषेतील लोकसाहित्याचे संकलन करणे. लोकसाहित्यविषयक मुखपरंपरा योग्य प्रकारे संकलित, संग्रहीत केली जाईल, त्यांच्या भाषेत साहित्यनिर्मिती व्हावी व त्याचे योग्यप्रकारे प्रशंसाही केली जावी. शाळेतून प्राथमिक, प्रारंभिक शिक्षणही मातृभाषेतून दिले जावे. जीवनव्यवहाराची भाषा ज्या त्या प्रदेशातील असावी.

निष्कर्ष –

१. आदिवासी हा घटक जागतिक स्तरावरील संशोधनाचा भाग आहे.
२. समाजशास्त्रीय दृष्टया आदिवासींच्या बोलीत भौगोलिक, सामाजिक, आधुनिक घटकांचा प्रवाह पडलेला दिसतो.
३. आदिवासीच्या बोलीत मर्यादित साहित्यनिर्मिती झाली आहे. त्यामुळे त्यांच्यात तटस्थ वृत्ती निर्माण झाली आहे.
४. आदिवासींची भाषा नष्ट होत असली तरीही तिचे संवर्धन करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रथ –

१. मराठी विश्वकोश, खंड – २, पृ.४०.
२. कल्याण काळे, मृणालिनी शहा (सं.)'निवडक भाषा आणि जीवन' प्रस्तावना,मेहता पब्लिकेशन,पुणे,प्रथम आवृत्ती १९९८
३. कृष्णा भवारी, 'इधोस', चेतक बुक्स, पुणे प्रथम आवृत्ती २०१७, पृष्ठ १४८
४. अशोक केळकर, 'वैखरी : भाषा आणि भाषा व्यवहार', मॅजेस्टीक प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९८३
५. अमोल वाघमारे,'मावळी बोली व महादेव कोळी समाजजीवन', प्रफुल्ल प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २०१५
६. संजय साळीवकर, 'भारतीय आदिवासी जीवन', श्रीमंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती २०१४
७. अमोल वाघमारे (सं.)'आदिवासी: काल आज आणि उदया', आदिम संस्कृती अभ्यास, संशोधन व मानवविकास केंद्र प्रथम आवृत्ती २०१६
८. कृष्णा भवारी (सं.) 'आदिवासी साहित्य आणिसाहित्यिक', चेतक बुक्स पुणे, प्रथम आवृत्ती २०१३

कविता महाजन यांच्या 'ब्र'कांदबरीचा स्त्रीवादी दृष्टीने अभ्यास

प्रा.माधवी सुरेंद्र पवार
मराठी विभाग कृष्णा महाविद्यालय रेठरे बु.ता कराड जि.सातारा

प्रस्तावना

१९ व्या शतकातील एकूण परिस्थिती व्यक्ती जीवनाला महत्वाचा आयाम देवून गेले. २० व्या शतकात समाजाच्या सर्व स्तरावर त्याला पूरक असे नवविचारांचे मंथन सुरु झाले. शिक्षण ,विज्ञान,तंत्रज्ञान यांच्या विकासाची फलश्रृती म्हणून झालेला प्रज्ञा जाणिवांचा विकास व आलेले जीवनभान याची परिणती म्हणून व्यक्ती जीवनात व सामाजिक जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन होत गेले.साहित्य व समाज यांच्या अनन्य साधारण संबंध असल्याने साहित्य ही कालमान,परिस्थितीनुरुप वेगवेगळी रुपे धारण करत गेले. साहित्याच्या या बदलत्या रुपांचा वेध घेण्यासाठी अभिजातवाद, वास्तववाद, अतिवास्तववाद, मार्क्सवाद,रुपवाद, देशीवाद असे विविध वाद अस्तित्वात आले. या वादांमुळे साहित्यविषयक आकलनांच्या व मूल्यमापनाच्या दिशा अधिक विस्तृत आणि सखोल झाल्या. या वादापैकीच आधुनिक कालखंडामध्ये उदयास आलेला महत्वाचा वाद म्हणजे स्त्रीवाद होय.

स्त्रीवाद म्हणजे लिंगभेद झुगारुन स्त्री पुरुष समानतेकडे वाटचाल करणरा विचारप्रवाह. सामान्यत: जरी स्त्रीवाद ही पुरुषविरोधी चळवळ समजली जाते त्यामुळे स्त्रियांचे ऐतिहासिक दुयमत्व उजेडात आणून हे शोषण संपवण्याचा प्रयत्न करते.ही एक सामाजिक राजकीय जाणीव आहे.

कविता महाजन यांचा जन्म १९६७ मध्ये नांदेड येथेझाला. त्या मराठी साहित्यात एम.ए असून शिवाय त्यांनी बॅचलर ऑफ फाईन आर्टसचे शिक्षण चार वर्षे घेतलेले आहे.अलीकडच्या काळातील महत्वपूर्ण लेखिका म्हणून ओळखल्या जातात.त्यांच्या संपूर्ण साहित्याने मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे.त्यांच्या 'ब्र'(२००५) व भिन्न (२००७)या कांदबऱ्या तर 'धुळीचा आवाज'(२००६),'मृगजळीचा मासा'(२००८) हे कवितासंग्रह 'पूल नसलेली नदी' (२००९)'तुटलेले पंख' (२००९)'रजई' (२००८)हे कथासंग्रह व 'वारली लोकगीते' अशी साहित्यसंपदा आहे.

शिक्षणाचा वाढता प्रसार,विविध हक्क,विचारांची पुरोगामी दिषा,स्त्रियांना मिळत गेलेले स्वातंत्र सामाजिक परिवर्तन यामुळे आत्मविश्वास बनत चाललेल्या स्त्रीमध्ये जागरुकता येत आहे. नवे स्त्री विश्व आकारास येत आहे.त्यांच्या अनुभवाच्या कक्षा दिवसेंदिवस विस्तारत आहेत. या बदलत्या स्त्री अनुभव विश्वास गवसणी घालू लागला.रुढ संकेतापासून मुक्त होवून काही लेखिकांनी आधुनिक स्त्रीचे जीवन मांडले पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने ठरवून दिलेल्या चौकटीला नकार देणाऱ्या स्त्रिया कविता महाजन यांनी चित्रित केल्या आहेत.१९८० ते २००० हा स्त्रीविषयक प्रबोधन परिवर्तनशील कृती कायदयांच्या अंमलबजावणीसाठी आग्रह धरणारा कालखंड होय.स्त्री समाजाभिमुख कायदे, कौटुबिंक न्यायालये व विशेष महिला धोरणांची निर्मिती केंद्रीय व राज्य महिला आयोगाची स्थापना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ३३ टक्के महिला आरक्षण असे अनेक महत्वपूर्ण बदल या काळात झाले.

१९८३ साली स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ३३ टक्के आरक्षण दिले व स्त्रियांच्या राजकारणात हक्काने प्रवेश झाला. 'घराण्याच्या प्रतिष्ठे' च्या नावाखाली वर्षानुवर्षे घरात डांबून ठेवलेल्या स्त्रीला पुरुषांनी राजकारणाच्या आखाडयात ढकलेले.महिलांच्या माथी मारलेले हे आधुनिक पत्नी कर्तव्य .सत्ता कारणाच्या नाडया पुरुषांच्या हाती असल्याने स्त्रिया केवळ कळसूत्री बाहुल्या बनून राहिल्या.त्यातूनही एखादीने जिद्दीने कामाच्या माध्यमातून स्वत:ची ओळख व स्थान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला तर अविश्वासाचा ठरावाच्या माध्यमातून तिला चार भिंतीच्या आत डांबले गेले. स्त्रीला राजकारणात सक्रिय होताना बाई म्हणून येणाऱ्या अडचणी त्यातले बारकावे विविध पैलू स्त्रीला कायदयाने मिळालेले अधिकार प्रत्यक्षात वापरता येवू नयेत या साठीच्या पुरुषी कारवाया डावपेच हे भेदक वास्तव एकीकडे आहे.तर दुसरीकडे स्त्रीच्या सत्तेतील अर्थपूर्ण सहभागासाठी तिची राजकीय प्रशिक्षण देण्याचे कार्य अनेक स्वयंसेवी संस्था आणि शासकीय विभाग करीत आहेत.त्यामुळे पंचायतीच्या कारभारात स्त्रियांचा सहभाग 'जाणता'सहभाग होतो आहे.ग्रामीण,अदिवासी स्त्रियांमध्ये एक नवी जाणीव नवी उर्मी आत्मविश्वास जागृत झाला आहे. स्वत:च्या प्रश्नाविषयी घराबाहेर पडून त्या लढा देत आहेत.समाजातील हे परस्पर विरोधी वास्तव कविता महाजन यांनी 'ब्र' कांदबरीत चित्रित केले आहे.

एकदंरीत शतकानुशतके बंदिस्त असणारे स्त्रीजीवन २० व्या २१ व्या शतकात थोडा मोकळा श्वास घेवू लागले.मूक स्त्री 'ब्र' उच्चारु लागली पण केवळ 'ब्र' उच्चारुन थांबली नाही तर तिने उच्चारलेला 'ब्र' तिच्या स्वत्वजाणिवेवर बरोबर अधिक मुखर होत गेला. पण हा प्रवास काही सहजसोपा नव्हता. स्त्रीच्या प्रचंड अशा मानसिक,भावनिक,सामाजिक,कौटुबिंक व मुख्य म्हणजे आत्मिक संघर्षाचे तो फलित आहे.परावंलबित्वापासून सर्वांगीण स्वावलंबनापर्यंतचा दुर्बलतेपासून आत्मविश्वासापर्यंतचा भीतीपासून आत्मनिर्भरतेपर्यंतचा स्त्रीचा हा प्रवास कविता महाजन यांनी 'ब्र' या कांदबरीत प्रफुल्लाच्या व्यक्तीमत्वातून रेखाटला आहे.

१.ब्र —'प्रफुल्ला' नावाची एक सामान्य गृहिणी नकोशा झालेल्या संसाराचे जोखड दूर करुन स्वंयसेवी संस्थेत कार्यरत होते. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ३३ टक्के आरक्षण मिळाल्यामुळे स्त्रिया सरपंचझाल्या पण मोठया प्रमाणावर अविश्वासाचे ठराव

आणून त्यांना पदच्युतदेखील करण्यात आले.अदिवासी स्त्री सरपंचावर आलेल्या अविश्वासाच्या ठरावांवर ती अहवाल करते आहे.ते काम करताना आलेले विविध अनुभव 'ब्र' मध्ये येतात.

स्थानिक स्वराज्यसंस्थामध्ये स्त्रियांना मिळालेले आरक्षण त्यामुळे त्यांच्या राजकारणात झालेला प्रवेश सत्तेसाठी खेळल्या जाणाऱ्या अतिशय हीन अशा पुरुषी राजकारणाचा त्यांना आलेला प्रत्यय या पुरुषी प्रवृत्ती विरुद्ध अतिशय खंबीरपणे त्यांनी दिलेला लढा ,यातून येत गेलेले आत्मभान आजवर केवळ कर्तव्यातच गुतूंन पडलेल्या स्त्रीला होत गेलेली हक्काची जाणीव स्त्रियांमध्ये होत असलेले संघटन अन्याय अत्याचाराविरुद्ध त्या देत असलेला सांघिक लढा स्त्रीजीवनात होत असलेल्या या आमुलाग्र परिवर्तनाचा आलेख लेखिका येथे मांडते.दकांदबरीतील अनेकविध स्त्रीशक्तीची एका नव्या क्रांतीच्या दिशेने वाटचाल होत आहे असे कांदबरी सूचित करते.

प्रफुल्लाला अदिवासी स्त्रिया संदर्भात काम करताना आलेले वैविधपूर्ण अनुभव या जीवनानुभवातून तिचे घडत जाणे तिची स्वत्व शोधाची धडपड उर्वरित आयुष्याची ध्येय निश्चिती करताना पूर्णवेळ समाजसेवा करणारी कार्यकर्ती होण्याचा तिने घेतलेला निर्णय येणाऱ्या बऱ्या वाईट अनुभवावरुन आपण निवडलेल्या मार्गाचा तिला पडलेला संभ्रम स्वतंत्रपणे कार्य करण्याचा निश्चय करुन तिने स्वत:वरील ठाम विश्वासाचा दिलेला प्रत्यय येथे लेखिका शब्दबद्ध करते. पुरुषी राजकारण आर्थिक ओढाताण ,नात्यांची गुतांगुंत मनाची उलघाल समाजव्यवस्था निर्मित संकेतप्रणालीची दडपणे याखाली घुसमटलेल्या स्त्रियांनी धाडसाने उच्चारलेला 'ब्र' आणि त्यांचे झालेले बरे वाईट परिणाम या कांदबरीत कविता महाजन दाखवून देतात.

२.भयगंड व अंतर्मुखता– नयिका प्रफुल्ला ही एक मध्यमवर्गीय स्त्री आहे.सुशिक्षित व आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी असणाऱ्या प्रफुल्लाचे आयुष्य अहंकारीवृत्तीच्या नवऱ्यामुळे 'साहेबामुळे'पूर्णपणे नासून जाते.'साहेब' संबोधनाने पती पत्नी नात्यातील असमानतेवर बोट ठेवते.नवऱ्याला साहेब म्हणणारी दयनीय च पराभूत नायिका चित्रकार व संवेदनशील कवयित्री आहे. कलासक्त मन घेवून आलेली ही नायिका कांदबरीच्या सुरवातीलाच आयुष्याकडे पूर्णपणे निराश व हताश नजरेने पाहते. जीवन जगता जगता स्वत:लाच हरवून गेलेल्या आपल्या गरजा दुसरे कुणी तरी पूर्ण करतील म्हणून परावलंबी बनलेल्या आदिवासी स्त्रियांना आपल्या गरजा काय आहेत.आपल्याला काय हवे आहे याविषयी त्यांना सजग बनवताना तत्संबधी त्यांच्यात जीवन जाणिवा निर्माण करताना ती स्वत:शीच संवाद साधते.

३.स्त्रीजीवनाचे नेमके दर्शन – कांदबरीची नायिका प्रफुल्ला आहे. तिच्या भावविश्वाचे दर्शन कांदबरीत चित्रित होते.तिचा संघर्ष यात येतो.१.एक स्त्री म्हणून घरात स्थान कमावण्याचा ,गमावण्याचा,व राखण्याचा संघर्ष २.एक व्यक्ती म्हणून समाजाविरुद्धचा संघर्ष ३.स्वत:वरील दोन संघर्षामुळे दयनीय होत जाण्यापासून स्वत:ला वाचवून जीवनाच्या मौलिकतेकडे व सकारात्मकतेकडे जाण्याचा संघर्ष यातून लेखिका स्त्रीजीवनाचे नेमके स्वरुपदर्शन घडवून त्या जीवनात येवू घातलेली नवदिशा अधोरेखित करते.

नवऱ्यापासून घटस्फोट घेतलेली प्रफुल्ला स्वयंसेवी संस्था 'प्रगत'मध्ये दाखल होते.स्त्रियांवरती मोठया प्रमाणात येणारे अविश्वासाचे ठराव या विषयावर पाहणी करण्याचे काम करण्याची जबाबदारी प्रफुल्लावर टाकली जाते.स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये स्त्रियांना दिलेले आरक्षण त्यामुळे विविध पदावर अदिवासी स्त्रियांची झालेली निवड,कामाच्या निमित्ताने रानोमाळ डोंगरातून भटकणारी अदिवासी पाडयावर, वस्त्यावर राहून संघर्षमय जीवनाचा अनुभव घेणारी स्त्री विश्व संवेदनशीलतेने टिपणारी प्रफुल्ला या अनुभवानिशी नव्याने घडत जाते.

अदिवासींच्या पाडयावर त्यांच्या जीवनाशी मिसळून जाणारी उन्हातान्हातून, थंडीपावसातून, डोंगरदऱ्यातून प्रवास केल्याने अदिवासी स्त्रियांप्रमाणे रापून निघालेली ,शेळयाच्या शेणांमुतामध्ये एका पटकरावर झोपणाीर ते खातील ते न बिचकता निर्धोडकपणे खाणारी प्रफुल्ला आपल्या जीवन जाणिवांशी या स्त्रियांशी एक प्रकारचे नाते जोडते.

४.अनिष्ट रुढी,परंपरा ,अंधश्रद्धा व आरोग्याबाबतची उदासिनता यात भरडून निघालेले स्त्रीजीवन – गतिमान जगापासून दूर असणाऱ्या अदिवासी समाजाची स्वत:ची अशी स्वतंत्र संस्कृती आहे. अदिवासी समाजात घटस्फोट व पुनर्विवाह याबाबतचे नियम प्रस्थापित समाजासारखे कडक नाहीत. अदिवासी समाजात स्त्रिंया नवऱ्यापासून काडीमोड घेवून सहज दुसऱ्यासोबत पाट लावून राहू शकतात.विवाहबाहय संबंधातून गरोदर राहिललेल्या सलगी बाईला संपूर्ण नग्न करुन डोक्यावर दगडी पाटे ठेवून तिची काढलेली धिंड,तिला लाथा बुक्कयांनी केलेली मारहाण तिचा केलेला लिलाव .लिलावात किंमती बरोबरच विकत घेणारा तिला नंतरही छळणारा असेल याची घेतलेली दक्षता या साऱ्याच्या माध्यमातून लेखिका अनैतिक संबधाना बळी पडलेल्या अदिवासी स्त्रीजीवनावर भेदक प्रकाश टाकते.

अदिवासी समाजात स्त्रीला आयुष्यातून उठवणाऱ्या अनेक अंधश्रद्धा आहेत.स्वत:च्याच मुलाच्या मृत्यूला व घराच्या झालेल्या नुकसानीस जबाबदार धरुन जयाबाईला भुताली ठरवून तिचा तोडला गेलेला हात सात जळत्या झोपडयातून आरपार धावत जाण्याची हिराबाईला झालेली शिक्षा यावरुन अदिवासी जमातीतील अंधश्रद्धा किती घातक आहेत कळते. स्त्री आरोग्याबाबतची खूप उदासीनता समाजात दिसते.आदिवासी लोकजीवनात स्त्री आरोग्याबाबत चिंताजनक परिस्थिती आहे.मासिक धर्माच्या काळात,गरोदरपणी, बाळंतपणानंतर स्त्रीच्या शरीराला विश्रांतीची गरज असते.पण अदिवासी स्त्रियांना या ही परिस्थितीतीत तासनतास भट्टीवर राबावे लागते.

५.व्यवस्थानिर्मित पारंपारिक दृष्टीकोन – स्त्रीजीवनात प्रचंड परिवर्तन घडत असताना अडाणी स्त्रियांप्रमाणे धडाडीच्या आधुनिक जीवनसरणी अंगिकारलेल्या व्यक्तीमनावर देखील असणारा पारंपारिक विचारांचा पगडा कांदबरीत वेळोवेळी प्रत्ययास येतो.महिला सहकारी पतसंस्थेच्या माध्यमातून १८ वर्षे महिलांसाठी धडाडीने कार्य करणाऱ्या ,वर्गणीच्या नावाखाली खंडणी मागण्याचा पक्षाच्या तालुका अध्यक्षाला पक्ष प्रमुखाव्दारे निलंबित करण्याचा देउबाई दिसते. कनिष्ट वर्गातील स्त्रीने कर्तृत्व प्रकट केल्यास वा सत्तास्थान प्राप्त केल्यास त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहणाऱ्या स्त्रिया त्यांना मान देण्याचा प्रयत्न करतात.दुमाडाबाई व नावली याचीच उदाहरणे आहेत.

६.सुमेध –बेगडी समाजसेवक – सुमेध हा 'प्रगत' या सेवाभावी संस्थेचा बॉस आहे.त्याच्या सुरुवातीच्या समाजसेवेचा उद्देश हळूहळू लोप पावतो.स्वत: अलिषान राहणे,चैन करणे,गाडया फिरवणे हे सार तो करतो.संवेदनशील मनाच्या प्रफुल्लाने लिहलेले अहवाल पाडून सुमेध म्हणतो.असे हे वेंधळे अहवाल पाठवलेत,एक पैसा मिळवणारी ''इथं काम महत्वाच नसते महत्वाच असते ते प्रेझेंटेशन सुमेधचे हे उदगार सेवाभावी संस्थेचे समाजसेवेच्या बुरखा आड लपलेले खरे रुप उघडे करतात. विवाहानंतर पती म्हणून आपली जबाबदारी पार न पाडणारा,गरोदर पत्नीची कसलीही काळजी न घेणारा ,पत्नीचे कर्तुत्व दुर्लक्षित करुन तिची जातीवरुन अवहलेना करणारा वेगळया विचारांच्या वेगळया वाटेने जाणाऱ्या सुमेध सोबत सुखी संसाराची स्वप्ने पाहून विवाहबद्ध झालेल्या सुमित्राचे भावविश्व कालतरांने उद्धवस्त होते.

७.साहेब नवऱ्याच्या अनुदार वृत्तीचा प्रतीक – साहेब हे प्रफुल्लाचे पती आहेत.दिसायला सुमार असणाऱ्या नायिकेला स्वत:हून मागणी घालून ते विवाह विवाहबद्ध होतात.पण पत्नी म्हणून तिला मान,घरात स्थान न देता त्यापासून वंचित ठेवतात.साहेब प्रौढपणी दुसरी स्त्री आवडता प्रफुल्लला घटस्फोट देवून दुसरा विवाह करतात.घटस्फोटानंतरही सतत तिच्यावर आपले वर्चस्व गाजवतात तिला शारिरिक मानसिक त्रास देतात.साहेबाच्या माध्यमातून लेखिका पुरुषी प्रवृत्ती स्त्रीची हतबलता,आगतिकता अधोरेखित करते.

८.दिनेश स्त्रीशोषणाचा नमुना – दिनेश हा प्रफुल्लाची मैत्रिण हिचा नवरा आहे.स्त्रीदेखील माणूस आहे. व माणून म्हटल्यावर आजारपणासारख्या प्राथमिक गोष्टीवर खर्च करणे आवश्यक आहे याची जाणीव नाही समाजातील या प्रवुत्तीचे प्रतिक म्हणून येथे दिनेश येतो.बाळतंपणानंतर बिनपगारी रजा पडणार म्हणून कमी वजनाच्या चिनूला पाळणाघरात ठेवून दिनेश रेवतीला ऑफिसला जायला भाग पाडतो.तो पुरुषाच्या स्वार्थी व लालसी प्रवृत्तीचे प्रतिक म्हणून कांदबरीत येतो.

९.क्षमाचा नवरा – कृतघ्न पुरुषाचा प्रतीक– औषधोपचार नवस सायास सारं काही करुन कित्येक वर्षानंतर आई झालेली क्षमा बाळतंपणानंतर वेडी होते.इतक्या वर्षाचे वैवाहिक सहजीवन तिने पार पाडलेली कर्तव्य जबाबदाऱ्या,तिचे कष्ट सारं क्षणार्धात विसरुन जाणरा क्षमाचा नवरा भावना शून्य,व्यवहारी पुरुषी प्रवृत्तीचे प्रतिक म्हणून समोर येतो.पुरुषाच्या पत्नीनिष्ठेतेतील दुटप्पीपणाचे चित्र अतिशय भेदकपणे कविता महाजन करतात.

१०.स्त्रीत्वाच्या संस्कृतीनिष्ठ जाणिवा – स्त्रीच्या पेहरवाचेही संकेत ठरविले आहेत.एका वाडीतील न्यूमोनिया झालेल्या छोटया मुलाला प्रतिमा आपल्या ओढणीत गंडाळून दवाखान्यात नेते.''पण दवाखान्यात गेल्यानंतर मात्र अंगावर ओढणी नाही याची शहरी मध्यमवर्गीय अस्वस्थता मनात घुठमळत राहिली.छाती उघडी पडल्यासारखं आणि लोकांच्या नजरा छातीवर खिळल्यासारखं वाटत राहिलं.अगदी साध्यासाध्या गोष्टी असतात बघ .अंगावर ओढणी नसल्याने छाती उघडी पडल्यासारखं वाटणे व लोकांच्या नजरा छातीवरच खिळल्यासारखं वाटणे त्यातून आलेली अस्वस्थता स्त्रीत्वाच्या संस्कृतीनिष्ठ जाणिवांच्या प्रभावपगडयात झालेली मानसिक जडणघडण अधोरेखित करते.

समारोप –

कांदबरीचा स्त्रीवादीदृष्टीने चिकित्सक आढावा घेत असताना स्वराज्य संस्थामधील राजकारणाबरोबर स्वयंसेवी संस्थामधील राजकारणाच्या व स्त्री पुरुष संबधातील राजकारणाचा प्रत्यय येतो.स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील स्त्रियांसाठी असणाऱ्या राखीव जागा त्याची फलश्रृती म्हणून समाजजीवनात व राजकारणात झालेला स्त्रियांचा सहभाग त्यामुळे प्रस्थापित राजकारण्यांची झालेली तगमग उदभवलेले ताणतणाव या साऱ्या पार्श्वभूमीवर प्रफुल्लाला येणारे आत्मभान लेखिका मोठया सामर्थ्याने टिपते.महाराष्ट्रातील ग्रामीण व अदिवासी समाजातील दयनीय वास्तव या समाजातील स्त्रियांचे स्थान त्यातील अडचणी स्त्री सरपंच आपल्या हातातील कळसूत्री बाहुल्या बनून रहाव्यात म्हणून पुरुषांनी अंवलबलेले विविध मार्ग त्यांना करावा लागणारा सततचा संघर्ष या साऱ्या अनुभवामुळे कधी वैतागलेल्या तर कधी या साऱ्यांना पुरुन उरलेल्या स्त्रिया अविरत संघर्ष करत त्यांनी शोधलेल्या वाटा ,दाखवलेले कर्तृत्व,बचतगटांमुळे निर्माण झालेला एकोपा,त्यांच्यामध्ये येत असलेला आत्मविश्वास या साऱ्यातून स्त्री जीवनाचे अतिशय भेदक वास्तव लेखिका अतिशय बारकाईने व प्रखरतेने मांडते.

नवऱ्याच्या दडपशाहीने मानसिक खच्चीकरण झालेली परिणामत:आत्मविश्वास गमावून बसलेली 'ब्र' ची नायिका प्रफुल्ला अदिवासी स्त्रियांच्या वैविध्यपूर्ण जीवनानुभवातून घडत जाते.स्वत:च्या जीवनजाणिवा स्वत:च ठरवते.स्वायत्त स्वयंसिद्ध होण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करते.आर्थिक स्वावलंबनाबरोबरच मानसिक व भावनिकदृष्टया स्वावलंबी बनणारी प्रफुल्ला स्त्रीवादी नायिका ठरते.

प्रफुल्लाच्या माध्यमातून परिस्थितीला शरण न जाता परिस्थितीला प्रयत्नपूर्वक स्वत:च्या कायदयात वळवणाऱ्या प्रयत्नपूर्वक अस्तित्वनिर्मिती करणाऱ्या,स्वत्वाची जाणिव आलेल्या भावनिक गुत्यांतून जाणिवपूर्वक सुटणाऱ्या आत्मविश्वासू,आत्मनिर्भर स्त्रीचे चित्रण कविता महाजन करतात.स्त्रीजीवनात येवू घातलेल्या बदलाचा,परिवर्तनाचा, आत्मभानाचा,आत्मनिर्भरतेचा,स्त्री मानसिकतेचा स्त्रियांच्या दुख:चा,संघर्षाचा,जीवनजाणिवांचा स्त्रीच्या सर्वांगीण स्वावलंबनाचा वेध घेणाऱ्या कविता महाजन स्त्रीवादी लेखिका ठरतात.

संदर्भ ग्रंथ

१.महाजन कविता,'ब्र',राजहंस प्रकाशन,पुणे प्रथमावृत्ती मे २००५.
२.डॉ.वंदना महाजन,'स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य'
३.वरखेडे मंगला,''स्त्रियांचे कथालेखन नवी दृष्टी,नवी शैली''साकेत प्रकाशन,औरंगाबाद दुसरी आवृत्ती २००५.
४.धोंगडे अश्विनी,''स्त्रीवादी समीक्षा स्वरुप आणि उपयोजन'',दिलीपराज प्रकाशन,पुणे जुलै २००९.

समकालीन मराठी ग्रामीण साहित्यापुढील आव्हाने

प्रा. डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे
मराठी विभाग प्रमुख, वसंतराव नाईक महाविद्यालय, वसरणी, नांदेड.

प्रस्तावना :

आपल्या जवळपासच्या बदलत्या वर्तमान कालखंडातील व्यक्ती, घटनाप्रसंग, जीवन जाणिवा, विचार प्रणाली, विविध अनुभव यांचे चित्रण जेंव्हा युगभान सांभाळून ज्या साहित्यातून आवतरते त्या साहित्याला समकालीन साहित्य म्हणतात. समाजजीवन हे परिवर्तनशील असते. समाजानुरुप साहित्य बदलत असते. मानवी सुख:दु:ख हे सनातन असले तरी पूर्वीच्या समाजाच्या समस्या व दु:खापेक्षा आजच्या समाजाचे प्रश्न वेगवेगळे आहेत. परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत साहित्यकृतीतून अभिव्यक्त होणाऱ्या जीवन जाणिवा अपरिहार्यपणे बदलत असतात. समकालीन साहित्य हे आपल्या वर्तमान कालखंडातील साहित्य म्हणून उत्सुकतेपोटी वाचले जाते. कारण त्यातून अभिव्यक्त झालेले भावानुभव आणि सुखदु:खात्मक जीवन जाणिवा अशा साहित्यातून प्रकट झालेल्या असतात.

समकालीन साहित्य हे समकालीन समाजाशी निगडित असल्यामुळे त्यातील अनुभवांच्या अभिव्यक्तीतून वाचक अंतर्मुख होतो. उदा. 'कोसला' या कादंबरीतील पांडुरंग सांगवीकर 'बारोमास' या कादंबरीतील एकनाथ तसेच दलितांची आत्मकथने या सारख्या साहित्यातून ज्या लेखकांचे आत्मचरित्र अविष्कृत झाले त्यातून त्या संबधित लेखकाच्या अनुशंगाने त्या त्या समाजजीवनातील विविध कंगोरे ऊलगडत गेले. साहित्य हा समाज जीवनाचा आरसा असल्याचे प्रत्यंतर या दलितांच्या आत्मकथनाच्या वाचनातून येतो. म्हणून साहित्याच्या विशाल वर्तुळातील एका आंतरवर्तुळातील हे समकालीन साहित्य असते.

समकालीन मराठी ग्रामीण साहित्य :—

इ.स. १९६० नंतर उदयास आलेल्या विविध मराठी साहित्य प्रवाहांपैकी ग्रामीण साहित्य हा एक महत्वाचा प्रवाह मराठी सारस्वतात सक्रिय झाला. या साहित्य प्रवाहाची पाळंमुळं महात्मा जोतिराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांमध्ये दडलेली आहेत. कोणत्याही वाङमय प्रवाहाचा अभ्यास करत असताना मानवी जीवनातील परिवर्तनाच्या चळवळीचा विचार करावा लागतो. दलित जीवनामध्ये परिवर्तनाला प्रारंभ होऊन दलित साहित्याची चळवळ सुरु झाली. या चळवळीच्या पाठोपाठ ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरु झाली. ग्रामीण जीवनातील शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्यभाव मिळाला पाहिजे. त्याच्या कष्टाचे योग्य मोल त्याला मिळाले पाहिजे. त्यातूनच ग्रामीण जीवनाकडे लेखक अधिक शोधकपणे पाहू लागला. ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीमुळे ग्रामीण लेखकांना ग्रामीण जीवनासंबधी नवे भान आलेले आहे. तसेच ग्रामीण जीवन चित्रणामध्ये सूक्ष्मता आणि विविधता येऊ लागली. तसेच या साहित्य प्रवाहातील साहित्याला पुरस्कारही प्राप्त होऊ लागले. वेगवेगळ्या दिशांनी मराठी साहित्य समृद्ध करण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्य करीत आहे. इ.स. १९६० नंतर ग्रामीण जीवनात प्रचंड प्रमाणात समस्यांची निर्मिती झाली. शेतीमालाला भाव एवढाच प्रश्न उरला नाही तर कालौघात नवी शोषण व्यवस्था उभी राहू लागली. अस्मानी संकटांबरोबरच सुलतानी संकटाची मालिका सुरु झाली. परिवर्तनाच्या नावाखाली नवे प्रश्न निर्माण होत आहेत. ग्रामीण जीवनात विस्थापितांचा प्रश्न तीव्र होऊ लागला. तसेच जातीय शक्तींनी ग्रामीण जीवनात उग्र रुप धारण केले. यासारख्या असंख्य प्रश्नांचे सजगभान ग्रामीण साहित्य लिहिणाऱ्या लेखकांना येऊ लागले. ग्रामीण माणूस म्हणजे केवळ शेतीवर राबणारा माणूस नव्हे तर शेतीशी संबधित इतर उपयुक्त व्यवसाय करणारे बलुतेदार भटके, विमुक्त आणि आदिवासीही या जीवनाचा अविभाज्य घटक आहेत याची जाणिव ग्रामीण साहित्यिकांना होऊ लागली.

ग्रामीण जीवनातल्या प्रश्नांकडे केवळ विनोद निर्मितीसाठी पाहून चालणार नाही तर गांभीर्याने पाहिले पाहिजे. त्यांच्या जीवनातील व्यथेच्या मुळाशी असणारे प्रश्न गांभीर्याने समजून घेतले पाहिजेत. याचे भान ग्रामीण साहित्यिकांना येऊ लागले आहे. इ.स. १९७५ नंतरच्या काळात सजगपणे लेखन करणाऱ्या लेखकांत नागनाथ कोत्तापल्ले, वासुदेव मुलाटे, द.ता. भोसले, आणि भास्कर चंदनशिव हे महत्त्वाचे लेखक आहेत. त्यांनी ग्रामीण साहित्य प्रवाह समृद्ध केला. त्यांनी

समकालीन ग्रामीण माणसाच्या जीवनाची झालेली उपेक्षा आपल्या लेखनातून मांडली. त्यांच्या समकालीन लेखक गणेश धांडगे, बंकट पाटील, दादा गोरे यांचा उल्लेख करावा लागतो. भास्कर चंदनशिव यांनी ग्रामीण जीवनाचा विस्तृतपट कवेत घेणारी कथा लिहिली. त्यांच्या कथा लेखनातून शेतकरी कष्टकरी शोषित, पीडित जीवनाचे वास्तव दर्शन घडते. मध्यमवर्गीय ग्रामजाणिवांमध्ये अडकून पडलेल्या कथांना त्यांनी परिघाबाहेर काढले. विशिष्ट विचारधारा आणि प्रतिमांची सहजसुंदर भाषा ही भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेची वैशिष्ट्ये सांगितली जात असली तरी त्यांची कथा प्रतिमांच्याच प्रदेशात अडकून पडत नाही.'जांभळ ढव्ह' , 'मरणकळा','नवी वारुळं', 'अंगारमाती' या कथासंग्रहातून आलेली भास्कर चंदनशिव यांची कथा समकालीन ग्रामजीवनातील दु:खाचे पापुद्रे सोलत जाते. मराठी ग्रामीण कथेला एक नवा आयाम देण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या परंतु समीक्षकांचे फारसे लक्ष न गेलेल्या ग्रामीण लेखकांमध्ये श्रीराम गुंदेकर, जगदीश कदम, राम निकम, गणेश आवटे, प्रभाकर हरकळ या लेखकांचा उल्लेख करावा लागेल. मराठी ग्रामीण कथेचा पट विस्तारीत करण्याच्या अनेक शक्यता या कथा लेखकांच्या कथांमध्ये निश्चितच आहेत. परंतु ज्या गांभिर्याने आणि डोळसपणे या लेखकांच्या कथांचा आवाका समजून घेणे गरजेचे होते ते झाले नाही. श्रीराम गुंदेकर यांचे 'उचल', 'लगाम'. जगदीश कदम यांचे 'मुडदे', 'आखर', 'मुक्कामाला फुटले पाय'. राम कदम यांचा 'चांदयेल', गणेश आवटे यांचा 'कागुद' प्रभाकर हरकळ यांचे 'उलघाल', 'भूमिया' असे कथासंग्रह प्रसिध्द झाले आहेत. बदलत्या ग्रामीण जीवनातील सुक्ष्मातिसूक्ष्म बदलांची नोंद उपरोक्त कथालेखकांच्या कथांमधून दणकटपणे घेतली आहे. ग्रामीण कथा स्थूलत्वाकडून सुक्ष्मतेकडे वळत चाललेली आहे. याची साक्ष या कथाकारांच्या कथा वाचताना पटते. श्रीराम गुंदेकरांच्या कथेतून मराठी कथेला न गवसलेले अनेक विषय येतात. शाषण करणारा वर्ग आणि शोषित वर्ग यांच्यातील अंत:संघर्ष कमालीच्या सामर्थ्याने आणि टोकदारपणे त्यांची कथा टिपते.

जगदीश कदम यांच्या कथेतून ग्रामीण जीवनातील वास्तव प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहे. कथेची भाषा, संवाद, सुचकतेने व्यक्त होणारे मानवी वर्तने जीवनातील नाट्य या साऱ्यामुळे ग्रामीण जीवनावर होणारे परिणाम याचे प्रभावी चित्रण मांडणारी त्यांची कथा आहे.

इ.स. १९८५ च्या पुढच्या काळात शिवाजी मुंडे, बलभीम तरकसे, शिवाजी मरगीळ, उत्तम बावस्कर, अशोक अर्धापूरकर, भास्कर बडे, राम कदम, इ. लेखकांनी जोमदार कथालेखन केले. अशोक अर्धापूरकरांचा 'मृत्यू आणि आरंभ' राम कदम यांचा 'पारडं' शिवाजी मरगीळ यांचा 'काळीमाय' व 'जुलूम' उत्तम बावस्कर यांचा 'बुजगावणं' आणि 'इस्कोट' हे कथासंग्रह प्रसिध्द झाले.

मराठवाड्यातील ग्रामीण कथालेखन करणाऱ्या स्त्री लेखिका ललिता गादगे आणि मथु सावंत यांनी समकालीन ग्रामीण जीवन आपल्या कथेतून उभे केले. ललिता गादगे यांच्या कथांमधून मध्यमवर्गीय ग्रामीण जीवनाचे चित्रण बारकाव्यानिशी येते तर मथु सावंत यांचे 'पाण्यातील पायवाट', 'तिची वाटच वेगळी', 'पाणबळी' इ. कथासंग्रह वाचकांच्या पसंतीस उतरले.

एकूणच ग्रामीण साहित्याने समग्र मराठी साहित्य समृध्द केले असे असले तरी अनेक मराठी ग्रामीण लेखकांच्या लेखनाचे समीक्षण झालेले नाही. हे ग्रामीण लेखकांचे कथा लेखन ग्रामजाणीवांच्या कक्षा ओलांडू पाहत आहे. या लेखनामध्ये विद्रोह फारसा आढळत नाही मुख्यत: ग्रामीण जीवनातील कोरडवाहू अल्पभूधारक शेतकरी व त्यांची वर्तमान आवस्था हा या लेखकांच्या लेखनाचा गाभाविषय राहिला आहे.

समकालीन मराठी ग्रामीण साहित्यापुढील आव्हाने:

ग्रामीण साहित्यातून लेखकांनी ग्रामीण जीवनाचे विविध प्रश्न मांडले पण नेमका शत्रू न गवसल्याने त्यात विद्रोह फारसा प्रकट झाला नाही पण ग्रामीण लेखक आत्मविश्वासाने, गांभीर्याने लिहू लागला आहे. ग्रामीण कविता मात्र व्यासपीठीय रंजनवादात अडकली. परंतु ग्रामीण साहित्याने ग्रामीण जीवन विविध प्रश्नांसह मांडले. त्यातून ग्रामीण संस्कृती आणि जीवनशैलीचा आविष्कार होत गेला.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ग्रामीण जीवनात प्रचंड वेगाने परिवर्तन झाले त्याचा सर्वसामान्य शेतकरी, शेतमजूर, कामगार यांच्या जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे स्वरुप ग्रामीण साहित्यिकांनी बारकाव्याने समजून घेतले पाहिजे. ग्रामीण साहित्यातून खेड्यातील बेरकी, भोळ्या भाबड्या, अज्ञानी पात्रांच्या

उचापती भानगडी यातून ग्रामीण जीवनातील शुध्द विनोदाचे विषय बाजूला पडतात. नागर अभिरुचीला आवडणारे विषय निवडल्याने नवनिर्मितीला वाव मिळत नाही. राजकीय नेते, पुढारी आणि कारभारी यांच्या विकृत आणि भडक चित्रणातून निर्मळ विनोद निर्माण होत नाही. ग्रामीण विनोदी कथेत उपहासात्मकता आणि उपरोध अधिक प्रमाणात आढळतो. त्यामानाने विडंबन कमीप्रमाणात दिसते. ग्रामीण साहित्यातून माठ्या प्रमाणात लेखन झाले परंतु स्फुट समीक्षेशिवाय अपेक्षित समीक्षाग्रंथांची निर्मिती झाली नाही.

हातात विळा आणि नांगर असलेल्या ग्रामीण तरुणांच्या हातात शिक्षण प्रसारामुळे सरस्वतीची पाटी आणि लेखणी प्राप्त झाली त्यामुळे ग्रामीण युवक सरस्वतीच्या पंगतीमध्ये बसु लागले आहेत परंतु या ग्रामीण नवलेखकांच्या समोर वाचक, प्रकाशक, संपादक यांच्या या लेखकांप्रती असलेल्या अपेक्षा शहरी वाचकांची नाविन्याची भूक इ. विविध वाङमयीन आव्हानांना समकालीन ग्रामीण नवोदित लेखकांना सामोरे जावे लागते.

ग्रामसंस्कृतीच्या अमूलाग्र बदलाचा संपूर्ण आवाका समकालीन ग्रामीण लेखकांना लेखनीत पकडता आलेला नाही त्याचप्रमाणे शहरी जीवनात रममान झालेल्या लेखकाला ग्रामीण जीवनातील बदलांची नोंद सुक्ष्मतेने घेता आलेली नाही. ग्रामीण जीवनात निर्माण झालेल्या असंख्य समस्या आजही कलात्मकतेने ग्रामीण साहित्यात पूर्णपणे आवतरल्या नाहीत. ग्रामीण वास्तवाला कलात्मकतेने साहित्यातून मांडणे हे एक मोठे आव्हान ग्रामीण लेखकांच्या समोर आहे. समकालीन मराठी ग्रामीण साहित्यातून काव्यात्म आणि संवेदनशील अनुभूतींचा निखळ आविष्कार आढळत नाही म्हणून ग्रामीण साहित्यातून ग्रामजीवन परिणामकारकतेने आलेले नाही म्हणून ग्रामीण जीवनातील आर्थिक, सामाजिक प्रश्न जेवढ्या सुक्ष्मतेने ग्रामीण साहित्यातून प्रतिबिंबीत होतील तेवढे ते व्यापक आणि समृध्द होईल. वाढते जातीय तणाव हे ग्रामीण जीवनाला ढवळून काढीत आहेत. अजूनही असे असंख्य प्रश्न ग्रामीण भागात आहेत ज्यांची वेदना साहित्यात शब्दबध्द झालेली नाही. या वेदनांचे भान ग्रामीण साहित्याला ठेवावे लागणार आहे.

संदर्भ:—

१. 'साहित्याचा अन्वयार्थ' — नागनाथ कोत्तापल्ले — स्वरुप प्रकाशन,औरंगाबाद.
२. 'साठोत्तरी मराठी वाङमयातील प्रवाह'— डॉ. शरणकुमार लिंबाळे —दिलीपराज प्रकाशन,प्रा.लि. पुणे.
३. 'ग्रामीण साहित्य: एक चिंतन'— डॉ. द.ता. भोसले — मनोविकास प्रकाशन, पुणे.

महाराष्ट्रातील संताच्या साहित्यातून येणारा सामाजिक विचार

प्रा.डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
मराठी विभाग प्रमुख, छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर

प्रास्ताविक :

भारताच्या भूप्रदेशावर असलेल्या सर्व राज्यांच्या दृष्टीने अत्यंत सुरक्षीत, पुरोगामी व वैभवशाली राज्य म्हणून महाराष्ट् राज्य ओळखले जाते. याचे संपूर्ण श्रेय महाराष्ट्रातील संतांच्या सामाजिक विचारांना दिले जाते. संतांनी साहित्यातून आपले विचार मांडले, असे म्हटले जात असले तरी, त्याकाळचा बहुतांश; समाज हा अज्ञानी, निरक्षर होता, त्यांना लिहिता,वाचता येत नव्हते. मग साहित्यातील विचार त्यांना कसे कळणार ? म्हणून संतांनी किर्तनाची परंपरा सुरु केली. लोकांचे रंजन करत करत वास्तवातील दाखले देत,साहित्यातील आध्यात्मिक विचार त्यांच्यापर्यंत पोहोचवले. म्हणूनच संतांच्या विचाराचा प्रभाव लोकाचरनावर पडला. त्यामुळे लोक वाममार्ग सोडून विधायक मार्गाला लागले. संतांनी लिहीलेल्या साहित्याचा उपयोग त्याकाळात अधिक झाला नसला तरी, त्यांच्या विचाराचा फार मोठा फायदा मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळात झाला. संताचे साहित्य केवळ महाराष्ट्रालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला परमार्थ, व्यवहार व संसार यांचे मार्गदर्शक ठरावे असे आहे. जीवन जगत असताना लोकांनी काय करावे. ? हे सांगत असताना, रिकाम्या वेळात देवाचे नामस्मरण, नैतिकता, परोपकार, भूतदया, सामाजिक बांधिलकी जोपासावी, अशा अनेक गोष्टी संतांनी ऐकविल्या. यातूनच अध्यात्मिक चळवळ सुरु झाली. ज्यामुळे लोकांना नामस्मरण व हरिभजनातून परमेश्वराचे चिंतन करणे सहज शक्य झाले.

सर्वच जातीधर्मातील संतांनी ईश्वराच्या अस्तित्वाचा स्वीकार केला आहे. पण या ईश्वराकडे जाण्याचे मार्ग मात्र भिन्न भिन्न सांगितले आहेत. त्यात महाराष्ट्रातील मराठी संतांनी, लोकांनी काम करित ईश्वराला प्राप्त करावयाचे, साधायचे आहे. असा सल्ला दिला, सर्वसामान्य लोकांच्या मनावर हा कर्मसिध्दांत बिंबविला.कारण साधारण जनतेचे जीवन हे परांवलंबी होते,गावगाडयातील आठरापगड जाती, आलूतेदार बलुतेदार, लोककलावंत, भीकारी, अंध, अपंग, मागतकरी, गावकीची कामे करणारा गावकुसाबाहेरचा समाज, अशा संपूर्ण समाजातील लोकांना संतांनी त्यांचे त्यांचे जातीनिहाय काम करण्याचा सल्ला दिला. आणि त्यांनी स्वतः अशी कामे करुनच आपला उदरनिर्वाह चालविला, म्हणून संत गोरा कुंभार, नरहरी सोनार, संत नामदेव, संत चोखामेळा, संत तुकाराम, सेना नाभिक, संत सावता माळी, रोहिदास चर्मकार, आणि आधुनिक काळातील संत गाडगे महाराज यांनी तर समाजाला केवळ स्वच्छतेचा संदेशच दिला होता असे नाही, तर ते स्वतः हातात झाडू घेउन लोकांना ग्रामस्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देत. असे संत याच परंपरेतले आहेत, म्हणून अशा संतांची परंपरा महाराष्ट्राला विसरुन चालणार नाही.

संताचे कार्य व सामाजिक विचार :

वरील पैकी सर्व संतांनी जातीविहित असलेले कार्य अथवा काम करण्याचा संदेश समाजाला दिला. 'कामातच राम आहे' असे सांगितले. गोरा कुंभार हा बहुजनांचा संत म्हणून ओळखला जातो. ते जातीने कुंभार होते. त्यांनी मुखाने हरिनाम आणि हातात चिपळया, पायाने माती तुडवीत विठठलाचे नामस्मरण केले. त्यांनी कामाबरोबर लोकांना आध्यात्मिक विचारही दिला. निर्गुण रुपातली माती सगुणरुप धारण करते, उदा. गाडगं, मडक, डेरा, ही तिची रुपे आहेत पण एक दिवस ते फुटते आणि मातीला मिळते, तसेच मनुष्याचे जीवन आहे. जन्माआधी निर्गुण रुप, जन्मानंतर मनुष्याला सगुणरुप किंवा आकार मिळातो, म्हणून जो पर्यंत त्याला हे मनुष्य जीवन लाभले आहे तो पर्यंत त्याला भक्तिचा अधिकार आहे. अहंकार हा सगुण रुपाला शोभत नाही. त्याकरिता कामात रमत गमत भक्तीत रत व्हावे असा संदेश संत गोरोबा कुंभार यांनी दिला त्यांचा एक अभंग–

निर्गुणाच्या भेटी आलो, सगुणासंगे !
तव प्रसंगी झालो, गुणातीत,
मजरुप नाही, नाव सांगो कांही
झाला बाई कांही, बोलू नये.!

समाजाला असा अध्यात्मिक विचार दिला.

संत नामदेव. संत परंपरेतील एक श्रेष्ठ विठठल भक्त, त्यांचा घरी कापड व्यवसायाचा धंदा त्यात नामदेवाना रस नव्हता. विठठलभक्तीत त्यांना अधिकरस होता. त्यांनी भागवत संप्रदायाची पताका संपूर्ण भारतभर मिरवली. हे एकमेव संत आहेत की यांनी देशभर तीर्थयात्रा केली. पंजाब या प्रांतात जाउन ते

तिथली भाषा शिकले व त्या समाजाशी एकरुप झाले. दिशाहीन झालेला समाज भागवत धर्माच्या झेडयांखाली आणून त्यांना दिशा दिली. साहित्यातून लोकांचे दैन्य, दु:ख प्रकट केले. धनप्राप्त झाले तर ते गरीबांना वाटून देत. सुयोग्य विचारातून विकास साधायचे हे तंत्र लोकांना सांगितले.वासनेतून नैराश्य येते. संगाची वासना होते. भजनाचा नाश होतो.

लावण्यसुंदर रुपाने बरवी, पापीण जाणावी ते कामिनी !
देखता होतसे संगाची वासना, भक्ताच्या भजना नाश होये,
ऐसी जे घातकी जन्म कासयासी, चांडाळीण तिसी नरकप्राप्त,
नामाम्हणे तिचे पाहू नये तोंड,पापीण ते रांड बुडवी नरा !

समाजातील अनिष्ट गोष्टीला आळा बसावा, यासाठी नामदेवानी किर्तनाच्या माध्यमातून लोकांचे प्रबोधन केले.

संत चोखामेळा,जातीव्यवस्थेने निर्माण केलेली अगतिकता ज्यांच्या वाटयाला आली असा संत म्हणजे चोखामेळा. जन्माने अंत्यज असूनही विठठलावर निस्सिम भक्ती, साहित्यातून उतुंग प्रतिभेचं दर्शन, दोरखंड वळून किवा झाडू तयार करुन विकावे तेंव्हा पोट भरावे, अशी प्रतिकूलतेत चाललेली उपजिवीका, असा संत समाजाच्या उध्दारासाठी व विठठल डोळे भरुन पाहाता यावा याकरिता आपल्या समाजाचे दु:ख व्यक्त करतात.

'उस डोंगा परी रस नव्हे डोंगा
काय भूललाशी वरलिया रंगा
चोखा डोंगा परी भाव नव्हे डोंगा!'

मानवता हाच खरा माणसाचा धर्म आहे, म्हणून अस्पृश्यतेमुळे आम्हाला अमानवी जीवन जगावे लागते. असे ते निवेदन करतात.

संत तुकाराम, सोळाव्या शतकात क्रांतीकारी विचार मांडणारा, भागवत सांप्रदायाचा कळस झालेला संतश्रेष्ठ जगतगुरु संत तुकाराम, यांनी समाजाच्या विकासाकरिता आहोरात्र चिंतन केले. घरी महाजनकी म्हणजे सावकारी होती. अनेक शेतकरांना त्यांच्या वडील बंधुने शेती गहाण ठेवून व्याजाने पैसे दिले होते. परंतु मधेच मोठा दुष्काळ पडला, शेतकरी हतबल झाला, ही त्यांची अवस्था तुकारांमाना पाहावेना, त्यांनी आपल्या वाटयास आलेल्या सर्व शेतकरी बंधुंची, कर्जासाठी गहाण ठेवलेली शेतीची कागदपत्रे भर चौकात जाळून टाकली.त्याचे कर्ज माफ केले. समाजाचे दु:ख, कष्ट जाणणारा संत तुकाराम समाजाच्या आदर्शाचे प्रतिक होय.

'पिकवावे धन ! ज्याची आस करी जन !
पुरोनिउरे खाता देता ! नव्हे खंडन मविता !!'

उत्तम व्यवहारे हे केवळ व्यावहारिक बुध्दिवादाचे प्रतिक नसून नैतिकतेचे प्रतिक आहे. नैतिकतेच्या दृष्टिने उत्तम व्यवहार म्हणजे उचित व्यवहार होय. असा मौलिक विचार त्यांनी समाजाला दिला. संत तुकारामांनी सर्व जातीधर्माच्या भक्तांना अध्यात्मिक शिकवण दिली.

संत रामदास यांनी सभोवती घडणारे वाईट प्रसंग उघडया डोळयानी पाहिले असल्याने त्यांना जगाची चिंता वाटत होती. त्याकाळात महाराष्ट्रात मुस्लिम राज्ये होती. त्यांचा त्रास सर्वसामान्य लोकांना होत होता. परंतु त्यांच्या विरोधात कोण बोलणार ? लोकांना चांगले विचार मिळावेत म्हणून, त्यांनी राम उपासना, मनाचे श्लोक असे साहित्य निर्माण केले. चांगला माणूस घडला जावा, यासाठी त्यांनी संदेश दिला, आणि उत्तम पुरुषाची लक्षणेही सांगितली आहेत.

निंदा द्वेष करु नये! असत्संग धरु नये!
द्रव्यदारा हरु नये! बलत्कारे !
परपीडा करु नये! विश्वासघात
अपकिर्ती ते सांडावी ! सदकिर्ती वाढवावी!
विवेके दृढ धरावी ! वाट सत्याची !!

संत रामदासांनी लोकमानस ओळखले होते त्या पध्दतीने त्यांनी लोकांना उपदेश केला असे वाटते. संताचे कार्य हे केवळ लोकोपयोगी असेच होते, म्हणून अशा संत वचनाला समाज आजही विसरत नाही. संत साहित्याचे अभ्यासक सदानंद मोरे संताबद्यल असे म्हणतात.'संत हा मुळातच बहिर्मुख किंवा समाजाभिमुख असतो. भक्त हा अंतर्मुख असतो.त्याला संताप्रमाणे देव हवा असतो.'संत ही संकल्पना संत ज्ञानेश्वरांनी व्यापक अर्थाने प्रथम उपयोगात आणली. 'भगवतगीतेला आदर्श असलेला पुरुष हा संत असतो' असे ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे. संत हे लोकशिक्षकांचे काम करतात. आचरण कसे असावे ? याचा पाठ ते लोकांच्या समोर ठेवतात. कितीही त्रास झाला तरी, जे विचारापासून ढळत नाहित तेच खरे संत

असतात. 'तुका म्हणे तोचि संत ! सोशी जगाचे आघात' चातुर्वर्ण्याची चौकट ठेवून बहुजन समाजाचे आध्यात्मिक विमोचन कसे करता येईल ही संत ज्ञानेश्वरांच्या काळात असलेली अडचण होती. परकीय आक्रमनापासून स्वकीयांचे संरक्षण कसे करावे ? ही समस्या एकनाथांच्या काळात होती. त्यामुळे याकाळात अशीच साहित्य निर्मिती झाली. अर्थातच संताच्या साहित्याला वैचारिकतेचे अधिष्ठान असल्यामुळे ते साहित्य कोणत्याही काळात टिकून राहते. मध्ययुगातील सामाजिक समस्यांवरुन भविष्यातील समस्यांचे यथार्थ आकलन व त्यावरील उपाययोजना ही संताच्या साहित्य निर्मितीचे महत्त्वाचे वैशिष्टये आहे.

निष्कर्ष :

अध्यात्मज्ञान या संबंधी संतांनी सांगितले की जीवात्मा आणि परमात्मा यांचे परस्परातील अद्वैत नाते जाणून घेण्याची लालसा म्हणजे अध्यात्मज्ञान होय. संतानी जीव आणि जगत यांची वास्तविक स्थिती जाणलेली असते. म्हणूनच समाजाला हा विषय संत पटवून देतात. संतांच्या साहित्यातून येणारा सामाजिक विचार हा पिढयानंपिढया मार्गदर्शक ठरणार आहे. ज्ञानेश्वरांना ज्या समाजाने वाळीत टाकले, चांडाळ म्हणून त्यांना अपमानित करुन त्यांचा आतोनात छळ केला, अशा समाजालाही यांनी मोक्षाकडे घेउुन जाणारा, जीवनोपयोगी असलेला, उचित अध्यात्मिक मार्ग सांगितला. यावरुन संतांचे समाजाप्रती असलेली निष्ठाच प्रत्ययास येते. संत तुकाराम यांनाही समाजांनी दुःख दिले. तरी पण समाजाची दैना,दारिद्र पाहून त्याचे मन हेलावून जाते. 'बुडती हे जन न देखे डोळा ! म्हणूनी कळवळा येत असे' असे तुकाराम म्हणतात.संत सावता माळी समाजाला निष्काम कर्माची शिकवण देतात. पंढरपूरक्षेत्री विठठलाला भेटायला जाण्याची आवश्यता नाही. तो परमात्मा तुमच्या समीप आहे. तुम्ही जे काम करता त्यात तो सावळा परब्रम्ह आहे. असे ते म्हणतात. म्हणून महाराष्ट्रातील संतांनी समाजाला जे विचार दिले. मानव जातीसाठी त्या विचारांची उपयोगिता कधीही संपणारी नाही. उलटपक्षी प्रत्येक पिढीला दिशादर्शक ठरावी अशी शिदोरी संतांनी समाजाला बहाल केली आहे. मनुष्यातील वैगुण्य अथवा अवगुण हे संताच्या सहवासाने संपणारे असतात. चांगला माणूस निर्माण झाला की चांगला समाजही आपोआप निर्माण होईल. अशी संतांची धारणा होती. याकरिता संतांचे साहित्यविचार समाजाचा उत्कर्ष करणारे ठरतात. हे महत्त्वाचे आहे. आणि आजही संतांच्या विचारातूनच आधुनिक समाज घडतो आहे असे वाटते.

संदर्भ :

1. डॉ. देगलूरकर शरदचंद्र – संत साहित्याचा सामाजिक अन्वयार्थ.
2. कुलकर्णी सुमेधा – संतांच्या श्रेष्ठ कथा.
3. डॉ. गोसावी कुमुद – संत एकनाथ
4. डॉ. कोत्तापल्ले नागनाथ – संपादक, साहित्य आणि समाज
5. सोलापूर विद्यापीठ – संपादित, प्रतिभारंग

शिलादित्य कादंबरीतील भाषिक वेगळेपण

निलम पाटील
संशोधक विद्यार्थी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना –

मराठी वाङ्.मयामध्ये विविध साहित्यप्रकार असून कादंबरी हा त्यातीलच एक महत्त्वाचा साहित्य प्रकार होय. १८२९ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' या ग्रंथात कादंबरी या शब्दाचा अर्थ 'एक कल्पित कथा' असा दिला आहे. कादंबरी हा वाङ्.मयप्रकार इंग्रजी राजवटीत जन्माला आला. १८५७ मध्ये मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी बाबा पद्मनजी यांनी लिहिलेली 'यमुनापर्यटन' ही होय. भाषांतरित, ऐतिहासिक, पौराणिक, अद्भूतरम्य, रंजनप्रधान, शोकात्मक, तत्वप्रधान, राजकीय, प्रोदेशिक, इत्यादी कादंबरीचे प्रकार मानले जातात.

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्रात अनेक धार्मिक मूल्यांनी व विचारांनी मतपरिवर्तन झाले होते. कारण तत्कालीन विचारवंतांमध्ये सुधारक व सनातनी यांच्यातील वाद, ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार, विवेकानंदांच्या विचारांचा प्रभाव, ब्रिटिश राजवटीने स्वीकारलेले धार्मिक तटस्थतेचे धोरण, राष्ट्रसभेची स्थापना, इत्यादी सर्व घटकांमुळे लोकांना स्वत्वाची ओळख करुन देण्यासाठी तत्कालीन काही धार्मिक, राजकीय नेत्यांनी भारतीय समाजाला लाभलेल्या धर्म, तत्त्वज्ञान, साहित्य, संस्कृती इत्यादींची जाणीव जागृती त्याचबरोबर परंपरा व वारसा यांची जोपासना करण्याचे प्रयत्न केले. असाच प्रयत्न १८९० मध्ये शंकर मोरो रानडे या लेखकाने शके ७०१ मध्ये चोल देशातील पुनमल्ली शहरात घडलेल्या घटनेवर आधारित 'शिलादित्य' या कादंबरीच्या माध्यमातून केला आहे.

शिलादित्य कादंबरीतील आशय –

शिलादित्य ही कादंबरी दोन भागात विभागली असून पहिल्या भागात २० व दुसऱ्या भागात १४ प्रकरणे, असे एकूण ४०० पानांची ही दीर्घ कादंबरी आहे. याच्या सुरुवातीस दोन जैन धर्मोपदेशक यतींना (संन्यासी) फाशी देण्याच्या प्रसंगाचे वर्णन आले असून पुनमल्ली शहरातील जैन लोक किंवा यती असतील त्या सर्वांचा शोध घेऊन त्यांना कैद करण्याचे आदेश तत्कालीन हिंदू राजा यमेश यांनी दिला होता.

भद्रमणि अर्धशाल हा अत्यंत श्रीमंत व दानशूर जैन राजा होता. तो आपल्या राजवाड्यात जैन यतींना आश्रय द्यायचा व जैनबांधवांना धर्मोपदेशासाठी पैशांची मदत करत असत. यामुळे हिंदू राजा यमेश याने भद्रमणि अर्धशाल व त्याच्या परिवारास बंदी करण्याचा आदेश देतो. या आदेशाचे पालन करण्यासाठी राजकन्या त्रिवेणी व यती जरठकर्ण यांना कैद केले जाते. पण भद्रमणि राजा मात्र पवित्रदीर्घिकेच्या यात्रेनिमित्त गेलेला असतो, त्यामुळे त्याला कैद होत नाही. त्रिवेणी व जरठकर्ण यांना कैद करुन नेत असतानाच शिलादित्य नावाचा जैन शूर शिपाई व त्याचा साथीदार कार्तिकशंभू त्या ठिकाणी येतात. चतुराईने त्यांची सुटका करतात.

वरील घटनेनंतर सरकारी हल्ल्यातून बचावलेले यती जरठकर्ण व त्रिवेणी आणि शिलादित्य, कार्तिकशंभू हे सर्व जैन मंडळी स्वरक्षणार्थ व धर्मरक्षणार्थ संघर्ष करीत असताना त्यांना आलेल्या अडचणी पासून स्वत:चा बचाव करतात.

कार्तिकशंभू अनाथ असल्याने माता पित्यांना शोध घेण्यासाठी दक्षिण प्रांतात येतो. पण तेथील जैन धर्मियांचे होणारे छळ पाहून त्यांच्या रक्षणार्थ तो कार्य करण्याचे ठरवितो. त्यासाठी तो प्रथम जैनधर्मातील श्लोक पठण, स्वाध्याय करुन युवकांसमोर जैनधर्माचे महत्त्व पटवून देऊन त्यांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न करतो. गीर्णतत्व व शिलादित्य यांच्याशी त्याची ओळख होते.

तत्कालीन हिंदू राजा यमेश हा जैन बांधवांना धर्मप्रसार केल्याबद्दल फाशी, दशसहस्त्र दिनार दंड करणे, यतींना जिवंत जाळणे, जैन प्रेतांना आपल्या राज्यामध्ये अंत्यविधीसाठी जागा न देणे. जैन प्रेतांवर फुलांच्या माळा न घालणे, प्रवेशद्वारावर सुळावरील प्रेतांचे मस्तक लटकविणे, जैन आरोपींना 'तारामंडळ' मध्ये लटकवणे, जैन घरे जाळणे अशा प्रकारे जैन बांधवांना हाल–अपेष्टा करत असत. या अन्याया विरुध्द कार्तिकशंभू जैन युवकांना एकत्र करुन लढा देण्याचे ठरवितो. परंतु इतका छळ सोसूनही राजाच्या विरोधात लढा देण्यास एकही युवक तयार होत नसत. कारण ते जैन धर्मातील अहिंसा तत्त्वाचे पालन करत असत. अखेर कार्तिकशंभू शिलादित्याच्या मदतीने हिंदू राजांशी अन्याया विरुध्द लढा देवून यशस्वी होतो.

अर्धशाल वाड्यावर झालेल्या हल्ल्यांतून बचावासाठी बाहेर पडलेली जैन मंडळी गावोगावी भ्रमंती करीत एका सुरक्षित स्थळी पोहोचतात. परंतु लगेचच त्यांचा पाठलाग करीत सरकारी कोतवाल, शिपाई त्रिवेणी व जरठकर्ण यांना कैद

करुन घेऊन जातात. ब्राह्मण युवक वसुभद्राचार्य हे त्यांची चतुराईने सुटका करतात. वसुभद्राचार्य हे नेहमीच जैन बांधवांना मदत करत असत. त्रिवेणी हीस वसुभद्राचार्य यांच्या बरोबर विवाह करण्याची इच्छा असते. पण वसु ब्राह्मण असल्याने त्यांचा विवाह होत नाही. कार्तिकशंभूला भद्रमणी राजाचा पैसा, संपत्ती आपल्या धर्मरक्षणार्थ हवा असतो. म्हणून तो त्रिवेणीला लग्नासाठी तयार करीत असतो परंतु त्रिवेणी त्याच्याशी विवाह करण्याला साफ नकार देते मात्र शिलादित्याच्या सहवासामुळे त्रिवेणी त्याच्याकडे आकर्षित होते व ती शिलादित्यास विवाहासाठी मागणी घालते परंतु शिलादित्य धर्मरक्षणार्थ विवाह करण्यास नकार देतो.

आपल्यामुळे जैन बांधवांना त्रास होत आहे याची जाणीव होवून भद्रमणि निराश अवस्थेत सरकारी दरबारी स्वत:हून हजर राहण्याचे ठरवितो परंतु कन्या त्रिवेणी पित्याला तसे करु देत नाही. शेवटी पुन्हा सर्वजण मिळून पुनमल्ली शहरी जाण्यासाठी निघतात तर तेथेच त्यांच्यावर हल्ला होतो. त्रिवेणीला वाचवत असताना तलवारीचा वार स्वत: झेलून शिलादित्य गंभीर जखमी होतो. व बेशुध्द पडतो. इकडे राजावर जोराचा तलवार हल्ला होतो त्यातच राजा कोसळतो व मरण पावतो. त्रिवेणी प्रचंड आक्रोश करु लागते. कार्तिकशंभू प्राणपणाने शिपायांशी लढत असतो. अखेर त्रिवेणीला वाचविण्यात त्याला यश येते. जखमी शिलादित्यासाठी डोलीची व्यवस्था करुन पुन्हा ही सर्व मंडळी पुनमल्ली शहराकडे परततात. आपल्या पित्याचा भलामोठा वाडा जळत असलेला पाहून त्रिवेणीचा सारा धीर खचतो. अत्यंत धीराने वागणारी त्रिवेणी या आपत्तीने पूर्णन: खचते कारण काहीही चूक नसताना एकीकडे पित्याचा मृत्यू व प्रियकर शिलादित्य अंत्यवस्थेत असतो. पित्यासमान असणारे यती जरठ–कर्ण यांना कैद केलेले असते अशा बिकट परिस्थितीत आपण निराधार झाल्याची जाणीव होतानाच समोर वाडा जळत असलेला पाहून त्रिवेणी दु:खी होते.

गीर्णतत्त्व यती व कार्तिकशंभू यांच्या मदतीने राजाच्या प्रेताची अंत्यविधी केली जाते. शिलादित्यावर सुरक्षित स्थळी औषधोपचार चालू करतात व चमत्काराने तो निरोगी होतो.

कार्तिकशंभूच्या मनात हिंदू राजा विरुध्द सुडाची भावना बळावते व तो आपले कट कारस्थान पूर्ण करण्यासाठी अत्यंत दक्षतेने, गुप्तपणे नियोजन करीत असतो. निराधार असणाऱ्या त्रिवेणीची जबाबदारी आता या मंडळींवर असते. या मंडळींसोबत त्रिवेणीही गुप्तपणे भ्रमंती करु लागते. त्रिवेणीच्या लक्षात येते. की, या युवकांमध्ये काहीतरी घातपात घडवून आणणारा व्यूह रचला जात आहे. मुळातच अत्यंत धार्मिक असणाऱ्या त्रिवेणीला ही गोष्ट पटत नाही. अहिंसामय श्रेष्ठ तत्त्वाला हे कृत्य कधीही मान्य होणार नाही. यामध्ये तुमचाच सर्वनाश होईल. अर्हंतप्रभूला हे कदापि मान्य होणार नाही. असे कृत्य आपल्या हातून घडू नये अशाप्रकारे त्रिवेणी शिलादित्याला त्या कार्यापासून परावृत्त करण्यासाठी वारंवार विनवणी करु लागते. मात्र कुणीही तिचे ऐकत नाहीत पण तरीही त्रिवेणी आपले प्रयत्न चालू ठेवते. त्रिवेणी शिलादित्याबरोबर विवाह करते. परंतु धर्म सिध्दांताविरुध्द कृत्य पाहून तिला विरक्ती येते त्याच क्षणी त्रिवेणी गीर्णतत्त्व यतीसमवेत गंतुरास धर्मप्रचारार्थ निघून जाते. गुप्तपणे चाललेल्या व्यूहाबद्दलची बातमी अखेर सरकारी दरबारी कळून शिलादित्याला कैद होते. तुरुंगात अत्यंत वेदना होऊनही तो आपल्या साथीदारांची नावे सांगत नाही. तर तिकडे कार्तिकशंभूही शिपायांच्या तावडीतून सुटका करुन घेतो व निराश न होता पुन्हा नव्याने जैन बांधवांना एकत्र करुन अन्याया विरुध्द लढा देण्यास प्रोत्साहन देतो. लेखक शंकर मोरो रानडे यांनी संपूर्ण कादंबरी ही जैनधर्माच्या रक्षणार्थ केलेले जैनयुवकांचे प्रयत्न, विफल अशी प्रेमकहाणी, प्रेमविवाह, शिवाय जैनतत्त्वाप्रमाणे पात्रांचे आचरण अशा तिहेरी गोफण पध्दतीने ही कादंबरी विणली आहे. अशी ही जैनधर्मियांचे अहिंसा तत्त्व मांडणारी 'शिलादित्य' कादंबरी निश्चितच वाचकांचे मन जिंकते.

शिलादित्य कादंबरीतील भाषिक वेगळेपण –शिलादित्य ही एक ऐतिहासिक कादंबरी असून ७ व्या शतकामध्ये आंध्रप्रदेशातील पुनमल्ली शहरामध्ये घडलेल्या घटनेवर आधारित ही. कादंबरी लिहिली असून वाचकांना तत्कालीन परिस्थितीचा उलगडा करुन देताना तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, धार्मिक वातावरण रेखाटण्यात लेखकाचे कौशल्य दिसून येते. अनेक घटना प्रसंगातून वास्तवरुप उलगडून दाखवित असताना उचित शब्दकळा व प्रभावी मांडणीतून वाचकांसमोर हुबेहुब प्रसंगचित्रण उभे करण्याचा लेखकांनी प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

जैन धर्माशी संबधीत वेगळे शब्द –शिलादित्य ही एक ऐतिहासिक धार्मिक कादंबरी असून जैन तत्वज्ञान सांगणारी आहे. जैन धर्मियांच्या सत्य, अहिंसा, मोक्षवाद, कर्मसिध्दांत इत्यादी. तत्वांची मांडणी कादंबरीतून केलेली दिसते. त्यातूनच काही वेगळ्या शब्दांची जाणीव होते. उदा. जोग, उपासक, भदंतजी, सर्वज्ञ, सुगत, निर्वाणपद, तीर्थंकर, मुनींद्र, शास्ता, संन्यासी, मोक्ष, अर्हंत, जिन, मंत्रोदक, नग्नमूर्ति, मोरपिस, विहार, जप, स्तुतिपाठ, समंतभद्र, अर्कबंधो इत्यादी जैन धर्माशी संबंधीत काही धार्मिक शब्द कादंबरी मध्ये दिसून येतात.

म्हणी वाक्प्रचार यातील वेगळेपण –प्रस्तुत कादंबरीमध्ये काही वेगळ्याप्रकारे म्हणी व वाक्प्रचार दिसून येतात ज्यामुळे तत्कालीन राजकीय, सामाजिक व धार्मिक गोष्टीं समजण्यास मदत होते.

उदा. सारे चोरांचेचं व्याही असणे, हत्यारास शिकल करणे, घे बडगा की घाल डोक्यात, मनात चुरमुरे खाणे, भितीचे सावट असणे, झाडा घेत फिरणे, सोडग्याचा प्रकार करणे, तळपायाची आग मस्तका पर्यंत जाणे, सुळावरील पोळी, राम म्हणणे, घोड्याचे मोहरे फिरवणे, पदच्यूत करणे, कट रचण, व्यूह रचणे, घाव घालणे, कुरापत काढणे, तत्सत होणे, डावा डोळा लवणे, तोंडात सूत आणि थुंकी ठेवून शपथ घेणे, उपटून सुळखांद्यावर घेणे, मनांत मांडे खाऊ लागणे, खाशी पच्ची करणे, चेहरा ओखटवाणी होणे, एखाद्या घटनाप्रसंगाच्या स्पष्टीकरणासाठी किंवा नेमकेपणा दाखविण्यासाठी लेखकांनी अशाप्रकारे अनेक म्हणी वाक्प्रचार यांचा सर्रासपणे वापर केलेला दिसून येतो.

वेगळी शब्दकळा –शिलादित्य या ऐतिहासिक कादंबरीतून दिसून येणारी काही वेगळी शब्दकळा. **उदा.**अंमलदार, नागव्या तलवारी कामदार, पहारेकरी, शांसन, जमादार, द्वाही फिरवणे, दिवाण, दिवाण, दहशत, इनाम देणे, दवंडी देणे, शिपाई, कोलीत, फारासखान्यात, तारामंडळ, बच्चंपेरी, निबाप्या, पूसतपास, सांकवाचाच रसा, जडिताची माळ, अवशीसच, खप्पी गडी, निर्वहण

तत्कालीन चालीरीतीशी संबंधित शब्द –घराभोवती खंदक खणणे, दोन हजार दिनार, एक पडी तांदूळ, और्ध्वदैहिक, सुजलेल्या पंजावर नारळाचा शेक.

व्यक्तिनाम स्थलनाम यातील वेगळेपण –शिलादित्य या कादंबरीतील कथांनक ७ व्या शतकात घडून गेलेल्या सत्य घटनेवर आधारीत असून संपूर्ण कादंबरीतील भाषिक वेगळेपणामध्ये उठून दिसणारी बाब म्हणजे कादंबरीतील पात्रांची नावे व ठिकाणांची नावे ही अर्थातच ७ व्या शतकातील असल्यामुळे त्यातील वेगळेपणा जाणवतो

उदा.व्यक्तिनाम –

शिलादित्य, त्रिवेणी, कार्तिकशंभु, भद्रमणी, वसुभद्राचार्य जरठकर्ण, रत्नाकर, गीर्णतत्त्व, अंतकाग्रणी, लंबशिरीख, सौम्यदर्शन तिसलिंग, चित्तविक्षेप, अम्मा, गिरीबंधू, भोगीलाल, दक्षवर, फणिभद्रं, वनतरु, इराम्माबाई, आनंदाबाई, नाळम्मा, राधाम्मा, उम्राम्मा, मारदष्ट्र, दिगंबर, अरुणदत्त, मुदुस्वामी, वंदाय्यर, यमेश, तमोनाभि, जीवग्दर्त, विलयवाद, हर्षवर्धन, रंभाकाय, तामसवट, परशुभद्र, शल्याभानू, वज्रतरु, मारुन हृदयक्ष, वीणभृता, रक्ताक्ष, रुक्षतरु, परशुभद्र, रुक्षामृत, नंणांदाबाई, सत्यग्रीव, वीणंतक, अरुणांत, मनचरु, दिक्षितदत्त, वरदकाल, तरुश्याम

स्थलनाम –

चोलदेश, पुनमल्ली शहर, चसतरु गाव, पवित्रदीर्घिका, यसलुर, गुर्जर, कांचीपूर प्रांत, मणीचसतरु, उत्तरापट्टानास, वरुणत्तु, नागपट्टन, राजमहेंद्री, मर्तनमुंडी, राजगृह, रुमण्वती नदी, चांडमुंडी दलदल, इंदसप्पू, चतुर्मषी, नटवरु, हरतरु, अरबंक, दूनाचार, हिककतनूर, अणुक्षेत्र, रुष्टनूर, गंतुर, कुतुंबी.

भाषाविशेष (अलंकारीक भाषा) –शिलादित्य या कादंबरीतील भाषा प्रमाण मराठी वळणाची तसेच संस्कृत प्रचूर असल्याचे दिसून यते. त्याचप्रमाणे काही प्रमाणात अलंकारीक भाषा वर्णन दिसून येते.

उदा. 'कार्तिकशंभुच्या अंत:करणातील वृथासंशयाची इमारत भुसभुशीत वाळूंत खचल्याप्रमाणे खाली बसली.'

''आकाशमंडपात नक्षत्रांची झुंबरे''

'तिच्या अंगांतून पलीकडचे चंद्रकिरणही दृष्टीस पडावेत इतकी तिची त्वचा सूक्ष्म भासत होती.'

त्रिवेणीच्या अनवाणी चालण्याने कार्तिकशंभुला वाटते, ''तिच्या कोमल पावलांस एकादा खडा रुपे, किंवा कंटक बोचे, त्यावेळी तिच्या त्या पावलांतून निघालेले रक्तबिंदू पाहून त्याच्या मनांत मत्सर उत्पन्न होई. त्याला वाटे की, स्त्रियांच्या अधरोष्ठांत अमृताचा वास आहे. म्हणून कवि वर्णन करितात मात्र, परंतु ते वर्णन मिथ्या असून अमृताचे खरे वसतिस्थान ती पावलेच होत, व यासाठी ती पावलें जवळ आली असता त्यांच्यात नुसत्या समागमामुळे देखील. मार्गावरील खडे अगर कंटक यानाही सजीवता प्राप्त होऊन ते ते अमृत प्राशन करण्याकरितांच त्या मृदु पावलाचे चुंबन घेतात; व त्यांचे भाग्यही बलवतरच, या कारणाने त्यास अमृताची प्राप्तिही रुधिरपानाच्या स्वरुपाने होई.'' अशा प्रकारची अनेक अलंकारिक वर्णन दिसूनं येतात.

धर्माशी संबंधीत भाषा –

शिलादित्य ही कादंबरी प्रामुख्याने जैन धर्माशी संबंधीत असल्यामुळे साहजिकच त्यामध्ये जैन तत्वज्ञान आणि आचरण यांच्याशी संबंधीत काही वाक्ये दिसून येतात.

उदा.

- ''तूं काही काळजी करुं नको ! अर्हंत् सर्व गोष्टी पाहून घेईल. ही गोष्ट पक्की लक्षांत ठेव ! जा, तुझें कल्याण होईल !''
- ''विहारांत जाशील तेव्हां रत्नाकर जती आपल्या धर्मरक्षणाचे कामीं मेला हें प्रत्यहीं म्हणावयास चुकूं नको !''
- ''ज्या सत्यभु बोधिसत्वाच्या पवित्र धर्माचा मी अनुयायी आहे त्याच्या धर्मसरक्षाच्या कामींच हा दंड मला होत आहे हाच मी संतोष मानितो.''
- ''मी आतां या आरशाच्या आड जाऊन लपून राहूनच तुझें कल्याण करावे म्हणून अर्हंत्प्रार्थना करीत बसेन!''
- ''भदंतजी ! आपण असे निराश होऊं नका ! प्रभु अर्हंत आपल्या सत्यमार्गी भक्तांस संकटसमयी कदापि सोडणार नाही !''
- ''अर्हंत्प्रभूनें आपणास संकटांतून सोडविलें म्हणून मनांत स्तुतिपाठाचा जप केला व अखेर '' अर्हंत ! ते बिचारे मरुन गेले त्यांनाही तूं निर्वाणास ने'' म्हणून त्याची प्रार्थनाही केली.''
- ''दीक्षितदत शांतपणें उत्तर करितो – ''बाबारे, हें नेहमी असेंच असावयाचे, पिशाचादिकांशी संसर्ग ठेवणे हे सर्व धर्मात मोठें पाप मानिलें आहे.''
- ''अर्हंत्प्रभुच्या धर्मांत अहिंसा ही मुख्य मानिली आहे. असे असून तुम्ही भयंकर हिंसा करण्याच्या खटपटींत पडलां आहा. याकरिता तुमची खटपट अर्हंत्प्रभूला आवडायची नाही, व त्यामुळे या कामी तो तुम्हांस मदत करील असें कदापि होणार नाही, व यांत तुमचा नाशच निश्चित होईल''
- जती पुढे बोलतो : ''कसेंही असो, सुखें येवोत अगर दु:खों येवोत, तीं निमुटपणे सोसणें हा आपला धर्मच आहे, व तो धर्म आपण नीटपणे पाळिल्या, म्हणजे त्यांतच अर्हंत्प्रभूच्या सदिच्छा आपण पाळिल्या असे समजावें !''
- त्रिवेणी शिलादित्यास म्हणजे – ''आतांच वेळी या अल्पशा पातकापासून मी तुम्हांला बचाविले आहे. अर्हत्प्रभु करीत तर त्या घोर पातकापासूनही बचावीन !''

संवादाच्या भाषेतील वेगळेपण –

शिलादित्य कादंबरी ही संवादरुपानेच पुढे सरकलेली दिसते प्रस्तुत कादंबरीतील संवादामुळे भाषिक वेगळेपण जाणवते व तत्कालीन भाषेची प्रचिती येते.

उदा. त्रिवेणी काकुळत वाण्या स्वराने बोलली – ''काय शिलादित्य महाराज ! अजून पर्यंत त्या भयंकर व्यूहाचा आपण नाद नाहींच सोंडीत ?'' शिलादित्य म्हणाला – ''त्रिवेणी ! ही गोष्ट कधी होणार नाही ! माझा निश्चय कायमचा, तो कधी ढळायचा नाही ! मात्र आणखी जर का एक क्षणभर मी येथे राहिलो, तर माझा निश्चय कायम राखायचे माझ्याहातून होणार नाही !''

शिलादित्य म्हणाला – ''तूं माझ्या या एकांत स्थळी देखील आलींसच ना माझा शोध करीत ? मला नव्हतें वाटले माझ्या एकांताचा विच्छेद करण्याकरिता तूं इतकी दूर येथील ?''

अशा प्रकारे प्रस्तुत शोधनिबंधातून शिलादित्य कादंबरीतील आशय सांगून कादंबरीतून दिसून येणारी तत्कालीन भाषिक विशेष सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामध्ये काही जैन धर्माशी संबंधीत शब्द, काही वेगळे शब्द, चालीरीतीशी संबंधीत शब्द, वाक्प्रचार म्हणी, संवाद, अलंकारीक वर्णन यासर्वांतून ७ व्या शतकातील भाषेचे वेगळेपण उठून दिसते.

तत्कालीन भाषेच्या वैशिष्ट्यांमध्ये असे स्पष्ट होते की ती भाषा जुनी मराठी वळणाची संस्कृत प्रचूर असून त्यातील बहुतांश पात्रे ही स्पष्टोच्यारित अनुनासिक शब्दांचा वापर करताना दिसतात. ती प्रौढ आणि भारदस्त भाषा असल्याचे स्पष्ट होते.अशापध्दतीने इ.स.१८९० च्या कालखंडातील शिलादित्य कादंबरीतून भाषिक वेगळेपण पाहण्याचा प्रस्तुत शोधनिबंधातून प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

१) रानडे शंकर मोरो – 'शिलादित्य' आर्यभूषण छापखाना, पुणे १८९०.
२) देशपांडे कुसुमावती–'मराठी कादंबरीचे पहिले शतक' १८५०–१९५०, प्रकाशन, मुंबई मराठी साहित्य संघ प्र.आ.१९५३.
३) शहा विभा – 'मराठी ऐतिहासिक कादंबरी एक अभ्यास' मेहता पब्लिशिंग, पुणे प्र.आ.सप्टें १९९८.
४) खाले विकास (संपा.) – 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी', लोकवाङ्.मय प्रकाशन, मुंबई २००२.

मराठी भाषेपुढील आव्हाने

कु. प्रणिता शिवाजी वंगलवार
शारदानगर, नांदेड

प्रस्तावना :

भाषा हे अभिव्यक्तीचे माध्यम आहे. तसेच भाषा हे साहित्याचे संचित आहे. आचार–विचारांची देवाणघेवाण घडवून आणणारी, इतकेच काय पण संवादाचे माध्यम असणारी भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. मानवी जीवनात भाषेला फार महत्वाचे स्थान आहे. प्रत्येक भाषेला कला व साहित्य संस्कृतीची पार्ष्वभुमी लाभलेली असते. ही संस्कृती मानवी जीवनाची ओळख असते. भारतीय भाषांपैकीच इंडो युरोपियन कुळातील मराठी ही एक भाषा आहे. मराठी भाषेला गौरवशाली परंपरा लाभली आहे.

माझा मराठाचि बोलु कौतुके।
परि अमृताते ही पैजा जिंके।।

या शब्दात ज्ञानेष्वरांनी मराठे भाषेविषयी गौरवोदगार काढले आहेत. तर फादर स्टीफन्सं यांनी ''जैसी हरळामाजी रत्नकिला की रत्नामाजी हिरा निळा। तैसी भाषामाजी चोखळा भाषा मराठी।।'' असे अभिमानास्पद उदगार काढले आहेत. पण आजच्या आधुनिक युगात मराठी भाषेला उतरती कळा लागली आहे अषी ओरड केली जाते. मराठी भाषेला तुच्छ लेखले जाते. प्रत्येक पालकाची आपल्या पाल्याने इंग्रजी भाषेतुनच शिक्षण घेतले तर रोजगाराची संधी उपलब्ध होऊ शकते, ही मानसिकता बनत चालली आहे. त्यामुळे इंग्रजी शाळांकडे पालकांचा कल वाढलेला दिसून येतो व त्या तुलनेत मराठी शाळांची अत्यंत वाईट अवस्था होत असून मराठी भाषा व संस्कृतीला गावंढळ मानले जात आहे.

आजच्या आधुनिक युगात मराठी भाषेपुढे विविध समस्या व आव्हाने उभी टाकली आहेत. आधुनिकीकरण, स्थलांतर, संपर्क व दळणवळणांची वेगवान साधने, वाढते आदानप्रदान, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्रभाव, इंग्रजीचे वाढते महत्व रोजगाराच्या संधी अशा विविध बाबींचा मराठी भाषेवर परिणाम झाला आहे. मराठी भाषेबाबत नेहमीच साधक–बाधक चर्चा केली जाते. या चर्चेतून केवळ समस्यांचा उहापोह केला जातो. परंतु या समस्यावर उपाययोजना काढण्याचा व बदलत्या काळानुसार मराठी भाषेपुढे उभे टाकलेल्या आव्हानांना स्वीकार करण्याचा प्रयत्न केला जात नाही.

संस्कृत वाणी देवे केली। प्राकृत काय चोरापांसूनी आली। हा खडा सवाल एकनाथ महाराजांनी केल्यामुळे संस्कृत भाषा मराठी भाषेवर वर्चस्व गाजवू शकली नाही. परंतु इंग्रजी आज मराठी भाषेवर वर्चस्व गाजवताना दिसून येते. मराठी बोलतांना हिंदी, इंग्रजी शब्दांची सरमिसळ केली जाते. लिखाणात ही भयंकर दोष आढळून येत असतात पण त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. भाषेविषयीची ही उदासीनता मराठी भाषेचे महत्व कमी करण्याचे मुख्य कारण होय.

शोधनिबंधाची उदिष्टये :

1. मराठी भाषेपुढील आव्हानांचे आकलन सांगणे.

1) प्रसारमाध्यमे : प्रसारमाध्यमांचा इतिहास हा अनेक वर्षापूर्वीचा आहे. लिखित माध्यमापासून ते आजच्या समाजमाध्यमापर्यंतचा प्रदीर्घ प्रवास प्रसारमाध्यमांनी केला आहे. अव्वल इंग्रजी कालखंडात नियतकालिकांनी वैचारिकतेची जडणघडण केली. अव्वल इंग्रजी कालखंडाचा पाया हा सुधारणावाद होता. नियतकालिकांच्या माध्यमातून सामान्य लोकांचे प्रबोधन केले गेले. तत्कालीन वैचारिक लेखनाने मराठी भाषेचे दालन समृध्द केले. ज्ञानप्रसाराच्या हेतूने लेखन करत असतांना विचाराला व स्वभाषेला अत्यंत महत्व देण्यात आले. तत्कालीन वृत्तपत्र हे बुध्दिजीवी व भाषेचे उत्तम ज्ञान असणारे विद्वान लोक चालवित असत. त्यामुळे ते अत्यंत संयतपणे व भाषेविषयीची जाण ठेवून निर्दोष लेखन करत असत.

परंतु आजच्या काळात वृत्तपत्राचे स्वरूप पार बदलून गेले आहे. वृत्तपत्र हा समाजाचा आरसा असतो. वृत्तपत्राच्या माध्यमातून जनतेशी संवाद साधून त्यांची मते लक्षात घ्यावी लागतात. वृत्तपत्रातील वृत्ताचा जनमानसावर सखोल परिणाम होतो. या बाबींना फारसे महत्व न देता वृत्तपत्रांचा खप कसा वाढेल याचा आधी विचार केला जातो. त्यामुळे विचार व भाषा याऐवजी बातम्या पुरविण्याकडे जास्त लक्ष दिले जाते. पत्रकारिता हा व्यवसाय झाला आहे त्यामुळे वृत्तपत्रांचा धंदेवाईकपणा वाढत चालला आहे. जातीविषयक, धर्मविषयक, संस्कृतीविषयक लिहितांना बऱ्याचदा स्फोटक व जनतेत असंतोष निर्माण होईल अशा भाषेचा वापर केला जातो. बातमी खमंग व खरमरीत बनविण्यासाठी वा आकर्षक मथळा तयार करण्यासाठी संमिश्र भाषेचा वापर केला जातो किंवा भाषिक मोडतोड केली जाते.

सध्याच्या काळात वृत्तपत्र हे माध्यम भाषेच्या सुधारणेबाबत आग्रही व काटेकोर नाहीत. लोकांपर्यंत बातमी पोहचविणे हा एकमेव उदेष्य त्यांच्यापुढे असतो. त्यामुळे भाषेकडे सरळसरळ दुर्लक्ष केले

जाते. मराठी भाषाप्रेमींनी चुका लक्षात आणून दिल्यास 'चालायचंच' म्हणून किंवा संगणक वा मुद्राराक्षसाला दोष देऊन ते मोकळे होतात.

''भाषेची गंमत अशी आहे की ती बाजारात उभी असते. बाजारात ज्या भाषेला मोल नाही आणि ज्या भाषेमुळे व्यक्तिगत पातळीवर अभ्युदयाची शक्यता नाही, ती भाषा लोप पावते. बाजारात टिकणारी भाषाच जिवंत राहते. भाषिक समूहाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणारी भाषा टिकते. या गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्या भाषेने वेगवेगळया ज्ञानशाखा आणि विषय हाताळणे गरजेचे असते. मराठी भाषेचा ऱ्हास होतो आहे, ती मरते आहे. म्हणत गळे काढणाऱ्या लोकांनी मराठी भाषा व्यवहार बदलत्या परिप्रेक्ष्यात समजून घेणे गरजेचे आहे.''

उपरोक्त संदर्भान्वये, भाषेचा व्यक्तिगत पातळीवर विकास होत नाही त्यासाठी तिला आर्थिक मूल्य प्राप्त व्हावे लागते व ज्या भाषेला आर्थिक मूल्य प्राप्त होते तिला टिकून राहण्यासाठी धडपड करावी लागत नाही. बदलत्या काळानुसार मराठी भाषेचा व्यवहार ही लोकांनी समजून घेतला पाहिजे असे संजय आवटे यांनी मत मांडले आहे.

परंतु बदलत्या काळानुसार वृत्तपत्रातील भाषेत केला जाणारा बदल अनुचित आहे. आज मराठी वृत्तपत्राचा खप मोठया प्रमाणात होतो. त्यामुळे वृत्तपत्रात घातक भाषेचा वापर न करता माणसामाणसात सौहार्दाचे नाते प्रस्थापित करणाऱ्या भाषेचा वापर करावा आणि भाषिक मोडतोड न करता भाषेची अस्मिता राखण्याचा प्रयत्न करावा.

माहितीच्या युगात संगणक हाताळता न येणे म्हणजे ते निरक्षरतेचे लक्षण मानले जाते. आज जवळपास सर्वच क्षेत्र संगणकप्रणालीने व्यापून टाकले आहे.संगणकाचे महत्व वाढले आहे. संगणकावरूनच आज षिक्षणाचे धडे घेतले जात आहेत. संगणक 'गुरू' ची भूमिका बजावत आहे. संगणकाचा वापर जसा वाढत आहे तसा संगणक येण्यासाठी इंग्रजी भाषा येणे अनिवार्य असते हा समज ही वाढत आहे. संगणकाची निर्मिती पाष्चात्य देषात झाल्याने इंग्रजी भाषेचा वापर संगणकासाठी केला गेला. प्रत्यक्षात संगणकाला भाषा समजत नाही. संगणकाला फक्त चिन्हाची भाषा समजते. चिंन्हांच्या भाषेतच संगणकाला आदेष दयावे लागतात. युनिकोडमुळे मराठी भाषा संगणकावर स्थिरस्थावर झाली आहे. मराठी टंकलेखनाचे अनेक पर्याय सध्या उपलब्ध आहेत.

युनिकोडच्या आधी षिवाजी, कृतीदेव, किरण इ. मराठी फॉण्ट आस्तित्वात होते. श्री–लिपी, नावाचे सॉफ्टवेअर सुध्दा पूर्व प्राथमिक अवस्थेत खूप लोकप्रिय होते. सरकारी कार्यालयात व प्रिंटींगप्रेसमध्ये आजही या लिपीचा वापर केला जातो. युनिकोडनंतर कगप हा भाषाषास्त्रानुसार विकसित केलेले कीबोर्ड लेआउट असून तो उच्चारण पध्दतीनुसार विकसित केला आहे. षिवाय पारंपरिक टंकणयंत्रावर टंकलेखनाचा सराव असणाऱ्या लोकांसाठी देवनागरी इंस्क्रीप्ट हा पर्याय उपलब्ध आहे. या मराठी लिपींचा पर्याय संगणकावर उपलब्ध असतानाही मराठी टंकलेखन कठीण जाते. म्हणून इंग्रजी लिपीचाच मोठया प्रमाणात वापर केला जातो.

फेसबुक, व्हॉटसॲप, ट्विटर, ब्लॉग या समाजमाध्यमातून इंग्रजी भाषेचाच प्रसार केला जातो. मराठीतील संदेषही इंग्रजी लिपीचा वापर करून पाठवला जातो. फेसबुक, व्हॉटसॲपवर होणाऱ्या संवादाची सुरूवात Hi. dude, Hi dear अशा इंग्रजीशब्दाने होते. रोजच्या वापरातील मराठी शब्दांची जागा आज इंग्रजीने घेतली आहे. समाजमाध्याद्वारे अष्लिल व आक्षेपार्ह भाषेतून मजकूर प्रसारित केले जातात. अर्वाच्च शिवीगाळ आणि आक्रमक भाषेचा वापर केला जातो. समाजमाध्यमामुळे भाषिक प्रदूषण वाढले आहे. हल्ली मराठी भाषिकांनाही इंग्रजी भाषेतील शब्द सोयीचे व सुलभ वाटू लागले आहेत. हे मराठी भाषेचे दुर्देव आहे.

आकाषवाणी दुरवित्रवाणीच्या माध्यमातून रिमिक्स पध्दतीला उधाण आले आहे. मालिकेतील नट नटया हिंदी रचनेचा मराठी भाषेत वापर करतांना दिसून येतात तर निवेदक आजच्या तरूणाईला आवडेल अषा हिंदी व इंग्रजी मिश्रित मराठी भाषेचा वापर करताना दिसून येतो. शब्दांचा क्रम भाषेचे व्याकरण या बाबीकडे दृकश्राव्यमाध्यमे दुर्लक्ष करतात.

2) इंग्रजी भाषेचा वाढता प्रभाव : भारतावर दीडषे वर्षे राज्य करणाऱ्या राज्यकर्त्यांची भाषा आज स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही भारतीय जनमानसावर वर्चस्व गाजवत आहे. इंग्रजी भाषा खरचं एवढी महत्त्वाची आहे का? इंग्रजी भाषेशिवाय आपला विकास होऊच शकणारा नाही का? यावर कधीच चर्चा होत नाही. कारण 'इंग्रजीशिवाय तरणोपाय नाही' हा समज आजच्या युगात पक्काच झाला आहे. 'इंग्रजानी आपल्या मातृभूमीवर आक्रमण केले होते तर त्यांच्या भाषेने आपल्या मातृभाषेवर आक्रमण केले आहे.'

1953 सालच्या पॅरीस कमिटीत निदान प्राथमिक षिक्षण मातृभाषेतून दिलं पाहिजे असं आवर्जून सांगितल आहे. 1932 सालच्या हेम्बर्ग परिषदेतही हीच षिफारस केली आहे. परंतु सध्याच्या काळात

इंग्रजी हा विषय प्राथमिक षिक्षणापासूनच सक्तीचा केला असल्यामुळे शिक्षणक्षेत्रात इंग्रजी भाषेच महत्व वाढले आहे. त्यामुळे इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांची अत्यंत वाईट अवस्था आहे हे डॉ. दिलीप चव्हाण यांच्या पुढील निरीक्षणावरून समजते.

''नॅषनल युनिव्हर्सिटी फॉर एज्युकेशन, प्लॅनिंग ॲण्ड ॲडमिनिस्ट्रेषन (NUEPA) यांच्या एका अहवालानुसार गेल्या काही वर्षामध्ये इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये अभूतपूर्व वाढझाली आहे. 2003–2004 ते 2005–2006 या केवळ 2 वर्षाच्या कालावधीत 1 ते 8 वी च्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधील 74% वाढझालेली आहे. प्रत्यक्ष संख्या बघितल्यास असे आढळते की, 2003–2004 मध्ये 54.8 लाख विद्यार्थी इंग्रजी माध्यमात शिक्षण घेत होते. ही संख्या 2005–2006 मध्ये 95.1 लाखापर्यंत वाढली.

मराठी माध्यमाच्या शाळांच्या बाबतीत मात्र विपरीत घडते. भारतात 2003–2004 मध्ये मराठी माध्यमाच्या शाळांतील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण 8.7% होते तर 2005–06 मध्ये 8.0% पर्यंत घसरले.''

इंग्रजी भाषा येत नसेल तर प्रगती होत नाही या मानसिकतेमुळे आज बरेच पालक आर्थिक ऐपत नसतानाही इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत प्रवेष देण्यासाठी भरमसाठ शुल्क देण्यास तयार होतात. त्यामुळे इंग्रजी शाळा ही केवळ अभिजनवर्गापुरती मर्यादित आहे असे म्हणणे सध्याच्या काळात चुकीचे ठरेल. आज मराठी माध्यमामध्ये इंग्रजी भाषेला जितके महत्व आहे तितके इंग्रजी माध्यमात मराठी भाषेला दिले जात नाही. षिवाय इंग्रजी माध्यमातून षिक्षण घेणे प्रतिष्ठेचे समजले जात आहे.

पालकांचा इंग्रजी भाषेविषयीचा अहंगंड पाल्याच्या गुणवत्तेस मारक ठरत आहे. भाषेचे ज्ञान असेल तर संकल्पना समजून घेणे सोपे जाते परंतु मातृभाषा मराठी असतांना इंग्रजी भाषेत षिक्षण घेणाऱ्या मुलांना बराच काळ भाषा समजून घेण्यात जातो. त्यामुळे संकल्पना समजून घेण्याऐवजी मुले पोपटपंची करू लागतात. इंग्रजी भाषेच्या आग्रहामुळे मुले ठरावीक वाक्यांचा ही रट्टा मारतात. त्यामुळे स्पेलिंगबाबत प्रचंड चुका, व्याकरणात दोष आढळून येतात आणि दरवर्षी एका वर्गाने पुढे जात असतांना मुलांना अभ्यासक्रम झेपणं कठीण होऊ लागतं आणि बऱ्याचदा दहावीसारख्या महत्त्वाच्या वर्षी इंग्रजी डोईजड होऊन मुले अनुत्तीर्ण होतात.

उच्च षिक्षणाच्या बाबतीतही मराठीची स्थिती समाधानकारक नाही. कला व वाणिज्य शाख वगळता विज्ञान शाखेसाठी इंग्रजी भाषेतच शिक्षण घ्यावे लागते आणि मराठीचा स्पर्ष न होता मुले पदवी मिळवतात. उच्च षिक्षणात मराठीला कायम दुय्यम–तिय्यम स्तरावर ठेवले जाते. पदवीधर होऊनही विद्यार्थ्यांना एखाद्या विषयावर दोन ओळी नीटपणे लिहिता येत नाही. निर्मितीक्षमतेस मारक ठरणारी आजची षिक्षणव्यवस्था मातृभाषेचा पर्यायाने विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेचा गंभीरपणे विचार करत नाही.

मराठी भाषेची आजची स्थिती लक्षात घेता एतदेषीयांना देशी भाषेत ज्ञान द्यावे हा एलफिन्स्टनचा विचार मागे पडून इंग्रजी षिक्षणाचा पुरस्कार करणाऱ्या मेकॉलेच्या विचारसरणीचा विजय झाल्याचे निदर्षनास येते.

3) ज्ञानभाषा बनविण्याचे आव्हान : साधारणपणे 1500 शे वर्ष जुनी असलेल्या मराठी भाषेला गौरवषाली परंपरा लाभलेली आहे. भारताच्या राज्यघटनेतील 22 अधिकृत भारतीय भाषांपैकी मराठी भाषाही आहे. मराठी भाषेला राजभाषेचा दर्जा प्राप्त आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतात मराठी बोलणाऱ्यांची संख्या दहा कोटी इतकी आहे. परंतु जागतिकीकरणानंतर बऱ्याच भाषांचे अस्तित्व धोक्यात आले असुन मराठी भाषा देखील जागतिकीकरणाच्या जाळयात अडकून पडली आहे. त्यामुळे आजच्या काळात मराठी भाषेला ज्ञानभाषा बनविणे हे सगळयात मोठे आव्हान आपल्यापुढे आहे. मराठी भाषा ज्ञानभाषा होण्यास असमर्थ आहे अषी हाकाटी केली जाते तेंवहा पु.ल.देषपांडे यांनी न्युजर्सीत केलेल्या भाषणातील विधानाची आठवण येते. ते म्हणतात ''ज्या भाषेत ज्ञानेष्वरांनी गीतेसारखं तत्त्वज्ञान सोप्या भाषेत मांडले आहे. त्यापेक्षा कठीण असं काय आहे जे मराठीत मांडता येणार नाही?'' मराठी भाषेचे सामर्थ्य समजून घेण्यासाठी या विधानाचा विचार होणे गरजेचे आहे व त्या अनुषंगाने मराठी भाषेला ज्ञानभाषा बनवण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्नांची देखील गरज आहे.

''महाराष्ट्रातील विद्यापीठांसह 1994 चा महाराष्ट्र विद्यापीठ अधिनियम हा कायदा आहे. त्या कायद्यातील कलम 5 अन्वये मराठी भाषेला ज्ञानभाषा करण्याची जबाबदारी राज्यातील सर्व विद्यापीठांची आहे. परंतु या तरतुदीचा राज्यातील विद्यापीठांनी वापर केलेला नाही आणि त्यामुळे 50 वर्षात मराठी भाषा उच्च शिक्षणाच्या सर्व शाखांमध्ये ज्ञानभाषा झालेली नाही. ज्या भाषेचा वापर ज्ञानार्जनासाठी ज्ञानसंवर्धनासाठी व ज्ञान आणि माहितीच्या आदान–प्रदानासाठी होत नाही अषा भाषेची झीज मोठया वेगाने होते आणि भाषेचे भवितव्य फारतर बोलीभाषा म्हणून राहण्याचा धोका असतो. म्हणूनच मराठीला

केवळ राजभाषा म्हणून मान्यता मिळून पुरेसे नाही तिच्या विकासासाठी लोकभाषा आणि ज्ञानभाषा या दोन्ही पातळयावर तिचे महत्त्व प्रस्थापीत होणे आवष्यक आहे.''

शरद गोखले यांच्या उपरोक्त मतानुसार मराठी भाषेला ज्ञानभाषा करण्याची जबाबदारी विद्यापीठाने स्वीकारायला पाहिजे परंतु प्रत्यक्षात तसे होतांना दिसत नाही. मराठी भाषेला विद्यापीठात स्थान देण्यापलीकडे भाषेबाबत त्यांचे फारसे योगदान नसते काही विद्यापीठातून मराठी भाषेची गळचेपी केली जाते व तिला विद्यापीठातून अर्धचंद्र दिला जातो. विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे शिक्षण इंग्रजी भाषेतच घ्यावे लागते. मराठीला ज्ञानभाषा बनवण्यासाठी विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे शिक्षण मराठीत दिले गेले पाहिजे. त्यासाठी पारिभाषिक शब्दाची निर्मिती करावी लागते. महाविद्यालयीन विद्यापीठातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या षिक्षकांनी आणि भाषिक पातळीवर काम करणाऱ्या तज्ञांनी एकत्र येऊन विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे अध्ययन–अध्यापन मराठी भाषेत कसे करता येईल यासाठी कार्य केले पाहिजे तरच मराठी भाषेला ज्ञानभाषा बनविण्यात यश मिळेल. अन्यथा मराठी भाषेचे भवितव्य धोक्यात येईल.

4) जागतिकीकरण : एक आव्हान

1990 ला जागतिकीकरणाचा स्वीकार करण्यात आला. जागतिकीकरणाबरोबरच खाजगीकरण आणि उदारीकरणही आले. खाऊजा धोरणामुळे जगभरात अनेक बदल झाले. जागतिकीकरणानंतर स्वीकृत केलेल्या मुक्त बाजारपेठेमुळे परकीय देषांना विकसनषील – अविकसित देषात व्यापार करण्याची संधी मिळाली. भारतासारख्या विकसनषील देषातही जागतिक बाजारपेठ प्राप्त झाली. जागतिकीकरणाने यांत्रिकीकरण व नागरिकरणात झपाटयाने वाढझाली. औद्योगिकरण झाले. औद्योगिक क्षेत्रात विज्ञान तंत्रज्ञानाचे ज्ञान असणाऱ्यांना प्राधान्य दिले जात असल्याने इंग्रजी भाषेतुन शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या वाढली. शिवाय जागतिकीकरणामुळे लोकांचे मोठया प्रमाणात स्थलांतर होत आहे. महाराष्ट्रातील लोक पाष्चात्य देशात जाऊन स्थायिक होत आहेत तर इतर प्रांतातील लोक मुंबईसारख्या व्यापारी बाजारपेठ असलेल्या शहरात स्थायिक होत आहेत त्यामुळे मराठी भाषा मागे पडत आहे. परभाषकांना मराठीत बोलण्याचा आग्रह राजकारण्यांनी धरला परंतु प्रत्यक्षात त्यात काही बदल झाल्याचे दिसत नाही. उलट मराठी भाषिक परभाषेचा वापर करताना दिसुन येतात म्हणून इंग्रजी भाषेचा दिवसेंदिवस अभ्युदय होत आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणात मराठी भाषेला टिकवून ठेवणे तिचे संवर्धन करणे हे एक आव्हान बनले आहे.

अषा प्रकारे आधुनिक युगात मराठी भाषेपुढे प्रसारमाध्यमे, इंग्रजी भाषेचा वाढता प्रभाव, जागतिकीकरण व तिला ज्ञानभाषा बनविण्याचे आव्हाने उभी टाकली आहेत. या आव्हानांचा मराठी भाषिकांनी विचार करणे गरजेचे आहे परंतु त्याआधी त्यांनी मराठी भाषेकडे उपेक्षेने न पाहता तिचा अभिमान बाळगायला हवा तिचे सामर्थ्य ओळखायला हवे तरच आपल्याला आजच्या परिस्थितीवर मात करण्यात यष येईल अन्यथा येणार नाही. हे विष्णूषास्त्री चिपळूनकर यांच्या पुढील मतानुसार आपल्याला लक्षात येईल. मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिती या निबंधात ते म्हणतात ''स्वभाषेविषयी उपेक्षाबुध्दी जोपर्यंत लोकांच्या मनात अषीच राहील तोपर्यंत कोणत्याही उपायास लवमात्रही यष येणार नाही.''

निष्कर्ष :

1. प्रसारमाध्यमातून भाषिक मोडतोड होते व संमिश्र भाषेचा वापर करून भाषिक प्रदुषण केले जाते.
2. बदलत्या काळानुसार मराठी भाषेतही बदल व्हायला हवेत, पण हे बदल करत असताना तिची अस्मिता जपण्याचे ही भान ठेवायला पाहिजे.
3. इंग्रजी भाषेविषयीचा अहंगंड दूर झाला पाहिजे.
4. विद्यापीठाने मराठी भाषा संवर्धनासाठी विविध उपक्रम राबविले पाहिजेत.
5. मराठी भाषिकांनी आपल्या भाषेकडे उपेक्षेने न पाहता तिचा अभिमान बाळगायला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. दैनिक उद्याचा मराठवाडा संवादपर्व 2014, तुच कर्ता आणि करविता!: संजय आवटे यांच्या लेखातून, अक्षर कम्युनिकेषन्स, नांदेड.
2. भाषा, विकास आणि राजकारण, संपा. जागतिकीकरण व मराठीचे भवितव्यः डॉ.दिलीप चव्हाण यांच्या लेखातून, चिन्मय प्रकाषन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती पृ.45, 46
3. मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिती : विष्णूषास्त्री चिपळूणकर.
4. ज्ञानभाषा मराठी : शरद गोखले

आव्हानात्मक– 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र'

प्रा.सौ.प्रेरणा एल.चव्हाण
(मराठी विभाग) विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे,
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना–

१९६० नंतर मराठी साहित्यामध्ये विविध वाङःमय प्रवाह उदयाला आले. त्यामध्ये दलित, ग्रामीण, नागर, स्त्रीवादी, आदिवासी, तौतानिक, जनसाहित्य अशा वेगवेगळया साहित्य प्रवाहाचा जन्म झाला. स्त्रीवादी साहित्याच्या निर्मितीमागे ज्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी स्वतःचे आयुष्य वेचले त्या फुले दांपत्यांची प्रेरणा आहे. तसेच स्त्री उन्नतीसाठी झटणाऱ्या समाजसुधारकांचे ऋण या साहित्य प्रकारामागे आहे. स्त्रीवादी साहित्याच्या मुळाशी मानवतेचा मुक्ती लढा आहे. स्त्रीवादी साहित्यातही अनेक जाणिवा अभिव्यक्त होताना दिसतात.

उद्दिष्टे :–

१. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील स्त्रीजीवन अभ्यासणे.
२. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील आव्हानांचा आढावा घेणे.
३. प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील समाजक्रांतीचा आढावा घेणे.

गृहीतके :–

१. स्त्रीयांसाठी समाजामध्ये प्रत्यक्षात समता, स्वातंत्र्य बंधुभावाची मूल्ये अजुनही रुजले नाहीत.
२. स्त्रीयांनी समाजातील विविध आव्हान स्विकारने गरजेचे आहे.
३. आजही स्त्रीयांमध्ये कमी प्रमाणात आत्मभान आहे.

१९९० नंतर दलित कवयित्रिने मोठया प्रमाणात काव्यलेखन केले आहे. त्यात प्रज्ञा दया पवार यांच्या कविता लेखनाचा समावेश होतो. त्यांच्या कवितांचा अभ्यास मांडत असताना त्यांच्या कवितेतील वेदनांचे स्वरुप, संस्कृतीचे दर्शन,जीवन जाणिव, स्त्रीजीवन आणि समाजक्रांती या सर्वांवर इथे प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रज्ञा दया पवार यांनी त्यांच्या कवितेतून त्यांचे भावजीवन जीवनानुभव व्यक्त केले आहे. तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय या सर्व विषयाला अनुषंगुन त्यांनी त्यांचे विचार त्यांच्या कवितेमधून धीटपणे मांडले आहेत. त्यांच्या काव्यसंग्रहातून त्या मुक्तीचे धडे गिरवितात. तसेच प्राप्त परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी त्या विद्रोह करतात. त्यांच्या या विद्रोहाला संघर्षाचे स्वरुप येताना दिसते.

मराठी स्त्रीवादी साहित्यात अनेक लेखिका, कवयित्रिने लेखन केले. त्यात प्रामुख्याने पदमा गोळे, इंदिरा संत, अनुराधा पोतदार, शांता शेळके, मल्लिका अमरशेख,हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, सुगंधा शेंडे, सुरेखा भगत, मीना गजभिये, प्रतिभा राजानंद, कुंदा गायकवाड, गिपल गिमेकर, कुसुम पावडे, उल्हासिनी कांबळे आणि सरला ठमके यासारख्या कवयित्रीने त्यांच्या कवितेत समाजक्रांती विषयी विचार मांडले आहेत. त्याचप्रमाणे प्रज्ञा दया पवार यांच्या कवितेत त्यांनी समाजक्रांती विषयीचे विचार मांडले आहेत.

प्रज्ञा पवार यांच्या कवितेतील समाजक्रांती सांस्कृतिक,शैक्षणिक, राजकीय, कौटुंबिक या अनुषंगाने येते. त्यांच्या 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र', आरपार लखीत प्राणांतिक मी भिजवू पाहते समग्राशी डोळा किंवा अंतःस्थ उत्कट जीवघेण्या धगीवर या सर्वच कवितासंग्रहातून स्त्रीयांच्या व्यथा, वेदना आणि दुःख मांडले आहे. तसेच या दुःखातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांनी गिरविलेले मुक्तीचे धडे त्यांच्या सर्वच कवितेमधून दिसून येतात. एकंदरीत समाजाच्या सर्वच स्तरातील शिक्षित, अशिक्षित स्त्रियांची स्त्रीजाणिव, जीवनजाणीव यांचे चित्रण त्यांच्या कवितेतून येते.

'लव्ह इन द टाइम ऑफ खैरलांजी' ही कविता 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' या कवितासंग्रहातली कविता आहे. खैरलांजी मध्ये जे घडल त्याचे चित्रण केले आहे. कवितेचे शीर्षकात 'लव्ह' हा शब्द जरी असला तरी ती प्रेमकविता नाही. प्रेमाचे रचलेले ढोंग आहे आणि या ढोगांच्या माध्यमातून घेतलेला सूड आहे. याचे गाऱ्हाणे मांडणारी ही कविता आहे. ज्या फुले–आंबेडकरांनी स्त्री शिक्षणाची आणि हक्काविषयीची जडणघडण केली आहे. त्या फुले–आंबेडकरांना डोळयासमोर ठेवून कवयित्री स्त्रीच्या अंतरिचे दुःख मांडते आहे. त्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रश्न विचारतात.

''मोहब्बत मे नही है फर्क
जिने और मरनें का।''

जग बदलण्याच्या अटळ संघर्षात
जगण्या-मरण्यातलं अंतर
कधी पुसल जाईल भीमा?

समकालीन कवितेच्या विश्वात प्रज्ञा दया पवार यांची कविता समाजातील स्त्रियांना आव्हान करु इच्छिते. स्त्रियांनी बाई म्हणून जगण्यापेक्षा स्त्री म्हणून जगावे. सिमॉन द बोव्हा यांच्यामते ''स्त्री ही जन्मतःच बाई नसते तर तिला इथल्या समाजव्यवस्थेन बाई बनवली जाते''बाई म्हणजे काय हो! जी की, भीत्री असेल जिच्या अंगी लज्जा असेल, जी धाडसी नसेल असे स्त्रीविषयीचे सर्व परिमाण इथल्या पुरुष प्रधान सांस्कृतिने रचलेले आहे. ते सर्व स्विकारणे हे बाईचे कर्तव्य आहे. हे समाजात प्रस्थापित आहे. प्रज्ञा दया पवार यांना वाटते की, स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे, अर्थार्जन करावे आणि समाजातील विविध आव्हान स्विकारावे, आव्हान पूर्णत्वास नेण्यासाठी संघर्ष करावा.

पूर्वी स्त्रियांचे क्षेत्र चूल आणि मूलं एवढया पुरते सिमित होते. आज त्यात भर पडली, पण चुल आणि मूल यातून तिची सुटका कोणीही करु शकले नाही. घर सांभाळून नोकरी कतर असताना स्त्रियांना आलेले अनुभव अनेक लेखिकांनी आणि कवयित्रीनी त्यांच्या लेखनाव्दारे व्यक्त केले आहे. पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून नोकरी करत असताना सुध्दा समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. तिची उपेक्षा केली जाते. तेंव्हा समाजातले पुरुष या स्त्रियांना 'तू बाई आहेस' याची पुन्हा पुन्हा आठवण करुन देतात. आणि तिला हिणकस वागणूक देण्याचा प्रयत्न करीत असतात. याचे चित्रण प्रज्ञा दया पवार यांनी 'बोलून चालून नादान बाई मी' या कवितेतून केले आहे. या कवितेच्या शीर्षकातील 'बाई' हा शब्द विद्रोहाच्या स्वरुपात येतो. कितीही जुने झाले आणि त्या शब्दांना आळया लागल्या तरी दंतकथा, पुराणकथा आजही स्त्रियांच्यासाठी समाजात प्रचलित आणि जीवंत आहेत. त्यांना हवी आहे. प्रज्ञा,करुणा, समता आणि असे हजार शब्द पण त्यांना त्याचा उलगडा होत नाही. म्हणून त्या म्हणतात की,

''शेवटी नादच सोडला मी
असल्या अ-पौरुषेच भाषेचा
बोलून चालून नादान बाई मी''

'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' या कविता संग्रहातील कवितेमधून भारतीय संस्कृतीचे चित्रण आले आहे. पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रीयांची होत असलेली गळचेपी, कुटुंबात आणि समाजात वावरत असताना त्यांना आलेले अनुभव त्या इथे रेखाटतात. शिक्षण समाजकारण, राजकारण यात स्त्रियांचे स्थान कसे आहे. ते सांगत असताना या प्रस्थापिताला त्यांनी केलेला प्रतिकार 'स्वातंत्र्याच ट्रायल घेऊन सुध्दा' या कवितेत आला आहे.

स्वातंत्र्याच ट्रायल घेऊन सुध्दा
नीट बसलीच नाहीत आयुष्य
आमच्या शरीराभोवती फिट्ट....

देशाला स्वातंत्र्य मिळून आज ७१ वर्षे पूर्ण झाले, तरी स्त्रियांना आज समाजामध्ये प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य तसेच बंधुभावाची वागणूक दिली जात नाही. आणि दुसरीकडे स्वातंत्र्याचा अर्थ स्वैराचार घेणाऱ्यांच्या आईच्या जीवाला घोर लागला आहे.

माप कसली देता पोरींनो?
उसवा उसवीचा गोंधळ मांडल्याशिवाय
तुम्हाला दिसायचा नाही पोत
कपडयांचा
शरीराचा
नि अवघ्या अस्तित्वाचा...

स्त्री मुक्तीची दिशा ठरवत असताना स्त्रियांची शैक्षणिक,सामाजिक, राजकीय, आर्थिक प्रगती व्हावी. त्याप्रमाणे त्यांना स्वातंत्र्य असावे अशी त्यांची अपेक्षा आहे. आजकालच्या पोरी स्त्रीमुक्तीचा,स्त्री स्वातंत्र्याचा वेगळा अर्थ काढत आहेत. त्यांच्या आई-वडिलांना त्यांच्या वागण्याचा राहणीमानाचा घोर लागला आहे, चिंता लागली आहे. स्वातंत्र्याचा अर्थ स्वैराचार न समजता स्त्रियांनी स्वातंत्र्याचा योग्य अवलंब करणे गरजेचे आहे.

समाजात मानवी मूल्य पायदळी तुडवली जावू नयेत अशी अपेक्षा महानुभाव व वारकरी संप्रदायाच्या काळापासून ते आजपर्यंत स्त्रियांनी त्यांच्या लेखनातून व्यक्त केली आहे. त्याचप्रमाणे प्रज्ञा दया पवार यांनीही त्यांच्या कवितेतून मानवी

मूल्य विविध अंगाने जपण्याविषयी सांगतात. समाजकारण, अर्थकारण, राजकारण या सर्वच क्षेत्रात स्त्री आत्मनिर्भर असावी, असे मत त्यांनी व्यक्त केली आहे. 'आणखी एका बाईबद्दल' या कवितेत त्या म्हणतात.

प्रत्येकीला माहीत असायला हव
आपल्यातल्या
आणखी एका बाईबद्दल,
जी वाटू शकते
तद्दन अनोळखी

स्त्रियांना स्वतःची ओळख व्हावी. त्यांच्यात आत्मभान यावे म्हणून कवयित्री त्यांना कवितेच्या माध्यमातून उपदेश करु इच्छितात. तुमच्यामध्ये एक बाई आहे. तिला ओळखा तिचा उपयोग समाजाच्या सत्कार्यासाठी करा, असे त्या सांगतात. पण ही बाई तर दागिन्यांचा वापर रक्तमांसाचा भाग असल्यासारखे करते, प्रगतीचा मार्ग अवलंबिणाऱ्यांच्या वाटेत अडसर होऊन उभी राहते. अशा प्रकारे प्राचीन काळापासून स्त्रियाच स्त्रियांच्या प्रगतीतल्या अडसर बनल्या होत्या आणि बनतात. ती भित्री असावी, तिला लज्जा असावी याचा अवलंब बाईने का करावा? प्रस्थापित समाजव्यवस्थेला स्त्रीने नकार करावा, विद्रोह करावा असे कवयित्रीला वाटते. पूर्वी स्त्रियांना मतदानाचा हक्क नव्हता. तसेच समाजातील अनेक अनिष्ट रुढी इथल्या समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना बहाल केल्या होत्या. स्त्रियांच्या हक्क व स्वातंत्र्याविषयीची जडणघडण मराठी साहित्यामध्ये ताराबाई शिंदे, डॉ. अश्विनी धोंडगे, डॉ. मंगला वरखेडे यांनी स्त्रीवाद मांडला आज भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना त्यांचे हक्क व स्वातंत्र्य मिळाले असताना सुध्दा समाजात त्याची पायमल्ली होते आहे. हे प्रज्ञा पवार यांच्या 'स्वातंत्र्य...' या कवितेतून त्यांनी मांडले आहे.

स्वातंत्र्य कसं असतं?
मला अजुनही कळूं दिलेलं नाही.

'स्वातंत्र्य' हा शब्द कसा दिसतो, कसा उमटतो, कसा लिहिला जातो, त्याचा आवाज कसा असतो, हे कवयित्रीला माहित नाही. प्रत्यक्षात स्वातंत्र्याचा उपभोग आजही स्त्रियांना घेता येत नाही. 'स्वातंत्र्य' हा भास आहे. असे कवयित्री म्हणतात. ही 'जमीन' ज्याच्यावरुन त्या चालायच्या, हे 'पाणी' ज्याच्यात कवयित्री कागदाची होडी सोडायच्या, हे आकाश ज्यात पतंग उडवला जायचा. ह्या सर्व ठिकाणी स्वातंत्र्य आहे. असे कवयित्रीला वाटत होते. पण निसर्गाने त्यांना बाईपण बहाल केले आणि त्यांच्या स्वातंत्र्यविषयीच्या व्याख्या त्यांना ज्या अपेक्षित होत्या, त्या आता नाहीत.प्रेम म्हणजे काय? स्वातंत्र्य म्हणजे काय? त्याचा उलगडा प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने बाईला होऊ दिला नाही. याचे दुःख कवयित्री त्यांच्या कवितेतून मांडतात. मी कोण आहे, मला माणसासारखी वागणूक का मिळत नाही, समाजात माझ्याविषयी विषमतावादी दृष्टीकोन बाळगला जातो. याचे दुःख कवयित्रीला वाटते 'त्रस्त होऊन गेलेय मी' या कवितेत त्या म्हणतात.

हे झाडं अस्सं
कायम उलट होऊनच
स्वप्नात येत
आणि सकाळ होताच त्याची
सरळ
सळसळ
नित्यनेमाने

स्त्रीजीवन आणि स्त्री जीवनातील जीवनजाणीव इथे त्या व्यक्त करतात. स्त्री जीवनातील वास्तवाता आणि काल्पनिकतेची पूसट रेषा या कवितेत त्या व्यक्त करतात. भारतीय राज्यघटेनेत स्त्रीयांच्या हक्क व स्वातंत्र्यविषयी तरतूद केलेली आहे. पण प्रत्यक्षात समाजात वावरत असताना स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते.हिन वागणूक दिली जाते एकंदरीत 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' तील सर्वच कविता म्हणजे स्त्रीजीवनातील जीवन जाणिवांचा लेखाजोखा आहे. त्यातील सर्वच कवितेचे शीर्षक बोलके आहेत. कविता संग्रहाचे शीर्षक सुध्दा मार्मिक आणि अर्थपूर्ण तसेच प्रतिकात्मक, प्रतिमापूर्ण आहे. कवितेची भाषा साधी, सरळ, सोपी वाचकांना समजेल अशी आहे. तसेच यातील भाषा ऱ्हदयस्पर्शी,अनुभवाचा सोस असणारी आणि बोधपूर्ण आहे. त्यांच्या मल्लदृष्ठावर भालचंद्र नेमाडे यांनी प्रज्ञा पवार यांची कविता खोलवरआणि व्यापक असल्याचे सांगितले आहे.

निष्कर्ष–

१९६० नंतरचे सर्व साहित्यातील प्रवाह विविध आव्हाने घेऊन पुढे आले आहेत. १९९० नंतरच्या कवितेच्या प्रवाहामध्ये प्रज्ञा पवार यांनी काव्यलेखन केले आहे. त्यांच्या कवितेतून त्यांनी स्त्रीजीवन आणि समाजातील विविध आव्हाने व्यक्त केली आहेत. तसेच त्यांच्या कवितेत क्रांतीची भाषा आहे. स्त्रियांना समता, स्वातंत्र्य, बंधुभावाची वागणूक प्रत्यक्षात मिळावी असे त्यांना वाटते. तसेच या काव्यसंग्रहात स्त्रियांनी समाजातील विविध आव्हाने स्विकारावीत असे त्यांना वाटते. शिक्षणामुळे स्त्रियांमध्ये आत्मभान येते. म्हणून स्त्रियांनी शिक्षण घ्यावे, स्वावलंबी व्हावे, प्रगतीशील व्हावे अशी आर्त अपेक्षा या कवितासंग्रहाच्या माध्यमातून त्या समाजातील तमाम स्त्रियांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ–

१. पवार प्रज्ञादया –'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई
२. संपादक– रंगराव बी–मराठी दलित कविता– साहित्य अकादमी, मुंबई.
३. संपादन ढेरे अरुणा–स्त्री लिखित मराठी कविता पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

जागतिकीकरण आणि समकालीन वाङ्मयीन प्रवाह

प्रा.डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने,
मराठी विभागप्रमुख,गोदावरी कला वरिष्ठ महाविद्यालय,अंबड, जि. जालना.

प्रास्ताविक :

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो, असे म्हटले जाते. सामुहिक पातळीवरील असो अथवा अत्यंत वैयक्तिक ताण–तणाव, त्याचे प्रतिबिंब काही प्रमाणात तरी साहित्यात उमटणे साहजिक आहे. अलीकडच्या काळात माणूस कधी नव्हे तो इतका हतबल, निराश आणि परावलंबी झालेला आहे. 'जो दुसऱ्यावरी विसंबला त्याचा कार्यभाग बुडाला' अशी एक संतोक्ती आहे. ज्या काळात परावलंबीत्व अपवादात्मक होते तेव्हा हा इशारा मिळाला होता. आज तर त्याच्यापेक्षा कितीतरी वाईट अवस्था निर्माण झाल्याचे सभोवती नजर टाकल्यास दिसून येते. ही अवस्था आपल्या वाट्यास येण्यास काही कारण आहे का? याचा शोध घेऊ गेल्यास निश्चितच काही बाबींचा उलगडा होणार आहे. मग या कारणाला घेऊन मराठी साहित्यात काही प्रतिबिंब उमटते का हाही शोध घेणे अभ्यासपूर्ण ठरणार आहे. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यामध्ये जे विविध प्रवाह निर्माण झाले, त्या अनुषंगाने समकालीन सामाजिक – राजकीय प्रवाहाचे आव्हान साहित्य कसे स्वीकारते, कितपत यशस्वी झाले आहे, हे पाहणे क्रमप्राप्त ठरते. विशेषतः आज जागतिक पातळीवर सर्व घटकांना प्रभावित करणारी आणि आपल्या विशिष्ट गुणांमुळे सर्वपरिचित झालेली जागतिकीकरण नावाची जी संकल्पना आहे तिचा आणि समकालीन मराठी साहित्य प्रवाहांचा अन्वय कशा प्रकारचा आहे हे या प्रस्तुत शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट म्हणून आपणास सांगता येईल.

जागतिकीकरण :

औद्योगिकीकरणाची सहज–स्वाभाविक अवस्था म्हणून आपणास आज जागतिकीकरण या संकल्पनेकडे पाहता येईल. उद्योगांची निर्मिती आणि त्यातील प्रचंड उत्पादीत औद्योगिक वस्तू याच्या परिणामातून ही संकल्पना पुढे आल्याचे दिसते. गरिबांना किंवा अर्थशास्त्रीय भाषेत तिसऱ्या जगातील माणसांना सुख–समाधान मिळवून देण्याच्या उद्देशाने ही प्रक्रिया निश्चितच सुरु झाली नाही. विविध तज्ज्ञांनी यांसंबंधी आपली मते नोंदविली आहेत. बिल ॲशक्राफ्ट यांनी ''संपूर्ण जगभर पसरलेल्या आर्थिक व सांस्कृतिक सत्तांनी लोकांचे व्यक्तिगत जीवन व स्थानिक समूह प्रभावित करण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.''[1] असे म्हटले आहे. म्हणजे जागतिकीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे जी आपल्या वैयक्तिक आयुष्यावर प्रभाव पाडत आहे. म्हणजे आपण कितीही नाकारण्याचा प्रयत्न केला तरी सुद्धा यापासून आपली सुटका होणे नाही. यापुढे जाऊन सुखदेव थोरात यांनी तर असे म्हटले आहे की, ''तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि मानवी जीवनात होणारे नवीन–नवीन बदल यांच्या परिणामाच्या गाभ्यातून प्रगत होणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या, सर्व देशांच्या आणि शासनाच्या तसेच सर्व बाजारपेठांच्या जागतिक एकत्रिकरणाच्या प्रक्रियेला जागतिकीकरण असे समजण्यात येते.''[2] या व्याख्येतून तीन–चार मुद्दे लक्षात घेण्यासारखे आहेत. ते म्हणजे तंत्रज्ञानातील प्रगती, मानवी जीवन, शासन आणि बाजारपेठ. आधुनिक शासन पद्धतीमध्ये संपूर्ण मानवी आयुष्य शासन नियंत्रित झाल्यामुळे वैयक्तिक, खाजगी असे व्यक्तीचे काही राहिलेच नाही. माणूस कधी नव्हे तो अत्यंत जागतिक वगैरे आपोआपच होऊन गेला. एकीकडे प्रचंड झगमगाट, चंगळवाद तर दुसरीकडे भयाण दारिद्रय, बकालपणा. हे दोन्ही टोक तो अनुभवतो आहे. यातून होणारी घुसमट आजच्या साहित्याचा भाग होणे गरजेचे आहे.

जागतिकीकरणाची ही प्रक्रिया प्रत्यक्ष कार्य कशी करत आहे आणि त्याचा आपल्या आयुष्यावर कसा परिम होत आहे, हे पाहू त्यानंतर मग विविध प्रवाहांच्या अनुषंगाने काही भाष्य करता येईल.

अशी ही सामाजिक–भौगोलिक उलथा–पालथ पाहिल्यानंतर प्रस्तुत संकल्पनेमुळे मराठी भाषेच्या दृष्टीने काय परिस्थिती आहे, हे पाहणे इष्ट ठरेल.

भाषेच्या संदर्भात आपणास असे म्हणता येईल की, माणसाने भाषा घडविली व भाषेने माणूस घडवला. आज मानवी उत्क्रांतीच्या ज्या परमोच्च टोकावर माणूस नावाचा प्राणी येऊन पोहचला आहे, त्यात भाषेचे योगदान फार मोठे आहे. भाषा मग ती कोणतीही असो, ती एका विशिष्ट संस्कृतीचे वहन करत असते. एक भाषा संपणे म्हणजे एका विशिष्ट संस्कृतीचे नष्ट होणे असते.

जागतिकीकरणाच्या या सामाजिक–भाषिक प्रादुर्भावामुळे साहित्यही बाधित झाल्याचे दिसून येते. ज्यास आपण साठोत्तरी मराठी वाङ्मय प्रवाह म्हणून संबोधतो, त्या अनुषंगाने पुढे मांडणी करण्यात येत आहे.

साठोत्तरी साहित्य प्रवाह : साहित्याचा एक विशेष गुणधर्म म्हणजे त्यात तत्कालीन समाजाचे पडणारे प्रतिबिंब हे होय. कोणत्याही चांगल्या कलाकृतीत आपल्या काळाचे संदर्भ पडत असतात. कधी हे आपण प्रत्यक्ष दाखवू शकतो तर कधी हे संदर्भ संपूर्ण कलाकृतीभर छुपेपणाने असतात. यावरुनच आपण साहित्यावरील प्रभावांची आणि प्रवाहांची विभागणी करतो. एकूण समाजाच्या धारणा, त्याची ध्येये आणि मानसिकतेत होणारा बदल साहित्य टिपत असते. यावरून विभागणीच्या दृष्टीने आपण प्रकार उपयोजतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्याच्या बाबतीत आपण काही महत्त्वाचे प्रकार पाडले. त्यातून व्यक्त होणाऱ्या त्यांच्या प्रेरणा, प्रत्यक्ष त्या साहित्याचे स्वरुप आणि संदेश यावरून विशिष्ट कलाकृती कोणत्या प्रवाहात समाविष्ट होऊ शकते, याचे ढोबळमानाने केलेले वर्गीकरण म्हणजे साहित्य प्रवाह होय, असे म्हणता येईल. ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी असे काही ठळक साहित्य प्रवाह मराठीच्या बाबतीत दाखवता येतील.

वरील साहित्य प्रवाह आणि वर्तमानातील जागतिकीकरण ही संकल्पना या अनुषंगाने शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत ठिकाणी अपेक्षित आहे.

ग्रामीण साहित्य : ग्रामीण माणूस आणि निसर्ग यांच्या अनुबंधातून निर्माण होणारे, कृषी संस्कृतीला प्राधान्य देणारे आणि जे आपल्या जगण्याशी समकक्ष आहे अशा सर्वांपासून प्रेरणा घेणारे व त्यानुसार अभिव्यक्त होणारे साहित्य म्हणजे ग्रामीण साहित्य होय, अशी आपणास व्याख्या करता येईल. स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण भागातील पिढी काही प्रमाणात शिक्षणाकडे वळली. या शिक्षणामुळे एक नवे ज्ञान आणि भान ग्रामिणांना प्राप्त झाले. आपले अनुभव, प्रत्यक्ष प्राप्त परिस्थिती आणि आपण वाचत असलेले साहित्य यात मोठी तफावत असल्याचे या पिढीस जाणवले. या आत्मभानातून ही पिढी लिहू लागली.

ग्रामीण साहित्य म्हणजे फक्त शेतकरी जीवनाशी निगडीत असलेले साहित्य असा आपला पूर्वग्रह झालेला आहे. ग्रामीण साहित्यात खेड्यात नोकरी व्यवसायाच्या निमित्ताने आलेला नोकरदार, व्यापारी यांच्याही अनुभवांचा अंतर्भाव होतो. साठोत्तरी काळात स्वतंत्र प्रवाह म्हणून अस्तित्वात आलेले दलित, प्रादेशिक प्रवाहसुद्धा ग्रामीण साहित्याचा, ग्रामीण जीवनाचा एकेकाळी भाग होते. यासोबतच खेड्यातून शहरात स्थलांतरीत झालेला एक वर्ग आहे. हा वर्ग धड कधी शहरात समाविष्ट होऊ शकला ना खेड्याशी इमान राखू शकला. अशा वर्गाचे अनुभव व त्यांची अभिव्यक्ती आपणास ग्रामीण साहित्यात करता येईल. आजही भारतामध्ये बहुतांश जनता खेड्यांमधून वास्तव्य करते. उत्पादन व उत्पन्न कमी असले तरी शेती हा रोजगाराच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. या संदर्भात डॉ. आनंद यादव यांचे मत विचार करण्यासारखे आहे. ते म्हणतात, ''आधुनिक मराठी साहित्य हा मुळात अतिव्याप्त शब्द वापरून त्या शब्दप्रयोगाच्या रुढीने अर्थसंकोच करून टाकला आहे. त्यामुळे मुळातील व्यापक सामाजिक जाणिवा ज्यात व्यक्त होऊ घातल्या आहेत, अशा साहित्याला या साहित्याच्या व्याघाताने 'ग्रामीण साहित्य' हा शब्दप्रयोग वापरावा लागत आहे. त्यात मराठी समाजाची, पर्यायाने या देशाची ग्रामीण समाजाची जाणीव व्यक्त होत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात या जाणिवेला ग्रामीण, दलित–देशी साहित्य इत्यादी विविध नावाखाली धुमारे फुटत आहेत. या त्यांच्या मतांची आजच्या संदर्भात यथार्थ जाणीव होते, हे मान्य करावे लागेल. या दृष्टीने ग्रामीण साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणा – आरंभीचा शोध घेत मागे जाऊ लागलो, की महात्मा फुले यांच्या साहित्यापाशी येऊन थांबावे लागते.''[3] हे आनंद यादव यांचे मत काही अंशी बरोबर आहे. याचे कारण ग्रामीण साहित्याने आपली प्रेरणा प्रारंभीच्या काळी महात्मा फुलेंना जरी मानली असली तरी आपल्या मूळ प्रेरणेपासून हे साहित्य आज फार दूर गेले आहे. त्यामुळे ग्रामीण साहित्य भरकटल्यासारखे झाल्याचे नेहमी जाणवते. केवळ कृषिनिष्ठ संस्कृतीचा कलात्मक आविष्कार घडवून चालण्यासारखी आजची परिस्थिती नाही. जागतिकीकरणाने सर्व समाज स्तरात जो एक चंगळवाद पसरविलेला आहे, त्याचे लोन ग्रामीण भागातही पुरते पसरलेले आहे. आजच्या या अवस्थेला हे साहित्य कसे तोंड देते हा खरा प्रश्न आहे.

दलित साहित्य : भारतीय जातिपरंपरेत ज्यांना शूद्र संबोधले गेले, अशा घटकाविषयी उत्थानपूरक निर्माण झालेले साहित्य म्हणजे दलित साहित्य असे म्हणता येईल. एखाद्या दलित म्हणवून घेणाऱ्या लेखकाने प्रतिगामी किंवा परंपराशरण लेखन केल्यास ते दलित साहित्य ठरणार नाही. दलित साहित्यिक जन्म दलित असावा की दलित जाणिवेतून लेखन करणारा असावा, याबद्दल प्रारंभीच्या काळात फार विचार विमर्श झाला. त्यातून जाणीव असणारा घटक महत्त्वाचा ठरला. दलित साहित्याने केवळ साहित्यनिर्मिती हा उद्देश कधीच मानला नाही तर समाज स्थित्यंतरास साहित्य हे साधनरुप मानले.

त्यामुळे दलित साहित्य हे एका अर्थाने समाज क्रांतीविज्ञान या संबोधनास काही अंशी पात्र ठरते. या साहित्याच्या पाठीमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची फार मोठी प्रेरणा आहे. म्हणून अलीकडे या साहित्यास आंबेडकरी साहित्य म्हणावे काय? याबद्दल विचारवंतांमध्ये खल चालू आहे.

दलित साहित्याने मराठीचा मुख्य प्रवाह रुंदावण्यास फार मोठी मदत झाली. बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ, दया पवार, शंकरराव खरात, प्र.ई. सोनकांबळे, डॉ. यशवंत मनोहर असे कितीतरी साहित्यिक आपणास सांगता येतील. समता, स्वातंत्र्य, अहिंसा आणि सत्य या मूल्यांच्या प्रस्थापनेसाठी दलित साहित्याने नकार व विद्रोह या बाबींचा अवलंब केला. परंपरागत शोषणकेंद्री व्यवस्था दूर सारून संविधानाला अभिप्रेत असणारी माणूसकेंद्री व्यवस्था सर्व समाज स्तरांस न्याय्य हक्क प्रदान करणारी असल्यामुळे दलित साहित्याने पूर्वीपासूनच वैज्ञानिक दृष्टिकोण समाजात प्रसृत करण्यासाठी साहित्याच्या माध्यमातून मदत केली.

दलित साहित्य आणि दलितेत्तर साहित्य यामधील मुख्य फरक म्हणजे दलित साहित्यामधून गोचर होणारा मी हा केवळ एकटा मी नसतो तर तो समष्टीच्या सुख–दुःखाला उजागर कारणारा प्रतिनिधी ठरतो. छान–छान कोशगत आयुष्य न जगता हा मी अखिल मानवमुक्तीच्या लढ्यातील एक मानाचा, महत्त्वाचा घटक ठरतो. त्या जाणिवेनेच तो साक्षात होतो. दलित जीवनाच्या परिवर्तनाचा ध्यास आणि सामाजिक बांधिलकीचे भान दलित साहित्यामधून दिसून येते.

या अवस्थेपर्यंत सर्व अलबेल होते. कारण परंपरेला विरोध करून मानवी मुक्तीचा लढा दिल्यानंतर पुढे काय? हा प्रश्न अनुत्तरीत राहतो. दलित साहित्याने नकार आणि विद्रोह ही मूल्ये जोपासताना एका विशिष्ट स्थितीनंतर मूलगामी रचनात्मक क्रियेकडे वळणे अपेक्षित होते. आज नवदोत्तरी आयुष्याचा आलेख चित्तारताना केवळ परंपरेला नकार देऊन किंवा त्या विरोधात विद्रोह करून प्रश्न मिटण्यासारखा नाही. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या प्रक्रियेत दलित साहित्याला भूमिका घेणे महत्त्वाचे आहे. बहुतांश दलित समूह आज शहरांमधून वास्तव्यास असतांना खेड्यातील एखाद्या परंपरागत पाटलाचे चित्र रंगवून खलपुरुष दाखवणे हा आजच्या प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी उपयोगी असणार नाही. खाजगीकरणाच्या या काळात आरक्षण कुचकामी ठरते की काय? अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या नवीन व्यवस्थेचा होणारा जाच हा सरळमार्गी किंवा एकरेषीय नाही. कृष्णधवल चित्रणाइतके तर ते नक्कीच सोपे नाही.

आदिवासी साहित्य : इतर कोणत्याही प्रवाहांपेक्षा आदिवासी समुदाय हा फार पूर्वीपासून उपेक्षितांचे जीवन जगत आला आहे. धर्मपूर्व अवस्थेतील लोकाचार ज्यांच्या दैनंदिन व्यवहारातून प्रकट होतात असा हा समुदाय अलीकडच्या काळात कोणत्या ना कोणत्या धर्म विचारांच्या प्रभावाखाली येऊन आपले स्वत्व हरवून बसत असल्याचे जाणवते. युनोने 1993 हे वर्ष जागतिक आदिवासी वर्ष घोषित करून प्रत्येक देशात वास्तव्यास असलेल्या आदिवासींच्या समस्येकडे त्या–त्या शासन व्यवस्थेकडे लक्ष द्यावे, असे सूचविले होते. किंबहुना आदिवासींना मुख्य प्रवाहात सामील करण्यासाठी ठोस पावले उचलली पाहिजेत असेच या घोषित वर्षाचा अन्वयार्थ असावा. एका सर्वेक्षणानुसार आजमितीस भारतात जवळपास 461 आदिवासी समुदाय राहतात. प्रत्येकाची भाषा निराळी, विधीनिषेध वेगळे आणि जगण्याची एकूणच तऱ्हा इतरांपेक्षा काही प्रमाणात तरी भिन्न आहे. अशा या भिन्नस्वरुपी समुदायाचे चित्रण मराठी साहित्यामध्ये फार उशिराने सुरु झाले. आदिवासींचे वास्तव्य मुखतः खेडे किंवा शहरे सोडून दूर कुठेतरी जंगलात असल्यामुळे पांढरपेशी जाणिवा तिथपर्यंत पोहचायला निश्चितच विलंब लागला. या समुदायांमध्ये 'देव' ही संकल्पना फार उशिराने रूजली. निसर्गाच्या ठिकाणी पूज्यभाव अर्पण करून आपल्या पूर्वजांना दैवत कल्पून त्या पद्धतीने व्यवहार पूर्ण केले जातात. स्वतःच्या विशिष्ट धारणा आहेत. त्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण, त्या चांगल्या की वाईट याबद्दल मतभिन्नता असू शकते. परंतु शिष्ट समाज गटापेक्षा हा समूह सर्वार्थाने वेगळा असल्याचे जाणवते.

जागतिकीकरणाचा आदिवासींच्या भाषेवरही फार मोठ्या प्रमाणात नकारात्मक परिणाम झाला आहे. जग जवळ येण्याच्या प्रक्रियेत भाषा महत्त्वाचे माध्यम असते. सर्वांची भाषा समान असेल तर आदान–प्रदान विनासायास पार पडते. परंतु इथे मात्र इतरांच्या भाषेची गळचेपी होण्यास सुरुवात होते. विशेषतः जे पारंपरिक, मागास ठरले जातात, त्यांच्या भाषेचा अधिक्षेप सुरु होतो. मागे 2010 मध्ये अंदमान बेटावरील 'गो' नावाची भाषा संपली. कारण ती भाषा येणारी केवळ एक वृद्ध स्त्री तोपर्यंत हयात होती. भाषा मरते म्हणजे एक संस्कृती आपल्यासोबत घेऊन मरते. कारण कोणत्याही संस्कृतीचे वहन भाषेशिवाय संभव नाही. ''आज भारतात व महाराष्ट्रात आदिवासींच्या जवळपास 225 भाषांपैकी 150 भाषा प्रामुख्याने बोलल्या जातात. लिपीअभावी त्या भाषांचा परिपूर्ण विकास झाला नसला तरी त्यात मौखिक पातळीवर ज्ञानपरंपरा सामावलेली आहे, हे विसरता कामा नये. कारण भाषेशिवाय संस्कृती माहीत होत नाही व

संस्कृती माहीत असल्याशिवाय भाषा येत नाही.''[4] अशा सर्वच अंगाने आदिवासींच्या समस्यांवर काहीतरी ठोस उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. नाहीतर एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न खूप वाढले परंतु काही लोक अन्नान्न करून मरत असतील तर विकास दराच्या निकषांची फेरतपासणी करण्याची वेळ आली आहे, असे समजावे लागेल.

स्त्रीवादी साहित्य : निसर्गाने जसे पुरुषांना जन्मास घातले तसेच परिपूर्णतेने स्त्रीला देखील या पृथ्वीवर आणले. परंतु हजारो वर्षांपासून ताकदीच्या बळावर स्त्रीला स्त्री म्हणून काही मर्यादा समाजाने घातल्या. ज्या आजही अस्तित्वात आहेत. फ्रेंच राज्यक्रांतीने जी मानवी मूल्ये दिली त्यातूनच स्त्रीवादाचा जन्म झाला. पुरुषांच्या तुलनेत सर्वच बाबतीत समानता हे स्त्रीवादाचे मूळ प्रेरक घटनास्त्रोत होय. अनेक सामाजिक–राजकीय चळवळींचा उगम आधुनिक काळात फ्रेंच राज्यक्रांतीपासून प्रेरणा घेऊन झाला. तसा स्त्रीवादाचाही उगम याच क्रांतीपासून मानण्यात येतो. इकडे महाराष्ट्रात सन 1848 मध्ये महात्मा फुले भारतातील मुलींची पहिली शाळा स्थापन करतात, तर अमेरिकेमध्ये त्याच वर्षी न्यूयॉर्क येथे 'द फर्स्ट वुमेन्स राईटस् कन्व्हेन्शन' मध्ये स्त्रियांच्या समाजातील दुय्यमत्वाबद्दल कठोर टीका करण्यात आली. स्त्रियांच्या या अवस्थेबद्दल पहिला लढा उभारावा लागला तो पोथिनिष्ठ धर्मगुरुंच्या विरोधात. कारण घर–संसार सोडून, सेवा–दास्यत्व झुगारणाऱ्या स्त्रिया या राक्षसिणी आहेत, असे धर्ममार्तडांनी सांगितले होते. जे.एस.मिल सारख्या तत्त्वचिंतकाने सैद्धांतिक दृष्ट्या स्त्रीवादास बळ मिळवून दिले. पुढे सिमॉन द बोव्हाचे 'द सेकंड सेक्स' हे पुस्तक फारच प्रसिद्ध झाले. फ्रान्समध्ये कदाचित स्त्रियांच्या बाबतीत असे वातावरण असेल, परंतु आमच्या अमेरिकेमध्ये असे काही नाही, असे अनेक बुद्धिवंत त्या काळी म्हणत असते. मानवी हक्कांची सनद जेव्हा फ्रान्स मध्ये पास करण्यात आली तेव्हा स्त्री माणूस नव्हे का? असे प्रश्न विचारण्यात आले. ''मादाम द स्टेल हिने फ्रेंच राज्यक्रांतीचे विश्लेषण करताना स्त्री–पुरुष तुलना केली आहे. स्त्री जेव्हा राजकारणात हस्तक्षेप करते तेव्हा ती तरुण असेल तर आगाऊ समजली जाते आणि म्हातारी असेल तर उपेक्षित ठरते. तिला सत्तेची अपेक्षा असेल तर स्त्रीपुरुष दोघेही तिची कडक तपासणी करतात, कारण पुरुषांसाठी प्रेम करायला तिचा उपयोग नसतो आणि बायकांना तिचा मत्सर वाटतो.''[5] या कारणांमुळे स्त्री नेहमी उपेक्षित ठरते.

एखादी स्त्री कामानिमित्त बाहेर पडून पैसे कमावती झाल्यास पुरुषाची स्वामित्वाची भावना कशी उचल खाते आणि कुटुंबात बेबनाव कसा निर्माण होतो, हे प्रस्तुत कांदबरी लेखनातून दिसून येते. जागतिक पातळीवर 1975 हे आंतरराष्ट्रीय स्त्री वर्ष म्हणून घोषित करण्यात आले. या घटनेचा सकारात्मक परिणाम म्हणून भारतामध्ये सर्वप्रथम 1982 साली मुंबई, कलकत्ता आणि मद्रास या ठिकाणी स्त्री अभ्यास केंद्रांची स्थापना करण्यात आली. भांडवलशाही आणि औद्योगिकीकरणामुळे कुटुंबाच्या पोषणाची, पैसे कमाविण्याची जबाबदारी पुरषवर्गाकडे गेल्यानंतर स्त्रीच्या घरकामाला यत्किंचितही मूल्य उरले नाही. अनुत्पादक घटक या सदराखाली ही कामे गणली जाऊ लागली. स्त्रियांच्या प्रश्नांना घेऊन जे एक सामाजिक परिवर्तन सुरवातीच्या काळामध्ये होत होते, ते अतिशय संथपणे झाले. या संथ परिवर्तनाला खऱ्या अर्थाने गती मिळाली ती स्त्रीवादी साहित्य लेखनातूनच.

स्त्रियांच्या प्रश्नांना घेऊन पहिले नियतकालिक 1855 मध्ये 'सुमित्र' या नावाने निघाले. त्यानंतर कितीतरी नियतकालिके या अनुषंगाने प्रकाशित होऊ लागली. ''दाते यांच्या सूचीमध्ये 1800 ते 1950 मधील 1370 नियतकालिकांच्या नोंदी आहेत. त्यांची विषयावर वर्गवारी केली तर 48 नियतकालिके स्त्री सुधारणा या विषयासाठी वाहिलेली आहेत. या 48 पैकी 23 मासिकांचे संपादन स्त्रियांनी केले आहे.''[6] यावरून समाजात स्त्री प्रश्नांविषयी स्वतः स्त्रियांनी कसा पुढाकार घेतला हे कळते तसेच हळूहळूच का होईना पण पुरुषी मानसिकता बदलत असल्याचेही अधोरेखित होते.

समारोप :

एकूणच समाजाची विचार करण्याची रीत प्रत्येक काळात वेगळी राहिली आहे. युगमहात्म्याचा प्रभाव पचवत कालातीत सत्यशोधन हे प्रज्ञावंतांचे, प्रतिभावंतांचे वैशिष्ट्य असते. एखादा विचार एखादे काळी सरस ठरला म्हणजे तो आणि तोच एकमेवाद्वितीय असतो आणि इतर विचारांचे स्थानमहात्म्य संपलेले आहे, असे नसते. प्रस्तुतचा विचार सरस ठरण्यामागे 'सत्यमेव जयते' झाले असे नसून कधी–कधी किंवा बऱ्याचदा 'सत्य सामर्थ्यमेव जयते' असाच बोलबाला झालेला असतो. तेव्हा मुख्य प्रवाहापासून दूर असलेला आणि दूर्लक्षित परंतु प्रज्ञावंतांच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या विचाराला चालना देण्याचे कार्य साहित्याने केले पाहिजे. आज नाही तर उद्या विद्यमान विचार जाऊन आजचा दूर्लक्षित विचार शीर्षस्थानी येणार हे अटळ सत्य आहे. यालाच तर परिवर्तन म्हणतात. मग विचारवंतांचे, साहित्यिकांचे काय काम? असाही प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. प्रज्ञावंतांनी आपल्या चिंतनातून परिवर्तनाचे आरे अधिक

गतिमान कसे होतील याकडे लक्ष दिले पाहिजे. आज जागतिकीकरणावर कितीही टीका होत असली तरी, त्याच्या निर्मात्यांनी जशी ही संकल्पना कल्पिली होती तशा शुद्ध स्वरुपात नसली तरी सुद्धा विकास क्रमातली ती एक पायरी आहे, हे विसरुन चालणार नाही. परंतु जागतिकीकरण म्हणजे अंतीम अवस्था असेही मानून चालणे भाबडेपणाचे होईल. माणूस असो वा समाज–राष्ट्र, दोघेही नेहमी दोन टोकाचा विचार करणारे असतात, काळे–पांढरे रंगविणे, समजून घेणे सोपे जाते. त्यातूनच यापुढे जगाची अवस्था आपल्यापुरते पाहण्याची असेल. जागतिक राजकारणाकडे बारकाईने पाहिल्यास त्याचे प्रत्यंतर येईल. साधारण आणखी पन्नास वर्षानंतर आपण 'राष्ट्र प्रथमः' या बिरुदावलीस पात्र होऊ. आज मात्र प्रत्येक राष्ट्राची अवस्था 'निमशासकीय' अशा स्वरुपाची झालेली आहे.

संदर्भ :

1. प्रा. पुरुषोत्तम जुन्ने आणि इतर (संपादित) – भाषा, विकास आणि राजकारण, लेख – डॉ. दिलीप चव्हाण, जागतिकीकरण व मराठीचे भवितव्य, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2011, पृ. 37–38.
2. डॉ. भास्कर पाटील – जागतिकीकरण : मराठी भाषा आणि शासन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2011, पृ. 17.
3. डॉ. आनंद यादव – मराठी साहित्य, समाज व संस्कृती, पृ. 133 – उद्धृत – डॉ. संचिता राऊत – लेख, मराठीतील प्रमुख वाङ्मयीन प्रवाहाचे संषोधन (ग्रामीण), मराठी साहित्य संशोधनाच्या दिशा, वसंतराव नाईक महा., चर्चासत्र, ऑगस्ट 2008, पृ. 106.
4. डॉ. वैजनाथ अनमुलवाड – आदिवासी : समाज, संस्कृती आणि साहित्य, इसाप प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती, 2012, पृ. 238.
5. डॉ. आश्विनी धोंगडे – स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरुप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, 1993, पृ. 26.
6. डॉ. दिलीप गायकवाड – साहित्य दर्शन, प्रगती बुक्स प्रा.लि., पुणे, प्रथमावृत्ती 2003, पृ. 14–40.

सानिया यांच्या कथात्म साहिकत्यातील स्त्री जाणीवा

प्रा. राजश्री बिसुरे
गोपाळ कृष्ण गोखले महाविद्यालय, कोल्हापूर मराठी विभाग

आज जगभरात प्रत्येक देशात कुठल्या ना कुठल्या स्वरुपात स्त्री–पुरूष समानतेची चळवळ सुरू आहे. अन्यायमूलक व्यवस्थेशी संघटित स्वरूपात केलेला विद्रोह म्हणजे चळवळ स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाला तर शेकडो वर्षांचा इतिहास आहे. सृष्टीमधील सर्वच गोष्टींचा अन्वय पुरुशाने पुरुषाच्या नजरेतून लावला आहे. स्वतःच्या गरजा, स्वतःचे शरीर केंद्रभूत मानून हा अन्वय लावला गेला. त्या तुलनेत स्त्रीची शारिरीक शक्ती कमी म्हणून ती 'अबला' ठरविली गेली. पुरुषाच्या तुलनेत तिला कमी लेखले गेले. स्त्रीनेही पुरुषांच्या या बुध्दीभेदाला बळी पडून आपल्याकडे कमीपणा घेतला. तिचे आयुष्य कुटुंबापुरते सीमीत करण्यात आले. स्त्री चे सारे आयुष्य वंशसातल्यासाठी आणि कुटुंबाच्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी व्यथित होते. आदर्श स्त्रीची एक साचेबंद प्रतिमाच समाजाने करुन ठेवली आहे. त्या प्रतिमेपर्यंत पोहचण्याचे उद्दिष्ट लहान मुलीसमोर ठेवले जाते. व त्यानुसार घर आणि समाजातून तिच्यावर संस्कार केले जातात. समाजोन आखून दिलेल्या बंधिस्त चौकटीत तिला वाढविले जाते. ही चौकट भेदणाऱ्या स्त्रीला समाजाच्या निंदेला, उपहासाला सामोरे जावे लागते. स्त्रीकडे पाहण्याची समाजाची दृष्टी निर्दयी आणि अन्याय होती. स्वातंत्र्य नाही, स्वतःचे मत नाही अशा अवस्थेत स्त्रीया मार्गक्रमण करीत होत्या. समाजातील या विकृतीवर साहित्याने नेमकेपणाने बोट ठेवले. समाजातील विसंगती विरोधाभास यांचे अवलोकन करुन प्रस्थापित समाज व्यवस्थे विरुध्द बंड पुकारले त्यातून स्त्री विचारधारेने प्रेरीत लेखनाची परंपरा सुरु झाली.

शिक्षणाने आत्मभान आलेली स्त्री लिहायला लागली ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री–पुरुष तुलना' या ग्रंथातून स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्यायाचा पाढा वाचला पाऊण शतकापूर्वी स्त्रियांनी लिहीणे हीच मुळी बंडखोरी मानली जायची अशा काळात ताराबाई शिंदेच्या पावलांवर पाऊल ठेवत स्त्रीया लिहायला लागल्या विभावरी शिरुरकरांचा 'कळयांचे निःश्वास' हा कथासंग्रह तर तत्कालीन स्वाथी समाज रचनेचा आलेखच मांडतो. शिक्षणाच्या योगे स्त्रीया नोकऱ्या करायला लागल्या.
लग्न केले तर मुलीकडून मिळणारे तिच्या पगाराचे पैसे मिळायचे बंद होतील म्हणून त्यांच्या लग्नाचा विचार आई–वडील करेणासे झाले. त्यांची आयुष्ये उध्वस्त होत गेली. भावंडांचे संसार उभे करण्यातच त्या धन्यता मानायला लागल्या. स्त्री पुढे हा एक नवाच प्रश्न उभा राहिला.

१९६० नंतर मात्र आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही दृष्टींनी मराठी कथेला नवी परिमाणे मिळाली. ती मिळवून देण्यात पुरुष कथाकारांइतकाच स्त्री कथ लेखिकांचा वाटा ही मोठा आहे. कमल देसाई, विजया राजाध्यक्ष, सरिता पदकी, तारा वनारसे, वसुधा पाटील, गौरी देशपांडे, कविता महाजन, आशा बगे, निरजा, प्रज्ञा दया पवार, मेघना पेठे, अंबिका सरकार, सानिया, उर्मिला पवार अषा लेखिका या कालखंडात जोमाने लेखन करु लागल्या. त्यांच्या लेखनाचा, बंडखोरीचा स्तर निश्चितच वेगळा आहे. पण एका सुत्राला धरुन या सर्वजणी लिहीतात. पुरुषी दडपशाहीला नकार देत स्वतंत्रपणे स्त्री केंद्री विचारधारेचा शोध हे त्यांचे लेखनाचे सुत्र आहे. या लेखिकांच्या लेखनामागे जीवन शोधाचे गंभीर प्रयोजन आहे. स्त्री जीवन, कुटुंब जीवन, आणि स्त्री–पुरुष संबंध हेच बहुतांशी केंद्रवर्ती विजय असतानाही या लेखिका पुरुषांविरोधी कडवटपणा दूर ठेवून आपल्या अनुभवविश्वाच्या सूक्ष्म, तरल गुंतागुंतीच्या शोध मनस्वीपणे, निष्ठेने घेताना दिसतात. याच प्रवाहात सानिया यांच्या कथा लेखनाची दखल आपणास एक सूत्र लेखिका या नात्याने घ्यावी लागते. कथालेखिका म्हणून मान्यता पावलेल्या सानिया यांच्या लेखनाची प्रकृती मनोविश्लेषनात्मक आहे. स्त्रीनिष्ठ जाणीवांतून स्त्री प्रश्नांना वाचा फोडणारे साहित्य त्यांनी लिहीले.

सानिया यांच्या लेखनाचा आढावा घेता त्यांनी तीन कादंबऱ्या अकरा कथासंग्रह, दोन स्फूट ललित गद्याचे संग्रह, असे लेखन केले आहे. त्यांचे लेखन संख्यात्मक दृष्टीने मोजकेच असले तरी ते निश्चितपणे गुणवान, कसदार आहे. आपल्याला भिडलेला, भावलेला अनुभव त्यांतील सुक्ष्म गुंतागुंतीसह आपल्या कथांमध्ये त्या अविपकृत करतात. जून ८ १९६८ मध्ये 'हरवलेली पाऊलवाट' ही त्यांची पहिली कथा 'श्री' साप्ताहिकात प्रसिध्द झाली. १९६८ ते १९७५ सर काळात त्यांनी सातत्याने कथालेखन केले. ते 'मौज''मिळून साऱ्याजणी' 'स्त्री' अनुष्टुभ इठ नियतकालीकातून प्रसिध्द होत राहिले. ओळख भूमिका, अशी वेळ, वलय, प्रयाण, ओमियागे या सारख्या कथासंग्रहातून त्यांनी स्त्री प्रश्नांची मांडणी केली आहे. 1985 नंतर सानिया यांनी लिहिलेल्या कथा वैशिष्टयपूर्ण तर आहेतच परंतु त्यांनी मांडलेल्या प्रश्नांचे स्वरुप, बहुआयामी, अनेकपदरी, काळाशी सुसंगत असे आहे.

सानिया यांचा १९७५ मध्ये प्रकाशित झालेला शोध हा पहिला कथासंग्रह यातील 'रस्ते काळोखाचे' या कथेतील इला आणि रूनी या दोघी म्हणजे एक लग्नाशिवाय असणारी आणि दुसरी विवाहीत असूनही घर संसार यांच्याशी फारशी बांधिलकी न ठेवता स्वतंत्रपणे मुक्तपणे जीवन जगताना दिसतात. तर 'वाट वेगळी' मधील प्रभा अतिशय स्वाभिमानी आहे. स्वतःच्या तत्वांशी ती तडजोड करीत नाही. तिला मुक्तपणे जगणे आवडते. 'ओळख' या कथेतील रेणूकेला तिचा नवरा सोडून जातो. तो त्याच्या ध्येयपूर्तीसाठी आपल्याला सोडून गेला आहे हे समजल्यावर ती त्याच्या भावनांचा आदर करते 'घर' या कथेतील नोकरदार गृहिणी गौरीला नक्यासाठी, सासूसाठी घाईगडबडीत स्वयंपाक उरकत असताना सुध्दा घराशेजारचा, खिडकीतून दिसणारा निसर्ग साद घालतो. निसर्गात मनमुराद भटकण्याची आस तिला स्वस्थ बसू देत नाही. आपल्या आवडी ती कटाक्षाने जोपासताना दिसते.

'वळण' या कथेतील कृष्णा शाळा सोडून चार घरची कामे करत आई बरोबर फिरते. राघवला तिच्या भावाला तिच्या विषयी कणव आहे. तिने असे आपले आयुष्य वाया घालवू नये असे त्याला वाटते. तो आईशी भांडतो. आईला घर चालवण्यासाठी आणखी दोन हात कबामासाठी मिळणार असतील ते हवेच असतात. कृष्णा हे सर्व अलिप्तपणे पहात असते. ती त्याला म्हणते, ''पण राघव,मलाच करायचं नाही तू म्हणतोस तसलं काही. मला काय हवं नको, ते तू काय म्हणून ठरवायचंस?'' १. असे ती त्याला परखडपणे सुनावते. आईवडिलांच्या मृत्यूनंतर भावंडांमधील नात्याचा बंध मोडून पडतो. त्यांचे पुढचे आयुष्य एका वेगळयाच वळणावर जाते.

'ओळख' या कथासंग्रहातील चारही कथांद्वारे आधुनिक जगात वावरणाऱ्या माणसांच्या भावनिक संघर्षाचे, स्त्रीयांच्या घुसमटीचे तसेच पुरुषांच्या मनात चालणाऱ्या भावनिक आंदोलनाचे चित्रण येते. 'आपण आपले' या कथेत विद्युत या उच्चविद्याविभूषित अमेरिकेमध्ये शिक्षण पूर्ण केलेल्या स्त्रीचे चित्रण येते. ही कथा म्हणजे तिचा आत्मशोध आहे. आई वडिलांच्या इच्छे प्रमाणे चारचौघी सारखा संसार करफन जीवनाचे सार्थक झाल्याचे समाधाने मानून घेणे तिला मान्य नाही. विद्युतची आई निर्मला ही सुशिक्षीत स्त्री आहे. तरीही ती परंपरा जोपासत मुलींच्या लग्नाच्या चिंतेत आहे.

'प्रयाण' या कथेत चारुची कथा येते. व्यसनधिन नवरा आणि डबघाईला आलेला व्यवसाय सांभाळण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करणारा सासरा अशा कुटुंबात ती राहते. बाहेरुन श्रीमंतीचा देखावा करणाऱ्या घरात चारु घुसमटते आहे. उच्च शिक्षीत असणारी म्हणजे एम.बी.बी.एस असणारी चारु घराच्या तळमजल्यावर दवाखाना चालविते. येणाऱ्या पेशंटशी ही अंतर राखूनच वागते. पण परदेशातून आलेला मनोहर आपल्या मुलाला घेऊन तिच्या दवाखान्यात येतो. मनोंहर स्वभाव तिला आवडतो. त्याच्याषी तिची मैत्री जुळते. तिच्या आयुष्यात मनोहरच्या रुपाने सुखाचे काही क्षण येतात. 'चार दिवस' मधील केतकी लग्नानंतर ही आपले करिअर सोडू शकत नाही. घर आणि करिअर ही तारेवरची कसरत आपणास जमनार नाही हे उमजल्यावर ती मनाचा कौल घेऊन करिअर निवडते. ती नक्याला सोडून संशोधनासाठी परदेशात निघून जाते.

'एक पाऊल पुढे' या कथेत सासू–सून या रुढ नात्यातील सांकेतिकताच लेखिकेने मोडीत काढली आहे. वास्तूरचनाकार असणारी उर्मिला लग्नानंतर आपल्या नावाप्रमाणे आपले करियर ही पुसून टाकते. चौकटीत स्वतःला बांधून घेते. पत्नी, गृहीणी, आई या भूमिका बजावताना ती स्वतःला विसरुन जाते. नवऱ्याचा अहंकार, बोलणी सहन करते. मुलाच्या लग्नानंतर तरुण, उत्साही वास्तूरचनाकार असणारी सून प्राची घरात येते. तिला आपल्या सासूची घुसमट जाणवते. प्राची उर्मिलेला तिच्या व्यक्तीत्वाची नव्याने ओळख करुन देते. तिच्यातले आत्मभान जागृत करते. पुरुषांचा म्हणजे पप्पांचा कावेबाजपणा लक्षात आणवून देते. ती म्हणते, ''तुम्हाला माहित आहे का मम्मी..... तुम्ही फार हुशार होतात म्हणून तुमचं असं झालं. मला बरोबर कल्पना आली आहे. बायकोनं गृहीणी बनांव, करिअर करु स्वतंत्र बनू नये असे वाटणारे नवरे असतातच पण तुमचं तसं नाही झालं.... तुम्ही हुशार होतात. त्या क्षेत्रात काम करीत राहिला असताना ना, त्यांच्याशीच कदाचित स्पर्धा केली असतीत.... म्हणून..... म्हणून' २. उर्मिलेला परत एकदा आपल्या करिअरकडे लक्ष द्यावे असे वाटायला लागते. नवऱ्याच्या नाराजीची पर्वा न करता ती सुनेबरोबर काम करण्याचा निर्णय घेते. आपल्या मनाला पटलेल्या वाटेवर सूनेसह ती पुढचे पाऊल टाकते.

'प्रेमाचं जुनुक' मधील मुलगी आईच्या निधनानंतर वडिलांपासून वेगळी राहते. पैसा, श्रीमंती याच्या सतत पाठीमागे धावणारा वडिल स्वतःच्या बायकोलाही कधी समजावून घेऊ शकत नाही. बायकोला काय आवडत होते हे ही त्याला माहिती नाही. मुलगी मोठी होताना ती कशी वाढली, तिचे वाढदिवस कसे साजरे केले गेले हे ही त्याला माहित नाही. मात्र आई आणि मुली मध्ये अत्यंत प्रेमळ नाते आहे. आईने

तिला आपल्या मनाप्रमाणे वागण्याची मुभा दिली आहे. पण वडिलांना तिचे चांगले करिअर सोडून मुक्या प्राण्यांच्या संस्थेत काम करणे आवडत नाही. त्याला त्याचा प्रचंड संताप येतो. आईचं आणि मुंलीचं एक स्वप्न असतं मोठी जागा घ्यायची. तिथे खूप झाडं लावायची. प्राण्यांसाठी घर बांधायची 'प्रेमाचं जुनुक' तयार करायचं. आई आणि तिने मिळून पाहिलेलं स्वप्न त्याला सहजपणे सांगते. पण वडिल त्या दोघींच्या भावना समजून घेऊ शकत नाहीत. तेव्हा ''तुमच्यात ते नाही बहुधा. माझ्यात ते आईकडूनच आलं. सगळीकडे सगळयांच्यात येईल तेव्हा खरं.तेव्हाच जग बदलेल 3.असे उद्‌गार ती वैष्यम्याने काढते.

'भूमिका' कथेतील वसू आपल्या वृध्द व आजारी आईसह राहत असते. एकाच जाहिरात कंपनीत काम करणारा श्रीरंग पहिल्या पत्नीच्या मृत्यूनंतर तिला लग्नाची मागणी घालतो. तिच्या आईला ही तिने लग्न करावे असे वाटत असते. लग्नाच्या चौकटीत आपली प्रौढ मुलगी बांधली गेली तर आपली काळजी मिटली असे तिच्या भाबडया मनाला वाटत असते. परंतू वसू त्याला नकार देते. ''.....तशीच कुणी अनोळखी सामान्य बाई स्वीकारायला तुला भिती वाटते. म्हणून तुम्ही सगळे जिला ओळखता, अशा मला, त्या भूमिकेत अट्टाहासाने बसविण्याचा प्रयत्न करता आहात'' ४ असे ती श्रीरंगला ठामपणे सांगते. आणि दुसरी नोकरी धरते.

स्त्रीनं स्वतःच स्वत्व ओळखावं, आपला आत्मसन्मान जागा ठेवावा आणि जोपासावा असं आत्मभान सानिया यांच्या कथांतील नायिका देतात. उत्कट आत्मनिष्ठा आणि अंतःप्रेरणांशी संवादी असणं, प्रामाणिक असणं हा सानियांच्या नायिकांचा आणखी एक विशेष आहे. बाहय घटकांतील घटना घडामोडी पेक्षा व्यक्तीच्या अंतर्मनातील भावनिक हालचाली मांडण्याकडे सानिया यांच्या कथांचा ओढा आहे. मध्यमवर्गीय स्त्रियांची सुखःदुखे, त्यांच्या जीवनाकडे पाहण्याच्या माफक अपेक्षा, त्यांची स्वप्ने, वाढती स्पर्धा, नोकरी आणि घर कुटुंब यातून निर्माण होणारे ताणतणाव याचे यथार्थ चित्रण सानिया यांच्या कथांतून येते. त्यांच्या नायिका परिस्थितीला शरण जात नाहीत तर स्वतःच स्वतःचे विश्व निर्माण करताना दिसतात. त्या स्वतःच्या विचारांवर ठाम आहेत. काळाशी सुसंगत असणाऱ्या या कथा म्हणूनच वाचकांच्या मनाचा ठाव घेताना दिसतात.

संदर्भ

१ रेखा इनामदार–साने, वंदना बोकील कुलकर्णी (संपा.) 'संपादित सानिया' राजहंस प्रकाशन, पुणे, प्र. आवृत्ती, २०१४, पृ.१२
२ सानिया, परिणाम, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, २००८ पृ. ७२
३ तत्रैव. संपादित सानिया पृ. २७९
४ तत्रैव. पृ. १३८

जागतिकीकरणाचा समकालीन मराठी कादंबरीवरील परिणाम

श्रीमती. रेखा काशिनाथ पसाले
श्रीमती.के.आर.पी.कन्या महाविद्यालय,इस्लामपूर.

जागतिकीकरणने दिलेली सुख समृध्दीची आश्वासने खोटी ठरली अर्थव्यवस्था कोलमडली. देश आर्थिक संकटात पडला. शासन व्यवस्था मोडीत निघण्याची प्रक्रिया हे जागतिकीकरणाचे दाहक वास्तव आहे. जागतिकीकरणाच्या विचारधारेत समता,बंधुता,मानवता ही मूल्ये शिल्लक राहणार नाहीत. कारण या सगळयात माणूस फक्त ग्राहक झाला आहे. स्त्रीचे वस्तुकरण झाले. या प्रक्रियेत नैतिक,अनैतिक विचार फालतूपणा ठरत आहे. या सर्वांचे वास्तव दर्शी चित्रण समकालीन मराठी कादंब–यांमधून आले दिसते. जागतिकीकरणाचे खोलवर परिणाम जसे समाजावर झाले आहेत. उत्तम कांबळे यांच्या जागतिकीकरणात माझी कविता याचा उल्लेख येथे करणे आवश्यक वाटते. ते म्हणतात.

सारं जग जवळ जवळ आलयं म्हणतातद्य पण माणसं माणसापासूनद्य
दूर धावताहेतद्य रोबोटच्या गळयात द्यगळा घालताहेतद्य
माणसाऐवजी कुत्र्यावर द्य कुत्र्याऐवजी यंत्रावरद्य विश्वास टाकताहेतद्य
सगळयांचे खांदे भरलेतद्य स्वत:च्याच स्वार्थात द्यजावं कुठं,राहावं कुठंद्य
खेडयात की शहरात?

ही इथल्या समाजाची स्थिती आहे.'अर्थमानव निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत माणूसच हरवून बसलो आहोत. भांडवलदार, भांडवलशाही यांचे चित्रण अनेक मराठी कादंब–यांमधून आलेले दिसते. यात प्रामुख्याने उल्लेखनीय कादंबरीकार सदानंद देशमुख, यांचा उल्लेख करावा लागेल त्यांची तहान ही कादंबरी ग्रामीण दुष्काळाचे दर्शन घडविते. तरीही तिला जागतिकीकरणाच्या दाहकतेचा स्पर्श आहे.ढासळलेली मूल्यव्यवस्था,भौतिकतेची आस, स्वार्थी वृत्ती आणि पैसा संस्कृतीचा उदय हे प्रश्न हाताळताना दिसते. पाणीप्रश्न हा या कादंबरीचा मुख्य विषय असला तरी जागतिकीकरणाच्या स्वीकाराने समाजामध्ये निर्माण झालेला हा प्रश्न आहे. भ्रष्टाचार, वाढते नागरीकरण, सुखलोलुपता,हव्यास, भयग्रस्तता, हुकुमशाही,स्वार्थी राजकारण इ. संदर्भ या कादंबरीत येतात.

'बारोमास'कादंबरीमध्ये विज्ञान तंत्रज्ञानाबरोबर जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागांमध्ये निर्माण झालेल्या अनेक प्रश्नांचा आलेख मांडला गेला आहे. जागतिकीकरणांच पहिलं देणं म्हणजे चंगळवादी संस्कृतीचा जन्म ज्यामुळे श्रमाची प्रतिष्ठा कमी झाली या कादंगरीतील एकनाथ आणि अलकाच्या माध्यमातून सदानंद देशमुखांनी याचे चित्रण केले आहे.

जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमी व प्रायोगिक स्वरूपात कादंबरी लिहिणारे दुसरे उल्लेखनीय लेखक म्हणजे प्रवीण बांदेकर त्यांची 'चाळेगत' ही कादंबरी विकासाच्या ओघात निसर्गावर मानवी संस्कृतीने केलेले आक्रमण आणि त्यातून निर्माण झालेले ताणतणाव या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहेत. नव्वदच्या दशकात उदयास आलेली खुली अर्थव्यवस्था,उदारीकरण आणि जागतिकीकरण यांनी सर्वच क्षेत्रात पडझड झाली. सत्य, न्याय, संवेदना, सहानुभूती या मूल्यांच्या बाबतीत विवेक राहिला नाही. सर्वसामान्यांचं जगणं तळापासून ढवळून काढणारा पेच 'चाळेगत' मध्ये आहे.

'पांगिरा' ही विश्वास पाटलांची कादंबरी म्हणजे झपाटयाने बदलत गेलेल्या खेडयाची व्यथा आहे. आजच्या खेडयाचे रूप बदलले आहे जुनी जातीव्यवस्था कोसळली गाव गाडा ढासळला. फिल्म,टीव्ही,गावापर्यंत पोहोचले. निसर्गाचा –हास,पाण्याचा गैरवापर,भौतिक संस्कृतीचे आकर्षण इ. चित्रण पीळ या कादंबरीत आले आहे.भास्कर सखाराम यांची एसईझेड ही कादंबरी सेझ या विषयावर लिहिली आहे. रायगड,अलिबाग या जिल्हांतील जमीन सेझवर जाणार होती. पिकाऊ जमीन सेझसाठी घ्यायची नाही असे. धोरण असताना घेतली जाते. त्यामुळे भूमिपुत्रांना संघर्ष उभा करावा लागतो. सेझ मागे हटेपर्यंत लढा थांबत नाही. यामध्ये शेतक–यांना प्राणही गमवावे लागतात. पण स्वत:च्या भूमीसाठी भूमिपूत्र मागे हटत नाही ही या कादंबरीची यशस्वीता आहे.

अशाप्रकारे मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात जागतिकीकरणामुळे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा प्रसार होतो त्याचे प्रतिबिंब मराठी कादंबरीत पडतेही आणि पडतही नाही सेझ,मन्वंतर यासारख्या कादंब–यामधून जागतिकीकरणचा विषय मांडला. अशोक कोळी यांची पाडा ही कादंबरीत याचेच चित्रण आलेले दिसते जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतकरी सपाट होत आहे. केळयांना भाव मिळावा यासाठी संघर्ष करणारा नायक यात दिसतो. चांगदेव यासाठी आंदोलन करतो लोड शेडिंग बंद व्हावे यासाठी आंदोलन करतो. व्यापारी,दलाल यांच्या हुकुम शाहीवर वक्तव्य करतो पण एवढे करूनही त्याला न्याय मिळत नाही. यामुळे कौटुंबिक जीवनातही त्याची वाताहात होते तिथेही तो अपयशी ठरतो. हे उद्ववस्तपण जागतिकीकरणाच्या परिणामांपैकीच एक आहे.

मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात स्त्रीवादी साहित्य व जागतिकीकरणाचा स्त्रियांच्या दर्जावर झालेल्या परिणामांचे चित्रण करणा–या अनेक लेखिकांनी याविषयी चिंतन केलेल आहे. सानिया, मेघना पेठे,गौरी देशपांडे,ज्योत्स्ना देवधर इ. लेखिकांनी मोठे योगदान दिले आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतासारख्या देशात बहुसंख्य गरीब,निरक्षर,अकुशल, आणि कमकुवत

गटामध्ये असलेल्या स्त्रियांवर विपरित परिणाम झाला आहे.जागतिकीकरणाची सर्व धोरणे पुरूषप्रधान व्यवस्था व श्रेणीरचना कायम करण्यासाठी मदत करत असल्याने स्त्रियांच्या विरोधात आहेत. समाजातील कमजोर, दुबळे घटक याचे बळी ठरले आहेत. स्त्री ही त्यातलाच एक आहेत. त्यांना अन्न,पाणी, निवारा,रोजगार,वस्त्र, शिक्षण, आरोग्य अशा सर्व जीवनावश्यक गरजांसाठी झगडावे लागते. जागतिकीकरणामुळे झपाटयाने खाजगीकरण होवू लागले याचा फटका कामगार वर्गाला बसला. सरकारने गरिबांचा विकास करण्याऐवजी भांडवलदार व खाजगी उद्योगांना प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे रोजगाराची असुरक्षितता , अतिप्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर, शिक्षणाच्या संधी कमी झाल्या, शेतीक्षेत्रावर दडपण वाढले वाढती बेकारी, वाढता देहविक्रय व्यवसाय, स्त्रियांवरील वाढती हिंसा,सेक्स टुरिझम,यांचा परिणाम स्त्री जीवनावर झाला. जागतिकीकरणामुळे व खाजगीकरणामुळे ऐच्छिक निवृत्ती योजना,कामगार कपात,सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रात स्त्रियांची होणारी पिछेहाट,यांत्रिकीकरणामुळे पारंपारिक स्त्री व्यवसाय बुडाले शासनाची कल्यानकारी राज्याची संकल्पना बाजारी शक्तीच्या प्रभावाखाली अदृश्य होत आहे. त्याचा परिणाम स्त्रियांच्या जीवनावर झाला. मासेमारी, सहकारी व कुटीरउद्योगावर तसेच घरगुती उद्योगावर संक्रांत आली. कुटुंब व्यवस्था उध्वस्त झाली. विश्वसुंदरीसारख्या स्पर्धा परकीय देशांनी आयोजित केल्या पण भारतीयांना यातील डावपेच कळले नाहीत हे किताब भारताला द्यायचे खुष करायचे आणि व्यापाराला बाजारपेठ मिळवायची यात स्त्रियांचाच बळी घातला गेला. याचा परिणाम असा झाला की बारबाला. वेश्या व्यवसाय बोकाळला. नोकरदार स्त्रिया,राजकीय क्षेत्रातील स्त्रिया, शिक्षणक्षेत्रातील स्त्रिया यांचे वेगळेच प्रश्न निर्माण झाले. एकंदरीत विचार करता एक उपभोग्य वस्तू म्हणून स्त्रिची परवड झाली याचे यथार्थ आणि वास्तव चित्रण अनेक समकालीन मराठी कादंब–यामधून झालेले दिसते. देव,धर्म आणि एकून विश्व तर दुसरे लैंगिकता या विषयावर स्वतंत्र विचार मांडणारी निमिर्तीक्षम लेखिका होण्याचे धाडस कमल देसाईंनी केले. स्त्रीकेंद्री आणि चरित्रात्मक कादंबरी जोत्स्ना देवधर यांच्या कादंब–यांचे स्वरूप होते. आशा बगे यांना टिकलीएवढं तळं या पहिल्या कादंबरीच्या शिर्षकापासून वेगळेपण अधोरेखित केले. कविता महाजन यांनी आपले सामाजिक क्षेत्रातील अनुभव धीटपणे मांडले १९९० नंतर मराठी साहित्यात आलेले जागतिकीकरण आणि खाजगीकरण यांचेही चित्रण त्यांनी केले. थोडक्यात सांगायचे झाले तर प्रत्येक स्त्री लेखिकेने स्त्री पुरूषांच्या आयुष्यातील कोंडी,पालकत्वाची गोची, लैंगिक आक्रमण, शोषणाच्या नाना त–हा, आरक्षणाचा प्रश्न, नोकरीतील मुस्कटदाबी इ. अनेक प्रकारचे वास्तव चित्रण करण्याचे आव्हान समाकालीन लेखिकांनी स्वीकारलेले दिसते.

समारोप:

जागतिकीकरणाचा चेहरा विक्राळ आहे. त्यामुळे त्याच्याकडे स्वागतशील दृष्टीकोनातून पाहता येणार नाही. त्यामुळे येथे चंगळवाद वाढला गरीब सर्वसामान्य,अशिक्षित स्त्रिया यांचे वेगळे उग्र प्रश्न निर्माण झाले. गरीबी वाढली आपल्या देशात गरीब–श्रीमंत ही दरी वाढली. मराठी कादंब–यांतून या सर्व परिणामांची मीमांसा सर्व लेखकांनी केली. ग्रामीण जीवन, शहरी जीवनातील मूल्य –हास स्त्री जीवनातील समस्या आदर्श जीवनमूल्यांचे उध्वस्त रूप यांचे परिणामकारक चित्रण करण्यात लेखक यशस्वी झाले आहेत.

संदर्भ:–

१. स्त्री–लिखीत मराठी कादंबरी – संपादन – अरूणा ढेरे
२.जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य –डॉ.शरद गायकवाड
३. चाळेगत – प्रवीण बांदेकर
४. स्त्री साहित्याचा मागोवा–संपादक, सात्यिप्रेमी भगिनी मंडळ
५. समकालिन साहित्य– वसंत डहाके
६. समकालिन साहित्य, प्रवृत्ती आणि प्रवाह – भोळे भा.ल.

भ्रमणध्वनीवरील मराठी संवेदन भाषा – एक नवे आव्हान

प्रा. सौ.एस.एस.पाटील (मराठी विभाग)
आनंदीबाई रावराणे कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय, वैभववाडी, सिंधुदूर्ग

प्रास्ताविक :–

स्वातंत्र्योत्सर भारतात १९६० नंतर खऱ्या अर्थाने अनेक बदल घडत गेले. आधी असणाऱ्या एकूणच व्यवस्थेने या नव्या बदलांना स्वीकारत त्यातून नवी वाटचाल सुरू केली. यात शहरामंध्ये असा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि विशेषत: मानसिक पातळीवर बदल होत गेला. त्याचा परिणाम ग्रामीण जीवनावरही हळूहळू पाझरत गेला. या नव्या बदलांनी शहरांचे आकर्षण वाढले. आपणही असे बदलायला हवे ही भावना त्यातून प्रबळ होत गेली. या प्रबळ भावनेतूनच स्वत:मध्ये 'शहरी जनता' आणण्यासाठी ग्रामीण जीवनही प्रयत्नशील झाले. त्याच दरम्यान शिक्षित वर्ग वाढल्याने हे नवे बदल लवकरच ग्रामजीवन दिसूही लागले. परंपरागत व्यवसाय जाऊन त्याठिकाणी कारकून, हिशोबनीस, सुपरवाइझर्स, ग्रामसेवक, नर्सेस, शिक्षक, वेगवेगळे दुकानदार, वाहन दुरुस्ती करणारे, वेगवेगळी यंत्रे दुरुस्ती करणारे अशा नव्या उत्पन्नांचे मार्ग निर्माण झाले. नंतर शिक्षणाच्या विविध सोयी जवळपास उपलब्ध होत गेल्या. या सगळ्यांचा परिणाम म्हणजे एकूणच समाजजीवन आर्थिक स्तर उंचावला. एक नवी संक्रमण अवस्था समाजजीवनाला आली. त्याचाच परिणाम म्हणजे आजचे भ्रमणध्वनीचे वाढलेले प्राबल्य हेही आहे.

जागतिकीकरणातून आलेली नवता

देशाच्या १९९० च्या आर्थिक धोरणात खासगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या त्रिसुत्रींचा समावेश झाला. याचा फार मोठा परिणाम एकत्र जनमानसावर पर्यायाने समाजजीवनावर झाला. अर्थकारण, राजकारण यात उलथापालथ झाली. विशेषत: माहिती तंत्रज्ञानाचे अनेक नवे पर्याय उपलब्ध झाले. त्या नव्या पर्यायांनी सामाजिक–सांस्कृतिक वातावरण काहीसे वेगाने बदलत गेले. पाश्चात्य संस्कृतीचे आधी असलेले आकर्षण अधिकच वाढले. जनसंपर्काची भाषा म्हणून इंग्रजीचा वापर वाढला. बदलत्या आर्थिक धोरणांनी नवे आव्हान निर्माण केले तसेच व्यवसायाचे नवेच पर्यायही उपलब्ध करून दिले. या नव्या आव्हानांना आणि पर्यायांना सामोरे जाण्यासाठी इंग्रजी भाषा आवश्यक वाटू लागली. आर्थिक घटक महत्त्वाचा ठरला. या सगळ्या 'नवतेतून' भाषिक संदर्भही झपाट्याने बदलू लागले. त्यातच भ्रमणध्वनी आला आणि या भाषा बदलाचे जणू माध्यमच बनला.

भ्रमणध्वनीचे आगमन आणि भाषेची स्थिती

आपल्याकडे १९९० च्या आसपास भ्रमणध्वनी आला.मात्र त्याचा खरा वापर सुरू झाला तो २००० च्या दरम्यान. कारण त्यावेळी हा भ्रमणध्वनी सर्वसामान्यांच्या आर्थिक आवाक्यात बसेल अशा किंमतीत बाजारात आला. थोडासा जड, लांब आयताकृती असलेल्या यंत्रावर बोलता आणि संदेश पाठवता येत असे. महत्त्वाचे म्हणजे एकाच ठिकाणी थांबून बोलण्यापेक्षा आपल्यासोबत कुठेही नेता येतो. हवे तेव्हा बोलता येते या बाबी खास होत्या. दूरध्वनीची सवय असणाऱ्या मराठी भाषिकांनाही ही बाब खास सोयीची वाटली. त्याचा नंबर (सिमकार्ड) मिळविण्यासाठी लोक वेळ काढून रांगा लावू लागले. या रांगेसारखी मग मोबाईलची भाषाही जनमानसात रूजू लागली.

या भ्रमणध्वनीला आपल्या मराठी भाषेत पर्यायी शब्द कोणता असेल यापासून अनेकजण अनभिज्ञ होते. मात्र 'मोबाईल' हा शब्द मात्र शिक्षित–अशिक्षित, शहरी–खेडूत अशा सगळ्यांनाच चांगलाच ज्ञात झाला होता. या मोबाईलची वाजणारी घंटी (रिंगटोन) हा कुतूहलाचा विषय होता. त्या कुतूहलातून वेगवेगळ्या 'रिंगटोन' चा प्रघात सुरू झाला. मोबाईलवरून संदेश–निरोप पाठवता येतो आहे म्हटल्यावर 'एसएमएस' हा शब्द तोंडात रूळला. मोबाईलचा वापर दैनंदिन व्यवहारात अधिकाधिक होऊ लागला आणि काही शब्दही जे मोबाईलशी संबंधित आहेत ते रोजच्या बोलण्यात येऊ लागले.

उदा. *पोटात 'व्हायब्रेशन' झाल्यासारखं वाटतं.*
त्याची 'बॅटरी चार्जिंग' करायला हवी.
परवा दिवशी त्याचे वडील 'ऑफ' झाले.
तुझा 'चार्जर' आला नाही वाटतं

अशी वाक्ये सहज कानावर पडू लागली.ऐकणाऱ्यालाही यात काही नवे आहे, असे न वाटता त्याचा अर्थ कळू लागला. इतके हे नवे शब्द सरावाचे झालेत, ते ही मोबाईल आल्याच्या सुरुवातीच्या काळात.

पुढील वाटचाल

सुरुवातीची ही भाषा अशा बोलण्यातून रूळत गेली. परिचयाची झाली. त्यानंतर भ्रमणध्वनीचा नवा आविष्कार बाजारात आला. 'टचस्क्रिन अँड्रॉइड' हा नव्या रूपातील भ्रमणध्वनी आणखी 'स्मार्ट' होता. शिवाय सर्वसामान्यांच्या खिशाला परवडणाऱ्या वेगवेगळ्या 'रेंज' मधून हे भ्रमणध्वनी उपलब्ध केले गेले. त्यामुळे या नव्या रूपातले हे यंत्र म्हणजे हातातल्या खेळण्यासारखे सगळे वापरू लागले. या वापराबरोबरच आपल्या भाषेचा चेहरा-मोहरा बदलू लागला. त्यात असलेल्या 'व्हॉटस्ॲप' च्या सोयीनं भाषेत प्रचंड उलथापालथ घडवली. 'नेट'वर 'चॅटींग' हे हळूहळू नित्याचं होत गेलं. 'गुडमॉर्निंग' ने सुरू झालेला दिवस 'गुडनाईट' ने संपू लागला. दिवसभराच्या अवकाशामध्ये असंख्य भाषिक नमुने पहायला - वाचायला मिळू लागले. आता तर हे सगळे रोजचे, सवयीचे झाले आहे.

असे काही भाषिक नमुने

- एक ग्रीटीग सध्या व्हॉटस्ॲप वर व्हायरल आहे.
- १५ ऑगस्ट जवळ आलाय... Practice चालू ठेवा.
- अधिक माहितीसाठी समोरील लिंकवर क्लीक करा.
- कल्पनाशक्तीची वाढ, फोटोग्राफी मेमरी, ऐकण्याची कला, तसेच स्मार्ट हँडरायटींग, कलर्स ॲण्ड सिझर या सर्व अभ्यासक्रमासाठी एक विनामूल्य शाळा.
- अत्यंत सुपिरियर, प्रचंड सुवासिक, गोल्डन किंवा सिल्व्हर कलरूच्या या उदबत्त्या उपलब्ध आहेत.
- ॲडमिन ने केला कहर
- केळ्याचा रंग lemon yellअसतो.
- उरीलळवशजर पाण्यात मिसळले तर ते हशरीं शाळीं करते. Close tank मध्ये पाण्यात Carbide मिसळतात. त्यातूनच येणाऱ्या सरीवर सरी cutting केले जाते.
- लेफ्ट किंवा राईट भिंतीला हात लावायचा.
- माझ्या कवितेचा vidè आहे. प्लीज श्रळज्ञशकरा... आणि subscribe करा.
- भारत सरकार डिजिटल इंडिया मिशन व मेक इन इंडिया सपोर्ट, स्मार्ट सिटी प्रोग्राम अंतर्गत.
- रस्त्यावर फ्लेक्स लागले पाहिजेत. हे फ्लेक्स प्रिंटींगवाल्यांनी सुरू केलेत.
- ख राकॉम्प्लॅन बॉय... आय ॲम संतूर गर्ल
- होय... ती online राहते. सर्वांशी connected राहते. पोस्ट लाईक करते.
- मुलगी हँडसम... ब्युटीफुल यापेक्षा वेगळा विचार करता येईल का...
- मैत्रीच्या नात्यात तसं नसतं... इटस् म्युच्युअल रिॲक्शन... हे खूप स्ट्रॉंग बंध असतात.
- आयुष्याच्या चित्रपटाला once more नाही. हव्याशा वाटणाऱ्या क्षणांना वेपश्रेरवकरता येत नाही. नकोशा क्षणांना delete करता येत नाही.
- भावनांचा निचरा ही त्रीशीहहोण्याची हमी.
- याचबरोबर me tula udya call karate अशी रचना.

अशी आज भाषा पहायला - वाचायला मिळत आहे. यातील भाषा इंग्रजी-मराठी अशी मिश्र रूपातील आहेच. पण मूळ भाषिक ढाच्यालाच बदलत नेणारी आहे. प्रत्येक भाषेची लिपी ही वेगळी असते. मात्र या लिपिलाच एकमेकात मिसळून वापरणे वेगाने घडते आहे. एक शब्द इंग्रजी एक मराठी अशी ही नवी वाक्यरचना आहे, तर एक नवे आव्हान आहे. याआधी मराठी-हिंदी-इंग्रजी असे मिश्र बोलणे वलयांकित (सेलीब्रिटीज) व्यक्तींचे आपण ऐकत होतो. पण लिखित अशी रचना सर्वसारधरणत: वाचनात नव्हती. या अशा नव्या रचनेमुळे काही नव्या समस्याही समोर येत आहेत.

भाषिक समस्या

१. मूळ मराठी भाषिक रचना अशी तोडमोड झालेल्या रुपात समोर आल्याने मूळ भाषेचा ढाचा बदलतो आहे.
२. इंग्रजी शब्दांचा वापर अधिक वाढल्याने या शब्दांना मराठी पर्यायी शब्द आहेत की, नाहीत अशी एक संभ्रमावस्था निर्माण होते.
३. हे शब्द इतके बेमालूमपणे वापरले जातात की, ते याच भाषेतले असावेत, असा भ्रम तयार होऊ शकतो. पुढील मराठी भाषिक पिढीसाठी, मराठी भाषा नव्याने शिकणाऱ्यांसाठी हे योग्य नाही.

४. उद्याची अशी पिढी आज तरी या भ्रमणध्वनीच्याच भाषेत वावरत आहे. भविष्यात एकूण भाषिक रचनाच बदलण्याची शक्यता यातून निर्माण होत आहे.
५. कमीत कमी शब्दात वा शीघ्रत्वाने बोलण्याचा मानवी स्वभाव या भ्रमणध्वनीच्या वापरामुळे अधिक सक्रिय होत आहे. त्यामुळे ी, ऋ, ऋ, डव यासारकीही इंग्रची लघुरूपे हळूहळू मराठी शब्दांनाही लघुत्वात आणतील. त्यावेळी मराठीतील आपादमस्तक, नखशिखांत, आसेतु हिमाचल, केशकर्तनालय, यंत्रमानव, मोहकातोडका, इंद्रधनुष्य या शब्दांचे भवितव्य कोणते असेल?
६. मराठी शब्द इंग्रजी लिपी लिहून संवाद साधण्याचे प्रमाण जास्त आहे. म्हणजे वाचन मराठीत व लेखन इंग्रजी असा हा नवाच प्रकार आहे. यातून संभ्रम निर्माण होतो.
७. अशा रचनांमधून सामाजिक आशय व्यक्त होताना चुकीचे सूचन जाऊ शकते. उदा. ती पश्रळपश असते. यातील सामाजिक आशय.

आजच्या या भ्रमणध्वनीच्या युगातील हे भाषिक रूप आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या पाहता हा बदल एकूण भाषिक संरचनेच्या दृष्टीतून योग्य नाही. कारण प्रत्येक भाषेने आपली म्हणून एक संरचना, स्वीकारलेली असते. त्या संरचनेत नवे शब्द त्याच लिपीतून येणे हे स्वाभाविक मानले जाते. त्यातून भाषा समृद्ध होते हे आपण मान्य करतो. आत्तापर्यंतच हा भाषिक प्रवास साधारणत: अशा स्वरुपाचा होता. इतर भाषेतून आलेले अनेक शब्द मराठी लिपीतून आले आहेत. प्रत्यक्ष ह्या लिपीतून आलेले नाहीत. मात्र हे नव्याने होणारे भाषिक बदल निश्चितच चिंताजनक आहेत.

समारोप

आधुनिक काळ हा अशा भ्रमणध्वनीचा आणि त्यातून सहज उपलब्ध होणाऱ्या आंतरजालाचा आहे. 'सहज उपलब्धता' हाच या काळाचा विशेष आहे. त्यातून हा नवा 'भाषाविष्कार' उदयास आलेला आहे. प्रत्येक काळात काही तरी नवीन घटक येतच असतो. त्याचा जसा परिणाम समाज मनावर होतो तसाच भाषेवरही होतो. हे जरी मान्य केलं तरी, हा नवा भाषा घडविण्यापेक्षा बिघडविण्याचा जास्त आहे, असे मला वाटते. लिहिणारी व्यक्ती आपल्या सोयीने भाषेचा वापर करते. त्याची ही आजची सोय असली तरी उद्याची ती गैरसोय होण्याची शक्यता जास्त आहे.भाषेच्या बाबतीत अशा 'सोयी' चिंतेच्या बाबी ठरतात. जनसंपर्कासाठी आपण एक व्यवस्था म्हणून प्रमाणभाषा स्वीकारलेली आहे. आज भ्रमणध्वनी जनसंपर्काचं प्रभावी माध्य झालेलं आहे. या माध्यमावरील ही भाषा अशा बदलत्या रूपात समोर येत आहे. नव्या काळातील हे एक भाषिक आव्हानच आहे.

संदर्भ :-

१. कालेलकर ना. गो., ''भाषा आणि संस्कृती'', मौज प्रकाशन गृह, तिसरी आवृत्ती, मार्च १९९९
२. देशपांडे – गुजर सोनाली, ''भाषा, समाज आणि संस्कृती'' शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प. आ. जून १७

साहित्यविचार आणि कथनमीमांसा

प्रा.डॉ. सागर अशोक लटके
कन्या महाविद्यालय, मिरज

प्रास्ताविक

साहित्यसमीक्षा, साहित्यसिद्धांत आणि साहित्येतिहास अशी साहित्याच्या अभ्यासाची तीन अंगे मानली जातात. ही तीन अंगे परस्परभिन्न, परस्परसंबंधित आणि परस्परपूरक अशी आहेत. साहित्यसमीक्षा ही एका स्वरूपाची नसते. निरनिराळ्या प्रकारच्या परस्परसंबंध क्रियांचे एकीकरण त्यामध्ये असते. समीक्षा हे स्वयंपूर्ण अस्तित्वाचे क्षेत्र नाही. त्याचे स्वरूप साहित्याच्या स्वरूपानेच नियमित होते. कलादृष्ट्या आणि कालदृष्ट्या साहित्यात घडणाऱ्या घडामोडींशी ती संवादी असते. त्यामुळे समीक्षेची व्याप्ती वाढत जाते. एखाद्या साहित्यकृतीचा अभ्यास, एखाद्या कालखंडातील एखाद्या साहित्याचा समग्रतेने विचार, एखाद्या लेखकाचा अभ्यास, एखाद्या साहित्य प्रकारच्या स्थितीगतीचा विचार, साहित्य मूल्यांचा अभ्यास, साहित्यातील मूल्यांची पुनर्मांडणी इत्यादी प्रकारांतून साहित्यसमीक्षा सिद्ध होत असते. समीक्षा म्हणजे एखाद्या कलाकृतींचे सर्व बाजूंनी निरीक्षण करून तिचा सांगोपांग विचार करणे, तिच्यातील अंतःसौंदर्य प्रकट करून दाखविणे, तिचा गूढ अर्थ स्पष्ट करणे होय.

मराठीतील समीक्षात्मक लेखनावरील पाश्चात्य साहित्यविचाराच्या प्रभावाचा मागोवा एकोणिसाव्या शतकापासून तपासून पाहता येतो. पाश्चात्य समीक्षाविचाराचा नेमका परिचय करून देणारे लेखन १९७५ पर्यंत मराठीत कमी प्रमाणात होते.आपल्याकडील १९५०च्या आसपासची व नंतरची समीक्षा ही प्राधान्याने अँग्लो-अमेरीकन न्यू क्रिटिसिझमवर व १९५० पर्यंतच्या पाश्चात्य समीक्षेवर आधारित असल्याचे दिसते. या समीक्षेची परिभाषा काही प्रमाणात आपल्याकडील आस्वादक समीक्षकांनीही आत्मसात केल्याचे दिसून येते, या समीक्षेची एक विशिष्ट परिभाषा (terminology) होती. पण १९७५ मध्ये गंगाधर पाटील यांनी 'सहृदगाथा' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आणि तेथूनच समीक्षेच्या परिभाषेत बदल व्हायला प्रारंभ झाला असे म्हणता येईल. गंगाधर पाटील यांनीच लिहिलेल्या 'समीक्षेची नवी रूपे' या ग्रंथाने ही परिभाषा चांगल्या प्रकारे प्रस्थापित झाली. (या ग्रंथातील सर्व समीक्षाविषयक लेख पूर्ण 'अनुष्टुभ्'मधून प्रसिद्ध झाले होते.) या परिभाषेचे पूर्वसुरी प्राधान्याने युरोपीय होते आणि मराठीत लिहिणाऱ्या या युरोपीय विचारवंतांनी आणि साहित्य समीक्षकांनी पाश्चात्य समीक्षेची परिभाषाही पूर्णपणे बदलून टाकल्याचे दिसते. त्यांच्याशी समकालिनत्वाचे नाते जोडून ही परिभाषा 'अनुष्टुभ्' मासिकाद्वारे मराठीत आणणाऱ्या प्रमुख समीक्षकांत गंगाधर पाटील, रमेश धोंगडे, हरिश्चंद्र थोरात, मिलिंद मालशे, द.ग. गोडसे, म.सु. पाटील, रा.भा. पाटणकर यांसारख्या समीक्षकांचा वाटा महत्त्वाचा आहे.सौंदर्यमीमांसा, रशियन रूपवाद, संरचनावाद, वि-रचनावाद, कथनमीमांसा, चिन्हमीमांसा, मानसशास्त्रीय समीक्षा, आदिबंधात्मक समीक्षा, स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा, देशीवाद, वाङ्मयीन संज्ञापन, वाचक-प्रतिसादमुखी समीक्षा सिद्धांत, उत्तरआधुनिकतावाद, भाषाविज्ञान, शैलीविज्ञान, दृकप्रत्ययवाद यांसारख्या समीक्षाविचारांचा नेटका परिचय पाश्चात्य समीक्षा विचारांच्या आधाराने झालेला दिसून येतो. प्रस्तुत निबंधात साहित्यविचार आणि कथनमीमांसा यासंबंधी विवेचन केले आहे.

कथनमीमांसा :

रशियन रूपवादी समीक्षक ब्लादिमीर प्रॉप यांनी 'ऑर्फालॉजी ऑफ दी फॉकटेल' हा ग्रंथ १९९८ मध्ये लिहिला. या ग्रंथात त्यांनी सर्व लोककथांचे सात कृतिक्षेत्रांत आणि कथनाच्या एकतीस स्थिर घटकांत विभाजन केलेले दिसून येते. तसेच रूपवादी समीक्षक ए.जे. ग्रायसन यांनीही कथनमीमांसेचे वैश्विक व्याकरण मांडण्यासाठी 'सेमॅस्टिक स्ट्रक्चरल' हा ग्रंथ १९६६ मध्ये लिहिला. या ग्रंथात त्यांनी वाक्याच्या संरचनेचे शब्दार्थशास्त्रीय विश्लेषण केल्याचे दिसून येते. मात्र त्यांनी या ग्रंथात 'कृतिक्षेत्र' या शब्दाऐवजी 'ॲक्टंट' हा शब्द वापरला आहे. त्यांनी या ग्रंथात सहा 'ॲक्टंट' असलेल्या कर्ता/कर्म, प्रेषक/ग्राहक, सहाय्यक/विरोधक अशा दुहेरी विरोधकांच्या तीन जोड्या दाखविलेल्या आहेत. ही दुहेरी विरोधके कथनातील तीन मूलभूत आकृतिबंधाचा निर्देश करताना दिसून येतात. याचबरोबर जेनार्द या कथनमीमांसकाने १९७२ मध्ये 'नॅरेटिव डिस्कोर्स' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात त्यांनी 'रेसी' आणि 'इस्तुआर' या संकल्पना मांडल्या आहे. यासाठी त्यांनी रशियन रूपवादातील 'फॅब्युला' (कथा) आणि 'स्युयेत' (कथारचना) या संकल्पना प्रमाण मानलेल्या आहेत. याचबरोबर त्यांनी आपल्या ग्रंथात 'कथनाची कृती' ही संकल्पना मांडली आहे. वेगवेगळ्या घटकस्तरांच्या आंतरक्रियेतून कथनाची निर्मिती होत असून कथनाचे सर्व पैलू एकमेंकांवर आधारित असतात असे मत जेने यांनी मांडले आहे.

कथनरूप (Narrative) **:**

गंगाधर पाटील म्हणतात, ''एकामागून एक या क्रमाने येणाऱ्या कल्पित घटनांच्या अनुक्रमाचे निवेदकाने एका विशिष्ट रितीने केलेले शब्दरूप निवेदन म्हणजे 'कथनरूप' होय.''[१] कालाच्या दोन क्रमव्यवस्थांची गुंफण कथनरूप साहित्यात केली जाते आणि तेच कथनरूप साहित्याचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते. तसेच ''या कथनरूपाच्या गोष्ट, निवेदन, पात्र, घटना, वातावरण, आदी मूलघटकांचे स्वरूप, त्यांचे कथात्म कार्य व मूल्य विविध प्रकारचे कथासंकेत इत्यादी बाबींच्या सुव्यवस्थित व शास्त्रशुद्ध अभ्यासाला वा मीमांसेला कथनमीमांसा असे म्हटले जाते.''[२]

कथनपर साहित्यात व कलाप्रकारात काळाच्या नैसर्गिक आणि सौंदर्यात्मक स्वरूपाच्या दोन क्रमव्यवस्था अंगभूतपणेच अनुस्यूत असतात. कथनपर साहित्याचे हे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. कथेतील निवेदकही कथेच्या गरजेनुसार आणि श्रोत्यांच्या कलादृष्टीनुसार घटनांच्या नैसर्गिक क्रमअवस्थेत आवश्यक ते बदल करीत असतो. निवेदक हा घटनांचे निवेदन करीत असताना मूळ गोष्टीतील घटनांच्या क्रमव्यवस्थेत बदल, स्थानांतर करीत असतो. निवेदक हा विशिष्ट मूल्यदृष्टीनुसार घटनांचा विशिष्ट क्रम लावून त्यांचे शब्दांतून निवेदन करीत असतो. या शब्दार्थरूप संहितेला 'कथासंहिता' (Narrative Text) असे म्हटले जाते.

सर्जक वाचन करताना वाचक हा शब्दार्थजनित ज्ञानाच्या माहितीच्या साहाय्याने आपल्या संज्ञाचक्षूसमोर एक कथित कथाविश्व म्हणजेच 'गोष्ट' उभा करतो. या गोष्टीचे घटना, पात्र आणि स्थलकालबद्ध वातावरण असे तीन घटक असतात. कथनमीमांसेचे स्वरूप समजावून घेत असताना 'गोष्ट', 'कथन', 'कथात्म संहिता' आणि 'कथन प्रकार' यांच्या घटकांचे स्वरूप व त्यांचे सौंदर्यात्मक कार्य समजून घेणे आवश्यक आहे.

अ)गोष्ट : कथाबीज, कथानक, पात्र वातावरण या कथांगांना गोष्टीचे मूलघटक म्हटले जाते.

१) कथाबीज : गंगाधर पाटील म्हणतात, ''कथेत प्राधान्याने मानवी जीवनासंबंधीचा अनुभव कल्पनापूर्ण रितीने साकारलेला असतो त्याला 'कथाबीज' म्हटले जाते.''[३] हे कथाबीज कथेच्या घटना, कथानक, पात्र, वातावरण इत्यादी अंगांना सेंद्रिय एकतेच्या नात्याने एकात्म करण्याचे कार्य करीत असते.

२) कथानक : कथेतील घटना व पात्रे परस्परांना घडवित कथानकाची उभारणी करतात. पात्रांच्या कृतीतून घटना घडतात. तसेच नैसर्गिक घटनाही पात्रांना घडवित असतात. मानवी घटनांचेही बाह्य घटना आणि मानसिक घटना असे प्रकार पडतात. मानसिक घटनाही संज्ञ व असंज्ञ अशा दोन स्तरांवर घडत असतात. कथेतील निवेदक या घटनांची आपल्या विशिष्ट मूल्यदृष्टीनुसार गुंफण करीत असतो आणि त्यातून कथानक निर्माण होते.

३) पात्रे : गंगाधर पाटील म्हणतात, ''कथाकार व्यक्तीच्या वृत्ती, कृती, उक्ती, स्मृती, विचार, कल्पना, भावना, संवेदना, विचारप्रणाली, जीवनपद्धती इत्यादींच्या चित्रणातून व्यक्ती जी शब्दरूप प्रतिमा कथेत निर्माण करतो ती प्रतिमा म्हणजे 'पात्र' होय.''[४] कथागत पात्र हे एका अंगाने कथासंहितेचा अंगभूत घटक म्हणून कार्य करीत असते, तर दुसरीकडे मानवी भावविश्वाशी आपले नवे संबंध व संदर्भ प्रस्थापित करीत असताना दिसून येते.

४) वातावरण : कथेतील घटना विशिष्टस्थळी व विशिष्ट काळी घडत असतात त्यामुळे स्थलकालबद्ध वातावरण हे महत्त्वाचे कथांग आहे. स्थलकालबद्ध वातावरण वास्तवसदृष्य वाटले तरी त्यात फरक असतो. वास्तवातील स्थळे ही मूल्ययुक्त असतात तर कथेतील स्थळे ही सांस्कृतिक अर्थांनी सौंदर्यात्म परिणामांनी युक्त असलेली दिसून येतात. कथाकाराने त्यात मानसिक/प्रतिकात्म अर्थ गुंफलेला असतो.

आ)निवेदन/कथन : निवेदक, संहितागत लेखक आणि वाचक हे कथनाचे मूलघटक आहेत.

१) निवेदक : कथेतील निवेदक हा एकीकडे, कल्पित कथाविश्व विशिष्ट दृष्टीने पाहत असतो (या त्याच्या विशिष्ट पाहण्याला त्याचा दृष्टिकोन (point of view) म्हणतात) तर दुसरीकडे तो ती कथा श्रोत्यांना सांगत असतो (याला त्याचा 'आवाज' (Voice) म्हणतात) या त्याच्या दोन पद्धतीतून त्याची कथनशैली साकार होते. गंगाधर पाटील म्हणतात, ''निवेदक आपल्या कथागत विश्वाकडे सामान्यत: तीन दृष्टिकोनांतून पाहतो. तो विशिष्ट जागी बसून/सर्वसाक्षी निवेदक बनून पाहतो, ही त्याची दृष्टी अवकाशसापेक्ष तसेच कालसापेक्ष असते याला 'दिक्कालात्म दृष्टिकोन' म्हणतात, काही वेळा तो पात्रादी घटकांकडे समरसून तर कधी तटस्थपणे पाहतो याला 'मानसिक दृष्टिकोन' म्हणतात, तर कधी विशिष्ट श्रद्धा, मूल्ये, जीवननिष्ठा, मतप्रणाली यांच्या साहाय्याने कथांगाकडे पाहतो याला

'विचारप्रणालीपर दृष्टिकोन म्हणतात.''[५] निवेदक विशिष्ट 'आवाजात कथा सांगताना बोलभाषेचा, प्रमाणभाषेचा किंवा स्त्रीच्या भाषेचा वापर कतो त्यातून कथनाला एक लकब, शैली प्राप्त होते.

२) संहितागत लेखक : कथेतील निवेदकामागे कथागत/संहितागत लेखक (Enplied Author) असतो; तो लौकिक लेखकाकडून वेगळा असतो. कथेतील गर्भित लेखक हा कथेगणिक वेगवेगळी मूल्यदृष्टी, विचारप्रणाली, कलादृष्टी व भूमिका घेत असतो. प्रत्यक्षातील लेखक मात्र वेगळ्या मूल्यांचा पुरस्कार करणारा व एकच असू शकतो. तो गर्भित वाचकाशी प्रत्यक्षपणे संपर्क साधित नसतो. गर्भित वाचकाजवळ निवेदकाप्रमाणे विशिष्ट दृष्टिकोन, आवाज, शैली इत्यादी तंत्रसाधने नसतात. या दृष्टीने तो प्रत्यक्ष लेखकाहून व निवेदकाहूनही वेगळा राहून पण निवेदकामागे मूळपणे/अप्रत्यक्षपणे वावरत असतो. गर्भित लेखकाची प्रतिमा ही संहिता व वाचक यांच्या सहसर्जक व्यापारामध्ये निर्माण होत असते. अशा प्रकारे कथेतील निवेदकाला निवेदक, गर्भित लेखक व प्रत्यक्ष लेखक अशी तीन परिमाणे असतात.

३) वाचक : गंगाधर पाटील म्हणतात, ''खरा वाचक, गर्भित वाचक व कथागत श्रोता अशी वाचकाची तीन प्रमुख अंगे आहेत.''[६] त्यांच्या या विधानातील खरा वाचक हा प्रत्यक्षातील वास्तवात सर्जनशील वाचन करणारा व प्रत्यक्ष लेखकाला समांतर असणारा असतो तर गर्भित वाचक हा कथेसाठी लेखकाने गृहित धरलेला, विशिष्ट अभिरूची व कलादृष्टी असलेला असतो. गर्भित वाचक हा गर्भित लेखकाला समांतर असतो. कथागत श्रोता म्हणजे कथेमध्येच ज्याला उद्देशून कथा सांगितली जाते तो कथेतच वावरणारा श्रोता होय. हा घटक निवेदकाला समांतर असतो.

इ) कथात्म संहिता : गंगाधर पाटील म्हणतात, ''पाच प्रकारच्या संकेतव्यूहांनी कथात्म संहिता रचलेली असते.
१) घटनांची/कृतीची संरचना, त्यांचे कालानुक्रम आदी गोष्टींशी निगडित असणारा घटनाक्रम विषयक संकेतव्यूह. २) आशयसूत्रे, पात्रांचे अर्थ, त्यांची संरचना, त्यांचे स्वभावविशेष आदींशी निगडित असणारा संकेतव्यूह. ३) कथारहस्ये, गूढार्थ, कूट प्रश्न आदींच्या अर्थनिर्णयशी निगडित असणारा अर्थनिर्णयपर संकेतव्यूह.४) कथेतील प्रतिमा प्रतिकांशी व त्यांच्या प्रतिकात्मक अर्थाशी निगडित असणारा प्रतिकरूप संकेतव्यह ५) समाज, अर्थ, शिक्षण, राजकारण आदी सांस्कृतिक व्यवस्थांशी निगडीत असणारा सांस्कृतिक संकेतव्यूह.''[७] गंगाधर पाटील यांनी सांगितलेल्या या पाच प्रकारच्या संकेतव्यूहांनी कथात्म संहिता विणलेली दिसून येते. प्रत्येक संकेतव्यूहाला स्वत:चा एक विशिष्ट आवाज (Voice) असून त्या आवाजानी/ध्वनिरूपांनी (signifirs) संहिता विणलेली असते. या पाच संकेतव्यूहांतून संहिता आपला प्रवास करताना दिसून येते.

ई) कथन प्रकार : गंगाधर पाटील म्हणतात, ''कथेतील निवेदक हा भौतिक विश्व व अतिभौतिक विश्व अशा दोन प्रकारांनी बनलेले अर्थात्मक विश्व साकार करीत असतो.''[८] भौतिक विश्वाला स्थल व काल अशी दोन परिमाणे असतात तर अतिभौतिक विश्वाला चिंतनाचे एकच परिमाण असते. कथात्मक विश्वाच्या –भौतिक वअतिभौतिक विश्वाच्या–अनुभव घेण्याच्या व सांगण्याच्या पद्धतीतून निवेदनाचे वर्णन (Discription), निवेदन (Narration), संवाद (Dialog) अणि भाष्य (Commentory) असे चार मूलभूत प्रकार निर्माण झालेले दिसून येतात. कथेमध्ये येणाऱ्या अवकाशातील स्थले, प्रदेश, वस्तू यांच्या स्थितीदर्शक चित्रणाला वर्णन असे म्हणतात. कथेत कालात घडणाऱ्या घटनांचे, कृतींचे, हालचालींचे स्थित्यंतरदर्शक चित्रणही केले जाते. यावेळेस त्यातील पात्रांच्या शारीरिक कृतींचे कथन निवेदन रूपाने केले जाते तर शब्दरूप कृतींचे चित्रण संवादाच्या रूपाने केले जाते. निवेदक या घटना, पात्र, दृष्ये यांचे चिंतन करतो व त्यातून भाष्य निर्माण होते. भाष्य निवेदकाचा आवाज उठावदारपणे मांडते. लेखक हा कथेच्या गरजेनुसार या चार निवेदन प्रकारांचा कमी–जास्त प्रमाणात वापर करतो.

गंगाधर पाटील म्हणतात, ''वाचकाची वाचनक्रिया संहिताखंडापासून (पार्ट) सुरू होऊन संपूर्ण संहितेपर्यंत (होल) जाऊन थांबते आणि पुन्हा ती संपूर्ण संहितेच्या समग्र अर्थाच्या प्रकाशात संहितेच्या घटकांचा अर्थ लावते यामुळे 'अर्थनिर्णयन मंडल' (हर्मीन्यूटीक सर्कल) पूर्ण होते.''[९] प्रस्तुत विधानातून असे सूचित होते की, शब्दार्थमय कथासंहितेत कथाविश्वासंबंधीचे अर्थात्मक ज्ञान ग्रंथित केलेले असते हे लेखकाच्या संज्ञेचे कथात्म ज्ञान असते. लेखकाचे हे ज्ञान वाचकाच्या ज्ञानाचा विषय होत असते. म्हणजेच कथासंहिता वाचताना वाचकाला दुसऱ्याच्या ज्ञानाचे ज्ञान होत असते. अशा ज्ञात्याच्या ज्ञानाला 'अधिज्ञान' (Metaknowledge) म्हणतात.

ग्रेमासच्या मते, लेखक या कथात्म ज्ञानाचे वितरण व वाटप कौशल्याने करीत असतो. पात्रांच्या जीवनकथा/जन्म, घटना, प्रदेश इत्यादीसंबंधीचे ज्ञान पात्रांपासून/वाचकांपासून लपवून ठेवणे व क्रमाक्रमाने उघड करीत जाणे, हे कथाकथनकलेचे एक कौशल्य मानले जाते. अशा स्वरूपाच्या कथात्म ज्ञानाने युक्त अशी संहिता वाचकांच्या आस्वादाचा विषय होते. या वाचनव्यापारात कथात्म संहिता (Art object), कथासंहिता व वाचक यांची सहर्जक अनुभवक्रिया (Co-creative art) आणि त्यांतून निर्माण होणारी सौंदर्यवस्तू (Esthetic object) अशा तीन ध्रुवांतील देवघेव सामावलेली दिसून येते.

कथासंहितेची निर्मिती करताना लेखकाला अनेक प्रकारच्या सांस्कृतिक व साहित्यिक संकेतव्यूहांचा वापर करावा लागतो. तसेच ही संहिता संप्रेषणसुलभ करण्यासाठी त्या संकेतव्यूहांचे ज्ञान असणारा, त्यात सहभागी होणारा नमुनेदार वाचक (Model Reader) गृहित धरावा लागतो एकूणच कथनमीमांसेचा विचार करीत असताना कथेची संहिता ही एका अर्थाने तिला अभिप्रत असलेल्या नमुनेदार वाचकाची साहित्यिक व कथात्म ज्ञानक्षमता विकसित करताना दिसून येते. कथनमीमांसेचे तिच्या व्याकरणाशी (Langue) ज्या प्रकारचे नाते असते त्याप्रकारचे नाते कथात्म साहित्य आणि कथनमीमांसा यांच्यामध्ये असलेले दिसून येते या अर्थाने कथनमीमांसा म्हणजे 'कथेचे व्याकरण' असे ठामपणे म्हणता येईल.

संदर्भ

१) पाटील गंगाधर : 'समीक्षा मीमांसा', मौज प्रकाशन मुंबई, प्र.आ. २००१, पृ. १२४
२) पाटील गंगाधर : 'समीक्षा मीमांसा', उनि, पृ. १२५
३) पाटील, गंगाधर : 'कथनमीमांसा', 'अनुष्टुभ', दिवाळी १९९१, वर्ष पंधरावे, अंक २-३, पृ. १०३
४) तत्रैव, पृ. १०७
५) तत्रैव, पृ. १११
६) तत्रैव, पृ. ११२
७) तत्रैव, पृ. ११३
८) तत्रैव, पृ. ११४
९) पाटील गंगाधर : 'समीक्षा मीमांसा', उनि. पृ. १३१

समकालीन साहित्यिकांच्या लेखनाचा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीवर पडलेला प्रभाव

प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम
एस.बी.आर कॉलेज म्हसवड,
संलग्न: शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर,

प्रस्तावना :–

कोणताही मानव काही श्रध्दा, विचार, तत्त्वज्ञान यांनी प्रेरित झालेला असतो. त्या धोरणानेच तो समाजाचे 'नेतृत्त्व' करत असतो. अशाच प्रकारच्या विचारांनी आणि कृतीने प्रभावीत झालेल्या महाराष्ट्रातील अनेक साहित्यिकांनी मानवी कल्याणाचा नेहमीच ध्यास घेतला होता. समाजसुधारक थॉमस पेन बाबत म्हटले जाते He thought in prose acted epics तेच या साहित्यिकांच्या बाबतीत म्हणता येईल. चांगल्या विचाराखेरीज चांगले काही घडू शकत नाही. ही सारी माणसे समासुधारका अगोदर प्रथम ती विचारवंत किंवा साहित्यिक होते. एखादा रूसो जन्माला येतो आणि फ्रेंच क्रांती घडून येते ! एखादा महात्मा फुले निर्माण होतो म्हणून गुलामगिरीविरूध्द आवाज उठतो! एखादा आगरकर निर्माण होतो म्हणून स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे खुली होतात. या समाज सुधारकांच्या बरोबर साहित्यिकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण असे आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात संयुक्त महाराष्ट्रात चळवळीतील साहित्यिकांच्या योगदानावर अल्पसा प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संयुक्त महाराष्ट्रात चळवळ:– मराठी भाषिकांच्या स्वतंत्र राज्याची मागणी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून होऊ लागली होती. त्यानंतर खऱ्या अर्थाने १९४६ पासून ही चळवळ सुरू झाली व दि. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मितीनंतर ही चळवळ थांबली. या चळवळीला संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ असे म्हणतात. या चळवळीमध्ये प्र.के.अत्रे, प्रबोधनकार ठाकरे, ग.त्र्यं. माडखोलकर, आण्णाभाऊ साठे, शाहिर अमर शेख, सेनापती बापट अशा अनेक साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यकृतीतून व वर्तमानपत्राच्या माध्यमातून ही चळवळ सामान्य जनतेपर्यंत पोहचविण्याचे व चळवळ यशस्वी करण्याचे कार्य केले. कोणतीही चळवळ घडवून आणण्यात व जनतेमध्ये वैचारिक जागृती करण्यात साहित्यिकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. साहित्यिकांमुळेच जनतेत वैचारिक जागृती होते व जनतेला आपल्या हक्काची जाणीव होत असते व त्यातूनच समाजपरिवर्तन घडून येत असते.

संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी :– स्वातंत्र्यपूर्व काळात संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी सर्वप्रथम विठ्ठल ताम्हणकर यांनी केली. इ.स. १९१७ मध्ये लोकशिक्षण या मासिकात लिहिलेल्या एका लेखात "मुंबई प्रांत, मध्य प्रांत, वऱ्हाड, हैद्राबाद संस्थान अशा तीन ठिकाणी विभागलेला मराठी भाषिक प्रदेश एकत्र आणून एकसंघ महाराष्ट्र निर्माण करावा अशी मागणी केली" म्हणजेच मराठी भाषिकांच्या स्वतंत्र राज्याचा विचार सर्वप्रथम साहित्यीकानेच मांडला असे दिसून येते.सन १९२० मध्ये राष्ट्रीय कॉंग्रेसने नागपूर अधिवेशनात भाषावर प्रांत रचनेचे सुत्र स्विकारले होते. पुढे नेहरू रिपोर्ट मध्येही भाषावार प्रांत रचनेचा आग्रह धरला होता. त्यानंतर १९३८ मध्ये रामराव देशमुख यांनी मध्य प्रांताच्या विधानसभेत स्वतंत्र विदर्भाचा ठराव मांडला व तो पास करून घेतला.

सन १९३८ चे मराठी साहित्य संमेलन :– दि. १५ ऑक्टोबर १९३८ रोजी मुंबई येथे स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मराठी साहित्य संमेलन भरले. या संमेलनात वऱ्हाडासह मराठी भाषिकांचा प्रदेश एकत्र करून स्वतंत्र राज्याची मागणी करणारा ठराव मांडण्यात आला. मराठी भाषा बोलणाऱ्या प्रदेशाचा मिळून जो प्रांत तयार होईल त्याला संयुक्त महाराष्ट्र हे नाव द्यावे असे ठरले.[३]या वेळी सावरकर आपल्या खास शैलीत म्हणाले,'' हैद्राबादच्या निजामाचे राज्य बरखास्त करून मराठवाडा, महाराष्ट्रामध्ये समाविष्ट करावा. यथावकाश पोर्तुगीजांची राजवट जेव्हा संपेल तेंव्हा गोमांतकाच्या प्रदेश महाराष्ट्रामध्ये समाविष्ट करावा.''

१९४६ चे बेळगाव साहित्य संमेलन :– संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची सुरूवात खऱ्या अर्थाने १९४६ च्या बेळगाव साहित्य संमेलनामध्ये झाली. या संमेलनात संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव पास करण्यात आला. या संमेलनामध्ये झाली. या संमेलनात संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव पास करण्यात आला. या संमेलनाचे अध्यक्ष थोर साहित्यिक ग.त्र्यं.माडखोलककर हे होते. त्यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणातून नर्मदेपासून तुंगभद्रेपर्यंत पसरलेल्या महाराष्ट्राचे एकीकरण करण्याची व महाराष्ट्रातील राजकीय नेत्यांमध्ये याबाबत असलेली उदासिनता नष्ट करून महाराष्ट्राच्या एकीकरणाची इर्षा निर्माण करण्याची गरज प्रतिपादन केली व मी मराठी लेखक व पत्रकार यांच्या वतीने महाराष्ट्र एकीकरणासाठी झटण्याची हाक महाराष्ट्रातील सर्व पक्षाच्या, जातीच्या व धर्माच्या कार्यकर्त्यांना देत आहे. असे सांगितले. याच अधिवेशनात संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापन करण्यात आली. या समितीने दि. २६ जुलै १९४६ रोजी संयुक्त महाराष्ट्र या संस्थेची स्थापना केली. या परिषदेचे अध्यक्षपद कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटीचे सदस्य शंकरराव देव यांच्याकडे देण्यात आले. १९५५ पर्यंत संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेने चळवळीचे कार्य केले. प्रामुख्याने स्वातंत्र्यपुर्व काळात साहित्य संमेलन व पत्रकार परिषदांच्या माध्यमातून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा पाठपुरावा करण्याचे काम साहित्यिकांनी केले असे दिसून येते.

सन १९४६ च्या निवडणुकीत कॉंग्रेस पक्षाने षषावार प्रांतरचनेचे अभिवचन दिले होते. त्यामुळे पुढे स्वातंत्र्यानंतर भाषिक तत्वावर प्रांतरचनेचा अभ्यास करण्यासाठी दार कमिशनची नियुक्त करण्यात आली. दार कमिशनने वेगवेगळया प्रांतांना भेटी देऊन १००० निवेदने स्विकारले. ७०० जनांच्या साक्षी घेतल्या व दि. १३ डिसेंबर १९४८ रोजी आपला ५६ पानी अहवाल सादर केला. त्यामध्ये ''केवळ भाषेच्या आधारे प्रांताची निर्मिती करणे, भारताच्या व्यापक राष्ट्रीय हितसंबंधाच्या दृष्टीने

आवश्यक नाही असे म्हटले.'' महाराष्ट्राबाबत दार कमिशनने म्हटले होते, ''विदर्भासह महाराष्ट्राची निर्मिती करणे शक्य होणार नाही. मुंबई शहराची गणना एकभाषिक राज्यामध्ये करता येणार नाही. त्यामुळे भाषावार प्रांत रचना करावयाची झाल्यास मुंबई भाषिक राजकारणापासून अलग ठेवले पाहिजे.

दार कमिशनच्या अहवालावर मराठी, तेलगू, मल्याळी, कन्नड अशा सर्व भाषिक कॉंग्रेसच्या नेत्यांनी टिका केली. त्यामुळे कॉंग्रेसने दार कमिशनच्या अहवालावर पुनर्विचार करण्यासाठी एक समिती नेमली. त्यामध्ये पं.जवाहरलाल नेहरू, वल्लभभाई पटेल, पट्टाभी सितारामय्या हे सदस्य होते. या समितीने केवळ चार महिन्यात दि.५ एप्रिल १९४९ रोजी आपला अहवाल प्रसिध्द केला. त्यानुसार समितीने भाषावार प्रांत रचनेला अनुकूलता दर्शविली. मात्र मुंबईचा महाराष्ट्रात समावेश करण्यास विरोध दर्शविला.

जे.व्ही.पी.समिती विरूध्द संपूर्ण महाराष्ट्रात संतापाची लाट उसळली. सेनापती बापट यांनी प्रभात फेऱ्या सुरू करून जनजागृतीला सुरूवात केली व संयुक्त महाराष्ट्रासाठी सत्यागृहाची हाक दिली व १४ कवितांचे एक पत्रक प्रसिध्दीला दिले. मात्र महाराष्ट्रातील नेत्यांनी त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले. अशा परिस्थितीत सेनापती बापट यांनी शिवाजीपार्क येथे एक सभा घेतली व त्यामध्ये ४० सदस्यांची एक संयुक्त महाराष्ट्र प्रचार समिती नेमली. २ ऑक्टोबर १९५० रोजी सत्यागृह केला व १६ ऑक्टोबर हा दिवस संयुक्त महाराष्ट्र दिन म्हणून साजरा केला. यावेळी बापटांच्या मागे कॉंग्रेसचा व विरोधी पक्षाचा एकही नेता उभा राहीला नाही.

याच काळात दैनिक मराठाचे संपादक व थोर साहित्यिक प्र.के.अत्रे यांनी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे ही घोषणा सर्वप्रथम केली. १९४६ च्या बेळगाव साहित्य संमेलनापासून प्र.के.अत्रे मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचे कडवे समर्थक बनले होते. सप्टेंबर १९४९ मध्ये मुंबई महानगरपालिकेच्या पोटनिवडणुकीत अत्रे विजयी झाले. निवडून येताच अत्र्यांनी मुंबई महानगरपालिकेत मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव मांडला. अशा प्रकारे दिल्लीतील कॉंग्रेस श्रेष्ठींच्या संयुक्त महाराष्ट्राला विरोध असताना व कॉंग्रेस श्रेष्ठींच्या निर्णयाविरूध्द ठोस भूमिका घ्यायला पक्ष भाषिक प्रांतरचना करण्याच्या निर्णयाविरूध्द असताना खऱ्या अर्थाने संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा अत्रे, बापट, आण्णाभाऊ साठे व शाहिर अमर शेख अशा साहित्यिकांनी दिला होता.

कॉंग्रेस पक्षश्रेष्ठी समोर लोटांगण घालणाऱ्या महाराष्ट्रातील कॉंग्रेसच्या नेत्यांसमोर प्र.के.अत्रे यांनी आपल्या आक्रमक शैलीमध्ये टिका केली. दि. १ डिसेंबर १९५५ रोजी मिरज येथील भाषणात यशवंतराव चव्हाण म्हणाले होते, ''महाराष्ट्र की पंडित नेहरू असा जर प्रश्न निर्माण झाला तर नेहरूंचे नेतृत्व मी डोळे झाकून स्विकारेन.'' यशवंतरावांच्या या वाक्याचा प्र.के. अत्रे यांनी खरपूस समाचार घेतला व यशवंतरावांबद्दल महाराष्ट्र द्रोही सुर्याजी पिसाळ असे शब्द वापरले.

सन १९५३ मध्ये केंद्र सरकारने भाषिक तत्त्वावर प्रांताची पुर्नरचना करण्यासाठी फाजल अली कमिशन नेमले. दि. १० ऑक्टोबर १९५५ रोजी या कमिशनने आपला अहवाल सादर केला. महाराष्ट्राबाबत कमिशनने स्वतंत्र विदर्भाचे राज्य निर्माण करावे व संपूर्ण गुजरातसह मुंबईचे द्विभाषिक राज्य निर्माण करावे अशा शिफारशी केल्या. याविरुध्द लढा देण्याचे सर्व विरोधी पक्षांनी ठरविले. दरम्यान नोव्हेंबर १९५५ मध्ये केंद्र सरकारने केंद्रशासित मुंबई, गुजरात व महाराष्ट्राचे स्वतंत्र राज्य अशी त्रिराज्याची घोषणा केली. या योजनांवर संपूर्ण महाराष्ट्रातून टिका झाली व संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीने उग्र रुप धारण केले. दि. १८ नोव्हेंबर १९५५ रोजी ५०० सत्याग्रहींचा एक जथ्था सेनापती बापट व अत्रे यांच्या नेतृत्वाखाली निघाला तो पोलीसांनी फ्लोराफाऊटन रस्त्यावर अडविला व अनेक नेत्यांना अटक करण्यात आली. यावेळी पोलीसांनी लाठी हल्ला व अश्रुधुरांचा वापर केला. त्यानंतर दि. २१ नोव्हेंबर १९५५ रोजी मुंबईमध्ये सार्वत्रिक संप पुकारण्यात आला. ५ ते ६ लाख कामगार संपावर गेले. सभेसाठी लोक ओव्हल मैदानाकडे चालले होते. सेनापती बापट यांच्या नेतृत्वाखाली बंदी हुकूम लोकांनी मोडला त्यामुळे पोलीसांनी जमावावर बेफाम गोळीबार केला त्यामध्ये १५ ठार व २६६ जखमी झाले.

दि. १५ जानेवारी १९५६ रोजी नेहरूंनी आकाशवाणीवरून राज्य पुर्नरचनेची घोषणा केली. मुंबई केंद्रशासित राहील. मुंबई व महाराष्ट्र ही वेगळी राज्ये निर्माण केली जातील. या घोषणेनंतर मुंबई अक्षरश: पेटली, दि. १६जानेवारी ते २० जानेवारी दरम्यान मुंबईमध्ये संप, हरताळ तसेच निदर्शने सुरू झाली. परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी मुंबईचे मुख्यमंत्री स.का.पाटील व गृहमंत्री मोरारजी देसाई यांनी नेत्यांची धरपकड सुरू केली. जमावावर लाठीहल्ला व गोळीबाराचे आदेश दिले. त्यामध्ये १०० लोक मृत्यूमुखी पडले. दरम्यान दि.२७ जानेवारी १९५६ रोजी प्र.के.अत्रे यांना अटक करण्यात आली. हिंसेला चिथावणी देणारी भाषणे केल्याचा आरोप त्यांच्यावर ठेवण्यात आला. या काळात अत्रे यांनी मुंबईमध्ये ७० व मुंबईबाहेर ३० अशी एकूण १०० भाषणे केली होती. ७० दिवसाच्या तुरूंगवासात अत्रे यांनी निकटवर्ती, महाराष्ट्र सेवक, जन्मदाग्नि या टोपण नावाने जळजळीत लेख लिहिले ते साप्ताहिक नवयुग मधून प्रसिध्द झाले.

दि. १६ ऑक्टोबर १९५६ ला विशाल द्विभाषिक मुंबई राज्य अस्तित्वात आले. या विरूध्द लढा देण्यासाठी महाराष्ट्रातील सर्व कॉंग्रेसेत्तर पक्ष एकत्र आले व त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना केली. संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे मुखपत्र म्हणून प्र.के.अत्रे यांनी दैनिक मराठा हे वृत्तपत्र काढले या वृत्तपत्रामधून अत्रे यांनी अनेक लेख लिहून संयुक्त महाराष्ट्रा विषयी जनतेला प्रेरणा देण्याचे काम केले. त्याबरोबरच मराठी जनतेमध्ये केंद्र सरकारविरूध्द खदखदत असलेल्या असंतोषाला शब्दरूप करण्याचे काम अत्रे यांनी केले.

१९५७ मध्ये महाराष्ट्रात विधानसभेच्या निवडणूका लागल्या व निवडणूकीमध्ये संयुक्त महाराष्ट्र समितीने जोरदारपणे कॉंग्रेसच्या विरोधात प्रचार केला. ६ मार्च रोजी शिवाजी पार्कवर झालेल्या सभेत प्रबोधनकार ठाकरे यांनी श्रोत्यांना विचारले, ''कॉंग्रेसच्या पेटीत काय आहे? या पेटीत जागोजागी शिवरायांची केलेली बदनामी, तुमच्या भगिनींच्या कुंकवाचे सारवण, पिचलेल्या बांगड्या १०५ भावांचे रक्त आहे. तिथे तुम्ही मते द्याल? ''प्रबोधनकारांच्या या प्रश्नाला श्रोत्यांनी उत्स्फूर्तपणे ''नाही ! नाही!''असे म्हणत उत्तर दिले. याच सभेत प्र.के.अत्रे यांनी कामगारांना आवाहन केले ह्यावेळी लोकांनी मुंबईबाहेर जाऊ नये कारण गावी गेल्यास त्यांची मते वाया जातील आणि महाराष्ट्राची होळी होईल तेंव्हा लोकांनी आपले मत समितीच्या पेटीत टाकून कॉंग्रेसच्या नावाने शिमगा करावा.'' अत्रे व ठाकरे यांच्या अशा आक्रमक वक्तृत्वाने मुंबईतील २४ विधानसभा मतदारसंघापैकी ११ जागा संयुक्त महाराष्ट्र पुरस्कृत उमेदवारांना मिळाल्या. आचार्य अत्रे हे एकमेव अपक्ष उमेदवार निवडून आले पश्चिम महाराष्ट्रातील १३५ पैकी १०२ जागा समितीला मिळाल्या. विदर्भ मराठवाड्यात मात्र समितीला यश आले नाही. गुजरातमध्ये कॉंग्रेसला चांगले यश मिळाले त्यामुळे कॉंग्रेसला निर्विवाद बहुमत मिळाले व यशवंतराव चव्हाण पुन्हा एकदा मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री झाले.

या निवडणुकीत कॉंग्रेसचे सरकार सत्तेवर आले असले तरी महाराष्ट्रातील जनता द्विभाषिकांविरूध्द आहे असे दिसून आले. त्यानंतर नोव्हेंबर १९५७ मध्ये पंडीत नेहरूंच्या हस्ते प्रतागडावर शिवरायांच्या पुतळयाचे अनावरण करण्याचे ठरले त्यावेळी निदर्शने करण्याचे संयुक्त महाराष्ट्र समितीने ठरविले, निदर्शनाला समितीतील भारतीय जनसंघाचा विरोध होता, मात्र दि. ३० ऑक्टोबर १९५७ रोजी झालेल्या सभेत प्र.के.अत्रे यांनी ''प्रतागडावर निदर्शने होणारच'' असे जाहीर केले. प्रतापगडावर शिवाजी महाराजांच्या पुतळयाचा अनावरण कार्यक्रम दिमाखात पार पडला. निदर्शकांनी शांततेमध्ये काळे झेंडे दाखवून निदर्शने केली. नेहरूंना लोकांच्या भावना ओळखता आल्या, निदर्शक संयमाने वागले याचा परिणाम नेहरूंवर झाला व त्यांच्या लक्षात आले, आपण राबवत असलेले द्विभाषिक राज्य लोकांना पटत नाही. त्यानंतर द्विभाषिकांच्या विभाजनाचा विचार कॉंग्रेस श्रेष्ठी करू लागले शेवटी डिसेंबर १९५९ मध्ये कॉंग्रेसच्या कार्यकारणीने द्विभाषिकांच्या विभाजनाचा ठराव मंजूर केला. त्यामध्ये नव्या राज्याचे नाव ''मुंबई'' असे दिले होते. त्यामुळे नव्या राज्याचे नांव ''मुंबई'' की ''महाराष्ट्र'' असा नवा वाद सुरू झाला. मार्च १९६० मध्ये मुंबई राज्याच्या विधिमंडळ अधिवेशनात नव्या राज्याच्या नावाचा हा प्रश्न चर्चेला आला. यावेळी प्र.के.अत्रे आपल्या खास शैलीत या मुद्दयावर बोलले'' नव्या गुजरातला गुजरात हे नाव देण्यात आले परंतु नव्या महाराष्ट्राला कंसात बसविण्यात आले. परंतू महाराष्ट्र कंसात राहणार नाही श्रीकृष्णाने ज्याप्रमाणे कंसाचे पोट फाडून त्याचे पारिपत्य केले त्याप्रमाणे कंसात ठेवलेला हा महाराष्ट्र कंस फोडून बाहेर आल्याशिवाय राहणार नाही.शेवटी नव्या राज्याला ''महाराष्ट्र'' हे नाव देण्याचा ठराव पास झाला.

समारोप–

मराठी भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य असावे यासाठी फार मोठा लढा.द्यावा लागला व त्यातून महाराष्ट्र हे राज्य अस्तित्वात आले. या संयुक्त महाराष्ट्राचा विचार प्रथम साहित्यिकांनीच मांडला. त्यानंतर स्वातंत्र्यपूर्व काळात खऱ्या अर्थाने संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा साहित्य संमेलनातून व नियतकालिकातून चालू होता. संयुक्त महाराष्ट्राला व मुंबई महाराष्ट्रामध्ये समाविष्ट करण्याचा कॉंग्रेसच्या नेत्यांना पक्षनिष्ठा सोडून संयुक्त महाराष्ट्रासाठी लढा देणे कठिण जात होते. शंकरराव देव सारख्या ज्येष्ठ कॉंग्रेसच्या नेत्याला राजकारण सोडावे लागले. भाऊसाहेब हिऱ्यांची अवस्था त्यापेक्षा वेगळी नव्हती, यशवंतराव चव्हाणासारखे महाराष्ट्रातील कॉंग्रेसचे नेते नेहरू म्हणतील ती पुर्वदिशा या पध्दतीने वागत होते. शिवाय १९५० पर्यंत महाराष्ट्रातील प्रमुख विरोधी पक्ष असलेला समाजवादी पक्षही भाविक तत्त्वावर प्रांतरचना करण्याविरूध्द होता अशा परिस्थितीत खऱ्या अर्थाने संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा चालू ठेवण्याचे व या लढ्याविषयी जनतेमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे त्यांना प्रेरणा देण्याचे काम साहित्यिकांनी केले होते. नव्या राज्याला ''महाराष्ट्र'' हे नाव देईपर्यंत साहित्यिकांचा मोलाचा वाटा होता असे दिसते.

संदर्भसूची

1. पवार विश्वनाथ (संपा.) ''संशोधन'' सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, शोधनिबंध संग्रह २०११, पान २५
2. Chronology of Statehood of Maharashtra ; from Wikipedia the free encyclopedia-page2
3. पाटील बी.बी., महाराष्ट्र शासन आणि प्रशासन, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर १९९७, पान ५
4. डॉ.धोंगडे रमेश,शतकाची विचारशैली खंड–१,पान ७१९
5. सातारा इतिहास संशोधन मंडळ दुसरे अधिवेशन २०११– बीजभाषण –प्रा.डॉ.अरूण भोसले
6. फडके य.दि.,२० व्या शतकातील महाराष्ट्र :, खंड ७ वा, पॉप्युलर प्रकाशन, पुण १९९१ पान ४७ व ६७
7. साने रविकिरण, लढा संयुक्त महाराष्ट्राचा, मेहता पब्लिकेशन, पुणे १९९५, पान ५७, १२४.
8. फडके य.दि.,उपरोक्त पान १८३, २०२
9. साने रविकिरण, उपरोक्त पान १८४, २५५
10. चव्हाण यशवंतराव, ऋणानुबंध,, प्रेस्टिज प्रकाशन, पुणे १९८६ पान ४२.
11. अत्रे प्र.के., आमदार आचार्य अत्रे

समकालीन दलित कविता

डॉ.सारीपुत्र तुपेरे
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग
संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर-४१३००१

दलित साहित्य हे आंबेडकरी अस्मितेचे वाङ्मयीन रूप आहे. त्यामध्ये कविता हा या सर्जनशील रूपांचा आद्याविष्कार म्हणून ओळखला जातो. दलित कवितेचे संचित आंबेडकरी शाहिरीतून विकसित झाले. आज तिने जागतिक कवितेशी आपले चिंतनशील विचारबंध जोडलेले आहेत. समकालीन दलित कवितेचा परीघ लक्षात घेत असताना सर्वप्रथम दलित कवितेतील तीन पिढ्यांचा सर्जनशील प्रवास तपासावा लागेल तसेच दलित साहित्याचे क्रांतिविज्ञान, आंबेडकरवादाची तात्त्विक बैठक आणि वैश्विक मूल्यांशी दलित कवितेचा असलेला पायाभूत विचार लक्षात घेणे क्रमप्राप्त वाटते. त्याशिवाय समकालीन दलित कविता कोणत्या टप्प्यातून संक्रमित होत आहे. तिच्या कोणत्या काव्यजाणिवा आहेत. तिचा परीघ किती विस्तारित झालेला आहे. हे आपणास कळणार नाही.

आंबेडकरवाद हा दलित कवितेचा पाया आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेला उदात्त जीवनमूल्ये व सांस्कृतिक मूल्ये जोपासण्याचा सर्जनशील विचार दलित कवितेतील तीन पिढ्यांनी शिरोधार्य माणून लेखन केलेले आहे. पहिल्या पिढीने दलितत्वाचा शोध घेऊन त्यातील वेदना, अन्याय अत्याचार, गुलामगिरी यांचे चित्रण केले. दुसऱ्या पिढीने या गुलामीविरुध्द बंड उभारून विद्रोही काव्याविष्कार केला. हा विद्रोह वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था, पारंपरिक धर्मव्यवस्थेच्या विरुध्द होता. दलित कवितेतील तिसरी पिढी ही आंबेडकरवादाचा स्पष्टाविष्कार करणारी आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवतावाद आणि विज्ञाननिष्ठता यांचा आग्रह या पिढीने धरला. पहिल्या पिढीतील आत्मशोध, दुसऱ्या पिढीतील विद्रोह आण तिसऱ्या पिढीने मांडलेला आंबेडकरवाद स्विकारून समकालीन चौथी पिढी दलित कविता लिहित आहे. या पिढीसमोर जागतिकरणाचा परीघ असून नव्या व्यवस्थांना सामोरे जाताना तथागत बुध्दाचा धम्म विचार या पिढीची मुख्य आधारशीला बनलेली आहे. समकालीन दलित कवितेतील चौथ्या पिढीच्या माध्यमातून जागतिकीकरणोत्तर बदलत्या समाज जाणिवांना आविष्कार होतोय. हा काळ सामान्यत: नव्वदनंतरचा आहे. या काळाकडे बघण्याचे मुख्यत: दोन दृष्टिकोन आहेत. एक म्हणजे जागतिकीकरणाने सगळेच वाईट झाले. इथली मूळची कृषिनिष्ठ संस्कृती उध्वस्त झाली. आपल्या देशी जाणिवा प्रतारीत झाल्या. दुसरा दृष्टिकोन हा जागतिकीकरणाकडे परिवर्तनवादी भूमिकेतून बघतो. भौतिक प्रगती होत असताना साधनांचा मोठा वापर होताना दिसतोय. अशावेळी या बदलत्या काळात ज्या जुन्या पुनरूज्जीवनवादी व्यवस्था होत्या त्या नष्ट होऊन नवीन आधुनिकीकरणोत्तर भूमी निर्माण झालेली आहे. दलित कविता ही आधुनिक जीवनजाणिवांची अभिव्यक्ती करते. नव्या मूल्यजाणिवांशी तिचे नाते आहे. पाश्चात्य वैश्विक मूल्यविचारांचा तिने स्विकार केलेला आहे. जागतिकीकरणाकडे दलित कविता दुहेरी दृष्टिकोनातून पाहते. नव्वनंतरच्या कवितेत हे सर्व बदलते अनुभवविश्व अत्यंत प्रखरपणे अभिव्यक्त झालेले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात समकालीन दलित कवितेचे स्वरूप तपासत असताना मुख्यत्वे करून नव्वदनंरतच्या कवितेपासून सुरूवात करावी लागेल. त्यातील या बदलत्या जाणिवांचा, अनुभविश्वाचा आशय पाहणे, त्यातील मूल्यात्मकता तपासणे, शैलीच्या अनुषंगाने झालेले प्रयोग शोधणे अगत्याचे ठरेल.

समकालीन दलित कवितेमध्ये खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या त्रिव्यवस्थाविषयीची प्रखर प्रतिक्रिया आलेली आहे. विशेषत: नव्वदनंतरच्या काळात म्हणजेच जागतिकीकरणात्तर काळात झालेला प्रचंड भौतिक स्वरूपाचा बदल यात अभिव्यक्त होतो. हे सुखावह वाटणारे जगणे मात्र आतून पोखरुन टाकणारे आहे. मानवाचे यांत्रिकीकरण झाले. डिजीटलच्या नावाखाली भांडवली हुकूमशाहीचे निर्माण झाली. याची प्रखर जाणीव अरुण काळे यांच्या कवितेत येते. रॉकगार्डन (१९९३) सायरनचे शहर (१९९७) नंतर आलेले लोक (२००६) हे त्यांचे गाजलेले कवितासंग्रह आहेत. **खुस्कीच्या मार्गातून/ मसाल्याचा ठसका आला/ पुन्हा इंडियाची डिस्कव्हरी झाली सुरू सायराबाद अन् हैदराबाद/ सुपरमार्केट अन् पानठेला/ स्पेस शटल अन् सायकलरिक्शा हेलपाट्या अन् कंटेनर्स (नंतर आलेले लोक, पृ.३०)** दलित कवी या जागतिकीकरणाकडे नव्या बदलाच्या परिप्रेक्ष्यातून पाहतो. भारतात जागतिकीकरणाचे आगमन पारंपरिक व्यवस्थांच्या मुळावर उठले. वास्तविक ही गोष्ट चांगलीच म्हणायला हवी. कारण पारंपरिकतेमध्ये जातकेंद्री, धर्मकेंद्री रचना कार्यान्वित होत्या. त्यांचे प्राबल्य समाज मनावर होते. याला छेद देण्यात आला. असे असले तरी भांडवली व्यवस्था मात्र यातून सक्रीय झाल्याचे आणि आपल्या जगण्याचेच प्रश्न निर्माण झाल्याची जाणीव दलित कवितेतूनही प्रखरपणे येते. नव्वदनंतरच्या कवितेत जागतिकीकरण आणि जागतिकीकरणोत्तर काळाचे पडसाद येतात. जागतिकीकरणाच्या आगमनाची सुरुवात कशा प्रकारे झाली याचे सुतोवाच करताना लोकनाथ यशवंत लिहितात, **जग एक कुटुंब चा नारा देऊन/ युध्दखोर अमेरिका घुसलीच ना आपल्या घरात/ परसाकडच्या टररेलपासून झोपायच्या उशीपर्यंत/ झाली आपल्यावर हावी (पुन्हा चाल करू या, पृ.१०३)** जागतिकीकरणाविषयी थेट प्रतिक्रिया इथे येते. उत्तम कांबळे यांनी जागतिकीकरणात माझी कविता या कवितासंग्रहामध्ये खाऊजा धोरणामुळे बदललेल्या सर्वत्रिक जाणिवांची प्रभावी मांडणी केलेली आहे. विशेष: या देशातील शोषित, वंचित,दलित, पिडीत समुहांवर कोणकोणत्या रूपात हे जागतिकीकरण परिणामकारक ठरले याच्या नोंदी दलित कवितेत येतात.

दलित कवितेचा विस्तार दोन हजारोत्तर काळात नव्या जाणिवा, नवे अनुभवविश्व, नव्या सामाजिक आशयांच्या अंगाने परिवर्तीत झालेला आहे. त्यामध्ये प्रबुध्द सामाजिक जाणिवा विशेषत्वाने पाहावयास मिळतात. दलित कविता ही सामाजिक स्वरूपाची आहे. त्यामध्ये दलित या शब्द परिप्रेक्ष्यात येणाऱ्या अनुसूचित जाती, विमुक्त-भटक्या जमाती, आदिवासी या समाजांचे जगणे शब्दांकित झालेले आहे. भारतीय समाजरचनेत दलितांना निम्न स्तरावर ठेवण्यात आले. यासाठी हिंदू धर्मव्यवस्था तयार

करण्यात आली. अस्पृश्यता, जातीयता, विषमता, भेदाभेद, उच्च-निच्च या शोषक रचनांतून दलितांना गुलामगिरीत डांबण्यात आले. आजही हे सारे बदललेले नाही. जागतिकीकरणाने भौतिक बदल केलेले असले तरी मानसिकता अजून बदललेली नाही. आजही या देशात जातीयतेची खैरलांजी घडतेय. दलित कवी या समाजवास्तवाशी भिडतो. सामाजिक जाणिवांना काव्यबध्द करतो. म्हणूनच वैभव सोनारकर हे आपल्या ब्लू प्रिंट (२००५) या कवितासंग्रहात म्हणतो, **यातनांच्या भाराने दाटला गहिवर/ रक्तारक्तांमधून फुटतो आहे अक्षरांचा गहिवर/ या मातीच्या रंधारंधाने गावे उजेडचे गाणे/म्हणून मी भर उन्हात भिजवतो/ माझ्या कवितेला (पृ.२१)** दलित कविता ही सामाजिक वेदनेचा उत्कट आविष्कार आहे. इथला प्रत्येक कवी आपल्या वैयक्तिक जगण्याबरोबर समाजाच्या संवेदना मांडतो. भारतीय समाजव्यवस्था ही जातकेंद्री आहे. हिंदू धर्मशास्त्रातील विषमतावादी तत्त्वांनुसार इथल्या माणसाकडे पाहिले जाते. हा विचार अतिशय महत्त्वाचा आहे. दलित कविता या विचारांची मांडणी केलेली आहे.

दलित कवितेमध्ये बुध्द-आंबेडकर दर्शन हा एक महत्त्वाचा भाग आहे. नव्वदनंतरच्या कवितेतही याविषयी मोठ्या प्रमाणात काव्यलेखन झालेले आहे. नामदेव ढसाळ यांच्या तुझे बोट धरून चालतो आहे (२००६) या कवितासंग्रहात बाबासाहेबांच्या विषयी अनेक कविता आहेत. त्यातील एक महत्त्वाची कविता, **आज आमचे जे काही आहे/ ते सर्व तुझेच आहे/ हे जगणे आणि मरणे/ हे सुख आणि दु:ख/ हे स्वप्न आणि वास्तव/ ही भूक आणि तहान/ सर्व पुण्याई तुझीच आहे** दलित कवितेत बाबासाहेबांविषयी अनेक कवितांचे लेखन प्रारंभापासून झालेले दिसते. समकालीन दलित कवितेतील एक महत्त्वाचे नाव म्हणजे लोकनाथ यशवंत होय. लोकनाथ यांची कविता नव्या युगातल्या दमणतंत्राविरूध्द जेहाद पुकारून सामान्य माणसांच प्रबोधन करून जगण्याची उभारी देण्याच्या कळवळयातून आकाराला आलेली आहे. ती आंबेडकरी विचारांनी आविष्कृत होते. पुन्हा चाल करूया (२००९) हा त्यांचा एक महत्त्वाचा कवितासंग्रह आहे. त्यामध्ये ते लिहितात, **धुवायला टाकलेल्या काचेच्या ग्लासाचं/ व तिच्या जीभ फिरविणाऱ्या ओठाचं/ कोडं मला आतापर्यंत उलगडलेलं नाही/ पण काहीही असो तिच्याकडून येताना मात्र/ बाबासाहेबांचा गजर माझ्या मेंदूत सारखा सुरू असतो** लोकनाथ यशवंत यांची कविता इतिहासाची चिकित्सा करते. वर्तमानाचे अवलोकन करत भविष्याचा वेध त्यांची कविता आहे. स्वपरीक्षण, समाजचिकित्सा तर ती करते.

दोन हजारोत्तर काळात दलित कविता प्रबुध्द होत गेल्याचे दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५६ रोजी बौध्द धम्माचा स्वीकार केला. ती धम्मक्रांती होती. इथपासून बौध्द दर्शनाचा विचार दलित कवितेत प्रकर्षाने अभिव्यक्त झाला. समकालीन दलित कविता ही तथागत बुध्द आणि त्यांचा धम्मविचार यांचे आविष्करण करते. त्यादृष्टीने केतन पिंपळापुरे यांची कविता महत्त्वाची वाटते. मार्शल रेस (२००२) डेमो फुल (२००६) मकाबी (२०११) हेमलॉक (२०१३) नोबल ट्रुथ (२०१५) हे त्यांचे महत्त्वाचे कवितासंग्रह आहेत. नोबल ट्रुथ या कवितेत ते लिहितात, **तृष्णा : आदिभौतिक मन गुहेत/ घात लावून बसलेली सिंहिण/ पावलांचा आवाज न करता/ दिसत नाहीत तिची तिक्ष्ण नखे/ पण संधी साधून करते आघात/ तृष्णा अशी सर्वव्यापी चराचरात गुंतलेली/ मानवाच्या जळा मुळात आपटपार रूतलेली/ जन्ममृत्युच्या पाठशिवणीत तृष्णा बनते अंध/ तोडता येत नाही कुणालाच तृष्णेचा आदिबंध/ आत्यंतिक तृष्णेपायी किती कोसळले तख्त/ आदिअनादी त तृष्णेने व्यापली अवघी अवनी/ तृष्णाच असते सर्वकष दु:खाची आद्यजननी** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बुध्द मोक्षदाता नव्हे तर मार्गदाता आहेत. असे म्हटलेले आहे. बुध्दाचा मार्ग दु:खमुक्तीचा मार्ग आहे. याची सत्यमांडणी केतन पिंपळापुरे यांनी वरील कवितेमध्ये अत्यंत मार्मिकपणे केलेली आहे. समकालीन दलित कवितेचा हा अतिशय महत्त्वाचा टप्पा म्हणून लक्षात घ्यावा लागतो.

एकुणात समकालीन दलित कविता ही परितर्वनवादी भूमिकेतून अभिव्यक्त होते. मानवी मूल्यांची मांडणी यामध्ये आलेली आहे. तथागत बुध्द ते महामानव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यापर्यंतच्या मानवतावादी, पुरोगामी विचारांची ती वाहक राहिलेली आहे. आज ती वेदना, नकार, विद्रोह आणि विश्वात्मकता मांडते. आंबेडकरवादी कविता म्हणून ती स्वत:ची नवी ओळख करत आहे. त्यामधून तात्त्विक, वैचारिक मांडणी होतेय. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण या नवव्यवस्थांची परखड चिकित्सा ती करते. तीच्यामधून समतेचा विचार पेरण्यासाठी बुध्दाच्या मानवी जीवनमूल्यांचा आग्रह धरलेला दिसतो. जात, धर्म, पंत, लिंग, प्रदेश अशा कोणत्याच भेदांना ती मानत नाही. उलट स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांचा आग्रह ती धरते. समकालीन कवितांची शीर्षके, अपर्णपत्रिका, त्यातील कवितांचा बंध, यातील प्रयोगशीलता, गद्यात्मक रचना असल्यातरी त्याला असलेला काव्यात्मक आशय इ. गोष्टी अत्यंत उद्‌बोधक आहेत. समकालीन दलित कविता ही चळवळीची कविता असल्यामुळे त्यामध्ये विविध सामाजिक प्रश्नांची मांडणी आलेली आहे. सामाजिक प्रश्नांना भिडताना व्यवस्थापरितर्वनाचा विचारही ती करते. त्यामुळे तिला परिवर्तनाचे संदर्भ आहेत. सामाजिक बांधिलकीचा ज्वलंत प्रत्यय ती देते. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय जाणिवांची मांडणी त्यामध्ये आलेली आहे. समकालीन दलित कवितेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती जागतिक कवितेशी आपले नाते प्रस्थापित करते. त्यामुळे तिला वैश्विक मूल्य प्राप्त होते.

संदर्भ :

१. डॉ. गंगाधर पानतावणे, आंबेडकरी जाणिवांची आत्मप्रत्ययी कविता, गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१५.
२. डॉ.कृष्णा किरवले, दलित चळवळ आणि साहित्य, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००५
३. अरूण काळे, नंतर आलेले लोक, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २००६
४. लोकनाथ यशवंत, पुन्हा चाल करू या, यंग इंडिया पब्लिकेशन, मुंबई, २००९
५. नामदेव ढसाळ, निर्वाणा अगोदरची कविता, आर्यन प्रकाशन, सांगली, २०१०
६. वैभव सोनारकर, ब्लू प्रिंट, डिंपल पब्लिकेशन, मुंबई, २००७
७. केतन पिंपळापुरे, नोबल ट्रुथ, समता संगर प्रकाशन, नागपूर,२०१५

समकालीन मराठी भाषेमधील बोलींचे महत्त्व

प्रा. श्रीमती शैलजा श्रीधर शिंदे
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग सहकारभूषण एस.के. पाटील महाविद्यालय, कुरूंदवाड

प्रस्तावना

बोली ही नित्याच्या व्यवहारात वापरल्या जाणाऱ्या संकल्पना आहेत. या संकल्पनेचा अभ्यास जागतिक पातळीवर अनेक पद्धतींनी, अनेक दृष्टिकोणातून होत आला आहे. या संकल्पना कधी अशास्त्रीय तर कधी शास्त्रीय पद्धतीने विश्लेषित होत गेलेल्या आहेत. भाषा व बोली देवाने निर्माण केल्या इथपासून ते त्या मनुष्यनिर्मित, समाजनिर्मित आहेत, त्या समाजसापेक्ष असतात इथपर्यंत त्यांच्या व्याख्याही केल्या गेल्या आहे. भाषेला 'भाषा' कधी म्हणायचे व 'बोली' कधी म्हणायचे याबाबतीतही अभ्यासकांमध्ये बरीचशी मतभिन्नताही दिसते. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या स्वरूप, महत्त्व आणि वैशिष्ट्यांची चर्चाही अनेक भाषा अभ्यासकांनी अनेक पद्धतीने केली आहे.

मराठी बोलीचा पहिला अभ्यास जॉर्ज ग्रिअर्सन यांनी केला. भारतीय सर्व्हेक्षण विभागात आय.सी.एस. अधिकारी म्हणून काम करताना १८९८ ते १९२७ या काळात त्यांनी लिंग्विष्टिक सर्व्हे ऑफ इंडियाचे १ ते ९ खंड प्रकाशित केले असून त्यातीन ७व्या खंडात बोलीचा समावेश आहे. यामध्ये ग्रिअर्सन यांनी १७९ भाषा आणि ५४४ पोटभाषांचा अभ्यास केला आहे. प्रस्तुतमराठी भाषेतील बोलीचे महत्त्व यांचा अभ्यास केलेला आहे.

'बोली' व्याख्या

मानवआणि भाषा यांचे नाते अतुट आहे. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे म्हणूनच तो गट किंवा समूह करून राहतो.ज्या समूहात किंवा समाजात तो राहतो.त्या समाजाची भाषा तो अनुकरणाने आत्मसात करत असतो.तेव्हा त्याची ती भाषा म्हणजे समूहाची भाषा किंवा बोली असते.'जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृती' या उक्तीप्रमाणे 'जितक्या व्यक्ती तितक्या बोली' असेही म्हणता येते. भाषा ही समाजसापेक्ष असली तरी 'बोलणे' हे व्यक्तीनिष्ठ आणि संदर्भनिष्ठ असते. परंतु भाषाभ्यास करीत असताना एका व्यक्तीच्या 'बोलण्याचा' अभ्यास होत नाही तर तो ज्या समाजात राहतो त्या 'गटाच्या', 'समूहाच्या' भाषिक सवयींचा अभ्यास केला जातो. हा गट कमी-अधिक प्रमाणात एकाच स्वरूपाचे, एकमेकांना समजेल अशाच प्रकारचे 'बोलणे' बोलत असतो. अशा या गटांच्या भाषिक सवयींना आपण त्या गटाची 'बोली' असे म्हणतो. यादृष्टीने ''बोली म्हणजे परभाषकांना जवळजवळ पूर्णपणे कमी-अधिक प्रमाणात सारख्या वाटणाऱ्या तर तदभाषकांना पूर्णपणे एकरूप वाटणाऱ्या व्यक्तिभाषांचा समूह होय.''[१]अशी विजया चिटणीस-माडगूळकर यांनी बोलीची व्याख्या केली आहे. तरना.गो. कालेलकरांच्या मते, ''एक विशिष्ट निश्चित असणारी मराठी नावाची एक आदर्श बोली असून तिला मान्यता देणारे पण उच्चार, व्याकरण आणि शब्दसंग्रह या बाबतीत तिच्यापेक्षा कमी अधिक प्रमाणात भिन्न असे भाषिक भेद म्हणजेच मराठीच्या पोटभाषा''[२]होय.

थोडक्यात बोली ही भाषेशी मिळतीजुळती असली तरी, स्वत:चे अस्तित्व ती वेगळेपणाने दाखवून देते म्हणजेच ती बोली ही भाषेतून वेगळी चूल मांडते.

बोलीचे स्वरूप

जी बोलली जाते ती बोली किंवा भाषा असे आपण म्हणतो. परंतु बोलली जाणारी बोली सर्व प्रदेशात किंवा समाजात तसेच माणसा-माणसात सारखीच असते असे नाही. 'भाषा ही दर बारा कोसांवर बदलते' असे म्हटले जाते ते याच कारणांमुळे, कारण भाषा ही उच्चार, व्याकरण व शब्दसंग्रहाच्या बाबतीत प्रादेशिकतेनुसार, समाजानुसार, व्यक्तीवैशिष्ट्यानुसार हळुहळू परिवर्तन पावणारी आहे म्हणजेच तीचे स्वरूप प्रवाही असलेले दिसते. बोली ही स्थानिक भेदापासून प्रादेशिक भेदापर्यंत अनेक घटकांतून बदलताना दिसते. ही बोली मर्यादित गटापासून विस्तृत गटापर्यंत सारखी असू शकते, असे असले तरी ''एखाद्या भाषिक प्रदेशात असलेले निसर्गनिर्मित भौगोलिक भेद, तिथल्या लोकांची व्यवसायभिन्नता, जातीभेद त्याचप्रमाणे आर्थिक परिस्थितीसारख्या ज्या अनेक कारणांनी एकाच समाजातील माणसे वेगवेगळ्या वर्गात किंवा गटांत विभागली जातात असे भेद या सर्व गोष्टी बोलीचे स्वरूप स्पष्ट करतात. तसेच एकाच गटातल्या परंतु वेगवेगळ्या पिढ्यांतील लोकांची, एकाच पिढीतल्या स्त्री-पुरूषांची किंवा वेगवेगळ्या गटांत वावरणाऱ्या एकाच व्यक्तीचीही भाषा पूर्णपणे सारखी असत नाही.''[३] बोली ह्या ध्वनींच्या उच्चारणातून हळूहळू बदललेल्या असतात. बोलीतील उच्चारप्रक्रिया ही कुटुंबातील माणसा-माणसातील फरक दाखवते. त्याअर्थी ती बारा कोसांवर तर बदलतेच परंतु, व्यक्ती-व्यक्ती, कुटुंब, समाज, प्रदेश, व्यवसायभिन्नता, जातभिन्नता, लिंग, वय यानुसारही समाजात भाषा बदलत असते.

तरीही तीच्यात साम्य असते.कारण परस्परांत विचारांची देवाण-घेवाणहोते म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीची भाषा त्याच्याच गटाच्या दुसऱ्या व्यक्तीला अडथळा न होता समजते.

बोलीला अस्तित्व असते ते समूहाने, गटाने राहणाऱ्या लोकांच्या व्यवहारातील देवाण-घेवाणीतून समाजातच ती जन्मते, वाढते, विस्तारते. समाज, शिक्षण, कुटुंब, न्यायव्यवस्था यासाठी बोलीचे महत्त्व आवश्यकच ठरते. म्हणून बोलीची सामाजिक आवश्यकता व स्वरूप सुरेश डोळके नमूद करतात की, ''कोणतीही बोली अस्तित्वात येते ती आपल्या काळातील सामाजिक जीवनाला अनुसरूनच ! किंबहुना, कोणती ही बोली ही ती बोलणाऱ्या समाजाचा स्वाभाविक उद्‌गार असतो ! असे म्हणणे अधिक युक्त होईल. मनुष्याचे समूह जीवन यशस्वी होण्यासाठी कुटुंब, विवाह, शिक्षण, न्यायदान इत्यादी संस्थांची आवश्यकता असते. पण त्या सर्वांहून महत्त्वाची जी नसली तरी समाजजीवनच अशक्य होईल अशी एक संस्था आहे. ती म्हणजे भाषा आणि ही मुळात कोणती तरी बोलीच असल्यामुळे बोली ! अर्थात भूगर्भातून उसळणारा झरा हा ज्याप्रमाणे आपले आत्मीय रसगंध घेऊनच बाहेर पडतो त्या प्रमाणे कोणतीही बोली जन्माला येते (किंवा अस्तित्वात असते) ती आपल्या समाजाचे आत्मीय गुणविशेष धारण करूनच ! म्हणून कोणत्याही बोलीचे स्वरूप पाहताना तिच्या जन्मकाळाच्या व अस्तित्वकाळाच्या सामाजिक परिस्थितीकडे लक्ष दिले पाहिजे.''[४] बोलीचे स्वरूप हे सामाजिक परिस्थितीबरोबरच काळाच्या बदलानुसारही हळुवारपणे बदललेले जाणवते. बोली या स्वत:चे एक परिघ निर्माण करतात त्यामुळेच ठराविक एका प्रदेशाची ही अमूक बोली, ती त्या प्रदेशाची तमूक बोली असे तिचे अस्तित्व निर्माण होते. यादृष्टीनेच विजया चिटणीस यांच्या मते, ''एकाच प्रदेशात बोलली जाणारी मूळ बोली काळाच्या ओघात त्या प्रदेशात वेगवेगळ्या भागांत वेगवेगळ्या प्रकारे बदलते आणि तिच्यातून एकमेकांशी नाते असणाऱ्या पण वेगवेगळ्या अशा, नव्या बोली निर्माण होतात. त्या बोली त्यांच्या त्यांच्या भागांच्या नावानी ओळखला जातात. त्या भिन्न-भिन्न बोलींमध्ये ध्वनी, शब्द, वाक्य इत्यादी बाबतीत काही भेद असले, तरी त्यांच्यामुळे त्या बोलणाऱ्या लोकांच्या विनियमात अडथळा येत नाही.''[५]बोलीतील ही क्षमता लक्षात होता बोलीचे स्वरूप उच्चपातळीवर गेले पाहिजे. त्यासाठी, ''पोटभाषांचा नुसता अभ्यासच झाला पाहिजे असे नव्हे, तर मायबोली म्हणून त्यांचा वापर करणाऱ्या लोकांशी बोलता येण्याइतके प्रभुत्व सामाजिक आणि राजकीय कार्यकर्त्यांनी आणि शिक्षणाविषयी कळकळ असणाऱ्या लोकांनी मिळवले पाहिजे. व्यक्तींव्यक्तीतले अंतर दूर करण्याचा यासारखा दुसरा मार्ग नाही. इंग्रजीत बोलून लोकजागृती होत नाही हे ज्यांना कळते त्यांना ती हिंदीत किंवा प्रमाणभूत मराठीत बोलूनही होणार नाही हे कळले पाहिजे. विशेषत: ज्या प्रदेशातले शिक्षणप्रसाराचे कार्य मुंगीच्या पावलाने चाललेले आहे, त्या देशात तर शिक्षणाचे, राजकीय प्रचाराचे, सामाजिक उद्धाराचे काम लोकभाषेच्या म्हणजे ठिकठिकाणाच्या बोलींच्या सहाय्यानेच अधिक प्रभावशाली होऊ शकेल.''[६] कालेलकरांचा हा बोलीला प्रभावशाली बनवण्याचा प्रयत्न आजच्या काळात होताना दिसतो आहे.कारण आज बोलीभाषेचा अभ्यास करण्याला गती आल्याचे दिसते.आजचे दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य हे बोलभाषेतूनच मांडले जात आहे. ज्या बोलीला गावंढळ किंवा अशुद्ध समजले जात होते ती बोली आता नव्या साहित्याची भाषा बनली आहे. हे अधिकपणाने दलित आत्मकथांमधून अनुभवास येते.

बोलीचेमहत्त्व

बोलीचे जीवंत व प्रवाही स्वरूप पाहिल्यानंतर ''बोली ही लोकांमध्ये चालती ! चार-चौघात बोलती! शिवारात हालती ! घरात नांदती !रानात डोलती ! आणि पाणवठ्यावर बहती ! असल्याने लोकजीवनात गती देते.''[७] असे स्वरूप असणाऱ्या बोलीचेमहत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

१. मानवी मुखाद्वारे बोलली जाते ती बोली परंतु ती सर्वच मानवजातीची बोली सारखी नसते.
२. प्रत्येक व्यक्तीच्या उच्चार, लकबीतून बोलीचे वेगळेपण जाणवते. त्यामुळेच व्यक्तीगणिक ती स्वतंत्र ठरते.
३. उच्चार, व्याकरण व शब्दसंग्रहाबरोबरच बोलीचे सामाजिक, प्रादेशिक रूपही बदलते.
४. लहान-लहान समूहापासून मोठ्या एकत्र राहणाऱ्या समूहाची बोली ही सारखी असते.त्यालाच आपण समाज म्हणतो.
५. समाजातील घटकांबरोबरच जात, लिंगभेद, वयानुसारही बोलीचे स्वरूप बदलते.
६. लोकांच्या दैनंदिन व्यवहारातील भाषिक रूप म्हणून वापरली जाणारी बोली ही सततच्या वापरामुळे जीवंत व प्रवाही बनते.
७. अलीकडे बोलीचे महत्त्व सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतीक क्षेत्रात वाढत आहे.
८. बोलीमुळे माणुसकी टिकून राहतेच तसेच समाज एकसंघ असलेला दिसतो.
९. शिक्षणक्षेत्रातूनही ग्रामीण, दलित, आदिवासी साहित्य हे ज्या-त्या बोलीतूनच अधिक रोखीवपणाने पुढे आलेले आहे व तेच अधिक रूजते आहे.

१०. बोली ही समूहाचा वारसा जपते तसेच सांस्कृतिक रूढी, परंपरानाही स्वत:मध्ये सामावून घेते.
११. बोलीतून त्या-त्या सामाजिक स्थितीची जाणीव होते.
१२. बोली या समाजातील धर्म, सामाजिकता, रीतीरिवाज, परंपरा यांना पकडून वावरत असतात. त्यामुळे व्यवहारातील शब्दांचा साठा हा बोलीत अधिक प्रमाणात आहे.
१३. भाषेचा मूलाधार हा ग्रामीण बोलीतच आढळणारा मूळध्वनी आहे.
१४. बोली ही मुद्दाम शिकावी लागत नाही ही सहजच आत्मसात होते.
१५. खेळकर, निर्मळ, स्वच्छंदी मनाप्रमाणे बोली ही पाण्याचा प्रवाहाप्रमाणे प्रत्येकामध्ये सहजच सामावून जाणारी आहे.
१६. बोली ही शिकावी लागत नाही तर ती आपोआप शिकली जाते.
१७. बोली व्याकरणांच्या नियमांनी बांधील नसून ती मोकळी, आझाद आहे.
१८. बोलीची स्वतंत्र व्याकरण व्यवस्था निर्माण होऊ शकते.
१९. बोलीचा स्वतंत्र व्याप इतका आहे की, स्वतंत्र शब्दकोश तयार होऊ शकतो.
२०. बोलीला प्रमाणभाषेबरोबरचा दर्जा प्राप्त होऊ शकतो इतका तिचा परिघ व्यापक आहे.

ज्येष्ठ मराठी भाषाविज्ञान अभ्यासक डॉ. द.दि. पुंडे यांच्या मते, संपूर्ण महाराष्ट्रभर आणि महाराष्ट्राच्या बाहेर मराठी समाजाकडून बोलल्या जातात त्या मराठीच्या विविध बोली असून त्यातील एक बोली प्रमाण बोली आहे इतर बोली या प्रमाण बोलींपासून स्वनिमप्रक्रिया, व्याकरणप्रक्रिया आणि शब्दसंग्रह यांच्या बाबतीत कमी अधिक दूर आहेत. तथापि प्रमाण बोली इतकेच या प्रत्येक बोलीला महत्त्व आहे. कारण बोली ह्या त्या-त्या भाषकांचा सामाजिक सांस्कृतिक वारसाच असतो. त्यामुळे महाराष्ट्राचा, मराठी माणसाचा, त्याच्या संस्कृतीचा परिचय करून घेण्याचे एक साधन म्हणून मराठीच्या बोलींचे महत्त्व अधिक आहे.[८]

निष्कर्ष

१. भाषा हे वाणीचे व्यक्तरूप असून, मानवी मुखावाटे उच्चारली जाणारी संकेतप्रणाली आहे.
२. मानवी भाषा ही ध्वनीरूप घटकांनी बनलेली एक चिन्हव्यवस्था असून ती पूर्णत: यादृच्छिक स्वरूपाची आहे.
३. बोली ही भाषेशी मिळती-जुळती असली तरी ती स्वत:चे वेगळे अस्तित्व दाखवून देते.
४. बोली प्रमाणभाषेशी जुळणारी जरी असली तरी उच्चारप्रक्रिया, व्याकरण व शब्दसंग्रहाच्या बाबतीत ती प्रमाणभाषेपेक्षा वेगळे स्थान निश्चित करते.
५. समाजातल्या प्रत्येक घटकाच्या वर्तनातील, बोलण्यातील बदलावरून भाषा ही समाजावर अवलंबून असली तरी ती व्यक्तीनिर्मित आहे.
६. भाषा ही सतत प्रवाही व बदल स्विकारणारी असल्याने तिच्या संदर्भात, शब्द भांडारात भर पडत जाते.
७. भाषा ही एक सामाजिक संस्था असल्याने ती मृत न होता जीवंत राहून नव्या बदलासह प्रवाही राहते.
८. बोलीचे उच्चार, व्याकरण लकबी यामुळे व्यक्तीगणिक स्वतंत्रता असली तरी त्या-त्या प्रादेशिक रूपात बदल जाणवतो.
९. बोली ही सामाजिक, सांस्कृतिक वारसा जतन करण्याचे काम करते.
१०. बोली ही सहज, ओघवती असून प्रमाणभाषेबरोबरचा दर्जा तिला प्राप्त होऊ शकतो इतका तिचा परिघ व्यापक आहे. त्यामुळे तिचा स्वतंत्रपणे अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

१) डॉ. काळे, कल्याण, डॉ. सोमण, अंजली (संपा) : 'आधुनिक भाषा विज्ञान (संरचनावादी, सामान्य आणि सामाजिक), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती : एप्रिल २००२, पृ. क्र. १९५
२) कालेलकर, ना.गो. : 'भाषा : इतिहास आणि भूगोल', मौज प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, १५ डिसेंबर २०००, पृ. क्र. ८७
३) कालेलकर, ना.गो : तत्रैव पृ. क्र. ५३
४) सोटे, दे.ग. : 'वैदर्भी बोलीचा शब्दकोश', (उधाद्धात: सुरेश डोळके), सोटे साहित्य प्रकाशन संस्था, वर्धा.प्रथम आवृत्ती : १९७४, पृ. क्र. २७
५) चिटणीस, माडगुळकर, विजया :'बोली : कल्पना आणि वास्तव', 'आधुनिक भाषाविज्ञान', (संरचनावादी, सामान्य आणि सामाजिक) संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण, पृ. क्र. १९७
६) कालेलकर, ना.गो :'भाषा : इतिहास आणि भूगोल' उ.नि. पृ. क्र. ७४
७) वाकोडे, मधुकर : 'लोकशैलीचे भांडार', (वेणास्वामीचे सतीसैवर), तरूण भारत, नागपूर, दिवाळी अंक १९८८.
८) पुंडे. द.दि. : 'सुलभ भाषाविज्ञान', स्नेहवर्धन पब्लिकेशन, पुणे, फेब्रुवारी १९९६, पृ.क्र.१६३

जागतिकीकरण आणि पावरा जमातीची संस्कृती

प्रा. शिवदास दगा पावरा
मराठी विभाग,
गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महा.,अंबड, जि. जालना.

जागतिकीकरणाचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर सर्व स्तरावर होतांना दिसतो. जागतिकीकरणामुळे मानवी समाजाचा विकास होतो. काळानुरूप जो समाज बदल स्वीकारतो त्यांचा विकास होतो तर परंपरागत आचार–विचार, रुढी–परंपराच्या जोखड्यात अडकून आहे त्यांचा विकास होत नाही. परिणामी त्यांचा विकास व्हायचा असेल तर काळानुरुप बदलणे गरजेचे आहे. त्यामुळे मुळ संस्कृती देखील झपाट्याने लोप पावतांना दिसते. आधुनिकीकरणाच्या युगात वावरते असतांना धावपड, धकाधकीचे जीवन जगत आहे. आणि म्हणूनच मानव जातीत प्रचंड बदलत चाललेला दिसतो. तंत्रज्ञानाचा विकास झाला म्हणून आज आपण म्हणतो 'जग फार जवळ आले' परतु एका बाजूला माणूस माणसापासुन दुरावत जातांना दिसतो. याचे कारण माणसाजवळ बोलायला, चर्चामसलत करायला वेळ नाही.

प्राचीन काळी तंत्रज्ञानाचा विकास, दळणवळणाची साधने कमी प्रमाणत होता. त्यावेळी माणूस आपली सर्व कार्ये सुरळीतपणे करत असतांना वेळ प्रत्येक ठिकणी देत होता. मानवी जीवनातील सुख, दुःख, अडी–अडचणीच्या वेळी धावून जात होते. परंतु आजचा काळ झपाट्याने बदलतांना दिसतो. प्रत्येक कुटुंब विभक्त झालेले आपणास दिसते. याच्या पाठीमागे आपण आपली वैयक्तिक प्रगती करणे त्यासाठी यंत्रासारखा काम करू लागला आणि प्रत्येक माणसाकडे वेळ कमी आहे. म्ळणूनच प्रत्येक समाजाची मुळ संस्कृतीत बदल होतो आहे. हा बदल कमी–अधिक प्रमाणात का असेना प्रेत्यक मानवी समाजात दिसतो, परिणामी आदिवासी समाज देखील त्यातून सुटला नाही.

आदिवासी ही मुळ जमात असली तरी ''परकीय आक्रमणामुळे त्यांना डोंगर–दऱ्यांचा आश्रय घ्यावा लागला. ते कायमचे दूर झाले. इतरांनीही त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे शेकडे वर्षे ते अज्ञानी आणि अशिक्षित राहिले. त्यांनी त्यांच्या मूळ संस्कृतीची मूल्ये मात्र जपली.''[1] परंतु आधुनिक काळात काही प्रमाणात का असेना दबळ–वळणाची साधने वाढू लागले. कच्या स्वरुपाची रस्ते हळूहळू तयार होऊ लागले. घटनेने दिलेले संरक्षण, यामुळे आधुनिक पिढी शिक्षणाकडे वळतांना दिसते. आरोग्यपचारासाठी दवाखान्याचा आश्रय आपापल्या कुवतीप्रमाणे घेत आहे. मोल–मजुरीसाठी स्थलांतर करतांना त्या प्रदेशातील बोली भाषा, रीती–रिवाज, संस्कृती यांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे संक्रमणावस्था जीवनाच्या जोखड्यात आदिवासी समाज जीवन जगत आहे. त्याचा प्रभाव म्हणून आदिवासी समाज जीवन जगत असताना आदिवासी जमातीच्या मूळ संस्कृतीवर होतांना दिसतो.

आदिवासी पावरा जमात ही महाराष्ट्र, गुजरात आणि मध्यप्रदेश या राज्याच्या सीमावर्ती भागात सातपुडा पर्वत रांगांच्या कुशीत सामावलेली जमात आहे. पावरा जमातीची स्वतंत्र 'पावरी' बोली आहे. पावरा जमातीची त्यांची मूळ संस्कृती आहे. निसर्गाच्या सान्निध्यात जीवन जगणारी ही जमात आहे. त्यांची सण–उत्सव देखील निसर्गानुरूप आहेत. ''निसर्गातील पंचमहाभुते – सुर्य, चंद्र, तारे, पशु–पक्षी, ग्रामदेवता, डोंगर देवता, शिवार देवता यासारख्या देवांना प्रसन्न करण्यासाठी आदिवासी जमातीत विविध सांस्कृतिक परंपरांचे पालन केले जाते.''[2] परंतु आधुनिक काळात वर उल्लेख केल्याप्रमाणे त्यांच्या प्राथमिक गरजा ह्या पूर्णपणे जंगलावर अवलंबून होत्या. कालांतराने लोकसंख्या वाढीमुळे त्यांच्या उदरनिर्वाहाची साधने देखील संपली रोजगार, मोल–मजुरी, व्यवसाय इत्यादी वेगवेगळ्या कारणाने आधुनिक जगाशी, शहराशी, नगराशी संपर्क आला. त्यांची मुळ संस्कृती मागे पडतांना दिसते.

पावरा जमातीची एकूणच बोलीभाषा, रीती–रिवाज, रुढी–परंपरा, चालीरीती इतर समाजापेक्षा भिन्न आहेत. त्यांची गाणी, लोकगीते, पुजा विधी, सण–उत्सव वेगळे आहेत. त्या–त्या पुजाविधी किंवा कार्यक्रमानुरुप त्यांची रचना केली जाते.

लग्नविधी –

लग्न ठरवतांना वर मंडळी वधू पित्याकडे मुलीची मागणी करतात. लग्न ठरल्यापासून त्या घरी मुले–मुली संध्याकाळी 2–3 तास नाच गाण्याचा कार्यक्रम असतो. गावातील मुले दररोज एकत्र जमतात. साधारणतः लग्नविधी पार होईपर्यंत हा कार्यक्रम चालत असतो. लग्नाच्या दिवशी गावातील सर्व लोक, नातेवाईक एकत्र जमतात. वरमंडळी वधूपित्यास दहेज (हुंडा) देण्यासाठी जातात. दहेज देण्याची पद्धतीत ठरलेली रक्कम ही पूर्ण समाजात चालत असलेली तेवढीच रक्कम दिली जाते. त्यात कमी–जास्त केले

जात नाही. त्यावेळी प्रसंगानुसार गाणी गायिली जातात. लग्नात ढोल–ताशा वाजवतात, त्याचा ठेका धरून सर्व इच्छुक मंडळी नाचतात. परंतु आधुनिक काळात बँण्डबाजा, लाऊडस्पीकर आले. गाणी म्हणण्याचा प्रघात कमी होतो आहे. लग्नाच्या दिवशीच कार्यक्रमाला लोक जमतात. अगोदर संध्याकाळी मुलं–मुली फेर धरून नाचत होते. गाणी म्हणत होती ते प्रमाण आता कमी झाले. गाणी म्हणतांना आजुलबाजूला आवाज जात होता. त्यामुळे त्या घरी लग्न आहे असा संदेश सहज जात असे.

वेशभुषा –

पावरा जमातीचा पोषाख हा अगोदर डोक्याला पगडी, अंगात सदरा आणि कमरेला धोतर गुंडाळलेले असे. स्त्रिया चोळी, एकच लुगडे नेसून पूर्ण शरीर झाकलेले असे. परंतु आधुनिक काळात पावरा जमातीत पुरुष वर्ग शर्ट–पँट, स्त्रिया साडी नेसू लागले.

आदिवासी पावरा जमातीची स्वतंत्र 'पावरी' बोली आहे. सुरवातीच्या काळात त्यांच्या बोलीभाषेतच स्वतंत्र नावे होती. उदा.– आठवड्याची नावे, महिन्याची नावे सण–उत्सव, विधी–प्रथा स्वतंत्र होती परंतु इतर भाषेच्या प्रभावाखाली ती आल्यामुळे भविष्यात नष्ट होते की काय? असा प्रश्न पडतो. कारण येणाऱ्या नव–तरुण पिढी त्या भाषा, एकूणच लोकसंस्कृती यापासून दुरावत चालला आहे.

जागतिकीकरणाच्या कचाट्यात सापडलेला आदिवासी पावरा समाज. त्याचा परिणाम पावरा जमातीवर मोठ्या प्रमाणावर होतो आहे. तो बदलायलाच हवा तरच त्यांची प्रगती होणार. अन्यथा परंपरेला चिकटून बसलाच तर त्यांचा विकास होणार नाही. परंतु त्यांची जी मुळ संस्कृती आहे. ती विसरु नये. त्याचे जतन होणे गरजेचे आहे. पण त्यांना वाटते की, 'हे तर आपलेच आहे. त्याची काय गरज नाही.' असे गृहित धरून चालणार नाही. तर मुळ संस्कृतीचे आचरण केले तरच ती टिकून राहिल. अन्यथा पावरा जमातीच्या संस्कृतीचा विनाश अटळ आहे.

संदर्भ :

1. आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ,डॉ. गोविंद गारे, सुगावा प्रकाशन,पुणे–30,आवृत्ती दुसरी : मार्च – 2013.
2. भारतातील आदिवासी समाज,डॉ.सुधाकर जाधव,चिन्मय प्रकाशन,औरंगाबाद,आवृत्ती प्रथमःमे –2012.
3. जागतिकीकरण नवीन गुलामगिरी,ॲडमिरल विष्णु भागवत, समता प्रकाशन,नागपूर,तृतीयावृत्तीःऑक्टो.–2007.

उत्तम कांबळे यांच्या 'अस्वस्थ नायक' मधील वर्तमानकालीन सुशिक्षित बेकाराची अस्वस्थता

डॉ.सिंधु जयवंत आवळे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर.

दलित साहित्यिकांच्या तिसऱ्या पिढीचे साहित्यिक उत्तम कांबळे यांची पहिली श्राद्ध (१९८६) आणि अस्वस्थ नायक (२००८) ही दुसरी कादंबरी. 'श्राद्ध' या कादंबरीत दलितांमधील अंतर्गत दुफळीचे, दुहीचे दर्शन घडविले आहे. 'अस्वस्थ नायक' ही कादंबरी एका सुशिक्षित तरूणाच्या भावविश्वाशी निगडित आहे. हा तरूण म्हणजे इथल्या समाज व्यवस्थेने, शिक्षण व्यवस्थेने नाकारलेला पण तरीही शिक्षणावर, शिक्षकी पेशातल्या चांगुलपणावर श्रद्धा बाळगणारा आहे. तो डी.एड. झालेला आहे. मास्तरकी मिळविण्यासाठी पायपीट करतो आहे. या भटकंतीमध्ये त्याला समाज व्यवस्थेचे, शिक्षण व्यवस्थेचे जे अनुभव येतात ते विदारक आहेत.

उत्तम कांबळे यांनी जागतिकीकरणाच्या या रेट्यामध्ये सर्वसामान्यांना जगण्यासाठी तीव्र संघर्ष करावा लागतो आहे. 'आहे रे आणि नाही रे'च्या या वर्ग संघर्षात एक प्रचंड मोठी आर्थिक विषमतेची दरी निर्माण झाली आहे. त्यात सर्वसामान्य माणूस खोलवर बुडतो आहे. त्याचबरोबर उच्चशिक्षण घेऊन नोकरी मिळत नाही. बेकारीचा प्रश्न अधिक बिकट होऊन आजचा तरूण अस्वस्थ होत आहे. त्याचसोबत महागाई, विविध क्षेत्रातला भ्रष्टाचार, राजकारणी लोकांचे डावपेच या सर्वांमुळे दारिद्र्य आणि भूक याला तोंड देताना जगण्यासाठी चाललेली धडपड आजच्या तरूणांना अस्वस्थ करते आहे. जगण्याची लढाई, भूक भागवण्याची लढाई त्यासाठी अस्वस्थ झालेल्या नायकाची ही प्रातिनिधीक कथा आहे. या कादंबरीतील नायक प्रशांत देसाई डी.एड्. चे शिक्षण पूर्ण झालेला. ओ.बी.सी. प्रवर्गामध्ये असलेला. त्याला पदोपदी संघर्षाला तोंड द्यावे लागते. ही लढाई भूकेची, बेकारी नष्ट करण्यासाठीची, धर्मांध मूलतत्ववाद्यांच्या विचाराशी, राखीव जागांचे भांडवल करणाऱ्या राजकीय नेत्यांशी आहे. म्हणून या अस्वस्थ नायकाचा संघर्ष स्पष्ट करण्यासाठी उत्तम कांबळे 'पुन्हा काही अस्वस्थ शब्द' या आपल्या मनोगतात म्हणतात, ''भूक भागवण्यासाठी त्याला एक प्रचंड लढाई करावी लागत आहे. रोज रक्तबंबाळ होऊन, कुजत चाललेल्या आणि नव्याने उसवत चाललेल्या जखमा घेऊन अनेक अस्वस्थ नायक आज लढत आहेत, काही हरत आहेत, तर काही यशाच्या कल्पना बाळगून पुन: पुन्हा लढत आहेत.'' या भूकेच्या लढाईत माणूस माणसापासून कसा दुरावत आहे, याचे प्रत्ययकारी दर्शन येथे घडते.

* भुकेमुळे अस्वस्थ झालेला नायक :

प्रशांत देसाई डी.एड.च्या शिक्षणासाठी घरची शेती विकून प्रवेश घेतो. उन्हाळ्याच्या-दिवाळीच्या सुट्टीत मजुरी करून वह्या पुस्तकांसाठी पैसे मिळवतो. शिक्षण पूर्ण करतो. आदर्श शिक्षक बनण्याचे स्वप्न बाळगणारा नायक नोकरीसाठी शहराकडे धाव घेतो. शहरात मित्रांच्या खोलीत राहण्याचा प्रश्न मिटतो. पण भुकेचं काय? नोकरीसाठी कपड्याच्या दुकानात, खेळण्याच्या दुकानात, चहाच्या टपरीवर प्रयत्न करतो पण तेथेही अपयश येते. गावाकडून आणलेल्या भाकऱ्याही संपतात. लाकडासारख्या झालेल्या भाकऱ्यांवर पाणी मारून खाण्याची वेळ येते. भाकरीचा प्रश्न सोडवण्यासाठी नोकरी अत्यंत महत्त्वाची ठरते. या भुकेपायी एकेदिवशी तो अनोळखी लग्नाच्या जेवणाच्या पंगतीत बसतो. पण कुणीतरी भिकारी जेवणाच्या पंगतीत बसला ही कुणकुण लागताच त्याला लाथा घालून, शिव्या देऊन कार्यालयाच्या बाहेर काढले जाते. भूक ही भावी शिक्षकाला मार खायलाही शिकवते. प्रशांत हा उच्चशिक्षित आहे पण बेकार, त्यामुळे आर्थिक चणचण, पैसा नाही म्हणून पोटभर अन्न नाही. भुकेने पोटात वळवळणाऱ्या आतड्यांना शांत करण्यासाठी विलक्षण कुतरओढ होत असते. बऱ्याचवेळा प्रशांतला भुकेवर मात करण्यासाठी चिरमुरे खाऊन तर काहीवेळा बागेतल्या नळातील पाण्यावर पोट भरावे लागते. बऱ्याचवेळा एखादा अशिक्षित अन्न, वस्त्र, निवाऱ्यानिशी व्यवस्थित जगू शकतो पण सुशिक्षित माणसाला त्याच्या लायकीप्रमाणे नोकरी मिळाली नाही तर बेकारीचे, लाचार जीणं जगावे लागते. अर्थात या कादंबरीमध्ये बेकारी आणि भूक यांचा परस्पर अनोन्य संबंध असतो याचे प्रत्ययकारी चित्रण येते.

*शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचारामुळे निर्माण झालेली अस्वस्थता :

सद्य:काळात उच्चशिक्षित तरूण पिढी बेकार राहण्यामध्ये शिक्षण क्षेत्रामधला भ्रष्टाचार मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहे. शिक्षण क्षेत्रातल्या भ्रष्टाचाराचे अक्राळविक्राळ रूप या कादंबरीतील अनेक प्रसंगाच्या निमित्ताने प्रकट होताना दिसते.

नायक प्रशांत असाच एकेदिवशी नोकरीसाठी न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये जातो. तेव्हा शाळेतला शिपाई कालच एका जागेसाठी संस्थेच्या अध्यक्षांनी एक लाख रूपये लाच घेतल्याचे सांगतो. त्या शाळेतल्या उपहेडसरांना प्रशांत आपली व्यथा मांडतो तेव्हा तो प्रशांतकडे तुच्छतेने पाहून म्हणतो, ''आमच्याकडे जागा शिल्लक नाहीत आणि का हो, नोकरी म्हणजे रस्त्यात जाता-जाता तीर्थप्रसाद घेण्यासारखी गोष्ट राहिली आहे असं वाटतं का तुम्हाला?.... नोकरीसाठी प्रयत्न ही कल्पना आता मागं पडली आहे. प्रयत्नांची जागा आता पैशानं घेतली आहे.'' याचा अर्थ शिक्षण क्षेत्रात गुणवत्ता, प्रयत्न यांची किंमत काडीमोड झाली आहे. जनशिक्षण संस्थेतील सेक्रेटरीही तुम्ही नोकरीसाठी कितीपर्यंत 'चाल' करू शकाल? असा प्रश्न विचारतात. याचा अर्थ शिक्षण क्षेत्रात पैशाचा मांडलेला बाजार याचे भयावह रूप पहायला मिळते.

*राजकारणामुळे निर्माण झालेली अस्वस्थता :

'अस्वस्थ नायक' मध्ये कादंबरीकाराने सद्य:स्थितीतील राजकीय नेत्यांचे ढोंगी रूप मांडले आहे. त्याचबरोबर राखीव जागांचे 'राजकारण' करून स्वत:चे भले करणारे समाजात जातीअंतर्गत कलह निर्माण करतात. याचेही गंभीर चिंताजनक चित्रण केले आहे.

नायक हा सुशिक्षित बेकार आहे. त्याला राखीव जागाच जबाबदार आहे असे राखीव जागांचे विरोधक बिंबवतात. मागासवर्गीय विद्यार्थी कमी टक्केवारी असतानाही राखीव जागांमुळे डॉक्टर, इंजिनीअर बनतात. त्यामुळे आपल्या व्यवसायाला योग्य न्याय देऊ शकणार नाहीत. असाही समज निर्माण होतो. तर मागासवर्गीय म्हणतात की, सवर्णांनी शेकडो वर्षे आमचा छळ केला. आमच्या असंख्य पिढ्या बरबाद केल्या. आता कुठे आमची एखाद दुसरी पिढी शिकते आहे तर तिचाही घास हिसकावून घेता आहात. ही बेकारी आमच्यामुळे नव्हे तर यंत्रामुळे, जागतिकीकरणामुळे वाढली आहे. म्हणजे राखीव जागांचे भांडवल राजकीय नेते करून विरोधक व समर्थक तयार करतात आणि स्वत:चे अस्तित्व राजकारणात कायमपणे आबाधित ठेवतात. या दोघांच्या भूमिका बघून माझ्यासारख्या बेकाराचं काय? त्याला भूमिकाच नसते काय? असा प्रश्न त्याला अस्वस्थ करतो.

आजच्या बेकारी व भ्रष्टाचाराच्या समस्येचे मूळ कारण राजकीय नेतयांच्या ढोंगी आपमतलबी आणि मुत्सद्दीपणामध्ये आहे हे कादंबरीकाराने निदर्शनास आणले आहे.

*धर्मकारणामुळे निर्माण झालेली अस्वस्थता :

या कादंबरीमध्ये अयोध्या रामजन्मभूमी, बाबरी मशीद यांच्या निमित्ताने देश कसा कानाकोपऱ्यातून पेटून उठला. त्याचे प्रत्ययकारी चित्रण, प्रशांतच्या नोकरीच्या निमित्ताने चित्रित होते.

समाजशिक्षक होण्याच्या नादाने प्रशांत गजानन शास्त्रींकडे जातो. तेथे तीर्थ विकण्याच्या निमित्ताने धर्मप्रसार कसा करायचा हे त्याला सांगितले जाते. तो ही पैशासाठी घरोघरी तीर्थाची बाटली व धर्म प्रसाराच्या छापील प्रचारपत्रिका वाटतो. तीर्थ विकत असताना त्याला घरोघरी वेगवेगळे अनुभव येतात. एका प्राध्यापकाच्या घरी जातो तेथे धर्म, अध्यात्म, भाकरीचा प्रश्न यावर गंभीर चर्चा होते. तर एका घरी धर्मांधपणा, मूलतत्ववादीच्या भूलथापांना तुम्ही तरूण बळी पडता म्हणून एक वृद्ध प्रशांतवर चिडतो. तर एक धर्माचा पुजारी प्रशांत तीर्थ विकतो हे पाहून खूश होतो. धर्म अधर्माची लढाई होईल त्यात धर्माचा विजय होईल. परंतु धर्माच्या विजयानंतर माझ्या नोकरीचा प्रश्न सुटेल काय? याचे समाधानकारक उत्तर त्याला मिळत नाही. दुसऱ्याच दिवशी बाबरी मशीद उद्ध्वस्त होते. त्याचे पडसाद देशभर दंगल, जाळपोळ संचारबंदीच्या रूपाने उमटतात. धर्म माणसाचा बळी घेतो की माणूस धर्माच्या नावानं माणसाचा बळी घेतो या विचाराने प्रशांत अस्वस्थ होतो. धर्माच्या नावाखाली तरूणांची दिशाभूल करणारे धर्मांध लोक धर्माधर्मात तेढ निर्माण करून धर्मकारण करतात. याचे प्रत्ययकारी दर्शन कादंबरीकार प्रशांतच्या नोकरीच्या निमित्ताने करताना दिसतात.

थोडक्यात - 'अस्वस्थ नायक' मध्ये जागतिकीकरणाच्या युगात 'आहे रे नाही रे' या वर्गाची स्थिती व अवस्था प्रशांत देसाई या सुशिक्षित बेकार असणाऱ्या तरूण शिक्षकाच्या माध्यमातून मांडून त्या नायकाची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक पातळीवर होणारी कुतरओढआणि त्यातून त्यांची होणारी अस्वस्थता वाचकांना अंतर्मुख करते.

*संदर्भ :

१. उत्तम कांबळे : 'अस्वस्थ नायक', मनोविकास प्रकाशन, पुणे, सुधारित तिसरी आवृत्ती, २०१०.
२. सरोज जगताप : 'अस्वस्थ नायकाचे अंतरंग' मनोविकास प्रकाशन, पुणे, २०१२.
३. प्रल्हाद लुलेकर : 'निवडक उत्तम कांबळे', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, २०१०.

समकालीन मराठीतील आदिवासी साहित्य

प्रा. डॉ. सुभाष पाटील
श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद महाविद्यालय, सांगली.

प्रस्तावना :—

स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषत: साठ नंतरच्या दशकात मराठीत आदिवासी साहित्याची निर्मिती झालेली दिसते. दलित, ग्रामीण आणि स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहांप्रमाणेच मराठी भाषेत आदिवासी साहित्य चळवळीतून पुढे आले आहे. सह्याद्री, सातपुडा, विध्यं या पर्वतरांगांमध्ये, दऱ्याखोऱ्यात आदिम जीवन जगणाऱ्या आदिवासींच्या विविध जाती—जमाती स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात सुधारणेच्या प्रक्रियेत आल्या, आदिवासी चळवळ या सुधारणेला प्रवृत्त करणारी ठरली आहे. या चळवळीचा एक भाग म्हणून आदिवासीच्या साहित्याचा विचार करावा लागेल. आपल्या आदिम जीवनातील नैसर्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक प्रेरणा घेऊन आदिवासीं लेखकांनी साठोत्तरी काळात बरेच लेखन केले आहे. आतापर्यंत नऊ आदिवासी साहित्य संमेलने, दोन आदिवासी साहित्य परिषदा, अनेक साहित्यिक मित्र मेळावे अशा साहित्यिक उपक्रमाच्या माध्यमातून, व्यासपीठावरून अनेक कवी, कथा—कादंबरीकार लिहिते झाले. या कवी, लेखकांनी मराठीत आदिवासी साहित्याचा प्रवाह रूढ केला आणि एक उपेक्षित जीवन साहित्याच्या केंद्रवर्ती आणले. मराठीतील या आदिवासी साहित्यातील कविता, कादंबरी, कथा, आणि नाटक या प्रकारात जे लेखन झाले आहे त्याचा इथे परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आदिवासी कविता :—

आदिवासी कवितेच्या विवेचनापूर्वी आदिवासांच्या संदर्भातील मध्ययुगीन काळातील काही काव्याचे संदर्भ पहावे लागतील. मध्ययुगीन काळात गोंड वंशातील महापराक्रमी महाराज संग्रामसहि (१५३७) यांनी संस्कृत भाषेत 'रस रत्नमाला' या नावाची श्लोकावली निर्माण केल्याचा संदर्भ सापडतो. त्यात २३३ श्लोक आहेत. यासंबंधी विस्तृत परिक्षणात्मक लेख ६ ऑक्टोबर १९५२ रोजी कलकत्ता येथील एका पत्रिकेत प्रसिध्द झालेला पहावयास मिळतो.[१] पुढे याच घराण्यातील गोंडराजे 'निजामसाहि' यांचा प्रतिभावान कवी म्हणून उल्लेख सापडतो. या काळात 'गजेंद्र मोक्ष', 'प्रेम दीपिका', 'जयचंद्रिका' या काव्यग्रंथाची निर्मिती झालेली दिसते. पुढे ब्रिटीश राजवटींच्या काळात शहीद क्रांतीवीर शंकरशहा या गोंड वंशातील राजाने काही काव्यलेखन केल्याचे आढळते. जुलमी इंग्रजी शासनाचा विनाश व्हावा अशा आशयाची 'स्ववन—गीत' रचना त्यांने केलेली होती. मातृभूमीच्या रक्षणार्थ लढता लढता हा राजा शहीद झाला होता. इंग्रजांनी शंकरशहा आणि त्याचा पुत्र 'रघुनाथशहा' यांना तोफेच्या तोंडी दिले हाते. या नंतर पुढे आधुनिक मराठी साहित्याच्या प्रारंभकाळी सर्वप्रथम महात्मा फुलेंनी आदिवासींच्या दु:खाला काव्यात स्थान दिले. ते म्हणतात—

''गोंड भिल्ल क्षेत्री होते मूळधनी!
इराणी मागूनी आले येथे।।
कोळी भिल्ल शूर शरांनी तोडीले।
हाकलून दिले रानोवनी।।'' (महात्मा फूले समग्र वाड:मय)

आपल्या शब्दातून आदिवासी हेच या देशाचे 'मूळधनी' व क्षेत्रपती असल्याने सांगून त्यांच्या दु:खाचे, दुर्दशेमागचे कारणही स्पष्ट केले आहे. पुढे स्वातंत्र्योत्तर काळात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी आपल्या ग्रामगीतेत २९ व्या अध्यायात 'दलित सेवा' या मथळयाखाली लिहिलेल्या कवितेत आदिवासींच्या व्याथ—वेदनांची आस्थेने दखल घेतली आहे. आदिवासीच्या जमातींची स्थिती पाहून व्यथित झालेले राष्ट्रसंत आपल्या कवितेत म्हणतात.....

''गरीब, जंगली आदिवासी जाती। झाडपालेचि नेसोनि राहती।
झाडाखालीच असते वसती। कित्येकांची ।।''

आदिवासंमध्ये सुधारणा व्हावी म्हणून ते कर्त्या सुधारकांना आवाहन करतात ते म्हणतात—

''काहींना करावा आदिवासी सुधार। जावोनि रानी खेडयांवर।''

आदिवासींच्या काव्य कर्तृत्वाचा प्रारंभ म्हणून वरील संदर्भाची दखल घ्यावी लागेल. पण खऱ्या अर्थाने आदिवासी जाणिवेने लिहिलेली आदिवासी कविता म्हणून स्वातंत्र्योत्तर आदिवासी कवितेचा विचार करावा लागेल. स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासी कविता विविध अंगाने विस्तारली. विविध चळवळींच्या रेटयांमुळे आदिवासी समुहामध्ये जाणीव जागृती झाली. वैचारिक जागरण सुरू झाले. याचा परिणाम म्हणून आदिवासी जीवनाचे सामाजिक वास्तव काव्यबध्द होऊ लागले. मराठी काव्यप्रांतात आदिवासी काव्याने आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. यादृष्टीने अ. ना. देशपांडे यांच्या 'कोरकू' (१९५५) या खंडकाव्याचा येथे आवर्जुन उल्लेख करावा लागतो. या खंडकाव्यातून कोरकूंचा जीवनाचे वास्तव दर्शन घडते.

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात काही आदिवासी विचारवंतानी स्वयंस्फूर्तीने वृतपत्रे व मासिके सुरू केली. त्यातून काही आदिवासी काव्य मराठी, हिंदी, गोंडी, परधानी, हळबी यासारख्या भाषांतून स्फूटरूपाने प्रसिध्द झाले व होत आहे. या दरम्यानच्या काळात तुरळक, स्फूट स्वरूपाच्याच रचना पहावयास मिळतात. काही आदिवासी संतकवीनी या काळात

प्रबोधनात्मक काव्य लिहिले. त्यामध्ये 'लोकसंत रघूराज महाराज मडावी' व 'संत मंगशुजी महाराज गेडाम' यांचा उल्लेख करावा लागतो. अध्यात्मिक अधिष्ठान असलेले प्रपंचबोध अशा स्वरूपाचे हे काव्य आहे. हे सर्व संदर्भ आदिवासींच्या काव्यकर्तृत्वाचा प्रारंभ काळ म्हणूनच विचारात घ्यावे लागतील. आधुनिक आदिवासी कविता अथवा आदिवासी जाणिवा विषद करणाऱ्या कविता खऱ्या अर्थाने साठोत्तर काळातच लिहिल्या गेल्या. नोव्हेंबर १९७९ मध्ये भद्रावती (चंद्रपूर) येथे पहिले आदिवासी साहित्य संमेलन भरले. या निमित्ताने आदिवासी साहित्यिकांना एक व्यासपीठ मिळाले. त्यातून एक नवे वैचारिक आंदोलन उभे राहिले. याचा परिणाम म्हणून आदिवासी साहित्यचळवळीने जोर धरला. आदिवासी साहित्याला नव्या जाणिवा व प्रेरणांचे भरीव पंख लाभले. याच पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील आदिवासींचा पहिलावहिला काव्यसंग्रह 'मोहोळ'१९८२ साली वणी (यवतमाळ) येथे संपन्न झालेल्या दुसऱ्या आदिवासी साहित्य संमेलनात प्रसिध्द झाला. विविध कविंच्या ३३ कविता या संग्रहात समाविष्ट आहेत. हा आदिवासींचा प्रतिनिधिक कविता संग्रह होय. या संग्रहापूर्वी १९६५ साली 'मेटा पुंगार अर्थात पहाडी फुल भाग १ व २' ही माजी आमदार सुकदेवबाबू उईके यांची काव्यरचना प्रसिध्द झाली. आदिवासींच्या जागृतीच्या वेगवेगळया वाटा शोधण्याचा प्रयत्न यामध्ये केला आहे. आदिवासींच्या व्यापक परिवर्तनाचे सामाजिक भान या कवितेतून व्यक्त होते. यानंतरच्या काळात भुजंग मेश्राम यांचा 'आदिवासी कविता' (१९७५) हा गोंडी भाषेतील काव्य संग्रह प्रसिध्द झाला. यामध्ये पारंपरिक धर्म अध्यात्म यासंबंधातील समजूती, आख्यायिका, नशिब यासारख्या संकल्पना नाकारून बंडखोर भूमिका घेतलेली दिसते. भुजंग मेश्राम यांचा उलगुलान (१९९५) हा दुसरा कविता संग्रह होय. अलगुलान म्हणजे सर्व पातळयावर एकाच वेळी केलेला उठाव होय. उलगुलान मुंडारी शब्द असून भगवान बिरसा मुंडा यांनी दिलेली ती ललकारी आहे.[2] मेश्राम यांच्या कविता गोंडी, परधानी, वऱ्हाडी, गोरमाटी या विविध बोलीभाषेतून प्रकटते. हेच तिचे वेगळेपण होय. या संग्रहातील कविता अस्मितादर्श या नियतकालिकातून पूर्वप्रसिध्द झाल्या आहेत. मेश्रामानंतर आदिवासी कवितेच्या वाटचालीत वाहरू सोनवणे यांचे नाव घ्यावे लागते. 'गोधड' (१९८७) हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह होय. आदिवासी कविंच्या पिढीतील ते एक महत्वाचे कवी आहेत. प्रस्तुत काव्यसंग्रहाने वाहरू सोनवणे यांना अमाप यश मिळवून दिले. त्यांच्या कवितेमध्ये शोधकता, साधना, श्रध्दा, निर्भिडता, वैचारिकता असे विशेष पहावयास मिळतात. मराठी आणि भिल्ली या दोन्ही भाषांवर त्यांची चांगली पकड आहे.

डॉ. विनायक तुमराम यांचा 'गोंडवन पेटले आहे' (१९८७) हा पहिला काव्यसंग्रह होय. या संग्रहातील 'वनपुत्रांची वेदना', 'मी वनवासी' या कविता गाजल्या. विनायक तुमराम यांच्या कवितेबद्दल कवी भुजंग मेश्राम असे म्हणतात... ''आदिवासी साहित्यामधला अत्यंत महत्वाचा शीर्ष कवी म्हणून विनायक तुमराम यांचा उल्लेख करावा लागतो. त्यांच्या 'गोंडवन पेटले आहे' या काव्य संग्रहाने अभिजनांच्या चिरेबंदी किल्ल्याला सुरूंग लावण्याचे काम केले आहे.[3] महादेव कोळी या समाजातून पुढे आलेले आदिवासी कवी रामचंद्र जंगले पहिल्या पिढीतील एक द्रष्टे कवी व विचारवंत आहेत. 'धिक्कार' (१९९५) आणि 'इखारलेल्या ललना' (२००६) असे दोन कविता संग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. त्याचबरोबर त्यांचा अलिकडल्या काळात 'विरप्पा गौंडर' (२००७) हे एक दीर्घकाव्य आणि 'पाऊसपाणी' (२०१०) हा संग्रह नुकताच प्रसिध्द झाला आहे.

प्रा. माधव सरकुंडे हे आणखीन एक प्रतिभासंपन्न आदिवासी कवी होत. 'मनोगत' (१९९७) 'रानपाखरांची संसद' (२००५), आणि 'ब्लॅक इज ब्युटीफुल' (२००९) असे कविता संग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. नव्वदच्या दशकानंतर आदिवासी मराठी कवितेचा विस्तार विपुल प्रमाणात झाला. संख्यात्मक वाढीबरोबर गुणात्मक वाढही मोठया प्रमाणात झाली. त्यामध्ये पुढील कविंचा उल्लेख होतो. डॉ. गोविंद गारे 'अनुभूती' (१९९४). प्रा. वामन शेळमाके 'जागवा मने पेटवा मशाली' (१९९१), पुरूषोत्तम शेळमाके – 'वणसुर्य' (१९९१) चामुलाल राठवा – 'माझी सनद कुठे आहे' (२००४) जेष्ठ कवयित्री उषाकिरण आत्राम यांची 'म्होरकी' (१९९७) 'एक झोका आनंदाचा' हा बालगीतसंग्रह, 'लेखणीच्या तलवारी' (२००१) हे संग्रह प्रसिध्द आहेत. याचबरोबर दुसऱ्या आदिवासी कवयित्री कुसुम आत्राम यांच्या नावावर 'रानआसवांचे तळे' (१९९७) व 'रानपाखरांची माया' (२०००) असे दोन काव्यसंग्रह प्रसिध्द आहेत.

आदिवासी कविंच्या दुसऱ्या पिढीतील दमदार कवी म्हणून कृष्णकुमार चांदेकरांचा 'पतुसा' (१९९९) तर सुनिल कुमरेंचा 'तिरकमढी' (१९९९) यांचा उल्लेख करावा लागतो. याशिवाय डॉ. उत्तमराव धोंगडे यांचा 'वनदासी', रवि कुरसंगे यांचा 'इद्रियारण्य', वसंत कुरसंगे यांचा 'अस्मितादर्श' हे कवी आणि त्यांच्या कविता सशक्त स्वरूपाच्या आहेत. पुढे एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात विपुल कवी लिहिते झाले आहेत. त्यामध्ये वाल्मिकी शेडमाके यांच्या 'मी उद्ध्वस्त पहाटेच्या शुक्रतारा' वसंत कनाके यांच्या – 'सुक्कासुकुम', विनायक तुमराम संपादित 'शतकातील आदिवासी कविता' गणेश परतकी – 'जगण्याचे संदर्भ', भुजंग मेत्राम 'अभुजमाड', उषाकिरण आत्राम – 'लेखणीच्या तलवारा', बाबाराव मडावी – 'पाखर' , मारूती उईके – 'गोंडवनातला आक्रंद' या संदर्भाचा उल्लेख महत्वाचा आहे.

आदिवासी कवितेचे विशेष :–

आदिवासी कविता विविध आदिवासी भाषामधून प्रकटली आहे. गोंडी, भिल्ली, मराठी, परधानी अशा भाषांतून ती प्रकट झाली आहे. आदिवासी तरूण जागा होत आहे. सभोवतालचे सामाजिक वास्तव, विषमता यांची जाणीव झाल्यामुळे

तो अस्वस्थ, आक्रमक होताना दिसतो आहे. याचे प्रतिबिंब आदिवासी कवितेतून उमटते आहे. या कवितेबद्दल विनायक तुमराम म्हणतात,..... ''स्वातंत्र्य समता आणि न्याय या त्रयींसाठी विद्रोह, हा या काव्याचा उद्घोष आहे. ही काव्यधारा अनर्थ विरोधी व रचनात्मक अशा दोन्ही भूमिका मांडताना दिसते. आदिवासी जीवन, त्यांच्या धर्म, त्यांची अर्थपूर्ण संस्कृती, यांच्या देवदेवता, त्यांच्या विकट–विक्राळ समस्या,प्रश्नांची उकल करताना ही कविता आढळते.स्वजनांच्या सर्वांगिण विकासाबरोबरच समकालीन समदु:खी समुहांचाही ती कैवार घेते. आदिवासींच्या पाडया, टोल्यांवर रमतानाच ती बाहेरील दारिद्रयाशी ही संवाद साधते. एकूणच 'स्व' आणि 'समष्टी' या दोहोचाही विचार मांडताना ती दिसते.''[4]

दलित साहित्याप्रमाणेच आदिवासी कविंनीही आपल्या अस्तित्वाचा शोध जोरकसपणे कवितेतून घेतला आहे. आदिवासी जाणिवांची चळवळ उभी करण्याचे श्रेय या कवितेलाच जाते.

आदिवासी कादंबरी :–

आदिवासींचे जीवन आणि त्यांच्या नैसर्गिक हक्काच्या संदर्भात मराठीमध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळापूसनचा कादंबरी लेखन झालेले आहे. आदिवासींच्या वारली, कातकरी, पावरी, डांगी, ठाकर, कोरकू, गोंड, माडिया अशा विविध जमातींवरील साहित्य प्रसिध्द आहे. त्यातून या विविध जमातींची जीवनशैली, रूढीपरंपरा, निसर्ग आणि बाह्यसंस्कृतीशी चाललेला संघर्ष, शासकीय घोरणे, नक्षलवाद असे अनेक विषयांच्या प्रश्नांचा वेध आदिवासी कादंबरीने घेतलेला आहे. स्वातंत्र्यापूर्व काळापासूनच या प्रकारच्या कादंबरी लेखनास सुरूवात झालेली पहावयास मिळते. पण या कादंबरी लेखनात दोन भाग संभवतात.

१) आदिवासीएतरांचे आदिवासी जीवनावरील कादंबरी लेखन,

२) आदिवासीचे आदिवासी जीवनावरील कादंबरी लेखन.

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आदिवासी जीवनावर अनेक लेखकांनी कादंबरी लिहिली आहे. पण या लेखनात आदिवासींबद्दलची सहानुभूती, उत्सुकता, रंजकता अशा अंगाने चित्रणे केलेली पहावयास मिळतात. र. वा. दिघे, शं. रा. भिसे, वि. वा. हडप, वा. ब. कर्णिक, ना, रा. शेंडे, वि. श. पारगावकर, गो. नि. दांडेकर यासारख्या कादंबरीकारांनी आदिवासींच्या जीवनावर लेखन केले आहे. पण या लेखकांच्या कादंबरी लेखनातील वर्णन पाहिल्यास या लेखकांची आदिवासी कादंबरी वास्तवाच्या किती जवळ आणि किती दूर असा प्रश्न पडतो. तरी देखील आदिवासी कादंबरी लेखनाच्या वाटचालीत या कादंबऱ्या उल्लेख करणे गरजेचे आहे.

मराठी कादंबरीच्या वाटचालीत आदिवासी जीवनाचे चित्रण करणारी पहिली कादंबरी म्हणून र. वा. दिघे यांच्या 'सराई' (९४४३) कादंबरीचा उल्लेख प्रथमदर्शनी करावा लागतो. कातकरी–ठाकर या जमातीच्या जीवनावर ही कादंबरी आधारित आहे. सह्याद्रीच्या डोंगर रांगात राहणाऱ्या या दोन जाती, त्यांचे प्रश्न–समस्या, सांस्कृतिक संदर्भ यांचे वेधक पण रंजक वर्णन या कादंबरीत केले आहे. दिघेंची रोमॅटिक शैली या कादंबरीबाबत ही जाणवते.

आचार्य शं.रा. भिसे यांची 'जंगलातील छाया' (१९४५) ही कातकरी जीवनावरील एक अप्रतिम कादंबरी होय. या कादंबरीचे स्वरूप हे आत्मकथनात्मक असे आहे.

वि.वा.हडप यांची 'गोदाराणी' ही कादंबरी १९४७ साली प्रसिध्द झाली. ठाणे जिल्हातील वारली जमातीवर आधारित ही कादंबरी आहे. सेठ–सावकार, जमीनदार यांनी चालवलेल्या अन्याय–अत्याचार विरूध्द वारली लोकांचा संघर्ष या कादंबरीत चित्रित केला आहे. 'अन्नदाता उपासी' (१९४७) ही हडपांची दुसरी कादंबरी. वारली आदिवासी शेतकऱ्यांचे दु:ख, कर्जात बुडालेले जीवन त्यांच्या संस्कृतीसकट या कादंबरीत चित्रित केले आहे. वारली जमातीच्या संघर्षावर आधारित प. त्रि. सहस्त्रबुध्दे यांनी 'पहिली सलामी' (१९४८) ही कादंबरी लिहिली. गुलामीची श्रृंखला तोडण्यासाठी वारल्यांनी जी क्रांतीकारी वाटचाल केली. त्याचे चित्रण या कादंबरीत आहे. वारली जमातीवर वा.ब.कर्णिक यांची 'वाडगीणं' ही आणखी एक कादंबरी होय. ठाणे जिल्हयातील वारली जीवन यात चित्रण केले आहे.

दुर्गा भागवत यांची 'महानदीच्या तिरावर' (१९५३) ही कादंबरी मध्यप्रदेशातील रायपूर परिसरातील 'गोड' जमातीचे दर्शन घडविते. या जमातीच्या समजूती, श्रध्दा, अंधश्रध्दा यांचा वेध या कादंबरीत घेतला आहे.

ना. रा. शेंडे यांची 'तांबडा दगड' (१९५७) ही कादंबरी भंडारा जिल्हातील आदिवासींचे जीवन चित्रण घडविते. शिक्षणाशिवाय विकास नाही हे सूत्र कादंबरीमध्ये सूचकपणे मांडले आहे. याच बरोबर–वि.शं पारगावकर यांची 'निगुडा'. गो. नि. दांडेकरांची 'जैर रे जैत' , 'भिल्लवीट कलिंग', नलिनी सहस्त्रबुध्दे यांची 'राणी दुर्गावती', अनिल सहस्त्रबुध्दे यांची 'अहिनकुल', दशरथ दळवी यांची 'एकलव्य' याशिवाय केतकरांची 'गोडवनातील प्रियंवदा' दिघे यांची 'पानकळा', अनंत मनोहर यांची 'अरण्यकांड' , शंकरराव खरात यांची 'पारधी' बाबा भांड यांची 'तंटया' या कादंबऱ्यांचा उल्लेख आदिवासी कादंबरीच्या प्रवासातील आदिवासीएतर लेखकांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्या म्हणून करावा लागतो.

आदिवासी जीवन चित्रण जरी या कादंबरीमध्ये असले तरी वास्तवाला भिडण्याची, विषमता, अन्याय यांचे भेदक चित्रण करण्याची क्षमता यांचा अभाव या कादंबऱ्यामध्ये जाणवतो. स्वप्नरंजन आणि सवंग लोकप्रियता यांचा प्रभाव काही प्रमाणात जाणवतो.

आदिवासींचे कादंबरी लेखन :—

१९६० नंतरच्या काळात आदिवासी चळवळ व साहित्य प्रवाह जोर धरू लागला. आदिवासींच्या जाणीव जागृतीला बळ मिळू लागते. याचा परिणाम म्हणून आदिवासांच्या सर्व साहित्य प्रकारामध्ये सामाजिक वास्तवाचे जागृतीला बळ मिळू लागते. याचा परिणाम म्हणून आदिवासांच्या सर्व साहित्य प्रकारामध्ये सामाजिक वास्तवाचे भान प्रखर होऊ लागले. याचाच भाग म्हणून आदिवासींबद्दल शासनाचे धोरण, आदिवासींचे लैंगिक, आर्थिक शाषेण, आदिवासी समुहातील नैतिक—लैंगिक, स्वातंत्र्य, निसर्गनिष्ठ जीवन, रूढी—परंपरा—संस्कृती, विस्तापन, बदलत्या जीवनशैलीमुळे अस्तित्वाचा निर्माण झालेला प्रश्न,यासारख्या असंख्य प्रश्नांनी आदिवासी लेखक कादंबरी लेखनाकडे वळले. 'आदिवासी जीणीव' मध्यवर्ती ठेवून कादंबरी लेखन करणारे अनेक आदिवासी लेखक पुढे आले. या प्रवाहात समाविष्ठ होणाऱ्या लेखिका म्हणून नजुबाई गावीत या साम्यवादी आदिवासी कार्यकर्तीचा उल्लेख करावा लागेल. 'तृष्णा' ही त्यांची पहिली कादंबरी १९९५ साली प्रकाशित झाली. आत्मवृत स्वरूपाची ही कादंबरी 'मावची' आणि 'भिल्ल' या जमातींचे जीवन भेदकपणे साकारते. 'बोढरीपाडा' हे भिल्ल—मावची आदिवासींचे नाव, तेथील लोकजीवन रूढी, प्रथा, परंपरा यांचे सूक्ष्म वर्णन कादंबरीत केलेले आहे. या कादंबरीत नजुबाईंनी भिलोरी, अहिराणी भाषांचा प्रभाव धारण करण्याची लोकगीते वापरली आहेत. श्रमानिष्ठ भिल्ल—मावाची जमातींचे समग्र चित्रण करण्यातही कादंबरी यशस्वी होते.

आदिवासी कवी, कार्यकर्ते प्रा. माधव सरकुंडे यांची 'वाडा' (१९९६) कादंबरीही तितकीच समृध्द आहे. आदिवासींच्या 'आंध' जमातीवर ही कादंबरी आधारित आहे. स्वत:लेखक याच जमातीमधून असल्यामुळे या जमातीची बोलीभाषा, संवाद, घटना, तपशिल, पर्यावरण इ. सर्व तपशील कादंबरीत जीवंतपणे उतरण्यात यशस्वी होतो.

आदिवासी विचारवंत, साहित्यिक बाबाराव मडावी यांची 'टाहो' (१९९८) ही कादंबरी देखिल याच परंपरेतील होय. सदर कादंबरीत सावकार—जमिनदार यांनी चालवलेली आदिवासांची छळवणूक—पिळवणूक, वेठबिगारी यांचे रेखाटन केले आहे. चळवळीचे कार्यकर्ते आता या अन्यायाविरूध्द 'टाहो' फोडताना दिसत आहेत. कादंबरीत संघर्ष हाच केंद्रबिंदू आहे. या परंपरेला साजेसे लेखन करणारे मधुकर वाकोडे 'झेलझपाट' (१९८८), दिनानाथ मनोहर 'आंदोलन' (१९८८), सुरेश व्दादशीवार यांची 'हाकमी' (१९८९), दिनकर दाभाडे 'बिलामत' (१९९४), विलास मनोहर 'एका नक्षलवाद्याचा जन्म' एकनाथ साळवे यांची 'एनकाऊंटर' दिनानाथ मनोहर यांची 'मन्वंतर' या कादंबऱ्या उल्लेखनिय आहेत.

आदिवासी कादंबरीचे विशेष :—

आदिवासी कादंबरीकारांच्या लेखनातून काही समान सूत्र—विशेष जाणवतात. आदिवासी कादंबऱ्यातून आदिवासी समूहाचे, धर्म—वंश—परंपरा, त्यांची जीवनशैली, राहणिमान, लोकगीते, लोकतत्वे, निर्वाहाची साधने, वेशभूषा, भाषा, भूवैशिष्टये यांचे विशेष जाणवतात. परंपरागत जीवन जगणारी आदिवासी माणसं निसर्ग चक्राशी तसेच रिवाजाशी पक्की बांधलेली आहेत ते आपल्या निसर्गनिष्ठ जीवनशैलीला कुठेही तडा जाऊ देत नाही. परंपरेला सोडत नाहीत. हे सर्व विशेष बहुतेक सर्व कादंबऱ्यातून प्रकटलेले आहेत. एकूण मराठी कादंबरीच्या प्रवाहाला अनभिज्ञ असलेला विषय आदिवासी कादंबरीने उजेडात आणून दाखला आहे. त्यामुळे मराठी कादंबरी आशय—विषयाच्या बाबतीत आणि एका दुर्लक्षित प्रांताला आपल्या कवेत घेण्याच्या बाबतीत परिपूर्णतेकडे झुकताना दिसते.

आदिवासी कथा :—

आदिवासी कथालेखनाच्या वाटचालीत इतर वाङ्:मयप्रकाराप्रमाणे आदिवासींवर लिहिलेल्या इतर लेखकांच्या कथा आणि आदिवासींनी आदिवासी जीवनावर लिहिलेल्या कथा असे दोन भाग सांगता येतात. पैकी सुरूवातीच्या काळात आदिवाएतर लेखकांनी आदिवासींच्या विविध जमातीवर लिहीलेल्या कथांचा विचार करू.

आदिवासीच्या जीवनावर आधारित शेख सलीम अहमद यांचा 'रानातली माणसं' (१९८३), पां. गो. गांगल व योगिनी गांगल यांचा 'कथा वनवासींच्या व्यथा सर्वांच्या' (१९८९), सुरेशचंद वाघडे यांचा 'अरण्यपुरूष' (१९९६) या तीन कथांग्रहाचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागेल. पुढे दलित लेखक योगेंद्र मेश्राम यांचा 'हाहा:कार' (१९९४) कथासंग्रह प्रसिध्द झाला. बंगाली लेखिका महाश्वेतादेवी यांच्या मूळ कथेचे 'इतवा मुंडावे लढाई जिंगली' असा सुधा नरवणे यांनी मराठीत अनुवाद केली. श्री. म.माटे यांचे भटक्या विमुक्तांच्या जीवनावर 'उपेक्षितांचे अंतरंग' प्रसिध्द झाले यातील 'बन्सीधर! तू आता कुठे रे जाशील ?' ही कातकरी आदिवासींचे जीवन चित्रण करणारी कथा लक्षवेधी ठरली आहे. विदर्भातील लेखक ना.रा. शेंडे यांचा 'डोंगरमाथ्यावरील दिवा' हा कथासंग्रह आदिवासींच्या सांस्कृतिक संदर्भासह मुखर होतो. बस्तरच्या निबिड अरण्यातील भिल्ल—माडियांचे लोकजीवन हा या कथेचा विषय आहे. के. ज. पुरोहित यांचा 'लाटा' हा गाजलेला कथासंग्रह 'गोंड' या जमातीवर आधारित आहे. बाबुराव बागुलांच्या मरण 'स्वस्त होत आहे' मधील 'भूक' ही कथा भागू कोळीणीची कथा तिच्या व्यथा—वेदनांचे दर्शन घडविले. दे.शि. दुधलकर यांच्या 'काळोख' (१९७८) मधील 'सूड' ही कथा 'गोंड' जमातीवरील अन्याय—अत्याचाराचे दर्शन घडविते. सानेगुरूजींच्या 'शबरी' ने ही आदिवासी जीवन मुखर केले आहे. पुढे आदिवासी साहित्य चळवळीतून पुढे आलेले लेखक आपल्या समुहाच्या जाणिवा आपल्या कथांतून विशद करू लागले.

आदिवासींचे कथालेखन :–

आदिवासी साहित्य चळवळीतील एक कथाकार उषाकिरण आत्राम यांचा 'अहेर' (१९९६) कथासंग्रह प्रसिध्द झाला. आदिवासी 'गोड' जमातीवर जमिनदाराकडून होणारा अन्याय यातून साकार केला आहे. माधव सुरकंडे यांचा 'सर्वा' (२०००) हा संग्रह 'आंध' या जमातीचे वास्तव दर्शन घडवितो. स्वतंत्र कथासंग्रहाशिवाय काही वृतपत्रे, नियतकालिके यामूधनही काही कथा प्रसिध्द झाल्या आहेत. त्यामध्ये उषाकिरण आत्राम यांची 'आक्रोश' मारूती कुळमेथे यांची 'देवकी पोटवडली' , रायसिंग महाराज यांची 'जादू गाडी' कुडलिक केदारी यांची 'आदिवासी साहेबांची बायकु', जीवन गेडाम यांची 'होऱ्या रे होऱ्या', लक्ष्मण ढवळू टोपले यांची 'आकाशी झेप घे रे पाखरा', विश्राम वळवी यांची 'जुलूम भूक', कुसुम अलाम यांची 'सुरंग स्फोट' या कथांचा आवर्जुन उल्लेख करावा लागतो.

खरेतर आदिवासी साहित्यिकांना आदिवासी विरांच्या ऐतिहासिक कतृत्वाची फार मोठा प्रेरणा आहे. आदिवासींचे लढे त्यांच्या कथा निर्मितीला प्रेरणास्थान ठरू शकतात. आदिवासींच्या संस्कृतीवर होणारे परकीय आक्रमण हा चिंतेचा विषय आहे. हे सगळे विषय आदिवासी साहित्याचे विषय होऊ शकतात. यासंदर्भात श्रीमती उषाकिरण आत्राम म्हणतात,..... 'भारताच्या समृध्द प्रदेशातील आदिवासी हेच मूळ निवासी होत. या मूळ निवासींची भाषा–लिपी, धर्म–संस्कृती आर्यांच्या आक्रमणामुळे नष्ट झाली. आदिवासीत वर्णव्यवस्था नाही, समता–बंधुत्व, निसर्गपुजा हीच जीवनमुल्ये आहेत. आर्य पुरूषप्रधान तर आदिवासी मातृशक्तीचे पूजक आहेत. आदिवासींचे देव कपोलकल्पित नाहीत, निसर्ग व वंशज अशी त्यांची वस्तुनिष्ठ दैवते आहेत.''[5] आदिवासींचा हा गौरवशाली भूतकाळच त्याच्या सकस साहित्य निर्मितीचा भाग ठरू शकतो.

आदिवासी नाटक :–

आदिवासी साहित्य प्रवाहामध्ये कविता–कादंबरी–कथा यांच्या तुलनेत नाटक हा वाङ्:मयप्रकार तितकासा रूजला नाही. खरेतर आदिवासी जीवनामध्ये नाटयलेखनासाठी म्हणून आवश्यक असणारे विपुल संदर्भ असतानादेखील हा वाङ्:मय प्रकार विस्तारला नाही. आदिवासींमधील धैर्यवान,शूर, हुतात्मे–क्रांतीकारक, त्यांचे कतृत्व, आदिवासींची संस्कृती, पारंपरिक लोकजीवन, त्यांच्या समोरील आव्हाने असे कितीतरी विषय समोर असताना हे घटक नाटय बिज ठरू शकते नाहीत. कदाचित नाटयलेखन तंत्राची जाण, त्याचा अविष्कार करण्याची उर्मी लवकर मूळ धरू न शकल्यामुळे या नाटय लेखनाचा अभाव जाणवतो. तरी देखील आदिवासी नाटयलेखनाचे काही महत्वाचे संदर्भ इथे विचारत घ्यावे लागतील.

इतर वाङ्:मयप्रकाराप्रमाणे नाटकाच्या बाबतीतही झाले आहे. आदिवासीएतर लेखकांचे आदिवसींच्या जीवनावर नाटय लेखन झाले आहे. ही निर्मिती आदिवासींच्या बद्दलची सहानुभूती आणि उत्सुकते पोटी झालेली दिसते.

१९७२ साली विश्वनाथ खैरे यांचे 'एकलव्य' हे तीन अंकी नाटक प्रसिध्द झाले. 'एकलव्य' ही सर्वपरिचित अशी पुराण्यातील व्यक्तीरेखा सदर नाटकाचा विषय आहे. पुराणातील एकलव्य वर्तमानाच्या संदर्भात पाहाण्याचा प्रयत्न इथे केलेला आहे. या नाटकातील पुराणातील एकलव्याला वर्तमानाच्या संदर्भात पाहण्याचा खैरेंचा प्रयत्न नाविन्यंपूर्ण वाटतो.

विजय तेंडूलकर यांचे 'कमला' (१९८५) हे दोन अंकी नाटक एका आदिवासी स्त्रीची संघर्षकथा म्हणून साकारते. बिहार राज्यातील आदिवासींच्या जीवनाचे दर्शन या नाटकात घडविले आहे. सोशिक, मवाळ, परिस्थितीला शरण जाणारी अशी नायिका या नाटकात उभी केली आहे. आदिवासी समाजाची एक उपेक्षित प्रतिनिधी म्हणून 'कमला' चे व्यक्तिमत्व सशक्तपणे चित्रित व्हावयास हवे होते, पण तसे झाले नाही.

'आदिलिला–प्रत्यक्ष जीवन की नाटय ?' हे वारली जीवनावर रमेश कुबल यांनी लिहिलेले संशोधित नाटक होय. कुबल यांनी वारल्यांच्या पारंपरिक धर्म, श्रध्दांसकट एक संघर्ष नाटय सिध्द केले आहे. 'मरीमायचा भूत्या' (१९९०) हे व्ही. आर. पाकलवार यांचे वास्तवदर्शी नाटक आहे. ८०–९० च्या दशकात याचे अनेक प्रयोग झाले. भूतखेत, मंत्रतंत्र, जादूटोणा, भगत, पुजारी, पशूबळी, नरबळी, गावबांधणी अशा चक्रव्यूहात सापडलेल्या जमातींचे चित्रण यामध्ये केलेले आहे. सदर नाटक तीन अंकी असून माडिया जमातीचे सूक्ष्म जीवनदर्शन यातून घडविले आहे. याचबरोबर रत्नाकर मतकरी यांच्या 'लोककथा' (१९९९) या नाटकाचा इथे उल्लेख करावा लागेल. वरील सर्व नाटक आदिवासीएतर लेखकांची निर्मिती होय. आदिवासी चळवळ आणि साहित्य प्रवाह यांचा जोर वाढला तसे पुढे आदिवासी जीवनातील संदर्भावरून आदिवासी जाणिवेतून सशक्त नाटय लेखन करणारे आदिवासी लेखक लिहिते झाले.

आदिवासींचे नाटय लेखन :–

आदिवासींनी आदिवासी जीवनावर लिहिलेले नाटय लेखन तसे संख्येने अल्पच आहेत. पण जे प्रयत्न झाले ते कौतुकास्पद आहेत. श्री. तोडसाम यांचे 'सोनेताकुर्स' हे एक गोंडी भाषेतील नाटक प्रसिध्द झाले आहे. विठ्ठलराव कन्नाके यांचे 'जय बुळहालपेन' हे गोंडी भाषेतील नाटक प्रकाशनाच्या वाटेवर आहे. महान क्रांतीसेनानी भगवान बिरसा मुंडा यांच्या जीवनावर दशरथ मडावी यांचे 'महासूर्य बिरसा' आणि वामन शेळमाके यांचे 'महाबिरसा' ही दोन नाटक प्रसिध्द झाली आहेत.

आदिवासीच्या उदयोन्मुख नाटककारांमध्ये कुंडलिक केदारी यांचे नाव अलिकडच्या काळात चर्चेत आहे. 'आली रंगात राणी' (१९९९), 'आक्रोश' (२००३) आणि 'कथा इंद्रपुरीची' (२००५) ही तीन नाटके त्यांच्या नावावर आहेत.

आदिवासी नाटकाबरोबरच आदिवासी एकांकिकाही अलिकडच्या काळात लिहिल्या गेल्या आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने रमेश कुबल यांची 'निष्पर्ण वृक्षावर' (१९८७), जगतकुमार पाटील यांची 'आसाचा फेरा' विनोद मोरांडे यांची 'स्पेशल' ॲक्शन प्लॅन' याचबरोबर कुंडलिक केदारी यांचे 'भागोजी नाईक' हा एकांकिकाचा संग्रह १९९५ मध्ये प्रसिध्द झाला. त्यामध्ये 'भागोजी नाईक', 'छळ,' 'विरह' आणि 'शापित' अशा चार एकांकिका समाविष्ट आहेत. याशिवाय नियतकालिकांमधून काही एकांकि प्रसिध्द झाल्या आहेत. 'हाकाटा' या त्रैमासिकात अनिल सहस्त्रबुध्दे यांची 'कातळी निखारे', तसेच भुजंग मेश्राम यांची 'सवारी', 'मातामाय' आणि 'सोंग' या एकांकिका प्रकाशित झाल्य आहेत. याच त्रैमासिकात रायसिंग महाराज यांची 'देज' ही एकांकिका प्रसिध्द झाली आहे.

याप्रमाणे आदिवासी नाटय वाङ्:मय आपले अस्तित्व हळू हळू सिध्द करीत आहे. तुलनेने अल्प असले तरी ही निर्मिती सकस स्वरूपाची आहे. आदिवसींच्या व्यथावेदनांना तिने मुखर केले आहे.

निष्कर्ष :–

आदिवासी साहित्यासंदर्भात काही प्रश्न मांडावेसे वाटतात. 'आदिवासी जाणीव' ही आदिवासी लेखकांच्या साहित्य लेखनामागची भूमिका मध्यभागी आहे. ही आदिवासी जाणीव आदिवासींच्या लोकसंस्कृतीतील दैवते, मिथके, धर्म, श्रध्दा, निसर्ग निष्ठा, यांच्याशी संबंधीत आहे. पण हेच घटक आदिवासींच्या सामाजिक चळवळीत आता जटील प्रश्न बनले आहेत. एका बाजुला आदिवासींची परंपरा, लोकसंस्कृती यांचे त्यांच्या जीवनातील स्थान आणि दुसऱ्या बाजुला सुधारणावादी भूमिका यांच्यामध्ये गुंता निर्माण झाला आहे. यासंदर्भात प्रमोद मुनघाटे असे म्हणतात, – '' आदिवासींच्या लोकसंस्कृतीमधील दैवते, मिथके, धर्म आणि श्रध्दा या संदर्भात आदिवासींच्या सामाजिक चळवळीत निर्माण झालेले प्रश्न जटील आहेत. ते प्रश्न सोडविण्याच्या अनेक भूमिका आहेत. राजकारण आणि समाजकारणच्या सीमारेषांवरील आदिवासींचे पुढारी मात्र ज्या भूमिका घेतील त्याचा निश्चितच परिणाम आदिवासींच्या साहित्यातील सर्जनशीलतेवर होणार आहे. कारण वैदिक संस्कृतीची सुत्रे आदिवासी संस्कृतीवर अतिक्रमण करीत आहे. या संस्कृती संघर्षात एका बाजूला आदिवासीच्या प्राचीन धर्मसंकेताना खुणावणारा वैदिक धर्म आहे. दुसरीकडे फुले–आंबेडकरांनी केलेली आर्य–अनार्य व्दंव्दाची चिकित्सा करणारा बुध्दीवाद आहे.''[6] याच पार्श्वभूमीवर आणखीन काही संकटे या समुहासमोर आहेत. ती म्हणजे आदिवासींचे वनवासी करण करणारी हिंदुत्ववादी संघटनांची कुटील निती, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांची सेवाभावाच्या नावाखाली चालवलेली धर्मांतराची चाल, विस्थापन तसेच विविध शासकीय स्वरूपाचे धोरणे या समस्यांच्या विळख्यात हा समुह गुरफटलेला आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर आदिवासी साहित्यिकांसमोर आणि चळवळीसमोर मोठे आव्हान उभे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) विनायक तुमराम, 'आदिवासी साहित्य दिशा आणि दर्शन', स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद पृ. क्र. ३८.
२) तत्रैव पृ. क्र. ४७.
३) तत्रैव पृ. क्र. ५१.
४) तत्रैव पृ. क्र. ४४.
५) मराठी आदिवासी साहित्य स्वरूप व समस्या, संपादक प्रमोद मुनघाटे, प्रतिमा प्रकाशन,पुणे, पृ. क्र. ८.
६) तत्रेव पृ. क्र. ६.

मराठी साहित्य : काही प्रश्न आणि खूप आव्हाने

प्रा. डॉ. युवराज देवाळे
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी.

मराठी भाषा ही भारतातील प्रमुख प्रादेशिक भाषा आहे. सुमारे दीड हजार वर्षाचा इतिहास तिला असून सद्यः स्थितीला अंदाजे बारा कोटी लोकांच्या जीवन व्यवहाराची ती माध्यम म्हणून सक्षमतेने कार्यरत आहे. मराठी भाषेला समृद्ध साहित्य परंपरा लाभली आहे. आद्यकवी मुकुंदराजापासून सुरु झालेला साहित्याचा प्रवाह महानुभाव, संत साहित्य, पंतकवी आणि पुढे शाहिरांनी अधिक समृद्ध केला. इंग्रजांच्या भारतातील आगमनापर्यंत मराठी साहित्यात महानुभावीय गद्य वगळता काव्याचेच वर्चस्व होते. आशयामध्ये पारलौकीकतेला प्राधान्य होते. तर शाहिरीकाव्य वगळता आध्यात्मिक धार्मिकतेचा अधिक पगडा होता. आज्ञापत्रे, राज्यव्यवहार कोश, बखरी असे मोजके अपवाद सोडले तर तात्कालीन वर्तमान जीवनापेक्षा संस्कृत पौराणिक संकल्पनांवर अधिक लेखन झाल्याचे दिसून येते. या काळात रचनेचे प्रकार मर्यादित होते आणि साहित्य निर्मितीचा वेगही कमी होता. इंग्रजी आमदनीत कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, निबंध या वाङ्मय प्रकारांची भर पडली. छपाईची साधने आणि नियतकालिके यांच्या उपलब्धतेने मराठी साहित्यातील सर्वच वाङ्मय प्रकारांनी इंग्रजी, संस्कृतचा प्रभाव टाकून स्वतःची स्वतंत्र प्रतिमा निर्माण केली. भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीपर्यंत मराठी साहित्याने स्वयंपूर्णतेकडे बरीच वाटचाल केली असली तरी तिचे वळण मध्यमवर्गीय व शहरी तोंडवळ्याचे होते. महात्मा फुले, धर्नुधारी, बहिणाबाई अशी अपवादात्मक उदाहरणे वगळली तर मराठी साहित्य उपरोक्त गर्तेतच अडखळत होते. विषय कोणतेही मांडले तरी आशय, रचना, भाषा, जीवनपद्धतीचे चित्रण या अंगाने विचार करता या साहित्याचे सदाशिवपेठी वळण ठळकपणे प्रत्ययास येते.

मराठी साहित्याच्या निर्मितीकाळापासून आजपर्यंत मराठी साहित्यावर ब्राम्हण लेखकांचा प्रभाव राहिला आहे.[१] साहजिकच विषय, आशय, अभिव्यक्तीपासून ते साहित्याच्या इतिहास लेखनावर त्याचे परिणाम झाले आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण झाले. सक्तीच्या शिक्षणानंतर एकूणच शिक्षणाची व नंतर वाचन लेखनाची गोडी लागलेली विविध जाती, धर्म परंपरेतील, ग्रामीण निमशहरी पार्श्वभूमीची बहूजन समाजातील मंडळी लिहू लागली. आपली मूळे मराठी साहित्यात शोधू लागली. पण हाती फारसे काही लागत नव्हते. या नव्या चैतन्यशील पार्श्वभूमीच्या ताज्या दमाच्या मंडळींनी मग स्वतःचे अनुभूतीविश्व त्यातील विविध ताण्या-बाण्यांसह रेखाटण्यास सुरुवात केली. ग्रामीण, दलित, आदिवासी, मुस्लिम स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहाची निर्मिती यातूनच झाली. मूळचे नागर साहित्य आणि नंतरचे हे चळवळीची पार्श्वभूमी असणारे साहित्य याबरोबरच देशीवादी वगैरे मंडळी लेखनाबरोबरच समीक्षा व्यवहार आणि विविध संमेलनातून एकमेकांशी भिडू लागले. विविधांगी निर्मितीतून मराठी साहित्याला समृद्ध करणाऱ्या या विविध संघर्ष घटकांनी कधी काही प्रश्न उभे केले; कधी सहजतेने जुन्या प्रश्नांची सोडवण केली, तर कधी सामुहिक बगल दिली. अर्थात यामुळे नव्या आव्हानांची निर्मिती झाली. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये अशा काही प्रश्न व आव्हानांची चर्चा करावयाची आहे.

मराठी साहित्याच्या संदर्भात पहिला प्रश्न आहे, तो मराठी भाषेचे भवितव्य काय? हा आहे. इंग्रजीचा प्रभाव, इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा आणि प्रसारमाध्यमांचा दैनंदिन जीवनातील वाढता वापर यामुळे सामान्य जीवनातील मराठीत इंग्रजी शब्दांपासून वाक्यरचनेपर्यंत इंग्रजीचा प्रभाव वाढला आहे. मराठी भाषिकांची संख्या वाढत असली तरी अनेक बोलींनी समृद्ध मराठी आतून पोखरली जात आहे. वर्तमान मराठी साहित्य रचनेतील मराठी भाषेचा अभ्यास केला तर एकतर तिच्यावर इंग्रजीचा प्रभाव दिसतो किंवा तो दिसू नये म्हणून केलेला मराठीचा केविलवाणा अट्टहासपूर्ण प्रयोग दिसून येतो. दर बारा कोसावर आपले वैशिष्ट्यपूर्ण रूप धारण करणाऱ्या मराठीचे हे एकसमान इंग्रजाळलेले निःसत्त्व रूप हे मराठी साहित्यासमोरील ठळक आव्हान आहे. एकेकाळी आपला आशय प्रभावीपणे मांडण्यासाठी इंग्रजी-मराठीचा संपृक्त शब्दसंकर घडवणाऱ्या मर्ढेकरांनी लेखकांच्या प्रयोगशीलतेला,''आज मिस यामिनी यांच्या जॉबला एक वर्ष झालंय सो आपण सगळे मिळून सेलिब्रेट करू या. प्लीज गिव्ह अ बिग ॲप्लॉज फॉर हर''[२]अशा रचनेने इंग्रजी वाक्यरचनेपर्यंत नेले आहे.

मराठी साहित्यावर आजही असलेला वर्णव्यवस्थेचा पगडा मराठी साहित्याला मारक ठरतो आहे. साहित्य लेखन, प्रकाशन, समीक्षा, इतिहास लेखन यावर नजर टाकली तर ब्राम्हणी वर्चस्व प्रकर्षाने दृष्टीस येते. सद्या नागर साहित्याचे प्रतिनिधित्व करणारी ही मंडळी इतर प्रवाहांना तुच्छ तर लेखतातच पण त्यांना अनुल्लेखानेही मारतात. महात्मा फुले यांना सुरुवातीस साहित्यात स्थान न देणे किंवा मुस्लिमांना मराठी भाषा येत नाही[३] असे प्रसिद्ध लेखकाने स्पष्ट म्हणणे हे जितके धोकादायक तितकेच देशीवादाच्या विरोधकांनी भालचंद्र नेमाडेंचा साहित्य अकादमीच्या निवडणूकीतील पराभव भरभरून साजरा करणे हेही वाईटच. वर्णवादी सरंजामी दृष्टिकोनातून ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, मुस्लिम साहित्य व साहित्यिक यांना

दुय्यम वागणूक मिळत असल्याने तेही एकांगीपणे स्वतःचे कंपू करत वेगळी चूल मांडत आहेत. विविध संमेलने, समीक्षा व्यवहारापासून व्हॉटस्अप ग्रुप, फेसबुकवर या संघर्षाची विविध रूपे अवतरत आहेत. मराठी भाषिक म्हणून नव्या सर्जनशील प्रयोगांची पाठराखण करण्यापेक्षा आपल्या कोत्या आकलनानुसार त्यातील न्यून मांडण्याचा व त्याचाच प्रसार करण्याचा हीणकसपणा मराठी साहित्याला घातक ठरतो आहे. एकंदरीत सर्वांनाच सामावून घेत नवे, चांगले ते पुढे आणण्याचे सर्वसमावेशक कार्य कोण करणार हा आजघडीचा मोठा प्रश्न आहे.

समाज आणि साहित्य यांचा संबंध परस्परपूरक स्वरूपाचा असतो. कालागणिक त्यामध्ये बदल होत असतो. गेल्या पन्नास वर्षात तर मराठी भाषिक समुदायाने बरेच परिवर्तन अनुभवले आहे. खेड्यातून शहराकडे गेलेला कृषिनिष्ठ मराठी माणूस ग्लोबल तंत्रज्ञान घेऊन पुन्हा गावात परतला आहे. यांत्रिकीकरणाच्या चाहूलीने हादरलेला आनंद यादवांचा नारबा आता टू व्हीलरने गवताचे भारे ओढू लागला आहे. नेटवरून किटकनाशके शोधून ऑनलाईन खरेदी करू तर लागला आहेच पण मोटेच्या आठवणीने गहिवरताना शेकडो मैलावरून शेतातली मोटर सुरु करायला मालकाला सांगून जीओचा दिड जी. बी. डाटा कारणी लावू लागला आहे. एकंदरीत खेडी ग्लोबल झालीत; पण नापिकी, बेरोजगारी, गुन्हेगारी यात वाढ होऊन बकालपणही वाढले अशात मराठी साहित्यातील विविध प्रवाहांना वेगळेपणा कसा टिकवता येणार हा नवा प्रश्न आहे. यातच सोशल मिडिया रोज नवे प्रश्न रंगवत सामान्यजनांना भंडावून सोडत आहे. शेती, आरक्षणे, महागाईचे प्रश्न अहिंसक मार्गाने सुरु होत गावे पेटवण्यापर्यंत पोहोचत आहेत अशावेळी लेखकांनी एकच ठराविक चाकोरीबद्ध मांडणी करणे एकांगीपणाचे ठरते, पण मराठी लेखक हा गुन्हा पुन्हा पुन्हा पुन्हा करत आहेत. धर्माचे खरे रूप मांडणाऱ्यांना विरोध करणारे सनातनी आणि प्रत्यक्ष संपवणारे हात बहुजन समाजातील असे त्रांगडे मांडण्याचेशिवधनुष्य कसे पेलायचे आणि कोणता प्रवाह हे मांडणीपासून समीक्षेच्या अंगाने पेलू शकेल हे खरे आजच्या युगाचे आव्हान आहे.

भाषा वापर आणि साहित्यनिर्मिती या पातळीवरील शासकीय अनास्था ही तर गंभीर स्वरूपाचा प्रश्न आहे. मार्च २०१८ च्या अर्थसंकल्पावेळी विधानसभेत चक्क गुजराती भाषेत निवेदनाची ध्वनिफीत लावली गेली यापेक्षा गंभीर भाषिक गुन्हा कोणता असू शकेल? प्रशासन आणि न्याय व्यवस्थेत संघराज्य प्रणालीनुसार इंग्रजी, हिंदीचा अनिवार्य वापर आपण समजू शकतो, पण प्रशासकीय मराठी भाषेचे अनाकलनीय रूप आपण कोणत्या मुद्यावर दुर्लक्षित करू शकतो. आज स्वतंत्र मराठी भाषिक राज्यनिर्मितीनंतर सुमारे ७८ वर्षानंतरही तीच परिस्थिती असेल तर सगळे जीवन व्यापलेल्या इंग्रजीच्या रेट्यात आता कोण,कसा आणि कधी मार्ग काढणार? निव्वळ हिंदूत्ववादी आणि कट्टर प्रादेशिक मराठी अस्मितेचा डांगोरा पिटणाऱ्या पक्षांनी संयुक्तपणे दहा वर्षे राज्य करूनही ही परिस्थिती बदलत नसेल तर इंग्रजी छापाची यंत्रणा राबवणारे त्यात कसा बदल करतील? आव्हान तर मोठेच आहे. पण ते कोणी गांभीर्याने घेत नाही हे गंभीर स्वरूपाचे आहे. विविध भाषाविषयक मंडळे व भाषिक समित्या नेमके कोणते काम करतात हा खऱ्या संशोधनाचा आव्हानात्मक विषय आहे.

कोणत्याही भाषेचे भविष्य बालकांच्या हाती सुरक्षित असते. आजचे बालक भाषिक संस्कार घेत उद्याचा वाचक, लेखक आणि भाषा वर्धिष्णू ठेवणारा रसिक असतो. त्याला भाषेची गोडी लावण्याचे उपक्रम त्या भाषिक समुदायाने करायचे असतात. प्रसंगी त्याला थोडे कठोर प्रयासाने घडवावे लागते. अशा बालकांना बालसाहित्य, उपक्रम, भाषिक शिक्षण, बालवीर वाचक चळवळ, बालकुमार संमेलने, विविध स्पर्धा यातून जाणीवपूर्वक घडवावे लागते. असे कोणते संघटनात्मक उपक्रम त्यांना समोर ठेवून राबवले जातात? किंबहुना अशा उपक्रमात वयस्क लोकच मिरवण्याची हौस भागवून घेतात, असा आजवरचा अनुभव आहे. इंग्रजी शाळांच्या वाडी वस्तीवर पोहोचलेल्या पिवळ्या बसमधून स्वेच्छेने उतरून मायमराठीच्या पालखीचे भोई होण्यापर्यंत आपण त्यांना कसे घडवणार? हे आपल्या विद्यमान मराठी भाषिकांपुढील मुख्य आव्हान आहे.

एकंदरीत मराठी साहित्य हा जगन्नाथाचा रथ आहे. तो कोणी आपल्या एकट्याच्या खांद्यावरून पैलतीरापर्यंत पोहोचवू शकत नाही, तशी आवश्यकताही नाही. त्याचा प्रवास सुखेनैव करण्याची क्षमता मराठी भाषिक वाचक, रसिक, लेखक व प्रशासनातील मोजके धुरंधर यांच्याकडे आहे. लवचिक धोरणे, काही निश्चित उपक्रम, काही कठोर धोरणे यांची आवश्यकता आहे. अर्थात हे करण्यासाठी मराठीचा अभ्यास व नेमकी जाण असणाऱ्या जाणकारांनी आपले जात, धर्म, पंथ, पक्ष आणि आपल्याच पायापुरते पाहणारी कोती वृत्ती सोडणे आवश्यक आहे. मग प्रश्न आणि आव्हाने कितीही मोठे असले तरी मराठीस कळीकाळाचे भय नाही!

संदर्भ

१. जोशी लक्ष्मणशास्त्री, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय (संपा. फडके य.दि.), म.रा. सा. सं. मं., मुंबई, पाचवी आवृत्ती, १९९१, प्रस्तावना पृ. २०.
२. सखदेव प्रणव, नाभीतून उगवलेल्या वृक्षाचं रहस्य, रोहन प्रकाशन, पुणे, प्र. आ., २०१७, पृ. क्र.११३.
३. डॉ. पठाण अक्रम, मुस्लिम मराठी साहित्य, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ., २०१४, भूमिका पृ.५.

स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी के कथेत्तर साहित्य चिरंजीत का 'स्वर्णिम गौरव गाथा' रेडिओ नाटक का योगदान

प्रा. सौ. मानसी संभाजी शिरगांवकर
हिंदी विभाग प्रमुख
कन्या महाविद्यालय मिरज

हिंदी के प्रसिध्द नाटककार और आकाशवाणी के नाटक विभाग के भूतपूर्व मुख्य प्रस्तुति अधिकारी (चीफ प्रोडयसर) श्री. चिरंजीव का **'स्वर्णिम गौरव गाथा'**यह सर्वोत्कृष्ट रेडिओ नाटक है । 'सात राष्ट्रीय रेडिओ नाटक ' इस नाटयसंग्रह में इसका समावेश किया गया है । प्रस्तुत नाटक में दो गीतों का समावेश किया गया है । परिणामस्वरूप इस नाटय को संगीत प्रधान रेडिओ नाटक भी कहा जाता है ।

राष्ट्रीयता की भावना निर्माण कर उसका विकास करना यही उनके रेडिओ नाटकों का मूलधर्म है। प्रस्तुत नाटक का मूल उद्देश भी यही है । राष्ट्र निर्माण का संदेश देना, जन –मन में राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती और राष्ट्र के लिए समर्पण की भावना को जगाना, इस लक्ष्य से प्रेरित होकर उन्होंने यह नाटक लिखा है । भारत को 15 अगस्त 1947 में मिली हुयी स्वतंत्रता इस ऐतिहासिक घटना को कथावस्तु बनाकर यह नाटयकृति निर्माण की है। जब देश आजाद हुआ तब लेखक खुशी से झूम उठे । इस खुशी में ही उन्होंने 'आज मुक्ती त्योहार, सखी मैं मंगलदीप जलाऊ' यह गीत लिखा था। 'गांधीजी की जयजयकार ' यह गीत उन्होंने पहले ही लिखा था । इन दो गितों का समावेश इस नाटक में किया गया है । कथावस्तु का सार इन गीतों में समाया हुआ है ।

भारतीय स्वतंत्रता की स्वर्ण जयंती के उपलक्ष्य में आयोजित समारोह में इस नाटक का मंचन और प्रसारण आकाशवाणी के केंद्रीय नाटक के विभाग ने दिसंबर 1997 में किया था ।

प्रस्तुत रेडिओ नाटक में सूत्रधार, श्रमवीर, रणवीर इन तीन पुरूष पात्र और नर्तकी एवं दुःखी नारी इन दो प्रधान नारी पात्रों का समावेश किया है । गायक दल में गौण स्त्री पुरूष पात्रों का समावेश किया है। गायक दल में गौण स्त्री पुरूष पात्रों का समावेश किया है । नाटक का प्रारंभ वाद्य –संगीत के बाद सूत्रधार के स्वर से होता है । यह सूत्रधार देश की महानता का वर्णन करे हुए, देश को महान बनाने वाले नेताओं में अग्रभागी होनेवाले राष्ट्रपिता महात्मा गांधी का जयजयकार करता है ।

एक ओर सूत्रधार हमारे देश की महान परंपराएँ, गणतंत्र, सत्य, अहिंसा आदि का वर्णन करते हुए, देश की आजादी का गुणगान बयान करता है तो दूसरी ओर विश्ववंदनीय महात्मा गांधीजी की जयजयकार करता रहता है । इसके साथ गायक दल जयगान शुरू करता है । इस जयगान गीत में अंग्रजों ने भारतवासीयों का जो अमानवीय शोषण किया उसका प्रभावशाली चित्रण किया है । गीत के साथ साथ बंदुकों, तोपों और घोडों की टापों की आवाज के माध्यम से देश की स्वतंत्रता के लिए जो संग्राम हुआ था, उसका ध्वनि के माध्यम से वातावरण निर्माण किया गया जाता है । गीत समाप्त होते ही सूत्रधार फिर से आजादी की ऐतिहासिक कहानी शुरू कर देता है । देश की आजादी के लिए जिन्होंने योगदान दिया था, समर्पण किया था, उन संगठनों और व्यक्तियों का आदरयुक्त स्मरण किया जाता है । जैसे आजाद हिंद फौज, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, 'छोडो भारत' का नारा लगानेवाले महात्मा गांधी इन सब का गर्व के साथ स्मरण किया जाता है ।

15 अगस्त 1947 यह तिथि भारतवर्ष के कोटी –कोटी जनों के लिए अविस्मरणीय है । इस ऐतिहासिक तिथि का चिरस्मरण किया जायेगा । यह तिथि आजादी का संदेशा देनेवाली है । यह तिथि स्वतंत्रता के सुर्योदय की तिथि है । अतः इस तिथि से जुडा हुआ गीत बहुत ही प्रभावशाली और प्रेरणादाई है ।

हर्षसूचक संगीत के बीच से नर्तकी का पूजा –गीत सुनाई पडता है । यह गीत मुक्ती त्योहार का है इस मंगलगान द्वारा नर्तकी देश के लिए समर्पण करने का संदेश देती है । हमारा राष्ट्र चिरंजीवी होगा , चारों ओर मंगलमय वातावरण निर्माण होगा । रामराज्य का उदय होगा, ऐसी कामना के साथ पूजा गीत समाप्त होता है।

इस गीत की समाप्ती के बाद तुरंत चिंता सूचक करूण संगीत सुनाई देता है । साथ ही साथ सूत्रधार आजादी के साथ – साथ देशविभाजन की दर्दभरी याद दिलाता है । इस विभाजन के कारण देश के कोने कोने में फैले द्वेष और घृणा भरे माहौल की याद ताजा हो जाती है । अंग्रजों ने (फिरंगियों ने)सोच समझकर मजहब का जहर फैलाकर इस देश के अपनी मर्जी से दो टुकडे किए। देश का विभाजन होते ही पूरा देश हिंसा के तांडव में जल जाता है । रक्तपात से धरती मॉ रक्तरंजित हो जाती है । जनता का दुःख और शोक सभी दिशाओं से फुट पडता है ।

शोक – गीत का स्वर कम होते ही फिरसे देश के प्रथम प्रधानमंत्री पंडित नेहरू के जयजयकार के नारे सुनाई देते हैं। साथ ही सूत्रधार का स्वर उभरता है । टूटे हुए देश को उभारने का काम नेहरूजीने कैसे किया था, इसके लिए उन्हें कौन कौनसी मुसीबतों और समस्यारूपी तुफानों से कैसे जूझना पडा था, उसका मार्मिक चित्रण किया है । श्रमवीर के कथन से नेहरूजीने खेतिहरों के लिए किए हुए कार्य का गुणगान किया है

। श्रमवीर के समूह गान द्वारा पंचवार्षिक योजनाओं द्वारा इस धरती को (भारतभूमि के)स्वर्ग बनाने की उमंगों का संक्षिप्त चित्रण किया है ।

फिर से सूत्रधार द्वारा देश के हर क्षेत्र में जो नवनिर्माण हुआ है उसका वर्णन करता है । इसके साथ पडोसी देशों के (पाकिस्तान और चीन)साथ किए गए युध्दो का भी वर्णन किया है । देश की रक्षा करनेवाले जवानों का प्रतिनिधित्व करनेवाला रणवीर वीर सिपाहीयों की शौर्यगाथा व्यक्त करता है । असल में देश की रक्षा करनेवाले सैनिक सच्चे देशसेवक, रक्षक, शांति – दूत होते हैं, इसका वर्णन किया है।

रणवीरों के समूह – गान की समाप्ती के साथ फिरसे सूत्रधार का स्वर सुनाई देता है। देखते देखते आजादी के पच्चास वर्ष कैसे पुरे हुए, बीते हुए इन पचास वर्षों में देश के हर क्षेत्र में जो विकास हुआ है । इन सभी का गौरव गीत गाता है । इतना ही नहीं आज विश्व में भारत ने अपना स्वतंत्र स्थान कैसे निर्माण किया है आदि प्रेरणादायी बातों का संक्षेप में वर्णन किया है ।

सूत्रधार गायक दल और अन्य पात्रों को मिलकर गौरव – गीत गाने के लिए प्रेरित करता है । सब मिलकर गौरव – गाथा का समापन गीत प्रस्तुत करते हैं । इस गीत द्वारा देश की स्वतंत्रता अमर रहे, देश प्रगतियशील बने, महात्मा गांधी का स्वराज्य का सपना सच हो, स्वतंत्रता – समता – बंधुता का वातावरण निर्माण हो, स्वातंत्र्यसूर्य पर परतंत्रता रूपी रात की काली छाया न पडे, गांधीजी की संदेशवाणी सब को प्रेरणा देनेवाली और कृतिप्रवणता का संदेश देनेवाली गीता बने। इसके साथ विश्व को सत्य – अहिंसा – सत्याग्रह का मौलिक संदेश देनेवाला, शांतिदुतों का देश यह प्रतिमा दिन – ब – दिन व्यापक बने, इस कामना के साथ नाटक समाप्त होता है ।

निष्कर्ष –

आजादी के पश्चात पचास वर्षो में भारत ने जो उल्लेखनीय कार्य किया है, उसका चित्रण संक्षेप में किया है। भारत मॉ को गुलामी की जंजीरों से मुक्त करने का ऐतिहासिक कार्य करनेवाले राष्ट्रपिता महात्मा गांधी, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, लोकमान्य तिलक आदि मान्यवरों का गौरवगान इस नाटक में किया है । देश विभाजन का स्वीकार करते हुए पंडित नेहरू और उनके सहयोगी मंत्रियों ने समस्यारूपी तुफान से जुझते हुए जो महान कार्य किया है, उसका लेखा – जोखा इसमें दिखाई देता हैं । देश के किसान, सीमा पर लढनेवाले जवान, कार्यप्रवण श्रमिक आदि के प्रति सम्मान की भावना इस नाटक में व्यक्त की है ।

इक्कीसवीं सदी का स्त्री लेखन अत्याधुनिक विसंगती पूर्ण, जटिल विविध आयामी है। लेखिकॉए अपनी सशक्त लेखनी द्वारा समसामायिक युग का यथार्थ चित्रण कर रही है, यहॉ यथार्थ का एक फैशन के रूप में नहीं अपितु सामाजिक प्रतिबध्दता का पारदर्शी चित्रण है, महिला लेखन के पीछे चिंतन अनुचिंतन है, वैचारिकता है, बौध्दिकता है एवं आधुनिक विचारों की परिपक्वता है, अनुभूति और अनुभव की स्वाभाविकता और अभिव्यक्ती की प्रामाणिकता लेखिकाओं की प्रमुख विशेषता है, इन लेखिकाओं ने यह स्वीकार किया है कि महिलाओं का अस्तित्व तभी रहेगा जब वे आर्थिक दृष्टि से आत्मनिर्भर हो, स्वालंबन ही नारी के व्यक्तित्व को विकासीत कर सकता है. उसमें स्वयं निर्णय की शक्ती आ सकती है वह अपने जीवन का एक निश्चित ध्येय बनाकर उसकी पूर्ति कर सकती है । आज वह डंके की चोट पर चॉद की मांग कर रही है। वह सडी – गली परंपराओं से मुक्ति चाहती है । उसकी दुर्बलता यह है की वह अंधेरे से अपने आपको बाहर लाना पडेगा । तभी उसे प्रकाश की किरणें प्राप्त हो सकेंगी। कृष्णा सोबती, ममता कालिया, मैत्रेयी पुष्पा, चित्रा मुदगल, कुसुम अंसल, मृदुला गर्ग, चंद्रकांता, अलका, सरावगी, गीतांजली श्री, अनामिका आदि उल्लेखनीय लेखिकाओं ने हिंदी कथा साहित्य को नया आयाम दिया है। उसे उॅचाईयों पर पहुॅचाया है । ये लेखिकाएॅ स्थापित परंपराओं का प्रतिरोध करती हैं, प्रतिकार करती हैं और इस पारंपारिक ढॉचे को तोडकर अपना मार्ग प्रशस्त करना चाहती है स्त्री के संबंध में स्त्री लेखन इसलिए प्रामाणिक है की पुरूष ने उसका अनुभव नहीं लिया है, स्त्री का यह लेखन भोगा हुआ यथार्थ है। स्त्री का ममत्व, उसका पत्नी रूप, उसकी प्रेयसी की भूमिका, उसके यौन शोषण पर वह जितनी शिद्द से लिख सकती है उतना पुरूष नहीं, इसलिए कहा जाता है की यदि कोई लेखिका अपनी आत्मकथा लिखे तो निश्चित ही विश्व का उदात्त स्त्री विमर्श होगा. क्यों की उसमें उसके जीवन की सुखानुभूतियॉ एवं दुखानुभूतियों का वास्तविक प्रतिबिंबित होगा। इक्कीसवीं सदी का स्त्री लेखन बहुआयामी है इसमें स्त्री को केंद्र में रखकर सृजन हुआ है, इसका अधिकांश कथा साहित्य नारी पात्रों से भरा हुआ है ।

इक्कीसवीं सदी का महिला लेखन उत्साह वर्धक एवं अभिनंदनीय है क्यों की आज लगभग हर विधा में नारी लिख रही है। इसमें सामाजिक बंधनों से मुक्त होने की नारी की छटपटाहट परिलक्षित होती है सम्प्रति, लेखिकाएॅ केवल नारी जगत तक सीमित नहीं रहना चाहती इसलिए वह आज के बढते भूमंडलीकरण, बाजारीकरण एवं उपभोक्तावादी आयामों का सफलता से चित्रण कर रही है. इसका सशक्त प्रमाण है अलका सरावगी का उपन्यास 'एक ब्रेक के बाद' ।

'एक ब्रेक के बाद' उपन्यास के कथ्य की ओर संकेत करते हुए एक वकत्व्य में कहा गया है की ''अलका सरावगी का यह उपन्यास 'कॉरपोरेट' इंडिया की तमाम मान्यताओं और धाखों से गुजरता है. इस दुनिया में कहीं पुराना 'पोंगापथी' और पिछडा भारत है जहॉ तीस करोड लोग सडक के कुत्तों जैसी जिंदगी जीते है.'' इक्कीसवीं सदी की प्रमुख देन है बहुराष्ट्रीय कंपनीया अति उच्चशिक्षित, अत्याधिक बुध्दिमान व्यक्तियों

को अपनी कंपनीयों में उच्च पद पर नियुक्त कर उनकी प्रतिभा – प्रज्ञा को खरीद लेती है । उनको बडे बडे पैकेजों में पैक कर लिया जाता है । उपभोक्तावाद की संस्कृती में यह सब जायज है। यह एक प्रकार से बौध्दिक गुलामी ही है । मल्टी नेशनल कंपनीयों की स्वार्थ परता है। यही सत्य प्रस्तुत उपन्यास में उभारा गया है। अलका सरावगी के उपन्यास को दृष्टि केंद्र में रखते हुए रविन्द्र कात्यायान लिखते है की '' अलका सरावगी साहित्य की ऐसी युगद्रष्टा कथाकार है जिनकी रचनाओं का विजन समय से आगे चलता है ...एक ब्रेक कें बाद अलका सरावगी का चौथा उपन्यास है यह उपन्यास पिछले उपन्यासों से कई मायनों में अलग है। जैसा कि लेखिका हर बार अपने उपन्यास के बाद आश्चर्य चकित करती है । इस उपन्यास के बाद भी हमें अचंभीत करती है।''

के.वी. शंकर अय्यर, उपमन्य भट्ट एवं गुरूचरण ये तीन प्रमुख पात्र उपन्यास के कथा केंद्र में हैं के. वी. शंकर एक सफल प्रशासकीय अधिकारी है और वे हर क्षेत्र में अपनी क्षमता को सिध्द करते आये हैं । उनकी बौध्दिक ऊर्जा का लाभ बहुराष्ट्रीय कंपनिया उठाकर करोंडों रूपये प्राप्त करती है। वह एम आई डेरिज में सी ई ओ के पद पर कार्यरत है अपनी बौध्दिक एवं तकनीकी प्रतिभा से कंपनी का लाभ कराता है ।

सामान्यतः व्यक्ति रिटायर होने के बाद बौध्दिक, मानसिक और शारिरीक थकान अनुभव करता है. परंतु के. वी. शंकर अय्यर रिटायर होने के पश्चात सबसे ज्यादा पैसा कमानेवाले मार्केटिंग कन्सलटेन्ट है. लोग नौकरी के लिए चक्कर काटते हैं परंतु के.वी. अय्यर के रिटायर होने के बाद भी उनके इंटेलिजन्स के कारण नौकरियॉ उनके आसपास चक्कर लगाती रहीं है वे अपने जीवन कें नाकाम शब्द से नफरत करते हैं क्यों की उन्हें हमेशा कामयाबी मिली हैं. उन्होंने स्वयं कन्सल्टन्सी प्रारंभ की है इसके बावजूद उन्हें बहुराष्ट्रीय कंपनीयॉ नौकरी के लिए आमंत्रित करती है।उनके पुराने बॉस चोरडिया ने तो फोन करके यह कहा की वे के.वी. शंकर के बिना एकदम अकेले हैं. आज की दुनिया में बेटे कभी बाप में साथी नहीं होते परंतु उन्हें नयी फॅक्टरी के लिए के.वी. अय्यर की आवश्यकता हैं. वास्तव में अय्यर की विशेषता यह है कि वे अपनी प्रतिभा एवं ज्ञान के फायदे एवं नुकसान दोनों पक्षों को जानते हैं. उन्ही के शब्दों में 'हम मार्केटिंग के आदमियॉ का एक पाव इधर तो दूसरा पांव नारदमुनि की तरह कही ओर रहता है. नारदमुनि की तरह हम कही एक जगह टिकते नहीं है. अय्यर चार फर्मो में सलाहकार होने के बावजूद चोरडिया के पास लौट आते हैं. क्यों कि चोरडिया ने उन्हें सदैव बराबरी का सबसे ऊपर का दर्जा दिया था।

यद्यपि आज बहुराष्ट्रीय कंपनियों में ऊँचे पदों पर नियुक्त पदाधिकारियों के लिए सब सुविधाएँ होती हैं. उनके प्राइवेट हवाई जहाज होते है ंकिसी सुनसान द्वीप में छुट्टियॉ बिताने की सुविधा होती हैं उनके अपने फार्म हाउस होते हैं परंतु अब जमाना 'ये दिल मॉगे मोर का हैं' ये बुध्दिजीवी वर्ग जानता हैं अय्यर का वैचारिक पक्ष सबल हैं वे गरीबों के बारे में सोचते हुए संवेदनशील होते हैं क्यों की इस देश की तरक्की का मतलब गरीबी रेखा के नीचे अलका जी विदेशी कंपनियों की बाढ को देखकर यह सच्चाई बयान करती हैं की विदेशी लोंग बडे स्वार्थी और जटिल होते हैं उन्हें इस देश में अपना माल सस्ते में बनवाने की फिक्र हैं क्यों की यहा मजदूरी सस्ती हैं, उन्हीं के शब्दों में ''एक तरफ पश्चिम के बडे बडे ब्रान्ड पोलो, टामी, हिलफिगर, मार्क्स एंड स्पेंसर अपना सारा माल इंडिया की फॅक्टरियों में बना रहें हैं, तो दुसरी तरफ नेवी, बासकीन, रॉबिन्स जैसे ब्रान्ड जिन्स और टी.वी. से लेकर आइस्क्रीम तक महानगरों के बडे बडे शॉपींग मॉलों में बेच रहे हैं पर बात जब करेंगे तो गरीबी रेखा मे नीचे रहनेवाले लोगों की या फिर चाइल्ड लेबर की.'' 3 शहर में बडे बडे मॉल खुल रहे हैं जहॉ माल बेचा जा सकता हैं के.वी. को विश्वास हैं कि आज देश में जो आर्थिक सुधार हो रहा हैं उससे लोगों को ज्यादा नौकरियॉ मिलेगी. अभी जो पब्लिक सेक्टर और धनवान किसान देश का आर्थिक शोषण कर रहे हैं वह पैसा गरीबों के काम में लगाया जा सकेगा. उनके लिए निशुल्क चिकित्सा की व्यवस्था होगी. पूरा देश खुशहाल होगा यहॉ फिर डाल–डाल पर सोने की चिडियॉ बसेरा करेगी. निश्चित के.वी. को देश के विकास में पूरा विश्वास है. उसका दृष्टिकोण आशावादी एवं सकारात्मक हैं परंतु के.वी. की चिंता और व्यथा यह है कि आज मे वैज्ञानिक रचनात्मक निर्माण के स्थान पर विधायक वस्तुओं का निर्माण कर रहे हैं. दुनिया में अब तक जितने वैज्ञानिक हुए हैं या हैं, उनमें से पचास प्रतिशत सिर्फ हथियारों की रिसर्च में लगे हुए हैं. के.वी. के लिए सफलता की हर गाथा एक क्लासिक किताब है. इसलिए वह दुनिया के तमाम सफल लोगों के जीवन की कथा पढते रहते हैं.

इक्कीसवीं सदी विज्ञापन की सदी हैं. मद्रास की एम्बर डिपार्टमेंन्टल स्टोर ने फिल्म स्टार रवीकांत के माध्यम से विज्ञापन का एक दिन में पॉच करोड का माल बेचा. डिपार्टमेंन्टल स्टोर के सामने लोंगों ने बीबी बच्चों सहित लाईन लगायी थी. मानो ंतिरूपती बालाजी के दर्शन के लिए खडे हो. यह सब मल्टी स्टार रवीकांत के विज्ञापन का परिणाम था. कंपनी को रविकांत स्वर्ग की कामधेनू या कल्पवृक्ष की तरह मिल गया था. आज के बाजारवाद का यह यथार्थ रूप है विज्ञापन के क्षेत्र में भी टेलेन्ट की आवश्यकता होती है. इसलिए विज्ञापन सलाहकार रखे जाते हैं. इसी का परिणाम था की मिरैकल अडव्हरटाईजिंग मे लिए एक पॉप्युलर हिरो का जन्मदिन मनाने के लिए लोंगो ं का फायदा करने की बात विज्ञापन में कही गई थी. जिसका परिणाम यह हुआ की, एम्बर डिपार्टमेंटल स्टोर में रविकांत के जन्मदिनपर शामिल होने में किसी त्योहार या उत्सव का उत्साह था यह शहरी मिला था. यहॉ लोग सजधजकर खरीदी कर रहे थे. बाजारवाद के इस दौर में भारत में भी बदलाव

आया और यह बदलाव मरैकल था. अभी तक भारत छोटे छोटे करोंडों दुकानदारों का देश था. प्रायःइन दुकानों को बापदादाओं के जमाने से चले आये पुश्तैनी व्यापार के तौर पर बेटे, पोते चला रहे थे. किंतु अब बदलाव आया अब बडी बडी दुकानों, माल, शॉपों में माल बेचा जाने लगा. और इस रिटेल मार्केट मे टाटा, आय.टी. सी., रिलायन्स एवं अमेरिका की वा–मार्ट जैसी कंपनियों ने प्रवेश किया. खुद के.वी. की पत्नी आलू, गोभी तक एअर कंडिशन सुपरमार्केट से फोन पर मंगवा रही हैं. तात्पर्य यह है की अब रिटेल इंडस्ट्रिज लोकप्रिय हो रही हैं.

भट्ट की कंपनी घाटे में चलने लगती है तब भट्ट परीक्षण कर देखता है की कंपनी के प्रोग्रॅमिंग, परचेसिंग, प्रोडक्शन, मार्केटिंग में कोई कसर नहीं है परंतु जब वह प्रॉफीट का हिसाब देखता है तो उसे ज्ञात होता है कि, कंपनी के डायरेक्टरों ने सपरिवार विदेश यात्राओंका बजेट भी इसी प्रॉफीट से लिया है. यही कारण था कि उसकी कंपनी के दूध की पॅकेट की जगह अमूल कंपनी के पॅकेट दिखाई देने लिया है. जब भट्ट अपनी पत्नी से पूछते हैं की नियत कंपनी का दूध न मिलने पर वह क्या करती है? पत्नी का उत्तर था की, ऐसे में वह किसी नामी कंपनी का दूध खरीदती है, जिसका नाम उसने टी वी पर या किसी मॅगेजीन में देखा था. तभी भट्ट को एक बात समझ में आई की आज की दुनिया का सबसे बडा सच विज्ञापन है और उसने अपनी कंपनी का विज्ञापन बजेट दुगुना किया. परिणामतः उसकी कंपनी के दूध के पॅकेट गाव की छोटी से छोटी दुकान पर दिखाई देने लगे.

बाजारवाद के इस दौर में व्यक्ति के रहन–सहन में परिवर्तन आया, उसकी सोच में परिवर्तन आया. पहले कोई आदमी बरसों तक एक ही कंपनी में काम करता था. परंतु अब वह एक ही कंपनी में काम करने के कारण डल, बोअरींग और बुद्दु समझा जाता है यह स्वीकार करना होगा कि पूरी दुनिया में अचानक और आश्चर्यकारक बदलाव आया है. भारत में भी यह परिवर्तन दिखाई देता है. बंगलोर अब सिली कॉन व्हॅली बन गया है. हैदराबाद अब साहिबाबाद और चेन्नई गाडियों के कारखाने का नया डीटोयट बन गया है. अब आदमी ऊँची उडान ले सकता है. क्यों की के.वी. अय्यर जैसे 'मास्टर माईन्ड' हैं. आर.सी. भट्ट जैसा मास्टर माईन्ड तो वास्तव में वाकिंग इन साइक्लोपिडिया है.

लेखिका इस वास्तविकता को अभिव्यक्त करती है की, भारत एक और 'कॉपोरेट' इंडिया है तो दूसरी ओर पोंगा पंथी भारत है. इसी कारण पिछडा हुआ है. भारत में भी इंटेलिजन्स की कमी नहीं हैं. वे लिखती है की आज दुनियाचल रही है. सूचना तकनीक यानी जिसे इंडोनेशिया से इंपोर्ट कर रही है. के.वी का स्पष्ट मतह " की भारत की बंजर भूमि को हरा बनाने से करोंडो रूपये कमाये जा सकते हैं. वे मानते हैं की भारत में सनकी लोंगो की कमी नहीं है. मेधा पाटकर बांध बनाने का विरोध करतीं है, ममता बॅनर्जी कहती है की गॉव में कारखाने नहीं लगने चाहिए, करात कहते है न्यूक्लियर पैक्ट पर साइन मत करो, यदि गॉव में कारखाने नहीं लगायेंगें तो महानगरों में कैसे संभव है. जहॉ आदमी परंतु यह कहना की आप बांध इसलिए बना रहे हैं कि आपके शहरों में कमोड फ्लश कराने के लिए पानी आता रहे. के.वी. को लगता है की बहुत आदर्शवादी होने पर आदमी सनक जाता है।

इक्कींसवीं सदी में एक इंडस्ट्री तीव्र गति से फैल रही है और वह है कन्स्ट्रक्शन मकान निर्माण मे कई कन्स्ट्रक्शन कंपनिया जुडी हुई है. समाचार पत्रों के पन्ने महॅगे विज्ञापनों से मकानों की सुविधाओं का प्रचार प्रसार करते है. जिसमें बडा मैदान, स्विमिंग पुल, क्लब से लेकर रोजमार्ग की दुकाने होने की सुविधा दी जाती है, तात्पर्य यह है की सबका 'लाइफ स्टाईल' बदल रहा है. डॉ. विजय बहादूर सिंह लिखते है की '' एक ब्रेक के बाद में अलका फिर एक सपने की भयावह तस्वीर लिए खडी है. कथित तौर पर एक ग्लोबल सपना, जिसे हमारी यह दुनिया देख रही है, जिसे कारपोरेट की दुनिया कहते है, इस रूप में इसें कारपोरेट समय का सपना भी कह सकते है.. हम मानते हैं की अलका जीवन की नहीं समय की कथा कहतीं हैं।

एक ब्रेक के बाद उपन्यास कारपोरेट जगत की सच्चाई को बयान करता है. डॉ. वीना गुप्ता के शब्दों में '' अलका सरावगी ने इस उपन्यास में कारपोरेट जगत की चकाचौंध कर देने वाली विकास की बाहरी तस्वीर को दिखाकर उसके अंदर के घिनौने सच को भी उजागर किया है... विज्ञापन की चकाचौंध ने पारिवारीक एवं सामाजिक रिश्तों को भौतिकता के दायरे में समेट लिया है. कंपनिया संवेदना को भूनाकर अधिक पैसा उपभोक्ता की जेब से निकालना चाहता है... धन कमाने की अति लालसा आज के युवा वर्ग को कंपनियों की ओर खींच रही है''

स्पष्टतः इस उपन्यास में कारपोरेट जगत से सम्पृक्तता व्यक्तियों की जीवन कथा है परंतु वास्तव में यह जीवन कथा कारपोरेट इंडिया की कहानी बन जाती है.

संदर्भ सूची –

1. अनभै– अक्तूबर –दिसंबर –2008 – पृ. 89
2. एक ब्रेक के बाद –अलका सरावनी – पृ. 51–52
3. समीक्षा – अप्रैल – जुन –2011
4. महिला कथाकारों के उपन्यासों में समय, समाज और संवेदना–डॉ. वीरेंन्द्र सिंह यादव–पृ. 215

वर्तमान पीढी में प्राचीन संस्कारक्षम साहित्य की अनमिज्ञता से निर्मित समस्या

प्रा.सौ.स्नेहलता सदाशिव पुजारी
हिंदी विभागाध्यक्ष
आठल्ये–सप्रे–पित्रे महाविदयालय,
देवरुख,जि.रत्नागिरी, महाराष्ट्र

प्रस्तावना –

हम सभी जानते है कि हमारे भारतीय सभ्यता का परिचय देनेवाले समस्त भारतीय ग्रंथ हमारे आज के और आनेवाले समस्त भविष्य की नीव है। प्राचीन भारतीय साहित्य में सभ्यता है, संस्कृति है, दर्शन है, तर्क है, ज्योतिष है और समस्त विज्ञान है । इन ग्रंथो में यम – नियम है, मानवीय मूल्य है, नीतिशास्त्र है । हमी सभी जानते है हमारे प्राचीन ग्रंथ 'महाभारत' का तो सारा संसार उचिष्ट है, ऐसा कहा जाता है। किंतु आज हम देखते है किआज का वर्तमान परिप्रेक्ष्य और इस परिप्रेक्ष्य में पलनेवाली समस्त पीढी इस प्राचीन साहित्य से अनामिज्ञ है। वेदों से लेकर संत साहित्य तक का अध्ययन आज के पीढी की मॉग है । किंन्तु न तो इसे पढाया जाता है न ही पढा जाता है । यह ीआज की समस्या है ।

वर्तमान समय शीघ्रता से परिवर्तित हो रहा है । वर्तमान परिपेक्ष्य संस्कारहिन होता जा रहा है । आज मानवीय मूल्य अपने हॉसिऐं पर खडे है। आज मानवकल्याण समाज की स्वार्थी मनोवृत्ति के सामने अपना दम तोड रही है ऐसी स्थिति में प्राचीन समस्त साहित्य भारतीय चिंतन की विभिन्न विचारसरनियॉ काअदभूत और अपूर्व सम्मूच्चय है। एक सुसंस्कृत समाज निर्माण के लिए अत्यंत प्रासंगिक है। वास्तविकता हमारे विचारको ने प्राचीन साहित्य के मूल्यात्मकता को तथा माननीय कल्याण को समझा है। आज इस समस्त साहित्य के अध्ययन की आवश्यकता है। इस आवश्यकता को समझाते हुए इस साहित्य को अनभिज्ञता की और निर्देश करना इस शोध – लेख का उददेश्य है।

विषय प्रवेश –

आज मानव के मध्य मानवीयता का अतीत लोप हो रहा है। मानवी सदवृत्तिया प्रेम, क्षमा, करुणा, शील एवं आदिंसादि चिरंतर मूल्य लुप्तप्राय हो रहे है। ऐसी स्थिति में प्राचीन ग्रंथो में बहनेवाली भक्ति की भगीरथी प्रवाहीत होकर वर्तमान के मानव की मानवता स्थिर कर सकती है। मध्यकालीन कवियो ने निगुर्ण और सगुण धारा को प्रवाहित करके भक्तिप्रवाह के रामनामामृत में डुबाकर विभिन्न मानव समुदाय में भावनात्मक एकत्व का मृदू संसार किया है।निराकार ब्रहम के प्रतिक के रुप में धर्म, नीति, मर्यादा, सत्य, शील का समावेश करके जनमानस में अपूर्व शक्तिशील सौदर्य परक आदर्श का संचार किया है।

2

आज भले ही हमने आधुनिकता का मुखौटा ओढा हो किंन्तु हमारी अवस्था तो मध्ययुग से भी बद्त्तर है। आज का औसत मनुष्य भी शंका, उलझन, विषमता बोध, असंगति तथा अनिश्चय से ग्रासित है। पाश्चात्य संस्कृति का अनुकरण, वैज्ञानिकता, अतिबौध्दिकता, बढती आबादी, फिल्मों के दुष्परिणाम आदि के कारण मानवीय मूल्य टूटने लगे है। यह हमारे नजदीकी रिश्तों को भूलाने लगे है। निष्ठा – शील प्रामाणिकता सदाचार आदि आचरण लुप्तप्राय हो रहे है।

आज भले ही जाति – पॉति का भेद उतना नही रहा है किंन्तु एक जाति के पीछे पूरे जाति बांधव आकर खडे हो जाते है। आज जातियता की राजनीति खेली आ रही है। जबकि संतो ने पूरी मानवजाति को एक ही पिता की संतान कहा है।

समग्रत: समस्त प्राचीन काव्य पांडित्य प्रदर्शन की उपज मात्र नही बल्कि उनका साहित्य सम्बंधित लेखक की और उनके अनुभवों की उपज है। प्राचीन साहित्य मनुष्य की सहजता तथा स्वावाविक मनोवृत्तियों का साहित्य है। इस साहित्य में जनमानस की आशा – आकांक्षा, सुख – दु:ख सन्निहित है। यह साहित्य जनजागरण की चेतना लेकर स्फुरित हुआ है वह साहित्य आशावादी मूल्य की स्थापना करता है। मध्यकालीन संत साहित्य मानव की क्षुद्रताओं, सीमाओं, स्वार्थ परता, अमानुष्यता, कायरता आदि बातोंपर प्रहार करनेवाला साहित्य है।

प्राचीन साहित्य में रामायण, महाभारत, नारद सप्तशति, भागवत से लेकर सिध्द, नाथ, जैनसाहित्य, वैष्णव भक्ति आंदोलन, आदिका महत्वपूर्ण योगदान रहा है। संत नामदेव, गुरुनानक , दाइदयाल , सुंदरदास, रज्जबदास, मुलुकदास, सहजोबाई, तुलसीदास, सूरदास आदियों का महत्वपूर्ण योगदान है। सबसे पहले समाज में फैली कर्मकांड की विसंगतियों का दूर कर समानता मूलक समाज की स्थापना की है ये सभी कविता करने के साथ साथ समाज सुधारक की भूमिका निभाते थे । इन कवियॉ ने तत्कालीन समाज के सारे क्रियाकलापों पर अपनी पैनी दृष्टि रखी है। अपने समय का समाज परिवर्तित करना चाहा है। यह साहित्य सामंतवादि परिवेश में मानवतावादी चेतना की प्रखर अभिव्यक्ति है। सबसे महत्वपूर्ण बात यह है कि हमारे भारतीयता का समस्त प्राचीन साहित्य कालाजयी है। और कालाजयी साहित्य वही होता है जो मनुष्य को अस्थिरता के समक्ष संकट और मानवता के समक्ष अपमान करनेवाले तन्वों के समक्ष प्रश्नचिन्ह खडा कर देता है। यही नही आज के समक्ष में लुप्त होती मानवीय एकता, सामाजिक समरसता और समन्वयकता की भावना को विस्तार देती है। इसमें संदेह नही कि सभी

प्राचीन तथा मध्यकालीन कवियों की वाणी आखिल मानवता के प्रति दायित्वों का बसूबी निर्वाह करती है। आज इन कविताओं की औरकवियों की महानता को व्यक्त कर समाज के प्रति अपनीअहं भूमिका को निभाना हर व्यक्ति का कर्तव्य है।

३

आज के परिवेश में धर्म – संघर्ष और सांप्रदायिकता की बात ही अलग है आज हर व्यक्ति धर्म की एक नई व्याख्या कर रहा है। और अपने धर्म के यम –नियमों का प्रचार कर रहा है। जबकि व्यक्ति को पता नही है कि धर्म अर्थात एक जाति विशेष के नियम न होकर कर्तव्य, जिम्मेदारी, मानवता, त्याग, करुणा, दया, दान आदि ही धर्म के सही रुप है। धर्म और अधर्म की एक नई परिभाषा प्राचीन कवियों ने जनहित या मानव कल्याण के सिधांत्तपर की है। दुनिया के अधिकतर देशो में जब धर्म का प्रभाव बढता जा रहा होता है तो पूरा माहौल टूट जाता है। मध्ययुगीन भक्तिकाल का माहौल मानवधर्मी है आज धर्मनिरपेक्षता के झंडाबरदारॉं के लिए कबीर तथा सुकी कवि जायसी और उनका मानवधर्म चुनौति की तर ह है इस मानवधर्म का आधार मानवीय प्रेम है जो मनुष्य को मुठठीभर धूल से उठाकर वैकुं ठ तक ले जाता है। ‘‘मध्ययुग के कवियों का कहना है जिस व्यक्ति में प्रेमरस व्याप्त नही है । ऐसे व्यक्ति मनुष्य नही बल्कि पशुतुल्य है । आज के पशु होते जा रहे मनुष्य के लिए संत साहित्य के विचार एक वरदान की तरह है ।’’प्राचीन तथा मध्ययुगीन कवियों का मूलतत्व मनुष्य को पशुतत्व से मुक्त कराकर मुक्त जीवन की और अग्रेसर करना है। इसीलिए आज ऐसे साहित्य से बच्चो को अवगत कराने की आवश्यकता है।

एक बात और है कि प्राचीन तथा मध्यकालीन साहित्य में सार्वभौतिक मूल्यों को तरजीह दी है। यह साहित्य लोकहिवादी विचारधारा को लेकर चलता है। धर्म साहित्य और राजनीति सभी की कसौटी यह साहित्य कसता है।

‘‘ जासु राज प्रिय दुखारी सौ नृप नरक का अधिकारी ।’’राजनीती के मानवीय और अमानवीय चरित्र को पहचानने की कसौटी प्रजा का सूख है। यह तथाकथित, आधुनिक, लोकतांत्रिक, कल्याणकारी राज्य का दंभ भरनेवाले देशों के लिए महत्वपूर्ण सीखहै। और चुनौतिभी है। सामाजिक पहचान के स्थानपर यह साहित्य व्यक्ति को जरिया प्रदान करता है। किन्तु बावजुद वर्गीय चेतनाऔर व्यक्तिवादिता का विरोध भी करता है। ये कवि अधर्मजन्य, विशृंखल, समाज का विरोध ही नही करते बल्कि सहज सराहनीय सत्यधर्म, के आधारपर चारिय संयत पवित्रता, हदय और मन की स्वच्छता आदिपर बल देते है। सम्यताहिन होते जा रहे इस समाज में संतो के काव्यों को सही अर्थी मे प्रस्तुत करना आवश्यक है। इसीलिए प्राचीन तथा मध्यकालीन साहित्य को जानकर उसका अध्ययन वास्तविकतौर पर करके उसे आधुनिक परिवेश में परखा नही जा रहा है। यही आज की समस्या है।

प्राचीन साहित्य वेदों से शुरु होकर रामायन, महाभारत, भागवत, नारद सप्तशति पांचरात्र, संस्कृत ग्रंथ आदि तक रुकता नही है से शुरु होता है। मध्ययुगीन साहित्य विक्रम की नौवी शताब्दी से बौध्दो और सिध्दों के साहित्य से शुरु होता है। बौध्दो से निर्माण हुआ वज्रयान, सहजयान, नाथों को जन्म देता है। घह्व वी शती में दक्षिण से आये संत रामानुज, निबार्क, मध्वाचार्य, चैतन्य महाप्रभू जिन्हो नें वैष्णव धर्म को जन्म दिया और

४

शंकराचार्य के अव्दैतवाद से निर्गुण संत निर्माण हुअे इतिहास की कसौटीपर यह अध्ययन महत्व रखता जो भारत का गौरव आज की पीढी के सामने रखता है। भाषा विज्ञान, मनोविज्ञान आदि की कसौटीपर यह साहित्य आज की पीढी को जानकारीप्रधान कराना है। घह्व वी सदी विक्रमी के उत्तरार्ध से मध्यकालीन साहित्य की वाणियो मे विचार स्वातंत्र का स्वर प्रमुखरहा वैष्णव धर्म के प्रधान रामानुज, रामानंद, राघवानंद आदियो नें वैष्णव की धार को वेगवति बनाया। इन आचायों की प्रस्तानत्रयी ने जो भाष्य किया उसका भक्ति तथा मनुष्यता के विकास में महत्वपूर्ण योगदान है। उत्तरोत्तर विकसित होती साहित्य की धारा पर अनेक साहित्य कारों का हाथ है। इसीलिए आज की पीढी इस साहित्य से जानकार होना अत्यंत आवश्यक है।

सारांश –

वर्तमान समय में नष्ट होते जा रहे मानवीय मूल्य, आदर्श, रिश्तो की योग्य समझ, सार्वभौमिकता, लोकधर्म, सेवा, करुणा, शील, विनय, त्याग, भाईचारा, समानता,दया, क्षमा, शांति आदि बातों के उलझनों में उलझी पीढी को समझाकर हम सुंदर और नये राष्ट्र का निर्माण तब कर सकते है जब हमारे भारत की गौरवताको प्रामाणिकता से व्यक्त करनेवाले प्राचीन ग्रंथो तथा समस्त साहित्य से हम जानकार हो और इस पीढी को उसकी जानकारी दे। आज के पशु हो रहे समाज को मनुष्य बनाने के लिए वेदेंसे लेकर नारद सप्तश्रति, रामायन, महाभारत , पांचरत्न, ब्राम्हण ग्रंथ, मध्यकालीन संत साहित्य,सुफी साहित्य, रामसाहित्य, कृष्ण साहित्य आदियों का अध्ययन विशेष तौर पर करना आवश्यक है। आज का मनुष्य शंका, उलझन, मानसिक तणाव , विषमताबोध, असंगति, अनिश्चय, निष्क्रियता आदि बातों से ग्रासित होने के कारण अनेक प्रकार के गुनाह कर रहा है इससे मुक्ति पाने के लिए प्राचीन साहित्य के पठन – पाठन की आवश्यकता है।

दुसरी बात यह है आज अनेक भाषाओं के साहित्य का अध्ययन करनेवाले छात्रों के उनके अध्ययनार्थ साहित्य में प्राचीन बातों का पता होना आवश्यक है। साहित्य मे मिथकीय चेतना अपनी जगह बना रही है ऐसी स्थिति में बच्चो को बहुतसे बातो के संदर्भ देने पडते हैं इसीलिए अध्यापकों भी इस बातों से अनभिज्ञ होना ठिक नही है। वह सारी बातें जानेगे तभी बच्चो को बताऐंगे यह बात समझनी होगी।

यह इतिहास सिध्द सत्य है की जब किसी विचारधारा का समर्थन एवं प्रचार किया जाता है तब उनके सिधांन्तो के युक्ति युक्त खंडन के साथ कतिपय लोकप्रिय विशेषताओं को आत्मीय बनाया जा सकता है।

कुलमिलाकर प्राचीन तथा मध्यकालीन साहित्य काव्यों मे निहित मानवीय मूल्यों की सार्वभौमिकता का अंदाजा इसबात से लगाया जा सकता है कि इक्कीसवी सदी में अवमूल्यों के खिलाप सबसे बडा अहिंसक संग्राम छेडनेवाले भारतीय नेता अपना मार्गदर्शन इन प्राचीन तथा संस्कारक्षम कवियों तथा साहित्यकारों से कर सकता है। इन कवियों के जटिल परिस्थितीयों के मध्य अपनी स्वतंत्र दृष्टि, मानवतावादि चिंतन पध्दति, दृढ

५

संकल्पना शक्ति आदियों के दवारा आज वर्तमान में व्याप्त सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा शासकीय अव्यवस्था को नया मूल्य मिल सकता है। इस दृष्टि से वर्तमान परिप्रेय में नयी पीढी के लिए इन संस्कारी साहित्य की अधिक आवश्यकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

1. हिंदी साहित्य का इतिहयास– डॉ.विजयेंद्र स्नातक
2. हिंदी साहित्य की पृष्टभूमि – आचार्य हजारी प्रसाद दिवेदी
3. हिंदी साहित्य का वैज्ञानिक इतिहास– डॉ.गणपती चंद्र गुप्त
4. हिंदी साहित्य का संक्षिप्त इतिहास – डॉ.विश्वनाथ त्रिपाटी
5. हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्त – डॉ.शिवकुमार शर्मा
6. हिंदी और मराठी संत साहित्य का समाजशास्त्रीय अध्ययन – डॉ.विदया शिंदे

दलित साहित्यापूढील आव्हाने व समस्या

डॉ. ललिता सत्यनारायण आय्या
विशाल नगर, नांदेड

काळानुसार आणि परिस्थितीनुसार हळूहळू भाषेत बदल होत जातो. मराठी भाषेतही अनेक बदल झालेले आपल्याला दिसून येतात. मराठी साहित्यही हळूहळू बदलत गेले. १९६० नंतर मराठी साहित्यात जे अनेक प्रवाह समाविष्ट झाले. त्यामध्ये दलित साहित्याचा प्रवाह देखील खूप महत्वाचा आहे. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि मराठी साहित्य त्या अनुषंगाने हळूहळू बदलू लागले. स्वविषयीची जाणीव हळूहळू लेखकामध्ये निर्माण होऊ लागली आणि त्यातून दलित साहित्याचा जन्म झाला. वेदना, विद्रोह, नकार ही दलित साहित्याची त्रिसुत्री अनेक दलित लेखकांनी आपापल्या साहित्यातून मांडलेली दिसून येते. त्यामध्ये बाबुराव बागुल, अण्णाभाऊ साठे, केशव मेश्राम, नामदेव ढसाळ, वामन निंबाळकर, अर्जून डांगळे, प्रल्हाद चेंदवणकर, उत्तम कांबळे यासारख्या लेखकांनी अतिशय दर्जेदार दलित साहित्य लिहिलेले दिसून येते.

अलिकडच्या काळातील दलित साहित्य दर्जेदार म्हणून म्हणता येणार नाही अशीच परिस्थिती आज निर्माण झाली आहे. मूळात लेखक वर्गच खूप कमी कमी होत जात आहे. आत्मकथन मांडण्याकडे अलिकडच्या साहित्यिकांचा कल अधिक वाढत असलेला दिसून येतो. परंतू १९६० नंतरची आत्मकथने आणि अलिकडच्या काळातील आत्मकथने यामध्ये बराच फरक आढळत असलेला दिसून येतो. या संदर्भात दत्ता भगत आपले मत नोंदवताना म्हणतात, ''अलिकडच्या काळात कर्तृत्वाची श्रीमंती आणि संयत अभिव्यक्ती याचे इतके चांगले एकात्म दर्शन असलेल आत्मकथन माझ्या तरी वाचनात आले नाही असे नमूद करावेसे वाटते''.[१]

याचाच अर्थ अलिकडच्या काळातील नव लेखकांची पिढी ही छंद म्हणून साहित्य लिहिण्याकडे वळत आहे. त्यातून सुमार दर्जाचे लेखनच जन्माला येते.

मूळात लेखक हा सर्वप्रथम वाचक असला पाहिजे. कारण वाचनातून माणसाचे विचार प्रगल्भ होतात. एखाद्या गोष्टीचा विचार तो खोलात जाऊन करायला शिकतो. कुठल्याही घटनेचा, कुठल्याही विचारांचा सर्व अंगाने, सर्व बाजूने तो विचार करतो. वाचनाने बुद्धीला चालना मिळते. आणि मग शेवटी पुष्कळ वाचल्याच्यानंतर त्याला जे मत मांडायचे आहे तो भाग तो त्या त्या संदर्भानुसार मांडू शकतो. तेव्हा मूळात लेखक हा स्वतः वाचनप्रिय असायला हवा. आजच्या पिढीतील लेखक हे केवळ स्वतःपूरता विचार करतात. चौकटीच्या बाहेर पाहण्याकडे त्यांचा कल नसतो. त्यांच्याजवळ ती दूरदृष्टी दिसून येत नाही.

दुसरी बाजू अशी, की जे दलित साहित्यात मांडून झालंय किंवा जे मांडायचे बाकी आहे या दोनही गोष्टींचा विचार करून लेखकाने त्याच्या साहित्याची मांडणी करावी. वेदना, विद्रोह, नकार ही दलित साहित्याची त्रिसुत्री सोडून, गूळगूळीत विधाने सोडून जे मांडण्या योग्य आहे ते नवलेखकांनी साहित्यामधून मांडावे.

केवळ वाचन करून भागणार नाही तर त्या वाचनावर चिंतनदेखील तितकेच महत्वाचे आहे. चिंतन केल्यामुळे तो विषय अधिक दृढ होण्यास मदत होते. वाचलेलेच जशास तसे किंवा थोडासा फेरबदल करून मांडण्याकडे अधिक कल असलेला दिसून येतो. वाचनावर चिंतनाची प्रक्रिया न झाल्यामुळे वाचकाला संबंधित साहित्यकृती पुनःप्रत्ययाचा अनुभव देते पण ज्ञानवृद्धीचा आनंद देऊ शकत नाही आणि अलिकडील साहित्य हे याच प्रकारात मोडत आहे. लेखन कसे असावे? या संदर्भात दत्ता भगत आपले मत नोंदवताना म्हणतात. ''लेखन, चिंतन आणि जीवनशैलीतून झिरपणारे व्यक्तिमत्व या गोष्टी संवादी असल्या की काय धडू शकते याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे डॉ.नागनाथ कोतापल्ले हे होत''.[२]

वरील संदर्भावरून एक गोष्ट लक्षात येते, ती म्हणजे लेखकाने लेखन करत करत त्याचं लेखनावर चिंतन केले पाहिजे आणि संबंधित लेखकाची जीवनशैली देखील तितकीच परिणामकारक असली म्हणजे त्या व्यक्तीकडून नक्कीच दर्जेदार साहित्य निर्मिती होऊ शकते हे ठामपणे या ठिकाणी सांगता येईल.

युरोपमध्ये आणि भारतातही अगदी सुरूवातीला लेखक आणि कवींना राजाश्रय दिला जात होता. याचा अर्थ या लेखकांना तसेच कवींना स्वातंत्र्य नको होते असा नाही परंतू त्यांच्या काळातील लेखक हा त्यांच्या सभोवतालच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय परिस्थितीने घडवला होता.

नंतरची परिस्थिती बदलली. छापखाना आला, छापखान्यातून पुस्तके बाजारपेठेत येऊ लागली नंतर हळूहळू साहित्यकृती ही त्या त्या लेखकाची स्वतंत्र मालमत्ता म्हणून ओळखली जाऊ लागली. म्हणून लेखक, कवी यांनी

स्वातंत्र्याबद्दल विचार करायला सुरूवात केली. लेखकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य मिळाले आणि त्यांनी त्याचा वापर पुरेपुर करून घेतला. अनेक प्रश्नांबद्दल ते आपल्या साहित्यामधून मांडू लागले. विसाव्या शतकाच्या शेवटी अलिकडील लेखकांच्या संदर्भात हरिश्चंद्र थोरात आपल्या 'लेखकाचे स्वातंत्र्य आणि समाज' या लेखात म्हणतात, ''साहित्यकृतीचा निर्माता, साहित्यकृतीच्या अर्थाचा नियंत्रक म्हणजे लेखक ही भूमिका मागे पडून लेखनविषयक समाजनिर्मित संकेतव्यूहाचे विनातक्रार किंवा तक्रारीसह पालन करणारी, भाषेकडून फसविला जाणारा, एकात्मता नसल्यामुळे कुठल्याही प्रकारची आंतरिक सुसंगती नसणारा माणूस म्हणजे लेखक होय, ही भूमिका पुढे येऊ लागली आहे तिच्यामागे अर्थातच भोवतालची सामाजिक परिस्थिती आहे''.[३]

यावरून पूर्वीचा लेखक आणि आताचा लेखक यांच्या लेखननिर्मितीमागे वेगवेगळ्या प्रेरणा असलेल्या दिसून येतात.

अर्थातच पूर्वीचे लेखक देश, काल, परिस्थिती लक्षात घेऊन सामाजिकतेच्या अंगाने लिहिण्याचा प्रयत्न करत होते. अलिकडच्या काळातील लेखक हे केवळ स्वतःपूरते विचार करतात आणि व्यापक अंगाने ते लिहिण्याचा प्रयत्न करत नाहीत. त्यानूसार आजच्या नवलेखकांनी आपल्या साहित्यामधून सामाजिक प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

दलित साहित्यात येणारी भाषा किंवा दलित साहित्यात येणारी वर्णने ही अतिरंजित किंवा आक्रमक असते. त्यामुळे अतिशयोक्ती लादल्यासारख्या अनुभव त्यामधून प्रतित होतो म्हणून व्यक्तिचित्रण करताना ते आक्रमक पद्धतीने न करता ते सर्वसाधारण पातळीवर केले जावे. तसेच भाषा सुद्धा खालच्या दर्जाची, शिवराळ अशी न वापरता अगदी साधी सरळ सर्वांना रूचेल, पचेल अशी भाषा त्यामध्ये वापरली जावी असे याठिकाणी सूचित करावयाचे आहे. नामदेव ढसाळ यांच्या साहित्याच्या भाषेत अनेक शिवराळ शब्द आलेले दिसून येतात.

दलित साहित्यिक जे काही लेखन करतो, ते त्रिकालबाधीत किंवा सदासर्वकाळ महत्व सांगणारे असावे असे मानले जाते. या संदर्भात हरिश्चंद्र थोरात आपले मत नोंदवताना म्हणतात, ''फुटकळ आणि प्रसंगोपात लिहिलेल्या लेखनाला एक मर्यादा असते. हे लेखन विशिष्ट कारणासाठी लिहिले जाते. विशिष्ट अशा काळाच्या तुकड्यात त्याचे महत्व असते म्हणून विषयाचे अथवा काळाच्या तत्कालीन महत्व ओसरले की अशा लेखनाची मौलिकताही संपते; पण लेखन जर मूलगामी स्वरूपाचे चिंतन करणारे असेल तर त्या फुटकळ लेखकाचे सुद्धा अतिशय महत्व असते''.[४]

याचाच अर्थ असा की विशिष्ट काळामध्ये त्या त्या लेखनाला महत्व प्राप्त झालेले दिसून येते. काळ बदलला की, साहित्यातही तितकाच महत्वपूर्ण बदल होत असतो. ती ती साहित्यकृती त्या त्या काळातच अधिक प्रसिद्धी मिळवत असते.

दलित साहित्यात आत्मकथने लिहिण्याचा फार सोस आहे. पूर्वीपासूनच अनेक दलित लेखकांनी आत्मकथने लिहिलेली दिसून येतात आणि प्रत्येक आत्मकथन हे व्यक्ती परत्वे वेगळे वाटत असले तरी मूळात भूक, दारिद्र्य, अन्याय, अत्याचार, शिक्षण, गरीबी, कर्ज, सावकार याच गोष्टी वारंवार आत्मकथनामधून मांडल्या गेलेल्या दिसून येतात. तसे पाहता काळ बदलला, की लेखनात बदल दिसून यायला पाहिजे होता पण तो बदल अद्याप तरी दिसून येताना आढळत नाही. कुठल्याही दलित लेखकाने आमच्यात हा बदल झाला किंवा आमचा समाज अशा पद्धतीने बदलल्याचे चित्र आपल्या साहित्यामधून व्यक्त केलेले दिसून येत नाही. खरे पाहता, आज खरोखरच दलित लोकांची परिस्थिती थोड्याफार प्रमाणात का असेना ती बदललेली दिसून येते. त्याबद्दल आजच्या दलित लेखकांनी साहित्यात त्याला स्थान मिळवून दिले तर समाजातील लोकांना, वाचकांना दलित लोकांबद्दलच्या सद्यस्थितीची माहिती मिळण्यास मदत होईल. गेल्या पंचवीस-तीस वर्षात जन्मदलितांच्या भौतिक परिस्थितीत विचार करण्याच्या पद्धतीत जी स्थित्यंतरे झाली त्याचेही वर्णन दलित साहित्यात आले पाहिजे, असे वाटते.

हळूहळू बदलणारा दलित सवर्णांच्या वस्त्यात राहू इच्छितो. त्यांची भाषा आत्मसात करून समरस होऊ इच्छितो. म्हणजेच स्वातंत्र्यानंतरच्या पन्नास वर्षात अखेर आपला दलित समाज कुठे येऊन पोचला? त्यात कोणकोणते बदल झाले हे सर्व दलित साहित्यात मांडले गेले पाहिजे. दलित लेखकांनी स्वतःच्या अनुभव विश्वाच्या शक्यतो बाहेर जायचे नाही असा मनातल्या मनात निर्णय घेतलेला दिसून येतो. अर्थात त्यांचा स्वतःचाच अनुभव एवढा तीव्र आणि उत्कट असतो की असे घडणेही स्वाभाविक आहे. पण आपण आपल्या अनुभवविश्वाच्या बाहेर जायचे नाही यात मराठी भाषा वाङ्मयाची हानी होते आणि स्वतः लेखकाचीही हानी होते.

हा संकेत केशव मेश्राम, बाबुराव बागूल, वामन होवाळ यांनी स्वतःवर लादून घेतला नाही. भोगलेल्या अनुभवाइतकाच अनुभूतींचाही वाटा मराठी भाषा साहित्य निर्मितीत असतो हे नव्या पिढीने लक्षात घेणे आवश्यक आहे. म्हणून पुढील पिढीने अशा स्वरूपाचे लेखन करावे असे वाटते.

दलित साहित्यात परिवर्तन, शिक्षण, विज्ञाननिष्ठा अशा आग्रही भूमिका आजच्या नवलेखकांनी मांडाव्यात. त्याच त्याच दुःखाला कवटाळून न बसता झालेला बदल शब्दरूप साहित्यातून व्यक्त करावा अशी वेळ आज आलेली आहे. आजच्या वाचक वर्गाला देखील दलित साहित्य हे चौकटीच्या बाहेर जाऊन काय मांडले गेले आहे हे तपासून पहायचे आहे. स्वतंत्र भारतात गेल्या पन्नास वर्षात दलितांच्या शोषणमुक्तीचा लढा चालूच आहे असे म्हणण्यापेक्षा तो बऱ्याच प्रमाणात ओसरला आहे असेच म्हणावे लागेल. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत अवहेलना आणि हेटाळणी सहन करून आजचा दलित व्यक्ती शिक्षण घेऊन छोटी-मोठी नोकरी करून स्वावलंबी व अभिमानाने जीवन जगत आहे, अशी वर्णने जर आगामी साहित्यात मांडली गेली तर दलित साहित्य हे स्फुर्तीचे प्रेरणास्थान ठरेल, असे नक्कीच म्हणता येईल आणि असे चांगले लेखन नेहमीच समीक्षेने मान्य केलेल्या भूमिकांना पुन्हा पुन्हा तपासायला लावत असते. दलितांचे चित्रण असले की दलित लेखनकृती असलीच पाहिजे हाच निष्कर्ष निघतो आणि मग हे कुठेतरी थांबले पाहिजे असे वाटते.

माणसं मांग असोत की महार, ढोर असोत की चांभार ती एका व्यवस्थेने करकचून बांधलेले आहेत. मुळात आपलीच माणसे आहेत अशी आत्मीयता जोपर्यंत लेखकाच्या ठायी असत नाही तोपर्यंत तो लेखक जातजाणिवेच्या विषमतेची मूळं व्यवस्थेपर्यंत असतात एवढ्या खोलवर वाचकांना पोचवू शकत नाही.

याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे डॉ.यशवंत मनोहर यांचे आहे. मुळात डॉ.यशवंत मनोहर यांना 'दलित' हा शब्द मान्य नव्हता

दलित साहित्य हे पूर्वीपासूनच मुळात गंभीर साहित्य ओळखले जाते. पण आज परिस्थिती बदलली आहे. तेव्हा दलित साहित्य थोडेफार तरी बदलले गेले पाहिजे असे वाटते. नरेंद्र जाधव हे जन्मदलित लेखक आहेत. त्यांचा अपवाद वगळता इतर दलित लेखकांनी अतिशय गंभीर लेखन केलेले दिसून येते. दलित साहित्यात विनोदाचा अभाव आहे. परंतु नरेंद्र जाधवांच्या साहित्यात मात्र विनोदाचा बराच भाग आलेला दिसून येते. याचा अर्थ दलित साहित्यात विनोदाचा भाग पूर्वी आलेला आहे.

मग हा अपवाद वगळता दलित साहित्य हे गंभीर असलेले दिसून येते आणि दलित साहित्यात अभावानेच आढळून येणारा विनोद डॉ.नरेंद्र जाधव यांच्या लेखनात येतो असे आपल्याला म्हणता येईल. या दृष्टीने विचार केला तर डॉ.नरेंद्र जाधव यांचे हे दलित साहित्याला योगदान आहे असच मानावं लागेल आणि आजच्या नवलेखकांनी आपल्या दलित साहित्यात खऱ्या अर्थाने विनोदाची पेरणी केली तर त्यात वावग असे काही होणार नाही. म्हणून हा एक बदल दलित साहित्याने स्विकारावा असे वाटते. म्हणजे एकीकडे आज लोकप्रिय, रंजक वाङ्मयाची जी जबदरस्त लाट आलेली आहे, तिची दखल साहित्याचे जाणकार फारशी घेत नाहीत. दुसरीकडे आपल्या अनुभवाला नेमके शब्दरूप देणे इतका धीर लेखकांमध्ये उरलेला दिसत नाही.

महाड येथे १९७१ साली बौद्ध साहित्य संमेलन झाले. या संमेलनाचे अध्यक्षपद बाबुराव बागुल यांना मिळाले अध्यक्षपदावरून त्यांनी दिलेले भाषण अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरले त्यांचे हे भाषण 'प्रतिष्ठान' मध्ये लगेच छापले गेले.

प्रा.दत्ता भगत आजच्या नवलेखकांना लिहिण्याची प्रेरणा व आत्मविश्वास देताना म्हणतात ''जोपर्यंत अस्पृश्यता, दास्य या देशात असेल तोपर्यंत दलित साहित्य आहे, हे निश्चित आहे''.[५] असे सांगून त्यांनी नव्याने लेखन करणाऱ्या साहित्यिकांचा मनात आत्मविश्वास निर्माण केला.

हे जरी खरे असले तरी अस्पृश्यतेच्याच गोष्टी दलित साहित्यात मांडल्या जाव्यात ही त्यांची अपेक्षा नव्हती. चौकटीच्या बाहेर जाऊन लिखाण करा असेही ते म्हणतात. त्याच त्या गोष्टी चघळल्या की प्रश्न सुटण्याऐवजी गंभीर होत जातो ही भूमिका त्यांची आहे.

केवळ कल्पना शक्तीचा वापर करून नवलेखकांनी साहित्य लिहिता कामा नये स्वतःजवळ सांगण्यासारखे काही नसेल तर ओढून ताणून अवडंबर माजवून कलाकृती साकार करू नये, असे वाटते. या संदर्भात म.सु. पाटील यांचे मत विचारात घेणे महत्त्वपूर्ण आहे. ते म्हणतात, ''कल्पकतेच्या पातळीवरून मूल्यनिर्मिती करताना साहित्यिकाची संवेदनशीलता आणि तो ज्या वास्तवाशी संबंध जोडतो ते वास्तव यातील भिन्नतेप्रमाणे त्याच्या निर्मितीचे स्वरूप बदलते. संवेदनशीलतेत साहित्यिकाची जीवनदृष्टी अनुभव घेण्याची पद्धती आणि त्याचा प्रतिभाधर्म यांचा समावेश होतो तर वास्तव ही संकल्पना भोवतालचे पंच भौतिक चराचर जग, त्यांची नैसर्गिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, वैज्ञानिक आणि कला सबंद्ध वर्तमान

व्यवस्था इतकी व्यापक मानावी लागते. या वास्तवात व्यावहारिक पातळीवरून जगताना साहित्यिकाला त्यांच्याशी नीटसे संबंध जोडता येत नाहीत''.[६]

याचाच अर्थ असा की नवलेखकांनी कुठलाही एक सोस डोळ्यासमोर ठेवून अगदी भरकटल्यासारखे साहित्य लेखन न करता मूलगामी आधार ठेवून साहित्य लेखन करावे, असे स्पष्ट होते.

एकूणच सुसंस्कारीत भाषेचा अभाव, विनोदाचा अभाव, नकार, विद्रोह, वेदना ही त्रिसूत्री ठामपणाने मांडणे, सामाजिक प्रश्नांचा अभाव, मराठी भाषेप्रती निष्ठा नसणे, चिंतन, मनन, वाचनाचा अभाव, चौकटीच्या बाहेर न जाणे अशी असंख्य दलित साहित्यापूढील आव्हाने असलेली दिसून येतात.

संदर्भ :

१) प्रा.दत्ता भगत, समकालीन साहित्य आणि साहित्यिक, रजत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट, २०१०, पृष्ठ क्र.३३.
२) तत्रैव, पृष्ठ क्र. १८२.
३) हरिश्चंद्र थोरात, साहित्याचे संदर्भ, मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००५, पृष्ठ क्र.०७.
४) प्रा.दत्ता भगत, निळी वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जून २००१. पृष्ठ क्र. ४८-४९.
५) तत्रैव, पृष्ठ क्र. ५०.
६) म.सु. पाटील, साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध, शब्दालय प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जुलै २००१, पृष्ठ क्र.१२२.

राजकीय नेतृत्व : एक विश्लेषण

डॉ. एल.बी. डोंगरे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर जि.नांदेड.

नेतृत्व एक सामाजिक आणि राजकीय प्रक्रिया आहे. नेतृत्व एक विधी आहे. नेता आपले कार्य करण्यासाठी निवडला जातो. प्रत्येक समाजातील सत्ता संरचनेमध्ये अशा काही व्यक्ती असतात त्या इतर व्यक्तींना प्रभावित करतात, प्रोत्साहित करतात, मार्गदर्शन करतात. अशा क्रियेला नेतृत्व आणि अशा प्रकारच्या व्यक्तीला नेता म्हणतात. ''नेतृत्वाचा ठसा मानवी जीवनाच्या प्रत्येक टप्यावर उमटलेला दिसतो. त्यामुळे राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास हा व्यापक अंगाने करणे आवश्यक आहे. नेतृत्व या संकल्पनेचा अभ्यास हा विविध राज्यशास्त्रज्ञांनी, अभ्यासकांनी, विचारवंतांनी केला असला तरी नेतृत्वाची निश्चित आणि सर्वसमावेशक व्याख्या करणे कठीण जाते. अनेक महापुरुषांची चरित्रे आणि आत्मचरित्रे लिहिली गेली असून त्यातून विविध नेत्यांची माहिती मिळते, पण ही माहिती म्हणजे त्यांच्या चारित्र्यातील घटना असतात. त्यातून नेतृत्वाची संकल्पना मांडलेली नसते. कारण चरित्रात्मक लिखाण हे साधारणपणे नेत्यांच्या प्रशंसेचा भाग असतो. कधी कधी विरोधकांच्या भूमिकेतील लिखाणामुळे त्या नेत्यांच्या जीवनाची डावी बाजू अधिक गडद करुन दाखवली जाते; पण सत्य मात्र प्रशंसा व निर्भत्सना या दोहांमध्ये दडलेले असते. नेतृत्वाचा अभ्यास हा काही नेत्यांच्या जीवनाचा अभ्यास नाही तर ''नेतृत्व म्हणजे नेते आणि त्यांचे अनुयायी यांच्यातील आंतरक्रिया होय.''

नेतृत्वाची जडण-घडण सामाजिक संबंधातून निर्माण होते. समाजातील सामाजिक राजकीय स्थित्यंतरे घडतांना घेतलेली भूमिका यातून नेतृत्वाचा उदय होतो. नेतृत्वाचे अध्ययन करतांना ज्या परिस्थितीत ते उदयास येतात ती परिस्थिती त्या काळाच्या दरम्यान होणाऱ्या विविध चळवळी, त्या काळात झालेले राजकीय सामाजिकीकरण, सभ्यता, संस्कृती या सर्वांचा परिणाम नेतृत्वावर होतो. म्हणून नेतृत्व ही संकल्पना व्यापक स्वरुपाची आहे. नेतृत्व या संकल्पनेमध्ये नेता आणि अनुयायी या दोहांचे आंत संबंध अंतर्भूत असतात. मानवी समाजाच्या प्रत्येक कालखंडात नेता आणि अनुयायी नेतृत्वाच्या मार्गदर्शनाची, प्रेरणेची, अपेक्षा करीत असते. नेतृत्व ही संकल्पना राजकीय क्षेत्रांशी किंवा राज्यशास्त्राशी निगडित नाही तर ती मानववंशशास्त्र (Antropology) आणि मानसशास्त्रात सुध्दा (Humanities) संबंधित आहे. नेतृत्व करणारा नेता हा कोणत्या उपजत गुण व कौशल्याच्या आधारे नेतृत्व करीत असतो. त्या गुण आणि कौशल्याचा अभ्यास केला जातो. आधुनिक राज्यशास्त्रात ज्ञानशाखेत नेतृत्व या संकल्पनेचा अभ्यास वस्तुनिष्ठ व शास्त्रीय पध्दतीने होऊ लागला आहे. राज्यशास्त्र शब्द कोषानुसार ''एखादया विशिष्ट गटाचे विशिष्ट ध्येय प्राप्त करण्याच्या प्रयत्नांची संघटन व दिग्दर्शन करण्याच्या हेतूने प्रेरित झालेले वर्तन म्हणजे नेतृत्व होय.'' तसेच राज्यशास्त्राचे जनक ऑरिस्टॉटलच्या मते ''समूह जीवनातील निष्ठा, कारुण्य आणि संभाषण चातुर्य अशी नेतृत्वाची तीन वैशिष्टये सांगितली आहेत.'' ऑरिस्टॉटल यांच्या व्याख्येतून सामाजिक निष्ठा, संभाषण कौशल्यावर नेतृत्व अवलंबून असते. कारुण्याच्या आधारे नेता जनभावना समजू शकतो आणि शब्दशक्तीच्या जोरावर स्वतःच्या कृतीने भक्कम व तर्कसंगत स्पष्टीकरण करण्याची क्षमता त्याच्या अंगी येत असते.

म्हणून नेतृत्व एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. जी समाजाच्या सत्ता संरचनेत नेता आणि अनुयायी यांच्यात घडते. नेतृत्व एक विशिष्ट व्यवहार आहे. ज्यामध्ये नेता अन्य व्यक्तीच्या व्यवहार आणि वर्तनाला प्रभावित करतो आणि स्वतः तो कमी प्रभावित होतो. नेतृत्व अशी क्रिया आहे ज्याव्दारे आपले उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लोकांचे सहकार्य प्राप्त करुन त्यांना प्रभावित केले जाते. समाज व देशाच्या विकासासाठी नेतृत्व हा महत्त्वाचा घटक आहे हे स्पष्ट होते. नेता स्वतःच्या गुण व कौशल्याने अनुयायांवर आपला प्रभाव निर्माण करतो आणि अनुयायी स्वतः होऊन अनुयायीत्व स्विकारतात.

सत्ता आणि नेतृत्वाचा संबंध घनिष्ठ आहे. सत्ता आणि नेतृत्व या दोन संकल्पना परस्परपुरक आहेत. राजकीय नेतृत्वाचा संबंध हा नेहमी सत्ताकरणाशी येतो. सत्तेच्या माध्यमातून नेता आपले नेतृत्व विकसित करतो. राजकीय नेतृत्व सत्ता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून नेतृत्वाचा सत्तेशी जवळीकतेचा संबंध आहे. सत्ता म्हणजे अपेक्षित परिणाम घडवून आणण्याची क्षमता म्हणजे सत्ता होय. राजकीय नेतृत्व सत्तेच्या माध्यमातून परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणून प्रत्येकाला नेतृत्व सत्ताधारी असते असे म्हणता येत नाही.

राजकीय नेतृत्व ही संकल्पना व्यापक आणि सर्वसमावेशक आहे. नेता असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये मूलभूत गुण आणि कौशल्य असणे अनिवार्य आहे. नेतृत्वाची जडण घडण सामाजिक आणि राजकीय प्रक्रियेतून होते. समाजात नेतृत्व करणारा नेता हा बौध्दिक कुवतीचा असावा लागतो. राजकीय नेता हा बुध्दिमान, दुरदृष्टी, साहसी, धाडसी, संवेदनशिल, नम्र, निःपक्षपातीपणा, सर्जनशील, विवेकी, खंबीर, निर्णयक्षम, निःस्वार्थी, प्रामाणिक, उत्तमवक्ता, लोककल्याणकारी, अभ्यासु, इच्छाशक्ती असणारा असावा. नेत्याने आपल्या वक्तृत्वाने आणि कर्तव्याने, चारित्र्याने समाजमनावर आपला प्रभाव निर्माण करणारा असावा. नेता हा गर्दी खेचणारा, सर्वसामान्य जनतेच्या गळयातील ताईत असावा. राजकीय नेतृत्वाला समाजातील सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांची वस्तुनिष्ठ जाण असावी. सभा गाजवणारा सर्वात जास्त टाळया मिळवणारा आणि हारतुरे स्विकारणारा असू नये तर समाजाच्या हितासाठी दिवस-रात्र प्रयत्नरत असणारा असावा. नेता हा शासन आणि समाजातील दुवा असतो. म्हणून बदलत्या कालमान परिस्थितीनुसार बदल जाणून घेऊन अनुयायांशी व्यवहार करणारा असवा.

आपल्या कौशल्याव्दारे अनुयायांकडून योग्य वर्तन करुन घेणारा असावा. तसेच अश्वासनाची पुर्तता करण्याची वृत्ती ही त्याच्यात असली पाहिजे म्हणून नेता व अनुयायी यांचे परिणामकारक आंतर संबंध यावरही प्रभावी नेतृत्व अवलंबून असते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर तत्कालीन राजकीय नेतृत्वाविषयी म्हणतात. ''गेल्या पिढीतील राजकारणात विव्दतेची जरुरी भासत आहे. विव्दानांची त्यातून खडयासारखी उचल बांगडी केली जात आहे. आजचे राजकारण हे आंधळयाच्या माळेच्या हाती गेले आहे ही अत्यंत अनिष्ठ गोष्ट आहे.''

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वरील विधानात राजकारणी हा तत्वज्ञानी अभ्यासू विव्दान असावा असे म्हणतात; परंतु हल्लीच्या आणि तत्कालीन राजकारणात अज्ञानी आणि प्रशंसा करणारा दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिणाऱ्यांना राजकारणात स्थान आहे असे म्हणतात. राज्यशास्त्रातील प्लेटो नावाचा विचारवंत आदर्शवादी संकल्पनेमध्ये तो म्हणतो राज्यकर्ता हा तत्वज्ञानी असावा.

माझ्या आदर्श राज्याची कमान ही तत्वज्ञानी शासकाच्या हाती असेल असे म्हणतो. इ.स.पूर्व 347 मध्ये तत्वज्ञानी राजकारण्यांची संकल्पना आजही प्रस्तूत आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राजकारणानंतर नेता कसा असावा याविषयी आपले मत व्यक्त केले आहे. ते पुढील प्रमाणे ''नेता हा खराखुरा मार्गदर्शक असावा. तो नि:स्वार्थी असावा दुसऱ्या पक्षाच्या ओंजळीने पाणी पिणारा नसावा. भाडोत्री कामे करणारा नसावा. तो दिशाभूल करणारा नसावा.'' समाजातल्या सामाजिक आणि राजकीय स्थित्यंतरातून नेतृत्व विकसित होत असते. म्हणून संपूर्ण समाज हा नेत्याकडे विशिष्ट अपेक्षेने पाहतो. म्हणून नेता हा दिशादर्शक, मार्गदर्शक, नि:स्वार्थी, सद्विवेकी, सामाजिक बांधिलकी जोपासणारा, समाजहित कल्याणासाठी अहोरात्र प्रयत्न करणारा असावा.

''आजकाल नेतृत्व याचा अर्थ फारच मर्यादितपणे घेतला जातो. राजकारणात एखादे पद प्राप्त झाले की, त्याला नेता म्हणायचे ही सवय जितक्या लवकर दूर होईल तितकी त्याची गरज आहे. नेतृत्व हा शब्द व्यापक अर्थाचा आहे. सामुहिक परिणाम घडविणारे त्या-त्या क्षेत्रातील जे कोणी असतील तेच खरे नेतृत्व. नव्या आदर्शाचा संपूर्ण समाज जीवनाला परिणाम करण्यासाठी त्याचा वापर करणारी जी माणसे असतात त्यांच्या ठिकाणी नेतृत्व असतेच. विचारांनी माणसाच्या मनाची मशागत करणे आणि त्याचे आदर्श परिणाम घडवून आणणे या नेतृत्वाच्या कसोटया असतात.''

राजकारणातील एखादया पद प्राप्तीने नेतृत्व निर्माण होत नाही तर नेतृत्व निर्माण होण्यासाठी नेत्यामध्ये विशिष्ट गुणांची आवश्यकता असते आणि समाजातील समाजमनावर व्यापक परिणाम घडवून अणणारी प्रभावी व्यक्तीच नेतृत्वाला लायक ठरते. मी जे नेतृत्व म्हणतो त्याचा अर्थ आपण नीट समजावून घ्या. नेतृत्वाकरीता निश्चित कार्यक्रम असावा लागतो. कार्याची दृष्टी असावी लागते आणि त्याच बरोबर समान समतेच्या तत्वावर चालण्याकरीता कार्याला वाहून घेणाऱ्या शिलवान शुरविरांची आवश्यकता असते. महाराष्ट्र राज्याची जी स्वप्ने आहेत. त्यांच्या पुर्तीसाठी मी सर्वांना हाक देत आहे. नेता हा विवेकी, कुशाग्रबुध्दीचा, प्रसंगावधानी, साहसी, सावध राजधुरीन, ध्येयावर निष्ठा असणारा, उदार, दिलदार असावा.

संदर्भ सूची :-

1) Study of leadership and Treads, G.Ramreddy and Sheshadri K.. I.C.S.S.R.,New Delhi, 1979.
2) ग्रामीण नेतृत्व.
3) यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य, भा.ल.भोळे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
4) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भाषणखंड 07, गांजरे मा.प., अशोक प्रकाशन, नागपूर.
5) राजकीय नेतृत्व, खेकाळे एन.आर., श्रीमंगेश प्रकाशन, नागपूर.

वास्तू संवर्धन प्रक्रियेत पूर्नसंस्काराची प्राचीन परंपरा

प्रा. माधवी गोपीनाथराव महाके
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय,उदगीर

'वसन्ति प्राणीनो यत्र' अर्थात जेथे प्राण्यांचा निवास होतो त्यास वास्तू म्हणतात. विदर्भातील भंडारा जिल्ह्यात सापडलेले 'डॉल्मेन' निवारे ही वास्तूनिर्मितीची प्रारंभिक अवस्था म्हणावी लागेल.[1] मात्र लौकिक अर्थाने भारतभर विखुरलेल्या हजारो वास्तूची निर्मितीची सुरुवात साधारणतः इ.पू. तिसऱ्या शतकाच्या आरंभी मौर्य काळाच्या सुरुवातीला झाली.[2] वास्तूच्या निर्मितीची सुरुवात ही एका विशिष्ट भागापुरती मर्यादित नव्हती तर संपूर्ण भारतभर विविध शैलीच्या माध्यमातून या वास्तू विकसित होत गेल्या. कालौघात नामशेषही झाल्या. सद्यकाळात आपल्या पाहण्यात येणाऱ्या वास्तू या अंश रुपानेच शिल्लक आहेत आणि त्याही कालमानापरत्वे नष्ट होतील हे सत्य नाकारता येत नाही. याअनुषंगानेच सद्यकाळात जागतिक वारसा दिवस, वारसा सप्ताह, राष्ट्रीय–आंतराष्ट्रीय स्मारक संरक्षण आदी संकल्पना विकसित होत आहेत. कारण भारतीयांची अज्ञानमूलकता आणि परकीय आक्रमणे यामुळे वास्तू निर्मितीत प्राचीन काळात अग्रेसर असणारा भारत छिन्न–विच्छिन्न अवशेषांचे स्थान बनत आहे. याशिवाय प्रारंभापासूनच भारत हा परकीय आक्रमकांचे आकर्षण राहिला आहे. अरबी–तुर्की आक्रमकांच्या घाणाघातानंतर आणि इस्लाम शासकांच्या सत्तांध व धर्मांधतेमुळे अनेक धार्मिक वास्तू जमीनदोस्त झाल्या तर लौकिक वास्तूचेही विकृतीकरण झाले. जुने स्थापत्य, शिल्पे चुकीच्या तंत्राने मनमानी पद्धतीने बदलून मूळ सौंदर्य, कला स्थापत्य, शिल्पे यांचा बळी गेला. ब्रिटिश काळात वास्तूचे विकृतीकरण जरी अंशतः थांबले असले तरी भारतीय बांधलेल्या विश्वकर्मा परंपराधिष्ठित वास्तूंना इंग्रजी नजरेने पहायला सुरुवात झाली. प्राचीन वारसास्थळे, वास्तू, त्यांच्या स्थापत्याचा काळ, स्थापत्य रचना आदींचा अभ्यास, कलासंमिश्रण इंग्रजी लेखणीतून साकारले जावू लागले. तेच आपण अंगिकारत गेलो आणि इंग्रजी चष्म्यातून भारतीय वास्तू स्थापत्याचे चिंतन, आकलन होवू लागले. पाश्चात्त्य वास्तूकलेच्या साच्यात भारतीय वास्तूकलेचे मूल्यमापन करण्याचाही प्रयत्न झाला. वस्तूतः मौर्यकालीन अर्थशास्त्र[3], गुप्तकालीन बृहत्संहिता, मत्सपुराण, चवथ्या शतकातील मयमतम्, मानसार, 11 व्या शतकातील समरांगणसूत्रधार, अपराजितपृच्छा, प्रासादमण्डणम[4] यासारख्या ग्रंथांनी काळानुरुप वास्तू स्थापत्याच्या नवीन आयामाचा जन्म घातला होता.

प्रत्येक चेतन, अचेतन वस्तूचे एक विशिष्ट वय असते मात्र वास्तू अर्थात लौकिक असो वा धार्मिक त्या त्या काळाचे सांस्कृतिक द्योतक असतात त्यामुळे गतकालीन वास्तूंचा अभ्यास करणे, त्यांचे आयुर्मान वाढविणे काळाची गरज आहे हे प्राचीन काळातच भारतीयांनी जाणले होते. 'प्रबन्धचिंतामणी' ग्रंथामध्ये प्राचीन वास्तूच्या अभ्यासाचा दाखला व भारतीय इतिहासकाराच्या संशोधनाचे मूळ प्राप्त होते. समुद्राच्या पाण्यात बुडालेल्या शिवमंदिराचा शोध घेवून त्या मंदिराच्या भिंतीवरील शिलालेखाचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने ओल्या मातीच्या चिखलपट्टीवर या शिलालेखाचे ठसे घेवून मंदिर वास्तूचा निर्मितीकाळ, शासक याचा अभ्यासही प्राचीन काळात होत असल्याची नोंद मेरुतुंगाचार्य यांनी केली आहे.[5] याचा अर्थ भारतीय संस्कृती जनतासाठी पुरातन वास्तू या राष्ट्रीय वारसा आहेत हे प्राचीन काळापासून भारतीयांनी जाणल्यामुळे पूर्नसंस्करण, जिर्णोद्धार रथपतीच्या वास्तूशास्त्राचे महत्त्वाचे आयाम होते हे लक्षात येते.

जिर्णोद्धाराचे अथवा पूर्नसंस्कारांचे तंत्र

वास्तू मानवाच्या विकासाचे प्रतिक आहेत. त्याप्रमाणे मानवाच्या धार्मिक, सामाजिक, राजकीय भावाची उत्कट अभिव्यक्ती आहे. मनोवांछित फलप्राप्तीसाठी अथवा विशिष्ट उद्दिष्ट मनात ठेवून मानवाने वास्तूची निर्मिती केली आहे. या मानवनिर्मित वस्तूच्या भूमीपरिक्षणापासून जिर्णोद्धारापर्यंतचे तंत्र ग्रंथामध्ये शिल्प्याच्या मार्गदर्शनासाठी नमूद केले आहे. याशिवास त्यास धार्मिक अधिष्ठानही दिले आहे.

कुरुक्षेत्रसमं तीर्थं न च परं प्रत्यक्षस।
न नद्या गंगारुपेणा न देवो भास्कराद्वरः।।
नोद्धारसम पूण्यं नाधमं ब्रम्हहत्यथा।
सुतजन्मसुखैस्तूल्य न सुखं विद्यते तथा।।[6]

या श्लोकावरुन हे लक्षात येते की, धार्मिक कार्यात वास्तू उद्धारासारखे दुसरे पुण्य नाही. नरसिंहपुराण[7], अग्नीपुराण[8] आदी ग्रंथात मंदिराच्या जिर्णोद्धाराने प्राप्त होणाऱ्या पुण्याचा ऊहापोह केला आहे. याचा अर्थ जिर्णोद्धार हे महत पुण्याचे काम आहे. ही राजधिष्ठित व लोकारुढ संकल्पना बनली होती. जिर्णोद्धारामुळे जिर्णोद्धारकर्ता खूप मोठ्या पुण्याचा धनी होतो व त्या पुण्याच्या प्रभावाने तो सर्वशक्तिमान व पृथ्वीधिपती होतो[9] असे म्हटले आहे. या जिर्णोद्धार विधीत शिल्प्यांच्या श्रेणीसाठी काही नियमावलीही तयार करण्यात आली. जिर्णोद्धार म्हणजे नवनिर्मिती नव्हे तर शिल्प्याने जिर्णोद्धार करताना पूर्वमान आणि पूर्वसूत्रे जसे आहे तसे ठेवावे, त्याचा विस्तार अथवा न्यूनता न आणता पूर्नसंस्करण करावे. जर न्यून केले तर हानी होते व विस्तार केल्यानंतर धनाचा अपव्यय होतो.[10] मयमतम्, बृहत्संहिता, वास्तूउद्धारधोरणी आदी ग्रंथात कोणत्या वास्तूचा जिर्णोद्धार करावा हेही सांगितले आहे. जर एखाद्या वास्तूला तडा गेला असेल, वास्तूचा एखादा भाग कोसळला असेल अथवा झूकला असेल, वास्तू खूप जुनी किंवा जर्जर झाली असेल आणि त्या वास्तूचे मूळ लक्षण लोप पावत असतील तर त्या वास्तूचे पूर्नसंस्करण करणे आवश्यक असते.[11] कारण अशा वास्तूत राहिल्यानंतर ती कोसळण्याचा धोका असतो. त्याचबरोबर स्थैर्य समृद्धीच्या दृष्टीने अशा वास्तू उचित फल प्रदान करणाऱ्या नसतात. जीर्ण, उद्ध्वस्त मंदिरातून देवतेचा वास नाहिसा झालेला असतो याचेही वर्णन अग्निपुराणात आहे. भग्नावस्थेतील मंदिरात पूजाअर्चा केल्यानंतर इच्छित फल मिळत नाही. भग्न तलाव विहिरीतील पाण्यामध्येही रोगमूलकता असते याचे वर्णन वास्तूशास्त्रीय ग्रंथात आहे.

मूळ वास्तू बांधताना नक्षत्र, गृहाचे अनुकूलन, भूमीपूजन याप्रमाणेच पूर्नसंस्करण करताना विधीवत सुरुवात करण्याबाबत नियम सांगितले आहेत. जिर्णोद्धार करताना वीट, वाळू, दगड, माती, लोह, गवत, पाने, लाकूड हे नवीनच घ्यावेत.[12] कारण जुन्या घराचे लाकूड नवीन घरासाठी वापरणे हानिकारक असते. जर पूर्वीची वास्तू मातीची असेल तर जिर्णोद्धार करताना लाकडाचा वापर करावा. वास्तू लाकडाची असेल तर विटाचा, वास्तू विटाची असेल तर पाषाणाचा, वास्तू पाषाणाची असेल तर धातुचा, रत्नाचा वापर केल्यानंतर भविष्यात वास्तूचे आयुर्मान वाढते.[13]

भारतीय ग्रंथसंपदेमध्ये वास्तूनर्मिती, वास्तूउद्धार यासंदर्भात यथावत तंत्रे सांगितली. स्थपतींनी ती तंत्रे आत्मसात केली व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित केली त्यामुळेच प्राचीन वास्तूचा अंशतः तरी वारसा हजारो वर्षांपासून इतिहासाच्या साक्षीसाठी जिवंत असल्याचे दिसते.

जिर्णोद्धाराची प्राचीन परंपरा

वास्तूउद्धाराचा प्राचीन संदर्भ इ.पू. 2500 वर्षाअगोदर 'दजला–फरात' नदीच्या किनाऱ्यावर असलेल्या पनपी अक्कड संस्कृतीमधून प्राप्त होतो. याठिकाणी ईस्तर अनूनासित नावाच्या देवीचे मंदिर होते. ते युद्धकाळात उद्ध्वस्त झाले. तेव्हा इ.पू. 6 व्या शतकात त्याठिकाणच्या नबूनिधस नावाच्या शासकाने या मंदिराचा जिर्णोद्धार केला होता.[13] मौर्य कालखंडात अशोकाने नीगलीव येथील कोनाकमन स्तुपाचा जिर्णोद्धार केला होता.[14] चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळात पुष्यगुप्त वैश्य याने गीरना नदीवर बांध घालून तलावाची निर्मिती केली होती. अशोक सुभेदार तुषास्य याने या तलावाच्या बांधकामात सुधारणा केली होती. रुद्रदामनने या तलावाच्या जिर्णोद्धारासाठी बरेच धन व्यय केले होते. हे गिरनार शिलालेखात आहे.[15] या सुदर्शन तलावाचे पुनर्नवीकरण गुप्त सम्राट स्कंन्दगुप्ताने केले होते.[16] प्रत्येक शासकाच्या कालखंडातील वास्तू उद्धार कर्तव्यामुळे वास्तूचे आयुर्मान वाढल्याचे दिसते.

मौर्य कालखंडात काष्टस्थापत्याचा प्रभाव जास्त होता. राजप्रसाद, किल्ला, निवासस्थाने लाकडी बनवली जात. मौर्यपूर्व काळात अजातशत्रूने काष्ट स्थापत्यानेच पाटलीपूत्र शहराचा विकास केला होता. येथील लाकडी राजप्रसादाच्या जिर्णोद्धाराचे कार्य चंद्रगुप्त मौर्यापासून अशोकापर्यंत चालू होते. लाकडी स्थापत्य रचनेस बगल देऊन अशोक कालखंडात दगडी स्थापत्याचा स्वीकार केल्याचे मत राधाकुमूद मुखर्जी यांनी मांडले आहे. अर्थातच मातीपेक्षा लाकूड व लाकडापेक्षा दगडाचे स्थापत्य हे जास्त मजबूत आहे. ही कालमानापरत्वे उपयोगिता अशोक काळापासून भारतीयांनी स्वीकारल्याचे दिसते. राजसत्ताक शासनपद्धतीत आक्रमक राज्यकर्त्यांकडून 'बळी तो कान पिळी' या तत्त्वाने काष्टप्रसाद, काष्टनगर अग्नी स्वाहा केले जातील ही भीती होतीच यामुळेच अशोकाने काष्टप्रसादाचे पूर्नसंस्करणासाठी दगडी स्थापत्याचा वापर करण्यास सुरुवात केली.

मौर्य साम्राज्यानंतर गुप्त काळातही पूर्नसंस्काराचे अनेक पुरावे प्राप्त होतात. मध्यप्रदेशातील मंदसौर याठिकाणी कुमारगुप्ताचा इ.स.437–38 चा एक शिलालेख मिळतो.[17] या शिलालेखानुसार गुजरातमधील व्यापाऱ्यासाठी आलेल्या काही व्यापाऱ्यांनी मंदसौर येथे सुवर्णमंदिर बनवले होते. या व्यापाऱ्याच्या श्रेणीनेच इ.स. 473–74 मध्ये या सुवर्णमंदिराचा जिर्णोद्धार केला.[18] गुप्तकाळापासून मंदिर

निर्मितीस वेग आला होता आणि अनेक गुप्त शासकाने मंदिराच्या दानाची, पूर्नसंस्काराची व्यवस्था केल्याचे ताम्रपट शिलालेख आढळतात. इ.स. 512 मधील सर्वनाथच्या आश्रमक शिलालेखात मंदिराच्या बाबतीत दानाची व जिर्णोद्धाराची व्यवस्था केल्याचे वर्णन आढळते.[19] काशी नरेश प्रकटादित्य यानेही विष्णू मंदिर बांधून या मंदिराच्या दानाची व जिर्णोद्धाराची व्यवस्था केल्याचा शिलालेख प्राप्त होतो.[20]

सातव्या शतकात समुद्रसेन शासकाने मिहिरेश्वर मंदिराच्या दानाची व संवर्धनाची जबाबदारी ताम्रपटाच्या आधारे संपूर्ण गावातील लोकांवर सोपवली होती.[21] राष्ट्रकुट राजा विदग्धराज याने राजस्थानमधील हस्तीकुण्डी याठिकाणी इ.स. 940 मध्ये ऋषभदेवाचे मंदिर गुरुच्या आज्ञेने बांधले होते. विदग्धराजाचा मुलगा मम्मट याने दानाची परंपरा तेथे निर्माण केली तर मम्मट पुत्र धवल याने या मंदिराचा जिर्णोद्धार इ.स. 997 मध्ये केल्याचा शिलालेख आहे.[22] 12 व्या शतकातील चालुक्य राजा भीमदेव कालखंडात पश्चिम किनारपट्टी भागातील चंदप्रभ या प्राचीन मंदिराचा जिर्णोद्धार चालुक्य शासकाने केल्याचा शिलालेख प्राप्त होतो.[23]

गाव आणि नगराच्या पूर्नसंस्काराची सुरुवात सिंधू संस्कृतीतून प्राप्त होते. भग्न अवशेषांचा पुनर्वापर मोंहजोदारोत आढळतो. बेलूर येथील होयसळ राजवंशाच्या इ.स. 1117 च्या एका दानाभिलेखात भोजराजाने धारा नगराचे पुनर्निमाण केले व या शहराचा विकास केला होता.[24] या भोजराजाच्या कालखंडात त्याने अनेक तलावांचा जिर्णोद्धार केला. नद्यांची पात्रे स्वच्छ करुन घेतल्याची नोंद आहे. शासक राजधानीत बदल केल्यानंतर आणि नवीन राजधानी वसवल्यानंतर प्रारंभीच्या नगराचे किंवा गावाचे पूर्नसंस्कार करत. सातवाहन, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकुट इत्यादी शासकानी अनेक वेळा आपल्या राजधान्य बदलल्या आहेत. प्रसंगी दोन राजधान्याही वसवल्या. त्याप्रसंगी त्यांनी मूळ जुन्या शहराचे पूर्नसंस्करण करून राजधानी योग्य शहर बनवले.

पूर्नसंस्करण/जिर्णोद्धाराचे महत्त्व

नवव्या शतकातील प्रतिहार शासकाच्या कालखंडात जगत (मेवाड) येथे अंबिका मंदिर बांधण्यात आले आहे. या मंदिरातील खांबावर जिर्णोद्धाराचे महत्त्व सांगणारा वीपूकतडागेषु उद्यान भवनेषु च पूनः। संस्कार कर्तारो लभते मूलकं फलम्।[25] हा शिलालेख कोरविला आहे अर्थातच प्राचीन काळापासून मागील पिढीने बांधलेल्या वास्तूचे संरक्षण करणे व ही संरक्षणाची परंपरा भविष्यातही जपणे हे ऐतिहासिक कर्तव्य असल्याचे दिसते. इतिहासाच्या अध्ययनासाठी तत्कालीन राजकीय–धार्मिक पैलूंचे यथायोग्य आकलन होण्यासाठी भौतिक किंवा पुरातत्त्वीय वास्तूचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. लिखित साधनांच्या विश्वासार्हतेला भौतिक साधन प्रमाण म्हणून वापरता येते. परंतु हे तेव्हाच शक्य होते जेव्हा वास्तूचे जतन, संवर्धन होते. म्हणूनच वास्तू संवर्धन प्रक्रियेत वास्तूच्या आयुर्मान वृद्धीसाठी प्राचीन काळापासून अमलात आणलेला पूर्नसंस्करण हा एकमेव पर्याय आहे.

निष्कर्श

1) गतकालीन घटना, इतिहास यांचा अभ्यास करताना वाङ्मयीन साधनाबरोबरच पुरातत्वीय साधन म्हणून वास्तूचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.
2) वास्तूचे आयुर्मान वाढवण्यासाठी शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करणे गरजेचे आहे. अर्थातच हे शास्त्र म्हणजे पूर्नसंस्काराचे तंत्र आहे.
3) प्राचीन वास्तूचे अन्वेषण आणि त्याची जपणूक करून मानवाच्या सांस्कृतिक उत्क्रांतीतील विविध टप्पे संवर्धन करण्यासाठी पूर्नसंस्कार एकमेव पर्याय आहे.
4) प्राचीन वास्तू, मंदिरे, स्तूप यांच्या माध्यमातून देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय पर्यटनास चालना मिळते मात्र जीर्णावशेष व भग्न वास्तूचे पूर्नसंस्करण न करणे म्हणजे इतिहासाकडे केलेली डोळेझाक आहे.
5) जिर्णोद्धाराचे तंत्र भारतीयांनी प्राचीन काळापासून जाणले आहे. योग्य पद्धतीच्या तंत्रशैलीचा, विधीवत आणि शास्त्रयुक्त पद्धतीचा अवलंब कसा करायचा याचे ज्ञान प्रयोगाधिष्ठितपणे आत्मसात केले आहे. त्यामुळे नवीन काहीतरी तंत्रे शोधण्यापेक्षा आहे ते आधी आत्मसात करुन, कालमानापरत्वे बदल करुन वास्तूचे संरक्षण व संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे.

टिपा व संदर्भ सूची

1) डॉ.अ.प्रा. जामखेडकर, संपा.डॉ.अ.शं. पाठक– महाराष्ट्र इतिहास प्राचीन काळ (खंड 1 भाग 2) स्थापत्य व कला, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, महाराष्ट्र शासन
2) प्राचीन भारतीय कला–कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृ.2
3) आर.एस. शर्मा, एन्शंट इंडिया, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे, पृ.153
4) प्राचीन भारतीय कला, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृ.3–4
5) शोध्यमाने सुमेंद्र, तन्मग्रं शिवायतनं परितः परिस्फुरज्जलम्यनाः सलिलविकलमवलोक्य कस्यामपि भित्तौ वर्णान्निर्वर्ण्य च तज्जिज्ञासया मदनपटिकां तत्र प्रस्थाप्य तत्सङकान्ताक्षरसमयी पट्टिकेयमिति नृपतिर्निशम्य तदुपरि मृणमयीं पटिकां नियोज्य तत्र पतितान विपरीतान् वर्णान पण्डितैर्वाचयाभास–प्रबन्धचिंतामणी, मेरुतुंगाचार्य, पृ.40
6) संपा.डॉ.श्रीकृष्ण जुगनू, वास्तू उद्धारधोरणी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 2008, पृ.3
7) कित्ता
8) प्र.संपा. प्र.न.जोशी, अग्नीपुराण, प्रासाद प्रकाशन, 1983, पृ.123 / अग्नीपुराण, 103, 7–22
9) संपा.डॉ.श्रीकृष्ण जुगनू, उपरोक्त, पृ.120 पृ.4
10) कित्ता, 2.4 पृ.13
11) कित्ता, 2.13 पृ.15
12) कित्ता, 1.52 पृ.12
13) कित्ता, 1.54 पृ.12
14) अल्फ्रेड वूल्नर, अशोका टेक्स एण्ड ग्लोसरी, 1923, पृ.51
15) चद्रगुप्तस्य राष्ट्रियेन वैश्येन पुष्पगुप्तेन कारितमशोकस्थ मौर्यस्य कृते यवनराजेन तुषारस्फेनाधिष्टाय.... इंटरनेट–सुदर्शन झील महाक्षपत्र रुद्रदामन का गीरणार अभिलेख
16) संपा.डॉ.श्रीकृष्ण जुगनू, उपरोक्त, पृ.128
17) विजयेंद्र कुमार माथुर, ऐतिहासिक स्थानावली, राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी, जयपूर, पृ.221
18) जॉन फेथफूल प्लीट, भारतीय अभिलेख संग्रह, पृ.102–03
19) यथोपरिलिखितक्रमेणैव स्वपूण्यामिवृध्दते स्व प्रतिष्ठापितकभगवत्या बलिचरुसत्रगन्धधूपमाल्यदीप प्रवर्त्तनाथ चातिसृष्टः.... ।।
20) जॉन फेथफूल प्लीट, उपरोक्त, पृ.369
21) जर्नल ऑफ दि एशियाटिक सोसायटी, अंक 48 पृ.292
22) विदग्धनृपकारिते जिनग्रहेतिजीर्णे पूनः समं कृतसमृध्दताविह भवाम्बुधिरात्मनः। अतिष्ठिपत सोप्यथ प्रथमतीर्थनाकृतिं स्वकीर्तिमेव मूर्ततामुगतां सितांशुधूतिम... ।। एप्रिग्राफिका इण्डिका 10, पृ.17
23) समुद्रतसमुच्छर्न्नशीर्णजीर्णजिनालयः। यः कृतारम्भनिर्वाहसमुत्साहशिरोमणिः (एप्रिग्राफिका इण्डिका 33, पृ. 117)
24) म्हैसूर एन्सक्रिप्शन्स, पृ.261
25) श्री कृष्ण जुगनू, मेवाडचा प्रारंभिक इतिहास, आर्यावर्त प्रकाशन, 2016, पृ.302

काश्मीर समस्याः एक ऐतिहासिक विश्लेषण

मधुकर खंडू पवार
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
गोपाळ कृष्ण गोखले कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना

काश्मीर हे कश्यपऋषीच्या नावाववरुन त्या प्रदेशाला मिळालेले नाव आहे कश्यपची भुमी म्हणून ओळखला जाणारा हा प्रदेश एके काळी फार मोठया जलाशयाच्यारुपात होता अशी आख्यायिका आहे कश्यपाने त्यांच्या कंडाना भगदाडे पाडून तो रिकामा केला त्यात ऋषीमुनींचे आश्रम वसविले. पुढे हा प्रदेश कुंभोजच्या ताब्यात गेला पुढे बुध्द भिक्षूच्या शिकवणूकींनी बुध्दमय झाला. भारतावर झालेली मोगलांची आक्रमणानी उत्तरेचे अनेक प्रदेश मुस्लिम बहुसंख्येने बनविले असले तरी काश्मीरचे खोरे त्यापासून मुक्त राहिले मुसलमान धर्मातील सुंकी संताच्या उपदेशामुळे तो प्रदेश मुस्लिम बनला. सुफींची पध्दत शिकवणुकीची, संस्काराची आणि प्रेमाची शांततामय होती परिणामी हिंदू, बुध्द व सुफी अशा संस्कारात वाढलेला हा प्रदेश कमालीचा शांतिप्रिय होता. प्रदेशातील शांततेचा ऐक्याचा भंग करायला लावणारी काश्मीर प्रश्नावरुन गेली ६० वर्षे कधी जोरात तर कधी दमाने लढाई चालू आहे काश्मिरात नुसतेच आज अराजकता का आहे.

तेव्हा प्रस्तूत शोध निबंधात काश्मीरचा पूर्वे इतिहास काश्मीरची विलिनीकरणाची प्रक्रिया कशी घडली अपूरे सैन्यबळ असताना भारताने पाकिस्तानी आक्रमण कसे थांबवले ३७० च्या कलामाची गरज का पडली आजची काश्मिरची परिस्थिती कशी आहे. आपली खरी अडचण काश्मीरी जनतेला आपलस करु शकलो हया सगळयाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

महाराजा रणजितसिंग व काश्मीर

कुंदाहारच्या मुस्लिम सम्राटांच्या ताब्यातला हा भुभाग १८२० मध्ये लाहोरचे महाराजा रणजितसिंग या शिख सम्राटाने जिंकून तो आपल्या राज्याला त्याचेच नाव (खालिस्तान) जोडला रणजितसिंगाच्या पदरी गुलाबसिंग डोग्रा हा विश्वासू सेनापती व जम्मू भागाचा सुभेदार होता. १८४६ च्या इंग्रज शीख युध्दात गुलाबसिंगने फितूरी करुन या गुलाबसिंगला त्यांच्या फितूरीचे पारितोषक म्हणून काश्मीरचा राजा म्हणून इंग्रजांनी घोषित केले. मुस्लिम प्रजा आणि हिंदू राजा अशी त्या प्रदेशाची स्थिती तेव्हापासून बनली इंग्रजांनी गुलाबसिंगाला व त्यांच्या पुढच्या वंशजांना संस्थानिकाचा दर्जा देवून त्यांना आपले मांडलिक केले.

काश्मिरच्या विलिनीकरणाची प्रक्रिया–

भारत १९४७ मध्ये स्वतंत्र्य झाला आणि धर्माचे नाव घेत पाकिस्तान त्यापासून वेगळे झाले तेव्हा काश्मीरात आताच्या राजकारणाचा आरंभ झाला इंग्रजांनी पूर्ण ताब्यात असलेल्या प्रदेशाची फाळणी केली मात्र त्यांच वेळी त्याच प्रदेशात असलेल्या सातशेहून अधिक संस्थानिकांना स्वातंत्र्य आणि सार्वभौम राजाचा दर्जा दिला तेव्हा सरदारांनी अवघ्या तीन महिन्यात भारतीय प्रदेशातील सगळी संस्थाने खालसा करुन देश अखंड बनविला त्यांच्या समोर ज्या संस्थानिकांनी अडचणी उभ्या केल्या त्यात हैद्राबाद, भोपाळ, जुनागड आणि काश्मीर ही संस्थाने आघाडीवर होती. (कोल्हापूरही त्यात होते पण त्याचा बंदोबस्त सरदारांनी एका रात्रीतून केला पाहा सरदाराचा कोल्हापूरविषयीचा पत्रव्यवहार) या चारही संस्थानाची स्थिती काहीशी वेगळी होती. गुंतागुतीची होती, भोपाळचा नवाब मुसलमान तर प्रजा हिंदू होती. हैद्राबादतही निजाम मुस्लिम तर प्रजा हिंदु होती जुनागडचा राजा मुस्लिम आणि प्रजा हिंदू होती काश्मीरमधील राजा हिंदू तर तेथील ९५ टक्के प्रजा मुस्लिम होती. त्यातून आपले संस्थान कोणत्या देशात (भारत व पाक) विलिन करायचे याचा अधिकार इंग्रज सरकारने प्रजेला न देता राजांना दिला होता. राजा हरिसिंहाला आपले संस्थान स्वातंत्र्य व सार्वभोम राखायचे होते अनेक वाटाघाटी विनत्या धमक्या असे सारे होऊनही हरिसिंह त्याचा हाट सोडायला तयार नव्हता. त्याचवेळी जीनान त्याला अनेक अमिषे दाखविली त्यांचा सन्मान व पदे त्यांच्याकडे राहू घायला ते राजी होते पण तो त्यानाही दाद देत नव्हता अखेर २२ ऑक्टोंबर १९४७ हया दिवशी पाकिस्तानने आपली सशस्त्र टोळीबाजाचे पथके काश्मीरात घुसविली व पाहाता पाहाता एक तृतीयाशाएवढा भाग ताब्यात घेतला तेव्हा अखेर हरिसिंहाने घाबरुन विलिनीकरणाच्या जाहिरराम्याला नाईलाजाने सही करुन काश्मीरचा प्रदेश भारतात सामील करण्याला परवानगी दिली. विलिनीकरणाची कार्यवाही पूर्ण झाल्यानंतर काही मिनिटातच भारताची विमाने काश्मीरात उतरु लागली २२ ऑक्टोंबर १९४७ ला तोंड लागलेल्या पहिल्या

भारत पाक युध्दाचा अधिकृत शेवट १ जानेवारी १९४९ ला म्हणजेच १४ महिने चालून झाला दरम्यान भारताने हा प्रश्न संयुक्त राष्ट्रसंघासमोर नेला तसा तो नेऊन भारताने फार मोठी चूक केली असे अनेक टीकाकार नेहमी म्हणत असतात तो नेल्यामुळे हे युध्द थांबविणे आवश्यक झाले असे म्हणतात. हे युध्द आणखी पंधरा दिवस चालले असले तरी भारताला काश्मीरचा सारा प्रदेश मुक्त करता आला असता असेही त्यांचे म्हणणे असते. मात्र संयुक्त राष्ट्रासमोर हा प्रश्न गेल्यानंतरही हे युध्द तब्बल एक वर्ष भारताने चालू ठेवले होते ही बाब टीकाकार सहसा सांगत नाहीत.भारत स्वातंत्र्य झाला तेंव्हा त्यांच्या लष्करात फक्त पाच लाख सैनिक होते. फाळणीच्यावेळी त्यातल्या दोन लाख वीस हजार सैनिकांनी पाकिस्तानात जाणे पसंत कले उरलेल्या दोन लाख ऐशी हजार सैनिकांच्या बळावर भारताला त्यावेळी ही लढाई लढावी लागली. नंतरच्या काळातले भारत पाक युध्द १९६५ चे त्यांच्या अखेरीस ताश्कदमध्ये झालेल्या वाटाघाटीत काश्मीर नव्हते प्रत्यक्ष नियंत्रणरेषा होती तशीच राहिली नंतरचे युध्द १९७१ चे त्यात पाकिस्तानचे दोन तुकडे होऊन बांगलादेश स्वतंत्र्य झाला मात्र त्याही युध्दाच्या अखेरीस झालेल्या सिमला वाटाघाटीत काश्मीर नव्हते. त्यामुळे ती रेषा तेव्हाही तशीच राहिली या वाटाघाटीच्या वेळी इंदिरा गांधीनी भुट्टोना एका गमतीने सुचविले काश्मीरातील प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषा हीच आंतरराष्ट्री सीमा ठरवून तो प्रश्न एकदाचा सोडवू या त्यावर भुट्टो म्हणाले मला हे मंजूर आहे परंतू येथून पतर गेल्यानंतर पाकची जनता मला आणि भारताची तुम्हाला क्षमा करणार नाही तेवढयातच ती चर्चा संपली (पहा द डॉटर ऑफ द इस्ट ले. बेनझीर भुट्टो) त्यानंतरही काश्मीर तसेच राहिले.

३७० च्या कलमाची गरज का भासली

भारतात सहभागी होण्याच्या वेळी त्या राजाने आपल्या स्वायत्ततेच्या रक्षणाच्या अटी घातल्या होत्या व त्या भारत सरकारने मान्य केल्या होत्या. त्यानुसार भारतातल्या कोणत्याही नागरिकाला काश्मीरात जमीन खरेदी करण्याचा व्यवसाय चालू करण्याचा उद्योग उभारण्याचा व त्यातील भूप्रदेशावर आपला आधिकार सागण्याचा हक्क नाकारण्यात आला काश्मीर सरकारच्या कायदे करण्याच्या आधिकारांना विशेष स्वायत्तता देण्यात आली होती. या साऱ्या तरतुदी घटनेच्या ३७० व्या कलमान्वये सुरक्षित करण्यात आल्या होत्या. मात्र सद्य पूर्वीचा जनसंघ व आताचा भाजप हयाना हे कलम आरंभापासूनच मान्य नव्हते त्याचा त्याविषयीचा दृष्टीकोनही वेगळा होता. तिथे उद्योग व्यवसाय सुरू केले तर काश्मीरी जनतेचे भारतावरील आवलंबन वाढून त्यांचे वेगळेपण कमी होईल हा त्यांचा हिशोब होता.

येथे आणखी एका राष्ट्रीय वास्तव्याचा उल्लेख करणे गरजेचे आहे. ३७० व्या कलमाने काश्मीरला दिलेले विशेष संरक्षण देशातील काही भागाना आदिवासीचे म्हणून निश्चित केलेले मुलुंख असे सुरक्षित आहेत महाराष्ट्रातील गडचिरोली, अमरावती,मेळघाट तसेच मेघालय अरुणाचल,माणिपूर,नागालँड या राज्यानाही असे संरक्षण आहे. या भागातील आदिवासीच्या आज्ञानाचा फायदा घेवून त्यांची इतराकडून होणारी पिळवणूक रोखली जावी हा या व्यवस्थेचा उद्देश आहे. संघ परिवाराला काश्मीरी जनतेला असलेले हे संरक्षण काढून घ्यायचे आहे आणि आपली स्वायत्तता कोणत्याही स्थितीत कायम राखायची आहे ही काश्मीरी जनतेची जिद्द आहे वास्तव्य हे की, भारतातील बहुतेक सगळयाचेच प्रेम काश्मीर नावाच्या नंदवन तूलय भुभागावर आहे तेथील माणसावर इकडच्या किती जणाचे प्रेम आहे हा प्रत्येकाने स्वतःला विचाराव असा प्रश्न आहे

काश्मीरची आजची परिस्थिती–

काश्मीर प्रश्नांवर गेली ६० वर्षे लढाई चालली आहे. एवढया वर्षात मरणाऱ्यांची संख्या ४० हजाराच्या पुढे गेली असणार घरटी एक काश्मीरी माणूस मारला गेला असणार आणि ते राज्य शांततेत व समाधानात अशी आपली अपेक्षा आहे. रेल्वे अपूरी रस्ते कधीचेच नव्हते शिक्षण थांबले आहे. शेती थांबली कोणताही उद्योग नाही माणसे पर्यटनांवर जगतात अशा माणसाला तारणारा एकच असतो आपल्यातला भगवंत आणि त्याच्यातला आल्ला मग माणसे उभी होतात. मरण समोर असताना लढतात. त्यात मरतात आणि त्याच्या मरणातून अनेकाचे जगणे उभे होणे सुरू होते. बुऱ्हाण वणी जिवंतच बरा होता त्यांची कबर नवे अतिरेकी घडवील या ओमर आब्दूल्लाच्या बोलण्यात खरा अर्थ हा असतो. या माणसाना दडपण्यासाठी आपण त्यांचे मानवी अधिकार मारतो त्याच्यावर नवनवी बंधने घालतो ती बंधने कडक करायला आर्म्ड फोर्सस स्पशेल पावर ॲक्ट हा जगातला सगळयात जुलमी कायदा लावतो या कायदयाने लष्कराला मुलकीच नव्हे तर न्यायालयीन आधिकार मिळतात मग त्यांच्या गोळया सुसाट निघतात आणि त्या का सुटल्या हे कोणी त्यांना विचारत नाही आम्ही तुम्हाला मारतो तुम्ही मात्र आमच्यावर आमच्या मातीवर आणि देशावर प्रेम करा हा उपदेश आदेश सल्ला मग कितीसा फलदायी होत असतो.[७]

पाकिस्तानची घुसखोरी आणि कुरापतखोरी

हे काश्मीरातील दहशतवादाचे मुख्य कारण असल्याचे नेहमी सांगितले जाते ते खरेही आहे आरंभापासून त्या देशाने भारताशी वैर धरले आहे आणि त्या वैराचे सर्वात मोठे कारणही काश्मीर हेच आहे. या दोन देशात आजवर तीन घोषित व चार अघोषित युध्द झाली अशा देश काश्मीरात अशांतता माजवील हे समजून घ्यावे लागते. मात्र त्यासाठी भारताचे सैन्य काश्मीरच्या शहर व ग्रामीण भागात तैनात करणे हा उपाय नव्हे भारताचे सैन्य प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष नियंत्रणरेषेच्या बाजूनेच तैनात असले पाहिजे.[८]

आपली खरी अडचण आपण काश्मीरी जनतेला आपलेसे करु शकलो का?

हरिसिंहासारख्या उथळ राजाच्या सत्तेखाली राहिलेला तिथला समाज आपलासा करुन घ्यायला त्याचे प्रश्न अडचणी व अस्मिता जोपासणे भाग होते ते आपण कधी केले नाही. काश्मीरात झालेल्या आरंभीच्या निवडणूका खोटया होत्या त्यात २० टक्के एवढेही मतदान नव्हते. तरीही त्यांच्यामार्फत आपण तेथील जनजीवनावर नको तसे नियंत्रण ठेवले. जेव्हा निवडणूका सावरल्या आणि जनतेची सरकारे आली तेव्हा ती नको तशी पाडून तिथे आपल्याला अनुकूल अशी राजकीय बाहुली आपण आणून बसविली. समिलीकरण्याच्या वेळी दिलेली जास्तीची स्वायत्ततेची आश्वासने गुंडाळून ठेवली ३७० व्या कलमाने दिलेले जास्तीचे आधिकारही काढून घेतले एका स्वायत्त लोकशाही राज्याचे आपण एका वसाहतीत रुपांतर केले या स्थितीत देशाच्या राजकारणाला स्थानिक जनतेचा विश्वास कसा मिळवता येईल? आणि आता तर त्यांची शक्यताही संपली आहे. भारत हे हिंदू राष्ट्र आहे. सेक्युलॅरिझम हा आजार आहे. भारत मुस्लिमुक्त करायचा आहे. मदरशांची अनुदाने बंद करायची आहेत या व अशा घोषणातून काश्मीर भारताजवळ यायचे आहे काय? गोवराहत्याबंदी दादरीसारखे काडे गुजरातेतील मुसलमानाच्या कतली आणि साऱ्या भारतातच हिंदू मुसलमान दुही उभी करण्याचे हिंदूत्ववाद्यांचे राजकारण काश्मिरातील जनतेला दिसत नाही असे आपण समजायचे काय?[९]

शेवटीमाणसे महत्वाची की प्रदेश माणूस की जमीन? किती माणसे मारली की प्रदेश ताब्यात ठेवता येतात? की ते ठेवण्यासाठी माणसे मारण्याचे काम सुरुच ठेवायचे असते. देशभक्ती ठीक पण खोटी रक्तरंजित देशभक्ती कोणाच्या तरी मरणावर उभी केली जाणारी देशभक्ती कितीशी अभिमानास्पद प्रश्न एकटया काश्मीरचा नाही तो मणिपूर व नागालॅंडचाही आहे त्यांची लोकसंख्या किती आणि त्यात सैन्य किती त्यात माणसे मारली किती व लष्कर झाले किती देशाच्या सीमावर्ती प्रदेशातील वास्तव्य फार कमी पोहचते आपलया देशभक्तीचे कारण अशा आज्ञानात आहे की, सारे काही आम्हाला समजते आहे या भ्रामक अभिमानात.

निष्कर्ष

१. काश्मिरी जनतेत विश्वास निर्माण करायचा तर प्रथम त्यांच्यावर आपण विश्वास ठेवणे आवश्यक आहे. कौटुंबिक प्रश्नांसारखे राष्ट्रजीवनातले प्रश्न सोडवितानाही थोरल्या भावनेच स्वताःचे काही जास्तीचे सोडायला हवे असते.
२. त्यासाठी काश्मिरातील लष्करी कायदा मागे घेणे शहर व ग्रामीण भागातील सेना काढून ती सीमेवर नेवून उभी करणे याबाबी गरजेच्या आहेत या सेनेकडे अत्याचारी लष्कर म्हणून पाहाण्याची तेथील जनतेची वृत्ती बदलायची तर हे गरजेचे आहे.
३. भारत सरकार घटनेच्या ३७० व्या कलमाचा कायम आदर करील अशी हमी केंद्राने त्या राज्याला देणे गरजेचे आहे.
४. काश्मिरात विकासाच्या योजना तातडीने लागू झाल्या पाहिजेत. विशेषतः अतिविशेष राज्याचा दर्जा दिला पाहिजे.
५. उपाय अनेक आहेत आणि ते सरकारला ठाऊक आहेत. त्यातली माणसे मात्र तसे काही न करता माणसे मारुन काश्मीर शांत करता येते या मनस्थितीत अजून राहिली आहेत.

संदर्भ

१. साप्ताहिक साधना,१०सप्टेंबर २०१६ पृष्ठ क्र.५
२. कित्ता पृष्ठ क्र.६
३. कित्ता पृष्ठ क्र.७
४. साप्ताहिक साधना १७ सप्टेंबर २०१६ पृष्ठ क्र.१०
५. कित्ता पृष्ठ क्र.११
६. कित्ता पृष्ठ क्र.१२
७. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स दि.१० ऑगस्ट २०१६
८. दैनिक लोकमत दि.१२ जून २०१८

मानवी हक्क: स्वरूप व्याप्ती आणि आव्हाने

प्रा.डॉ.मेघा संजय पाटील
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय,इस्लामपूर
महाराष्ट्र ता.वाळवा जि.सांगली

मानवी जीवनात हक्कांना महत्वाचे स्थान आहे.व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्यासाठी हक्क आवश्यक असतात.व्यक्ती — व्यक्ती मिळून समाज बनतो म्हणून समाजातच विकास शक्य होतो.या हक्काशिवाय योग्यरित्या जगताच येणार नाही.माणसांना आपल्या माणूसपणाची व आपल्या निसर्गदत्त हक्कांची ओळख होणे कठीण होते.परंतू काही विचारवंतानी माणसाच्या या नैसर्गिक हक्कांची मांडणी करण्यास प्रारंभ केला.या नवविचारांनी संपूर्ण समाज प्रभावित झाला निसर्गाकडून मानवाला प्राप्त होणारी संपत्ती ही कोणा एकाची मक्तेदारी नाही तर ती अखिल मानवजातीच्या मालकीची आहे.त्याचा विकास व्हावा यासाठी राज्ये प्रयत्न करतात.त्या अधिकारांचे रक्षण करतात.त्या हक्कांचा संकोच होवू नये असे नवीन विचारही मांडण्यात येवू लागले आहेत़थॉमस हॉब्ज (१५८८—१६७९) जॉन लॉक (१६३२—१७०४)जॉन रूसो (१७१२ ते १७७८) या फ्रेंच विचारवंतानी सामाजिक कराराचा सिध्दांत मांडून राजा हा ईश्वराचा अंश आहे अशा परंपरागत चालत आलेल्या विचारांना छेद दिला. लोकांना निसर्गदत्त अधिकार असतात हे त्यांनी प्रथमच प्रतिपादन केले ते हक्क राजाने दिलेले नसून व्यक्तिला जन्मत:च प्राप्त होतात व त्याचे रक्षण करणे हे राजाचे मूळ कर्तव्य ठरते यासारखे जागतिक विचार मांडले. याशिवाय १५जून१२१५ रोजी इंग्लंडमध्ये राजाकडून लोकांनी एक हक्क सनद मंजूरकरून घेतली त्याला 'मॅग्नाचार्टा' असे म्हणतात. या सनदेच्या ३९ व्या कलमानुसार कोणताही गुन्हा सिध्द झाल्याशिवाय तुरूंगात टाकता येणार नाही व हद्दपार करता येणार नाही किंवा त्याची मालमत्ता जप्त करता येणार नाही असे मंजूर करण्यात आलेले आहे.

४ जुलै १७७६ रोजी अमेरिकन स्वातंन्र्याचा जाहीरनामा प्रसिध्द केला त्यात व्यक्तिच्या नैसर्गिक स्वातंन्र्याची घोषणा करण्यात आली. सर्व लोकसमान आहेत त्यात जीवनजगणे, स्वातंन्र्य व आनंदमिळविण्याचा हक्क सांगितलेला आहे या हक्काचे रक्षण सरकारने करावे असे नमूद केलेले आहे. १७८९ मध्ये झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने राजावर बंधने आणली जनता सार्वभौम असून तिला स्वातंन्र्य, समता, बंधुताही पायाभूत तत्वे मिळालेली आहेत. सन १९३९ ते १९४५ या काळात झालेल्या दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनीतील राजवटीने लाखो ज्यू लोकांची कत्तल केली त्यानंतर न्यूरेंबर्गयेथील खटल्यात अनेक क्रुर घटना जगासमोर आल्या त्यामुळे मानवी हक्काची आवश्यकता वाटू लागली. १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने मानवी हक्क जाहीरनामा मंजूर केला. जगातील अनेक राष्ट्रांनी या घोषणापत्रावर सहया केल्या. यामुळे कोणत्याही देशाच्या सरकारला नागरीकांचे मानवी हक्क पायदळी तुडविण्याचा हक्क उरला नाही. १८ व्या शतकात वापरलेल्या 'माणसांचे हक्क' या संकल्पने ऐवजी 'मानवी हक्क' ही संकल्पना वापरण्यात आली जी संकल्पना संयूक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्कांच्या जाहिरनाम्यात उपयोगता आणली गेली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहीरनाम्याच्या पहील्या कलमात असा स्पष्ट उल्लेख आहे की जन्मत:च सर्व मानव मुक्त आणि समान असतात. ते त्यांच्या प्रतिष्ठेमुळे व हक्कामुळे मानवाला चिकित्सक सद्विवेकबुध्दीची देणगी प्राप्त झालेली असल्यामुळे मनुष्याने परस्परांशी बंधूभावाने वागावे: १९४८ सालचा जाहीरनामा वरील मुलभुत तत्वज्ञानात्मक गृहीतावर आधारलेला आहे या जाहीरनाम्यात स्पष्टपणे असे म्हटले आहे की स्वातंन्र्य समानता व प्रतिष्ठा मानवाला प्राप्त होणारे जन्मजात हक्क आहेत म्हणुन ते त्यांच्या पासून दूर करता येत नाहीत यामागील मुळ गृहीत तत्व हे कि मनुष्याजवळ तांत्रिक व नैतिक क्षमता असल्यामुळे पृथ्वी वरील इतर प्राण्यापासून तो वेगळा आहे. म्हणून मनुष्याला काही हक्क व स्वातंन्र्य प्रदान करणे अत्यावश्यक आहे. जे अन्य प्राण्यांना प्राप्त होवू शकत नाहीत जाहीरनाम्याच्या कलम ३ प्रमाणे व्यक्तिला जीवन जगण्याचा, स्वातंन्र्याचा आणि संरक्षणाचा हक्क प्रदान करण्याची तरतुद करण्यात आली हे तिन्ही हक्क मुलभुत हक्क असून ते हक्क स्वतंन्र्य आहेत.

मानवी हक्क ही एक गतीशील संकल्पना असून प्रत्येक राष्ट्र आणि राष्ट्रातील जनता त्यांच्या गरजानुसार या कल्पनेचा स्विकार करण्याचा प्रयत्न करते मानवी हक्कांचा उल्लेख काहीवेळेला पायाभूत हक्क, मुलभूत हक्क, नैसर्गिक हक्क आणि स्वाभाविक हक्क या संज्ञांनीदेखील केला जातो. मानवी व्यक्तीमत्व आणि त्यांचे मुलभूत हक्क यांचे सर्व राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय कायद्यानुसार संरक्षण करणे ही संबंधीत सरकारांची अंतीम जबाबदारी असते. मानवी हक्क शाश्वत मानवी जीवनासाठी आणि मानसाच्या विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यक असले तरी त्या राष्ट्रांची अंर्तगत, सामाजीक, तंत्रशास्त्रीय आणि आर्थिक संरचना, संसाधनांच्या उगमस्त्रोतांचा आधार, धार्मिक, सांस्कृतीक पार्श्वभुमी इत्यादी बाबी मानवी हक्क संबधीची धारेणे व त्यांचा प्राधान्यक्रम ठरवितात मानवी हक्क हे मुलभूत हक्काप्रमाणे अत्यंत महत्वाचे, पवित्र अलौकिक स्वरूपाचे असतात जनतेची प्रतिष्ठा जपण्यासाठी ते अदेय;प्दंसपमदंइसमद्ध आणि अक्षत ;पदअपवसंइसमद्ध असले पाहिजेत मानवी हक्कांची कल्पना सुरक्षिततेशिवाय आणि सुनियमितसमाजाच्या अस्तित्वाशिवाय करता येत नाही. समाज आणि राज्य हेच केवळ मानवी हक्कांच्या पालनाची खात्री देवू शकते आणि त्यांच्या नागरीकांकडून सामाजीक नियमनांच्या किंवा प्रमाणकांच्या पालनाची अपेक्षा ठेवते. मानवी स्वभावाची उणीव आणि दूर्बलता यामुळे सामाजीक नियंत्रण, कायद्याचे समर्थन करता येते. मानवी हक्क स्वातंत्र्यनाकारत नाहीत तर त्याला ते केवळ नियंत्रीत करतात कि ज्यामुळे ते सामाजीक न्यायाचा मार्ग काढू शकतील मानवी हक्क हे असे कमीत कमी हक्क आहेत जे व्यक्तींना त्या मानवी कुटुंबाचा सभासद आहेत म्हणून राज्य आणि अन्य सार्वजनिक अधिकारी यांच्या विरोधात प्राप्त होतात. काही तज्ञांच्या मते मानवी हक्क हे सर्व नागरीकांसाठी व्यक्ती म्हणून स्वाभावीक स्वरूपाचे ठरतात.

मानवी हक्क या संकल्पनेची वेगवेगळ्या प्रकारे व्याख्या केली गेली आहे.

भारतीय गुन्हेगार शास्त्रज्ञ ॲड. जे. पी. एस सिरोही असे म्हणतात की मानवी हक्कांची व्याख्या कोणत्याही कायद्याच्या संहितेमध्ये, कायद्यात तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जाहीरनाम्याच्या करारात आढळत नाही परंतु मानवी हक्कांची व्याख्या करायची झाल्यास ती पुढील प्रमाणे करता येइल.

“मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की जे मानवी व्यक्तिच्या जीवनाशी आणि स्वातंत्र्याशी निगडीत असून सर्वसंस्थांद्वारे आणि संयुक्त राष्ट्रसंघासहित सर्व राष्ट्रांच्या कायद्यामार्फत त्यांना संरक्षण प्रदान करण्यात आले पाहिजे”

भारतात मानवी हक्कांची व्याख्या १९९३ सालच्या मानवी हक्क संरक्षण जाहीरनाम्यातील कलम क्र २ ;प्द्ध (क){(२(१)(५)} नुसार खालीलप्रमाणे करण्यात आली आहे.

“मानवी हक्क म्हणजे जीवनासंबंधी, स्वातंत्र्या संबंधी, समानतेसंबंधी आणि प्रतिष्ठेसंबंधी व्यक्तिला राज्यघटनेतर्फे किंवा आंतरराष्ट्रिय कराराप्रमाणे संरक्षणाची खात्री दिली गेली आणि त्यांची अंमलबजावणी न्यायालयाकडे सोपविली”

भारतातील मानवीहक्काच्या प्राचीनतेवर भाष्य करताना डॉ.के.एम.माथूर खालील वैदिक श्लोक उद्धृत करतात —

“सर्वे भवन्तु सुखिन :
सर्वे संतु निरामय ।
सर्वे भद्राणि पश्चन्तु
मा कश्चिद दु:ख भाग्यवेत।”

सर्वानी सुखी व्हावे, सर्वाना आरोग्य लाभावे सर्वाचे कल्याण व्हावे, कोणाच्याही वाटयाला दु:ख येवू नये: असा अर्थ स्पष्ट करणारा श्लोक म्हणजे मानवी हक्कांचे विश्लेषण होय.

मानवी हक्क — भारतीय संविधानातील तरतुदी

भारतीय संविधानात व्यक्तिस्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी व कार्यकारी मंडळाप्रमाणे कायदेमंडळावरही नियंत्रण असावे म्हणून मुलभूत हक्कांचा लिखित स्वरुपात उल्लेख करण्यात आला आहे. तो घटनेचा एक भाग म्हणून मान्य केलेला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्या नंतर संविधान बनविण्यात आले. त्यात लोकशाही, गणराज्य, सार्वभौमत्व, धर्मनिरपेक्षता, व समाजवाद ही तत्वे स्वीकारली त्याबरोबर न्याय, स्वातंत्र, समता, समानसंधी, व दर्जाही स्वीकारण्यात आलेला आहे भारतीय नागरिकांना आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास स्वतंत्ररित्या करता यावा यासाठी मुलभूत

हक्कांच्या रक्षणाची जबाबदारी न्यायमंडळाकडे सोपवण्यात आली. ज्या हक्काबाबत संरक्षित हक्क म्हणून हमी देणे शक्य होते ते मुलभुत हक्क म्हणून स्वीकारण्यात आले. व इतर मानवी हक्कांचा समावेश संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वामध्ये करण्यात आला.

सर्वोच्च न्यायालय :

भारतीय नागरिकांना मिळालेल्या मूलभूत अधिकारांवर एखाद्या व्यक्तीने, संस्थेने किंवा शासनाने अन्याय केल्यास त्या विरुध्द सर्वोच्च न्यायालयांकडे दाद मागता येते. खऱ्या अर्थाने झालेल्या अन्याय सिध्द झाल्यास तो त्वरित दूर करण्याचा आदेश न्यायालय देते. अशा प्रकारे न्यायालयाकडे मुलभूत अधिकारांच्या संरक्षणाची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास व्हावा म्हणून हे हक्क आहेत. अर्थात मूलभूत हक्क निरंकुश नाहीत. त्यांचे उल्लंघन होत असेल तर त्या हक्कांवर उचित बंधने टाकण्याचा अधिकार शासनाला आहे. उदा. भाषण करण्याचे स्वातंत्र्य आहे पण त्या भाषणातून प्रेम, विद्रोह, सुव्यवस्था धोक्यात येणार असेल तर त्यावर सरकार बंधने टाकू शकते. तसेच आणिबाणीच्या काळात मुलभूत हक्क स्थगित होतात. असे असले तरी या हक्कांचे महत्व कमी होत नाही. घटनेच्या १२ व्या कलमात मुलभूत हक्कांचा संकोच केला जाणार नाही याची ग्वाही दिलेली आहे. सामान्य व्यक्तींना मुलभूत हक्कांबाबत विश्वास वाटतो.

मानवी हक्कांपासून वंचित राहण्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या

व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्यासाठी हक्क असणे आवश्यक ठरते. व्यक्तिमत्वाच्या विकासाला अनुकूल वातावरण म्हणजे स्वातंत्र्य व समता होय. हे स्वातंत्र्य हक्कातून व्यक्त होत असते. या हक्कांना कायद्याचे संरक्षण असणे आवश्यक ठरते. व्यक्तीच्या जीवनासाठी हक्क अनिवार्य असतात. त्यामुळेच व्यक्तिचा मानसिक, भौतिक, नैतिक, सांस्कृतिक असा सर्वांगिण विकास शक्य होतो.

मानवी हक्क नाकारल्यास विकासच खुंटेल. याचा अर्थ विकासामागे मानवी हक्क आहेत असे म्हणावे लागते. मानवी कल्याण हे एकमेव उदात्त उद्दिष्ट ठरवून मानव जातीस वैभवाच्या शिखरावर नेऊन पोहोचवता येईल त्यासाठी हक्कांची आवश्यकता आहे.प्रत्यक्षात मात्र मानवात अनेक भेद पाहवयास मिळतात. त्यातून मानवी समाजासमोर अनेक समस्या निर्माण होताना दिसून येतात. त्यातून मार्ग काढण्याचा प्रयत्न सूरु झाला. मानवी हक्कांचे जतन केले पाहिजे कारण —

(१) ओलिस ठेवणे : अलीकडच्या काळात पळवून ओलीस ठेवून भरमसाठ मागण्या मान्य केल्या जाण्याची अनेक उदाहरणे वारंवार जगात घडत असताना आढळतात. ओलीस ठेवणाऱ्यांचा अतोनात छळ केला जातो. निरपराध लोकांची हत्यादेखील होते. याचा अर्थ मानवी जीवन असुरक्षित बनण्यात झाला. अशा परिस्थिती मानवी हक्क किती महत्वाचे आहेत ते कळते.

(२) दहशतवाद : समाजात भीतीचे, दहशीतीचे वातावरण निर्माण करणे म्हणजे दहशतवाद मानले जाते. त्यासाठी अत्यंत आधुनिक तंत्राचा सर्रास वापर करण्यात येतो. समाजात ठिकठिकाणी स्फोट घडवून आणून महत्वाच्या व्यक्तींबरोबर निरपराध माणसे मारली जातात. प्रचंड प्रमाणात वित्तहानी होते. त्यातूनच समाजात भीतीचे वातावरण निर्माण होते.निष्पाप व निरपराध त्यात बळी पडतात. कोणत्याही प्रकारचा दहशतवाद असलातरी निरपराधांचा बळी जातो हे नाकारता येत नाही. मग तो राष्ट्रीय दहशतवाद असो की आंतरराष्ट्रीय असो. या भीतीच्या वातावरणाने सर्वसामान्य जनता असुरक्षित बनली आहे. त्यांना कशाची गरज असेल तर ती सुरक्षितेची, शांततेची जीवन जगण्याची. त्या दृष्टीने मानवी हक्क किती महत्वपुर्ण ठरतात याची प्रचिती येते.

(३) अण्वस्त्र निर्मिती : दुसऱ्या महायुध्दानंतर अमेरिकेबरोबर रशिया व इतरही देशांनी अण्वस्त्र निर्मिती करण्यास प्रारंभ केले आहे. अण्वस्त्राच्या वापरामुळे किती भयानक स्वरुपात मानव व वित्त हानी होते. याचा अनुभव नागासाकी व हिरोशिमा यावरुन येतो. आता तर त्याही पेक्षा शक्तिशाली अण्वस्त्र बनवण्याची स्पर्धा निर्माण झाली आहे. या स्पर्धेमुळे जगात भितीचे, असुरक्षिततेचे व अनिश्चिततेचे वातावरण निर्माण झालेले आहे.विश्वास तरी कोणावर ठेवावा हा गंभीर प्रश्न सर्व मानवांसमोर आहे. तेव्हा मानवी हक्काचे किती महत्व आहे ते पटते.

(४) नवगुलामगिरी : आपणास प्राचीन काळापासून चालत आलेली गुलामगीरी माहित आहे. परंतु आधुनिक काळात तशा प्रकारची गुलामगिरी आढळून येत नाही. गुलामगिरीचे स्वरुप बदलेले असून

गुलामाप्रमाणे वर्तन व वृत्ती मात्र आढळून येते.उदा. (अ) मुले, स्त्रिया यांचे अपहरण करणे. त्यांना दहशतीच्या वातावरणात ठेवणे ही गुलामगिरीच ठरते, (ब)पूर्वसंमतिशिवाय स्त्रियांचा विवाह. (क) सक्तीने कष्टाची कामे करुन घेणे. (ड) कर्ज परतफेड न करण्यारास वाईट वागणूक देणे. सक्तीने कर्जफेड करणे. (इ) स्त्री—पुरुषांकडून इच्छेविरुध्द काम करुन घेणे व मोबदला मात्र अल्पच देणे. वरील प्रकारे आधुनिक स्वरुपाची गुलामगिरी पाहावयास मिळते. व्यक्तीचे होणारे अमानुष शोषण थांबले पाहिजे. यासाठी मानवी हक्क मिळणे गरजेचे ठरते.

(५) छळ : छळ दोन प्रकारचे आढळतात. युध्द प्रसंगी शत्रूकडून होणारे छळ आणि स्वकीय पोलिसांकडून तुरुंगात होणार छळ.छळ कोणत्याही प्रकारचा असला तरी क्रूर व अमानवी स्वरुपाचा असतो. निरपराध व्यक्ती त्यात बळी पडतात. गुन्हा कबूल करण्यासाठीचा छळ अमानुष असतो. शारीरीक व मानसिक दोन्ही प्रकारचा छळ केला जातो. आरोपी आणि गुन्हेगार समान लेखले जातात. मानीव हक्कामुळे त्यांना आधार मिळतो.

(६) महिला : महिलांना तर शतकानुशतके गुलामाप्रमाणे वागविण्यात ओले आहे. आधुनिक काळातही त्यात फार परिवर्तन झाले आहे असे नाही. शिक्षण, नोकरी कामधंदा यापासून वंचित रहावे लागते. लिंगभेदामुळे महिलांवर मोठा अन्यायच होत आहे. मात्रे अलीकडे स्त्री—पुरुष समानता, स्त्री प्रतिष्ठता प्राप्त झाली आहे त्याचे श्रेय मानवी हक्कांना द्यावे लागते.

(७) बेकारी,अपंग,वृध्द,आजारी : या स्थितिमध्ये कोणाच्यातरी आधाराची गरज असते. औषधोपचाराची गरज असते. त्यांनाही प्रतिष्ठतेने जीवन जगता यावे. अशा सुविधा असणे गरजेचे ठरते. जीवन जगण्याचा सर्वानांच निसर्गदत्त अधिकार आहे. तेव्हा बेकार अपंग, वृध्द आजारपणात व्यक्तीला आधार मिळतो तो मानवी हक्कामुळेच. अनेक देशांनी आपल्या राज्यघटनेतच निर्वासितांना आधार देण्याचे अभिवचन दिलेले आढळते. त्याच्यासाठी पेन्शन,मोफत औषधोपचार जेष्ठ नागरीक म्हणून त्या सुविधा दिलेल्या आढळतात. त्यांचे श्रेय मानवी हक्कांना दिले पाहिजे.

(८) स्वातंत्र्य : व्यक्तिस्वातंत्र्य ही नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. त्यात विचार,उच्चार व लेखन स्वातंत्र्य, धर्म, संघटन करणे श्रध्दा ठेवणे या स्वातंत्र्याचा समावेश होतो. व या स्वातंत्र्यापासून माणसांना वंचित ठेवल्यास त्यांचा विचारांचा कोंडमारा होइल, व्यक्तिमत्वाचा विकास खुटेल या दृष्टिने मानवी हक्कांचे महत्व आहे.

(९) आर्थिक हक्क : माणसाला काही आर्थिक हक्क सुध्दा प्राप्त झालेले असतात. उदा. काम करण्याचा हक्क, योग्य मोबदला मिळवणे, त्याशिवाय व्यक्तिला जगताच येणार नाही. बेरोजगारांना क्षमता व इच्छा असूनही त्यांना काम मिळत नाही. त्यांना काम करण्याच्या हक्का पासून वंचित रहावे लागते. उपासमारिची वेळ आली तर त्यांच्या कडून गुन्हेदेखील घडू शकतात. म्हणून मानवी हक्क प्रस्थापित करुन कामधंदा मिळाला पाहिजे.

(१०) शिक्षणाचा हक्क : निरक्षर व गरिब लोक शिक्षणापासून वंचित राहतात. शिक्षणासाठी पैसा व सुविधा नसल्यामुळे निरक्षर राहतात. काहींना लहान वयातच काम करणे भाग पडते. तेही शिक्षणापासून वंचित राहतात, निरक्षर राहतात. म्हणून शिक्षणापासून कोणीही मानव वंचित राहू नये.

(११) आरोग्याचा हक्क : माणसाला औषधाच्या सुविधा मिळणे हा त्याचा हक्क आहे. गरिबी, सुविधांचा अभाव, अज्ञान या कारणांमुळे व्यक्ती चांगल्या आरोग्यापासून वंचिम राहते. आजारपणात औषधापासून वंचित राहते. तेव्हा मानवी हक्क महत्वपूर्ण वाटतात.

(१२) सकस व पुरेसे अन्न : माणसांना जीवन जगण्यासाठी सकस व पूरेसे अन्न मिळावे. त्यापासून वंचित राहता कामा नये. पण गरिबी, अज्ञान, दुष्काळ इ. अनेक कारणाने पोषक व पुरेशा अन्नापासून वंचित रहावे लागते.

वरील प्रकारे मानवी हक्कांचे महत्व आहे. जगात त्या दृष्टीने प्रयत्नदेखील सुरु झाले. यूनोने मानवी हक्कांची सनद घोषित केली आणि बहुसंख्य राष्ट्रांनी आपल्या जनतेला उपलब्ध करुन दिली. याचा अर्थ मानवी हक्क हे कोण्या एका देशापुरते, धर्मापुरते, मर्यादित नाहीत तर ते जगातील यच्चयावत मानवजातीच्या कल्याणार्थ प्रस्थापित झालेले आहेत.

मानवी अधिकार विविध कायद्याव्दारा सुरक्षित आहेत परंतू अजूनही लोक समूह आणि सरकारकडूनही मानवी हक्कांचे उल्लंघन होताना दिसत आहे. मानव अधिकार संघटन सातत्याने समाजाशी निगडीत महत्वपुर्ण कार्य करत आहे त्यामध्ये —

१. सर्व गरीब, बालक, महिला, ज्येष्ठनागरिक, दिव्यांगव्यक्ति यांच्यासाठी समान शिक्षण, मोफत आरोग्य सुविधा कॅम्प आयोजनकरून मोफत औषधे उपलब्ध करून देणे

२. सामाजिक समस्या किंवा समाजातील पिडितांच्या हक्कासाठी आवाज उठवणे.
३. बालमजूरी रोखणे.
४. सामाजिक उत्कृष्ठ कार्य करणाऱ्या व्यक्ति, संस्थांना पुरस्कार देवून गौरवणे
५. समाजातील विविध वर्गाच्या लोकांसाठी वेगवेगळे कार्यक्रम आयोजित करणे.
६. जनता आणि पोलिस यांच्यामध्ये समन्वय निर्माण करणे
७. भ्रुण हत्या थांबवणे.
८. समाजातील कमजोर व्यक्तिंना न्याय मिळवुन देणे

मानवी हक्क हा विषय सर्व सामाजिक विषयामध्ये सर्वात गंभीर स्वरूपाचा आहे. ज्यावर एकत्रित विचार व्हायला हवा परंतू राजकीय हेतूने, स्वार्थी हेतूने किवा अन्य कोणत्याही हेतूने मानवी हक्कांचा उपयोग करून घेणे चुकीचे आहे संपूर्ण जगात ताकद आणि पैशाच्या जोरावर होणाऱ्या हिंसात्मक घटना हे दर्शवितात की मानव संकटात आहे. मानवावर कोणतेही सामाजिक व कायदेशीर नियंत्रण नसते तेव्हा तो मरणे किंवा मारणेसाठी तयार होतो आज जगात संपन्न आणि शक्तिशाली लोकाच्यामध्ये सामान्यजनता केवळ मानवी हक्कांमुळे सुरक्षित राहू शकत आहे. मानवधिकाराचे रक्षण करणे हे कायद्याचेही कर्तव्य आहे भ्रुणहत्या, कौटुंबिक हिंसा, शारीरिक व मानसिक छळ या घटना मानवाधिकाराचे महत्व अधोरेकित करतात मानव समाजातील अस्तित्वात असलेल्या समस्यांचे निराकरण करणे हे मानवी हक्काचा उद्देश आहे दुष्काळ, पुर नैसर्गिक आपत्ती, युध्द यासारख्या दुर्घटना मध्ये पीडीत असलेल्या व्यक्तिच्याकडे मानवी हक्क संघटनानी लक्ष द्यायले हवे मानवी हक्कांसंबंधीची घोषणा प्रत्यक्षात आल्या पाहिजे मानवी हक्कासंबंधीची घोषणापत्र केवळ कागदावर(दस्तऐवज बनून) रहायला नकोत आपले सरकार मानवी हक्काविषयी जागृत असले तरी त्यात आणखी जाणीव आणि जागृती होणे गरजेचे आहे मानवी हक्काच्या रक्षणासाठी सर्वांनी स्वत: मानवी हक्कचे पालनकरण्याचे कर्तव्यपार पाडले पाहीजे.

समारोप —

आधुनिक युगात मानवी हक्क हे स्वातंत्र्याचे प्रतिक आहे माणसाला माणुस म्हणून जगण्यासाठी स्वत:ची प्रगतीसाधण्यासाठी हक्कांची गरज असते मानवी हक्काची कल्पना हळुहळू विकसित होत आली आहे. मानवी सन्मान आणि मानवी जीवन यांची इतिहासात सतत अवहेलना होत आली असून आजही ती होत आहे मानव म्हणून जन्माला आल्यानंतर मानवी सन्मान आणि जीवनाच्या संरक्षणासाठी त्यांच्या नैसर्गिकहक्कांचे संरक्षण करणे म्हणजेचमानवी हक्कांचे संरक्षण करणे होय या हक्कांचे संरक्षण योग्यप्रकारे होत नसल्यामुळे मानवी हक्कांची सुरक्षा व्हावी या दृष्टीकोनामुळेच मानवी हक्क आयोगाची स्थापना करावी लागलेली दिसून येते मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यातील सर्व लोकांसाठी समान नियम हे ध्येय अजूनही सत्यात न उतरलेले एक स्वप्न आहे मानवी हक्कांच्या संवर्धन आणि संरक्षणातील कृती आणि व्याप्ती या दोघोमध्ये प्रचंड विस्तार झाला आहे हक्काबध्दलच्या जाणीवामध्येही मोठी वाढहोत आहे फार मोठ्या संख्येने व्यक्ति, संस्था अभिकरणे, राज्ये याकामात गुंतलेली आहेत मानवी हक्क आणि स्वातंत्र प्राप्त व्हावीत म्हणून सक्रिय आणि पाठिंबा दर्शक भुमिका आपण पार पाडावी असे राज्यांनाही वाटू लागले आहे.

संदर्भ

१. व्ही बी पाटील 'मानवी हक्क' के सागर पब्लिकेशन पुणे २००९
२. पुढारी १० डिसें २०१७
३. प्रा पी.के.कुलकर्णी 'मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय' डायमंड पब्लिकेशन पुणे २०१३
४. नंदकुमार भारंबे 'मानवी हक्क व समाज' निराली प्रकाशन पुणे २०१०
५. प्रदिप आगलावे 'भारतातील आधुनिक समस्या' विद्याप्रकाशन नागपुर १९९७
६. सबनीस.नि 'मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम १९९३' मुकुंद प्रकाशन पुणे २००५
७. प्रा.डॉ.पोले कांतराव 'मानवी हक्क आणि घटनात्मक पैलू' योजना एप्रिल २०११
८. प्रा के. एम भोसले, डॉ एस.एम भोसले, डॉ पी.एच कदम 'भारतीय अर्थव्यवस्था' फडके प्रकाशन कोल्हापूर २०१८
९ . 'भारतमे मानवी अधिकार और उसकी प्रासंगिकता' चतपदेन१७१८ ूवतकचतमेण्बवउ १२ डिसें. २०१४
१०.दैनिक भास्कर २०१६

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने
(Challenges before Indian Democracy)

प्रा. मोहन गणपती हजारे
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय, आटपाडी, जि. सांगली. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रास्ताविक -

लोकशाही शासन पध्दतीचा विकास प्राचीन काळापासून झालेला आहे. प्राचीन ग्रीक व रोमन नगरराज्यात लोकशाही अस्तित्वात होती. लोकशाही शासन पध्दतीत राज्याची सर्वोच्च सत्ता ही जनतेच्या ठिकाणी असते असे ग्रीक विचारवंत हेरोडोटसने म्हटले आहे. प्राचीन काळी अथेन्स, स्पार्टा अशा ग्रीक नगरराज्यात प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात होती. स्त्रीया व गुलाम यांना तेथे राज्यकारभारात सहभागी करून घेतले जात नव्हते. प्राचीन भारतात **'स्वराज्य पध्दती'** हे लोकशाहीचे तत्व काही राज्यांनी स्विकारले होते. परंतु राजाकडे अमर्याद सत्ता होती, राजा सार्वभौम सत्ताधारी होता. त्यामुळे प्राचीन भारतात लोकशाहीचा फारसा विकास झाला नाही.

सतराव्या शतकात लोकशाहीचा खरा विकास झाला. सुरूवातीला इंग्लडमध्ये राजा व प्रजा यांच्यात संघर्ष होऊन लोकशाही विकसीत झाली. त्यापाठोपाठ फ्रान्स, अमेरिका या देशातही राज्यक्रांत्या होऊन लोकशाहीचा विकास झाला. पहिल्या महायुध्दानंतर **'स्वयंनिर्णयाचे तत्व'** स्विकारून अनेक राज्यांनी लोकशाही तत्वांचा स्विकार केला. दुसऱ्या महायुध्दानंतर आशिया-आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रे स्वंतत्र झाली व त्यांनी लोकशाही शासन पध्दतीचा पुरस्कार केला.

तिसऱ्या जगातील बहुतांश राष्ट्रांनी लोकशाही शासनव्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. भारतानेही प्रथमपासूनच लोकशाही शासनव्यवस्थेचा पुरस्कार केला आहे. भारताने लोकशाही केवळ शासनप्रकारच मानलेला नाही तर एक जीवनप्रणाली म्हणून तिचा स्विकार केलेला आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही प्रधान देश आहे. लोकशाहीत प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्षपणे राज्यकारभारात सहभागी करून घेतले आहे. राज्यातील सर्व नागरिकांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक समता प्रस्थापित करून व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास हे उद्दिष्ट भारतीय लोकशाहीत स्विकारले आहे.

अंब्राहम लिंकन यांनी असे म्हटले आहे की, ''लोकांचे, लोकांसाठी आणि लोकांनी चालविलेले राज्य म्हणजे लोकशाही होय.'' परंतु आज लोकांचे राज्य राहीले आहे का? हा खरा प्रश्न आहे. आज राज्य लोकांचे न राहता ते श्रेष्ठीजनांचे, भांडवलदारांचे बनले आहे. लोकशाहीतील स्वातंत्र्य, समता, न्याय अशा तत्वांची उपेक्षा झालेली आहे. वाढता दहशतवाद, आक्रमक राष्ट्रवाद, सामाजिक अस्थिरता, धर्मांधता अशा विविध समस्यांनी तिसऱ्या जगातील राष्ट्रे ग्रासलेली आहेत. त्यामुळे बहुतांश देशात लोकशाही शासनपध्दती अस्थिर व अयशस्वी झालेली आहे.

भारतात खऱ्या अर्थाने लोकशाहीची सुरूवात २६ जानेवारी १९५० पासून म्हणजेच आपल्या राज्यघटनेच्या अंमलबजाणीपासून झाली आहे. आज जवळ जवळ ६८ वर्षे लोकशाहीची वाटचाल सुरू आहे. परंतु या वाटचालीत भारताला अनेक आव्हानांना तोंड देत लोकशाहीची वाटचाल चालू ठेवावी लागली आहे. त्या आव्हानांचा विचार आपण पुढीलप्रमाणे करू.

भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने समस्याः-

१. प्रादेशिक निष्ठा व प्रांताभिमान-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतात १९५६ साली भाषावार प्रांतरचना निर्माण करणेत आली. भाषावार प्रांतरचनेमुळे प्रादेशिक निष्ठा, प्रांतीयता, फुटीरवृत्ती संपुष्टात येईल असे वाटत होते. परंतु तसे न होता सीमावादासारखे नवीन प्रश्न निर्माण झाले. प्रादेशिक निष्ठेमुळेच आसाम व इतर पुर्वेकडील राज्ये निर्माण झाली. महाराष्ट्र-गुजरात, महाराष्ट्र-कर्नाटक, पंजाब-हरियाणा या सीमावादातून नवीन राज्यांचा उदय झाला. प्रादेशिक असमतोलातूनच उत्तरांचल, झारखंड, छत्तीसगड अशी राज्ये उदयास आली. महाराष्ट्रात महाविदर्भ संघर्ष समिती अधून-मधून डोके वर काढून स्वतंत्र विदर्भाची मागणी करत आहे. आंध्रामध्ये स्वतंत्र तेलंगणाची निर्मिती झाली आहे. पंजाबात अकाली दलाचा सतत संघर्ष सुरू असतो व स्वतंत्र खलिस्तान राज्याच्या मागणीसाठी दहशतवाद्यांनी साऱ्या पंजाबात धुमाकुळ घातलेला होता. त्यामुळे भारतीय लोकशाही व्यवस्था अस्थिर बनलेली आहे. सरकारची धोरणे आणि आजपर्यंतचे कार्यक्रम प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यात अयशस्वी ठरले आहेत. जनतेतील ही संकुचित प्रादेशिक निष्ठा, प्रांताभिमानाची भावना कमी होवून देशहिताला महत्व दिले तरच भारतातील लोकशाही स्थिर व यशस्वी होऊ शकेल.

२. धर्मांधता व जातीयता–

भारतात जाती-धर्म व्देषाची भावना धूर्त इंग्रजांनी रूजवली. आपली अमर्याद सत्ता टिकवण्यासाठी, साम्राज्यवादाविरूध्दचे आंदोलन दडपण्यासाठी, स्थानिक जनतेत फूट पाडण्यासाठी इंग्रजांनी **'फोडा व झोडा'** या नीतीचा मार्ग अवलंबिला होता. धर्माचा चुकीचा अर्थ सांगून आजही लोकांच्या भावना भडकविल्या जात आहेत. जाती-धर्माच्या नावांवर माणसे माणसांची हत्या करायला प्रवृत्त झाली आहेत. आपल्या जाती-धर्माच्या हितासाठी राष्ट्रहिताचा बळी देण्याची प्रवृत्ती जोपासली जात आहे. धार्मिक असहिष्णुतेप्रमाणेच जातीयता ही देखील विघटनवादी प्रवृत्तीस हातभार लावीत आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राष्ट्र उभारणी व राष्ट्र बांधणीच्या कार्यात मुस्लिम समाज राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेने सामील झाले नाहीत. आपण हिंदू धर्माहून वेगळे आहोत अशी संकुचित भावना, असुरक्षितता त्यांच्यामध्ये निर्माण झाली. सध्याच्या भारतीय राजकारणात जातीयतेचा व धर्माचा फार मोठा आधार घेतला जातो. एखाद्या पक्षाचे तिकीट देताना, मंत्रीमंडळ बनवताना, नेता निवडताना जाती-धर्माचा विचार केला जात आहे. धर्म, जाती- जमातींच्या वर्चस्वाचा विचार जोपर्यंत होतो आहे, तोपर्यत धर्मांधता व जातीयता नष्ट होणे शक्य नाही.

संपूर्ण देशात समाजकंटकांनी जातीयतेचे बीज रूजवून स्फोटक परिस्थिती निर्माण केली आहे. त्याचाच परिणाम म्हणून हिंदू-मुस्लिम दंगे, हिंदू-शीख हिंसात्मक संघर्ष निर्माण झालेले दिसून येतात. १९५० साली दिल्ली, कलकत्ता, अलिगड, पिलभीत व मुंबई येथील जातीय दंगली, १९७० मधील भिवंडी व इतर ठिकाणी झालेल्या दंगली, १९८४ मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांची झालेली हत्या, १९९२-९३ मध्ये बाबरी मशीद पाडल्यानंतर झालेली मुंबई व गुजरातमधील दंगल, २००२ मधील गोध्रा हत्याकांड अशा विविध घटना जातीयता व धर्मांधता या कारणावरून होऊन भारतीय लोकशाही अस्थिर झालेली दिसून येते.

३. भाषावादाचा भस्मासूर–

लोकशाही शासनपध्दती अधिक स्थिर व यशस्वी होणेसाठी लोकशाहीचा कारभार एकाच भाषेतून चालणे अधिक सोयीस्कर ठरते. राष्ट्रहिताच्या व विकासाच्या दृष्टीने राष्ट्रात एकच भाषा बोलणारे लोक असतील तर अधिक फायद्याचे ठरते. परंतु भारतात २२ प्रमुख भाषा आहेत. स्वातंत्र्यानंतर राज्यांची पुनर्रचना भाषीक तत्वावर करण्यात आली. आपल्या भाषेचे स्वतंत्र राज्य निर्माण व्हावे यासाठी अनेक राज्यात भाषीक दंगली उद्भवल्या. त्यातून भाषावार प्रांतरचना करण्यात आली. भाषावार प्रांतरचनेमुळे संकुचित वृत्ती वाढली. देशरूपी विशाल समुद्राची डबकी झाली. भाषेचा दुराभिमान वाढला, शेजाशेजारील प्रांत एकमेकांचे शत्रू बनले. विविध राज्यांमधील सीमावादाचे घोळ, दक्षिणेकडील राज्यांचा हिंदी राष्ट्रभाषेला असणारा विरोध व त्यातून निर्माण झालेला व्देष राष्ट्राच्या विघटनाला घातक ठरत आहे. भाषेच्या भिंतींनी राष्ट्रप्रेमाला ठिकठिकाणी बांध घातलेले आहेत. सत्तेच्या राजकारणात काही नेते भाषेच्या प्रश्नावर जनतेची दिशाभूल करून त्यांना भडकविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यातूनच कोकणी-मराठी, कन्नड-मराठी भाषिकांची तीव्र आंदोलने झाली. स्वतंत्र भाषिक राज्यांच्या मागणीसाठी आजही आंदोलने होत आहेत. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीपुढे भाषिकता हे एक आव्हान म्हणून उभे आहे.

४. निरक्षरता–

लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी राज्यात सुशिक्षित, सुजाण व सुसंस्कृत नागरिकांचीआवश्यकता असते. अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स, स्वित्झर्लंड इ. देशांत साक्षरतेचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे तेथे लोकशाही पध्दती स्थिर व यशस्वी झालेली आहे. निरक्षरता, अज्ञान यामुळे नागरिकांना लोकशाही मूल्यांचे महत्व समजत नाही. देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे झाली तरी सुध्दा भारतात निरक्षरचे प्रमाण जास्त आहे. व्यक्तीस्वातंत्र्य, समानता, मूलभुत हक्क व कर्तव्ये याविषयी नागरिकांना पुरेसे ज्ञान नाही. त्यामुळे लोकशाहीची मुल्ये जोपासली जात नाहीत. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या लोकशाही मूल्यांचे महत्व नागरिकांना समजत नाही. निरक्षर, अडाणी मतदारांचा फायदा धनिक, सुशिक्षित राजकारणी उठविताना दिसतात. त्यामुळे राजकारण हा सुशिक्षित व धनवान लोकांचा खेळ बनलेला आहे. थोडक्यात भारतात निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय विषमता निर्माण होते व त्यामुळे लोकशाही पाहीजे तशी यशस्वी होऊ शकत नाही.

५. दारिद्र्या व बेकारी–

भारतातील बहुसंख्य लोक अगदी गरीब, दारिद्र्याात आपले जीवन व्यतीत करतात, ते उपाशीपोटी झोपतात, त्यांना निवाऱ्याचीही सोय नाही. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीपुढील एक ज्वलंत प्रश्न म्हणजे दारिद्र्या व बेकारीचे वाढणारे प्रमाण होय. देशात जर जनता दारिद्र्याने जर्जर झाली असेल व शासनकर्ते त्यावर काहीच उपाययोजना करीत नसतील तर तेथील जनता क्रांतीला सिध्द होते अशीच काहीशी स्थिती आज भारताची झालेली आहे. एकाच देशात श्रीमंताचे आणि दुसरे गरीबांचे अशी दोन राष्ट्रे निर्माण झाल्यासारखे चित्र दिसते. अशा दारिद्र्याात खितपत पडलेल्या लोकांना आपल्या राष्ट्राबद्दल, लोकशाहीबद्दल कदापीही अभिमान वाटणार नाही. तसेच सुशिक्षित तरूणाला शेती करण्यामध्ये फारसा उत्साह दिसून येत नाही. तसेच आधुनिक काळात अत्याधुनिक यंत्रे, मशिनरी, आधुनिक

उपकरणे, संगणक, इंटरनेटसारखी माध्यमे, दळणवळणाची आधुनिक साधने यामुळे श्रमकरी, पारंपारिक व्यावसायिक कामकरी, मजूर यांचेवर बेकारीची व उपासमारीची वेळ आली आहे. तसेच तांत्रिक व व्यावसायाभिमुख शिक्षणाचा पाहिजे तेवढा विकास न झाल्यामुळे दारिद्र्याचे व बेकारीचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामुळे लोकशाहीसमोर तेही एक आव्हान म्हणून उभे आहे.

६. प्रादेशिक पक्षांचे राजकारण–

भारतात अनेक पक्ष पध्दतीचा स्विकार केल्यामुळे आज राष्ट्रीय पक्षाबरोबरच विविध प्रादेशिक पक्षांचे प्राबल्य भारतीय राजकारणात वाढलेले आहे. विविध घटकराज्यात विविध प्रादेशिक पक्षांचे प्रभुत्व निर्माण होत चालले आहे. उत्तर प्रदेशात समाजवादी पक्ष, बहुजन समाजवादी पक्ष, पंजाबमध्ये अकाली दल, आंध्रप्रदेशात तेलगू देसम, तामिळनाडूत द्रमुक, अण्णा द्रमुक, हरियाणात लोकदल, महाराष्ट्रात शिवसेना इ. प्रादेशिक पक्ष त्या–त्या घटकराज्यात आपले प्राबल्य वाढविताना दिसतात. या राजकीय पक्षांची निर्मिती प्रादेशिकतेला प्राधान्य देऊन झालेली आहे. बऱ्याच घटकराज्यात प्रादेशिक पक्षांनी सत्ता प्राप्त केलेली आहे. प्रत्येक पक्ष आपले प्रादेशिक अस्तित्व जपण्याचा प्रयत्न करीत आहे. राष्ट्रीय निष्ठेऐवजी त्यांच्यात प्रादेशिक निष्ठा निर्माण होत असते. त्यामुळे भारतीय राजकारणात बहुतांश वेळा कोणत्याच राजकीय पक्षाला बहुमत प्राप्त होत नाही व अनेक प्रादेशिक पक्षांचा आधार घेऊन आघाडी ;संमिश्रद्धसरकार स्थापन करावे लागते. विविध पक्ष एकत्र येऊन सरकार स्थापन होते. परंतु ते टिकविण्यासाठी सत्ताप्रमुखाला तारेवरची कसरत करावी लागते. देशाच्या विकासाचा, जनतेच्या कल्याणाचा प्रश्न त्यामुळे बाजूलाच राहतो.

७. आजची शिक्षणव्यवस्था–

आजच्या शिक्षणाने सामाजिक बांधिलकीचा योग्य तो संस्कार तरूण पिढीवर होऊ शकत नाही. शिक्षण घेतलेला आजचा तरूण वैयक्तिक हितासाठी, स्वार्थासाठी आटापिटा करताना दिसतो. सामाजिक बांधिलकीचे त्याला फारसे सोयरसुतक नसते. आपल्या समाजबांधवाना विसरल्याचे विचित्र दृश्य पहावयास मिळते. समाजातील सुशिक्षित घटकांमध्ये आपण समाजासाठी काहीतरी केले पाहिजे ही भावना लोप पावत चालली आहे. आजच्या शिक्षणात समाजसेवांतर्गत अभ्यासक्रम राबविले जातात. पण त्यात केवळ कागदोपत्री उपक्रमांचा डामडौल दिसून येतो. शिक्षणात सामाजिक बांधिलकीच्या केवळ घोषणाच ठरतात. ज्या अभ्यासक्रमांमुळे लोकांच्यात एकात्मता, ऐक्य, बंधुभाव व राष्ट्रप्रेम निर्माण होईल, सर्व भेदभाव विसरले जातील. अशा प्रकारच्या शिक्षणाचा आज अभाव दिसून येतो. लोकशाहीच्या मूल्यांचा, तत्वांचा समावेश शिक्षणपध्दतीत न केल्यामुळे तरूणपिढीला लोकशाही पध्दतीचे महत्व समजत नाही. त्यामुळे आजची शिक्षणपध्दती ही सुध्दा लोकशाहीच्या मार्गातील एक अडथळा ठरत आहे.

८. मूल्याधिष्ठीत राजकारणाचा अभाव–

महात्मा गांधीजींनी भारतीय नेत्यांना मूल्याधारीत राजकारणाचा संदेश दिला होता. परंतु त्याचा आज सर्वच राजकारण्यांना विसर पडलेला आहे. **'धर्म आणि राजकारण'** यात मला कोणताही फरक दिसत नाही' असे महात्मा गांधी म्हणत. परंतु आजची स्थिती उलट आहे. आज धर्माचा, जातीचा, पंथाचा आधार घेऊनच राजकारण करण्याचे विचार रूजविले जाताहेत. सत्तेसाठी वाटेल ती किंमत मोजण्याची तयारी आजच्या नेत्यांमध्ये आहे. बहुमतासाठी संसदेमध्ये कोट्याावधी रूपये वाटले जात आहेत. ही लोकशाहीस काळीमा फासणारी बाब आहे. त्यातच अलीकडील काळात निर्माण झालेला इलेक्ट्रॉनिक वोटिंग मशिनबाबतचा समज यामुळेही लोकांचा मतदानावरील विश्वास उडाला आहे. त्यामुळे अर्धे अधिक लोक मतदान करावयास जाणेच टाळतात. त्यामुळे खऱ्या लोकांची सत्ता लोकशाहीमध्ये निर्माण होत नाही. राजकारण म्हणजे श्रीमंत, धनवान व जुगारू लोकांचा अड्डा बनलेला आहे. त्यामुळे लोकशाही खऱ्या अर्थाने तळागाळात पोहचू शकत नाही. मूल्याधिष्ठित राजकारणाचा अभाव किंवा राजकारणातील गुन्हेगारीकरण हे सुध्दा लोकशाहीच्या यशस्वीतेमागील अडथळा बनलेले आहे.

९. दहशतवाद–

आपल्या राष्ट्राच्या शेजारील देशांनी आपल्या अंतर्गत बाबीमध्ये हस्तक्षेप करण्यास सुरूवात केल्यामुळे देशाची एकता व एकात्मता धोक्यात आली आहे. भारतात धार्मिक, जातीय व्देष वाढवून जनतेचे मानसिकदृष्ट्या विघटन करणे आणि त्यातून देशाची शकले पाडण्याच्या उद्देशाने भारतातील प्रमुख शहरात दहशतवादी अतिरेक्यांचे हल्ले वारंवार होत आहेत. पाकिस्तानातील अनेक दहशतवादी संघटनानी अतिरेक्याकडून भारतात घातपात घडवून देशाच्या अस्मितेला व अखंडतेला व पर्यायाने भारतीय लोकशाहीला हादरा दिला आहे. १९९३ च्या मुंबई बॉम्बस्फोटापासून आतापर्यंत भारतात ५० हजाराहून अधिक लोकांचे बळी दहशतवादी अतिरेक्यांच्या कारवाईने गेलेले आहेत. भारतातील महत्वाच्या ठिकाणांबरोबरच संसदेपर्यंत अतिरेक्यांनी मजल मारलेली आहे व भारतातील लोकशाही व्यवस्था अस्थिर करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. भारताने मात्र संयमाने व शांततेने निर्णय घेऊन दहशतवादाशी मुकाबला

करण्याचे धोरण स्विकारले आहे. भारताच्या एकात्मतेला, अखंडतेला, सार्वभौमत्वाला व सर्वात मोठ्याा असणाऱ्या लोकशाही व्यवस्थेला आव्हान देणाऱ्या दहशतवादी कारवायांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. अशाच दहशतवादी कारवाया सुरू राहिल्या तर संपुर्ण देशात अशांतता, अस्थिरता व भीतीचे वातावरण निर्माण होऊन लोकांच्यात विघटनवादी प्रवृत्ती बळावेल व लोकशाही व्यवस्था खिळखिळी बनेल म्हणून त्यावर ठोस उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

१०.केंद्र-राज्य संबंध-

भारतीय संघराज्यातील केंद्र-राज्य यांचे संबंध हे सुध्दा भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हान बनले आहे. केंद्रस्थानी व काही घटकराज्यात आघाडी सरकारे आहेत. केंद्रामध्ये विशिष्ट पक्षाचे सरकार तर घटकराज्यामध्ये प्रादेशिक पक्षांची सरकारे असल्यामुळे केंद्र-राज्य संबंध बिघडू लागले आहेत. काही राज्यात केंद्रातील सरकारपेक्षा घटक राज्यातील सरकार वेगळ्याा पक्षाचे असेल तर त्यांना केंद्र सरकार सापत्नपणाची वागणूक देते व अशा घटक राज्यावर केंद्र सरकार वाढते नियंत्रण व वर्चस्व ठेवते. त्यामुळे अशी घटकराज्ये केंद्र सरकारलाही पाहिजे तेवढे सहकार्य करत नाहीत व त्यांच्यात विघटनवादाची प्रवृत्ती बळावत जाते. खऱ्या अर्थाने लोकशाही व्यवस्था अधिक स्थिर व यशस्वी होण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारे यांच्यात सहकार्याचे संबंध प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. केंद्र सरकारने राज्यांना सर्व प्रकारे मदत केली पाहीजे व घटक राज्यांनीही केंद्र सरकारशी सहकार्य करून आपला सर्वांगीण विकास साधला पाहिजे तरच लोकशाही शासन पध्दतीचा विकास होईल.

सारांष/निष्कर्ष—

भारताने अतिशय चांगली शासन पध्दती म्हणजेच लोकशाही शासनपध्दती स्विकारली आहे. परंतु लोकशाहीतील तत्वांची, मूल्यांची अंमलबजावणी व्यवस्थित होताना दिसत नाही. अंमलबजावणी करीत असताना विविध अडचणी येताना दिसतात. तीच भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने होत. त्या आव्हानांना सामोरे जाऊन लोकशाही शासन पध्दती अधिक स्थिर व भक्कम करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१. भारतात लोकशाही शासनपध्दती यशस्वी व स्थिर करण्यासाठी देशात राजकीय, आर्थिक व सामाजिक समता प्रस्थापित करणे.
२. सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून घटकराज्यांच्या अधिकारातील हस्तक्षेप मध्यवर्ती सरकारने थांबविणे.
३. धार्मिकतेचे व जातीयतेचे राजकारण थांबवून धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वाला महत्व देणे.
४. लोकशाहीमध्ये सत्तारूढ पक्षाबरोबरच विरोधी पक्षाचेही तेवढेच महत्वाचे स्थान असते. त्यामुळे विरोधी पक्षांनी आपली जबाबदारी योग्य रितीने पार पाडणे आवश्यक आहे.
५. लोकमत घडविण्यासाठी निर्भिड, स्वतंत्र व निष्पक्षपाती प्रसारमाध्यमांची गरज असते हे ओळखून प्रसार माध्यमांनी महत्वाची भूमिका बजावावी.
६. लोकशाहीचे यश नागरिकांच्या दर्जावरूनही ठरते. त्यामुळे देशात आदर्श, सुसंस्कृत व सुजान नागरिक घडविण्यासाठी त्यांच्यात उत्साह व जागरूकता निर्माण करणे. तसेच नागरिकांना व्यावसायिक शिक्षण देणे.
७. राज्यघटनेतील तत्वांचे काटेकोरपणे पालन करणे, नागरिकांना त्यांचे हक्क व कर्तव्ये याबाबत समाजप्रबोधन करणे.
८. धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वाचा अवलंब करून नागरिकांच्यात सहकार्याचे व बंधुभावाचे वातावरण निर्माण करणे त्यामुळे आपापसातील व्देष नष्ट होतील.
९. नागरिकांना राजकिय शिक्षण देणे की, जेणेकरून त्यांना लोकशाहीच्या तत्वांचे, मूल्यांचे महत्व समजून येईल व राष्ट्राभिमान वाढीला लागेल. त्यामुळे राजकारणातील गुन्हेगारीला आळा बसेल.
१०.लोकशाही व्यवस्था अधिक स्थिर व यशस्वी करणेसाठी वैचारिक प्रबोधन करणे, तसेच दहशतवादावर कायमस्वरूपी तोडगा काढणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

१. व्होरा राजेंद्र आणि पळशीकर सुहास- भारतीय लोकशाही- अर्थ आणि व्यवहार.
२. विभूते भालबा- लोकशाही, निवडणुका आणि सुशासन.
३. डॉ. भोले. भा. ल.- भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण.
४. प्रा. पाटील. बी. बी.- भारतीय शासन आणि राजकारण.
५. डॉ. पवार बाबुराव- भारताची राष्ट्रीय एकात्मता
६. लोटे. रा. ज.- भारतीय शासन आणि राजकारण.
७. प्रा. पाटील. बी. बी.- लोकशाही, निवडणुका व सुशासन.
८. धर्माधिकारी चंद्रशेखर- भारतीय संविधानाचे अधिष्ठान.
९. नानी पालखीवाला- 'वुई द पीपल'
१०.लोकराज्य मासिक, इंटरनेटवरील माहिती.

इतिहासाचा सोयीस्कर अन्वयार्थ : एक आव्हानात्मक मुद्दा

प्रा. शशिकांत महादेव मोहिते,
सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज, कासेगांव, ता. वाळवा, जि. सांगली

प्रस्तावना :

इतिहास हा सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखेतील एक महत्वाचा अभ्यास विषय आहे. इतिहासात, इतिहास संशोधनाअंती सत्याच्या कसोटीवर उतरलेल्या गतकालीन घटनांचा अभ्यास केला जातो. इतिहास अभ्यासाचा समाजमन घडविण्याबाबत सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही पातळयांवर परिणाम घडून येत असतो. त्यामुळे इतिहास संशोधन आणि इतिहासाची मांडणी हे अतिशय संवेदनशील मुद्दे म्हणून पुढे येत आहेत. अलिकडच्या काळात शास्त्र या नात्याने शास्त्रीय पध्दतीने सत्याचा शोध घेणे हे इतिहासकाराचे कर्तव्य बनले आहे. अर्थात ज्ञानलालसे बरोबर मानवाचे व्यापक कल्याण साधणे ही मुलभूत प्रेरणा इतिहास संशोधनाच्या मुळाशी आहे. त्यामुळे इतर संशोधन म्हणजे केवळ गतकालीन घटनांचे वर्णन न राहता सत्यान्वेषी भूमिकेतून इतिहासाची मांडणी होणे काळाची गरज बनली आहे. तथापि, दुर्दैवाने अलिकडच्या काळात ज्या पध्दतीने इतिहासाची सोयीस्कररीत्या मांडणी केली जाऊ लागली आहे ती पाहता जातीयता, धर्मांधता, विषमता आणि वर्चस्ववाद यांचा नवा अध्याय सुरू होतो की काय अशी धास्ती संवेदनशील समाजमनाला वाटू लागली आहे. या पार्श्वभूमीवर इतिहासाचा अन्वयार्थ, त्याची सोयीस्कर मांडणी, त्याचे दुष्परिणाम आणि त्यावरच्या उपाययोजना इ. विषयावर मंथन होणे गरजेचे बनले आहे. या गरजेतून सदर शोधनिबंध लिहला आहे.

इतिहासाची मुलभूत संकल्पना :

साधारणपणे इतिहासात गतकाळातील घटनांचा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास करून वर्तमानाच्या हितासाठी एक निश्चित तत्व शोधून काढले जाते. त्यामुळे इतिहास ही मानवाच्या कल्याणाच्या व विकासाच्या दृष्टीने उपकारक ठरणारी विद्याशाखा म्हणून पुढे आलेली आहे. इतिहास हया संस्कृत शब्दाचा अर्थ 'इति+ह+आस' म्हणजे, असे घडले, अशा प्रकारे घडले असा आहे. इंग्रजी भाषेतील 'History' या शब्दाचे मूळ Istoria या ग्रीक शब्दात सापडते. हया शब्दाचा अर्थ जिज्ञासेने केले जाणारे संशोधन व त्याव्दारे नव्या माहितीचा शोध घेणे असा आहे. थोडक्यात, ''भूतकाळातील माहितीचा शोध घेऊन, जे घडले त्याचे जसेच्या तसे वर्णन, तर्कशुध्द व अर्थपूर्णरीत्या करणे म्हणजे इतिहास होय.[1] अशी इतिहासाची व्याख्या करता येते.

इतिहास संभाोधन पध्दती :

शास्त्रशुध्द इतिहास म्हणून आपण जे काही अभ्यासतो ते इतिहास संशोधन पध्दतीच्या साचातून तावून–सुलाखून सत्य म्हणून जवळपास सिध्द झालेले गतकालीन घटनेचे स्वरूप असते. इतिहासाला सामाजिक शास्त्राचा दर्जा मिळाल्यामुळे इतिहास संशोधन पध्दतीला वेगळे महत्व प्राप्त झाले आहे. इतिहास संशोधन म्हणजे, आपल्याला आतापर्यंत ज्ञात अशा इतिहासातले अज्ञात धागे शोधून इतिहासाचे पुनश्चः विश्लेषण करणे होय.[2] इतिहास संशोधनाचे कथनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि मूलगामी संशोधन असे तीन प्रकार पडतात. यापैकी मूलगामी संशोधन अधिक मौलिक व तात्विक स्वरूपाचे असते. यात उपलब्ध ऐतिहासिक साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात येत असला तरी त्यातून काही सर्वगामी, मूलगामी सिध्दांत मांडले जातात. त्यामुळे इतिहास विषयाला नवी तात्विक बैठक प्राप्त होत असते.[3]

इतिहास संशोधनात समस्या सुत्रण, गृहितक निश्चिती, संदर्भ साधनांचा शोध, त्यांचे वर्गीकरण, त्यांचे अंतर्रंग परीक्षण व बहिर्रंग परीक्षण, टिपणे काढणे, कार्यकारणमीमांसा, सामान्यीकरण, अर्थनिरूपण व विश्लेषण इ. प्रमुख टप्पे असतात.[4]

अर्थनिरूपण पध्दतीभास्त्र (हरम्युनिटिक्स) :

विसाव्या शतकात प्रामुख्याने सामाजिक शास्त्रे, तत्वज्ञान, कला व साहित्य या क्षेत्रात उगम पावलेली एक महत्वपूर्ण अभ्यासपध्दती म्हणजे अर्थनिरूपण पध्दतीशास्त्र होय. श्लेरमाखर, एडमंड हुसर्ल, विल्यम डिलथे, मार्टिन हायडेगर इ विद्वान या अभ्यासपध्दतीच्या चळवळीचे जनक मानले जातात. अर्थनिरूपण पध्दतीशास्त्र म्हणजे मूळ ग्रंथाचा अर्थबोध सांगणारी किंवा उलगडा करणारी पध्दत होय, जीचा उपयोग मूळ लेखन रचनेतील अस्पष्टता, असंदिग्धता दूर करण्यासाठी केला जातो. व्यापक अर्थाने हरम्युनिटिक्स ही एक अशी नियमावली आहे की ज्यामुळे ग्रंथरचनेचा अर्थ रूपांतरीत करण्यात येतो व

संभाव्यता वर्तवण्यात येते. या पध्दतीशास्त्राचे दोन हेतू आहेत. एक म्हणजे ग्रंथाचा, वाक्याचा किंवा शब्दाचा योग्य प्रकारे किंवा जसाचा तसा अर्थ लावणे आणि दुसरा म्हणजे ग्रंथरचनेतील महत्वपूर्ण प्रतिकात्मक संदेशाचा शोध घेणे.[5] इतिहासाच्या संदर्भ साधनांची पडताळणी करण्यासाठी अर्थनिरूपण पध्दतीशास्त्र उपयुक्त ठरते.

इतिहासाचा अन्वयार्थ :

इतिहास संशोधनात भूतकाळाचे पूर्ण आकलन होण्यासाठी घटनांचा क्रम, त्यामधील कार्यकारणभाव, सामान्यीकरण, घटनेचे विश्लेषण इ. घटक काळजीपूर्वक अभ्यासावे लागतात. त्याशिवाय घटनेचे अर्थनिरूपण होत नाही. इतिहासाचा अन्वयार्थ लावणे म्हणजे गतकालीन घटनांचे स्पष्टीकरण करणे, कार्यकारणभाव सांगणे व त्या घटनांमधून ध्वनित होणारा अर्थ समजून घेणे व त्यातून काही सर्वमान्य बुध्दीगम्य, तर्काला पटतील असे विचार मांडणे होय.[6] इतिहासाचा अन्वयार्थ अनेक प्रकारे लावला जातो. त्यामुळेच सोयीस्कर अन्वयार्थाची समस्या जटील बनत चालली आहे.

इतिहासाचा सोयीस्कर अन्वयार्थ ; पध्दतीभास्त्रातील अंतर्भूत घटक :

इतिहास लेखनशास्त्रात असे काही घटक अंतर्भूत आहेत की, ज्या घटकांमुळे इतिहासाचे वेगवेगळे अर्थ लावले जातात. त्यातून आपल्या सोयीची मांडणी करणे सोपे जाते. ते घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. इतिहासातील कार्यकारणमीमांसा :कोणत्याही नैसर्गिक किंवा सामाजिक घटनेमागे अनेक कारणे असतात हे तथ्य वि"वमान्य सत्य म्हणून आज स्वीकारले गेले आहे. इतिहास सं"ोधनात घटनेचा अन्वयार्थ लावताना कार्यकारणभाव या घटकाला निर्विवादपणे महत्वाचे स्थान आहे. प्रो. ई. एच. कार यांच्या मते, इतिहास म्हणजे कारणांचा अभ्यास होय. इतिहासकाराने उत्तर मिळण्याची जोपर्यंत आ"ा असते तोपर्यंत का ? हा प्र"न सतत विचारावा.[7] इतिहासात कारणमीमांसेचे महत्व एवढे आहे की, कारणमीमांसेखेरीज केलेले इतिहासलेखन म्हणजे घटनांचे जंत्री ठरते. अ"ा इतिहासलेखनाची तुलना प्रसिध्द ब्रिटि"ा इतिहासकार आर. जी. कॉलिंगवूड रेल्वेच्या वेळापत्रका"ी करतात. त्यात उपयुक्त माहिती असते. ती भरगच्च व तप"ीलात असते मात्र ती सुटी असते, तर्कसंगत नसते. इतिहास म्हणजे अ"ा सुटया घटनांची यादी नव्हे. म्हणून इतिहासात कारणमीमांसा फार महत्वाची असते.[8] कार्यकारणभावाविषयी नियती वादी सिध्दांत, योगायोगाचा सिध्दांत, समन्वयाचा सिध्दांत आणि गुप्तकटाचा सिध्दांत असे विविध सिध्दांत प्रचलित आहेत. कारणांच्या बाबतीत कारण आणि इतिहासकार, कारण आणि परिस्थिती, वास्तविक आणि मूळ कारण, कारणाची मूल्य संपृक्त व्याख्या आणि व्यक्तिगत दृष्टीकोन इ. घटक कारण परंपरेकडे बघण्याचा इतिहासकाराचा दृष्टीकोन प्रभावीत करत असतात.[9] थोडक्यात कारणमीमांसेतील विभिन्नता इतिहासाचा वेगवेगळा अर्थ लावण्यास सोयीस्कर ठरते.

2. **ऐतिहासिक घटिते** : इतिहास हा तथ्यांवर किंवा घटितांवर आधारित असतो. ऐतिहासिक घटिते मोठया प्रमाणावर उपलब्ध असतात त"ीच ती विखूरलेली असतात. कोणत्या घटिताला ऐतिहासिक तथ्य म्हणून मान्यता दयायची हे अंतिमतः इतिहासकार ठरवत असतो. तथापि घटितांचे स्वरूप निर्भेळ, सरळ व साधे असत नाही. या संदर्भात प्रो. ई. एच. कार म्हणतात, ''इतिहासकार एखादया मासेविक्याप्रमाणे तथ्ये निवडून इतिहास लेखन करीत असतो. तथ्ये स्वतः बोलत नसून इतिहासकार त्यांना बोलते करतो. तथ्ये एखादया पोत्यासारखी असतात. त्यात काहीतरी भरल्या"ावाय ती उभा राहू शकत नाहीत. तसेच तथ्ये निर्भेळ स्वरूपात प्राप्त होऊ शकत नाहीत. कारण ती मुळात त"ी नसतातच. ती नेहमी नोंद करून ठेवणाऱ्याच्या मनातून परावर्तित होवून येतात. तथ्ये मासेविक्याच्या ओटयावरील मा"ांप्रमाणे नसतात तर अफाट अ"ा महासागरात विहार करणाऱ्या मा"ांप्रमाणे असतात. इतिहासकाराच्या हाती कोणते मासे लागतील हे अं"ातः योगायोगावर व मुख्यतः तो मासेमारीसाठी महासागराच्या कोणत्या भागाची निवड करतो व त्यासाठी कोणत्या साधनांची मदत घेतो यावर अवलंबून असते.[10] सारां"ा, इतिहासातला कोणता भाग निवडायचा, कोणती तथ्ये घ्यायची कोणती टाळायची हे इतिकासकारावर अवलंबून असल्याने इतिहासाची सोयीस्कर मांडणी करणे सोपे जाते. तसेच घटितांचे सुध्दा स्वरूप निर्भेळ नसल्यामुळे इतिहासाची सोयीची मांडणी करणे सोपे जाते.

3. **इतिहासातील वस्तुनिष्ठता** :इतिहास लेखन"ास्त्रातील एक वादग्रस्त मुद्दा म्हणजे इतिहास सं"ोधनातील वस्तुनिष्ठता होय. कुठलाही पूर्वग्रह दुषित दृष्टीकोन न बाळगता, कुणाबद्दलही आपूलकी, प्रेम, आदर, व्देष अगर मत्सर ही भावना न ठेवता निखळ सत्यान्वेषी भूमिकेतून कोणत्याही घटनेकडे

पाहणे व त्याचे आकलन करून घेणे या दृष्टीकोनाला वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोन असे म्हणतात.[11] इतिहास घडविणारा आणि इतिहास लिहणारा दोघेही माणसेच असतात. माणसा–माणसामध्ये मतभेद, वाद, प्रेम आपुलकी, व्देष असणे स्वाभाविक असते. जी बाब व्यक्तीला लागू पडते तीच समुदायाला किंवा राष्ट्राला लागू पडते. मानवी स्वभावातील गुण–दोष इतिहासलेखन प्रभावित करत असतात. त्यामुळे इतिहासात 100 टक्के वस्तुनिष्ठतेची अपेक्षा बाळगणे चुकीचे ठरते. परीणामी इतिहासाची सोयीची मांडणी केली जाते. निखळ वस्तुनिष्ठतेअभावी इतिहासाचे भिन्न भिन्न वि"ोषतः सोयीचे अन्वयार्थ लावले जातात.

4.**इतिहासातील सामान्यीकरण** : गतकाळात घडलेल्या घटनांवरून किंवा अगोदर केलेल्या प्रयोगावरून काही तर्क काढले जातात. तेव्हा असे घडले होते आताही असेच घडेल असा निष्कर्ष काढणे तसेच वैज्ञानिक प्रयोगावरून काढलेले निष्कर्ष त्याच प्रकारचा प्रयोग पुन्हा केल्यावर तसेच निष्कर्ष येतील असे मानने म्हणजे सामान्यीकरण होय.[12] इतिहासात नैसर्गिक शास्त्राप्रमाणे सामान्यीकरणाबाबत काटेकोरपणा बाळगता येत नाही. इतिहासातील सामान्यीकरण हे शक्यतेच्या पातळीवरचे, तर्काधिष्ठित व ढोबळमनाने केलेले असते. त्यामुळे एकाच घटनेबाबत वेगवेगळया सं"ोधकांचे निष्कर्ष वेगवेगळे येतात. सामान्यीकरणातील हा सैलपणा इतिहासाच्या सोयीस्कर मांडणीला खतपाणी घालतो.

इतिहासाच्या सोयीस्कर अन्वयार्थाचे दुष्परिणाम : इतिहासाच्या सोयीस्कर अन्वयार्थाचे दुष्परिणाम पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :–

1. **मिथकीकरणाला प्रोत्साहन** :

इतिहासाचा सोयीस्कर अन्वयार्थ इतिहासाच्या मिथकीकरणाला चालना देतो. मिथक किंवा दंतकथा ऐतिहासिक पुराव्याच्या शास्त्रीय, तर्कशुध्दतेच्या कसोटीवर टिकू शकत नाही. तथापि, पुराव्यांचा सोयीस्कर अन्वयार्थ लावला की, मिथक तयार व्हायला वेळ लागत नाही. दुर्दैवाने भारतीय समाज मनावर रूढी परंपरांचा नको तेवढा प्रभाव असल्यामुळे एखादया ऐतिहासिक तथ्यातील सत्यता पचविण्यापेक्षा मिथकाला कवटाळण्याकडे समाजाचा कल अधिक आहे. अशी मिथके सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील वर्चस्ववादी हितसंबंध जोपासतात.

2. **भ्रामक संकल्पनांचा प्रचार व प्रसार** :

इतिहासाच्या चुकीच्या अन्वयार्थामुळे अशास्त्रीय भ्रामक संकल्पनांचा प्रचार व प्रसार होतो. तर्काला न पटणाऱ्या अनेक बाबी यामाध्यमातून समाजमनात घर करून बसतात. उदा. प्राचीन भारताच्या वैज्ञानिक व भौतिक प्रगतीबददल असे म्हटले जाते की, आमच्याकडे पूर्वी विमाने होती, क्षेपणास्त्रे होती. सर्व प्रकारची अस्त्रे होती. आमच्या वेद ग्रंथातून विज्ञानाचे सारे आधुनिक ज्ञान रूढ केलेले आहे. किंबहूना आमच्या जुन्या संस्कृत ग्रंथांचा अभ्यास करूनच पाश्चिमात्यांनी सारे शोध लावले आहेत.[13] अशा प्रकारच्या भ्रामक कल्पना समाजात रूजवण्यासाठी उपलब्ध साधनांचा सोयीस्कर अर्थ लावला जातो. असाच प्रकार 'गुप्तकाळ हा प्राचीन भारतातील सुवर्ण युग होते' यासंदर्भात दिसून येते. वास्तविक गुप्तकाळात सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती प्रचंड खालावलेली होती हे इतिहासकारानी सिध्द केले आहे.[14]

3. **सांप्रदायिकीकरणाला उधाण** :

सांप्रदायिक किंवा जमातवादी विचारधारेचा बेमालूमपणे प्रचार व प्रसार करण्यामध्ये इतिहासाएवढी निर्णायक भूमिका अन्य कोणताही विषय बजावू शकत नाही. धर्माच्या आधारे राजकीय हितसंबंध जोपासणाऱ्या विचारसरणीला सांप्रदायिकता असे म्हणतात.[15] धर्म खतरेमे अशा आभासी प्रचारातून लोकांच्या मनात भितीचे वातावरण तयार करावयाचे इतिहासातले तशाच प्रकारचे सोयीचे दाखले दयायचे असा प्रकार अलीकडे जास्त घडत आहे. ही गंभीर बाब आहे.

4. **इतिहासाचे भौक्षणिक अवमूल्यन** :

इतिहासाचा सोयीस्कर उपयोग करून राजकीय सत्ता हस्तगत करता येते हे समजल्यामुळे अलीकडच्या काळात इतिहासाचे झपाटयाने राजकीयीकरण झाले आहे. राजकीय फायद्यासाठी ऐतिहासिक संदर्भ साधनांची हवी तशी मोड तोड केली जावू लागली आहे. पाठयपुस्तकातून चुकीचा इतिहास मानला जाऊ लागला आहे. ही धोक्याची घंटा आहे.

5. **नव्या पिढीची दिशाभूल** :

नव्या तरूण पिढीच्या रिकाम्या असणाऱ्या मन मनगट मेंदूवर परिणाम घडवून आणणारा इतिहास सोयीस्कर रीत्या मांडला जावू लागला आहे. विशेषतः महाराष्ट्रात काही संघटनांकडून छत्रपती शिवाजी महाराज व संभाजी महाराज यांच्या इतिहासाचे सोयीस्कर दाखले देवून तरूणांची माथी भडकवण्याचे काम सुरू असल्याचे दिसून येते.

उपाययोजना :–

1. ऐतिहासिक तथ्यांचे सातत्याने पुनर्परिक्षण व पुनर्मांडणी केली जावी.
2. इतिहास संशोधन प्रक्रियेला नेहमी चालना मिळावी. वेगवेगळया भाषेतील लिपीतील कागदपत्रांचे संशोधन व्हावे.
3. नैतिक मूल्य म्हणून शालेय जीवनापासून विद्यार्थ्याच्यात वैज्ञानिक दृष्टीकोन रूजवला जावा.
4. प्रामाणिकपणाच्या मुल्यावर आधारीत घटना केंद्रीत संशोधन व्हावे.
5. कारणमीमांसा किंवा सामान्यीकरणाबाबत तर्कशुध्द वा बुध्दीवादी दृष्टीकोन स्वीकारावा.
6. इतिहासाच्या राजकीयीकरणाला आणि सांप्रदायिकीकरणाला प्रतिबंध घालावा.

समारोप :–

एकंदरीत वरील विवेचनावरून सारांशरूपाने असे म्हणता येईल की, इतिहास संशोधन प्रक्रियेत अन्वयार्थाचा भाग अत्यंत संवेदनशील असतो. इतिहासकार ज्या प्रकारचा अन्वयार्थ लावतो तोच विचार समाजात रूजतो. समाजाची दिशाभूल होते. त्यामुळे संशोधन प्रक्रियेशी प्रामाणिक राहून अन्वयार्थ लावला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

1. डॉ. कोठेकर, शांता – इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2005
2. डॉ. देव, प्रभाकर – इतिहासशास्त्र, संशोधन अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेनटॉनिक, प्रकाशन, नाशिक, 2007
3. डॉ. कोठेकर, शांता – उपरोक्त
4. डॉ. कोठेकर, शांता – उपरोक्त
5. डॉ. वाघमारे, बी. एस. – अर्थनिरूपण पध्दतीशास्त्राच्या चळवळीचा विकास (नवभारत या मासिकातील लेख, ऑक्टोबर 2010)
6. डॉ. देव, प्रभाकर – उपरोक्त
7. प्रो. कार ई. एच. – इतिहास म्हणजे काय? मराठी अनुवाद प्रो. गो. वि. लेले, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन पुणे, 1994
8. डॉ. कोठेकर, शांता – उपरोक्त
9. डॉ. चोबे झारखंडे व – इतिहासदर्शन, विश्वविद्यालय प्रकाशन वाराणसी प्रो. सिंह हिरालाल
10. प्रो. कार ई. एच. – उपरोक्त
11. डॉ. देव, प्रभाकर – उपरोक्त
12. डॉ. देव, प्रभाकर – उपरोक्त
13. डॉ. पानसे सुधीर – वैज्ञानिक दृष्टीकोन व आपण, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, 2015
14. प्रा. झा डी. एन. – प्राचीन भारत एक ऐतिहासिक रूपरेखा, के सागर पब्लिकेशन पुणे
15. प्रो. बिपीनचंद्र व इतर – इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेन्डन्स, के सागर पब्लिकेशन पुणे

समाजशास्त्रा समोरील समकालीन आव्हाने

प्रा. जी. टी. मोकासरे
सहायक प्राध्यापक,
समाजशास्त्र विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव.

शास्त्रीय पध्दतीने मिळवलेल्या घटनांच्या किंवा तथ्यांच्या ज्ञानांचे सुव्यवस्थीत संघटन म्हणजे शास्त्र होयश.श्शास्त्राचे आनुभवनिष्ठ व आकारिक असे दोन प्रकार पडतात. अनुभवनिष्ठ शास्त्राचे परत नैसर्गिक व सामाजिकशास्त्रे असे दोन उपप्रकार पडतात. व्यापक अर्थाने समाजातील माणुस हा सर्व सामाजिकशास्त्रांचा केंद्रबिंदु आहे. मानवाचे सामाजिक वर्तन हे सर्व सामाजिक शास्त्राच्या विषयाच्या अभ्यासाची सामायिक बाजु आहे. समाजशास्त्र हे सुध्दा सामाजिकशास्त्रातील मुलभुत शास्त्र आहे. मानवी वर्तनाचा सामाजिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्याचे काम समाजशास्त्र करते. मॉरीस गिन्सबर्ग यांच्या मते श्मानवी आंतरक्रीया, आंतरसंबध, त्याची कारणे व परीणाम यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र होयश.तर किंग्जले डेव्हिडच्या मते श्समाजशास्त्र हे समाजाविषयीचे सामान्य विज्ञान आहेश.

समाजशास्त्राचा उगम हा अलीकडच्या काळात झालेला आहे. सन १८३९ मध्ये ऑगस्ट कॉम्ट यांनी आपल्या पॉझीटीव्ह फिलॉसफी या ग्रंथात ैवबपवसवहल हा शब्द सर्वप्रथम वापरला. त्यामुळे त्यांना समाजशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखले जाते. समाजाचा अभ्यासश्शास्त्रीय पध्दतीचा वापर करुनच केला पाहिजे असे त्याचे आग्रही मत होते. कॉम्ट नंतर हर्बट स्पेन्सर, कार्ल मार्क्स, एमिल दुर्खीम, टॉलकाट पार्सन्स, रार्बट मर्टन, मॅक्स वेबर, सी. एच. कुले या विचारवंताच्या योगदानामुळे १९ व्या शतकात समाजशास्त्र एक आधुनिक व प्रगत श्शास्त्र म्हणून नावारुपाला आले.

सर्वच सामाजिक शास्त्रज्ञांनी मानवी समाजाच्या विकासात व प्रबोधनात महत्वाची भूमिका निभावली आहे. औद्योगिक क्रांती, अमेरिकन राज्य क्रांती, फ्रेंच क्रांती, रशियन क्रांती, या सर्व घटना घडण्या पाठीमागे सामाजिकशास्त्रांनी व सामाजिकशास्त्रज्ञांनी महत्वाची भूमिका निभावलेली आहे. परंतु आज २१ व्या शतकात सर्वच सामाजिक शास्त्रांची आवस्था बिकट झालेली आहे. अनेक आव्हानांना त्यांना सामोरे जावे लागत आहे. समाजशास्त्र ही त्याला अपवाद नाही.

समाजशास्त्रा समोरील समकालीन आव्हाने:

१. वस्तुनिष्ट संशोधनाचा अभाव:

श्वस्तुनिष्टता म्हणजे तथ्याचे नि:पक्षपणे किंवा तटस्थपणे परीक्षण करण्याची इच्छा आणि योग्यता होयश. सर्वच सामाजिक शास्त्रामध्ये वस्तुनिष्टता आणणे ही काळाची गरज आहे, पण आज सामाजिक संशोधनातील संशोधन मोठया प्रमाणात व्यक्तीनिष्ट असल्याचे आढळून येते. अगदी राष्टीय पातळी वरील काही संशोधन संस्थाच्या संशोधनाची निष्कर्ष ही पक्षपाती असल्याचे दिसते. त्यामुळे सामाजिक संशोधनातील विश्वासहार्यता दिवसेंन दिवस कमी होत आहे. समाजशास्त्रातील अभ्यास हा मानवी वर्तनाशी संबधीत असल्याने व संशोधक हा समाजाचा घटक असल्याने त्याच्यावर श्रध्दा, मूल्य, संसकृतीचा प्रभाव पडतच असतो. तसेच व्यक्ती म्हणून त्याला भावना असतात. या सर्व बाबींचा प्रभाव त्याच्या अध्ययनावर पडत असतो पण संशोधकाने तटस्थ व नि:पक्ष राहायला हवे. तरच संशोधन हे वस्तुनिष्ट होउ शकते.

२. उपयोजित समाजशास्त्राचा अभाव:

उपयोजित समाजशास्त्र म्हणजे ज्ञानाचा प्रत्यक्ष व्यवहारात उपयोग किंवा व्यवहारातील समस्या सोडवण्यासाठी ज्ञानाचा उपयोग होय. समाजशास्त्र मात्र काय आहे? ;ूींज पे द्ध याचा अभ्यास करते काय असावे? ूींज ीवनसक इमद्धयाचा अभ्यास करत नाही. त्यामुळे समाजशास्त्रज्ञ समाजाचा अभ्यास करुन समाजात भविष्यात कोणत्या समस्या निर्माण होतील यावर भाष्य करतांना दिसत नाही. त्यामुळे समाजशास्त्रातील उपयोगीता दिवसेंन दिवस कमी होतांना दिसत आहे. समाजशास्त्रज्ञ हा सोशीयल इंजीनिअर असतो. त्याने समाजात काय असावे, काय नसावे, भविष्यात कोणत्या समस्या निर्माण होतीलद्द त्या कशा सोडवल्या पाहिजे याची उत्तरे

समाजशास्त्रज्ञाकडे असायला हवी. अलिकडल्या काळात बर्जर या विचारवंताने उपयोजित समाजशास्त्राचा अग्रह धरल्याचे दिसते आणि त्यासंदर्भात पाउले उचलणे गरजेचे आहे.

३. रोजगार संधीचा अभाव:

सद्यस्थितीला विद्यार्थ्यांपुढे रोजगाराचा प्रश्न हा सर्वात मोठा प्रश्न बनलेला आहे. समाजशास्त्रात अनेक विद्यार्थी नेट, सेट, डॉक्टरेट होउनही रोजगार उपलब्ध नाहीत. केवळ प्राध्यापक व ज्युनिअर टिचर हया दोन संधी सोडल्या तर फारशा संधी विद्यार्थ्यांना समाजात उपलब्ध नाहित. त्यामुळे या विषयाकडे विद्यार्थ्यांचा ओघ दिवसेंन दिवस कमी होत चालला आहे. त्याकरीता औद्योगिक समाजशास्त्र, वैद्यकीय समाजशास्त्र, रिसर्च बेस प्रोजक्ट वर्क असे वेगवेगळे घटक अभ्यासक्रमात समाविष्ट करायला हवे जेणे करुन विद्यार्थ्यांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील.

४. वर्गातील अनुपस्थिती:

आज सर्वच सामाजिकशास्त्रातील शिक्षकांपुढील आव्हान म्हणजे वर्गातील अनुपस्थिती हे होय. विद्यार्थ्यांचे प्रवेश तर होतात पण वर्गात मात्र बोटावर मोजण्या एवढेच विद्यार्थी असतात. सामाजिकशास्त्रे म्हणजे घरी बसून व कामधंदा करुन घ्यावयाचे शिक्षण होय अशी विद्यार्थ्यांची धारणा झालेली आहे. याला विद्यार्थी, शिक्षक, व्यवस्था, पालक सर्वच जबाबदार आहेत. रोजगार संधीचा अभाव, व्यावहारिक ज्ञानाचा अभाव, उदासिन शिक्षक यामुळे वर्ग रिकामे व कॉलेज कट्टे हाउसफुल अशी अवस्था झाली आहे. जर ही परीस्थिती बदलली नाही तर काही वर्षोंनी हे विषय बंद पडलेले दिसतील.

५. व्यवसायाभिमुख व कौशल्यवर आधारीत अभ्यासक्रमाचा अभाव:

शशिक्षण म्हणजे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होयश. परंतु आज सामाजिकशास्त्रातील विद्यार्थी पदवी घेउन जेव्हा बाहेर पडतो तेव्हा त्याला रोजगारही मिळत नाही व तो स्वत:च्या ज्ञानावर एखादा व्यवसाय ही उभा करु शकत नाही. हे आजच्या शिक्षण व्यवस्थेचे अपयश आहे. कारण त्याला तसे व्यवसायाभिमुख व कौशल्यावर आधारीत शिक्षणच दिल्या जात नाही. त्यापेक्षा एखादा निरीक्षर अनुभवी व्यक्ती बाजारात भाजीपाला विकून २०० रुपये कमावतांना दिसतो. त्यामुळे आजच्या विद्यार्थ्यांची अवस्था ना घरका ना घाटका अशी धोब्याच्या कुत्र्या प्रमाणे झालेली आहे.

६. नाविन्यपुर्ण संशोधचा अभाव :

स्माजशास्त्रातील बहुतांश संशोधने ही नाविन्यपुर्ण नसतात. समाज जीवन जगत असलेल्या सामान्य व्यक्तीला माहित असलेलीच बहुतांश निष्कर्ष या संशोधनांची असतात.कारण समाजातील सर्वच व्यक्तींना सामाजिक वास्तवतेची जाण असते. सामाजिक संशोधक हिच वास्तविकता शोधण्यासाठी अनेक वर्षे व पैसा खर्च करतात. उदा भारतीय राजकारणावर जातीचा प्रभाव आहे किंवा सावकारी प्रथा व दुष्काळी परीस्थीतीमुळे शेतकरी आत्महत्या करतात. ही निष्कर्ष काढण्यासाठी संशोधकाला दोन, तीन वर्षे संशोधन करावे लागते व त्यात त्याचा पैसा ही खर्च होतो. मात्र समाजातील सामान्य माणसालाही हया गोष्टी आगोदरच माहित असतात. त्यासाठी संशोधकाने काही नाविन्यपूर्ण गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करुन नाविन्यपुर्ण गोष्टी शोधून काढायला हव्यात.

७. पाश्च्यातीकरणाचे अंधानुकीकरण :

समाजशास्त्रातील बहुतांश संकल्पना व सिध्दांत हे पाश्यात्य देशातील आहेत. त्याचेच आपण सर्वजण अंधानुकरण करत आहोत. भारतीय समाज संस्कृती ही पाश्चात्य देशांपेक्षा वेगळी आहे. त्या अनुशंगाने भारतीय विचारवंतानी भारतीय समाजाचा व संस्कृतीचा अभ्यास करुन वेगवेगळया संकल्पना व सिध्दांची निर्मीती करायला हवी. परंतु तसे फारसे झालेले दिसत नाही. आपण पाश्चात्यांचेच गोडवे गात बसलेलो आहोत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. घुर्ये, एम. एन. श्रिनिवास, ए. आर. देसाई इ. काही विचारवंत सोडले तर इतरांनी केवळ पाश्चात्यांचेच अंधानुकीकरण केलेले दिसते.

निष्कर्ष:

१. संशोधनातील वस्तुनिष्टतेचा अभाव, नाविन्यपुर्ण संशोधनाची उणिव व अमुर्त सिध्दांतांच्या मांडणीचा अभाव हे भारतीय समाजशास्त्रा समोरील संशोधनाच्या संदर्भात प्रमुख आव्हाने आहेत.

२. व्यवसायाभिमुख किंवा कौशल्यावर आधारीत अभ्यासक्रमाचा अभाव व रोजगाराच्या संधीचा अभाव हे समाजशास्त्र व सामाजिकशास्त्रा समोरील विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीकोनातून प्रमुख आव्हाने आहेत.

३. विद्यार्थ्यांची अनुपस्थिती हे शिक्षका समोरचे प्रमुख आव्हान आहेत.

४. पाश्चात्यीकरणाचे अंधानेकीकरण व उपयोजित समाजशास्त्राचा अभाव ही सुध्दा समाजशास्त्रा समोरील महत्वाची आव्हाने आहेत.

५. वस्तुनिष्ट संशोधन, नाविन्यपुर्ण बाबींचा शोध, अमुर्त सिध्दांताची मांडणी, व्यवसायाभिमुख शिक्षण, रोजगाराच्या संधी, विर्थ्यांची अनुपस्थिती यासर्व आव्हानांवर साधक बाधक चर्चा करुण, सकारात्म दृष्टीकोनाने शिक्षणव्यवस्थेत बदल करुन, शिक्षक, पालक व विद्यार्थ्यात सुसंवाद साधून, शिक्षकांमध्ये निकोप संशोधनवृत्ती निर्माण करुन आपण वरील आव्हानांनवर मात करु शकतो.

संदर्भ:

१. दोषी, त्रिवेदी ;२००५द्ध, उच्चत्तर समाजशास्त्रीय सिध्दांत, रावत पब्लीकेशन, जयपूर
२. साळुखे, सर्जेराव, ;२००८द्ध, समाजशास्त्रातील मुलभुत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.
३. बोधनकर, आलोनी, ;१९९८द्ध, सामाजिक संशोधन पध्दती, साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
४. डॉ. आगलावे, प्रदिप ;२००७द्ध, अभिजात समाजशास्त्रीय विचार, साईनाथ प्रकाशन नागपूर.

बहुसंस्कृतीवाद आणि समानता

सहा. प्रा. पांडुरंग विष्णू पाटील
राज्यशास्त्र विभाग,
प्रा. संभाजीराव कदम महाविद्यालय, देऊर ता. कोरेगाव जि. सातारा

प्रस्तावना :

जगात आज जी वेगवेगळी राष्ट्रे निर्माण झाली ती ऐतिहासिक कारणामुळे निर्माण झालेली आहेत. त्यांच्या निर्मितीची कारणे वेगवेगळी असू शकतात.एखाद्या भूप्रदेशात लोक राहतात तेंव्हा ते वेगवेगळया जातीचेय धर्माचेय्वंशाचे असतात. प्रत्येक गट आपली स्वत:ची ओळख जपण्याचा प्रयत्न करीत असतो. बहुसंस्कृती हे आजच्या जगाचे वास्तव आहे. ती निरनिराळया कारणांनी निर्माण झालेली आहे. नव्या भाषांचा जन्म झालाय्हया भाषा अस्मितेचे कारण बनल्या. इतिहासय्धार्मिकताय आक्रमण या बरोबरच धर्मातील फूट यामुळेही अस्मिता निर्माण होते. बहुसंस्कृतीवाद केवळ अनेक संस्कृतीबद्दल विचार मांडत नाही तर या वेगवेगळया गटांच्याय समुदायांच्या संस्कृतींनी परस्परांच्या संस्कृतीबद्दल आदर बाळगावा हा विचार मांडतो.बहुसंस्कृती म्हणजे समाजात एका संस्कृतीऐवजी अनेक संस्कृती असणे होय. बहुसंस्कृतीवाद ही एक अशी संज्ञा आहे जी वांशिक विभिन्नतेला प्रतिसाद देणारा विशेष मार्ग विशद करते. बहुसंस्कृतीवादात सामाजिकय राजकीय संस्थेत बदल करणे अभिप्रेत आहे. कारण त्यामुळे जे सांस्कृतीक अल्पसंख्य आहेत त्यांच्या संस्कृतीचे रक्षण होईल. त्याचबरोबर त्यांच्या रूढीय प्रथाय परंपराय भाषाय एखाद्या समुदायाची लिपी असेल तर लिपीचे जतन होऊ शकेल. बहुसंस्कृतीवाद सामाजिक परिवर्तन करू इच्छितो. त्याचबरोबर एक नवीन समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो. या नवीन समाज व्यवस्थेत वंशवादाचे निर्मूलन होऊन वेगवेगळया समुदायांचीसांस्कृतीक ओळख तशीच ठेवली जाईल. त्यामुळे समता निर्माण करणारा हा बहुसंस्कृतीवाद आहे.

बहुसंस्कृतीवादाचा विकास :

धर्म संस्कृतीमुळे मानवी समुहांना एक ओळख प्राप्त होते. राज्यातील नागरिकांची समान ओळख निर्माण करीत असताना त्यांच्यातील धार्मिक, वांशिक, भाषिक विविधता लक्षात घ्यावी लागते. स्थलांतरीत समुदायांना जोडण्यासाठी आणि धर्मसंस्कृतीचा गोफ विणण्यासाठी बहुसंस्कृतीवाद उदयास आला. बहुसंस्कृतीवादाची संकल्पना प्रथम कॅनडात उदयास आली. १९७० नंतर पाश्चात्य देशात ही संकल्पना वापरली जाऊ लागली. बहुसंस्कृतीवादाचा एक धोरण म्हणून कॅनडाने १९७१ मध्ये स्वीकार केला. कॅनडात ब्रिटिश व फ्रेंच नागरिकांनी स्थलांतर केले होते. हे स्थलांतरीत नागरिक आणि स्थानिकांची ओळख जपण्याच्या उददेशाने तेथे बहुसंस्कृतीवादाला मान्यता देण्यात आली. प्राचीन कालखंडात सांस्कृतीक विविधता होती परंतु त्यामध्ये समानतेचे तत्त्व होतेच असे नाही. बहुसंस्कृतीवादात मात्र समानतेचे तत्त्व अंतर्भूत आहे. यावरून असे म्हणता येईल की ही संकल्पना कॅनडात राजकीय गरजेपोटी निर्माण झाली.

पाश्चिमात्य देशांचा विचार केल्यास १९६० नंतर तेथे याबाबत विचार मांडले गेले. अमेरिकेत विविध देशातून आलेल्या लोकांची संख्या मोठया प्रमाणात आहे. परंतु १९६० मध्ये कृष्णवर्णीय लोकांनी तेथे चळवळ सुरू केली तेंव्हापासून अमेरिकेत बहुसंस्कृतीची दखल घेण्यास सुरूवात झाली.ऑस्ट्रेलियात १९७० मध्ये आशियातून मोठया प्रमाणात आलेल्या लोकसंख्येमुळे बहुसंस्कृतीवाद सुरू झाला तर इंग्लंडमध्ये मोठया प्रमाणत असणाऱ्या काळया लोकांमुळे बहुसंस्कृतीवादाला सुरूवात झाली. बहुसंस्कृतीवादी समाजव्यवस्थेची कोणती तत्त्वे असावीत यासंदर्भात १९९० पर्यंत कोणत्याही विचारवंताने पध्दतशीरपणे मांडणी केलेली नव्हती. १९९० नंतर मात्र त्याला पध्दतशीर अभ्यास विषय असे स्वरूप प्राप्त झाले.

विल केमलिका यांचा बहुसंस्कृतीवादाचा सिध्दांत :

विल केमलिका या कॅनेडियन विचारवंताने बहुसंस्कृतीवादावर महत्त्वाचे तीन ग्रंथ लिहीलेस्पइतंसपेउय ब्वउउनदपजल ंदक ब्नसजनतम .१९८५ए डनसजपबनसजनतंस ब्पजप्रमदीपच . १९९५आणि। स्पइमतंस जीमवतल व ि डपदवतपजल त्पहीजेया ग्रंथातून बहुसंस्कृतीवादाचा विचार

मांडण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या मते, समाजातील वेगवेगळया घटकांना, गटांना, समान सांस्कृतीक अनुबंध पाळतात अशा लोकांना चांगले जीवन जगण्याची त्यांची जी कल्पना आहे त्यास मान्यता देणे म्हणजे बहुसंस्कृतीवाद होय. त्यांच्या मते, मानवी जीवनात संस्कृती महत्त्वाची. आर्थिक व राजकीय बाजू बरोबरच संस्कृती ही महत्त्वाची आहे.याकडे दुर्लक्ष केले गेले तरी प्रत्येक समाजाची संस्कृती त्या समाजाच्या मताप्रमाणे महत्त्वाची असते.

दुसऱ्या महायुध्दानंतर अल्पसंख्यांकांचा प्रश्न व्यक्तीनिहाय मूलभूत अधिकार देऊन सोडविता येतील अशी मांडणी केली गेली होती. परंतु केमलिका या विचाराशी सहमत नव्हता त्यांच्या मते, यानुसार अल्पसंख्यांकांचा प्रश्न सुटणार नाही तर अल्पसंख्यांकांचे हक्क हे मानवी हक्काशी व मानवी हक्क हे व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या तत्त्वाशी, लोकशाहीशी व सामाजिक न्यायाशी जोडलेले आहेत अशी मांडणी करावी लागेल.म्हणजेच मानवी हक्कय्लोकशाहीय सामाजिक न्याय कशाप्रकारे अल्पसंख्यांकांच्या हक्काशी निगडीत आहेत हे सांगावे लागेल. केमलिका यांनी अशी व्यवस्था सुचविली की ज्यामध्ये समाजातील सर्व नागरिकांचे राजकीय व नागरी हक्क सुरक्षित राहतील.या व्यवस्थेत कायदेशीर आणि घटनात्मक तरतुदीद्वारे सांस्कृतिक विभिन्न गटांना सामावून घेऊन त्यांना त्यांच्या वेगळेपणानुसार अधिकार देण्यात येतील. विल केमलिकाच्या बहुसंस्कृतीवादाचा केंद्रबिंदू उदार राष्ट्रवाद आहे. त्याच्या मतेय राष्ट्राची संस्कृती ही अनेक गटांची संस्कृती असते. परदेशातून आलेल्या लोकांना व त्यांच्या गटांनाही संरक्षण दिले पाहिजे. त्यामुळे असे गट आपली विशिष्ट ओळख जपून ठेवतील.

केमलिकाच्या या विचारावरून पुढील मुद्दे मांडता येतील

१) बहुसंस्कृतीवादाने प्रत्येक सांस्कृतीक गटाला त्यांची स्वत:ची जी जीवन जगण्याची कल्पना आहे त्याप्रमाणे जगू दिले पाहिजे. हे जीवन जगणे बरोबर नाही त्यात बदल केला पाहिजे असे लोकांना वाटले तर त्यांना त्यामध्ये बदल करता आला पाहिजे.

२) प्रत्येक अल्पसंख्यांक समुदायाला सांस्कृतिकदृष्टया स्वतंत्र राहण्याचा अधिकार आहे. त्यांना त्यांच्या स्वत:च्या व्यवस्था कायम ठेवण्याचा अधिकार आहे.चुक की बरोबर, विवेकी की अविवेकी हा प्रश्न विचारण्याचा अधिकार लोकांना असला पाहिजे.

३) तुम्ही तुमच्या धर्माचे, जीवनपध्दतीचेअनुकरण करा. जीवन जगण्याच्या इतर पध्दतींची मुबलक प्रमाणात माहिती लोकांना असली पाहिजे पर्यायी मार्ग लोकांना उपलब्ध करून दिले पाहिजेत.प्रत्येक समाजाला विकासाचा अवकाश मिळाले पाहिजे.

अशा प्रकारे विल केमलीका यांनी बहुसंस्कृतीवादाची मांडणी केली.

भिखू पारेख यांचे बहुसंस्कृतीवाद विषयक विचार :

भिखू पारेख यांनी इंग्लंड मध्ये बहुसंस्कृतीवाद विषयक विचार मांडले. दक्षिण आशियातून स्थलांतरित झालेले लोक इंग्लंड मध्ये गट करून, वस्त्या करून राहत आहेत. तेथे त्यांनी आपली संस्कृती जपली आहे. उदा. मंदिरे बांधली आहेत, सण साजरे केले जातात, किंवा तेथील शिखांना डोक्यावर पगडी बांधण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे त्यामुळे इंग्लंडमध्ये सांस्कृतिक विविधता निर्माण झाली आहे. बहुसंस्कृतिवादावर भिखू पारेख यांनी डनसजपबनसजनतंस क्पअमतेपजल ंदक च्वसपजपबंस जीमवतल हे पुस्तक लिहीलेले आहे. या पुस्तकात खालील मुददे मांडलेले आहेत.

१. ज्या समाजात सांस्कृतिक विविधता आहे, त्या समाजातील लोकांना अनेक पर्यायांचे स्वातंत्र्य मिळते व विविधता निर्माण होते.
२. मनुष्याच्या विकासात संस्कृती हा महत्वाचा भाग असून ती महत्वाची भूमिका पार पाडते. प्रत्येकाला त्याची संस्कृती जपण्याचा अधिकार आहे.
३. बहुसांस्कृतिक जग हे त्यातील मुक्ततेमुळे आकर्षक दिसते. बहुसांस्कृतिकता सुंदर व समृध्द जग निर्माण करते. त्याचा फायदा समाजातील सर्वांना होतो.
४. बहुसांस्कृतिक समाजात वेगवेगळया संस्कृतीत एक प्रकारची स्पर्धा असते. ही स्पर्धा विचारात, जीवन जगण्याच्या मार्गात असते त्यामुळे एका संस्कृतीचे वर्चस्व समाजावर प्रस्थापित होत नाही.

अशा प्रकारचे विचार भिखू पारेख यांनी मांडले. त्यांच्याप्रमाणेच I. M. Young यांनीही बहुसंस्कृतिवादविषयक विचार मांडले. त्यांच्या मते बहुसंस्कृतिवादाचा पुरस्कार पिडलेल्या, शोषित लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी झाला. त्यांच्या मते सांस्कृतिक संबंधात एक शोषणाची व दमनाची

प्रक्रिया आहे. खालच्या समाजात असणाऱ्या चांगल्या गोष्टी वरचे लोक आत्मसात करतात व वर्चस्व निर्माण करतात, असे विचार मांडले.

सारांश :

वरील विचारवंतांच्या विचारावरून हे स्पष्ट होते की बहुसंस्कृतीवादाने समाजात समानता निर्माण होते. बहुसंस्कृतिवादात जातय धर्मय लिंगय वंशय भाषा असा कोणताही भेदभाव केला जात नाही त्यामुळे समाजात समानतेचे तत्त्व रूजले जाते. बहुसंस्कृतिवादाचा उपयोग पिडलेल्या, शोषित लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी होत आहे. प्रत्येक गटाला आपली ओळख जपण्याचा अधिकार आहे त्यामुळे वेगवेगळया गटातील सामंजस्य आणि सलोखा कायम राहून परस्पराप्रती आदराची भावना निर्माण होण्याच्या शक्यता वाढत आहेत. बहुसंस्कृतिवादात प्रत्येकाला आपली ओळखङ्कमदजपजलञ जपण्याचा अधिकार असल्याने कोणीही आपली संस्कृती इतर समुदायावर लादू शकत नाही त्यामुळे व्यक्तीस्वातंत्र्य जपले जाते. शेवटी धर्म संस्कृती उदारमतवादी असेल तरच परस्पराकडून काही घेता येईल व समता टिकविली जाईल.

समकालीन इतिहासलेखनासमोरील अडचणी

प्रा.डॉ.पराग दि.साले
इतिहास विभाग,
प्रतिभा निकेतन महाविद्यालय, नांदेड

प्रस्तावना :

इतिहास लिहीणे म्हणजे भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांची मांडणी करणे, मग लाखो वर्षांपूर्वीचा काळ व काल झालेल्या दिवसातील घटना या सर्वच 'भूतकाळ' या शब्दात अंतर्भूत असतात. खरं म्हणजे घडून गेलेली घटना असे आपण जेव्हा एखाद्या घटनेबाबत म्हणतो तेव्हा खरं तर ती घटना जेव्हा घडत असते तेव्हा वर्तमानकाळच चालू असतो. ती घटना जर समजून घ्यायची असेल म्हणजेच त्याबाबतचा इतिहास अभ्यासावयाचा वा लिहावयाचा असेल तर आजची नव्हे तर तत्कालिनस्थिती समजून घेणे गरजेचे आहे. म्हणूनच इटालियन विचारवंत क्रोसेने केलेली इतिहासाची व्याख्या– 'सर्व इतिहास म्हणजे समकालीन इतिहास होय' ही योग्य वाटते. आता जर सर्वच इतिहास हा समकालीन असेल तर मग तो लिहिण्यासाठी साधनांचा उपयोग घेऊन इतिहासकार तो लिहीतो परंतू, या लेखनविषयीही अनेक अडचणी असतात त्याचे स्वरुप प्रस्तूत लेखांमधून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१) इतिहास लेखनशास्त्राचा योग्य रितीने अभ्यास करणे.
२) इतिहासलेखनातील वस्तुनिष्ठतेचे स्वरुप अभ्यासणे.
३) ऐतिहासिक लेखनापुढील समस्यांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :

या लेखासाठी दुय्यम साधने जसे इतिहासलेखनावरील ग्रंथ, जर्नल, त्रैमासिक अशा साधनांचा वापर करून विश्लेषणात्मक पद्धतीने लेखन केले आहे.

गृहीतकृत्ये –

१) इतिहासलेखनातील वस्तुनिष्ठता अचुकपणे मांडता येत नाही.
२) इतिहासकारांमध्ये इतिहासलेखनासंदर्भात मतभेद असू शकतात.

समकालीन इतिहास लेखनापुढील अडचणी –

इतिहास या विषयाला 'सामाजिक शास्त्रा'चा दर्जा प्राप्त झाल्यानंतर मागील २०० वर्षांच्या काळात 'इतिहास संशोधन' ही संकल्पना रूढ होत गेलेली दिसते. म्हणजे इतिहास विषयाची आज आपण जी पुस्तके अभ्यासतो ज्यात एखाद्या देशाचा, ठराविक कालखंडातील घटनांचा, व्यक्तींचा, त्यांच्या कार्याचा एकत्रितरित्या लेख कलेले आढळते. या लिखानालाच सर्वसाधारणपणे इतिहासलेखन म्हटले जाते. आता हे लेखन करत असताना वा या बाबतीत संशोधन करत असताना काही अडचणी जाणवतात. त्याविषयी पूढीलप्रमाणे समस्या असतात

१) भूतकाळातील अनेक ऐतिहासिक कालखंड आजही अज्ञात –

आजही भूतकाळातील अनेक ऐतिहासिक कालखंड हे अज्ञात आहेत म्हणजे आपल्याला ते माहीत नाहीत. म्हणजे याचाच दुसरा अर्थ असाही निघतो की, काहीच कालखंड हे ज्ञात झालेले म्हणजेच माहिती झालेली आहेत. त्यामुळे जो इतिहास मानवासमोर उपलब्ध आहे तो मानवाच्या वाटचालीचा संपूर्ण इतिहास आहे असे नाही. त्यामुळे त्यावरून काढलेले अंदाज, निष्कर्ष हे जसे पूर्णपणे चूक ठरत नाहीत तशीच ती संपूर्णतः अचूक आहेत असेही नाही. त्यामुळे जशी जशी साधने उपलब्ध होतील तसा इतिहासातही बदल होत असतो. म्हणून लक्षावधी वर्षाच्या मानवी वाटचालीत आजही अनेक वर्ष अज्ञात आहेत आणि त्यामुळे संशोधन ही एक सतत चालू राहणारी प्रक्रिया ठरते. अशाप्रकारची अज्ञात असणारी कालखंड ही एक संशोधन व लेखनापुढील अडचणच म्हणावी लागेल.

२) विविध भाषांमधून विखुरलेले समकालीन साहित्य –

जगामध्ये मानवी वंशाच्या अनेक भाषा आहेत, भारतातही अनेक भाषा आहेत. त्या त्या भाषेंमधून विविध व्यक्तींचा, घटनांचा आढावा हा आत्मचरित्र, राजकीय इतिहास, प्रवास वर्णने, परकीय भाषांमधील लेखन, सरकारी कागदपत्र, धर्मसाहित्य, कविता इ. अशा स्वरूपात घेतला गेलेला आहे. प्रत्येक भाषेतील प्रत्येक बाब ही भाषांतरीत होऊन प्रत्येकाला समजेल अशा भाषांमध्ये उपलब्ध झालीच असेल असे नाही.

संशोधक जेव्हा ऐतिहासिक संशोधन करत असतो तेव्हा त्याच्या विषयासंदर्भात उपलब्ध असणारे सर्व समकालिन साहित्य हे एकाच भाषेत उपलब्ध असेल असे नसते तर ते विविध भाषांमधूनही असू शकतात. अशा स्थितीत जर संशोधकाला खऱ्या अर्थाने संशोधन करावयाचे असेल तर अनेक भाषांची किमान तोंडओळख तरी असावी लागते. असे झाले नाही तर त्याला समजणाऱ्या भाषेतील उपलब्ध साधनांचा उपयोग घेऊन जर तो समकालीन इतिहासलेखन करीत असेल तर ते संशोधन हे संपूर्ण असेलच असे म्हणता येणार नाही.

३) इतिहास लेखनात प्रयोगात्मक पद्धतीचा वापर अशक्य –

इतिहास एक शास्त्र व कला आहे असे म्हटले जाते. जर इतिहास हे एक शास्त्र असेल तर विज्ञानाप्रमाणे इथेही प्रयोगाच्याद्वारे एखादे सुत्र वा घटना अभ्यासता आली पाहिजे. केनिथ स्टॅम्प यांनी त्यांच्या Causes of the civil war या पुस्तकात म्हटले की, 'इतिहासकार ज्यावेळी काही निष्कर्ष काढतो तेव्हा त्यांच्याजवळ पुरावे हे अतिशय तुटपूंजे, मानवी स्वभावाची कमी माहिती, तसेच ऐतिहासिक घटना वेगळ्या करून पाहण्याची क्षमता कमी असते. म्हणून इतिहासकाराने निष्कर्ष काढत असताना ते ठामपणे न सांगता प्रयोगात्मक पद्धतीने सांगावे.' परंतू, असे तंतोतंतपणे करण्यासाठी अडचण अशी आहे की, इतिहासामध्ये मानवी जीवनात गतकाळात घडलेल्या एखाद्या वैशिष्ट्यपूर्ण घटनेचा अभ्यास करावयाचा असतो. त्यामुळे भौतिक शास्त्राप्रमाणे वा त्यामधील सर्वच निकष इथे लागू करता येणार नाहीत. कारण एखाद्या ऐतिहासिक घटनेविषयी लेखन करत असताना इतिहासात घडून गेलेली घटना जशास तशी पुन्हा घडवून आणता येत नाही.

४) समकालीन ऐतिहासिक साधनांची सत्यासत्यता–

समकालीन इतिहासलेखन करत असताना प्राथमिक, दुय्यम अशी साधने, भौतिक व लिखित अशी साधने असतात. ही साधने अबोल असतात, इतिहासकाराने संशोधनपूर्ण रितीने त्यांना बोलके करावे लागते. उपलब्ध साधनांची सत्य–असत्यता ओळखावी लागते. ही साधने एकाच स्वरूपाची असत नाहीत तर ती विविध स्वरुपाची असू शकतात. शिवाय त्या साधनातील सर्वच भाग इतिहास लेखनाला आवश्यक आहे का ? की त्यातील काहीच भाग महत्त्वपूर्ण आहे हे देखील लेखकाला ओळखावे लागते शिवाय साधने ही एकत्र नसतात तर ती विखुरलेली असतात. ही समस्या आहे. उदा. ब्रिटिशकालीन भारतामध्ये सर्वेक्षण केलेल्या साधनांच्या वापराचे देता येईल. याचे कारण की, ही उपलब्ध साधने ब्रिटिशकालीन कागदपत्रे आहेत पण ती तयार करत असताना मर्यादीत व अतिशय अल्प साधनांचा वापर केला आहे. यात समाजाचे सर्वेक्षण पद्धतीद्वारेच अध्ययन केलेले आहे. याबाबतीतल्या संशोधनात त्यांना माहिती देणारा घटक म्हणून गावचा चौकीदार गाव प्रमुख, कोतवाल, गावकरी यांनाच प्राधान्य दिले इतर घटकांना नाही.त्यामुळे अशी साधने कितपत सत्य मानावी हाही एक प्रश्न समोर येतो.

याशिवाय अनेक लिखित साधने ही अशाप्रकारची आहेत ज्यात एखाद्या घराण्याचा इतिहास वा राज्याचा पराक्रम अशा लेखकांनी लिहिला आहे जे त्याच घराण्यात वा राज्याच्या दरबारी आश्रय मिळालेले असत. आता अशांनी केलेल्या लिखानातील कोणती बाब सत्य व कोणती अतिशयोक्ती, वीररस वगैरेयुक्त असत्य जरी नसेल तरी त्याजवळची आहे हे ओळखता येणे ही इतिहासलेखनातील महत्त्वाची बाब आहे.

५) वस्तुनिष्ठतेचा अभाव –

ऐतिहासिक साधनांची वस्तुनिष्ठता कमी होण्याचे काही मुद्दे आहेत. पण त्याआधी वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोन म्हणजे काय ? या बाबतीत प्रो.बोल्श, प्रो.ब्लेक यांचे मत लक्षात घेणे महत्त्वाचे ठरते. ते सर्वसाधारणपणे म्हणतात की, एखाद्या घटनेकडे पाहण्याचे भिन्न दृष्टीकोन असतात व ते सर्व जर पूर्वग्रह व आकसावर आधारित असतील तर तसा आकस बाजूला सारून पूर्णपणे अलिप्ततेने सत्याचा शोध घेणे, कुणाबद्दल सहानुभूती वा आकस न ठेवता, कुणाला वाचविण्याचा वा त्यात गोवण्याचा प्रयत्न न करता प्रामाणिकपणे ती घटना वा व्यक्ती अभ्यासणे म्हणजेच वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोन होय.

परंतू, वस्तूनिष्ठता ही संशोधकाच्या भिन्न आवडी, विविध गटाविषयी श्रेष्ठतेची भावना, अन्वयार्थाचे विविध सिद्धांत, तात्विक संघर्ष इ.मुळेही कमी होते. प्रो.ट्रव्हेलियन तर याबाबतीत म्हणतो की, वस्तुनिष्ठतेच्या मागोमाग

मानसशास्त्रीय आधार येतो म्हणून व्यक्तिनिष्ठ दोष हा अटळ ठरतो. तटस्थपणानेच ते शक्य असते. परंतू तो पाळला नाही की वस्तूनिष्ठता घटते. पण मानवी मन पूर्णपणे पूर्वग्रहदुषित होऊ शकेल का ? हा प्रश्न आहे. संशोधक हा कोणत्या तरी समाजाचा, धर्माचा वंशज असतो त्यामुळे त्याविषयीच्या भावना त्याच्या मनात कुठेतरी घर करून असतात. संशोधकाच्या इच्छा, आकांक्षा, विचार, प्रवृत्ती इ. चा परिणाम त्याने केलेल्या निष्कर्षावर पडतो. त्यामुळे विज्ञान किंवा नैसर्गिक शास्त्रांच्या संशोधनातील वस्तुनिष्ठता इतिहासासारख्या सामाजिक शास्त्रात कमी असण्याची शक्यता असते. ही एक ऐतिहासिक व पर्यायाने सामाजिक शास्त्रातील संशोधनाची एक समस्या आहे.

६) संशोधकाची संशोधनाविषयी पदवीसाठी पदवी ही मानसिकता –

आधुनिक काळात संशोधनाच्या सर्वोच्च पदवीसाठी संशोधन विषय निवडून संशोधन केले जाते. समकालीन इतिहासातील एखादी घटना, कला, व्यक्ती व तिचे कार्य, योगदान इ. अशा अनेक विषयांवर संशोधन करून इतिहासात भर घातली जाते, परंतु, खरे संशोधन करावयाचे असेल तर संशोधकाने संबंधित विषयात स्वतःला झोकून दिले पाहिजे तर तेथे खरे संशोधन होते असे मत इतिहासलेखक डॉ.प्रभाकर देव यांनी मांडले आहे. जर असे झाले नाही तर फक्त पदवीसाठी पदवी ही मानसिकता दृढ होते व तेथे फक्त प्रकरणांपुरताच अभ्यास होतो.

७) एकाच बाबीविषयी संशोधकात / इतिहासकारात मतभेद –

इतिहासकार संशोधनपूर्वक लेखन करताना एखाद्या घटनेचे विश्लेषण वा त्याआधारीत त्यामागील कारणे, क्रमवारीता, श्रृंखला, परिणाम, महत्त्व, व्यक्ति इ. चा अभ्यास हा चिकित्सकरितीने करत असतो. पण 'व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती' असतात. त्याच घटनेकडे दोन वा अधिक संशोधकाचा तोच दृष्टीकोन असे होत नाही. प्रत्येक जन अभ्यासाअंती त्या घटनेचे स्पष्टीकरण वा अन्वयार्थ हा त्याच्या सद्सद्विवेकबुद्धीने लावतो तेव्हा तो सारखाच असेल असे नाही.

उदा. १८५७ चा उठाव हा भारतीय लेखकांना 'पहिले स्वातंत्र्य युद्ध' वाटते तर ब्रिटिश इतिहासकार यास 'सैनिकी बंड' म्हणतात. म्हणजेच एखाद्या घटना वा व्यक्तीविषयी संशोधन करीत असताना दोन वा अधिक संशोधकाने 'तीच' संशोधन साधने वापरली असतील तर येणारे निष्कर्ष हे सारखेच असतात असे होत नाही. एका इतिहासकाराला वाटलेली वस्तुनिष्ठ कारणे ही दुसऱ्यास वाटतीलच असे नाही. ती कारणे वाटू शकतात वा वस्तूनिष्ठ वाटूही शकत नाही ही अडचण आहे.

८) इतर काही अडचणी :

याशिवाय इतरही काही अडचणी आहेत ज्या इतिहासलेखन करताना वा त्याबाबती आहेत. कधीकधी माहिती संकलन केले व त्याआधारित लेखन म्हणजेच इतिहासलेखन वा संशोधन असा अर्थ घेतला जातो.उलट उपलब्ध साधनांमधून काही बाबतीत त्रुटी व प्रकाश न पडलेला भाग आढळून आला असेल तर त्यावर संशोधन आवश्यक असते. याशिवाय आपल्या आवडीचा विषय वा घटनेवर लेखन करायचे ठरविले की एकनिष्ठतेची भावना लेखनाच्या मध्ये मध्ये येते व त्यातून एकांगी इतिहासजलेखनाचा धोका संभवतो. शिवाय एखाद्या बाबतीतला पूर्वग्रह असेल तर एकाच बाजूने लेखन केले जाण्याची शक्यता असते. ज्याचा भावी पिढीवर वाईट परिणाम होतो. शिवाय इतिहासलेखनात गतकाळातील प्रत्येक गोष्टीचा बारकाईने संशोधनपूर्णरीतीने अभ्यास केला गेला असेही कमी आढळते. इतिहासलेखनातील एक मोठी त्रुटी म्हणजे प्रो.वॉल्शच्या मते – 'ज्या घटनांना काही महत्त्व असते अशाच घटना इतिहासाच्या पुस्तकात प्रवेश मिळवू शकतात' हे म्हणता येईल.

वरीलप्रमाणे विविध अडचणी ह्या इतिहासाचे संशोधन व लेखन करत असताना जाणवतात परंतू, इतिहासलेखनशास्त्राला धरून साधनांची सत्यता तपासून व कोणताही पूर्वग्रह, आकस मनात न ठेवता जर चिकित्सा केली तर ते खरे ऐतिहासिक संशोधन ठरते.

निष्कर्ष –

१) समकालीन इतिहासलेखनातील अडचण म्हणजे ऐतिहासिक साधने जशी उपलब्ध होतील तसा इतिहासात बदल होतो ही आहे.
२) विज्ञान व नैसर्गिक शास्त्रांप्रमाणे प्रयोगात्मक पद्धत इतिहासात तंतोतंत लागू होत नाही.
३) मानवाचे मानसशास्त्र, पूर्वग्रह, आकस, व्यक्तिनिष्ठा, अशा मानवी मुद्यांमुळे इतिहासातील वस्तुनिष्ठता ही अचूकच आहे असे म्हणता येणार नाही. ती अचूकतेच्या खूप जवळ जाऊ शकते मात्र संपूर्णतः अचूक असे सहसा होताना दिसून येत नाही.

४) इतिहास संशोधनात, लेखनात समान साधने वापरूनही दोन इतिहासकारांचे निष्कर्ष समानच येतील असे नाही तर त्यामध्ये अनेकदा कमी व कधी टोकाचे मतभेद असतात.

संदर्भग्रंथ –

१) व्यास प्रकाशचंद्र, इतिहासलेखन शास्त्र, अभिजीत पब्लीकेशन, लातूर-४१३५१२, प्रथामावृत्ती, जून १९९९, पृष्ठ क्र.११.
२) देव (डॉ.) प्रभाकर, इतिहास संशोधन स्वरुप व प्रक्रिया, कल्पना प्रकाशन, नांदेड-०२, प्रथम आवृत्ती, दि.२१/११/२०१०, पृष्ठ क्र.०७.
३) गायकवाड आर.डी. व इतर, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथामावृत्ती, १९९६, पृ.क्र.१२२.
४) उपरोक्त, पृ.क्र.१८७.
५) व्यास प्रकाशचंद्र, उपरोक्त पृ.क्र.९०.
६) करे (डॉ.) बिभीषण, 'सामाजीक संशोधनाची मूलतत्त्वे', विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, जुलै २०१५, पृ.क्र.४४.
७) देव (डॉ.) प्रभाकर, उपरोक्त, पृ.क्र.५८.
८) कित्ता, पृ.क्र.१४.
९) गायकवाड आर.डी. व इतर उपरोक्त, पृ.क्र.१८९.
१०) सातभाई (डॉ.) श्री, इतिहासलेखनशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती, जून २०१५, पृ.क्र.४८९.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) रोडे (डॉ.) सोमनाथ (संपा.), इतिहास संशोधन पत्रिका, अंक नववा, शेटकार गांगधर, (प्रका.) दि.०८ जानेवारी २००५.
२) www.google.com

उदगीर परिसरातील हत्तीबेट लयनस्थापत्य : ऐतिहासिक महत्त्व

शाकुंतला हरिश्चंद्र फुलवाड
संशोधक, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय,उदगीर

वास्तुनिर्मिती किंवा स्थापत्य हे माणसाच्या प्रगतीचे प्रतीक आहे. प्राचीन कालखंडापासून माणसाने अनेक वास्तूंची, स्थापत्याची निर्मिती केल्याचे दिसून येते. इतिहासामध्ये पदोपदी या वास्तूंची स्थापत्याचे दाखले प्राप्त होतात. त्याचप्रमाणे सद्यकाळात हे स्थापत्य अवशेष आपणास पहावयास मिळतात. महाराष्ट्रातील विशिष्ट भौगोलिक रचना लक्षात घेता याठिकाणी मोठ्या प्रमाणात गुंफा कोरवल्या आहेत. भारतात गुहा खोदण्याची सुरुवात अशोकाच्या कालखंडापासून झाली. बौद्ध धर्माच्या स्थापनेनंतर बौद्ध भिक्षूंना ध्यान, मनन, चिंतनासाठी व निवासासाठी विश्रामगृहाची निर्मिती होऊ लागली. हे लेणी किंवा लयनस्थापत्याचे प्रारंभिक रूप आहे. संस्कृतमधील 'लयनम' या शब्दास प्राकृतात लेन असे म्हटले जाते. त्यावरुनच मराठीत 'लेणं' हा शब्द प्रचलित झाला असावा.[1] लेण्याचा सर्वात मोठा उपयोग वर्षा ऋतुत भिक्षुकांना राहण्याचे निर्वेध व सुरक्षित ठिकाण होते. त्यामुळे त्या निवासस्थानांना 'वर्षावास' असेही म्हणतात.

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशामध्ये तीन प्रकारच्या वास्तू ठळकपणे नजरेस पडतात. त्यात लेणीचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. महाराष्ट्रातील भौगोलिक रचना लयन स्थापत्यास अनुकूल होती. म्हणून मोठ्या प्रमाणावर लयन स्थापत्यांची निर्मिती झालेली आपणास पहावयास मिळते. लेण्यांचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे अनेक धर्म–पंथ, संप्रदायांनी त्यांना दिलेला आश्रय. लेण्यांचे स्वरूप धार्मिक स्थापत्य असे असल्यामुळे धर्मप्रकारानुसार लेण्यांचे बौद्ध, जैन, शैव, वैष्णव असे प्रकार पडतात.[2] सद्या भारतात 1200 ज्ञात लेणी आहेत. त्यापैकी 900 लेणी महाराष्ट्रात आहेत. महाराष्ट्रात कोकण, मराठवाडा अशा बऱ्याच प्रदेशात लेण्यांची निर्मिती मुबलक प्रमाणात दिसून येते.[3]

मराठवाड्यामध्ये लातूर जिल्ह्यामध्ये चार लेणी समूह आहेत. लातूर जिल्ह्यालाही एक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. प्राचीन काळापासून लातूरच्या उल्लेखाचे दाखले इतिहासात मिळतात. अशा ऐतिहासिकतेचा वारस जपणाऱ्या लातूरमध्ये चार लेणी समूहांपैकी एक 'हत्तीबेट' लयन स्थापत्य हे ऐतिहासिक दृष्टीने विशेष उल्लेखनीय आहे. हा लेणी समूह उदगीर तालुक्यात देवर्जन परिसरात आहे. उदगीरलाही ऐतिहासिक वारसा आहे. उदगीरचा किल्ला जगप्रसिद्ध आहेच पण उदगीर येथील देवर्जन मधील हत्तीबेट येथील लयनस्थापत्य कलेचा उत्कृष्ट नमूना आहे. हत्तीबेट हे उदगीरपासून 25 कि.मी. अंतरावर असून उदगीर–लातूर रस्त्यावर करडखेल मार्गे व उदगीर–निलंगा रस्त्यावरुन या दोन मार्गानेही जाता येते. अत्यंत सुलभ पद्धतीने यापर्यंत पोहोचता येते.

हत्तीबेट हे एक 200 फूट उंचीची गजपृष्ठाकार टेकडी आहे. म्हणून यास 'हत्तीबेट' असे नामकरण झाले असावे. या टेकडीच्या दक्षिण–पश्चिम बाजूस मिळून एकूण 10 लेण्या कोरलेल्या आपणास पहावयास मिळतात. येथील लेण्यांचा बाह्य भाग जीव ओतून कोरलेला आहे. परंतु अंतर्भागात शिल्पकारास मूर्तीकला साकारताना आपले कौशल्य पणाला लावता आले नाही असे दिसते. तरी आहेत त्या मूर्ती कालौघात जीर्णावस्थेत अखेरचा श्वास घेताना दिसतात. अनेक वर्षांचा लयनस्थापत्य कलेचा ऐतिहासिक वारसा सोबत घेऊन हे बेट उभे आहे.

हत्तीबेटावर 10 लेण्या आहेत, ज्याचे त्याचे वेगळे वैशिष्ट्य आहे.

लेणी क्र. 1 – हत्तीबेटावरील लेणी समूहात सर्वात मोठी व सुंदर कोरीव काम केलेली व मूर्ती असलेली एकमेव लेणी आहे. लेणी पाहताच तिची भव्यता लक्षात येते. या लेणीची पूर्व–पश्चिम लांबी 50 फूट व दक्षिण–उत्तर रुंदी 10 फूट आहे. यात 10 स्तंभाच्या दोन रांगा आहेत.

लेणी क्र. 2 – या लेणीमध्ये शेषनाग डोक्यावर असलेली व पद्मासनात बसलेली अस्पष्ट विष्णूमर्ती असून शेजारी गरुडमूर्ती आहे. विष्णू मर्तीच्या पिठाची सुबकता गरुड वाहनाचे सुबक शिल्पांकन करण्याचा कलाकाराचा प्रयास यावरुन या लेणीत मूर्ती कोरण्याचा प्रयत्न झाला असावा. या लेणीतील विष्णू अवशेषांवरुन यास वैष्णव लेणे म्हणता येईल. पश्चिम दिशेला गणेश मूर्तीचे शिल्प कोरले आहे. यावरुन शैव व वैष्णव लेणीचा संगम आहे असे वाटते.

लेणी क्र. 3 – ही लेणी अर्धवट लेणी आहे. त्यावरील भिंतीवरील मूर्त्या कोरण्याचा प्रयत्न झाला आहे. शिल्प पूर्ण नसल्याने स्पष्टपणे ओळखता येत नाही.

लेणी क्र. 4 – बेटाच्या दक्षिण टोकावर मोठे चौरसाकार न्हाण पेढीची रचना आहे. ज्यास सद्या 'सीतेची न्हानी' असे म्हणतात. लेणी हे विश्रांतीस्थळ असल्याकारणाने तेथे पाण्याच्या सोयीसाठी पाणपोढीची निर्मिती केली जायची. त्यातील एक प्रकार पाणपेढी असावी.

लेणी क्र. 5 – बेटाच्या पश्चिमेकडील उतारावर पश्चिमाभिमुखी एकूण सहा लेणी आहेत. एकमेकांशी सलग असलेल्या या लेणी डोंगराचा खडक खोदून आत भूयार बनविण्यात आले आहे. त्यात दोन लेण्या दिसतात. या दोन्हीसमोर 10ग20 फुट आकाराचा व्हरांडा आहे. त्याची उंची 10 फूट आहे. उत्तर बाजूस 10ग20 फुटाची लेणी आहे. त्या लेणीत दत्त मूर्तीची स्थापना केलेली सद्या दिसून येते. छत कोरीव काम केलेले आहे. सद्या तेथे अनेक प्रसंगी कीर्तन, भजनाचा कार्यक्रम होतो.

लेणी क्र. 6 – आजच्या स्थितीत याचा वापर ध्यानगृह म्हणून होती. 3ग2 फुटाचे हे भूयार स्वरूपात आहे व तसेच 25 फूट लांब आहे. त्यामध्ये प्रवेश करण्यासाठी खाली बसून पुढे सरकावे लागते. पुढे गेल्यावर 5ग5 फूट आकाराची गूहा आहे. या गुहेत अतिथंडाव्याचा अनुभव येतो.

लेणी क्र. 7 – मध्यभागी 10ग10 आकाराची 6 फूट उंचीची लेणी आहे.

लेणी क्र. 8,9,10 – एकमेकांलगत एकाच ठिकाणी 3 गुहा आहेत. समोरुन 3 प्रवेशद्वार आहेत. मध्यभागी असलेली लेणी खडकात खाली 50 फूट खोल आहे. आत अंधार असतो. त्यानंतर शेवटी विहिर आहेत. त्यात उन्हाळ्यातही पाणी असते.[5]

अशा प्रकारे लेणीचे वैभव या हत्तीबेटावर इतिहासाची साक्ष देताना दिसते. विश्रांतीसाठी म्हणून लेणी निर्माण करण्याचे कार्य शिल्पकारांनी केले आहे. यावरुन उदगीर परिसरात असे लयन स्थापत्य प्राचीन काळात निर्माण करण्यामागे तत्कालीन शासकाची भूमिकाही तेवढीच महत्त्वपूर्ण मानावी लागेल.[6]

लेणीच्या गजपृष्ठावर टेकडीवर सद्या राज्य शासनाच्या वन विभागाच्या वतीने झाडांची लागवड केलेली आहे. नियोजनबद्ध पाणी व्यवस्था करुन वन विभागाने त्या झाडाचे संगोपन केले आहे. अत्यंत प्रसन्न आल्हाददायी वातावरण या निमित्ताने तेथे तयार झाले आहे. त्यामुळे पर्यटक आकर्षित होताना दिसत आहेत. मात्र मूळ ऐतिहासिक वारसाही उजेडात आणणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण हत्तीबेट येथील लेण्यांनी केवळ प्राचीन पायस्थांना विसावा दिला नाही तर मराठवाड्याच्या इतिहासात रोमहर्षक सुवर्णपानही गुंफले आहे. मराठवाडा स्वातंत्र्यसंग्रामातील थरारक लढाई अनुभवण्याचा मान या बेटाला लाभला आहे. किसान दलाचे अत्यंत महत्त्वाचे केंद्र म्हणून इतिहासात हत्तीबेटाचा उल्लेख आहे.[7]

सद्यकाळात मानवी हस्तक्षेपामुळे या लेणीचे मूळ स्वरूप बरेचसे पालटले आहे. बराच भाग कोसळला आहे. येथील मुख्य भागात गंगाराम बुवा यांची समाधी आहे. येथे दर महिन्याला कीर्तन, भजन, महाप्रसाद यासारख्या कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. येथील गुहाही ठिसूळ खडकामुळे बुजत आल्या आहेत व तसेच जिर्णोद्धार करण्याच्या निमित्ताने यामध्ये रंगरंगोटी, चित्रे, संगमरवरी फरशीचा वापर झाला आहे. यामुळे लेणीचे प्राचीनत्व नामशेष होत आहे. त्यासाठी हा प्राचीन वारसा पर्यटकांसाठी, हे बेट प्राचीन काळी 'रेस्ट हाऊस' म्हणून कसे होते हे जनमानसात रूढ होण्यासाठी प्रयत्न होण्याची गरज आहे. तसेच या परिसरातील देखणे लयनस्थापत्य जपणे व त्याचा ठेवा असाच पिढ्यान्पिढ्या जपून ठेवणे महत्त्वाचे आहे.

निश्कर्श :

ऐतिहासिक विशिष्ट बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी स्थानिक इतिहास अत्यंत मोलाचा ठरतो, ज्ञान वृद्धिंगत करण्याचे कार्य तो करतो. म्हणून स्थानिक इतिहासात स्थानिक ऐतिहासिक बाबींची नोंद असणे गरजेचे असते. जेणेकरून लयनस्थापत्याचा अभ्यास करताना स्थानिक लयनस्थापत्य एक प्रभावी उदाहरण बनू शकेल. लयन स्थापत्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे हे लक्षात येईल व प्राचीन शिल्पकार, त्यांचे कौशल्य याचे दर्शन घडेल. म्हणून या लयन स्थापत्याची स्थानिक इतिहासात तसेच त्या परिसरात नोंदी असणे व त्याचे संवर्धन होणे गरजेचे आहे. या लयन स्थापत्याचे निखळ सौंदर्य जपणे ही सर्वांची जबाबदारी आहे.

संदर्भ सूची

1) दाऊद दळवी, 'लेणी महाराष्ट्राची', ग्रंथाली प्रकाशन क्र.314 आवृत्ती द्वितीय पृ.21
2) कित्ता, पृ.21
3) प्रा.भीमराव पाटील, 'लातूर जिल्ह्यातील खरोसा, हत्तीबेट, हासेगाववाडी व कमळगाव लेणी', शरण साहित्य मंडळ, लातूर 15 नोव्हेंबर 2015, आवृत्ती प्रथम, पृ.10
4) प्रा.माधवी महाके–दैनिक एकमत मधील लेख 'हत्तीबेट लयनस्थापत्य', 14 जानेवारी 2018, पृ.6
5) संशोधकाचे प्रत्यक्ष सर्वेक्षण
6) प्रा.माधवी महाके, उपरोक्त, पृ.6
7) वसंत ब. पोतदार, 'हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम', विद्याभारती प्रकाशन, पुणे तृतीय आवृत्ती 2006, पृ.63

स्त्रीभ्रूणहत्या चिंतेचा व चिंतनाचा ज्वलंत अभिशाप

प्रा. डॉ. आर. पी. चव्हाण
समाजशास्त्र विभाग, विवेकानंद कॉलेज,(स्वायत्त)कोल्हापूर

प्रा. शोभा एस्. पाटील
समाजशास्त्र विभाग, कमला कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना

पणतीनेच दिवा प्रज्वलीत करावा लागतो. तसेच स्त्री असो वा पुरुष जन्म तर स्त्रीच्याच पोटी घ्यावा लागतो. स्त्री आपल्या अंगी असलेल्या स्त्रीत्वामुळे ती प्रेमळ आई बनून भावी पिढीला पर्यायाने आदर्शमाता बनविण्याचे कार्य करते. वंशाचा दिवा कोण! असा प्रश्न का पडतो आपल्या देशाला. देशाला भारतमाता हा दर्जा देणाऱ्या या भारत देशात स्त्रीभ्रूणहत्या का घडते? कितीतरी निरागस बालिकांना जन्म घेण्यापूर्वीच जगाचा निरोप घ्यावा लागतो. मुलींच्या बाबतीत आपला देश हा मागासलेला आहे हे वास्वव आहे. कारण आपल्या देशात स्त्रीभ्रूणहत्या करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो हे खुप मोठ दुर्दैव आहे.प्रत्येक वर्षी साडेसात लाख मुलींची भ्रूणहत्या केली जाते. यामध्ये पंजाब व हरियाणा ही दोन राज्ये आघाडीवर आहेत. हे जर असेच सुरु राहिले तर भारतमातेच्या या देशात एकही माता राहणार नाही. पर्यायाने जीवनव्यवस्था संपुष्टात येईल. वैज्ञानिकदृष्टया देखील जीवनचक्र सुरळीत चालण्यासाठीपुरुषांबरोबर स्त्रियांच्या जन्माचे प्रमाण समान असणे आवश्यक आहे. आज स्त्रियांच्या जन्मप्रमाणात कृत्रिमरित्या घट होत आहे. त्यामुळे जीवनचक्र ढासळल्याचे दिसून येते.

मुलांच्या तुलनेत मुलींचंलोकसंख्येतील घटत प्रमाण आणि त्यालाकारणीभूत स्त्रीभ्रूणहत्या हा सध्याचा चिंतेचा व चिंतनाचा ज्वलंत विषय आहे. पुरूषप्रधान संस्कृती आणि स्त्रियांचं सामाजिक दुय्यम स्थान यातून मुलगाच हवा या हट्टातून हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. बाईच जिणं अन् रोजचं मरण टाळण्यासाठी स्त्रीजन्मच नको ही भावना बळावत चालली आहे. काही प्रदेशात अन् समाजात तर स्त्रीजन्मानंतर मारून टाकण्याची प्रथा निर्माणझाली.त्यापेक्षा सोपी गोष्ट म्हणजे वैद्कशास्त्राच्या मदतीने तिला गर्भातच मारून टाकणे बाळ जन्मानंतर आधी नजर जाते जी लिंगाकडे मुलगा की मुलगी म्हणून सोनोग्राफीच्या टूडी थ्रीडी फोरडी अश वाढत्या तंत्रज्ञानाने बाळाच्या जन्मापर्यंत थांबायची गरज उरली नाही. गर्भ पाडण म्हणजे जमिनीतून झाड उपटून फेकणं. माती अन् मातेच्या भावनांचा विचार कोण करतो.

संशोधनाची उद्दिष्ट

१. स्त्रीभ्रूणहत्येची कारणे शोधून कारणमीमांसा करणे
२. स्त्रीभ्रूणहत्येचा स्त्री जीवनावर होणाऱ्या परिणामामांचा अभ्यास करणे
३. स्त्रीभ्रूणहत्या थांबवण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपायांचा अभ्यास करणे

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम तथ्यसंकलन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. यात प्रामुख्याने संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्र, इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

एकविसाव्या शतकातील स्त्री

आपण २१ व्या शतकात पर्दापन केले आहे चंद्रवर जाण्यासाठी बुकींग सुरू आहे. विज्ञान—तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली. परंतू आजही आपले विचार मात्र निच दर्जाचे आहेत. मुलगा न होता जर मुलगी झाली तर आई वडिल शोक करतांना दिसतात.ज्याच्या पदरी पाप त्याला मुली आपोआप. हीच भावना लोकांच्या मनात आहे. बालपणापासून मुलगा—मुलगी हा भेदभाव करून मुलीला बाहुली अन् मुलांना मोटार, विमान अशी खेळणी दिली जातात.लहानपणी घरात सती, सावित्री, पार्वती, सीता यांच्या गोष्टी घरात सांगितल्या जातात. पण तिच्या शिक्षणाच्या अभावाने मात्र तिच्यावर अत्याचाराचे घाव पडतात.यावर एकच पर्याय म्हणजे स्त्री शिक्षण. एका मुलीला शिक्षण दिले तर ते संपूर्ण कुटुंबाला शिकविल्यासारखेआहे. यासाठी समाजाचा स्त्रीकड पाहण्याचा दृष्टीकोण बदलला पाहिजे. स्त्री ही त्याग, नम्रता, श्रध्दा व सुजाणपणा याची मुर्ती

आहे.ती कोणत्याच बाबतीत कमी नाही. कारण तीने पुरूषांची समजली जाणारी सर्व क्षेत्रे महिलांनी काबीज केली आहेत.

झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, ताराराणी शिंदे, सावित्रीबाई फुले, इंझिरा गांधी, आत्ता किरण बेदी, प्रतिभाताई पाटील, मीरा बोरवणकर, अंजू जॉर्ज, सानिया मिर्झा आपापल्या क्षेत्रात कर्तृत्व गाजवित आहेत. यावरून स्त्रीची प्रतिष्ठा फक्त वीर पत्नी अथवा वीर माता होण्यात नाही तर वीर स्त्री होण्यास आहे. त्यामुळेच हे शतक फक्त स्त्रियांचे आहे हे वास्तव आह.

सोनोग्राफी वरदान पण.....

सोनोगांफी यंत्राद्वारे बाळाची गर्भत कशी वाढ होत आहे? गर्भतील बाळ गंभीर आजाराने ग्रस्त आहे का? त्याच्यात जन्मजात काही व्यंग आहे का? या गोष्टीसांठीच काहीं चाचण्या अस्तित्वात आल्या. त्यामध्ये अल्ट्रासोनोग्राफी, अम्निओसेन्टेसीस, कोरिओनिक विल्लस बयोप्सी इ. आणि हानिकारकरित्या केल्या जाणाऱ्या गर्भपातामुळे होणारे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी गर्भपाताचा कायदा मेडिकल टर्मिनेशन ऑफ प्रेग्नन्सी एक्ट १९७१ पासून भारतात लागू झाला.

पण.... या गोष्टीचा गैरफायदा घेऊन काहीं वैद्यकीय क्षेत्रातल्या मंडळींच्या मदतीने लोक स्त्रीभ्रूणहत्या विनासायास करून घेतात. स्त्रियांनाही मुलगा हवा असतो. कारण त्यांना सासरच्या मंडळींची भीती असते. त्यांना खुश करण्यासाठी काहीं स्त्रिया मनाविरूध्द का होईना गर्भपाताला तयार होतात.

स्त्रीभ्रूणहत्या विषयीचे ज्वलंत वास्तव जगासमोर

स्त्रीभ्रूणहत्या या ज्वलंत सामाजिक विषयातून समाजाची चेतना जागृत होते. जगात कोणालाही प्रश्न विचारला की जगात तुमच्या आयुष्यातील सगळयात जास्त विशेष व्यक्ति कोण आह? तर याचे उत्तर अगदी कोणीही देईल आई हेच त्याचे उत्तर असेल. जगात स्वर्ग कोठे असेल तर तो म्हणजे आईच्या पायाशी आहे. कारण आई कोणत्याही स्वार्थाशिवाय आपल्याला मोठे करते. आपण दुखात जगते पण आपल्याला मात्र सुखात वाढवते. आपण आजारी असेन तर ती रात्रभर आपल्या उशाशी बसून राहते. आपल्याला पोटभर जेवू घालते स्वत: मात्र जेवण संपले तर पाणी पिऊन उपाशी झोपते. शाळेतून घरी आपण पोहेचेपर्यंत रस्त्याकडे डाळे लावून बसते. पण आपण मात्र आईशी आज कसे वर्तन करतो. अगदी हृदयाला पिळवटून टाकण्यासारखे आपण आईशी वागतो. आज जग तर स्त्री जन्मालाच नाकारत चालले आहे. स्त्रीचा जन्म नाकारणे म्हणजे आईला नाकारणे असेच वतेन आपण करतो. हे ज्वलंत वास्तव आज जगासमोर आहे.

पीसीपीएनडीटी म्हणजेच २००३ चा गर्भलिंगनिवड प्रतिबंध कायदा

प्रत्यक्षात गर्भलिंगनिवडीसाठी गर्भवती स्त्रीवर अनेक प्रकारे दबाव आणले जातात. काही वेळा गर्भवती स्त्री कुटूंबातून दबाव नसतानाही स्वत: गर्भलिंगनिवडीसाठी तयार होते. अशा स्त्रियांनी समानतेच्या मुल्यांऐवजी तिने पुरुषप्रधान मूल्ये स्वीकारलेली असतात. बहूतेक वेळा ती पुरुषप्रधानतेची बळी असते.तरीही तिलाच गर्भलिंगनिवडीसाठी जबाबदार धरले जाते. सुरक्षित गर्भपात सेवा हा स्त्रीच्या प्रजनन हक्कांपैकी एक महत्वाचा हक्क आहे. हा हक्क तिला १९७१ च्या वैद्यकीय गर्भपात कायद्याने मिळाला आहे.स्त्रीभ्रूणहत्या या शब्दवापराने गर्भपातविरोधी वातावरण तयार हाते. ही हत्या रोखण्यासाठी प्रत्येक गर्भपाताची नोंदणी व्हावी आणि अर्भकाचे फोटो काढून ठेवावेत.गर्भपाताच्या कायद्यात बदल करावेत, सायलेंट ऑब्झर्वर बसवावेत. मुली कमी होण्याचेमुख्य कारण मुली नकोशा झाल्या आहेत. पिढयानपिढया वाहत आलेली पुरुषप्रधानता यामध्ये जमीनजुमला, घर आणि संपती सर्वसाधारणपणे पुरुषांच्या नावे असते.कारण मुलगी लग्नानंतर पतीचे नाव व आडनाव लावते. त्यामुळेच गर्भलिंगनिवड ही पुरुषप्रधानतेमुळे होते हे वास्तव नाकारता येत नाही.

स्त्रीभ्रूणहत्या : समस्या आणि उपाय

सध्या महाराष्ट्रात बीड, कोल्हापूर आणि सांगली जिल्हयातील स्त्रीभ्रूणहत्येची प्रकरणे राज्यभर गाजत आहेत. पैशाची चटक लागलेले डॉक्टर्स स्त्रीभ्रूणहत्या करण्याचे पाप करत आहेत. मागच्या दशकात सुमारे बारा लाख स्त्रीभ्रूणहत्याझाल्याचे दिसून येते देशातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण कमालीचे घटत चालले आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार १००० पुरूषामागे ९४० स्त्रिया आहेत तर ग्रामीण भागात ९४६ स्त्रीया आणि शहरी भागामध्ये ९०० स्त्रीया असे प्रमाण दिसून येते.

राज्यपातळीवर भारतात केरळ राज्यात १००० पुरूषांमागे १०५८ स्त्रीयांचे प्रमाण दिसून येते तर सर्वात कमी हरियाणा या राज्यात १००० पुरूषांमागे ८६१ स्त्रीयांचे प्रमाण दिसून येते. यावरून असे दिसून येते की देशामध्ये स्त्री पुरूष विषमता दिसून येते. या विषमतेकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही तर त्याकडे गांभीर्याने पाहण्याची गरज आहे. गर्भलिंगनिदान हे आपल्या पुढील सर्वात मोठे आव्हान आहे. अजूनही समाजात पारंपारिक पुत्रलालसा कायम असून मुलगी नको ही भावना वाढत आहे.

स्त्रीभ्रूणहत्येमागील कारणे

१. मुली म्हणजे डोक्याला ताप ही मानसिकता समाजामध्ये रूढझाली आहे.
२. हुंडयासाठी होणारा महिलांचा छळ दिवसेंदिवस वाढत आहे.
३. मुलगी हे परक्याचे धन मानले जाते.
४. तिच्या पालनपोषणावर व शिक्षणावर होणारा खर्च वायफळ जाणारा असतो.
५. मुलगा मोक्ष देतो व वंशाचा दिवा असतो म्हणूनच मुलगा व्हावा यासाठी हट्टाहास धरला जातो.
६. पुरुषप्रधान संस्कृतीनुसार वंशाचा दिवा हा मुलगा असतो.
७. स्त्रीला दुर्बल समजून दुय्यम स्थान दिले आहे.
८. स्त्री ही उपभोग्य वस्तू मानून तिचे अस्तित्व नाकारले जाते.
९. वडिलोपार्जित संपतीत मुलीला वारसा हक्क द्यावा लागतो.
१०.स्त्री पुरूष विषमता आहे.
११.महिलांमध्ये आर्थिक सामाजिक शारीरिक असुरक्षितता असते.

स्त्रीभ्रूणहत्येचे परिणाम

१. स्त्रीभ्रूणहत्या करण्याचे प्रमाण पुढे असेच सूरू राहिले तर अनेक कठोर समस्यांना वअराजकतेला तोंड द्यावे लागेल.
२. एक वेळ अशी येईल स्त्रियांची द्रौपदीसारखी स्वयंवरे भरवावी लागतील आणि वरदक्षणा जाऊन वधूदक्षिणा पध्दत सूरू होईल.
३. स्त्रीभ्रूणहत्येमुळे समाजात अविवाहीत तरूणांची संख्या वाढत आहे तसेच लैंगिक अपराधांची संख्याही वाढत आहे.
४. विवाहयोग्य मुलींची संख्या कमा असल्याने वयस्कर पुरूष तरूण मलींशी विवाह करतात.
५. अधिक जनन क्षमता आणि लोकसंख्याही वाढत आहे.

स्त्रीभ्रूणहत्या थांबवण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय

१. आजच्या परिस्थितीचा विचार केला तर स्त्रियांचे कर्तृत्व मोठे असल्याचे दिसत आहे.
२. असे कोणतेही क्षेत्र राहिलेले नाही ज्याचे स्त्रियांनी नेतृत्व स्विकारले नाही.
३. दहावी बारावीच्या परीक्षेत मुलीच आघाडीवर आहेत.
४. समाज रूढीला चिकटून समाजाला घाबरून मुलाच्या प्रतीक्षेत स्त्रीभ्रूणहत्या करणाऱ्या यापालकांना सामाजिक संस्थांनी कार्यकर्त्यांनी बळ देण्याची आवश्यकता आहे.
५. पुरूषप्रधान संस्कृती नष्ट करण्यावर भर दिला पाहिजे.
६. गरीब मुलींच्या उच्च शिक्षणाची जबाबदारी सामाजिक संस्था व शासनाने घ्यावी.
७. शिर्डी तिरूपती बालाजी महालक्ष्मी सिध्दीविनायक या देवस्थानांकडे चार कोटी पेक्षा अधिक संपती आहे. ही संपती समाजातील सर्वसामान्या लोकांच्या खिशातूनच जमा झालेली असते. याच पैशातून समाजातील गरीब मुलींचा उदनिर्वाह आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सोयी होऊ शकतात.म्हणून ही जबाबदारी संस्थांनी घेणे आवश्यक आहे.
८. माणसांची सेवा हीच ईश्वर सेवा आहे देशसेवा हीच ईश्वरसेवा आहे अशी वाक्ये केवळपुस्तकात राहिली आहेत ती उपाययोजनेत यायला हवीत.
९. गर्भलिंगनिदान व स्त्रीभ्रूणहत्या थांबवण्यासाठी मानसिकता बदलण्याबरोबर कायद्याची कडक अंमलबजावणी झालीच पाहिजे.

१०.मुलींची संख्या कमी होणे ही मानवी वंशवृध्दी अन् एकूणच समाजजीवनासाठी धेक्याची बाबआहे.

११.समाजात पुन्हा नव्याने बालविवाह प्रथा जरठकुमारी विवाह विधवांचे वाढते प्रमाण यारख्याअनेक समस्या उद्भवतील यासाठी समाजाने स्त्री जन्माचे स्वागत करणे आवश्यक आहे.

१२.समाजातील स्त्रीचं एकूणच सामाजिक स्थान उंचावण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

१३.स्त्रीचा शैक्षणिक दर्जा उंचावून तिला स्वावलंबी करण्यासाठी कुटुंबाने आवर्जून प्रयत्न केलेचपाहिजेत.

१४.स्त्रीयांच्या बाबतीत हुंडाबंदी समानसंधी तसेच गरज पडल्यास आरक्षण देण्याची शासनाने सोय करणे आवश्यक आहे.

१५.तत्कालीन उपाय म्हणजे लिंगनिदान अन् गर्भपातावर नियंत्रण आणणं आवश्यक आहे.

सारांश

राज्यातील स्त्रीभ्रूणहत्येच्या घटनांमुळे सामाजिक तसेच सांस्कृतिक वातावरण कुलूषित झाले आहे. सर्वत्रच मुली जन्माला येण्याआगोदरच त्यांची गर्भातच हत्या केली जाते. देशात स्त्रीभ्रूणहत्येचे अक्षरश: उद्योग सुरू आहेत.ही बाब गंभीर आहे. हे प्रकार असेच चालू राहिले तर मुलींच्या प्रमाणात प्रचंड घट होईल. या प्रकाराला डॉकटर्स जेवढे जबाबदार आहेत तेवढे मुलगी नको म्हणणारे जबाबदार आहेत. त्यामुळे व्यापक चळवळीची गरज आहे. एखाद्याला मुलगा नसेल तर समाज त्याला वारंवार विचारतो हिणवतो. तसेच मुलीवर सासरी होणारा अत्याचार त्यामुळे पालकांच्या मनात मुलाच्याा बाबतीत लहानपणापासून ते लग्न झाल्यानंतरही वाटणारी असूरक्षितता यामुळे मुलगी नको अशी धारणा बनते. त्यामुळे समाजातील हे प्रकार थांबायला हवे. या हत्या अशाच वाढतराहिल्या तर मुलींचे प्रमाणही घटेल. परिणामी महिलांवरील अत्याचारही वाढतील. आज मुली प्रत्येक क्षेत्रांमध्ये पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करत असली तरीही आम्हाला वंशाचा दिवा म्हणून मुलगाच हवा ही प्रवृती मात्र हव्या तेवढया झपाटयाने कमी होताना दिसून येत नाही. जोपर्यंत लोकांच्या मनातून ही प्रवृती धूसर होणार नाही तोवर स्त्रीभ्रूणहत्या रोखण्यात पूर्णत: यश येणार नाही. स्त्रियांना कोणतीही गोष्ट प्राप्त करण्यासाठी संघर्षकरावा लागतो. याचेच ज्वलंत उदाहरण म्हणजे तिला जन्म घेण्यासाठीही संघर्ष करावा लागतो.

संदर्भ:

1- Dr. Sudha Kaldate Social Problem in India Pimplapure and Company Nagpur1988
2- Ram Ahuja Social Problem in India II nd edition Rawat publication Jaipur 1997
3- divya Marathi 12 bhaskar .7 magazine.com
4- www.janhindola .com
5- machindra ainapure blogspot in /2012
6- www.marathinaati.com/AK sharmanch/seema/21st century women as
7- maharashratimes.indiatimes.com/articles
8. albansode 3001.blogspot.com/2012
9. maharashratimes 11 March 2017

महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण : एक अभ्यास

श्रीमती आर.व्ही.पाटील
सहा. प्राध्यापक
श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली.

प्रस्तावना

भारताची लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढत आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १२१.०९ कोटी आहे व लिंगगुणोत्तर प्रमाण ९४३ आहे. महाराष्ट्राची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार ११.२५ कोटी आहे. यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ४८.२ टक्के आहे व लिंगगुणोत्तर प्रमाण ९२९ एवढे आहे. साक्षरतेमध्ये पुरुषांचे प्रमाण ८८.४० टक्के व स्त्रियांचे प्रमाण ७५.९ टक्के आहे.

महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी राज्यात सामाजिक व राजकीय सुधारणांची प्रदिर्घ परंपरा आहे. पुरोगामी विचारांचा वारसा लाभलेला आहे. तरीसुध्दा महिलांचे ख—या अर्थाने सबलीकरण होवू शकले नाही. याचे कारण म्हणजे भारतातील पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्था हे होय. पितृसत्ताक कुटुंबपध्दतीत महिलांना दुयम स्थान दिले गेले. त्यातून स्त्री—पुरूष विषमता निर्माण झाली. महिलांना सर्व निर्णय प्रक्रियेपासून, अधिकारांपासून वंचित ठेवले गेले. परिणामी महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. आज समाजात स्त्री सुरक्षित नाही, महिलांवरील अत्याचारात वाढ झालेली दिसून येत आहे. अन्याय, अत्याचार, हुंडाबळी, बलात्कार, स्त्री भ्रूणहत्या इत्यादी समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

जोपर्यंत स्त्रिया सर्वांगीण सबळ होत नाहीत तोपर्यंत त्यांचे शोषण थांबत नाही. महिला आर्थिक, सामाजिक, राजकीयदृष्टया सबल झाल्याशिवाय त्यांचा ख—या अर्थाने विकास होणार नाही. महाराष्ट्राच्या आणि देशाचा विकासासाठी महिला सबलीकरणावर शासनाने व समाजाने विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

उद्देश

१. महिला सबलीकरणाची संकल्पना जाणून घेणे.
२. महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरणाच्या शासकीय योजनांची माहिती घेणे.

अभ्यासपध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुयम सामुग्रीचा वापर केला आहे. संदर्भ पुस्तके, शासकीय अहवाल, मासिके इत्यादी यांचा उपयोग केला आहे.

महिला सबलीकरण संकल्पना — अर्थ

महिलांचे सबलीकरण याचा अर्थ महिलांना सर्वार्थाने सक्षम करणे. स्त्रियांमध्ये विकासासंबंधी जाणीव असणे हे स्त्रीच्या सबलीकरणाचे मूलतत्व समजले जाते. लिंगभेदावर आधारित समाजव्यवस्था नष्ट करुन समतेच्या तत्वावर आधारित व्यवस्था सबलीकरणात अपेक्षित असते. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय हक्क मिळवून देणे म्हणजे महिला सबलीकरण.

महिलांनी केवळ स्वत:ची क्षमता ओळखणे किंवा त्यांना जाणीव करुन देणे म्हणजे सबलीकरण नव्हे तर स्त्रियांच्या क्षमतेच्या जाणिवेबरोबरच त्यांना आपली क्षमता सिध्द करण्याच्या संधी उपलब्ध करुन देणे म्हणजेच ख—या अर्थाने महिला सबलीकरण होय.

व्याख्या — 'महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांनी स्वत:च्या क्षमतांची ओळख करुन त्या क्षमतांचा विकास करावयाच्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे.'

महिला सबलीकरणाची उद्दिष्टये

१. स्त्री—पुरुष समानता निर्माण करणे.
२. स्त्रियांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी करणे.
३. स्त्रियांना समाजात प्रतिष्ठा व सन्मान मिळवून देणे.
४. स्त्रियांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करुन घेणे.
५. सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना करण्यासाठी स्त्रियांना सक्षम बनविणे.
६. समाजाच्या मानसिकतेत परिवर्तन करणे.
७. स्त्रियांना सर्व क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करुन देणे.
८. देशाच्या विकासाच्या कार्याला गती देणे.

महिला सबलीकरणाची आवश्यकता

२१ व्या शतकातील भारतीय समाजजीवनात विविध परिवर्तने झालेली आहेत. एकीकडे समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण, प्रशासन, कला, क्रिडा, साहित्य, अवकाश अशा प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रिने आपली क्षमता सिध्द केलेली आहे. तर दुसरीकडे बलात्कार, अपहरण आणि पळवून नेणे, हुंडाबळी, पती व पतीच्या नातेवाईकांकडून झालेले अत्याचार, विनयभंग, लैंगिक अत्याचार इ, अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदयानुसार व इतर असे गुन्हे झालेले आहेत. महाराष्ट्रातील महिलांवरील अत्याचाराचे गुन्हे अनुक्रमे सन २०१५ मध्ये ३११२६, सन २०१६ मध्ये ३१२७५, सन २०१७ मध्ये ३२१०० नोंदविले आहेत. यावरुन महिलांवरील अत्याचारात वाढ होत असल्याचे स्पष्ट होते. हे समाजस्वास्थाच्या दृष्टीने हितावह नाही. यास पितृसत्ताक कुटुंबपध्दती कारणीभूत आहे. पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्थेत स्त्रियांना दुयम स्थान दिले गेले. त्यामुळे स्त्री—पुरुष विषमता निर्माण झाली आणि स्त्रियांविषयक अनेक समस्या निर्माण झाल्या.

जोपर्यंत स्त्री सर्वांगीण सबल होत नाही. तोपर्यंत स्त्रियांचे शोषण थांबत नाही. तिच्यावरील होणारे अन्याय, अत्याचार थांबविण्यासाठी महिला सबलीकरणाची आवश्यकता आहे आणि ही एक काळाची गरज बनली आहे.

महिला धोरण आढावा

जागतिक स्तरावरील स्त्रियांचा कनिष्ठ दर्जा लक्षात घेता १९७५ हे वर्ष 'बालिका वर्ष' म्हणून साजरे करण्याचे संयुक्त राष्ट्संघाने जाहिर केले. १९७५ ते १९८५ हे 'महिला दशक' स्त्री प्रश्नावर उपाययोजना करण्यासाठी साजरे केले गेले. भारत सरकारने सन २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरणाचे वर्ष म्हणून घोषित केले. स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण २००१ मध्ये मंजूर करण्यात आले. महाराष्ट् शासनाने १९९४ मध्ये सर्वप्रथम महिला धोरण मांडले. त्यानंतर दुसरे महिला धोरण २००१ मध्ये व तिसरे २०१३ मध्ये महिला धोरण महाराष्ट् शासनाने तयार केले आहे.

महिला सबलीकरणासाठी महाराष्ट् शासनाच्या विविध योजना

१. शासकीय महिला वसतिगृहे.
२. स्वयंसेवा आधारगृहे.
३. संरक्षण गृहे.
४. समुपदेशन.
५. मनोधैर्य योजना.
६. शुभमंगल सामुदायिक विवाह योजना.

केंद्र पुरस्कृत योजना

१. नोकरदार महिलांसाठी वसतिगृहे.
२. प्रशिक्षण व रोजगार कार्यक्रम.
३. स्वाधार.
४. उज्वला.

महिलांचे आर्थिक सबलीकरण.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ

महाराष्ट् शासनाने केंद्र व राज्याच्या महिलांसाठीच्या विविध योजना राबविण्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना केली आहे. हे महामंडळ महिलांना विविध व्यवसायासाठी वित्तपुरवठा करणारी राज्यस्तरीय शिखर संस्था आहे. हे महामंडळ बचत गट, वित्तीय संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि शासनासंबंधित विभाग यामधील समन्वय साधण्याचे कार्य करते.

महिला सबलीकरणामध्ये या महामंडळाचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. सन २०१४—१५ मध्ये या महामंडळाला १९.०८ कोटी रुपये निधी मिळाला होता. त्यापैकी डिसेंबर २०१४ पर्यंत ८.९३ कोटी रुपये निधी वितरित केला आहे. डिसेंबर २०१५ पर्यंत १०४१५ गावामध्ये ९.१८ लाख महिला ६८९३६ स्वयंसहायता गटामध्ये सहभागी होत्या. या महिलांची बचत सुमारे २७१.१९ कोटी रुपये होती आणि एकूण अंतर्गत वितरीत कर्ज ७६०.४७ कोटी इतके होते.

महिलांचे राजकीय सबलीकरण

पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेमध्ये स्त्रीयांचे दुयम स्थान असल्याने भारतात राजकीय सबलीकरण फारसे विकसित होवू शकले नाही. महिलांचा राजकीय प्रक्रियेत सहभाग वाढविण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ३३ टक्के राखीव जागा देण्यात आल्या आहेत. महाराष्ट्रात हे आरक्षण ५० टक्के आहे असले तरी त्यांना राजकारणात निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नाही. आजही त्यांचे कार्य त्यांचे पतीच बघतात. आज महाराष्ट्रात अशी परिस्थिती आहे.

निष्कर्ष

महिला सबलीकरणासाठी शासनाकडून अनेक योजना केलेल्या आहेत. समाजातील पितृसत्ताक कुटुंबपध्दतीत पुरुषांचा महिलांकडे पाहण्याच्या पारंपारिक दृष्टिकोनात फारसा बदल झालेला नाही. महिलांवरील अन्याय, अत्याचारात वाढ झालेली आहे. त्यामुळे समाजाची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. स्त्रियांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे, स्त्रियांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनविणे, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे, सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे. स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार थांबविण्यासाठी कायदा व पोलिस यंत्रणा इत्यादीमध्ये मोठया प्रमाणात सुधारणा करण्याची, न्यायालयांची संख्या वाढविण्याची, स्त्रियांच्या हक्कांविषयी जनजागृती करुन कायदयाचे ज्ञान वाढविण्याची आवश्यकता आहे. स्त्रियांना सबल होण्यासाठी समाजात सुरक्षितता मिळणे आवश्यकता आहे.

थोडक्यात महाराष्ट्राच्या आणि देशाच्या विकासासाठी महिलांच्या सबलीकरणाची आवश्यकता आहे. यासाठी शासन व समाजाने अधिक प्रयत्नशील व कृतीशील असणे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

संदर्भ :—

१. पाटील व्ही.बी. ;२००९द्ध मानवी हक्क, पुणे, के.सागर पब्लिकेशन.
२. भारंबे नंदकुमार ;२०१२द्ध मानवी हक्क, पुणे, निराली प्रकाशन द्धितीय आवृत्ती.
३. योजना, सप्टेंबर २०१६.
४. महाराष्ट् आर्थिक पाहणी— २०१६—१७.
५. लोकराज्य, मार्च २०१८.
६. लोकराज्य, मे २०१८.

लोकशाही समोरील राजकीय गुन्हेगारीकरण

प्रा. डॉ. राहूल दत्ता मंडणीकर
विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र
श्री. शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

भारताने लोकशाही स्वीकारल्यापासून देशात अनेक बदल झाले आहेत. देशाची प्रगती झाली आहे. विकास झाला आहे. सरकार बदलली आहेत. पंतप्रधान बदलले आहे. अनेक पक्षांने नेते दिले आहेत. अनेक नवीन पक्ष निर्माण झाले आहेत. अनेक नेते मावळले आहेत. अनेक नवीन नेते निर्माण झाले आहेत. लोकशाही शासन पध्दतीमुळे भारतात अनेक बदल झाले आहेत मात्र राजकारणातील गुन्हेगारीकरण यामध्ये झपाटयाने वाढच होत गेलेली आहे. लोकशाही प्रगल्भतेसाठी निवडणूका हा माध्यम अत्यंत महत्वाचा आहे. निवडणूकीच्या माध्यमातूनच राजकीय गुन्हेगारीकरण निर्माण झाले आहे. एखाद्या राजसत्तेमधील राजाचा जुलुम देखील लोकशाहीमधील नागरिकांच्या सार्वजनिक हितसंबंधांच्या जोपासणीसाठी घातक ठरत नाही. मॉटेस्क्यू म्हणतो की, मतदार जर बेफिकीर राहात असेल तर त्याच्या ललाटी वाईट सरकारच असतो. प्रत्येक घटकाने आपापल्या अधिकारकक्षात राहून कार्य करावे. एकमेकांच्या अधिकारकक्षात हस्तक्षेप वाढला तर सरकारला कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करता येणार नाही.

सॉमरसेट मॉमने म्हटले आहे की, आपण जर जे काही सर्वोत्कृष्ट आहे तेच स्विकारायचे आणि बाकीचे सोडून द्यायचे असे ठरवले तर आपल्याला सर्वोत्कृष्ट गोष्टींचाच लाभ होतो. ही प्रत्येकाच्या जीवनातील गमतीशीर बाब आहे. लोकशाहीबाबत हेच म्हणता येईल. म्हणजे जर राजकीय पक्ष प्रामाणीक व पारदर्शक असतील तर ते जे उमेदवार देतील ते कायदा व नियम पाळणारे लोकप्रतिनीधी असतील. आणि जर राजकीय पक्ष गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांना उमेदवारी दिली तर ते लोकप्रतिनीधी कायदा व नियम पाळणारे नसतील. प्रामाणिक व पारदर्शक लोकप्रतिनिधी संसद, कार्यपालिका यशस्वीरित्या सांभाळतील. तर भारतीय लोकशाहीस सोनेरी दिवस येतील. परंतु भारताची लोकशाही रोगट आणि कमालीच्या बिकट अवस्थेत आहे. कारण, लोकशाही स्वातंत्र, समता, बंधुता या तत्वावर आधारलेली आहे. न्याय, या तत्वालाच गुन्हेगारीकरणाच्या माध्यमातून धोका पोहचताना दिसून येतो. भारतीय राजकारणात कार्यकर्त्यांची जागा दलालानी घेतली आहे. लोकसभा, विधानसभा व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूकीत चारित्र्य संपन्न, प्रामाणिक, ज्ञानी, कार्यक्षम लोकांना उमेदवारी मिळावी अशी अपेक्षा असते. परंतु आजची वस्तूस्थिती पाहिली तर व्यर्थ आहे. ज्यांच्याकडे पैसे नाहीत तो निवडणूक लढवू शकत नाही. ज्यांच्याकडे पैसा आहे, शक्ती आहे तोच निवडणूक लढवू शकतो. भ्रष्टाचारी गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा व्यक्ती निवडणूक लढवून लोकप्रतिनिधीत्व करीत असतील तर त्याच्याकडे जनकल्याणाची भावना दिसून येणार नाही. लोकप्रतिनिधी, मंत्र्यांसमोर लोकचं नव्हे तर कार्यकर्तेही इतके लाचारीने वागतात की ही लोकशाही आहे की राजेशारी की सरंजामशाही असा प्रश्न पडतो.

भारतीय लोकशाही

भारताने संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्था स्विकारली आहे. ही शासन पध्दती जबाबदारीच्या तत्वावर चालत असल्याने यशस्वी ठरत आहे. संसदीय लोकशाहीमध्ये राज्यकारभार हा अनेकात्मक स्वरूपाचा आहे. जनतेद्वारे लोकप्रतिनिधीकडे राज्यकारभाराची जबाबदारी सोपविण्यात आलेली आहे. लोकप्रतिनिधी हे जनतेला जबाबदार असतात. जनता आपल्या प्रतिनिधीमार्फत राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होतात. म्हणूनच भारतीय लोकशाही व्यवस्था लोकाभिमूख आणि प्रातिनिधीक स्वरूपाची मानली जाते. भारतीय लोकशाही ही सत्तावान आणि नियंत्रीत पक्षांकडून संपत्तीवान आणि निर्दयी धुर्त माध्यमाद्वारे हातचलाखीने वापरली जाते. या पध्दतीमध्ये जनसामान्यांच्या शोषणाला सामोरे जावे लागते. संसदीय लोकशाहीचा सर्वात मोठा दोष म्हणजे त्यांची केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते भारतातील राजकीय लोकशाही ही स्वातंत्र्य समता व विश्वबंधुता या तीन तत्वावर आधारलेली आहे. म्हणजे तिचे सामाजिक लोकशाहीत रूपांतर करावयास हवे. राजकीय लोकशाहीचा पाया सामाजिक लोकशाहीवर भक्कमपणे आधारीत असल्याशिवाय राजकीय लोकशाही टिकत नाही. सामाजिक लोकशाही म्हणजे काय? समता, स्वातंत्र्य व बंधुता या तत्वावल आधारलेला जीवनमार्ग म्हणजे लोकशाही होय. ही तीन तत्वे वेगवेगळी मानता कामा नयेत. त्यांचा त्रिवेणी संगम आहे. त्यापैकी एक तत्व वगळणे म्हणजे लोकशाहीच्या मूळ हेतूस सुरूंग लावण्यासारखे आहे.

लोकशाहीचा अर्थ

लोकशाहीचा सर्वसाधारण अर्थ जनतेची सत्ता असा होतो. इंग्रजी ग्रीक शब्द (Demos) डेमॉस म्हणजे लोक आणि (Kratia) क्रेटीया म्हणजे सत्ता या दोन शब्दांनी मिळून (Demacracy) लोकशाही हा शब्द तयार झालेला आहे. क्रमशः जनता आणि सत्ता या दोन्ही घटक शासन, राज्य आणि समाज या तीन्हीच्या परस्पर अंतरिक संबंधांना समजून घेत नाही. तोपर्यंत लोकशाही या संकल्पनेची व्याख्या करत नाही. लोकशाही म्हटले की अब्राहम लिंकन यांची आठवण येते. त्यांच्या मते 'लोकांनी लोकांचे व लोकांसाठी चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही होय.' अब्राहम लिंकनच्या मते लोकशाहीत लोकांचे शासन असते. लोकांनी शासनात प्रत्यक्ष भाग घेणे अत्यंत आवश्यक असते. लोक निष्क्रिय व उदासीन असतील तर लोकशाहीच निर्माण होउ शकत नाही. त्याप्रमाणे लोकांचे लोकांनी चालविलेले शासन लोकांसाठीच असले पाहिजे. लोकशाहीची पहिली व्याख्या करणारा प्राचिन ग्रिक विचारवंत हेरोडोटस याच्या मते ''लोकशाही हा असा शासन प्रकार आहे की ज्यात राज्याची सर्वोच्य सत्ता लोकांच्या हाती असते. ''लोकशाही शासन प्रकारात राज्याची सार्वभौम सत्ता ही लोकांच्या हाती देउन लोकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची समान संधी निर्माण केली आहे. जॉन स्टुअर्ट मीलच्या मते ''ज्या शासन संस्थेत समाजातील बहुसंख्य पात्र नागरीकांची इच्छा सार्वभौम असून त्यानुसार राजकारभार चालतो'' असे नागरिक समाजात बहुसंख्य असतात.

भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप

राज्याचा वाढता विस्तार, वाढती लोकसंख्या आणि क्षेत्रफळाचा विस्तार या कारणामुळे प्रत्यक्ष लोकशाहीचा अवलंब आधुनिक काळात करणे अशक्य आहे. आणि म्हणूनच त्याला पर्यायी व्यवस्थेच्या स्वरूपात प्रतिनिधीक पध्दतीची अप्रत्यक्ष लोकशाही भारताने स्विकारली आहे. डब्ल्यू. एफ. विलोबी हे अप्रत्यक्ष लोकशाहीचे स्पष्टीकरण देताना म्हणतात की, ''अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधीक शासन म्हणजे असा शासन प्रकार की ज्यात सार्वभौम जनता राज्य यंत्रणेला प्रत्यक्ष मार्गदर्शन अथवा प्रशासकीय कृती न करता शासकीय घटकांच्या मार्फत आपल्या सार्वभौम सत्तेचा वापर करतात.'' जनता आपल्या प्रतिनिधीद्वारा शासन कार्यात सहभाग घेत असते आणि आपल्या अपेक्षा अंमलात आणते. अप्रत्यक्ष लोकशाहीमध्ये पारंपारिक प्रतिनिधीक लोकांमधील उपप्रकार संसदिय पध्दती भारतात दिसून येते. अप्रत्यक्ष लोकशाहीत प्रत्येक व्यक्तीचा दर्जा इतरांसारखाच असावा आणि प्रत्येकाला समान अधिकार व सुखसोई प्राप्त होण्यासाठी लोकशाही व्यवस्थेत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय व धर्मनिरपेक्षता या श्रेष्ठ मुल्यांची प्रस्थापना केलेली आहे. अप्रत्यक्ष लोकशाहीत जनतेचे प्रतिनिधी जनतेच्या समस्या सोडविण्यासाठी तत्परतेने कार्य करावे लागते. शासनावर जनतेचे नियंत्रण असल्यामुळे शासन जनहितासाठी विशेष लक्ष पुरवित असते.

प्रत्यक्ष लोकशाहीत जनता शासक असल्यामुळे त्यांच्यात आत्मसंन्मान कर्तव्यपरायणता, परस्पर प्रेम व सहकार्याची भावना इत्यादी गुणांचा विकास होउन व्यक्तीव्यक्तीतील भेदभाव दूर करण्याचा सतत प्रयत्न केला जातो. लोकशाहीमध्ये लोकांच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी शासकांनी व्यक्तीगत व सामुदायीकरित्या पक्षीय स्वार्थास आळा घातला पाहिजे. केवळ निवडणुका काळापुरतेच जनतेचे सार्वभौमत्व मर्यादित राहू नये. अप्रत्यक्ष लोकशाहीत बहुमताला प्राधान्य दिले जाते.

राजकीय गुन्हेगारीकरण

राजकारणातील वाढती गुन्हेगारी ही अलिकडील काळातील लोकशाहीपुढील गंभीर आव्हान आहे. 1980 नंतरच्या दशकात देशाच्या राजकारणात गुन्हेगारीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. भारताच्या राजकारणात गुन्हेगारीचे प्रमाण भयावह आहे. भारतीय राजकारणात गुन्हेगारांची वाढती संख्या हा मोठा चिंताजनक प्रश्न होउन बनलेला आहे. भारतीय राजकारणातील गुन्हेगारांचा वाढता प्रभाव थांबायला पाहिजे यासाठी समाज्याच्या सर्व स्तरातून प्रयत्न होताना दिसतात.

लोकशाहीत मतदानाचा पवित्र हक्क असतो. पण हा हक्क बजावताना जे उमेदवार असतात ते जर अपवित्र असतील तर काय करायचे ? मतदाराला मतदानाच्या दिवशी राजा म्हटले जाते. मात्र ज्यांना निवडून द्यायचे असे लोक जर राजाला रंक बनविणारे असतील तर काय करायचे ? ज्यांनी कायदा बनवायचा त्यांच्यावर कायदेभंगाचे गुन्हे दाखल असतील तर लोकशाहीचे काय होणार हा महत्वाचा प्रश्न आहे. देशाच्या राजकारणात गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढू लागले आहे याचे कारण म्हणजे बहुसंख्य गुन्हेगार लोक राजकारणाकडे वळताना दिसतात. राजकारणात आले की सत्तेच्या जोरावर आपल्यावरील गुन्हा मागे घेता येतो ही मानसिकता गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांमध्ये दिसून येते.

भारतीय राजकारणात निस्वार्थी, निष्कलंक, राज्यघटनेचे पावित्र्य टिकवणा–या पारदर्शी प्रतिनिधींची संख्या घटत चाललेली आहे. स्वार्थी, भ्रष्टाचारी, कलंकीत गुन्हेगारी वृत्तीची, अनैतीक वाममार्गीय अशा लोकप्रतिनिधींची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढत चाललेली आहे. भारतात 1952 पासून निवडणूका झाल्या. उमेदवार निवडून आले. पण त्यामुळे लोकशाही बळकट झाली असे म्हणता येणार नाही याचे मुख्य कारण म्हणजे जे उमेदवार निवडणूक लढवित होते त्यांची असणारी पार्श्वभूमी होय. जर आमदार किंवा खासदार हेच आरोपी असतील तर यंत्रणा वळविण्याची, वाकविण्याची किंवा प्रसंगी कायदा मोडण्याची शक्यता जास्त असते.

राजकीय गुन्हेगारीकरणाचे स्वरूप

1) **राजकीय पक्षातील गुन्हेगारीकरण :** भारताच्या निवडणूकात राजकीय पक्षाची भूमिका फार महत्वाची आहे. राजकीय पक्षांतर्फे निवडणूकीत ज्या उमेदवाराला उमेदवारी दिली जाते तो उमेदवार निस्वार्थी, कर्तव्यदक्ष, हुशार, तज्ञ आहे का?याची काळजी घेतली पाहिजे. राष्ट्रीय पक्ष उमेदवारी देत असताना तो उमेदवार गन्हेगार असेल, भ्रष्टाचारी असेल, त्याच्यावर आरोप असले तरी त्याला उमेदवारी देतो. तो उमेदवार निवडणूक लढवून निवडून येतो. राजकीय पक्षांकडून उमेदवाराला प्रचारासाठी जी रक्कम दिली जाते ती रक्कम निवडणूक आचार संहिता कलम 8(1) चे पालन केले जात नाही. अशा पध्दतीने राजकीय पक्षांकडून निवडणूकांत गुन्हेगारी वाढताना दिसते.

2) **पैसा आणि भाक्ती :** भारतातील लोकसभेच्या निवडणूकीपासून ते स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या निवडणूकीत पैसा आणि शक्ती यांच्या आधारावरच निवडणूका पार पाडताना दिसतात. वास्तविक पाहता निवडणूक होणे म्हणजे खर्चिक बाब आहे. एवढेच नव्हे तर निवडणूका लढविणे ही देखील खर्चीक बाब आहे. त्यामुळे निवडणूका लढविणारा उमेदवार हा सर्व प्रकारे पैसा उभा करण्याचा प्रयत्न करतो. भारताच्या 1952 च्या लोकसभेच्या निवडणूकीचा खर्च दहा कोटी पंचेचाळीस लाख एवढा झाला होता. तर 2014 च्या लोकसभा निवडणूकीचा खर्च चार हजार कोटी एवढा झाला आहे. म्हणजे पहिल्या निवडणूकीतील खर्च आणि मागील निवडणूकीचा खर्च बघितल्यास भरपूर मोठया प्रमाणात निवडणूकात खर्च होतो हे दिसून येते. हा झाला सरकारी खर्च, पण उमेदवाराचा अधिकृत आणि अनाधिकृत खर्च हा यापेक्षाही मोठा आहे. निवडणूक आचार संहितेनुसार प्रत्येक उमेदवाराला निवडणूक लढविण्यासाठी विशिष्ट रक्कम खर्च करण्याचा अधिकार आहे. पण प्रत्यक्षरित्या उमेदवार निवडणूकीत भरपूर प्रमाणात पैसा खर्च करताना दिसतो. मतदाराला खुश ठेवण्यासाठी मतदार आपल्याकडे वळविण्यासाठी त्याला भेटरूपी स्वरूपात पैसा खर्च केला जातो.

पैशाबरोबरच काही उमेदवार निवडणूक लढवितांना शक्तीचा वापर करताना दिसून येतात. आपणाला उमेदवारी मिळावी यासाठी शक्तीप्रदर्शने केली जातात. शक्ती प्रदर्शनाच्या आधारावर निवडणूक लढवितांना शक्तीच्या जोरावर मतदारांना धाक दाखविणे, मतदारांना भिती घालणे, मतदारांना भयभित करणे अशा इत्यादि कारणाने उमेदवार शक्तीचा वापर निवडणूकांमध्ये करताना दिसून येतो.

3) **भ्रष्टाचार** :भारतीय लोकशाहीत निवडणूका फार महत्वाची भूमिका बजावतात. निवडणूका लढवत असताना काही उमेदवार भ्रष्ट प्रवृत्तीचे लोक निवडणूका लढविताना दिसतात. निवडणूकीतील उमेदवार हे खोटे बोलणारे, भेकड वृत्तीचे, भ्रष्टाचारी वृत्तीचे लोक दिसून येतात. निवडणूकांमध्ये अमापपणे पैसा खर्च केला जातो. मग हा पैसा येतो कसा? जनतेचा होउ घातलेला प्रतिनिधी लोकांकडून देणगी स्विकारू शकतो. ब–याच वेळा धाकदपटशा दाखवून गोळा केलेला पैसा निवडणूकीसाठी वापरला जातो. दुकानदार, उद्योजक यांच्याकडून पैसा वसूल केला जातो. उमेदवार हे निवडणूक लढविण्यासाठी भ्रष्टाचारी मार्गाने पैसा गोळा करतात आणि निवडणूका लढवितात.

4) **लोकप्रतिनींधीची वर्तवणूक** :निवडणूकीतील उमेदवाराची वर्तवणूक चांगली असणे लोकशाहीसाठी उत्तम आहे. परंतु सध्याच्या राजकारणात बघितले तर आपल्याला असे दिसते की निवडणूकीपूर्वी उमेदवाराची वर्तवणूक आणि निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींची वर्तवणूक बघितली तर चांगली दिसून येत नाही. निवडणूक लढण्यापूर्वी काही लोकप्रतिनिधींनी शपथपत्रात नमुद केलेल्यापैकी 48 खासदारांविरूध्द महिलांविरोधी गुन्हे केल्याचे आरोप आहेत. महाराष्ट्रात 65 आमदार व खासदार म्हणून निवडून गेलेल्या व्यक्तींविरोधात फौजदारी प्रकरणे प्रलंबित आहेत. लोकप्रतिनिधींची वर्तवणूक निवडणूकीपूर्वी, जाती, धर्म, पंथ यांचा आधार घेउन मतदारांमध्ये धृवीकरण करणे, मतदान केंद्रावर बहिष्कार घालणे, मतदान यंत्रे पळवून नेणे निवडणूक अधिका–याला धमकी देणे, आचार संहितेचे उल्लंघन करणे इत्यादि स्वरूपाचे वर्तन दिसून येते. लोकप्रतिनिधी म्हणून वावरत असताना सार्वजनिक कार्यक्रमात महिलांविषयी अपमानास्पद बोलणे, धार्मिक, जातीय तेढ निर्माण होईल असे वर्तन करणे,

जातीय, भाषिक, धार्मिक भावना वाढीस लावणारे वर्तन करणे. जातीच्या, धर्माच्या आधारे विकास कार्य करणे, भारतीय प्रशासनात हस्तक्षेप करणे, प्रशासकीय प्रमुखाला त्याच्या कार्यात व्यत्यय आणणे, त्याला नियमबाहय कार्य करण्यास भाग पाडणे, त्याच्यावर दबाव टाकणे इत्यादि स्वरूपाचे वर्तन लोकप्रतिनिधींचे दिसून येते.

समारोप

भारताच्या निवडणूकामधील वाढलेला भ्रष्टाचार हा देशाच्या प्रगतीसाठी व लोकशाहीच्या प्रगल्भतेसाठी मोठा अडथळा आहे. तो दूर होउन लोकशाही प्रगल्भ होईल. हा अडसर दूर करण्यासाठी भारतातील नागरिकांनी जागृत असले पाहिजे. राजकीय गुन्हेगारीकरण रोखण्यासाठी निवडणूकीतील खर्च कमी केला पाहिजे, उमेदवार व लोकप्रतिनिधी यांची वर्तवणूक व वागणूक स्पष्ट, स्वच्छ, चारित्र्यवान, गुणसंपन्न असणे गरजेचे आहे. निवडणूका लढविणे आणि जिंकणे हे एक लोकांचे उत्पन्नाचे साधन झाले आहे. निवडणूका जिंकून समाजसेवा करणे ही लोकांची भावना राहिलेली नाही. तर या भारतीय लोकशाहीत राजकीय व सामाजिक या दोन घटकांच्या आधारे लोकशाही प्रगल्भतेसाठी लोकांची मानसिकता व प्रत्यक्ष कृती यात सुधारणा होणे गरजेचे आहे. एक देश एक निवडणूक हा राजकारणाच्या गुन्हेगारीवर उपाय आहे असे काही व्यक्तींचे म्हणणे आहे. या सगळयापेक्षा मतदार जागा झाला, सुशिक्षित झाला, जबाबदार झाला तर बाहय उपायांचा फायदा होउ शकतो.

संदर्भ :

1) डॉ. अलका देशमुख – भारतीय लोकशाही प्रक्रिया – श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2) राजेंद्र व्होरा / सुहास पळसीकर – भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार– डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
3) प्रा. बी. बी. पाटील – लोकशाही निवडणूका व सुशासन – फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
4) भा. ल. भोळे / किशोर बेडकीहाळ – शतकांतराच्या वळणावर – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरी अकादमी, सातारा.
5) असोसिएशन ऑफ डेमोक्रॅटीक रिफॉर्म – अहवाल – एप्रिल 2018.

समलैंगिक विवाह व्यथा आणि वास्तव : समकालीन समस्या

प्रा. रजनी अरुण कारदगे
श्री. शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर.

प्रास्ताविक :

आपल्या समाजामध्ये विवाहसंस्थेत स्त्री-पुरुष विषमता विजोड विवाह, घटस्फोट, पुनर्विवाह, विवाहबाह्य संबंध अशा अनेक प्रश्नांना समाजमान्य नैतिक चौकटीतील म्हणून ओळखले जाते. कारण विवाहसंस्थेत स्त्री-पुरुष या भिन्नलिंगी व्यक्तींचे सहजीवन व त्यामधून निर्माण होणाऱ्या या समस्या असतात. तर समलैंगिकता हा समाजमान्य अनैतिक चौकटीपलिकडचा प्रश्न कारण समलिंगी संबंधामध्ये स्त्रीने दुसऱ्या स्त्रीची व पुरुषाने दुसऱ्या पुरुषाचीच निवड लैंगिक सहजीवनासाठी केलेली असते. स्त्री-पुरुष भिन्नलिंगी संबंध हे योग्य नैतिक तर स्त्री-स्त्री, पुरुष-पुरुष हे समलिंगी संबंध अयोग्य, अनैतिक असा समज समाजात प्राचीन काळापासून रुढ झालेला आहे. परंतु समलिंगी संबंध जगातील प्रत्येक देशात आढळून येतात. कालपर्यंत या संबंधाकडे धाडसाने पाहण्याचे धैर्य आपल्या समाजाकडे नव्हते. कारण समाजाच्या दृष्टिकोनातून समलिंगी संबंध म्हणजे स्वैराचार, मानसिक आजार आहे असा चुकीचा समज होता. त्यामुळे समलिंगी संबंधातील स्त्री-पुरुषांना प्राचीन काळापासून शिक्षा आणि समाजनिंदेस सामोरे जावे लागत आहे. मनुस्मृतीच्या कालखंडात समलिंगी संबंधातील व्यक्तींना जातीबाहेर घालवणे, आर्थिक दंड, चाबकाचे फटके मारणे, केशवपन करणे समलिंगी संबंधातील व्यक्तींची बोटे कापणे, गाढवावरून धिंड काढणे इ. शिक्षा केल्या जात असत.

आजच्या आधुनिक समाजातही समलिंगी व्यक्तींकडे समाज दुषित नजरेने पाहतो. समलिंगी व्यक्तींना येणाऱ्या अडचणी, त्यांची दु:खे यांच्याकडे केवळ लैंगिकतेच्या दृष्टीकोनातून पाहिले जाते. समाजमान्य अशा नैतिक चौकटीच्या पलिकडचा हा समलिंगी संबंधाचा प्रश्न जो जगाच्या आरंभापासून अस्तित्वात आहे याकडे मोकळेपणाने पाहण्याची त्यांना सामाजिक मान्यता देण्याची गरज आज निर्माण होत आहे. यासाठी कायद्यात अलिकडे झालेला बदल समाजात रुळण्यासाठी प्रत्येकाला आपली मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. समलैंगिक संबंध ही खासगी बाब आहे. त्यामध्ये प्रशासन ढवळाढवळ करू शकत नाही हे जरी योग्य असले तरी विवाह ही बाब वेगळी आहे. विवाहाचा संबंध समाजाशी येतो. विवाहामुळे समाजसातत्य राखले जाते. सामाजिक वारसा, संस्कृती जतन करण्यात येते. परंतु समलैंगिक विवाहामुळे या गोष्टी अडचणीत येऊ शकतात. या अनुषंगाने समलैंगिक विवाह व्यथा आणि वास्तव समकालीन समस्या या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

उद्दिष्ट्ये – प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये संशोधकाने खालील उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे.
१) समलैंगिकता ही संकल्पना समजावून घेणे.
२) समलिंगी संबंधातील व्यक्तींकडे पाहण्याचा समाजाच्या दृष्टीकोनाचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक अभ्यासपद्धतीचा वापर केला आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम तथ्यांचा आधार घेतलेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने दैनंदिनी, वर्तमानपत्रे, मासिके, संदर्भ ग्रंथ, टी. व्ही. चॅनल्स, वेबसाईटस् इ. चा वापर करण्यात आलेला आहे.

समलैंगिकता म्हणजे काय :

समलैंगिकता म्हणजे एका स्त्रीने दुसऱ्या स्त्रीशी किंवा एका पुरुषाने दुसऱ्या पुरुषाशी केलेले लैंगिक वर्तन किंवा ठेवलेले लैंगिक संबंध म्हणजे समलैंगिकता होय. समलैंगिकता म्हणजे Same sex relation. समलैंगिकता ही पाश्चात्य लोकांपासून आली नसून नैसर्गिक लैंगिकतेच्या अनेक पैलूपैकीच समलैंगिकता हा एक पैलू आहे. भारतीय समाजात समलैंगिकतेचा इतिहास हा खूप प्राचीन आहे. परंतु प्राचीन काळापासून समलिंगी जीवनपद्धतीचा समाजाने धिक्कार केलेला आहे.समलिंगी संबंध ठेवणाऱ्या स्त्रियांना इंग्रजी भाषेत लेस्बियन आणि पुरुषांना गे असे म्हणतात.

समलिंगी संबंधातील व्यक्तींकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन :

प्राचीन काळापासून समलिंगी जीवनपद्धतीचा समाजाने धिक्कार केलेला आहे. समलिंगी संबंधांना कोणत्याही धर्माची मान्यता नाही. प्रत्येक धर्मात समलिंगी संबंध करणे म्हणजे दुराचार, पाप समजले गेले. समलिंगी संबंधामधील स्त्री-पुरुषांच्या बाबतीत लैंगिकतेवरून खूप भेदभाव केला जातो असे संबंध ठेवणारे आजारी, पापी, विकृत, अनैसर्गीक कुटुंबासाठी अपमानकारक वर्तन करणारे मानले जातात. भारतात प्राचीन काळापासून समलिंगी संबंध अस्तित्वात असलेले उल्लेख मनुस्मृतीत अशा संबंधातील स्त्री-पुरुषांना करण्यात आलेल्या शिक्षेवरून समजते. भारताबरोबरच अनेक देशामध्ये समलिंगी संबंधांना वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून पाहिले जाते.

पाकिस्तानात समलिंगी संबंध ठेवणे म्हणजे निसर्गाच्या विरोधात जाणे असून तो एक गुन्हा आहे. सौदी अरेबिया, क्यूबा सायप्रस इ. देशात समलिंगी संबंधाना गुन्ह्याच्या दृष्टीकोनातून पाहिले जाते.

परंतु १९५० च्या दरम्यान 'अमेरिकन लॉ इन्स्टिट्यूटने समलैंगिकतेच्या नैसर्गिकतेचा अभ्यास करून पीनल कोडमध्ये नवीन सुधारणा केली की, सज्ञान व्यक्तींमध्ये परस्पर सहमतीने व अहिंसात्मक स्वरुपाचे असे सर्व तऱ्हेचे लैंगिक संबंध हे गुन्हा मानले जाऊ नयेत. यानंतर चोवीस राज्यांनी हे दंडसंविधान मान्य केले. ब्रिटनमध्ये २००३ साली समलिंगी विवाहाला कायद्याने मान्यता देण्यात आली. ऑस्ट्रिया, डेन्मार्क, अमेरिका इ. देशात समलिंगी संबंधाना गुन्हा मानला जात नाही. डेन्मार्क येथे १९८९ पासून समलिंगी संबंधाना वैवाहिक संबंधाचा दर्जा मिळाला आहे.

आधुनिक काळातील भारतीय समाजातील समलिंगी संबंधातील व्यक्तींची मनोगते:

१) दि. १८ जानेवारी २०१८ लोकमतच्या ऑक्सिजनमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या बातमीनुसार, मूळ यवतमाळच्या हृषिकेश जो सध्या अमेरिकेत वास्तव्याला आहे. त्याने ३० डिसेंबर २०१७ रोजी त्याच्या समलिंगी पार्टनर व्हिनशी विवाह केला. आपल्या जवळच्या नातेवाईकांना आमंत्रित करून विवाह सोहळा पार पाडला. या विवाहामध्ये हळद, आंतरपाट, मंगलाष्टका, रिसेप्शन अशा पारंपारिक गोष्टींची पुर्तता त्याने आपल्या विवाहामध्ये केल्या. हृषिकेश हा व्यवसायाने इंजिनियर असून त्याने बी.टेक पर्यंत शिक्षण भारतात पूर्ण केले. एम. एस.अमेरिकेत पूर्ण केलेले आहे. जेव्हा त्याला त्याच्या समलिंगीपणाबाबतची जाणीव झाली तेव्हा त्याला दु:ख, नैराश्य कुटुंबाच्या, समाजाच्या विरोधाला सामोरे जावे लागते.

२)बिंदुमाधव खिरे हे व्यवसायांनी सॉफ्टवेअर इंजिनिअर आहेत. ते स्वत: समलिंगी आहेत. दहा वर्षे सॉफ्टवेअर इंजिनिअरींगच्या क्षेत्रात काम केल्यानंतर या क्षेत्रातून त्यांनी स्वेच्छानिवृत्ती घेऊन २००२ साली समपथिक ट्रस्ट पुणे इथे स्थापन केली. या ट्रस्टतर्फे गे पुरुष संघटनेतील पुरुषांचे आरोग्य केंद्र चालविले जाते. तसेच समलिंगी, ट्रान्सजेन्डर व्यक्तीच्या शारीरिक-मानसिक आरोग्याबाबतच्या विषयावर काम केले जाते. बिंदू माधव खिरे यांनी 'पार्टनर' आणि 'इंद्रधनु-समलैंगिकतेचे विविध रंग' इ. पुस्तके लिहिली. या पुस्तकांमधून त्यांनी ते एक समलिंगी असल्यामुळे त्यांना कोणकोणत्या समस्यांना सामोरे जावे लागले याबाबतचे सर्व अनुभव व्यक्त केलेले आहेत. याबरोबर एच.आय.व्ही./एड्स लैंगिक शिक्षण व लैंगिकता ही हेल्पलाईन मार्गदर्शिका सुरु केली.

३) अशोक राव कवी :हे भारतातील पहिले समलिंगी कार्यकर्ते होत. १९८० च्या दशकापर्यंत समलैंगिकतेबाबत गुप्तता पाळण्यात येत होती. समलैंगिकता हे पाश्चात्य संस्कृतीचं विकृत रुप समजले जात होते. परंतु १९८६ साली अशोक राव कवींनी सॅवी मासिकात मुलाखत देऊन त्यांनी त्यांची समलैंगिकता जाहिर केली. १९९४ साली मुंबईमध्ये 'हमसफर ट्रस्ट' संस्था सुरु केली. १९९५ साली नाज फाऊंडेशन इंटरनॅशनल या संस्थेद्वारे समलिंगी व्यक्तीबद्दल काम करण्यास सुरुवात केली.

बॉलीवूड सिनेमामधून 'समलैंगिकता' हा विषय समाजासमोर मांडण्यात आला.

आधुनिक काळातील प्रसारमाध्यमांची मुख्य भुमिका वटवणारे म्हणून बॉलीवूड सिनेमांकडे पाहिले जाते. बॉलीवूडसिनेमांमधून बऱ्याच वर्षापासून हा विषय समाजासमोर सादर करण्यात येत आहे. अशा चित्रपटांना खूप विरोधांचा सामना करावा लागला.

१) फायर : समलिंगी संबंधाबाबतच्या चित्रपटामधील हा सर्वात पहिला चित्रपट आहे. दीपा मेहता यांनी १९९८ साली हा चित्रपट दिग्दर्शित केला. या चित्रपटातील मुख्य भूमिका शबाना आजमी आणि नंदिता दास यांनी केल्या होत्या. शबाना आजमी आणि नंदिता दास यांच्यातील समलिंगी संबंध दाखवणारा हा चित्रपट होता. या चित्रपटाला समाजाचा खूप विरोध सहन करावा लागला.

२) अलीगढ : २०१६ मध्ये रिलिज झालेला हंसल मेहता यांनी दिग्दर्शित केलेल्या या चित्रपटात मनोज वाजपेयीने अलिगढ मुस्लीम युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसर रामचंद्र यांची भूमिका साकारलेली होती. परंतु त्यांचे एका रिक्षावाल्यासोबत असलेले समलिंगी संबंध उघड होताच त्यांना त्यांची नोकरी आणि शहर सोडावे लागते. समाजाचा एक भयावह चेहरा या चित्रपटात दाखविण्यात आला आहे. हा चित्रपट सत्य घटनेवर आधारित होता.

३) माय ब्रदर निखिल :

संजय सूरी यांनी दिग्दर्शित केलेल्या या चित्रपटात गे कपलमधील प्रेम दाखविण्यात आले होते. गे कपलना येणाऱ्या समस्या कोणत्या असतात यावरती प्रकाश टाकणारा हा सिनेमा आहे.

४) बॉम्बे टॉकीज :या चित्रपटात चार लहान लहान कथा होत्या. त्यामधील एक कथा होमोसेक्शुअलवर आधारित होती. करण जोहरच्या या कथेत नव्या पिढीचे लोक कसे सर्वांसमोर हे सहज मान्य करतात की ते गे किंवा लेस्बियन आहेत. मात्र काही लोक खोटे बोलून स्वत:चे आणि आपल्या आपल्या परिसरातील लोकांचे आयुष्य खराब करतात. या कथेत रणदिप हुड्डा असेच खोटे बोलतो आणि शेवटी त्याची पत्नी राणी मुखर्जीला खरे काय समजते.

५) कपूर ॲण्डसन्स :करण जोहरच्या या चित्रपटात अभिनेता फवाद खानने एका गे राहुल कपूरची भूमिका साकारली होती. समलैंगिक लोकांचे आयुष्यही सामान्य लोकांप्रमाणे कसे उतार-चढावाने भरलेले असते आणि त्यांना आपल्या परिवाराकडून तिरस्काराचा सामना कसा करावा लागतो हे या चित्रपटात दाखविण्यात आले आहे.

समलिंगी संबंधातील मानवाच्या मानवी हक्कासाठी लढणाऱ्या संस्था :

आँचल, हमजिनसी, स्त्री-संगम, संगीनी, ओलावा, समपथिक, हमसफर, भरोसा इ. संस्थाद्वारे समलिंगी संबंधातील मानवी हक्कासाठी लढा दिला जातो. या संस्थेद्वारे समलिंगी व्यक्तींचे समुपदेशन करण्याबरोबरच त्यांच्या व्यथा, आरोग्यविषयक सुविधा, त्यांचे कायदेशीर अधिकार, स्वास्थ्य इ. विषयाबाबत हित साध्य करण्याचे काम या संस्था करतात.

सध्याच्या कायद्यातील बदल :भारतीय दंड संविधानाच्या कलम ३७७ न्वये समलिंगी संबंध हा अनैसर्गीक मानल्याने तो बेकायदेशीर ठरविण्यात आला होता. परंतु सध्या बदलत्या कायद्यांना केंद्रस्थानी मानल्यानंतर समलिंगी व्यक्तींना एका छताखाली राहणे, प्रॉपर्टीचे हक्क, खर्चाचे वाटप, वारसा हक्क यासाठी त्यांना कायद्याचा आधार हवा आहे. या अनुषंगाने गुरुवार दि. ६ सप्टेंबर २०१८ रोजी सुप्रिम कोर्टाने दिलेल्या ऐतिहासिक निकालानुसार ऐच्छिक समलिंगी संबंध ठेवणे हा गुन्हा रद्द झाला. या निकालामुळे १५० वर्षाच्या अन्यायाला तिलांजली देण्यात येईल अशी आशा आहे. समलिंगी व्यक्तींनाही आता ताठ मानेने जगता येईल. परंतु सुप्रिम कोर्टाच्या निर्णयाने जरी समलिंगी व्यक्तींमध्ये समाधान व्यक्त केले जात असले तरी समलैंगिक व्यक्तीच्या विवाहासाठी भविष्यात अजूनही चळवळी आणि आंदोलने करण्यात येतील. असा दावा समलिंगी व्यक्तींकडून केला गेला आहे.

निष्कर्ष : समलिंगी संबंधाना जरी आजमितीला मान्यता मिळाली असली तरी समलैंगिक विवाहांना परवानगी देण्यास केंद्र सरकारचा विरोध आज देखील आहे. कारण समलैंगिक संबंध ही जरी खासगी बाब असली तरी विवाह ही एक सामाजिक बाब आहे. समाज सातत्य राखण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य विवाहसंस्थेद्वारे केले जाते. समलिंगी विवाहांमुळे समाजसातत्य राखण्यासाठी नवीन सदस्यांची निर्मिती होणे शक्य नसल्यामुळे हे संबंध समाज स्वास्थ्यास, हितास, अस्तित्वास पोषक नाहीत. त्यामुळे समलैंगिक विवाह एक समकालीन समस्या बनली आहे.

समलिंगी संबंध हा स्वैराचार नसून तो एक लैंगिकतेचा नैसर्गीक पैलू आहे. ती जगण्याची विशिष्ट अशी पद्धत आहे. समाजाने अशा संबंधाकडे व्यापक समजुतीपणाच्या दृष्टीकोनातून पाहण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची :

१) बिंदू माधव खिरे - 'इंद्रधनु - समलैं गिकतेचे विविध रंग', प्रकाशक समपथिक ट्रस्ट, पुणे, जाने. २००८.
२) बिंदू माधव खिरे - 'पार्टनर', प्रकाशक - बिंदू माधव खिरे, पुणे, नोव्हे. २००४.
३) मंगला आठलेकर, 'हे दु:ख कुण्या जन्माचे..', राजहंस प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००४, द्वितीय आवृत्ती, २००६.
४) दैनिक लोकमत, दि. ७ सप्टेंबर २०१८, ९ सप्टें. पान नं. ८,१०, पान नं. १.

समकालीन सामाजिकशास्त्रा समोरील आव्हाने

प्रा. आर. के. खोकले
अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर

प्रस्तावना

संशोधन करणे ही मानवाची मूलभूत प्रवृत्ती आहे. सर्व सामाजिकशास्त्रे मानवी वर्तनाचा अभ्यास करतात. सामाजिकशास्त्राचे स्वतंत्र विभाग अध्ययनाची सुविधा म्हणून केलेले असले तरी प्राचीन काळात सर्वच सामाजिकशास्त्रे एकत्रितपणे अभ्यासली जात असत. प्रत्येक शास्त्राला न्याय देता यावा आणि त्याचा विस्तार करण्याच्या भूमिकेतून मानवाच्या आर्थिक बाजूचा अभ्यास अर्थशास्त्रात आणि राजकीय बाजूचा अभ्यास राज्यशास्त्रात करावा हे ठरवूनच विविध सामाजिकशास्त्रे उदयास आलेली असावेत. प्रत्येक शास्त्राची ज्ञान कक्षा ठराविक असते. तशी ती असावी यावर विचारवंताचे दुमत असण्याचे काही कारण नाही. कारण त्या विशिष्ट कक्षेतंर्गत त्या शास्त्राचा जास्त सखोल अभ्यास करणे सुलभ होत असते. प्रत्येक शास्त्रामध्ये विचारवंतानी संशोधनातून त्या शास्त्राची ज्ञानकक्षा रूंदावण्याचा प्रयत्न केलेला असल्यामुळे सामाजिकशास्त्रे उत्तरोत्तर प्रगल्भ बनलेली दिसून येतात.

मानवी जीवन विविध घटकावर अवलंबून आहे. यामध्ये आर्थिक घटक, सामाजिक घटक, राजकीय घटक, सांस्कृतिक घटक, मानसशास्त्रीय घटक, ऐतिहासिक घटक इत्यादीचा समावेश होतो. या सर्वाचा प्रभाव मानवी जीवनावर होतो. मानव जीवन अधिक समृध्द कसे करता येईल, तसेच मानवास ज्या विविध समस्यांना सतत सामना करावा लागतो. त्याचे निराकरण कसे करता येईल याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न ही सामाजिकशास्त्रे करीत असतात. समाज हीच या शास्त्राची प्रयोगशाळा असते. म्हणून माझ्या शोधनिबंधात समकालीन सामाजिकशास्त्रा समोरील आव्हाने कोणती आहेत याचा विचार केला आहे, ती कशी सोडविता येतील याचाही विचार केला आहे.

सामाजिकशास्त्राचा अर्थ :

मनुष्य हा एक समाजशील प्राणी आहे. तो समाजात वागतो, वाढतो, विचार करतो. समाजाच्या अस्तित्वाला विविध अंगे असतात. जसे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक इत्यादी ज्या शास्त्रामध्ये मानवी वर्तनाचा अभ्यास केला जातो. त्या शास्त्रांना सामाजिकशास्त्रे म्हणतात. उदा. इतिहास, भूगोल, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि समाजशास्त्र ही सर्व सामाजिकशास्त्रे आहेत. ही एकमेकांवर अवलंबून आहेत. अर्थशास्त्राचा संबंध समाजशास्त्राशी येतो तर राज्यशास्त्रांचा संबंध अर्थशास्त्राशी येतो.

अर्थशास्त्राचा अर्थ :

अर्थशास्त्रात मानवी जीवनाच्या आर्थिक बाजूची चर्चा केली जाते. १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्वतंत्र शास्त्र म्हणून स्थान मिळाले. स्वत:चे आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी मनुष्य जे आर्थिक व्यवहार करतो. त्या आर्थिक व्यवहाराचा अभ्यास अर्थशास्त्रात केला जातो.

शोधनिंबधाची मांडणी करताना समकालीन सामाजिकशास्त्राचा विचार केला आहे. मानवापुढे जीवन जगताना येणारी आव्हाने कोणती आहेत व तो सोडविण्याचा कसा प्रयत्न करतो. याचा विचार केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. सामाजिकशास्त्राचा अभ्यास करणे.
२. सामाजिकशास्त्रातील आव्हानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

हा संशोधनपर लेख लिहीण्यासाठी द्वितीय साधन–सामग्रीचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यामध्ये संदर्भग्रंथ मासिके, वर्तमानपत्र इत्यादीचा आधार घेण्यात आला आहे.

सामाजिकशास्त्रा समोरील आव्हाने :

सामाजिकशास्त्राचा अभ्यास करताना अर्थशास्त्राचा अभ्यास करावा लागतो. आणि अर्थशास्त्राचा अभ्यास करताना भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करावा लागत असतो. मानवी जीवनच गुंतागुंतीचे आहे. कारण एकाच वेळेस अनेक क्रिया मानवाला कराव्या लागत असतात. मानवाला कोणत्या समस्यांना सामोरे जावे लागत असते, त्यामुळे त्याच्या समोर अनेक आव्हाने असतात. त्यामधील प्रमुख आव्हाना–विचार या ठिकाणी केला आहे.

१. लोकसंख्या : लोकसंख्या हे राष्ट्राचे असे साधन आहे जे राष्ट्राच्या आर्थिक व सामाजिक प्रगतीची गती ठरवित असते. राष्ट्राच्या संपत्तीचा अंतिम आधार म्हणजे मानव संसाधन होय. मानव प्राणी हे असे सक्रिय मध्यस्थ आहेत जे उपलब्ध संसाधनातून वस्तू व सेवा याचे उत्पादन करण्यास मदत करतात. आर्थिक कल्यानाचा घटक म्हणून त्याचा अभ्यास करणे

गरजेचे आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतीय लोकसंख्या १२१.०२ कोटी आहे. जगामध्ये भारताचा चीन नंतर दुसरा क्रमांक लागतो. दरवर्षी भारताच्या लोकसंख्येत १:८ भर पडते ही वाढ ऑस्ट्रोलियाच्या एकूण लोकसंख्येएवढी आहे. लोकसंख्येच्या वाढीमुळे अनेक समस्या निर्माण होतात. त्या देशाच्या दृष्टीकोनात आव्हाने आहेत. अन्नधान्याचा प्रश्न बेकारी, दारिद्र्य, आर्थिक विषमता, राहणीमानाचा दर्जा या सर्व बाबी वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण होतात. लोकसंख्या नियंत्रणासाठी शासनाने अनेक योजना राबविल्या. कायदे केली, परंतु लोकसंख्येला आळा घालता आला नाही.

२. दारिद्र्य : दारिद्र्य ही भारतातील पूर्वीच्या काळापासूनची ज्वलंत समस्या आहे. दारिद्र्य म्हणजे मूलभूत गरजा भागविता न येण्यासारखी सामाजिक परिस्थिती होय. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य या आवश्यक मानवी गरजा प्राप्त न करण्याची क्षमता म्हणजेच दारिद्र्य होय.

भारतीय योजना आयोगाने ग्रामीण भागाकरिता प्रती व्यक्ती दररोज २४०० कॅलरीज तर शहरी भागाकरिता २१०० कॅलरीज प्रति व्यक्ती दररोज उपभोग घेणे आवश्यक आहे. जर हे घेणे शक्य नसेल तर ती व्यक्ती दारिद्र्यत जीवन जगते असे समजले जाते. दारिद्र्यचे मोजमाप करण्यासाठी वेगवेगळया समित्या नेमण्यात आल्या. त्यामध्ये कार्यगट १९६२, अलग कार्यगट १९७९, लकडवाला तज्ज्ञगट १९९३, सुरेश तेंडुलकर गट २००५ आणि सी. रंगराजन पॅनल–तेंडुलकर गटाने सांगितलेल्या दारिद्र्यरेषेवर प्रचंड टीका झाल्याने तेंडुलकर पध्दतीने परीक्षण करण्यासाठी व पर्यायी पध्दत सूचविण्यासाठी मे २०१२ मध्ये सी. रंगराजन याच्या अध्यक्षतेखाली तज्ज्ञ गटाची स्थापना केली. रंगराजन पॅनलने २०११–१२ मध्ये भारतीय दारिद्र्यचे प्रमाण २९.५ टक्के, ग्रामीण दारिद्र्यचे प्रमाण ३०.९ टक्के तर शहरी दारिद्र्यचे प्रमाण २६.४ टक्के इतके होते. रंगराजन पॅनलने राज्यासाठी वेगळया दारिद्र्यरेषेची गणना करून राज्यस्तरीय दारिद्र्यचे प्रमाण मोजले त्यामध्ये छत्तीसगढचे दारिद्र्यचे प्रमाण सर्वात जास्त ४८ टक्के होते, मणिपूर ४७ टक्के, ओडिसा ४६ टक्के, मध्य प्रदेश ४४ टक्के, झारखंड ४२ टक्के तर महाराष्ट्रात दारिद्र्यचे प्रमाण २० टक्के होते. दारिद्र्य कमी करण्यासाठी शासनाने वेगवेळया योजना आखल्या, परंतु त्याप्रमाणात दारिद्र्यचे प्रमाण कमी झाले नाही. काही राज्यात दारिद्र्यचे प्रमाण अधिक असताना दिसून येते.

३. बेकारी : अलीकडील काळात भारतीय अर्थव्यवस्थाही जगामध्ये विकसित होणा–या अर्थव्यवस्थेमध्ये गणली जाते. बेरोजगारी ही आपल्या देशासमोरील अत्यंत गंभीर अशी आर्थिक व सामाजिक समस्या आहे. बेरोजगारीमुळे देशातील मानवी साधन शक्तीचा अपव्यय होतो. *''रिकामे मन म्हणजे सैतानाचे घर''* ही मन खरोखरच सत्य आहे. सामान्यता हा बेरोजगार व्यक्ती जुगार, दरोडे, चो–या, गुन्हेगारी, पिळवणूक जमिनीचे अतिक्रमण इत्यादी सामाजिक व देशद्रोही कृत्यामध्ये सहभागी असतात. बेकारीमुळे देशातील राष्ट्रीय उत्पन्न कमी असते. बेकारीमुळे अर्थव्यवस्थेच्या सुरक्षिततेला व स्थैर्याला धोका निर्माण होतो. बेकारी म्हणजे *'श्रमाच्या बाजारात प्रचलित परिस्थितीत, प्रचलित मजूरीदरावर काम करण्याची इच्छा व कुवत असूनही लोकांना कामच मिळत नसेल तर अशा परिस्थितीला बेकारी असे म्हणतात'* –केन्स

४. दहशतवाद : दहशतवाद अनेक राष्ट्रासमोर असलेले मोठे आव्हान आहे. दहशतवादाची समस्या मानवतेसाठी भयानक संकट झाले आहे. दहशतवाद ही बेकायदेशीर शक्तीशाली संघटना आहे की, जी आपली शक्ती व एकता अशा विशिष्ट कार्याकरिता वापरून शासनाचे व जगाचे लक्ष आपल्याकडे केंद्रीत करते. दहशतवादी भीती निर्माण करण्यासाठी विविध तंत्राचा वापर करतात. जसे हवाईउडडानबंदी, बॉम्बस्फोट, मानवी बॉम्ब, रासायनिक युध्द, पाण्यात विष टाकणे, संगणकीय आपराध इत्यादी तंत्राचा वापर करतात. यावर प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. दहशतवादाच्या योजना व कृती समजून घेण्यासाठी दहशतवाद पथकाची निर्मिती व या समस्येचे निराकरण करण्याकरिता भारताला सैनिकी डावपेच व युध्दात वापरावयाचे शस्त्रे याचा वापर करणे आवश्यक आहे.

५. भ्रष्टाचार : अवैध आर्थिक व्यवहार म्हणजे भ्रष्टाचार होय. एखाद्या व्यक्तीकडून आर्थिक किंवा इतर फायदा स्वरूपात मोबदला घेवून त्याबददल त्यास इतरांपेक्षा जास्त फायदा करून देणे म्हणजे भ्रष्टाचार. भारतात सर्वच क्षेत्रात भ्रष्टाचार बोकळालेला आहे. तो जीवनाचा जणू काही मार्गच बनला आहे. भ्रष्टाचार जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पसरलेला आहे. मोठमोठया राजकीय नेत्यामध्ये भ्रष्टाचार वाढलेला आहे. नोकरशाही, कारखानदारी, अशासकीय संघटना यांच्यावर सुध्दा भ्रष्टाचाराचा प्रभाव पडला आहे.

भ्रष्टाचारामुळे राष्ट्राचे उत्पन्न व संपत्ती याची असमान वाटणी होते. त्यामुळे 'आहेरे व नाहीरे' या मुद्यावर जनतेत विभाजन होते. सामाजिक अपराधाना भ्रष्टाचार मोठयाप्रमाणात जबाबदार आहे. भ्रष्टाचाराला सर्वांचा विरोध असल्यामुळे तो नष्ट करू शकेल अशा कायद्याची गरज निर्माण झाली आहे. ती कोणत्याही भ्रष्टाचारी व्यक्तीला त्याच्या शक्तीचा व प्रभावाचा विचार न करता शिक्षा देउ शकेल.

६. पर्यावरणहानी : निसर्गापासून आपल्याला विविध आर्थिक घटक निर्माण होतात. मानवाने जेव्हा पासून निसर्गात हस्तक्षेप करावयाला सुरूवात केली तेव्हा पासून आपल्याला विविध प्रकारची व विविध गुणाची नैसर्गिक उत्पादने प्राप्त व्हायला सुरूवात झाली. नैसर्गिक घटकामध्ये वातावरण, भूमीवर होणारी पजर्न्यवृष्टी, वने, समुद्र, नद्या, खनिज संपत्ती व नैसर्गिक शक्ती साधनाचा समावेश होतो.पर्यावरणातील हानीमुळे अर्थव्यवस्थेचे एवढे नुकसान झाले आहे की, त्या नुकसानीचे आर्थिक स्वरूपात मोजमाप करता येणे शक्य नाही.

७. शेतक–याच्या आत्महत्या : भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था ही अविकसित अर्थव्यवस्थेकडून विकसनशील अर्थव्यवस्थेकडे वेगाने वाटचाल करणारी अर्थव्यवस्था आहे. शेती हा भारतातील जुना आणि परंपरागत व्यवसाय आहे. आजही देशातील ५७ टक्के लोकसंख्या शेती या प्रमुख व्यवसायावर अवलंबून आहे. आर्थिक विकासाच्या दृष्टने शेतीचे महत्त्वाचे स्थान आहे. शेती मानवाचा पोशिंदा आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शेतीचा वाटा २०.२४ टक्के होता. निर्यातीस शेतीचा वाटा १०.३१ टक्के होता. विदेशी चलन प्राप्तीचे शेती महत्त्वाचे साधन आहे. भारतात शेती क्षेत्रात हरितक्रांती, स्वेतक्रांती दुधाच्या बाबतीत, निलीक्रांती मासे, पिवळीक्रांती तेलाच्या बाबतीत, पीकक्रांती झिंगे, कांदा, औषध, सुवर्णक्रांती फळे, मध, भाजीपाले, ग्रेक्रांती खताच्या बाबतीत हया वेगवेगळया क्रांत्या झाल्या असल्या तरी २०२० मध्ये महासत्ता होउ पाहणा–या भारतात शेतकरी मोठया प्रमाणावर आत्महत्या करीत आहेत. शासनाने २००७ मध्ये कृषीधोरण जाहीर केले असले तरी शेतक–याची आत्महत्येची सुरूवात १९९५ पासून ख–याअर्थाने झाली. *'नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्यूरो'* च्या अहवालानुसार १९९५ ते २०१२ च्या दरम्यान एकूण देशात २,९८,००० हजार शेतक–यांनी आत्महत्या केल्या. तर महाराष्ट्रात शेतक–याच्या आत्महत्याची संख्या ४५००० हजार एवढी आहे असे आकडे वाचल्यानंतर संवेदनशील मनाला हाच प्रश्न पडतो. शेतकरी आत्महत्या का करीत असेलघ भारतासारख्या विशाल देशात शेतक–याची आत्महत्या ही चिंतेची बाब बनली आहे. यापूर्वी कधीही न झाल्या एवढया शेतक–याच्या आत्महत्या गेल्या १५ वर्षांत झाल्या. २२ वेळा दुष्काळ पडूनही शेतक–यांनी या काळात आत्महत्या केली नाही.

८. रूपयाची घसरण : रूपयाची घसरण सध्या सतत होताना दिसते. रूपयाची घसरण होणे हे अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीकोनातून डॉलरच्या तुलनेत रूपया तब्बल ११ टक्के घसरला आहे. त्याचा परिणाम म्हणून भारताला अल्पमुदतीच्या कर्जाची परतफेड करताना येणा–या काही महिन्यात ६८,५०० कोटी रूपये जास्त द्यावे लागणार आहेत. स्टेट बॅक ऑफ इंडियाकडून माहिती आली आहे. रूपया घसरल्यामुळे भारताचे कच्चा तेलाचे बिल ही ४५,७०० कोटी रूप्यांनी वाढणार असल्याचे एस.बी. आय. आकडेवारीवरून दिसते. एक डॉलरची किंमत ७२ रूपयावर घसरली. ही रूपयाची ऐतिहासिक घसरण आहे. म्हणून देशाच्या दृष्टीकोनातून रूपयाचे घसरण हे मोठे आव्हान आहे.

९. पेट्रोल, डिझेलच्या वाढत्या किंमती : पेट्रोल आणि डिझेलच्या किंमत सतत वाढणे अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीकोणातून घातक असते. याचा संबंध सर्वसामान्य, मध्यमवर्गांशी व श्रीमंताशी येत असतो. परंतु सामान्य वर्गावर किंमत वाढीचा परिणाम जास्त होतो. गेल्या सहा महिन्यापासून दर मोठया प्रमाणात वाढत आहेत. कच्चे तेल ७६ डॉलर प्रती बॅरल राहिले आहे. म्हणून पेट्रोल व डिझेलच्या किंमती वाढत आहेत. लातूरचा ८८.२६ रू. लिटर पेट्रोल तर डिझेल ७६.२० रू. प्रती लिटर आहे. सर्वसामान्य माणसाना वाटते की भविष्यात हे दर १०० क्रॉस करतात की काय अशी भीती वाटत आहे.

निष्कर्ष : समकालीन सामाजिकशास्त्रा समोरील आव्हानांचा अभ्यास करताना असे लक्षात आले की, देशासमोर अनेक प्रश्न किंवा समस्या आहेत. या समस्याची उकल करण्याचा प्रयत्न शासन करते परंतु त्या समस्या सोडविणे शक्य झाले नाही असे मला वाटते.

१. राष्ट्रासमोर वाढती लोकसंख्या हे आव्हान आहे. कारण या समस्येभोवती अनेक समस्या फिरतात. त्या म्हणजे दारिद्र्य, बेकारी, आर्थिक विषमता, अन्नधान्याचा प्रश्न इ. लोकांमध्ये जागृती होणे गरजेचे आहे. कायदे करून चालत नाही त्याची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.
२. दारिद्र्य कमी करावयाचे असेल तर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या पाहिजे व याची जबाबदारी शासनाने घेणे गरजेचे आहे.
३. बेकारी ही केवळ आर्थिक समस्या नाही तर ती सामाजिक, राजकीय समस्या आहे याची सोडवणूक करणे गरजेचे आहे. बेकारीमुळे अर्थव्यवस्थेच्या स्थैर्याला व सुरक्षिततेला धोका निर्माण होतो.
४. दहशतवादामुळे परराष्ट्रीय व्यापारावर विपरित परिणाम होतो. वस्तू सेवाच्या व्यापारावर हा परिणाम मोठा असतो. विशेषत: पर्यटन उद्योगावर त्याचा वाईट परिणाम होतो.
५. भ्रष्टाचारामुळे आर्थिक विषमता निर्माण होते. त्यामुळे सामाजिक व राजकीय न्यायावर परिणाम होतो. भ्रष्टाचारामुळे गरीबी, बेकारी, आर्थिक शोषण, गुन्हेगारी, सामाजिक असमानता निर्माण होते.
६. पर्यावरणातील वाढत्या बदलामुळे जागतिक उष्मावाढ व वातावरणाचा समतोल बिघडून नैसर्गिक संघटात वाढ झाली.
७. शेतक–याच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी खर्चावर आधारित मालाला भाव मिळाला पाहिजे.

संदर्भग्रंथ

१. भारतीय अर्थव्यवस्था, रंजन कोळंबे, भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
२. संशोधन पध्दती, डॉ. विश्वास कदम, डॉ. गणेश गावंडे, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद
३. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास भाग– एक, प्रा. एन. एल. चव्हाण, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
४. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, डॉ. विश्वास कदम, डॉ. गणेश गावंडे, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद
५. दैनिक सकाळ – ८ सप्टेंबर २०१८
६. दैनिक लोकमत – ८ सप्टेंबर २०१८

दहशतवाद एक जागतिक समस्या

दिनकर सुदामराव रासवे
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, व्यंकटेश महाजन वरिष्ठ महाविद्यालय, उस्मानाबाद

२१ व्या शतकात दहशतवादाचा प्रसार जगाच्या सर्व भागात झालेला आहे. विशेषतः भारतीय उपखंडात आणि मध्यपूर्वेत, दहशतवादाने नंगानाच घातला आहे. २००६ च्या एप्रिल महिन्यात काश्मिरमधील दोडा या गावाजवळ ६० हिंदूची रांगेत उभे करून गोळ्या घालून हत्या केली. तसेच श्रीलंकेत बॉम्बस्फोटाने बस अपघात करून ६० प्रवाशांची केलेली हत्या, ज्यात काही बालके, विद्यार्थी होते. या भयंकर संकटाचे गांभिर्य ओळखून अमेरिका, युरोपीयन संघ, ऑस्ट्रेलिया आणि अनेक देशांसोबत दशहतवादाविरुध्द लढण्यासाठी भारताने करार केला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने देखील याविरुध्द पावले उचललेली आहेत.

सध्याचा काळ हा दहशतवादाचा काळ असल्याचे चित्र आहे. जगात आणि भारतातही हिंसात्मक कारवाया आणि दहशतवादाचा अवलंब अनेक राजकीय गटांनी केवळ त्यांनाच अभिप्रेत असणाऱ्या राष्ट्रनिर्मितीसाठी तसेच सुड व द्वेषाची भावना सतत भडकत रहावी अशा उद्देशाने आपले इप्सीत साध्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे. असा एकही दिवस नसतो की, ज्या दिवशी कुठे ना कुठे तरी दहशतवादी कृत्याद्वारे निरापराध नागरीकांचे बळी गेल्याचे वृत्त नाही. ''फेब्रुवारी २००२ मध्ये गोध्रा ट्रेन जळीत कांड आणि त्याची प्रतिक्रिया म्हणून घडवून आणलेले मुस्लिम हत्याकांड.'' त्यापूर्वी मुंबई शहरामध्ये सलग १२ ठिकाणी बॉम्बस्फोट घडविण्यात आले. त्यावेळी बाबरी मशिद पाडण्याचे कारण देण्यात आले.

दहशतवादी कृत्यामध्ये केवळ काही दहशतवादी गटच असतता असे नसून त्यात राष्ट्रेही गुंतलेली आहेत. दहशतवादाचा विरोध करण्यासाठी दहशतवादाचाच वापर करणे हे त्यांचेच समर्थन असते. ''प्रथम अफगाणिस्तान आणि नंतर इराकवर अमेरिका व तिच्या मित्र राष्ट्रांनी युध्द सदृश्य हल्ले केले. त्याचा परिणाम मेंडरिन (स्पेन) आणि लंडन येथे मेट्रो रेल्वे गाडीत व अन्यत्र बॉम्बस्फोट घडविण्यात आले.'' कारण स्पेन व ब्रिटन सारखी प्रगत राष्ट्रे इराक व अफगाणिस्तानवरील हल्ल्यात अमेरिकेशी सहकार्य करत होती. अशाच प्रकारचे हल्ले भारतात झाले तेव्हा त्याचा संबंध काश्मिर प्रश्नाशी लावला गेला.

संशोधन निबंधाचे उद्देश :-

१) दहशतवादी समस्येचे खरे व्यापक स्वरुप समजावून घेणे.

२) दहशतवादाच्या विविध प्रकाराची माहिती करून घेणे.

३) दहशतवादाच्या उदयास कारणीभूत ठरलेल्या घटकांचा शोध घेणे.

४) दहशतवादाचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय तसेच जनतेच्या मानसिक स्थितीवर काय परिणाम होतात ते समजून घेणे.

५) दहशतवादाच्या वाढीस कारणीभूत असलेल्या घटकांचा शोध घेवून त्यावर प्रतिबंधक उपाय शोधणे.

गृहितके :-

१) दहशतवाद ही आर्थिक आणि प्रादेशिक असमतोलातून निर्माण होणारी समस्या आहे.

२) संकुचित विचारसरणी आणि राजकीय स्वार्थातून देखील दहशतवादाची निर्मिती होते.

४) आत्यंतिक असंतोष, इतरांविषयी पराकोटीचा तिरस्कार व व स्वातंत्र्याची गळचेपी यातून दहशतवादाच्या उदयास अनुकूल स्थिती निर्माण होते.

५) सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाच्या संघर्षातूनही दहशतवादाची समस्या उद्‌भवते.

संशोधन पध्दती :-

दहशतवाद या समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधनाचे विश्लेषणात्मक तंत्र उपयोगी ठरते. म्हणून विश्लेषण पध्दतीचा अवलंब या संशोधनासाठी करण्यात आला आहे. तसेच या समस्येविषयीच्या तथ्य संकेलनासाठी प्रामुख्याने

द्वितीय साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने संदर्भ ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, वृत्तपत्रे इत्यादीचा समावेश केला आहे.

विषयमांडणी :-

''एकविसाव्या शतकातील दहशतवादाची व्याप्ती अवाढव्य आहे. ज्यात आधुनिकरीकरणाचा खूप मोठा वाटा आहे. आज २०० हून अधिक दहशतवादी संघटना जगाच्या पाठीवर अस्तित्वात आहेत.'' समाजातील असंतुष्टता हेच दहशतवादाचे मूळ आहे. असंतुष्टता ही वाजवी किंवा अवाजवी राज्यकर्ते एखाद्या भागाकडे दुर्लक्ष करतात व त्या भागाची प्रगती खुंटते. त्यामुळे एकाच देशात प्रादेशिक, आर्थिक असमतोल निर्माण होऊन वेगळेपणाची भावना निर्माण होते. हीच परिस्थिती दहशतवादाच्या उदयास कारणीभूत ठरते. कारणे काहीही असतो असंतुष्ट समाज आपला असंतोष सुरूवातीला शांततेच्या मार्गाने प्रकट करतो. त्यानंतर तुरळक हिंसाचार घडतो. राज्यकर्ते अशावेळी बहुतांशी दडपशाहीचा अवलंब करतात. मग हा असंतोष हिंसाचाराचा आधार घेतो. बरेचदा इतर राष्ट्रेही अशा दहशतवादाला खतपाणी घालतात. आशिया, आफ्रिका व दक्षिण अमेरिका खंडातील देशात दहशतवाद खोलवर रुजलेला आहे. अमेरिका सारखे धनाड्य आणि लोकशाहीवादी देश स्वतःच्या राजकीय फायद्यासाठी काही ठिकाणी दहशतवादी संघटनांना आर्थिक मदत व सहकार्य करीत असतात.

गेल्या तीन-चार दशकांपासून दहशवादी कारवायांनी जगातील कोणत्याही राष्ट्राला शिल्लक सोडले नाही. लोकशाही असो की साम्यवादी शासनपध्दती किंवा लष्करशाही शासन पध्दती या समस्येचे सर्वच राष्ट्रांना ग्रासले आहे. ''गेल्या पंधरा वर्षामध्ये दहशवादी हिंसाचारातून मारल्या गेलेल्यांची संख्या दोन लाखाहून अधिक आहे. त्यापैकी एकट्या जम्मु-काश्मिर मध्ये १९८९ ते २००० सालापर्यंत ९० हजार लोक दहशतवादाचे बळी गेले आहेत.'' ११ जुलै २००६ रोजी मुंबईत घडवून आणलेली बॉम्बस्फोटांची मालिका आणि त्याच दिवशी काश्मीरमध्ये पण बॉम्बस्फोट घडविण्यात आले. यामुळे सर्वत्र अनिश्चितता निर्माण झाली आहे, आणि ११ सप्टेंबर २००१ च्या अमेरिकेवरील हल्ल्यामुळे दहशतवादाचे गांभीर्य आंतरराष्ट्रीय समुदायालाही खऱ्या अर्थाने कळाले आहे.

दहशतवादाची विविध रूपे आज आपणास पहावयास मिळतात. त्यामध्ये सांप्रदायीक दहशतवाद, राज्य पुरस्कृत दहशतवाद, आत्मघातकी दहशतवाद, आण्विक दहशतवाद, नक्षलवाद, संगणकीय दहशतवाद, जैविक दहशतवाद इत्यादी.

दहशतवादाच्या उदयामागील कारण मिमांसा समजून घेत असताना वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या राष्ट्रात वेगवेगळी कारणे आपणास जाणवतात. त्यातील एक महत्वपूर्ण कारण म्हणजे कट्टर सांप्रदायिकता हे होय. 'अल-कायदा' ही एक इस्लामी पुनरूज्जीवनवादी दहशतवादी संघटना असून अरबी प्रदेशातून अमेरिकेला हुसकावून लावणे हे तिचे मध्यवर्ती कर्तव्य आहे. त्याचप्रमाणे पॅलेस्टाईलमधील 'हमास' ही दहशतवादी संघटना देखील मुस्लिम बंधुत्वाच्या परंपरेतून आणि पाश्चिमात्यीकरणाच्या विरोधातून अस्त्विवात्वात आलेली संघटना आहे. या संघटनांचा मूळ उद्देश इस्लामवर आधारीत राष्ट्राची निर्मिती करणे हाच आहे. दहशतवादाच्या निर्मितीमध्ये 'सामरीक कमतरता' हे दखील एक कारण ठरू शकते. दहशतवाद्यांकडे एखाद्या राष्ट्राच्या लष्करासोबत लढण्याइतपत मनुष्यबळ व साधनांची उपलब्धता नसते. परिणामी ते छुप्या पध्दतीने शत्रू विरोधात हिंसक दहशतवादी कारवाया करतात. उदाः-काश्मिरमधील फुटीरतावाद्यांकडे भारतीय लष्करासोबत युध्द करण्याइतपत शस्त्रास्त्र किंवा मनुष्यबळ नाही म्हणून ते काश्मिरमध्ये छुप्या पध्दतीने दहशतवादी कारवाया करतात. हीच स्थिती श्रीलंकेतील लिट्टे (LTTE) या दहशतवादी संघटनेची आहे.

दहशतवादाच्या उदयाच्या कारणांमध्ये अमेरिका व तिच्या मित्रराष्ट्रांची दादागिरी हे देखील एक महत्वपूर्ण कारण आहे. अमेरीकेने जवळपास सर्वच अरब राष्ट्रांवर आपल्या दडपशाहीचा वापर केला आहे. अमेरीकेचे आज २ लाखाहून अधिक सैन्य अरब राष्ट्रांमध्ये तैनात आहे. अमेरीकेचे मध्यपूर्वेतील हितसंबंध साध्य करण्यासाठी व आपली क्रुड तेलाची गरज स्वस्तात भागविण्यासाठी अमेरीकेची ही दडपशाही चलू आहे. म्हणूनच जागतिक पातळीवर अमेरीका विरुध्द मुस्लिम राष्ट्रे असा संघर्ष पहावयास मिळतो. यानंतर फुटीरतावादी प्रवृत्तीदेखील दहशतवादाच्या प्रसारास कारणीभूत ठरतात असे दिसून येते. भारतात शीख धर्मीयांनी खलिस्तानची केलेली मागणी व त्यासाठी हिंसाचारी मार्गाचा केलेला अवलंब तसेच नागालँडमध्ये नागा जमातीने आपण भारताचा भाग नसल्याचे स्पष्ट करून भारतापासून पृथक राज्य निर्मितीसाठी चाललेला संघर्ष व रशियातील चेचन्या प्रांतातील संघर्ष हा फुटीरतावादातून स्वीकारलेल्या दहशतवादाची रूपे आहेत.

दहशतवादी समस्येवरील उपाययोजना :-

भारतामध्ये दहशतवादी समस्येला प्रतिबंध घालण्यासाठी वेळोवेळी वेगवेगळ्या उपाययोजना करण्यात आल्या त्यामध्ये TADA, POTA सारख्या दहशतवाद प्रतिबंधक कायद्याची निर्मिती करण्यात आली. परंतू या कायद्यातील त्रुटींमुळे आणि काही विवादास्पद कलमांच्या गैरवापरामुळे दोन्हीही कायदे रद्द करण्यात आले. त्यामुळे दहशतवाद प्रतिबधंक नवीन कायदा एवढा व्यापक असावा की ज्यामध्ये सध्या घडत असलेल्या देशविघातक कृत्यांचा त्यास समावेश व्हावा. यासाठी कठोर कायद्याची निर्मिती व त्याची अंमलबजावणी करणारी स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करण्यात यावी. दहशतवादाची समस्या आज गावपातळीवर पोहोचल्याने प्रत्येक जिल्हा पातळीवर एक दहशतवाद प्रतिबंधक पथकाची (ATS) निर्मिती करण्यात यावी.

आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाला प्रतिबंध घालण्याचे सर्वात मोठे आव्हान आज जगासमोर आहे. त्यासाठी आंतरराष्ट्रीय समुदायाने एकत्रित येवून दहशतवादाला प्रोत्साहन देणाऱ्या, त्यांना प्रशिक्षण देणाऱ्या, तसेच त्यांना शास्त्रास्त्र व आर्थिक मदत देणाऱ्या राष्ट्रांवर कडक कारवाई करावी. त्यांच्यावर आर्थिक, व्यापारी निर्बंधा घालावेत.

अधिकतर दहशातवादी संघाटना आर्थिक बाबतीत अंमली पदार्थांच्या चोरट्या व्यापारावर अवलंबून आहेत. त्यामुळे या व्यापाराच्या पदार्थाच्या तस्करी विरोधी कायदा निर्माण करून त्याची योग्य व निःपक्षपाती यंत्रींद्वारे अंमलबजावणी करावी. त्यासाठी जागतिक गुप्तहेर संघटेनेचे जाळे निर्माण करावे.

सधया अमेरिका विरुध्द इस्लामिक राष्ट्रे अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. त्यासाठी अमेरीका व तिच्या मित्रराष्ट्रांनी आपल्या परराष्ट्र धोरणाबाबत आत्मपरीक्षण करण्याची वेळ आली आहे. अमेरीकेने आपले अरबराष्ट्रातील आपले सैन्य तात्काळ काढून घ्यावे. त्यामुळे त्या-त्या राष्ट्रातील नागरीकांमध्ये अमेरीकेच्या साम्राज्यवादी धोरणाविषयीची भीती दूर होईल पर्यायाने ते दहशतवादाचा मार्ग अवलंबणार नाहीत.

उपरोक्त निवडक उपायांचा अवलंब केल्यास दहशातवादाच्या प्रसारास मोठ्या प्रमाणात आळा घालता येईल. परिणामी दहशतवादाची तीव्रता, दाहकता कमी करता येईल.

संदर्भ :-

१. उदगावकर, म.न. : एकविसाव्या शतकातील दहशतवाद : डायमंड प्रकाशान, पुणे-२००७
२. कोळवणाकर प्रकाश : नक्षलनामा : सुमेरू प्रकाशन : मुंबई-२००३
३. पुनीयानी राम : दहशतवाद म्हणजे...? मिथके आणि वास्तव : भाष्य प्रकाशन पुणे-२००८
४. पेप रॉबर्ट : डाईंग टू विन : कॉनसेप्ट मिडीया सर्व्हिसेस प्रा.लि.पुणे-२००८
५. हुसेन मुझफ्फर : लादेन दहशतवाद आणि अफगाणिस्तान : चंद्रकला प्रकाशन पुणे-२००८
६. मानचन्द खंण्डेला : आतंक का अर्थशास्त्र : अरीहंत पब्लिशिंग हाऊस जयपूर-२००२
७. मातापुरकर मो.गो. : दहशतवाद तुमच्या घरात : इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे-२००२
८. लोकराज्य : डिसेंबर,२००८

समकालीन समाजातील विरपत्नीच्या समोरील समस्या

श्रीमती रीना रामचंद्र कांबळे
संशोधक विद्यार्थीनी, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

गोषवारा:-

वैधव्य हा स्त्री जीवनातील अविभाज्य पण कारूण्याने भरलेला भाग आहे. दु:खी कष्टी अपमानित जीवन जगणारी समाजातील कोणती व्यक्ती असेल तर ती विधवा स्त्री होय. वास्तविक पतीच्या मरणात तिचा कोणताही दोष नसतो तरी देखील दैववाद, अंधश्रद्धा, पाप पुण्याच्या कल्पना त्यामुळे ती दीनवाणी जीवन कंठत असते. मानवी संघर्षातुन ती जीवन जगत असते ती माणुस आहे तिला भावना, मन आहे त्याचा विचार समाज काय कुंटुबातील सदस्य ही करत नाही अशा वैधव्याचे जीवन जगणाऱ्या विविध समस्यांना सामोरे जाणाऱ्या विरपत्नीच्या भावनिक, सामाजिक, आर्थिक समस्याचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधातुन घेतला आहे.

शिर्षक शब्द:- वैधव्य, दैववाद, विरपत्नी.

प्रस्तावना:-

''सर सलामत तो पगडी पच्चास'' या हिंदी मुहावरानुसार व्यक्ती, समाज, राष्ट्र सुरक्षित असेल तर देशाचा सर्वांगिण विकास होतो यासाठी लष्कर नेहमी कार्यरत असते. नैसर्गिक संपत्ती, बळकट औद्योगिक शक्ती, शेजारी राष्ट्राच्या सीमा रेषा, सागरी तट या साऱ्यांचे संरक्षण सेना दल व सेना दलातील जवान करीत असतो. देशसेवेच्या कार्याने प्रेरित होऊन तरूण जवान सैन्यात दाखल होतो. देश संरक्षणासाठी सदैव प्राण हाती घेऊन देशाचे संरक्षण करीत असतो. हे संरक्षण करता जेव्हा जवान आपले प्राण अर्पण करतो तेव्हा त्या जवानाला 'शहीद' जवान असे संबोधले जाते आणि या शहीद जवानांच्या पत्नीला '**विरपत्नी**' असे संबोधले जाते. तारूण्यात हा जवान शहीद होतो परिणामी, त्यांची विधवा पत्नी ही ऐन्य तारूण्यात विधवा होते. पतीच्या माघारी या विरपत्नीला अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागते. सर्व जनसमाजाचा गोड गैरसमज आहे की तिला पेन्शन आहे, शासन आर्थिक मदत करते. त्यांना मिलीटरी कॅटींगची सोय आहे अनेक सोयी सवलती आहे. त्यांना कोणत्याच गोष्टींची कमतरता नाही असे वाटते. पण या सोयी सुविधा च्या पलीकडे ती माणूस आहे तिला मन, भावना आहेत याचा विचार केला जात नाही हे दुर्देव आहे. संपुर्ण आयुष्य एकटीने जगणे आणि हे जगत असताना तिचा नातेवाईक घरची मंडळी, समाज याच्या कडून होणारा अपमान, सामाजिक, आर्थिक दुबळेपणा, तिचा भावनिक, मानसिक संघर्ष मात्र कोणाच्या ही लक्षात येत नाही हे वास्तव आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:-

- विरपत्नीच्या विविध समस्याचा आढावा घेणे.
- विरपत्नीच्या पुर्नवसनाचा आढावा घेणे.

गृहितक:-

विरपत्नीना दैनंदिन जीवन जगत असताना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते.

अभ्यास पद्धती:-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केला आहे.

तथ्य संकलन:-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम तथ्य संकलन स्त्रोत चा वापर केला गेला आहे. यात संदर्भ पुस्तके, मासिके, नियतकालिक, सरकारी कागदपत्रे यात जिल्हा सैनिक कल्याण विभागाची विविध शासकीय अहवाले याचा वापर करण्यात आला.

विरपत्नीच्या समोरील समस्या:-

प्रस्तुत शोध निबंध तीन भागात विभागला आहे.

१. विरपत्नी म्हणजे काय
२. विरपत्नीची संख्यात्मक आकडेवारी
३. विरपत्नीच्या विविध समस्याचा आढावा

१) विरपत्नी:-

सैन्य दलात कार्यरत असणारा जवान युद्ध किंवा युद्धजन्य परिस्थिती, देशसेवा बजावत असताना आपले प्राण अर्पण करतो तेव्हा त्या जवानाला **शहीद** असे म्हणतात आणि या शहीद जवानांच्या पत्नीला **विरपत्नी, युद्ध विधवा** असे संबोधले जाते. विरपत्नीचा सन्मान त्यांना सरकार देत असतो.

२) संख्यात्मक आकडेवारी:-

भारतीय सैन्यदल हे जगातील दुसऱ्या क्रमाकांचे सैन्य दल असून १.४ दशलक्ष सैन्य कार्य करत तर विरपत्नीची संख्या १ लाखाच्या घरात आहे. महाराष्ट्रात **१,६३६१७** माजी सैनिक आहेत तर **४८२३६** विरपत्नी आहे. कोल्हापुर जिल्हयाचा विचार करता कोल्हापुर जिल्हयात **११९२९** माजी सैनिक **५२५१** जवानांच्या विधवा तर **७५** विरपत्नी आहेत ही संख्यात्मक आकडेवारी जिल्हा सैनिक कल्याण विभाग कोल्हापुर **२०१८** मध्ये घेण्यात आली आहे.

३) विरपत्नीच्या समोरील समस्या:-

विरपत्नीच्या समोरील समस्याचा विचार करता पती असताना तिला भेडसावणाऱ्या समस्या व विरपत्नी झाल्यानंतर भेडसावणाऱ्या समस्या या दोन प्रकाराचा समस्याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

३.१) पती असताना भेडसावणाऱ्या समस्या:-

विवाहापासून आपल्याला एकटीने कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व इतर अनेक जबाबदाऱ्या सांभाळाव्या लागणार आहे याची तिला जाणीव असते. ती मानसिक दृष्ट्या तयार ही असते पण पुरूष प्रधान समाज व्यवस्था, घरचे लोक, तिला दुबळी बनविण्याचा प्रयत्न करतात. तुझे पती तुझ्याबरोबर नाहीत ते बाहेर सिमेवर आहेत तु आमची जबाबदारी आहेस तु एकटी आहे असे सतत म्हणवून तिचे **मानसिक खर्चीकरण** केले जाते आणि तिला जबाबदारीतुन अलगद बाहेर काढले जाते. या एकटीपणाचा फायदा समाज ही घेऊ शकतो ही शक्यता नाकारता येत नाही. वैवाहिक सुखाचा विचार करता तिला ते सुख इतर वैवाहिक स्त्रिया सारखे मिळत नाही किंवा कमी मिळते. अनेक प्रसंगी तिला पतीची उणीव भासत असते. हा **भावनिक संघर्ष** ती सहन करीत असते. पती पाठवत असलेले पैसे व होणारा खर्च याचा ताळमेळ बसत नाही. परिणामी पैशासाठी तिला सासरच्या लोकापुढे दिन होऊन राहावे लागते. तिला पतीने पाठवलेले पैसे, त्याचे बचत खाते त्यातील रक्कम या बदल कोणतेच प्रश्न ती सासरच्या लोकांना विचारू शकत नाही. साहजिक तिला **आर्थिक संघर्षाला** तोंड दयावे लागते. मुलांचे संगोपन व्यवस्थित करणे, त्यांना वडील आपल्या बरोबर नाहीत याची खंत न वाटून न देणे. त्यांच्या शैक्षणिक बौद्धीक, शारीरिक, मानसिक जबाबदाऱ्या आई-वडील म्हणून पार पाडताना तिला येणारा **मानसिक ताण** ही मोठा असतो. पण हा ताण दाखवून न देता **मातृत्वाचा** संघर्ष तिला करावा लागतो.

समाज काय म्हणेल आपल्या घरच्या स्त्रिया बाहेर जाणून नोकरी करीत नाही या मागासलेल्या विचारामुळे अनेक जवानांच्या स्त्रिया सुशिक्षित असून घराबाहेर जाऊन नोकरी करत नाही. तिला शिक्षण ही दिले जात नाही अशी **शैक्षणिक समस्या** त्याच्या पुढे आहे पतीच्या घरचे लोक तिला सुन, जावेचा दर्जा मान तिला न मिळता एक हक्काची बिन पगारी मोलकरीण म्हणून तिला राबवले जाते. ती ही माझे पती माझ्या बरोबर नाहीत या दिर, जावाच्या सोबत राहते. त्याच्यावर आपली जबाबदारी आहे असे मानून ती लाचारीचे जीवन जगत असते हा **लाचारपणा** देखील एक समस्या आहे. आपलेपणानी आपली विचारपुस करणारा, लाड पुरवणारा, काय हवे काय नको ते पाहणारा आपला माणूस म्हणजे आपला नवरा जवळ नाही त्यातुन तिच्या मनात द्वेष, मत्सर निर्माण होतो. आणि **तिचा तिच्याशी संघर्ष** वाढत जातो.

३.२) पती नसताना किंवा विरपत्नी म्हणून भेडसावणाऱ्या समस्या:-

पती असताना तिला ज्या समस्यांना संघर्षाना तोंड दयावे लागत होते त्यात आणखी वाढ होते आणि अनेक नवीन समस्यांनाही तिला तोंड दयावे लागते. तेव्हा ही विरपत्नी म्हणजे एक समस्याचे भांडार बनते. पती शहिद झाल्यानंतर तिच्या समोर नवीन अनेक समस्येचे भांडार उघडे होते. पती अचानक अर्धावरती एकटीला सोडून गेल्याने आलेली मानसिक भावनिक दडपण व कधी ही न भरणारी पोकळी तिला दिसत असते. स्व:ताचे अस्तित्वच संपुन गेले अशा शुन्य जीवनाकडे ती स्व:ताला झोकून देते. शासनाकडून मिळणारी आर्थिक मदत लोकांना दिसते. पण ती मदत तिच्या हातात पडते काय त्या आर्थिक मदतीवर तिचाच फक्त हक्क असतो काय हा विचार कोणी करत नाही. समाजाला दिसते ती आकडेवारीतील मदत पण पैसा म्हणजे जीवन नाही याची जाणीव लोकांना होत नाही. पेन्शनचा ही विचार करता तिला

मिळणारी पेन्शन ही विविध घर खर्चात विभागली जाते. पेन्शन मधील पैसे स्व: खर्चासाठी मिळत नाही ही शोकांतिका आहे. पैशाचा हिशोब सासु दिर यांना विचारता येत नाही. पैसे नात्यात आले की नाती दुरावतात परिणामी अनेक वीरपत्नी आपल्याला मिळणाऱ्या पैशांचा हिशोब मागत नाही. तुझा पैसा आहे तुझ्या नावावर ठेवूया तुला उपयोगी पडेल असे कोणी म्हणत नाही किंवा वर वर बोलले जाते. मात्र कृती होत नाही तो जवान आमचा मुलगा भाऊ आहे त्याच्या पैशावर आमचा ही हक्क आहे असे बोलले जाते.ही मोठी आर्थिक समस्या तिच्यापुढे आहे.

सरकारी योजना सवलतीचा विचार करता विरपत्नीला अनेक योजनाची सवलतीची माहिती नसते. फक्त पेन्शन, शैक्षणिक, आरोग्य सवलती माहित असतात. पण प्रत्यक्ष लाभ घेत नाही कारण विविध कागदपत्राची पुर्तता करणे, सतत कोल्हापूर जिल्हा सैनिक कल्याण बोर्डाला जाणे यासाठी याची माहिती असणारी व्यक्ती आपल्या बरोबर पाहिजे असते. पण प्रत्येक वेळी कोणी संगती येत नाही परिणामी योजना असून ही लाभ घेण्यास फारसा रस दाखवला जात नाही ही मानसिक दुबळेपणाची समस्या तिच्यापुढे आहे. पुनर विवाहा बदल कोणतीही विरपत्नी सकारात्मक बोलत नाही. दुसरे लग्न आपल्या जाती धर्मात चालत नाही तिचा सांभाळ करण्यास आम्ही समर्थ आहोत. तिला पेन्शन आहे असे सासु सासरे दिर बोलतात. पण तिच्या मनाचा विचार केला जात नाही दिराच्या संसारात आपले सुख मानत मुलाकडे बघत उभे आयुष्य ती जगत असते. ही पुन: विवाहाची समस्या ही आहे. याच्या जीवनाकडे पाहिले की वाटते सुख म्हणजे काय आणि यांना ते किती मिळाले. सुख असते तिळा एवढे व दु:ख असते सुपा एवढे ही गोष्ट या विरपत्नीला तंतोतंत लागु होते यात शंका नाही.

उपाययोजना:-

- विरपत्नीला कौटुंबिक दर्जा प्रथम वाढला पाहिजे. घरचे लोक प्रथम तिचा मान राखतील तिला दर्जा देतील तेव्हा समाज तिला मान दर्जा देणार आहे. म्हणून तिचा कौटुंबिक दर्जा वाढविण्यासाठी, तिला कुंटूंब प्रमुख म्हणून दर्जा देणे, सातबारा राहते घर तिच्या नावावर केले पाहिजे. शेती तिच्या नावावर केले पाहिजे म्हणजे तिला सर्व हक्क दिले तर तिला दर्जा प्राप्त होऊ शकतो.
- सरकारी निमसरकारी ठिकाणी विरपत्नीना कामाची संधी दयावी. त्यांना योग्य ज्ञान, ट्रेनिंग दिले तर त्या काम करू शकतील या आत्मविश्वासाने त्यांना सरकारी निमसरकारी कार्यालयात काम दिले पाहिजे.
- शाळा महाविद्यालय विद्यापीठ स्तरावर त्यांना गौरव प्राप्त होऊन असे उपक्रम राबवावे. यामध्ये व्याख्याने, सभा भरविणे, त्यांना बोलण्याची संधी देणे.
- ग्रामपंचायत कार्यामध्ये त्यांचा सहभाग वाढवणे.
- गावातील प्रत्येक कार्यक्रमात तिचा सहभाग वाढवणे.

अशा उपायाचा वापर करून आणून विरपत्नीच्या समस्या काही प्रमाणात कमी करतो.

समारोप:-

शासन समाज फक्त विरपत्नीना मिळणारा आर्थिक मदत, पेन्शन, सवलती पाहते. त्यांना कोणत्याच समस्या नाही त्या उत्तमरित्या जीवन जगत आहेत त्यांना काहीच कमी नाही असा समज जनमाणसाचा आहे. पण त्या पलिकडे ती स्त्री आहे माणुस आहे भावना मन आहे याचा विचार होत नाही. पैसा म्हणजे जीवन नाही माणसे नाती म्हणजे जीवन हे समजावून घेणे आवश्यक आहे. ती विरपत्नी आहे पण तिला आपणाला विरमाणुस बनवायचे आहे. यासाठी एक माणुस म्हणून विरपत्नीकडे पाहणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची:-

१) अभ्यंकर म. ग-''भारतीय सशस्त्र सेना उगम व विकास,'' पुणे-१९७६ पान-१०३ ते १०९
२) के. मुरली मनोहर- ''भारतीय महिला सामाजिक आर्थिक स्थिती,'' सीमा प्रकाशन १९७६ पान-२४७ ते २५०
३) शरयु अनंतराव व उमा पंडसे-''भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान,'' पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई-१९८६
४) ''सैनिक ध्वज मित्र'' महाराष्ट्र शासन २०१६

भारतातील लहान राज्याच्या मागणीचा प्रश्न आणि नव्या राज्य पुनर्रचनेची आवश्यकता

प्रा. डॉ. रमाकांत तिडके
विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, प्रतिष्ठान महाविद्यालय, पैठण,

प्रस्तावना :

जगातील विविध राजकीय व्यवस्थांचा अभ्यास करत असताना दोन शब्दांच्या अर्थामध्ये अनेकवेळा गल्लत होते. पाश्चिमात्य विचारवंतांनी या विषयावर बरीच चर्चा करून बहुतांश वेळा या शब्दांना समान अर्थाने मानले गेले. राज्य म्हणजे असे प्रदेश किंवा देश ज्यांच्यावर एक शासन व्यवस्था कार्यरत आहे. वेगवेगळे देश, वसाहती किंवा प्रदेशांमध्ये एक समान शासनव्यवस्था असेल तर ते सर्व मिळून एक राज्य बनेल, जेथील लोक काही समान ऐतिहासिक, सामाजिक व सांस्कृतिक वैशिष्टयांनी एकत्र आलेले असतात व त्यांच्यामध्ये एक बांधिलकीची भावना असते. त्यास राष्ट्र म्हणतात. जेंव्हा आपण पाश्चिमात्य राष्ट्र (western nations) किंवा आफ्रिकन राष्ट्रे (African Nations) म्हणतो, तेंव्हा ते राष्ट्र नसून राज्य असते. संयुक्त राष्ट्रे (United Nations) ही संघटना राष्ट्रांची नाही तर "राष्ट्र राज्यांची" (Nation States) संघटना आहे. राज्य ही एक राजकीय संकल्पना आहे तर राष्ट्र ही एका सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, भावनिक व राजकीय संकल्पना आहे.

प्रस्तुत लेखात राज्य या संकल्पनेचा उल्लेख संघराज्यातील विविध प्रांत किंवा प्रदेश या अर्थाने घेण्यात आलेला आहे स्वातंत्र्यप्राप्ती पासून आजपर्यंत भारतामध्ये एकुण 29 घटक राज्यांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. 29 वे राज्य म्हणुन तेलंगणा हे राज्य निर्माण झाले आहे. परंतू आज ही देशातील अनेक मोठ्या राज्यांमधुन लहान राज्याची मागणी समोर येत आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर 1956 ला राज्यपुनर्रगठण आयोगाच्या शिफारशी नुसार देशात भाषावार प्रांतरचना करण्यात आली. परंतू तेंव्हापासुन आज पर्यंत ही प्रदेशांची विभागणी आणि रचना पुर्णतः हा प्रश्न सोडवू शकलेली नाही. नव्याने निर्माण झालेल्या तेलंगणच उदाहरण घेतल्यास दिसून येते की, या मागणीसाठी अनेकांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. तेलंगण अंदोलनात मृत्यु पावलेल्या एकुण संख्येपैकी विद्यार्थी संख्या जात आहे. यावरून असे दिसून येते की लहान राज्यांच्या मागणीच्या या प्रश्नाने आज देशासमोर मोठं आव्हान उभं केलं आहे. राज्यपुर्नगठण आयोगाने जी देशात भाषावर प्रांतरचना केली त्यातच काही उणिवा राहुन गेल्या आणि म्हणून आज ही देशात 29 राज्ये निर्माण होऊन देखिल 20 हून अधिक तहान राज्यांच्या मागणीचे प्रस्ताव ग्रहमंत्रालयाकडे आलेले आहेत. आणि गंभीर बाब म्हणजे या एकुण मागण्यांपैकी काही मागण्यांच्या आंदोलनात हिंसा घडून येतांना दिसून येत आहे. उदाहरणार्थ आसाम राज्यामध्ये बोडोलँडच्या मागणीसाठी मोठ्या प्रमाणात हिंसा घडून आलेली दिसते.

भाषिक आधारावर प्रांतरचना करतांना इतर घटकांकडे दुर्लक्ष केले गेले. आज विद्यमान असलेल्या राज्यांमधील विषमता पाहिल्यानंतर ही गोष्ट दिसून येते. उत्तर प्रदेशची लोकसंख्या 2001 च्या जनगणनेनुसार 16 कोटी 60 लाखांच्या वर आहे महाराष्ट्राची दहा कोटींच्या वर आहे. आंध्रची पावणे आठ कोटी, पश्चिम बंगालची आठ कोटींच्यावर आहे. तर झारखंड वेगळा केल्यानंतर ही बिहार ची लोकसंख्या 8 कोटींपेक्षा अधिक आहे. सतरा वर्षांनंतर या लोकसंख्येमध्ये आता निश्चितच खुप वाढ झाली आहे. या वरिल सर्व राज्यांच्या तुलनेत ज्यांची लोकसंख्या 50 लाखही नाही अशीही राज्ये आहेत. उदा. मेघालय–23 लाख, मणिपूर–23 लाख, त्रिपूरा – 32 लाख, मिझोराम–8 लाख, नागालॅंड–20 लाख, सिक्किम–साडेपाच लाख, गोवा–13.50 लाख एकूणच प्रशासनांसाठी समान भाषेचे तत्व ठीक आहे, उपयुक्त ही आहे परंतु याचा अर्थ एका भाषेचे एकच राज्य असले पाहिजे असा होत नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हणूनच ''एक भाषा अनेक राज्य हे तत्व स्वीकारलं होतं ना की एक भाषा एक राज्य''

आज देशातील अनेक मोठया राज्यांमधुन लहान राज्यांची मागणी समोर येत आहे. जसे उत्तर–प्रदेशचे चार राज्यांमध्ये विभाजन करण्यात यावे, महाराष्ट्रात विदर्भ, गुजरात–सौराष्ट्र, आसाम–बोडोलँड पश्चिम बंगाल–गोरखालँड, अशा अनेक नव्या मागण्या समोर येत आहेत. देशातील भाषिक राज्यांच्या पुनर्रचनेच्या वेळी एक भाषिक राज्यांमध्ये विकास होईल ही मागास प्रदेशांची आकांक्षा आता खोटी ठरत आहे. म्हणून अनेक राज्यातून मागास असलेल्या प्रदेशाकंडून लहान राज्याची मागणी केली जात आहे. यामुळे यावर नव्याने निकष ठरवून भाषेबरोबरच अन्य घटकांचा विचार करून नविन राज्यनिर्मीतीचा अभ्यास करण्यासाठी नवीन राज्य पुनर्रचना आयोगाची गरज वाटु लागली आहे.

निष्कर्ष :

भारतीय संघराज्यात भाषिक आधारावर प्रांतरचना करण्यात आली परंतु मागास प्रदेशातील लोकांची कालांतराने प्रादेशिक अस्मिता, सांस्कृतिक अस्मिता, आर्थिक विषमता वाढली. जागृती, राजकारण्यांचे हित संबध प्रादेशिक पक्षांचा उदय, इ. प्रभाव निर्माण झालेला दिसतो. नवीन राज्य निर्मितीमध्ये लोकांची विकासांची भूक तीव्र होत आहे. म्हणून आर्थिक विषमता हा घटक लहान राज्यांच्या मागणीबाबत महत्वाचा ठरत आहे. लहान राज्यांच्या निर्मितीची मागणी ही बहू सांस्कृतिक समाजात लोकशाही मुल्ये व संरचना दृढ करणारीच आहे. राज्यांतर्गत मागास राहिलेल्या प्रदेशाच्या विकासाला ही लहान राज्याची निर्मिती आवश्यक आहे.

म्हणून नव्या घटक राज्याची निर्मिती करतांना आता पुन्हा नव्याने राज्य पुनर्रचना आयोगाची नियुक्ती करणे क्रमप्राप्त ठरेल, असे वाटते. घटक राज्यांची नवी निर्मिती करताना कोणत्या गोष्टी लक्षात घ्याव्यात, या बद्दल अधिक वस्तुनिष्ठ व शास्त्रीय, चिंतन, परिक्षण, तसेच चर्चा होणे गरजेचे आहे. सामान्यतः भाषा, लोकसंख्या, भौगोलिक व हवामानात्मक सारखेपणा, सांस्कृतिक एकजिनसीपणा व प्रशासकीय कार्यक्षमता या गोष्टी अधिक तपशिलाने लक्षात घ्याव्या लागतील. हे करत असताना घटक राज्यांच्या प्रशासकीय खर्चामध्ये वाढ होणार हे जसे खरे, तसेच अधिक एकजिनसीपणामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता, अर्थव्यवस्थेची उत्पादकता व परिणामी प्रशासनाचा महसुल यात ही लक्षणीय वाढ होईल असे म्हणता येईल. त्यामुळे भारतातील लहान राज्यांच्या मागणीचा प्रश्न सोडवण्यासाठी नवीन राज्य पुनर्रचना आयोगाची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

1 डोखळे गौरी, (अनुवादित), *राज्यराष्ट्र आणि सांस्कृतिक राष्ट्र,* गोदावरी प्रकाशन, अहमदनगर, 2018
2 नाईकवाडे अशोक, *राज्य आणि राजकीय संस्था,'* विदया बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद, 1997, पृ.13
3 दिवाण मोहन, देवधर जयंत व दिवाण विवके, *भारतातील राज्याचे राजकारण,* विदया प्रकाशन, नागपूर, 2004
4 Ambedkar B.R. *Thoughts on Linguistics States*, 1955
5 Bipinchandra, India After Independence 2005,
6 दैनिक, *महाराष्ट्र टाइम्स,* 7 एप्रील 2014 संपादकीय लेख

महाराष्ट्रातील स्त्री कामगारांची सद्यस्थिती

सहा. प्रा. श्रीमती मनिषा सुरेश पवार
अर्थशास्त्र विभाग,
प्रा. संभाजीराव महाविद्यालय, देऊर,

प्रस्तावना

जसजसा समाज प्रगतीकडे वाटचाल करु लागला तसतसे स्त्रियांमध्ये आपल्या शिक्षणाचा वापर अर्थार्जनासाठी करावा ही संकल्पना रुजू लागली आणि स्त्रिया शिक्षण, समाजकारण, राजकारण, रोजगार या सर्वच क्षेत्रात कार्य करु लागल्या तळागाळातील निरक्षर स्त्रिया सुध्दा अर्थार्जनासाठी बाहेर पडू लागल्या. सर्वप्रथम शेतीसारखे क्षेत्र रोजगारासाठी त्यांना मिळाले. 'चुल आणि मूल' सांभाळणे ही परंपरागत चालत आलेली स्त्रियांच्या बाबतीत रुढ मागे पडू लागली व स्त्रिया अर्थव्यवस्थेतील ब-याच क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्या लावून काम करु लागल्या. पूर्वी बहूतेक स्त्रिया आर्थिक अडचण टसेल तरच काम शोधत असत. मात्र सध्याच्या आधुनिक युगात ही स्थिती बदलली आहे. आपण घेतलेल्या शिक्षण-प्रशिक्षणाचा उपयोग व्हावा, आपण आपले कौशल्य दाखवावे, आपण स्वतः पैसे कमवावेत.या उद्देशाने स्त्रिया रोजगार करु लागल्या आहेत. याचा परिणाम म्हणून देशाच्या श्रमशक्तीत स्त्रियांचा सहभाग वाढताना दिसत आहे. २१ व्या शतकामध्ये सर्वच क्षेत्रात स्त्री - कामगार वर्ग मोठया प्रमाणात देशाच्या एकंदर प्रगतीत सहभागी असलेला आपण पाहत आहोत. आणि याला अलिकडील काळातील स्त्री वादी चळवळीचा परिपाक म्हणावा लागेल.

विषयाचे महत्व

स्वतःच्या हिमतीवर घर चालविणाऱ्या महिला कामगार संघटीत व असंघटीत क्षेत्रातील महत्त्वाच्या वर्किंग फोर्स आहेत. स्त्री श्रमशक्ती आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण बाब होत चालली आहे. आर्थिक विकासात स्त्रीयांचा सहभाग व त्यांना मिळणा-या संधी या बाबतीचा अभ्यास विषय महत्त्वाचा ठरतो. श्रमशक्तीतील स्त्रियांचा सहभाग व त्याचा मेहनताना, विविध नोक-या व व्यवसायातील स्त्रियांचे प्रमाण, स्त्री-पुरुषांच्या मिळकतीतील तफावत या सारखे अनेक प्रश्न स्त्री कामगारांच्या बाबतीत दिसून येतात.

उध्दिष्टये -

१. महाराष्ट्रातील एकूण श्रमशक्तीमध्ये महिला श्रमीकांचा वाटा व प्रत्यक्ष कार्यकारी कामगारांमध्ये महिलांचे स्थान व सद्यस्थिती अभ्यासणे
२. महिला कामगारांना कामाच्या ठिकाणी उपलब्ध होणा-या सेवा - सुविधा अभ्यासणे.
३. स्त्री कामगारांचा दर्जा अभ्यासणे.
४. महाराष्ट्रतील स्त्री कामगारांच्या समस्या जाणून घेणे.
५. स्त्री कामगारांच्या समस्या निवारण्यासाठी व त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती

सदर शोधनिबंध हा दुय्यम आधार सामग्रीवर आधारित आहे. प्रस्तुत शोधनिंबधासाठी विविध मासिके, विविध अहवाल, पुस्तके, वर्तमानपत्रे इ. चा उपयोग केला आहे.

स्त्री कामगारांचे क्षेत्रानुसार वर्गीकरण -

१) खाजगी क्षेत्रातील स्त्री कामगार - यामध्ये शेती, मळे, कारखाने सहकारी संस्था, कंपन्या, हॉटेल्स, दुकाने इ. चा समावेष होतो.

२) सहकारी क्षेत्रतील स्त्री कामगार -
यामध्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या अंतर्गत येणारी समस्त सहकारी कार्यालये व विविध उपक्रम यांचा समावेष होतो.

३) अर्धसरकारी किंवा निमसरकारी क्षेत्रातील स्त्री कामगार -
या मध्ये बँका, शाळा, महाविद्यालये, व इतर प्रकारच्या संस्थाचा समावेष होतो.

महाराष्ट्रात १९७१ साली स्त्री - कामगारांचे प्रमाण (हजारात) अंदाजे २६.०० होते ते २००१ साली ३५.११ होते २०१३.१४ मध्ये हे प्रमाण वाढलेले दिसते. महाराष्ट्रात शेती व तत्संबधीत उद्योग परंपरागत पध्दतीने केले जात असल्यामुळे या क्षेत्रात स्त्री कामगार अधिक संख्येने आहेत तर सेवा व इतर क्षेत्रांत त्यांचा सहभाग थोडा कमी आहे.

महाराष्ट्रातील स्त्री कामगारांची सध्यस्थिती –

महाराष्ट्राचे क्षेत्रफळ ३,०७,६९० चौ. कि.मी. असून त्याच्या पश्चिमेस अरबी समुद्राचा सुमारे ७२० किमी लांबीचा समुद्र किनारा लाभला आहे. भारताच्या लोकसंख्येच्या ९.३२ च्या जवळपास महाराष्ट्राची लोकसंख्या आहे. देशात लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रात स्त्री-पुरुष प्रमाण एक हजार पुरुषामागे ९२२ स्त्री एवढे आहे. महाराष्टल्र मिळालेल्या विपूल नैसर्गिक देणगी व श्रमशक्ती यांच्या जोरावर महाराष्ट्र हे औद्योगिक तसेच शेती, सेवा क्षेत्रात अग्रेसर राज्य बनले आहे. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात महाराष्ट्राचा वाटा जास्त आहे. यामध्ये महाराष्ट्रातील स्त्री कामगारांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. अलिकडील काळात स्त्री कामगारांत लक्षणीय वाढ झालेली दिसून येते. महाराष्ट्रात एकुण श्रमशक्तीत पुरुष कामगारांची संख्या (हजारात) ३२,६१७ तर स्त्री कामगारांची संख्या १६,८११ इतकी आहे. (प्दकपंद म्बवदवउल ैनतअमल)

सन २०१३-२०१४ च्या इकॉनॉमी सर्वे नुसार क्षेत्रनिहाय महाराष्ट्रातील स्त्री- पुरुष कामगार आकडेवारी पुढील प्रमाणे –

	Class of workers	Male	Female
1)	Cultivators	23.3	29.6
2)	Agricultural Labourers	20.8	29.9
3)	Workers in Household Industries	2.1	3.2
4)	Other	53.8	27.3

वरील आकडेवारीवरुन महाराष्ट्रातील स्त्री श्रमशक्तीचा वाटा किती महत्वाचा आहे हे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील स्त्री कामगारांच्या समस्या –

भारताच्या एकुण लोकसंख्येपैकी ५०: स्त्री लोकसंख्या आहे स्त्री कामगारांपैकी ९४: स्त्रीया असंघटीत क्षेत्रात तर ६: स्त्रीया संघटीत क्षेत्रात काम करत आहेत. या दोन्ही क्षेत्रात काम करणा-या स्त्री कामगारांच्या समस्या थोडया फार फरकाने सारख्याच आहेत. महाराष्ट्रा असो किंवा भारत तेथील स्त्री कामगांराना जवळपास सारख्याच समस्यांनी ग्रासले आहे. यातील काही समस्या या स्त्री कामगाराबाबतच्या असणा-या गैरसमजुतीतुन निर्माण झालेल्या आहेत. स्त्री कामगारांच्या प्रमुख समस्या पुढील प्रमाणे दिसून येतात.

१) अल्प वेतन व वेतन भिन्नता –

अनेक उदयोगात उदयोजक व सेवा योजक जड व हलक्य प्रतिचे काम असे विभाजन करुन त्यांचे स्त्री पुरुषांच्यात वाटप करतात त्यानुसार पुरुष श्रमिकांना दिली जाणारी मजुरी व स्त्री श्रमिकांना दिली जाणारी मजुरी यात फरक केला जातो. स्त्री श्रमिकांना नेहमी कमी मजुरी दिली जाते. औदयोगिक पर्यावरणातील अनेक उदयोगात स्त्री पुरुष श्रमिकांना समान कामे दिली जातात. तरीपण तेथे स्त्री श्रमिकानां कमी मजुरी मिळते तसेच शारिरिक काम करणा-या स्त्री पुरुष कामगारांच्या वेतनातही भेदभाव केला जातो. परंपरेने चालत आलेल्या स्त्री पुरुष श्रीविभागणीच्या कल्पनांनुसार स्त्रीयांना कमी वेतन दिले जाते. आणि जेव्हा जेव्हा ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी कायदेशीर मार्गाने प्रयत्न केला जातो तेव्हा तेव्हा मालक वर्ग अशा स्त्री कामगांराची संख्या कमी करतो. आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात तर हे प्रखरतेने दिसून येते मात्र बुध्दीजीवी श्रमिकांच्या वेतनात असा स्त्री पुरुष भेदभाव केला जात नाही.

२) जास्त कामांचे तास –

आजच्या औदयोगिक क्षेत्रातील तसेच इतर क्षेत्रातील उदयोगात स्त्री कामगारांना कामाचे जास्त तास असल्याचे आढळून आले आहे. ब-याच वेळा सेवा योजक वाटेल तसे व वाटेल त्या प्रमाणे स्त्री कामगारांकडून काम करुन घेत असतात. कधी कधी त्यांना विश्रांती किंवा जेवणासाठी आवश्यक असणारी मधली सुटटी ही मिळत नाही.

३) प्रशिक्षणाचा अभाव –

आजच्या काळात सर्वच क्षेत्रात शारिरीक श्रमाबरोबरच बौध्दीक श्रमालाही अनन्य साधारण महत्व आहे. श्रम फलदायी व्हावयाचे असेल तर शारिरीक श्रम व बौध्दीक श्रम यांचे योग्य प्रमाणात संतुलन करणे गरजेचे असते. आधुनिक उत्पादन पदधतीत अत्याधुनिक स्वयंचलित यंत्रे मोठया प्रमाणात वापरली जात आहेत परंतु त्यासाठी आवश्यक असणारे शिक्षण - प्रशिक्षण स्त्रीकामगारांना दिले जात नाही. त्यामुळे स्त्री कामगारांना कामा संबंधिच्या व कार्य क्षमतेबाबतच्या अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

४) कामांच्या ठिकाणी सोयी सुविधांचा अभाव –

ब-याच वेळा स्त्री कामगारांना स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था नसती स्वच्छता गृहांची सोय नसते. त्यांच्या लहान मुलांसाठी पाळणा घरांची सोय नसते. काम करणा-या गरोदरस्त्रीयांना विशेष सोयी सुविधा दिल्या जात नाही. तसेच कामांच्या ठिकाणी पुरेशा वैदयकिय सेवा सुविधा ही नसतात. श्रम कायद्याव्दारे स्त्री कामगारांच्या सुरक्षिततेसाठी व कल्याणासाठी अनेक सोयी सुविधा उपलब्ध करुन देण्याची तरतूद असली तरी उदयोगातील पदाधिकारी व सेवा योजकांडून त्याकडे जाणून बुजून दुर्लक्ष केले जात आहे. असंघटीत क्षेत्रातीत स्त्री कामगारांना या समस्या प्रामुख्याने भेडसावतात.

५) अतिप्रसंगाचा धोका –

आधुनिक व्यावसायिक पर्यावरणात स्त्री पुरुष कामगारांना एकत्र काम करावे लागते. काही ठिकाणी स्त्री कामगारांना पुरुष निरीक्षकांच्या नियंत्रणाखाली काम करावे लागते. रात्र पाळीतही काही स्त्री कामगार काम करत असतात. अशा परिस्थितीत स्त्री कामगारांना ब-याच वेळा विनयभंग, अतिप्रसंग, बलात्कार या सारख्या समस्यांना तोंड दयावे लागत आहे.

६) नैतिक पतन –

ब-याच स्त्री श्रमिकांना आपल्या कौटुबिंक जबाबदा-या, धार्मिक कार्य व नैतिक बंधने काटेकोरपणे पाळू शकत नाहीत. स्त्री कामगारांचे काम करताना अर्धेलक्ष कामात तर अर्धेलक्ष मुलांच्यात व कुटुंबात असते. अशा परिस्थितीत स्त्री श्रमिकांचे नैतिक पतन होऊन त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेला ही धोका पोहोचू शकतो. देशातील ''श्रम सर्वेक्षण समितीच्या'' सभासदांनी स्त्री श्रमिकांच्या प्रतिनिधीशी केलेल्या चर्चेतुन असे निर्देशनास आले आहे की अनेक सेवा योजक व उदयोजक यांचा स्त्री श्रमिकांकडे पाहण्याचा एकुणच दृष्टीकोन प्रदूषित असतो. ही बाबच स्त्री श्रमिकांचे नैमिक पतन करण्याला अधिक कारणीभूत ठरते आहे.

७) आरोग्य व मानसिकतेवर परिणाम –

महिलांचा दिवस सकाळी ४ वाजता चालू होतो तो रात्री १२ ला संपतो. काही महिला कामगार तर यापेक्षाही जास्त वेळ काम करतानादिसत आहे. महिला कामगारांना कौटुंबिक जबाबदा-या सांभाळून रोजगाराच्या ठिकाणी यावे लागते. म्हणजेच त्यांना दुहेरी कष्ट करावे लागतात. त्यांनी केलेल्य विना वेतन कामाचा तर कोठेच समावेश केला जात नाही. यांचा परिणाम म्हणून सततच्या कामाच्या दडपणामुळे महिलांमध्ये चिडचिडेपणा निर्माण होतो त्यांचे आरोग्य व मानसिकता बिघडते अलिकडे स्त्री कामगारांमध्ये '' ॲनिमिया '' या रोगांचा प्रादुर्भाव मोठया प्रमाणात आढळून येत आहे. त्यामुळे त्यांचे आरोग्य ढासळत आहे.

८) स्त्री कामगारांच्या कामाच्या स्थितीची घसरण –

अर्थव्यवस्थेच्या अनौपचारिक क्षेत्रात रुजू झाल्यामुळे किंवा त्यांच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक सामाजिक कारणांमुळे औपचारिक क्षेत्राकडे स्थानांतरित झाल्यामुळे स्त्रीयांच्या कामाचा दर्जा घसरलेला दिसून येत आहे. तसेच श्रमबाजाराच्या वाढत्या लवचिकतेमूळे स्त्री श्रमिकानां कमी वेतनावर अनिश्चित, तात्पुरते, नैमित्तिक व कंत्राटी कामे करावी लागत आहेत. त्यामुळे स्त्री कामगारांच्या कामाच्या स्थितीची घसरण होताना दिसत आहे.

९) महिला कामगार संघटनाचा अभाव –

महिला कामगार फक्त काम मिळविणे ते करणे व मिळेल ते वेतन स्वीकरणे एवढीच भूमिका स्विकारतात. प्रामुख्याने असंघटीत क्षेत्रातील स्त्री कामगारांच्या निरक्षरतेमुळे त्यांच्या कामगार संघटना आढळत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या समस्या पुढे येत नाहीत. अहमदाबाद मध्ये '' सेवा '' ही देशातील स्वयंरोजगार आधारीत महिलांची एक मात्र मोठी संघटना आहे. तर तमिळनाडूत कृषी क्षेत्रातील महिलांची 'पालार महिला संघटन ही साधारण स्वरुपाची संघटना आहे. अशा अपवादात्मक स्वरुपाच्या संघटना सोडल्यातर महाराष्ट्रात नव्हे तर देशातच त्यांची संख्या हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकीच आहे.

१०) स्त्री बेरोजगारांची संख्या अधिक –

रचनात्मक समायोजन व आर्थिक मंदि यांचा जास्त फटका स्त्री कामगारांना बसतो आहे. विकसनशील देश असो किंवा प्रगत देश असो. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांच्या वाटयाला अधिक प्रमाणात बेरोजगारी आली आहे. व त्यांचे जीवनमान दारिद्रय रेषेखाली घसरले आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणी समितीच्या अहवालानुसार भारतात पुरुष श्रमिकांपेक्षा स्त्री श्रमिकांत बेकारीचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून आले आहे. भारतातील शहरी विभागात स्त्री श्रमिकांच्या बेकारीचे प्रमाण ३.२०: आहे तर ग्रामीण विभागात ते १२.३०: आहे. महाराष्ट्र ही स्त्री बेरोजगारांची संख्या अधिक दिसून येते.

अशा प्रकारे वरील समस्या स्त्री श्रमिकांबाबत दिसून येत आहे कामकरी स्त्री यांच्या समस्येबाबत डॉ. चंद्रकला हाटे यांनी त्यांच्या संशोधन अहवालात असे मत मांडले आहे की, स्त्री ही स्त्रीच आहे. तिला गृहीणी व माता म्हणून आपले कर्तव्य करावयाचे असते आणि सर्व गैरसोयींसह बाहेरील कामे ही करावी लागतात त्यामुळे या उभय भुमिकांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो.

कामगारांच्या समस्या सोडविण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना

महाराष्ट्रात नव्हे तर संपूर्ण भारतात संघटीत व असंघटीत क्षेत्रात काम करणा-या स्त्री कामगारांच्या अनेक समस्या असतात या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी पुढील उपाययोजना प्रभावीपणे राबविणे गरजेचे आहे.

स्त्री – कामगारांच्या विकासासाठी त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाय योजनांचे प्रामुख्याने दोन प्रकारात विभाजन करता येईल. ते पुढीलप्रमाणे

अ)**सुधारात्मक उपाय**-

१) समान कामासाठी समान मोबदला देण्याची कायदेशीर तरतुदची अमंलबजावणी प्रभावीपणे केली पाहीजे.

२) असंघटीत क्षेत्रात काम करणा-या स्त्री कामगारांना स्थायी स्वरुपाच्या प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करुन दिल्या पाहिजेत. त्यामुळे त्यांच्या कार्यक्षमतेच्या व उत्पादकतेच्या दर्जात वाढ होईल.

३) सेवा योजक, वरिष्ठ अधिकरी, मालक यांच्या कडून स्त्री कामगारांना योग्य वागणुक मिळणे आवश्यक आहे. त्यामुळे उदयोगात अनुकुल वातावरण निर्माण होवुन स्त्री कामगारांचे मानसिक आरोग्य टिकुन राहिल.

४) स्त्री-श्रमिकांना योग्य मजुरी मिळणे गरजेचे आहे. तसेच ती मजुरी नियमितपणे व वेळेवर मिळणे देखील महत्वाचे आहे.

५) स्त्री कामगारांना कामाच्या ठिकाणी स्वच्छ पिण्याचे पाणी, स्वच्छता गृहे, पाळणा घरे, वैदयकीय सेवा सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात.

६) स्त्री कामगारांच्या सघंटना निर्माण झाल्या पाहिजेत.

शासनानेही सहाव्या व सातव्या योजनेत स्त्री यांचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी विशेष प्रयत्न केलेले दिसतात.

ब)**कायदेशीर उपाय -**

सरकारनेस्त्री मजुरांच्या सामाजिक सुरक्षिततेसाठी १३ कायदे केले आहेत.

१) कारखाना कायदा १९४८

२) कामगार राज्य विमा (सामान्य) विनिमय अधिनियम १९५०

३) बीडी व सिगारेट कर्मचारी अधिनियम १९६६

४) मळे कामगार अधिनियम १९५१

५) खाण कायदा १९५०

६) प्रसुती प्रसुविधा अधिनियम कायदा १९६१

७) ठेका श्रम कायदा १९७०

८) समान वेतनाचे अधिनियम १९७६

९) आंतरराज्यीय प्रवासी कर्मचारी कायदा १९७९

१०) बीडी कर्मचारी कल्याण निधी अधिनियम १९७६

११) अशुध्द लोखंड खाण, अशुध्द मॅंगेनीज खाण श्रमिक कल्याणनिधी १९७६

१२) चुना, दगड व डोलोमाईट खाण श्रमिक कल्याण निधी अधिनियम १९७२

१३) अभ्रक खाण श्रमिक कल्याणनिधी अधिनियम १९४६

वरील सुधारणा व कायदे त्यांच्या अंतर्गत येणा-या तरतुदी तसेच प्रशिक्षण प्रसार नवीन मुल्ये यामुळे स्त्री कामगारामध्ये निश्चितच परिवर्तन होत आहे. महिला कामगारांच्या सद्यस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी महिला व बालकल्याण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे गरजेचे आहे. कारण आजही असे दिसून येते की एवढे कायदे व उपाययोजना होऊनही महिला कामगारांची सुरक्षितता वाऱ्यावरच आहे. त्यासाठी समाज व सरकार यांनी वेळीवेळी सहकार्य केले पाहीजे.

सारांश

अमेरिकन कामगार स्त्रीयांच्या व्यापक कृतीने क्लारा झेटकिन अतिशय प्रभावित झाली. क्लाराने १९१० साली कोपनहेगन येथे भरलेल्या दुस-या आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महिला परिषदेत ८ मार्च १९०८ रोजी अमेरिकेतील स्त्री कामगारांनी केलेल्या ऐतिहासिक कामगिरीच्या स्मरणार्थ ८ मार्च हा जागतिक महिला दिन म्हणून स्वीकारला. यातून महाराष्ट्र तसेच भारत भरातील कामगार स्त्रीयांनी प्रेरणा घेतली पाहिजे व आले समाजातील एक स्थान निश्चिती केले पाहिजे. त्यांनी आपल्या समस्या उदयोजक सेवा योजक व सरकार यांच्यापुढे निर्भिडपणे मांडल्या पाहिजेत. सेवा योजक, उदयोजक, सरकार यांनीही या समस्याचे निराकरण करण्यासाठी प्रयत्न केला पाहीजे. आजची स्त्री श्रम शक्ती देशांच्या सर्वांगीण विकासासाठी खुप महत्त्वाची आहे. त्यासाठी स्त्रि कामगारांच्या योगदानाची व्यवस्थित नोंद होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ. मृणालीनी फडणवीस / डॉ. प्राची देशपांडे - श्रम अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर - पहिली आवृत्ती : जुलै २००२

२) डॉ. सुधीर बोधनकर व डॉ. साहेबराव चव्हाण - श्रम अर्थशास्त्र श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, दुसरी आवृत्ती : जुन २०१२

३) दुरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, श्रमांचे अर्थशास्त्र

४) मासिक - मिळूनी सा-या जनी, संपादक - विद्या बाळ, डॉ गीताली वि. मं.

५) Indian Economy Survey 2013-14

भारतातील महिलांवर होणारे अत्याचार : एक चिंतन

प्रा. डॉ. स्नेहल राजहंस
कृष्णा महाविद्यालय रेठरे बु.

सारांश :

स्त्री ही क्षणाची पत्नी व अनंतकाळची माता आहे असे म्हणतात. अनेक कवी व लेखकांनी तिच्या मातृत्वाविषयी व प्रेमळपणाविषयी लेखन केले आहे. स्त्रीचा प्रेमळपणा सर्वश्रुत आहे त्याचबरोबर ती अत्यंत सोशीक व सहनशील वृत्तीची असते. त्याचमुळे अनेक वर्षापासून तिच्यावर अन्याय होत आला आहे, ती एक भोगाची वस्तू बनून राहिली होती. राजाराम मोहन रॉय ,महात्मा फुले , सावित्रीबाई फुले , आगरकर ,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रीयांवरील या अन्यायाविरूध्द आवाज उठवला. महात्मा फुले , सावित्रीबाई फुले या दाम्पत्यांच्या अथक प्रयत्नांमुळे स्त्रीयांना शिक्षणाची दालने खुली झाली. शिक्षणामुळे स्त्रीयांच्या जीवनात जणू एक नवी पहाट उदयाला आली. शिक्षीत स्त्रीया पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून समाजात अभिमानाने वावरू लागल्या ,उत्तुंग गिरीशिखरे धैर्याने सर करू लागल्या. समाजात पुरूषांच्या बरोबरीने आर्थिक व सामाजीक स्तरावर स्थान मिळविले परंतु कुटुंबात मात्रा तिच्यावर अन्याय होतच राहिला. तिच्यावर होणा-या या कौटुंबीक अत्याचारा विरोधात सन २००५ मध्ये एका नवीन कायदयाची निर्मिती करण्यात आली. कुटुंबामध्ये स्त्रीयांना हिंसामुक्त जीवन जगता यावे यासाठीच भारत सरकारने हा कायदा केला. आज अनेक संस्था स्त्रीयांच्या बाजूने ठामपणे उभ्या आहेत, त्यासाठी त्यांना मार्गदर्शन व प्रशिक्षण दिले जाते. परंतू आज अनेक स्त्रीया अशा आहेत ज्यांना या कायदयाबद्दल माहित नाही किंवा माहित असले तरी अन्यायाविरोधात आवाज उठवण्याची मानसिकता नाही, अशा स्त्रीयांना समुपदेशनाची गरज आहे. तीला तिच्या अधिकारांची जाणीव करून देणेची आवश्यकता आहे.

भारतात प्राचीन काळापासून पुरूषप्रधान संस्कृती चालत आली आहे. या पुरूषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळाले आहे. स्त्री ही क्षणाची पत्नी व अनंतकाळाची माता आहे असे म्हंटले जाते. तिच्या हृदयात नेहमीच प्रेमाचा झरा असतो. स्त्री कडे पाहिले तरी तिच्यातील मातृत्वाची ओळख पटते. प्रत्येक कुटुंबाचा ती कणा असते. आई, आजी, बहिण, पत्नी, मुलगी , नात अशा अनेक नात्यामधून ती सर्वानाच प्रेम देण्याचा प्रयत्न करत असते. अनेक कवी , लेखकांनी तिच्यातील या प्रेमाला आपल्या कवीतेत शब्दबध्द केले आहे.

कवी कल्पनांच्या बाहेर मात्र तिच्यावर तत्कालीन समाजाने अन्याय अत्याचारच केला आहे. सर्व बंधने ही स्त्रियांवरच लादली गेली. बालविवाह , केशवपन , विधवा विवाहाला बंदी अशा अनेक जाचक अटी स्त्रियांना बंधनकारक होत्या. पुरूष पत्नीच्या मृत्यूनंतर कोणत्याही वयात पुर्नविवाह करू शकत होता पण स्त्रिला मात्र लहान वयापासून पतीच्या निधनानंतर नरकयातना भोगाव्या लागत होत्या. या आणि यासारख्या अनेक जाचक अटीविरोधात स्वातंत्र्यपूर्व काळात राजाराम मोहन रॉय , आगरकर ,महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर यांनी आवाज उठवला. राजाराम मोहन रॉय यांनी सतीची प्रथा बंद पाडली तर महात्मा फुले व क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी अहोरात्र कष्ट करून स्त्रियांना शिक्षणाची दारे खुली केली .

ज्या काळात स्त्रियांना माजघराच्या बाहेर पडण्याची बंदी होती त्या काळात फुले दाम्पत्यांनी स्त्रीयांच्या शिक्षणाचा विडा उचलला .

ज्ञान नाही , विद्या नाही | ते घेणेची गोडी नाही |
त्यासी मानव म्हणावे काय

असा खडा सवाल त्यांनी समाजाला विचारला व आयुष्यभर स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या या प्रयत्नांमुळेच आज स्त्रिया विविध क्षेत्रात नेत्रदिपक प्रगती करू शकल्या. स्त्रिया शिकल्या पुरूषांच्या बरोबरीने काम करू लागल्या पण त्यांच्यावर होणा-या अत्याचाराच्या संख्येत वाढच झालेली दिसते आहे. प्राचीन काळापासून ती स्वत:वर होणा-या अन्यायाला मूकपणे सहन करत आलेली आहे. आजही परिस्थिती फारशी वेगळी नाही. शिक्षणाच्या जोरावर तीने आपली आर्थिक क्षमता वाढविली , पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून ती सक्षमपणे संसाराचा गाडा हिमतीने ओढू लागली. मुलांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत स्वतंत्र निर्णय घेवू लागली. समाजात मानाचे स्थान तिने मिळवीले. आज राजकारणातही तीला ३३ % आरक्षण प्राप्त झाले आहे ,पण समाज मात्र तीला अजूनही अबलाच समजतो आहे.

अबला जीवन हाय ,तेरी यही कहानी |
ऑचलमें है दूध , ऑखोमें है पानी |

पुरूषांच्या अन्यायाला बळी पडलेल्या स्त्रीला समाजात कधीही स्थान मिळत नाही. स्वातंत्रपूर्व काळात स्त्री आणि स्वातंत्र याचा कसलाही संबध नव्हता , पण शिक्षणा बरोबर मिळालेली स्वतंत्रता ही तीला पूढे जाण्यासाठी मिळालेली एक सुवर्णसंधी होय.स्त्रिया विविध क्षेत्रात प्रगती करत असताना त्यांनी कधीही आपल्या जबाबदा-या नाकारल्या नाहीत.चूल आणि मूल या जबाबदा-याही तिने इतर कामाबरोबर समर्थपणे सांभाळल्या आहेत.समाजाबरोबर किंवा त्याहून जास्त घरातील लोकांकडून तीला मानहानी सहन करावी लागते. पती , सासरा, सासू, नणंद यांच्याकडून अन्याय सहन करणा-या अनेक स्त्रिया आज समाजात आहेत.ग्रामिण भागात पुरूषांच्यापेक्षा जास्त संसाराची जबाबदा-या घेणा-या स्त्रिया मात्र पतीच्या मारहानीला सामोरे जात असतात.शहरातही काही कुटुंबात हीच परिस्थिती आहे.

अरे संसार संसार ,जसा तवा चुल्यावर
आधी हाताला चटके ,तवा मिळते भाकर

या बहिणाबाईच्या काव्यपंक्ती स्त्रियांवर होत असलेल्या अन्यायाचा आरसाच आहेत. स्त्रियांवर होणा-या अन्यायाविरूध्द शासनाने विविध कायदे केले आहेत.स्त्रियांना कुटुंबाकडून होणा-या त्रासामधून सुटका व्हावी म्हणून शासनाने २००५ मध्ये 'कौटुबिंक हिंसा विरोधी कायदा ' तयार केला. त्याची अमंलबजावणी २००६ पासून सुरू झाली.या कायदयानुसार कुटुंबाकडून आर्थिक , मानसिक , शारिरीक छळाविरूध्द स्त्रिया न्याय मागू शकतात.गुन्हा दाखल झाल्यावर संबधीत व्यक्तींना तुरूंगवासाची शिक्षा होवू शकते.काही वेळेला तर फौजदारी ही होवू शकते. अन्यायग्रस्त स्त्रिया मात्र समाजात तीचे असणारे दुय्यम स्थान व तीच्यावर असणा-या पारंपारिक विचारांचा पगडा यामुळे पुरूषांच्या अन्यायाविरोधात उभे राहू शकत नाहीत. आपल्या कुटुंबासाठी व मुलांसाठी ती हा अन्याय मुकाटयाने सहन करत असते.समाजात हुंडयासाठी अनेकजणी मृत्यूमुखी पडत आहेत पण याविरोधात आवाज उठविला तर तीला सासर व माहेर या दोन्ही घरांपासून दूर व्हावे लागेल या भितीपोटी अन्याय सहन करत जगतात . कायदयाने हुंडा देणे व घेणे हा गुन्हा मानला जातो पण संसार वाचवण्यासाठी स्त्री कायदयाचा आधार नाकारते.

कायदा पाळा गतीचा , थांबला तो संपला

असे म्हंटले जाते पण कायदयाची अमंलबजावणी होत योग्य रीतीने होत नाही. बलात्कार , बालविवाह ,द्वि विवाह प्रतिबंध, घटस्फोट , पोटगी , गर्भजल चिकीत्सा याच्या प्रतिबंधा साठी शासनाने अनेक कायदे केले. हे कायदे कितीही चांगले असले तरी भ्रष्ट यंत्रणा व अनेक वर्षे चालणारी न्यायव्यवस्था यामुळे अन्यायग्रस्त स्त्रियांना न्याय मिळतोच असे नाही.न्याय न मिळाल्याने या स्त्रिया समाजापासून होणा-या मानहानीच्या शिकार होतात व परिणामी वैफल्यग्रस्त होवून स्वत:चा जीवनप्रवासच संपवतात.

भारतात स्त्रीयांच्यावर होणा-या अन्यायाची संख्या अगणीत आहे याता ती स्वत:ही तितकीच जबाबदार आहे. अनेक वेळेला ती या दांभिक समाजाला घाबरून तर काही वेळेला घरातील दडपणाला बळी पडून अन्यायाविरोधात ती उभी रहात नाही. भारतात महिलांवर होणा-या गुन्हापैकी काहीच गुन्हे पोलिस स्टेशन मध्ये नोंद होतात.केंद्रिय अन्वेशण विभागाकडील आकडेवारी नुसार अत्याचारांची संख्या प्रचंड आहे.

अ.न.	गुन्हयाचा प्रकार	वर्ष		
		२०१४	२०१५	२०१६
१	IPC	२८५१.५६३	२९४९.४००	२९.७५.७११
२	SLL	१७.२०.१००	१७.६१.३७६	१८५५.८०४
३	एकूण	४५.७१.६६३	४७.१०.६७६	४८.३१.५१५

(संदर्भ- गुगल- केंद्रिय अन्वेशण विभागामार्फत प्रसिध्द २०१६ ची आकडेवारी

केंद्रिय अन्वेशण विभागाकडील प्रसिध्द आकडेवारी नुसार दरवर्षी भारतात होणा-या गुन्हयामध्ये वाढच होत आहे. यामध्ये महिलांवरील होणारे अत्याचारही मोठया स्वरूपावर होत आहेत.२०१६ मध्ये महिलांवर झालेल्या अन्यायाच्या नोंद झालेल्या गुन्हयांची आकडेवारी अभ्यास करता भारतातील गुन्हयांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असलेली दिसून येते.

अ.न.	गुन्हयाचा प्रकार	महिलांवरील नोंद झालेले गुन्हे
१	नव-याकडून होणारे अत्याचार	११०.३७८
२	अपमानास्पद वागणूक	८४.७४६

३	पळवून नेणे	६४.५१९
४	बलात्कार	३८.९४७
५	एकूण	२९८५९०

(संदर्भ- गुगल- केंद्रिय अन्वेशण विभागामार्फत प्रसिध्द २०१६ ची आकडेवारी

भारतात घडणा-या एकूण गुन्हयांपैकी २०१६ मध्ये सुमारे ३ लाख गुन्हे महिलांवर झालेल्या अन्यायाचे आहेत ही खेदाची बाब आहे. ही आकडेवारी अगदी अल्प आहे अशा नोंद न झालेल्या गुन्हयांची संख्या ही प्रचंड आहे.महिलांवरील होणा-या अन्यायामध्ये कौटुंबीक हिंसाचार किंवा नव-याकडून होणा-या अन्यायाची संख्या सर्वात जास्त आहे. यामध्ये पश्चिम बंगाल राज्याचा प्रथम क्रमांक आहे येथे नोंद झालेल्या गुन्हयाची संख्या १९३०२ आहे. त्याखालोखाल राजस्थान (१३८११) व उत्तर प्रदेश (१११५६ राज्याचा नंबर लागतो. याशिवाय अपमानास्पद वागणूक गुन्हयामध्ये महाराष्ट्र (११३९६) उत्तर प्रदेश (११३३५) व मध्य प्रदेश (८७१७ राज्याचा नंबर लागतो.पळवून नेवून महिलांवर अत्याचार करणा-या राज्यामध्ये उत्तर प्रदेश (१२९९४) महाराष्ट्र(६१७०) व बिहार (५४९६ राज्ये अग्रेसर आहेत.भारतातात स्त्रीला अनादी काळापासून भोगवस्तू मानले आहे. भारतात महिलांवर बलात्कार घडलेल्या गुन्हयांची संख्याही प्रचंड आहे.यामध्ये मध्य प्रदेश (४८८२ उत्तर प्रदेश (४८१६) महाराष्ट्र(४१८९)राज्यांचा क्रम लागतो. ही संख्या जरी कमी दिसली तरी ती समुद्रात असणा-या हिमनगाप्रमाणे आहे जो प्रत्यक्षात दिसतो त्यापेक्षा कितीतरी पट अदृष्य असतो. जनलज्जेसाठी नोंद न झालेल्या गुन्हयाची संख्या जास्त आहे.

समाजात महिलांवर होणा-या गुन्हयांचे प्रमाण जास्त असले तरी त्यांना प्रत्तेक वेळी न्याय मिळेलच असे नाही.तसेच त्यामुळे होणा-या सामाजीक स्थितंतरालही स्त्रीया घाबरत असतात.परिणामी गुन्हा नोंद न करता अन्याय सहन करण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागते.समाजात घडणा-या अशा अनेक उदाहरणामुळे स्त्रियांचा या कायदयावर व त्याच्या अंमलबजावणीवर विश्वास रहात नाही. बलात्कार करणा-या पुरूषाला समाजात राजरोसपणे फिरता येते पण बलात्कारीत स्त्रीला मात्र समाज टोचून टोचून मारतो.हीच समाजाची मानसीकता बदलण्याची गरज आहे.स्त्रियाच स्त्रियांच्या मोठया शत्रू आहेत असे म्हणतात कारण कुटुंबात स्त्री वर अन्याय करणा-यांच्यात स्त्रियांचीच संख्या लक्षणीय आहे. यासाठी सर्व स्त्रियांचीच मानसीकता बदलण्याची गरज आहे.स्त्री ही भोगवस्तू नसून एक प्रेमळ माणूस आहे हे ज्यावेळी समाज मान्य करेल त्याच वेळी तिच्यावरील अन्याय कमी होतील.

चारीत्र्यावरून संशय घेणे , ॲसीड टाकून चेहरा विद्रुप करणे , पेट्रोल टाकून जाळणे यासारखी क्रूर कृत्ये समाजात रोज घडत आहेत.कुटुंबात तीला मानाचे स्थान मिळाले पाहिजे.त्यासाठी समाजाचे प्रबोधन होणे आवश्यक आहे .राष्ट्रीय गुन्हा अन्वेशण विभागामार्फत प्रसिध्द होणा-या आकडेवारीनुसार दर ३ मिनटांनी एका महिलेवर अन्याय होतो , दर २९ मिनटांनी एका महिलेवर बलात्कार होतो, दर ७७ मिनटांनी देशात एक हुंडाबळी तर दर ९ मिनटांनी एक महिला पतीच्या अत्याचाराची शिकार होत आहे. ही आकडेवारी फक्त नोंद झालेल्या गुन्हयाची आहे पण नोंद न झालेल्या गुन्हयांची संख्या फार मोठी आहे.

महिलांवर अन्याय होत होता व आज ही होत आहे पण कायदयाचा आधार घेवून पुरूषांना त्रास देणा-या ही काही महिला या समाजात आहेत. स्वत:च्या आर्थिक फायदयासाठी स्त्रीया पुरूषांना कायदयाच्या बंधनात अडकवित आहेत.याचा मात्र गांभिर्याने विचार केला पाहिजे. कायदयाचा वापर संरक्षणासाठी करण्याऐवजी आपल्या फायदयासाठी स्त्रीया करू लागल्या आहेत. स्त्रीयांनी या कायदयाचा वापर आपल्या अधिकारांसाठी करावा त्याचा गैरवापर करू नये.

कौटुंबिक हिंसाचार भारतात पूर्वीपासून घडत आला आहे.आज शिक्षणाच्या प्रगल्भतेमुळे यामध्ये घट झाली असली तरी तो पूर्णपणे कमी झालेला नाही.तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे गर्भातच मुलींची संख्या कमी होवू लागली आहे.आजही आपल्याकडे वंशाचा दिवा म्हणून मुलाकडे पाहिले जाते त्यामुळे गर्भजल परिक्षा केल्या जातात व मुलीचा गर्भ पाडला जातो.बयाच वेळा स्त्रीच्या मनाविरूध्द तिला हे पाऊल उचलावे लागते. १९९६ साली शासनाने या विरोधातही कायदा केला पण कायदया पेक्षा कुटुंबाची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. हेच आपल्या पुढील आव्हान आहे.कुटुंबाचा कणा असणाया या स्त्रीला न्याय देण्यासाठी आपणच युवा वर्गाच्या सोबतीने प्रबोधन करण्याची गरज आहे.तर आणि तरच बदलाचे वारे वाहू लागेल.

आज अनेक सेवाभावी संस्था स्त्रीयांच्या मदतीसाठी कार्यरथ आहेत पण या पांगूळगाडयाचा आधार न घेता स्त्रियांनी सक्षमपणे उभे राहण्यास शिकले पाहिजे तरच तीला योग्य न्याय मिळू शकेल.

संदर्भ ग्रंथ

१. कायदा आणि न्याय - न्या.सुरेश नाईक-डायमंड पब्लिकेशन पूणे
२. आधार कायदयाचा - पुष्पा रोडे - डायमंड पब्लिकेशन पूणे
३. गुगल- केंद्रिय अन्वेशण विभागामार्फत प्रसिध्द २०१६ ची आकडेवारी

जलयुक्त शिवार अभियान संदर्भ मराठवाडा

डॉ.एस.बी. देशमुख
नवगण कॉलेज, परळी वै.

प्रस्तावना

पाणी हेच जिवन हा जिव सृष्टीचा मुलमंत्र आहे. मानवाच्या उत्पत्तीपासून ज्याप्रदेशात पाणी आहे. त्याप्रदेशाचा विकास झाला आहे. प्रथ्वीतलावर पाण्यामधून मानव आणि पुढे संस्कृतिचा उदय झाला आहे. म्हणून मानवी जिवनात अन्न, वस्त्र, निवा—याबरोबर पाणी हे देखील एक मुलभुत गरज बनली आहे. मराठवाडयाची कृषि व्यवस्था ही पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. त्यामुळे भिषनदुष्काळी परीस्थितीवर उपाया म्हणून राज्य शासनाची जलयुक्त शिवार योजना उपयोगी ठरली आहे. या योजनेचा फायदा ग्रामिण भागातून झालेला दिसतो.

राज्य शासनाने सुरु केलेल्या जलयुक्त शिवार अभियानाअंतर्गत जलसंधारण कामाचे यश हे पाऊस पडल्यानंतर दिसून येते मागिल उन्हाळयात झालेल्या जल संधारणाची कामे त्यात जलयुक्त शिवार महत्वाचे ठरले आहे.

अभ्यास क्षेत्र

महराष्ट्रातील सहयाद्री पर्वताच्या पूर्वेस महादेव डोंगररान व बालाघाट डोंगररागांनी मराठवाडा क्षेत्र व्यापले आहे. या क्षेत्राचा अक्षयवृत्तीय विस्तार १७.३५° मी. उत्तर ते २०.४१° मी. उत्तर अक्षवृत्ताच्या दरम्यान आहे. तर ७४.४० मी. पूर्व ते ७८.१६ मी. रेषावृत्ताच्या दरम्यान रेखावृत्तीय विस्तार आहे. महाराष्ट्र राज्याचे मराठवाडा विभाग हे एक प्रशाकीय विभाग असून यात औरंगाबाद, बीड, जालना, उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड, हिंगोली व परभणी हे आठ जिल्हे येतात. याक्षेत्राची पूर्व पश्चिम लांबी ३९४ कि.मी. तर उत्तर दक्षिण लांबी ३३० कि.मी. आहे. विभागाचे एकूण क्षेत्रफळ ६४८१३ चौ.की.मी. आहे व या क्षेत्राचा आकर त्रिकोणी आहे.

गृहीतके :

१. दुष्काळग्रस्त मराठवाडयाच्या जलसंधारणात जलयुक्त शिवार अभियान उपयुक्त आहे.
२. जलयुक्त शिवार योजना कोरडवाहू शेतीसाठी वरदान ठरली आहे.

उद्दिष्टे :

१. अभ्यास क्षेत्राची भौगोलिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे
२. मराठवाडयाची दुष्काळी भागाची स्थिती अभ्यासणे
३. राज्य शासनाच्या जलयुक्त शिवार मोहिमेची सध्यस्थिती अभ्यासणे
४. मराठवाडयातील जिल्हा निहाय जलयुक्त शिवार अभियानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दत :

प्रस्तुत शोधनिंबधासाठी दुय्यम साधने, पुस्तके, शोधप्रबंध, शासकीय, निमशासकीय, साप्ताहिके, वर्तमान पत्रे इत्यादीचा उपयोग करुन मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मराठवाडयातील पर्जन्य :

या क्षेत्राचे सरासरी पर्जन्यमान ८०० ते ८५० मि.मी. असले तरी मराठवाडयाचा १०% भाग आवर्षन ग्रस्त आहे. त्यात उस्मानाबाद जिल्हयातील तुळजापूर, भूम, परंडा, बीड जिल्हयामधील आष्टी, पाटोदा, शिरुर, औरंगाबाद जिल्हयातील गंगापूर, वैजापूर इ. तसेच नांदेड व हिंगोलीचा काही भाग उदा. किनवट, भोकर, हिमायत नगर, लातूर जिल्हयातील अहमदपूर तालुका या ठिकाणी ५०० मी.मी. ते ७५० मी.मी. सरासरी पाऊस पडतो म्हणून हा प्रदेश सतत दुष्काळी असतो. या प्रदेशात गोदावरी नदी हि प्रमुख आहेव तिच्या उपनदया आहेत.

राज्य शासनाचे जलयुक्त शिवार योजना :

महाराष्ट्रात मागिल काही वर्षात सतत दुष्काळ आवर्षन पाणी टंचाई सारख्या समस्या भेडसावत आहेत. यावर कायमची मात करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने जलसंधारण विभागाने ५ डिसेंबर २०१४ ला शासननिर्णय काढला व सर्वांसाठी पाणी टंचाईमुक्त महाराष्ट्र २०१९ हि भुमिका घेत जलयुक्त शिवार अभियान राबविण्याचे ठरविले व या अभियानाची प्रत्यक्ष सुरुवात जानेवारी २०१५ पासून झाली.

जलयुक्त शिवार अभियानाचा उद्देश :

१. पावसाचे पाणी गावच्या शिवारात आडविने व जिरवीणे. २. भुगर्भाच्या पाण्याच्या पातळीत वाढकरणे. ३. पानलोट क्षेत्र विकासा बरोबर मृदा व जलसंधारणाची कामे करणे. ४. लहान—लहान नदी व नाले जोडणे व आडवणे. ५. जुन्या जलसंधारणाचे खोलीकरण व रुंदीकरण करुन पुर्नजिवन करणे. ६. साखळी सिमेंन्ट नाला बांधने.

जलयुक्त शिवार योजनेची आमल बजावणी :

१. विभागीय आयुक्ताच्या आध्यक्षताखाली विभागीयस्तरावर विभागीय समनवय समिती नियुक्त करणे.
२. जिल्हाधिका—याच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हास्तरीय समिती स्थापने.
३. उपविभागीय अधिका—याच्या अध्यक्षतेखाली तालुकास्तरावर तालुकास्तरीय समिती तयार करणे.
४. गाव पातळीवर लोकसहभागातून कामे करणे.

मराठवाडयातील जिल्हा निहाय जलयुक्त शिवार योजनेची कामे:

महाराष्ट्र शासनाने २०१५ मध्ये जलयुक्त शिवार योजनेसाठी निवडलेली गावे व काही लोकसहभागातून निवडलेली गेलेल्या मराठवाडयातील जिल्हानिहाय गावाची माहिती पाहत असताना असे लक्षात येते की, मराठवाडयातील ८ ही जिल्हयात जलयुक्त शिवार अभियानाच्या कामाला सुरुवात झालेली दिसून येते. शासनातर्फे सर्वात जास्त २७१ गावे बीड जिल्हयात निवडलेले आहेत तर सर्वात कमी १२४ गावे हिगोली जिल्हयात निवडली गेली. लोकसहभागातून सुरु झालेली सर्वात जास्त १६२ गावे लातूर जिल्हयात तर सर्वात कमी २२ गावे बीड जिल्हयात निवडली आहेत. तर पैशाच्या बाबतीत लातूर जिल्हा आघाडीवर अंदाजीत रक्कम ४७ कोटी ८५ लाख रुपये आहे. सर्वात कमी रक्कम जालना जिल्हया ३.८ लाख इतकी आहे. शासनाने निवडलेली गावे १६८२ गावे तर लोकसहभागातून सुरु झालेली कामे एकूण ७७३ गावे अशा या कामासाठी अंदाजीत रक्कम ११३.४१ लाख इतकी खर्च होणार आहे.

जिल्हानिहाय काही निवडक कामांचा आढावा

२०१५—१६ वर्षात शासन व लोकसहभागातून जिल्हानिहाय खालील निवडक कामे करण्यात आली.

१. **लातुर जिल्हा** : लातुर शहर आणि जिल्हयात मांजर, तेरणा, रेणा, नदीवरील गाळ काढणे व लांबोटा येथे १.२ कि.मी. लांबीचे सरळीकरण करणे. कृषि विभागाच्या माहितीनुसार निलंगा शिवारात जलयुक्त शिवाराची अनेक कामे झाल्याने त्याचा परीणाम इंधन विहीरीतील पाणीपातळीत वाढझालेली दिसते.
२. **बीड जिल्हा** : जिल्हयात २७१ गावात जलयुक्त शिवार योजना राबवण्यात आली त्यापैकी १०२ गावातील कामे पूर्ण झाली. लोकसहभागातून सुमारे ४ कोटी १६ लाख रुपये किमतीचा गाळ काढण्यात आला. त्यामुळे पूर्वहंगामी पावसातच अंबाजोगाई, आष्टी, गेवराई या तालुक्यात पाणीसाठा झाल्याचे दिसून येते. व केज तालुक्यात केजडी गदी १५ वर्षानंतर वाहू लागली यासर्व कामावर शासनाने लक्ष ठेवले.
३. **परभणी जिल्हा** :जिल्हयातील दुधगाव परिसरातील लघुसिंचन विभागाच्या माध्यमातून ४ बंधारे उभारल्याने या बंधा—यात पाणी साचले व ओढे खोलीकरणामुळे पाणी वाहू लागले व भुगर्भातील पाणीपातळीत वाढझाली.
४. **जालना जिल्हा** : जिल्हयात जलयुक्त शिवार योजनेमुळे जमीनीच्या पातळीमध्ये २ मी. ने वाढझाली व २८ हजार ५७४ हे. क्षेत्र सिंचनाखली आले आहे. राज्य शासनातर्फे २०१५ मध्ये २१२ गावे निवडली होती त्यात सिमेंन्ट बंधारे, मातीनाला बाधंकाम, नाला खोलीकरण, रुदीकरण, बांधबंधीस्ती, गाळकाढणे, ठिबक सिंचन, विहीरीपूर्णभरण, यासारखी २२ कामे पूर्ण झाली असून ८९० कामे चालू आहेत.
५. **हिंगोली जिल्हा** : जलयुक्त योजनेअंतर्गत २०१५—१६ मध्ये मंजुर करण्यात आलेल्या ३९२९ कामा पैकी जुलै २०१६ पर्यंत ३५८९ कामपूर्ण झाल्याची माहिती जिल्हयाच्या कृषि अधिका—याने दिली. त्यात शेततळे, नालाबंधारे, नालाखोलीकरण, रुंदीकरण, गाळकाढणे, पाझर तलाव, साठवण तलाव व दुरुस्ती, सिमेंन्ट बंधारे आदि कामांचा समावेश आहे.

६. **नांदेड जिल्हा :** जिहयात जलयुक्त शिवार योजनेमुळे वनविभागाच्या खोल व सलग सम पातळीवर व वनतळयाच्या कामामुळे ११५.०४ सहस्त्रघनमीटर (टिसीएम) पाणीसाठा झाला आहे. व ९१ गावात १८८ कामे पूर्ण झाली आहेत.

७. **उस्मानाबाद जिल्हा :** जिल्हयात ३४७ गावात जलयुक्त शिवार अंतर्गत विविध कामे हाती घेण्यात आली होती. त्यापैकी, १८०८८ कामे पूर्ण झाली आहेत. त्यात महत्वाचे काम उमर्गातालुक्यातील बेनेनुरा नदी गेल्या २२ वर्षात वाहिली नव्हती पण शासन व लोकसहभागातून खोलीकरणे केल्याने ती मानसुनपूर्व पावसातच भरुन वाहू लागली.

८. **औरंगाबाद जिल्हा :** जिल्हयात शासनातर्फे २८८ तर लोकसहभागतून १३५ गावे निवडली होती. जुलै २०१६ पर्यंत एकूण २५४२ कामे पूर्ण झाली आहेत. मराठवाडयात जुलै २०१६ पर्यंत जलयुक्त शिवाराची एकूण ५५ लाख ७३६ इतकी जिल्हा निहाय कामे पूर्ण झाली आहेत. तर विभागात सर्वात जास्त कामे उस्मानाबाद तर सर्वात कमी कामे हिगोली जिहयात दिसून येतात.

निष्कर्ष :

१. जलयुक्त शिवार योजना जलसिंचनासाठी महत्वपूर्ण ठरली आहे.
२. मराठवाडयातील जिल्हानिहाय कामाची आखणी झालेली दिसून येते.
३. या योजनेमूळे जमीनीत जयसंधारण पातळीत वाढझालेली आहे.
४. जलयुक्त शिवार अभियानातून मराठवाडयातील ग्रामीण कोरडवाहू कृषिचा विकासास सुरुवात झालेली दिसून येते.
५. महाराष्ट्र शासनाची या जलयुक्त शिवार योजनेची दखल राष्ट्रीय अंतरराष्ट्रिय स्तरावर घेतली गेली आहे.
६. या योजनेमुळे अभ्यास क्षेत्रातील कृषि व आर्थिक, सामाजिक विकास होण्यास हि योजना उपयुक्त ठरत आहे.

संदर्भ ग्रथ

१. महाराष्ट्राचा भुगोल डॉ. पांडूरंग केचे
२. महाराष्ट्राचा भुगोल डॉ. सुरेश पोले
३. जल जिज्ञासा जलसंवाद प्रकाशन, औरंगाबाद कृषि संजिवनी, सकाळ प्रकाशन पुणे
४. योजना मासिक जुलै २०१६ कृषि विभाग, महाराष्ट्र शासन
५. सकाळ ॲग्रोवन २१ जुलै २०१६ व २६ जुलै २०१६
६. महाराष्ट्र शासनाचे जलयुक्त शिवार योजनेचे शासननिर्णय

बौद्धधम्म आजच्या काळाची गरज

प्रा.एस. आर.बुवा
पाली विभाग प्रमुख कर्मयोगी तुळशिराम पवार महाविद्यालय
हाडोळती ता. अहमदपूर जिल्हा लातूर

तथागत गौतम बुद्धांना जेव्हा ज्ञान प्राप्ती झाली. तेव्हा त्यांनी त्या ज्ञानाचा आस्वाद एक अठवडा स्वतः त्यांनी घेतला आणि त्यांना वाटले की हे ज्ञान कोणाला तरी सांगावे तेव्हा त्यांच्या मनात वेगवेगळे विचार उत्तपन्न झाले हे ज्ञान सर्व साधारण लोकांना समजनार नाही तर आपण पहिल्यांदा आपले गुरू जे होते त्यांना सागांवे म्हणजे आलार कालाम व उदकरामपूत्त यांना सांगावे परतू यांचा मृत्यू झाल्याचे कळले. नंतर आपल्या सोबत जे पाच साधु होते. त्यांना आपण सांगावे ते वाराणसी कडे निघाले मध्येच तथागतांना दोन व्यापारी भेटले ते तपस्सु आणि भाल्लेक होय हे दोघे दोन वचनांनी (बुद्ध आणि धम्म) यांना शरण गेले हे प्रथम उपासक होय.

पहिल्यांदा इसिपतन (सारनाथ) येथे पञ्चवगीय भिक्खुंना दिक्षा देऊन तथागतांनी धम्मचकृप्रवर्तन केले.

बौद्ध धम्म (इ.स.पूर्व 563 ते 483) सहाव्या शतकात उदयास आला. बौद्धधम्माचे आधारभूत मुलत्तव म्हणजे प्रज्ञा,शील,करुणा असल्यामुळे सर्व मानव जातीला समाविष्ट करणारे आहे. वैज्ञानिक दृष्टी व बुद्धी प्रामाण्य असल्यामुळे धम्माची भुमीका, समाज कल्याण कारी झाली. बौद्धधम्माची व्याख्याच ' बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' म्हणजे बहुजनांच्या हिता साठी बहुजनांच्या सुखासाठी आहे. त्यामुळे बौद्धधम्म काळाची गरज बनले आहे. मानवजातीच्या उन्नतीवर भर देणारा विकासाला प्राधान्य देणारा व्यक्ती व समाज आदर्श घडविणारा अमानवी तत्वाला नाकारणारा असे कार्य जगाच्या पाठीवर सर्वप्रथम बौद्धधम्माने मांडले. त्यांनी मानवतावादी तत्वालाच 'धम्म' संबोधले आहे. आणि ही मानवतावादी तत्वेच बौद्धधम्म म्हणून जगभर प्रसिद्ध झाली.

मानव हा दैववाद, अंधश्रद्धा, उच्च–निच्च ईश्वर, आत्मा, जातीवाद, वर्णवाद, अस्पृश्यता अशा कल्पनांच्या भव–यांत प्राचिन काळापासुन ते आज पर्यंत अडकलेला आहे. स्वार्थी राजसत्तेने, धर्मसत्तेने आपले वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी दैववादाचा आधार घेऊन त्याला धर्माचे रुप देऊन समाजाचे शोषण करत आहे. या शोषणापासुन मुक्त करण्यासाठी बुद्ध तत्वज्ञानाची काळाची गरज बनली आहे. तथागतांनी सांगितले आहे की, मी सांगतो म्हणून तुम्ही मान्य करू नका किंवा ग्रंथात प्रामान्य आहे. म्हणून मान्य करू नका किंवा पंडीताने सांगितले आहे म्हणून मान्य करू नका तर तुम्ही आपल्या बुद्धीचा वापर करवा असे सांगितले म्हणजेच प्रज्ञाचा वापर करायला शिकविले.

त्याचप्रमाणे सदाचार, मैत्रीभावना यामधुनच उत्कृष्ट समाज, व्यक्ती निर्माण होऊ शकते असे प्रतिपादन केले प्रज्ञा, शील करुणा या मुळ तत्वाज्ञाचा आधार बौद्धधम्माने साकारला आहे. मानवामधील परस्पर मैत्रीभाव न्यायावर असावी हेच समाजाच्या विकासासाठी आजच्या काळाची गरज बनली आहे. म्हणुनच तथागत बुद्धांनी उपासकांना म्हणजे सर्व साधारण मानसांना जिवन जगण्यासाठी त्यांनी पंचशिल दिले ते पुढील प्रमाणे होय.

1. मी कोणत्याही प्राणीमात्राची हत्या करणार नाही म्हणजे सुक्ष्मातील सुक्ष्म प्राण्यांची हत्या करणार नाही.
2. न दिलेले दान स्विकारणार नाही.
3. मी कोणत्याही काम वासनेला बळी पडणार नाही. (स्वतःच्या पत्नीला सोडून)
4. मी कधीही खोटे बोलनार नाही.
5. मी कोणत्याही प्रकारे मादक पदार्थाचे सेवन करणार नाही.

असे नियम समाजाच्या कल्याणासाठी व व्यक्ती विकासासाठी दिले. बौद्धधम्म ही व्यवहारीक व प्रत्यक्ष जिवन मार्गसमृद्ध करणारा धम्म आहे.

<u>युद्धविरोधी धम्म</u> :–

बौद्धधम्मात प्राणीमात्रेच्या हिसेंला विरोध केला आहे. मानवी हिंसा ही धर्माच्या नावावर असो की अधर्माच्या नावावर असो बौद्धधम्मानी ती नाकारली आहे म्हणून मानवाचे संरक्षण करते. प्राचिन काळी यज्ञामधे शेळया, मेंढया, गायी इतर प्राणी यंज्ञाच्या नावावर मारले जात होते ते तथागत बुद्धांनी अमान्य केले. हाच तथागत बुद्धांचा मानवतावादी दृष्टीकोण आहे. सर्व प्राणीमात्रावर प्रेम करणारा असा विचार मांडला. जेव्हा रोहिनी नदीच्या पाण्यावरुन शाक्य व कोलिय यांच्यामध्ये युद्धकरण्याचे ठरले तेव्हा बुद्धांनी त्या युद्धाला विरोध केला कारण युद्धात कोणाचे तरी मुले, कोणाचे तरी पती कोणाचे तरी भाऊ कोणाचे तरी नातेवाईक असे यांच्या रक्तपात होईल ते अनाथ होतील म्हणून त्यांनी युद्धाला विरोध केला.

समानता :–तथागत बुद्धानी समानतेचे शिकवनुक दिली उपाली, छन्न, सुनित, ही शुद्र, अतिशुद्र व आम्रपालीसारख्या स्त्रियांना ही समानतेची शिकवनुक देऊन सामान्य स्तरातिल लोकांना या भवचक्रातून मुक्त केले. या महान संस्कार मधुनच सर्वप्रथम जगाला समानतेची शिकवुनुक दिली ऐवढेच नाही तर नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशीला ही जगप्रसिद्ध विद्यापीठे सर्व प्रथम बौद्धधम्मांनी दिले.

आज वास्तविकता पाहायला गेले तर नैतीकता ऐवढी ढासळली गेली आहे. की चोरी, बलत्कार, दंगे, भ्रष्टाचार अशा अनेक गोष्टीने समाज त्रस्त झालेला आहे त्यासाठी तथागत बुद्धांनी अष्टांग मार्ग सांगितला आहे. ते सम्यक दृष्टी – चांगल्या दृष्टीने पाहणे, संम्यकसंकल्प चांगला संकल्प करणे. सम्यक वाचा – योग्य तेच बोलने व्यर्ध बडबड टाळणे सम्यक कर्मान्त– चांगले कर्म करणे. सम्यक आजीविका – योग्य प्रकारे उदरनिर्वाह करणे सम्यक व्यायम सम्यक समाधी असे अष्टांग मार्ग सांगितले.

प्रज्ञा, शील व करूणा :–

बौद्धधम्माची मुळ तत्वे प्रज्ञा,शील, करूणा आहेत या तीन तत्वानेच मानवी जीवनाला पूर्णत्व प्राप्त होते. याचतत्वाने व्यक्तिमत्वाला पूर्णत्व येते. हे तत्व जर मानव समाजात धम्म म्हणून रुजली व एका पिढीकडून दुस–या पिढीकडे हस्तांतरीत झाली तर एक आदर्श मानव समाजाचा विकास होईल. मणूष्य बुद्धिमान असण्यासोबत सदाचारी असला पाहिजे.सदाचारासोबत इतरांप्रती करुणा मैत्रीभाव असला पाहिजे. यामधील प्रज्ञा असली आणि सदाचारी आचरण नसेल तर ते अपूर्ण ठरेल. सदाचार असला व बुद्धिमता नसली तर त्याचे शोषण होईल. सदाचार व बुद्धिमता असली व त्याचे वर्तन इतरांशी मैत्रीपूर्ण नसेल तर ती व्यक्ती व समाजही अमानवी प्रवृत्तीला जन्म देत राहील म्हणून बौद्धधम्माने ख–या व संपूर्ण मानवाची व्याख्या प्रज्ञा,शील,करूणा केली बौद्धधम्माच्या तीन त्रयींच्या एकत्र समुच्चयाच्या रुपात मांडली व मुळ तत्व स्वरुपात सांगितली यावरुनच धम्माचे श्रेष्ठतव समोर येते म्हणूनच बौद्ध धम्म आजच्या काळाची गरज आहे बौद्धधम्मात जगातील बुद्धीमान प्रतिभांनी गौरविले आहे जसे आईन्सटाईन, डॉ. बी. आर. आंबेडकर, राहुल सांस्कृत्यापन, धर्मानद कोसंबी, जवाहरलाल नेहरू इ. सांगता येतील. बौद्धधम्मात, समता, स्वातंत्र्य व बंधुता हे एकमेकांशीवाय विकसीत करणे योग्य नाही. त्यामधील एकाद्या तत्वाला नाकारणे हे पंगु समाजाचे लक्षण ठरू शकते अन्याय व अमानवी ठरू शकते. त्यासाठी वरील मांडणीय विकासाचे सुत्र आहे. त्यामुळेच प्रज्ञा, शील, करूणा ही मुळतत्वेच बौद्धधम्मात आहे. ती आजच्या काळाची गरज आहे म्हणूनच बौद्धधम्मात

सब्बपापस्स अकरण कुसलस्स उपसंम्पदा।
सचित्तपरियोदपनं एतं बुद्धांन सासनं ।। (धम्मपद)

अर्थात : सर्व पापन करणे पुण्य संपादन करणे स्वःचित्तांचे दमन करणे हेच बुद्धांचे शासन आहे. असे मानवी समाजाला संबोधतात तर

न हि वेरेन वेरानि समन्तीध कुदाचनं ।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो ।।

वैराने वैरी कधी शांत होत नाही तर अवैराने वैरी शांत होते हाच सनातन धर्म आहे.

तथागत गौतम बुद्ध हे जगातील पहिले तत्वज्ञ असुन लोकशाही जीवनमुल्यांचे प्रणेते आहेत. त्यानंतर सॉक्रेटीस, प्लेटो व ॲरिस्टाटल उदयास आले. बौद्धधम्मात मावालाच केंद्र–बिंदू मानले आहे. आपल्या धम्माचे तत्वज्ञान बुद्धिप्रामान्य, विवेकावर आधारीत आहे याच्यात प्रज्ञा,शील,करूणा, नैतिकता, सदाचार,प्रेम, शांती, बंधुभाव, एकता, न्याय या विचारावर निर्माण केले. आपल्या धम्माच्या या तत्वज्ञानाच्या आधारभूत तत्वे मानली व 'अत्त दिप भव' म्हणजे स्वयम प्रकाशीत व्हा! स्वतःचे कल्याण आपण स्वतःच करु शकतो असे म्हणून मी केवळ मार्ग दाता आहे मी मोक्ष दाता नाही. असे तथागत बुद्धांचे उदात्त विचार इतर धर्मात दिसत नाही. तर इतर धर्मात आपल्या धर्माचा आधार इश्वर, स्वर्ग, आत्मा, पूर्वजन्म, पूनर्जम, ग्रंथप्रामान्य, चमत्कार, कर्मकांड मानले व त्याचे समर्थन केले हाच फरक बौद्धधम्मात आहे.बुद्धाचा धम्म मानव केंद्रीत असुन मानवाच्या विकासाला केंद्रभूत मानणारा आहे त्यामुळे बौद्धधम्म आजची काळाची गरज आहे. भगवान बुद्ध आपला धम्म फक्त काही लोकांनाच सांगीतला आणि काही उरलेल्या लोकांना सांगणार नाही असा विचार करणे सुधा अयोग्य आहे. जे सुरूवातीपासून ते शेवटपर्यंत कल्याणकारक शिकवण आहे अशी लोकोपयोगी आदि कल्याणम, मध्य कल्याणम, अन्त्य कल्याण शिकवण भिक्षूनी लोकांत जाऊन त्यांना शिकवा असा आदेश भगवान बुद्धांनी दिला अशा तऱ्हेने बौद्ध शिक्षणपद्धती अशी होती.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म–अनुवाद–धनशाम
2. पाली साहित्य का इतिहास–भरतसिंह उपाध्याय
3. बुद्धका समाज दर्शन – डॉ. धर्मकीर्ति
4. बुद्धशिक्षण पद्धती – मा.शं.मोरे
5. धम्मपद
6. अंगुत्तर निकाय. (कालाय सुत्त)
7. बुद्धका नीतिशास्त्र – डॉ. धर्मकीर्ति
8. पाली भाषा और साहित्य का इतिहास – प्रा. भागचंद्र जैन

भारतातील राजकारणात स्त्रीयांचा सहभाग

प्रा. सचिन टी. धुर्वे
यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.) कॉलेज कोल्हापूर

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्ष पूर्ण होत आहे. तरीही भारतीय स्वातंत्र्याचे फायदे भारतीय समाजातील स्त्रिया अद्यापही पूर्णपणे उपभोगु शकत नाही. भारताने सांसदीय शासनपद्धतीचा मार्ग स्विकारला आहे. 'एक व्यक्ती, एक मत' या प्रणालीने स्त्री-पुरूषांना निवडणुकीत मतदानाचा समान हक्क प्राप्त झाला आहे. आणि १९५२ सालच्या पहिल्या निवडणुकीपासुन ते आजपर्यंत स्त्रीया मतदानाचा अधिकार बजावत आहेत. मतदानाचा हक्क हा स्त्रीयांचा मुलभूत राजकीय हक्क आहे. त्याबरोबर निवडणुकीमध्ये प्रतिनिधित्व करणे हा सुद्धा मुलभूत राजकीय अधिकार आहे. परंतू स्त्रीयांना मतदान हक्कात समानता असली तरी निवडणुकीत उमेदवारी देताना समानता पाळली जात नाही. भारतात लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेत स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग अत्यल्प असल्याचे आढळून येते.

१९५२ ते २०१८ या काळात झालेल्या १६ लोकसभा निवडणुकीतील महिला प्रतिनिधित्वाचा आढावा घेतल्यास पुरूषांपेक्षा स्त्रीयांचे प्रमाण फारच कमी आहे.

लोकसभा	निवडणुक वर्ष	एकुण सदस्य	पुरुष प्रतिनिधी	महिला प्रतिनिधी
पहिली	१९५२-५७	४९९	४७७	२२
दुसरी	१९५७-६२	५००	४७३	२७
तिसरी	१९६२-६७	५०३	४६९	३४
चौथी	१९६७-७१	५२३	४९२	३१
पाचवी	१९७१-७६	५२१	४९९	२२
सहावी	१९७७-८०	५४४	५२५	१९
सातवी	१९८०-८४	५४४	५१६	२८
आठवी	१९८५-९०	५४४	५००	४४
नववी	१९९०-९१	५२९	५०१	२८
दहावी	१९९१-९६	५०९	४७३	३६
अकरावी	१९९६-९८	५३७	४९७	४०
बारावी	१९९८-९९	५४४	५०१	४३
तेरावी	१९९९-२००४	५४३	४९४	४९
चौदावी	२००४-२००९	५४३	४९९	४४
पंधरावी	२००९-२०१४	५४५	४८९	५९
सोळावी	२०१४	५४३	४८२	६१

सर्व लोकसभा निवडणुकांचा चिकित्सक अध्ययन केल्यास असे दिसून येते की, १९५२ पासून ते २०१८ पर्यंत लोकसभेतील स्त्रीयांची सदस्य संख्या वाढत गेलेली दिसून येते. १६ व्या लोकसभेत स्त्रीयांना सर्वाधिक ६१ जागा मिळाल्या तर ६व्या लोकसभा निवडणुकीत सर्वात कमी १९ जागांवर महिलांना समाधान मानावे लागले. १६ व्या लोकसभेत महिलांना सर्वाधिक ६१ जागांवर विजय प्राप्त करता आले असले तरी एकूण सदस्य संख्येच्या तुलनेत महिलांचे प्रमाण केवळ ११% एवढेच आहे याचा अर्थ जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणाऱ्या भारतात स्त्रीयांचे राजकारणातील सहभाग अत्यंत कमी आहे. भारताच्या लोकशाहीच्या विकासाला अत्यंत मारक अशी बाब आहे.

लोकसभेप्रमाणेच राज्यसभेत स्त्री प्रतिनिधीत्वाचे प्रमाण फार कमी आहे. सर्वसाधारणपणे राज्यसभेचा इतिहास पाहिला असता, महिला प्रतिनिधीचे प्रमाण एकूण सदस्य संख्येच्या ७% ते १५% या दरम्यान आहेत. राज्यसभेत सुध्दा महिलांना पुरेसे प्रतिनिधीत्व देण्यात आले नाही. राज्यसभेत स्त्रीयांचे प्रमाण कमी असण्याचे महत्वपूर्ण कारण म्हणजे राज्यसभेतील घटक राज्यांनी महिलांना कमी उमेदवारी दिल्याने राज्यसभेत महिलांचे प्रमाण कमी आहे. राज्यसभेत महिलांचे प्रमाण कमी असायला एक महत्वपूर्ण कारण म्हणजे घटकराज्य विधानसभेत स्त्रीयांचे प्रमाण कमी आहे. घटकराज्य विधानसभेच्या निवडणुकीत स्त्रीयांना अत्यंत कमी प्रमाणात उमेदवारी देण्यात येते त्यामुळे घटकराज्यातील विधानसभेत स्त्रीयांचे निवडून येण्याचे प्रमाण कमी आहे. घटकराज्य विधानसभेत स्त्रीयांचे प्रमाण कमी

असल्याने राज्यसभेत पाठवावयाच्या स्त्री प्रतिनिधीचे प्रमाण आपोआपच कमी होते. महाराष्ट्र विधानसभेचा १९६२ पासून ते २०१४ पर्यंतचा इतिहास पाहीला असता ही बाब स्पष्ट होते. महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी विचारसरणी असणाऱ्या व स्त्री चळवळीची परंपरा असलेल्या राज्यातील विधानसभेत स्त्रीयांच्या प्रमाणात फारशी वाढ झालेली दिसत नाही.

१९६२-२०१४ या कालखंडातील महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणुकीतील महिला प्रतिनिधींच्या संख्येचा आढावा पुढीलप्रमाणे दिसून येते.

विधानसभा	एकूण आमदार	महिला आमदार
१९६२-६७	२६५	१७
१९६७-७२	२७१	१२
१९७२-७७	२८८	२८
१९७८-८०	२८८	०८
१९८०-८५	२८८	२०
१९८५-९०	२८८	१६
१९९०-९५	२८८	०६
१९९५-९९	२८८	१३
१९९९-२००४	२८८	१२
२००४-२००९	२८८	११
२००९-२०१४	२८८	११

महाराष्ट्र विधानसभेतील स्त्रीयांचे प्रमाण बघीतले की लक्षात येते की, महाराष्ट्रातील राजकारणात स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यातून राज्यसभेत पाठविण्यात येणाऱ्या स्त्रीयांचे प्रमाण कमी झाले आहे.

भारतात केंद्रिय स्तरावरील राजकारण असो वा घटकराज्यातील राजकारण यामध्ये स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग खूपच कमी आहे. भारतातील स्त्रीयांमध्ये राजकीय उदासिनता फार मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. भारतात पितृसत्ताक कुटुंबपध्दती असल्यामुळे महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दुय्यम आहे. यामुळे देशाच्या विकासात अडथळा निर्माण होतो. राजकिय निर्णय प्रक्रियेमध्ये स्त्रीयांना सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. स्त्रीयांच्या राजकीय उदासिनतेमागे पुढील काही कारणे सांगता येतील.

१) भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीयांमध्ये दुय्यमतेची भावना निर्माण होणे.
२) स्त्रीयांमधील शिक्षणाचे प्रमाण कमी असणे.
३) राजकारणावर केवळ पुरुषांची मक्तेदारी आहे ही भावना निर्माण होते.
४) स्त्रीयांचे चूल आणि मूल असे मर्यादित कार्यक्षेत्र.
५) भारतातील राजकीय पक्षांचे स्त्रीयांच्या उमेदवारीकडे नेहमीच कानाडोळा करणे.
६) भारतातील स्त्रीयांमध्ये राजकीय जागृतीचा अभाव असणे.

भारतातील स्त्रीयांना वरील कारणांवर मात करणे अवघड नाही. भारतीय राजकारणात स्त्रीयांचा सहभाग वाढावा यासाठी भारत सरकार नेहमीच प्रयत्नशिल आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या ७३ व ७४ व्या घटना दुरुस्तीमुळे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ३३% महिला आरक्षण देण्यात आले आहे. महाराष्ट्र सारख्या घटकराज्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांचे आरक्षण ५०% पर्यंत वाढविण्याचे महत्वपुर्ण पाऊल उचलले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग निश्चितच वाढणार आहे.

भारतातील राजकारणात स्त्रीयांचा सहभाग आणखी वाढावा यासाठी सरकार प्रयत्नशील आहे परंतु पुरुषप्रधान समाजाची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे . भारतीय राजकारणात स्त्रीयांचे प्रमाण कमी असले तरी स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे याकरीता काही उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१) भारतातील स्त्रीयांमध्ये राजकीय जागृती करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी महाविद्यालयीन स्तरावर विद्यार्थीनींना राजकारणाची आवड निर्माण व्हावी यासाठी विविध कार्यक्रम राबविणे.
२) विद्यापीठ स्तरावर युवा संसद या संकल्पनेमध्ये विद्यार्थीनींना अधिकाधिक सहभागी करून घेणे.

३) भारतातील महिलांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे.
४) संसदेमध्ये महिला आरक्षण विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर करून कायद्याची सर्व स्तरावर अंमलबजावणी करणे.
५) राजकारण म्हणजे पुरुषांची मक्तेदारी आहे या भावनेत बदल करणे.
६) शासकीय व बिगर शासकीय संघटनांच्या माध्यमातून स्त्रीयांमध्ये राजकीय जागृती निर्माण करणे.
७) विविध सामाजिक संघटनांच्या माध्यमातून स्त्रीयांच्या राजकीय सहभागाबाबत विविध कार्यक्रम राबविणे.
८) विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून (सोशल मिडीया) स्त्रीयांना राजकीय क्षेत्रात अधिकाधिक सहभागी करून घेणे.

वरील विविध उपायांचा अवलंब करून स्त्रीयांचा भारतीय राजकारणात सहभाग वाढविता येईल . भारताच्या एकूण लोकसंख्येत स्त्रियांचे प्रमाण ५०% आहे परंतु लोकसभा व राज्यसभा आणि घटकराज्य विधानसभेत महिलांचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे, ही बाब भारतीय लोकशाहीला मारक ठरणारी आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची –

१) फडके य.दि. लोकसभा निवडणुका १९५२ ते १९९९ ,अक्षर प्रकाशन ,मुंबई १९९९.
२) डॉ. वैशाली पवार , महिलांच्या सत्ता संघर्षाचा आलेख,डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, प्रथम आवृत्ती २०१२.
३) पाटील व्ही.बी. ममानवी हक्कफ, के.सागर पब्लिकेशन्स , पुणे २००९.
४) डॉ.व्ही.वाय.सोनवणे, प्रा.सुरेश भालेराव, महिला आणि मानवी हक्क,प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगांव २०१४ मार्च.

ज्ञानव्यवस्थापन आणि ग्रंथपालन

साईनाथ भानुदास शिंदे
(एम.लिब.& इन्फो. सायन्स, सेट
संशोधक विद्यार्थी, स्वा.रा.ती.म.वि. नांदेड.)

जगातील खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात ज्ञानव्यवस्थापन हे एक महत्त्वाचे कार्य आहे. ज्ञान हे निरनिराळ्या स्वरुपात आकारास येते त्याची साठवण ही कागदावर छापुन, डिजिटल स्वरुपात तसेच संघटनेच्या स्मृतीत केलेली असते. ज्ञानव्यवस्थापन ही एक शाखा जी संस्थेच्या माहितीसाठ्याची ओळख, व्यवस्थापन व वापर करण्यास प्रोत्साहन देते मग तो माहितीचा साठा कसा आणि कोठेही असो. ज्ञानव्यवस्थापन हे व्यहात्मक स्वरुपाचे असुन त्यात लोक प्रक्रिया आणि तंत्रज्ञान यांची काळजीपुर्वक बांधणी करण्याची आवश्यकता आहे.

ज्ञानव्यवस्थापन संकल्पना :–

ज्ञानाचे व्यवस्थापन ही नवीन संकल्पना असुन त्याकडे पाहण्याचे दृष्टीकोनही विविध आहेत. उपलब्ध असणारे ज्ञान व त्याचा विकास केल्यामुळे आवश्यक ती उद्दिष्ट्य प्राप्त करणे सोयीचे होते. ज्ञानाच्या विकासामध्ये समाविष्ट असलेले घटक म्हणजे ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असणारे ज्ञान तसेच नवीन ज्ञानची निर्मिती व बाहेरुन ज्ञान उपलब्ध करणे हे होते. हे घटक प्रत्यक्ष अमलात आणण्यासाठी ज्ञान भांडाराची गरज आहे. त्यामुळे ज्ञानाची देवाण घेवाण तसेच शैक्षणिक व संशोधन संस्थांमधील अध्ययन व अध्यापनाच्या उपक्रमांना आवश्यक ते ज्ञान सुलभ पध्दतीने देता येते. ज्या संस्था व्यवस्थापनामध्ये यशस्वी होतात अशा संस्थाना ज्ञानाची निर्मिती व देवाण घेवाण प्रभावीपणे करणे शक्य होते.

ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये ज्ञानाची व्याप्ती, ज्ञान उपलब्ध करुन देणे व ज्ञानाचा प्रसार व विकेद्रीकरण करणे हे अपेक्षित आहे. सध्या माहिती तंत्रज्ञान व माहिती दळणवळणाची साधने उदा. नेटवर्कद्वारे असे ज्ञानाचे व्यवस्थापन करणे सुलभ झालेले आहे. विविध प्रकारच्या संस्था, संशोधन केंद्रे, औद्योगीक क्षेत्रे इत्यादींमध्ये होत असलेले विविध प्रकारचे संशोधन व कार्य लक्षात घेता कोणत्या प्रकारचे ज्ञान आवश्यक आहे याचा शोध घेणे ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये प्रामुख्याने अभिप्रेत आहे. या क्षेत्रांमध्ये निर्णयप्रक्रियेतील ज्ञानाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. त्यामुळे ज्ञानाचे व्यवस्थापन हे मुख्यत्वेकरुन वरील गोष्टींवर आधारभूत ठरते. या दृष्टीने ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये उपयुक्त असणारे ज्ञान संकलन करुन त्याचे संघटन करणे व मागणीनुसार ते उपलब्ध करुन देणे यासाठी व्यवस्थापनाची गरज आहे.

ज्ञानव्यवस्थापन उपक्रम –

ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये काम करणाऱ्या सेवक वर्गांची भुमिका व जबाबदारी योग्य त्या पध्दतीने निश्चित करणे महत्त्वाचे आहे. या व्यवस्थापनामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी योग्य ते नियोजन करणे आवश्यक आहे. पारंपरिक पध्दती किंवा कार्यपध्दती काही अंशी ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये कालबाह्य होत आहेत. ज्या पध्दतीने ज्ञानाची निर्मिती, देवाणघवाण व वापर केला जातो त्या पध्दती आधुनिक आहेत त्यामुळे ज्ञानव्यवस्थापनामध्ये प्रत्येकाची भुमिका निश्चित करुन हे व्यवस्थापन संपूर्ण संस्थांतर्गत व्यापक दृष्टीने कसे वापरले जाते हे स्पष्ट करणे गरजेचे आहे. ज्ञानव्यवस्थापनाचे नियोजन, आराखडा व संस्थांतर्गत विविध साधनांची योग्य सांगड घातल्यास हे व्यवस्थापन अचुक व यशस्वी होऊ शकते.

ज्ञानव्यवस्थापन आणि माहिती व्यवस्थापन :–

ज्ञानव्यवस्थापन आणि माहिती व्यवस्थापन यातील पहिला मुलभूत फरक म्हणजे माहिती ही व्यवस्थापनाचा केंद्रबिंदू आहे. दुसरा फरक आहे तो माहिती व्यवस्थापनाचे केंद्र आहे. ते सुक्ष्म कार्यक्षमतेचे व्यवस्थापन ज्ञानव्यवस्थापनापेक्षा संघटना ज्या दोन माहिती प्रक्रिया हाताळते त्या म्हणजे एक माहितीची निर्मिती आणि दुसरी माहितीचे एकत्रीकरण तर ज्ञानप्रक्रियेत ज्ञानाची निर्मिती व ज्ञानाचे एकत्रीकरण असते. मुलभूत माहिती प्रक्रिया या ज्ञाननिर्मिती आणि एकत्रिकरण प्रक्रियेपासुन वेगळ्या आहेत कारण त्यात ज्ञान वैधतेच्या दाव्याची न्युनता आहे. माहिती निर्मितीत माहितीचे संकलन वैयक्तिक व सामुहीक प्रशिक्षण तर ज्ञान हे सुत्रबध्द मांडणीचा दावा करते पण ज्ञान वैधतेच्या दाव्यापर्यंत थांबते. तसेच माहितीच्या एकत्रिकरणात प्रक्षेपण, शोध, पुनर्प्राप्ती, प्रशिक्षण सामाईक हिस्सा; परंतु जे प्रक्षेपित केले जाते, शोधले जोते, पुनर्प्राप्त केले जाते वा शिकवले जाते ती माहिती असते ते ज्ञान नसते.

माहिती व्यवस्थापन, ज्ञानव्यवस्थापन आणि ग्रंथपालन :–

ग्रंथपालनाच्या संदर्भात ज्ञानव्यवस्थापनाची संकल्पना स्पष्ट करताना माहिती व्यवस्थापन आणि माहितीच्या स्त्रोतांच्या व्यवस्थापनात काहीजन हे मान्य करतात की यात ज्ञानव्यवस्थापन हे अधिक प्रमाणात असल्याने माहिती व्यावसायिकांना एक प्रकारचा वेगळेपणा दिसण्याचा संभव आहे.

ज्ञानव्यवस्थापन म्हणजे ग्रंथपालन हे आपण सर्वजन मान्य करतो. परंतु दुर्दैवाने व्यावसायिक हितसंबधित ही गोष्ट अजुनही मान्य करीत नाहीत. विसाव्या शतकाचा अखेर एका अमुलाग्र बदलाचा म्हणून ओळखला जातो. तो बदल आहे पुनर्अभियांत्रिकी जो आज प्रत्येक क्षेत्रात लागू केला जात आहे. ग्रंथालयीन सेवांचे पुनर्अभियांत्रिकीकरण करणे म्हणजे केवळ माहितीची पुनर्प्राप्ती आणि प्रतिलिपी एवढ्यापुरतेच मर्यादित न राहता यांच्याही पलीकडे जाऊन सामाजिक विकासाबरोबर ग्रंथपालन व्यवस्थेतही कालानुरुप सुधारणा होत आहेत. केवळ पुस्तकांचे गोदाम हे माहिती केंद्र अशा या बदलात ग्रंथालय हे सतत वाढणारे वा वर्धिष्णू असल्याचेच सुचित होते. माहिती व्यवस्थापन या जुन्या संकल्पनेचा स्विकार करण्यासाठी ग्रंथपालांना आपला दृष्टिकोण बदलावा लागणार आहे. ग्रंथपालांना माहितीच्या स्त्रोतांचे संघटन सांकेतिकरण करण्याचे आणि इतरांना ते सुलभपणे वापरण्यासारखे करण्याचे उत्कृष्ट कौशल्य मिळवले आहे. त्यातुन उच्च दर्जाची ज्ञानात गुंफलेली माहिती ही हेतुसाध्य आणि निसंदिग्ध ज्ञानापेक्षा वेगळी असल्याचे लक्षात येते. ग्रंथपाल हे सातत्याने माहितीस्त्रोतांच्या उच्च दर्जाच्या सुसूत्रीकरण आणि सांकेतिकीकरणाच्या शोधात व्यग्र आहेत. यासर्व क्रियाशिलता ज्ञानव्यवस्थापनाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असल्या तरी त्या पुरेशा नाहीत. ज्ञानव्यवस्थापनाचा उद्देश लोकांकडे असलेल्या हेतुसाध्य ज्ञानाचा शोध घेणे, त्यांच्या जवळपास काय आहे ते काय शिकतात आणि अनुभवातून निरिक्षण करतात, केवळ जे निःसंदिग्धपणे मांडले गेले आहे आणि नोंदले गेले त्यांचा उपयोग हा केवळ सामग्री गोळा करणे आणि त्याच्या विश्लेषणातून माहिती मिळवणे हाच नाही

नव्या ज्ञानाची सुरुवात ही अनेकदा व्यक्तिसापेक्ष असते. ग्रंथालयातील माहिती सेवांच्या प्रक्रिया या ज्ञानव्यवस्थापनाच्या दृष्टिकोणातून पाहाव्या लागतील माहिती आणि तंत्रज्ञानातील व्यक्ती व्यावसायिक असेल तर तो माहिती तंत्रज्ञानाच्या दृष्टिकोणातून पाहील जर तो व्यासायिक व्यवस्थापक असेल तर तो त्याच्या व्यवसायाच्या दृष्टिकोणातून पाहील त्यामुळे ज्ञानव्यवस्थापन हे केवळ उच्चाधिकार भूषविणाऱ्यापुरते मर्यादित नसून अगदी तळाच्या स्तरापर्यंत जे ज्ञान व्यवस्थापनातील गुंतागुंतीच्या प्रक्रिया हाताळत असतात त्यांच्यासाठीही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

ग्रंथपाल ज्ञानाचा सुत्रसंचालक :–

शैक्षणिक संस्थेतील ग्रंथपाल हा शिक्षक, अभिकल्पक, यांची भूमिका बजावत असताना बौध्दिक प्रतिकृत्यांचे आव्हान पेलताना विभागीय दुरदृष्टीची बांधणी करीत असतो. ग्रंथपाल हा ज्ञानाच्या सुसुत्रीकरणासाठी जबाबदार असल्यामुळे संघटनेतील मानवी आणि सांस्कृतीक मुलभूत सुविधांचा विकास करणे त्यास शक्य होऊन त्याचा माहितीत सहभाग शक्य होईल. ग्रंथपालाच्या हेतुसाध्य ज्ञानाचे निःसंदिग्ध ज्ञानाचे रुपांतर जे ग्रंथालयात सर्वोपयोगी पडू शकेल हा विचार करावा लागेल.

ग्रंथपाल ज्ञानाचा निर्माता :–

ग्रंथपालाच्या माध्यमातून ज्ञानाच्या निर्मितीत वाचकांच्या वाचनाच्या सवयीत सहभाग, वाचकांच्या माहितीच्या गरजा ओळखणे आणि अभ्यासणे, त्यावर आधारीत योग्य अशा माहितीसेवा उत्पादन जी वाचकांच्या माहितीच्या गरजांची पूर्तता करु शकेल अशा उत्पादनाची निर्मिती करणे. जेव्हा वाचक माहिती शोधतात तेंव्हा छापील अथवा डिजिटल स्वरुपात साठवलेले ज्ञान वाचकांच्या गळी उतरविण्याची गरज असते. वाचकांच्या हेतुसाध्य ज्ञानाचे पूर्वानुभवास साजेसे विश्लेषण आणि एकत्रिकरण करणे ही ज्ञानाच्या अंतरराष्ट्रीयीकरणाची पक्रिया आहे. या मध्यंतराच्या वेळात नव्या कल्पना, संकल्पना, पध्दती हा मानवी ज्ञानात नवा सहभाग असून याची मांडणी, रचना करुन ती परत देण्यासाठी तयार करणे म्हणजे ज्ञानाचे विकेंद्रीकरण होय. या ज्ञानाच्या हस्तांतर पक्रियेत ग्रंथपाल हा ज्ञानाच्या जागतिकीकरणाच्या आणि सुरचित व्यवस्थेत एक महत्त्वाचा घटक आहे. प्रश्न आहे तो केवळ पुस्तकी शिक्षणात आणि संशोधनात सहभागाने ग्रंथपाल हा ज्ञानाच्या निर्मितीतला घटक बनू शकेल काय ?

ग्रंथपाल : ज्ञानातील वाटेकरी :–

ग्रंथपालांना इतिहासाची समज आहे मानवतेच्या एकत्रीत ज्ञानाची गंगोत्री ठरवणारी ग्रंथालये त्यांनी उभारली आहेत. लेखकांची पुस्तके हा जणूकाही ज्ञानाचा गोठवेलेला स्त्रोत आहे. पुस्तकात जे काही नोंदवले गेले आहे त्यात लेख, फिती अहवाल, माहितीचे साठे इ. माहिती सामग्री आणि लेखकांचा अनुभव यावर पुस्तकांची निर्मिती होते. लेखकाने आपल्या कल्पनांचा परस्पर संबध आणि त्याचे परिणाम यांचा अभ्यास केलेला असतो लेखकाची लेखनाची आणि प्रकाशनाची पक्रिया म्हणजे ज्ञानाचे गोठवणे.

कारण वास्तविकतेत लोक आपले मस्तक शिणवनार नाहीत ते सतत शिकत असुन आपल्या ज्ञानाचे वृध्दीकरण, ज्ञानात बदल करत असतात. त्यानंतर असे हे पुस्तक एका साठ्यात जमा होते. ज्या साठ्यावर नियम आणि प्रथांचे बंधन असते. लेखकाकडून पुस्तक हे ज्ञान म्हणून सुटते तर ग्रंथालयात ते माहितीस्त्रोत म्हणून प्रविष्ट होते. पुस्तकाचे शीर्षकपान हे तालिकीकरण करणाऱ्या ग्रंथालय सेवकाची तालिकीकरणाची सामग्री ठरते. ग्रंथालयाच्या प्रथेप्रमाणे सामग्रीचा उपयोग केला जातो. पुस्तक हे जेंव्हा यंत्रणेतील एक घटक म्हणून नोंदले जाते ते सांकेतिक चिन्हांनी त्यानंतर पुस्तकांवर पक्रिया करुन त्याच्या ग्रंथालयातील जागेवर ठेवले जाते. वाचक तालिकेमधून पुस्तकाचा शोध घेतो शोधाचे नियम पाळुन पुस्तकाचा ठावठिकाणा लावतो. प्रत्यक्ष पुस्तक शोधणे हे वाचकांनी वाचल्यावर पुस्तकातील गोठवलेले ज्ञान हे लेखकांचे असते ते वाचकांच्या जिवंत ज्ञानात रुपांतरित होते. तालिकीकरण ही वाचकांशी संपर्क साधण्याची एक पक्रिया आहे. ज्या वाचकास नियमांची माहिती ज्ञात आहे तो वाचक आपल्याला हवे असणारे पुस्तक सहजपणे शोधून काढतो तालिकीकरण करणारे हे माहितीचे स्त्रोत आहेत. वाचक हा ज्ञानाचे जागतिकीकरण करणारा असतो. तसेच ग्रंथपाल हा सामग्रीचा संकलक, माहितीचा वितरक आणि ज्ञानाचा वाहता स्त्रोत आहे.

संदर्भ :–

1. नॉलेज मॅनेजमेंट ॲन्ड लायब्ररीयनशीप, आयस्लिक बूलेटिन – डी.के. सिंग आणि बी.के. सिंग
2. मॅनेजमेंट डेवहलपमेंट फॉर इन्फो. प्राफेशनल्स, अस्लिब प्रोसिडिंग.– एम. किन्नेल.
3. सुलभ ग्रंथालयशास्त्र – डॉ. प्रकाश जैन, डॉ. दत्तात्रय देशपांडे, डॉ. प्रमोद डाखोळे, प्रा. अशोक खेडकर

पारंपारिक भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसायाच्या समस्यांचा अभ्यास
A Study of Problems of Traditional Rice Processing Mills

Mr. S.S. Sawant
HOD Economics,R.B.M.College, Chandgad.

गोषवारा :

भारतातएकूण जागतिक भात उत्पादनाच्या जवळपास २०% भात उत्पादन केले जाते. भारतात ४२.८ द.ल. हेक्टर पेक्षा जास्त जमिनीवर भाताचे उत्पादन घेतले जाते. भातावर प्रक्रिया करुन तांदळाचे उत्पादन करण्याचा व्यवसाय खूप जुन्या काळापासुन केला जातो. भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसाय हा भारतातील एक मोठा व्यवसाय आहे. जवळपास ३६,५०० कोटी रुपयांची उलाढाल या व्यवसायात होते. सर्वसाधारणपणे ८५ द.ल. टन भातावर प्रतिवर्षी प्रक्रिया केली जाते. ही प्रक्रिया करण्याचे काम परंपरागत तसेच आधुनिक भात प्रक्रिया गिरण्यांमधून केले जाते. जवळपास ४०% ते ५०% भातावर आजही परंपरागत भात प्रक्रिया गिरणीतून केली जाते. परिणामी या व्यवसायामुळे ग्रामिण भागात अनेक लोकांना रोजगार मिळाला आहे. ग्रामीण विकासाला या व्यवसायाने हातभार लावला आहे.

परंतु अलिकडील काळात या परंपरागत भात प्रक्रिया व्यवसायासमोर अनेक समस्या असलेल्या दिसून येतात. यामध्ये आधुनिक भात प्रक्रिया गिरणींची स्पर्धा, उर्जा साधनांची कमतरता, जुनाट तंत्रज्ञान इत्यादी प्रमुख समस्या असलेल्या दिसून येतात. या उद्योगांच्या समस्या जाणून घेतल्यास त्यांच्या उन्नतीसाठी उपाय योजने सोपे जाईल.

१. प्रस्तावना :

भारत हा जगभरातील चीन नंतर दुसऱ्या क्रमांकाचा भात उत्पादक देश आहे. जागतिक भात उत्पादनाच्या जवळपास २०% उत्पादन भारतात केले जाते. भारतात ४२.८ द.ल. हेक्टर पेक्षा जास्त जमिनीवर भाताचे उत्पादन घेतले जात असल्याने भारतीय शेती व्यवसायातील मध्यवर्ती पीक म्हणून ओळखले जाते. जगभरातील लोकांचे तांदुळ हे दुसऱ्या क्रमांकाचे अन्नधान्य आहे. तर भारतीय लोकांचे तांदुळ हे एक मुख्य अन्न आहे. जगातील लोकसंख्येची घनता अधिक असलेल्या देशांमध्ये विशेषतः आफ्रिका, लॅटीन अमेरिका आणि आशिया खंडात हे अत्यावश्यक अन्नधान्य मानले जाते.

भारतात विशेषतः दक्षिण भारतात तांदळाचा दररोजच्या आहारात मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो. या पार्श्वभूमीवर भात उत्पादनावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांना विशेष महत्त्व प्राप्त होते. भात प्रक्रिया गिरणी हा भारतातील एक मोठा व जुना व्यवसाय आहे. जवळपास ३६५०० कोटी रुपयांची उलाढाल या व्यवसायात होते. जवळपास ८५ द.ल. टन भातावर प्रतिवर्षी प्रक्रिया केली जाते. अलिकडे भात प्रक्रिया उद्योगाचे स्वरुप दिवसेंदिवस बदलत चालले आहे. आधुनिक नवनविन तंत्रज्ञान आणि यंत्राचा वापर करुन भातप्रक्रिया व्यवसाय चालविले जात आहेत. मोठ्या प्रमाणावर भांडवल गुंतवणूक करुन मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे लाभ मिळविणाऱ्या भात गिरण्या तयार केल्या जात आहेत. तथापि, खूप पूर्वीपासून भारतात परंपरागत पद्धतीने भातावर प्रक्रिया करणाऱ्या गिरण्या अस्तीत्वात आहेत. आजही भारतात प्रक्रिया केल्या जाणाऱ्या भातापैकी जवळपास ४०% ते ५०% भातावर पारंपारिक प्रक्रिया गिरणीमधुन केली जाते. या व्यवसायाने देशाच्या ग्रामीण भागात अनेक लोकांना रोजगार उपलब्ध करुन दिला आहे.

तथापि, या व्यवसायासमोर सध्या अनेक अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. त्या समस्यांचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या उन्नतीसाठी उपाय योजना करता येणे सोपे जाईल या हेतुने या व्यवसायाच्या समस्या अभ्यासने महत्त्वाचे आहे.

२. उद्दिष्ट्ये :

- भात प्रक्रिया गिरणींची कार्यपद्धती समजावून घेणे.
- भात प्रक्रिया गिरणींचे प्रकार समजावून घेणे.
- पारंपारिक भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसायाच्या समस्या अभ्यासणे.

३. संशोधन पद्धती :प्रस्तुत संशोधन लेख तयार करताना प्रामुख्याने वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धतीचा वापर केलेला आहे. परंपरागत भातप्रक्रिया गिरणी व्यवसायांच्या केवळ समस्यांचाच अभ्यास केला असल्यामुळे प्रामुख्याने दुय्यम सामग्रीचा वापर केलेला आहे. उपलब्ध संशोधन लेख, संदर्भ पुस्तकांचा यासाठी वापर केलेला असून या व्यावसायिकांचे अनुभव लक्षात घेण्यासाठी काही व्यावसायिंकांच्या प्रातिनिधीक मुलाखती घेऊन माहिती संकलीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

४. भात प्रक्रिया गिरणीची कार्यपद्धती : भातावर प्रक्रिया करण्याची कला भारतातील लोकांना खूप पूर्वीपासूनच माहित आहे. भातावर प्रक्रिया करण्याची कार्यपद्धती एक मोठी साखळीच आहे. परंपरागत पद्धतीत केवळ भातापासुन तांदुळ काढून (हस्क) कोंडा वेगळा केला जातो. हे काम काही ठिकाणी हाताने केले जाते. तर काही ठिकाणी यंत्राचा (हल्लर) वापर केला जातो. अर्थात या दोन्हीतही भातापासून तांदुळ रुपांतरणाचा (Conversion Ratio) दर ५३.३% ते ५८.२८% असलेला दिसुन येतो.

आधुनिक पद्धतीच्या भात प्रक्रिया गिरणीमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणावर भातावर प्रक्रिया केली जाते. या गिरणीत तांदुळ रुपांतरण दर भारताची सरासरी ६३.७४% ते ६५.३% इतका असलेला दिसून येतो.

५. भात प्रक्रिया गिरणींचे प्रकार : भातप्रक्रिया गिरणी व्यवसायाचे अनेक प्रकार असलेले दिसून येतात. भात प्रक्रिया गिरणींचे प्रमुख दोन प्रकार पाडले जातात.

अ) आधुनिक भात प्रक्रिया गिरणी (Modern Rice Mills) : या प्रकारच्या भात प्रक्रिया गिरणी ह्या आकाराने मोठ्या असतात. तसेच अत्याधुनिक यंत्रसामग्रीच्या सहाय्याने चालविल्या जातात. आधुनिक गिरणीमध्ये श्रमिकांच्या ऐवजी भांडवलाचा वापर केला जातो. परिणामी या उद्योगात तुलनेने कमी श्रमिकांना रोजगार मिळतो. आधुनिक गिरणी उभ्या करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवल गुंतवणुकीची गरज असते.

ब) परंपरागत भात प्रक्रिया गिरणी (Traditional Rice Mills) : भारतात खूप वर्षापासून परंपरागत पद्धतीने भातावर प्रक्रिया करुन तांदुळ तयार केला जातो. यामध्ये सर्वसाधारणपणे

१) हल्लर मिल्स (Huller Mills)
२) शेलर मिल्स (Sheller Mills)
३) हल्लक कम शेलर मिल्स (Huller-cum-Sheller Mills)

वरील परंपरागत भात प्रक्रिया गिरणीमध्ये कमीत कमी यंत्रांचा वापर केला जातो आणि बहुतेक कामासाठी मनुष्यबळाचा वापर केला जातो. यामुळे रोजगार निर्मितीसाठी ह्या प्रकारच्या गिरणी उपयुक्त ठरतात. शिवाय कमी भांडवल गुंतवणूकीवर सुरु करता येतात. भारतात जवळपास ४०% ते ५०% भातावर परंपरागत गिरणीमधुन प्रक्रिया केली जाते.

६. परंपरागत भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसायांच्या समस्या :

ग्रामिण भागात रोजगाराचे महत्त्वाचे साधन असणारा आणि स्थानिक कच्च्या मालावर (भात) चालविता येणारा हा एक प्रमुख व्यवसाय आहे. व्यवसायासमोर अलिकडच्या काळात नवनविन समस्या उभ्या ठाकल्या आहेत. मोठ्या व आधुनिक तंत्रज्ञानावर चालविले जाणाऱ्या भात प्रक्रिया गिरण्यांच्या तुलनेत या व्यवसायाचा निभाव लागणे दिवसेंदिवस कठीण बनत चालले आहे. पारंपारिक भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसायासमोर भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्या पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येतील.

१.उर्जासाधनांची समस्या : परंपरागत भात प्रक्रिया व्यवसाय चालविण्यासाठी सध्या विजेचा वापर केला जातो. परंतु ग्रामिण भागात वीजेचा सातत्याने पुरवठा होताना दिसत नाही. परिणामी उत्पादनात खंड पडतो. उत्पादकांना आपले उत्पादनविषयक निर्णय वीजपुरवठ्याच्या वेळापत्रकाप्रमाणे चालवावे लागते. त्यांना स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे, सोयीप्रमाणे उत्पादन घेणे शक्य होत नाही. उन्हाळ्याच्या दिवसात वीज पुरवठा अनेकदा आठवड्यातील काही दिवस खंडीत असतो. पर्यायी उर्जेची साधने नसल्याने उत्पादनात खंड पडलेला दिसून येतो. या काळात उत्पादकाला उत्पन्नास मुकावे लागते.

वीजपुरवठा हा या व्यवसायाचा आत्मा असून त्याशिवाय उत्पादन करणे कठीण असलेले दिसुन येते. त्यातही अलीकडील काळात वीज वापराचे दर वेगाने वाढत आहेत. शिवाय घरगुती भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसायासाठी पुरविला जाणारा वीजपुरवठा व्यवसायिक दर आकारुन पुरविला जातो. यामुळे या व्यवसायायिकांना वीजेच्या वापरावर होणारा खर्च उत्पादन खर्चातील सर्वात मोठा किंबहुना अर्ध्यापेक्षा जास्त असलेला दिसून येतो. परिणामी या व्यवसायिकांसमोर अडचणी निर्माण होतात.

२. रुपांतरण प्रमाणाचादर कमी : परंपरागत भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसायात प्रामुख्याने जुन्या व परंपरागत तंत्राचा वापर केलेला दिसून येतो. परिणामी, भातापासून अखंड तांदुळ बनविण्याचा दर (Conversion Rate) आधुनिक भात प्रक्रिया गिरणींशी तुलना करता कमी असलेला दिसून येतो. या गिरणीत तयार होणारा तांदुळ पॉलीशड् नसुन बाजारात विक्रीसाठी तो अधिक आकर्षक ठरत नाही. तसेच केवळ भातापासून कोंडा (Husk) आणि तांदुळ वेगळा केला जातो. परंतु कोंड्यामधुन अनेक उपपदार्थ वाया जातात. ते वेगळे करण्याची सोय या व्यवसायात असलेली दिसुन येत नाही.

३. आर्थिक प्रेरणेचा अभाव : परंपरागत भात प्रक्रिया गिरणी व्यवासाया समोरील सर्वात महत्त्वाची अडचण म्हणजे हा व्यवसाय चालविणारे व्यवसायिक अपवादानेही भातावर प्रक्रिया करून तांदूळ स्वतः बाजारात विक्री करताना दिसत नाहीत. तर ते केवळ घरगुती वापरासाठी इतरांनी आणलेल्या भातावर प्रक्रिया करुन देण्याचे काम करतात. त्यामुळे त्यांना केवळ एक प्रक्रिया करण्याचा

मोबदला मिळतो. एक उत्पादक म्हणून त्यांना उत्पादनाच्या वेगवेगळ्या पातळीवर होणाऱ्या मुल्यवृद्धीचा लाभ मिळत नाही. परिणामी वर्षानुवर्षे हे प्रक्रिया व्यवसायिक केवळ ठराविक उत्पन्नावरच (वेतन सदृष्य) आपला व्यवसाय चालविताना दिसतात. कोणत्याही व्यवसायात मिळणारा अतिरिक्त नफा या उद्योजकांना मिळताना दिसत नाही. अतिरिक्त नफ्याच्या अभावामुळे त्यांना आपल्या व्यवसायात सुधारणा करणे, अत्याधुनिकरण करणे तसेच व्यवसायाचा विस्तार करणे यासारख्या प्रेरणा असलेल्या दिसत नाहीत. थोडक्यात आर्थिक प्रेरणेचा अभाव असलेला दिसून येतो.

४. उत्पादनाचे (प्रक्रिया करण्याचे) अल्प प्रमाण : भात प्रक्रिया व्यवसायिक मुख्यतः घरगुती वापरासाठी तांदुळ उत्पादकांना भातावर प्रक्रिया करून देण्याचे काम करतात. परिणामी घरगुती वापरासाठी लागेल त्या प्रमाणात उपभोक्ते, भातावर प्रक्रिया करुन नेणे पसंत करतात. परंतु यामुळे प्रक्रिया उत्पादकांना उत्पादन विषयक नियोजनाचा आराखडा बनविता येत नाही. तसेच उत्पादन किती करावयाचे? कोणत्या वेळी करावयाचे याविषयीचे निर्णय प्रक्रिया व्यावसायिकांना घेता येत नाहीत. एकूणच उत्पादन विषयक नियोजन आणि निर्णय उत्पादकांच्या हाती राहत नाही.

घरगुती वापराकरिता लोकांना भातावर प्रक्रिया करुन दिली जात असल्यामुळे उत्पादनाचे प्रमाणही अल्प असलेले दिसुन येते. परिणामी उत्पादन कार्यातील मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे फायदे उत्पादकांना मिळविता येत नाहीत.

५. जुनाट उत्पादन तंत्र : परंपरागत भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसाय हा जुन्या व परंपरागत उत्पादन तंत्राचा वापर करुन उत्पादनाचे कार्य करतात. भारतातील बहुतेक प्रक्रिया गिरणी ह्या जुनाट पद्धतीचे यंत्रसामग्री वापरतात. परिणामी भातावर प्रक्रिया करुन तयार होणारा तांदुळ तुटण्याची शक्यता जास्त असते. शिवाय उत्पादन खर्चही जास्त येतो. परंपरागत भात प्रक्रिया व्यवसायात वापरले जाणारे तंत्रज्ञान काळाबरोबर बदललेले नाही. त्यामुळे तांदुळ उत्पादनाचा दर्जा कमी व उत्पादन खर्च अधिक येतो.

६. वित्तविषयक समस्या : परंपरागत भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसाय चालविणारे व्यवसायिक बहुतेक सर्वसामान्य कुटुंबातील आहेत. व्यवसायाच्या गुंतवणुकीसाठी लागणारे आवश्यक भांडवल त्यांच्याजवळ नसते. तसेच त्यांना बँका किंवा वित्तीय संस्थाकडून व्यावसायिक हेतुने कर्जपुरवठा सुद्धा होताना दिसत नाही. परिणामी या व्यवसायात आधुनिकीकरणाचा प्रश्न निर्माण होतो.

७. असंघटीत/व्यावसायिक संघटनांचीकमतरता : परंपरागत भातप्रक्रिया व्यवसाय चालविणारे संघटीत नसून त्यांच्या संघटना दिसत नाहीत. या व्यावसायिकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी शासकीय पातळीवर प्रयत्न करावेत, त्यांना सरकारकडून आर्थिक मदत व्हावी यासाठी संघटीत प्रयत्नांची गरज आहे. पण हे व्यावसायिक अशिक्षित असल्याने त्यांना संघटीत शक्तीची जाणीव नाही. त्यांच्या संघटना असल्या तरी त्या कार्यरत नाहीत.

८. शिक्षणाचा अभाव : बहुतेक भात प्रक्रिया व्यावसायिक अशिक्षित, अल्पशिक्षित असलेले आढळतात. त्यांचा व्यवसाय अनेकदा परंपरेने चालत आलेला दिसुन येतो. शिक्षणाच्या अभावामुळे नविन व आधुनिक व्यावासायिक कौशल्यांचा वापर करणे, आधुनिकीकरण करणे या व्यावसायिकांकडून होताना दिसत नाही.

९. व्यावसायिक दृष्टिकोनाचा अभाव : पारंपारिक भात प्रक्रिया गिरणी व्यावसायिक हे आपल्या व्यवसायाकडे उदर निर्वाहाचे साधन म्हणून बघतांना आढळतात. त्यामुळे व्यावसायिक दृष्टिकोनातून नफा मिळविण्यासाठी काही बदल करण्याची प्रवृत्ती त्यांच्याकडे असलेली दिसुन येत नाही.

१०. स्पर्धाशक्ती कमी : परंपरागत भात प्रक्रिया व्यवसाय चालवितांनातो एक उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून चालविताना दिसतो. तो परंपरेतुन सुरु केलेला काही वेळा आढळतो. परिणामी त्या व्यवसायात आधुनिकीकरण फारसे केलेले आढळून येत नाही. त्यामुळे या व्यवसायिकांची आधुनिक भात प्रक्रिया गिरणीशी तुलना करता स्पर्धाशक्ती कमी असलेली दिसून येते.

७. सरांश : थोडक्यात परंपरागत भात प्रक्रिया गिरणी व्यवसायासमोर अनेक अडचणी असलेल्या दिसून येतात. बदलत्या काळात या व्यवसायासमोर मोठे संकट उभे राहू पहाते आहे. लघु व मध्यम प्रकाराच्या भात गिरणीसाठी उपयुक्त यंत्रसामग्री निर्माण करुन या व्यवसायाला सक्षम करण्यासाठी सरकार तसेच ह्या क्षेत्रातील व्यवसायिकांनी सर्व पातळीवर प्रयत्न करण्याची गरज आहे. ज्यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराचे एक साधन असलेल्या या उद्योगामुळे ग्रामीण विकासासाठी हातभार लागु शकतो. प्रादेशिक व आर्थिक विषमतेची दरी कमी करण्यासाठी या व्यवसायांची मदत होऊ शकेल.

८. संदर्भ :

१. फाटक अरुण चंद्र (२००६) कोल्हापूर जिल्हा, गॅझेटीयर विभाग महाराष्ट्र शासन मुंबई.
२. कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२०१४) अर्थ व सांख्यिकी संचनालय, नियोजन विभाग महाराष्ट्र शासन मुंबई.
३. एम्. के. श्वेता, महाजन शेट्टी व केरुर (२०११) भात प्रक्रियेचे अर्थशास्त्र, कर्नाटक कृषी जर्नल (३) पान नं. ३३१.
४. पी. नलीनी (२०११) तांदुळ प्रक्रिया उद्योगांच्या समस्या, नेमॅक्स इंटरनॅशनल जर्नल (३) पान नं. १०२ ते ११४.
५. देसाई वसंत (२००६) स्मॉल स्केल इंडस्ट्रीज अँड एंट्राप्रिनरशिप, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
६. महाजन श्रकृष्ण आणि पवार सागर (एप्रिल २०११) कयाम जर्नल ऑफ मॅनेजमेंट अँण्ड रिसर्च व्हा. ३.

भारतातील पर्यटन क्षेत्र : उपयुक्तता आणि आव्हाने

डॉ. शिवाजी दत्तात्रय जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर
Affilitated to Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra (INDIA)

पर्यटन हा रोजगाराभिमुख उद्योग आहे. याद्वारे कुशल व अकुशल लोकांना रोजगार मिळतो. हा सेवा उद्योग असल्याने स्थानिक लोकांना रोजगाराची संधी मिळते. जेथे साधनसंपत्ती मर्यादित आहे तेथे पर्यटन उद्योगाद्वारे लोकांना रोजगार देता येतो. या बहुराष्ट्रीय व बहुआयामी उद्योगाने जगाच्या विकास प्रक्रियेत अतिशय महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. जगातील विविध घटनांचे ज्ञान ठेवून भविष्यासाठी योग्य व्यूहरचना करणारी चौकस बुद्धी, अपार मेहनत करण्याची तयारी आणि सकारात्मक दृष्टीकोन असणाऱ्या प्रत्येकाला या उद्योगात रोजगाराच्या भरपूर संधी उपलब्ध आहेत. संयुक्त राष्ट्राच्या रोम येथे 1963 मध्ये आयोजित आंतरराष्ट्रीय यात्रा आणि पर्यटन परिषदेने पर्यटनाचे केलेल्या वर्णनानुसार, ''कोणतीही एखादी व्यक्ती ही इतर देशांचा आनंद घेण्यासाठी, सुट्टी घालविण्यासाठी, आरोग्य ठीक करण्यासाठी, व्यापार किंवा कोणत्या तरी अन्य उद्देशाने अगर बैठक व परिषदांमध्ये भाग घेण्यासाठी यात्रा करते आणि तेथे किमान 24 तास थांबत असेल तर त्यास पर्यटन असे म्हटले जाते.'' पर्यटन म्हणजे अशी घटना, ज्यामध्ये पर्यटकाने एखाद्या विशिष्ट ठिकाणास भेट देण्याचे ठरविल्यापासून त्या ठिकाणाला भेट देऊन परत घरी येईपर्यंत घडलेल्या वेगवेगळ्या क्रियांचा समावेश होतो. या क्रियांमध्ये वाणिज्य क्रिया देखील महत्त्वाच्या असतात. एकंदरीत पर्यटन हे दारिद्र्य निर्मुलन, पर्यावरण संरक्षण, रोजगार निर्माण, महिला व इतर वंचित समूहांच्या विकासाद्वारे शास्वत मानवी विकासाचे एक साधन बनले आहे.

भारताच्या संदर्भात पर्यटनाचा विचार करताना लक्षात येते की, आपली सांस्कृतिक विविधता, अफाट विस्तार, निसर्गरूपाचे आश्चर्यकारक विविधता, खाद्यसंस्कृती ही आपली या उद्योगाच्या संदर्भातील बलस्थाने आहेत. त्यामुळे पर्यटन हा देशवासियांच्या आस्थेचा आणि अभिमानाचा विषय असणे आवश्यक आहे. याचबरोबर भारतासारख्या प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या देशात रोजगाराला खूप महत्त्व आहे. आज आपल्यापुढे रोजगाराच्या समस्या आहेत. यामुळे आज भारत सरकार रोजगाराच्या अनुषंगाने पर्यटन उद्योगाला प्रोत्साहन देत आहे. भारताच्या एकूण देशातंर्गत उत्पादनामध्ये पर्यटनाचा वाटा 6.8 टक्के आहे. ज्यापैकी 3.7 टक्के वाटा प्रत्यक्ष तर 3.1 टक्के वाटा अप्रत्यक्ष स्वरूपातील आहे. प्रत्यक्ष रोजगार निर्मितीतील त्याचा सहभाग 4.4 टक्के आणि अप्रत्यक्ष सहभाग 5.8 टक्के आहे. पर्यटन मंत्रालयानुसार, भारतात केलेल्या प्रत्येक दहा लाख रूपयांच्या गुंतवणुकीतून उत्पादन क्षेत्रात अकुशल रोजगारापासून विशेष कौशल्याची आवश्यकता असलेले 45 रोजगार तयार होतात. मात्र त्याच्या तुलनेत प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्रात 78 रोजगार निर्माण होतात. याशिवाय महिलांना फार मोठ्या प्रमाणावर पर्यटनाचे फायदे (रोजगार आणि लहान स्वरूपातील व्यापार संधी) मिळतात.

परकीय चलनाचे उत्पन्न मिळवण्यात पर्यटन क्षेत्र कायमच महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. भारतात आलेल्या परदेशी पर्यटकांची (FTAs)संख्या फेब्रुवारी 2018 मध्ये 10.53 लाख, 2017 मध्ये 9.56 लाख तर 2016 मध्ये 8.49 लाख इतकी होती. पर्यटन मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार 2017 मध्ये पर्यटनाच्या माध्यमातून 27.7 अमेरिकन डॉलर परकीय चलन मिळाले. एकंदरीत भारतामध्ये पर्यटनाच्या माध्यमातून परकीय चलन मोठ्या प्रमाणात प्राप्त होते. या चलनाच्या आधारे देशाला परदेशातून औद्योगिक माल खरेदी करणे शक्य होते. भारतामध्ये पर्यटनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकास करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात संधी उपलब्ध आहेत. परंतू हा विकास साध्य करण्यासाठी विविध आव्हानांना सकारात्मकरित्या सामोरे गेल्यास भारताच्या पर्यटन विकासाला आणखी मोठ्या प्रमाणात चालना मिळणे शक्य आहे.

भारतामध्ये पर्यटन व्यवस्थेचे विकास करत असताना विविध आव्हानांना सामोरे जावे लागते. त्यामध्ये योग्य पायाभूत सुविधांचा अभाव जाणवतो. यात रस्ते, वीज, पाणीपुरवठा, दूरसंचार, परिवहन क्षेत्राचा समावेश आहे. खराब पायाभूत सुविधांमुळे भारताच्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पर्यटनावर परिणाम करत आहेत. तसेच भारताच्या पर्यटन विकासावर प्रशिक्षण व

कौशल्य विकसित कर्मचाऱ्यांची कमतरता यांची जाणीव होते. पुरेशे प्रशिक्षण व कौशल्य विकास पायाभूत सुविधा आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळाची उपलब्धता ठेवली गेली नाही तर पर्यटन वाढीच्या गतीवर परिणाम जाणवत आहे.

पर्यटकांची सुरक्षा आणि सुरक्षित व्यवस्थेला कोणत्याही देशाच्या पर्यटन विकासात महत्त्वाचे स्थान आहे. 140 जागतिक स्तरावर भारतातील सुरक्षा व्यवस्था 74 स्थानिक स्तरावर येते. भारतामध्ये सतत होणारे दंगे, बलात्कार, चोरी, लुटमार या सारख्या प्रकारांमध्ये भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय पर्यटनावर परिणाम होत आहे. भारत सरकार व तेथील राज्यांनी प्रथमतः पर्यटकांच्या सुरक्षेकडे लक्ष पुरविले पाहिजे. जेणेकरून पर्यटन व्यवसायाला वृद्धी मिळेल. भारतामध्ये पर्यटन विकासाला चालना देण्यासाठी लोकजागृती करणे आवश्यक आहे. विविध भागामध्ये असलेला सांस्कृतिक वारसा जतन करून तेथे पर्यटन विकास करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून तेथील स्थानिक नागरिकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील.

एकंदरीत भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये पर्यटन उद्योगाला प्रोत्साहन देणे महत्त्वाचे आहे. पर्यटनाच्या माध्यमातून रोजगाराची निर्मिती करून देशाच्या विकासाला प्राधान्य देता येणे शक्य आहे. भारतामध्ये पर्यटन व्यवसायवाढीची प्रचंड अशी क्षमता आहे. येथील जगातिक वारसा स्थळे, विविध ऐतिहासिक, नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन व जतन केले तर या व्यवसायाच्या विकासाला चालना मिळेल. येणाऱ्या पर्यटकांना चांगल्या दर्जाच्या पायाभूत सुविधा त्यांच्या सुरक्षेकडे लक्ष आणि पर्यटन वाढीसाठी प्रयत्न केल्यास पर्यटन व्यवसाय हा भारतामधील प्रमुख असा रोजगाराभिमुख उद्योग बनेल यात काहीच शंका नाही.

संदर्भ :

1) Batra, G.S., Bangwal R. C., Tourism Promotion & Development, Deep & Deep Publication, 2000, New Delhi.
2) Ghosh Bishwnath, Tourism & Travel Management, Vikas Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi, 2001.
3) Dr. T. Subhash, Tourism in India : Potentials, Challenges & Opportunities, IJRAR, Vol 2, Issue 4, Oct.-Dec. 2015.
4) htteps://incrdibeleindia.org
5) https://www.tourism-of-india.com
6) भावना गोखले (संपा.), योजना, अंक 10, मे. 2015

शिवचरित्रातील एक कल्पित घटना : एक शोध

डॉ.सुरेश शिखरे
इतिहास विभाग प्रमुख, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर
Affilitated to Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra (INDIA)

इतिहास एखाद्या राष्ट्राचा असे अथवा राष्ट्रपुरूषांचा असो, इतिहासलेखन प्रक्रियेत संदर्भ साधनांच्या शिवाय ती पूर्ण होत नाही किंबहुना तो इतिहासहीहोवू शकत नाही. ते लिखाण म्हणजे एखादी साहित्यिक कृती ठरते. इतिहास लेखनप्रक्रियेत जेवढे महत्त्व ऐतिहासिक घटनांना असते तेवढेच महत्त्व ज्या साधनांच्यामधून त्या घटना प्रतिबिंबीत होतात त्या साधनाला म्हणजेच पुराव्यालाही असते. हे जरी खरे असले तरी त्या साधनाचे स्वरूप, त्याचा काळ, समकालिनता, वस्तुनिष्ठता, लेखकाचा दर्जा व पुराव्याचा अस्सलपणाही तितकाच महत्त्वाचा असतो. इतिहासलेखन प्रक्रियेत आपण शिवकालीन कालखंडाचा जेव्हा विचार करतो तेव्हा शिवचरित्रातील अनेक घटनांचा उलगडा वस्तुनिष्ठपणे झालेला आजही दिसत नाही. आणि त्याचे सर्वात महत्त्वाचे कारण आहे साधने. उदा. शिवाजी महाराजांचा जन्म तारीख, त्यांचे अवतारीकरण, साक्षरता, गुरू, अफजलखान प्रकरण, कल्याणच्या सुभेदाराची सून, बजाजी निंबाळकरांचे धर्मांतर, शाहिस्तेखान प्रकरण तपशिल, आग्राहून सुटका, सोयराबाईचे प्रकरण, भवानी तलवार, वाघ्या कुत्रा किंवा छ. संभाजी महाराजांच्यावरील आरोप अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. सद्य:स्थितीत निरपेक्ष, वस्तुनिष्ठतर्कनिष्ठ विवेकवादी भूमिकेतून या घटनांची सत्य-असत्यता आपण जेव्हा इतिहासलेखन प्रक्रियेतील साधन चिकित्सेच्या कसोट्यावर लावून पाहतो तेव्हा यातील विसंगती, काल्पनिकता व फोलपणा दिसून येतो, म्हणजे या घटना साधन चिकित्सेच्या कसोट्यावर टिकू शकलेल्या नाहीत हे तितकेच खरे आहे. म्हणून त्याचा स्पष्ट उलगडा होत नाही, आणि नेमक्या त्या संधीचा फायदा घेत काही इतिहास अभ्यासक, संशोधक व तथाकथित वक्ते लोकांच्या मनात संभ्रम निर्माण करतात. काहीजण हेतु पुरस्सर अशा अनेतिहासिक व काल्पनिक घटनांचे मोठ्या प्रमाणात प्रकटिकरण, उदात्तीकरण व अतिरंजित चित्रण करतात. असे करण्यामध्ये त्या लेखकाचा अथवा भाषणबाजी करणाऱ्याचा नेमका हेतु सकारात्मक कि नकारात्मक हे सर्वसामान्य वाचक अथवा श्रोते ताडून पाहू शकत नाही. त्यामुळे त्या घटना खरोखरच महत्त्पूर्ण व खऱ्या होत्या असाच प्रसार होतो.

इतिहास लेखन प्रक्रियेत विविध साधन चिकित्सेच्या कसोट्या लावाव्या लागतात, काही बिगर व्यावसायिक इतिहास लेखक ऐतिहासिक साधनांची सत्य-असत्यता पडताळून न पाहता लिखाण करतात, तेव्हा ते लिखाण एखाद्या राजकीय व्यक्तीचे, पक्षाचे अथवा संघटनांचे नकारात्मक अथवा सकारात्मक प्रचार सुत्र ठरू शकते, ठरलेले आहे. ज्याच्या परिणामस्वरूप त्या घटनेच्या माध्यमातून सांस्कृतिक, सामाजिक व धार्मिक ध्रुवीकरण होण्याचा धोका असतो. हाच संदर्भ आपण जेव्हा मराठ्यांच्या इतिहासास विशेषत: शिवकालीन कालखंडातील काही घटनांना लावतो तेव्हा त्यांचे गांभीर्य आपल्या लक्षात येते, किंबहुना आलेले आहे. शिवचरित्रातील ज्या घटना अथवा प्रसंगाच्या सभोवताली प्रश्नचिन्ह निर्माण होताना दिसते किंबहुना झालेले आणि या प्रश्नांचे उत्तर साधनच असू शकते. विशेषत: बखर वाङ्मय. सद्यस्थितीमध्ये इतिहासलेखन प्रक्रियेत बखरीला इतिहसाचे अस्सल साधन महणून दर्जा नाही अथवा कोणी देत नाही, परंतु काहीजण हेतु पुरस्सर बखरीतील सर्वच घटना सत्य मानतात. त्यामुळे शिवचरित्राची व त्यातील वैभवशाली घटनांची हेळसांड झालेली दिसते. इतिहासलेखन प्रक्रियेत इतिहास संशोधक जेव्हा ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास करत असतो अथवा लिखाण करत असतो तेव्हा ती घटना केव्हा, कशी व का घडली असे तीन मूलभूत प्रश्न त्या घटनेच्या अनुषंगाने विचारले पाहिजेत. म्हणजे त्या घटनेला वस्तुनिष्ठ पातळीवर आणण्यास मदत होते.

या संदर्भात सेतु माधवराव पगडी म्हणतात की, ''इतिहास संशोधकाचे काम तसे म्हटले तर बरेचसे जिकीरीचे आहे. प्रकाशित ग्रंथाच्या वाचनाने त्यांचे समाधान होत नाही. ग्रंथकाराचा हेतू काय, त्यांच्यावर संस्कार कोणत्या प्रकारचे झाले आहेत, आपल्या लेखनात त्याने वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोन किती वापरला आहे. त्याच्या वर्णनात प्रामाणिकपणाकडे किती लक्ष देण्यात आले आहे, त्याच्या विधानांना आधारभूत असलेली साधने किती व कोणती, ती त्याने किती प्रमाणात आत्मसात केली आहेत, हे इतिहासाच्या अभ्यासकाला तपासून पहावे लागते. या विसंगती आढळली की, विनोद निर्माण होतो. उदा. पद्मिनीची कथा, पद्मिनीची कथा म्हणजे इतिहासातील विनोदाचा एक उत्कृष्ट नमूना म्हणता येईल. समकालीन कोणत्याही प्रकारच्या साधनातून पद्मिनी उल्लेख आढळत नाही. १६ व्या शतकातील मलिक महंमद जायसीच्या 'पद्मावत' या काव्यात पद्मिनीची काल्पनिक कथा आहे. या कथेचे इतिहासावर कलम करण्यात येवून हे रोप जोपासण्यात आले आणि

आता तर चित्तोडला पद्मिनीचा महाल आणि पद्मिनीचे सरोवर ही स्थळे पर्यटकांना दाखविली जातात हा विनोद नव्हे तर काय?[१]

ललित साहित्यात इतिहास लेखनाचे हे सुत्र पाळले जात नाही, साहित्यिक आपल्या अचाट व अफाट कल्पनाक्षमतेच्या जोरावर त्याच्या प्रतिभेला जे स्फुरेल ते-ते त्याच्या साहित्यकृतीत प्रकट करत असतो आणि अशा प्रकारच्या साहित्यकृती जेव्हा ऐतिहासिक घटना अथवा पात्रावर आधारीत असतात तेव्हा काल्पनिकता, रंजक व कल्पनाविलास त्यातून स्वैरपणे संचार करत असतो. ज्यामुळे अशा साहित्यिक कृतीतून इतिहास व ऐतिहासिक घटनेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. भले ती एक साहित्यकृती अथवा वाङ्मय प्रकार म्हणून त्यांच्या स्तरावर योग्य असला तरी जनमाणसाच्या मनावर त्या कृती आपला ठसा उमटवतात. तेव्हा वाचक, रसिकश्रोते काल्पनिकता व वस्तुनिष्ठता यामध्ये गल्लत करतात. उदा. राम गडकरी, रणजीत देसाई, शिवाजी सावंत, विश्वास पाटील, नाथ माधव, बाबासाहेब पुरंदरे इत्यादींची नाटके, कादंबऱ्या व साहित्यकृती. नाटक, कादंबरी अथवा कोणतीही साहित्यकृती व इतिहास यात मूलभूत स्वरूपाचा फरक आहे.

इतिहासलेखन हे एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून समोर येत आहे. किंबहुना तशी त्याला मान्यता आहे. संशोधन, शिस्त, साधनचिकित्सा हे त्याचे प्रमुख आधार समजले जातात. तरीही आजचे इतिहासलेखन अधिक प्रमाणात व पुर्वग्रहदोषरहित बनले आहे असे म्हणता येणार नाही. परंतु ते भोंगळ व भाबडे न राहता तर ते तरले व धूर्त बनले आहे. म्हणूनच ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास करताना आजही आपल्याला अधिक सतर्क राहणे आवश्यक आहे. मराठ्यांचा पहिल्यंदा इतिहास लिहिणारे इंग्रज इतिहास लेखकही या पूर्वग्रहदोषापासून स्वत:ल अलग ठेवू शकले नाहीत. साहजिकच त्यांच्या इतिहासलेखनाला साम्राज्यवादी विचारांची झालर होती. त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासात अनेक समज-गैरसमज निर्माण केले ते सद्यस्थितीपर्यंत अव्याहतपणे चालु आहेत. यासंदर्भात बहुजन समाज अथवा महाराष्ट्रीय समाजबांधन अशा घटना संदर्भात गांभीर्याने पाहत नाहीत अशी खंत प्रसिद्ध इतिहासकार सेतूमाधवराव पगडी यांची होती. ते म्हणतात, ''महाराष्ट्रामध्ये पंचाईत अशी आहे की, इतिहासाचे ग्रंथ लोक वाचत नाहीत. महाराष्ट्र हा इतिहासाशी परिचित होतो तो नाटकामधून अन् कादंबऱ्यामधून. कुणालाही विचार की संभाजीबद्दलचे चरित्र कोणते. ते म्हणतील की गडकऱ्यांचा 'राजसंन्यास' किंवा औंधकरांची 'बेबंदशाही' किंवा वसंत कानेटकरांचे 'रायगडाला जेव्हा जाग येते'. मराठी वाचकांची नाटक-कादंबऱ्यातील इतिहासावर एवढी श्रद्धा की, कमल कुमारीला ते सिंहगडावर जाऊन पाहतील. महाराष्ट्राला इतिहास परिचित आहे तो नाटक कादंबऱ्यातून. स्वामी, श्रीमान योगी या कादंबऱ्या होत. हा इतिहास नव्हे व त्यांचे लेखक इतिहासकार नव्हेत. शिवचरित्राचा विचार करताना तत्कालिन प्रेरणा कोणत्या होत्या, त्यांचा बौद्धिक अन्वयार्थ लावला पाहिजे. शिवाजी महाराजांचा चरित्राचा शोध घेताना तत्कालिन लेखकांनी आपापला दृष्टीकोण स्वीकारून घटना व प्रसंग यांचे वर्णन केलेले आहे. त्यामुळे शिवचरित्रावर चमत्काराची भावनिकतेने अथवा श्रद्धेने जी पुटे चढविली गेली आहेत ती दूर करून शिवाजीचे तेजस्वी आणि स्वयंभू चरित्र पाहिले पाहिजे.[२] शिवचरित्रासंबंधी निर्माण झालेले व होत असलेले गैरसमज दूर करणे आवश्यक आहे. पूर्वग्रहदूषित, विनोद व रंजक म्हणून केली जाणारी विधाने निश्चितच इतिहासाला घातक ठरणारी आहेत. बखर ते युरोपियन इतिहास लेखनकारापासून सुरूवात झालेली गैरसमजांची व काल्पनिक घटनांची शृंखला अखंडितपणे सुरू आहे. त्या गैरसमजूती व काल्पनिक घटनांचे निराकरण करणे सद्य:स्थितीत इतिहास संशोधकासमोरील एक मोठे आव्हान आहे. त्या दृष्टीकोनातून शिवचरित्रातील एका काल्पनिक व अनेतिहासिक घटनांचा या ठिकाणी ऊहापोह करत आहे.

कल्याणच्या सुभेदाराची सून : सत्य की कल्पित :

छ. शिवाजी महाराजांच्या जीवनातील एक असत्य व कल्पित घटना सत्य म्हणून पुढे आणण्याचा प्रयत्न अनेकांच्या लिखाणातून व भाषणातून वाचण्यास व ऐकण्यास मिळते ती म्हणजे कल्याणच्या सुभेदाराची सून आबाजी सोनदेवाने छ. शिवाजी महाराजांना भेट म्हणून आणल्याची. ही घटना छ. शिवाजी महाराजांची स्त्रीविषयी नैतिक दृष्टीकोन म्हणून शिवप्रेमींना सुखावणारी असली तरी अनेक प्रश्न निर्माण करणारी आहे. ती म्हणजे जी घटना घडलीच नाही, ती खरी आहे म्हणून दाखविण्याचा व त्याचे उदात्तीकरण करण्याचे कारण नाही, कारण या घटनेला कोणताही समकालीन अस्सल पुरावा आजतरी उपलब्ध नाही. सर्वप्रथम ही कल्पित घटना मल्हारराव रामराव चिटणिसकृत सप्तप्रकरणात्मक शिवचरित्र या बखरीतून प्रसुत झाली. त्या अगोदर कोणत्याही समकालीन मराठी, फारशी, इंग्रजी कागदपत्रात याचा उल्लेख नाही. किंबहुना शिवाजी महाराजांना समकालीन कृष्णाजी अनंत सभासद, रामचंद्रपंत अमात्य, कविंद्र परमानंद यांच्या

लिखाणात कल्याणच्या सुभेदारांच्या सुनेच्या कथेबद्दल अथवा घटनेबद्दल एक ब्र सुद्धा नाही. असे असताना केवळ बखरीतील उल्लेखामुळे ती खरी आहे असे म्हणणे योग्य होणार नाही.

नागोठाण्यापासून ते भिवंडीपर्यंतचा प्रदेश म्हणजे कल्याण प्रांत. निजामशहीच्या अस्तानंतर कल्याण प्रांत विजापूरच्या आदिलशहाच्या वर्चस्वाखाली आला तो पुढे २४ ऑक्टोबर १६५७ रोजी शिवाजी महाराजांनी जिंकून घेतला. त्यावेळी आबाजी सोनदेवाने कल्याणचा खजिना लुटला व शिवाजी महाराजांसमोर हजर करताना कल्याणच्या सुभेदाराची सौंदर्यसंपन्न तरूण सूनही त्यांच्या समोर हजर केली. परंतु परस्त्री मातेसमान मानून शिवाजी महाराजांनी तिला अलंकार व वस्त्र देऊन परत सासरी सन्मानाने पाठवले. अशी कल्पित कथा शिवचरित्रात रंगवून सांगितली जाते. मूळ चिटणीस बखरीत ''आबाजी सोनदेवाने महाराजांना नजर करण्याच्या हेतूने पकडलेल्या त्या सुंदर स्त्रीला सन्मानाने विजापूरास पाठविले.''[३] असे नमदू केले आहे. या शिवाय शिवदिग्विजय व एक्कावन्न कलमी बखर यामध्येही ही घटना नमूद आहे. परंतु त्यामध्ये खूप मोठ्या प्रमणात विसंगती आहेत. ''आपली आई हिच्यासारखी सुंदर असती तर आपणही सुंदर झालो असतो.'' असे विधान या बखरीत आहे.[४] एक्कावन्न कलमी बखरीत 'तिचे लग्न लावून दिले' असे नमूद केले आहे.[५]वास्तविक पाहता छ. शिवाजी महाराजांच्या स्त्रीविषयक धोरणाचा व नितीमत्तेविषयक दाखले देण्यासाठी अनेक अस्सल पुरावे व साधने उपलब्ध असताना कल्याणच्या मुसलमान सुभेदाराच्या कल्पित कथेचे भांडवल करणे योग्य होणार नाही. पुढे या बखरीतील घटनेवर आधरित कवी मधुकर जोशी यांनी 'अशीच आमुची आई असती सुंदर... वदले छत्रपती' ही कविता लिहिली व त्यामधून अनेक प्रश्नही निर्माण झाले व होतात.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचीहिंदवी स्वराज्य स्थापन करण्यामागची प्रेरणा महाराणी जिजाबाई यांची होती. आपली आई हिच्यासारखी सुंदर असती तर आपणही सुंदी झालो असतो हे शिवाजी महाराजांच्या तोंडात घातलेले विधान विपर्यास व अनेक प्रश्नचिन्ह निर्माण करते, १) महाराणी जिजाबाई काय कुरूप होत्या काय? की सुंदर नव्हत्या.२) त्यापेक्षाही महत्त्वाचे मुसलमानी रावटीत जसे स्त्रियांना पकडून त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार करीत, तशीच पद्धत मराठ्यांच्यामध्येही होती की काय? ३) आबाजी सोनदेवला ही कल्पना सूचलीच कशी. ३) एका सुंदर स्त्रीला आपणास नजराणा म्हणून सादर केली आहे असे पाहून छ. शिवाजी महाराजांनी आबाजी सोनदेवला काहीच शिक्षा कशी काय केली नाही? ५) परस्त्रीला मातेसमान मान द्या अशी ताकीद देणारे आणि आयुष्यभर त्याचे पालन करणाऱ्या छ. शिवाजी महाराजांना आबाजी सोनदेवाची ही करतब कशी काय सहन केली. असे अनेक प्रश्न निर्माण करते. या कल्पित घटनेमागे चिटणीसाने आपल्या पूर्वजांना छ. संभाजी महाराजांनी हत्तीच्या पायी देवून मारले त्यांचा द्वेष मनात धरून या घटना बखरीत घातल्या.[६] छ. शिवाजी महाराजांना बदनाम करण्याचा व महाराणी जिजाबाई यांना कुरूप ठरवण्याचा हा कुटिल प्रयोग आहे. एक वेळ ही कल्पित घटना खरी मानली तर शिवाजी महाराज चारित्र्यसंपन्न आहेत हे शिवाजी महाराजांच्या शत्रूलादेखील माहीत होते. मग आबाजी सोनदेवला हे माहित नव्हते काय असे असतानाही तो एक मुसलमान सुंदर स्त्री भेट महणून आणतो याचा अर्थ शिवाजी महाराजांना स्त्रिया लागत होत्या असा अपप्रचार करणे असा आहे. एवढेच नव्हे तर शिवाजी महाराजांच्या न्यायव्यवस्थेवर देखील प्रश्नचिन्ह निर्माण होतो, तो असा की, शिवाजी महाराजांनी आबाजी सोनदेवला काहीच शिक्षा केली नाही फक्त ताकीद देवून सोडून दिले. या एका कल्पित कथेमुळे परस्त्रीविषयक शिवाजी महाराजांने जे अधिष्ठान होते त्या संकल्पनेलाच हरताळ फासण्याचा हा प्रकार आहे.

छ. शिवाजी महाराजांच्या स्त्रीविषयक धोरणाचे कल्याणच्या सुभेदाराची सून या कल्पित कथेवरून उदात्तीकरण करण्याचे काहीच कारण नाही. यासाठी इतर अनेक सबळ पुरावे असलेल्या घटना सांगता येतील. शिवाजी महाराजांचा नात्याने मेहुणा असलेल्या सखुजी गायकवाडला त्यांने बेलवाडीच्या सावित्रीबाई देसाई हिला कैद करून तिच्यासोबत बदअमल केला म्हणून त्यांच्या अपराधाबद्दल त्याला भर दरबारात कठोर शिक्षा दिलेली होती.[७] एवढेच काय सखुजी गायकवाडने सावित्रीबाईचे जिंकलेले राज्य परत केले व तिला बहीण मानले. शाहिस्तेखानाबरोबर शिवाजी महाराजांवर चालून आलेली माहूरची रायबागन हीचेही उदाहरण शिवाजी महाराजांच्या परस्त्रीविषयक धोरणाला पुष्टी देणारे सबळ उदाहरण आहे. रायबागिन पराभूत झाल्यानंतर तिला कैद करण्यात आले तेव्हा वस्त्रे, अलंकार देऊन पुन्हा औरंगाबदला पोहचविण्यात आले. पुढे हीच रायबागन स्वत:ला शिवाजी महाराजांची मानसकन्या संबोधू लागली.[८]

चिटणीस व अन्य बखरीत आलेली कल्याणच्या सुभेदाराची सून ही कल्पित कथा कशी धादांत खोटी आहे यासंबंधी प्रसिद्ध इतिहासकार सेतु माधवराव पगडी म्हणतात की, ''कल्याणच्या सुभेदाराच्या सुनेचे प्रकरण त्याला संशोधनाच्या दृष्टीने काही आधार नाही. परमानंद कल्याणच वर्णन करतो पण तिथे या सुभेदाराचे प्रकरणच नाही. कल्याणचा सुभेदार मुल्ला अहमद हा इ.स. १६४६ पासून इ.स. १६५६ पर्यंत विजापूरलाच आहे. बायका-पोरे सगळी तिथे

आहेत.मग कल्याणला आहे कोण?'[९] पगडी यांच्या विधानावरून एवढेच लक्षात येते की, जर मुल्ला अहमद कल्याणला वास्तव्यालाच नाही तर त्यांच्या सुनेचा प्रश्न येत नाही, मग बखरीत ही घटना आली कशी आणि तीही शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर जवळपास ११० वर्षानंतर लिहिलेल्या एका बखरीत. त्यामुळे ती कथा एक कल्पित ठरते.

संदर्भ ग्रंथ सूची व तळटिपा :

१) पगडी, सेतु माधवराव., इतिहास आणि कल्पित, परचुरे प्रकाशन, मुंबई, १९८८, पृ. ३.
२) पगडी, सेतु माधवराव., शिवचरित्र – एक अभ्यास, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, १९७१, पृ. ११.
३) धाटावकर, भास्कर., शिवचरित्रातील कल्पना आणि वास्तव यांच्या सीमारेषेवर, शुभाय प्रकाशन, मुंबई, २०१०, पृ. २४.
४) शेजवलकर, त्र. शं., श्री शिवछत्रपती संकल्पित शिवचरित्राची प्रस्तावना, आराखडा व साधने, पृ. ४५९.
५) कित्ता.
६) पवार, जयसिंगराव., शोधनिबंध संग्रह, महाराष्ट्र इतिहास परिषद, १९८४, पृ. ५८.
७) महाजन, टी. टी., शिवछत्रपतींची न्याय किती, पृ. ७५.
८) बेंद्रे वा. सी., श्री छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र, कुलाबा, १९७२, पृ. २४२.
९) पगडी, सेतु माधवराव., शिवाजी ॲन्ड स्वराज (संपा.), व्हि.सुब्रमण्यम, मुंबई, १९७५, पृ. १३.

सहकार नोंदीतून रद्दझालेल्या अमर विकास सहकारी गृहनिर्माण संस्था मर्या कोल्हापूरच्या प्लॉटधारकांच्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. आर. एम. कांबळे
सहयोगी, प्राध्यापक श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय कोल्हापूर
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra (INDIA)

प्रस्तावना :

सहकाराचे शुद्धीकरण करण्याची प्रकिया म्हणून सध्याच्या महाराष्ट´ शासनाने सन 1960 च्या महाराष्ट´ सहकार कायदयात प्रथम सुधारणा केली व सन 2015 पासून महाराष्ट राज्यातील नोंदणीकृत सहकारी संस्थाचे सर्वेक्षण सुरु केले यामध्ये हजारो सहकारी संस्था अनेक वर्षे लेखापरीक्षण न केलेल्या, बंद, कार्य स्थगीत व ठाव ठिकाणा नसलेल्या आढळून आलेने या संस्था शासनाने ताब्यात घेतल्या व चौकशी अंती हजारो संस्थांची नोंदणी रद्द केली. कोल्हापूर शहरातील 'अमर विकास सहकारी गृहनिर्माण संस्था मर्या.कोल्हापूर ही अशीच अवसायनातून नोंदणी रद्दझालेली एक सहकारी संस्था होय. या संस्थेच्या चुकीच्या कारभारामूळे सध्या मुक्त झालेल्या प्लॉटधारक सभासदांचेपुढे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या समस्या व त्यावरील उपाययोजना यांचा चिकित्सक अभ्यास सदरच्या संशोधन लेखातून घेतला आहे.

अभ्यासक्षेत्र :

अमर विकास सहकरी गृहनिर्माण संस्था मर्या; कोल्हापूर ही बरखास्त झालेली संस्था रि.स.नं. 1036 कसबा करवीर, राधानगरीरोड कोल्हापूर येथे आहे. तीचे स्थान कोल्हापूर शहरातील प्रसिद्ध दसरा चौक पासून नैऋतेस 7 कि.मी अंतरावर आहे. संस्थेच्या एकूण मिळकतीचे क्षेत्र 29663.99 चौ. मीटर म्हणजे 7 एकर 13 गुंठे असून प्लॉटधारक सभासद संख्या 104 आहे याशिवाय खुल्या जागेतील प्लॉटधारकांची संख्या 11पर्यंत आहे. सदर गृहनिर्माण संस्थेची 19 मार्च 2018 पासून सहकारातून नोंदणी रद्द झालेने मुक्त झालेल्या सभासद प्लॉटधारकांपुढील प्रमुख समस्यांचे विवेचन प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे केले आहे.

उद्दिष्ट्ये :प्रस्तूत शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे निश्चित केली आहेत.

1 नोंदणी रद्द झालेल्या अमर विकास सहकारी गृह निर्माण संस्थेच्या सभासद प्लॉटधारकांच्या प्रमुख समस्यांचे विवेचन करणे.

2.उक्त प्लॉटधारकांच्या प्रमुख समस्यांवर उपाययोजना सूचविणे.

महितीचे संकलन व अभ्यास पद्धती :

सदर शोधनिबंधासाठी माहितीचे संकलन प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोताद्वारे केले आहे. प्राथमिक स्वरुपाची माहिती प्रत्यक्ष अभ्यासक्षेत्रास भेट देऊन निरीक्षणाद्वारे व प्लॉटधारक सभासदांकडून मुलाखत व प्रश्नावलीद्वारे प्राप्त केली आहे.
द्वितीय स्वरुपाची माहिती कसबा करवीर तलाठी ऑफीस, उपनिबंधक, सहकारी संस्था,कोल्हापूर शहर यांचे कार्यालय तसेच इंटरनेटद्वारे आणि दैनिक वृत्तपत्रे इत्यादी स्त्रोतातुन मिळवीली आहे. प्राप्त माहितीचे विश्लेषण केले आहे.

विषय विवेचन :

संस्थेच्या वाटचालीचा संक्षीप्त आढावा :

अमर विकास सहकारी गृहनिर्माण संस्था मर्या., न्यू वाशी नाका,कोल्हापूर ही संस्था महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम 1960 व त्याखालील नियम 1961 अन्वये नोंदणी क्रमांक केपीआर /केव्हीआर /एचएसजी/टीओ /1524/1992–93 दिनांक 4/8/1992 रोजी नोंद झाली. संस्थेने आपली मिळकत रि.स.नं.1036 कसबा करवीर,कोल्हापूर जमिनीचे एकूण क्षेत्र 2 हेक्टर 96 आर म्हणजेच 7 एकर 13 गुंठे या क्षेत्रात तात्पुरता योजलेला आराखडा तयार केला व सुरुवातीच्या 102 सभासदांना प्लॉटची विक्री केली. सदरचा आराखडा सहकार कार्यालयाकडे सूपूर्द करणेत आला होता व त्यात नियमानुसार खुल्या जागेचे क्षेत्र 10 टक्के दर्शविले होते.

संस्थेने सभासदांना निवासी वापरासाठी दिलेल्या जमिनीचे अकृषक नियमितीकरण केले नाही. नगररचना विभागाकडून अंतिम आराखडा मंजूर करुन घेतला नाही. संचालक मंडळाच्या रितसर निवडणूका झाल्या नाहीत.संस्थेचे कामकाज मोजक्या संचालकांनी आपल्या खाजगी जागेतुन चालविले,संस्था सभासदांचा काटेकोर कामकाजाबाबत दक्षतेचा अभाव निवडक संचालकांकडून खुल्या जागेचे आपापसात वाटप केले ,सन 2005– 06 चे पुढे संस्थेचे लेखापरीक्षण न होणे एकंदर संस्थेचे कामकाज नोंदणी उद्देशाप्रमाणे व सहकार कायद्याने सुरु नसलेचे आढळून आले. संस्थेचे संचालक व सभासदात संस्थेबाबत आस्था नसलेचे सहकार विभागास दिसून आले. अशा विविध कारणांनी उप निबंधक सहकारी संस्था, कोल्हापूर शहर यांनी दिनांक 19 मार्च 2018 पासून संस्थेची नोंदणी रद्द केली.

संस्थेची नोंदणी रद्द झाली मात्र मुक्त झालेल्या प्लॉटधारकांचे प्रश्न व त्यांचेपुढील समस्येत वाढझाली त्यांच्या प्रमुख समस्या व त्यावरील उपायांची मांडणी सदर शोधनिबंधाद्वारे केली आहे.

प्लॉटधारक सभासदांपुढील प्रमुख समस्या :

1. मिळकतींच्या अकृषक नियमितीकरणाचा अभाव व तत्संबंधीचे प्रश्न

रद्द झालेल्या सदर संस्थेच्या रितसर प्लॉटधारकांची एकूण संख्या 104 आहे. संस्थेने सभासदांना वाटप केलेल्या प्लॉटचे अकृषक रुपांतर केले नाही. आता या प्रत्येक प्लॉटधारकाला आपल्या मालकीच्या प्लॉटचे अकृषक नियमितीकरण करुन घेणे आवश्यक आहे.प्लॉटधारक महसूल विभागाकडे तशी चौकशी करु लागला की, तुमची जमीन''नविन व अविभाज्य शर्तीची, भोगवटावर वर्ग दोनची आहे असे सांगितले जाते. जमीन वर्ग एकची करणेसाठी चालु बाजारमुल्याच्या 50 ते 75 टक्के अनर्जीत रक्कम शासनाकडे भरावी लागेल असे सांगितले जाते.'' सदर जागेचा सन 2018-19 मधील रेडीरेकनर दर प्रति चौरस मीटरला रुपये 3450 आहे. म्हणजे अकृषक आकारणी व्यतिरीक्त लाखो रुपये प्लॉटधारकास अनर्जीत रक्कम म्हणून द्यावे लागतात. हे सामान्य प्लॉटधारकांच्या आर्थिक कुवती पलिकडचे आहे. रितसर 104 प्लॉटधारकापैकी फक्त 17 प्लॉटधारकांनी अशा पद्धतीने त्यांच्या मिळकतीचे अकृषक नियमितीकरण केले आहे.

2. अनधिकृत बांधकामे करण्याचा कल व त्यातून निर्माण झालेल्या समस्या

न परवडणारी अनर्जीत रक्कम भरण्याच्या सक्तीमुळे प्लॉटधारक अकृषक नियमितीकरण करत नाहीत. बांधकामास नगररचना विभाग, महानगरपालिका यांची परवानगी मिळत नाही. त्यामुळे नाईलाजास्तव अनधिकृत निवासी बांधकामे झाली आहेत. 104 प्लॉटधारकांपैकी 50 प्लॉटधारकांनी निवासी वापराची बांधकामे केली आहेत. त्यातील 33 बांधकामे अकृषक परवाना नसलेली आहेत यांचे गुंठेवारी नियमितीकरण झाले आहे. एन ए होणे बाकी आहे. अनधिकृत बांधकामातून उद्भवणारी अन्य समस्या म्हणजे प्लॉटचा बांधकामासाठी पुरेपुर वापर व त्यातून सार्वजनिक आरोग्याचे निर्माण होणारे प्रश्न होय.

3. संस्था पदाधिका-यांकडून खुल्या जागेचे वाटप व त्याचा प्लॉटधारकांना नाहक भुर्दंड

गृहनिर्माण संस्थेने तीच्या सीपनेवेळी तयार केलेल्या तात्पूरत्या नियोजीत आराखड्यात 2793 चौरस मीटर क्षेत्र म्हणजेच 10 टक्के खुली जागा म्हणून नियमाप्रमाणे ठेवली होती. मात्र सन 2005-06 मध्ये संस्थ्सेच्या निवडक उच्च पदाधिका-यांनी सदरची खुली जागा बेकायदेशिरपणे आपापसात वाटुन घेतली व सात बारा पत्रकी मालकी हक्काने नावे नोंद केली. विविध सार्वजनिक हिताच्या सोईच्या निर्मितीसाठी अशा मोकळया जागा नसने तोट्याचे तर आहेच पण शासनाच्या नविनच आलेल्या 'प्रशमीत संरचना' या नियमावलीत असलेल्या तरतूदीप्रमाणे खुल्या जागा नसतील तर त्याचे मुल्य प्लॉटधारकाडून वसूल करण्याची तरतुद आहे. शिवाय चटई क्षेत्रात कपात केली जाते.

4. मुलभूत सोई सुविधांची दयनीय स्थिती

बांधकामांसाठी रितसर परवाना मिळविण्यातील अडचणींमुळे एकूण प्लॉट संख्येच्या फक्त 50 टक्केच प्लॉटवर बांधकामे झाली आहेत.तीही विस्कळीत व अनियंत्रित आहेत. याचा परिणाम म्हणून मुलभुत सोई सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. रहीवाशी प्लॉटधारकांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. उदाहरणार्थ

1 अंतर्गत रस्त्यांच्या डांबरीकरणाचा अभाव,- खड्यांचे खराब रस्ते

2 गटारी व जलनिस्सारणाचा अभाव- डासांचा प्रादुर्भाव व आरोग्याचे प्रश्न

3 जागोजागीचे मोकळे प्लॉट्स व रस्त्याच्या दुतर्फा उंच गवत, दलदल यामुळे स्वच्छतेचा अभाव, आरोग्यदायी पर्यावरणाचा अभावय.

4 जागोजागी जलवाहिन्यांचे लिकेज, कमी दाबाने अपुरा पाणीपुरवठा यातून पाणी या मौल्यवान साधन संपत्तीचा -हास, सामान्य रहिवास्यांना होणारा नाहक त्रास इ.इ. अशा प्रमुख समस्यांना प्लॉटधारक सभासद नागरिकांना तोंड द्यावे लागत आहे.

समस्यावरील उपाययोजना अथवा निष्कर्ष

वरील प्रमुख समस्यांच्या निराकरणांसाठी व रहिवासी प्लॉटधारकांचे जीवन सुखावह होणेसाठी खालील उपाययोजना अंगीकारणे हिताचे होईल.

1. **अनावश्यक अनर्जीत रक्कम न घेण्याबाबत** रि.स.नं.1036 कसबा करवीर ची सदरची जमिन खरे पाहता 'नविन अविभाज्य शर्तीची,' व वर्ग दोनची नसून जुन्या शर्तीवर आलेली भोगवटादार वर्ग एक ची आहे. त्यामुळे शासनाने अनर्जीत रकमेच्या स्वरुपात प्लॉटधारकांकडून कोट्यवधी रुपये वसूल न करता सखोल चौकशी करुन योग्य तो निर्णय घेणे हे इष्ट होय.
2. **अकृषक व बांधकाम परवाने प्रकिया सुलभ व गतिमान करणे** अकृषक परवाना व बांधकाम परवाने मंजुरीची प्रक्रिया सुलभ व गतिमान झाल्यास नागरिकांचा अनधिकृत बांधकामे करण्याचा कल कमी होईल. नागरीकांच्या वेळ व पैशाची बचत होईल. नियोजनबद्ध वसाहतींच्या निर्मितीतून अनेक प्रश्न आपोआप सुटतील.
3. **बेकायदेशिर वाटप झालेल्या खुल्या जागा शासनाने ताब्यात घेणे** तात्पुरत्या नियोजीत आराखड्यात खुली जागा दाखवुन त्याचा शासन व प्लॉटधारक सामान्य सभासदाकडून अन्य प्रकारे लाभ घेणे व पुढे त्या जागा हडप करणे हे

बेकायदेशिर कृत्य होय. शासनाने त्या जागा त्वरीत ताब्यात घ्याव्यात. आणि वाईट प्रवृत्तींना शासन करावे. निरपराध प्लॉटधारकांकडून दंड वसूल करु नये.

4. **स्थानिक प्रशासनाने मुलभुत सोई सुविधांत पुरेशी वाढ करावी.**
   जसे..
1. रस्त्यांचे डांबरीकरण करणे, वेळोवेळी डागडुजी करुन दर्जा सुधारणे.
2. गटारींचे बांधकाम व चांगले जलनिस्सारण करणे.
3. परिसर स्वच्छता, औषध फवारणी, आरोग्य तपासणी शिबीरांचे आयोजन करणे, लोकांत आरोग्य व परिसर स्वच्छतेबाबत जागृती निर्माण करणे.
4. जलवाहिन्यांचे लिकेज त्वरीत दुरुस्त करण्याची प्रक्रीया आमलात आणावी. जलसंपत्तीचा -हास व अपव्यय टाळण्याकडे कटाक्षाने लक्ष द्यावे. नागरीकांना पुरेशा प्रमाणात पाण्याची उपलब्धता करावी.

सारांश :

उक्त सहकारी गृहनिर्माण संस्थेच्या पदाधिका-यांनी सहकाराच्या नावाखाली स्वाहाकार केला. संस्था व सभासदांचे हित पाहिले नाही. त्यामुळे सदरची सहकारी संस्था रद्द झाली. आता सहकारातून मुक्त झालेल्या सभासदांनी आपल्या कृतीतुन सहकार जोपासल्यास, सनदशिर मार्गाने लढा दिल्यास त्यांच्या समस्यांचे निराकरण होण्यास वेळ लागणार नाही.

संदर्भ :

1. गुप्ते,ऐ.के ; (2015) : महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता,1966 व महाराष्ट्र जमीन महसूल नियम, कायदा प्रकाशन, ठाणे प.
2. जोशी,सी.जे. व जोशी,के.सी. ; (2016): सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
3. बिरजे,सु.ज. ;(2014) : शेती- बिनशेती जमीन, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, जळगाव
4. नियोजीत अमर विकास सहकारी गृहरचना संस्था मर्या,; कोल्हापूर चे उप- विधी
5. Maharashtra state co-operative Societies Act,19

समलैंगिकता : कायदेशीर मान्यता पण सामाजिक मान्यतेचे आव्हान

अविनाश शिवाजी वर्धन
समाजशास्त्र विभाग
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर.
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra (INDIA)

प्रस्तावना :

मुख्यप्रवाही समाजशास्त्रामध्ये समलैंगिकता आणि त्याच्याशी संबंधित असणाऱ्या लोकांचा अभ्यासप्रासंगिक स्वरूपामध्येचझालेलाआढळतो. समलैंगिकतेचाप्रश्न हा काही आज निर्माण झालेला नाही. तो इतर सर्वमान्य मानवी समाजाइतकाच प्राचीन आहे. वर्तमानात समलैंगिकतेच्या अधिकार आणि हक्कांसंदर्भात पुन्हा नव्याने चर्चा करण्याचे कारण म्हणजे सर्वोच्च न्यायालयाने भारतीय दंड संहितेमधील कलम ३७७ हे घटनाबाह्य ठरवून 'राईट टू प्राव्हसी' अधिकाराअतंर्गत समलैंगिक संबंधांना कायदेशीर मान्यता दिली आहे. भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला हा निकाल खऱ्या अर्थाने ऐतिहासिक तर आहेच शिवाय बहुमतवादी दृष्टीकोन आणि प्रचलित नैतिकता हे घटनादत्त अधिकारांपेक्षा मोठे नाहीत हे न्यायालयाने स्पष्ट केले.शिवायसुमारे ३ कोटी लोकांना त्यांच्यामनाप्रमाणे जगण्याचा अधिकार बहाल केला आहे. मात्र कायद्याने जरी हा प्रश्न सुटला असला तरी समलैंगिक संबंध ठेवणाऱ्या आणि त्यांना समर्थन देणाऱ्या लोकांना सामाजिक मान्यतेसाठीमोठा संघर्ष कारावा लागणार आहे. जो संघर्ष ते आजपर्यंत करत आलेत त्यांना असाच संघर्ष पुढेदेखील करावा लागणार आहे. यावेळी कायदा त्यांच्या साथीला असणार आहे. भारतीय समाजामध्ये अनेक सामाजिक रूढी, प्रथा, परंपरा आहेत. ज्यांचे पालन केल्याने कायद्याच्या अनुषंगाने गुन्हा ठरतो पण अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या नावाखाली अशा प्रथा पाळल्या जातात. समलैंगिक संबंध ठेवणाऱ्या लोकांना देखील अशाच प्रकारच्या समस्यांना मोठ्या प्रमाणावर सामोरे जावे लागते

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले १९४७ ला. पण समलैंगिक संबंध ठेवणाऱ्या लोकांचीभावनाआपण 'स्वातंत्र्यातील पारतंत्र्या'तच आहोत अशीच होती. याचे कारण असे कि, भारतीय समाजाने वसाहतिक व मध्ययुगीन काळातील धार्मिक नियम संस्कृतीच्या नावाखाली स्वीकारले आणि प्रामाणिकपणे जोपासले. त्यामुळे समलैंगिक संबंध गुन्हा आहे असे मानणारे'भारतीय दंडसंहितेमधील ३७७ कलम' सर्वोच्च न्यायालयाने रद्द ठरविल्यानंतर हिंदू आणि मुस्लिम धर्मातील धर्ममार्तंडांनी आकांतांडव करण्यास सुरवात केली. इतर वेळी एकमेकांच्या विरोधी भूमिका घेऊन हमरीतुमरीवर येणारे हे लोक धर्मांध व अलोकशाहीवादी भूमिकांचा बुरखा फाडणाऱ्या विषयांना हातात हात घालून विरोध करतात हे आपल्या समाजाच्या सामाजिकदृष्ट्या मागासलेपणाचे लक्षणआहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाची १. भारतीय दंड संहितेतीलकलम ३७७ ची कायदेशीर बाजू समजून घेणे, २. समलैंगिक लोकांच्या व्यक्तिगत आणि सामाजिक समस्या यांचा अभ्यास करणे ३. भारतीय दंड संहितेतील कलम ३७७ च्या रद्दीच्या निर्णयाचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनाच्या आधारे आढावा घेणे, अशीउद्दिष्ट्ये निश्चित करण्यात आली आलेली आहेत.

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला असून त्याद्वारे समलैंगिक(LGBTQ) लोकांच्या समाजिक जीवनासोबतच कलम ३७७ च्या संदर्भात विश्लेषण करण्यात आले आहे. यासाठी दुय्यम संसाधनांचा वापर केला असूनयामध्ये लेख, मासिके, वृतपत्रीय लेख तसेच वेबसाईट व भारत सरकारच्या NCRB चे वार्षिक अहवाल यांचा समावेश होतो.

समलैंगिक अथवा एलजीबीटीक्यू (LGBTQ) **म्हणजे काय?**

समलैंगिक लोकांबद्दल सर्वसामान्य लोकांमध्ये अनेक गैरसमज आहेत त्यांच्यामध्ये वेगवेगळे प्रकार आहेत.LGBTQ हा वेगवेगळ्या शब्दांच्याअद्याक्षरावरूनतयार झालेली संकल्पना आहेएलजीबीटीक्यूमधील (LGBTQ) 'एल' म्हणजे लेस्बियन (lesbian)यामध्ये एका स्त्रीचा साथीदार हा स्त्रीच असते. 'जी'चा अर्थ गे (Gay) या संबंधामध्ये एका पुरुषाचा साथीदार हा पुरुषच असतो.'बी' म्हणजे बाय-सेक्सुअल(Bisexual) या प्रकारातील सदस्यांचे लैंगिक आकर्षण स्त्री आणि पुरुष या दोघांकडे असते.'टी'चा अर्थ ट्रान्सजेंडर. (Transgender)यामध्ये जन्मत: पुरुष लिंग असलेल्या व्यक्तीचे स्त्री सारखे सर्व वर्तन असते किंवा स्त्री लिंग असलेल्या व्यक्तीचे वर्तन हे पुरुषी असते 'क्यू' म्हणजे क्यूएर.यामधील सदस्यांमध्ये मात्र स्त्री किंवा पुरुष या दोन्हीबाबत संभ्रमावस्था असते. क्यूएर (Queer) वर्गातील लोकांचं त्यांच्या सेक्सुअल ओरिएंटेशनबाबतीत ठराविक मत नसतं त्याचं प्रदर्शनही ते करत नाहीत.

सर्वसामान्यपणे लोकांच्या नजरेस पडतात ते LGBTQ या समुदायातील 'T' म्हणजे Transgender तृतीयपंथी लोक. "प्रत्यक्षात ज्या व्यक्तीचे शरीर पुरुषाचे, मात्र मानसिकता, हावभाव, वर्तणूक, बोलणे-चालणे पूर्णपणे स्त्रीचे आहे, अशा व्यक्तीला तृतीयपंथीय म्हणतात. सर्वसाधारणपणे जन्मतःच ज्यांच्या लिंगात विकृती निर्माण झालेली असते किंवा ज्यांच्या शरीरात

संप्रेरकाचे (हार्मोन्स) असंतुलन निर्माण झालेले असते किंवा ज्याची वाढच पूर्णपणे मुली व स्त्रियांच्या प्रभावाखाली आल्याने वर्तणूक स्त्रियांसारखी होते किंवा जे विविध कारणांसाठी लिंग विच्छेदनाचा मार्ग स्वीकारतात अशा सर्व व्यक्तींचा तृतीयपंथीयांमध्ये समावेश होतो तृतीयपंथीयांना हिजडा, पवय्ये, खोजे, बंदे, देवडा, फालक्या, फातडा, मंगलमुखी, आदी संबोधनांनी ओळखले जाते"(*झाडबुके साधना, (लेख)'मी आहे तरी कोण?', २३ फेब्रुवारी, २०१४, महाराष्ट्र टाईम्स*)पणLGBTQ समुदायातील लेस्बियन, गे, अथवा क्यूएर लोकांबद्दलफारसा अभ्यास झालेला नाहीत्यामळे या लोकांच्या नकारात्मक बाजूच समाजाला जास्त दिसत असल्याने LGBTQ समुदायातील सर्व लोकांबद्दल वस्तुनिष्ठतेपेक्षा गैरसमजचजास्त आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्येLGBTQ समुदायाच्यासंदर्भात चर्चा केली आहे

भारतीय दंड संहिता कलम३७७ : ऐतिहासिकपार्श्वभूमी

१८६१ मध्ये लॉर्ड मॅकालेंनी इंडियन पिनल कोडचा मसुदा तयार केला होता १८६२ मध्ये कलम ३७७ चा त्यात समावेश करण्यात आला. या कलमानुसार अनैसर्गिक संबंधांना गुन्ह्याच्या कक्षेत आणण्यात आलं आहे स्त्री किंवा पुरुषांनी परस्पर संमतीने समलैंगिक संबंध ठेवणे हा गुन्हा ठरवण्यात आला असून त्यासाठी१० वर्षाचा कारावास आणि दंडाच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली. प्राण्यांसोबत लैंगिक संबंध ठेवल्यास जन्मठेप किंवा १० वर्षाची शिक्षा आणि दंडाच्या शिक्षेची तरतूद या कलमात करण्यात आली आहे.दोन पुरुष आणि दोन महिलांमधील लैंगिक संबंधही या कायद्यानुसार गुन्हा ठरतोया कायद्यानुसार अशा गुन्ह्यासाठी तात्काळ अटक केली जाते. त्यासाठी वॉरंट काढण्याची गरज नाही.संशयाच्या आधारे किंवा कोणाच्याही सूचनेवरून पोलीस आरोपीला अटक करू शकतातकलम ३७७ अजामीनपात्र गुन्हा आहे.

२६ देशात कायदेशीर मान्यता तर ७२ देशात समलिंगी संबंध गुन्हा

जगातील केवळ २६ देशात समलैंगिक कायद्याला वैध ठरवण्यात आलं आहे. कॅनडा, बेल्जियम, स्पेन, दक्षिण आफ्रिका, नॉर्वे, स्वीडन, आइसलँड, पोर्तुगाल, अर्जेंटिना, डेन्मार्क, उरुग्वे, न्यूझीलंड, फ्रान्स, ब्राझिल, इंग्लंड, स्कॉटलंड, लग्झमबर्ग, फिनलँड, आयर्लंड, ग्रीनलँड, कोलंबिया, जर्मनी, माल्टा आदी २६ देशांनी समलिंगी विवाहांना मान्यता दिली आहे जगातील ७२ देशामध्ये समलैंगिक संबंधांना गुन्हा ठरवण्यात आला आहे या देशांमध्ये समलिंगी संबंध ठेवणाऱ्यांना जन्मठेपेपासून ते फाशीची शिक्षा केली जाते.

भारतातील कलम ३७७ विरोधी खटल्याचा प्रवास:

१८६२ सालापासूनलागू असलेला हा कायदा स्वातंत्र्यानंतर देखील या कायद्याची अंमलबजावणी सुरूच होतीमात्र २००१ साली 'नाज फाऊंडेशन'ने समलिंगी संबंधांना कायदेशीर मान्यता मिळावी म्हणून उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली. ०२ सप्टेंबर २००४ रोजी उच्च न्यायालयाने ही याचिका फेटाळून लावली. या निर्णयाविरोधात 'नाज फाऊंडेशन'ने सप्टेंबर २००४ मध्ये रिव्ह्यू पिटीशन दाखलकेली. ही रिव्ह्यू पिटीशन देखील०३ नोव्हेंबर २००४ रोजी उच्च न्यायालयाने फेटाळली. उच्च न्यायालयाच्या या रिव्ह्यू पिटीशन च्या फेटाळणीच्या विरोधात डिसेंबर२००४ मध्येयाचिकाकर्त्यांनी उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाला सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान दिलं.०३ एप्रिल २००६ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकरणावर पुन्हा सुनावणी घेण्याचे उच्च न्यायालयाला निर्देश दिले. १८ सप्टेंबर २००८ लाआपलं म्हणणं मांडण्यासाठी केंद्र सरकारने वेळ मागून घेतला

उच्च न्यायालयाने २ जुलै २००९ रोजी आपला निकाल देताना समलिंगी संबंध गुन्हा असल्याचा निर्णय दिला.११ डिसेंबर २०१३ रोजी सर्वोच्च न्यायालयानेही समलिंगी संबंध गुन्हा असल्याचा निर्णय दिला सर्वोच न्यायालयाच्या निर्णयाविरोधात जुलै २०१४ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयात पुन्हा सुनावणी सुरू झाली आणि अखेर६ सप्टेंबर २०१८ रोजी सर्वोच्च न्यायालाच्या ५ सदस्यीय खंडपीठाने एकमताने आपला अंतरिम निर्णय देताना समलैंगिक संबंधाना कायदेशीर मान्यता दिली.त्यामुळे भारतात दोन समवयस्क लोकांमधील लैंगिक संबंध गुन्हा ठरणार नसून न्यायालयाच्या या निर्णयामुळे समलैंगिक समुदायाला मोठा दिलासा मिळाला आहे.

मजेशीर गोष्ट म्हणजे कलम ३७७ ज्यांनी भारतात लागू केले त्या ब्रिटिशांनी आपल्या देशात म्हणजे इंग्लंडमध्ये१९६० साली वूल्फेडन कमिशन च्या रिपोर्टनुसार समलैंगिक संबंधांना गुन्हा मानणाऱ्या व्हिक्टोरिया कायद्याला रद्द केले होते आपल्या देशाला मात्र स्वातंत्र्य मिळून७० वर्षे झाल्यानंतर हा कायदा रद्द करावा असे वाटले. अमेरिकेतील अनेक राज्यांनी समलैंगिकतेला गुन्ह्यांच्या श्रेणीतून बाहेर काढून त्यांच्या विवाहांना देखील मान्यता दिली आहे

सर्वोच्च न्यायालयाचे सरन्यायाधीश दीपक मिश्रा यांच्या नेतृत्वाखालील जस्टिस रोहिंटन नरीमन, ए. एम. खानविलकर, डी. वाय. चंद्रचूड आणि इंदू मल्होत्रा यांच्या घटनापीठाने हा ऐतिहासिक निकाल दिला कलम ३७७ नुसार दोनसमलिंगीव्यक्तींमधील संबंधाना गुन्हामानण्यात आलं होतं. सर्वोच्च न्यायालयाने समलिंगी संबंधांना वैध ठरवत हा कायदा रद्द ठरवला आहे. हा कायदा तर्कहीन आणि मनमानी करणारा असल्याचं निरीक्षणही न्यायालयाने नोंदवलं आहे. कोणाच्याही बाबतीत भेदभाव करता येणार नाही. समलिंगिंना सन्मानाने जगण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. समलिंगी संबंध हा गुन्हा नाही

लोकांनी आपली मानसिकता बदलावी, असं सर न्यायाधीश दीपक मिश्रा यांनी म्हटलं आहे सोबतच एका जर्मन तत्ववेत्ताचे विधान उधृत करत त्यांनी म्हटले आहे कि, 'I am what I am. तेव्हा So take me as I am' म्हणजेच 'मी आहे हा असा आहे आणि जसा आहे तसाच तो स्वीकारा." भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने भारतीय राज्यघटनेला अभिप्रेत असलेली 'एक व्यक्ती एक मूल्य' ही भूमिकाच एक प्रकारे न्यायालयाने स्वीकारली आणि भारतीय जनतेला त्याची आठवण करून दिली, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. त्यामुळे व्यक्ती अधिकारास महत्त्व देणारी समाजव्यवस्था बळकट करण्याच्या दिशेने टाकलेले हे आणखी एक दमदारपाउल आहे.

LGBT समूह आणि सामाजिक वास्तविकता :

LGBTQ समुदायातील अनेक लोक म्हणजेरेल्वे स्टेशन, बस स्थानक अथवा दारोदारी भिक मागून खाणारे लोक अशीच बहुतांशी लोकांच्या मनामध्ये प्रतिमा उभी राहते. यामध्ये तथ्य नसून LGBTQ समुदायातील अनेक लोक इतर लोकांप्रमाणे जीवन जगत असतात. मात्र इतरांना जेव्हाएखादी व्यक्ती लेस्बियन, गेअथवा बाय-सेक्युयल आहे हे सांगते किंवा त्यांना दुसऱ्या मार्गानेसमजले तरत्यांचे सहकारी व समाज त्यांना दूर सारतोयाची सुरुवात त्या व्यक्तीच्या कुटुंबापासून होते शाळा, महाविद्यालय अथवा नोकरीच्या ठिकाणी त्यांना स्वीकारले जात नाही. त्यांचे जगणे मुश्कील होते मग भिक मागून जगण्याशिवाय त्यांच्यासमोर पर्याय शिल्लक राहत नाही. याचाच अर्थ असा होतो कि, समाजाच त्यांना वाईट कृत्यांमध्ये सामील व्हायला लावतो. त्यामुळे LGBTQ समुदायातील लोकांच्या समस्या या केवळ त्यांच्या राहत नाहीत तर त्या सर्व लोकांच्या समस्या ठरतात.

भारतामध्ये LGBT समुदायातील लोकांची संख्या नेमकी किती आहे याबाबतची कोणतीही सरकारी आकडेवारी उपलब्ध नाही. पण सरकारने २०१२ साली सर्वोच्च न्यायालयामध्ये आपले म्हणणे मांडताना 'गे' लोकांची संख्या २५ लाख असल्याचे म्हटले होते. ही आकडेवारी भारत सरकारच्या आरोग्य मंत्रालयाकडे 'गे' लोकांनी स्वत:हून नोंद केली होती, त्यावरून घेतली होती. भारतातील विविध राज्यांमध्ये 'गे' म्हणून नोंदणी असलेल्या लोकांची संख्यामहाराष्ट्र (२५,५६४), तामिळनाडू (१६३८०), कर्नाटक(१४,७६३), दिल्ली(१३४४१) इतकी होती.*(NCRB Report, २०१६)*तरविविध शहरामधील 'गे' म्हणून नोंदणी असलेल्या लोकांची संख्या दिल्ली (१३,३९१), मुंबई(११,००१), हैद्राबाद(१०२७३), बैगलोर(८०००) इतकी संख्या होती. (NCRB Report, २०१६)

भारतामध्ये LGBT समुहातील सर्व लोकांची मिळून सुमारे३ कोटी संख्या असल्याचे मानले जाते. अर्थात ही काही अधिकृत आकडेवारी नाही. भारतातील शहरी भागात राहणाऱ्या LBGT समुदायातील लोकांमध्ये संघटनांचे महत्त्व लक्षात आलेले आहे. त्यामुळे जे संघटना करून राहतात. त्यांची नोंद घेणे सोपे जाते. पण भारताच्या ग्रामीण भागामध्ये राहणाऱ्या अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. शहरी भागातीलआकडेवारीवरूनहे दिसून येते महाराष्ट्रासारख्या राज्यामध्ये नोंदणीकृत 'गे' लोकांची संख्या सर्वाधिक आहे त्यातही मुंबईमध्ये हे नोंदणीचे प्रमाण अधिक दिसते. सामाजिकदृष्ट्या विचार करता LGBTQ समुदायातील लोकांची संख्या किती आहे हे समजणे महत्वाचे तर आहेच शिवाय त्यांच्या अधिकारांचे रक्षण कोण करणार हा त्याहून अधिक गंभीर आणि महत्वाचा मुद्दा आहे

समलैंगिक संबंधांना विरोध करणाऱ्यांची मते

भारतामध्ये जेव्हापासून कलम ३७७ च्या विरोधात याचिका करण्यास सुरुवात झाली तेव्हापासून भारतीय सभ्यता आणि संस्कृती तसेच हिंदू धर्म आणि समलैंगिक लोक यांचा संबंध काय्यावर चर्चा आणि विरोध व्हायला सुरुवात झाली. हिंदू धर्मातील धर्मगुरूंनी तर LGBT समुदायालातील लोकांना मानसिक रोगी असल्याचे जाहीर करून त्यांना उपचार करण्याचा सल्ला दिला. शिवाय समलैंगिक संबंध हे अनैसर्गिक असून त्यांचा कुटुंब व विवाह संस्थेवर विपरीत परिणाम होणार असल्याची मते जाहीरपणे मांडली. यामध्ये सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे हिंदू, मुस्लिम व ख्रिश्चन या धर्मातील धर्मगुरूनी समलैंगिक संबंधांना अप्राकृतिक व व्यभिचार मानले आहे.

आज जगभरामध्ये अनेक संशोधक, डॉक्टर्स यांनी संशोधनाअंती हे मान्य केले आहे कीसमलैंगिकता मानसिक रोग वा विकृती नाही. त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीला त्यांच्या इच्छेनुसार जगण्याच्या मुलभूत अधिकारांपासून वंचित ठेवता येणार नाही. उलट बहुसंख्य लोकांनी अशा अल्पसंख्य लोकांच्या अधिकारांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी घेतली पाहिजे तरच आपण समाज म्हणून प्रगल्भ होत जावू शकतो

भारतामध्ये मुख्य समस्या ही आहे कि, देशाचा कारभार चालवणाऱ्या लोकांमध्ये अंधविश्वासव मूर्खतापूर्ण गोष्टीवरील विश्वास जास्त असलेला दिसून येतो. तो त्यांनी व्यक्त केलेल्या जाहीर मतांवरून दिसते जसे कि, डार्विनचा विकासवादाचा सिद्धांत मूर्खपणा आहे, असे मत पूर्वी सैनिक दलाचे प्रमुख राहिलेल्या आणि नंतर राजकारणात प्रवेश करून मंत्री झालेल्या व्यक्तीने केले आहे. अशी अवैज्ञानिक व अतार्किक मते व्यक्त केली आहेत. ही वक्त्यव्ये कोण्या सामान्य माणसांची नसून संविधानाची साक्ष

घेऊन त्यानुसार देश चालविण्याची शपथ घेतलेल्या लोकांची आहेत त्यामुळे त्यांच्या ह्या भूमिका ह्या संविधान विरोधी ठरतात त्यामुळे समलैंगिकतेसारख्या नाजूक वा गंभीर विषयावर राजकीय नेतृत्वाने वैज्ञानिक व तार्किक भूमिका घ्यायला हव्या होत्या पण दुर्देवाने तसे घडले नाही

सरकारची भूमिका :

हा मुद्दा केवळ समलैंगिक लोकांच्या अधिकारांपुरता मर्यादित नाही तर कायद्याच्या राज्यामध्ये कायद्यासमोर समानतेच्या मुलभूत अधिकाराशी संबंधित आहेत्यामुळेच LGBT समुदायातील लोक भारताचे नागरिक नाहीत काय? हा प्रश्न उभा राहतो. आणि जर ते भारताचे नागरिक आहे हे मान्य केले तर मग त्यांच्या कायदेशीर अधिकारांचे रक्षण करणे हे राज्याचे कर्तव्य बनते.

भारतीय समाजामध्ये आजही 'लैंगिकता' वा 'लैंगिक संबंध' या विषयावर मोकळेपणाने बोलले जात नाही. त्यामुळे समलैंगिक संबंध हे तर पापच समजले जाते त्याविषयावर बोलणे वा LGBT समुदायाच्या लोकांना समर्थन दिले तर इतर लोक आपल्याला देखील तेच समजतील, असा विचार जास्त केला जात असल्याने याची जाहीरपणे चर्चा केली जात नाही.आपल्या देशातील कोणत्याही राजकीय पक्षाने सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयावरउघडपणे आपली भूमिका मांडली नाही केंद्र सरकारने तर सर्वोच्च न्यायालयामध्ये कोणतीच भूमिका घेतली नाही. व्यावहारिक अर्थाने कायदा करण्याचा अधिकार संसदेला असताना केंद्राने न्यायालयावर बाजू ढकलून आपल्या कोत्या मनोवृत्तीचे दर्शन जगाला घडविले देशाच्या दृष्टीने संवेदनशील असलेले प्रश्न न्यायालयाच्या 'सद्सद्विवेकबुद्धीवर सोडून, आपले अधिकार न्यायालयाकडे सोपवत असल्याच्या केंद्र सरकारच्या कृतीवर न्या. चंद्रचूड यांनी नापसंती व्यक्त केली. उलट सरकारनेसंसदेत विधेयक आणून या अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर चर्चा घडवली असती तर या विषयावर न्यायालयाच्या निर्णयाची वाट पाहण्याची वेळ आली नसती.समलैंगिक संबंधांना गुन्हाठरवणाऱ्या ३७७ कलमाबाबतसरकारनेअनास्था दाखवली. आपली हिंदू व्होटबँक अबाधित राहावी, हक्काच्या मतदारांच्या धार्मिक भावना दुखवून त्यांची नाराजी का ओढवून घ्या अशा'दूरदृष्टिकोनातून सरकारने या विषयाची आपली जबाबदारी सोडून सर्वोच्च न्यायालयाच्या सद्सद्विवेकबुद्धीवर सोपवली असे करून संसदेकडे सद्सद्विवेकबुद्धी नाही असे अप्रत्यक्षपणे सूचित केले

आपली संसद ही बहुसांस्कृतिक प्रतिनिधित्वामुळे वैविध्यपूर्ण आहे राज्यघटनेने राज्यसभा व लोकसभा या दोन सभागृहांची तरतूद लोकहिताच्या कायद्यांबाबत समाजातील सर्व थरातून सहमती यावी या उद्देशाने केलीसर्वोच्च न्यायालयाचा एखादा निर्णय धुडकावून कायद्यात दुरुस्तीकरण्याचे किंवा नवा कायदा करण्याचे सर्वाधिकार संसदेकडे आहेत तसे अधिकार न्यायालयाला घटनेने दिलेले नाहीत. न्यायालय हे संसदेपेक्षा सर्वोच्च नाही तर त्यांची मर्यादा न्यायदानापर्यंत आहे संसदेने केलेला कायदा घटनात्मक आहे की नाही, तो घटनेच्या मूल्यांशी प्रतारणा करणारा की नाही, किंवा तो विसंगत आहे की नाही हे सांगण्याची जबाबदारी घटनेने न्यायालयावर सोपवली आहे. इतके अधिकार देऊनही संसदेतील सत्ताधारी पक्षाने एखादा ब्रिटिशकालीन कायदा सध्याच्या परिस्थितीला पूरक आहे की नाही यासाठी न्यायालयाकडे मत मागणे हा सरकारचा कुचकामीपणा समजला पाहिजे.

न्या. चंद्रचूड म्हणतात त्याप्रमाणे, 'कायद्याच्या पलीकडे मानवी जीवन असते आणि मानवी जीवन समजल्यानंतर कायदा समजण्यास मदत होते.' सरकारला हे मानवी जीवन आकळले नाही. म्हणून त्यांना'आम्ही जसे आहोत तसे आम्हाला स्वीकारा' असा समलैंगिकांचाआक्रोश लक्षात आला नाही. केंद्र सरकारने हा आक्रोश समजून घेतला असता तर भारताच्या राजकीय इतिहासात राजकीय सद्सद्विवेकबुद्धीचे एक निराळे उदाहरण सुवर्णाक्षराने नोंदले गेले असते पण अशी विवेकबुद्धी आपल्या राजकारणात दुर्दैवाने नाही हे दिसून आले

LGBTQ समुदायातील लोकांना येणाऱ्या समस्या :

LGBTQ समुदायातील सदस्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते सामाजिक मान सन्मान ह्या दूरच्या गोष्टी आहेत. यानिकालापूर्वी तर त्यांना गुन्हेगारच समजले जायचे LGBTQ समुदायातील प्रत्येकाच्या समस्या भिन्न आणि वेदनादायी आहेत. यातील तृतीयपंथी लोकांच्यावाट्यालाजास्त हेटाळणी आणि तिरस्करणीय वागणूक येतेशिक्षण व कौशल्याचा अभाव, बेरोजगारी, गरिबी व समाजाकडून होणारा भेदभाव यामुळे ते गुन्हेगारीकडे तरी वळतात किंवा कामधंदा करून उपजीविका करताना समाजातील इतरांकडून त्यांचे लैंगिक व आर्थिक शोषण केले जाते जातीचा दाखला, जन्म दाखला, वास्तव्याचा पुरावा नसल्याने तृतीयपंथीयांना शाळा प्रवेशात अडचणी येतात त्यामुळे त्यांना शिक्षण पूर्ण करता येत नाही समाजातील भेदभावामुळे तृतीयपंथीयांना भाड्याने घर मिळणे कठीण जाते तसेच रेशनकार्ड, आधारकार्ड, निवडणूक ओळखपत्र, पॅनकार्ड व राजीव गांधी जीवनदायी योजनेअंतर्गत आरोग्य कार्ड मिळणे दुरापास्त होते वास्तव्याचा पुरावाच नसल्याने घरकुल योजनेचा लाभ घेता येत नाही.

तृतीयपंथी आणि सध्या प्रसिद्ध कवयत्री म्हणून प्रसिद्धीसआलेली दिशा पिंकी शेख आपल्या तृतीयपंथी असण्याबद्दल आणि येणाऱ्या अडचणी व समाजाबद्दल अतिशय गंभीरपणे आपल्या भूमिका मांडतात मी जशी आहे तेसच मला समाजाने स्वीकारावे असे त्या म्हणतात. जसे पुरुष आणि स्त्री ही समाजमान्य आहेत तसेच आम्ही देखील तुमच्यासारखीच माणसे असून आम्हालादेखील भावना आहेत. मन आहे. त्यामुळे आम्ही जसे आहोत तसे स्वीकारा असं दिशा म्हणतात. सर्वसामान्य माणसे ज्यावेळी वाईट वागणूक देतात त्यावेळी तुम्ही लोकांकडे कसे पाहता या प्रश्नाचे उत्तर देताना त्या म्हणतात कि‘वाईट लोक खूप कमी आहेत पण त्यांचा प्रभाव जास्त आहे. चांगली माणसं देखील भेटतात ती संख्येने देखील जास्त आहेत. पण ती व्यक्त होत नाहीत. याचे वाईट वाटते.”

तृतीयपंथी लोक गुरुशिष्य परंपरेचे पालन करत जीवन जगतात. तृतीयपंथी समुदायाविषयी बोलताना त्या म्हणतात कि, “आमचं कुटुंब खूप व्यापक आहे तिथे जात-पात धर्म पाळला जात नाही. जसं इतर कुटुंबांतील वातावरण असतं तसच आमचंही असते. आम्हाला गुरु बहिणी आहेत.” समुदायातील सदस्यांना शिकण्यासाठी देखील प्रोत्साहन दिले जाते मात्र समाजामध्ये वावरत असताना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. बसमध्ये शेजारी महिला बसली तरी ती कुश्चित नजरेने पाहिते. शाळेमध्ये प्रवेश मिळत नाही. नोकरी मिळत नाही. त्यामुळे भिक मागून जगणे हाच एकमेव मार्ग बहुतांशी तृतीयपंथी लोकांना शिल्लक राहतो.

२०१४ पासून तृतीयपंथी लोकांना निवडणूक ओळखपत्र मिळण्यास सुरवात झालीयाचा महाराष्ट्रातील पहिला मोर्चाप्रसिद्ध विचारवंत आणि दलित पॅथरचे लढवय्ये नेते नामदेव ढसाळ यांनी१९९० साली काढला होता. पण आजही अनेक लोक मुख्य समाजापासून लांबच आहेतकाही तृतीयपंथी लोक सरपंच, काही सदस्य पदापर्यंत पोहचले आहेत. ही चांगली बाब आहे. महाराष्ट्रातील सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यातील तरंगफळ येथे ज्ञानदेव कांबळे या तृतीयपंथीयाची सरपंच म्हणून निवड झाली. (लोकसत्ता, ऑक्टोबर, २०१७) तृतीयपंथी समुदायाचा(बिरादरीचा) प्रमुख गुरु असतो त्यामुळे त्यांच्यात सुरवातीला बहिण, मैत्रीणीचे नाते असते. परंतु पुढे त्यांचा चेला झाल्यावर आई बनतो आणि त्यांचा चेला झाल्यावर आजी बनतो. म्हणून गुरु हा आई आजी या नात्यांची भूमिकाबजावत असतो. तृतीयपंथी समुदायात गुरु हा आजी,आई, बहिण, मैत्रीण, पिता असतो. कारण सर्वांच्या जीवनाची जबाबदारी गुरूची असते. म्हणजेच नृत्य, रोजगार, आश्रय, भोजन, कपडे इ. सर्व आवश्यकतांची पूर्तता करत असतो म्हणून गुरूला समुदायातील‘मम्मी’ म्हणतात.

‘लेस्बियन’ वा ‘गे’ लोकांनात्यांचा कल कोणाकडे आहे याची जाणीव उशिरा व्हायला लागते त्यामुळे सुरवातीला त्यांचा संघर्ष हा स्वतशीच असतो. त्यानंतरकुटुंब आणि नंतर समाज त्यांना स्वीकारायला तयार नसतो भारतामध्ये किंवा जगभरातील अनेक नामवंत व प्रसिद्ध लोक ‘लेस्बियन’ वा ‘गे’ असल्याचे आज जाहीरपणे सांगतात. प्रसिद्धफॅशन डिझायनररोहित वर्मा, बॉबीडार्लिंग (अभिनेत्री), VJ Anty (अभिनेत्री), ऋतुपर्णा घोष (फिल्म निर्माता) व करण जोहरया प्रसिद्ध लोकांचा समावेश होतो. पण सर्वसामान्य नागरिक जेव्हा लेस्बियन वा गे असल्याचे जाहीर करतात. तेव्हा त्यांना अनेक प्रकारच्या मानसिक संकटांना सामोरे जावे लागते

NCRB च्या २०१६ च्या वार्षिक अहवालानुसारकलम ३७७ अंतर्गत गुन्हांची नोंद उत्तरप्रदेश मध्ये सर्वाधिक म्हणजे २३९ झाली आहे. तर महाराष्ट्र १५९, केरळ १५९, हरयाणा१११, पंजाब ८१ इतकी गुन्हांची नोंद झाली आहे (NCRB Report, २०१६)याकलम ३७७ अंतर्गत ज्या गुन्हांची नोंद झालेली आहे यामध्ये६० टक्के गुन्हे लहान मुलांवर दाखले करण्यात आलेले आहेत. तसेचकलम ३७७ अंतर्गत LGBT समुदायातील लोकांना ज्या गुन्ह्यांसाठी गुन्हेगार ठरवले जाते त्यामध्ये ‘खंडणी’(Extortion) हा गुन्हा सर्वाधिक ठरविला जातो. अनेक तृतीयपंथी लोकांनी आपले अनुभव मांडताना सांगितले आहे कि, ज्यावेळी ते भिक्षा मागायला जातात त्यावेळी अनेक लोक अश्लिल चाले करतात. शिव्यादेतात. काही ठिकाणी मारपीट देखील होते. लैंगिक शोषण देखील केले जाते. तसेच पोलिसांकडून कलम ३७७ चा धाक दाखवून पैसे काढून घेणे, खोट्या गुन्हेगारीच्या केसेस दाखलकरणे अशा समस्या त्यांचा दैनंदिन जीवनाचा भाग बनल्या जातातएवढे सगळे अन्याय सहन करूनही समाजात कोणतीच किंमत मिळत नाही.

नवी आव्हाने:

कलम ३७७ बाबतचा निकाल लागल्यानंतर देशभरातील LGBT समुदायातील सदस्यांनी आनंदोत्सव साजरा केला. पण अजून लढाई संपलेली नाही समाजिक मान्यतेचे प्रश्न तर शिल्लक आहेतच शिवाय कायदेशीर प्रश्न निर्माण होणार आहेत. आपला कायदा याला कसा प्रतिसाद यावर बरेच काही अवलंबून आहे समलैंगिक विवाहांना कायद्याने मान्यता मिळेल. कारण तो त्यांचा मुलभूत अधिकारच ठरविला गेलेला आहे.कुटुंब न्यायालयाच्या ज्येष्ठ विधिज्ञ ॲड. जाई वैद्य म्हणतात कि, “खरा प्रश्न आहे तो म्हणजे या नात्यात नवरा/ बायकोया भूमिका कोणाच्या? या भूमिका बदलत्या असू शकतात का? आजच्या कुटुंब व्यवस्थेनुसार पुरुषसत्ताक पद्धतीनुसार कोण कुणाला संरक्षणदेणार? कुटुंब कायदा, बलात्कारवा लैंगिक हिंसाचार, छळ हे कायदे

आणि फक्त स्त्रियांसाठीचेकायदे दोघा समलिंगी जोडीदारापैंकीकुणाला लागू होतील? स्त्रियांसाठी असलेले कायदे दोन्हीस्त्री–जोडीदारांनालागू होतील की एकालाच पुरुष जोडीदाराच्यात घरगुती हिंसाचार कायदे कसे लागू होतील? या लग्नांचा विचार करता लिंगभेद पूर्ण बाजूला पडतील?" (जाई वैद्य, 'नव्या प्रश्नांचे पेच, लोकमत -मंथन, १६ सप्टेंबर, २०१८)अशा अनेक कायदेशीर नव्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागणार आहे. याचे कारण असे समलैंगिक जोडीदारांमध्ये कलह, शारीरिक-मानसिकछळ, फसवणूक, घटस्फोट यासारख्या अनेक घटना घटणार नाहीत असे नाही. आजपर्यंत याप्रश्नांचा विचार केला जात नव्हता कारण त्यांचे एकत्र राहणेच कायद्याने गुन्हा ठरविला गेलाहोता.

यासोबतच दत्तक मुल, सरोगसीपालकत्व, लग्न पद्धती यांच्यामध्ये प्रस्तापित कायद्यामध्ये अनेक बदल करावे लागणार आहेत. त्यामुळे ह्या प्रश्नांकडे पाहताना स्वत समलैंगिक लोकांची मानसिकता कशी टिकून राहते तेच महत्वाचे आहे. एक कायदा करायाला इतकी वर्ष संघर्ष करावा लागला. इथून पुढे अशा कायदेशीर प्रश्नांना सामोरे जातनास्वतची मानसिकता, लढण्यासाठीची तयारी ठेवावी लागणार आहे. या दरम्यान त्यांना सोसाव्या लागणाऱ्या अडचणींचे काय? हा महत्वाचा प्रश्न शिल्लक राहतोच.

सुप्रीम कोर्टाचा हा निर्णय म्हणजे एलजीबीटी व्यक्तींना स्वातंत्र्य देण्याच्या दिशेने टाकलेले एक ठोस पाऊलच म्हणावे लागेल, असे नमूद करत समलैंगिकतेबाबत सुप्रीम कोर्टाने दिलेल्या ऐतिहासिक निकालाचे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या भारतातील कार्यालयाने स्वागत केले आहे.सर्वोच्च न्यायालयाने समलैंगिक संबंधांना गुन्हा न ठरवण्याचा ऐतिहासिक निर्णय दिला खरा पण देशातील सर्वच राजकीय पक्षांनी या विषयावर मोकळेपणाने प्रतिक्रिया दिल्या नाहीत. जवळपास सर्वच पक्ष या विषयावर नरम भूमिका घेताना दिसून आले समलैंगिक संबंधांना समाजमान्यता नसल्याने या विषयाकडे विज्ञाननिष्ठ, मानवतावादी-उदारमतवादी भूमिकेतून पाहण्याइतके प्रबोधन समाजाचे झाले नसल्याने या विषयावर प्रतिक्रिया देऊन आपण धर्मविरोधी, समाजविरोधी होऊ, अशी भीती राजकीय पक्षांना वाटत असावी हे खरे त्यामागचे कारण आहे.वास्तविक समलैंगिक संबंधांना मान्यता देणे ही पहिली पायरी आहे. समलैंगिक संबंधांच्या कक्षेत असणारे समलैंगिक विवाह, दत्तक मूल, वारसा हक्क, आरक्षण असे अनेक प्रश्न पुढे आहेत, ज्यांची उत्तरे मिळवण्यासाठी संसदेत कायदे करण्याची गरज आहे आणि ती जबाबदारी खऱ्या अर्थाने केंद्रात बसलेल्या पक्षाची आहे. समलैंगिक समुदायाच्या सर्वंकष हिताचा कायदा करायचा झाल्यास त्यासाठी केंद्राने पुढे आले पाहिजे त्यासाठी सर्वपक्षीय सहमती घ्यावी लागेल. त्याची जबाबदारी न्यायालयावर सोडल्यास हा प्रश्न पुन्हा गटांगळ्या खात राहणार हे स्पष्ट आहे

पुनर्वसनासाठी समाज आणि आपली जबाबदारी!

समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून बाहेर फेकल्या गेलेल्या वंचित, शोषित अशा LGBTQ च्या सदस्यांना कायदेशीर मान्यता देऊन त्यांना आरोग्य, शिक्षण, रोजगार, मतदान, निवडणूक लढविण्याचा हक्क, वारसा हक्क, आदी मूलभूत मानवी हक्क उपभोगण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. सध्या तृतीयपंथी, शरीरविक्रय, भीक मागणे, धार्मिक कार्यक्रम, जन्म व विवाह प्रसंगी घरोघरी जाऊन आशीर्वाद देणे व गुन्हेगारी यातून आपला चरितार्थ चालवतात आंतरराष्ट्रीय संकेत व कायद्यानुसार लैंगिक ओरिएंटेशन व लिंग ओळख काही असली तरी सर्वजण समान आहेत व सर्वांना समान मानवी हक्क मिळाले पाहिजेत, या विचारधारणेला अनुसरून तृतीयपंथीयांना त्यांचे मानवी हक्क मिळवून देणे हे सरकारचे कर्तव्यच आहे

डॉक्टर व हॉस्पिटलमधील कर्मचारी यांचा तृतीयपंथीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी त्यांना संवेदनक्षम करणे, एचआयव्ही/एड्ससंबंधी प्रशिक्षण, डॉक्टर, कर्मचारी, तृतीयपंथी यांना नियमितपणे सेवा देणे, लिंगबदल, दवाखान्यात मोफत मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य खात्याने सर्व आरोग्य संस्थांना मार्गदर्शक तत्त्वे बनवून देणे व तृतीयपंथीयांना उपचार व शस्त्रक्रिया यासाठी आरोग्य विमा योजना अमलात आणणे आवश्यक आहे

तृतीयपंथीयांना शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनविण्यासाठी त्यांच्या प्रवेशासाठी लागणारी कागदपत्रे, वास्तव्याचा पुरावा हे नियम शिथिल करणे, शिक्षण क्षेत्रातील व्यक्ती व कर्मचारी यांना त्यांच्या समस्यांबाबत संवेदनक्षम बनवणे, प्रौढ तृतीयपंथीयांसाठी साक्षरता अभियान, उच्च शिक्षणासाठी शून्य व्याजदराने कर्ज देणे, शालेय शिष्यवृत्तीत व बालगृहामध्ये त्यांच्यासाठी जागा राखीव ठेवणे आवश्यक आहे. शिक्षणाबरोबरच अंधश्रद्धा निर्मूलन व विविध घटनांमधील असणारे शास्त्रीय कारण साध्या, सोप्या भाषेत व जादूटोणा कायद्याविषयीची साक्षरता आवश्यक आहे

सामाजिक सुरक्षितता:

राज्यातील सर्व तृतीयपंथीयांचे सर्वेक्षण करून त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, भावनिक व लैंगिक जीवनाचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करून सरकारने त्यांच्या पुनर्वसनासाठी त्यांच्या कल्याणकारी योजना राबविणे आवश्यक आहे त्यासाठी राज्यस्तरावर एक समिती नेमून त्यामध्ये त्यांच्या प्रश्नांची जाण असणाऱ्या व्यक्ती, स्वयंसेवी संस्था यांचा समावेश करावा. तृतीयपंथीयांना फोटो व पत्त्यासह कायमस्वरूपी ओळखपत्र देण्यात यावे.

कोणत्याही व्यक्तीला तृतीयपंथी आयुष्य जगण्याची सक्ती होऊ नये यासाठी अंधश्रद्धा निर्मूलन व प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून गरोदर महिलेस प्रसूतिपूर्व सर्व वैद्यकीय मदत मिळणे गरजेचे आहेव्यक्तिमत्त्व दोषासंदर्भात सुयोग्य समुपदेशन, मार्गदर्शन व प्रत्यक्ष मदत वेळीच कशी मिळेल, यासाठी समुपदेशन केंद्राची स्थापना, तसेच हार्मोन्स असंतुलनामुळे निर्माण होणाऱ्या प्रश्नावर योग्य वैद्यकीय उपचार व मार्गदर्शन मिळण्यासाठी आरोग्यकेंद्रे स्थापणे आवश्यक आहे

सारांश :

वैज्ञानिक, लोकशाहीवादी, संविधानवादी मूल्ये कशी रुजवायची ही भारतीय समाजापुढील वर्तमानातील सर्वात मोठी आव्हाने आहेत. समलैंगिक संबंध ठेवणाऱ्या लोकांना देखील जगण्याचा अधिकार आहे हे हळूहळू मान्य होत आलेला प्रश्न आहे असे असले तरी दुसऱ्या बाजूला कलम३७७ च्या रद्दीच्या निर्णयाला झालेल्या विरोधाने हे पुन्हा सिद्ध केले आहे की भारतीय समाजाला अजून खुप मोठा पल्ला गाठायचा आहे तरीही सर्वोच्च न्यायालयाने घेतलेला निर्णय हा सामाजिक न्यायाच्या बाजूने असून तो क्रांतिकारी आहे शिवाय भविष्यातील अनेक घटना बदलण्यास कारणीभूत ठरणारा आहे.

कलम ३७७ बाबतचा निकाल लागल्यानंतर देशभरातील LGBT समुदायातील सदस्यांनी आनंदोत्सव साजरा केला गौतम भान या समलैंगिक लोकांच्या अधिकारासाठी लढणाऱ्या एका कार्यकर्त्याला 'आप कौन है?' असा जेव्हा प्रश्न विचारला त्यावेळी त्याने दिलेले उत्तर हे फार मार्मिक आणि अंतर्मुख करायला लावणारेआहे. त्याने दिलेले उत्तर असे, "मै इन्सान हूँ, मै नागरिक हूँ, मै अध्यापक हूँ, मै लेखक हूँ, मै बेटा हूँ, मै दिल्लीवाला हूँऔर मै समलैंगिक भी हूँ!"(*रविश कुमार, प्राइम टाइम, ND TV INDIA,दि. ६/०९/२०१८ रात्री९वा.*)

एका व्यक्तीची ओळख किती प्रकारे आपल्याला करून घेता येऊ शकते. एखाद्या LGBT समुदायातील व्यक्तीला त्यांच्या लैंगिक ओळखीपेक्षाही अनेक सामाजिक ओळखी असतात. समाजातील इतर सदस्यांनी त्या ओळखीकडे मानवतेच्या दृष्टीने पाहण्याची गरज आहे होच गौतम भान यांना अधोरेखित कारायचे असेल. येणाऱ्या काळात समाज म्हणून आपण कसे ह्या सर्व प्रश्नांना भिडणार आहे, हेच तुमच्या-आमच्या समोरील आव्हान आहे.

संदर्भ:

१. झाडबुके साधना, (लेख)'मी आहे तरी कोण?', २३ फेब्रुवारी, २०१४, महाराष्ट्र टाईम्स.
२. National Crime Record Bureau, Yearly Report, 2016.
३. National Crime Record Bureau, Yearly Report, 2015.
४. जाई वैद्य, 'नव्या प्रश्नांचे पेच, लोकमत -मंथन, १६ सप्टेंबर, २०१८.
५. रविश कुमार, प्राइम टाइम, NDTV INDIA,दि. ६/०९/२०१८ रात्री९वा.

English Speaking Abilities of collegeStudents:Issues and Remedies

Mr Adat Vishnu Shankar
Lecturer in English,
Rajaram College, Kolhapur
Email: vishnuadat@gmail.com

Abstract

This paper is a modest attempt to analyze thespeaking ability in English as a second language as displayed by thejunior college students in Kolhapur city. For this study, in all one hundred students were selected from a few junior colleges in Kolhapur city imparting instruction in Marathi and English mediums. These students were classified according to their medium of learning, sex and the area of residence: 'rural' or 'urban'. The data was collected by way of recording prepared speeches on the topics enlisted by the researcher.Following criteria were taken into consideration for the analysis of the speaking ability:1)Grammaticality,2) Comprehensibility, 3) Appropriateness, 4) Cohesion and Coherence5)Stress and Intonation, 6) Fluency. After the analysis of the data, the researcher observed that the students learning in English medium colleges have greater grammatical correctness,comprehensibility, appropriateness, cohesion and coherenceas well as fluency as compared to their Marathi counterparts.They are also aware of proper stress and intonation. On the other hand, students fromMarathi mediumcolleges suffer from an inferiority complex which badly affects their speaking ability. However, they have greater amount of perseverance to improve themselves. The researcher observed that rural or urban background does play a significant role in the acquisition of English unlike sex.

Keywords:Grammaticality, Comprehensibility, Appropriateness, Cohesion and Coherence, Stress and Intonation, Fluency

1.1. Introduction:

The researcher selected 100 students (50 from Marathi medium colleges and 50 from English medium colleges) who would admit themselves to 11th std. in June 2012. It is interesting to note that all the students that would be selected for the present study belong to the first batch that received training in English language from 1st standard.

The researcher studied the speaking abilities of the students in longitudinal manner; that is to say, there would be at least two assessments of the speaking abilities of the students after a specific gap of time. The selected students were classified into two groups – one was Experimental Group, whereas the other was Control Group. The speaking abilities of the students were assessed for the first time during the first term of 11th std. The collected data was examined for grammaticality, comprehensibility, appropriateness etc. On the basis of the identification of the problems the students face in communicating in English, a course of one month duration (30 lectures) would prepared and implemented to the Experimental Group. The Controlled Group would not receive such intensive training. Somewhere during the second term of 12th the speaking abilities of both the groups were tested and conclusions drawn.

Significance of the study:

It is observed that the spoken English competence of Junior college students is poor in this geographical area. Primarily this area is a rural area. The students do not get proper exposure of this language. The speaking ability developed at the junior college level is not adequate to meet their needs of further education. So, in this study their speaking abilities were tested, common errors were detected, suggestions were made and programme was suggested to overcome the difficulties and improve the speaking abilities of junior college students.

Tools Of Data Collection:

Two groups of 50 students each were formed. The students were selected by administering either proficiency tests (10th level), or on the basis of the percentage of marks in English at 10th. The students will be selected randomly.

In order to collect the data for this research the researcher used the following tools:

I.Oral Test (Prepared by the investigator)

The Oral Test was prepared by the investigator as per the SSC and HSC Board guidelines. A list of 10 topics of XI standard level was prepared and students were asked to speak on any one of the topics within five minutes. The performance of the students was recorded. The test was meant to assess the spontaneous spoken abilities of the students in the form of monologues.

II.Interview /Role Playing/Oral Discourse Competition test:

One of these tests was employed to assess the spontaneous interactive skills of the students. Like the earlier oral test this test would also be administered to all the students at the time of both assessments. The tests would be given to both the Experimental Group and the Controlled Group. On the basis of the findings of the Assessment No. 1, a course was prepared and administered only to the Experimental Group. The next Assessment would be scheduled during the second term of the 12th standard.

Parameters For The Assessment:

The language of the students was examined on the basis of the following parameters.

1.Grammaticality of the language
2.Comprehensibility of the language
3.Appropriateness of the language
4.Cohesion and coherence of the language
5.Stress and Intonation
6.Fluency of the students.

Statistical Techniques To Be Used For Analysis Of The Data:

1.Mean
2.Median
3.Standard Deviation
4.'t' test
5.Percentage.

Findings:

After the analysis of the data, the researcher finds that:

1.The students learning in English medium colleges have greater grammatical correctness, comprehensibility, appropriateness, cohesion and coherence as well as fluency as compared to their Marathi counterparts.
2. They are also aware of proper stress and intonation. On the other hand, students from Marathi medium colleges suffer from an inferiority complex which badly affects their speaking ability.
3.However, they have greater amount of perseverance to improve themselves.
4.The researcher observed that rural or urban background does play a significant role in the acquisition of English unlike sex.

Works Cited

i. Adolfs, Svenja. (2008) *Corpus And Context: Investing Pragmatic Functions In Spoken Discourse*, John Benjamin Publishing Company: Amsterdam/ Philadelphia
ii. Alison Mackey, Susan M. Gass. (2005) *Second Language Research, Methodology and Design*, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, London.
iii. Cook, Vivian (2008), *Second Language Learning And Language Teaching*, Hoddar Education, IV Edition.
iv. Ed. Bartning, Rnge, Martin, Maisa, Vedder Ineke,(2010),*Communicative Proficiency And Linguistic Development: Interactions Between SLA And Language Testing Research*, European Second Language Assoociation.
v. Ed; Fetzer, Anita(2007),*Context And Appropriateness*, John Benjamin Publishing Company, Amsterdam, Philaldephia.
vi. Hammerly Hector (1991), *Fluency And Accurancy: Toward Balance In Language Teaching And Learning*, Multilingual Matters.
b.Yardi, V.V. (1979) *Teaching English in India Today*, Aurangabad: Parimal Prakashan.

The Situation and Problems of teaching of English in non-native Contexts'

Mr. Chintamani Yashwantrao Jadhav
Asso.Prof.& Head,
DoodhsakharMahavidyalaya, Bidri,
Tal-Kagal, Dist-Kolhapur 416007
(MH)

We all are teaching English at various places and now we've come together for conference on 'Contemporary Issues and Challenges in Social Sciences and Languages.' Today, English has emerged as a world language (a vehicle of international communication), language of administration, language of opportunity and development. Hence, teaching of English requires be reconsidering and thinking very carefully. So I have selected 'The situation of teaching of English in Non-native Contexts'(especially in the Rural areas) as a topic of my paper. It's because as a teachers of English we have our own problems and we talk of them incidentally in small groups and nothing is done after that, but I think it is very necessary to discuss these problems very seriously before the scholars of English and renowned educational institutions here.

Of course, the problems before us are not going to be exactly the same as they are different in cities and villages, old established and new unaided colleges. But more or less the types of the problem are facing to be the same. Hence, this is my humble effort to put forth the actual situation and problems of teachers of English in Rural area.

Today, as the society is changing very rapidly, the concept of 'education' has also changed completely. What do our students get from today's education? (Up to mere graduation) The importance attached to the term mere 'degree' has lost today. With the increasing number of colleges, the qualitative standard of education are falling down. Hence there is a necessity of the improvement in the quality of higher education. Of course the challenge of quality improvement depends on the teachers and their attitudes. The same is true about teaching of English also.

I have been teaching English at a Degree college in Bidri since last 27 years. Bidri is a very small village and students come from the nearby villages There are number of such rural colleges not only in Shivaji and Pune University but also in all universities in our countries where there might be similar situation of teaching of English. Now I will try to present the exact conditions and problems of teaching of English in the rural area mainly of compulsory English classes.

1)Lack of Motivation or Students with low or no Motivation :-

Many college students don't students don't know why they attend college. They don't have any motivation for learning. They come there only for time-pass or enjoyment. They come to college only because they have not other work or business to do. These types of students make fun of other students who are sincerely trying to learn English.

Thus, the presence of Students with low or no Motivation in the college, which can't removed at all, is the greatest problem. This affects the teaching of English

2) Over crowded Classes:-

Another most important difficulty of teaching English in Indian colleges is of the Over crowed classes. To fulfil the educational needs of increasing population of India, our Government is making the divisions of every class larger& larger. Nowadays, in one college class 80students can be allowed regularly. But our government doesn't allow the second division until the number is more than 121. That it means any college class consists of 120 students.

Automatically, the class of 120 students does not remain a class but becomes a market place (a bazaar of Sheep's). Here, to describe the problems of this situation, I feel the words insufficient.

3)Lack of Textbook :-

When the students learn a foreign language, they must have the script of what they are learning before their eyes. But alas! In our rural colleges, students don't buy a copy of textbook or they are incapable to buy a copy of textbook Of course college libraries can't provide textbooks to all

the students. Very few students are in a good condition to buy books.So major class is without textbooks. And how the teaching-learning process would take place without textbooks. How the teacher can be expected to teach his students a new foreign language without textbooks? In colleges the students do not come to English class with textbook. Because, nowadays, college students tend to buy bazaar-notes rather than English text books probably because they are cheaper. (our Government should think about it seriously)

4)Poor Quality text-books :-

The text books should be informative as well as interesting. The most important thing is that most of the teachers opinions should be asked for and considered while forming the syllabus. Because the teachers understand their learner's needs in a better way. A body of a few members can't provide a good syllabus because they may involve personal interest of the teachers.

5)Students with inferiority complex:-

When the teacher tries to create greater interest among his students, he finds many difficulties. One of them is the inferiority complex in the mind of student. They don't have self-confidence about English. It is imprinted on the student's mind by everyone, the parents and the members of the society. It is always said to him that "English is difficult, be careful" so the student thinks that English is something very difficult and unachievable to him. This negative sense about learning English mars the process of learning. It becomes a challenging task before teachers of English to convince his students that English is not beyond their capacities.

6)Interference of the mother-tongue:-

After independence, the Government of India adopted a policy of universal education through the regional languages. This meant that every child in the country would receive primary education in his mother tongue. Now also, the children get their primary education in the mother tongue. So when a student comes to college from a regional medium school he finds many difficulties in adjusting himself with English.

Also, when the students have mastered their mother tongue, it becomes highly complicated for the teacher to teach a new language. Because, the patterns of mother tongue are so heavily imprinted on them that they always create obstacle in learning English language. This is the greatest difficulty in teaching of English.

7)The problem of teaching aids:-

The teacher doesn't get teaching aids many times. Without teaching aids he has to adjust with the situation somehow. In the unaided colleges, there are no teaching aids like tape recorder, T.V., O.H.P. Even though types of teaching aids are made available, there is a question of electricity supply problem. To worsen the situation, the students do not take their own copy of the textbook. So it creates great difficulty in teaching. The colleges must provide all the essential teaching aids to the teachers and textbooks to the students. A college should be teaching aids to the teachers and textbooks to the students. A college should be well equipped with language laboratory also with audiovisual aids

8)Inadequate Time:-

English in not he mother tongue of our Indian students. And the time allotted to the English teachers is the same with other subjects. Coping up with the needs of English language, and preparing the background for learning English is not an easier task. It needs more time. But the English teacher, along with others has more time. But the English teacher, along with others has to complete his syllabus in time. There are four periods each of 40-50 minutes per week.

And there is a vast syllabus in front of the teacher, which he has to be covered in a stipulated time. Obviously teachers are concerned with the completion of syllabus so it hampers the process of teaching of English. That is why; the periods (time allotted in the timetable) given to English are inadequate. Comparatively, more periods should be given to English. It would result into increase in workload and so government will not allow it. But we teachers need to persuade the government in this matter.

9)Syllabi:-

In senior colleges, English is a compulsory subject in all the faculties'-art, commerce and science. Even in engineering colleges, it's a compulsory one. Besides poetry, prose and grammar, recently communication skills have been included in the syllabus and it carries half the weight age of marks.

Students spend about ten years or so before his graduation and yet they fail to communicate in English. The syllabi of English need to be improved with respect to the exposure to English, Examination system and also the method of teaching.

At present, the syllabi at any level are prepared with great aims and objectives. But these aims and objectives are based upon some assumptions. So the aims objectives seem to be ideal. And it is explicit that 'Idea's are very difficult to follow' this type of syllabuses are unable to create interest among the students. Some syllabi are so rigid and ideal that the students hast English and do not wish to learn English at all.

So the Board of studies should think of the syllabi, its aims and objectives relating them to the practicality and the students' interests and their needs.

The syllabus should be such that it would create and maintain the interest of the students. It should not be too vast. I am of the opinion that emphasis should be laid on Indian writings in English. Indian theme, Indian theme, Indian characters, Indian setting and Indian English will help maintain the interest of the students. Foreign literature should be prescribed only for students. Foreign literature should be prescribed only for students offering special English for their graduation or post-graduation. Here, too Indian writing in English should be given place in the syllabi. Students should be exposed to English as much as possible.

10) Special Funds for English:-

The teaching material, reference books and critical books of English are available at larger scale. But these are too expensive to buy personally and even for educational institution. Any college is not providing more money for the improvement of English. So it should made compulsory for colleges that special funds for English should be made available. English teacher should be provided with more training facilities

11) The examination system:-

The examination system is memory-oriented. Only written examinations are conducted and spoken aspect is totally neglected. For the convenience of students, the teachers have to make too much use of the mother tongue i.e. Marathi. Emphasis is laid on reading and listening and very little on writing whereas speaking is totally ignored. Actual communication is not at all attempted the examination system is such that students need not speak in English. The atmosphere is not favourable for English speaking.

12) Lack of good facilities:-

The rural students do not get any opportunities of listening or reading English at all. The city students can get vast variety of material for learning English. Also they can get additional guidance through private coaching classes. There are big libraries, which they can use for their further reference studies.

But in villages, there is no standard library. Even the college libraries are not having sufficient reference books, encyclopaedias and even good classics. So the clever and laborious students and even teachers are also helpless in this matter.

13) Adhoc appointments of teachers:-

In the recent years, for becoming a lecturer at senior college, qualifying N.E.T/S.L .E.T is mandatory. Otherwise an appointment is given either on adhoc or contract basis. It means that these teachers do not have any job security, good salaries or any regular facilities. It affects the psychology of new entrants in the teaching profession.

To sum up, I'd like to say that there could be many other problems in the teaching of English throughout India. And I think that the English teacher community mast take it seriously and when we have come together for discussing them and solving the problems and for improving the situation, we all should take it very seriously.

References:

1. Kacharu,B.B. The Indianisation of English,The English Language in India. NewDelhi:OUP, India
2. Agnihotri, R.K.and Khanna,A.L. English LanguageTeaching inIndia.Eds. Agnihotri and Khanna.NewDelhi:Sage Publications,1984
3. Pattanayak,D.P. LanguageCurriculam for TeacherEducators. NCTE Monograph Series. New Delhi: NCTE, 1997
4. Venkateswaran S. Principles of Teaching English. Delhi: Vikas PublishingHouse,Pvt.Ltd.,1995:81

Aesthetics Of Resistance And Revolution In Dalit Literature

Dr. Panchappa Ramchandra Waghmare
Assistant Professor
A. R. BurlaMahilaMahavidyalaya, Solapur

Abstract:

This research paper concentrates on unique nature of Dalit aesthetics. The paper also attempts to show the significance of aesthetics of Dalits which they found in the optimism of freedom from torture, oppression, manipulation of established castes in India. The Dalit writers figure out the true aesthetics of Dalit protagonist in his or her struggle, patience, optimism, education against the torture, suffering and cruelty of the established upper-castes. It found its aesthetics in the strong views and ideologies of Buddha, Phule, Shahu and Ambedkar. Dalit literature protests against most of the mythological and metaphysical idea of Hinduism such as manipulation, inequality, authority, discrimination and finally enunciation of Hindu rituals and beliefs. It is also called as aesthetics of resistance and aesthetics of revolution against all orthodox views of Hindu philosophy.

Key Words: Aesthetics, resistance, revolution, established castes, hegemony, grand narration, orthodox etc.

Introduction:

Dalit literature traces back its origin in revolutionary struggle of Dalits against socio-economic, cultural and religious manipulation of rigid cultures, orthodox religions and conservative ethnic groups. It mainly highlights on the victimization of Dalits and the forms of oppression. It brings the consciousness of being Dalit in the context of established, authorized and legitimized classes, castes, religions and races. This awareness of victimization in the social, economic, cultural and religious context makes Dalit more revolutionary, depressed, fragmented and alienated. Rather some philosophical background of Phule, Shahu and Ambedkar brings hope and optimism to fight against all the brutalities, authorities and perpetuated values of dominant castes and religions. Their views like education, liberty, equality, superiority, harmony and humanity bring wonderful hopes and anticipations among the Dalits. Their literature actively worked for the deconstruction of conservative and traditional identities linked with Dalits and depressed classes. The views of all the above writes make the renaissance and Upliftment of oppressed Dalits in India.

Analysis:

The writers from established classes and castes write literature is mainly known as mainstream literature. Rather Dalit writers who write about their own pain, agony, grief, pathos and anguish become the alternative stream of writing. It either becomes parody of mainstream literature or subversion of grand narratives. The mainstream literature represented beautiful thoughts, sublime emotions, romances, heroism, mysticism and beauty of established culture. The mainstream literature is an enunciation of imagination rather than naked, unclothed and harsh reality. Dalit literature with its own distinctiveness focuses on the apocalyptic feelings, taboos, non-parliamentary actions in the beginning. It brings all unaesthetic, agglutinative feelings from the world of *ghetto*.(*Untouchables or the Children of Indian Ghetto*)

Dalit writers represented the lives of Dalits their milieu, their culture in their writings. Humanity, equality, brotherhood and freedom are the issues are the foundation of Dalit writing. Dalit writers presented very rational, ethical and social aesthetics for the Dalit literature. It is SharankumarLimbale, OmprakashValmiki, Arjun Dangle and Harish Mangalam rejected the aesthetics of mainstream literature.

SharankumarLimbale is renowned Dalit writer whose appeal is “equality, freedom, justice and love which are basic sentiments of people and society.Values of equality, freedom, justice and solidarity are inherent to Dalit literature” (*Towards*, p. 119-120).These values are quientessantially important than pleasure and beauty. He says Dalit literature is not for imagination, entertainment, or for pleasure principle. It gives stance to representation of uncovered reality of Dalits. Its first aim is to create consciousness or awareness of pains and agonies of Dalits. This kind of literature is based on reality rather than beauty. He proposed and protested to that literature which “promotes equality,

freedom and justice and which emphases the centrality of the human being and society". (*Towards*, p. 119) He also says that Dalit literature rejects spiritualism and abstraction, its aesthetics materialistic rather than spiritual. (*Towards*, p. 116).

SharatchandraMuktibodh in his book *What is Dalit Literature?*gave details of typical elements of Dalit aesthetics. He proposes, 'Dalit sensibility seeks to bring about compatible changes in the social consciousness, it is rebellious as well as fundamentally optimistic and revolutionary.'(*What is Dalit Literature?*p.267). He says sufferings and woes are common attributes to common reasons.

Dalit literature uses vernacular narration in their writings. NamdevDhasal in his *Golpitha*(1972) uses taboos and non-parliamentary words which shows his agony and anguish against the rotten, discriminative and unsympathetic systems of upper-castes. His poems deviate all the standard norms of mainstream literature. The blasphemy of Indian ghetto is represented with harsh realities. His poem *Man, You Should Explode*from the anthology *Golpitha* expresses the freedom with using taboos. He has always non-aesthetic approach towards his life. His words and images are highly disgusting and derogatory.

Man, you should explode
Yourself to bits to start with
Jive to a savage drum beat
Smoke harsh, smoke ganja
Chew opium, bite *lalpari*
Guzzle country booze- if too broke,
Down a pint of the cheapest *dalda*.

His poems do not follow any rhymes and rhythms to create aesthetic pleasure rather they represent dirty, agglutinative taboos and torturing emotions. The images and symbols are bestial, nauseating and repulsive. His emotions are hideous, vulgar and revolting. The disgust, foul, obscene and uncouth is rather shown with a full of pride. He accepts the disgust and ugliness of life as it is. He presents the uncouth, uncivilized and coarse reality in cacophonic words. Following lines from his anthology *GanduBagicha*(1986) present harsh discordant mixture of sounds with disgust:

O Arsefuckerspark!
Your city of insatiable angels
I bear a crown of agony on my head;
A luminous fountain of African anguish;
A wound has found its home in my heart—
Even words cannot open its doors.

There are some images which connote derogatory environment of the world of prostitutes. He puts in his own words: "There are neither flowers / not leaves; / neither trees / nor birds. / All this is mimicry by mercy of His grace."(*GanduBagicha*).His poem *The Cruelty*expresses incongruous and ludicrous statements.

I am broken by the revolt exploding inside me.
There is no moonlight anywhere
There's no water everywhere.
A rabid fox is tearing off my flesh with its teeth;
And a terrible venom-like cruelty
Spreads out from my monkey bone.

NamadevDhasal proposes that poetry is a political expression. Such portrayals of underprivileged have been seen as very pathetic and contemptible characters. He uses the animal images to express beastial quality of human being. Dhasal expresses a vivid self-experience distresses, degradations, discomforts, anguishes, disturbance, miseries, scarceness, and atrocities into his own writing.

Arjun Dangle's seminal poem *Revolution* represents the inhuman attitude of conservative Hindus towards Dalits. The poem opens up with the wretched and inhuman conditions of Dalits. As a matter of fact the miserable condition of men was as worse as animal. His poems are satirical and grotesquely pathetic which counterattacks on orthodox Hindus. The pathetic conditions of Dalits presented in the poem are a satire on orthodox Hindus in general and orthodox Brahmins in particular. Dalit intellectuals participated in the movements by composing song and writing ballads, and through traditional folk art such as *tamasha*and *jalsa*.

The literary expressions of Dr. BabasahebAmbedkar's philosophy and movement during his lifetime was more or less of this kind. Rejection of traditional religious culture, language and other ethnic values and growing awareness of their backward contions is the common foundation of their writing. Ambedkar made the subversion of Ancient Indian history. His narrative version is alternative and counter narrative to Vedic, Puranic views of Indian culture and history. His seminal book *Who were the Shudras?*traces back the racial history of *Shudras* in India. Dr. Ambedkar officially demolishes the authority of Vedic traditional views about social structure.Ambedkar rejected the rigid systems of caste in India. Manusmriti a rigid religious text supports the four *varnas* in which Shudras were considered as inferior and subservient to the upper-castes.There is aversion and disgust of upper castes against downtrodden and Dalits. In his seminal book, *The Buddha and His Dhamma*, Ambedkar designates the quintessential issues which concerned him all through his life. He not only encouraged the wisdoms of Buddha but gave new understandings appropriate for the present context. His picture of Buddhism focused more on the social message of Buddha. He proposed Buddhism over other religions. The Buddhist teachings like *Pradnya, Karuna and Samata*gave energy to the oppressed and downtroddens. (*The Buddha and His Dhamma*, pp. 285-325).Buddhism emerged as an answer to the evils that existed in Brahminic society.Buddhism was the revolution against Brahminic society. Buddhist religion has rational potentiality with all kinds of intellectual and moral base. The distinct aesthetics that covers in Buddhism rational questions to all rituals, orthodox systems, and the ideologies based on the inequality and discrimination.

There is no such theoretical premise like Dalit aesthetics which we can explore in the literary works of Dalit writers expect SharankumarLimbale's seminal treatise Towards an Aesthetics of Dalit Literature. Rather it is reasonably right that aesthetics of Dalit is the aesthetics of resistance which protests against the orthodox social orders and metaphysics of Hindu. Secondly, aesthetics of Dalits rejects the Indian orthodox questions of beauty, ethics. Dalit literature resists contradictory ideologies, unfathomable ethics of dominant social castes and cultures. The epistemology of Dalits is quite contradictory to the hegemonic ideas, beliefs and values of dominant social classes and castes. Dalit aesthetics concentrates more on the rejection of polytheism and cultural hegemony of the ideology of orthodox Hindu religion.Dalit aesthetics rejects the pitfalls of aesthetics which proceeded from metaphysics. It more concentrates on the materialistic and ethical perceptions of reality. It considers the diverse faculties of the public discourse on inequality, discrimination in a rigid caste system of India. Dalit aesthetics is based on the life experience of Dalits in their disastrous situations. It is quintessentially drawn from a social structure based on the principles of equality, fraternity, liberty, justice. Dalit aesthetics raises Dalit consciousness. It makes conscious to the Dalits about their inferiority, fragmentation, oppression, starvation, discrimination. This consciousness makes Dalits to reject the conservative, conventional caste-based religious order which was legitimized earlier. This kind of resistance is called as aesthetics of resistance.

Conclusion:

Finally, it is notable to say that aesthetics in Dalit literature can be found in consciousness of Dalits. That is also found in the rebellion against all contradictory rituals and metaphysis of Hinduism. It also explores in resistance to the legitimized and perpetuated ideas, values and beliefs of hegemonic Vedic cultures. By adopting vernacular medium as method of narration and expression, Dalit literature all the way protests against the mainstream style of writing. It becomes a part of subversion of all grand and hegemonic way of writing.

WORKS CITED:

1. Ambedkar, Babasaheb. 'Philosophy of Hinduism',***Dr. BabasahebAmbedkar: Writings and Speeches***. Vol. 3,Mumbai: Education Department, Government of Maharashtra, 1989.
2. Ambedkar, Babasaheb. 'Krishna and his Gita',***Dr. BabasahebAmbedkar: Writings and Speeches***. Vol. 3, Mumbai: Education Department, Government of Maharashtra, 1989.
3. Ambedkar, Babasaheb. 'Untouchables or the Children of Indian Ghetto',***Dr. BabasahebAmbedkar: Writings and Speeches***. Vol. 5, Mumbai: Education Department, Government of Maharashtra, 1989.
4. Ambedkar, Babasaheb. ***Who Were theShudras?*** Mumbai: Thackers Publication, 1946.
5. Ambedkar, Babasaheb. ***Buddha and His Dhamma***. pp. 285-325, Mumbai: Siddhartha Publication 1957.

6. Chitre, Dilip. ***An Anthology of Dalit Literature: Poems***. New Delhi:Gyan Publishing House, 1992.
7. Dangle, Arjun. ***Revolution***. Trans. JayantKarve and Eleanor Zelliot. New Delhi: Gyan Publishing House, 1992.
8. Limbale, Sharankumar. ***Towards an Aesthetics of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations***.Trans. Alok Mukherjee. New Delhi: Orient Blackswan, 2012.
9. Muktibodh, Sharatchandra. ***What is Dalit Literature?*** Trans. Anil Kulkarni, Bombay: Orient Longman, 1994.

WEB RESOURCES:

1. https://www.poetryinternationalweb.net/pi/site/poem/item/10554
2. https://www.poemhunter.com/namdeo-dhasal/
3. https://www.outlookindia.com/website/story/seven-poems/289180

English and Marathi Suffixes Implying Person : A Comparative Study

Dr. Uttam Ramchandra Patil,
Associate Professor &Head, Department of English,
Rajarshi Shahu Arts and Commerce College, Rukadi,
Dist. Kolhapur [MS] uttamnayana@gmail.com

Abstract

Majority of languages in the world, it can be observed, have the linguistic signs called affixes. Affixes contribute a crucial role in the word formation of a language. Language is symbolic system and the symbols in this system are linguistic signs. These signs are generated out of the assimilation of signifiers and signifieds. According to Ferdinand de Saussure the linguistic sign unites, not a thing and a name, but a concept and a sound image. The latter is not the material sound, a purely physical thing, but the psychological imprint of the sound, the impression that it makes on our senses (Bally, Charles and Sechehaye 1964: 66). However, traditionally affixes are not considered as the linguistic signs, as they are semantically not independent.

Affixation has always been, it can be observed, considered as the closed system. It is realized by taking into account the inflectional suffixes. They are purely grammatical and can easily be associated with the structure words i.e. the closed classes (Geoffrey Leech:1982). Literally they do not carry much meaning. All that they bear are the grammatical attributes. However, the derivational affixes in any language bring about the majority of the word formations. They cannot be put under the closed classes, as it can be done with the inflectional suffixes. Semantically they also have vital importance. They signify a concept. The derivational suffixes of English are classified on the basis of the grammatical classes they form. However, on the basis of the concepts that they signify, they can be put into semantic classes. The present paper is an attempt to enlist the suffixes of English and Marathi implying the concept of person. It attempts to discuss the concepts like affix and suffix and focus the etymology of the select suffixes and tries to point out the similarities, if any, among them.

Dr. Earnest Klein (1966) has rightly observed, "What elements are to Chemistry, what the sounds are to music, are words to language. However, words are not only the elements of a language but also the history of the people speaking it. They are important milestones along the way leading to the majestic Palace of Human Knowledge" (X).

It would not be illogical or unreasonable to say that language is a set of words. Language is a complex system that has subsystems. Word is the central unit that represents all the subsystems of language namely, the phonological system, the grammatical system, the morphophonemic system and the semantic system. It is simultaneously a phonological, grammatical and semantic unit. Word is the biggest unit of morphology and the smallest unit of grammar. To Hans Marchand, "word is the smallest independent, indivisible unit of speech, susceptible of being used in isolation" (1960: 1).

Words are composed of morphemes. Yule (1986) and Ingo Plag (2003) define morpheme as a unit of form and meaning. Plag, furthermore, refers to it as a sign. However, Lyon and Carstairs-McCarthy, it seems, are rather doubtful about the meaningfulness of morpheme. To Lyons, "minimal units of grammatical analysis of which words may be composed, are customarily referred to as morphemes" (1979: 170). Carstairs-McCarthy (2009) describes morphemes as "smaller parts of words' and 'minimal units of morphology" (20).

However, Laurie Bauer (1988) views morpheme on the analogy of lexeme and phoneme. As lexemes are related to word forms, phonemes are related to phones, morphemes are related to morphs. To him, a morpheme is an abstract unit realized by morphs or by allomorphs, and it is smallest grammatical and meaning-bearing unit of language.

Virtually, words are made of morphemes which are basically of two types: free and bound.Free morpheme is also called "potentially free morpheme" (Bauer, 1988: 11). It has the potential to be a word form on its own. That means it can be used as a word by itself. Free morphemes, according to Robins (1975), necessarily constitute monomorphemic words. For example, 'book' in the word 'books' is a free morpheme. It is a word on its own. Hence, they are called independent morphemes. In Chinese and Vietnamese nearly all the morphemes are free.

Bound Morphemes or affixes can only appear in the structure of a word in the company of at least one other morpheme. They cannot be used as words on their own. Bauer (1988) refers to bound morphemes as obligatory bound morphs. He argues that obligatory bound morphs cannot be word-forms by themselves but they need to be attached to other morphs. However, he points that it is possible to form words entirely of obligatory bound morphs. He illustrates this instance with the word 'Eurocrat' which is made of two bound morphs, 'Euro'- and '-crat'. All kinds of affix are necessarily bound morphemes.

Affixation is the most common way of forming new words in the languages of the world. It is also called 'derivation' (Thakur, 1997). Affixation is a process of adding affixes to roots, bases or stems of words to derive new words. However, the term derivation excludes the inflectional suffixes, and hence, does not appear as holistic as affixation. As far as affixation is concerned, the term, 'affix' is of prime concern.

Actually, they are the building blocks, in the words of Michael Quinion (2002), that help to form a large proportion of the words in language. The knowledge of affixes helps not just to identify and understand words of the same kind but also to compose new ones.

It is a common supposition that affixes are limited in number and a matter of little importance. They are supposed to be a closed class. However, the number of affixes is not fixed. The common exception across languages is of the inflectional or functional suffixes which, it can be seen, do not change. On the contrary, the number of derivational affixes keeps increasing in the course of time. New derivational affixes keep emerging and expiring. If considered diachronically, it becomes clear that there is a constant shift of a linguistic item from the class of root /free morpheme to the class of affixes and vice-versa.

For example, '*free'* and '*proof"* were once just roots, but they are being employed as suffixes in words like *dutyfree, sugarfree, taxfree, tensionfree, soundproof, waterproof, bulletproof,* and many others. They are called semi-suffixes. Similarly, a suffix '-ism' is used as a root *ism*, e.g. The world is full of isms.

All this makes it clear that affixes are not just bound morphemes or a closed class. There is a need to define them. They are called paramorphemes by Trager (Onysko&Lichel: 2010). However, 'para-free-morpheme', it seems, would be the proper term to describe them, as they are similar to the free morphemes but not fully qualified to be one.

Same is the case with the types of affixes. Normally, it is supposed that affixes are of two to three types. On the contrary, Laurie Bauer (1988) brings into light many other types of affixes as per the position at which they are attached to the root of a word, such as, suffixes, prefixes, infixes, circumfixes, interfixes, transfixes, reduplication and superfixes.

If affixation is the most common way of building new words in the languages across the world, the suffix is the commonest of affixes. It is appended at the end of the base or stem of a word. Languages like Basque, Finish, Quechaua, and several other use no other types of affix but suffixes. Hence, Marchand (1960) refers to the suffix as the obligatory bound morph *par excellence*.

Suffixes are both derivational and inflectional. In the following examples suffixes are used derivationally:

1) Use·ful·ness, perfect·ion·ist : English
2) prāmānik·panā : Marathi
   honest · adjective · state of having ·noun
   honesty

Derivational suffixes are significant semantically. They signify various concepts and thus contribute in forming new words. On the other hand, grammatical concepts like number, person, tense, degree, and case are expressed with the inflectional suffixes as it is the case with English. Thus the derivational suffixes on the basis of the concepts can be put into various classes. Let us consider the class of the suffixes of English and Marathi signifying the concept of person.

English and Marathi both belong to the Indo-European or Aryan family of languages. However, Marathi is an Indic language. On the other hand, English is Germanic language. It belongs to the Anglo-Frisian classof Indo-European languages. Both are abundant in affixes.

With these basic differences in English and Marathi let us consider the suffixes of English and Marathi implying person.

The suffixes of English signifying the concept of person are enlisted below:

1. ***-an***is from Latin and its variant *-ian* is from French (Quinion, 2002). It denotes 'a person or thing belonging to a country', as in *Indian, American*, and others.It means 'a person who does/works in…', as in *comedian, historian* and others.
2. ***-ant***has formed quite a number of words in English chiefly on a Latin basis of coining. These words are agent nouns ultimately going back to Latin participles in *-antem*, *-entem* used as substantives (Marchand, 1960). It is attached to verbs to derive nouns like*attendant, absorbent*, and many others. Broadly speaking, *-ant* means 'person/thing that …'.
3. ***-ard*** comes into English from High German through French. It is added to adjectives to form common nouns meaning 'the person having the quality referred to in the base,' as in *dullard, sluggard*, and others.
4. ***-arian*** comes into English through just translating Latin words ending in *-arius.* Earlier it was restricted to religious field. However, it is used in other fields too with the general meaning 'someone believing in/practicing…', as in *humani'tarian, discipli'narian, parliamen'tarian*, and others
5. The origin of ***-er*** can be traced in Old English from German and through French from Latin. This is a very common and productive suffix.*-er* is polysemous. It implies 'a person or thing that …', as in *teacher, computer*, 'a person who lives in …', as in *Londoner, New Yorker*, 'someone concerned with…', as in *astronomer, philosopher-ar* in *beggar, liar* and *-or* in *actor, visitor* are the spelling variants of *-er*. *-ar* and *-or* are Latinizing spellings.
6. ***-ee*** comes into English from Latin through French. It means 'a person affected by or concerned with…', as in *employee, divorcee, addressee,* and others. The suffix derives nouns that are normally passive in nature. But e*xaminee, interviewee, trainee* are not passive nouns.
7. ***-eer*** comes into English from Latin *-arius* through French *-ier.* It is a denomial noun-forming suffix that means 'a person concerned with …', as in *pamphleteer, sonneteer*.
8. ***-ese*** comes into English through French *-eis* which is based on Latin *-ensis.* It means 'a person belonging to a country', as in *Chinese, Japanese*.
9. ***-i*** (Hindustani) mean 'a person belonging to/ inhabitant of/ native of…'. The suffix *-i* is considered an English nationality forming suffix by Laurie Baure (1983)
10. ***-ish*** is a native suffix added to nouns, adjectives, numerals, and adverbs from Old English. It means 'from the country …', as in *British, English, Irish*
11. ***-ist*** is from Greek through French *-iste* and Latin *-ista*. It is a nominal suffix that denotes a person in various shades of meaning such as 'a doer or performer', as in *violinist, guitarist*, 'a person who believes/practices', as in *atheist, communist*, 'practitioner of profession', as in *pharmacist, dentist*, and 'a person who does …', as in *plagiarist*, and so on.
12. ***-ite*** is from Greek, *-ites* via Latin *-ita* through French *-ite*. It means 'follower, devotee of …', as in *Ambedkarite, pre-Raphaelite*, 'a person belonging to … place', as in *Israelite, Sydneyite*,
13. ***-ster*** is developed out of Old English *-estre, -istre*. The suffix is attached to nouns to form nouns. It means 'a person (man) who is …', as in *youngster, older*, and'a man who is connected with…', as in *gangster, teamster*.

In addition to these suffixes, final combining forms like ***-crat*** (autocrat), ***-meister*** (horror-meister), ***-phile*** (bibliophile), ***-phobe*** (biblophobe) also mean 'a person who…'. All these signify the concept of person.

Like English there are plenty of suffixes in Marathi which are called *pratyaya*. The following is the list of Marathi suffixes signifying the concept of person:

1. **-ak**: It is added to nouns to form nouns implying person, as in **udyojak** (entrepreneur), **shāsak** (ruler), **janak** (reproducer), and others. It has feminine forms like **-anī** and **-ikā** as in **jananī** and **udyojikā**.
2. **-ā**: It is found in words like **waktā** (orator), **dātā** (doner), and others.
3. **-ār**: It is appended to nouns to form nouns like **sonār** (goldsmith), **lohār** (ironsmith), **kumbhār** (potter). It is equivalent to the English semisuffix ***-smith*** as used in *goldsmith, ironsmith* and others.
4. **-ī:** It is found in words such as **āchārī** (cook), **wyabhichārī** (cuckold), and others.
5. **-andāj**: The words like **golandāj** (bowler), **phalandāj** (batter), **tirandāj** (archer), and others bear the suffix.
6. **-kar**: It is found in words like **dinkar** (the sun, one who causes day), **Kolhapurkar** (person from Kolhapur or citizen of Kolhapur) and many others.

7.-**karī**: The words such as **kathekarī** (storyteller), **wārkarī** (pilgrim),**mārekarī** (attacker), and others are formed with this suffix.
8. **-kār**: It is used in the formation of words like **kirtankār** (sermoner), **chitrakār** (painter), **shilpkār** (sculptor), and others.
9. **-ktā**: This suffix is used in words like **upbhoktā** (user), and few others.
10. **-gār**: The words like **kāmgār** (worker), **jādugār** (juggler) are formed with this suffix.
11.-**gīr**: It is found in words like **kustīgīr** (wrestler), **tamāsgīr** (a person practising tamāshā), and others.
12. **-chārī**:**karmchārī** (worker), **brahmachārī** (celibacy), **pādchārī** (pedestrian) and others are formed with this suffix.
13. **-dār**: This suffix is found in the words like **kārkhāndār** (owner of factory), **dukāndār** (shopkeeper), **rakhawāldār** (guard/sentry) and others.
14. **-patū**: It is used to imply the person practising sports events, such as, **kustīpatū** (wrestler), **dhāwpatū** (runner), **sāyakalpatū** (cyclist) and others. kustīgīr andkustīpatū can be used interchangeably, but not dhāwgīr and dhāwpatū.
16. **-bāj**: This is used to form words like **talwārbāj** (swordsman), **nembāj** (shooter),**dagābāj** (feline) and others.
17. **-wādī**: It comes from the **wād** (ism) and it is used equivalently with English suffixes like **-ist** and **-ite**, **āshāwādī** (optimist), **sāmyawādī** (communist), **āmbedkarwādī** (Ambedkarite) and others.

Engilsh is, it can be observed, less gender-biased than Marathi. All the English suffixes above signify a person and not a man or woman, as it happens with some of the Marathi suffixes mentioned, for example, **-ak ~ ikā** (niwedak ~ niwedikā = announcer), **-ak~ anī** (janak~janaī = producer), **-ā ~ ī** (dātā ~ dātī = doner), and others.

As far as study in morphology of English is concerned, there are many researchers who have contributed. Alexander Humez(1983) and Michael Quinion (2002) have composed dictionaries of affixes. However, in Marathi no such attempt has been made. Affixes are the building blocks that can be used derive new words.

To conclude, the knowledge of affixes is very essential in interpreting the complex words semantically and morphophonemically. It is also necessary for forming new words. Subsequently, research should be undertaken in this area that remains less explored. This would help the learners the structure, orthographic and phonological, and the meaning of the words.

References:

1. Bauer, Laurie. (1988). *Introducing Linguistic Signs* . Edinburgh: Edinburgh University Press.
2. Humez, Alexander (ed).(1982).*Suffixes & Other Word-Final Elements of English* . Massachusetts: Gale Research Company.
3. Klein, Earnest.(1967). *AComprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam- London- New York: Elsevier Publishing Company.
4. Kulkarni, V. G. (2002). BalbharatiShaley Marathi Shabdasangrah. Pune: Maharashtra RajyaPathyapustakNirmitiwaAbhyaskramSanshodhanMandal.
5. Lyons, John.(1979). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Marchand, Hans. (1960).*The Categories & Types of Present-day English Word-formation.*Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
7. Onysko, Alexander &SaschaLichel(eds). (2010). Cognitive Perspectives on Word Formation.*Trends in Linguistics*. 123.Gottingen:Mouton de Gruyter .Retrieved November 25, 2013 from http://www.books.google.co.in.
8. Patil, Uttam . (2015).Morphophonemic and Morphosemantic Realizations of Select English Affixes at the Post-graduate Level in Conventional Departments in Shivaji University, KolhapurUnpublished Ph. D. Dissertation.Kolhapur: Shivaji University.
9. Plag, Ingo.(2003). *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

10. Quinion, Michael.(2002). *Ologies and Isms- A Dictionary of Word Beginnings and Endings*.New York: Oxford University Press.
11. Robins, R. H. (1967). *A ShortHistory of Linguistics* . Bloomington and London: Indiana Univerisity Press.
Thakur, Damodar. (1997). *Linguistics Simplified Morphology*.Patna: BharatiBhawan.
12. Walambe, M. R. (2011). *Sugam Marathi WyakaranLekhan*. Pune: NitinPrakashan.
13. Yule, George. (1986). *The Study of Language: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Depiction of Women in Literature

Ganesh B. Kamble
Assistant Professor in English
Tatyasaheb Kore Institute of Engineering and Technology, Warananagar

Abstract:

Literacy has witnessed the role of women being evolved through ages. The following paper discussesthe depiction of women from ancient period to last ultra-modern tech savaged period. The paper discuss the feminism, the women problems and issues portrayed in the literature by the variousauthors. The presentation of modern women by different female authors is discussed.

It is widely acknowledged that literature is the reflection of the society. Literature reflects the perceptions and attitudes of the society. It portrays human life through characters, by their words and deeds convey message for the purpose of instruction, information and delight. It is not wrong to say that literature is witness to evolution of women through ages. The changing role of women in literature from the past to present indicates the evolution of women and women empowerment. Literature has witnessed the roles of women evolving through ages, but until recent times, most of the published writers were men and the portrayal of women in literature was without doubt biased. A lot of it has to be blamed on the fact that in the ancient world, literacy was strictly limited, and the majority of those who could write were male. However, the contribution of women to oral folklore cannot be taken for granted – in folk songs, stories, poetry and literature in general.In *A Literature of Their Own*, Elaine Showalter shows how women's literature has evolved, starting from the Victorian period to modern writing. She breaks down the movement into three stages — the Feminine, a period beginning with the use of the male pseudonym in the 1840s until 1880 with George Eliot's death; the Feminist, from 1880 till the winning of the vote in 1920; and the Female, from 1920 till the present-day, including a "new stage of self-awareness about 1960.Here's a look at how women were portrayed in literature through eras.

During the Victorian era, there was an unending debate over the roles of women. While the era was dominated by writers who treated women as angelic figures- innocent, physically weaker and nothing less than household commodities; Edwardian poetry spoke of women's rights gathering much attention, feminism and females getting out of their homes during the war times.Christina Rossetti's 'Goblin Market' and Lord Tennyson's 'Lady of Shallot' from the Victorian era centred around women involved a quest to attain some higher knowledge, which is limited to men and how in their attempt, they lose their ability to get back to the womanhood they were proud of. MaryWollstonecraft's *A Vindication on the Rights of Women* (1792) is a landmark treatise that paved the way for many women after her to not only publish their works but also to engage in the overall critical discourse surrounding the issue of women in literature.The Probationer, by AM Irvine is the best example of state of women in the post-Victorian era. Signalling the beginnings of Modernism, the novel also showcases characteristics of the modern women's rights by portraying an independent and gifted female protagonist's professional and personal coming-of-age.

According to author Anita Nair, "Literature has always been ambivalent in its representation of women. Good women as in ones who accepted societal norms were rewarded with happily ever after. Even feisty heroines eventually go onto find content and life's purpose in a good man's arms, be it Elizabeth Bennett (Pride and Prejudice) or Jane Eyre (Jane Eyre). Alternatively, they are left to rue their lot with a contrived courage as with Scarlett O Hara (Gone with the Wind) or have to take their lives like Anna Karenina or Karuthamma (Chemmeen) or Emma Bovary (Madame Bovary)."

Author Jaishree Mishra feels if literature is doing its job as a mirror to society then, obviously, the depiction of women in books has changed along with society, from Jane Austen's seemingly demure heroines onto Helen Fielding's openly scatty, mouthy Bridget Jones, a modern-day reworking of 'Pride & Prejudice'.

Speaking of depiction of women in Indian poetry, it was freedom-fighter, educationist and activist Mahadevi Varma, who became the torchbearer of Hindi poetry on women issues. She also wrote on issues of women's emancipation and female sexuality - one that pretty much existed outside marriage.

The great poetess took drew inspiration for her subjects from traditional Hindu literature, which talked about liberating images.

Jai Shankar Prasad, who was famous for his strong portrayals of women became popular for famously glorifying women. A popular verse from one of his most widely read poems, 'Kamayani' reads - "Nari! tum kewal shraddha ho, Vishwas-rajat-nag-pal- tal mein, Piyush strot si baha karo, Jeevan ki sundar samtal mein. (Oh woman! You are honour personified, Under the silver mountain of faith, Flow you, like a river of ambrosia, On this beautiful earth)".

Poetess Amrita Pritam proved to be one of the leading voices in Indian regional poetry in the 20th century. Her Punjabi verses, which spoke of the aftermath of the India-Pakistan partition in the region of Punjab and the women oppressed in due course achieved a cult status amongst poetry lovers and late Kamala Das paved way for a heart-rending style of feminine confessional poetry, in which a common theme was the exploration of the man-woman relationship. This style was subsequently taken up by other women poets such as Gauri Deshpande and Chitra Narendran.

Long ago, famous Hindi writer, Mridula Garg had mentioned in her bestselling novel 'Chittacobara', "When we reach the zenith of civilisation all our crimes will be committed in unison with mutual consent to the sound of popular approbation," and the legendary writer thinks that's true of the depiction of women in literature today. "There is greater concern with proving oneself on the right side of Feminist discourse than a compassionate account of both man and women, who dare to dissent from the opinion of the many. Superficially there is franker depiction of both sexuality and general independence of women. But female sexuality has got reduced to freedom of the body, including the outspoken if inconsequential depiction of body functions such as menstruation, sexual desires and sexual assault. The real independence which stems from taking decisions without deference to the canons of discourses, religious, social, patriarchal or feminist is missing," says Garg.
"In the works of Mirabai, and later Krishna Sobti, Amrita Pritam and myself, there was no guilt felt by women not conforming to moral strictures but men were treated with as much empathy as women. There is much more confrontation now and also open and loud avowal of Feminism. But there are positive aspects of that. Savita Singh ,who delights in calling herself a Feminist poet says in one of her poems, "Who can know the body as a woman does." and goes on to add "It is only she who can free the body from the body..." The second sentence is the positive part," concludes Garg.

A distinguished novelist Anita Desai novels main theme focused on women‟s quest for self-identity.All her women characters like Maya in „ Cry The Peacock‟, Uma in „ Fasting Feasting‟(1990), Lila in „ The Village By The Sea: An Indian Family Story‟(1982), Bimla in „Clear Light Of Day‟(1980) long for freedom and justice for their personality . Desai‟s women are often found themselves in harsh restless world dominated by men. Her novels presented the image of a suffering woman preoccupied with her inner world, her sulking frustration.

More recently, contemporary popular fiction Indian writers like Chetan Bhagat and Anita Nair have showcased the new woman in their books. While Chetan portrays his women characters as harbingers of social change and equality, an aspect which is evident in his book 'One Night @ the Call Centre', where men and women are treated equally and work in night shifts. Nair's characters have their own pain and sorrow but they overcome their entire struggle, a fact you'll notice especially in her bestseller, Ladies Coupe.Nair feels nothing has changed in the terms of mentality, "That a woman could live a fulfilled life on her own terms was a concept writers seemed unable to conceive or unwilling to explore. Sadly, very little has changed. Women in fiction may have shrugged some of the strait jacketed representations but anytime a woman character chooses to live life on her terms, readers tend to get agitated. In my own fiction, I have had my characters Akhila (Ladies Coupe), Radha (Mistress) or Lena (Alphabet Soup for Lovers) being ticked off for choosing to swerve off the conventional path."

Mishra is of the opinion that women writers still feel pressurised in the world of literature. "I find it curious that some of the constant literary bestsellers are stories with women protagonists (all the Bronte & Austen books and even some written by men, like Flaubert's 'Madame Bovary') while, in today's publishing climate, editors balk terribly at that, even advising their writers to use male pseudonyms (eg J K Rowling) as readers are apparently put off by women writers and woman-centric stories. Whoever came up with that should be shot," adds Mishra.
With twentieth-century Freudian and Marxist analysis and two centuries of female tradition, writers such as Iris Murdoch, Muriel Spark, Doris Lessing, Margaret Drabble, A.S. Byatt, and Beryl Bainbridge access women's experiences.

Also, unignorable has been Shobhaa De's unabashed description of the womenfolk in her novels. De's women range from traditional, subjugated and marginalized to the extremely modern and liberated women. De's novels take a leaf the urban life and represent realistically an intimate side of urban woman's life, also revealing her plight in the present day society. Also, interesting is the way she highlights a woman's role in the oppression and suff ering of fellow women, an aspect showcased in De's novel 'Starry Nights'. The women in De's novels revive their lost fortunes, look glamorous, act diff erent, break the norms, are sexually liberated and free thinkers.

Conclusion:

Literature has witnessed the roles of women evolving through ages, most of the published writers were men until recent times, and therefore the portrayal of women was without doubt biased. Since the time of the first explorers to the present, women's roles and portrayal in literature reflect the changes occurring historically for women. The insignificance and oppression of women prior to the mid-19th century is related by the small roles of females in literature. As women gained equality, the heroine continued to change. By studying these changes, it is observed that not only do the characters embody the female identity, but also the heroines transform into the new figures that women aspire to be.

REFERENCES

[1]. Arora, Neena. "An Analytical Study of Sisters." The Fiction of Shobha De. Ed. Jaydipsinh Dodia. New Delhi: Prestige 2000. 216-219. Print.

[2]. K.K. Ruthven, Feminist literary studies: an introduction (Cambridge, 1990).

[3]. Presentation of Women in Literature from Past to Present:Tippabhotla Vyomakesisri

[4]. "Oppressed like Us" The Tribune, 14 November 1987.

[5]. Shi rwadkar, Meena, "Indian English Women Novelists," Per spect ives an Indian Fict ion in English, ed.

[6]. English, ed. M.K. Naik, New Delhi : Abhinav Publicat ions, 1985.

[7]. Thomas, T. K. , "The Hindu Ethos - A Novelist ' s Per spect ive," Religion and Society, 20 December 1973, pp. 54-71 l96/gerlach.html

[8]. Barua, Gita. "Rise and Fall of a Star: A Study of Starry Nights." The Fiction of Shobha De. Ed. Jaydipsinh Dodia. New Delhi: Prestige. 2000. 174-179. Print.

[9]. https://timesofindia.indiatimes.com/life-style/books/features/depiction-of-women-in literature-through-ages/articleshowprint/56084665.cms.

[10]. https://www.hinduismtoday.com/modules/smartsection/item.php?itemid=5566

Comparison between Radical and Traditional Feminists

Dr. Madhavi Pawar
K.H. College,
Gargoti

The place of woman in the society differs from culture to culture, one fact common to almost all societies is that, woman has never been considered equal t o man. Man has always looked down upon her as the weaker sex, as his property. In the twentieth century, an increasing awareness of injustice done to them slowly made. Women to raise their voices against inequality and oppression. Thus for the upliftment of woman in the society the women's movement liberation came into existence. So Feminism is committed to the struggle for equality for woman, an effort to make woman become like man. Women are of equal human value in their own way. In the words of Dr. G.D. Barche (1995)

"The position of the woman in general & the educated new Indian woman in particular has been paradoxical. She has been the key person, the master figure in the family, and yet she has lived the life of slavery, subjugation, suffering & suppression. However, now she has started becoming conscious of her rights and responsibilities, has distress and destination. Accordingly, she has waged her war too. Of course, their war is not going to be easy & short-lived, as it is against so many human elements like ego, greed, ambition, selfishness, sadism etc. And she has miles to go before the goal is reached".

Radical and Passive Feminists:

In this present paper I have taken Shashi Deshpande & Shobha De's views on Feminism. Shashi Deshpande doesn't regard herself as an aggressive or a strident feminist who sees the male as the cause of all troubles (1987). In her novels she explores the psyche imprisonment of the female characters trapped within the four walls of domesticity. Her protagonists are sandwiched between tradition and modernity, between illusion and reality between mask & face.

Shashi Deshpande has written seven novels. That Long Silence is the novel which reveals the fate suffered by a majority of women of all over India. Silence is suppressive device. The title emphasizes the silence that the protagonist Jaya. Wishes to break & to search her own-self, her wife role and her real individual self. Jaya is known by two names: Jaya means 'Victory' the name given her by her father & suhasini means 'soft smiling', placid, motherly woman, this name was given after her marriage. The former symbolizes revolt & later submission. The dreams of her childhood, to change the expected situation of woman into achieving her desired goals are shattered by the surroundings, the society which imposes all sorts of restrictions on woman. She is absolutely helpless and is unable to do anything to improve her situation. She longs to be called an ideal wife. She revolts in silence.

In the Indian context, once the girl gets married to a man, whether it is a love marriage or an arranged one, the husband takes complete control over her. Whether the husband follows the right path or the wrong one, she has to follow blindly in his footsteps. When Mohan is caught to be unavailable for certain period, he expects Jaya to accompany him. Though she is unwilling to follow the examples of Sita & Savitri, she is compelled by the situation and circumstances to follow the principle that "both are yoked together, so better to go to the same direction, as to go to different directions will be painful".

Shobha De as a writer is gifted with the extraordinary ability to discuss very sensitive aspects of human life. The way she narrates each and every aspect of human relationship in general and man-woman relation in particular is really wonderful. In her writings we find frank narration of in incidents & absolute open-heartedness. She depicts the contemporary urban woman's position & the challenges she faces. She concentrates on women's problems & gives a new approach to them. She constantly tries to shatter the patriarchal system and raises a voice of protest against the male dominance. A woman in Indian society marries not just the man but also his family & subsequently looses her

identity in marriage, forgets her freedom & sets about pleasing everybody. But the new generation of women with their newfound release from matrimonial bondage adopts different perspectives & revolt against the old order. De's women are such liberated individuals in search of their self-identity. According to R. Morgon: (1983)

"De's women like Anjali & Karina project their power on others, to deconstruct the male ego. They like to be "eroticized as objects" and to view themselves as "erotic objects not subjects". (143)

Throughout the novel, Karuna figures as a woman who asserts her feminine psyche through protest. Karuna was fed up with her husband's attitudes & his compulsive socializing. Later, she realizes that she is not a 'toy' for man or his 'rattle' which must jingle in his ears, whenever dismissing reason, he chooses to be amused. Karuna is isolated from the traditional Indian heritage and its social implications. She adopts a radical feminist point of view "To destroy the sex/gender system - the real source of woman's oppression and to create a new society in which men & women are equals at every level of existence".

Conclusion:

In Indian classical literature, a woman is always shown in relationship to man, the husband wife relationship is given more importance. But now the structure of the society has changed due to different political & social ideologies. There came a lime when woman had to exhibit her potentials & thus assert herself. This assertion of feminine identity may be regarded as the expression of feminism.

Deshpande chooses the middle - class woman because she represents a larger part of the contemporary Indian Society. The woman she portrays is quite unique, because her woman represents neither the old orthodox image nor the modern westernized version. She is 'every' woman of the Indian middle class society, the retainer of the traditions. Whereas Shobha De's women characters are from upper middle class. De's novels are supposed to be a creative endeavor to shatter patriarchal hegemony. De's women are 'New women', 'Modern Women' more remarkable than man. In the sociological way De's novels have emphasized the values of different socio-economic set-up & the value of equivalence of power. Thus the demand of modern literature is the exploration of the inner dimension of characters, as the modern age stresses the restless, questing spirit of man. Instead of narrating the events with objective realism, dramatizing the inner world of characters is essential so that the modern novel becomes an interesting literary exercise.

References:

1) Mala, R. “Sexual Predicament and Shashi Deshpande’s Women”, Indian Women Novelist set I. Vol: V. Dhawan R.K. (Ed) New Delhi: Prestige Books, 1991.
2) Barche, G.D. “Facets of Feminism in Indian English Fiction”. The Commonwealth Review. Vol.6, No. 1, 1994-95.

'Haiku' Revisited

Shri N. S. Warake,
Library Attendant & Research Scholar,
Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri

In the realm of Indian English Poetry, various new trends have been emerged and the whole poetic scenario has been changed with the advent of postmodernism. Being classified Indian Poetry in English as Pre-Independence and Post-Independence; predominantly it leads ultimately to the imitation of English poets and their poetry exploring early themes like mysticism, spiritualism, patriotism; and later conventional themes such as poverty, love, sex, benediction, and commitment to life. These poets used to write on the Indian sensibility. By subverting all these themes and style and mentality of writing poetry, since last few decades a new ***Haiku*** style of writing poetry has come into being in the Postmodern Indian English Poetry. Hence, this paper intends to focus on the Haiku poetry with its origin, development and as a form of poetry used by Postmodern Indian English poets with special reference to the poetry of P. K. Padhy.

Haiku, as a form of poetry originated from Japan, is consisting of three unrhymed lines that traditionally contain a total of seventeen syllables in a five-seven-five pattern. It is a very short kind of poetry in which "the message centers on some aspects of spirituality and provokes an emotional response in the reader." (Sabharwal: 157). The readers, being a free and the shortest verse, are easily fascinated towards it. Sometimes, they use it as epigrams. "The Haiku, which initially developed in the thirteenth and fourteenth centuries as the opening section, or *hokku*, of the *renga*, a form of the multi-authored, linked verse subsequently evolved into a free standing form, a development accelerated by the popularity of the *haikai*, a lighter type of *renga* that emerged in the sixteenth century.

In the late nineteenth century, Japanese poet Masaoka Shiki coined the term *haiku* to refer to the *hokku* as an independent form." (Bedford: 214). Apart from Shiki, noted Japanese haiku poets include Basho, Buson, Issa and Koinishi Raizan. Later, "the haiku convention whereby feelings are suggested by natural images rather than directly stated has appealed to many Western imitators since c. 1905, notable the Imagists." (Baldick: 148). The haiku became famous in the hands of Amy Lowell, Ezra Pound, William Carlos Williams: and Richard Wright. Richard Wright's collection HAIKU: This Other World, published posthumously in 1998, contains 817 haiku. Since last few decades, Haiku has been adopted by some of the Indian English Poets such as Radhey Shiam, Vishnu P. Kapoor, Vidur Jyoti, Pravat Kumar Padhy, Rebba Singh, Ajay Mehala, K. Ramesh, Gautum Nadkarni, R. K; and Singh, Kala Ramesh. Prof. Ram Krishna Singh in his research article 'Indian writing in English: A Reflection on the Emerging Creative and Critical Trends' rightly says: "These poets have been sharing their moments of various experiences of poetical value in just three lines… in a good pragmatic use of language. They convey their personal feelings and emotional states, everyday reality, sensual vitality, wit humour, and reflections and opinions… demonstrate something more than skill and style – haiku sensibility- which naturally makes room for readers to imagine what remains unexpressed" (Web).

Pravat Kumar Padhy (Orissa), one of the leading poets of Haiku style in Indian Poetry in English, is by profession a Petroleum Geologist, working with ONGC, India. Though, he has completed his Masters degree in science and Ph. D. in Applied Geology from Indian School of Mines, Dhanbad, writing poetry is his passion. Since his childhood days, he loves to write proverbial short poems in English. Later he chose to express his feelings, emotions, and attitude in the style of Japanese Haiku; and became very famous poet with his popular collections of poetry as *The Tiny Pebbles* and *Songs of Love*. He has acclaimed international repute as to his credit there have been many literary articles, poems published in the leading newspapers, journals; and anthologies in India, the USA, the UK, Australia and Japan. Even he has received many awards in India and abroad from different agencies.

Padhy's haiku poems can be classified thematically as haiku poems of Nature, Life and of Aesthetic value. The following haiku poems are taken from his *Living Haiku Anthology* for the present study. He used to enjoy his poetic feelings and symbolic expressions while composing essays

and poems at an early age of around thirteen. During his school career he used to compose short (one to two lines) proverbial poems. As an intermediate college student, he had submitted some of his poems in his mother tongue, Odia. One of these poems was appeared in the 'Deepti' magazine under the short verses sequence Satyameba (Truth Alone). The translation of one of his poems, Jibanata (Life) is as follows:

half-moon in the sky
her body vailed in mixed
colours of clouds

This proverbial poem about life explains with its images like sky, half-moon, vailed body, and colours of cloud that life is vast like the sky and when the new bride is on the verge of the beginning of new life somewhat mixed thoughts are in her mind.

Padhy's first printed haiku poem was published in the journal *Ambrosia* (2010) as:

rainy day
mud escapes
between toes

At an early stage of writing, he has written such an interesting, simple and lucid poem, which appealed to the editor and he appreciated for its simplicity of expression. This haiku poem was the sign of emerging a great poet of haiku as it coins images like the 'rainy day',' mud' and 'toes', which juxtapose and assimilate the intrinsic values of nature. His maiden translation of haiku poems from his mother tongue are too simple to read but exploring deep meaning insight with the images used from natures, which are quoted below:

the tree-
spreads its branches
without noise
****
drizzling day-
moon in the sky with
cloudy face
****
sudden wind
falling leaves meet
in one corner
****
fragrance
fills the gap
between the flowers

In his article 'Haiku: The Art of Words and My Maiden Journey'. P. K. Padhy opines: "I sublimely endowed with the natural beauty and used to write articles pertaining to scenic landscape of resplendent nature." So, in his haiku poems, one finds the keen observation of nature, simply expressed with relation to season or nature as whole. This reflects his simplicity of and honesty of expression without any blame. The natural images such as tree and spreading of its branches make the poet feel as natural as the passing of time as the time do not make aware to any instinct about its passing. His drizzling day, moon, sky and cloudy face are the symbols of nature appeal the readers about the rainy days on the one hand and on the other the sad moments in life. Like P. B. Shelley, the romantic poet, Padhy flashes on both the sides of nature, constructive and destructive. He has used the image of 'wind' as the symbol of nature. It constructs as well as destructs. By failing the yellow or dead leaves, it paves the way for new life. Unlike Spencer, in whose famous sonnet, 'One Day I wrote her name upon the strand' the waves came and washed it away, Padhy's sudden wind took all the dead leaves, which gathered one corner. His other short and sweet haiku,

fragrance
fills the gap
between the flowers

shows his poetic gracefulness demonstrated in three lines of expression. In an interview for the collection 'Interviews with Indians Writing in English' he opines: "Poems come to my mind as fragrance to flowers anything I see, it creates a symbolic frame in my mind… When I see a small grain of seed, I feel it is tiny/ because it nests with care/ the mightiest in it." This shows his creativity that he turns the simple objects of nature into intrinsic symbols through his creative imagination.

In this respect, Bam Dev Sharma comments: "P. K. Padhy's haiku create beautiful collage of internal human conditions and the beautiful and bountiful nature – the sun set, the sea, the twilight, the amorous sky… he is expert in blending the body with ethereal delight, the flower with fluid, the birds with feathers, the physicality with the celestial beauty." (Times of India, July 28, 2015). Through his haiku poems, Padhy brings forth the truth that Nature is the mother of all living and non-living things. He also makes the readers to realize about the various ingredients of nature and its place in human life.

Padhy's some of selected haiku poems about life and of its aesthetic value are quoted below:

Try best
Like bird
Reaching
To its nest
****

creation is mystical
vast value of life / compressed in a seed
life takes an absence
amidst roaring cries –
a different silence
****

calendar pages
between the dates
time escapes

All the above short haiku poems look philosophical in nature as those tell the truth of life. Yet, it is not the aim of haiku. Actually, poetry is the essence of human urge and awareness. It is the mystic art that should delightfully reveal the colorful flair of human aspiration. Padhy's haiku poems speak out the truth of human life. His haiku poems explore the uncommon in the common. For instance, the human endeavors should be like bird as it is very aggressive to reach its nest. The image of the pages of calendar is common, which is made uncommon by escaping the time between the dates. The Seeds are compressed with the life of new plants. His proper use of images has made his style of writing haiku distinct.

In this way, through the neo-poetic form of poetry Haiku, P. K. Padhy has made the lovers of literature to discover the meaning of each entity of nature through aesthetic way. He has become successful in exploring the lively moments conjoined with all the entities within the ambit of nature and human behavior. His haiku poems reflect the surrounding of us and preserve his poetic genius. His poems are very pleasant of reading that through his art of words he creates the tender expressions of the nature and derives the emotions, goodness, quietude and divine pleasure in readers.

References:

Sabharwal, Aditya. *A Glossary of Literary Terms*. New Delhi: Random Publications. 2013.
Murfin, Ross. ,Supriya M. Ray. *The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*. New York: Palgrave Macmillan. 2009.
http://www.linkedin.com date – 13/9/2018 at. 10.30 p.m.
http://livinghaikuanthology.com date – 14/9/2018 at 2.00 p.m.

Semiotic Re-interpretation of a Text Narrative: The Alchemist

Author:
Miss. Pratiksha Ramesh Mangalekar
Assistant Professor in Eglish
Reva University, Bangalore

The novel The Alchemist is one of the bestselling novels by a Brazilian author Paulo Coelho which has a central unifying theme of spirituality. The researcher tries to unfold a layer of interpretation of the text narrative, The Alchemist with the help of semiotic analysis. The author makes use of symbols in order to get a deeper understanding of the meaning of the text. These symbols have not been directly portrayed but have been merged as places or animals or certain everyday life terms which can be distinguished by closer reading of the text. This paper will look into the study of select symbols in this novel using the literary theory of symbolism or signs by Saussure. This research paper intends to identify these symbols and analyze them in respect to its context mentioned in the text. These terms may seem denotative on blunt reading, but the researcher will elaborate with examples how they form symbols. Keen semiotic analysis, by theory of signs, of the text proves that certain terms are not mere denotations, but pure symbols and hence lead to the spiritual understanding of the text. The paper focuses on major five categories of symbols in the novel.
Keywords: Semiotics, Meaning, Denotation, Symbol, Theory of Sign.

The Alchemist is one of the best-selling novels by the author Paulo Coelho. It was originally written in Portuguese, which has been translated into 67 languages (Ortolano, 57-59). Coelho is a Brazilian author who first wrote the book in 1988. It has been a best seller according to Agence France Presse and has sold about 65 million copies. The book tells the story of a young boy named Santiago. The themes of the novel are that of fate, dreams, destiny, religion, spirituality, superstition, love, following one's personal legend and many more. Personal Legend is an important and central theme. Personal Legend means the spiritual motive or ambition in one's life. In this case, Santiago's life.

The researcher looks into several aspects of symbol and tries to answer these questions. What are the categories of symbols used in the novel?How can relation between the sign and signifier be established?What are the cultural or text specific symbols used? Are the themes of the novel related to the symbols used?What impact does understanding of the symbols have in the interpretation of the story?

Some terms like alchemy, desert, sheep etc in the novel are looked upon according to their denotative meanings only. The objective of this research paper is to identify and analyze the symbols used by the author Paulo Coelho in *The Alchemist* using semiotic analysis and theory of signs by Sassure, executed using selected symbols in the novel and thereby prove their significance. The reason for him to write *The Alchemist* is that, people will always need an ideal, for it is part of human nature. All men in my view are like volcanoes which will explode one fine day. (Ortolano, 57-59)

Theory of signs is the study of signifier and the signified. These terms were coined by Ferdinand de Saussure. According to him, symbol consists of unity of the referent and the meaning. Further, the meaning of the symbol has several distinctions. The distinctions are based on various folk cultures, scientific and humanistic approaches and maybe based on subjective or objective opinion. (Robb, 329-346).This theory of signs is called as 'semiotics', which is the study of signs and symbols. Semiotics is essentially the correlation of signifier and their signified. Signified being the meaning which is indicated by the signifier. Semiotic analysis is not done with signs in isolation. The analysis is not done only in language, but also in relation to various cultures, rituals, religions, images, etc (Williams, 5-14). The novel has various categories of symbols.

The title of the novel, *The Alchemist* is named after this symbol. Alchemy is dominant and central symbol, which appears in the second half of the novel. Alchemy can be categorized in spiritual symbols which are the first category of the symbols used in the novel. Spiritual symbols deal with connection with one's soul and spiritual illumination. They have historical and cultural references which are followed worldwide (Williams 5-14). In respect to this novel, it is the connection of Santiago and his inner self in order to attain his personal legend. Alchemy represents the journey of the young boy, Santiago in order to attain his goal of personal legend.

The roots of Alchemy can be traced back to Egypt and is derived from the word 'al kimiya' in Arabic, meaning magical craft of the Black Country (Venefica, Avia). This is an interesting symbol with Paulo. He uses it in relation to Egypt. In his journey through the deserts of Egypt, Santiago encounters an Alchemist, as alchemy is something that originated in Egypt.

These alchemists were ancient thinkers who combined elements to transform a material into another form. This is the elemental property of the symbol of alchemy. While internally their goal was to transform the heart and soul of mankind into another form. They believed that all matter had magical powers as they worked with metals. This represents that a raw self or a normal being has the capacity of being transmuted into a higher and righteous self. This is not just physical or external transformation, but also the internal transformation of attributes of humans.

The Alchemist in the novel describes how the base metal is turned to gold because the base metal realizes its personal legend and in order for this conversion to happen, the metal must get rid of its impurities and adulterants to achieve the property of gold. Similarly, Santiago has to get purified to reach his goal. The impurities he possesses are his desire to live as a rich shepherd and parents' acceptance or his love for the woman in the desert. The base metal turning into gold in itself is a symbol for Santiago ascending to achieve enlightenment. This symbol contains a very deep spiritual meaning.

Several books have been written on performing alchemy, but still the art remains complicated and is performed only by a few. While in reality, the secrets of alchemy are on a small emerald tablet and aren't expressed in words (Coelho 70-71). Similarly, there are no rules or written regulations for Santiago to achieve his personal legend. The only guidance given to him were through the omens and his personal instinct.

In the novel, when Santiago meets the old man, Melchizedek, he narrates a story of a miner who also pursued his personal legend. The miner abandoned everything in order to acquire the Emerald. He kept on mining till he finds the Emerald because that was his desire. There came a time in his life when he had given up when he was very close to his dream but Melchizedek, the old man inspired him, and the miner found the most beautiful Emerald in the world (Coelho 13). This is the relevance of the symbol of alchemy and how even Santiago attains his purpose.

The second and major category of symbols used in the novel is religious symbols. There are two major religious symbols i.e. the abandoned church and sycamore.

The religious symbols are multivalent symbols which can be represented graphically. They usually acquire a meaning through social rule which represents a primary relationship between celestial and earthly realms. The obvious symbolic value of the religious symbols in *TheAlchemist* is in relation to Christianity which is important in western tradition. These signs have both historical and cultural references. It is a spiritual principle which is followed worldwide (Williams 5-14).

Firstly, Paulo Coelho begins the novel at an abandoned church (Coelho, 1). This conveys an important message of loss of faith or decline of belief. Santiago's journey begins and ends at the same abandoned church. It is near this church that he finds his hidden treasure. In the novel, the protagonist, Santiago is not very religious or doesn't have much faith on the omens or dreams in the beginning but, as he moves ahead in his journey, he gradually believes in them. As Santiago is a shepherd, he keeps moving from one place to another and one village to another. In spite of him travelling through those parts, he had never seen the abandoned church (Coelho 5).

The second religious symbol is of Sycamore. The Sycamore is seen growing in the church itself (Coelho 1). This indicates that both the symbols of abandoned church and sycamore are intertwined. The sycamore is a tree with broad leaves, spreading branches and round fruits found in central and southern Europe. It was growing in the abandoned church. This is a religious symbol as it refers to a situation in one's life where he has a clear vision of the Catholic God, Jesus. This symbol has a Biblical reference, where the tax collector Zaccheus who is standing at the sycamore tree could see Jesus. The Sycamore tree also has mythological evidence. In Egyptian mythology, the tree was considered as a manifestation of their three goddesses i.e. Isis, Nut and Hathor. The goddess was called as the Lady of the Sycamore. The sycamore tree is a tree of protection and favors (McDevitt 1).

When Santiago arrived at the abandoned church, he also encountered sycamore trees growing in abundance in the church. He spent the night there and had the dream about the treasure (Coelho 2). Therefore, sycamore represents that state in Santiago's life where he encounters his dreams.

Paulo deals with several other symbols which have been categorized in this research paper. The third category of symbols is animal symbolism. Animal signs are found in all the cultures and social contexts. The reason for this is that animals have always served as indicators of human

personality traits which humans either have or aspire to achieve. This factor makes animal symbols very powerful. The note-worthy animal symbol in the novel is that of sheep.

According to Waren and Wellek, an image occurs only once in any text. But if it keeps appearing always, it should be considered a symbol. This is because of the presentation and representation of any image persistently in a particular text (Hagopian 45-54). The sheep initially appear only as animals, but, it has been repeated several number of times throughout the novel, which makes it a symbol.

Citations:

1. Hagopian, John V. “Symbol and Metaphor in the Transformation of Reality into Art.” *Comparative Literature* 20.1 (1968): 45-54. Web. 26 Aug 2016.
2. Kincaid, James R. “Symbol and Subversion in *David Copperfield*.” *Studies in the Novel* 1.2 (1969): 196-206. Web.
3. McDevitt, April. "Ancient Egypt: The Mythology." *Egyptian Myths*.Egyptian Myths, 1997.Web. 06 Sept. 2016.
4. Ortolano, Glauco, and Paulo Coelho. “An Interview with Paulo Coelho: The coming Age of a Brazilian Phenomenon.” *World Literature Today* 77.1 (2003) 57-59. Web.
5. Robb , John E. “The Archaeology of Symbols.” *Annual Review of Anthropology 27* (1998): 329-346. Web. 21 July 2016.
6. Venefica, Avia. "Alchemy Symbols."*Whats Your Sign*. Dare to Discern, n.d. Web. 06 Sept. 2016.
7. Williams, Shirley A. “Artemio Cruz: The Sign Made Text.” *South Central Review* 7.2 (1990): 5-14. Web. 21 July 2016.

Survival of languages in the digital age: Challenges and Prospects

Dr. R. A. Kadakane,
Department of English,
Rajaram College, Kolhapur

Abstract
Two phenomena viz. globalization and the advance of technology have brought about an unparalleled change in almost every aspect of human life including language. Globalization has facilitated mobility of people and their language from their indigenous location while technology has changed the way people communicate in the networked environment. Although these phenomena have given some benefits, they have also given rise to some unforeseen challenges. The present paper addresses these challenges and suggests some measures that may be taken for the survival of the endangered languages.
Keywords: technology, networked environment, communication, endangered languages

These days there is a lot of talk about the loss of biodiversity. Experts as well as common people seem to discuss this issue with considerable interest and caution. Even government and non-government organizations seem to take some effective measures in order to save the biodiversity. However, the case of the loss of linguistic diversity seems to strikingly different. In the first place, there is a lack of awareness among the people about the endangerment of their language. As David Crystal rightly points out in his book *Language Death* (2000), loss of linguistic diversity is not less alarming than the loss of biodiversity. Both may ultimately lead to the extinction of human species itself.

Generally speaking, there are more than 6000 thousand languages in the world. But the number of speakers varies from language to language. According to Unesco, there are over 6,800 languages in the world, but half of the population on the planet speaks the big 11: Mandarin, Chinese, English, Spanish, Arabic, Hindi, Portuguese, Bentgali, Russian, Japanese, French and German. Again, according to Crystal, 96% of the languages are spoken by just 4% of the population. On the other hand, as he points out, there are 51 languages left with just a single speaker.

It must be noted here that there is no agreement among the experts in this field so far as the level of endangerment of a language is concerned. David Crystal gives a “common sense” classification as “safe”, “endangered” and “extnct”. Stephen Wurm proposes a following model:

- potentially endangered, which usually implies lack of prestige in the home country,
- economic deprivation, pressure from larger languages in the public sphere and
- social fragmentation in the private, to the extent that the language is not being
- systematically passed on in the education system;
- endangered, where the youngest fluent speakers tend to be young adults, and
- there is a disjunction in passing on the language to children, especially in the
- school but even in the home environment;
- seriously/severely endangered, with the youngest fluent speakers being among the
- older generation aged fifty and over, implying a loss of prestige and social value
- over a generation ago;
- moribund, with only a tiny proportion of the ethnic group speaking the language,
- mostly the very aged;
- extinct, where no speakers remain. This last category, in terms of this encyclopedia,
- means that a language whose existence is remembered by living people in
- the community merits inclusion, because there is at least the faint or theoretical
- possibility of revival.(qtd in Christopher Mosele 2007 p. xi)

Fishman suggests Graded Intergenerational Disruption Scale (GIDS):

- Stage 8 Most vestigial Xish users are socially isolated and Xish needs
to be reassembled from their mouths and memories and taught
to demographically unconcentrated adults

- Stage 7 Most Xish users are a socially integrated and ethnolinguistically
- active population but are beyond child-bearing age
- Stage 6 The attainment of intergenerational informal oracy and its
- demographic concentration and institutional reinforcement
- Stage 5 Xish literacy in the home, school and community, but without
- taking on extra-communal reinforcement of such literacy
- Stage 4 Xish in lower education that meets the requirements of
- compulsory education laws
- Stage 3 Use of Xish in the lower work sphere (outside the Xish
- neighborhood/community) involving interaction between
- Xmen and Ymen
- Stage 2 Xish in lower governmental services and mass media but not in
- higher spheres of either
- Stage 1 Some use of Xish in higher level educational, occupational and
- media efforts (but without the additional safety provided by political independence) (1991:36)

- Fishman has also cited some major factors which are responsible for the death of a language:
- Demographic factors: In- and out-migration disperses a community — for example, when people have to leave a reservation to attend school or look for jobs.
- Economic forces: Opportunities for employment and commerce tend to be open only to those fully proficient in the dominant language. This is increasingly true when a wage economy starts to replace an agricultural economy and when isolated markets become integrated into a consumer society. It used to be that trading post operators had to be proficient in languages such as Navajo to deal with rural Indians; today it is the Indians who must accommodate to the English-dominated marketplace.
- Mass media: Television and video cassette recorders have had a noticeable cultural impact among Native Americans. In more remote areas this has happened only in the last decade. With increased electrification and satellite dishes popping up everywhere, Indian children are suddenly watching MTV, listening to heavy metal, and playing video games — none of which makes any use of their native language. Perhaps more important, electronic media have displaced traditional pastimes, such as the winter stories through which elders passed down tribal history and culture, with passive forms of entertainment.
- Social identifiers: We speak like those we admire or aspire to emulate. Native Americans who desire to succeed in professional careers or who feel an Stabilizing Indigenous Languages 51 attraction to popular (i.e., Western) culture or non-native religions often come to identify with the language of those pursuits — English — and to ascribe low status to native languages. Such tendencies are especially strong among the young, who increasingly identify with non-Indian role models (1991:130)
- Now, if we wish to promote the survival of the endangered languages we need take into the following factors as discerned by David Crystal:
- increased prestige within the dominant community
- increased wealth relative to the dominant
- increased legitimate power, or stronger rights, within the dominant community
- a strong presence in the educational system – at least regionally, but ideally at a national level;
- literacy – which implies a codified written language. (2000:89)

So far Indian situation is concerned, as many as 600 tribal languages were lost in the years between 1900 and 2000, and says a further 250 to 300 are on the verge of dying out this century, according to Ganesh Devy. So, in order maintain the linguistic diversity of India, which is actually a key aspect of its identity as a nation, we need to take urgent steps to save the endangered languages.

Works Cited

Crystal, David. 2000. *Language death.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ganesh Devy. 2013. *India becoming graveyard of languages* Interview: Tribal activist and writer Ganesh Devy talks in an interview about the People's Linguistic Survey of India

Fishman J. A. 2001. Can threatened languages be saved? Reversing language shift, revisited: A 21st Century perspective. Clevedon: Multilingual Matters.

Moseley, Christopher, ed. 2001. *Encyclopedia of the world's endangered languages*. London: Curzon Press.

Short Story, A Minor Form Of Literature In Teaching -Learning Process

Mr. Rahul Anandrao Chitrakar
Assistant Professor
Department Of English [B.A.B.Ed]
Karmaveer Hire College, Gargoti.

Introduction

Today's world becomes very faster .It's very important to educate the child in appropriate way so we need to be very careful about the teaching learning process of a child. There are so many tools in the hands of teacher now a day because of technology of twenty first century. But one the most powerful tool used by the people is the short story. It is the basic form of literature used for teaching of moral sanskar with very interesting way. There are so many examples of short stories in world as Canterbury Tales, Isapniti etc. The entire children in this world are well acquainted with the story. Actually children likes to listen and read the short stories .also they like to watch them for entertainment. So teacher must know about the form in detail and to use it effectively. In this paper researcher reflects his views about short story as a form of literature and its use in teaching learning process.

The Use of Short Story in Child Education:

- At present the primary education use the short stories to create interest in learning. From the ancient period people use it for entertainment, preaching, teaching and communication purpose. Short stories are useful for the teaching learning process. In education teacher can use it for the skill developments of language .Especially in India for the use of teaching of English as the third language . Researcher reflects his views about use of short story for learning of English language basic skills i.e. LISTENING ,SPEAKING READING AND WRITING in Indian context. So teacher must know about the history ,types, and use of them in educating the children as per his objectives of learning process

History of Short Stories

- Its not recorded time when short stories were invented but we can said that when the man was able to speak and orally remember them to transfer the knowledge. In India "RAMAYANA" ",MAHABHARATA" and in Greek and Roman literature there are stories . Actually we can say its source is human tendency to take interest in others life.IN "Bible" there are so many stories The first type of short story is ANECDOTE. It is a brief narrative of some event or incident. It includes some moral or preaching in it e. g. The fables of Aesop. These are not found of prose but in general they were in poetry so one can recite them and orally be regenerating them for knowledge transfer from generation to generation. Geofery Chaucer,the father of English short story wrote "*The Canterbury Tales*" ,Bocacio's "*Decameron",*In India " *Dashkumar Charitam*", "*Hitopadesh*" by Vishnusharma "Panchatantra" etc.In mid of nineteenth century a short story arises as an independent form in periodicals and magazines. Thomes hardy ,Rudyard Keepling ,Arthur Canan Dayale etc. In Britain. In America H.G. Wells,Mark Twain ,Herman Melville etc,Guy De Maupassant in France . In India Premchand is prominent writer.

Changing Scenario of short stories

The short stories are changing continuously from ancient period to present ,there focus continuously changing as ancient period refers to god and king's stories for preaching purpose of morals and now a days they are guiding about life skills .the ancient stories refers to moral, cultural ,economical ,social, personal, value inculcation.they had a simple plot ,brevity, but fantasy ,imaginative plot. Imaginative setting ,third person narration etc.Mid nineteenth century stories had the characteristics of man centeredness, flashback techniques,foreshadowing,forward backward technique etc.The twentieth century stories are eventless and stream of consciousness technique was used .post war stories have mainly themes of person centred,social cultural,religious,economical.They are more realistis to focus the actually value system existed in reality.

Types of short stories

There are mainly myths ,fairy ,folk tales, legends parables ,factual and fictional stories.

Myth

It is story which explains a natural occurrences .there are stories about them e.g. sky, earth, crops, gods etc.

Anecdote

It is a brief ,revealing communicating abstract idea about a person, place or thing.they are real or fictional. The anecdotes focus the point so they are called as "a story with a point"

Legend-

It is the story of a popular figure which is based on truth but not existed in reality.The Grimm Brothers defined legends as folktale historically back grounded. Also Timothy R tangherlini in 1990 defind it as

"*a short episodic, traditional ,highly ecotype, historicized narrative performed in the conversational mode, reflecting on a psychological level a symbolic representation of folk belief and collective experience and serving as a reaffirmation of commonly held values of the group to whose tradition it belongs"*

Parable

It is asuccint ,didactic story, in prose or verse which illustrates one or more instructive lessons or principles .it is a type of analogy.As per some scholors it refers to the new Testament apply the term "parable" to the parables of Jesus.

Fable

It the short story to teach morals with the help of animal plant ,inanimate object or forces

The elements of short stories

The shot stories major elements are plot characterisation ,setting , narrative technique and conflict .the economy of word and brevity is also important to make it short and readable as well as entertaining. As we know the the meaning of the plot as events managed in sequence for development of story which makes story interesting so that it finished in one sitting of reader. Characterisation should be good so that linking of readers should keep continuity. So many characters make story dizzy and lengthy. Character whish are major or round should be less, and which are minor or flat should used comparatively more. Setting should be minimum i.e. story happens at few places so reader feel easiness. Narrative technique should be third person for students of primary, and use of first person and unreliable may used for higher classes. Conflict in the short stories should be clearly understandable. Other than this there are notable elements as good beginning ,middle and end .The best title ,three unties , tone ,irony satire are important. Language is important for the learner it should be simple to complex as per the learners class. To complex language create boredom for lower level classes and too simple create boredom for higher level classes.

Short Stories in teaching learning process

The place of short stories in teaching learning process is very important in Indian context to create interest in learning process in the classroom .children like short stories so they listen or read it carefully .Also they like to read them and to write them if appropriately guided.

- **The use of short stories in teaching learning process –**
- For creating interest in content as set induction or introduction
- For listening skill telling of short stories in appropriate accent and stess .
- For explanation in lucid and fluent language teacher can use it to make content easy.
- For writing skill development the exercises like short story writing will be used
- For speaking skill development story with the help of points or picture will be helpful
- For reading is a pleasurable exercise for the learner
- For enhancing logical reasoning skill it helps the learner
- For value inculcation in the learners it is very effective technique ,which is higher level objective
- For moral or a message related to life skills its important
- For developing problem solving skill it helps a lot to learner.
- For making a good person stories play a vital role which called SANSKARA in Indian society.
- For the development of EQ[emotional quotient] short story have an important role for empathy etc.

- For the development language skill as fluency, enrichment of words, lucidity, phrase rhyming, new word building etc.
- For imaginative and creative writing skills it boosts learners confidence
- Last but not least the informal education to transfer the knowledge without mental fatigue to For zero hours in the classroom it helps teacher to entertainment and transfer of knowledge
- child as well as adult

in short stories are useful in teaching learning process at different level of teaching and learning .they are useful for the learning with enjoyment ,entertainment ,enthusiasm and fresh environment. They are used from ancient period to transfer knowledge, wisdom from generations of informal education system. It the literary type which is simple but more meaningful. It conveys the message effectively from child to adult. Everyone likes the stories to listen, to read and to tell other. In short it is the effective tool in the hands of formal or non formal teacher to make his class more effective, more creative and of course with active participation of the learner which is expected by education system. But it is the skill of the teacher to choose the appropriate story as per the class, content, aims and objectives ,age ,Intelligent Quotient ,Emotional Quotient, interest of the learner ,learners social economical background and contemporary relevance . In brief Short stories are very helpful to learning environment in the classroom

References:

1. N.L.Stein,and Glenn, “An Anlysis of Story Comprehention in Elementary School Children”
2. B.Hardy,”Tellers and Listeners”,Athlone Press,1975
3. K.Venugopal Rao and K.Anand Kishore, “Techniques of Teaching English” Neelkamal Publication 2011
4. http://www.edcation.vic.gov.au/school/teachers/support/pages/ihwhy.aspx
5. http://www.fluentu.com

Study of Contemporary Social Sciences and Languages

Rahul Tulshiram Wadate
Asst. Professor (English)
Arts and Commerce College, Koynanagar

Introduction:

The Present paper attempt to explore the relationship between languages and social sciences scientific meaning of social science generally regarded as Psychology, Sociology, Anthropology, Economics and Political science. Consist of the discipline and systematic study of society.

It makes critical analysis of the language and contemporary world focusing on the evaluation of English in the context of international and Global.

It is then discus supremacy of English both Natural and Social Science. Hence, Language associates with social science in order to find out ideas of national identity through universal and global context.

Keyword:
Globalization, Culture, National Identity

Language and Society

Language is both system of communication between individual and social phenomenon. The area of language and society - sociolinguistic is intended to study factors as class, gender, race etc. The development of language has been influenced by cultural environment.

The language and society dated about middle of the twentieth century. Before that there were authors who commented and influenced by social relevant factors such as class, gender or profession. Indeed father of modern linguistic Ferdinand de sassure saw language is as a type social behavior.

Method in sociolinguistic

The root of sociolinguistic are to be found in traditional dialectology the common denominator between two disciplines is there concern with language and variation one with social level other geographical determined variation.

According to survey it is find out that dialectical difference between Urban and Rural life, Most of the peoples migrated in urban region used professional and sophisticated language. Rural citizen attach with the earth they used traditional and colloquial language. Language used in society applies to all groups young and old, male and female, rural and urban.

The Correlation between Languages and Social Science

Language and society integrally connected to each other every day we use language to communicate, argue, learn, document and celebrate. We can better understand relationship of languages with society through Radio, Television, Websites and other talkative devices.

Languages are Primary Tools for communication purpose for establishing peace and order in our society. For showing authority power, attending goal and objective but it can also destruct the society if it will use incorrectly.

Social science is branch of Humanities in which society however control our language by giving us preferences as what are acceptable or not because each one of us has our own perception or point of view. A group of peoples used languages as tools for communicate in the society but for other it could be kinds of offense or insult. We must know how, when and where to say proper use of languages.

Social change produce change in Language incorporate social values However, social value is same as a linguistic value. When the society is stable and unchanging, one society start changing then languages change and produce special effects.

Conclusion

Contemporary Social science and Languages are tightly connected to each other it depends upon each individual in the society how to communicate or follows ethics and manners.

Languages and society create peace, order and discipline in the global context to maintain cultural ethos and National identity.

References

- Language and society: Williams Dowes (Cambridge University Press)
- Language and society : Suzanne Romaine (Cambridge University Press)
- Journals/elsvier.com

- e-paper iceass.org/site

Jazz: A Study in Psychoanalytical Conflict

Asst. Prof. Rajesh Vinayakrao Dandge
Department of English
Karmaveer Bhaurao Patil College,
Urun- Islampur,
Tal. Walwa, Dist. Sangli(MH), India
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
rajeshvdandge@gmail.com

Abstract*: Morrison's novels highlight many issues of Black people particularly the race, gender and class. But apart from these issues, Morrison's characters are deeply haunted with psychological conflict. They struggle for their existence. The present paper studies psychoanalytical conflict in Morrison's famous novel Jazz.*
Key Words*: Conflict, neurotic, Psyche, masochistic, loneliness*

Toni Morrison, a famous African American writer got the Nobel Prize for her writings in 1998. She is the first Black woman who was honoured by this Award. Morrison is an artistic and sophisticated novelist in the long history of literature and her work is described as "amazingly high." She intelligently describes aspects of the blacks' lives and especially of blacks as the people they are. Morrison differs from her contemporary writers especially when many writers are willing to describe the ugliness of the world as ugly, she reveals the beauty and the hope beneath the surface of black America. Her fictions lie in achieving a balance between writing a truly black literature.

Being an African American novelist, Morrison's province is as critics say, is purely black female experience, and is not devoid of the vital questions like class, community and colour conflicts. She considers novels as a framework for answering various challenges and bringing some solace to the African anguish. Morrison's deep understandings of African people and the wounds of their souls find echoes in one novel after another.

Morrison's novels portray the traumas and tension, penetrating and longing of the contemporary women through an exploration of the torn psyche of the characters. Isolated from the self as well as the society, Morrison's characters are neglected and rejected by the society. They are so obsessively and neurotically involved in the affairs of life that they fail to decide the tenor of their life. Morrison grapples with the psychic to unveil the hidden and mute motives and impulses behind the individual's mental wanderings. Her novels are existential in tone, for they deal with the contradictions and predicaments faced by the individuals in the struggle of life.

Jazz appeared in 1992 which is set in Harlem in 1926, is close to the black literary movementknown as the New Negro, or Harlem Renaissance. In this novel, she uses the mode of jazz to depict the experience of black community in the city of New York during the 1920s, a decade itself known as the Jazz Age. Keeping an innovative approach in interpreting black experience, Morrison gives refreshing interpretation to black experience in this novel.

The novel, like the musical variety, is suffused with abrupt beginnings and abrupt developments. The novels starts with the struggling married life of Violet and Joe but it takes different routes with different people steering their course of life convoluted albeit with the line problem of survival in a fast changing world with multi layered narrow domestic walls.

Jazz is a part of the trilogy that begins with *Beloved* and ends to *Paradise*. The novel stands out as a unique fictional work by virtue of its insights and probing into its heroines psyche. Commonly,*Jazz* is the story of a couple who for theirbetterment starts from the village to the towns and try their best to ensure security, sanguinity and sublimity in their lives by taking various jobs changing their roles frequently. They move to bring betterment in their life but seem to have lost the meaning of living. Taxed with the hardships of life, they move to the New York City. But the city life brings them more discomforts that comforts and allows a vacuum in their life.

An in depth analysis of the character of Jazz can help us in understanding the fact that despite the flux and fluidity of time most of Morrison's characters are individuals suffering from existential

angst. They are unique in the sense that they try to re-discover their selves and bring a healing to keep a life eager.

Violet, the heroine of the novel is an embodiment of persecutioneffected on her by none other than Joe Trace, her husband. They married because they had much in common. After thirteen years of their marriage, they decided tomove the city for a comfortable life. But, meanwhile Violet had many miscarriages, some because they wished and others because they wanted. These miscarriages had an adverse effect on Violet's body and mind. "Joe didn't want babies either so all those miscarriages—two in the field, only one inher bed—were more inconvenience than loss."(80)

Violet's disturbance of mind makes her isolated and it shatters the communication between her and Joe. This failure of communication reaches to the great extent which responsible for the gap through which Dorcas enters in their lives and invites troubles for herself and for Joe and Violet, "Violet shuts up. Speaks less and less until "uh" or "have mercy" carryalmost all of her part of a conversation. Less excusable than a wayward mouth is anindependent hand that can find in a parrot's cage a knife lost for weeks. Violet is still aswell as silent. Over time her silences annoy her husband, then puzzle him and finallydepress him."(25)

Violet starts losing the hold of her life when she comes to know about Joe's shooting a girl whom he loved and kept crying afterwards. Violet goes to the unreal and cuts the dead face beyond repairs. The dead girl, Dorcas created a desire in Violet and she goes to every nook and corner to get further details. Violet, in a bid to take the revenge on the girl who took her husband away is shocked to see Joe pining for the dead girl whom Violet cannot rival. Violet is full of angst when she tells one of her customers about Joe, "He thinks about her all the time. Nothing on his mind but her.Won't work.Can't sleep. Grieves all day, all night"(17).

Violet's angst grows to such an extent that she destroys Dorcas' funeral and she feels her act justified. When she thinks about her other self. Who struck the knife Dorcas' corpse, she full of envy, languor and anxiety, "And that's why it took so much wrestling to get me down, keep me down and out of that coffin where she was the heifer who took what was mine, what I chose, picked out and determined to have and hold on to" (72).Violet unfolds her mind before Dorcas aunt and presenting her agony feels relieved. She also tells Felice, Dorcas' friend:'Killed her. Then I killed the me that killed her.'(147)

Violet is married Joe Trace who is animmigrant in the City. Violet stands as a unique character. She is an escapist lost in her world of fantasy she alienated and aloof. She is recessive, socially disinterested and socially ineffective. Lonely and confused she wants to break through the traditional taboos of life. She aspires for love and freedom in her life. This aims bring out her indignation, grief, resentment, peevishness, spite and sterile anger. Violet appears to indulge in masochistic suffering in order to lull the pain of disappointment with life, especially with married life.

The dreams come crashing down as she is married with Trace one who meets her on her work place... very we see Trace obsessively measuring her husband against her ideal man and her life ageing her dream and finding both of them wanting in many respects and despairing as a result. Violet virtually has nothing to look forward to. Life with Trace is a big disappointment for her.

It is necessary to understand and study the character of Joe to understand Violet. Joe Trace is: "a double-eyed nineteen-year-old who lived with an adoptedfamily, worked gins and lumber and cane and cotton and corn, who butchered whenneeded, plowed, fished, sold skins and game—and who was willing."(76)

Isolated, lonely and unable to communicate with other we find Violet obsessively thing about killing of Joe's lover girl. She thinks about death which for her is the final and logical goal. Violet's neurotic disposition and sado masochistic instincts are revealed twice in the earlier part of the novel. Firstly when she cuts the face of the corpse of Joe's beloved. Her masochism finds an eloquent expression through this slightly bizarre act. Symbolically speaking, it is in her rejecting Joe. This is the first major symptom of her neurotic problem. The psychic derives finds psychological representation in destructive forces. The aim of the death urge looming large on Violet is manifested in hate, aggression, and thoughts of suicide and murder. The crumbling of the self is complete and overpowered by her neurotic uncalled irritation and hatred for her husband Joe and her regular bouts of restlessness.

The stages in her mental derangement are developed meticulously. she starts getting afraid of the things around her particularly the relationship between the girl and her husband "Violet agrees that it must be so; not only is she losing Joe to a dead girl, but she wonders if she isn't falling in love with her too. When she isn't trying to humiliate Joe,she is admiring the dead girl's hair; when she isn't

cursing Joe with brand-new cusswords, she is having whispered conversations with the corpse in her head; when sheisn't worrying about his loss of appetite, his insomnia, she wonders what color wereDorcas' eyes"(18).

Instead of becoming self destructive it is seen her gradually shifting the blame upon her husband. Finally she behaves like a 'psychotic' sharply differentiated from the normal individual by the bizarreness of her actions the coherency of speech the absurdity of her hallucinations and delusions, the inappropriateness of her emotional responses and her general confusion. Thus we find Violet behaviour unaffected by rules of logic, cultural mores or outside happenings.

In her desire to stab Dorcas face on the day of her funeral and her reaction to the act is violent and her acts reveals her sadomasochistic pleasure, which she derives from violence. Her act of cutting face of Dorcas and the thoughts that occur are elaborately presented: Violent because of what they said she did at Dorcas' funeral."I didn't go to the funeral. I saw her die like a fool and was too mad to be at herfuneral. I didn't go to the viewing either. I hated her after that. Anybody would. Somefriend she turned out to be" (144).

Violet is a neurotic who is pitted against the will to live and love is the will to die and destroy. There several inter related conditions responsible for this condition of hers which are normlessness, powerlessness, isolation and self –estrangement.

Conclusion

Thus, Violet's frustration arises out of psychological barriers in the form of reality and ethical breakdown. She suffers from loneliness. Her consciousness is clouded and mind is confused and restless. Her convictions in life are unsettled and the problems of life touch her with pain. Thus misconstrues for freedom. But her detachment becomes selfish desires. She is the alienation of the soul, not of geography. It lay within and forced her from crisis to crisis.

References:

1. Li, Stephanie. *Toni Morrison: A Biography*. California: Greenwood Press,2010. Print.
2. Morrison, Toni. *Jazz*. New York: Plume, 1992. Print.
3. Pathak, Sandip. Feminist Consciousness in Toni Morrison's Fiction. New Delhi: Prestige Books,
    a. 2007. Print.
4. Ray, Mohit K. & Rama Kandu.Studies in Women Writers in English. New Delhi: Atlantic
    a. Publisher & Distributors, 2006. Print.
5. Tally, Justine. "The Morrison Trilogy. "*The Cambridge Companion to Toni Morrison.* England:
    a. Cambridge UP, 2007.Print.

Background to Violence in the Selected Plays of Tennessee Williams and Vijay Tendulkar

Savita Andelwar,
Dept. of English,
School of Humanities & Languages,
Central University of Karnataka, Kalaburagi.
E-mail:savitaganu@gmail.com

Abstract

Violence is an integral part of some plays of Williams and Tendulkar. Williams' plays considered here are *Not About Nightingales, The Glass Menagerie, A Streetcar Named Desire, Cat On A Hot Tin Roof* and *Suddenly Last Summer*. The palys of Tendulkar studied are *The Vultures, Sakharam Binder, Ghashiram Kotwal, Kanyadaan* and *Silence! The Court Is In Session.* This paper examines the background of violence as seen in these two sets of plays. This has been done in three parts, viz., (i) violence experienced by the two playwrights, (ii) contemporary situation and (iii) past incidents. At the same time, animal sounds have been added to create a violent atmosphere. The paper concludes that their works are the products of times in which they lived. However, Tendulkar also drew inspiration from the Maratha history.

Keywords: violence, personal experience, prevailing situation, animal sounds.

Introduction:

Violence is an integral part of some plays of Williams. This has been discussed here with respect to: (1) *Not About Nightingales*: The prisoners are beaten black and blue and are roasted alive; (2) *The Glass Menagerie*: Laura and her mother are heart-broken when they find that the gentleman caller Jim has is to marry another girl. (3) *A Streetcar Named Desire*: Stanley rapes his sister-in-law Blanche who lands in a mental asylum. He also misbehaves with his wife Stella. (4) *Cat On A Hot Tin Roof:* Brick is disturbed by Skipper's death and becomes an alchoholic. When his father admonishes him, he discloses to him that he (the father) is suffering from terminal cancer. (5) *Suddenly Last Summer*: Naked and hungry black boys are said to have eaten Sebastian.

Violence is also found in the plays of Tendulkar, viz., (1) *The Vultures*: The family members have greed so much so that each one of them fears for life. (2) *Sakharam Binder*: He has violent nature. He indulges in physical attacks on Laxmi and strangulates Champa to death. (3) *Ghashiram Kotwal*: He obtains the position of kotwal of Poona at the cost of his daughter Gauri's life. He brings about a reign of terror in the city. He is killed by the mob and there is a macabre celebration. (4) *Kanyadaan*: Jyoti becomes a victim of the sadistic pleasure of her dalit husband. He inflicts physical violence even when she is on way to the family. (5) *Silence! The Court Is In Session*: In a mock trial, Leela Benare becomes a victim of emotional violence. She is accused of having a child in her womb without marriage and she collapses at the end.

This paper examines the background of violence as found in these two sets of plays.

I. Violence experienced by the two playwrights:

Williams and Tendulkar experienced in violence in their personal life which made an impact on their plays. Williams was born in Columbus, Mississippi and he saw that his father Cornelius was a drunkard, boisterous and vulgar. He fought with his mother Edwina, ridiculed his sister Rose and beat him. His father's fondness for ladies caused distress to his mother. Often there were violent arguments between the couple which frightened his sister Rose. She ceased to develop and failed to cross over from childhood to adulthood. She lived in her own world of glass ornaments. Edwina allowed the doctors to perform one of the first lobotomy operations in the US on her in 1943 with disastrous results. It was not understood that it mutilated the brain reducing the patient to an infantile passivity. Eventually she had to be kept in an asylum for the rest of her life. This made a lasting impression on him since throughout his life he harboured the guilt of not preventing it, notwithstanding his great love for her.

In St. Louis the boy witnessed serious violence. He recollected, "Somebody in the poker game had called Dad a "son of a bitch" and my father… had knocked the bastard down and the bastard had scrambled back up and had bit off my father's ear, or at least he had bit off most of the external part of it, and … the bitten-off portion of his ear was not exactly restored but rather ineptly approximated."[i]

He worked in the International Shoe Company for two years which was the most miserable time of his life. On the eve of his twenty-fourth birthday, a physical and nervous breakdown released him from his job. He witnessed violent incidents around him too. One such incident he describes thus,[ii]

> "The ophthalmologist said I must have received some childhood injury in my left eye…. This was in Mississippi and we were playing Indians and early white settlers. The early white settlers were in a shack that was being besieged by the redskins. I was an aggressive kid and I led the charge out of the shack and was hit in the left eye by an "Indian" with a stick.... I had a swollen eye for several days...."

He had other experiences of violence. He was in close touch with his friend Bill who had many friends. One of them attempted to slash his wrists and took pride in exhibiting the scars when the wrists were unbandaged. A more serious matter was the death of Bill. He says, "He died in a shocking way. He was leaning out of a subway train in New York, very far out and very drunk, shouting good-by to friends on the platform, when the subway train rushed forward." He was then decapitated by a column in the subway.[iii]

In this background it is not surprising that violence is often an integral part of the plot of his plays. The victims are caught in social norms and so when they encounter violence the outcome is not tragic but pathetic. Kadavakollu Tejaswani points out, "Mental anguish to a great extent and physical violence to a certain level have been a central part of his plays. Though critics argue that his drinking and drug taking combined with his fear of going insane could be the rationale behind the inclusion of violence both physical and mental in his themes, he could also be reflecting the milieu of the times."[iv]

His family and personal life made an impact on his dramas. He reflected his early life in most of his plays. His family members and friends also provided subjects for his characters. He wrote, "People have said that my work is too personal: and I have just as persistently countered this charge with my assertion that all true work of an artist must be personal, whether directly or obliquely, it must and it does reflect the emotional climates of its creator."[v] Therefore, there is a striking resemblance between his family members and many of the characters of his plays. This is particularly true for his sister Rose and his sister Laura in *The Glass Menagerie.*

Tendulkar spent is early years in Mumbai and witnessed communal riots involving incidents of stabbing. One of his maternal uncles committed suicide and another one lived in a mental asylum. He developed a fancy of sorts for mentally challenged people. His elder brother Raghunath was an alcoholic and left home owing to differences with his father. Living in a chawl in the early years, he had first hand understanding of the living conditions of economically weaker sections of the society.

His father's participation in the plays which involved hardships for women and which influenced him. He wrote, "Women in the audience cried when the heroine of the play… went through great suffering on the stage. At times I was carried away and cried with them."[vi]

In his interview with Shailaja B. Wadikar and L.S. Deshpande, Tendulkar stated that his plays feature what he saw, "The truth is the play does not emerge from air. Whatever is there in my life, or people's lives, is reflected in my plays. There is very little fictitious in my plays." He then added, "Whatever was there in my mind was reflected in my plays. Whatever occurred in the life around, I got in my plays. We have our own reactions to the situations."[vii] Naturally then, violence against women is found in his dramas.

His characters are not purely fictional. He discloses, "I have been asked several times: From where did this or that character in your play come? My characters have also been related to certain living persons quite a few times because of an obvious similarity of a few details."[viii] Referring to his play *Sakharam Binder*, he admits,[ix]

> "I never met a man like him. But I was once told about a man who worked as a binder in a printing press in a small town and lived a strange kind of life. He did not marry but was on the look out for a woman who was thrown out by her husband whom he brought home and stayed with her till one of the two got fed up of the other. Then he reached her where she wished to go; gave her a pair of sarees, some money and little things she would need. Then he would start his search for a fresh destitute married woman anew."

Kanyadaan is concentrated on the subject of inter-caste marriages which have been suggested as a solution of the caste problem. Tendulkar wrote this play on the basis of a situation which he had seen.[x]

He wrote *Ghashiram Kotwal* in response to the rise of Shiv Sena in Maharashtra. The play is a political satire. It is critical of the womanizing behaviour of Nana Fadnavis who was a great Maratha statesman. There was a public outcry and the play was banned which was subsequently lifted. V.B. Deshpande's clarifies, "Actually the autobiographical writings of Nana himself in which he openly talks of his sexual life are generally available. Tendulkar has merely used them in his attempt to delineate a captivating dramatic experience."[xi]

His plays have also a bearing on his personal experiences. Leela Benare in *Silence! The Court is in Session* is a type of his sister. She had to work to support the family. She stayed single because their father did not get her married and refused to pay the dowrey. Their mother blamed him for all this.[xii]

Besides, in *Sakharam Binder*, his sense of possession with respect to both Laxmi and Champa (the two kept women) is a reflection of Tendulkar's attitude towards his wife Meena. Once she complained,

"Even when I used to be a working woman, soon after our marriage, he was very possessive and cautious.... He used to keep an eye on who I spoke with, moved about with.... it is only now, with age, that he has become more understanding."[xiii]

II. Contemporary situation:

The two playrights were motivated to incorporate violence in their works by the contemporary events.

*Not About Nightingales, w*ritten in 1938, is based on a newspaper story regarding the events in a prison in Pennsylvania which shocked the United States. He said, "I have never written anything since then that could compete with it in violence and horror, for it was based on something that actually occurred along about that time, the literal roasting alive of a group of intransigent prisoners sent for correction to a hot room called "the Klondike."[xiv]

A report in *Look* magazine dated October 11, 1938 contains a gist of the course of events: "One day late in August, 650 inmates of the Philadelphia Count prison in Holmesberg, PA., struck against a monotonous diet of hamburger and spaghetti, refused their supper. Three days later the naked, tortured bodies of four prisoners were found in an airtight cell. They had been scaled to death.... The American public was shocked to learn that "hot steam treatment" had been given to 25 unruly prisoners."[xv] Subsequently, Mark Bernard wrote that the play has "... a great deal of horror, violence, blood, and death. An obvious reason for the presence of all these gruesome elements is that Williams composed his play as a dramatization of an atrocity that actually took place at a prison in Holmesburg, Pennsylvania, in 1938." Twenty-five prisoners staged a hunger strike and were locked in a steam-heated cell. Four of them were roasted alive. Thus, it is ".... a direct and unflinching graphic indictment of the unfair treatment of the marginalized outcasts of society."[xvi]

Tendulkar also depicted his surroundings. He acquired the reputation of an angry young man. Santosh Kumar Sonker writes, "Like most of the contemporary writers, Tendulkar also trained his critical gaze on the plight of women in the contemporary society where women are the victims of the institutional body of powers. As far as violence is concerned, there is a conflict between society and women. Tendulkar's most of his plays deal with this syndrome of power and violence."[xvii] On one occasion he told Anushka Mohite (his granddaughter), "Remember, people are not born good or bad, it is their circumstances that make them what they are." She also recollects, "Baba's understanding of women and their plight in our country was also very accurate. Many of his characters, including Leela Benare,

Baby, Laxmi and Champa are examples of this. I found that the helplessness he felt because of his inability to do anything for them was also evident in his plays."[xviii]

In the same play one of the characters is Champa who is murdered. Her characterisation is partly based on the autobiography of an actress which he had read.

III. Past incidents:

Incidents of olden times inspired the two playwrights to incorporate violence in their plays. In *Suddenly Last Summer* the names of two characters denote violence. The play revolves round a young man called Sebastian. He is named after St. Sebastian who was a handsome youth loved by the Roman emperor Diocletian till he converted to Christianity and was put to death.

Arundhati Banerjee writes, "Tendulkar has said that *Gidhade* was born out of a personal crisis in his life, that it poured out of him within the short span of four days and he himself was shocked that he could give expression to so much violence."[xix]

Tendulkar employs the past of the characters to bring about violence in the present. Regarding *Sakharam Binder*, in Act One Scene, he introduces himself by saying that he ran away from home when he was eleven as he was fed up with his father's beatings. In this context Pratibha Sharma and Sanjit Mishra explain, "The bitter experience of his life has made him hard and violent. The frustrated household life in his childhood crushes his emotions and feelings and leaves him a rough man like desert cactus that stands the onslaught of stormy weather."[xx] Talluri Mathew Bhaskar observes, "Sakharam is to be seen as the product of patriarchal tyranny at home."[xxi] It may be added here that one of the characters is Champa who is murdered. Her characterisation is partly based on the autobiography of an actress which he had read.

The setting of *Ghashiram Kotwal* is the late nineteenth century Poona. The background of the play was created when the Shiv Sena launched the first major riots in Bombay. Tendulkar was working for the *Loksatta* then. He admitted, "Bal Thackeray seemed an ordinary man, not at all the sort of person who would indulge in dare-divilry (sic). The middle-class boys who followed him were not demons. In that particular situation they acquired power, abused it and spread terror. I sensed that terror in my newspaper office. If the title "Senapati" was not prefixed to Thackersay's name in a report, a morcha would be taken out with burning and looting."[xxii]

Kanyadaan is considered to depict the life of a dalit poet Namdeo Dhasal. Dalits suffered at the hands of the caste people for centuries. But in this play Tendulkar covers a different aspect of social suffering. A caste woman voluntarily suffers at the hands of a dalit husband for no other reason except that she is not a dalit. Arun tries to cite his childhood experiences as a precedent for his misbehaviour towards Jyoti.

Silence! The Court Is In Session is based on a short story in the German language entitled *Die Panne* by the Swiss author Friedrich Durrenmatt (1921-1990). It was translated into English as *Traps.* It is also the result of a personal encounter which Tendulkar had with an amateur group that was on its way to stage a mock trial in Vile Parle, a suburb of Mumbai. While overhearing their conversation, an outline of a play began to be formed in his mind which further developed into this play. [xxiii]

IV. Usage of animal sounds:

Both the playwrights have made use of the animal sounds in the background to heighten the pitch of violent atmosphere. In *Suddenly Last Summer* the garden created by Sebastian is like a tropical forest with trees resembling parts of human body glistening with undried blood. It has some of the rarest plants like Venus flytrap which is an insectivorous plant. It has to be kept under glass from the advent of winter till late summer. In order to keep it alive, Sebastian had to provide it with fruit flies which were imported from a laboratory in Florida at great expense. Besides, there are harsh cries, thrashing sounds and sibilant hissings as if there were savage birds, beasts and serpents. Sebastian nurtured it with great care. Both Violet and Sebastian went to Encantadas where they saw great sea-turtles crawling out of the sea to dig pits in the sand to deposit their eggs. Once they hatched, the hatchlings tried to go back to the sea. Carnivorous birds made savage noises to eat them. Sebastian guessed that only a hundredth of one per cent of them could escape to the sea. Dr. Cukrowicz (a surgeon) carries out his medical experiments in a place called Lion's View. We hear jungle birds scream in the garden. There are sounds of feathered and scaled animals in the garden

Animals are assigned a crucial role in Tendulkar's plays also. One of his plays is entitled *Vultures* because except two characters, others are vulture-like. There is a piercing screeching of vultures even before the dialogues. There are harsh screeches of vultures throughout the play. Then there is a rain-drenched dog howling piercingly.

When Laxmi returns to Sakharam and knocks the door at the dead of night, dogs howl far away and crickets chirp. Sakharam pushes her out of the house and closes the door. But the dogs continue to bark. This happens subsequently too.

V. Conlusion:

Incidences of violence are found in the plays of both Williams and Tendulkar. It is proposed here that they are partly the result of their experiences in early life, surroundings in which they lived and worked subsequently, and also historical precedences. Animal sounds have been added to create a violent atmosphere. In this sense, their works are the products of times in which they lived.

References

1. [i] Tennessee Williams, *Memoirs* (introduction by John Waters) (London: Penguin Group, 2007), p. 8. Hereafter referred to as *Memoirs.*
2. [ii] *Ibid.*, p. 74.
3. [iii] *Ibid.*, p. 84.
4. [iv] Kadavakollu Tejaswani, "The Flight: Depiction of the American dream in Tennessee Williams' Sweet Bird of Youth," *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, vol. 8, issue 6, Mar.-Apr. 2013, p. 57.
5. [v] *Memoirs*, p. 188.
6. [vi] His preface, *Collected Plays in Translation Kamala Silence! The Court is in Session Sakharam Binder The Vultures Encounter in Umbugland Ghashiram Kotwal A Friend's Story Kanyadaan* (introduction by Samik Bandyopadhyay) (New Delhi: Oxford University Press, 2003), p. xiii. Hereafter referred to as *Collected plays.*
7. [vii] Shailaja B. Wadikar, *Vijay Tendulkar A Pioneer Playright* (New Delhi: Atlantic Publishers & Distributors, 2013), pp. 145-46.
8. [viii] His preface, *Collected plays*, p. xviii.
9. [ix] *Ibid.*, p. xx.
10. [x] Maya Pandit, "Representation of Family in Modern Marathi Plays: Tendulkar, Dalvi and Elkunchwar" in V.M. Madge (ed.), *Vijay Tendulkar's Plays An Anthology of Recent Criticism* (Delhi: Pencraft International, 2007), p. 71.
11. [xi] V.B. Deshpande, "Vijay Tendulkar's Contribution to Indian Drama," in V.M. Madge (ed.), *op. cit.*, p. 26.

12. [xii] Quoted by Amrit Sen, "The Outsider's Vision Samant in *Silence! The Court is in Session,*" in Kaustav Chakraborty (ed.), *Indian Drama in English* (New Delhi: PHI Learning, 2011), p. 61.
13. [xiii] Quoted by E. Renuka, "Casanova as the Saviour: A Study of Vijay Tendulkar's *Sakharam Binder*," in Sudhakar Pandey and Freya Barua (eds.), *New Directions in Indian Drama with Special Reference to the Plays of Vijay Tendulkar, Badal Sircar and Girish Karnad* (New Delhi: Prestige Books, 1994), p. 33.
14. [xiv] Tennessee Williams, *Not About Nightingales* edited with an introduction by Alleane Hale (New York: New Directions Publishing Corporation, 1998), quoted in the Foreword, p. viii.
15. [xv] *Ibid.*, pp. x-xi.
16. [xvi] Mark Bernard, "Punishment and the body: Boss Whalen, Michal Foucault, and *Not About Nightingales*", *The Tennessee Williams Annual Review issue 7 – 2005*, p. 1.
17. [xvii] Santosh Kumar Sonker, "Social Taboos in Plays of Vijay Tendulkar and Mahesh Dattani," *The Criterion*, issue 12, Feb. 2013, p. 2.
18. [xviii] Anushka Mohite, "Vijay Tendulkar, my grandfather", http:vijytendulkar.com/2013/vijay-tendulkar-mygrandfather
19. [xix] Arundhati Banerjee's "Note", Appendix I, *Collected Plays*, p. 577.
20. [xx] Pratibha Sharma and Sanjit Mishra, "Social Concerns in the Plays of Vijay Tendulkar", *Language in India*, vol. 12, no. 2, Feb. 2012, p. 715.
21. [xxi] Talluri Mathew Bhaskar, "Vijay Tendulkar's *Sakharam Binder*: A Critical Study," *LANGLIT*, vol. 1, issue 1, Aug. 244, p. 249.
22. [xxii] "Interview: Vijay Tendulkar in Conversation with Gowri Ramnarayan" in V.M. Madge (ed.), *op. cit.*, pp. 170-71.
23. [xxiii] Medikonda Sambaiah and Katumala Sandhya, "Vijay Tendulkar's 'Silence! The Court is in Session': A Mockery against existing Judicial System," *Research Journal of English Language and Literature*, vol. 1, issue 1, May 2013, p. 102.

Brutality of survival and discovering the instinct of humanity of teenage girl in Mindy McGinnis *Not a Drop to Drink*

Dr. Swaleha M. Attar
Asst. Prof. English Dept.
Dr.J.J. Magdum College of Engg,
Jaysingpur.

English is a powerful global language. It is the main source of communication for all the educated people in the world. Globalization and English literature is a coin of two sides. Global literature has its own impact in the field of English literature. The people from every corner of the world know the varieties of English literature through internet. Various authors from different countries writes on various on various issues like fantasy, paranormal, vampires, young adults, children, realistic, LGBTQ, global, environmental, gender, identity, family relations and many more.

Globalization makes the people to come closer. Global literature plays important role in that. The readers read the literature of any author by sitting anywhere in the world through social media. The increasing growth of population leads to global warming and its various causes. For the reason of global warming, the world is coming closer. The people are aware of its dangerous future which will cause the survival of the human beings. Some authors from various countries put forward the ideas of saving planet, water, environment, animals, and ecological balance through the literature. Books based on this create social awareness among the people. Some of them received awards for writing social issues. The books based on environmental issues are- *Waterman's Boy* by Susan Sharpe, *Sense of Place and Sense of Planet: The environmental imagination of the Global* by Ursula Heise, *Ecology without Nature* by Timothy Morten, *Back to Nature* by Robert Watson, and some young adult novels like *Green Boy* by Susan Cooper, *Girlwood* by Claire Dean, *Flipper* by Dina Anastasio, *The Canyon* by Sheila Cole, *Washashore* by Suzanne Goldsmith etc.

The world is changing likewise the literature is changing. Change is the need of society. It shows that literature is turning into green. Literary scholars are talking about green issues. Due to increasing environmental degradation, the authors write the problems related to environment and ecological balance. The study of nature and environment gives a positive mindset for thinking to the young generations because they are the future creators of the world. They have to take initiative to preserve this wonderful world. They must know how to save the earth planet and its ecological system for the betterment of their future.

The present research paper is based on the novel *Not a Drop to Drink* by Mindi McGinnis. McGinnis is a multi-talented American writer. It is published in the year 2013. She handled many topics in her novels like thriller, mystery, contemporary, historical, post-apocalyptic and fantasy. She is the winner of Edger Award for best Young Adult. She is also nominated for Anthony Award for best Young Adult Novel. Some of her books on social issues are- *Given to the Sea*, *A Madness so Discreet*,

The Darkness Mine, Given to the Earth etc. In her books, we find the touch of humanity and truth. She cares for world.

It is a young adult novel. Young adult literature always has something new for the readers. The aim is to create curiosity among the teenagers. They always want to read amazing stories with the characters of their own age. Writers write the issues focusing the characters with teen voice. As if it feels that the characters in the novel is the reflection of the readers. It gives personal touch to them.

The novel revolves round a 16 years teenage girl, Lynn, who is the protagonist. The story is about water scarcity in their town. Lynn stays with her mother. Her world is limited to her mother, her pond and the fields and forests around her house. She does not bother for remaining world. She only wants to protect water for their survival. She is ready to do anything for water protection. In United States, the people are thinking for future survival. The World Economic and Social Survey is a annual flagship is a publication by United States on current issues. During the year 2013 they published an article on *Sustainable Development Challenges.* In that it mentions various things:

> Water access and availability are emerging as critical challenges to sustainable development in the 21st century. Increasing consumption, competing demands, unequal access, and deteriorating quality are just some of the problems facing water managers, development practitioners, and policymakers concerned with water access and availability. Water plays a number of key roles in society in terms of food, energy, and industrial activities. It also plays a critical role in physical and biological processes, through groundwater flows, soil moisture replenishment, runoff, and other ecosystem services (MEA 2003)

The novel is about a teenage girl and her fight for daily endurance. She is the protagonist of the novel. Her only property is a small pond near her house, field, and her small home. Till 16 year of her age, she does not know anything beyond these things. She lives with her mother. She is the only human being familiar to her. She is never been in contact with any other human being. She becomes feeling less because of this. She is not familiar with the society around her. Her mother, Lauren taught her to do anything for the survival. Her mother says never trust on human beings. She follows everything her mother says. For her life means only surviving, nothing beyond her fields and forest. She has to save her pond from drought, snowless winter and wolves. She never allows the people to drink water from her pond. Lynn has been taught by her mother to protect the water at any cost and sometimes to kill in order to survive. They have fear in their mind for going hungry and thirsty which leads to their death. This fear turns into unnecessary worry. Her mother says:

> "Do you want to die like this?" Mother had asked that night and every night since then.

Lynn's answer never changed. "No."

And Mother's response, their evening prayer. "Then you will have to kill."

They two live alone from rest of the world. But suddenly Lauren killed by someone. This is very big shock to Lynn. She gets disturb and feels lonely thinking that it is very difficult for her to survive alone without her mother. Her neighbor, Stebbs helps her in her critical condition. When Lynn comes across three immigrants, Stebbs persuade her to help them. She is amazed by five years old Lucy and her innocence to trust people. Her way of looking world is suddenly changed. She attracts towards Eli, Lucy's teenage uncle. She falls in love with Eli.Lynn is completely astonished by this drastic change and understood that only survival is not sufficient for living but compassion and protectiveness is also that much important.

The author here wants to show the reality of scarcity of water for survival at the same time she highlights the importance of basic human feelings for endurance. This is young adult novel even though author handled the topics like death and starvation. When Lynn helps three refugees from starvation, her feelings changes and she develops the feelings of kindness and help. Earlier she was tough hearted, she never bothered to shoot people who come across in their pond area. But now she becomes soft. It is about "coming of age" of the main character Lynn. She learns the things from her growing age and develops the feelings of rudeness to kindness. Her innocence is mentioned time to time. Human being can not survive without water and to save the water Lauren and Lynn kill the people to save their own lives. It leads to either life or death.

The story is about water, fields and forests which has a touch of rural background. The characters are very limited. They live on big land area with only one neighbor, Stebbs. They help each other. These two families are encircled with jungle and wildlife. They know how to struggle and survive. Eli, whom Lynn loves, is form a city. He is from a well financial family. He can pay for anything which is need for survival. But his family and he would die if Lynn never rescue. This is somewhat odd to read that Lynn falls in love with such a boy. The author tells fact here by showing two teenagers' falls in love which is very natural. Another reality is about survival. Human beings are ready to anything for survival. The same is shown here abput Lauren and Lynn.

In her life, Lynn never interacted with any person except her mother and neighbor (with whom she never spoke). Her mother taught her every stranger is a enemy. She is never social in her behavior. But after her mother's death, she becomes social in the company of Lucy and Eli.

Humans everywhere need change. They need to change their behaviours time to time. We have to protect our environment for our future. We must understand the capacity of water sources available. Mindy McGinnis raised the same issue of scarcity of water in this young

adult novel with the innocence of main female character Lynn. Throughout changes in her character, makes the novel interesting. Lynns change from rudeness to kindness becomes noticeable in the novel.

References:

1. Not a Drop to Drink, Mindi McGinnis, Hardcover, 2013
2. *https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2843WESS2013.pdf*

Urgency of English Language

Vaishali Buddhe

Use of English become inevitable part of life and on the other hand use of mother tongue become is become cultural and psychological need of society. In this situation how to find a mid wayis now a day's become major issue in front of a person.

So being an English teacher or researcher of English literature on can suggest that every student must be bilingual, she or he must have knowledge of his or her mother tongue as well as English language. One can get knowledge about the Geography, history, scientific inventions in the by English language easily and exactly.

On other important thing is that we are living in digital world we can get knowledge from outstanding person of every person by listening and watching videos of their interviews and sharingtheir opinions on problems in their field. This same point has other side which also beneficial by having good knowledge of English language. As every person has some skills or he or she got whole and sole knowledge of it, there is one another source by which by digitally selling his information his skills with the help of proper use of language.

For any purpose, for social awareness of things, for helping the society, you want to reach more strata society; you have to use language which is used by majority of the population. As Mandarin is first popular language and English is second most popular language also it the second national language declared by our constitution. So we must acquire it for our own and nations development.

Before answering "What is language?", we have to answer "What is life?", that is we suppose previously of which restrict and bring together for common purpose the biological science is that great purpose and by theoretical framework that nourish the biologist by speculations and research in the same way what is language for the linguist.

It is psychological need of every person to communicate with other. Human being gets happiness in inventing, discovering, sharing emotions, transforminginformation and for fulfill all these purpose reach to majority and for that he has to use the language majority understand. This is the simple equation for important of English language.

While discussing what is 'English language?Why we give importance to it?" one can remember easily the movie 'English Vinglish'. It is simply gives the message to go with the flow of society we need to learn English language. Though language is only medium but it shows out aptness, preciseness, aesthetic sense as well as imaginative strength so how much we develop knowledge of that particular language we get benefit of in every field.

As our mother tongue we learn naturally by imitation of family members but we have to take efforts to learn language other than our mother tongue but continuous learning and practicing this other language also become easy for us. As human being has natural instinct of learning and use of it is pleasures thing

Now a day in globalization age, man can easily know what is happening around the world. English language gives smartness to you as it is global language you can get global platform to present yourself for getting your favorite career. Your English gives you advantage of better entertainment because every literary work, movie and drama everything translated into English.

One more thing one can musttaken into consideration is if you good English it is useful is travelling around the world because more than half countries in the world can speak English as second language. As communication is the only way to associate with others. We can explore the pleasure of to get new people their culture about their country development, new technology and so and so.

But what is the problem in front of English learner that they don't get chance to practice, they don't get English speaking surrounding, their hesitations, lack of good English teacher, but if they can decide they can definitely overcome all these problems. All friends spear some time for speaking and come together every day and speak with each other in English with confidence. As we know the proverb, "Practice makes man perfect". They will be perfect by proper guidance.

As language is sword to fight the battle of wisdom, be wise to learn English language as it is 'window to world'.

Developing Oral Communication in English – The Specific Need of Time

Vaishali Vasant Joshi
Assistant Prof. in English
Smt. M.G.Kanya Mahavidyalaya, Sangli.

Abstract
Communication in English is the lifeblood of an organization. Nowadays oral communication in English is the core part of any communication. Oral communication cannot be fruitfully acquired unless a student is sufficiently exposed to it through listening and reading skills. Ears play a very important role in oral communication. A teachers' role is also important to make the students competent in oral communication. The present paper tries to focus some issues which become hindrances to acquire oral competency as well as it suggest some remedies.

Communication in English is the lifeblood of an organization. Nowadays oral communication in English is the core part of any communication. Oral communication cannot be fruitfully acquired unless a student is sufficiently exposed to it through listening and reading skills. Ears play a very important role in oral communication. A teachers' role is also important to make the students competent in oral communication. The present paper tries to focus some issues which become hindrances to acquire oral competency as well as it suggest some remedies.

Key Words: - Oral communication, English language, students, listening, mother-tongue etc.

Many things depend upon communication. In fact communication is the most powerful tool to solve problems. Effective communication is the art of successfully conveying one's meaning to others by means of an interchange of experience. In other words we can say that communication is the imparting or exchanging of information by message or otherwise and the effectiveness of this process is measured by observing its result.

In any communication, language plays an important role. It is often called a 'skill' than a subject. Language skills can be acquired only through practice. Language is primarily speech and knowing a language is often defined as the ability to understand and speak the language. In case of mother- tongue, the child gets sufficient scope for this in his daily environment. He hears his mother-tongue from everywhere – from home, playground, school etc. With this listening, he catches the words and tries to use it in his daily life. So he feels his mother-tongue very easy to speak and communicate. In case of English the situation is very different.

English has now been established as a language of global communication and a language of opportunities. The language is considered a window to the world. Nowadays the English language is a powerful medium of communication all over the world. We can communicate almost in all places in the world with knowledge of English. A fairly high degree of proficiency in English and excellent communicative skills enhance students' employability. No indigenous language, however, has come up to replace English, either as a medium of communication or as an official language. So communication in English is the lifeblood of an organization. With all this background it is seen that our students find difficulty in oral communication in English. This paper tries to depict various reasons of difficulty in speaking English and its probable solutions.

The problem of learning a language is basically a problem of linking the meaning with the appropriate language form. As the meaning arises from the situation, one has to grasp the situation in order to understand the expression. Once the link between the situation and the expression has been forged, the student practices the expression whenever the situation arises until it becomes part of his automatic habits. It is very easy for students to get expression in their mother-tongue but in case of English language, they get rare opportunity of natural resources to learn. They have to learn English language deliberately, usually in formal classroom. So teachers' responsibility has greatly increased in many ways.

Students studying in non-English medium schools feel difficulty in communicating in English. Although English is taught in all universities as a compulsory subject and includes communication skills in every syllabus, students qualifying as graduates or post graduates lack communicative competence. They feel frustrated and less confident while speaking in English.

Language, being the main tool of communication, English occupies the prime position among nations in the contemporary multinational and global business environment. In recent times, both oral and written English communication skills are being emphasized because of growing needs of effective international exchanges in the context of a globalized world. It is seen that, in some extent, Indian students are capable to write good English but they fail to communicate orally. So in the present condition English teaching and learning situation in the country gives rise to serious concerns that need to be focus with a better academic and professional outlook. According to the researcher, following are some factors which create barriers in English speaking fluency.

1. Poor Listening: - Listening is the basic skill to improve any language. A child learns his mother-tongue effortlessly as he listens that language naturally and at the same time from every place. In case of English, the child gets rare opportunity to listen it.
2. Fear of Grammar: - It is seen that many students are afraid of English Grammar. They have fear of tenses of English language. They are found with lack of knowledge as well as a practice of tense. Whenever they try to speak in English, they feel that whatever they are speaking is having lacuna of grammar. Mostly it is observed that most of the students use continuous present tense than that of simple tense. In such cases correcting them immediately by a teacher or observer get they low confidence. So the hesitation of speaking comes mainly from the fear of getting caught with grammatical mistakes.
3. Psychological Problems: - Many students suffer from the problem of shyness and mostly lack of confidence. They take less initiative and hardly take risk of speaking in English. When they try to speak English they think that others may feel it funny. They also think that they will laugh at them.
4. Lack of interest: - The next very important factor is that students lack interest to learn and to speak English language. They assume that English language is very difficult and they are incapable to learn it. This disinterestedness is a great barrier in oral communicative competence.
5. Problem of Pronunciation: - Many students experience that to pronounce English words are very difficult as some words differ in their spellings from their actual accent. So lacking of proper training of tones, rhythms, stress is also one of the reasons of speaking English language fluently.
6. Vocabulary: - words are basic component to enrich any language. With the help of words we can use language very effectively in any situation. This particular aspect of English language is very difficult for the students. When they want to express their feelings, they find that they have problem of vocabulary. They do not find the proper word for their feelings. So they feel problem in speaking English.

Above stated are some problems which create barriers in speaking English fluently. At the same time the problems have solutions. These solutions or remedies are as follows: -

1. Active listening: - Being a good listener is the prerequisite for being a successful communicator. Good listening skills and showing a genuine interest are attributes of a successful communicator in academics. So it the responsibility of a teacher, in a particular situation, to provide many opportunities to listen variety of English to his students.
2. Change in syllabus, examination and evaluation system: - The various components leading to listen variety of English should be included in the syllabus. At the same traditional system of evaluation should be changed if we want to prepare our students to compete in the globalized world.
3. Teaching Method: - Instead of lecture method or Translation method, a teacher should adopt the method in which the students can participate actively. Due to which the students can get an opportunity to present their skill or to speak in front of other. The methods such as Discussion Method, Question- Answer Method, and Role Play etc. are very useful to make the teaching students-centered.
4. Language Laboratory: - It is also very important tool to improve speaking English. The students can get scientific knowledge of pronunciation and also get practice of conversation. Due to which they feel confidence in real condition.
5. Reading Sessions: When a person is a veracious reader, he has plenty of ideas to represent. At the same time he is enriched with the vocabulary. As a result he does not feel difficulty in speaking English. So a teacher should give reading sessions to the students which will prove it beneficial to the students.
6. Period of sharing reading: - Only giving opportunities of reading is not enough for improvement. With this reading opportunity, there should be the period of sharing what they have read. This sharing will boost their confidence as well as their oral competency.
7. Teacher's role: - Among all these things a teacher's role is also very important. Approach of a teacher towards education and his profession, his relationship with students, his creative ideas and many more things play a vital role in making the students more competent. Any teacher is a role model for the students. So what teacher thinks dos or behaves is very important to make the students enable competent in every situation.

Apart from all these things students also need to understand that their own interest is also important. They should know the importance of English communication skills. They should understand that teachers and society are taking pains in training them to become effective communicators so they should be very careful and energetic in learning oral communication skills.

Thus to conclude, it is the responsibility of every one to acquire the communication competence. Individual as well as collective efforts are necessary to overcome the challenge of enhancing oral communication skills.

References:

1. Alam, Qaiser Zoha. *English Language Teaching in India*. Atalantic Publishers and Distributors: New Delhi. 1999. Print.
2. Barad Dilip P. *Improving Communication Skills*. Paradise Publishers : Jaypur 2007. Print.
3. Choudhary, G.D., Makodia Vipul. *Effective Methods of English Learning and Language Development.* Paradise Publishers: Jaipur. 2011. Print.

"लड़ाई नाटक में समकालीन बोध"

डॉ.खाजी एम.के.
हिन्दी विभाग,
शंकरराव चव्हाण
महाविद्यालय,अर्धापुर,
ता.अर्धापुर जि.नांदेड़।

भारतीय संस्कृति और सभ्यता अत्यंत प्राचीन एवं महान है। वर्तमानकाल में देश और दुनियां में तेज़ी से परिवर्तन हो रहा है। परविर्तन होना प्रकृति का स्वाभाविक स्वभाव है। देश में भौतिक विकास अपनी चरम सीमा पर हैं। आज का युग विज्ञान तथा तंत्रज्ञान का युग के नाम से जाना जाता है। देश एक और विकसित हो रहा है तो दूसरी आज भी देश में अनेक गंभीर समस्या पनप रही है। इन समस्याओं में बढ़ती जनसंख्या, रोजगार, बेकारी, कुपोषण, किसान आत्महत्या, गरीबी, नैतिकमूल्यों का पतन, जातियता, नारी समस्या, भ्रष्टाचार आदि प्रमुख समस्याएँ हैं। इन सभी समस्याओं में भ्रष्टाचार तथा अनैतिकता ने देश को खोकला कर दिया है। हिंदी साहित्य में वर्तमानकालीन समस्या को लेकर गंभीरता से साहित्य सृजन किया गया है। देश एक समय सत्यवादी के नाम से दुनियां में जाना जाता था। इस देश में अनेक महापुरुषों ने सत्य का संदेश दिया है। इनमें महात्मा गांधी का स्थान अनन्यसाधारण है। महात्मा गांधी ने देश को सत्य, अहिंसा का पाठ पढ़ाया है लेकिन आज भी देश में हिंसा, असत्य का बोल बाला है। इसी प्रश्न को लेकर प्रसिद्ध गांधीवादी लेखक सर्वेश्वर दयाल सक्सेना ने उत्कृष्ट कोटी का साहित्य सृजन किया है। इनके द्वारा लिखित 'लड़ाई' नाटक में महात्मा गांधी के विचारों के दर्शन प्राप्त होते हैं।

महात्मा गांधी के विचार भारत में ही नहीं बल्कि विश्वउपयोगी सिध्द हो गए हैं। विश्व में बींसवीं सदी महात्मा गांधीजी के नाम रही है। गांधी के विचारों से पुरा विश्वसाहित्य प्रभावित हुआ है। उन्होंने अपनी विचारधारा से आज के मानव को विचार करने पर विवश किया है। हिंदी साहित्य भी गांधी विचारधारा से प्रभावित रहा है। गांधी विचारो से प्रभावित साहित्य सवेश्वरदयाल सक्सेना का है। आज साहित्य का प्रयोजन वर्तमान समाज की दिशा और दशा की आवस्था की अभिव्यक्ति करना है। इस संबंध में रामअवध त्रिवेदी ने लिखा है कि "साहित्य चाहे वह कला के अर्थ में लिया जाए अथवा केवल लिखित सामग्री के रूप में, सदा सामाजिक प्रयोजन रखता है, उसका निर्माण किसी के लिए होता है।"[1] साहित्य मानवी समाज की जीवंत रेखा को दर्शाता है। आधुनिक काल में साहित्य ने यथार्थ की अभिव्यक्ति को प्राथमिकता दी है। इसलिए रचनाकार ने कहा है कि "अभिव्यक्ति के खतरें उठाने होंगे।" बीसवीं सदी के सत्तर के दशक में सरवेश्वर दयाल सक्सेना व्दारा रचित साहित्य युगीन समस्याओं का यथार्थ चित्रण प्रस्तुत करता है। उनके द्वारा लिखित 'लड़ाई' नाटक का प्रथम प्रस्तुति 'दिशान्तर' व्दारा सन 1970 में ओम शिवपुरी के निर्देशन में त्रिवेणी कला संगम नई दिल्ली से हुआ है। इस नाटक में सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक परिस्थितियों के साथ–साथ गांधीवादी विचारधारा को लेखक ने जीवंत रूप दिया है।

अनुसंधान का उद्देश :

प्रस्तुत नाटक में जिन प्रश्नों का, समस्याओं का, चित्रण किया है। उसका समकालीनता से संबंध दर्शाते हुए गांधीवादी विचारधारा के आधार पर प्रस्तुत नाटय रचना का मूल्यांकन करना, इसकी खोज करना प्रस्तुत शोधालेख का उद्देश है।

अनुसंधान की परिकल्पना :

1. समकालीन प्रश्नों को इस नाटक में समेटा गया है।
2. सत्य व अहिंसा का मार्ग देश को प्रगति के शिखर पर ले जा सकता है।
3. साहित्य सृजन के द्वारा समकालीन प्रश्नों को समझा जा सकता है।
4. लढ़ाई नाटक में समकालीन बोध हुआ है।

अनुसंधान की पद्धति :

प्रस्तुत नाट्य रचना को वर्तमान से जोड़कर विश्लेषण किया है। वर्तमानकालीन समस्याओं की तुलना लढ़ाई नाटक में चित्रित समस्याओं से की गई है और निष्कर्श प्रस्तुत किए गए हैं। इसलिए इस प्रपत्र में विश्लेषणात्मक, तुलनात्मक, उदाहरणात्मक, तथ्यात्मक अनुसंधान पद्धति का प्रयोग व्दित्तीय साधन सामुग्री के आधार किया गया हैं।

आधुनिक हिन्दी साहित्य में प्रमुखता से सामाजिक जीवन की यथार्थ अभिव्यक्ति की है। साहित्य मनोरंजन एवं सौंदर्य सृजन की पराधि से उठकर सामान्य जन की भावाभिव्यक्ति केंद्र बन गया है। हिन्दी के ज्येष्ठ आलोचक आ.रामचंद्र शुक्ल ने श्रेष्ठ साहित्य की कल्पना करते हुए कहा है कि "श्रेष्ठ साहित्य वही है जिसका भाव सामान्यताः सबका होता है।" साहित्य की व्याख्या यथार्थ सामाजिकता के रूप में शुक्लजी ने की है। स्वातंत्र्योत्तर भारतवर्ष में सर्वेश्वर दयाल सक्सेना गांधीवाद को लेकर उभरे है। उन्होंने अपने साहित्य में उन बिखरते सपनों को रेखांकित किया है जो सपने आज़ादी के समय जनमानस ने देखे थे। सक्सेना ने आम–आदमी को अपने साहित्य का सुत्रधार बनाते हुए राजनीति का नंगा नाच, भ्रष्टाचार, सांप्रदायिकता, धर्मांद्धता, खोकलापन, हिंसा, दूराचार, व्याभिचार, जातियता, गरीबी, महंगाई आदि मानव निर्मित समस्याओं को रेखांकित किया है। बकरी, लड़ाई, अब गरीबी हटाओं, आदि नाटकों के साथ कविताएँ, एकांकी, कहानी आदि साहित्य लिखकर सक्सेना ने गांधीदर्शन को जीवंत रखने का प्रयास किया है।

'लड़ाई' नाटक में लेखक ने उन सवालों को प्रस्तुत किया है, जो वर्तमानकाल में भी विद्यमान है। 'लड़ाई' नाटक का नायक 'सत्यव्रत' एक सामान्य परिवार का पढ़ा–लिखा अधेड़ उम्र का व्यक्ति है। 'सत्यव्रत' सत्य का पूजारी है, असत्य को देखकर उसका मन बेचैन है। वह असत्य को रोकने के लिए अपने परिवार की परवाह न करते हुए लड़ने निकल जाता है। लेकिन इसी सत्य के पूजारी को असत्य की दुनिया में केवल उपेक्षा का ही सामना करना पड़ता है। नाटक के प्रारंभ में ही लेखक ने उद्‌घोषक और अखबार बेचनेवाले तथा गायक के माध्यम से नाटक के विषय को रेखांकित किया है।

"पढ़िए, पढ़िए आज की ताज़ा खबर–गाँव के गाँव सूखे की चपेंट में। भीषण अकाल..... आदमी पेड़ की छाल खा–खाकर जिन्दा..... सांप्रदायिक दंगे, लाखों की सम्मत्ति स्वाहा, बर्बरतापूर्ण कत्लेआम..... तस्करी में लाखों का सोना पकड़ा गया.... पढ़िए... हरिजन जिन्दा जलाए गए, दलबदल की राजनीति, सरकार बदली, सरकार गिरी, राष्ट्रपति शासन लागु, नक्सलवादियों और पुलिस में टकराव, बम–विस्फोट, गुप्त अड्डे पकड़े गए, विद्यार्थियों पर आँसू गैस, पुलिस पर पथराव, विश्व विद्यालय में पुलिस, स्कूल कॉलेज बंद, परीक्षाएँ स्थगित, बसे जलाई गई, संसद और विधानसभा में हंगामा।"[2]

सक्सेना ने नाटक के प्रारंभ नाटक के मूल विषय को रेखांकित करके विषय की महत्ता का प्रतिपादन किया है। उन सवालों को खड़ा कर दिया जो तत्कालीन समाज में व्याप्त थे। यह समस्या सत्तर के दशक में थी किन्तु वर्तमान काल में आज भी यह सवाल आज भी सवाल बनकर खड़े हैं। 'सत्यव्रत' सुबह–सुबह अपनी पत्नी के साथ वार्तालाप करते हुए असत्य का पाढ़ा पढ़ता है, और सत्य के लिए लड़ाई करने का निश्चय करके घर से निकलता है। 'सत्यव्रत' जिन सवालों से उलझता है, उसे निम्नलिखित रूप में स्पष्ट किया जा सकता है।

सत्यव्रत अपनी पत्नी को कहता है कि मंजन की शीशी पर लिखा है, मसूडों की रक्षा करना, डबलरोटीवाला ताज़ी रोटी कहकर बासी रोटी दे जात है, यह सरासरी बेईमानी है। झूठ का विरोध करते हुए सत्यव्रत पत्नी और डबलरोटीवाले से उलझ जाता है। यहाँ सत्यव्रत के अनुभव को नाटकरार ने गायक के माध्यम व्यक्त किया है–

"गलत को गलत कहने में भी
दुनिया यहाँ रोकती है
दुर्बल होकर सच्ची बात
कहो तो तुम्हें टोकती है।"[3]

आज वर्तमान युग में भी कई कंपनिया झूठ का सहारा लेकर अपने प्रोडेक्ट बाजार में बेच रहे हैं। आम लोंगो को ठगा रहें है।

सत्यव्रत राशन दफ्तर पहुँचकर राशन–कार्ड की मांग करता है। दफ्तर का चपरासी उसे अधिकारी से मिलने नहीं देता। अधिकारी अंदर काम कर रहें है कहकर उसे बाहर जाने के लिए कहता। अधिकारी अपने कार्यालय केवल गप्प मारतें है, यह देखकर सत्यव्रत अधिकारी से शिकायत करता कि "पिछले एक महिने से मेरा राशनकार्ड पड़ा हुआ है। दफ्तर के लोग घूस चाहते हैं। नही बना रहे है।"[4] इस तरह सरकारी कार्यालय में व्याप्त भ्रष्टाचार का चित्रण नाटककार ने किया है। आज यही भ्रष्टाचार विशाल रूप धारण किए हुए शिष्टाचार बन गया है। क्या यह आज के सामाजिक सवाल नहीं है।

वर्तमान युग में लोकतंत्र का पहरेदार के रूप में मीडिया को जाना जाता है। सत्यव्रत राशन दफ्तर के विरूद्ध शिकायत पत्र दैनिक 'सत्यपथ' में प्रकाशित कराना चाहता है। किन्तु संपादक उसे छपवाने से साफ इन्कार कर देता है। सम्पादक सच्चाई जानता है, वह सत्यव्रत का परिचित है, फिर भी

अपने हित–संबंधो की रक्षा करने के लिए सत्यव्रत को इन्कार कर देता है। सत्यव्रत सत्य की बार–बार दुहार लगाता है फिर भी उसका परिणाम नहीं होता। इस तरह से लोकतंत्र के पहरेदार भी दुनियादारी के साथ मिले हुए है। यहा लेखक का दृष्टिकोण लोकतंत्र के पहरेदारों की विश्वासहर्ता पर प्रश्न उपस्थित करता है। यह सवाल आज के युग में भी बड़ा सवाल बनकर खड़ा है।

गरीब जनता को सरकारी अस्पताल के अलावा और कोई पर्याय नहीं होता है। सरकारी अस्पताल की अवस्था बहुत ही बुरी और बेकार बनती जा रही है। वहाँ गरीब की पीड़ा को समझने वाला कोई नहीं है। गरीब को जल्दी प्रवेश नहीं दिया जाता उसके दर्द को डॉक्टर नहीं सुनते है। राजकीय व्यक्ति की शिफारस का मरीज हो तो उसे तुरंत भरती कर लेते है। सत्यव्रत जैसा सत्य का पूजारी इसका विरोध करता है, तो बदले में उसे पुलिस की मार खानी पड़ती है। इसका यथार्थ चित्रण लेखक ने किया है। आज भी यह सवाल सवाल बनकर खड़ा है जहाँ दर्द और पीड़ा को कोई समझनेवाला नहीं है।

अवसरवादी लोग समाज को गहरी खाई में ढकेल रहें है, वह अपने आप को गरीबों का मसिहा मानकर कुछ भिकारियों को रोटी देकर समाज में प्रतिष्ठा प्राप्त कर रहें है। सेठ जी का भिकारी को रोटी देना भी सत्यव्रत की दृष्टि से भीख ही है, क्योकि कई सेठजी की कमाई झूठ की है। इसलिए सत्यव्रत भिखारी से कहता है कि "अरे बेशरमो ! भीख की रोटी मत खाओ। मेहनत मजदुरी करो।"[5]

समाज में पढ़े–लिखे लोग बुध्दिजीवी कहलाते है। सत्यव्रत ऐसे ही एक दुध्दिजीवी से मिलता है जो अवसरवादी है। दूसरों के कोटेशन चूरा कर उसका प्रयोग कर के समाज में प्रतिष्ठा चाहता हैं। सत्यव्रत की सत्यता सुनकर सत्यव्रत कोही उपदेश देता है कि तुम अस्वस्थ हो। इस पर सत्यव्रत कहता है कि "समझ गया... समझ गया। सत्य बुध्दिजीवी को अस्वस्थ लगता है दूसरों को पागलपन।"[6]

सारांश :

म.गांधी के देश में आज भी हर क्षेत्र में अराजकता की होड़ मची है। निरंतर मानवी मूल्य घटते जा रहे है। नैतिकता केवल कागज के पन्नों और व्याख्यानों तथा साहित्य में नजर आ रही है। सरकारी योजनाएँ लाल–फिता शाही के बोझ में दबी हुई है। आम–आदमी पेट भरने के लिए मँहगाई से लढ़ रहा है तो दूसरी और धनवान बलवान बनता जा रहा है। राजनीति सामाजिकता को छोड़कर अर्थतत्व को प्राथमिकता दे रही है। जातियता और आर्थिक विषमता की खाई झील की गहराई से बढ़कर समुद्र की गहराई को छू रही है। भूमंडलिकरण के कारण रिश्तें–नाते के संबंध बिखरते जा रहे है ऐसी स्थिति में मानवी जीवन में अनेक सवाल फन फैलाएँ सिसकार रहें है। बेकारी, भूक–मरी के हालात में 'कुटज' पौंधें की तरह कठीन पाषाण रूपी व्यवस्था को चीर के जीवन के साधनों की खोज मानव कर रहा है।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना द्वारा लिखित नाटक 'लड़ाई' एक यथार्थ सामाजिक, राजनीतिक जीवन का दस्तावेज है। इसमें गांधीवाद के दर्शन होते है। सत्य को स्थापित करना कठिन पाषाण को भेदने जैसा है। सत्य का पूजारी इस नाटक का नायक सत्यव्रत सत्य के प्रयोग के कारण समाज से संघर्ष करता है किन्तु उस संघर्ष में यह लुप्त हो जाता है, हार जाता है। सत्यव्रत को भले ही हार का सामना करना पड़ा हो किन्तु नाटककार ने इसके माध्यम से समाज एवं देश में व्याप्त अनेक सामाजिक समस्याओं का यथार्थ चित्रण किया है। अनैतिकता, दूराचार, भ्रष्टाचार, बुराई, असत्य, हिंसा, सांप्रदायिकता, खोकलापन, स्वार्थी प्रवृत्ति, अवसरवादी लोग, जातियता आदि प्रश्नों का सूक्ष्म विश्लेषण नाटकार ने किया है जो आज के प्रमुख प्रश्न है। नाटक के माध्यम से लेखक ने गांधीवादी विचारधारा की आवश्यकता को रेखांकित किया है। आज वर्तमान युग में गांधी–दर्शन पर देश के साथ–साथ विश्व में संशोधन हो रहा हैं।

संदर्भ संकेत :

1. साहित्यिक निबंधः डॉ.लक्ष्मीनारण चातक,पांण्डेय, कॉलेज बुक डेपो जयपुर. पृ. 01
2. लड़ाई, सवेश्वरदयाल सक्सेना, वाणी प्रकाशन,दिल्ली संस्करण–2010 पृ. 08
3. लड़ाई, सवेश्वरदयाल सक्सेना, वाणी प्रकाशन,दिल्ली संस्करण–2010 पृ. 16
4. लड़ाई, सवेश्वरदयाल सक्सेना, वाणी प्रकाशन,दिल्ली संस्करण–2010 पृ. 24
5. लड़ाई, सवेश्वरदयाल सक्सेना, वाणी प्रकाशन,दिल्ली संस्करण–2010 पृ. 37
6. लड़ाई, सवेश्वरदयाल सक्सेना, वाणी प्रकाशन,दिल्ली संस्करण–2010 पृ. 47

''समकालीन युग :– चुनौतियाँ और संभावनाएँ''

डॉ. नंदिनी तिवारी
प्राध्यापक हिन्दी
शा.महामाया महा. रतनपुर
जिला बिलासपुर (छ.ग.)

डॉ. संजय तिवारी
प्राध्यापक राज. शास्त्र
शा.जे.पी.वर्मा स्ना.कला एवं वाणिज्य
महा. बिलासपुर (छ.ग.)

वर्तमान युग विज्ञान और प्रौद्योगिकी का युग है। भूमंडलीकरण के इस दौर में तकनीकी ज्ञान और आर्थिक क्षेत्र ही केन्द्र बिन्दु हैं। आज हमारा राष्ट्र भी परिवर्तन के इस संधिकाल से गुजर रहा हैं। इस काल की संवेदनशील और गतिशील प्रक्रिया के तहत् हम संपूर्ण वैश्विक दृश्यपटल पर प्रौद्योगिकी और आर्थिक विकास का विशिष्ट महत्व अनुभव कर रहे हैं। सभ्यता की इस विकास यात्रा में बचपन से सीखते आए पाठ विज्ञान के युग से आगे चलकर एकाएक ही आज हम प्रौद्योगिकीके युग में अपने आप को किंकर्त्तव्यविमूढ़ की स्थिति में पाते हैं। यह भी अकाट्य सत्य है कि किसी भी राष्ट्र के आर्थिक, सामाजिक और सर्वोन्मुखी विकास का मार्ग प्रौद्योगिकी और तकनीकी विकास ही प्रशस्त करता है। वर्तमान परिप्रेक्ष्य में कोई भी राष्ट्र प्रौद्योगिकी को नजरअंदाज करके विकास का दावा नहीं कर सकता है।

प्रौद्योगिकी ने मनुष्य की सर्जनात्मक क्षमता में वृद्धि की है और वह असंभव को संभव बनाने की होड़ में जुट गया है। यह तकनीकी क्रांति मानव के विचार और दर्शन पर भी हावी होती जा रही है। वैसे तो परिवर्तन और नवीनीकरण हर युग में विकास के लिए अनिवार्य रहे हैं। प्राचीन और नवीन का समन्वित रूप ही संस्कृति को प्रवाहमान बनाता हैं। प्रत्येक युग में संधिकाल संघर्षो और परिवर्तनों के दौर से गुजरता है, परन्तु आधुनिक युग में मूल्यों का यह संघर्ष और भी प्रचंड रूप धारण कर हमारे समक्ष खड़ा है। आज मनुष्य की शक्ति पाने की लालसा ने संहारक अस्त्र–शस्त्रों के निर्माण की वैश्विक प्रतिस्पर्धा खड़ी कर दी है जिसके परिणामस्वरूप आज विश्व ने मानव जाति को विनाश के कगार पर खड़ा कर दिया है। प्रौद्योगिकी ने सृजन और संहार की असीम शक्ति मानव को सौंपकर उसे सर्वशक्तिमान होने का भ्रम प्रदान कर दिया है तथा संपूर्ण मानव जाति व मानवीयता पर संकट के बादल मंडराने लगे हैं। भौतिक विकास की इस अंधी दौड़ में हमारा समाज पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण मात्र कर रहा है। हम आधुनिक, प्रगतिशील और योरोपीय जैसे दिखने के लिए अपनी पहचान तक दांव पर लगाने के लिए तत्पर हो रहे हैं।

वैश्वीकरण और बाजारवाद का हमारी संस्कृति पर गहरा प्रभाव पड़ा है। सांस्कृतिक वैश्वीकरण के तहत् आज एक वर्ण संकर संस्कृति वजूद में आ गयी है। जिस प्रकार सूचना तंत्र से प्राप्त ज्ञान सतही और क्षणिक होता है वैसे ही आज की संस्कृति भी परिवर्तित हो गयी है। इस परिवर्तन की प्रक्रिया के तहत् लोग न तो पूर्णतः अपनी संस्कृति की जड़ों से जुड़ पाते हैं और न ही दूसरी संस्कृतियों को पूर्णतः अंगीकार कर पाते हैं। संस्कृति की जड़ों से कटकर हम विकास का आसमान नहीं छू सकते हैं।

वैश्वीकरण में संपूर्ण विश्व को एक बाजार के रूप में प्रस्तुत कर दिया है। स्थानीय बाजार पर विश्व बाजार हावी हो गया है। हम खान–पान, रहन–सहन, वेष–भूषा सभी पर वैश्विक संस्कृति की झलक स्पष्ट ही देख सकते हैं। बाजारीकरण की प्रक्रिया ने वैश्विक सांस्कृतिक मेल को और भी सुगम बना दिया है। हमारे रोजमर्रा के जीवन में पिज्जा, बर्गर स्पगेटी, फ्रेंच टोस्ट आदि घुलमिल गए हैं, जीन्स पेंट, कोट, टाई आदि संपूर्ण विश्व की वेषभूषा में शामिल हो गये हैं। इस प्रकार हम पाते हैं कि अपने दैनंदिन जीवन में भी हम वैश्विक परिवेश में जीने लगे हैं।

वहीं दूसरी ओर बाजारवाद और विज्ञापनों की लुभावनी दुनिया में हमारे आंचलिक तत्व विलुप्त होते जा रहे हैं अथवा गौण स्वरूप में आ गए हैं। भारतीय समाज एक बहुलवादी समाज है। यहां प्रत्येक क्षेत्र की अपनी आंचलिक विशेषताऐं हैं और राष्ट्रीय स्तर पर ये सारे वैशिष्ट्य, वैविध्य के बावजूद हमें एक सूत्र में बांधते हैं। हमारी आंचलिक संस्कृति की जातिगत, भाषागत, धर्मगत और क्षेत्रीय विभिन्नताऐं हैं। एक विराट भारतीय संस्कृति के तले अनेक आंचलिक वैविध्यपूर्ण संस्कृतियां अपनी मनोहारी छटा के साथ भारतीय संस्कृति को अनूठा सौंदर्य प्रदान करती हैं। वैश्विक बाजार इस क्षेत्रीय वैविध्य के लिए घातक सिद्ध हो रहा है। जहां इसके प्रभाव में क्षेत्रीय संस्कृति विलुप्त होती जा रही है।

आज भारतीय समाज में भूमण्डलीकरण, व्यवसायीकरणा, पश्चिमीकरण, औद्योगिकीकरण व सूचना क्रांति का बहुत अधिक प्रभावपड़ा है। आधुनिक चकाचौंध का यह बवंडर भारतीय जीवन मूल्यों के लिए घातक सिद्ध हो रहा है। बदलते भौतिकतावादी वैचारिक चिंतन ने भारतीय मानसिकता में परिवर्तन किया है। यह बाजारीकृत सोच हमें प्रेरित करती है कि चरम आनंद भोगवादी विचारधारा में ही निहित है, आर्थिक तंत्र ही प्रगति का चरम मानदंड है और भौतिक प्रगति ही विकास के मायने है। भारतीय संस्कृति आध्यात्म और दर्शन पर आधारित है। इसमें भौतिकता को ही महत्व नहीं दिया जाता बल्कि धर्म–अर्थ–काम–मोक्ष को जीवन का आधार माना गया है। पाश्चात्य भौतिकतावादी संस्कृति स्वयं आध्यात्मिकता और मानसिक शांति की प्राप्ति हेतु भारतीय दर्शन और संस्कृति की ओर उन्मुख हो रही है। यही आध्यात्मिक ज्ञान हमारी नसों में प्रवाहित होता है। हमें अपनी संस्कृति रूपों इस विराट वटवृक्ष को सहेज कर रखना होगा।

आधुनिक विकास की इस अंधी दौड़ में अतिवृष्टि, अनावृष्टि, विलुप्त होती हरियाली, विरल, होते वन प्रान्त, भू–स्खनल, सामाजिक और मानसिक तथा पर्यावरणीय विक्रतियां हमें उपहारस्वरूप मिली हैं। प्रकृति से प्रतिस्पर्धा करने को लालायित मनुष्य प्रकृति का संपूर्ण दोहन करने में लगा है। 'पर्यावरण प्रदूषण' नयी शताब्दी की सबसे भयावह त्रासदी है। भूकंप, विश्वतापमान में वृद्धि, ग्लेशियरों का पिघलना आदि अनेक प्राकृतिक आपदाएँ हैं जो हमें चेतावनी दे रही हैं कि हमें प्रकृति के साथ तालमेल बनाकर चलना होगा। हमारी पृथ्वी प्राकृतिक असंतुलन का शिकार हो रही है और पृथ्वी पर जीवन संकट के दौर से गुजर रहा है। किसी कवि ने ''इक्कीसवीं सदी में जाने की तैयारी'' में लिखा है–

''राह चलते, दुर्घटना से बचने को
शिरस्त्राण पंहन, सिर पर
आँखों में धूम धूलि निरोधक चश्मा लगाकर,

तेज शोर से पाने को त्राण, कर्णप्लस लगाकर कान पर
मुख पर प्रदूषणरोधी मुखौटा लगाए।
कांधे पे डाले आक्सीजन का सिलिण्डर
हॉ मैं हूँ अब तैयार
21वीं शती में जाने के लिए पूरी तरह तैयार''

यदि यही नयी शताब्दी का परिवेश है तो यह सचमुच चिंतनीय है।

यह भी अनिवार्य सत्य है कि तकनीकी ज्ञान, प्रौद्योगिकी, वैश्वीकरण आज के जीवन का अनिवार्य अंग हैं। इस ज्ञान और राह से वंचित रहकर आज हम वैश्विक परिदृश्य पर सफल नहीं हो सकते हैं। विभिन्न वैज्ञानिक और तकनीकी प्रशिक्षण हमारे व्यक्तित्व विकास और कौशल विकास हेतु अनिवार्य होते जा रहे हैं। नयी सदी अपने साथ उपलब्धियों की लंबी फेहरिस्त लायी है, साथ ही चुनौतियों का नया संसार उसके समक्ष खड़ा है। यह विकास का दौर है जो पीछे मुड़कर देखना नहीं चाहता है। मशीनी युग की उन्मादी मदिरा में मत्त नया मानव अपनी अस्मिता को भी मशीनीकृत न कर दे यह चिंतनीय है। आज समाजिक मान्यताँ, सभ्यता, संस्कृति, परिवार की परिकल्पना सब खंडित होने लगी हैं। विकास की आशा और प्रगति की संभावना के साथ यह युग अनेक चिंताएँ और प्रश्नचिन्ह भी हमारे समक्ष खड़ा करता चलता है। आगे बढ़ने की अंधी दौड़ में कहीं हम अपनी अनमोल धरोहर, अपनी संस्कृति, अपनी पहचान पीछे तो नहीं छोड़ आए हैं?

विकासोन्मुखी पथ पर अग्रसंर हम यदि विकास की गति ही नहीं स्थिति और दिशा का निर्धारण भी करते चलेंगे तो हमारी प्रगति की राह प्रशस्त होगी। यदि नयी सदी का अविरर्भाव और पद संचरण मात्र भौतिक सुख–सुविधाओं तक विस्तृत नहीं होगा बल्कि मानसिक और अध्यात्मिक शांति के परिक्षेत्र में भी हस्तक्षेप करेगा, प्रौद्योगिकी का उपयोग नर–संहार और प्रकृति के दोहन मात्र में नहीं होगा बल्कि उसके संरक्षण की दिशा में अग्रसर हो, औद्योगिकीकरण के साये में मनुष्यता का हनन नहीं होगा बल्कि प्रोत्साहन होगा, हम संस्कृति की अवहेलना किए बिना भी नवीन को स्वीकार्य करने लगेंगे, हमारी प्रगति के आयाम मानव मात्र के लिए नहीं बल्कि संपूर्ण सृष्टि के लिए लाभदायक होगे, ऐसी अनेक सकरात्मक परिकल्पनाओं के साथ हम नयी सदी के पूर्वाद्ध में जी रहे हैं और आशान्वित हैं कि अगला दशक हमारी संभावनाओं को यथार्य के धारातल पर प्रस्तुत करेगा।

संदर्भ ग्रंथ

1. विकास का अर्थशास्त्र एवं आयोजन एम.एल. झिंगन
2. संस्कृत, संस्कृति एवं पर्यावरण–डॉ. प्रवेश सक्सेना।
3. बदलते परिदृश्य में नयी सहत्राब्दी का भारत, सं. डॉ. वीरेन्द्र सिंह यादव

''मोहन राकेश के नाटकों में चित्रित नारी संघर्ष की समस्याएँ''

डॉ. प्रा. रशीद एन. तहसिलदार,
कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

मोहन राकेश हिंदी साहित्य के ऐसे लेखक थे, जिन्होंने मनोविश्लेषत्मक मनोरम कृतियों को निर्माण करके हिंदी साहित्य जगत को समृद्ध बनाया। वे किसी बंधन में बंधे न रहें। उनके दोस्त वासु भटाचार्य उनके बारे में लिखते है—"विचित्र विरोधों को अपने स्वभाव के लिए हुए यह आदमी, नदी का सा व्यक्तित्त्व है। इसका निरंतर चलते रहकर भी अपने स्थान पर बने रहना। अपने स्थान पर बने रहकर भी, चलते रहकर भी, निरंतर चलते जाना यह स्वभाव राकेश का है। हर समय खुश पर उस खुशी में उदास। खुशी में उदास और उदासी खुश।"[१]राकेशजी ने बाल्यकाल से जिस अकेलेपन को महसूस किया था, अधूरेपण को भोगा, उसका प्रकटीकरण उनके नाटकों में हुआ है। डॉ. गोविंद चातक लिखते है—"उनके नाटक न कवित्व से दबे है, न दर्शन से, न अनुभूति से हीन और न सामायिक अनुभव से रिक्त थे, न यथार्थवादी है, न यथार्थवाद के विरोध में। उन्होंने यथार्थ और अभ्ययार्थ का ऐसा समन्वय किया है कि उनके रंग परस्पर घुल—मिल जाते है।"[२]

उनके 'आशाढ़ का एक दिन' नाटक की 'मल्लिका' अल्हड, भोली, भावनिक, संवेदनशील रूप में सामने आती हैं। प्रकृति से प्रेम करनेवाली मल्लिका कालिदास से प्यार करती है। उसका प्यार निस्वार्थी है, उदात्त, त्यागमय है। उसका प्यार भारीरिक स्तर पर नहीं है। या इस प्यार के भविश्य के लिए उन्हें वह इस्तेमाल नहीं करती है। नारी हृदय की कोमलता, उत्सर्ग भावना मल्लिका में परिपूर्ण है। आत्मोत्सर्गशील मल्लिका कालिदास के आस्था का स्थूल और विस्तारित रूप है। कुमारसंभव, तपस्विनी उमा, मेघदूत, यासिणी, शकुंतला मल्लिका के प्रतिरूप ही हैं। वह भावत्मक प्रेम करनेवाली प्रमिका है। कालिदास के प्रति अपना प्रेम अपराध नहीं मानती है। वह अपने सहेलियों से कहती है—"मेरे लिए यह संबंध, सब संबंधों से बड़ा है। मैं अपनी भावना से प्रेम करती हूँ, जो पवित्र है, कोमल है, कनखर है।"[३]मल्लिका का समर्पण अंधा नहीं, समझदार है। एक स्थान पर मल्लिका के विचार को बढ़ावा देते स्पश्ट करते है—"क्या अधिकार है उन्हें कुछ भी कहने का? मल्लिका का जीवन उसकी अपनी संपत्ति है। वह उसे नश्ट करना चाहती है तो किसी को उसपर आलोचना करने का क्या अधिकार है?"[४] इसप्रकार स्वतंत्रता से जीवनयापन करनेवाली मल्लिका सामने आती है। जब कालिदास को सम्मान मिलनेवाला है। यह जानकर वह खुश होती है। माँ के कहने पर भी वह खुद के विवाह का प्रस्ताव दूर रखती है। वह माँ से कहती है—"आज जब उनका जीवन एक नयी दिशा ग्रहण कर रहा है, मैं उनके सामने अपने स्वार्थ की घोशणा नहीं करना चाहती।"[५]इसतरह एक आदर्श नारी का चित्रण सामने आता है। उजैनी जाने के बाद कालिदास मल्लिका को भूल जाता है। वहाँ प्रिय गुमंजरी से विवाह करता है। परंतु वह हरती नहीं है। एक स्थान पर व कहती है—"मैं यदर्पि तुम्हारे जीवन में नहीं रही, परंतु तुम मेरे जीवन में सदा बने रहे हो। मैंने कभी तुम्हें अपने से दूर नहीं होने दिया।"[६]वह कालिदास से अपने से अलग नहीं समझती है। उसे हर क्षण 'अंबिका' की सलाह, प्रियंगु से अपमान, कालिदास संबंधी अनचाही बातें सुननी पड़ती है। इतना ही नही तो पास आकर भी कालिदास उन्हें मिलते नहीं, तब भी उसकी व्याकुलता स्तब्ध होती है। मल्लिका बाहर से टूटी है, मगर अंदर से वह कालिदास से जुड़ी है। मल्लिका आधुनिक समस्याओं से, भावनाओं से जूझती पीड़ित नारी का प्रतिक है। उसके चरित्र—चित्रण द्वारा आधुनिक युग का रोमांस यथार्थ

प्रकट हुआ है। 'अंबिका' नारी पात्र द्वारा प्राचीन परंपराओं का दर्शन होता है। राकेशजी ने प्रेम और विवाह इस पहलू को दर्शाया है। मल्लिका, स्नेहिल उदार प्रेमिका है। इस नाटक में 'अंबिका' का चरित्र–चित्रण आदर्श भारतीय माँ के रूप में है। वह ममतामयी वैधव्य को पार करनेवाली नारी के रूप में है। उसके मृत्यु के बाद मल्लिका टूट जाती है। मल्लिका अपनी मन की बात माँ अंबिका को बताती है तब वह कहती है–"आज तुम्हारा जीवन तुम्हारी संपत्ति है। मेरा तुमपर कोई अधिकार नहीं है।"[७]एक जगह पर मल्लिका को सचेत करती कहती है–"माँ का जीवन भावना नहीं कर्म है।"[८] यहाँ उसके जीवन विशयक व्यावहारिक दृश्टिकोन सामने आता है। वह आदर्श माँ एवं प्रभावकारी चरित्र सामने आता है।

'प्रियगुमंजरी'–यह कालिदास की पत्नी और उजैयनी राजकन्या है। उसका व्यवहार कुशल और गुण अवगुणों से युक्त चरित्र है। मल्लिका का सौंदर्य देखकर प्रशंसा करते कहती है–"इस सौंदर्य के सामने जीवन की सब सुविधाएँ हेय है। इसे आँखों में व्याप्त करने के लिए जीवन मरण का समय भी पर्याप्त नहीं है।"[९]वह पत्नी के रूप में कालिदास के सभी भावभावनाओं का, उम्मीदों का खयाल रखती है। कालिदास पर अधिकार जमाने की भावना दिखाई पड़ती है। भासक, पत्नी, राजनीतिज्ञ के रूप में उसका चरित्र सामने आता है। इसतरह 'लहरों के राजहंस' नाटक की 'सुंदरी' का चित्रण सामने आता है। वह खुद के रूप से गर्विश्ट है। उसे लोग यक्षिणी नाम से जानते हैं। वह रूप के साथ अहं से भरी है। खुद के बातों पर अड़िग रहने का उसका स्वभाव है। उसके बारे में जगदी ा शर्मा लिखते है–"सुंदरी की संवेदना का केंद्रस्थल उसकी अहं चेतना है। ...सह लेने का दर्द सुंदरी के अहं चैतन्य की त्रासदी की चरम परिणति है।"[१०]उसके स्वभाव में पुरुश को सामने झुकाने की झलक मिलती है। सेक्स को महत्त्व देनेवाली और खुद के सौंदर्य की प्र ंसा सुननेवाली नारी है। शरीर के इच्छा ाक्ति की पूर्तता करना ही जीवन की सार्थकता मानती है। कामनाओं में जीनेवाले बुद्ध के बारे में कहती है–"कामनाओं को जीता जाए, यह भी क्या मन की कामना नहीं।"[११] भारीरिक सुख एवं भोग–विलास में 'सबकुछ' मानकर उसी में मस्त रहना चाहती है। भोगवादी वृत्ति, पति पर रोब दिखानेवाली सुंदरी है। उसके यौवन में आकर्शण का दर्प है। वह संसारी मोहमाया में म ागूल रहनेवाली नारी है और अपने पति नंद को भी उसमें बांध रखना चाहती है। मतलब उसका जीना इंद्रिय स्तर पर देहपर है। वह यह भी नहीं चाहती की गौतम बुद्ध और य ोधरा की तरह नंद अनैतिक तत्त्वों से आकर्शित हो जाए। वह कहती है–"देवी य ोधरा का आकर्शण यदि राजकुमार सिद्धार्थ को बाँध सकता है तो क्या आज भी राजकुमार सिद्धार्थ ही न होते?....नारी का आकर्शण पुरुश को पुरुश बनाता है। तो उसका आकर्शण उसे गौतम बुद्ध बना देता है?"[१२]मतलब य ोधरा के प्रति नारी स्वभाव जात के कारण ईशा, द्वेश भाव भरा है। गौतम बुद्ध के प्रति लोगों का आकर्शण उसे अच्छा लगता नहीं है। इसलिए वह उनकी भी उपेक्षा करती है। अर्थात सुंदरी विलासी, कामुक और दुसरों की उपेक्षा करनेवाली है। उसके बारे में डॉ. गोविंद चातक लिखते है–"वह अपने अस्तित्त्व में भौतिक जगत से बद्ध है। पर यह बद्धता ज्ञान के स्तर पर नहीं, द्वेश के स्तर पर है।"[१३]

राजा नंद, सोमदत और वि ालदेव के यहाँ जाने उसे अच्छा लगता नहीं है। मैत्रेय के आने पर उसकी कामोत्सव की आ ा भंग होती है। अहंकार से वह कहती है–कामोत्सव कामना का उत्सव है। आर्य, मैत्रेय। मैं अपनी आज की कामना कल के लिए टाल रखूँ क्या? मेरी कामना में अंतर की है। मेरे अंतर में उसकी पूर्ति भी हो सकती है। बाहर आयोजन उसके लिए महत्त्व नहीं रखता।"[१४]इससे उसकी अहंकारी प्रबलता स्पश्ट होती है। वह कार्यक्रम अतिथियों को आना कोई ाडयंत्र हो रहा, यह समझती है। असल में नंद भी उसे प्यार करते हैं। उसके सौंदर्य के लिए पागल है। वो एक स्थान पर उसे कहते है–"मुझे सदा वही करना है, जो तुम चाहोगी और वैसेही करना है, जैसे तुम चाहोगी।"[१५]

सुंदरी नंद को अपने मुट्ठी रखना चाहती है। सौंदर्य में पागल बनाकर उसे असली अलिप्त रखती है। मगर नंद अंत में भिक्षु बनकर विरक्त होते हैं। यहाँ उसके सौंदर्य का अपमान होता है। बुद्ध से क्षमा माँगने गए नंद वापस लौटत नहीं। वह न बुद्ध और य ोधरा से झुझती है, न प्रजाजनों से जुड़ती है। उसका अहं उसे संसार में अकेला रखता है। व अंत में अकेली रहती है। दयनियता ही उसके नियति में रहती है।

'अलका'—यह 'सुंदरी' की दासी है, परंतु वह सरल, सीधी प्रेम करनेवाली है। पार्थिव—अपार्थिव का संघर्श उसमें नहीं है। उसे सुंदरी का मत्सरी, इर्श्यालू स्वभाव मालूम है। उसकी कामुकता व जानती है। जब 'सुंदरी' य ोधरा का आकर्शण राजकुमार सिद्धार्थ का बाँध न सका, इसमें य ोधरा दोश देती है। तब अलका उसका विरोध करती है। स्पश्ट वक्ता और साहसी प्रेमल अलका का चित्रण सामने आता है। अलका के प्यार के बारे में राके ाजी भूमिका में लिखते है—"अलका और भयामंग का प्रेम स्त्री और पुरुश के बीच की भावना के दूसरे स्तर को प्रस्तुत करता है।"[१६] अर्थात अलका के प्रेम में आस्था, सहानुभूति, अपनापन है। अलका सुंदरी का स्वभाव जानती है। भयामंग के उपर पत्थर फेंकने के पीछे सुंदरी मानसिक असंतुलन जानती है। इतना होने के बाद भी सुंदरी के काम में तत्पर रहकर उसका खयाल रखती है। सुंदरी प्रसंन्न रहे इसके लिए प्रयत्न ील रहती है। अलका प्रेमिका के साथ सेविका के रूप में अच्छा काम करती है।

'आधू अधूरे' नाटक **'सावित्री'** इस नाटक का मुख्य पात्र है। वह चंचल और मांसल, आकर्शक एवं सुंदरता की पुजारी है। सावित्री प्रौढ़ होकर भी उसके चेहरे पर यौवन है। वह स्वच्छंदी है। दो लड़कियों और एक लड़के की माँ होकर भी वह विवाहबाह्य संबंध रखने में माहिर है। उसके दृश्टि से पति निकम्मा है। इसलिए वह चार—चार पुरुश के साथ संबंध बनाकर छोड़ती है। उसके इर्द—गिर्द चार पुरुश हैं। पति, बॉस, पति के व्यवसाय का पहला हिस्सेदार साथही चौथा पुरुश है। वह बॉस सिंघानियाँ को घर बुलाकर बड़े लड़कों के लिए सिफारि ा करने के वास्ते साथ गैरसंबंध प्रस्थापित करती है। बड़ा लड़का सिंघानिया को अच्छा लगता नहीं है। सावित्री बेटे को इज्जत और रूतबा दिलाने के आड़ में भोगविलास का खेल खेलती है। इसप्रकार वह बेटे की जिम्मेदारी निभाने का ढोंग करती है। जिससे बेटे की नजर से वह गिर जाती है। जब पति उसे टोकता है, तब घर के परिस्थिति कारण पति पर फोड़ती है। गुस्से से तमतमा उठती कहती है—"जितने ना ा के आदमी तुम हो, उसे तो मन करता है कि आज ही मैं....।"[१७] वह बीस साल महेंद्रनाथ साथ रहने पर भी समझौता करती नहीं है। स्त्री का अधिकार भाव और पुरुश के पराधिनता के साथ प्रेम की विडंबना पर तिलकराज भार्मा लिखते है—"कही समझौता न कर पाने का अहसास, उपर से अपने ही बच्चों का असंयत हो गया जीवन के रीतेपन का परिचायक व्यवहार सावित्री को और अधूरा एवं खोखला कर देता है।"[१८]उसके चरित्र—चित्रण द्वारा कमाऊ औरत का अहंकारी रूप प्रकट होता है। नौकरी करके स्त्री के स्वावलंबी व्यक्तित्त्व का विकसित रूप स्वागतेय है। लेकिन सावित्री की 'चाह' इच्छा उसे अपने ही गरिमा से गिरा देती है। वह परिवार की सहानुभूति ग्रहण नहीं कर पाती। सावित्री हर समय घर के बाहर काम तृप्ति के लिए, झुठे सुख के लालच में विभ्रांत बनी है। इसलिए वह आवंत्क घुमती रहती है। उसमें गृहिणी के त्याग एवं सेवाभाव का सर्वथा अभाव दिखाई देता है। वह हर बात व्यवहार से तौलती है। उसे पूर्ण पुरुश की तला ा है। जिसका अपना माद्दा हो, खुद की भाख्सियत हो, खुद के अधूरेपन को भरने के लिए विकृत मूल्यों का सहारा लेती है। वह आव यकता से ज्यादा महत्त्वकांक्षी है। नाटककार उसके चरित्र के बारे में लिखते है—"जिस मुट्ठी में वह कितना कुछ एक साथ भर लेना चाहती है। उसमें जो था, वह भी धीरे—धीरे बाहर सिलता गया।"[१९]पा चात्य जीवनधारा से प्रभावित सावित्री अपने परिवार से बिखरती है। सही अर्थ में यह नाटक उसकी ट्रेजेडी है। उसके बारे में चातकजी लिखते

है—"उसके जीवन में द्वंद्व नहीं क्राइसिस है।"[२०] इसप्रकार सावित्री का चरित्र सामने आता है। इसी नाटक में सावित्री और महेंद्रनाथ की बेटी **'बीना'** का चरित्र—चित्रण आ गया है। वह अपने माँ के पहले प्रेमी से भागकर भादी कर लेती है। वह अपने माँ की तरह है। उसमें समझौतावादी दृश्टिकोन नहीं है। वह सावित्री की तरह अनेक पुरुश के साथ संबंध जोड़ती है। लेकिन जिसके साथ भादी की है, उसकी बनती नहीं है। वह एक स्थान पर कहती है—" ादी से पहले मुझे लगता था कि मनोज को बहुत अच्छी तरह जानती है। पर अब आकर लगने लगा है कि वह जानना विस्तृत जानना नहीं था।"[२१] आधुनिक परिप्रेक्ष की भटकी हुई एवं समस्त नई पीढ़ी का प्रतिक बीना है। इसप्रकार **'किन्नी'** का चित्रण आता है। वह छोटी बच्ची है, लेकिन अपने छोटी—छोटी आव यकताओं के पूर्ति के लिए कड़वी जूबान बोलती है। घर के सूत्रता का अभाव ही उसके चरित्र पर प्रभाव डालता है। वह मुँहफटी, वाचाल, स्वयंकेंद्रित कृतघ्न कि ोरी बनकर उभरी है। वह नयी पीढ़ी का असंतगत रूप प्रकट करती है।

संक्षिप्त में हम यह सकते है कि राके ा के नाटकों में चित्रित नारी के चित्रण में भारतीय आद ा संस्कृति का द नि होता है। तो बहुतां ा नाटकों में नारी की मनोवैज्ञानिक भावनाओं को वे वाणी देते हैं। नारीके मन में कुंठित, असंतोशी भावना, सेक्स भावना और स्वच्छंदी भावना का भी वे चित्रण करते है। भारतीय संस्कृति में नारी की विद्वता के साथ, अध्यात्मिक क्षण तो भी पकड़ लेते है। नैतिकता अनैतिकता, वि वास और वास्तव का भान लेकर वे नारी के हर पहलू का चित्रण करते है। उन्होंने प्रस्तुत नाटकों में नारी की कुंठाए, उसकी विडंबना, मनोवैज्ञानिक कुहासे, विकृतियाँ, घूटन, विव ाता आदि का परिवेक्षण नाटककार करते है।

संदर्भ :

१. मोहन राकेश—साहित्यिक और सांस्कृतिक दृश्टि—वासू भटाचार्य, पृ.१२
२. डॉ. गोविंद चातक—आधुनिक नाटक का मसीहा—मोहन राकेश, पृ.३३
३. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, राजपाल ॲन्ड सन्स, कश्मीर गेट, दिल्ली, प्र.सं. १९८५, पृ.११
४. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.२०
५. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.२६
६. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.१०१
७. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.२०
८. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.२२
९. मोहन राकेश, आशाढ़ का एक दिन, पृ.७६
१०. जगदीश शर्मा, मोहन राकेश की रंगदृश्टि, पृ.३२
११. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, राजकमल, दिल्ली, प्र.सं. १९६५, पृ.४९
१२. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, पृ.५२
१३. डॉ. गोविंद चातक—आधुनिक नाटक का मसीहा—मोहन राकेश, पृ.७३
१४. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, पृ.७२,७३
१५. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, पृ.२५
१६. मोहन राकेश, लहरों के राजहंस, भूमिका में, पृ.१२

१७. मोहन राकेश, आधे–अधूरे, राधाकृश्ण प्रका ान, प्रायवेट लि., नई दिल्ली, सातवाँ संस्करण, पृ.२२

१८. तिलकराज भार्मा, अपने नाटक दायरे में मोहन राके ा, पृ.११९

१९. मोहन राकेश, आधे–अधूरे, पृ.१०७

२०. डॉ. गोविंद चातक–आधुनिक नाटक का मसीहा–मोहन राकेश–पृ.८४

२१. मोहन राकेश, आधे–अधूरे, पृ.२९

"'पहला राजा' नाटक में आधुनिकता का चित्रण"

डॉ. संजय चोपडे,
'अक्षर लेणं' 140/19 ब,
ओमसाई कॉलनी, पाचगांव
(कोल्हापुर)

नाटककार जगदीशचंद्र माथूर ने एकांकी रचना द्वारा नाट्य लेखन के क्षेत्र में प्रवेश किया है। जब वे इलाहबाद विश्वविद्यालय में पढ़ते थे, तब उन्होंने आजादी के लिए आंदोलन छेड़ा था। छायावादी कवियों ने राष्ट्रीयता को काव्य का विषय बनाया था। वे सुमित्रानंदन पंत की साहित्य रचना पढ़ते थे। वे इस बारे में लिखते है–"छायावाद की साक्षात मूर्ति सुमित्रानंदन पंत से अभिभूत हुई और फिर उन सपनों के विधाता बने मेरे लिए पंतजी।"[1] वे प्रयोगधर्मी नाटककार थे। उनका 'पहला राजा' प्राचीनकालीन कथा पर आधारित नाटक है। डॉ. गायकवाड इस नाटक के बारे में लिखते है–"पहला राजा में अनेक समसामायिक समस्यों का विश्लेषण किया है। इसमें आर्य, अनार्य में समन्वय साधने के रूप में वर्ण संकर की समस्या, अन्नोत्पादन की समस्या, जमीन को समतल और उपजाऊ बनाने की समस्या, जल उपलब्धि के लिए नदी के प्रवाह को मोड़ने और बाँध के निर्माण की समस्या, शासकद्वारा प्रजा हित की समस्या को प्रधान स्थान मिल गया है। ये सभी समस्याएँ आज के जीवन की है।"[2] इस तरह नाटक में मिथक की नूतन व्याख्या प्रस्तुत कर आधुनिक जीवन को प्रतिध्वनित किया गया है। 'पहला राजा' यह प्रतिकात्मक नाटक है। और प्रयोग के धरातल पर इससे मॉडर्न एलिगोरी माना गया है। नाटककार ने राजा पृथु पात्र को आधुनिक पं. जवाहरलाल नेहरू के प्रतिक के रूप में रखकर चित्रण किया हैं। जो पं. नेहरू राजनीतिक, सामाजिक, कृषि व्यवस्था में परिवर्तन करनेवाले देश के पहले नेता थे। पृथु राजा समाजवादी समाज के लिए पुरुष शक्ति का प्रयोग करते हैं। पृथु पृथ्वी का पहला राजा हैं। उसने पृथ्वी को समतोल बनाया। उन्होंने पानी व्यवस्था, कृषि परिवर्तन, बंजर जमीन उपजाऊ बनाकर पृथ्वी की सेवा की। डॉ. इंद्रनाथ मदान के शब्दों में–"गर्ग आदि शुक्राचार्य, तुत, मागध, पृथु, कवष, सुनीया, दासी, अर्चना, उर्वी और हर पात्र एक अन्योक्ति है। एक संकेत है जिसके माध्यम नेहरू युग की आधुनिकता या आधुनिकता का पहला दौर उजागर होने लगता है। इस तरह नाटक में समकालीन रचनाओं के आधार पर उभरने लगती है। योजनाओं की स्थापना, भारत–चीन युद्ध, मंत्रियों के आपसी द्वेष और षडयंत्र, घाटे का बजट या राजकोष की कमियाँ, देश की एकता का सवाल, पूँजीपतियों के बड़े–बड़े घर, मुनाफाखोरी, जनता का शोषण, अन्न की कमी, पिछड़ी जातियों का मसला, संविधान की शपथ।"[3] आदि आधुनिक समाज से संबंधित समस्याओं का चित्रण मिलता है।

प्रस्तुत नाटक द्वारा **'आधुनिक अध्यात्मिक'** दृष्टिकोन सामने आता है। वर्तमान काल में अध्यात्मिकता को बुद्धि के स्थान पर परखा जाने लगा है। ईश्वर के प्रति अनास्था बढ़ रही है। इसका चित्रण नाटककार करते हैं। सुत्रधार नटी से कहता है–"मैं परमात्मा की स्तुति नहीं कर रहा था।"[4] वह उसे शक्तिबिंदू के नाम से परिचित करवाता है। वह आगे एक प्रसंग में कहता है–"देवता ही वे फूल है। ये गंधहीन, स्वादहीन, निर्बीज, ये मनोरम प्रवंचनाएँ जिन्हें हम न छू सकते है, न खा सकते है, न धरती

पर बो सकते है।"[5] इसतरह वे अध्यात्मिकता की आलोचना करते हैं। इस नाटक द्वारा नाटककार एकता का दर्शन कराते हैं। दस्युओं के आक्रमण से युद्ध की स्थिति बनती है। तब पृथु हीन जाति के कवष से सहायता लेने में पीछे हटते नहीं बल्कि एकता से लड़ने के लिए साथ माँगते कहते है–"सच एकही बात है कि सरस्वती पार करके डाकू सारे ब्रम्हावति को घेर लेंगे और तब तुम्हारा–हमारा प्यारा हिमालय भी–बिगर्त भी–मटिया समेट हो जाएगा।...इस चुनौती को मैंने स्वीकार किया है।...मेरा साथ दो कवष।"[6] इसप्रकार एकता का दर्शन कराते है। प्रस्तुत इस नाटक द्वारा नाटककार सन 1962 और 1965 के युद्ध का संकेत देते है। इस युद्ध में पंडित नेहरूजी ने पड़ोसी देशों से मद्द माँग ली थी। और युनिस्को से सहायता लेकर युद्ध में विजय प्राप्त किया था। यह भी नाटककार दिखाते है।

जगदीशचंद्र माथूरजी **'जनतंत्र का महत्त्व'** बताते है। पहला पृथु राजा निर्वाचित शासक के रूप में काम करते हैं। वह अपने मुनियों की हाथ की कठपुतली होने के बजाय प्रजा हित को महत्त्व देते हैं। राजा कहता है–"आपने मुझे राजा बनाया है। तो मेरा आदेश सुनिए। मुझे स्तुति नहीं आपका सहयोग चाहिए। वाणी का विलास नहीं कर्म का उल्लास चाहिए।"[7] वह मंत्रिमंडल और आधुनिक प्रजातंत्र को अपनाते हैं। इस नाटक में आधुनिक गुटबाजी का भी दर्शन हो जाता है। यह लोग कल्याणकारी योजनाओं पर पानी फेर देते हैं। बाँध का निर्माण पूरा न हो इसलिए काम करते हैं। नाटक का पात्र मुनि काम पर आदमी भेजता नहीं है, जिससे बाँध का काम अधूरा रहता है। शुक्राचार्य अपनी कुटनीति प्रकट करते कहते हैं–"चलिये अभी और चूपचाप बाँध के काम में ढीला कराइये। नये मजदूरों के दलों में छँटनी कीजिए।"[8] इसप्रकार षडयंत्र के योजनाओं को फँसाने का काम होता है। जातियों में उच्च–निचता का संकेत मिलता है। जब भृगु और आत्रेय वंशों की प्रतिस्पर्धा होती रहती है। भृगु समाज को काम मिलने पर आत्रेय वंशज नाराज होते हैं। वे अपना काम कराने के लिए गर्गपुत्री अर्चना का माध्यम बनाकर ठेका लेनी की कोशिश करते हैं। नाटक में प्राचीन काल में भी बुद्धिजीवी कलाकार कवि, लेखक, पत्रकार, अध्यापक को राजाश्रय मिलाने के लिए उनकी शरण लेनी पड़ती थी। नाटक के पात्र सूत और मगध बिनती करते हुए कहते–"हे परम प्रताषी, हे परमसमर्थ, हे परम बलशाली राजन, हम बारम्बार आपके प्रकट होनेवाले गुणों और कर्मों की वंदना करते है।"[9] इसीप्रकार आज भी कलाकार की बेइज्जत होती नजर आती है। सत्ता के सामने बुद्धिजीवी की कीमत नहीं है। सत्ता पक्ष सामने झुककररहना पडता है। राजनीतिज्ञों के पास रहने के लिए वे दया की भीख माँगते है। प्रस्तुत नाटक में **'मानवतावाद की स्थापना'** की गई है। माथूरजी मानव और प्रकृति के बीच अध्यात्मिक संबंध बताते हैं। "अर्थवेद का पृथिवी सूक्त।"[10] पृथ्वी और मानव के संयुक्त रूप पर जोर देते हैं। धरती की प्रतिष्ठा, समृद्धि, सौंदर्य, मानव के उद्यम से ही है। यही 'मानवतावाद' है। आधुनिक समाज के विकास में वर्ण, जात, धर्म, रंग, देश या संकुचित दीवारों से घिरा है। इसीसे मुक्ति पाना ही आधुनिकता है। यही बात राजा पृथु द्वारा स्पष्ट की गई है। पृथु राजा बनते वक्त शुक्राचार्य शपथ देते कहते है–"समाज को वर्ग–संकरता से बचाएँगे, आर्य जाति के रक्त में मिलावट नहीं होने देंगे?"[11] तब पृथु रूक जाता है और पूछता हैं–"क्या यह संभव है?"[12] यही पर **'मानवतावादी विरोधी मतों'** को अस्वीकार किया है। आगे चलकर यही राजा वह नीचले जाति के 'कवष' को मंत्रिमंडल में शामिल करते है। भारत की स्वतंत्रता

के बाद भ्रष्टाचार को स्थान मिला था। डॉ. चातक इस बारे में लिखते है–"माथूर ने पहला राजा के माध्यम से स्वतंत्रता से पहले की निरंकुश शासन पद्धति, जनता के संघर्ष और उसके बाद पहले प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू द्वारा किए गए नवनिर्माण और उसमें आयी बाधाओं का चित्रण किया है।"[13] इस नाटक में स्वार्थ, समझौता, सिद्धांत हिनता, अवसरवादिता, भ्रष्टाचार, भाषणबाजी, नारेबाजी, आंदोलन का चित्रण मिलता है। इन्ही प्रश्नों का उत्तर खोजने का प्रयास नाटक द्वारा हुआ है। नाटक प्राचीन है, लेकिन इसमें 21 वी सदी की समस्या, प्रश्नों का चित्रण मिलता है।

संक्षेप में हम इतना कह सकते है कि जगदीशचंद्र माथूरजी ने प्राचीन महाभारत पौराणिक कालीन कथावस्तु को आधुनिकता में ढालने का बड़ा सुंदर प्रयास किया है। आधुनिक भावबोध को पुराने पात्रों द्वारा चित्रित करके कथावस्तु को सुंदर, सरल बनाया है। रंगमंच की दृष्टि से यह नाटक जितना परिणामकारक है उतनाही शैली की दृष्टि से भी है। संघर्ष और संयम का रूप महत्त्वपूर्ण रूप से चित्रित किया है। इस नाटक के पात्र और प्रसंग वैदिक और पौराणिक साहित्य से लिए हैं। इसमें हमारे देश का इतिहास भी है और इसमें नाटककार ने भोगा हुआ यथार्थ प्रस्तुत किया हैं। इस नाटक में बौद्धिकता की मात्रा अधिक रही है। इस नाटक में हिंदू–मुस्लिम एकता, वर्ण व्यवस्था बौद्धिक स्तर पर चित्रित हैं। नाटक में घटनाएँ कम और मनःस्थितियाँ अधिक चित्रित की हैं। उदा. पृथु का अपना पुरुषार्थ, द्विधा, अवस्था मंत्रिमंडल लोगों की विफलता, सूत और मागध के यशोगान की विसंगति, उनकी मनोवेदना बढ़ाती है। इस नाटक में बर्नार्ड शॉ (जीन ऑफ आर्क), ख्रिस्तोफर फ्राइ (द फर्स्ट बॉर्न), डी. एच. लॉरेन्स (डेव्हिड), जॉन एनुल्हि (ट्रोजन बॉर), ब्रेखर (गॅलिलिओ) आदि पाश्चात्य नाटककारों ने प्राचीन पात्र, प्रसंग, परिस्थिति के माध्यम रंगमंच पर समसामायिक समस्याओं का विश्लेषण किया है, वैसा इस नाटक में हुआ है। इसमें आधुनिकता, नविनता प्रदान हुई है। इसलिए यह नाटक प्राचीन पौराणिक कथावस्तु पर आधारित होकर भी आधुनिकता का बोध प्रकट होता है।

संदर्भ :

1. जगदीशचंद्र माथूर, 'बोलते क्षण....' आत्मकथन, पृ.21
2. ज्ञानराज गायकवाड, आधुनिक हिंदी नाटकों में संघर्ष तत्त्व, पुस्तक संस्थान कानपुर, प्र.सं. 1975, पृ.117
3. डॉ. इंद्रनाथ मदान, आधुनिकता और हिंदी साहित्य, प्र.सं.1973, पृ.208
4. जगदिशचंद्र माथूर, पहला राजा, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. 1976, पृ.12
5. जगदिशचंद्र माथूर, पहला राजा, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. 1976, पृ.27
6. जगदिशचंद्र माथूर, पहला राजा, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. 1976, पृ.49
7. जगदिशचंद्र माथूर, पहला राजा, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. 1976, पृ.46
8. जगदिशचंद्र माथूर, पहला राजा, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. 1976, पृ.94
9. जगदिशचंद्र माथूर, पहला राजा, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. 1976, पृ.45
10. मलिक शांति, नाट्य सिद्धांत विवेचन (संस्कृत, पाश्चात्य हिंदी), ज्ञानभारती प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. 1994, पृ.98
11. जगदिशचंद्र माथूर, पहला राजा, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. 1976, पृ.44

12. जगदिशचंद्र माथूर, पहला राजा, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं. 1976, पृ.44

13. डॉ.गोविंद चातक, नाटककार जगदिशचंद्र माथूर, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, प्र.सं.1973, पृ.46

बलात्कार पीढ़ित लड़की की व्यथा : 'सुबह के इंतजार तक'

सुषमा मारुती चौगले
शोध छात्रा

आज महिला सुरक्षा का सवाल बेहद बेचिदा बनता जा रहा है। दिन – ब – दिन महिलाओं के प्रति अपराध बढ़ते ही जा रहे हैं । कोई जगह ऐसी नहीं छूटी जहाँ महिला खुद को सुरक्षित महसूस करसके। स्कूल, कॉलेज, दफ्तर, सड़के, रेल, बस, सार्वजनिक स्थल, मंदिर, यहाँ तक की वह खुद अपने घर में भी महसूस है या नहीं इस में भी संदेह है। हर जगह महिलाएँ अपने आप को असुरक्षित महसूस कर रही है। प्रत्यक्ष– अप्रत्यक्ष रूप से महिला का शोषण हो रहा है। मानसिक उत्पीड़न, स्त्री भ्रूण हत्या, दहेज के कारण हत्या, अपहरण, छेड़ – छाड़, तेजाब फेकना, ज़बरदस्ती वैश्यवृति, यौन हिंसा, बलात्कार आदि अपराध लगातार बढ़ते ही जा रहे हैं । आज – कल बलात्कार के समाचार तो रोज ही सामने आ रहे हैं । समाज की मानसिकता नपुंसक होती जा रही है। एसी ही एक बलात्कार पीढ़ित लड़की की त्रासदी का चित्रण सूर्यबाला जी के 'सुबह के इंतजार तक'उपन्यास में दिखाई देता है।

सूर्यबाला जी की अब तक पाँच उपन्यास, दस कथासंग्राह, चार व्यंग्य संग्रह, डायरी और संस्मरण प्रकाशित हो चुके हैं। 'मेरे संधिपत्र', 'सुबह के इंतजार तक,'अग्निपंख' और 'यमिनी कथा' इन उपन्यासों में स्त्री शोषण, अन्याय अत्याचार वेदना, मन की घुटन, कुंठा, दमन, आक्रोश, विद्रोह, व्यक्तिगत चेतना, दाम्पत्य जीवन के संबंध, विवाहेत्तर संबंध, कामकाजी महिलाओं का संघर्ष चित्रित हुआ है।'दीक्षांत ' उपन्यासों में शिक्षा व्यवस्था का अनाचार और भ्रष्टाचार चित्रित हुआ है। इन में 'सुबह के इंतजार तक' उपन्यास मन को झकझोरकर रख देता है।

'सुबह के इंतजार तक' उपन्यास सन 1980 में प्रकाशित हुआ। इस उपन्यास में मध्यम वर्ग परिवार के अभावपूर्ण जीवन का और मध्यम वर्ग की मानसिकता का चित्रण है। साथ ही इस उपन्यास में महिला सुरक्षा को लेकर सवाल खड़ा किया है।

इस उपन्यास की नायिका 'मानू' नाम की लड़की है। मानू मध्यम वर्ग परिवार से है। आर्थिक अभाव की पूर्ति के लिए मानू और उसका परिवार संघर्षरत है। उसके परिवार में माँ, पिताजी, बुलू,छोटा भाई बिट्टू है। मध्यमवर्गीय परिवार में दिखाई देने वाली सभी समस्याएँ उनके परिवार में हैं। झूठी शानोशौकत, प्रतिष्ठा, सफेदपोश, इज्जतदार आदि मध्यवर्ग परिवार की सभी विशेषताएँ मानू के परिवार में दिखाई देती है। माँ- पिता बेरोजगार हैं। काम के तलाश में भटक रहे हैं । घर चलना और बच्चों की पढ़ाई पूरी करना कठिण हो गया था। 'बुलू' पढ़ाई में अच्छा होने के बावजूद भी आर्थिक तंगी के कारण माँ और पिताजी उसे पढ़ने से रोकते है। माँ कहती है – "बुलू आजतक पढ़ाई– लिखाई में कुछ रखा नहीं बेटे। तेरे लिए कोई नोकरी ढूँढे तो कैसा रहे। देख , आजकल तो बी. ए. , एम. ए. वाले भी बेकार ही घूम रहे है ना।"[1]

एक दिन माँ का सौतेला भाई सुरेश आता है। माँ घर के अभाव को छुपाने की भरकस प्रयास करती है। परंतु घर के हालात मामा-मामी से छुपा नहीं पाती। मानू को मामा-मामी के घर भेज देती है। मामी से माँ ने कहा– " सीधी है। खाना-पीना बना लेती है जो चाहे, मदद लेना। बच्चे को भी देख लेगी, तुम्हारी बात का जवाब नहीं देगी। मेरे बिट्टू को तो इसी ने माँ की तरह पाला है। "[2] मानू मामा के घर में रहकर घर के सारे काम करती है। एक दिन मामा-मामी की गैरहाजिरी में उनका एक परिचित सामान देने के लिए आए हुए आदमी ने मानू पर बलात्कार किया। वह कुछ भी न कर पाई। "अचानक बिजली की सी तेजी से उसने दरवाजे के दोनों कुंडे चढ़ा दिए – और इसके पहले कि मेरी बदहवास चीख निकलती, अपनी एक भरपूर हथेली से मेरा मुंह दबा, दूसरे से मुझे उठाए कमेरे तक चला आया। आतंक, भय और दहशत से कांपती उसके हाथों में ही में मूर्छित हो झूल गई थी।--- उसके बाद जाने कब तक आधे होश, आधी बेहोशी में आपना विध्वंस देखती मैं असहाय, निस्पंद पड़ी रह गई थी।"[3] मामा - मामी ने इस घटना को नरमाई के साथ सुलझाने की कोशिश की। उस अपराधी के सामने मानू से विवाह करने का प्रस्तव रखते है, पर वह मामा को धमकाते हुए कहता है – "आप ठेकेदार के पास जाकर मेरी बदचलनी का ढिंढोरा पीट आइए ; मैं यूनियन की मदद लेकर आपके नाम मुरदाबाद बुलवा देता हूँ।"[4] इन धमकियों से डरते हुए और अपने कुकर्मों को छुपाने के लिए मामा-मामी मानू को ही दोषी

ठरहराते हैं। एक लड़की की इज्जत लूटी जाने पर उसका जीवन बरबाद हो जाता है। वह सिर्फ शारीरिक रूप से ही नहीं मानसिक और भावनिक रूप से भी बिखर जाती है, टुट जाती है। कई लड़कियाँ जीवन में आगे बढ़ भी नहीं पाती। कुछ अपने आप को खत्म कर लेती हैं तो कुछ समाज के डर से इसे छुपाने की कोशिश करती है। कानून का सहारा लेनेवालों की संख्या बहुत कम है। पर उन्हें भी न्याय मिलता है या नहीं यह महत्वपूर्ण बात है।

सोचने वाली बात यह है कि बलात्कार में लड़की का कोई दोष न होते हुए भी लड़की को ही सब भुगतना पड़ता है। बलात्कार पीडित लड़की के परिवार को अनेक समस्यों का सामना करना पड़ता है। मानू के परिवार की भी हालत कुछ ऐसी ही है। मानू का परिवार यह सह नहीं पाता। उसके भाई बालू का उस की तरफ देखने का नजरिया बादल जाता है। वह उससे कटा– कटा सा रहता है। माँ खाट पकड लेती है । पिताजी कमजोरी से जर्जर हो जाते है। बालू शराबी बन जाता है। शराब के नशे में पढ़ाई छूटने का दर्द भी बाहर आता है। - " गिराज में सभी पीते है , माँ । वहाँ यह डर नहीं रहता कि स्कूल की तरह 'सर' बेंत लगाएँगे। गिराज स्कूल नहीं है , माँ । दिन भर थकते है न काम करके तो सब लड़के भी .....।"[5] मानू घर वालों के व्यवहार से खुद को खत्म करने की कोशिश भी करती है। - "तुझे तो बस चिढ़ और गुस्सा ही आता है न मुझपर? लेकिन मुझे तो नफरत और घिन सी आती है खुद पर। विश्वास करेगा ? तीन रातों को शिवालेवाले कुएँ तक चुपचाप भागती चली गई बदहवास --- पर कूदने से पहले डर लग गया , बुलू।"[6] भाई के प्रति प्यार के कारण वह बुलू को आगे पढ़ाने का निर्णय लेती है। बलत्कार के परिणाम स्वरूप मानू गर्भवती होने के कारण समाज में सिर उठा कर चलने से कतराती है।मानू को बुलू एक दिन वह शहर छोड़ कर दूसरे शहर ले जाताहै।

अजनबी शहर में रहने का कोई ठिकाना न था। मानू विधवा है कहकर बुलू धर्मशाला में रहने की जगह प्राप्त करता है। पर यह बात मानू के आत्मसम्मान को ठेस पहुचाँती है । मानू की असलियत बताने पर उन्हें वहाँ से निकाला जाता है। एक काकी की कोठडी में उन्हें आसरा मिलता है। काकी से वह कोई बात नहीं छुपाती। काकी मानू को बच्चे से मुक्ति दिलाने में सहाय्यता करती है पर मानू के अंदर छुपी ममता तड़प उठती है।–'मुक्ति' शब्द इतना क्रूर क्यों लग रहा है ?--- काकी को मृत्यु – सुख की परिभाषा सुनानेवाली मैं अंदर अपनी ही तड़फ की किर्चों से कितनी से कितनी लहूलुहान हूँ।--- मेरे अंगों से ममता और तड़फ के सोते फुट रहे हैं।"[7] बाद में भट्टानी भाभी भट्टजी से कहकर मानू को स्कूल में अध्यापिका की नौकरी लगती है। पर वहाँ भी उसका अभिशप्त इतिहास पीछा नहीं छोड़ता। जीवन के सच्चाई को न छुपने के कारण वह हमेशा संघर्ष करती रही। बुलू स्कूल जाने लगा।मानू बुलू को डॉक्टरी पढ़ाती है । मानू को गर्भाशय का कैंसर हो जाता है।जिंदगी से संघर्ष करती मानू बुलू को मेडिकल ऑफिसरबनाती है। बुलू को संबोधित करते हुए वह अंतिम पत्र में लिखती है–"तेरी यह दीदी बहुत बहादुरी से जिंदगी जी चुकी है। उसने सब कुछ स्वीकार लिया। इसीसे शायद समाज भी उसे सहजभाव से स्वीकारता चला गया। समाज मुझे स्वीकारे– यही तो मेरे विद्रोही की पीठिका थी , मेरा हठ था मेरी उपलब्धि थी ।"[8]

इस तरह मनु के माध्यम से सूर्यबाला जी ने बलात्कार के परिणाम स्वरूप अंधकार मय जीवन में हौसले और जिद के साथ उमीद के सुबह की किरण किस तरह आती है यह चित्रित किया है। साथ ही महिलाओं को अन्याय के खिलाफ आवाज उठाने के लिए संकेत देते हुए महिलाएँ आत्मबल के साथ संघर्ष करेगी तो समाज को उसे स्वीकृति देनी ही पड़ती है।बलात्कार की घटना से उभरती हुई जिंदगी से संघर्ष करके सफलता प्राप्त करनेवाली मानू का सशक्त चित्रण इस उपन्यास में किया गया है। साथ ही पाठकों को महिला सुरक्षा को लेकर सोचने पर विवश भी कर दिया है। शारीरिक, मानसिक और सामाजिक रूप से पीडित महिलाओं को अन्याय के खिलाफ आवाज उठाने की जरूरत है। सही वक्त पर कानून का सहारा लेने की जरूरतहै। महिलाएँ अगर समाज और रीतिरिवाज के नाम पर एसे अन्याय सहने लगेगी तो गुनहगार और अधिक गुनाह करते ही रहेंगे। इच्छा केविरुद्ध जबरदस्ती किया जानेवाला संभोग या भय, आतंक के बल पर शारीरिक संबंध बनाना बलात्कार है। आज छोटी सी बच्ची से लेकर बूढ़ी महिला तक कोई सुरक्षित नहीं है। आए दिन हम बलात्कार के समाचार सुनते रहते हैं। इस पर नियंत्रण पाने के लिए महिला को आत्मरक्षा करने की तकनीक सिखनी चाहिए।अनजान पुरुष के साथ अकेले में न जाए। अगर जाना पड़े तो विपरीत परिस्थितियों में निडर होकर परिस्थिति का सामना करे। मनोबल ऊँचा रखे। ऐसी परिस्थिति में फोन से पुलिस, इमर्जन्सी नंबर या अपने परिजनो को सूचित कर के सहायता ले। कानून में महिलाओं की सुरक्षा को लेकर अनेक प्रावधान बनाए गए हैं। धारा375

में बलात्कार की परिभाषा बताई गई है। तथा धारा 376 में क से घ तक विशेष प्रकार के बलात्कार और दंड का प्रावधान दिया गया है। "अपराधिक कानून (संशोधन) अधिनियम 2013 के अनुसार बलात्कार तथा महिलाओं के प्रति यौन अपराधों के लिए कड़ी सजाओं के प्रावधान किए गए हैं।"[9] लेकिन महिला सुरक्षा की ज़िम्मेदारी सिर्फ सरकार या कानून की नहीं है अपितु समाज की, हर आम आदमी की है ताकि हर महिला गर्व से अपने जीवन को जी सके। लगातार महिलाओं के खिलाफ बढ़ते गुनाहों के परिणाम स्वरूप समाज में भी क्रोध और विद्रोह की भावना बढ़ रही है। 'निर्भया हत्या कांड' में एक मासूम के साथ सामूहिक बलात्कार कर के बढ़ी बेरहमी से उसकी हत्या के बाद समाज में एक विद्रोह की आवाज गूंज उठी। जिसके परिणाम स्वरूप उसे बहुत जल्द न्याय मिला तथा भारतीय कानून में भी सुधार किए गए। एसे पैचीदा बलात्कार के लिए फ़ाशी की सजा तैय करदी गयी। महाराष्ट्र का एक गाँव कोपर्डी में हुए बलात्कार के विरोध में 'मराठा ' समाज ने मोर्चा के रूप में आवाज उठाई। 'मराठा क्रांति मोर्चा ' में विशाल जन समुदाय द्वारा निषेध किया गया और महिला सुरक्षा को लेकर अनेक विचार समाज और शासन के सामने रखे। परिणाम स्वरूप महाराष्ट्र सरकार को इसकी और ध्यान देना पड़ा। कोपर्डी की बलात्कार पीड़ित मासूम लड़की को न्याय मिलाने के लिए कानूनी कार्यवाही जल्द से जल्द करने के आदेश दिए गए। ऐसी अनेक घटनाए समाज में घटित हो रही है । पर हर बार ऐसे निषेध मौर्चे और जुलूस निकालकर ही न्याय प्राप्त करने की नौबत ही क्यों आए? समाज की हर इकाई को महिलाओं कों इज्जत और सम्मान की दृष्टि से देखने कानज़रिया कब विकसित होगा? क्या महिला सुरक्षा की ज़िम्मेदारी सिर्फ सरकार और कानून व्यवस्था की है? इस ज़िम्मेदारी का निर्वाह समाज के हर व्यक्ति द्वारा करने पर ही स्त्री खुद को सुरक्षित महसूस करती हुई निडर होकर जिंदगी जी सकेगी । बलात्कार के बाद बिखरे जीवन को समेटते हुए, समाज तथा अनेक समस्याओं से संघर्ष करते हुए, खुद का अस्तित्व सिद्ध करने वाली मानू के माध्यम से सूर्यबाला जी ने समाज में बलात्कार पीड़ित महिलाओं के जीवन में संघर्ष के साथ सफलता पाने की उम्मीद जगाई है। बलात्कार सिर्फ शरीर को हानी नहीं पहुंचता बल कि मानसिक स्थिति को उजाड़ देता है। ऐसी विपरीत परिस्थितिओं से संघर्ष कर के सफलता हासिल करने के लिए प्रेरित करने में सूर्यबालाजीसफल हुई हैं । महिलाओं के प्रति आदर और सम्मान कि भावना ही सशक्त समाज का निर्माण कर पाएगी और ऐसे सशक्त समाज की सुबह महिलाओं को गर्व से जीवनजीने का अवसर प्रदान करेगी ।

संदर्भ ग्रंथ

1. सूर्यबला(1980), 'सुबह के इंतजार तक',नई दिल्ली , ग्रंथ अकादमी , पृ. स. 91
2. वही, पृ. स. 93
3. वही, पृ. स. 100
4. वही, पृ. स. 101
5. वही, पृ. स. 105
6. वही, पृ. स. 108
7. वही, पृ. स. 135
8. वही, पृ. स. 163
9. www.vivacepanorama.com/criminal-law-amendment-act-2013/oct4,2015(uploaded)

समकालीन वैचारिक साहित्याचेस्वरूप व आव्हाने

डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे
मराठी विभाग प्रमुख,
नाइट कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स,
आझाद चौक, कोल्हापूर ४१६ ००२

प्रस्तावना

आज मराठीतील वैचारिक साहित्याची परंपरा झाल्यासारखे जाणवत आहे. वैचारिक साहित्याची संख्यात्मक व गुणात्मक वाढ खुंटली आहे. एकोणिसाव्या शतकापासून अत्यंत विचारगर्भ व चिंतनशील परंपरा असणाऱ्या मराठी वैचारिक साहित्याची परंपरा आज क्षीण का होत आहे, याची कारणमीमांसा करण्याचा प्रयत्न या ँामध्ये केला आहे.

वैचारिक साहित्ङ्ग : संकल्पना व वैशिष्ट्ये

विशिष्ट विचार अथवा विषय तर्कशुद्ध, साधार प्रतिपादन करीत काही एका निष्कर्षाप्रत घेऊन जाणारे साहित्य म्हणजे 'वैचारिक साहित्य' होय. किंवा वाचकांच्या बुद्धीला सतत आवाहन करणारे आणि तर्कशुद्ध, सप्रमाण, संदर्भासह विषय मांडणारे विचारप्रधान लेखन म्हणजे 'वैचारिक साहित्य' होय.वैचारिक साहित्यामध्ये विचार केंद्रस्थानी असतो. तर्कशुद्धता, सूत्रबद्धता, चिकित्सकता, खंडनमंडन, मूल्यात्मकता, चिंतनशीलता, साधार ससंदर्भ विवेचन, विश्लेषकता, बुद्धिनिष्ठता, शास्त्रीयता, आवाहकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, कार्यकारणभावात्मकता, विचारसंपृक्तता, मूल्यनिर्णयन ही वैचारिक वाङ्मयाची काही वैशिष्ट्ये आहेत. मराठी वैचारिक साहित्याच्या अभ्यासातून मराठी जनसमूहांचे विचारविश्व व मराठी गद्यशैली यांचे आकलन होते. वैचारिक साहित्यामध्ये समकालीन मराठी जनसमूहांच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, वाङ्मयीन, शैक्षणिक आदी जाणिवांचे, धारणांचे, मतमतांतरांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते.

जागतिकीकरणाचा प्रभाव

१९८० नंतर संगणक व इंटरनेटमुळे अभूतपूर्व संचार क्रांती व माध्यम क्रांती झाली. जग एक खेडे झाले. १९९० नंतर जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरणाचे पर्व सुरू झाले. जागतिकीकरणाची संकल्पना मूलतः आर्थिक व व्यापारी असली तरी जागतिकीकरणाचा प्रभाव जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांवर पडत आहे. वाङ्मयीन सांस्कृतिक क्षेत्रही जागतिकीकरणापासून अलिप्त राहू शकले नाही. किंबहुना भाषा, वाङ्मय व सांस्कृतिक व्यवहारावर जागतिकीकरणाचे भलेबुरे परिणाम होत आहेत. जागतिकीकरणाच्या रूपाने नवभांडवलशाही सुरू झाली असून भांडवलशाहीचे सर्व गुणदोष सर्वत्र पसरत आहेत. पारंपरिक मूल्यविचार, प्रबोधन, सामाजिक बांधिलकी, समाजपरिवर्तन, सामाजिक चळवळी वगैरे शब्द मागे पडत आहेत. पैसा हेच सर्वोच्च मूल्य बनत आहे. प्रबोधन, चिकित्सा, विचार या सर्व बाबींना दुय्यम, गौण स्थान प्राप्त होत आहे. त्या मुख्य प्रवाहातून बाजूला फेकल्या जात आहेत. व्यक्तीच्या विचारविश्वाचे व जगण्याचे अग्रक्रम बदलत आहेत. एका सांस्कृतिक संक्रमणाच्या टप्प्यातून आपण प्रवास करीत आहोत. इतिहासाचा अंत, तत्त्वज्ञानाचा अंत अशा प्रकारची मांडणी होत आहे. या सर्वांचा परिणाम व्यक्ती व समाजाची विचारप्रक्रिया व वैचारिक साहित्यावर होत आहे. वैचारिक साहित्य मागे पडत आहे. त्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. वैचारिक साहित्याचे वाचन, लेखन, समीक्षा, वाद, चर्चा हे सारेच कमी होत आहे. सद्यःस्थितीत ललित साहित्याशी तुलना करता वैचारिक लेखन तुलनेने फार कमी होत आहे.

वैचारिक साहित्यातील कुंठितावस्थेची कारणमीमांसा

मराठी वैचारिक साहित्यातील सध्याच्या परिस्थितीची कारणमीमांसा काही अभ्यासकांनी व विचारवंतांनी केली आहे. मे. पु. रेगे रेग्यांच्या मते, विचारवंतांनी त्या विचारांच्या मागच्या तत्त्वज्ञानाची नीट फेरमांडणी केली नाही. भारतीय दर्शनांचा व शास्त्रांचा जो वैचारिक वारसा आहे, त्याकडे आपण पाश्चात्त्य प्रभावामुळे दुर्लक्ष केले.पाश्चात्त्य विचारपरंपरांवर आमच्या स्वतंत्र विचारांचे कलम आपण करू शकलो नाही. कोणताही परकीय विचार लक्षात घेताना आपली ज्ञानपरंपरा पूर्णपणे नाकारणे व दृष्टिआड करणे अयोग्य आहे.

आपल्या वारशाचे चिकित्सक परीक्षण करून, तारतम्य बाळगून त्यातले ग्राह्य फक्त स्वीकारून त्या परंपरेवरची आपली पकड मजबूत करण्याचा कार्यक्रम आपण हाती घेतला पाहिजे, असे त्यांनी सुचविले आहे.

के. रं. शिरवाडकर यांच्या मते, ''महाराष्ट्रातील शिक्षणसंस्थांना – विशेषतः महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यांना – आपली जबाबदारी पेलता आली नाही. १९५० नंतर जागतिक ज्ञान ज्या गतीने पुढे जात होते, त्याचा महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण क्षेत्रास पत्ताही नव्हता. इतरांविषयी तुच्छता, आत्मतुष्टी आणि संकुचित दृष्टी यांनी उच्च शिक्षण ग्रासले गेले. परिणामी मराठी विद्यार्थी म्हणजेच मराठी मन सामान्य गुणवत्तेकडे ढकलले जात होते. त्यात पुन्हा इंग्रजीतला कच्चेपणा! त्यामुळे सामान्यतेचे संपादन हे महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाचे उद्दिष्ट बनले. जीवनाच्या प्रगतीची प्रेरणाशक्ती म्हणजे त्या समाजाच्या विचारांची गुणवत्ता. विचारांची परंपरा क्षीण झाल्यावर महाराष्ट्रावर अवनतीची छाया पसरणे अटळ होते.''भारतातील उच्च शिक्षणाचा खालावलेला दर्जा पाहिल्यास शिरवाडकरांच्या मांडणीतील तथ्य जाणवते. काही अपवाद वगळता विज्ञान आणि मानव्यविद्या शाखांमध्ये मूलभूत आणि स्वतंत्र विचार विद्यापीठांत जन्म पावलेले दिसत नाहीत. स्वतंत्र कल्पनेने व नव्याने विचार करणारे उच्च शिक्षित तयार झालेले नाहीत. परीक्षाभिमुख वर्तमान शिक्षणव्यवस्थेत विचार आणि विचारवंत कसे निर्माण होणार, असा मूलभूत प्रश्न शिरवाडकरांनी उपस्थित केला आहे. वैचारिक साहित्याच्या कुंठितावस्थेचे हे एक कारण आहे.

न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगावकर यांच्या मते, ''पूर्वीचे वैचारिक साहित्य हे एकूण समाजस्थितीचा किंवा त्यातील एखाद्या विभागातील स्थितीचा आस्थेने विचार करून त्या बद्दल आस्थेने लिहिले गेले. या सर्व लेखकांचे – मग ते लोकहितवादी, रानडे, टिळक, आगरकर, फुले, आंबेडकर – कोणीही असो, समाजाशी एक घट्ट नाते होते. समाजाशी आत्मीयता होती. आपले जीवन आणि हितसंबंध समाजापेक्षा वेगळे नाहीत, या समाजाचाच ते भाग आहेत, याची त्यांना जाणीव होती. त्यांच्या या जाणिवेतूनच त्यांनी हे लेखन केले आहे. आज सुशिक्षितांची संख्या खूप वाढली आहे. मध्यमवर्ग खूपच विस्तारला आहे. पण या मध्यमवर्गातील प्रत्येक व्यक्तीचे एकूण समाजाशी असलेले नातेच संपुष्टात आले आहे किंवा ते ठिसूळ तरी झाले आहे. आपल्यापुरते, आपल्या कुटुंबापुरते आपण पाहू, समाजाची उठाठेव कशाला? अशी वृत्ती वाढीस लागली आहे. सर्वच समाजघटकांच्या एकत्रित हिताचा विचार आपण कशासाठी करावयाचा, असा प्रश्न सुशिक्षितांना पडत आहे.

आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ज्या वातावरणात उदारता असते, त्याच वेळी नवा विचार जन्माला येऊ शकतो. लेखकाला समाजाची स्थिती जाणून घेण्याचे स्वातंत्र्य पाहिजे. त्या बद्दल स्वतंत्रपणे विचार करण्याची मुभा पाहिजे आणि त्याला आपला विचार मोकळेपणाने मांडण्याचे स्वातंत्र्य पाहिजे. म्हणून जेथे उदारमतवादी लोकशाही खऱ्या अर्थाने अस्तित्वात आहे व शासन किंवा झुंडशाहीची दडपणे अस्तित्वात नाहीत, तेथेच विचारांचा खराखुरा संवाद होऊ शकतो, वैचारिक साहित्य जन्माला येऊ शकते. आज बहुतेक गटांचा स्वतःच्या विचारांबद्दलचा आग्रह इतक्या टोकाला गेला आहे की, विचारस्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी लढा देण्याची घोषणा करणारेसुद्धा दुसऱ्याचे विचार ऐकायला तितकेसे उत्सुक नसतात, असे काही वेळा दिसते. एकांतिक भूमिका आणि प्रतिपादनातील कर्कशता आणि एकमेकांच्या हेतूंबद्दलचे खरेखोटे पूर्वग्रह यांमुळे वातावरणातला संवाद जवळपास संपुष्टात आला आहे. समाजातील संवादासाठी लागणारे मोकळेपण आणि निर्भयता कदाचित कमी झाली असावी, आकसली असावी. दुसऱ्याचा विचार ऐकण्याची क्षमता कमी झाली असावी, हेही एक कारण वैचारिक साहित्य कमी लिहिले जाण्याला कारणीभूत झाले असावे.

आज अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य पूर्णपणे अस्तित्वात आहे, असे म्हणणे कठीण आहे. राजकीय आणि सामाजिक बाबतीत काही मंडळींच्या भूमिका अगदी टोकाच्या अपरिवर्तनीय आणि कर्कश झाल्या आहेत. आपल्या भूमिकेविरुद्ध किंवा त्या भूमिकेपासून थोडेसे वेगळे असलेले विचार मांडलेले त्यांना अजिबात सहन होत नाही. समाजातील वेगवेगळ्या व्यक्तींचे वेगवेगळे विचार असू शकतात व त्या सर्वांना तसे विचार मांडण्याचा अधिकार आहे, हे घटनेतील तत्त्व मनोमन त्यांना मान्यच नसते. त्यातले काही तर आम्ही घटनेचा आदर करतो, ती आम्हाला वंदनीय आहे, असेही सांगत असतात. प्रत्यक्षात त्यांचे वर्तन मात्र त्या विरुद्ध असते.

ही जी वैचारिक असहिष्णुता आज दिसते आहे, ती विचारवंताच्या स्वतंत्र मतप्रतिपादनाला जन्मकाळीच खुडू पाहणारी प्रवृत्ती आहे. लोकशाहीचा आधार असलेला जो उदारमतवाद, त्याची आपण फारकतच घेतली

आहे. समाजस्थितीचा विचार करीत त्यातले दोष दाखवत त्या बद्दल निर्भीडपणे आपली मते मांडावयाची, हे जर विचारवंताचे कार्य मानले, तर त्यांचे विचार आणि लेखन हे सद्यःकालीन परिस्थितीबाबत असले पाहिजे. आज समाजात घुसलेल्या अपप्रवृत्ती, जीवनाच्या सर्वत्र अंगांमध्ये हुकुमशाही आणि झुंडशाही यांचा वाढत चाललेला प्रभाव यांविषयी विचार करणे आणि तो निर्भयपणे मांडणे हे आजच्या विचारवंतांचे कार्य आहे. ते करताना विचारवंतांना आपल्या विचारांची किंमतसुद्धा द्यावी लागते. त्यासाठी जो तयार असतो, तोच खरा विचारवंत!'' (नवभारत, जून २०१६). नरेंद्र चपळगावकरांनी वैचारिक साहित्य कमी प्रमाणात निर्माण होण्याची वस्तुनिष्ठ कारणमीमांसा केली आहे.

वैचारिक साहित्याच्या कुंठितावस्थेस सध्याचा समाजही तितकाच जबाबदार आहे.समकालीन राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणाचा विचारवंतावर, लेखकावर परिणाम होत असतो. लेखक हा समाजाचाच एक भाग असतो. सध्या समाजजीवनात एक प्रकारची अहिष्णुता, झुंडशाही वाढली आहे. वैचारिक खुलेपणा कमी होत असून एकारलेपणा, कट्टरवाद वाढत आहे. जेथे विचारांच्या अभिव्यक्तीला मुक्त स्वातंत्र्य नाही, विचारांच्या खुल्या देवाणघेवाणीसाठी अवकाश नाही, प्रतिकूल वा अप्रिय विचार जेथे निर्भयपणे मांडता येत नाहीत किंवा जेथे विचारांचीच फारशी कदर केली जात नाही, तेथे वैचारिक लेखन संपत जाते. कोणताही समाज वैचारिक संघर्षातून विकसित होत जातो. वैचारिक संघर्ष हे समाजाच्या जिवंतपणाचे, गतिशीलतेचे द्योतक असते. व्यवहारवादी व असहिष्णू बनलेल्या वर्तमान समाजात वैचारिक लेखन व विचारवंत अडगळीत पडत आहेत. वाचकांची अभिरुची बदलत आहे. मेंदूला आवाहन करणाऱ्या वैचारिक लेखनापेक्षा रंजनपर गोष्टींच्या भूलभुलैयात लोकमानस रममाण होत आहे. सध्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांनी व सोशल मीडियाने लोकमानसावर गारूड केले आहे. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून पहारेकऱ्याची भूमिका बजावणारी प्रसारमाध्यमे बाजारशरण झाली आहेत. कंपन्या व मालकांकडून वृत्तपत्रे व वाहिन्या चालविल्या जात आहेत. मालकांचे हितसंबंध, नफेतोटे, पत्रांचे/वाहिनीचे हितसंबंध, संपादकांचे व सहकाऱ्यांचे हितसंबंध अशा दुष्टचक्रात माध्यमे सापडली आहेत. विचारस्वातंत्र्यास आधीच फारसे अनुकूल नसलेले वातावरण सध्या अधिकच वाईट बनत चालले आहे. वैचारिक कार्य करणाऱ्या संस्थांना मरगळ आली आहे. मुळात अशा संस्था आपल्याकडे हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या आहेत, परंतु त्यांना अपेक्षित लोकाश्रय मिळत नाही. विचारजागृती व विचारमंथन या विषयीची सामाजिक अनास्था हे याचे खरे कारण आहे. कोणत्याही कार्याला विचारांचे अधिष्ठान असावे लागते, यावरचा विश्वासच उडत चालला आहे. तात्त्विक वैचारिक चर्चांचे जुने आखाडे बंद पडले आहेत. नवी विचारपीठे, स्कूल्स तयार होत नाहीत. जेथे बुद्धिवादी विचारवंत, कर्ती मंडळी एकत्र जमून विविध प्रश्नांची वस्तुनिष्ठ दृष्टीने चिकित्सा करतात, शोध घेतात व भविष्यासंबंधी नवा विचारव्यूह व कृतिआराखडा देतात, अशी मुक्त विचारपीठे आज आपल्याकडे कुठेही आढळत नाहीत. विचारवंतांची संवेदनशीलताच प्रश्नांकित होत आहे. भोवतालच्या ज्वलंत प्रश्नांची, आव्हानांची विचारवंत दखल घेतात की नाही, त्या बद्दल काही चिंतन करतात की नाही, अशी शंका घेण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. भाषेचा आयुधासारखा वापर करून भोवतालच्या परिस्थितीत बदल घडवून आणण्याबाबत विचारवंत, गद्यलेखक या काळात उदासीन झालेले दिसतात.

मध्यमवर्गीय पांढरपेशा वर्गाने सार्वजनिक जीवनाविषयी उदासीन होऊन स्वयंविकासावर लक्ष केंद्रित केले आहे. मराठी वैचारिक लेखनामध्ये व एकूणच सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवहारामध्ये अग्रेसर असलेल्या मध्यमवर्गीयांच्या मनोवृत्तीतील हा बदल वैचारिक साहित्यनिर्मितीवर विपरीत परिणाम करणारा ठरला. जागतिकीकरणानंतर मध्यमवर्गीयांत आलेली सुबत्ता, सामाजिक जाणिवा आणि अंतर्मुख वृत्तीचा झालेला लोप यांमुळे माणसे अधिकाधिक बहिर्मुख होत गेली. भौतिकतेवर भर देण्याच्या प्रवृत्तीतून माणसांची संवेदनशीलता, चिंतनशीलता व समाजशीलता हळूहळू कमी होत चालली. याचा परिणाम व्यक्तीच्या विचारप्रक्रियेवर व अभिव्यक्तीवर होत चालला. केवळ वरपांगी वांझ चर्चा व वृत्तपत्रीय लेखन वाढत चालले. मतप्रदर्शन म्हणजेच विचारप्रकटीकरण अशी धारणा बळावत चालली. गंभीरपणे वैचारिक लेखन करणारे विचारवंत व लेखक सध्या अभावाने आढळतात.

वैचारिक साहित्याचे स्वरूप व आव्हाने

समकालीन वैचारिक लेखनाचा दर्जा काही अपवाद वगळता खालावलेला आहे. सध्याच्या वैचारिक साहित्याचे स्वरूप सांगताना वसंत पळशीकर म्हणतात, १. लेखनात विषयाच्या ज्ञानाचे कच्चेपण जाणवते. २. लेखनात व्यक्त झालेली मते, त्या मागील विवेचन यांमध्ये स्वतःच्या चिंतनापेक्षा उसनवारीवर भर असतो. ३. लेखन अघळपघळ असते. ४. विचारवंताच्या ठिकाणी वैचारिक जीवनाला प्रथम व उत्कट निष्ठा असायला हवी. या अपेक्षेचा भंग करण्याइतके ते लेखन जुजबी, घाईघाईत उरकलेले व विस्कळीत असते. ५. प्रसंगी विशिष्ट लेखन उत्कृष्ट असते, पण ती उत्कृष्टता तांत्रिक स्वरूपाची असते; विचारवंताच्या ठिकाणी सर्वव्यापी अशी मूल्यदृष्टी, तत्त्वविचार असायला हवा, त्याचा प्रत्यय त्या लेखनात आढळत नाही. ६. बहुतेक वेळा व्यावसायिक जीवनाचे, हितसंबंधाचे एक अंग असे लेखनाचे स्वरूप असते. विचाराविषयीच्या पोटतिडकेतून ते निःस्वार्थी वृत्तीने प्रकट झालेले असत नाही.

समकालीन वैचारिक साहित्य असमाधानकारक असण्याची काही कारणे पळशीकरांनी सांगितली आहेत. त्यांच्या मते, १. लेखक लेखनावर पुरेसे परिश्रम घेत नाहीत. पुष्कळसे वैचारिक लेखन लेखकाच्या स्वयंस्फूर्त इच्छेचा, अभ्यासाचा परिपाक म्हणून होत नाही, तर ते मनधरणी करून लिहवून घेतलेले असते. बहुतेक लिखाण वस्तुतः पहिल्या कच्च्या खर्ड्याच्या स्वरूपाचे असते. २. वाचकांबद्दल अनादराची भावना असते. त्यांचे समाधान कशाने होईल, यांचा मनाशी अंदाज बांधून लेखन प्रकाशन केले जाते. ३. इंग्रजीतील लेखनाला जसे महत्त्व दिले जाते, तसे मराठीला दिले जात नाही. मराठी लेखनाविषयी एक दुय्यमपणाचा भाव आढळतो. ४. लेखन करून आपण उपकार करीत आहोत, अशी एक चमत्कारिक वृत्ती लिहिणाऱ्यांत आढळते. ५. इतर दैनंदिन व्यावसायिक जबाबदाऱ्या सांभाळून अव्वल दर्जाचे लेखन करण्याइतके स्वास्थ्य लेखकाला नसते. त्यामुळे इच्छा असूनही हवा तेवढा वेळ लेखनावर खर्च करता येत नाही. ६. एखादे लेखन काटेकोर परिपूर्ण करण्यासाठी ग्रंथालय, रजा, प्रवास, मोबदला इत्यादी सोयी आवश्यक असतात. त्यांचा अभाव जाणवत असूनही त्या मर्यादा पत्करून लेखन करण्याखेरीज गत्यंतर नसते.

या शिवाय आजच्या परिस्थितीच्याही काही मर्यादा आहेत. त्याचा लेखकावर व विचारवंताच्या घडणीवर व विचारप्रक्रियेवर परिणाम होत असतो. १. महाविद्यालयातील व विद्यापीठातील प्राध्यापक म्हणजेच विचारवंत असे एक चुकीचे समीकरण आपल्याकडे रूढ झालेले आहे. २. वैचारिक स्पष्टवक्तेपणामुळे सामाजिक संबंध बिघडवून घेण्याचा धोका पत्करणे हे 'असभ्य' ठरते. सामाजिक जीवनात वैचारिक निष्ठेला अत्यंत गौण स्थान देणारी आपली सध्याची संस्कृती आहे. वैचारिक क्षेत्रात जोमदार, स्पष्ट टीकेचा अभाव त्यामुळेच आहे. कोणी कोणाची दखल घेत नाही; घेतलीच तर तोंडदेखले चांगले म्हणून प्रसंग साजरा केला जातो. ३. सुरक्षित कौटुंबिक जीवन धोक्यात घालून नवे काही विचारप्रवर्तक लिहिण्याबोलण्याची प्रवृत्ती कोणात झाल्यास त्याला त्याच्या आसपासची मंडळी विरोध करतात. विचाराला वाहिलेले जीवन आपल्या समाजात 'चक्रमपणा'त मोडते.

अशा समकालीन परिस्थितीत सकस वैचारिक साहित्य कसे निर्माण होईल, त्यासाठी काय करायला पाहिजे, असे प्रश्न निर्माण होतात. पळशीकरांच्या मते, आपले काम चोखपणे करण्याचे मूल्य सर्व समाजव्यवस्थेत मान्य होण्याची आवश्यकता आहे. विचारवंताचे जीवन जगण्याची इच्छा असणाऱ्यांना आतूनच पोटतिडीक निर्माण व्हायला हवी, की आपले काम उत्तम झाले पाहिजे व त्यासाठी आवश्यक तर समाजाचा, कुटुंबाचा रोष पत्करला पाहिजे. जीवन असुरक्षित होईल हा धोका पत्करला पाहिजे. स्नेह आड येऊ न देता कठोरपणे परस्परांच्या लेखनाची व विचारांची चिकित्सा करण्याची व त्या टीका-प्रतिटीकेतून स्नेहात अंतर पडणार नाही, अशी परंपरा निर्माण केली पाहिजे.'' (पळशीकर, आम्ही मराठी विचारवंत, १९६९ : ७४-७९).

सामाजिक हिताचा विचार करून लेखक, विचारवंताने वैचारिक लेखन केले पाहिजे व प्रसंगी धोका पत्करला पाहिजे. समाजाचे वैचारिक जीवन उन्नत करण्याची जबाबदारी विचारवंताने घेतली पाहिजे. विविध क्षेत्रांतील समस्यांचा विचार करून त्यांची उकल कशी करावी, हे सांगणे, विविध क्षेत्रांत चाललेल्या कार्याची चिकित्सा करून त्यांतील गुणदोष दाखवून देणे, समाज स्थित्यंतराविषयीचा दूरगामी विचार सतत मांडत राहणे, एखाद्या महत्त्वाच्या प्रश्नावर लोकमत जागरूकच नव्हे तर कृतिशील बनवणे अशा स्वरूपाचे वैचारिक लेखन

अपेक्षित आहे. विचारमंथन हेच ज्यांचे कार्य आहे, त्यानी कोणाच्याही रागलोभाची पर्वा न करता नित्य नवा विचार मांडत राहिले पाहिजे. तर्कदुष्ट समजुतींवर आघात केले पाहिजेत. रूढ व्यवस्थेतील दोषांची, चुकीच्या धोरणांची व दोषास्पद कारभाराची चिकित्सा केली पाहिजे आणि तिथेच न थांबता परिवर्तनाची दिशा सूचित केली पाहिजे. समाज आणि शासन यांची सद्सद्विवेक बुद्धी जागृत राखणारे, भविष्यकाळाचा वेध घेऊन समाजाला विधायक दूरदृष्टी देणारे, नित्य बदलत जाणाऱ्या परिस्थितीतून निर्माण होणाऱ्या समस्यांची उकल करण्याच्या दृष्टीने नव्या नव्या कल्पनांचा आविष्कार करणारे वैचारिक साहित्य निर्माण होण्याची गरज आहे.

सङ्कारोप

मराठी वैचारिक साहित्याची गेल्या दीडशे–पावणे दोनशे वर्षांची अत्यंत सकस व दर्जेदार परंपरा गत पंचवीस–तीस वर्षांपासून क्षीण होत चालली आहे. ही विचारपरंपरा खंडित होते की काय, अशी साधार भीती निर्माण झाली आहे. सध्या मराठी वैचारिक साहित्य काही अपवाद वगळता वृत्तपत्रीय स्वरूपाचे, चर्चात्मक, वर्णनपर झाले आहे. त्यामध्ये विषयांपासून व्यासंग, विश्लेषण व नवविचारदर्शनापर्यंत उणेपणा आढळतो. वैचारिक साहित्यातील या कुंठितावस्थेची कारणमीमांसाही केली गेली आहे. सर्वसमावेशक देशी वैचारिक तत्त्वज्ञानाची निर्मिती करण्यामध्ये विचारवंतांना आलेले अपयश, स्वतंत्र नवविचारांना, नवकल्पनांना जन्म देणाऱ्या शिक्षणव्यवस्थेचा अभाव, जागतिकीकरण व नवभांडवलशाहीतील बदलत्या समाजधारणा, मध्यमवर्गीयांची आत्मकेंद्रितता, सार्वत्रिक मूल्यऱ्हास, माहिती–तंत्रज्ञानाचा विस्फोट, चंगळवाद, बाजारवाद, सामाजिक जाणिवांचा अभाव, असहिष्णुता, झुंडशाही, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा संकोच, विसंवाद, बुद्धिजीवींचे बदलते अग्रक्रम, वाचकांच्या अभिरुचीतील बदल यांसारख्या अनेक कारणांनी समकालीन वैचारिक साहित्य आवर्तात सापडले आहे. सध्या नित्य नवे प्रश्न, नवी आव्हाने निर्माण होत आहेत. वर्तमान वास्तवाची समग्र चिकित्सा करीत भविष्यवेधी वैचारिक साहित्य निर्माण होण्याची आज गरज आहे. वैचारिक साहित्य मेंदू व विचारप्रक्रिया घडवीत असते. कोणत्याही समाजाचे भवितव्य त्या समाजात निर्माण होणाऱ्या वैचारिक साहित्यावर अवलंबून असते.

संदर्भ ग्रंथ

१. चपळगावकर नरेंद्र : मराठीतील वैचारिक साहित्य:लेखक आणि समाज, नवभारत, जून २०१६
२. भोळे भा. ल. (संपा.) : विसाव्या शतकातील मराठी गद्य, खंड २, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली, २०१०
३. रेगे मे. पु. व इतर : मराठी विचारवंत व आपण, मौज प्रकाशन गृह मुंबई, १९६९
४. चौसाळकर अशोक (संपा.) : विचारवंत आणि समाज, युनिक ॲकॅडमी, पुणे, २०१५

दृकश्राव्य माध्यमातील भाषा, तत्व आणि आव्हाने

Language of Audio-Visual media: Principles and Challenges

डॉ. देवानंद गडलिंग

वर्तमानपत्रामध्ये काम करणारे ते पत्रकार आणि दृकश्राव्य माध्यमात काम करणारे चित्रवाणीकार असा दृष्टीकोन ठेवून हा शब्द इथं योजला आहे. या माध्यमात काम करणारेही खरं पत्रकारचं. पण त्यांचं माध्यम वेगळं, त्यांची अभिव्यक्ती वेगळी आणि त्यांची भाषाही वेगळी. पत्रकारांच माध्यम लिखीत तर चित्रवाणीकाराच माध्यम दृकश्राव्य. पत्रकाराची अभिव्यक्ती लेखी शब्दांकन तर चित्रवाणीकारांची अभिव्यक्ती मौखिक शब्दांकन. दृकश्राव्य माध्यमात भाषेच्या संदर्भात शब्द महत्वाचे कि दृश्य हा तसा जुनाच वाद आहे. संज्ञापन, समन्वय आणि संदेशवहनाचं माध्यम म्हणून भाषा ही वाहकाचं काम करते. बोली किंवा लेखी भाषा ही मजकुरातला नेमकेपणा पोहचवते. शब्दाच्या मदतीनं वातावरण निर्मिती अथवा भावभावनांची निर्मिती करून योग्य तो परिणाम साधता येतो. अर्थातच शब्द आणि दृश्यामुळे विविध क्षण, घटना, प्रसंग किंवा एखादी अभिव्यक्ती जिवंत केली जाते. इंग्रजी किंवा कोणतीही भाषा शिकताना एक मुलभूत तत्व शिकवलं जातं. जर ती भाषा बोलायची असेल तर त्या भाषेतच विचार करायला हवा. त्या भाषेतच वाक्यांची बांधणी आणि बोलण्याचा प्रयत्न हवा. दृकश्राव्य भाषेबाबतही हेच म्हणता येईल. या माध्यमात एखादी घटना बातमीच्या स्वरूपात मांडायची असेल तर लेखी शब्दांनी संहिता करून चालणार नाही. दृकश्राव्य भाषेतच हा मांडणीचा विचार व्हायला हवा. ज्यामध्ये कोणते दृश्य सुरूवातीला, किती वेळासाठी येईल, त्यावेळी कोणता ध्वनी ऐकू येईल, किती वेळानंतर निवेदकाचा आवाज, कधी कोणाची मुलाखत व वातावरणातले कोणते आवाज पार्श्वभूमीला येत राहतील, सर्व दृकश्राव्य आरेखन त्या भाषेतच केले पाहिजे हे आजच्या पत्रकाराना एक आव्हान ठरत आहे. या अनुषंगाने दृकश्राव्य माध्यमात काम करणाऱ्या चित्रवाणीकाराने नेमकी कोणती तत्व आचरणात आणली पाहिजेत याचा विचार या शोधपत्रात करण्यात आला आहे.

दृकश्राव्य माध्यमात वापरण्यात येणारी भाषा ही बोली भाषा असून श्रोते किंवा दर्शकाशी तो एकप्रकारे संवाद असतो. जिथे दृश्याची ताकद किंवा प्रभाव संपतो, तिथे आवश्यकता असेल तरच शब्द येतात. म्हणजेच सारं चित्र शब्दामधून उभं करावं लागतं. दृकश्राव्य माध्यमांची भाषा म्हणजे दृश्यांमध्ये गरजेपुरते शब्द जे माहितीसाठीच वापरले जातात.

विशेष करुन दृकश्राव्य माध्यमातल्या बातम्या किंवा लिखाण अत्यंत साध्या, सोप्या भाषेत लिहिलं गेल पाहिजे. भाषा बोली स्वरुपात असायला हवी. सर्वसामान्यांना समजतील असे शब्द आणि कमी शब्दांची वाक्य हवीत. शब्दही चपखल बसणारे योग्य अर्थ किंवा छटा व्यक्त करणारे सुस्पष्ट हवेत. त्यामागचा विचार गुळगुळीत किंवा संदिग्ध असू नये, तर स्पष्ट असावा. बातमी मांडण्यासाठी शब्द आहेत. त्यामुळे अर्थातच भाषा ओघवती, संवाद साधणारी आणि विचारवाहक हवी. घटनेचं चित्रण करण्याची निवेदनं अथवा कथनशैली त्या भाषेत हवी. थोडक्यात कवीत्व बातमीच्या भाषेत आवश्यक नसते. अठरा ते वीस शब्दाचं एक वाक्य करण्याऐवजी पाच ते सहा शब्दांची तीन वाक्यं करता येतात. ही वाक्य दर्शकांना बघायची, ऐकायची असतात याचं दृकश्राव्य माध्यमात काम करणाऱ्या पत्रकारांना भान हवं. कारण ऐकू येणाऱ्या शब्दांबरोबरच दृष्य बघायची क्रियाही दर्शक करीत असतो आणि त्याचवेळी या दोन्हींचा एकसंध परिणाम अनुभवत अर्थ लावण्याची तिसरी सुप्तक्रिया त्याच्या मेंदूत सुरु असते.

दृकश्राव्य माध्यमात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेबाबत पुढील मुद्यांचा प्रत्येक पातळीवर विचार व्हायला हवा.

१. शक्यतो वर्तमान काळाचा वापर करावा.

२. नावानं, आकडयानं किंवा विचित्र उद्‌गारानं वाक्याची सुरुवात करू नये.

३. टोपण नाव, संक्षिप्त रुपे आणि संदिग्धता टाळावी. स्पष्ट अर्थवाही शब्दरचना करावी.

४. उपलब्ध वेळेत उच्चारली किंवा वाचली जाऊ शकतील इतकीच वाक्य किंवा शब्द लिहावेत.

५. आवश्यक तिथं आकृती किंवा नकाशे यांचा वापर करावा. नव्या तंत्राव्दारे संगणकीकृत सादरीकरण केलं तर एखाद्या मुद्यांच स्पष्टीकरण करणं सोपं जातं. नकाशामध्ये संदर्भ, इतिहास, परिस्थिती आणि काळानुसार झालेले बदलही हलत्या स्वरुपात दाखवणे सहज शक्य होते.

उदाः हवामान किंवा तापमान जगातील सर्व महत्वाच्या शहरामधून प्रसारित केले जाते. जिथं वेळांच्या फरकाने थेट प्रसारण नसतं. तिथं ते ध्वनी मुद्रित करून दाखविलं जातं. पण अनेकवेळा ग्राफिक डिझाईनमधून ऊन, वारा, पाऊस, थंडि, ढग दाखविले जातात. तसेच थ्री डी तंत्रज्ञानाद्वारे हवामानाची दर्शकाना कल्पना दिली जाते. ज्यात पावसाच्या धारा, ढग हलत्या स्वरूपात दाखवले जातात.

६. आवाजावर संकलीत केलेल्या बातमीचं व्हाईस ओव्हर, लेखन, भाषा व रचना वेगळ्या प्रकारची असते. या बाबतीत महत्वाच्या व्यक्तींनी केलेलं भाष्य दुसऱ्या भाषेत असेल तर बातम्यांच्या भाषेत उपशिर्षक देणं क्रमप्राप्त ठरतं. ती त्याच वाक्याच्या उच्चाराबरोबर पडद्यावर यावी लागतात.

७. बातमी देताना दृष्यामागील भाषेत निवेदनाचा, उद्घोषणेचा आणि कथानकाचा भाव असावा लागतो. तो जर भाषेतच आला नाही तर निवेदकाला बोलताना कसा आणता येणार. त्यामुळे शब्दरचना, वाक्यांच्या पध्दतीत, मांडणीत वारंवार जाणीवपूर्वक आणलेलं वैविध्य हवं. कधी विधान तर कधी प्रश्न. कधी थेट संभाषण तर कधी प्रश्नोत्तर असे विविध मार्ग स्विकारावे लागतात.

८. बातमीच्या आरंभी वृत्तनिवेदक मुख्य बातम्या सांगतो. प्रथम निवेदन, मुलाखत, पुन्हा निवेदन, पुन्हा जनतेच्या प्रतिक्रिया आणि शेवटी कॅमेऱ्यापुढे घटनास्थळी त्या वार्ताहराने दिलेला वृत्तांत असा क्रम असतो. हा पिस टु कॅमेरा सुध्दा कमी शब्दात, आधीच्या बातमीतील पुनरुक्ती टाळुन, काही नवी माहिती देवून आणि बातमीचं महत्व पटवून देण्यासाठी तयार केलेला असतो. त्याची भाषा व लेखन संक्षिप्त स्वरुपात पण परिणामकारक असावी लागते. बातमीचा शेवट बातमी देणाऱ्याच्या आवाजात व दृष्यात त्याच्याच नावानं व वाहिनीच्या नावानचं केला जातो. ज्या ठिकाणी बातमीचं चित्रीकरण झालं त्या स्थळाचं नाव सांगितल्या जातं. उदाः देवानंद गडलिंग दूरदर्शन बातम्यांसाठी कोल्हापूर.

९. बातम्याच्या लेखन व भाषेत क्यू शीटचं अनन्य साधारण महत्व आहे. क्यू शीट म्हणजे बातम्यांमध्ये कोणत्या क्रमानं दृष्य दिसणार आहेत याचा सविस्तर क्रम. हा क्रम साधारणपणे संपादक, निर्माता तसेच दोघांचे सहाय्यक यांच्या बैठकीत ठरवला जातो. पण यात सर्वात महत्वाचा असतो तो क्रम. उदा. दृष्यांची लांबी, प्रकार आणि बातमीच्या छायाचित्रकार अथवा प्रतिनिधीच नावं.

दृकश्राव्य माध्यमांची भाषा, तत्व आणि आव्हाने

मुद्रित माध्यमातून आपण जेव्हा श्राव्य माध्यमात प्रवेश केला तेव्हाच आपण भाषेला एक वेगळे वळण दिले होते. ग्रांथिक भाषेच्या व्याकरणाचे नियम आपण इंथे बाजूला ठेवले होते. आकाशवाणीच्या सुरूवातीच्या काळात या क्षेत्रातल्या तेव्हाच्या धुरिणांनी बोली माध्यमांसाठी स्वतःची अशी बोली निर्माण करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. पण दुर्देवाने नंतर या प्रयत्नांमध्ये अपेक्षित सातत्य राहिले नाही असेच म्हणावे लागेल. आज तर फक्त व चा आणि केला, उपांत्य अक्षरांवरच्या वेलांटया आणि अंत्य अक्षरांवरच्या मात्रा काढून टाकल्या की लेखी मराठी बोली हाते असा सर्वसाधारण समज झाला आहे. या समजातून मायबोलीवर होणारे अत्याचार आपण सर्व मुकाटयाने सहन करतो आहोत.

दृकश्राव्य माध्यम आणि श्राव्य माध्यमाच्या भाषेत किंचित फरक आहे. पण त्यासाठी आधी श्राव्य माध्यमाची भाषा नीट समजावून घेतली पाहिजे. केवळ उपरोल्लेखित संस्कार केल्याने भाषा बोली होत नाही. अशा ढोबळ समजुतीतून भाषेवर केलेले संस्कार कुसंस्कार ठरतात आणि विद्यमानं, कडं, मुळं असे अनर्थकारक शब्द तयार होतात. त्यामुळे वर दिलेले उपाय योजण्याआधी कोणत्या शब्दावर आपण संस्कार करतोय त्या शब्दाच्या व्युत्पत्तीपासूनची माहिती आपल्याला असणे गरजेचे आहे. म्हणजेच भाषेशी खेडणाऱ्या प्रत्येकाला भाषाशास्त्राचे किमान ज्ञान आवश्यक आहे. त्याशिवाय कोणालाही भाषेशी खेळू देणे हे माकडाच्या हाती कोलीत देण्यासारखे आहे. दुर्देवाने असेच काहीसे आम्ही आत्तापर्यंत करीत आलो आहोत.

आपण सर्वसाधारणतः बोलतो तशा भाषेतच श्राव्य माध्यमासाठी लिहावे. आपण बोलताना व म्हणत नाही आणि म्हणतो म्हणून आणि लिहावे. बोलताना आपण अनेक वेलांटया आणि मात्रांना फाटा देतो म्हणून बोली माध्यमासाठी लिहितानाही तसेच लिहावे हे योग्य. मात्र हयासोबतच असे करताना शब्दांचे अर्थ तर बदलत नाहीत ना? एकाच अर्थाचे दोन शब्द तर तयार होत नाहीत ना? याकडेही लक्ष देण्याची गरज आहे. कडे वरची मात्रा काढून तयार झालेले कडं हातातही घालता येते आणि मुळे वरची मात्रा काढून तयार झालेली मुळं झाडांनाही असतात हे समजून घ्यावे. म्हणजे बोलतो तसे लिहिताना द्वयर्थी शब्द वापरले जाणार नाहीत याची काळजीसुध्दा घ्यायला हवी. श्राव्य किंवा दृकश्राव्य या दोन्ही माध्यमांवरील शब्द पुन्हा ऐकायची सोय नसते. त्यामुळे अशा शब्दांचा वापर अनर्थ करणारा ठरू शकतो. या वस्तुस्थितीमुळेच शक्यतो दोन अर्थ असणारे शब्द या माध्यमांसाठी वर्ज्य समजावेत. सरकार म्हणावे, शासन म्हणू नये.

दोन अर्थ असणारे शब्द जसे या माध्यमाला वर्ज्य ठरतात तसेच एकाच अर्थाचे एकाहून अधिक शब्द असतील तरी अडचणीचे ठरतात. श्रोता किंवा प्रेक्षक ऐकत असतो तेव्हा त्याला ते सहज समजणारे असावे अशा हेतूने अशा शब्दांना नेमके अर्थ देण्याचा प्रयत्नही माध्यमांनी केला आहे. सीमा आणि सरहद्द असे दोन शब्द उपलब्ध असल्याने सीमा राज्याची आणि सरहद्द देशाची असे स्वतंत्र अर्थ करण्याचा प्रयत्न आकाशवाणीच्या सुरूवातीच्या काळात झाला. त्यामुळे हे शब्द असलेल्या वाक्यांमधून इतर काही शब्दांना रजा देऊन वाक्ये आणखी छोटी करणे शक्य झाले.

छोटी वाक्ये ही या माध्यमांची आणखी एक गरज आहे. मोठमोठी पल्लेदार वाक्ये ही एखादवेळेस नाटकासारख्या दृकश्राव्य माध्यमाची जमेची बाजू ठरू शकेल. पण दूरचित्रवाणी किंवा आकाशवाणीवरच्या बातम्यांकरता अशी वाक्ये प्रेक्षक किंवा श्रोत्यांच्या दृष्टीने अनाकलनीय ठरतात. बोजड वाक्यरचना, आणि, परंतु, तर, मात्र, म्हणजेच, किंवा असे शब्द मध्ये

पेरून पानभर वाक्ये लिहिली तर सुरूवात कुठून झाली होती हे श्रोताच काय, पण निवेदकसुध्दा शेवटी विसरून जाईल. शिवाय सलग एका लयीत पंधरा ते वीस मिनिटे वाचताना निवेदकाचीही दमछाक होईल हे लक्षात घेऊन छोटी, सुटसुटीत शक्यतो सहा ते बारा शब्दांच्या मर्यादेतली वाक्ये या माध्यमांसाठी लिहिणे गरजेचे आहे.

भाषेचा फुलोरा समोरच्या व्यक्तीवर प्रभाव पाडण्यासाठी उपयुक्त ठरतो हे खरे आहे. विद्वत्ताप्रचुर लिखाणाला इथे विरोध करायचा नाही, पण लिहिताना आपण ज्या माध्यमासाठी लिहितो आहोत त्या माध्यमाच्या मर्यादांचाही विचार करायला हवा. श्राव्य किंवा दृकश्राव्य माध्यमाद्वारे एखादी माहिती लोकांपर्यंत पोहोचते तेव्हा त्यांना ती पुन्हा ऐकण्याचा पर्याय उपलब्ध नसतो. वाचताना माणूस ज्याप्रमाणे विचार करू शकतो तसा तो ऐकताना करू शकत नाही. करावाचा लागला तर एकीकडे आधी ऐकलेल्या मजकुरावर विचार करताना पुढच्या मजकुरावर लक्ष केंद्रित करू शकत नाही. त्यामुळे या माध्यमांसाठीची भाषा सोपी, सुटसुटीत असावी, नेहमीच्या बोलण्यात प्रचलित नसलेल्या शब्दांचा वापर टाळावा, एखाद्या विशिष्ट भागातच प्रचलित असणारे शब्द टाळावे, शक्यतो जोडाक्षरे किंवा बोजड असे उच्चारण्यास कठीण शब्द वापरू नयेत.

वर उल्लेखित केलेल्या गोष्टींव्यतिरिक्त इतरही काही पथ्ये पाळणे या माध्यमांच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. इथे लिहिलेला हा मजकूर छापला जाणार आहे. त्यामुळे मी वर उल्लेखित असा शब्दप्रयोग करू शकतो. या आधी लिहिलेला मजकूर या मजकुराच्या वरच छापला जाणार आहे. त्यामुळे असा शब्दप्रयोग इथे योग्य ठरतो. श्राव्य माध्यमात मात्र असे वर-खाली काहीही नसते. त्यामुळे असे उल्लेख टाळणे योग्य. उपरोल्लेखित, याखालील, याऐवजी, आधीच सांगितल्याप्रमाणे, यापुढील भागात, असे उल्लेख माध्यमात करावे लागतात.

माध्यमातल्या श्राव्य पेक्षा दृकश्राव्य प्रकारातल्या भाषेत थोडा जास्त बदल करावा लागतो. हा बदल या माध्यमात शब्दांसोबत असलेल्या चित्रांमुळे करावा लागतो. केवळ श्राव्य माध्यमात घटना आपल्याला दिसू श्कत नाही. त्यामुळे घटनेचे दृश्य शब्दांच्या माध्यमातून श्रोत्यांच्या डोळयांपुढे उभे करण्यासाठी वर्णनात्मक लिखाणची गरज असते. दृकश्राव्य माध्यमात अशा वर्णनात्मक लिखाणाची गरज नाही. जे चितमधून स्पष्ट होते त्याचे आणखी शब्दांमध्ये स्पष्टीकरण करून वेळ वाया का घालवायचा? काहीही न बोलता केवळ दृश्यतेतून प्रभाव पाडण्याची क्षमता या माध्यमात आहे. आपल्याला जो संदेश पोहोचवायचा आहे तो मूकपणे पोहोचत असेल तर शब्दांचा अट्टाहास धरू नये. दृश्यतेच्या या जमेच्या बाजूमुळे वर्ण्नाची गरज उरली नाही. त्यामुळे ते टाळून इतर अवांतर माहिती देणे या माध्यमाला शक्य आहे.

वर्णनात्मक मजकूर नको. याशिवाय आणखी एक वेगळेपण दृकश्राव्य माध्यमातल्या लिखाणाचे आहे. चित्रांना बोलू द्या, तुम्ही कमी बोला याबरोबरच चित्रांना आधी बोलू द्या, जिथे चित्रे कमी पडतील तिथे तुम्ही बोला असे आणखी एक पथ्य दृकश्राव्य माध्यमातल्या पत्रकारांनी पाळण्याची गरज आहे. आधी चित्र पडद्यावर येऊ द्या आणि लोकांचे लक्ष त्याकडे वेधले गेल्यावर त्याची पूरक माहिती तुम्ही द्यायला सुरूवात करा. आपल्याकडे अजूनही चित्र जे या माध्यमाचे मूळ सामर्थ्य आहे त्याकडे दुर्लक्ष झाले आहे. अजूनही निवेदक बोलायला लागतो आणि मग चित्र येते. म्हणूनच या माध्यमातले पाश्चात्त्य तज्ज्ञ भारतीय चित्रवाणी वाहिन्यांवरच्या बातम्यांना टी. व्ही. न्यूज म्हणतच नाहीत, तर रेडिओ न्यूज ऑन टिव्ही अर्थात रेडिओव्हिजन अशी त्यांची टिंगल करतात.

निष्कर्ष :

दृकश्राव्य माध्यमासाठीची भाषा, तत्व आणि आव्हाने या मुद्याचा विचार करतानाच दृश्यता या गुणातच या माध्यमाचे सामर्थ्य एकवटलेले आहे. या गुणामुळेच हे माध्यम हाताळणे हे एकटया पत्रकाराचे काम राहिलेले नाही. या माध्यमातल्या बातमीपत्रांचे सादरीकरण हे एक सामूहिक जबाबदारीचे काम झाले आहे. या सादरीकरणाचे काम प्रत्यक्ष पडद्यावर जरी वृत्तनिवेदक करत असला तरी खऱ्या अर्थाने वृत्तसंपादक हा या निर्मितीचा सूत्रधार असतो. निर्माता, निर्मिती सहाय्यक, संपादन सहाय्यक, संकलक, चलचित्रकार, संगणक तज्ज्ञ, तंत्रज्ञ यांच्या मदतीने तो ही बातमीपत्रे तयार आणि त्याच्या सूचनांबरहुकूम वृत्त निवेदक ती सादर करतो. या पार्श्वभूमीवर जबाबदारीने वृत्त देण्याची प्रसारमाध्यमांची जबाबदारी आता अधिक वाढली आहे.

संदर्भ :

१. Keval J. Kumar, Mass Communication in India-Jaico Publication-Third edition-2006

२. डॉ. वाळवेकर समीरण,आजच्या ठळक बातम्या, राजहंस प्रकाशन, पुणे-पहिली आवृत्ती-२००८

३. गोखले किरण-संपादक-पत्रकारिता-विद्या,मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई-दुसरी आवृत्ती.

४. डॉ. राय त्रिभुवन, जनसंचार माध्यम चुनौत्तियाँ और दायित्व, युनिवर्सिटी बुक हाऊस (प्रा.) लिमिटेड, जयपूर, प्रथम संस्करण-२००४.

५. प्रा. डोळे जयदेव, समाचार अर्थात प्रसार-माध्यमांची झाडाझडती, लोकवाडमय गृह मुंबई, पहिली आवृत्ती २००६

६. प्रा. वेदपाठक विजयकुमार, स्पर्धा परीक्षा मराठी व इंग्रजी अत्यावश्यक निबंध, के. सागर प्रकाशन, पुणे-दुसरी आवृत्ती-२००५श

७. दातार सुषमा,संवादविश्व, संवादविश्व प्रकाशन,पुणे-प्रथमावृत्ती २००१

७. http://www.lexiology.com/social-change.pdf

८. http://www.pdf-finder.com/pdf/Media-and-social-change-pdf.html

९. http://www.2dix.com/pdf-2011/23role-of-media-in-development-of-society-pdf.php

भाषा आणि मराठी भाषेपुढील काही प्रश्न

डॉ.गिरीश मोरे
राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
रूकडी, जि.कोल्हापूर,भ्र.ध्व.८४८३८२३१७१

प्रास्ताविक

मानवाने निर्माण केलेल्या साधनांमध्ये 'भाषा' या साधनाचे स्थान सर्वोच्च मानावे लागते. मानवाचा उदय आणि भाषेचा उदय एकमेकांच्या सोबतीने झालेला आहे. जसा आरंभीचा मानव हा कमीत कमी गरजांनी वावरत होता, तशी त्याची भाषा होती. अवाढव्य लोकव्यवहाराच्या पसाऱ्यात तो आज वावरताना आढळतो. त्याचे भाषाव्यवहाराचे क्षेत्रही अवाढव्या स्वरूपातले पहावयास मिळते. 'अन्न' ही मुख्य गरज होती. त्यामुळे त्याच्याशी निगडित तेवढी व तशीच भाषा असणार यात शंका नाही. त्याचा जसा जसा विकास होत गेला, तशी भाषासुध्दा विकसित होत गेली.

सजिव हा स्वार्थी असतो. मानव हाही स्वार्थी आहे. स्वार्थापोटी तो गरजा निर्माण करतो आणि त्याची पूर्तता करतो. परस्परांच्या सहकार्याने टिकून राहाणे या स्वार्थापोटी मानवाला परस्परांशी संवाद करावा लागला. त्यातून दृश्यात्म संकेत निर्माण केले. पुढे त्यांना ध्वनिच्या पातळीवर आणले. पुढे तेच संकेत लिपीबध्द झाले. भाषेला आणि भाषेतील संकेतांना विविध रूपात आणले. टोळ्यांमध्ये, गटांमध्ये, प्रदेशांमध्ये, देशांमध्ये, जाती–धर्मांमध्ये भाषेला विभागून टाकले. भाषेसाठी, तिच्या अस्तित्वासाठी, अस्मितेसाठी मानव भांडतो, एकमेकांवर कुरघोडी करतो आहे. हा उच्च कोटीतला स्वार्थ पुढे कुठले टोक गाठेल सांगता येत नाही. संस्कृतीरक्षणाच्या नावाखाली माणूस माणसाला संपविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. माणूस जोपर्यंत आहे, तोपर्यंत भाषा टिकणारच. प्रश्न आहे माणूस टिकण्याचा, त्यातही आनंदी, समाधानी, सशक्त, उत्साही म्हणून टिकण्याचा, नेमकं ते होत नाही. कारण भाषेकडे माणूस हा नैसर्गिक, वैज्ञानिकदृष्टीने पाहात नाही. भाषाच नव्हे तर इतर कित्येक व्यवहारांकडे नैसर्गिक, वैज्ञानिक भूमिकेतून पाहिले तर निर्माण झालेल्या अनेक प्रश्नांची तो सहज सोडवणूक करू शकतो. प्रस्तुत ठिकाणी भाषा आणि मराठी भाषेपुढील निर्माण झालेल्या काही प्रश्नांचा शोध घेऊनत्यावरील उपायांचा विचार करावयाचा आहे.

मानव आणि त्याच्या भाषा : परस्परांचे शत्रू ?

एखाद्या व्यक्तीला वा समूहाला हव्या असणाऱ्या बाबी, हवे असणारे वातावरण आणि सोयी–सुविधा मिळत नसतील तर चिड निर्माण होते. त्यातून भोवतालातील विविध घटक त्याला शत्रू वाटतात. व्यक्ती×व्यक्ती, व्यक्ती×निसर्ग,व्यक्ती×समूह, व्यक्ती×कायदा,व्यक्ती×विविध संस्थाअसा संघर्ष निर्माण होतो. व्यक्तीमधल्या वास्तव–अवास्तव इच्छा–आकांक्षा–वासना ही शत्रूत्वाची भावना निर्माण करते. त्यातून मानवाचे विकार दृष्टीस पडतात. हे सूत्र भाषाव्यवहारातही कार्यरत असलेली आढळून येते. एकमेकांच्या भाषेचा आदर करत असताना कुठंतरी इतारांच्या भाषेविषयी मनात आप–पर भावना निर्माण होत असते. दूर्लक्षित करणे, हेटाळणी करणे, नाकारणे, विरोध करणे, धिक्कार करणे अशा विविध स्वरूपातील भावना प्रकट होते. काही वेळा ती हिंसेचे टोक गाठते. त्यामध्ये शिक्षित–अशिक्षित भेद करता येत नाही.

इतर भाषांविषयी विरोध भावना कार्यरत असते, तशी मैत्रभावसदृष्य भावनाही कार्यरत असतात. त्यातही सजिवांची स्वार्थबुध्दी आढळून येते. व्यक्ती सरसकट सगळ्याच भाषांविषयी विरोधीभाव जपत नाही. काही भाषांना समाजामध्ये मिळालेले स्थान हे इतर भाषांपेक्षा वरचे, सन्मानाचे, प्रतिष्ठेचे असते. त्या भाषांविषयी शरणता हा भाव प्रामुख्याने आढळतो. प्रतिष्ठाप्राप्त भाषा येत नाही,त्यातला न्यूनगंड हा मैत्रभाव प्रकट करणारा असतो. ती भाषा अवगत करण्यासाठी धडपडणे वा मोडके, तोडके बोलणे यातही मैत्रभाव

असतो. बोलीभाषेतून बोलण्यापेक्षा प्रमाण मानलेल्या मराठीतून बोलणे, मराठीपेक्षा हिंदी आणि हिंदीपेक्षा इंग्रजीतून बोलणे हा मैत्रभाव असा चढत्या क्रमाने अस्तित्वात असलेला आढळतो.

भाषांविषयी असलेला विरोधीभाव आणि मैत्रभाव हा एकतर संकुचित मनोवृत्तीचा किंवा सत्ताप्रवृत्तीतून निर्माण झालेला असतो. हे दोन्ही भाव आधुनिक भाषाव्यवहार आणि ज्ञानव्यवहारासाठी अडथळा ठरतात. यासंदर्भातील भालचंद्र नेमाडे यांचे एक विधान लक्षात घ्यावे लागते. ते म्हणतात, ''एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यावर (इंग्रजी) ही परभाषा जेव्हा सामाजिक सुस्थानासाठी आणि मानमरातबासाठी अपरिहार्य साधन होऊन बसली, तेव्हा आपले धूर्त हिंदू कॅलिबन धडाक्याने इंग्रजी शिकून–बोलून–लिहून द्विभाषक होऊ लागले. त्यानंतर शत्रूच्या भाषेत शैलीशुध्द परिपूर्णता मिळवायची जिवापाड मेहनत करून नाना समर्थणे पुढे करून ... परभाषेत पंडित म्हणून मिरवू लागले.''(टीकास्वयंवर, पृ.६७) भारतीयांचा परभाषा मैत्रभाव हा भारतावर सत्ता गाजवणाऱ्या इंग्रजांच्या 'इंग्रजी' या भाषेबद्दलचा होता. तो प्रतिष्ठा मिळालेल्या भाषेबद्दलचा होता म्हणून तो स्वार्थप्रणित होता. जीत–जेते संबंधातला हा भाषिक व्यवहार हिंदू जनता आणि मुस्लिम राज्यकर्ते यांच्यावेळीही होता हे इतिहासात नोंदले गेले आहे. मराठीने फार्सी–उर्दुतले कित्येक शब्द आणि वाक्यशैली स्वीकारली होती. तिच्यात कालांतराने बदल झाला, असे असले तरी उर्दू–फार्शीला शत्रूची भाषा संबोधले जात नाही.

भूतकाळातील जीत–जेते संबंधामुळे निर्माण झालेला इतर भाषांविषयीचा विरोध वा मैत्रभाव हा वर्तमानकाळात लावला, टिकवून ठेवला तर माणूस म्हणून होणारी वाटचाल खुंटते की काय? असा प्रश्न निर्माण होतो. जागतिकीकरण किती चांगले, किती वाईट याची चर्चा न करता, इतर भाषांबाबतचा विकारभाव बाळगणे हा अवैज्ञानिक स्वरूपाचा आहे.

भारतात इतर देशांच्या तुलनेत अनेक भाषा–उपभाषा व्यवहारात आहेत. त्यातही अनेक संस्कृती–उपसंस्कृती आहेत. घटकराज्ये आणि केंद्र शासन अशा प्रशासकीय विभागणीमुळे निर्माण होणाऱ्या संघर्षात इतरभाषा विकारभाव हा राष्ट्रीयत्वासाठी अडथळा ठरतात. महाराष्ट्र–कर्नाटक सीमा भागातील भाषिक प्रश्न जटिल झाला आहे. राजकीय नेते आणि प्रशासन यांच्या प्रादेशिक अहंकारातून, बोटचेप्या धोरणातून माणसे परस्परापासून तोडण्याची प्रक्रिया झपाट्याने रूजत आहे. भारतीय सांविधानिक दृष्टीने हिंदीला राष्ट्रीय भाषेचा दर्जा (मान), स्थान मिळाले असले तरी व्यवहारिक पातळीवर दक्षिणेकडील राज्ये मानसिकदृष्ट्या हे स्वीकारत नाहीत. याला इतरभाषा विकारभाव हा कारणीभूत आहे. हा धोका फक्त विशिष्ट भाषेसाठी नाही तो माणसासाठी आणि देशासाठीसुध्दा आहे.

भारतात भाषाभेद आहे हे नाकारता येत नाही. त्यामुळे काही प्रश्न निर्माण होतात, हेही दुर्लक्षित करता येत नाही. भाषाभिन्नत्वामुळे निर्माण होणारा प्रश्न तेवत ठेवण्यापेक्षा त्यावरील उपयांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. वैज्ञानिक दृष्टीचा अवलंब केला तर मातृभाषा आणि परभाषा असा भेद न करता स्वभाषा (मातृभाषा) आणि इतरभाषा असा फरक करता आला पाहिजे. परभाषा या शब्दातून येणारा परकेपणा नष्ट होऊन इतरभाषांबद्दलचा ज्ञानरचनावाद वाढीस लागू शकतो.

'परभाषा' संकल्पनेतून ध्वनित होणारा विकारभाव 'जींहशी डरपर्सीरसश', 'इतरभाषा ' या शब्दातून पुढे येत नाही. सध्याच्या काळात प्रत्येक भाषा ही त्या त्या भाषिकसमूहांचे भूत–वर्तमान यांचे वहन करीत असते. संस्कृतीच्या विविध तऱ्हा तिने साठवलेल्या असतात. त्यातले चांगले–वाईट समजून घेण्यासाठी त्या भाषा ह्या एक स्त्रोत असतात. परभाषा म्हणून तिच्याविषयी विकारभावजोपासला तर आपल्या हाती काहीही येणार नाही. त्यामुळे विद्यापिठीय अभ्यासक्रमात 'फॉरेन लँग्वेज' अभ्यासण्याची सोय करण्यात आली आहे, तशी सोय इतर राज्यांच्या भाषांबाबत असणे ही वैज्ञानिक भूमिका आहे. मराठीसह कानडी, गुजराती अशा भाषा शिकण्याची सोय असणे ही ज्ञानार्जनासाठीची फार मोठी सोय असते.

स्वभाषेतून (मातृभाषेतून, मराठीतून) लिहिणे, बोलणे हा व्यवहार करीत असताना इतर भाषा शिकल्यामुळे, बोलण्यामुळे कोणता तोटा होतो? स्वभाषा भ्रष्ट होते का? स्वभाषा लोप होते का? अशा अनेक

प्रश्नांची भीती निर्माण करणारा उच्चशिक्षितवर्ग असतो, तो भोंदू आणि पारंपरिक दृष्टीने विचार करणारा असतो. ही दृष्टीसुध्दा जेवढी अविवेकी, श्रध्दाशील, भावनिक आहे,तेवढीच परस्परांत कटुता निर्माण करणारी आहे. त्यावर मात करणे हे आव्हान आहे. अशा कृत्रिम स्थीरप्रवण प्रवृत्तीतून बाहेर पडणे आवश्यक आहे.

स्वातंत्र्यानंतर 'भारत' हे स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून आस्तित्वात आले.त्यापूर्वी ते राष्ट्र नव्हते. हा प्रदेश, भूभाग विविध राजसत्तांनी, परस्परशत्रूत्वांनी वाटचाल करीत होता. त्यामुळे भारताला पूर्वी एक राष्ट्रीय संस्कृती होती असे म्हणणे धाडसाचे आहे. किंबहुना स्वातंत्र्योत्तर भारतालाही विशिष्ट एक राष्ट्रीय संस्कृती आहे असे विधानही संकुचित आणि भावनिक स्वरूपाचे आहे. बहुसांस्कृतिक देशाकडे एकात्म संस्कृतीच्या परिप्रेक्ष्यातून पाहणे अवैज्ञानिक ठरते. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, ''आपला देश अभंग आहे, याचा अर्थ आपल्या देशाची एकता फुटण्यापलीकडे एकसंघ आहे असा होतो. आपली राष्ट्रीय संस्कृती सहिष्णु आहे...''(टीकास्वयंवर, पृ.७३) या म्हणण्यातला भावार्थ कोणता घ्यायचा? शिवाय संस्कृतीच्या कानाकोपऱ्यात शोषणाच्या नानापरी दडलेल्या असतात, त्याविरुध्द विद्रोहही होत असतो. त्यातून नवे शब्दसमूह जन्मास येत असतात. 'मंदिर प्रवेश' या शब्दाला मिळालेला अर्थ हा संस्कृतीपरिवर्तनाची दृष्टी समोर ठेवतो. संस्कृती वा तत्सम अनेक बाबी ह्या कायमस्वरूपी असतात, त्या जिवापाड जपल्या पाहिजेत वगैरे कृत्रिम लादलेल्या प्रवृत्ती समजून घेतल्या तर शब्द, भाषा आणि तिच्या बदलातून होणारी सांस्कृतिक बदलाबाबतची भाबडी निराशा शिल्लक राहणार नाही.

एकूणच भाषाव्यवहाराकडे आधुनिक जाणिवेने पाहणे आवश्यक आहे. स्वभाषा (मातृभाषा) आणि परभाषा यांना एकमेकांच्या विरोधात उभा न करता इतरभाषा ह्या ज्ञानभाषा आहेत, या दृष्टीने पाहिले पाहिजे. असे झाले तर मराठीविरुध्द इंग्रजी, मराठीविरुध्द कानडी वा तत्सम भाषा असा झगडा संपून जाईल. त्या त्या भाषाव्यवहारात साठवलेल्या अनेक संस्कृतीच्या बऱ्या-वाईट खुणा हाताशी येतील. माणसे जोडण्यासाठी विशिष्ट एका भाषेची गरज भासणार नाही. भाषिक अस्मितेचा अभासी फुगा फुटून जाईल.स्वभाषेसह इतर भाषा आणि भाषिकांना सोबत घेऊन मानवाचा व्यवहार होईल.

प्रमाणभाषा आणि बोलीभाषांचा संघर्ष

माणूस परस्परांमध्ये शत्रूत्व बाळगतो आणि इतरभाषांबरोबरही विकारभाव बाळगतो हे मराठीसह इतर सर्वच भाषेपुढील आव्हान आहे. त्याप्रमाणे प्रमाणभाषा आणि बोलीभाषा यांच्यामधील संघर्ष हा भाषावृध्दीसाठी अडथळा ठरतो. त्यातही भारतीय पातळीवर या वास्तवाला मोठ्या प्रमाणात सामोरे जावे लागते. भारतात विविध जाती-जमाती आहेत. प्रत्येक जातीची आणि जमातीची विशिष्ट एक भाषा आहे. शिवाय अनेक प्रकारचे पारंपरिक उद्योग (जातीनिहाय) पूर्वी अस्तित्वात होते. त्यातही वरिष्ठ-कनिष्ठ जातिभेदांमुळे माणूस विभागला गेला आहे. हे विभागलेपण भाषा-पोषाख-आहार-रीती-रिवाज अशा विविध पातळींवर ठळकपणे आढळतो. या प्रक्रियेत एखादी चांगली प्रथा वा अर्थपूर्ण शब्द हा केवळ विशिष्ट जातसमूहात वापरात असल्यामुळे तुच्छ मानला गेला. त्यामुळे जातीसह, त्या जातीच्या बोलीभाषेकडे विकारभावनेने पाहण्याची प्रवृत्ती पूर्वीप्रमाणे आजही प्रचलित आहे.

भाषेतंर्गत बोलभाषा बोलणाऱ्या समूहाला एकात्मतेच्या गोंडस अभासी नावाखाली गोंजरले जाते. वास्तवात त्यांच्याविषयी तुच्छतेची मानसिकता असते. जातिसंस्थेत बळावलेली सदोष प्रवृत्ती मराठीच्या विकासासाठी अडथळा ठरते आहे. भालचंद्र नेमाडे म्हणतात त्याप्रमाणे, ''आज तरी जातिसंस्था बदलून समानतेच्या तत्त्वानुसार समाजरचना होईल, हे दिवास्वप्न आहे.''(टीकास्वयंवर, पृ.२०६) जातिसंस्था बदलण्याचा उच्चार वेगळा आणि प्रत्यक्ष कृती आणि फलनिष्पत्ती वेगळी. शहर हे ग्रामीण वा खेड्याकडे ज्या तुच्छतेने, दुय्यमतेने पाहते तसे प्रमाणभाषिक बोलीभाषिकांकडे पाहतात. भालचंद्र नेमाडे यांनी स्पष्ट शब्दात म्हटले आहे, ''पुणेरी प्रमाणभाषेचे महत्त्व वाढल्यामुळे मराठीच्या वेगवेगळया बोलींना तुच्छ समजण्याची प्रथा पडली. त्यामुळे वेगवेगळया जातीजमातींचा स्वभाषा लिहिण्याबोलण्यातला आत्मविश्वास नाहीसा झाला.''(टीकास्वयंवर, पृ.३२२) त्यामुळे बोलीतले कित्येक शब्द हद्दपार झाले आहेत. शिवाय आपलीच भाषा, त्यातले शब्द इतरांपुढे उच्चारणे लाजीरवाणे वाटत गेले.

पारंपरिक व्यवसाय नष्ट झाल्यामुळे त्यानुषंगाने येणारे शब्द नष्ट होणे वेगळे आणि प्रमाणभाषिकांची व उच्च मानलेल्या जातबांधवांची बोलीकडे पाहण्याची तुच्छतादृष्टी यामुळे कित्येक शब्द दडपणे वेगळे. त्यामुळे 'व्हता' हा शब्द सर्जनशील लेखनात येत असला तरी व्यवहारात वापरणे आडाणीपणाचे द्योतक ठरले आहे. हेच शिक्षणव्यवहाराबाबत लागू पडते.

आदिवासी–भटक्या वा तत्सम जाती–जमातींच्या बोलिभाषिकांची मुले प्रमाणभाषेतून शिकतात. त्यावेळी आपण आपल्या देशात आहोत की परदेशात? अशी भावस्थिती होते. त्या लहान मुलांना शिक्षण अवघड वाटते. शिक्षकांमध्ये बहुभाषिकपणा नसतो, बोलीविषयी मैत्रभाव नसतो, त्याला अशा मुलांपुढे शिकवणे म्हणजे पालथ्या घागरीवर पाणी ओतल्यासारखे वाटते. शिक्षकाने शिकविण्यापूर्वी त्या त्या परिसरातील बोलींचा परिचय करून घेतला तर ज्ञानव्यवहार सुलभ होऊ शकतो. अशी तसदी घेण्याची प्रवृत्ती आपल्याकडे नाही. भाषणात बोलीभाषा नष्ट होत आहेत याविषयी कंठारव मात्र केला जातो.

मातृभाषेतून शिक्षण घेणाऱ्याला इंग्रजी भाषेची भीती वाटते. त्याप्रमाणे बोलीभाषेत कुटुंब, घर, गल्लीत व्यवहार करणाऱ्यास प्रमाणभाषेची भीती वाटते. त्याचा न्यूनगंड बळावतो. मातृभाषेतून शिक्षण दिले वा घेतले पाहिजे असा शास्त्रीय संकेत पुढे केला जातो. बोलीभाषा बोलणाऱ्या मुलांसाठी प्रमाणभाषा ही काही मातृभाषा नसते. अशा जटील प्रश्नांचा विळखा भारतीय भाषा आणि बोलींभोवती आवळलेला आहे. यातून सुटका करून घेण्यासाठी नियोजनबध्द कार्यक्रम हातात घेतला पाहिजे. त्यामुळे विशिष्ट भाषा आणि तिची बोली परस्परात विरघळून जाईल, भाषाविकासाची कवाडे उघडे होतील.

समारोप

मराठीसह इतर भाषा ह्या ज्ञानभाषा झाल्या पाहिजेत. त्यासाठी जागतिक पातळीवरील माहितीचे भांडार स्वभाषेत, मराठीत वा मातृभाषेत उपलब्ध करून देण्याची प्रक्रिया झपाट्याने वाढली पाहिजे. कवितेपेक्षा गद्यभाषेतील भाषांतरांना महत्त्व दिले पाहिजे. स्वभाषेचे वा बोलींचे पुनरुज्जीवन शक्य नाही पण शब्दकोशांच्या माध्यमातून ती सुरक्षित ठेवता येते. प्रस्थापितांचा 'हुंडा'व्यवहारातून झालेला विवाह आणि विस्थापित, आदिवासी यांच्या 'गोटूल' मधून पुढे आलेला, मधल्या काळात दुय्यम मानलेला विवाह आज आधुनिक जगाने स्वीकारला आहे. त्यामुळे बोलीभाषा ही दुय्यम, तुच्छ, गांवढळ, गावठी असते, असे मानणारी प्रवृत्ती नष्ट झाली पाहिजे. भाषा आणि मानवाचा व्यवहार हा अधिकाधिक नैसर्गिक म्हणून तो वैज्ञानिक स्वरूपात पुढे आला पाहिजे. असे झाले तर भाषाभाषांमधला अंधश्रध्दाळू वाद, त्यातून माणसा–माणसात वाढलेला वैरभाव संपून ज्ञानात्मक पातळीवर तो स्थिर होईल. शेवटी परिवर्तन हे थांबवता येत नाही. संस्कृतीच्या बदलामुळे कित्येक भाषा नष्टही होतील. त्यामुळे हवालदिल न होता माणसाचे बदलासह सशक्तपणे तगून राहणे भाषावादापुढे केव्हाही श्रेष्ठच मानावे लागेल.

संदर्भ

१. टीकास्वयंवर : भालचंद्र नेमाडे, साकेत प्र., औरंगाबाद, २००१
२. मराठी भाषा उद्‌गम व विकास : कृ.पां.कुलकर्णी, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे, १९५०
३. अ लिंगविस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया : जॉर्ज ग्रिअर्सन, व्हॅल्यूम – तखख

●●●

मराठी भाषेतील आव्हाने आणि उपाय

डॉ. सविता खोकले
मराठी विभाग,
देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद

मराठी माणसाच मराठी भाषेवर मनापासुन प्रेम आहे. आमच्या परिस्थितीत तिला जगविण्यचा सगळ्या स्तरावरुन प्रयत्न होत आहे. वास्तविक स्थिती बघता असे दिसते की, मराठी भाषेच्या आजच्या बिकट परिस्थितीला आपणच जबाबदार आहोत. जगाच्या प्रवाहात आपण आपली मुल मागे तर पडणार नाहीत ना हा प्रश्न सर्व सामान्यांच्या मनाला सतत भेडसावणारा आहे. परिवर्तन हा जगाचा नियम आहे. त्यामुळे अनेक कालखंडातून प्रवाहित होणारी मराठी भाषा अनेक दृष्ट्या बदलेली दिसते यादव काळात शुध्द स्वरुपात असणारी मराठीने बाहमनी काळात उर्दू शब्दांना समाविष्ट करुन घेतले. शिवकाळ आणि पेशवे काळातील अनेक आक्रमणे मराठीने पचविणे आणि आंग्नल काळात तिचे अस्तित्व डळमळत झाले ग्लोबल भाषा म्हणून इंग्रजी भाषेचा वापर जगभर होवू लागला. विकसीत होवू पाहणा–या राष्ट्रांनी जगाच्या प्रवाहासोबत जाण्याच्याचे ठरविले, बलाढ्य देशांनी त्यांना तसे करण्यास भाग पाडले. भारतात राज्य करण्यासाठी इंग्रजांनी भारतीयांना इंग्रजी भाषेचे शिक्षण दिले ही भाषा पुढे जागतिक भाषा ठरली. आंग्ल काळात छापखाने तांत्रिक आणि यांत्रिक बदल या काळात झपाट्याने झाले. समाजामध्ये परिवर्तनाच्या दिशा बदलल्या. दळण वळणाची साधने वाढली. नविन संस्कृतिशी ओळख झाली. विचारांची देवाण घेवाण झाणी आणि त्याच बरोबरी मानसिकतेही बदल होत गेला. ही जागतिकी करणाची गतीमान बदल चौकट बध्द समाजाला हादरवून टाकणारे होते. आणि आज ते जास्त प्रमाणात जाणवतात. याच दरम्यान तौलनिक अभ्यासही जागतिकी करणात सुरु झाला त्याच बरोबर अनेक वाद, भिती, दडपण हि निर्माण झाले. ग्लोबल भाषा म्हणून इंग्रजीचा वापर नकळतपणे होवू लागला आणि भारतापुरते बोलायचे झाले तर मराठी, गुजराती, उर्दू बोलणा–यांच्या प्रमाण इंग्रजी बोलणा–यांच्या तुलनेत कमी झाले. आपला समाजाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला. या भाषेच्या वापरामुळे आपल्या संस्कृति पासुन नकळतपणे आपण दुरावले गेलो.

आज मराठी राजभाषा असली तरी प्रत्यक्ष जीवनात व्यवहार भाषा किंवा लोकभाषा या पेक्षा तिचे स्थान फारसे वेगळे दिसत नाही. ही स्थिती पुर्वीपासुनच आपल्याला दिसते. आपली धर्मभाषा संस्कृत होती आणि आजही ती आहे. ज्ञान भाषा काल संस्कृत होती आज इंग्रजी आहे. मात्र तत्कालीन संतांनी समाजाला प्रबोधन मराठीतूनच केले. एकनाथांनी, ज्ञानेश्वरांनी, मोरोपंतानी चक्रधर स्वामींनी मराठीचा मोठ्या हिरहिरीने पुरस्कार केला लोंकसंवादासाठी मराठी योग्य भाषा होय ही ठाम भुमीका तत्कालीन संताची होती. मात्र इस्लामी सत्तेबरोबरच फारशी भाषा लोक व्यवहारात आली. या काळात शंभर शब्दांमागे 86 फार्सी शब्द आणि केवळ 14 मराठी शब्द असत शिवरायांच्या राज्य व्यवहार कोषामुळे इसवी सन 1728 मध्ये 100 शब्दांत 7 फार्सी शब्द आणि 92 मराठी हे प्रमाण आढळले. इसवी सन 1840 मध्ये बोर्ड ऑफ एज्युकेशन, न्यायमुर्ती म.गो. रानडे, महर्षी वि.रा. शिंदे, यांचे मराठी भाषेविषयीचे कार्य

उल्लेखनीय आहे. या काळात मराठी भाषेमागे मराठी मन आणि समाज खंबीरपणे उभा होता मात्र आज ती स्थिती नाही. मराठी भाषिकाला इंग्रजी विषयी वाटणारा टापटीप पणा, व्यवस्थित पणा मोहात टाकणारा आहे. आज जाहिरातीतही मराठी, हिंदी, इंग्रजी इत्यादी मिश्र भाषांचा सहज वापर होतांना दिसतो. मोबाईलवरचे मराठीतील मॅसेजस् इंग्रतजीतून टाईन होतात. आज आपण्ण आपली मराठी हारवून बसलो आहोत . त्यामुळे आपण स्वतःला आणि संस्कृतिलाही हरविले आहे. इंग्रजी शब्दांना मराठी व्याकरणाचे नियम लावून मराठी आणि इंग्रजीचे बारा वाजले आहेत. यातून व्यंग निर्माण होतांना दिसते. दोन्ही भांषांचे अशुध्दीकरण यामुळे वाढत आहे.

महाविद्यालय आणि शाळांमध्ये शिकणारे विद्यार्थी इंग्रजीत पाठांतर करुन परीक्षा देतात ही भाषा प्रत्यक्षात बोलतांना विद्यार्थ्यांना ब–याच अडचणी येतात. केवळ पदवी आणि नौकरीसाठी स्विकारलेंली हि भाषा हळुहळु संपूर्णजीवन व्यापून टाकते. आपली मातृभाषा शिकण्यासाठी आज अभ्यासक्रमात तिला स्थान नाही. त्याच बरोबर इतर विषयांचे ज्ञानाचे माध्यम म्हणूनही मराठीकडे बघितले जात नाही. मराठी आपलीच भाषा आहे म्हणून ती कोणीही विद्यार्थ्यांना शिकवावी अशी पध्दत आपल्याकडे होती. या भाषे विषयी आपल्याला आस्था प्रेम कमी झाले आहे. आज कॉस्मोपॉलीटियन संस्कृती वाढीस लागली आहे. भाषेसकट परभाषेतील शब्दाचां अधिक प्रमाणात होतांना दिसतो. त्याच बरोबर जागतिकीकरण आणि यांत्रिकीकरणाच्या रेट्यात आपली लोकगिते, लोकनृत्य, तमाशा लावणी पोवाडे या कला काळाच्या ओघात लुप्त होतांना दिसतात. त्या ऐवजी ब्रेकडान्स, बेले, सोले डॉन्स सारखे प्रकार लोकप्रिय होत असल्यामुळे त्याचा परिणाम थेट साहित्यावर होतांना दिसतो. रिमिक्सच्या या जमान्यात जुन्या गाण्यांचा कवितांचा गोडवा जावून नवा मुखडा बसविला जात आहे त्या शब्द फेकीमुळे आशयाची ऐसी तैसी होत आहे.

ज्ञानोपासना आणि ज्ञानभाषिका हि स्थिर नाही तर प्रवाही आहे. यातूनच ज्ञान व्यवहार वाढत असतो मात्र आजचे आधुनिक तंत्रज्ञान मराठीत नाही. त्यामुळे जगाच्या प्रवाहासोबत राहण्यासाठी ते घेणे गरजेचे आहे. नवीन तांत्रिक शब्दांला समांतर शब्द उपलब्ध नसतांना दुस–या भाषेतील शब्द जशाचा तसे घेणे याला पर्याय नाही ही मानसिकता वाढवली पाहिजे मात्र याचा अर्थ असा नाही की मराठीला कनिष्ठ स्थान देणे नव्हे. **इंग्रजी भाषा ही आक्रमण नसून मराठीने स्वेच्छे स्विकारेलेला मार्ग आहे**. सर्व प्रथम पोटासाठी नंतर आपल्याच घरातील उद्याच्या पिढीसाठी हा मार्ग आनंदाने स्विकारला आहे.

उपाय योजना

मराठी भाषेला टिकून रहायचे असेल तर आपला भाषा व्यवहार समग्र जीवन व्यवहाराशी समकक्ष राखण्याचा निर्धार करायला हवा तसेच संस्कार, साहित्य, ज्ञान, भाषा, या भषा व्यवहारात मराठीच योग्य ठरते हे पटवून देणे राज्य शासनाने मराठी भाषा उन्नत होण्यासाठी ठोस उपाय योजना करणे. 'इच्छा शक्तीच्या अभावी केलेले कायदे शुध्द आत्मवंचना ठरते – प्रा. रा.ग. जाधव हे राज्यशासनाने लक्षात घेणे गरजेचे आहे.' समाजाचे भाषा ज्ञान वेगवेगळ्या मार्गाने वाढविणे आवश्यक आहे.

जास्तीत जास्त शास्त्राचे ज्ञान मराठीतून देण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणे, उद्योग क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्रातील इंग्रजी व्यवहाराला आळा घालने. ग्रामीण मराठी बोली भाषेकडे बघण्याचा उदात्त दृष्टीकोन असणे गरजेचे आहे. ती खेडवळ भाषा म्हणून आपण त्यांना दुय्यम स्थान देवू नये त्यांना प्रोत्साहित करुन त्यांचे मराठी भाषा ज्ञान वाढविण्याचा प्रयत्न करणे, शिक्षणात मातृभाषा पहिली आणि अनिवार्य भाषा असावी. सांस्कृतिक कार्यक्रम मराठीतून घ्यावे इतर भाषांचा त्यात प्रवेश नाकारावा. परप्रांतीयांचा महाराष्ट्रात प्रवेश आणि यशस्वी व्यवसाय या मुळे मराठी भाषा पिछे हाटीस जात आहे. त्यासाठी परप्रांतीयांशी आवर्जून मराठीत संवाद साधने गरजेचे आहे. मराठीवरील परिणाम तपासणारे तुलनात्मक अभ्यास जास्त प्रमाणात व्हायला हवे. अभ्यासक्रम पूर्ण पणे आंतरविद्या शाखीय करावेत. नव्या संज्ञा, संकल्पनांसाठी प्रतिशब्द तयार करणे गरजेचे आहे. याबाबत डॉ. आनंद पाटील यांनी सुचविलेले उपायउल्लेखनीय आहे. त्यांच्यामते संस्कृती विद्यापीठ स्थापने गरजेचे आहे. सरकारी विदवानांची निवड करतांना जागतिक भाषेतील प्रगत संकल्पना, ज्ञान वैगेरे संदर्भतील चाचण्या घ्याव्यात. कुठल्याही स्पर्धांसाठीच्या परिक्षकांनाही हाच नियम लागु करावा. मराठी भाषेतील मानाचे पद पुरस्कार देतांना त्या कसोटी बरोबरच संबंधीतांची मुले मराठी माध्यमात शिकत असली पाहिजेत.

केनीयातील तरुण कादंबरीकार इंग्रजीचा प्राध्यापक Ngugiwa Thionago याने आपल्या बोली भाषेत लिखान करण्याची शपथ आदर्श आहे. तो 'व्हरनॅक्युलर' भाषेत लिखाण करतो. त्याने 1970 मध्ये इंग्रजी भाषा खालसा करण्या विषयी खळबळ उडवली होती असे आपल्याकडे भाषेने झपाटलेले विरळच म्हणावे लागतील. त्याच बरोबर 1981 मधील 'डिकलोनाझिंग आफ्रिकन माईड यात भाषे विषयीचे मुलगामी चिंतन महत्वाचे आहे. इंग्रजी ही परकीयांचे वर्चस्व टिकविण्याचे साधन आहे. ते बहुभाषीक देशांना एकत्र बांधते मात्र त्यातून नव वसाहत वाद बळट होत आहे. आत्मा लौकीक अलौकिक शारिरीक काम बौध्दीक काम हे व्ंददव सिगमन फ्राईडच्या विचार प्रणालीत मुलभूत माणले आहे.पाश्चत्य समाजातील वर्चस्व वादाचे मुळ हे कारण आहे. त्यांची विचारधारा वर्चस्व गाजवणा–या ईच्छा शक्तीला खतपाणी पुरीविले जाते या ईच्छा शक्तीने पाश्चात्यांना सांगर सफरी आणि जग जिंकण्याची प्रेरणा दिली. उलट भारतात श्रध्दा व धार्मीक व्यवहाराने सागर प्रवास व चिकित्सेवर बंदी घातली त्यामुळे आपण नवी संवादी परिभाषा तयार करु शकलो नाही. त्याच बरोबर देशी भाषेचा तोंडवळा अधिक खुला करणे गरजेचे आहे. अशी परिभाषा WTO ची नव्या मुल्यांची परिभाषा आहे त्यासाठी मराठी नव्या मुल्यभानासकट नवे शब्द भान रुजवावे लागेल. त्यामुळे मराठीचा शब्द संग्रह व्यापक होवू शकेल.

एकंदरीतच आयुष्यात कोणीही एक भाषा पुर्ण पणे व्याकरणासकट शिकणे गरजेचे असते. मात्र आज भाषेकडे पोटाचे साधन म्हणून बघितले जाते ही फार मोठी खंत आहे.

संदर्भ

1. **साहित्य : काही देशी काही विदेशी – डॉ. आनंद पाटील**
2. **तौलनिक साहित्य : नवे सिध्दांत आणि उपाया योजना – डॉ. आनंद पाटील**

समकालीन ग्रामीण कादंबरीतील जीवनानुभव
(धग, पाचोळा, गोतावळा व टारफुला)

डॉ.सविता अशोक व्हटकर
भोगावती महाविद्यालय, कुरूकली,
विभाग – मराठी

प्रस्तावना

मराठीसाहित्यातील विविध प्रवाहांना १९६० नंतर मान्यता मिळाली म्हणून १९६० नंतरच्या साहित्याला साठेतरी साहित्य असे म्हटले जाते. यामान्यतेचा विचार करता समकालीन साहित्य म्हणजे काय ? हे समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते. साधारणपणे समकालीन ही संज्ञा १९४५ नंतरच्या साहित्य कृतीसाठी वापरता येते. ती १९८५ पर्यंत त्यातही पुन्हा टप्पे पहावयास मिळतात आणि ते म्हणजे १९४५ ते १९६० आणि १९६० ते १९८५ म्हणजे १९४५ ते १९६० ही पंधरा वर्षे आणि १९६० ते १९८५ ही पंचविस वर्षे असा एकूण चाळीस वर्षांचा कालखंड हा समकालीन साहित्याचा मानला जातो. कारण या चाळीस वर्षांत जी साहित्य मिर्निती झाली. ते त्या काळाबरोबर एकरूपता साधणारी होती. जे जसे आहे तसे मांडणे ही वस्तुस्थिती दिसून येते १९४५ ते १९६० हा पंधरा वर्षांचा कालखंड म्हणजे समकालीन साहित्याच्या निर्मितीची सुरूवात होय. याआधीच नमूद केल्याप्रमाणे 'साठेत्तरी साहित्य' हेसमकालीन या संज्ञेशी मिळते–जुळते येणारे आहे. म्हणून १९६० ते १९८५ हा कालखंड समकालीन साहित्याचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो.

वरील विवेचनाला अनुसरून समकालीनतेचे नाते वर्तमानकाळाशी असले तरी त्याची सुरूवात कुठेतरी भूतकाळात असते. ही सुरूवातच भविष्यकाळाचा वेध घेणारी असते. असे एकूण समकालीन साहित्याचा अभ्यास करताना लक्षात येते. आता समकालीन साहित्य वर्तमान, भूत, भविष्य असा क्रम का लावले ? तर ते साहित्य काळाबरोबर असते. ते त्या काळातील प्रश्नाचा, समस्यांचा समजून घेत असते.त्यातील जाणीव समजून घेऊन त्यावर आपला विचार मांडत असते. एकूणच समकालीन कालखंडात किंवा त्याच्या अगोदर मानवी समाजातील विषमता त्यातून निर्माण झालेल्या वेदना, विद्रोह, असहायता याला प्रत्युत्तर म्हणून केलेला प्रयत्न व या प्रयत्नाला आलेले अपयश असे काहीसे चित्रण या समकालीन साहित्यातून आलेले आहे. या अनुषंगाने मी धग, पाचोळा, टारफुला आणि गोतावळा याचार कादंबऱ्यातील जीवनजाणीवा प्रस्तुत निबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मराठी साहित्यामध्ये १९६० नंतरचे जे साहित्य प्रकार निर्माण झाले त्याची पाळेमुळे १९४५ ते १९६० दरम्यानच्या साहित्यातून आढळतात. १९६० नंतरच्या ग्रामीण भागातील शिक्षणाचे महत्व पटलेल्या पिढीला शिक्षण, वाचन, निरिक्षण, मनन, चिंतनाने एक प्रगल्भ भान आले. वास्तव आणि काल्पनिक यातील फरक त्यांच्या लक्षात येऊ लागला. आपले ग्रामीण भागातील जगणे, तिथल्या जीवनजाणीवा, अनुभवलेले चांगले–वाईट अनुभवांची शिदोरी त्यांना खुनावू लागली. १९४५ ते १९६० च्या दरम्यानचे साहित्याचा अभ्यासही त्यांच्या पचनी होताच. यावरून आपण अनुभवलेले खेडे साहित्यकृतीला विषय होऊ शकतो याची जाणीव होऊ लागली.

प्रस्तुत निबंधात रा. रं. बोराडे यांची 'पाचोळा', आनंद यादवांची 'गोतावळा', उध्दव शेळके यांची 'धग', शंकर पाटील यांची 'टारफुला' या ग्रामीण कादंबऱ्यांचा विचार केलेला आहे. उध्दव शेळके यांनी धग या कादंबरीत शिंप्याच्या जगण्याचा पट उलघडला आहे. खेड्यातील पारंपरिक शिंपी व्यवसाय करण्याचा महादेवाची ही कथा आहे. तो माणूस आहे म्हणून त्याला त्याच्या इच्छा आकांक्षासहीत जगण्याचा अधिकार आहे. त्यासाठी राबतो, सुखाने जगण्यासाठी धडपडतो. त्याच्या धडपडीतूनच आपणासमोर संपूर्ण शिंपीकुटुंबाचे जगणे उभे राहते. त्याची पत्नी कौतिक नवऱ्याला महारोग झाल्यावर आपल्या कुटुंबाला अनेक मार्गांनी सावरू

पाहते, पण ती वेडी होते.नियतीसमोर ती हतबल ठरते.आनंद यादवांची 'गोतावळा' ही कादंबरीची कथा यादवांनी 'नारबा' सालगड्याच्या तोंडून सांगीतली आहे. या नारबाच्या जगण्याची पाळेमुळे माळरानात, मातीत रूजलेली आहेत.तिथले लहान–मोठे जीव त्याचा गोतावळा आहे. वर्षाच्या सगळ्या ऋतूंना तो समानतेने पाहतो आहे. एकाकी असूनही निसर्गातील अनेक घटकांशी त्याचे नाते जोडले आहे. या नात्याचाच त्याचा 'गोतावळा' आहे. एकूणच ही कादंबरी माणूस असूनही जनावरागत जगणाऱ्या नारबाची कहानी आहे.नारबा सालगडी आहे, अनाथ आहे, एकाकी आहे. निसर्गाशी एकरूपता साधून तो आपल्या आयुष्याची पोकळी भरून काढम्याचा प्रयत्न करतो आणि एका ट्रॅक्टरच्या आगमनाने तो उध्वस्तही होतो. एकूणच जुन्या कृषी संस्थेचा अस्त आणि नव्या कृषी संस्थेचा उदय हा या कादंबरीचा गाभा आहे. या कादंबरी विषयीभालचंद्रफडके यांचे मन विचारात घेण्यासारखे आहे. गोतावळामध्ये आनंद यादव नारबाचे उध्वस्त भावविश्व रंगवून तिला शोकात्मिकेची उंची प्राप्त करून देतात. नारबाचे एककीपण आपल्या अनुभवाचा विषय बनते. आपल्या क्षुद्र स्वार्थासाठी मालक नारबाला एकाकीपणाच्या अगीत झोकून देतो. त्याच्या जीवनात निर्माण झालेल्या भयानक पोकळीचे घडणारे दर्शन आपल्याला भारावून टाकते, अस्वस्थ करते. निसर्ग आणि माणूस यांच्यातील भावसंबंध चित्रविषय बनविण्यात यादवांच्या प्रतिमेचे एक अपूर्व देखणेपण प्रत्ययास येते आणि दुसरे असे की ही कादंबरी वाचताना तिच्या भाषेची वेगळी जाणीव होत नाही. या भाषेने ज्याला बोली नाही. त्या प्राणीसृष्टीलापण बोलके केले आहे. गोतावळासारख्या कादंबरीने मराठी साहित्याचे क्षितिज विस्तारले एवढे मात्र निश्चित. एकूणच 'निसर्ग आणि माणूस यांचे एका आदिम पातळीवर गुंफलेले निरागस भावविश्व विलक्षण लोभस आहे. पण हे उमलते विश्व कोठे जाणार आहे. याची सूचनाही आरंभापासून मिळते.'[१] म्हणून समकालीन साहित्य प्रवाहामध्ये गोतावळा या कादंबरी अद्वितीय असा स्वरूपाचे स्थान आहे. शंकर पाटील यांची 'टारफुला' या कादंबरीचे एकूण तीन विभाग आहेत. पिकात वाढलेला टारफुला जसा पिकांनाच मारक असतो तशीच गावातील गुंडगीरी संपूर्ण गावच उद्ध्वस्त करून जाते. गावच्या पाटलाचा मृत्यूनंतर दत्तक विधानाच्या निमित्ताने निर्माण झालेला पेचप्रसंग, संस्थानिकाकडून नियुक्त केलेला पाटील, त्याने गावगुंडाना हाताशी धरून निर्माण केलेली दहशत. आबा कुलकर्ण्याचा मृत्यू, एकूणच या कादंबरीतील दहशत ही उग्रता आणि दाहकतेने व्यापलेली आहे, ग्रामीण व नागर भाषेचा वापरामुळे कादंबरी वाचणीय तर आहेच शिवाय समकालीन साहित्याचा एक अनोखा प्रयोग असा या कादंबरीचा उल्लेख करता येतो. तसेच 'ग्रामीण जीवनाशी आणि या जीवनातील नव्या प्रश्नांची, नव्या समस्यांची गुंतागुंत समजून घेत, समजावून देत नवे ग्रामीण साहित्य येते आहे लोकशाही येऊनही, नवे कायदे येऊनही नवी व्यवस्था येऊनही जीवनाकले विसंवाद संपत नाहीत'.[२] प्रस्तुत कादंबरी मनुष्य आणि निर्माण झालेली परिस्थिती या संघर्षातच न राहता ती मानवी मनात खोलवर सतत जाते. भावनांची गुंतागुंत, त्याची विविध आंदोलनांचे विविध पापुद्रे आपणासमोर उलगडत जाते.

रा. रं. बोराडेयांची 'पाचोळा' कादंबरी धग च्या कथानिजाशी मिळतीजुळती आहे. धग मधल्या महादेवाप्रमाणे पाचोळातील गंगारामही शिंपीच गरडाच्या पोराशी झालेले भांडण त्याला महागात पडते. गरडनविन शिलाई यंत्रासोबतच शहरातील शिंपी आणतो. हा शिंपी नविन पद्धतीने कपडे शिवणारा असतो. गिऱ्हाईक नव्या शिंप्याकडे जाते आणि गंगारामचा व्यवसाय बसतो. आपल्या मोठ्या मुलालाही तो प्रशिक्षित करण्याचा प्रयत्न करतो, परंतु त्याचा मुलगा त्याला नकार देतो.त्यामुळे बाप–लेकात तणाव निर्माण होतो.बापलेकाच्या तणावात सापडलेली पारबती हिचे आयुष्य मात्र पाचोळा होऊन जाते. एकूणच विचाराअंती कादंबरीचे मुख्य सूत्र लक्षात येते ते पुढीलप्रमाणे – 'एकच एक पारंपरिक बैठा व्यवसाय करण्याची सवय लागलेल्या अर्धकुशल कारागीरांना अन्य व्यवसाय करणे अशक्य होते. त्यातून आर्थिक कोंडी निर्माण होऊन मोठी समस्या निर्माण होते धनिकांशी लढा देण्याचा प्रयत्न करणे त्यांना न परवडणारे असते.[३] एकूणच या कादंबरीचा आशय विविधांगी आहे. व्यवसायातील बदल, ग्रामीण व शहर या वातावरणातील ताणतणाव, अचानक निर्माण झालेल्या या ताणतणावाच्या परिस्थितीला ज्या ताकतीने टक्कर देण्याची ताकत नसते परंतु खुमक मात्र असते. यामुळेच संपूर्ण कुटुंबाची वाताहत होते. या परिस्थितीत आणखी एक लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे गंगारामचा स्वभाव. त्याच्या या स्वभावामुळेच तो अशी काही परिस्थिती निर्माण करतो की, त्याला

स्वत:ची व कुटुंबाची फरफट करून घेण्याशिवाय पर्यायच उरत नाही. यात जास्त घुसमटली जाते ती पारबती संसाराला सावरू पाहतानाच तीच्या दु:खाची व्यथा समोर येते.

या चार प्रस्तुत ग्रामीण कादंबऱ्या विशिष्ट जीवन जाणीवा निर्माण करणाऱ्या कलाकृती आहेत. यापैकी याआधी नमूद केल्याप्रमाणे धग आणि पाचोळा या दोन कालंबऱ्यांमध्ये जो समानतेचा धागा दिसतो तो वरवरच्या स्वरूपाचा आहे. कारण या दोन्ही साहित्यकृतीचा स्वभाव वेगळा आहे. धग मधील महादेव आणि पाचोळातील गंगाराम या दोघांचेही स्वभाव वैशिष्ट्ये वेगवेगळी आहेत. महादेव हा आगतिक, दुबळा आहे. त्याला प्रवाहाबरोबर जगणे जमत नाही. नव्हे ती त्याच्या ताकतीच्या बाहेरची गोष्ट आहे. याच्या उलट पाचोळांतील गंगाराम आहे. तो तापट असला तरीस्वाभिमानी आहे. परिस्थितीला टक्कर देण्याची जिद्द तो बाळगताना दिसतो. गरडाला टक्कर देण्यासाठी संघर्ष करतो. या संघर्षातच त्याचा विनाश होतो. आता या दोन्ही कादंबऱ्यातील स्त्री पात्रांचा विचार करता धग मधील कौतिक चिवट आणि समोर आलेल्या परिस्थितीबरोबर संघर्ष करणारी आहे. तर पाचोळातील पारवती सोशीक वृत्तीची तसेच निर्माण झालेल्या परिस्थितीला समोर हतबल होताना दिसते. म्हणजे 'एक प्रकारे नव्या भांडवली व्यवस्थेच्या आगमनाबरोबर गंगाराम सारखी माणसे संपत जातात. स्वभावाने कणखर असलेली, मुल्यांवर विश्वास ठेवणारी ही माणसे व्यवस्थेच्या संदर्भात दुबळी ठरतात आणि त्यांचे दुबळे झालेले मन आपल्या पराभवाची मीमांसा दैववादी दृष्टीने करू लागते'.[४] वरील दोन्ही कादंबऱ्यातील खेडेगावातील दोन्ही व्यक्तिंचे दारिद्रय, अज्ञान हे दोन्ही ठराविक पद्धतीनेच चित्रित होतात. या दोन्ही परिस्थितीतून काही अनर्थ घडतात. त्यातून निर्माण होणाऱ्या वेदना या रोजच्या जगण्यातील कालच्याच असतात. काही लोक ते स्विकारतात तर काही त्यात आपल्या स्वप्रयत्नाने त्यात बदल करण्याचा प्रयत्न करतात. खेड्याच्या बदलत्या रूपाचा तिथल्या जगण्यावर होणारा चांगला–वाईटपरिणाम, निर्माण होणारे ताण, राजकारण या साऱ्याचा परिणाम आजमितीलाही सर्वसामान्य जीवन जगणाऱ्या समाजावर होताना दिसतो.

टारफुला ही कादंबरी ग्रामीण भागातील राजकारणाचे भयावह चित्र उभे करते. ही कादंबरी निवेदनावर भर देते. संवादाच्या माध्यमातून आपली भीषणता व्यक्त करत राहते. उदा. आबा कुलकर्ण्याचा मृत्यू, कोळ्याचे खुरप्याने काढलेले डोळे अशी अनेक उदाहरणे कादंबरीभर आहेत. एकूण कादंबरीचा धाट लक्षात घेता शंकर पाटील यांना ग्रामजीवनाची सखोल जाण असल्याचे लक्षात येते. तिथले जगणे, प्रश्न, राजकारण, जातीनिहाय कुटुंबाचे राहणीमान या गोष्टी त्यांच्या सखोल निरिक्षणाचीच उदाहरणे आहेत.

अशा प्रकारे प्रस्तुत निबंधात समकालीन ग्रामीण कादंबरीतील जीवनानुभवांचे चित्रण टारफुला, धग, पाचोळा व गोतावळाच्या निमित्ताने मांडलेला आहे. वरील चारही कलाकृतीचे लेखक ग्रामीण जीवन स्वत: जगलेले आहेत. त्यांना ग्रामजीवनाची पुरेपुर जाण व भान आहे.ग्रामीण भागातील असणारे प्रश्न का निर्माण होतात. ते प्रश्न सोडविण्यासाठी आवश्यक असणारी सक्षमता कोणत्या घटकाकडे असते याचीही जाणीव त्यांना आहे. ज्या घटकांकडे आयुष्यात निर्माण झालेले प्रश्न सोडविण्याची क्षमता नसते. त्यांच्या आयुष्याची फरफट होते.कधी ही माणसे गपगुमान वाट्याला येईल ते जगणे जगतात, तर काही त्याला आपल्या ताकतीप्रमाणे सामोरे जाण्याचा प्रयत्न करतात. तर काही जन्माला येतात ती स्वत:चे अस्तीत्व गमावम्यासाठीच असतात. समकालीन ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहात अनेक प्रश्न आहेत. परंतु ते मला निबंधाच्या मर्यादेमुळे मांडता आलेले नाहीत. मला ज्या कलाकृतीतील प्रश्न, त्या प्रश्नातील जीवनानुभव समकालीन प्रवाहांशी निगडीत वाटले त्याची मांडणी मी या निबंधात केलेली आहे.

सारांश :

प्रस्तुत निबंधात 'समकालीन ग्रामीण कादंबरीतील जीवनजाणीवा' मांडलेल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडा पासून समकालीन साहित्याच्या निर्मितीला सुरूवात झालेली दिसून येते. साठोत्तरी पासून मात्र समकालीन साहित्याने स्वत:चा असा वेगळा ठसा उमटविलेला आहे. याचे कारण या कालखंडात मान्यता मिळालेले विविध वाङ्मयीन प्रवाह होत. या प्रवाहांमुळेच मराठी साहित्यातील विविध प्रकारांचा विस्तार व विकास झालेला आहे. बऱ्याचदा प्रस्थापितांच्या मनमानीमुळे आपल्यावर सतत अन्यायच झाला. या भावनेने विद्रोहरूपी वाङ्मयीन चळवळीही निर्माण झालेल्या आहेत. त्यातूनच प्रवाहांना मान्यता मिळाली त्यापैकीच एक

म्हणजे समकालीन ग्रामीणसाहित्य प्रवाह होय. १९४५ ते १९६० व १९६० ते १९८५ या चाळीस वर्षांच्या कालखंडापैकी १९६० ते १९८५ या कालखंडातील ग्रामीणसाहित्य निर्मित नजरेत भरावी असा स्वरूपाची आहे. अनेक दिग्गज लेखकांनी विविध विषयांवर अनेक साहित्यकृती लिहील्या. वाचकांनी त्याचे स्वागतही केले, परंतु माझ्या लक्षात नेहमी राहिलेल्या चार कादंबऱ्यातील जीवनजाणीवा समकालीन कशा आहेत हे मी या निबंधात मांडलेले आहे.रा. रं. बोराडे यांनी 'पाचोळा' या कादंबरीत शहरीकरणामुळे नष्ट होत चाललेले पारंपरिक व्यवसाय, या परंपरेच्या विरोधात न जाण्याची ताकत त्यामुळे संपूर्ण कुटुंबाची होणारी वाताहत चित्रित झालेली आहे. 'धग' कादंबरीतही खेड्यातील पारंपरिक अशा शिंप्याचा व्यवसाय करणाऱ्या कुटुंबाच्या वाताहतीचे चित्रण येते. आपल्या कुटुंबाला सुख पाहिजे म्हणून जीवापाड कष्ट करूनही त्याच्या पदरी निराशाच येते. 'टारफुला' ही शंकर पाटलांची कादंबरी गावगुंडाच्या दहशतीची घटना प्रधान असली तरी ते तीचे बाह्यरूप आहे. या कादंबरीचे अंतरंग पाहता गावासाठी खंबीर नेतृत्वाचे महत्त्व पटवून सांगणारी आहे. तर'गोतावळा' ही अगदीच वेगळ्या धारणीची कादंबरी आहे. अनाथ पोरका नारबा एकाकीपणाचे आयुष्य जगण्याचे सगळे दोर कापले तरी तो जगत आहे. कारण त्याच्या शेतरानात, झाडाझुडपात, पशुपक्षात गोतावळा सापडलेला आहे.त्यांच्याशी तो नात्याचे धागे जोडून राहतो.माणसाच्या मायेची भूक तो गोतावळ्यातील नात्याने शांत करतो.कधी विस्कळीत झालेल्या मनाचा तो तोल सांभाळतो. गोतावळ्याच्या सुखदु:खात स्वत:च्या सुखदु:खाची सावली पाहतो. अशा प्रकारे वरील चार कादंबऱ्यातील समकालीन जीवन जाणीवाचे चित्रण येते.

संदर्भ :

१. नलगे चंद्रकुमार – 'ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास', प्रकाशक, सुरेश एजन्सी पुणे, प्रथमावृत्ती १९९६, पृ.क्र. ५८.
२. लिंबाळे शरणकुमार – 'साठेत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह', प्रकाशक, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे–३०, प्रथमावृत्ती २००७, पृ.क्र. १००.
३. शेळके भास्कर – 'मराठी कादंबरीतील प्रादेशिकता', प्रकाशक, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे–३०, प्रथमावृत्ती १९९७, पृ.क्र. ७४.
४. कोत्तापल्ले नागनाथ – 'पाचोळा आणि दहा समीक्षक', साहित्यसेवा प्रकाशन औरंगापुरा, प्रथामवृत्ती १९८९, पृ.क्र. ३१.